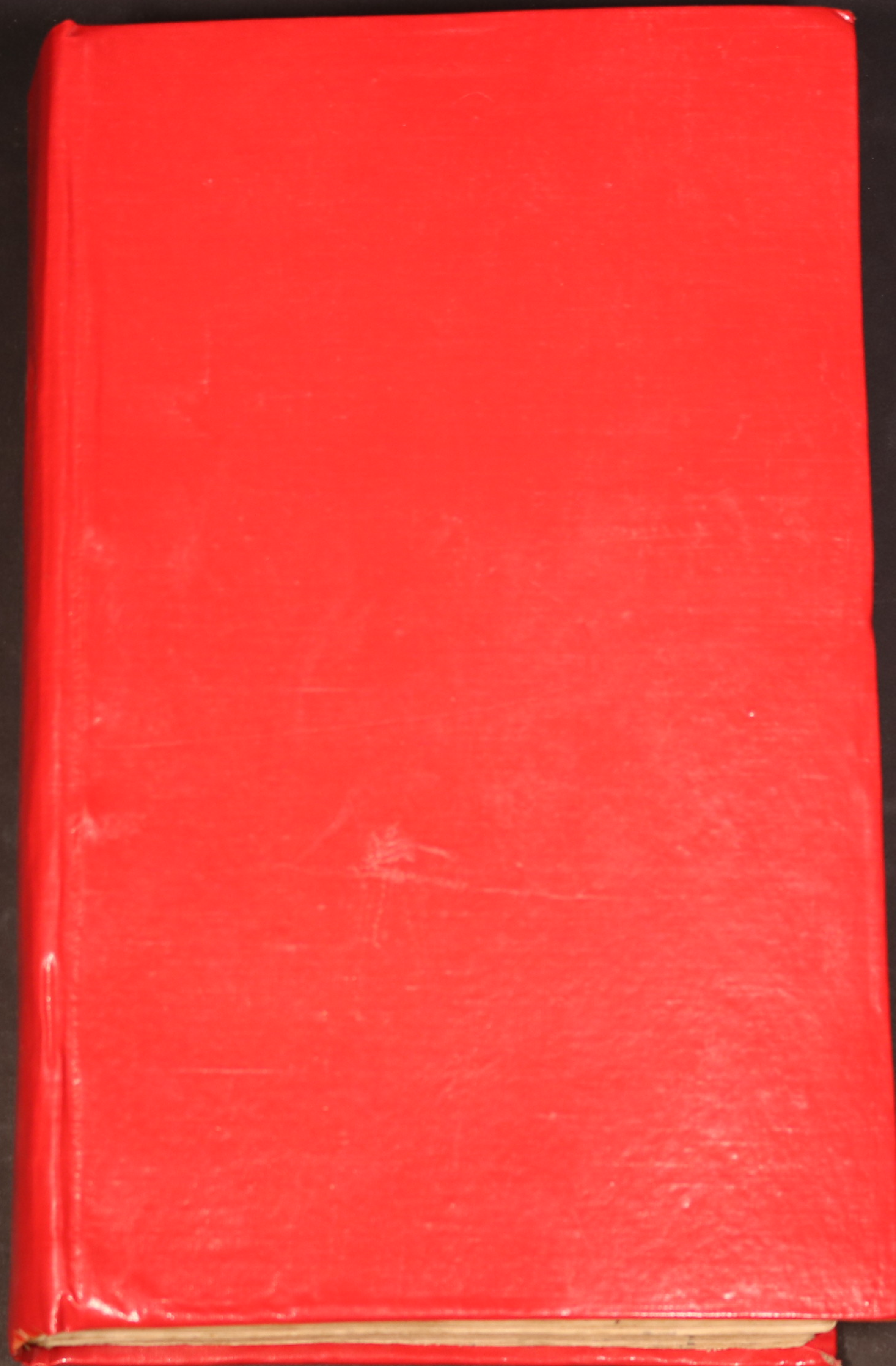
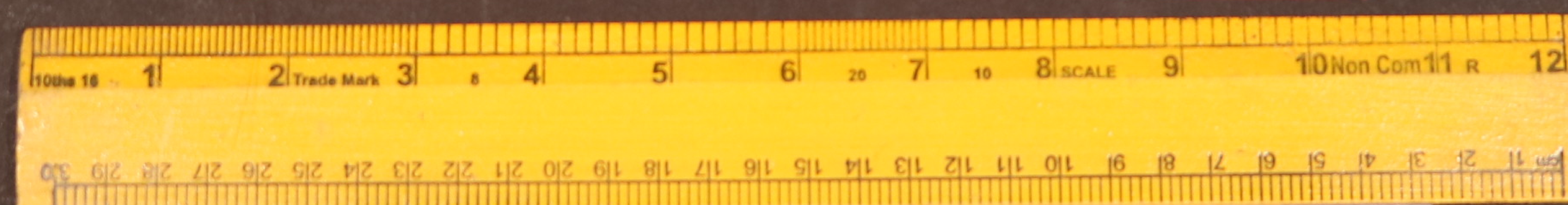

Trade Mark
SCALE
Non Com

नं० ४५१क

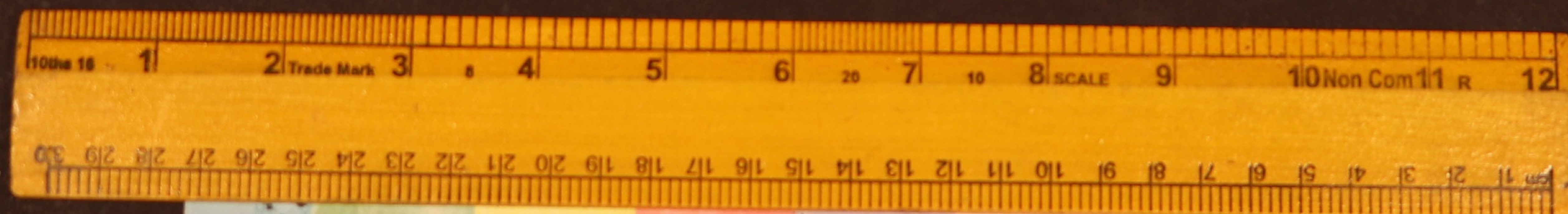
अमरकोश टीका

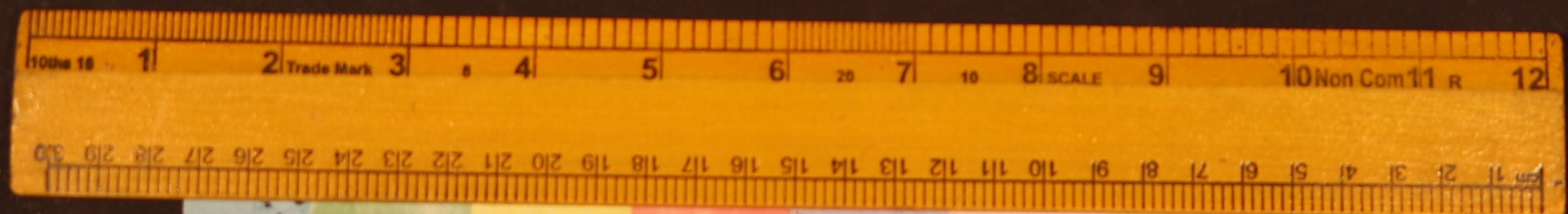
पदचन्द्रिका

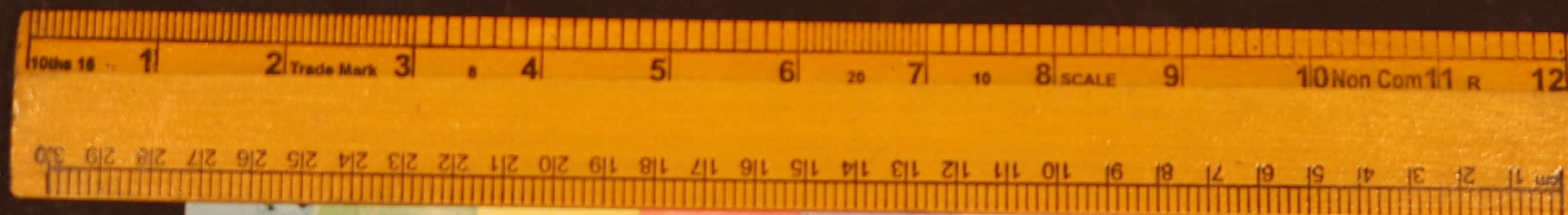
४५८ पत्राणि

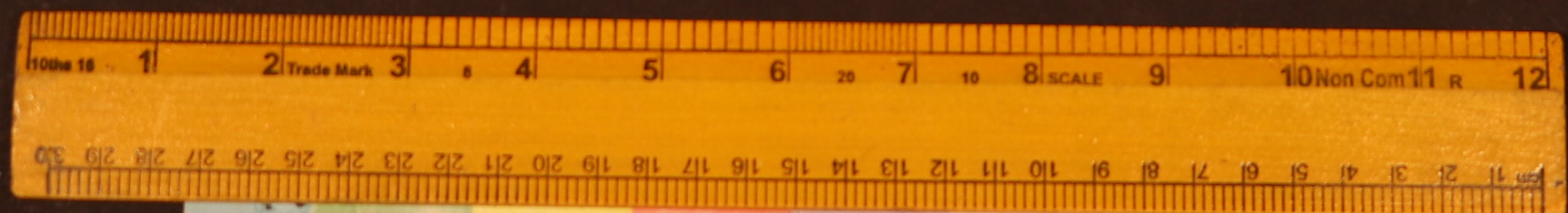
को० प्रा०

कर्ता रायमुकुट बृहस्पति

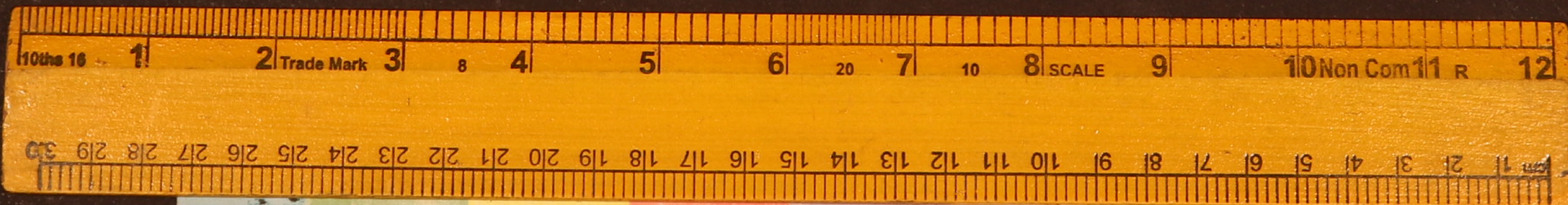

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः सरस्वत्यै ॐ अ
प्रालेयः सर्वप्रबर्हद्दृष्टत्यगोचरो वचसः अ
मितिसंविद्विषयः पुरुषः स परं कृपातनो जयति
ॐ अभीष्टदेवतानमस्काराद्युपनीतमहंहि वि
घ्नापरनामकमाध्याप्रतिबंधकाधर्मतिरोधानद्वा
प्रारिप्सितंपरिसमापयतीति प्रामाणिकमतं अतो
ष्टत्यह प्रारिप्सितपरिसमाप्तिहेतुविशिष्टदेवतानां
कीर्तनादिशिष्टाहृदनुत्यादयिष्यद्ग्रंथकारः प्रथमं
नमस्कारश्लोकं निबबंध यस्य ज्ञानदयासिंधोरिति
हेधीराः स भगवान्सेव्यतामाराधितो धैर्यशालिनः
एवमेव्यतंशक्कुवंतीति तानेव सम्बोधयति प्रकृत
त्वाक्षमाभिहितेच्छुभिः सकः यस्य गुणाः मैत्रीम
योगादयः अणिमादयो वा अनघा निष्पापा पापार
संवलिता इतियावत् यद्वा अनघाहृद्याः तथा च
धर्माणिः अनघौ पापहृद्ययोरिति गण्यंते ऽभ्यस्य
ते इति गुणाः गुणग्रामंत्राणि कर्मणि घञ् यस्य
किंभूतस्य ज्ञानदयासिंधोः ज्ञाने समस्तविषया
बोधः इष्टस्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखहानेच्छा द
तयोरद्भुततल्पयोः सिंधोरिव सिंधोरिति रूपकं त
नेदयाच ज्ञानदये ताभ्यां सिंधुरिव सिंधुः प्रशस्ता
हित्वाद्वा तृतीया तृतीयेति योगविभागात्समास
इति तत्सर्वं धरादयः सिंधुशब्दोत्र विपुलाधार
उपचरितः सिंधुसाम्यमाह अगाधस्यानवच्छि
महिम्नोऽन्यैरनधिगततत्त्वानपारत्वादपरिच्छेदगांभी
र्यस्य वा स किंभूतः परहितापादनेऽनालस्य
विरामो यस्येति अक्षयः मरणादिरहितत्वाद्वा फल
धीनैव प्रेत्यावस्थाहंत्रिविध्याह श्रियै चेत्यादि श्रीः
त्रिवर्गसंपत्तिः तां प्राप्तुं क्रियार्थोपपदस्य चेत्य

हिना चतुर्थी तथा च व्याडिः लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रि
वर्गसंपद्विभूतिशोभासु उपकरणवेशरचनाविधा
सु च श्रीरिति प्रथितेति अमृताय मोक्षाय च चकारद्व
यमुभयप्राधान्यद्योतनार्थं भोगेच्छुभिः श्रियै मुमुक्षु
भिर्मोक्षाय चेत्यर्थः एतेन हितादहितं लोहितैषी द्वेषि
तावतः सेव्यान्द्विज इति विशेषणानामभिप्रायः समुप
लेसः सिंधुः समुद्रः सेव्यतां सकः यस्यागाधस्यान
लस्पर्शस्याऽक्षयस्य सदा परिपूर्णस्य अस्य विलोड
यस्य निवासस्य वा अनघा गुणा रत्नादिमत्त्वा नैर्मल्य
दयः श्रियै लक्ष्म्यै अमृताय पीयूषाय च सिंधुरपि
दाहे लक्ष्म्यै सुधायै च सेवितः सेवतिः अत्रपदेनु
शीलनार्थः यथा श्रियमनुसेवते इति अत्र अनुक्तो
पिवाकालद्वारेणार्थो ज्ञानदयादिभिः स्फुटं प्रतीयते
न वेद्यत्तादोषः प्रस्तुतप्रस्तावेनानार्थं गुणप्रवादे य
दुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे यत्र प्राकरणमर्थस्य प्र
सादः सोभिधीयते इति यद्वा अयमुदयति मुद्राभंज
नः पद्मिनीनामित्यादावनुक्तोपि सूर्य उदयति नापद्म
मुद्राभंजनत्वादिना लक्ष्यते यद्यपि काव्यप्रदीपे मु
ख्यार्थे हतिनाश्लीलदोषस्य अयमुदयति मुद्राभंजन इ
त्युदाहरणमुपन्यस्तं तथापि निरनुरोधमुख्यपदा
र्थाभावे मुख्यार्थे हनिर्दोष इत्यवधेयं इहतु उडादि
पदोहे विकृते दक्षिणपथपथिकसाध्योनामनुपादे
यत्तास्यात् कंसारिपदेहेशोतत्तत्कालबहुलितम
द्योद्गुणानां बौद्धानामिभयसाधारणेनोपादेया
र्थे मुख्यानुद्देशो न दोषाय अन्ये त्वाहुः कविर्हि
शेषणमपि विशेष्यप्रतिपत्तिकरं यथा निधानगर्भा
मिव सागरांबरामिति इहापि ज्ञानदयासिंधोरिति वि
शेषणं विशेष्यप्रतिपत्तिकरमित्यदोषः श्लिष्टरूप
काख्योयमलंकारः ५ अभिधेयप्रयोजनानभिधा
ने प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः संप्रति सप्रवृत्तिप्रयोजनं शास्त्रप्र

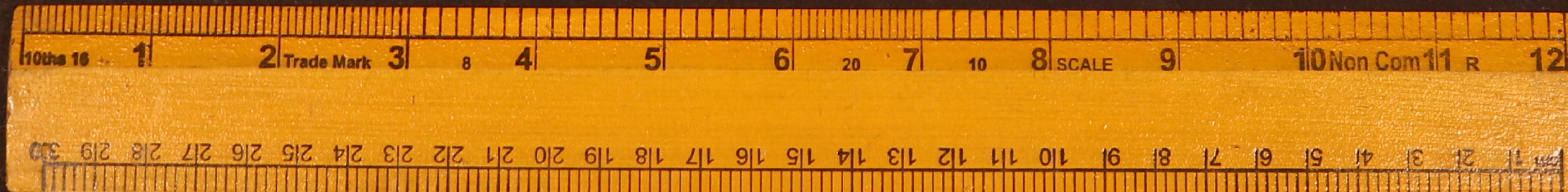

ग॰ मु॰ २

2

योजनंवक्ष्यमाणमभिधेयमाह समाहृत्येत्यादि मयानाम
लिङ्गानुशासनंशास्त्रमुच्यतेऽणमप्रकृत्वेशाहेवेत्यनु
सारात् नम्यतेऽभिधीयतेऽर्थोऽनेनेतिनाम यद्वाऽ
यतेऽभ्यस्यतेइदमितिनाम स्वर्गादिशब्दः अभ्याम्
सर्वधातुभ्योमनिन् एषोहवादित्वात्प्रकृतिसलोपः
लिङ्ग्यतेऽनेनपृथग्बोधादिभिर्ज्ञायतेइतिलिङ्गं स्त्रीपुंनपुं
सकंनामलिङ्गंअनुशिष्यतेज्ञाप्यतेअनेनाऽनुवे
नामलिङ्गानुशासनमिदंशास्त्रंकरणाधिकरणयो
श्चेतिल्युट् किंकृत्वाऽन्येषांव्याडिवररुचिकात्याय
नादीनांनामानुशासनानिलिङ्गानुशासनानिवतन्त्र
ाणिसमाहृत्य एकीकृत्य एतेनस्वकपोलकल्पि
तत्वनिरासः बहुवचनेनतन्त्राणांभूयस्त्वमभिप्रेत
मतएवसर्वोत्कर्षोऽस्यइत्यमिदंगुणैः संपूर्णमिति
वत् यथासंपूर्णतेयंकाव्यस्येति यतस्त्रिकाण्डोत्प
लिन्यादीनिनाममात्रतन्त्राणि व्याडिवररुच्यादिप्र
णीतानितुलिङ्गमात्रतन्त्राणि यद्वा वर्गैः संपूर्णं ए
वेत्याख्यानेतुवर्गैर्विलुप्तलक्षणोत्तरीयावर्गैर्लेवि
तमित्यर्थः वर्गः प्रकरणं प्रकरणवश्यस्तवेग्रासं
वति ननु तर्हिकात्यायनादयएवसन्तुकिमनेनो
वर्गविशेषणमाह संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैरिति सं
क्षेपेनभूयोऽभिधानंसंक्षेपः स्वल्पवचनाप्रतिसंस्का
रः यद्वाहरिप्रियावत्प्रतिसंस्कारः अयमर्थः हरि
रितिविष्णोर्नाममनोज्ञं लक्ष्मीपर्यायेतुहरिप्रियेत्यु
क्तेतेनहरिरप्यस्यनामेत्युक्तंभवति एवंटीकाकृ
त्संक्षेपोऽसारत्यागः प्रतिसंस्कारः सतोगुणान्त
राधानमित्याहुः तौरस्वामीतु संक्षिप्तैर्लघुकृतै
प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकंपरिपाटीस्थापनादिनाकृतो
त्कर्षैरित्याह एतदभिधायकंशास्त्रंनामलिङ्गं
भिधेये तयोः संबन्धोऽस्यशास्त्रस्यवाच्यवाचकभाव
लक्षणस्संबन्धः प्रयोजनंतुनामलिङ्गानुशासन

परिज्ञानंतत्सहितविवेकनैपुण्यंप्रतिनामलिङ्गाभिधा
नेग्रन्थगौरवमपाकुर्वन् लिङ्गज्ञानोपायमाह प्राय
शोरूपभेदेनेति प्रायशोबाहुल्येनरूपभेदो यथा।
क्रमंस्त्रीपुंनपुंसकानांज्याबिसर्गबिंदुकृतस्तेन।
स्त्रीपुंनपुंसकंज्ञेयं यथाकौमोदकीगदा खड्गोनंद
कः सलिलंकमलंजलं यथावालक्ष्मीः पद्मालया
पद्मा पिनाकोऽजगवंधनुः सचायंक्वचिद्विशेषण
परस्यः सर्वनामपरस्योपिनिर्णायकः आद्योयथा
कपोलौतत्परोहनुरिति अत्रतत्परइतिविशेषण
हेतोः पुंस्त्वंप्रतीयते द्वितीयोयथाअन्तःकृतेःस्त्रे
हपात्रेसैवाल्पाऽजनपः पुमानिति सोप्यल्पोऽन्वाः
स्त्रीत्वे प्रायशायतिकिंस्वधर्मोरूपभेदात् स्त्रीपुंलिं
गोमाभूत्स्त्रीलिंगएवयथास्यात् निश्चितलिङ्गे
नाविप्रकर्षः साहचर्यं यत्ररूपभेदोनास्तितत्रानेना
पितत् ज्ञातव्यंयथाअश्वयुगश्विनी भानुः
करः वियद्विष्णुपदं अत्राश्वयुगभानुवियदितिसाहच
र्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि अन्यथा काण्डबेनुप्रभृती
नांस्त्रीत्वदर्शनात् स्त्रीत्वमपिभानोः शंक्येत प्राय
शइति साहचर्येणापिसम्बन्धं मध्येवकारात् ते
नावदृश्योदाहृकादिकेत्वत्रअवहोः स्त्रीत्वंस्यात् ता
द्विशेषविधेः तस्यस्त्रीपुंनपुंसकस्यविशेषोपादा
नादपिक्वचित् तदन्तं यत्ररूपभेदसाहचर्येन।
स्तः यथायोद्दिवौद्वेस्त्रियो नेभिः स्त्रीस्यात्प्रधिःपुं
मान् रोचिः शोचिरुभेक्लीबेइति प्रायशइति ब
हुल्यार्थोऽस्त्यादिनाशस्त् हंहैकशेषयोरूपभेद
कृतलिङ्गनिर्णयाभावाल्लिङ्गज्ञानोपायसंकरदोष
परिहारंचाह भेदाख्यानेति अत्रामरकोषेभिन्न

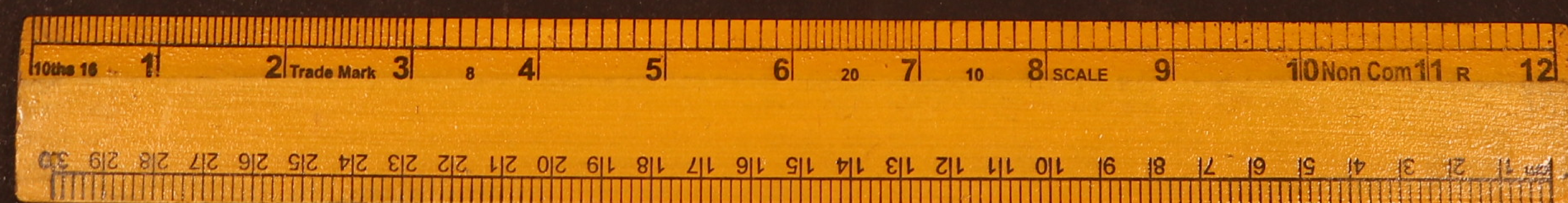

रा॰
मू॰
३

3

लिङ्गानांलिङ्गभेदमाख्यातुंद्वंद्वैकशेषसंकरानकृताः
द्वंद्वोयथाखेनभःश्रावणेनभाइत्यत्रखेश्रावणौतुन
भसौइतिनकृतं एकलिङ्गानांतुतत्कृतमेव यथा
स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः अजाविस्तुहरस्वा
गाइति ननु भिन्नलिङ्गानांतुतत्कृतमेव यथाऽ
प्सरोयक्षरक्षोगंधर्वकिंनराइति मातापितरौपितर
वित्यतआह अनुक्तानामिति स्थानांतरे निर्दिष्टा
नांतुकृतमेवइह तु स्थानांतरनिर्देशो यथा स्त्रियां
बहुष्वप्सरसः नैऋतोयातुरक्षसीजनयित्रीप्रसूर्मा
ता तातस्तुजनकःपितेति ननु रत्नकोषादिवत्
पुंनपुंसककांडविधानेनैवकथनमुचितं तथासं
तिरूपभेदमाहचयोरिप्रतिपत्तिगौरवमपि न स्यात्
तत्किमितिलिङ्गसंकरःक्रियते इत्यतआह क्रमा
दृतेइति क्रमंविनासंकरोनकृतः क्रमात्तुदोषाभा
कृतइतितात्पर्यं संकरस्तुभिन्नलिङ्गानांमिश्रत्वरू
पः क्रमःप्रक्रमः प्रस्तावइतियावत् यदास्वर्गप्र
क्रमे द्योदिवौभिन्नलिङ्गौअप्यव्ययवाचकत्वात्
थिते विरुप्रस्तावेचलत्वौनामेति यद्वा क्रमंवि
भिन्नलिङ्गानांमिश्रीभावोनकृतः क्रमेणतुकृतए
वयथा सुरलोकइत्येतेनपुंलिङ्गशब्दान्निरूप्यद्यो
दिवाविति स्त्रीशब्दावुक्तौ क्लीबे त्रिविष्टपमुक्तं एवं
नुजेनजन्मानीति क्लीबलिङ्गानिनिरूप्यजनिरुत्पत्ति
रिति स्त्रीलिङ्गमुक्ता उद्भवशब्दःपुंलिङ्गउक्तः इह
क्षीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषाः ग्रंथगौरवभयान्नो
ल्लिखिताः विशेषविधावपिलाघवार्थं परिभाषामाह
त्रिलिंग्यामिति त्रयाणांलिङ्गानांसमाहारस्त्रिलि
ङ्गी तत्रत्रिष्वितिपदंज्ञेयमितिपरिभाष्यते यथा

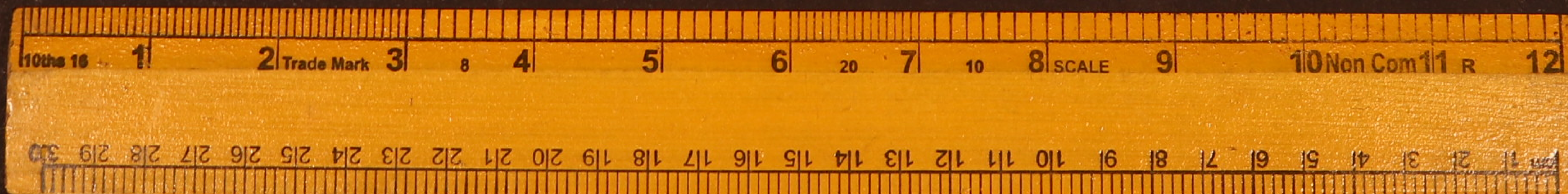
न्वोस्त्रीमण्डलंत्रिषु स्त्रीपुंसौमिथुनंतत्रद्वयोरि
तिपदंयथा वज्रेद्वयोर्न्तालकीलौद्वयोरितिद्विश
ब्दोपलक्षणंतेनद्विहीनेप्रसवेसर्वे हयहीनेऽक्लीबे
त्यादावुपपद्यते तथानिषिद्धलिङ्गंयस्यतत् निषि
द्धलिङ्गंपदं शब्दः तेनाप्यतेनियतेशब्दोऽनेनेत्यर्थः
प्रकृतेलिङ्गेतत्रशेषार्थंशेषलिङ्गकंज्ञेयमित्यर्थः वि
शेषनिषेधेशेषाभ्यनुज्ञानात् यथाऽङ्कादिकादि
नीवज्रमस्त्रीति स्त्रीलिङ्गनिषेधेविद्यमानत्वात्पुंनपुं
सकत्वविधिः तथातुशब्दोऽतेयस्यतत्त्वंतं अथ
शब्दआदिर्यस्यतत्अथादि तयोःसमाहारः त्वंतम
थादिचनामपदंलिङ्गपदंचपूर्वंनभजते परेणसह
तत्संबंधइत्यर्थः तत्रनामपदंयथा पुलोमजाश
चींद्राणीनगरीत्वमरावती हयउच्चैःश्रवात्वरितमिति
च लिङ्गपदंयथा अंतर्धाव्यवधापुंसित्वंतर्धिरपवा
रणं शब्दवाचत्रिषु इत्येइति अथशब्दोऽत्रोपलक्ष
णंतेनाथोशब्दोपिग्राह्यः यथाऽनुक्रोशोप्यथोहसः
न्यायसिद्धंचैतत् तत्राप्येवंस्माद्विशेषद्योतनात् अ
थशब्देनचार्थांतरारंभात् ननुकथंतर्हिपुंस्येवाभु
प्रहीकूपउदपानंतुपुंसिवेति उच्यते अत्रत्वशब्देन
नियमितपुंस्त्वमेवव्यवच्छिद्यते ननुनाम यतःकू
पःपुंलिङ्गएव उदपानंतुभयलिङ्गमेवान्यत्रबहुः
शैनादित्वदोषः इहत्रैलोक्येऽभिधेयेविशिष्टतया
स्वर्गप्राधान्येनचादौस्वर्गवर्गोऽभिधीयते स्वरव्यय
मिति अवशष्पमेवसंज्ञाशब्दानांसदसदर्थत्वेनयथा
कथंचिद्व्युत्पत्तिःकार्या नैलप्रायिकाबदितिभाष्य
मेवाऽन्यत्राप्युन्नेयं स्वःशब्दोपतापनयोः स्वरतिश
ब्दायतेऽन्योऽप्यपिदृश्यतेइतिविच् गुणोपरत्वेचस्व
रादित्वादव्ययत्वे अव्ययादाप्सुपइतिसुलोपः स्वःश

ग॰ मु॰ ५

ह्रस्वरेफान्तत्वादुत्वाभावः अतोरोरप्लुतादप्लुतस्य
उत्वस्यैव विधेरकारोत्वविधानात् स्वर्गोपरेवलोके
स्वरित्यनेकार्थवर्गोपदिष्टस्यापि यदत्रपर्यायेकथ
नं तत्स्वरप्रयोगार्थं तथाऽयमेव वक्ष्यति भूरिप्रयो
गायेषुपर्यायेष्वपितेषुतेइति अतएवाऽव्ययवर्गेक
थितस्यापिस्वःशब्दस्यात्रकथनं आदावुपादानेन
शब्दस्यमङ्गलार्थं महाव्याहृतिशब्दार्थप्रविष्टत्वा
स्याव्ययमित्यव्यक्तलिङ्गं तदुक्तं सदृशंत्रिषुलिङ्गे
षुसर्वासुचविभक्तिषु वचनेषुचसर्वेषुयन्नव्येति
तदव्ययं कथंतर्हिस्वर्गंस्वरिति तथाचसनातनेस्वरी
मेहमनोरमंत्रसतस्यघलोचनयारहितंतथेति उच्यं
अत्रलोकाव्ययत्वाद्गिरस्येति तथाचवामनः हिरु
पिपाचार्येनः क्रियाव्ययविशेषणंचैकइति काशु
टीकारस्त्वाह इहनामलिङ्गानुशासनेलिङ्गस्याप्र
होकथनंमङ्गलार्थंलिङ्गादिकृतविकाराभावमेती
शेषणस्यचनपुंसकत्वंसूचयितुंवक्ष्यति क्लीवे
क्रियाव्ययानांभेदकानीति यद्यपि यन्नदुःखेनसं
भिन्नंनचग्रस्तमनन्तरं अभिलाषोपनीतंचतत्सुखं
स्वःपदास्पदमितिश्रुतेः स्वस्मत्तानानेदपरत्वात्
स्वर्गोणत्वे तथापिलाटाणिकाअपिस्वर्गेत्वल्पक
ताःप्रचुरप्रयोगिणः प्राचीनाचार्यैर्निबद्धेते यदा
शब्दाणिवकारः वहूणामस्वर्गेत्वात्प्रकाशकादिषुव
र्णनात् स्वल्पप्रसिद्धत्वात्प्रथमालक्षणकाना
मिति स्यान्योन्तरेऽनिर्दिष्टानांनकृतौनिर्दिष्टानां
तत्कृतावेव इहतुस्यानान्तरनिर्देशोयथा स्त्रियां
बहुष्वप्सरसःनैन्तेयात्तरातसी जनयित्रीप्रसू
र्मातानातनजनकःपितेति नत्रतत्कोषादिवत्स
पुंनपुंसककाण्डविधानेनैवकथनमुचितं तथा

सति रूपभेदस्साहचर्यादिप्रतिपत्तिगौरवमपिनः
स्यात् तत्किमितिलिङ्गसंकरःक्रियतइत्यतआह
क्रमादितेइतिक्रमंविनासंकरोनकृतः क्रमात्तुबोधा
त्तकृतइतितात्पर्यं संकरस्तुभिन्नलिङ्गानांमिश्रत्व
रूपः क्रमःप्रक्रमःप्रस्तावइतियावत् यथास्वर्गे
प्रक्रमेद्योदिवौभिन्नलिङ्गस्यावश्यवाच्यत्वात्कथि
ते विस्तुप्रस्तावेवलक्ष्मीनामेति यद्वाक्रमंविना
भिन्नलिङ्गस्यामिश्रीभावोनकृतः क्रमेणतुकृतप
वयथास्वर्लोकोइत्येतेनपुंलिङ्गशब्दान्निरूप्यद्यो
दिवाविति स्त्रीलिङ्गशब्दावुक्तौक्लीवेत्रिविष्टपं ए
वं तत्तुतेननजन्मानीतिक्लीवलिङ्गान्निरूप्यजनि
कत्यान्निविति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ उडुवशब्दःलिङ्गद्व
कः इहतत्त्वीरस्वामिकृतव्याख्याविशेषः ग्रेथमो
रवमयानलिखितः विशेषविधावपिलाघवार्थं
परिभाषामाह त्रिलिङ्ग्यांत्रिष्विति पदंमिथुनेतुद्व
योरिति निषिद्धलिङ्गंशेषार्थंत्वन्ताथादिनपूर्वभा
क् ॥ त्रयाणांलिङ्गानांसमाहारस्त्रिलिङ्गीतत्रत्रिष्वि
तिपदंज्ञेयमितिपरिभाष्यते यथाविम्बोष्ठीमण्डू
ले त्रिषु स्त्रीपुंसौमिथुनंतत्रद्वयोरितिपदंज्ञेयंयथा
वक्रे ह्वयोज्वालकीलौद्वयोरितिद्विशब्दोपलक्षणं
तेनद्विहीनेप्रसवेसर्वेद्वयहीनेकज्ञंटवेदुत्याद्यप
पद्यते तथानिषिद्धंलिङ्गंयस्यतत् निषिद्धलिङ्गंप
दं अर्थेतेगम्यतेज्ञायतेशब्दोनेनेत्यर्थः प्रकृतेलिं
गं तत् शेषार्थे शेषलिङ्गकंज्ञेयमित्यर्थः विशेष
निषेधेशेषाभ्यनुज्ञानात् यथा कादिनीवत्रमस्त्री
तिस्त्रीलिङ्गनिषेधेविद्यमानस्यपुंनपुंसकस्यविधिः
तथात्वशब्दोन्तेयस्यतत् त्वन्तेअथशब्दःआदियेस्य
तत् अथादितयोःसमाहारः त्वन्तेअथापिचनाम

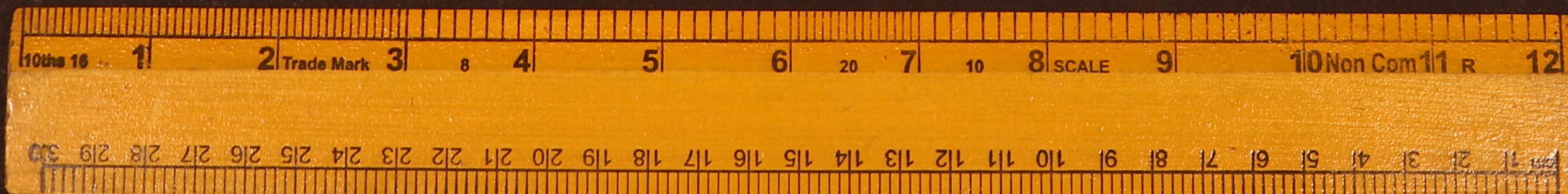

ग॰ म॰ ५

5

पदेलिङ्गपदेचपूर्वेणभज्यतेपरेणसहतन्त्रमेवपञ्
त्यर्थः अत्रनामपदेयथा पुलोमजाशचीन्द्राणीनग
रीत्वमरावती जवोच्चश्रीश्चैरावतिमितिच लिङ्गप
देयथा अन्तर्धाव्यवधापुंसित्वंतर्धिरपवारणं शब्दे
चाथचिन्हव्यइति अथशब्दोत्रोपलक्षणं तेनाथोश
ब्दोशब्दोपिग्राह्यः अत्रकोशोप्यथोहमः न्याय्यमिदं
चैतत् ‥नापूर्वस्माद्विशेषद्योतनात् अथशब्देन
द्योतनारंभात् ननुकथंतर्हि पुंस्येवांधुःप्रहीरूपउद
पानंतुपुंसिवेति उच्यतेत्वत्रतुशब्देननियतंपुंस्त्व
मेवव्यवच्छिद्यतेनतुनामयतःकूपः पुंलिङ्गएव
उदपानंतुउभयलिङ्गमेवान्यत्रचदर्शनादित्यदोषः
इहलोकेभिधेयेविशिष्टतयात्वेषिप्रायस्येनवाहै
स्वर्गवर्गोभिधीयते ॥ स्वरव्ययंस्वर्गनाकत्रिदिव
त्रिदशालयाः सुरलोकोद्योदिवौद्वेस्त्रियांक्लीबेत्रि
विष्टपे ॥ अव्ययमेवसंज्ञाशब्दानांसरस्त्वर्थेतेन
यथाकथंचिद्व्युत्पत्तिः कार्या तैलपायिकावदिति
भाष्यंएवमन्यत्राप्यूनेयं स्वशब्दोपतापनयोःस्व
रतिशब्दायतेअन्येभ्योपिदृश्यतइतिविच्गुणोरप
रत्वंचस्वरादित्वादव्ययत्वं अव्ययादाप्सुपइतिसु
लोपःस्वशब्दस्यरेफांतत्वादुत्वाभावः अतोरोरप्
लुतादप्लुतइत्यत्रनसम्बंधिरेफस्योत्वविधानात् स्व
र्गेपरेचलोकेस्वरित्यनेकार्थवर्गोपदिष्टस्यापिप्रद
र्शपर्यायेकथने तत्रचरप्रयोगार्थंतथाचायमेवव
क्ष्यति भूरिप्रयोगायेयेपर्यायेष्वपितेषुतइति
अतएवाव्ययवर्गेकथितस्यापिस्वःशब्दस्यात्रक
थनं आदावुपादानंतुस्वःशब्दस्यमङ्गलार्थं महा
व्याहृतिशब्दार्थप्रविष्टत्वात्तस्याव्ययत्वमित्यव्यक्ता
लि‥ म तदुक्तंसहस्रेषोत्रिषुलिङ्गेषुसर्वासुचविभ

क्तिषुवचनेषुचसर्वेषुयन्नव्येतितदव्ययं कथंतर्हि
स्मृतेस्वरिति न‥चमनानतनेस्वरितिमेनोमनोरमे
रमस्वपलोचनयारहितंतयेतिउच्यते अत्रलोका
अव्यत्वाल्लिंगस्येति तथाचवामनः हितयपिपात्रा
यंतःक्रियाव्ययविशेषणंचैकइति कौमुदीकारस्त्वा
ह इहनामलिङ्गानुशासनेलिङ्गस्याव्याहोकथनेम
ङ्गलार्थेलिङ्गादिकृतविकाराभावमेतद्विशेषणस्य
वनपुंसकत्वेनरूचयितेवत्यतिहिक्लीवेक्रियाव्यया
नांभेदकानीति यद्यपियन्नदुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्त
मनन्तरं अभिलाषोपनीतंचतत्सुखंस्वःपदास्पदं
मितिश्रुतिः सुखमात्रानानेदपरत्वात्स्वर्गस्यगौणत्वे
तथापिलाक्षणिकाअपिशब्दाः कल्पकत्वात् अत्रव
प्रयोगिनः प्राचीनाचार्यैर्निबध्यन्ते यथाहेशब्दाणो
वकारः वक्षणमस्वातेत्रचान्यकाव्यादिषुचदर्शनात्
मुख्येवस्वप्रसिद्धत्वात्मुख्यमालक्षणाश्रितेति अथ
वानेकार्थप्रवायमत्रापिशिष्टैरिष्टत्वात् अज्यतेस्यो
यते अस्मिन्निति अर्गः स्यानेऽस्जगतिस्यानाजेनेः
षुहलश्चेतिघञ् चजोः कुघिण्ण्यतोरितिकुत्वंश्चोभनः
अर्गःस्वर्गः इतिप्रादिसमासः कं सुखं तेनकंअकंदुः
खंतन्नविद्यतेस्मिन्नितिनाकः नञोस्त्यर्थानांबहु
व्रीहि‥ वाचोत्तरपदलोपश्चेतिसमासोत्तरपदलो
पेनभ्राण्नपादितिप्रकृतिभावः विद्यमानदिवि
कीप्राधान्येनव्यपदेशाभवंति इतित्रयोदशस्वि
स्वमहेश्वरादेव्यन्त्यत्रत्रिदिवः त्रिदशादीव्यन्त्यत्रवा
त्रिदिवः दिवेर्घञर्थेकविधानमितिकः यद्यपि
घञर्थेकविधानेस्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमि
तिपरिगणनेनहृष्टोकृतंतथापिसंभवोदाहरणमे

ना॰
स्व॰
१

6

वेतत् एषोदरादित्वाद् शशब्दलोप इति सर्वं धना
यः वयं तु मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययमेव युक्तं
मन्यामहे तथा चात्रैव स्वर्गे भाषाहृद्गौ त्रिदिवद्वस्य
दाहृतं नीलस्वामी तत्तृतीया द्यौर्लोकः त्रिदिवः श
हत्रिविषये दिवौकस इति वहिवशब्दो ऽदन्तः एवम
ग्रेपि कं च त्रिशब्दस्य दन्तौ त्रिभागवदित्याह त्रिदशा
नामालयस्त्रिदशालयः सुराणां लोकः सुरलोकः इ
ति षष्ठीसमासः त्रिदशालयादयस्त्रयः सदन्तास्पु
ल्लिङ्गाः एवं यौगिकेषु सर्वत्रो ज्ञेयं द्योद्यन्तौ द्वेति
द्यौ दिवं द्योरिति द्योप्रत्ययः दिलोपे गोशब्दवद्रूपं
स्त्रीप्रभृति सम्भृगभिगामनेकमेषाणां दिको त्वप्रत
यः द्युत्यादि द्योर्द्यस्यामिति द्यौः वहलकादिवो
न्दिविः कपित्ते स्त्रौ तिर इस्यात् एदन्ते दिवति ह
ति तत्वे भुर्भांभुभिरिति भवति द्वे स्त्रियामिति ह
वचनेनैव स्त्र्यर्थलाभे द्वे इति पुनरुक्तिरवधारणफ
ए ते स्त्रीलिङ्ग एवेति नन्वेवं च नारायणमेवचादौ स्व
स्तौ द्वौ जननयोर्बभूवेत्यादिवदुक्तार्थस्यापि द्विश
स्य प्रयोग इति वा अन्यत्र तु विशेषविध्यादिकम
नियतमेवेति भावः तेनोक्तं शोभौ दारणाः स्त्रिय
मिति स्वर्गाप्रभृतीनां पुंस्त्वादिकमपि उपपद्य
अत एवामरमत्रमरवसकाव्यशीर्षिणात्रमिति
वः एवं क्लीवे त्रिविष्टपमिति रूपभेदानियमार्थे
स्वर्गपर्यायः पुंसि वर्तते तत्र विशेषे द्येयबोधित
त्ति वर्तते तदर्थमिति वा एवमन्यत्रापि तत्र ज्ञेयं
त्रिदशानां विष्टपं त्रिविष्टपमिति एषोदरादित्वाद
शशब्दलोपः त्रयाणां विष्टपमिति वा भूर्भुवः स्व
रिति श्रुतेः तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं एण प्रत्ययस
हृतोगतार्थत्वान्न प्रयुज्यते त्रिभागवदिति तु मय

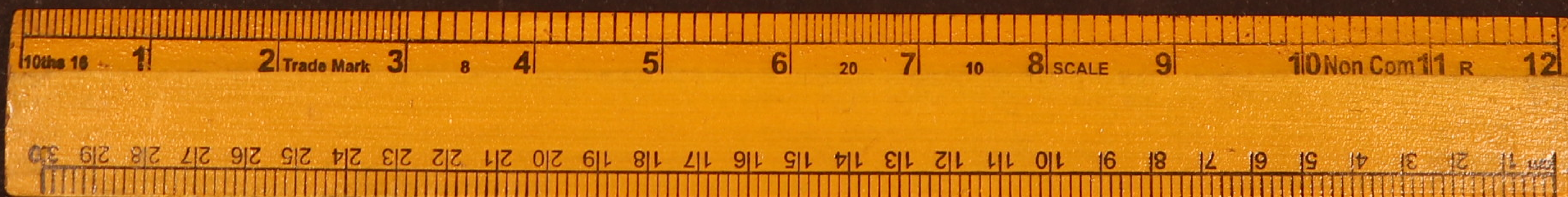
मायवी इह ख्यातं सार्वविष्टान्यातीति विष्टपमिति नि
रुक्तत्वाद्व्युत्पाद्य त्रिविष्टपमिति तृतीयं विष्टपमिति
प्रकारपाठः प्राच्यानां प्रमादिक इत्याहुः तदुक्तं १
नमो विष्टपं रूपा गोनष्टि त्रिष्टापि सत्त्वालय इति र
त्नमालाताप्त विष्टर्शनादिति कोशे दीविष्टपपिष्टप
विशिष्ठोलपरप्सुणां लोकपेविशते वादेः एवं प्रत्य
यस्य तद्दूषत्वादिकार्ये पिष्टपं भुवने त्रिविष्टपं स्वर्गे
इति दर्शनात् त्रिविष्टपं त्रिविष्टपं चेति तु वयं तथा
पिष्टपा विष्टपो ज्ञौ भुवने च नपुंसकमित्यमरमा
लोक्तेः मञ्च्यातालापे तयात्तृतीये पिष्टपं भुवने
त्रिपिष्टपमिति राजदेवः एवं शाक्रमेवन फलोदया
वरोहौ द्वलोकाद्योप्सुयाः तव स्वर्गनामानि ॥
अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः सुपर्वा
णः सुमनसः त्रिदिवेशा दिवौकसः आदितेया दि
विषदो लेखा अदितिनन्दनाः आदित्या ऋभवो स्वप्ना
अमर्त्या अमृतान्धसः बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वा
णा दानवारयः वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवता
स्त्रियां ॥ मरणं मरः मृङ् प्राणत्यागे बहुलवचना
द्भावेऽप्रत्यये सपर्णा नास्तीत्यमराः एतच्च नरनो
ज्ञावेअरादेरपि सिद्धं त्वदमरा इत्यत्र दृष्टो व्याख्यातेनाकवत्स
जरमरमित्रमरता इत्यत्र हृज्ञो व्याख्यातेनाकवत्स
मासो नञ्पदलोपो नेत्रियं ते वा अमरा पचाद्यच् स
दायकवत्वान्निरस्ता जरा येभ्यस्ते निर्जराः प्रादिभ्यो धा
तुजस्येति बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्चेति निष्क्रां
ता जरया इति वा अजादावेकदेशविकृतमनन्य
त्वाद्जरसा देशः निर्जरैर्निर्जरसा वित्यादि ते हि
सर्वदा पंचविंशतिवर्षदेशीया तथा च वामायणे १
त्रियं विंदति सोमित्रे पंचविंशतिवर्षवत् इति दे
वं तिदेवा कविदपवादविषयेप्युत्सर्गो मिनिवेशि

ग॰ मृ॰ १

तः इति मेघवत्प्रत्ययः तन्मम तां विना शाख्यो ति
स्रोदशाप्रमाणमिति त्रिदशा नतमनुष्याणामिव बाल्य
यौवनवार्धकाख्याः स्त्रियो दशा त्रिदशा निर्जरत्वात
यद्वा तृतीयायौवनाख्यो दशा सदैषामिति त्रिदशा
त्रिविष्टपवत् त्रिशब्दस्य तृतीयार्थत्वात् ज्ञीलोप
न्नत इति प्रत्ययविधेर्बहुव्रीहिणा न लोपे त्रिदशाः
ति राजदेवः विबुध्यन्ते न स्वपन्ति इति विबुधाः वि
शेषं बुध्यन्ते इति वा इगुपधात्कः सुरन्ति सुराः सुरप्र
वैश्वर्ययोः इगुपधात्कः ऐश्वर्यैककार्यत्वात् इत्यर्थः सौते
स्याः सुराणामपि सुरा इत्याख्या नामः अर्थग्राह्य
सुरापरिग्रहाद्वा सुराः तथा च रामायणे सुरापरि
ग्रहाद्देवाः सुराख्या इति विश्रुताः अपरिग्रहणा
स्यादैतेयास्तु असुरास्ततः शोभनं मन्त्रा वस्या
पर्व अमीषां शोभनचरितमेषां शोभनानि पर्वा
णि उत्सवादिकं ग्रन्थयो येषामिति वा सुपर्वाणः अ
दिता शोभने पर्वत इत्यवस्थानमिति वा शोभनं मन
एषां सुमनसः तेषां अमृतान्निकममनसाः त्रिदिवे स्वर्गे
ईशते त्रिदिवेशाः इगुपधात्कः दिवि उको निवास
एषां दिवौकसः दिवशब्दो व्यञ्जनान्तोऽस्ति तेन दिवौ
स इति च तथा च त्रिकाण्डशेषः सेदवः सैरिभः
कमवनं दिवं नभ इति तथा च भुजचरिते नभो
ति तेन विना हि नः पूर्वं मकरान्तात् त्रवधेययादिवौ
ति हलन्तस्यैव एषोदरादित्वाभावो दिवौकस इति
चेदुः दिवत्तदित्वर्ते अशब्दपरविप्रतिषेधादुकार
यणादेशो दिवौकस इति केमेजीयः अचः परस्मि
न्पूर्वविधाविति स्थानिवत्त्वेनापि नौकारस्य यणादेशः सक्रमे
तपरिभाषया निरासादिति गौवनस्त्वाहुः हलन्त
स्योत्वाभावः संज्ञाविषयत्वादिति स्याहिवौकाति

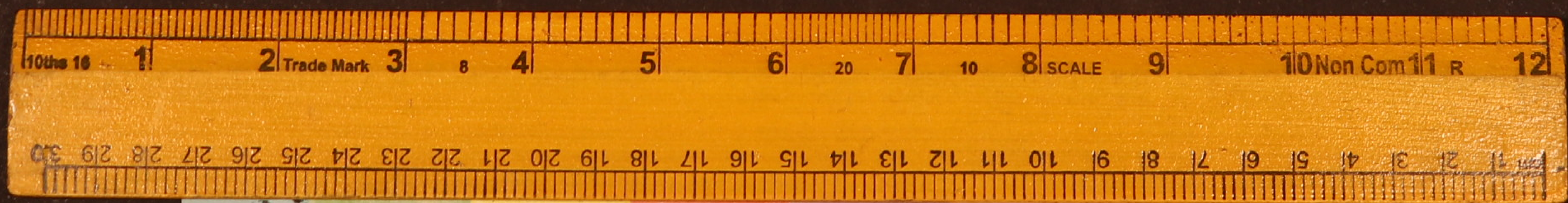
काश्च देवेवाप्यहपतिस्तीति वर्तते देवः केयमय
मिति क निन्नफहृषीत्यत्र बहुलवचनात्केवलाद
पि दिवः कनिनिवृद्धौ दिवौकस इति त्रिदिववोदित्य
त्रभागाविति नजोराजोडिति त्रिविक्रमशाकटायनः
तेनादितिः हृ... कारादिति ङीषं तादृदितीयशब्दा
त् स्त्रीभ्योढक् आदितेयाः अर्थेप्रत्याहित्यदितिर्णाष
म्यात् दिविसीदंतिवर्त्तनेड इति सत्स्वद्विषेत्यादिना क्वि
प् हृ यथा भ्योऽस्य लघवङ्गकाद्यः हृलदंतात्सप्तम्याः संज्ञा
यामहत्वालुक् स्वपमादि षु चेति प्रत्वं द्विविषदो होताः
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति भाविबहुलवचनात्
क्विते न मन्यस्वयेनफफबदोन्वधीयते तिमाद्यः
लिख्यन्ते गात्राणं तेऽध्यानाथ्यैविश्वादौ लिख्यन्ते वा लेखाः
अकर्त्तरीत्यादिनाकर्मणि घञ् ग्रीवाहस्तपादेषु
ति स्वो लेखा येषां सन्तीति वा अर्शआद्यच् अर्शआद्यच
च् नेदनाइतिनेत्यादित्वात् लघुः अदितेर्नन्दना अदि
तिनंदनाः कर्त्ताराज्ञ्वषष्ठी समस्यते इति वचनाद्यमि
ति समासः अदितेरपत्यानि दित्यदितीत्यादिना ण्य
आदित्या ऋत्स्वर्गो मातामदितिर्वो स्वरादिः तत्र त
तो वा भवतीति ऋषवीद्वन्वत्ते मितद्वादिभ्य उपसं
ख्यानमिति डुः उपपादसमासः क्विपितृऋ भूशब्दा
त ऋभवस्तत्वात्क्वप्रविद्यमानः स्वप्नो निद्रा येषाम
मिति स्वप्नाः अमर्त्या इति नञ्समासः नञ्वियतेन इ
त्यमर्त्याः इति वा हृमितिरसजिवावमितमिरमि
त्वदृ पूर्विभ्यत्तश्चेतितन् मर्त्तः ततस्त्वार्थेयत् अ
मृतं संधो येषामत्र मेषामिति अमृतान्धसः सोताः व
र्हिः ग्रिमखेषां वर्हिर्मुखाः तथा च मनुः अग्नेर्मुखा
प्ताङ्गतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत इति क्रतुभुजः
न्ते ते अन्ये भ्यो पि दृश्यत इति क्विप् क्रतुभुजः गीर्वा

अ॰ को॰ ८

निग्रहानुग्रहसमर्थौ वा गणः स्वमेषां गिरिवनं तेषा
वेते स्तुतिप्रियत्वादिति वा गीर्वाणाः दानवारयः
एषां दानवानामरयो वा दानवारयः प्रभाते हे देश
मेषामिति शृंगाहेदाभ्यामारकन्व हेदारकाः देवता
शब्दात् स्वार्थे तल् तलिस्त्रीलिङ्गवचनेकत्वमि
ति स्त्रीत्वं रूपभेदाद्देवस्त्रीत्वे लब्धे स्त्रियामिति बहु
वचनात्पुंलिङ्गशंकानिराकरणार्थं पुंसि सर्वत्र जाते
कामचार इति बहुवचनं एवमन्यत्रापि २९ ॥ ष
प्रतिनामानि सामान्येन देवतायाः २९ ॥ आदित्य
विश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः महाराजिकसा
ध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ आदित्यविश्वादयः प्र
त्येकं गणदेवताः संघचारिणो देवाः आदित्या द्वा
दश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः वसवश्चाष्टसंख्या
ताः षड्त्रिंशत्तुषिता मताः आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वात
पंचाशदूनकाः महाराजिकनामानो द्वेशते विंश
तिस्तथा साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश म
ताः अमीषामेकत्वमपि सम्प्रदायेभिहिताः शब्द
अवयवेष्वपि वर्त्तते इति यावत् अदितेरपत्यानि
तीत्यादिनाण्यः आदित्याः विश प्रवेशने अशि
षिलटिकणि खटिविशिभ्यः क्वनिति विश्वशब्दः स
र्वेषां विश्वेदेवानां नामेति कृत्वा सर्वे नाम संज्ञाः य
थाप्येवं तत्रदृतिः एवं शब्दः अत एव विश्वेदेवा इत्या
दि प्रयोगाः देवसन्निहितस्य चास्य प्रायः प्रयोगो
न्याप्यर्थीयशंकानिरासार्थः ननु विश्वेदेवा इति
लिङ्गमेव दृश्यते तत्कथमिह आदित्यविश्ववस
व इति नैवं अन्यत्राप्येवं दर्शनात् तथा च आदित्या
पितरो विश्वे साध्याश्च वसवोऽपि च भृगवोऽङ्गिरस
ति स्वर्लोकस्य पारिषदा इति शब्दार्णवः यत्र विश्वा

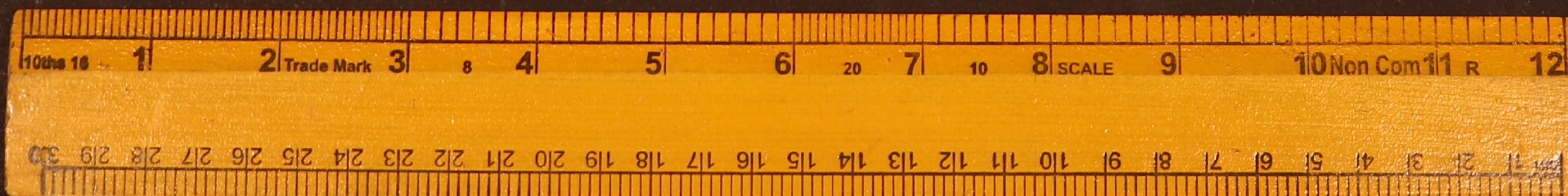
शीलः अमिविधौ दिविभुजिभ्यां विश्वे इति पदित्वा विश्वे
देवा इति संज्ञा महाराजादौ सततस्य विपर्ययः ल देवयोर्दे
घणारूपमर्षः तत्रैव पाराणपरायणौ मोवधेन दामो
दरदूरनात्समादिभिर्विदिभुजिभ्यां विश्वे इति वेत्रि पदि
त्वा विश्वंवेत्ति विश्वे देवाः विश्वभोजा इति अश्वकर्णी
ति कन्विधौ विश्वं जगद्विश्वे देवा इत्याभुदाहृतत्वा
दिति वसतिवासे शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लि
दिबंधिमनिभ्यश्चेति उः वसुः तुषतुष्टौ नदिक्रमि
त्विषिभ्यः कितजिति बहुलकात्कितच् तोषणात्तुषि
ताः कारितितच् आसमंताद्भासनशीला आभास्वराः
भासृदीप्तौ स्थेशभासपिसकसोवरजिति वरच् अन्य
ते प्राणयतेनेनेति अनिलः अनच अस्माद्धातोः सनि
कल्यनिमहिभादिदवादिपिदिदत्वाइडितक्तिभ्यः इ
लजीति लच् एषामेव बहुतरत्वान्महती राजिः पंक्तिः
महाराजः शाको वाद्यत्वेनास्त्येषामत इनि ठनाविति ठ
न् महती राजिरेषामिति संज्ञायां कनित्यपरे बहु
व्रीहौ कजित्यन्ये साम्यदेवते त्यर्थे महाराजप्रोष्ठपदा
हजिसंज्ञा एवं कत्वान्नहृद्धिरित्यपरे केचिन्महारा
जिका इत्येवपेठुः तन्मते एवाणजि हृद्धिरेव साध्ये
तिसिद्धिरेषामस्तीति साध्या अर्शआद्यच् रोदयंतीति
रुद्राः रुदेर्णित्वात् रुदेर्णिलुक्चेति रक् णिलोपः त
त्र च द्वादशादित्याः चैत्रादि भुतं पतिये विस्तृयमवि
वस्वंतोऽशुमान्पर्जन्य इत्यपि वरुणोऽङ्शधाता मित्रः पू
षा त्वष्टा भगः परः क्रतुर्दक्षौ वसुः सत्यः कालः का
मो धृतिः कुरुः पुरूरवो माद्रवश्च विश्वे देवा दश स्मृ
ताः ध्रुवो धरश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः प्रत्यू
षश्च प्रभावश्च अष्टौ ते वसवाः स्मृताः प्राणापाना
वुदानश्च समानो व्यान इत्यपि चक्षुः श्रोत्रे रसो घ्राणः

ग॰ स्व॰ [illegible]

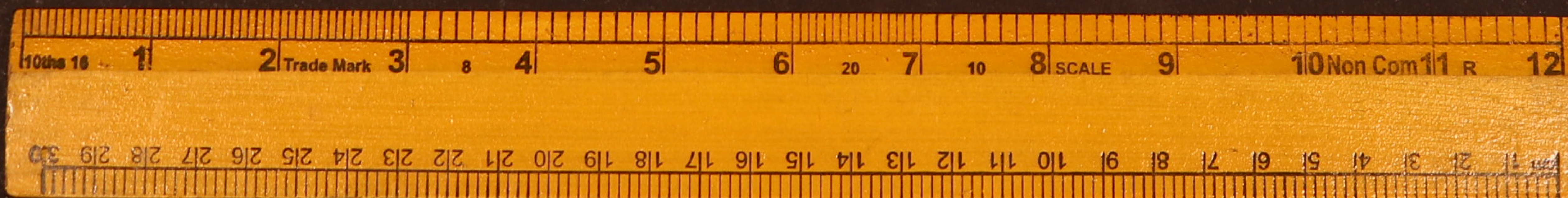
स्पर्शो भुङ्क्ते मनस्तथा द्वादशैते हि षिता देवाः स्वायं
चिषोत्तरे आत्मा ज्ञाता नेदमो दांताः शांतिः ज्ञानं समस्त
कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादश आभास्वरा इमे वायवः स्कं
धाः सप्त तेषामेकैकं सप्त सप्तभिः आमेयाद्देववाह्य
हिनपर्कपरिसंस्थिताः हौश्शुक्लज्योतिरादित्यौ नेदे
हृविस्तपस्तथा विचज्योतिः सत्यज्योतिः ज्योतिष्मा॰
न्स्कंदश्रावहः ऋतजित्सत्यजित्सेनजिदमित्रावी
त्रजित् भूरिमित्रस्कंधो णोचेत्याभानोः प्रवहोगणः
ध्रुवोतोनघ उग्रश्च भीमः सेपश्च साद्भयः अभियमो
यवामेयः चतुर्थः संवहोगणः स्वस्त्याद्दगोदगात्र
हृहृ प्रतिज्ञश्चतसंमताः संभवश्चेत्याशहेभ्यः पंच
मोविवहोगणः ईहतः ऋकधोन्यादयमितासमद
क्रथा तामश्च प्रतिहत्तश्चेत्या सप्त षष्ठः परावहः सस
द्दिंद्रः सवभसः सामस्तोमानुषी विशः देवी विष्णो
धर्मीवस्कंदः सप्तमश्राध्रुवात् महाराजिकास्तेम
चलधन्वसवनादयः विंशतिअधिकशतद्वयसं
ख्याताः ग्रंथगौरवभयान्नलिखिताः साध्याअपिद्वा
दशैव मनोमंत्रश्च प्राणश्चनयोपानो हयस्तथा न
रायणोनरश्चैवहंसश्चित्रिस्तथाविभुः प्रभुश्च द्वादशै
वैते साध्याः रुद्राः एकादशेमे बहुनोनैक्तिः सर्वो मृग
व्याधकपालिनौ अजैकपादहिर्बुध्न्यः सेनानी वाप
राजितः महातेजः पिनाकी च कचिद्दृग्रावकादय
रुद्राधनिस्थरुस्थाने केचिदिह विलोचनौ तथाहि
त्वप्रकाशश्चक्कचिदन्याद्दशास्त्विमे ॥ प्रयोगवशा
न्नपुंसकोऽपि गणभेदात इह अजएकपादहिर्बुध्न्य
विश्वेदेवा इत्यादौ द्वंद्वे नामनी विभक्तं तेएववाचे
इति निरुक्तं अतएवाहिर्बुध्न्याय स्वाहेत्येवं प्रयोगा
वामित्यमरमालः अजापदाणां देवताभूयस्त्याः संति

अत्यंतास्त्रमिद्धत्वान्ननिबद्धाः पितरस्त्वप्रसिद्धत्वाद्ग्रंथ
कारेणननिबद्धाः नतुभावात् तथाचशाह्णार्णवः सत्य
नपाश्चपितरो वैकाणेहह्र योजिताः मरीचयः सुशम
णिः स्वरूपाश्रमितौजसः सुशाखारोहिताः परास्व॰
ताद्याहारिकाअपि इत्यादयो बहवो लिखिता इह बहु
त्वभयान्नलिखंते तत्रैवाऽवसेयाः ॥ विद्याधराप्स
रोयक्षरक्षोगंधर्वकिन्नराः पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भू॰
तोमी देवयोनयः ॥ देवाद्योनिरुत्पत्तिस्थानमेषां देव॰
योनयः देवानांशाकाद्दत्यर्थः स्वामीतु देववद्दह ए॰
तेहितेभ्यः परमाणुभ्यः सर्वोत्पाद्येतेनामाश्चैवमतदे
वदेवयोनिनामानइतिभावः तथाचभागुरिः सिद्ध॰
गुह्यकभूताहि पिशाचादेवयोनयइत्तीत्याह विद्यां
गुडिकाञ्जनादिकां धरंतीति पचाद्यच् विद्याधरः जी
मूतवाहनपुष्पदंतादिः कामरूपी विचरः सच्छ्रुद॰
प्रभवत्वादध्युः स्त्रैतानि हताश्रयसः दहताते॰
त्र अपरसरयंति स्खलयंतीति वा डोणादिको॰
सिः पृषोदरादित्वादुपधाह्रस्वत्वमपशब्द ह्रस्वोत्या॰
कारलोपश्च अप्सरसः देववारयोषिताः उर्वश्या॰
द्याः यक्ष्यंते पूज्यंत इति कर्मणि घञ् यक्षाः कुबेरा
दयः क्रूः कामः तस्येव ग्रीणीअस्येति यक्षादत्वनो॰
रक्षंत्यस्मात् रक्षपालने अस्कन् रक्षांसि विभीषणा॰
दीनि गंधं सौरभमर्धयंति अर्धपर्वमर्धगतौ कर्मण्य
ण् शकंधादित्वात्परहपत्वं गानं धर्मेषामिति॰
पृषोदरादित्वाद्गंधर्वाः हाहाहूहूप्रभृतयः अश्व
मुखत्वात्कुत्सिता नराः किंक्षेप इति समासः किन्न
राः नरशरीरत्वसमाननादयः पिशितमश्नाति॰
पचाद्यच् कर्मण्यणिवा पृषोदरादित्वात् पिशितश॰
तश हृस्वलोपः अशश्च ह्रस्वशापादेशाः पिशा॰

वामध्यतालक्ष्यः सत्वविशेषः गुह्यकास्तितेकाइति वै
गैरेयाह्ये अतोनुपसर्गेयतिकः गुह्यकोमणिभद्रादिः
तेचनिधिरक्षकायक्षभेदाः तथाचनिधिरक्षतियेय
त्वास्तेस्युःगुह्यकसंज्ञकाः इत्यादिः सिधुर्हिंसासं
राध्योः गत्यर्थाकर्मकेकेत्यादिनाकर्तरिक्तः पारिशु
णोपेतोवप्रभृतिः इ॰ भूप्राप्तोएवे॰ क्तः भूतःप्र
योगत्वोर्ध्वमुखादिःपिशाचभेदः भूतयोगादशेषा
यच भूतोत्पन्नाज्जवरः बालग्रहा एतेविद्याधरादयो
दश देवानामिवयोनिरुत्पत्तिकारणमविभाज्यमेषा
मितिदेवयोनिविशेषाःप्रत्येकं एषावर्त्तते ॥ अम
रादैत्यदैत्यारजेनेशविदानवाः शुक्रशिष्यादितेः
सुताः एवंदेवासुरद्विषः ॥ अस्यन्तिदेवानित्यसु
राः असेनरञ्जितमुरन् अविद्यमानासुरापचामिति
वासुरविरुद्धत्वाअनर्थवदितिवाप्रज्ञादित्वादणिक
सुराश्च घतेदितिदितिः एवोत्पत्तिः दैत्याः आदिते
यवत्तद्कृधञ्जःद्वत्रइहितात्तत्रजातात्जाः सम
स्यांजनेद्रैः दनोरपत्यानिदानवाः तस्यापत्यमित्य
ण् दैत्यानांदानवानांचैतिएष्यरश्रीनायस्यप्येतो
मिद्रोतथाप्यसुरत्वेनैकत्वात्समानशीलत्वाच्चप
र्यायतामाह यथाहतः सदैत्याःपाश्यादिति यथा
दैत्येदितिपणात्तदानवमिति शुक्रस्यशिष्याःदितेः
सुताः एवंचतेदेवाश्च एवंदेवाः एकोपरप्रयमेत्या
दिनासमासः एवंदेवाइतिवा सहसुपेतियोगवि
भागात्समासः एतेहि पूर्वेदेवाआसन् अन्यायादि
देवत्वाच्युताइतिभावः सुरान्द्विषंतिसुरद्विषः द्विष
अप्रीतौसत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् सुरद्विषः दश
नामान्यसुरस्य १० ॥ सर्वज्ञःसुगतोबुद्धोधर्मरा
जस्तथागतः समंतभद्रोभगवान्मारजिल्लोकजिज्जि

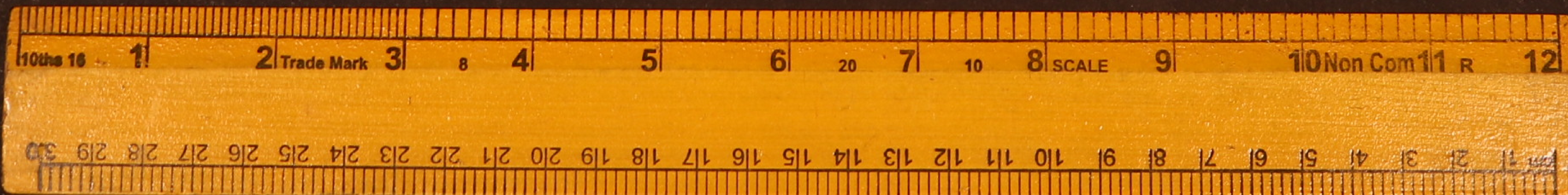
नः षडभिज्ञोदशबलोद्वयवादीविनायकः मुनीन्द्रः
श्रीघनःशास्ताम्मुनिः ॥ सर्वंजानातीतिसर्वज्ञः अत्रोप
पसर्गकः शोभनंगतंज्ञानमस्यसर्वेगत्यर्थाज्ञानार्थाः
इतिसुगतः सुष्ठुअपुनरावृत्त्यागतइतिवा सुखेनसं
सारात्उत्तरत्वन्तः प्रशस्ताबुद्धिरस्यबुद्धः प्रशस्तायाम
र्थेअप्रायच्च बुध्यतेध्यायिभिः मतिबुद्धीत्यादिनावर्त्तमाने
क्तः इगुपधेतिकेबुधस्तु अथबुद्धोजिनोयोगीसर्वज्ञः
सुगतोबुधइत्यादिः धर्मेतेराजतेपचाद्यच् धर्म
स्यराजावा राजाहःसखिभ्यःटच् धर्मराजः यथागताः
लोमनयः शिवंगतितेथागतस्तोपिगतस्तथागतः
इतिबौद्धागमः यथापुनरावृत्तिर्नभवतितथातेनप्र
कारेणगतइतितथागतः सुप्सुपीत्यादिनासमासः
समंतात् सर्वज्ञःभाग्यसंभारतोज्ञानसंभारतश्चभद्रः
श्रेष्ठः पंचमीयोगविभागात्समासः समंतात्भद्रंशोभ
नमस्येतिवा समंतभद्रः एषोदरादिः ऐश्वर्यस्यसम
ग्रस्यधर्मस्ययशसःश्रियः कामस्यात्मप्रमेयस्यच
षण्णांभगइतिश्रुतिः ॥ ततोममत्वपिभगवान् मारं
कामंजयतिमारजित् क्विपादिनामारंजयतीतिवा
सर्वधरः तपसालोकंभुवनंजयतिलोकाज्ञयस्तपः
रमयतिवालोकजित् क्विप् जयतिजिनातिवाभवेजि
नः इणिंषिजिदीङ्गाष्यविभ्योनक् दिव्यंचक्षुः दिव्यं
श्रोत्रंपरचित्तज्ञानं पूर्वनिवासानुस्मृतिरास्त्रवज्ञानेवि
यद्धमनकायस्य हिलक्षणाच्च ऋद्धिश्चेतिषड् अभि
ज्ञानशक्तयो यस्यषडभिज्ञः षड्सुदानशीलक्षांतिः
वीर्यध्यानप्रज्ञास्वअभिज्ञाअग्रेज्ञानमस्यषडभिज्ञः
इतिसर्वधरः दशबलानिसंत्यस्यदशबलः एवंच
दच् दानशीलंक्षमाचर्वीयध्यानप्रज्ञाबलानिच उपा
यःप्रणिधिज्ञानंदशबुद्धिबलानिच अद्वयवित्ताना

रा॰
मु॰
११

इहैतं वदत्यवश्यमिति अद्वयवादी अवश्यकोऽनि:
सत्यवादित्वाद्वा विनयति हितमनुशास्ति विनायकः
मुनिरिन्द्रः श्रेष्ठः मुनीन्द्रः ज्ञानगुणसंभारः श्रीः तस्य
घनः स्यात् श्रियाघोगाविभूत्याघनः निबिडः स्त्री
घेति योगविभागात्समासः श्रियाघनः इवद्वर्षतिवा
श्रीघनः एवं पदादिति प्राप्तं णत्वदन्नादित्वान्नमवति
अभूत्यत्रिपदेन प्राप्तिरुत्वे उपादानान्नदीर्घे इति तद्व
भूतिः मनुज्ञानेमनेनश्चेतीन् उपधायातत्वेच म
नान्मतिः ॥ अष्टादशनामानिबुद्धस्य १८ ॥ शा
क्यमुनिस्तुयः सशाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोद
निश्चसः गौतमश्चार्कबंधुश्चमायादेवीसुतश्चसः ।
इक्ष्वाकुराजपुत्राः केपिपित्रावनवासायदत्तास्तेगौ
तमवंश्यस्यकपिलस्याश्रमेशाककच्छेवसतिंकृतवं
शाक्याइत्यागमः शाकवासित्वात्तशाक्यादित्वायत
तथाचस्कंदपुराणेदर्चविते शाकवृक्षप्रतिच्छन्नेवासंय
स्माच्चचक्रिरे तस्मादिक्ष्वाकुवंशास्तेशाक्याइति
विश्रुताः तद्वंशावतीर्णोमुनिः शाक्यश्चासौमुनि
तितथायस्तुशाक्यमुनिः सशाक्यसिंहः शाक्यसि
इवोपमितंव्याघ्रादिभिरितिसमासः सिंहादिशब्द
हिउत्तरपदभूताः एवंपदस्यश्रेष्ठतांगमयंति शा
पिभीमवत् सर्वार्थेभ्यः सिद्धोनिष्पन्नः सिद्धशब्दोक
दिनासमासः सर्वेअर्थाः सिद्धोस्यत्रिपदोबहुव्रीहि
तित्सर्वानंदः अतएवसिद्धार्थोपि सिद्धार्थोबुद्ध
पाविति शाश्वतः शुद्धोदनोस्यशुद्धोदनः शाकंध
तस्यशक्यापत्यंशौद्धोदनिः गौतमवंशस्यमुनेरयं
छात्रइति तस्येदमित्यण् गौतमः गौतमस्येवदृति
धवी अर्कबंधुः सूर्यवंशजत्वात् मायादेव्याः
मायादेवीसुतः ॥ सप्तशाक्यवंशस्यमुनेः ७ ।

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठीपितामहः हिर॰
ण्यगर्भोलोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः धाताब्जयो
निर्द्रुहिणोविरिंचिः कमलासनः स्रष्टाप्रजापति
र्वेधाविधाताविश्वसृड्विधिः ॥ वृंहतीतिवृहिवृद्धौ
ओमादयहृहिवृंहेर्मनिन् लोपोमागमश्चब्रह्मा॰
तदुक्तं वृहत्वाच्छरीरं यदप्रमेयप्रमाणतः वृहद्धि॰
तीलोमितसुक्तं ब्रह्मातेनसाउच्यते इति वृहतिप्रजा
इति एवं तान्मनित्वा आत्मनाभवतीत्यात्मभूः भु॰
वः संज्ञानवयोरितिक्विप् सुराणांज्येष्ठः सुरज्येष्ठः॰
प्रथमजः परमेस्थाने तिष्ठति परमेस्थः किदितिनिः
तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् स्थास्थिन् स्थानांचेतिकर्तव्य
मितिषत्वं लोकेपितृणांप्रजापतीनामपिपितापि
तामहः पितृव्यमातुलेति निपातितः सत्पि॰
तुः पिताभवति पितुर्जननीचतन्मूर्तिरित्यागा॰
मः उपचाराद्गर्भहिरण्मयमंडं हिरण्यं तथाचम
नुः तदंडमभवद्धैमंसहस्रांशुसमप्रभमिति त
दस्यगर्भउत्पत्तिकारणंतस्यगर्भोयमितिवातस्यु
भवत्वाद्धिरण्यगर्भः लोकस्यचतुर्दशभुवनस्ये
शः स्वयमात्मनाभवतीतिस्वयंभूः एवंवत्क्विप्
आत्मः कर्तृत्वेनैवलब्धेस्वरूपनिर्देशार्थेस्वयं॰
भुविशुक्तं एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं चत्वार्याननान्यस्ये
तिचतुराननः सर्वंदधातीतिधाताब्जे विलोनोमि
कमलाज्जातः अब्जयोनिः कामक्रोधादिभ्योद्रु॰
भ्योवाद्रुह्यतिद्रुहिणः द्रुहदिभ्यामिनन्नितीनन्॰
बहुलकाद्गुणाभावः ब्रह्मात्मभूः स्याद्रुहिणोद्रुघन
श्चपितामहइतिभागुरीद्रुघनोपिभूतानिविरचयती
तिरत्रप्रतियत्वेच् एषोस्त्रादित्वात्कारयोरितेन

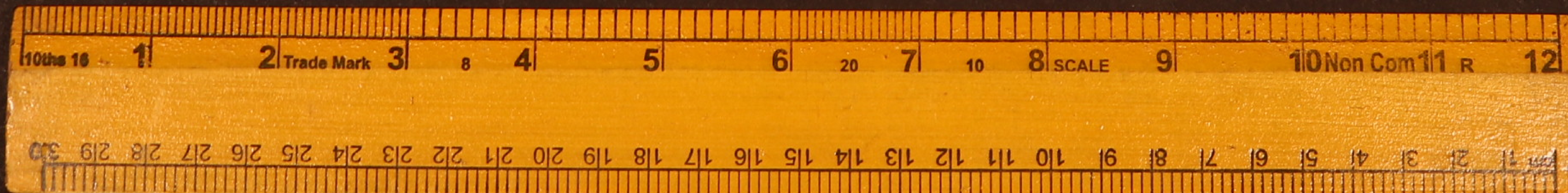

ना॰
सं॰
१२

12

कानानमस्थविरिंचिः वीरचवियोजनसंयमत्रयो
चतुराहिः अचरः एषवोरादित्वान्नं ऊंजरवइपधा
त्वे विरिंचिरित्यन्ये विरिंचोपि विरिंचोद्भुचनः शि
नोविरिंचिन्दुहिणोमत इति शब्दार्णवात् विरिंचे
स्तेविरिंचिः विभिन्नंमोरिच्यते इहृतेवाविरिंचि
रितिप्राच्या इति क्षीरस्वामी कमलमासनमस्य
कमलासनः सृजतीतिस्रष्टात्यत्रतः प्रजानांमे
ततीनांपतिः प्रजापतिः विदधातीतिविधातारहो
धश्चेत्यसुन् वेधादेशश्च विधविधानेइत्यतोवा
सुनिवेधाः विधातावधातीतिवत् अन्योपसर्गो
हृत्यर्थः विश्वसृजतीत्यन्येभ्योपिदृश्यते क्विप् क्विंवेत
वाक्विन्प्रत्ययोयस्मात्सृजइतिसक्विन्प्रत्ययश्च
श्रायमंविज्ञानपक्षेकिन्नंतस्यऊत्वे नक्विवेतस
ति व्रश्चभ्रस्जेतिषत्वेकृतेविश्वसृट् विश्वसृड्
मित्यादिज्ञेयं विदधातिकर्तर्यपसर्गेघोःकिवि
किः बहुवचनाद्विधिः विधविधानेइगुपधात्कि
विधिर्वा ॥ विंशतिनामानिब्रह्मणः २० ॥ वि
ष्णुर्नारायणः कृष्णोवैकुण्ठोविष्टरश्रवाः दामो
दरोहृषीकेशः केशवोमाधवः स्वभूः दैत्यारिपुं
डरीकाक्षोगोविन्दोगरुडध्वजः पीताम्बरोच्युतः
शार्ङ्गीविष्वक्सेनोजनार्दनः उपेन्द्रइन्द्रावरजः चक्र
पाणिश्चतुर्भुजः पद्मनाभोमधुरिपुर्वासुदेवस्त्रि
विक्रमः देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्त
मः वनमालीबलिध्वंसीकंसारातिरधोक्षजः
विश्वम्भरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥ वेवे
ष्टीतिविष्णुः विष्लृव्याप्तौ विषेःकिच्चेतिनुः रथ
भोणत्वे विंशतिसर्वेभ्यतानिवाविष्णुः एषोदरा

दित्वाद्धाघत्वे विशेर्धातोः प्रवेशनादितिभारते नरा॰
णांसमूहोनारंतस्यसमूहइत्यण् नरेवायणंस्या॰
नमस्येतिनारायणइतिनिरुक्तिकारः कश्चिन्मन्वंत
रेनरस्यऋषेरपत्यत्वमुपगतइतिनरस्यापत्यं न॰
डादिभ्योढक् इतिनारायणइतिवैयाकरणाः १
आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः तायदस्या
यनंपूर्वंतेननारायणः स्मृतः इतित्रमन्वादयः १
नराद्धात्मनोजातान्याकाशादीनिनाराणिकार्याणि
येंकारणत्वात्प्राप्नोतिनारायणः स्मृतइतिमे
त्रवर्णः एषोदरादित्वान्नारायणोपि अयनारायणो
विसर्गेऽर्धकर्मानरायणइतिशब्दार्णवात् सर्वत्रएर
वेपसादितिणत्वे कलियशोकृष्णवर्णत्वात् कर्षत्य॰
रीन्वाकृष्णः कृषेर्वर्णेइतिबाऽलककत्वाद्धक् तथा
चसंतिसभारते सत्यत्रेताद्वापरकलौषुसितरक्त॰
पीतावः कृष्णः किलकलिकालेसपवपुरुषोत्तमो॰
जयति कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्चनिर्वृत्तिवाचकः तर
योरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयते इतिलोपनि॰
षदः तत्कृष्णानिर्वृत्तिरस्यास्तीतिकृत्यते वाल्मिष॰
मन्वंतरे विकुंठायाश्चपत्यंवैकुंठः भिवादित्वादण
विकुंठतेगुरोश्चेत्यप्रत्ययेविकुंठामायास्यास्तीति॰
वाज्योत्स्नादित्वाणिवैकुंठः पत्नाशोविष्टरेस्थिरइतिवि
कांडशेषः तत्र श्रावाश्रावत्योभिमतः तथाचाश्चत्यः
सर्वेहस्ताणांइतिगीतानत्रश्रूयतेसर्वेधातुभ्योऽस॰
न् विष्टरः कुशमुष्टिविश्रवसीकर्णावस्येतिवा॰
विष्टरश्रवाः बाल्यचापलनिषेधायथशोदयावा॰
ल्येदाम्नोदरेबद्धत्वात् दामोदरेस्येतिदामोदरः म॰
सकत्वाद्धेयपिकर्णोपिसमासः हृषीकस्येन्द्रिय॰
स्येशःहृषीकेशः प्रशस्ताःकेशाः संत्यस्येतिवाके

बा॰
सं॰
१३

13

शत्वइतिकेशवः यस्मात्त्वयैवदुष्टात्माहतःके
जनार्दन तस्मात्केशवनामात्वंख्यातोलोकेभविष्य
ति इतिहरिवंशोक्तेः हलेत्वाद्धधेःकेशिनंहतवा
नित्यन्येभ्योपिदृश्यतइतिनः पृषोदरादित्वात्के
शब्दस्यैकारस्याकारेचनलोपेचकेशवः यदोर्जो
पुत्रोनामसमस्तस्यापत्यमितिमाधवः अन्येपि
हंघुणामाधवाः तथाप्रहिताः अथनायमाधवानि
माद्यः मायालक्ष्म्याधवइतिमाधवः स्वतोभवती
एवंवत्क्विप्स्वभूः दैत्यानामरिःदैत्यारिः अवय
लक्षणायाआयतत्वात् पुंडरीकेपुंडरीकपत्रेस्व
क्षिणी अस्येतिपुंडरीकमक्षिअस्येतिवापुंडरीका
बङ्गश्रीहीमंत्यत्तणघचूस्थाने अनेनकिलहर्वे
वायमहस्त पुंडरीकोबलिरुपनीतः तत्रतेनैकंम
क्षित्रात्तपहृते अतोनेनस्ववदत्तरेकमत्याद्युपुं
कस्यानेकृतमेतत्स्वमहिम्नः स्तोत्रे हरिस्तेमाह्हः
मलबलिमात्राद्यपरत्योरिति श्लोकेनव्यक्तं यद्वाः
त्वेषुहंडियेषुहृश्यतेपिप्राप्तस्वरूपेणानुभूयतेश
तः परमात्माशेषेदत्वाण सर्वेंद्रियाणामधिष्ठाने
यः हृत्पुंडरीकमध्येपरमात्मरूपेणास्थितत्वात्पुं
डरीकाक्षः सर्वेंद्रियाणामपींद्रियरूपइतियावत
थाचश्रुतिः प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रो
त्रस्यश्रोत्रमन्नस्यमनसोयेमनोविदुरिति अलौकिकत्वा
डरीकंकार्णमस्मिवाक्षिअस्यपुंडरीकाक्षः कापे
शब्दस्तकादिवचनइतिविष्णुपुराणटीकाकारः
भुवेविंदत्वानितिविष्णुलाभे गवादिषुविंदेःसंज्ञा
यामितिशः शंचसंचादीनामितिनुमिगोविंदः
ग्रहहीनोवर्धनंगिरिमुत्पाट्यगोकुलमनेनरक्षि
तमिति आत्मज्ञानगोचरापिपत्यमसौदत्तमिति

स्वभूतिः गरुडोध्वजोस्यगरुडध्वजः पीतमम्बरमस्ये
तिपीताम्बरः अतोपिनच्युतःअच्युतः निजपदाज्जा
तिच्युतःस्खलनमस्यअच्युतइतिवाशृंगास्यविकारः
अनुदात्तादेरेत्यञ्शार्ङ्गंधनुःतद्योगादत्तइनिठनावि
तिइतिशार्ङ्गी विष्वनानार्थः अथनेस्यादितिबोपालि
तः नाम्येपिलोमादिस्वत्रैविष्वशब्दोनानार्थोनिपातो
मूर्धन्योतोदर्शितः परमादित्वात्तपत्ययेविष्वणइति
वदर्शनात् विष्वग्अंचतीतिक्विपिकृतेविष्वचीनानाः
अंचतीसेनास्येतिविष्वक्सेनः विष्वसर्वतोर्थोव्यये
विष्वचीसर्वतोंचतीसेनास्येतिपंचिकाद्ययः एवंपरा
त्सेनायामितिणत्वे विष्वग्शब्दस्यगकारांतत्वात्
अत्वेकर्तव्येपरस्यविरिचेतिचेद्रस्यामिद्धत्वादितिक
लिंगः विष्वगितिमूर्धन्यमध्यएव विष्वक् विष्वग
स्तंतेविज्ञैर्विष्वंविष्वतथेतिविश्वकोषात् ताल
व्यमूर्धन्याश्रुतेचेद्रस्वपरिवेषः विष्वक्सेनोप्येषः
प्रतिरूपः कोपविषदौचेत्स्माविवेकाश्रुकदाचित्
लक्ष्मध्योपिविष्वक् सर्वव्यापिनीसेनास्येतिविष्व
क्सेनइतिस्वभूतिः जनाःसमुद्रस्थदैत्यभेदाः ते
षामर्दनोजनार्दनः अर्दहिंसिहिंसायां नंद्यादित्वा
ल्युः अजत्वादिंद्रमुपागतपेंद्रः उपगतइंद्रस्येति
वाअतीत्यादिनासमासः इंद्रलोकादप्युपरिलो
केवर्तमानत्वादुपेंद्रइतिकलिंगः यद्वाहरिवंशेम
मोपरियथेंद्रस्त्वंस्थापितोगोभिरीश्वरः उपेंद्रइति
कृष्णत्वांगास्यंतिदिविदेवताइतिउपेंद्रः इंद्रस्याव
रजातोनुचरत्वात् इंद्रावरजःप्रहरणार्थेभ्यःपरे
निष्ठासप्तम्याविति परनिपातेचक्रपाणिः चत्वारो
भुजाअस्येतिचतुर्भुजः पद्मंनाभावस्येतिपद्मनाभः
अचःप्रत्यनुपूर्वादित्यच्योगविभागादच् योगवि
भागाद्यदिएवंचारेप्यमात्रेसाधनमात्रकत्वेनानाभे

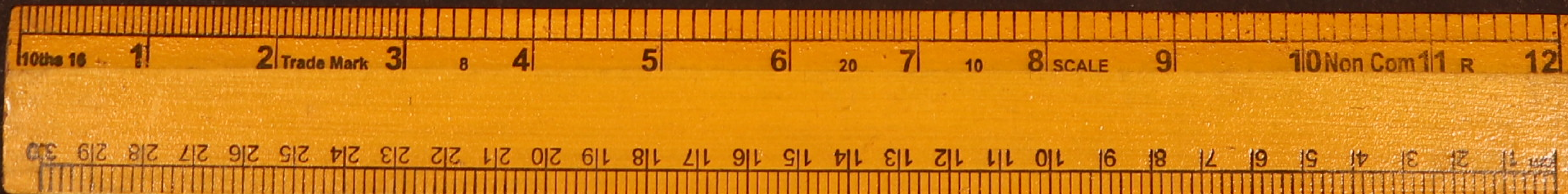

ग'
मु'
२४

14

तत्रस्यसर्वत्रैवाच् समासांतइतिनियमः प्रजाइबो
गाधरविडनामेरितिमाद्यः नाभारेणनिसृष्टैर्जैत
नोनैरपीछत्ताइत्यादिप्रयोगः उक्तंचयोगविभागा
दिष्टसिद्धिरिति मधुनाम्नोसुरस्यारिपुर्मोधुरिपुः व
सुदेवस्यापत्यंवासुदेवः तथाचवचःविस्नुपुराणे
सर्वत्रासौसमस्तंचवसत्यत्रेतिवैयतः ततोसौवा
सुदेवेतिविड्ङिःपरिकीर्तितइतिवासुदेवरपि तथाच
त्रिकांडशेषः वासुदेवोनारायणःपुनर्वसुर्विश्वरूपः
ति बलिवंचनार्थेभूव्योमस्वर्गेषुत्रयोविक्रमाः प
दन्यासाअस्येतित्रिविक्रमाः देवकस्यापत्यंदेवकि
अतइञ् संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ततःस्त्रियामि
तोमनुष्यजातेरितिङीषिदेवकीतिवर्णदेशना दे
कानांचहेइतिषिडेतारचङः ततोङीषिदेवकीति
समाधेयमितितत्रश्रीधरः देवकीदेवकीहिरूपको
गः तस्यानंदनोदेवकिनंदनः इतिदीर्घरहितःप
ठः शूरोनामयादवोवसुदेवपितातदंशजत्वात्
रिः वस्त्रादीनाकृतिगणत्वादिञ् शौरिःशिवेकाश
पवशौरिः इतिशाकारभेदात्तालव्यादिः पुरुश्री
प्रसवे समुधारयपिभ्यः लन्नश्वरः यादवेदंत्वा
नितित्तमाधवोश्रियःपतिःश्रीपति यौगिकत्वा
त्लीपतिरितिरित्यादि पुरुषेभ्यःउत्तमःपुरुषोत्त
मः इतिपंचमीभयेनेतियोगविभागात्समासः
सन्तमीत्स्यलत्लणत्वेष्यंगतद्यावत समासोवा
प्यावगीता यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तम
अतोस्मिंहोलोकवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः तथाउत्त
मः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः इतिषष्ठ्या
नतिर्धारणइतिसमासनिषेधःस्यात् सन्महत्
इत्यादिनाकर्मधारयेच उत्तमपुरुषइतियत्रस

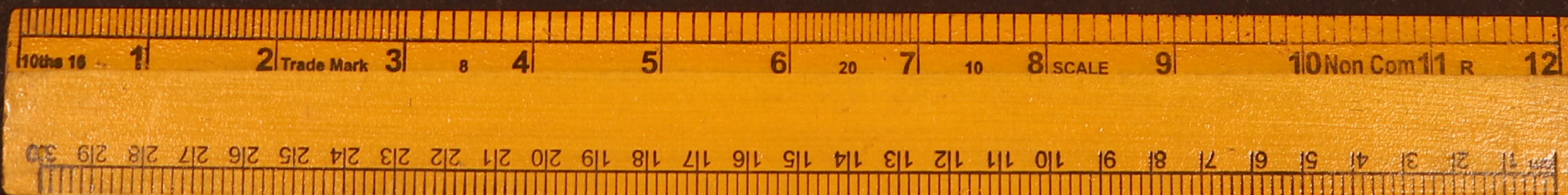
दायोनिर्धार्यमाणेननिर्धारहेतुश्चेतितत्रयेमन्निहिते
तत्रैवननिर्धारणइतिनिषेधः इदंतुसमभगवानेकदेश
रूपतयाश्रावयात्वेनशक्तेतइतिनात्रिनिषेधः इत्य
नन्यासः शेषषष्ठ्यात्रसमासइतिकैय्यटः वनेवन
पुष्पैतन्मालास्यास्तीतिवनमालीव्रीह्यादित्वादिनिः
सपल्लवपुष्पग्रथितास्रग्वनमालेत्यन्ये आपादपद्म
यामालावनमालेतिसामतेतितुकलिंगः बलिमस
रंधंसितद्वेशीलमस्येतिताच्छील्येणिनिःबलिध्वंसी
सहानुस्वारवान् सकारस्ययथावेत्तभोवेपरसवर्णा
भावात् कंसस्यारातिःकंसारातिः अत्रमिंद्रियोअ
धः इंद्रियेपाठेत्ताभ्यांजातः अधोक्षजःअन्येषपि इ
शपतइतिडः तइक्तं पकारशेंद्रियगणेनेविस्मृतः
णोपारूपस्यकरीपादाविति अधोक्षाणामिंद्रियाणां
जायतेप्रत्यक्षीतवतीतिवा अक्षजंज्ञानमधोस्यवा अ
क्षाणिंद्रियादित्ताः अक्षजःप्राणिनस्ते अधःकत्वायस्मा
दितिवा अक्षायनोक्षीयतेत्तात्वितिपृषोदरादित्वात्
अधोक्षजः तथाचोद्योगपर्वणिअधोनक्षीयतेजातुय
स्मात्तस्मादधोक्षजः इत्यधोक्षोभ्यांदर्भाजातअधो
क्षजइतितत्पंचिका विश्वंबिभर्तीतिविश्वंभरः संज्ञायां
भृतृवृजिधारीतिखच् अरुःस्विषदजंतस्यमुम् कैटभमसु
रंजितवानिति सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विपिकैटभजि
त् विधत्तइतिविधुः अवतान्विधातीतिवाव्याधेःभि
दिव्यपिधेपिभ्यइतिकुः महापुरुषलक्षणंश्रेतोरोमा
वर्तविशेषः वसतिमहत्त्वमितिवेदः श्रयवदिइति
कमिकषिफम्भिभ्यःसइतिसप्रत्ययेवत्सः श्रिया
युक्तोवत्सःश्रीडस्यउर्वोसत्तः पादयोरूपोदिरवा
विशेषः श्रीवत्सःइतितत्पंचिका सएवलांछनम
स्यश्रीवत्सलांछनः सोरिश्रीवत्सदैत्यारिविश्वक्सेन

ग· मु· २५

जनार्दना इति शाश्वतार्णवात् श्रीवत्सोपि ॥ एकोन
चत्वारिंशन्नामानि विष्णोः ३९ ॥ वसुदेवस्य जन
कः स एवानकदुंदुभिः ॥ अस्य जनकः पिता वसु
रत्नैर्दीव्यति वसुदेवः पचाद्यच् वसूनि देव्यतीति वा
मेणिवा कृष्णे जाते दिव्यानकदुंदुभयः वादिताः अ
नदुंदुभ्यानकदुंदुभिः पृषोदरादित्वात्सिद्धः आनक
दुंदुभो वसुदेव पिता तस्य पम्यार्थे अत इञ् इति लो
ष्वामी ॥ द्वे नामनी कृष्णपितुः २ ॥ बलभद्रः प्र
लम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः रेवतीरमणो रामः का
मपालो हलायुधः नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मु
सली हली संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो
बलः ॥ बले भद्रः श्रेष्ठ अस्य बलेन भद्रो वा बलभद्रः प्र
लम्बं हतवान् प्रलम्बघ्नः देवत्वात् मनुष्यकर्तृके
ति टच् मूलविभुजादित्वात्कः इति कालकौमु
बलातिशययोगात् बलः अर्श आद्यच् बलश्चा
देवश्च बलदेवः बलेन दीव्यतीति वा अच्युतस्याग्र
जः अच्युताग्रजः रेवत्या रमणो रेवतीरमणः नंद्या
दित्वाल्ल्युः रमयति मोदयति प्रजाः रूपमस्य वा राम
ज्वलतिकसन्तेभ्यो णः कामानिच्छाः आत्मजत्वात् स
र्वा विलासात्मकं कामं वा पालयति कामपालः
पालन एरणोः कर्मण्यण् हलं लांगलमायुधम
स्य हलायुधः नीलमम्बरमस्य नीलाम्बरः रौहि
ण्याः अपत्यं रौहिणेयः स्त्रीभ्यो ढगिति ढक् तालो
वृक्षविशेषो ध्वजो अस्य तालाङ्कः मुसखण्डने वृष
दिभ्यः कलच् मुसलमेतस्यमस्ति तथाच सर्वेभ्यो
ऽतिन्यासः विसंविषमुसलं मुशलमिति पुंस्त्वस्या
त्वाच्च समुसलरूप इति सकारभेदः मुषलीय शी
अतो मूर्धन्योपि वर्णदेशनां तयोः मान् मुषली

वेहली संकर्षति संहारमूर्तित्वात् हलेनैवेति संक
र्षणः गर्भस्य समाकृष्टकर्षणाद्वा तथाच हरिवंशे ग
र्भसंकर्षणात् सोथ लोकसंकर्षणः स्मृत इति नंद्या
दित्वाल्ल्युः द्वितीयपक्षे अर्श आद्यच् सीरः लांगलं
पाणावस्येति सीरपाणिः सीरो हस्तादिः अजगरश
ब्दो शीर्षस्तालव्यादिः कविभिराम्नातः लांगलवच
नेनिच्चंद्रेण्यादिन्दृश्यते शास्त्रस्यै स्यविवेकात् क
लिंद्या यमुनाया भेदनः ल्युः योगबलाद्बलः ॥ १
सप्तदश बलभद्रस्य १७ ॥ मदनो मन्मथो मारः
प्रद्युम्नो मीनकेतनः कंदर्पो दर्पकोऽनंगः कामः
पंचशरः स्मरः शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरन
न्यजः पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ब्र
ह्मसूर्विश्वकेतुः स्यात् मदयति मदनः ल्युः मनोम
थ्नातीति मन्मथः पृषोदरादिः मनो वर्षमाथ्नातीति
क्विप् मथ्नातीति मथः अच् मनसश्चासौ मथश्चेति मन्म
थः अच् इति वामनो नेटः मनने मत्तवेतनाक्विप् अ
नुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपे तुक् मथ्ना
तीति मथः मनोमथो मन्मथः इति तत्स्वामी म्रिय
तेनेनेति मारः करणे घञ् विरहिणो मारयति वा प
चाद्यच् प्रकृष्टं द्युम्नं बलमस्येति प्रद्युम्नः मत्स्यजा
त्वात् मकर एव मीनः स एव केतनं ध्वजो यस्येति मीनके
तनः कं ब्रह्माणमपि दर्पितवान् कं ब्रह्माणं दर्पितवान्वा
कंदर्पः पृषोदरादिः कमव्ययं कुत्सायां कंदर्पमस्ये
ति वा कंदर्पः दर्पयतीति दर्पकः अविद्यमानमंगम
स्येत्यनंगः कामयत इति कामः पचाद्यच् काम्यते
नेनेति वा पुंसि संज्ञायामिति घः तन्मादनस्तापन
श्च शोषणस्तंभनस्तथा संमोहनश्च कामस्य पंचबा
णाः प्रकीर्तिताः एते पंचशरा अस्येति पंचशरः पं

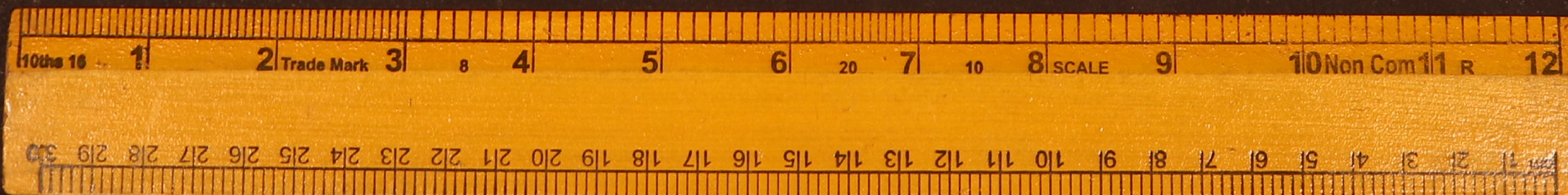

रा॰ मु॰ १६

16

चेंद्रियार्थाः शम्बरारेस्तेत्यन्ये स्मरयति तत्केदयतिप
यत् स्मर्यतेनेनेति वाचः संवरणं संवरः तस्यारिः
त्यपि संहरणोति शब्दादयतिपचाद्यच् संवरो दैत्य
सः ज्ञीवंत्संवरनीरे बौ ऽइह्रत्तविशेषयोः विशेष
सिद्धैत्यस्यहृदिणस्येति दैत्यादौ रभसः दैत्यानां शे
ल्यानांविहरणोतिधात्तोविंत्यादिनाखच् शम्बरस
लव्याविः तथाचतालव्यादौ मेदिनिः शम्बरं सलि
लेपुंसिमृगदैत्यविशेषयोरितितस्यारिः शम्बरा
शुरर्णो देशवचनायामपिपत्तद्वयं दर्शितं शंगार
णमनसिजायते मनसिजः सप्तम्यांजनेर्डः तत्पु
षोकृतीत्यलुक् लुकि तु मनोजः ऊरुमानीषवो
स्य ऊरुमेषुः नमनमोनास्मा जायते न विद्यते अन
ङ्गस्मात्तस्तः अनन्यः विस्तुः सर्वं विस्तमयं जगदि
ति कृत्वा तस्माज्जातः अनन्यजः इति वा पुष्पः धनु
स्य पुष्पधन्वा वासंज्ञायामित्यनङ् पत्ते पुष्पधनु
संतोपि ङ्तमेत्य पुष्पधनुष्योधनुषः इतिमाधवः
तेः पतिः रतिपतिः मकरो जलजन्तुविशेषो ध्वजो
मकरध्वजः आत्मनामनवत्यात्मभूः एवं वत्तद्वि
त्रस्पतनः स्ववतिवालयति त्रसाणमर्धतिवाल
ति त्रस्सस्तः स्वःपिरणो अन्येभ्योपीतिकिप् विश
वापत्राकेतुः ज्योतिरस्येति विश्वकेतुः पताका
कृतो केतुरहोत्यानादिलत्वस्विति रभसः का
रूपकेतुरितिपाठः लक्ष्मायपोनिरुद्धः स्यात्नय
व‥ केतनइति स्यपप्रवाणात् तथापाणः ऊ
केरिल्पः स्मार इत्याकल्लोचन इति पुरुपोत्तमः
जनिर्णयस्मालौकिककर्तान्नस्यसप्रमाद इति हृ
ड़ः ब्रह्मस्वादिनामवतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये
निरुद्धे विश्वकेतौ ब्रह्मसुःऋष्यपापतिरितिद्वद्वः

रकोषात् ब्रह्मसूरनिरुद्धः स्यादितिशाश्वताणवश्च
आत्मभूर्ब्रह्मसूः कामइत्यमरमालादर्शनात्काम
हे‥ नामेत्यपरे ॥ एकविंशतिनामानिकामदे
वस्य २१ ॥ अनिरुद्धउषापतिः ॥ रुद्धेकेनापि
न निरुद्धः अनिरुद्धः उषायाः पतिरुषापतिः मूर्धे
न्यमध्यः उषाबाणस्यपुत्रीस्यादनिरुद्धवदृहिएवे
षेद्यजयकोषदर्शनात् दीर्घेदिरपि ॥ द्वे अनिरु
द्धस्य ॥ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरि
प्रिया ॥ लक्षयति पश्यतिनीतिशालिनं लक्ष्मीः
लक्षदर्शनांकनयो रुड़ागमश्च अतपयंततत्वाभा
वंतमलोपः पद्ममालयोयस्याः पद्मालया पद्मं
विद्यतेस्याः पद्मा अर्शआद्यच् एवं कमला उभयो
रूपादानादन्यपद्मपर्यायेणानभिधानेकृपि ते
श्रयतिः श्रीः श्रिञ्सेवायां क्विः वचिप्रच्छिश्रिस्रु
द्रुप्रुज्वषादीर्घोसंप्रसारणंचक्विपृदीर्घः संप्रसार
णनिषेधश्च श्रीलक्ष्म्यौ कृदिकारादित्य त्रसाव
ण्यैग्रहणाङ्कीपंते अपीतिमैत्रेयः तांहस्थाश्रीमि
वायंतीमितिप्रयोगः हरेः प्रियाहरिप्रिया ६ ॥
षांबोलक्ष्मीपतेः पंचजन्यः ॥ समुद्रे इति मिह्रप
धारी पंचजनो नामासुर आसीत् तदस्थित्वात्
वहिर्हि देवपंचजन्यइत्युपसंख्यानात्तज्यः ॥ विस्त
षांखनामैकं १ ॥ चक्रं सुदर्शनः ॥ लक्ष्मीपते
रित्येव सदारिपुच्छेदं करोत्यनेनकरोतेः करणे
घेकेकृत्यादीनामिति द्विर्वचनं चक्रं भर्तैः सुखं
नदृश्यत इति भाषायांशासिरुधिदृशिधृषिमृषि
भ्योयजुदृकर्तव्य इति खलपवादे युच् अभिरामत्वा
च्छोभनं दर्शनमस्य वा सुदर्शनः सुदर्शनोस्त्रियां
चक्रइतिनामनिधानात्क्लीवत्वंच ॥ चक्रस्यैकं २ ॥

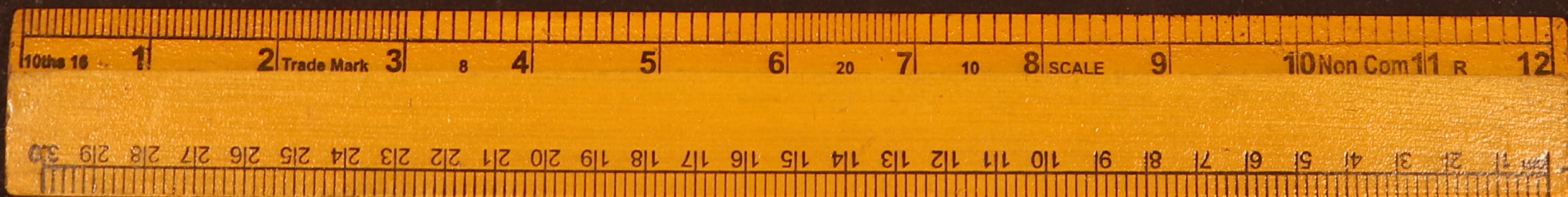

रा॰
म॰
१७

17

कौमोदकी गदा ॥ लक्ष्मीपतेरित्येव कौमुदिके
मोदते सहाजयया गत्कौमोदकी संहिता सकौमो
दकीति पाठः कुपोदकाजातेत्याद्यायादिति स्वामि
हैवात्तवाक्कटतिगदूपदाद्यजंतात्वटाप् ॥ एकं
खड्गो नंदकः ॥ लक्ष्मीपतेरित्येव नंदयतिदेवा
नंदकः बुनात्वौ ॥ एकं १ ॥ कौस्तुभो मणिः ॥
लक्ष्मीपतेरित्येव कुस्तुभस्तमे कौस्तुभेजस्तुभो
विस्तुः इत्युपदाल्कः तस्येदमित्यणि कौस्तुभः कं
भुवंस्तुभ्नातिव्याप्नोतिव्याप्नोति कुस्तुभो ब्धिरिति
स्वामीततोजातः ॥ कौस्तुभः एकं १ ॥ गरुत्मा
न्गरुडः तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः नागांतको विष्ण
रथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ प्रशस्तातिशयि
ता गरुतः पक्षाश्रस्यसंतिमतुप् यवादित्वात्पाठः
न्मयहतिवत्वंगरुत्मान् गरं विषंहंतिगरुडश्चिन्
यतेति विवृत्तिनागंवा अन्येभ्योपिदृश्यत इति डः
पोटरादिःगरुडः एकस्मिन्काले द्युतस्यमुनेरप
त्यस्त्रार्क्ष्यः गर्गादित्वाद्यज्ञबहुत्वेयजश्चेति ल
कित्वत्वाः विनतायाअपत्यंस्त्रीभ्यो ढकि वैनतेय
खगानामीश्वरः खगेश्वरः नचात्र प्रतिपदविधा
नाषष्ठीनन्निर्धारणे इतिसूत्रेसमस्यइतिवक्तव्य
मितिसमासनिषेधः शंकनीयः यावता शेषल
क्षणैवेयं नहि स्वाम्यादि सूत्रेण विधीयते किं तर्ह
म्यनेनविधीयमाना षष्ठ्या वारिकामाभूदिति
चकारेणषष्ठ्याः प्रतिप्रसवः क्रियते न त्वेवं
या विधानेएवं विधविषयेचसमासः स्यादेवनि
र्धारणइतिज्ञापकात् अन्यथाप्रतिपदविहिता
त्रषष्ठ्याः समासोभवत्किंनिषेधेनेति नागानां
कोनागांतकः रथस्थानीयत्वाद्वहत्वाद्वाविसे

रथः विष्णुरथः तथाचत्रिकांडशेषः रथः पौरुषदेह
योरिति केनकमयहाक्षोभनेपर्णपतोस्यसुपर्णः
पन्नगानश्नातिअशभोजनेल्युः पन्नगाशनः ॥ नव
गरुडस्य ९ ॥ शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली म
हेश्वरः ईश्वरः सर्व ईशानः शंकरश्चंद्रशेखरः भूते
शः खंडपरशुः गिरीशो गिरिशो मृडः मृत्युंजयः कृ
त्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः उग्रः कपर्दी श्रीकं
ठः शितिकंठः कपालभृत् वामदेवो महादेवो वि
रूपाक्षस्त्रिलोचनः कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नी
ललोहितः हरः स्मरहरो भर्गः त्र्यम्बकस्त्रिपुरांत
कः गंगाधरोंधकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः व्योम
केशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ शंकल्या
णंभवत्यस्माद्भवतीतिशंभुः भूप्राप्तावात्मनेपदी आधृषा
द्वेतिनणिच् मितद्वादित्वात् डुः शंकल्याणंभवत्य
स्मादितिवा इष्टेइतिईशः ईशएश्वर्येइगुपधात्कः
स्कांदे पालयामिपशून्यस्मात्तज्जामि चयदृच्छया
तेषांचपतिरेवाहं तस्मात्पशुपतिः स्मृत इति पश्य
न्तगाहोच्छगालेप्रथमेचइमानयमितितालव्याद
भसः पशवः प्रमथास्तेषां पशुपतिरितिकौमुदी प
शूनांसवनरतिरश्चांपतिः पशुपतिः तदुक्तं तिर्य
ग्जातोपशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिनिषुस्त्ययमितिस्वामी
शिवंकल्याणंतद्योगाल्लोकानांशिवकारित्वाद्वा
शिवः अर्शआद्यच् शूलमस्यास्तीतिनिः शूली म
हांश्चासावीश्वरश्चेति महेश्वरः सन्महदित्यादिना
समासः आन्महदित्यादिनाऽत्वं ईशितुंशीलमस्ये
ति ईश्वरः स्कांदे ईशएवाहमत्यर्थंनचमामीशते
परे इत्यतिचमहैश्वर्यमीश्वरस्तेनकीर्तितइतिस्थो
शाभासेतिवरच् प्रलयेशृणातीति शृहिंसायां न्ह

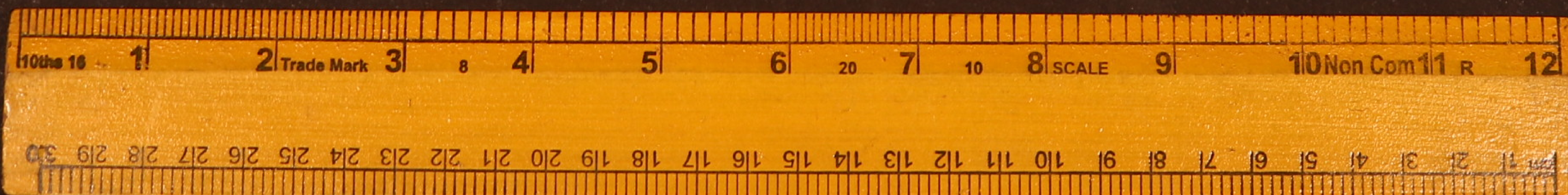

रा॰
स्व॰
१८

18

रुद्रेभ्योवासर्वः तालव्यादिः शर्वसर्वहिंसायांगत्या
पचाद्यच्शर्वः दंत्यादिरपीत्युपाध्यायसर्वस्वे अत
वसर्वेषुत्रयीभगवाञ्छंभुःकालंजरः शिवइतिना
मनिधाने ऐश्वर्यसामर्थ्यादीशानः तांमौल्यवयो
चनइत्यादिनावानश् शाश्वद्भूतानांशंकल्याणंक
रोतीतिशंकरः तथाचस्कंदे शंकरोतिसदाध्यानात्प्र
मेयस्त्रिदशमयं भूतानामसकृत्तस्मात्तेनाहंशंकरःस्मृ
तः शमिधातोःसंज्ञायामित्यच् चंद्रःशेखरोस्यचं
द्रशेखरः भूतानांप्रमथादीनामीशः भूतेशः गजाम्
खण्डेखेडः परशुरस्यखंडपरशुः खंडयतीतिखंडः
परशुरस्येतिवाचतुरक्षीप्ययंखंडपरशुः परशुरामेश
करेहृणांलेपिनीतिविश्वात् गिरेःकैलासस्येशःगि
रीशः गिरौशेतेतिशेतिगिरीशः स्कंदसीति देवा
दिवाश्रयत्वेनास्याक्तिलोमादित्वाच्छो गिरिशः मृड
तिभूतग्रामंमृडः मृडसुखेनइगुपधात्त्वात्कः मृत्
ज्ययतिमृत्युंजयः संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपि
मिचःइतिखश् कृत्तिश्चर्मवासोस्यकृत्तिवासाःप
तः पिनाकोधनुरस्यास्तीतिपिनाकीइन्निः प्रमथा
गणानामधिपः प्रमथाधिपः उच्यतेवीरत्वात् उ
ग्रमवैतितऊतः सर्वोपरिवावर्ततेवाउग्रः उवसम
वायेउरजेंद्रादिनाउक्तगः गंगाख्यातादेशः कपर्दोजटा
सोस्यास्तीतिकपर्दीइन्निः कालकूटभक्षणात् श्रीःश
भाकंठेस्यश्रीकंठः धृतकंठेविषेच्चोरं नतःश्रीकण्
ठामसादित्तिनीलकंठमत्वः अतएवशितिःकाल
कंठेस्येतिशितिकंठः ब्रह्मकपालंबिभर्तीतिकपालभृ
लोकाचारपरीतत्वाद्वामः दुवसुत्तज्ञिरणेच्चेजिते
दान्तोपदेशोत्यादिनाहृदिनिषेधेप्राप्ते अर्वामिकौ
मीत्यादिनानिषेधः वामःसुंदरोदेवः संसारवामः

हेतिस्वामी एवंमहद्भ्याश्चासौदेवश्चेतिमहादेवः स॰
र्वदेवानांमहनीयत्वान्महत्वाच्च तथाचस्वर्गणेप्र
ज्यतेयत्सुरैःसर्वैर्महांश्चैवप्रमाणतः धातुर्महेति
पूजायांमहादेवस्ततःस्मृतइति स्कंदेपि महता
मपिदेवानांमहत्त्वमहान्यतः नतुमत्तोमहान
न्योमहादेवस्ततोह्यहमिति रविचंद्राग्निरूपत्वाद्वि
ध्रुपाणीत्रीण्यस्यत्रिनाह्यविरूपाक्षः बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोःषच् त्रीणिलोचनान्यस्यत्रिलोचनः १
कृशानोरेतोऽस्यकृशानुरेताः देवानामोढुमशक्ता
त्वाहानौविन्यस्यरेताः अतएवकुमाराःपावकिः
रितिस्वामी सर्वंजानातीतिसर्वज्ञःकः जटझटसं
घाते सधातुभ्यइतीन् जटिर्जटाशिलाशिलीति
द्विरूपकोषःधूर्जटिः त्रैलोक्यविनाशायजटिःसंघातो
ऽस्यधूर्जटिः धूर्गंगाजटास्यपृषोदरादित्वात्साकारः
स्येतिस्वामीधोतःउक्तरूपेणजटिसाधनात् धू॰
र्भारभूताजटिलजटास्येतितत्कोशश्री तद्गतोब्र
ह्माणोललाटेस्वेदजातंलोमहेश्वरंतेजोध्यातिध॰
न् तस्माग्नेनित्यनीलंलोहितंचबभूवततोयं
जातइतिनीललोहितइतिपौराणिकाः स्कंदे नी
लंयेनममांगंतुरसात्कंलोहितंतथा नीललोहि
तइत्येवततोहंपरिकीर्तितइति नीलकंठोलोहि
तश्चकेशाअस्येतिस्वामी प्रलयेकृत्स्नंहरतीतिह
रः पचाद्यच् पृषोदरादित्वादीत्वेहीरःहीरःकप
र्दीशामिरइतिसंसारावज्ञात् स्मरंहरतिस्मरहरः
हरतेरनुद्यमनेच् भजतेभर्गः पचाद्यच् न्यंका॰
दित्वात्कुत्वे भज्यतेनेनकालादयोवाचक्रं भर्गः
भज्यतेपच्यतेजगत्त्रेतिवाभार्गइतिपाठेहलोपि
न् चतोःऊचिज्योतिरितिऊत्वेबहुमित्रभर्गइत्ये

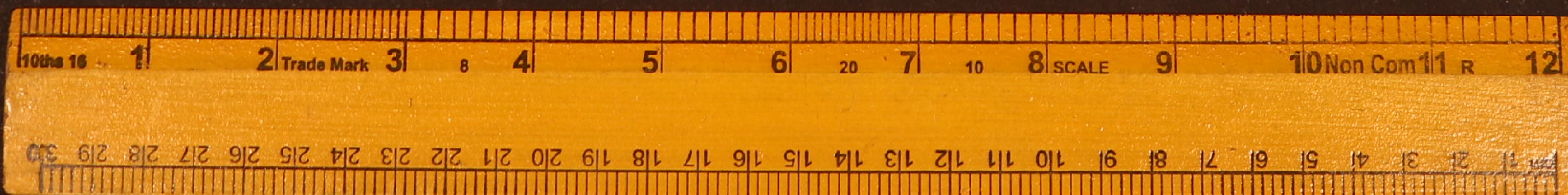

रा॰
मं॰
१९

18

वसूलपादः स्वीकृतः त्रीणि अम्बकान्यक्षीण्यस्य त्र
याणां लोकानामम्बकः पिता वा त्र्यम्बकः तिसृ
म्बाः द्यौर्भूम्यापोस्येति वा भारते त्रयाणां पुराणां स
माहारस्त्रिपुरं पात्रादित्वात्तस्यान्तकः त्रिपुरान्तकः ध
रतीति धरः पचाद्यच् गंगाया धरो गंगाधरः अन्धा
ख्यात्कर्मण्यण् संज्ञायां मत्वर्थे वास्यात् अन्धक
दैत्यस्यारिः अन्धकारिः हरत्यघं मनोत्कातवे
मीलान्तः वृषो ध्वजश्चिह्नमस्येति वृषध्वजः गंगा
धरणाय व्योमव्यापी केशोस्य व्योमकेशः कोऽपि प्रे
तोस्य वा श्रीकण्ठोन्त्यो समवर्तत इति श्रुतेः अन्ये
पीति इः व्योमकेशः भवत्यस्माद्विश्वमिति भवः व
ऋल्यादच् विश्वमत्यस्मिन्निति वा अत्यादेशस्य
वो वा भवः त्रिणोभुव इत्यत्र त्रिणीमाहचयोत भ
वो भीर्वा टिकादेव च ज बिभेत्यस्मादिति भैरवः प
ञ्चीमः भीमादयोपादान इति साधुः अलयेति स्थे
णुः वितिस्थाणुः रुद्र उक्तः सर्वेगानकत्वाद्वाणा
द्रोदनद्रूतनाद्धारुद्रः तथा च स्कंदे रुजः सर्वेगतात्
स्माद्भावयामि जगन्त्यहं दोदनं द्रूमिय स्माद्रुद्र इ
स्माहं प्रियेति उमायाः पतिः उमापतिः ॥ अ
त्वा विंशा क्षोभोः धप ॥ कपर्दोस्य जटाजूटः ॥ अ
स्य जटाजूटो जटाबंधः पवेरुणो संपदादित्वात् क्वि
पृवालोपः पद इति सिद्धं कस्य गंगाजलस्य परा
गोनदयति शुध्यतीति कपर्दः हेपशोधने सपी ति
योगविभागात्कः कस्य जलस्य पः पद्वाणामिति प
पोरवादित्वादुकारस्याकार इति त्वन्ये: कोऽशिरसि
पर्धः शाल्लायते कंशिरः पिपर्त्ति कपर्दः ओणादि
को दा इति स्वामी जटानां जूटो बंधो फाद इति
तः ॥ शिव जटाबंधन स्येके २ ॥ पिनाक इति

पिनाकोस्तगवं धनुः ॥ त्रिपुरदेहे हेशरानलज्वालाजा
लेन नाकमपि पिहितवानिति पिनाकः निजतेजसा
पिहितनाको वा पिरेव पिहितार्थवाची पृषोदरादित्वा
त्स्त्वे निपातो कारलोपश्च यद्वा पातीति पिनाकः पि
नाकाटय श्चेति पातेर्नाकः तुगागम इत्वं च निपात्यते
अजो विष्णुः के ब्रह्मा तावत्र लक्ष इति गोऽजनक इति सं
ज्ञायामितिवः निपातनात् संज्ञायामिति वत्व गत्वे अज
कवमिति त्रिभाष्यते तन्मते स्त्रैपिककारः अजादिना
दाणि अजगवमिति दीर्घो ऽप्यपि शार्ङ्गं धनुर्देवाद्रे राजगव
मजस्य वा पिनाकवेति बोपालितः स्थाणोर्धनुराज
गवमित्यमरमाला च कपदेन्येषामपि इति दीर्घत्वे ज
कावपि धनुस्त्वजगवं फरमसजकार्थमजाग इति
शाश्वतोवात ॥ शिवधनुषो द्वेनाम्नी २ ॥ प्रमथाः
स्युः पारिषदः ॥ अस्येतो वास्य पारिषदः ॥ रुद्रदे
षिणं प्रमथ्नंति इति प्रमथः मथेविलोडने पचाद्यच्
परिषदि सभायवः पारिषदाः परिषदोण्य इति योगवि
भागाद्दण् एणन्नपारिषद्या इत्यपि परिषदोऽध्याक्षवेत
तः पार्षदपार्षद्यावपि भूताः शिवस्य पार्षदाः इति सं
साराविताः सपार्षदैरम्बरमावृणोद् इति जाम्बवत्यो
पाणिनिः ॥ द्वे शिवानुचराणां २ ॥ ब्राह्मीत्याद्यास्तु
मातरः ॥ अस्य मातरो ब्रह्मादीनां स्वेटनितोत्तत्वात्
तस्येदमित्याणि ब्रह्मणो जाताविति जिलोपे ब्राह्मी मा
हेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा कौमारी वापि चाम्
डा चर्चिकेत्यष्टमातरः ॥ तथा च भद्रास्वामी अस्या
ह्वोपरिवारत्वेन मान्तिवर्तते मातर इति सर्वधारादे
यत्र चामुण्डा चर्चिका शाश्वतापनीय कौवेरी ति पठि
त्वा सप्तैव मातर इत्याहुः ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः इ
ति पाठे ब्रह्माणमानतिकीर्तयतीति अण्वत्तेति टे

रा॰
मु॰
२०

20

उकधातोः कर्मण्यणि ङीपि ब्रह्माणी ब्रह्मणो पत्याः
स्मृताः सप्तदेवतामातरो भुर्धेरिति हलायुधः ॥ ब्रा
ह्म्यादिशक्तिदेवतानामेकैकं ॥ १ ॥ विभूतिर्भूति
रैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ॥ विशेषेण भूतिर्भव
नमस्याविभूतिः एवं भूतिर्भवतेः स्त्रियां मंत्रेहघेःष
च मनविद भूवीवउदात्त इति क्तिं भूतिरित्वकावि
भूतिरित्यन्ये आदिहस्वर्यैकामौ विभूतिर्भूतिरैश्वर्या
मैश्वर्यमिति ॥ अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महि
मा तथा ईशित्वं वशित्वं चैव यत्र कामावसायिता
तत्राणिमाणुत्वं येन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति लघिम
लघुत्वं येन वायोरपि लघुतरो भवति प्राप्तिरंगुल्य
ग्रेण चंद्रादेः स्पर्शः प्राकाम्यमिच्छानभिघातः महि
मा महत्त्वं येन भुवनेन संमाति ईशिता प्रभुत्वं येन
स्थावरादिसर्वभूतानि ग्रहेश करणि भवंति वशि
ता यथा स्थले जलवन्मज्जनोन्मज्जने कामाव
सायिता सत्यसंकल्पता ग्रीहेणिनिः सर्वानेरसका
वसायितेत्यनेकार्थत्वाजातं लोस्यति रपीहतिष्ठ
इति वदन्तं तमर्थं मन्यते एतदेवयकं सन्यामं
वरुणप्रयोगादैश्वर्यमपि नाम विभूतिर्भूतिरिति
भुवनभस्मनो नाम ह्यमितित्यन्ये अणिमाद्यष्टवि
धप्रभावस्य नामद्वयं ३ ॥ उमा कात्यायनी गौरी का
ली हैमवतीश्वरी शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी
सर्वमंगला अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चंडिका
का ॥ उमेति मात्रा तपसो निषिद्धत्वे अवतिरक्षति
आपद्भ्य इति अविशिष्टशिभ्यः किदिति मन्प्रत्यये
ल्वेवत्वेरत्सदिवादुत्वेत्व उमा कवि
ले ऊन्महेश्वरस्य मालक्ष्मीरितिवा कतस्यापा
सितिनगौहित्यातरणत ततः सर्वत्र लोहितादिवि

ततेभ्यः इतिषः ङीषित्वात् ङीषु कात्यायनी गौरा
दित्वात् ङीषु गौरी तथा च स्कंदे इच्छारिदेवदिवंच
वपुः कनकसप्रभं गौरीति लोके ख्याता च भवेत्येक
मलोइवेति अवस्याभेदने काली जानपद कुंडगो
णस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबरत्वादि
नाङीषु वर्णस्याविवक्षायां काला उमा कात्यायनी
दुर्गा काली हैमवतीश्वरी काला कालंजरी गौरीति
वाचस्पतिः हैमवती तस्यापत्यमित्यण् ईष्टे स्येश
भासेति वरचूडापदुरीश्वरा अश्नोते आशुकर्मणि वर
ह ईश्वादेरिति टित्वात् ङीषु ईश्वरी ईश्वरः शंकरो
धीशेतस्य पत्नी मीश्वरीति बोपालितः शिवशब्दो
यमेहात शिवा श्रेयस्करीत्वाच्च शिवा पुंयोगा
च्छिवीति स्वामी भवस्य स्त्री भवानी इंद्रवरुणभवादि
ङीषानुकौ एवं रुद्राणीमपि शर्वाणी मृडानी सर्वा
णि मंगलान्यस्यां सर्वमंगला तपस्यत्या नया स्वयंवि
शीर्णमपि पर्णं न भुक्तं न विद्यते पर्णमशनं हारो स्या अ
पर्णा जातेरित्य ऋहतेः पाककर्णपर्णपुष्पफलमू
लवल्लोत्तरपदाच्चेत्यादिना न ङीषु पर्वतस्यापत्यं पा
र्वती एवं वत् सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति दुःखेन गम्य
ते ज्ञायते सो दुर्गा अन्येभ्योपि दृश्यत इति डः दुःखेन
गंतुं शक्यतेस्यामिति आधारविवक्षायां सुदुरोरधि
करणेन इति दुर्गा माधवी दुर्गाणि वनेवा निवासत्वेना
स्या अस्तीति अर्श आद्यच्च दुर्गा दुर्गनामा सुरवध
त्वाद्दा तथा मार्कंडेये तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं
महासुरं दुर्गा देवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यतीति
अतिकोपत्वाच्चंडिका चंडिकोपे चंडतीति पचाद्यचि
द्वियां पाकादिभ्यश्चेति ङीषु ततः संज्ञायामिति कन्
केणइति ह्रस्वः एवं त्वाजगन्मातृत्वादम्बेवाम्बिका १

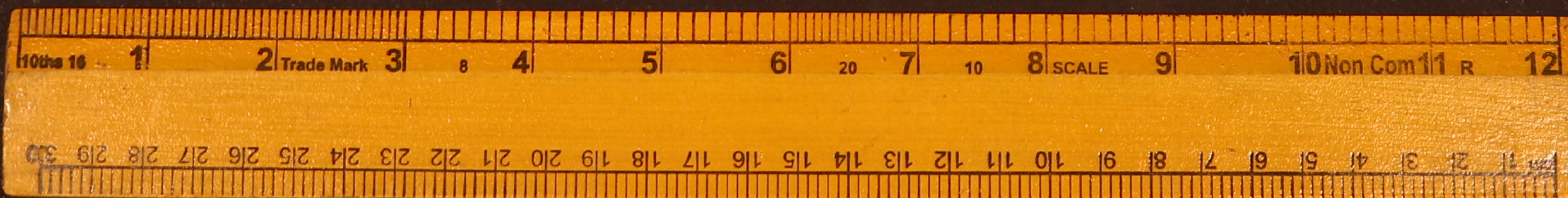

ग॰
मु॰
२२

21

ततोम्बिकासंज्ञायांकप् ॥ समाप्तश्चनामान्युमायाः ।
॥ विनायकोविघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः अप्येक
दंतहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ विघ्नानोविशिष्ट
नांनायकोविगतनायकोनियंता:स्यताविनायकः
एवञ्च तथैवविघ्नानांराजानियंताविघ्नराजः राजा
सखिभ्यःटजितिटच् दुर्गयाचामुण्डयापालितत्वा
द्वयोर्मात्रोरपत्यंद्वैमातुरः मातृकन्त्योर्व्यांसंभद्र
वीयाइत्यण् तत्वंरपरत्वेच शिरोरहितोजातोह
शिरस्तियोजितइत्यतोहस्तिन्याअपत्यत्वात् द्वै
पत्यमितितत्कौमुदी गणानांप्रमथानामधिपोग
णाधिपः कार्तिकेयेनोत्पाटितदंतत्वादेकदंतः
शंकरेरंबतेलम्बतेवाल्यइतिहेरंबः हेप्रत्सहेरम्ब
शब्दायतेइतित्स्वामी यद्वाहेशिवसमीपेरम्बते
म्बतेशब्दायतेहेरम्बः रबिरविशब्देपचाद्यच् तस्य
ब्रेकृतीत्वलुक् लम्बमुदरमस्येतिलम्बोदरः गज
श्राननमस्येतिमत्वर्थायेऽपिप्रहृत्ताः शब्दाश्रवये
ष्वपिवर्त्तन्ते इतिगजाननः गजाननमिवाननमस्य
तिवाउष्ट्रमुखवत् समासोत्तरपदलोप ॥ श्र
गणपतेः ८ ॥ कार्तिकेयोमहासेनःशरजन्मा
डाननः पार्वतीनंदनःस्कंदःसेनानीरग्निभूर्गुह
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखःशिखिवाहनः ष
ण्मातुरःशक्तिधरःकुमारःक्रौंचदारणः ॥ कृत्ति
कानामपत्यंतत्पालितत्वात् कार्तिकेयः मह
सेनास्यमहासेनः सहेत्याः शरवनाज्जन्मास्य
शरजन्मा कृत्तिकानामग्निपत्नीनांषण्णांस्तनपा
नार्थंषडाननान्यस्येतिषडाननः पार्वत्यानंदनःपार्व
तीनंदनः स्कंदतिगच्छतिशोषयतिवादैत्यान्
दः तथाचवायुपुराणे स्कंदितोदानवगणोस्ते

स्कंदः प्रतापवानिति स्कंदिर्गतिशोषणयोरिति
पचाद्यच् सेनांनयतिसेनानीः सत्सूद्विषेतिक्वि
प् पुराकिलतारकोपद्रुतदेवरक्षार्थंशिवेनामाग्नि
रूपंस्ववीजंवह्निमुखेदित्तंतेनापिकृत्तिकामुखेदित्तं
तास्वद्दैवागतगर्भेनसंतप्ताः शरवणंप्रविश्यप्रसू
ताः तेनाग्निभूरितिसर्वानंदः कौमुद्यांतुतारकभी
तदेवरक्षार्थंस्वपुत्रोत्पादनायदेव्यांवीजमुत्सिसृक्ष
रुद्रोगौरीगर्भेजातत्वदपत्यादितिवलाद्देवाभीरवा
इत्यग्निनामापितोभूमौरेतोक्षिपत् देवीशापात्स
गर्भंअग्राववापत् सचतंगर्भंक्षिप्तोगंगायामक्षि
पत् साचशरवनेकुमारमसूतकृत्तिकाभिर्यां
पालितइतिअतोयमग्निभूरित्युक्तं गूहतिरक्षति
सेनांगुहः गुहूसंवरणेइगुपधेतिकः बहुलाःकृ
त्तिकास्तासामपत्यंबाहुलेयः स्त्रीभ्योढक् तारकं
जयतितारकजित् विशाखोनक्षत्रेणाधक्षःका
लस्तत्वाण् तस्यान्ववविशेषइतिलुप् लुपियुक्तो
वद्व्यक्तिवचनेइतिप्रकृतिलिंगसंख्ये ततोविशा
खायांजातइतिअर्थेसंधिवेलादिभ्योण् तस्याश्च
विशाखात्फल्गुन्यादिनालुकितइतिलुकीत्यादि
नादापोलुकिविशाखः शिखीमयूरोवाहनमस्ये
तिशिखिवाहनः षण्णांमातृणामपत्यंषाण्मातु
रः द्वैमातुरवत् शक्तेःधरः अन्यथावायुपुराणे
यस्मात्क्रीडतिलोकार्थंकुमारत्वेनकीर्तितइति
कुमारक्रीडायामितिधातोःपचाद्यच् काम्यतइति
कामकिन्नुपधायाइत्यारस्त्वप्रत्ययेउपधायाइत्वे
कुमारइतिव्याख्यामते सदाबालत्वाद्वा तथाच
स्कंदे पुत्रस्तेभवितादेविमहायोगबलान्वितः स
दाबालोयमस्मभोगोधर्मविहर्मेवत्सलः इतिनारद

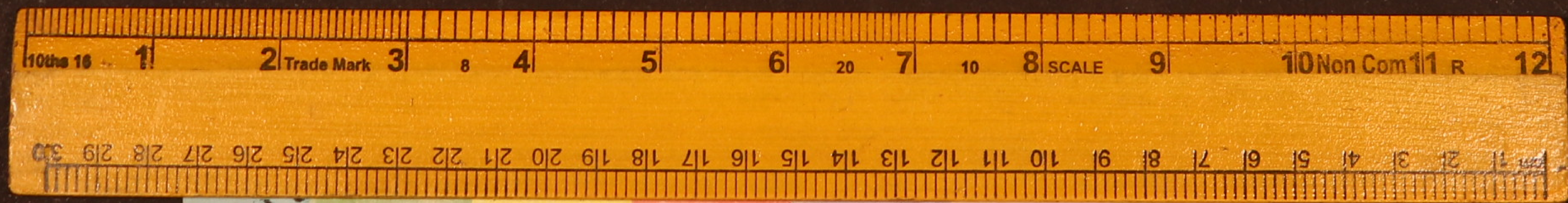

पा॰
सु॰
२२

22

वरात्क्रोडशब्दप्रदेशीयः तत्वनुच्छतयाज्ञमाव इति
वाहस्राद्वंतव्यः यतोनेनदेवसेनाम्बच्छ तयावाय
याणि शतक्रतोरूपवतीदेवसेनेतियाम्त्रता सामने
इन्द्रस्यावत्यर्थंभार्यात्वेनोपपादिता उदीर्णामेनापतये
महासेनायसत्यवृतेति क्रुन्चः किनिश्चलाद्यणाक्रौ
चमत्कृतंपर्वतंवादारयतिक्रौंचदारणः इविदारणा
इतिएतेतावल्पः क्रौंचपर्वतंवा तथावर्कैलामेधन
दावाते क्रौंचः क्रौंचोभिधीयते इतिहेहडावलो
ह्यापिदेहरूपं ॥ सप्तदशकार्त्तिकेयस्य १७ ॥ इन्द्रो
मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः वृद्धश्रवाः शु
नासीरः पुरुहूतः पुरंदरः जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः श
तमन्युर्दिवस्पतिः सुत्रामागोत्रभिद्वज्रीवासवो वृत्र
हावृषः वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः
जंभभेदीहरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः संक्रंदनो
दुश्च्यवनः तुराषाण्मेघवाहनः आखंडलः सहस्रा
क्षऋभुक्षाः तस्यतुप्रिया ॥ इतिपरमैश्वर्ये इंदि
परमैश्वर्यंकरोतीतिइंद्रः ऋजेन्द्रेत्यादिनारक् मरुतो
देवाश्चरत्वेनास्यसंतीतिमरुत्वान् मतुप्इति
यइतिवत्वंतसोमत्वर्थेइतितत्वात्पदसंज्ञायंतना
भावः महतेमहइज्याथोप्यन्नस्तन्यप्रत्रिन्त्यादिना
मघवन्निनिनिपातितः मघवान्वकुलमितिपदे
शत्रादेशात्सौदीर्घभावात् मघवन्निति इविजे
तिनिः शंकोमखेभ्रमघवान्सोइतिमहि प्रयोगात्
चः सोस्यमस्तीतिमन्वर्थेतोपि एवंमघवामघव
न्तावज्ञानितिवैरूप्यं वेवेष्टीतिविस्तव्याप्तौक्विप्
विड्व्यापकमोजोस्येतिविडौजाः सांतः एषोदरा
त्वादकारागमेविडौजा इतिच विडभेदनेइगुपधा
कः विडैदैत्यानाभेदकमोजोस्येतिविडौजाइति

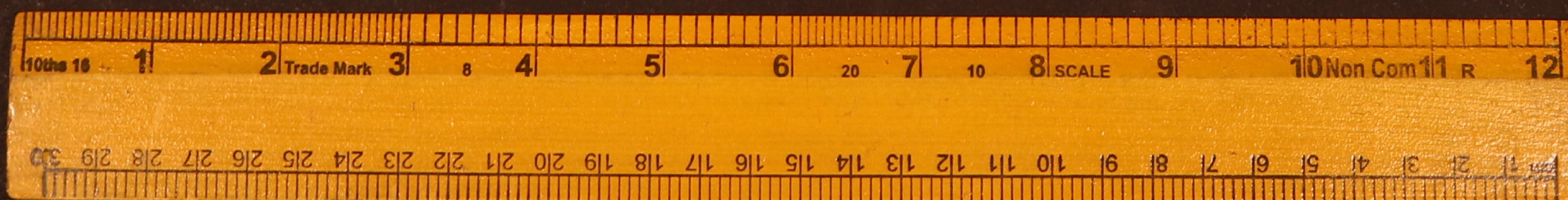
स्वामी पाकंदैत्यभ्रातरंशासितवान्ल्युः पाकशासनः
दितेर्गर्भमतिबलमसहमानेनत्वंततः प्रविश्यैकेनपंचाश
तेखंडान्कृतवानिति अतोपाकानाम ... कार्याणिशासा
नइतित्वकोमुदी वृद्धेभ्यः श्रृणोतिश्रवणन्वृद्धश्रवाः
सांतः वृद्धोपजीवीत्यर्थः वृद्धाहृहस्यंतेः श्रृणोतीतिवा
वृद्धश्रवसोस्यस्येतिस्वामी नामरुणदेवाकुलकादेवन
नासीराः अग्रेसराः शोभनास्यसंतीतिसुनासीरो दिदंत्यः
तत्रशुनोवायुःशीरःसूर्य्येतावस्यसंतीति शिष्यवि
अन्येषामपीतिदीर्घइतिवृत्त्यज्ञाद्दिताल्वोपिपन्त
न्यतपवशोरितिशुनाशीरशीतशिवशंवोइतितालव्या
दौ हृस्वविवेकः आशुन्तासीरोस्येतिपृषोदरादित्वात्
कारलोपोशुनासीरइत्यन्ये पुरुडेपुरुनाम्नाअसुरेद्र
णाहूतइतिपुरुहूतः डेन्जकःसंप्रसारणंहलइति
दीर्घः पुरूणिप्रचुरंहूतमाह्वानंयज्ञेस्येतिपुरुहूतः इति
स्वामी पुराण्यरीणांधारयतीतिपुरंदरः सर्वेयोदारि
सहोरितिखचिविवाचेयमपुरंदरौचनिपातितौ जयनः
शीलोजिष्णुः ग्लाजिस्थाश्चक्स्नुः लेखिपुदेवेषुऋषभः
श्रेष्ठोलेखर्षभोदेवर्षभः सप्तमीयोगविभागात्समासः
शक्नोत्यतिशयनेनजेतुंशक्रः स्फायिमंचीत्यादि
नारक् शतंमन्यवोयागाअस्यशतमन्युः दिवःस्व
र्गस्यपतिः तत्पुरुषेकृतीत्यलुक्वाडलकादत्वात्
विषष्ठ्याअलुक् पतिपुत्रीत्यादिनासत्वं सुष्ठुत्राय
तेभुवनमितिचेरूपालने आतोमनिकनिति
दिनामनिन् अन्येषामपीतिदीर्घःत्वसुत्रामेतिवर्णदे
शना पासिकेदीर्घत्वमितिरूपमंजरी मनिनिर्णये
च सुत्रामेत्यस्यप्रत्याहतेमा ... स्विति गोत्रानिगिरी
न्पक्षभेदाद्भिनत्तीतिगोत्रभित् भिदेःक्विप् वज्रयो
गात् वज्रीइनिःवसुनिरत्नानिवहून्यस्यसंती
तिवासवः ज्योत्स्नादित्वादण् वसोरपत्यंवासवः

ग॰
स॰
२३

23

इति स्वामी वृत्रं हतवानिति ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्
वृत्रहा वर्षतीति वृषा वृषु सेचने कनिन् वज्र
तं हेतिसिध्यन्विच प्रतिदिवकृतिकनिन् सर्वनामीन्
हि नादीर्घः वास्तोर्गृहे तेजस्य पतिरधिष्ठातृत्वाद्वास्तो
ष्पतिरिति यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोम
स्तोष्पतिर्गृहमेधाच्चेति निपातनात् षष्ठ्यलुक्
सुराः पतिः प्रतीत्यादिनामस्वे इण्परत्वान्मूर्धन्य सु
रणांपतिः सुरपतिः बलासुरस्यारातिः पतिः बलारातिः श
च्यापतिः जंभमसुरं भीतेयोलमस्य जंभभेदी पाणि
शालिहोत्रे त्वक्रोशबालरोमाणि सवर्णानि यस्य त
ः सवर्णो तो हस्तवातकौशीयसप्रभः हरिर्हयोऽस्य
हरिहयः स्वःस्वर्गे राजते क्विप् रोरीति विलोपे दीर्घो
ऽतिदीर्घः स्वराट् नमतिः भ्रश्चभ्रस्जेति षः नमुचेर्व
ः यदीनुनासिके नास्ति को वेति नमुचेः ताहिति
कारस्य वृत्ताभावः न मुंचतीति नमुचिः सूद्दुमो
ऽस्य रूपादिभ्य इतीकनाकवजः प्रकृतिभाव
तेन सूदितवानिति नमुचिसूदनः सुदर्शनेनेति
त्वात् सुः अनुनासेनस्वहलादेरिति वायुश्च सुदर्शन
हीस्व श्रेत्यस्यनयइति योगविभागेना नित्यत्वान्न
चोनिषेधः संक्रंदयतीति दैत्यस्त्रीः हितिणर्भसंक्रंद
यानिति वा संक्रंदनः दारणार्भसमरुतो वा क्रं
दे इति श्राह्वाने रोदने चेति ल्युः दुःखेन च्यवने पतन
अस्येति दुश्च्यवनः च्यवनमुनिनैकदाजितत्वात
सहः च्यवनोऽस्येति वा दुःखं च्यवते परदावेभ्यः तेः
तेजो चलनशत्रुवार्थो हितिदुःखेन च्यवतेरणाहेति
हिसमासः इति स्वामी तुरं त्वरितं सहयति ग्री
भवत्यदीन् तुरं वेगं तद्यसहते इति वा तुरः
सन् परबलानि सहते इति वा तुराषाट् होतः
सिसहइति णिवः तहेः साढः सहति सत्वं अन्ये
मपि दृश्यते इति दीर्घः तुरासाहोस्त्यासेसाट् दृ
पाभावान्न षत्वं मह्यां मेघाग्रवाहनं नृपधारिणो वा
दयो वाहनमस्य मेघान्वाहयति वा लयतिवा मेघ
वाहनः इंद्रो हि मेघानाविश्य वर्षतीत्यागमः आ
खंडयत्यरीनित्याखंडलः खड खंडि भेदे वृषादिभ्यः
कलच् ऋभवः सप्तत्वते तिद्रः ऋभुक्षः स्वर्गः सोऽस्या
स्त्ययत्वेनास्तीति इनिः ऋभुक्षाइति कौमुदी ऋभ
वो वज्रइति धातुपारायणे इति वेद इनिः ऋभुक्षः
स्वर्गवज्रयोरिति विश्वः अन्ये ऋभुक्षाणमिति स्वामी
ऋभून्देवान्त्विपेति कार्यं एक्षा पापयति पोदरादि
ति पंचिका इतः अन्तवेनामस्थाने इत्तीकारस्या
त्वं पथिमथ्यृभुक्षामादितिनकारस्यात्वं ऋभुक्षाः
पथिवद्रूपं ॥ पंचविंशतिरिंद्रस्य २५ ॥ तस्य तु प्रि
या पुलोमजा शचींद्राणी ॥ पुलोम्नो अनेजातेति
तिड्ः पुलोमजा पौलोमीत्यपि शचतिव्यक्तं व्यक्तो
ति सचव्यक्तायां वाचि सर्वधातुभ्य इतीन् शचिः कृ
दिकारादिति ङीष् शची ताल्वादिः सर्वेंद्रियेषु
सचते समवैतीति सचसमवाये सर्वधातुभ्य इतिइ
प्रत्यये सचिः सचीति दंत्यादीति पंचिका इंद्रस्य
स्त्री इंद्राणी इंद्रवरुणेति ङीष् आनुकौ अनकिकते
केही च्युकार मात्रकं प्रास्ति ज्ञापयति यतो विहिते
ततोन्यत्रापि भवति तेन कौषेयाणी यवेयाणी इति आ
हि सिद्धं भवति इति धातुपारायणे अतएव लेखः
षेभो व्यथशचीस्यादिंद्राणी शतावरी चारुधारा महौ
न्द्राणी शक्राणी जयवाहिनीति रभसः तस्येति प्रासा
दो वैजयंतनाम्नेति तत्पर्यंतमन्वेयं ॥ त्रीणि इंद्रपत्न्याः
॥ ३ ॥ नगरी त्वमरावती ॥ अमराः संत्यस्यामं
त्रपि मतौ च बहुलतो न जिरादीनामिति दीर्घः ॥ अ
मरावतीपके १॥ हय इति हयः उच्चैःश्रवाः ॥

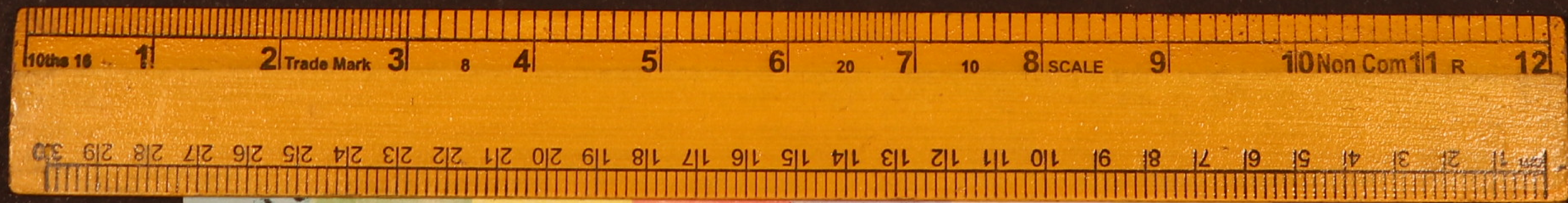

ग॰ म॰ २५

25

उच्चैःश्रवसीश्रस्य उच्चैः श्रुणोतीति वा उच्चैःश्रवाः श्र-
न्तेतः वा शृणोतीति पचादि विसर्गस्य लत्वेन तस्यापि छुतेश-
कारः पके २ ॥ सूतो मातलिः ॥ धातुनामनेका-
र्थत्वात् मतंगतिः मतं लातीति मातलिः बहुवचन
त्किः पृषोदरादित्वात् आकारः मतलस्यापत्यं अत-
जि वा पके २ नंदनमिति नंदननेवने ॥ नंदयतीति
नंदनं ल्युः पके २ ॥ स्यात्प्रासादो वैजयंतः ॥ प्रश-
स्ता वैजयंत्यः पताकाः संतीति अर्शआद्यच् वैजयं-
तः विजयतीति विजयंतो विष्णु भ्रभूवह्निवसिभा-
सिसाधिगंडिमंडिजिनंदिभ्यश्चेति झच् तस्यायं वै-
जयंत इति स्वामी ॥ इंद्रगृहस्यैके २ ॥ जयंतः पा-
कशासनिः ॥ जयतीति जयंतः दृभृइत्यादिना झ-
च् अंतइत्यंतादेशः पाकशासनस्यापत्यं पाकशास-
निः ॥ द्वे इंद्रपुत्रस्य २ ॥ ऐरावतोभ्रमातंगैरावे-
णाभ्रमुवल्लभाः ॥ इरावत्यो भव इत्यणि ऐराव-
तः इरावती कश्यपजाया नपत्या पुलहप्रिया तया सं-
हृतत्वात् तथा चागमः इरावत्या भूहृतः पुत्रस्या-
ऐरावत इति अभ्रात्मको मातंगो मध्यपदलोपे स-
मासः ऐरावतः ऐरावणः पृषोदरादित्वात्तस्या-
अभ्रमो वल्लभो अभ्रमुवल्लभः ॥ चत्वारि ऐरावतस्य
४ ॥ ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः
शतकोटिः स्वरुः शंबो दंभोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ह्रादस्य
ध्वं ह्रादः अव्यक्ते शब्दे आवश्यके णिनिः ह्रादिनी
हः स्त्रू जेयकः अस्या अस्तीति ह्रादिनी अतइनि इति
स्वामी वजति याति येन प्रतिहन्यत इति वज्रं अ-
द्रेति रक्तु अस्त्रीति कुलिशेनैवाद्दीयते वज्रे स्त्रीहेरवे
पवाविति नानार्थे वल्पमाणत्वात् अस्त्रियो वज्रकु-
लिशौ दंभोलिरशनिर्द्वयोरिति संसारवर्तः कुलि-
त्वेतदहूणानपं स केकुलिशं शतधारे इति रत्नको-

पशब्दनस्तीति वज्रेणास्त्रस्तभ्रन कुलिशो ममवल्ल-
सीति भहिमया कुलयति स्म कुलिन्हलोभुजाभुज
इति त्रिकांडशेषः कुलो हलेशेते इति नप्रकरणा-
न्यत्रापि दृश्यत इति कुलिशं कुलिनः पर्वतान् १
शुपति पत्यछेदेन तनूकरोति कुलिते लिशतीति
त्वाणति इति च स्वामी भेदनशीलत्वाद्भिदुरं विदि
भिदिच्छिदः कुरच् कर्मकर्तरि चायमिष्यते इत्यु-
क्तचकारः कर्तरीत्यनुकर्षणार्थः तेनकर्मकर्तरि
र्यपि भवतीति वामनः तथा च गरुमत्सरछिदुर-
र्येति माघः केचित्तु भिदिरमिति पठंति तत्र दीर्घ
मदीत्यादिना किरच् पुनातीति पविः हीरकस्य
पवित्रत्वोक्तेः पुनाते रच् इः वज्रोस्त्री हीरके पवा-
विश्वुक्तेन सांतत्वं शतं शतानि दृश्यतानि कोटि
र्यो धारा अस्येति शतकोटिः शतं बह्व्य कोटयोस्ये
ति अन्ये स्वरतु पतापयति दैत्यान् स्वरुः स्वृशब्दो
पतापनयोः शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि हनिक्लिदिबंधि
मनिभ्यश्चेति उः शोभना आस्यं थि थिया धारा अस्येति
वा सांत इति स्वामी शमयति शंबः अंतर्भावित
णयर्थो वधसेवेत्रिति वन् शं सुखमस्यास्तीति अभेद्य
त्वात् कं शोभाबभंय कलितत्तयमइतिवः ताल-
व्यादिरपि दंत्यादृश स्तम्बस्तकरपोशवइत्यमविवे-
काद्दंत्यादिरपि दंभादारोपाल्लीयते श्लेषयतीति
दंभोलिः पृषोदरादिः दभ्रोतिविदयति तलि प्रत्य-
ये दंभोलिरिति स्वामी अत्र स्वरुदंभोलिशब्द-
सह चर्यात् लिंगो स्वरुसाहचर्या च्छतकोटि त-
त्साहचर्यात्पविरिति बोध्यं अन्यत्र तु पविन्ह यो-
रुक्तं अश्नाति शैलानश्यते भुज्यते स्वाराज्यमनेने
ति अशनिः अनिस्त्रृधमि अमि अश्पवि मस्यो निः

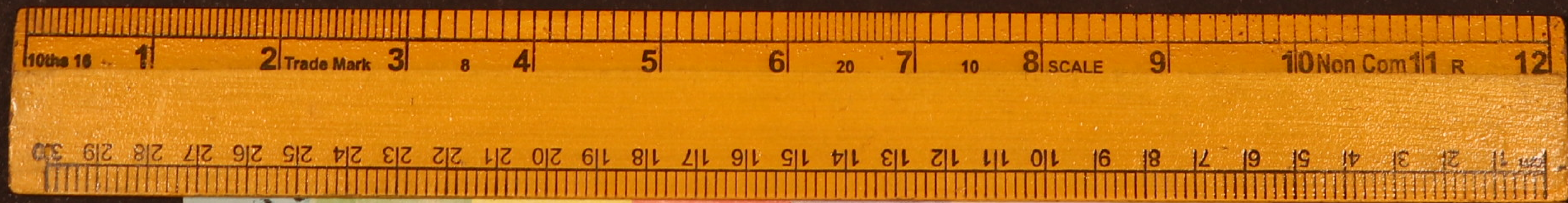

पा॰
मु॰
२५

25

नशनैवोतिवाशनिः इतिस्वामी वज्राशनिरि
स्मृदितेनामास्य वज्राशनिविड्वेत्रमितिविव
ड्भोषः अथवज्राशनिद्वेयोरितिनामनिधाना
॥ इन्द्रावज्रस्य १० ॥ व्योमयानंविमानोस्त्री ॥
व्योम्नियांत्यनेनेतिव्योमयानंकरणेल्युट् विशि
ष्टमानयंत्यनेनेतिकरणेघञ् विमानःविमोति
तेंतेस्मिन्देवताइतिस्वामी ॥ देवेवरथस्य २ ॥
नारदाद्याःसुरर्षयः ॥ नारदाद्याःसुरर्षिशब्देनो
च्यंते आद्येनतुम्बुरुभरतपर्वतादेर्ग्रहणं नरस्य
धर्मोनारंनराच्चेतिवक्तव्यमित्यण् तद्ददातिनारद
यद्वानारंपानीयंपितृभ्यः सद्ददातिनारदः तथाच
गमः नारंपानीयमित्युक्तंतत्तुपितृभ्यः सदाभव
न्ददातितेनतेनामनारदेतिभविष्यति एकं १ ॥
स्यादिति स्यात्सुधर्मादेवसभा ॥ शोभनोधर्मो
स्यामितिसुधर्माधर्मादनिच् केवलादितिनकारे
ता सुधर्मासुधर्मामिवतांमत्कैशिकांविध्यादेवी
विवेशेतिवासवदत्तायामावेतत्वेसमासांतोवि
धिरनित्यइतिकृत्वा यद्वा डाबुभाभ्यामितिडाप् अ
न्नन्तादिभ्योऽपि प्राप्ते अनोबहुव्रीहेरितिप्रति
षेधः देवानांसभाइंद्रस्यास्थानगृहेपिशाचादिषु
छत्वादिति एकं १ ॥ पीयूषममृतंसुधा ॥ पी
यतइतिपीयूषमितिसौत्रोधातुः पीयतेरूषन् न
म्रियतेनेनेत्यमृतं तनिमृत्याकिच्चेति अविद्य
मानंमृतंमरणमनेनेतिस्वामी सुखेनधीयतइ
तिसुधा धेट्पाने आतश्चोपसर्गे इत्याङितिङीकारे
नलक्ष्यकत्वंकर्मण्यनोभावात् द्वितीयभावश्च
शास्यकारकाधिकारनिरूपणेतामस्मात्संद
दातिसुधाशब्दमितिपक्षाद्यवंतेनाहाप् सो

नितवल्लभनः ॥ त्रीण्यमृतस्य ३ ॥ मंदाकिनी
वियद्गंगास्वर्णदीसुरदीर्घिका ॥ मंदमकितंशी
लमस्याइतिमंदमकत्यवशक्यमितिवामंदाकिनी
अकजुटिलायांगतौणिनिः छंजेराकइत्यत्रबहुल
वचनान्मंदतेरपिकेमंदाकानि स्रोतांसि मंत्यस्यामं
दाकिनीवियद्गंगेतित्वथाद्यपारायणे मंदनाद्गः
मरतोकतिमंदाकिनीतितुकौमुदी वियतोगंगा
वियद्गंगा स्वःस्वर्गस्यनदीस्वर्णदीःवापकरणे
गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानमितिएवंदीकाकारः
वयंतुतत्रगिरिनदीवक्रनदीवक्रानितन्वेतुसाहु
रणत्रयमेवद्दएवंतत्तेनस्वर्णदीत्यत्रएवंपदांतं
ज्ञायामितिनित्यमेवणत्वमितिकौमित्युक्तमेवप
दणमः यत्तुपकषोत्तमेनस्वर्णदीत्यविएवंपसमं
भाषद्दत्ताद्रुहायततनदमूलकातेत्रसत्कोननञ्वि
शिष्टेननञ् इतिसूत्रे कृतापकृतादीनामुपसं
ख्याने कृतापकृतादीनांसमासानामुपसंख्या
नेकर्तव्ये प्रतिपादनेकार्ये तत्रैवप्रतिपादनेबहु
लग्रहणमिहानुवर्तते तेनकृतापकृतादयोपि
समासाभवंति कृतंचतदेकदेशस्येष्टस्यकारणा
त् अपकृतंचतदेकदेशस्यानभिमतस्यकरणा
त् एवंभुक्तविभुक्तंपीतविपीतंगतप्रत्यागतमि
त्यादि क्तेननञ्विशिष्टेनानञित्यस्यप्रपंचः त
थासमानाधिकरणाधिकारेशाकपार्थिवादीना
मुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्चशाकप्रधानःपा
र्थिवः शाकपार्थिवः रवञ्जमनादित्याकरणेश्च
स्वर्णदीतिनित्यणत्वदर्शनात् सुराणांदीर्घिकेव
सुरदीर्घिका ॥ चत्वार्याकाशगंगायाः ४ ॥ मे
रुःसुमेरुर्हेमाद्रीरत्नसानुःसुरालयः ॥ माति

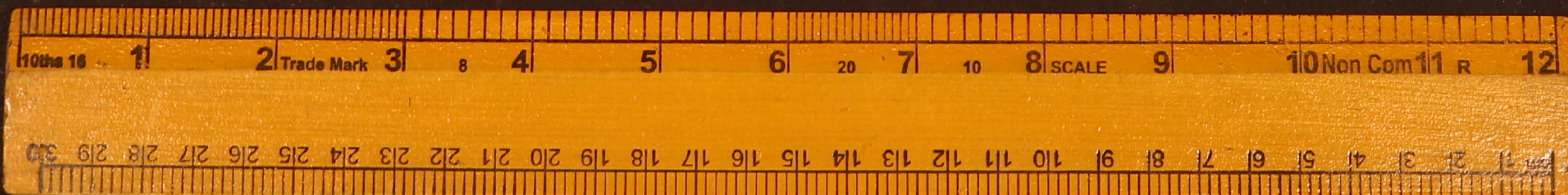

मा॰
अ॰
२९

26

मानेगच्छतिमामाने मापोकरिश्चेतिकः इका
श्चोत्ताटेशाः गुणाः मेरुः मिनोतिक्षिपत्यश्चमात्तं
तौ विमेरुरितिस्वामी रुगधिकारार्थे इदमुद्दे
त रुमेरुः रुमेभवित्यनेनोत्तोपसर्गेनिर्दिष्ट
सर्वधरः हेमप्रधानोद्रिर्हेमाद्रिः शाकपार्थिवा
दिः फुल्लोपेइतिलोपः हेम्नोद्रिरितिवा रत्नानि
नावस्य रत्नसानुः रत्नप्रधानः सानुरितिवा सु
णामालयः सुरालयः ॥ पंचकंमेरोः ५ ॥
वैतेदेवतरवः मंदारः पारिजातकः संतानकल्प
वृक्षश्चपुंसिवाहरिचंदनं ॥ मंदतेमोदयति म
दिक्तिमोदमदस्वप्नगतिषु इत्यतोकिमंदिम
दिभ्यश्चारन्नित्यारन्मंदारः मंदाश्चाराधाराः म
लत्वादितिश्रीधरः समुद्रपारेजातः पारिजातः
पृषोदरादिः स्वार्थेकन् पारिणः पारवतो हेः अ
तइतिस्वामी पारिजातोन्यत्वेनास्यास्तीत्य
र्शआद्यच् पारिजातः समुद्रस्तत्रभवः इत्यपि
रिजातइत्यन्ये सम्यक् तनोतिफलमिति तनो
तेरुपसंख्यानमितिणः ततनेतानः गंधस्यम
त्वानोऽस्येत्यन्ये सम्यक् तन्यतेऽपष्यणोस्मि
तिश्रधिकरणेघञित्यपरे कल्पः संकल्पइच्छा
तत्फलकोवृक्षः कल्पवृक्षः कल्पः संकल्पितो
र्थस्तत्स्यवृक्षइतित्वन्ये कल्पस्थायीवृक्षइति
कल्पः संकल्पस्तस्यवृक्षः तज्जनकसंबंध
त् कल्पवृक्षइतिमाधवी चंदत्याह्लादयति
तिचंद्यादित्वाद्युः चंदनेहरेश्चंदनेहरिचंदने
चरित्राह्लादनेशीघ्रोचवापिसीत्कृतेः हरिचंद
इत्यपि ॥ पंचानांदेवतरूणांमेकैकंनाम
॥ सनत्कुमारोवैधात्रः ॥ हंसवाहुहिणःस

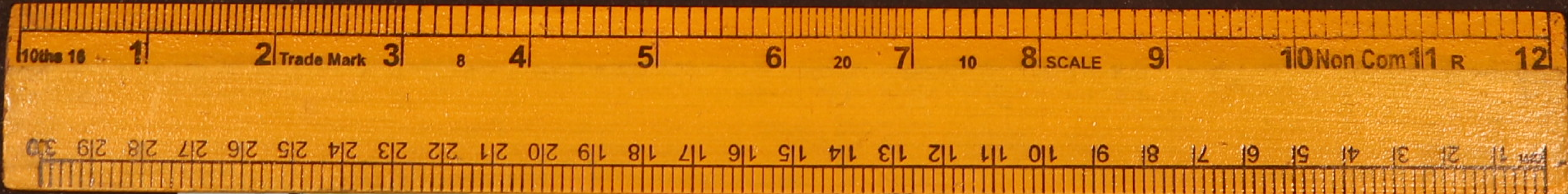
रितिब्रह्मपर्यायेरभसः तस्यकुमारोपत्यंसन
त्कुमारोदंत्यादिः सनन्नित्यकुमारइतिस्वामी
विधातुरपत्यंवैधात्रः श्रण् विष्णुशिवप्रणवेका
मदेवविनायकवद्कंयोगप्रत्याप्त्यावैद्यसंहिताप्र
णीत्वात् स्वर्वैद्यपर्यायमश्विनौकथनमितिटी
काकारः ॥ देवब्रह्मपुत्रस्य २ ॥ स्वर्वैद्यावश्विनीसु
तौ नासत्यावश्विनौदस्रावश्विनीयौवलाबुभौ ॥
स्वः स्वर्गस्यवैद्यौ स्वर्वैद्यौ वाडवाहृषिणीसंज्ञारूप
योगादश्विनीतस्याः सुतौ अश्विनीसुतौ संज्ञाचसू
र्येस्त्रीउत्तरकुरुवौप्रताम्रसृरूपातपस्यंत्यासीत्सूर्योपि
तत्संगमेच्छुस्तदेरूपीसमीपमगात्सचतयान्य
पुरुषधियानिरस्तः सनासत्तत्रासापुटद्वयेरेतोत्य
षिवत् तत्रतौजातावित्याश्वश्रेयपर्वग्रतोनामोत्य
कवंतौ इत्यन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः इयोः संज्ञाछे
दसोवंड्फलमितिकृस्वत्वेनासत्यौ यद्वा श्रतएव
नासाभवत्वात्तत्रसाधु सत्यौ तत्रसाधुरितियत्
नसत्यौ असत्यौ पुनरनेन समसेनशान्नपारित्या
दिनानञः प्रकृतिभावइतिस्वामी दौवाडवे
योनामिकयाविति नामनिधाने अश्विन्यांजातावि
ति नक्षत्रेभ्योवङ्ल्लमितिल्लोकिल्लुक् तद्धितल्लु
कीतिङीषोल्लुक् अश्विनौनौतौकृस्वारौ सदाश्वा
रूढत्वादश्वयोगादश्विनौइतिस्वामी दस्यतर
त्तिपत्तोगानितिरक्तो सदेत्यौ नसत्यत्वेपेरसुवे
त्पतः स्वाप्यितंचेतिरक् अश्विन्याश्रपत्यमिति
स्त्रीभ्योढकितिश्राश्विनेयौ सर्वप्रवामीनित्यद्विवच
नोंनाश्रतएवाह ताबुभाविति उभाविद्याविडवा
देकवचनाभावइतिस्वामी यद्यपिदेवोंतस्यामः
जायेतानासत्योदस्रपवचेतिमार्कंडेयपुराणे प

तेवयंहव्रीहिभ्यलयोतीनामतत्पुरुषत्वावकाशत्वयोरि
वाक्यभेदात् उत्पलिन्यांच वैवस्वतोमनुर्नामध
चयमुनायमौ नमस्तत्पुरुषत्वेवताः षट्संज्ञायोर
स्तताः इतिव्याडि तिभेदः तथाप्यनयोरेकात्म
त्वात्समानसर्वप्रकारत्वाच्चाभेदोपि यथाभारते
उभावेतौनमोमहौंनामतस्याविति मेमतिः तथाव
चे अनुमतस्तत्वमयप्रत्ययोःस्मृतौइति यास्
नामत्वउपचाराद्व्यत्योपिवर्तते तत्तनित्यद्विवचन
तता नत्वेकहत्तिः यच्चनतानप्राप्तिन्यायेन
नामतःएकस्मिन्नामत्वेबहुमारोप्यबहुवचने
च्चारोपितबहुत्वमेकस्मिन्नपिबहुवचनेभवती
ज्ञापकात् तेनगुरुषिष्यपपन्नेभवतीतिकौमु
यमजत्वाद्द्वित्वमित्यन्ये तथाचभागुरिः नामत
स्योयमजावस्थिनौयमाविति एकत्वमपि दीप
मालेततः शूलमन्यीत्वविष्वलेहठमितिभार
क्तेः ॥ षड्स्थिनीसुतयोः ४ ॥ स्त्रियोवहुष्व
वसः स्ववैश्रवणउवैश्रीम्रवाः ॥ अप्सरसहतिश
मेवबहुत्वादितेबहुष्वितिबहुत्वेप्रायेणप्रयो
दर्शनात्विक्रमेकवचनेपि चयोद्वितीयाःशो
पोष्कवस्तादेवितिविक्तव्यमित्यत्रवामनेनाप्स
रसहत्वात् स्त्रियांबहुष्वप्सरसःस्यादेकत्वे
रसा अपीतिशब्दार्णवाच्च अभेयाशव्दवरूपं
द्वयाणपदसंहर्त्तुंनिहेतशयनीयगतस्य
निनः ऊलवशिविवाणादप्सराव्यथितपार्श्वम
न्यामितिप्रयोगः स्वःस्वर्गस्यवेश्रवणस्ववैश्रवण उ
न्नमहतेवेलिकामयतेवशीकरोतिवा वशव
तावच्च गोवादित्वाद्दीघ्र एषोदरादित्वाउका
लोपः ऊरुश्रुतेव्याप्नोतिनोनात्ययाणोनभव

त् एषोदरादित्वाद्भुस्वत्वे उक्कोयणचेतियणादेशः
एवंवदन्त्यादितिस्वामी एवंकम्बादिस्तालव्यान्ताः
ध्यावशान्तपर्वैउवैश्रीश्राप्सराश्राणकारवममेलेवा
कमेहति माध्वेच दधन्तरोजहद्यम्रवैशीतलेभवो
गतेवम्बयम्रवैशीतलमिति उणाउषितेवसनिवा
सीत्यत्रउवैश्रीदीर्घोदन्त्यान्ताएषोदरादित्वात् स्थान्या
दित्वातिवर्णादेशाना तथावशिविंशे नागयणोइति
र्भिद्यसंभूतावरवर्णिनीति श्रवशाहेनाक्षर्थेनदं
भामीनकारीनोग्रहणं ॥ हेडवैश्रणादेः २ ॥ हा
हाहूहूचेवमाद्यागंधर्वास्त्रिदिवौकसां ॥ गायन्त
हाइतिऊल्तिनधनित्रहातिहोहा[illegible]जहातेर्विचु
शमाद्यचिश्राकारलोपःहाहः जौहाहेत्याद्ध्रू इतिहू
त्वाहृयतीतिहूहूः हे[illegible] स्पर्धायांशहेचक्विपु
वध्यादीनांसंप्रसारणंहलइतिदीर्घः संप्रसारणा
च्चेतिएवंवंत्रअभ्यत्यत्निपत्तेस् सहपन विभूनावते
तेइति पुंलिंगमाशह्ववत् हाहः पुंलिंगःकष्टशह
वत्हूहूः किवंतत्वाभावेनाधातुत्वात् द्वितीया
बहुवचनेहाहाननितिदीर्घआतोधातोरितियोगा
विभागादाकारलोपेएवंवरूपंबहुवचनात् मि
थ्कनेत्रप्राप्तिरित्यसौहाहाःसांतोपि गंधर्वःपीतिहाह
रोरितिसमाचावर्ततात् गंधर्वेहाहमिप्रोक्तदतिरत्न
कोषाच्च हाहाहूहूरित्येकंनामेत्यन्ये केचित्हा
हाप्रादिकुस्त्वोव्यत्ययोःऊहूवार्य्येतकुल्वोपीत्याहुः
तथाचगीतमाधुर्येसंपत्रोविख्यातोचहाहाहूहू
तिव्यासः हुसोहाहाहूहूचदौहषण[illegible]
तिशब्दार्णवः अप्यनुत्तमस्वरविधावकचित्रस्था
दिग्रहणं गंधर्वःप्राणकः गंधर्वःएषोदरादित्वाद्दी
र्घोहिरपि तथाच अपिगंधर्वेगंधर्वेदिव्यगायनगा

पदा

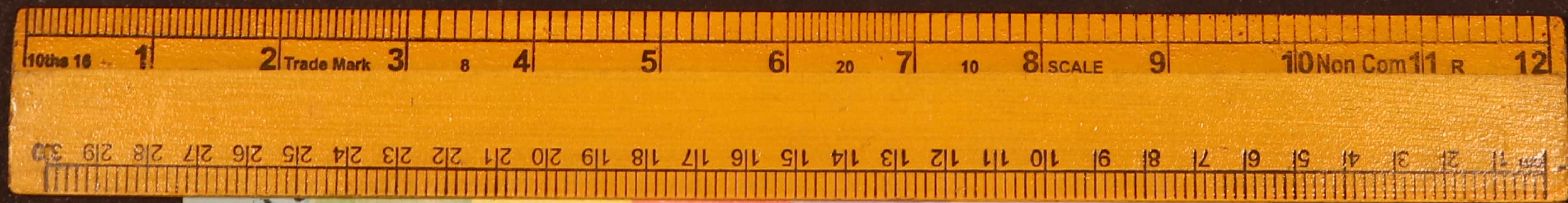

ना॰
मु॰
२५

२८

तवा इति शब्दार्णवः शृंगारप्रकाशे हुताशहव्य
योरव्ययत्वमुक्तं हेदेवगायनविशेषम्य ३ ॥ श्री
वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः कृपीटयोनि
र्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा
शोचिष्केश उषर्बुधः आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः
पावकोनलः रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशु
शुक्षणिः हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रः चित्रभानुर्विभावसुः शुचि
रप्पित्तं ॥ अंगत्यूर्ध्वं गच्छतीत्यग्निः अगिरगति
निमात्यर्थेः अग्नेर्नलोपश्चेति विश्वानरस्यापत्यं वै
नरः विश्वानरादयञ् वङ्वेल्लुकि विश्वानरः वह्नि
हव्यमिति वह्निः वहिश्रिश्रुयकृङ्स्नाहाइति वी
वीतिरशनं होत्रं हविरस्येति वीतिहोत्रः वीतिहो
त्रस्येति वा वीगतिप्रजनकान्त्यसनखादनेकगतिषु
त्र वीतयो यस्याहोत्रं हावमस्येत्यागमः इति तत्स्वा
मी धनमिच्छेद्धुताशनादिति धान्यनामनेकार्थं
धनं जयतीति यथेष्टं ददातीति धनंजयः सर्वं
यवत् साधनं जितवानायती कृतवान् ततो
ऽभिलषितत्यागमः इति वा धनमिच्छेद्धुताश
नादित्यागमात् कृपीटमुदरे जलं इति रत्नकोषः
पीटं जलं योनिरुत्पत्तिस्थानमस्येति कृपीटयो
निः अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थित
मिति श्रुतः कृपीटमस्यां भस्मो योनिर्धूमजत्वान्मेघ
अग्नेराप्नाप्नाप्नाद्भ्यः सम्भूतिर्भविः ज्वलतीति
ज्वलनः ताच्छील्ये चक्रमेत्यादिना युच् जात
वेदास्त्वदर्थे हि जातवेदास्ततोऽग्निरिति भारते
जातवेदा इति वा गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्व
चेत्यसि जातवेदा अस्माज्जातवेदाः एषोरवाहि

त्संज्ञत इति तत्कौमुदी तनोर्नेपाणादिकर्यः तनूः न
पादिति सूत्रे निपातितः अतः इंधनं विनानाऽमपि
तन्वाः शरीरं नपात्यते नपातीति निपातनान्नवार
नपात् रक्षणमस्येति कल्गिः तनूनपान्नातः शा
स्यंत इत्येके तनूनपात् तनूनपात्त्रौ आगमशा
स्त्रानानित्यत्वान्नुमभावः तो त इत्यन्यः तनूनपा
तयति दहति वा निर्वापयतीति तत्स्वामी तन्वार्थेनपाति
इति तनूनपं हृत्वाति तदनीति वा त इति तत्समर्थ
सटीका हे हंतीति हे हेनलोपश्चेति इत्स्व बर्हिः सां
तः पुंल्लिङ्गः बर्हिरत्रो बृहद्भानुर्वीतिहोत्रो धनंजयः
इत्यमरमालाः पुंस्कांडे पाठात महस्वामीत्याह
बर्हिः शुष्मेति व्यस्तसमस्तं नाम बर्हते बर्हि बर्हिः
स्त्वादेवाः बर्हिर्दर्भः शुष्मबलमस्येति यथा शुष्मो
वैश्वानरो वह्निर्बर्हिः शुष्मा तनूनपात् इति शब्दा
र्णवात् इति कौमुदीकारस्तु शब्दार्णवाद्बर्हिः सां
तः बर्हिरिदंतः शुष्मेति नांतः एवं यथाह शोषय
त्यलमिति शुषेर्मनिंतात्मन्प्रयोगीति मनिन् सं
ज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः शुष्मानांतः शुष्मत्वनेनेति
तत्स्वामी शुष्मा इति आयनाभिसंस्कृत इति मा
ध्यः अविशिष्टविभ्यः किदिति मन् शुष्मा शिखि
त्वगानावदंतोपि कृष्णो धूमो वर्त्मास्येति कृष्णव
र्त्मानांतः शोचींषि ज्वालाः केशा इवास्येति शोचि
ष्केशः नित्यसमासेऽनुत्तरपदस्येति षत्वं उषः प्र
भाते संध्यामिति विश्वः उषसि संध्यायां बुध्यते प्र
काशते उषर्बुधः इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः अहूरादीनां पर
त्यादिष्वभयथा न वं रोहावेति व्यवस्थितविभाषया
नित्यं रुः आश्रयमाधारमश्नातीत्याश्रयाशः अशेरेतं
त्याशयः आधारस्तमश्नातीत्याशय इति तत्स्वामी

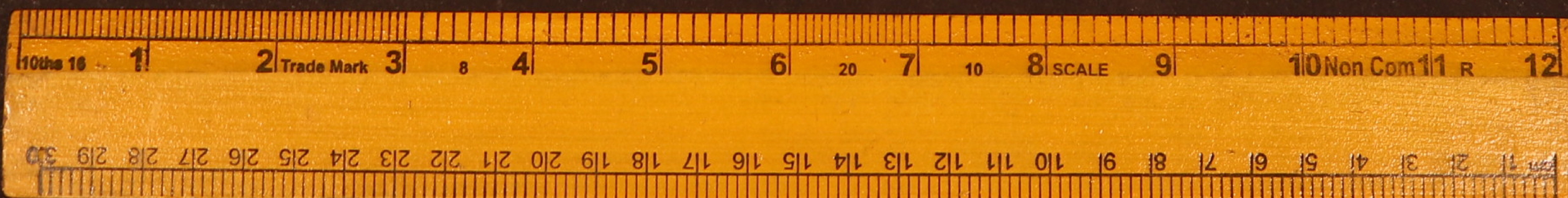

ना॰
मु॰
२१

29

उभयत्रापि कर्मण्यण् हूयते भानवो ऽस्येति हव्य
नुः कृशतीति कृशानुः कृश तनूकरणे अतवो
वलिग्रेजिग्रोऽपि मदिश्रातिग्रेशि ऊयु कृषिभ्यः कि
नवग्रलिवह पुनु इशान स्यन इयिन उलिग्र
ग्रासग्रानुकइत्यानुक कृशोऽप्यनिति वर्तते कृशा
नुरिति स्वामी कृशानुर्मध्यतालव्यः वैश्यः विशा
दपि कृशाले कृशानुश्चेति मध्यतालव्यऊष्मविवे
कात् पुनातीति पावकः पूञो एवुल् अनिति प्रा
णित्यः सामानयतिवा अनितिधातोरन्तर्भावित
ण्यर्थाद्दपादित्वात्कलचु अनले अनित्यनेनेति
अनलइति स्वामी लोहितवर्णोऽश्वोऽस्येति रोहिता
श्वः तथाच शालिहोत्रे वरुणास्त्वसितानश्चान्
रः ऊम्रोपमान् हुताशनः किंशुकाभान्वायून्
धूम्रतयाहुणोत् रोहितोम्लसोऽश्वो वाहनमस्येति
धुवः वायुः सखा ऽनुचरोऽस्येति वायुसखः अग्ने
वित्यनहू अतासुकृषत्वाहजभावः तस्मकृषेत
वाहः सखिभ्यष्टिति वायुसखोपीति कौमुदी
शिखा अस्यसन्तीति शिखावान् तोतः आशोशु
क्षत्याहू इकोत् आशुतेः सत्रेनाशाउि शुष्टेः स
क्षेदसोत्यनिः भाषायां चदृश्यते आशुशुक्षिणि
तालव्यः हिरण्यं रेतोऽस्य हिरण्यरेताः सांतः डा
शुक्रोडुतपुक्ततातः दहतीति दहनः ल्युः देवा
यवाहयति प्रापयतीति स्वयपाप्रासोतीति हव्य
वाहनः कृशोनेतः पादमितिवहेस्युट् कालीक
लीमनोजवा सुलोहिता सधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गि
नीविश्वरूपाः सप्तजिह्वाः सप्तवर्केति हामा कोडेय
याणोका सप्तास्य मर्चिः स्वभाववत्वात् सप्तार्चिर्विषम
तिसप्तार्चिः दमुनाः दमुउपशमे अस्मादन्तर्भा

न एव यो हि मे क्षेत्रम् दाम्यतीति दमुना इति स्वा॰
मी दमुना इति दीर्घमध्योऽपि दमूनाः दमुनाः प्रा॰
चीनवर्हिः शुचिवर्हिषाविति नामनिधानात् शोभ॰
यतीति शुक्रः ऋजेन्द्रेत्यादिना निपातः शुक्रं रेतो
ऽस्यास्तीति त्वर्थेऽश्रादिभ्य इति स्वामी चित्रा विचि
त्रा भानवो ऽस्येति चित्रभानुः वैचित्र्येति ह्लादपा॰
चिप्रभेदात् अत्र पूर्वपदादिति नणत्वं क्षुभ्नादेरा॰
कृतिगणत्वात् विभा प्रभा सैव वसु धनमस्याविभा
वसुः विशेषेण भांतीत्यबवो ऽस्यबसो ऽस्येति कौमुदी
शोचयति शोधयतीति शुचिः शुच शोके अन्तर्भावि
तण्यर्थात् सर्वधातुभ्य इन् अपां पित्तमिव दाहक
त्वादपां पित्ते वाडलकादल्लगपि सोऽग्निपापोऽपां
पित्तमिधानः शर्वरीनयेत् इति प्रयोगात् ॥ च॰
त्वरिंशन्नामान्यग्नेः ३४ ॥ और्वस्तु वाडवो वड॰
वानलः ॥ उर्वस्यापत्यमौर्वः विदादिभ्यो ज्ञोब
हुत्वेलुकि उर्व इत्यादि वरुणभयान्मात्राऊर्वो गो॰
पितत्वादित्यन्य इति स्वामी उर्वेण किलाग्रोऽसिन॰
पुत्रार्थिना हुतमेधितः तत्र ज्वालामयः पुरुषो ज॰
ज्ञे तस्य वसतये आधारभ्रासीदिति श्रुतिः अयमे॰
ववडवामुखे भवत्वात् वाडवः भावार्थेण वडवा॰
नलइत्याधाराधेयलक्षणः सम्बन्धः ॥ और्वादित्र
यं वडवाग्नेः ३ ॥ वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हे॰
तिः शिखा स्त्रियां ॥ ज्वलतीति ज्वालः ज्वलतिक
सन्तेभ्यो णः स्त्रियां ज्वाला कीलबन्धे कीलति बध्ना॰
तीत्यनेन दहतीति कीलः इगुपधत्वात्कः स्त्रियां की॰
ला अर्च्यते ऽर्चिः अर्चेरिजाया अर्चिः शुचिरुद्दीप्यिष्ठा
हिक्कोरिभ्य इति हिनोतीति हिः अर्चिः माला इनित्यदं॰
नापि रजनि धमेनिकाकिन्यर्चिषु शप्प॰ प्रीतिस्रोषु॰

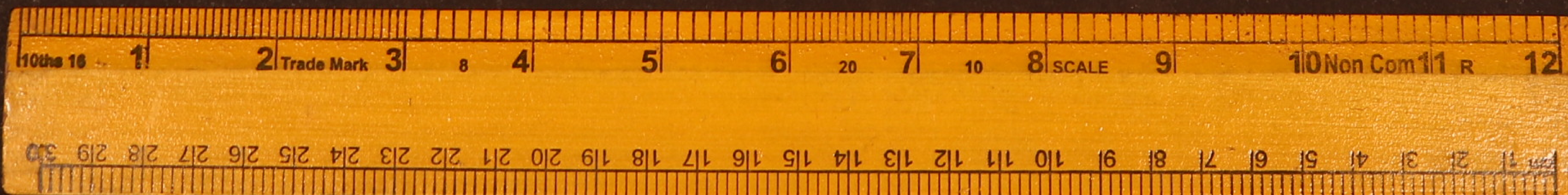

रा॰
मु॰
३०

30

विषयेवावस्थितिः स्त्रियामित्यविवादिभिः तेवर्ध्या
ह्वीत्वंत्वविषः प्रायिकं ज्वालाभासौनपुंस्यर्चिरिति
नानार्थेक्लीवत्वकथनात् ह्विनोतीतमस्ततोनाख्या
तिहेतिः ह्विगतौ कृतिधृतिस्रातिहृतिकीतेयश्चे
निपातिताः क्तिन्नेतः शोङृ इति शोङः किडुक्ष्वशो
च्वेः शिखा अत्रकेविदाङः प्रक्रमाडन्नोज्वालामेवडे
तितिनियमार्थं ज्वालादिपंचकमग्ने ५ ॥ ज्वाला
नोत्पस्येतितस्यकं ज्वालाभासौनपुंस्यर्चिरितिन
नार्थेहीम्निमात्रेप्राट्टात् हेतिः स्यादायकथज्वाला
येतेजः स्त्रयोषितिइतिहेतेः स्त्रयेतेजसिचरशो
त अन्येतुज्वालाकीलयोर्नियमार्थमिदमित्याड
तरुणमत शिखाग्रपिवक्तिमात्रहेतेः शिखास
लावक्तिहूडालांगलकग्रमात्रकइतिकोषदर्शे
त वर्यंतहूमः पचेकवाचकानिशर्चिषः वड्गो
तितुतेजोमात्रवाचिकाण्यर्चिविशेषेणाग्नियस्ते
तेते धात्रविवगोरिकइत्येतत्स्वचनार्थमिति ॥
अग्निशिखायाः ५ ॥ विस्फुलिंगोग्निकणाः ॥
ताम्रस्त्कारेण लिंगतिगच्छतिस्फुलिंगः लिंगिग
त्थेः अचूएषोदरादित्वात्तलोपोस्फवश्चस्फुलेर्भो
स्फुलिंगच्छतिवच् सवडिश्चस्फुलिंगः त्रिषि
स्फुलिंगतवेतेस्फुलिंगाग्न्यंगादिपाटात्रुङीषुर्वं
रावत्त अग्नेः कणोग्निकणः ॥ द्वेअग्निकणिकाया
२ ॥ संतापः संज्वरसमौ ॥ संतापनं संतापः
ज्व संज्वरयतीतिसंज्वरः अच् समोसमार्थौसम
लिंगौ ॥ द्वेसंतापस्य २ ॥ धर्मराजः पितृपति
समवर्तीपरेतराट् कृतांतोयमुनाभ्राताशमनो
यमराट्यमः कालोदंडधरः श्राद्धदेवोवैवस्वतोंतक
प्रेताधिपः पाशहस्तः केनाशोस्त्वनुर्वकजः ॥

यमराड्दंडाधानाड्मौस्यात्त्वीतिधर्मश्चासौराः
जाचेतिधर्मप्रधानोवाराजाधर्मराजः टच् धर्मस्य
राजतीतिवस्वामी पितृणांकविवानलादीनांपतिः
पितृपतिः शत्रुमित्रयोःसमंवर्तितुंशीलमस्ये
तिसमवर्तीणिनिः परेतानांमृतानांमेषराजइतिसः
त्वराट्दिवेत्वादिनाक्विप् परेतराट् अंतः कृतांतोः
विनाशोनेनकृतांतः निष्ठेतिएर्वनिपातः यमु
नायाभ्राताभ्राता स्त्रजस्यातः शमयतीति शमेर्णिजः
नंल्युः यमात्स्वप्रभृतयोस्यकिंकराः तेषराज
तइतियमराट् एवंवत् यमेनसंयमेनराजतइ
तिस्वामी यमयतीतियमः यमयोगाढा कलते
प्राणिनांधर्माधर्माविवितिकालः कलसंख्यानेभ्वो
वादिकात् बडलवचनात्वेज्व कलयत्यायुरि
तिस्वामी कालाध्यस्यदंडस्यधरोदंडधरःअ
च् श्राद्धंपितृक्रियातत्रदेवःभागित्वात्पितृपतित्वा
द्वाश्राद्धदेवः विवस्वतोपत्यंवैवस्वतःअण् अंतं
करोत्यंतकः तत्करोतीतिणिजंतात्ण्वल् ॥ चन्द्र
श्रयमस्य १४ ॥ राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादो
स्रप्याशरः रात्रिंचरोरात्रिचरः कर्बुरोनिकषात्मजः
यातुधानः पुण्यजनोनैरृतोयातुरक्षसी ॥ राक्ष
सइति भीमत्वात्रक्षत्यस्मादितिरक्षः रक्षपाल
नेएवन् प्रज्ञाद्यणिरक्षसाःस्वार्थिकाः प्रकृतितो
लिंगवचनान्यतिवर्तंतेपीतिपुंस्त्वंकुणपः शवःत
दन्नांशीलमस्येतिकौणपः शीलमित्यण् अण
पमञ्जीतिशोषेणातुकौमुदी अणपास्त्रोमातात
स्यापत्यमित्यन्ये क्रव्यमत्तीतिक्रव्यात् क्रव्येचे
तिविट् क्रव्यादइतिमांसवाचकशब्दविकृतशः
ब्दउपपदेअत्तेः कर्मण्यण् एषोदरादित्वात्क्रव्येचे

रा॰
मु॰
३२

तिवित्वात् कृतविकृतत्वशब्दस्य क्रव्यादादेश
अदोनत्रइतिसूत्रेवामरूपविधिनाअश्रस्याणो
हृस्वार्थमितिन्यासः कौमुदीकारादयस्त्वेषो
दित्वात् क्रव्यभावे कृतविकृतयकन्मांसभ
क्रव्यादः आमांसभक्षकः क्रव्यादः आममांस
त्वात्क्रव्यादिति आमात्प्रमात्प्रमादः नैर्ऋतःक
दः क्रव्यात् क्रव्यादः अस्रपआशरइतिशब्दार्णवे
सारावल्याद्यैअविशेषेणैव निबंधादितिहहवेइ
सोयंवेइकल्लेकोहहवेइस्यप्रतिसंधानशेषात्
हार्णवपवरतः पर्यायेहावेतौपठित्वाउनःहा
धायेमहात्रकाणाद्वौचस्यात् क्रव्यादममांसभु
क्रव्यादः कृतविकृतयकन्मांसभुक्रव्यतइत
क्तेः तस्माद्गालतस्यरूढिरूपेणहेपतेमेतेमा
न्येनयौगिकत्वेतत्रयादित्यनवस्थेत्याहुः ॥ अ
रक्तंपिबति अस्रपः महत्वः नअपयतिक्रव्या
अपइतिपवाद्यदिशालाल्वोपिगोवर्धनीयोण
वृत्तिः स्वराशीर्षोरित्यपसंख्यानात् आश्रपइ
त्रगापोहगितिनभवति अस्रशाणात्याशरः स्मृ
योतालव्यश्च आशिरइतिपाठेअशोर्णिश्चेति
च आशिरोहन्नपः शंकः क्रव्यादोऽस्रपआशरः
सेमारादृत्तः रात्रौचरतीतिरात्रिचरः चरेष्टः रा
कृतविभाषेतिपदेसमिसितिरात्रिचरः कर्बुरोव
न कर्बुरहिंसायामित्यतोमद्गुरादयश्चेतिनिपा
तनात् कर्बुरविवाकरइतिवाचपाठः नैर्ऋत्यःक
क्रव्यात्कर्बुरोयातुरातसी इतिशब्दार्णवः अ
हम्हृहज्वचतिन्यहरप निकषारक्षमांसाता
त्मजत्वात् निकषात्मजःसमूर्धन्यःयातुमंतो
तीतियातुधानः अत्रस्याहिः कांसमनिजनिया

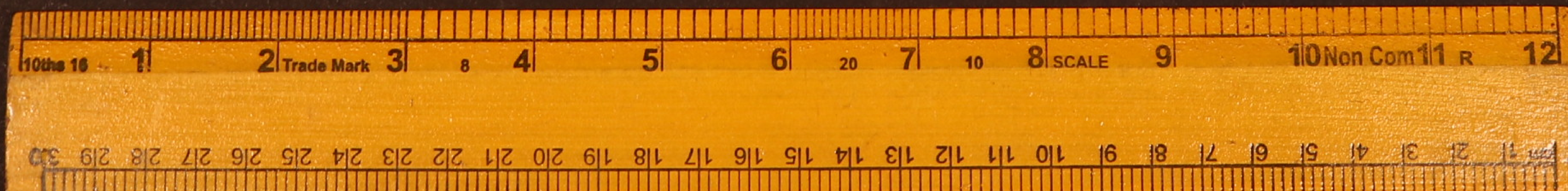
याद्भिभ्यश्चेतितुः यातुरर्थवोदितिआमावरक्षा
सीधाजःहात्ल्लुटोवकुलमितिल्युट् यातूनिर
त्तोसिदरातिपुष्णातिस्वजातिपोषकत्वादिति या
तूनियातनानिधीयंतेऽस्मिन्निति कौमुदी जातुक
दादिरंप्रप्राप्यधनमस्येतिचवर्गादिरपीतियातु
धानाइतिउक्तपोक्तमः भर्तुमंगलादिवादिकुडलं
ह्याणयाउणजनः निन्दत्योहिशिभवोविद्यमानः
शेषेण तकपत्यत्वात् नैर्ऋतः यातयतिकष्यपति
यातुरक्षः एवंवत्तहेक्लीवे ॥ पंचदशराक्षसस्य १५
॥ प्रचेताइति ॥ प्रचेतावरुणःपाशीयादसांपति
रप्पतिः ॥ प्रचेतयतिप्रचेताः अकुन्नवरंहणाज्ञितं
देवाववरास्वववाथिनो यतोवैवरुणःप्रोक्तस्तस्मा
त्सवरुणःस्मृतइतिमात्स्यपुराणे हणोतेःकृवृ
दारिभ्यश्चेत्युरन्निक्तवन्न व्रियतइतिवरुणः ना
गपाशायोमात्याशी नोतःयादसांजलजंतूनांप
तिः तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् लौकिकं तु यादःपति
रपिअपांपतिः अप्पतिः अलुकि अपांपतिरपि ॥
पंचवरुणस्य ५ ॥ श्वसनइति ॥ श्वसनःस्पर्श
नोवायुर्मातरिश्वासदागतिः पृषदश्वोगंधवहो
गंधवाहानिलाशुगाः समीरमारुतमरुज्जगत्प्रा
णसमीरणाः नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभंज
नाः ॥ श्वसित्यनेनश्वसनः श्वसप्राणनेल्युट् २
स्पृशतिस्पर्शनःस्पृशसंस्पर्शेल्युः बहुलमन्यत्रा
पीत्योणादिकोयुजितिसर्वोनेहः वायुवायतिग
धनयोः कृवापाजिमीत्युणीमातरिश्वेतिसश्वयंतप्रति
रूपकंअव्ययंणानामततरश्वतिवर्धतेमातरिश्वा यं
किलगर्भस्थपवशक्रेणनोपंचाशद्भागाःकृताःश्वत्र
ह्वनित्यादौनिपातितःनोतः सदागमनात्सदा

रा॰
मु॰
३२

37

तिः पृषदश्वोभेदः सहवपिंगलोमृगश्चः पृषद्
रूपेन्द्रमश्वः वायवेहंसत्याहरणेतद्गत्वागमा
पृषन्नाराद्वाश्वोस्येतिस्वामी पृषत्स्फुक्काला
श्वोस्येत्यन्ये गंधस्यवहोगंधवहः अर्कंहृस्तग्नप
हात् सोपपदोभवतिविप्रतिषेधेनत्वन्यप्राप्ति
त्वात्पवायवच्च वहहृत्यवापत्याद्यपश्चाज्ञंघेन
मासोवागंधवहः कर्मण्यण् अनिलः उक्तपव
शुगाच्छतिअन्यत्रापीतिडः आशुगः सम्यगीरय
च्छतिसमीरः ईरगतौ अच् सम्यगीरयतिप्रेर
तिइतिकौमुदी ब्रियंतेऽनेनकण्ठे वम्नरोहि
ततमरुत् मारुतः श्वसनः प्राणः समीरणमरु
जगदितिसंमारणोवात् मरुतोपिअतएवज
त्प्राणोपृषोदिति तत्रडुतिगमित्रहोतीनां
तिक्विपिहिंडेगमः क्वावितिमलोपेतुकिजग
ज्जगतौयदावर्तमानेपृषत् महत्तजगत् श्री
हेतत्राधि नभोस्यास्तीतिमतुप् नभस्वान्
मोमत्वर्थेइतिभसंज्ञापदत्वबाधनात् ननन
हि नभः स्वामी उशाचवायुपुराणे शह्लाका
लानांचवायुरीत्यथाहृतइतिवातीतिवाता
हिंसिमस्वरणीवामिदमिपृष्वीत्यस्तनिवा
बहुलकात् वासक्तिरितितिप्रत्ययेनवातिं
मरुत्वात् श्वसनः पवनोमरुत् मरुतोमारुतो
लः नभस्वान् तिपाउवातिश्रुपिणोनयसेव
न् इतिसाहसाल्काः पुनातिजगत्पवनः व
मन्यत्रापीतिकच्च पवमानः पूङ्यज्ञोशानः
नेमुक् प्रकर्षेणभज्जितंभनक्ति प्रभंजनः स
विंशतिवातस्य १० ॥ प्राणापानसमानोदा
नव्यानाः पंचवायवः शरीरस्थाइमे ॥ हृदि

णोगुदेपानः समानोनाभिसंस्थितः उदानःकंठ
देशस्थोव्यानः सर्वशरीरगः अन्नप्रवेशनेमूत्राद्यु
त्सर्गोन्नविपाचने भाषणादिनिमेषादितद्व्यापाराः
क्रमादमी ॥ प्राक्रुपसर्गात् यथाप्रसरणोनोपस
र्गेणोनसमंतान्हर्धेनव्यानस्यावअनित्यनेनचजिअनि
तेरितिणत्वे एवमपानादयः ॥ देहस्थपंचवायुनो
पृथक्पृथक् १ ॥ रंहस्तरसीतुरयः स्यदःजवः ॥
वायुधर्मत्वेनवायुप्रस्तावेरंहप्रभृतयःकाद्यप्रामा
दिकइतिपुरुषोत्तमगोवर्धनौ रचिधातोरसुन्
नेच्छते रहिगतौविन्दितोनुम्निमितेर्दरयेवरतिरिति
निरासायसमेस्त्रीतिसूत्रणादिति तरत्यनेनतरते
रसुन् तरः तीर्णान्यनेनतीगतितीषणयोः एवत्वरयः
स्यदतेनेनस्यदः स्यदोजवइतिनिपातितः जवते
जवः जुसौत्रोधातुः हावरेवितस्यप वेनःगजवती
हयाचमृविरितिरघो ॥ पंचवेगस्य ५ ॥ अथशीघ्रे
त्वरितेलघुक्षिप्रमरंडुतं सत्वरंचपलंतूर्णमवि
लम्बितमाशुच ॥ रंहआदयः सवेगगतिवचनाः
शीघ्रादयस्तधर्मवचनाः एतावतापृथक्त्रिलिंगाः
अतएवशीघ्रंपचतीतिप्रयोगोभवतिनतुजवंपच
तीति शिंघतिव्याप्नोतिशीघ्रादयश्चेतिशिघोरक्
शीघ्रंत्वरस्मत्वरितंमपि अमत्वर सेवाय आभ्वा
नामितिवा इट् लंघ्यतेसलघु लंघिशोषणे लं
घिबंहोर्लोपश्चेतिउनलोपः क्षिपतिक्षिप्रंक्षिपेः
स्फायीडंचीत्यादिनारक् अरमितिअरगतौअम्वा
बहुलकात् क्लीवत्वेअरमव्ययमितिस्वामी डुतमि
तिद्रुगतौभावेक्तः सहत्वरयावर्ततेसत्वरं चुपम
दीयांगतौचुपोदस्थोपधायाइतिकालेचमलप्
तर्णमितित्वरेत्यादिनाचेत्वाइट् रषभ्योणोनइति

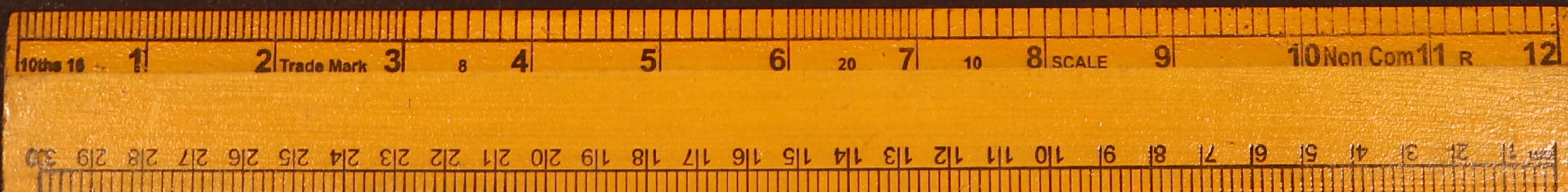

पा॰
मु॰
३३

35

णत्वं विलम्बते भावे क्तः नञ्समासः अविलम्बि[...]
अश्रुत्वाश्रोकवाचामिति मीत्यादिनाडुणअश्रु ॥ [...]
काद्दशाशीघ्रस्य ११ ॥ सततानवरताश्रान्तवितता[...]
रतानिशं नित्यानवरताजस्रमप्य ॥ सदानि[...]
सेतो नसततादीनाह सततइति संततनोते भावे[...]
अनुसिकलोपः समो वा हितततयोरिति विकल्पेन[...]
मो मलोपो सततं पक्षे संततं आङ्पूर्वो रमि विरा[...]
तेतेतघासंकीर्णो आवृत्त्या विरत्यवरततयः इतिवस्[...]
अविद्यमानमारतमस्मिन्नित्यनारतं अश्रान्तमि[...]
अमउपमितिखेदे च भावे क्तः अनुनासिकस्येत्यादि[...]
नादीर्घः नास्ति विरामोस्येत्यविरतं निशामापा[...]
न्यात्वमुपचारात् तद्रहितमनिशं नास्ति निशा[...]
येष्वानच्छेदकः कालोस्येत्यनिशमिति तत्रभवाने[...]
नियत्यमिति तत्रभवानेदः नियत्यमिति नियते मे[...]
मित्यर्थे नियतार्थो निशाह्वात् इत्यप्रनारवत[...]
वर्तते नजस्यत्यजस्रं तद्रहिंसायां मरंत्यः नमि[...]
पीत्यादिनारः सततमजस्रशाह्वाव्ययावपि नित्य[...]
यौयोक्तः शाद्दभीत्वात् नित्यादामदासततमज[...]
मिति सातत्येइत्यध्यप्रकरणेश्रापशाले ॥ [...]
वनिरंतरक्रियाकरणस्य ५ ॥ अथातिशयोभ[...]
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरं तीव्र[...]
तनितांतानिगाढवाडदृढानि च ॥ सततादि[...]
ययोरयं भेदः सततं क्रियोत्तरैरव्यवधानेनाति[...]
यः क्रियायाद्दनिःपोनःपुण्यमिति यावत् अ[...]
शेते जयत्यनेनातिशयः अतिपूर्वात् शीङ्[...]
भवः एणीता भृभवणेऽरदेवप्र अन्योपसर्गो[...]
हत्यर्थे निर्भवः अतिक्रांतं वेलामर्यादां अति[...]
अत्याद्यः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः [...]

भः शुश्रथः पतनेधात्नामकार्थत्वार्थत्वात् त्या॰
शातेतिशेतेइगुपधत्वात् कः भृशंशतालब्ध्य॰
थेनिहन्निविषयोवात मतिक्रांतमत्यर्थमेवमति
मात्रं उद्गाहते स्मउद्गाढं गाहूविलोडने ढत्वधत्व
षुत्वढलोपदीर्घत्वानि तीव्रतीतितीव्रं तीवस्थौ
ल्येबाहुलकात् स्फायीत्यादिना रक् ऋत्वेडेत्व
त्रबडलवचनात् निर्जनिभ्यानेअतोपिरन् दी॰
र्घत्वं नकारस्यवकारइत्यणहो पक्ष अतोनि॰
श्चितो त्रेतिपक्वांते नितास्यतिस्मनितांतं तम्॰
कांक्षायोक्तः दीर्घः गाडभुज्ञाढवत् गाढमिति
ढत्वं स्वांतध्वांतेत्यत्रनिपातितं दृढं चदृढ॰
स्थूलवयोरितिनिपातितं यथा ओंअंनाम॰
अधिकं चनसततवाटदृत्यपगमार्थेइतिश्रीभो
माव्ययमाह ॥ चतुर्दशातिशयस्य १४ ॥ क्ली॰
वेशीघ्रादिसत्त्वेस्यात्रिषु एषामेहगामियत् ॥ ज॰
वादीनां शीघ्रादीनां चापरं भेदमाह क्लीवइत्यादि
शीघ्रादिदृढपर्यन्तं क्रियाविशेषणभेदादद्रव्ये
तेमानेक्लीवेनपुंसकलिंगेवर्तते यत्रपक्षेमध्ये
सत्त्वगामित्तत्तिषुवाच्यलिंगमित्यर्थः यथाशी॰
घ्रंतदहोतिसततंभुंक्तेइत्यगामित्वेयथाशीघ्रः का॰
लः शीघ्राजवाशीघ्रोमरुत्ः शीघ्रंवयस्त्यथेति अन्य
स्त्वाह अतिशयभवेवर्ततेयित्वापत्तयोनित्यमेवा॰
सत्त्ववचनत्वेपिपुंलिंगेननिर्देशात् यजंतोजवः
पुंस्त्वीतिवचनंतास्त्रपुंस्त्वमेवानयोः तथाचरभ॰
सः गाढं कांतनितांतानिपुमानतिशयो भर इति
यत्वतिशयंपचतीतिप्रयोगस्तक्रियाविशेषणेक
लिंगत्वाह तत्रसत्त्वगामिनः शीघ्रापर्याया आशु॰
शाहरहिताः सततपर्यायाः अनिशाजस्ररहिताः॰

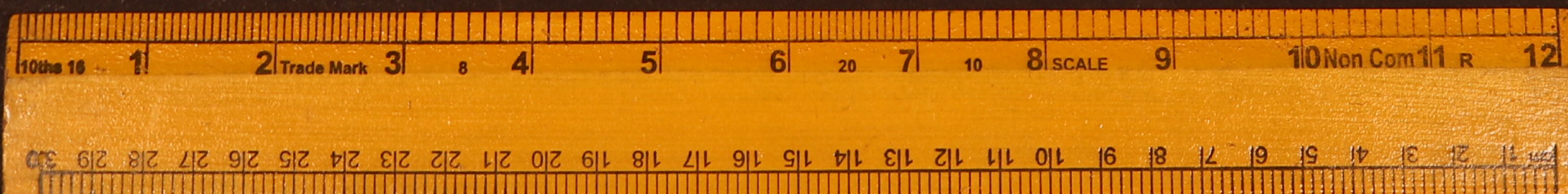

वा॰
स॰
३४

34

अतिश्राद्धशब्दवर्जनमस्यरक्षः तथाकालि
नः मेरुमेत्यमरुद्यान्नवाहनः इत्यत्रश्राद्धशब्दे
पित्रिषिति अन्यैरवानिशब्दस्यापि चिलिंगतां
पिमन्यत इति सर्वधरः कविद्वेष्यगामीतिपा
तत्रमेष्यगामीविशेष्यगामीत्यर्थः ॥ १ ॥ कुबे
रस्त्र्यम्बकसखोयक्षराड्गुह्यकेश्वरः मनुष्यधर्मा
धनदोराजराजोधनाधिपः किन्नरेशोवैश्रवणः पौ
लस्त्योनरवाहनः यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यज
नेश्वराः ॥ त्रिवर्णोऽयं ह्रोजातोयमतः कुत्सि
वेरंशरीरमस्येति कुवेरः कुष्ठित्वेन कुत्सितदे
नकुवेर इति स्वामी कुत्सायां किति शब्दोयं वी
दीरमुच्यते कुवेरः कुशरीरत्वान्नाम्नातेनैव सोऽपि
इतिवाक्यपुराणे अथवा कुविख्यातेनेकुवेनने
श्चेत्यरकुनलोपः कुवेरोधनव्याहकोधनरक्ष
इत्यर्थः त्र्यम्बकस्यसखात्र्यम्बकसखः यक्षा
णांराट् यमराड्वत् गुह्यकानामीश्वरः गुह्यकेश्वरः
मनुष्यस्येवआचारः श्मश्रुलत्वादिर्वास्येति म
नुष्यधर्मा सखम्रुपमानेत्यादिनासमासः धर्मा
निच् केवलादित्यनिच् धनंदयते रक्षतीति ध
दः हेडः राजपालनेकः राजानोयक्षास्तेषांरा
तिराजराजः टच्प्रत्ययश्चेदेवराजाहस्सखिभ्य इति त्रिकां
शेषः धनानामधिपोधनाधिपः किन्नराणामी
किन्नरेशः पुलस्त्यपुत्रोविश्रवाः तस्यापत्यंवै
श्रवणः तालव्यमध्यः शिवादिभ्योऽणित्यण् विश्र
रवणं विवृतिपाठात् विश्रवणादेशोण्च पुल
स्त्यस्यगोत्रंवापौलस्त्यः गर्गादिभ्योयञ् बहु
कु पुलस्तयः इष्टंनरयक्षं शिविकावाहन
नरवाहनः वाहनमाहितादिति नणत्वमनाहि

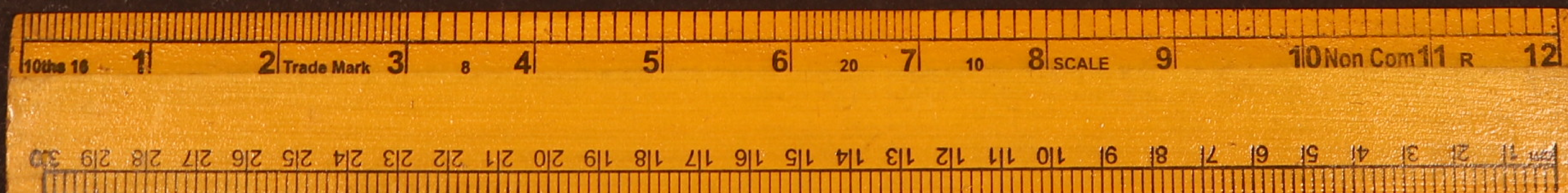
वाचित्वात् नापिपूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वंतुश्रा
हेत्याकृतिगणत्वात्यत्ता पूर्वसूत्रः इलत्वमत्वो
तिव्याख्यातीति तत्स्वामी गौरीनिरीक्षणात्तत्प्रभावा
द्वामेचक्षुषिनष्टेरुड्डानेनयात्पिङ्गिमाविद्धेदेव्या
दत्तमस्येत्येकपिङ्गः अतएवभागवतेण हृयेत्युक्तः
इलविलापुत्रः इलविलाभार्यास्यपितामहीतस्याअपत्यं
मापत्यनाटपत्यमापतनाटपत्यमितिकृत्वाण अ
हृञाभ्योनदीमानुषीभ्यइति अण् इडिविडामाताअ
स्येतिञ्णोत्वादिवाटणि चेडविडः इलयोरेकत्वस्म
रणाद् ऐलविलोपीति स्वामी धनदवत् श्रीदः पु
ण्यजनायक्षास्तेषामीश्वरः पुण्यजनेश्वरः ॥ सप्त
दशकुवेरस्य १७ ॥ अस्योद्यानेचैत्ररथः ॥ अस्ये
ति प्रत्येकमन्वीयते तदयंत्वस्मिन्नुद्याने चित्र
रथेननिर्वृत्तंचैत्ररथमित्यण् ॥ चैत्ररथ इत्येकं १
॥ पुत्रस्तुनडकूवरः ॥ पुत्रस्तुनलः कूबरोयुगं
धरोस्येतिनलकूबरः पुत्रस्तुनलकूबर इतिशब्दा
र्णवादयोपि पुत्रौतुनलकूबरावितित्रिकांडशेषेन्
लेगवेष्णवकं १ ॥ कैलासस्थानं ॥ केलीनांस
मूहः कैलासं अण् तेनास्यतेत्र कैलासः आसउप
वेशने हलश्चेति अधिकरणेघञ् यद्वा केलिः प्रयो
जनमस्येति केलः आस्यतेत्रासः कैलासश्चासः वा
सश्चेति हस्तसर्पवन्नित्यसमासः केजलमिलाभूः
मिः केलयोर्जलभूम्योरावासे केजलेलामोलसन
मस्यवाकैलासः स्फटिकः तस्यायंकैलासोद्विवि
तिस्वामी एकं १ ॥ अलकापूः ॥ अलतिभूः
षयत्यलका अलङ् भूषणपर्याप्तिनिवारणेषु
सञ्ज्ञिल्पिसंज्ञयोः अपूर्वस्यापीतिक्वुन् न
यासयोरिति योगविभागात् प्रत्ययस्थात्कादि

वा॰
सु॰
३५

तिनेत्वेतिपकारित्वान्नैवेइतिस्वामी बाहुलकान्नै
त्वेइतितत्कौमुदी पक्षे १ ॥ विमानंतुपुष्पकं ॥
विमानंपुष्पविकसनंकत्तृपुष्पकं इवेप्रतिकृतौ
कन्निति स्वामी विमानंतुपुष्पकोस्त्रीनगरीत्वन
काप्रभेतितच्छब्दार्णवात् ॥ पुरुषमित्येके १ ॥
स्यात्किन्नरःकिंपुरुषस्तुरंगवदनोमयुः ॥ किं
चिन्नरः अश्वमुखत्वात् कुत्सितोनरोवाकिन्नरः कि
त्सेपइतिसमासः एवंकिंपुरुषोपिकुत्साचकस्यचि
न्नरमुखोश्वकायत्वात् कस्यचिदश्वमुखेनरशरी
रत्वादितिकौमुदी तुरंगस्येववदनमस्येतितुरंग
वदनः मयतेइतिमयुः डुमिञ्प्रक्षेपणे मयस्यो
डुम्सवरिसरितिनिधनिमिमस्जिभ्यतत्विवितितः मो
नातिमिनोतिदीजाल्यपिवेत्यात्वेवहुवचनान्नम
ति इत्युणादिवृत्तिः केचित्तुपुरिदंनामवद
येमन्यंतेतदयुक्तमन्यत्रापिसर्वत्रपर्यायदर्शना
त् ॥ चत्वारिकिन्नरस्य ४ ॥ निधिर्नाशेवधिः
॥ नियतेधीयतेनिधिः धाञःकि शेरतेस्मिन्ने
श्लेवृमेवृसेचने तत्रतालव्यादेरोणादिकोहलश्चत्यश
त्ययेशेव्याधीयतेत्रेतिकि बाहुलकत्वात्पोड
स्त्वंशेवधिस्तालव्यादिः शेकल्याणे अवधीयि
तिशेवधिइतितत्वात्तदेवः शेफः शपतेराशरमः श
फः शफशीमीशेवधिः शपामइतितालव्यादि
कृष्णविवेकात् केचित्तुशेवृधातोः किंबित्याहुः
अत्तएवधातोःपचाद्याचिशेवान् ददातिशेवधिः
बाहुलकत्वात्कर्त्तरिकिरितितत्समर्थानेदं शेवो
सेवस्थाप्यधनेधीयतेत्रेतिस्वामी ॥ द्वेनामानि
निधेः २॥ भेदाः शंखपद्मादयोनिधेः ॥ पद्म
शंखादयोनवनिधेर्भेदाः ॥ उक्तंच पद्मोस्त्रियेम

पद्मःशंखःमकरकच्छपौ मुकुंदकुंदनीलाश्च
खर्वश्चनिधयोनव ॥ इतिशब्दार्णवात्स्यः पुरा
णांतराश्रयात् मार्कंडेयपुराणे खर्वइति ह्रित्वा
वस्तावेवोक्ताःनिधिविशेषाणांपृथक्पृथक् ॥
इतिस्वर्गविवरणंसमाप्तं ॥ १ ॥ द्योदिवौद्वेस्त्रि
यामभ्रंव्योमइति ॥ द्योदिवौद्वेस्त्रियामभ्रंव्योमपु
ष्करमंबरं नभोंतरिक्षंगगनमनंतंसुरवर्त्मखं
वियद्विष्णुपदंवातुपुंस्याकाशविहायसी ॥ द्यो
दिवौएवौक्तौ अभ्रतिस्थैर्यंगच्छतिनित्यइव्यत्वा
त् अच्च अभ्रंनविभर्तीतिकिंचिदित्यभ्रंमूलविभुजा
दित्वादितितत्कौमुदी आपोभ्रियंतेस्मादितिअ
न्ये नभ्राजते अन्येभ्योपीतिडःइतिस्वामी व्यय
तिसंवृणोतिशून्यत्वादितिव्योम व्योजोनामन्
सामन् सीमन् ह्रेमन् व्योमन् रोमन् वेमन्
वर्त्मन् पामन् इत्यादिनानिपातितं पुष्णातिइ
तिपुष्पपुषोपुषःकिदितिकरच्छुकित्वेच पुष्करं
पुष्करंवाविगातीतिस्वामी अम्बतेशब्दायते अम्ब
रं अविविरविलविरशाहेरिच्छेरनिति बाहुलकं
त्वाटरन् नहिबंधने नह्येदिविभक्तेत्यसुन्नभश्चो
ताटेशःनवभक्तिनभातिवानभः इतिस्वामी अं
त्यविचमैत्तमिरभिलभिनभिपणिपतिभ्योसच्
इत्यसविनभसमहंतेचात्तिं अंतरीक्षतेजगदं
स्मिन्नित्यंतरिक्षं ईक्षदर्शनेचञ् वेदेतत्वोदसं
कृत्वंइतिवर्णदेशनाअंतः अरत्वाणिनर्त्ताणि
अस्येतिपृषोदरादित्वादत्वं द्यावापृथिव्योरंतरी
क्षतेइतिवेतिस्वामी गच्छंत्यनेनेतिगमेर्गश्चे
तिपुच् किश्वगमेर्गश्चोनाटेशाद्यैः गगनंनित्य
त्वात्विद्यमानोंतोविनाशोस्येतिअनंतंदेवानमु

रा॰
मु॰
३६

मिस्यशः अन्तरिक्षगाः तेन खेचरत्वं नोतेखमि
तिशून्यत्वात् खातमिवखं डुखनेडड्डचोदो
नः इतिडप्रत्ययडित्वाट्टिलोपः सडागमस्त्वागमा
नित्यत्वान्नभवति खन्यतेखमितितत्स्वामी वि
यच्छतिनविरमतीतिवियत् पृषोदरादित्वेभो
पिइतिक्विप् कौचगमादीनांअनुनासिकलो
पोभवतिइति वक्तव्यमितिअनुनासिकलोपः
तकविष्णोः पदंसप्तपदेविष्णोः पदंक्रमोत्रेतिस्वा
मी आकाशंतेस्मिन्सूर्यादयोत्रेति आकाशंकाशृदी
प्तौहलश्चेतिघञ् नकाशतेवाच्चांदसोदीर्घः
तित्वकलिंगः काशाकाशदृशांकुशमितिताल
व्यांतेचंद्रगोमी विजहातिसर्वविहायः विपूर्वो
जहातेर्वोडुलकादसुन् वायुस्याकाशविहाय
सीइतिसम्बंधः ॥ षोडशाकाशस्य १६ ॥ अ
व्योमवर्गीविवरणोसंपूर्ण ॥ २ ॥ दिगन्तककु
भःकाष्ठाआशाश्चहरितश्चताः ॥ दिशंतिताभि
तिदिशातिअवकाशंददातीतिवा अतिरसदी
गुसिगन्तुयजिकृन्वामित्यादिनाकर्मणिक्वि
कत्वेतित्वाक्विप् चेत्यनेनदीपंचापिहलेतेभ्यइति
दिशाप्रिदिकृतेस्त्रियोदिशाहातीककुहेववधू
पिविवितिशाहात्तावः कंवातेस्कुभ्रातिविस्तारय
तिस्कुनभुइतिसौत्रोधातुः क्विप् पृषोदरादित्वा
त्सलोपः ककुप्भोला केनादित्येनकुत्सितानि
भानिनक्षत्राणीतिवान्यः ककुभापीतिकश्चित्
काशतेकाष्ठादीप्तोहनिकुशनीरमिकाशिभ
कुन् त्रष्ठादिनाथक्त्वंटाप् आसमंतादश्नुतेव्याप्नो
तीत्याशा अश्नुव्याप्तौ अच् हरंतिनयंतिअन
हरितहरतेः हृश्यामिदिवहियापिभ्यइतिहीना

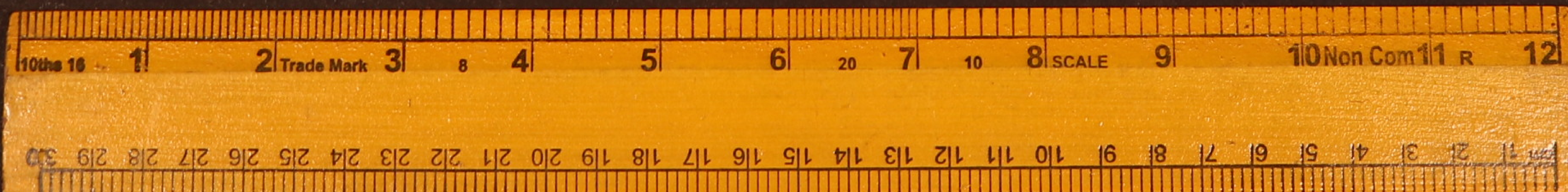
तिः नाइत्यनेनस्त्रीत्वंव्यनक्तिदिशांबहुत्वाद्बहु
वचनंदिगेकापित्वेतिओपाधिकंतत्प्राचीत्यादीति
वैशेषिकाः ॥ पंचसामान्येनदिशः ५ ॥ प्राची
ति प्राच्यवाचीप्रतीच्यास्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः
॥ प्रथमंप्रागंचतिइदेतिरविरस्यामितिप्राचीप्रा
त्यंत्यप्रशाहोत्र मस्थेःक्रोःचतिअस्यामर्कैइति
अपाची अपशब्दोयमपदिशावचनश्चवाचीअपा
चीत्यपपाठएव अवपूर्वोवाधोमुखीभावेवर्तते
वत्यतिचस्यारवाऽधोमुखः इत्यवाङ्मुखःस्यो
परिष्वमहेषिः इतिकात्वेनअवाचीत्यधोदिशा
मेववर्तनेइतिकौमुदीकारादयः अवोमध्याधीअ
वाचीत्यपिकापिइतिस्वामी प्रत्यग्भिरस्तेनवत्यर्को
स्यामितिप्रतीचीसर्वेत्रत्वविगादिनाक्विन् अंचेत्तेल्लो
पसंख्यानमितिक्विन्ङोप्रतीचीत्यत्रअच् इत्यकार
लोपः चावितिदीर्घः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः इतिस
र्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावः ॥ पूर्वदक्षिणपश्चि
मानांयथाक्रममेकैकं १ ॥ उत्तरादिगुदीचीस्या
त् ॥ उत्तरत्यत्रोत्तरादुत्क्रांतोदृष्टिपथमतीतः
सूर्योचत्यस्यामितिउदीचीउदइदितिचनेकारस्य
ईकारः ॥ एकमुत्तरस्यादिशः १ ॥ दिश्यंतुत्रिषु
दिग्भवे ॥ दिशिभवंदिश्यंदिगादित्वात्यत् दि
ग्भवस्यवस्तुनएकं १ ॥ इंद्रोवह्निः पितृपतिःनि
र्ऋतोवरुणोमरुत् कुवेरईशः पतयः पूर्वादीनांदि
शांक्रमात् ॥ अत्रविदिशितिप्रसिद्धादिगुच्यते इं
द्रोवह्निरित्यादीनामैंद्र्यादित्वात्यत् इंद्रादीनांचप्रा
च्यादिवाचकत्वंसहचरितनयाभिधानात्प्रस्तत्वा
त्रिकितिकौमुदी ॥ इंद्रादयोप्रत्येकंपूर्वादिदि
शांस्वामिनः १ ॥ ऐरावतः पुंडरीकोवामनः कुमु

रा॰
मु॰
३२

37

दोंजनः पुष्पदंतः सर्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्ग
॥ ऐरावतः पूर्वस्यां पुंडरीकवर्णयोगात् पुं
डरीकः अर्शआद्यच् वर्णवत्त्वाद्वामनः कौमोदत इ
कुमुदः मूलविभुजादित्वात्कः कुमुदं रक्तोत्प
लं तत्तुल्यवर्णत्वात्कुमुदं कैरवं रक्तोपमे स्त्रीतिमे
दिनिः अंजनवर्णत्वादंजनः पुष्पमिव दंता अस्येति
पुष्पदंतः सर्वभौम इति तत्र विदितः चेत्यण् अ
तिकादीनां चेति उभयपदवृद्धिः शोभनः प्रतीकः
अस्येति सुप्रतीकः दिशां धारका गजाः दिग्गजा
इंद्रादीनां दिग्गजानामष्टानां पूर्वक्रमेणैकैकं
कश्चित्क वर्णोऽत्र मूर्तिपादो दृश्यते २ ॥ अ
भ्रमुः कपिला पिंगलानुपमा ताम्रकर्णिका अभ्रमा
भ्रं वमति महाकायत्वात् नान्त्रमहाद्यै अभ्र
मामाते मित्रव्यादित्वात्कुः अथवा अभ्राम्यतीति भ्रम
भ्रमस्वशाहु चेत्यादिना उः न भ्रमुः अभ्रमुः म
रुगामिनीत्यर्थः कपिलपिंगलवर्णत्वात् क
लापिंगलो अप्रत्वाज्ञाद्धपमास्याः अनुपमा ता
म्रौ कर्णौ यस्याः ताम्रकर्णी पाककर्णेत्यादिना ङी
शुभ्रौ शोभनौ दंतौ अस्याः शुभ्रदंती नासिकोदरो
ष्ठेत्यादिना ङीष् अंगतिगच्छतीति अंगना अंज
नवर्णत्वेनांजनमस्या अस्तीति मतौ चव ङितत्वा
नादीर्घः ॥ अंजनावती क्रमेणैरावतादीनां हस्ति
नीनामेकैकं २ ॥ क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मं
विदिक्स्त्रियां ॥ क्लीवाव्ययमिति कर्मधारयः
वेति अव्ययीभावत्वप्रदर्शनपदं तच्च नाव्ययीभा
दिति स्त्रत्वे कार्यप्रदर्शनार्थं तदप्यन्यतः स्वव्य
नार्थं रूपव्य क्लीनां कोशकाराणामभिधेयत्वात् अ
यानामनेकार्थत्वात् अपशाह्मोपिकरणप्रधाने

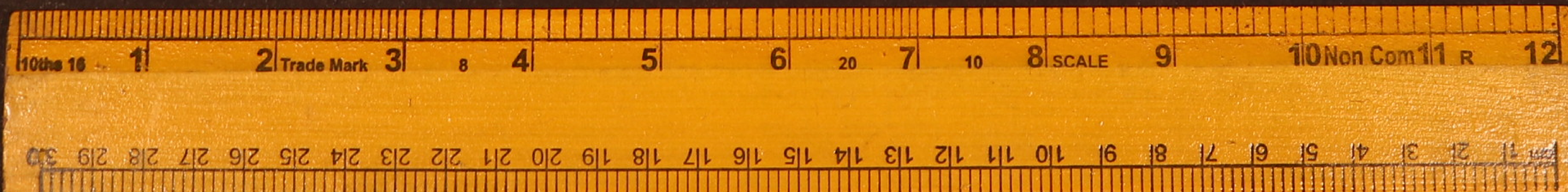
ध्यानाची अपदिशं विमक्तीत्यत्राव्ययमिति योगविभा
गात्समासः अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इत्यच् समा
सांतः अव्ययीभावश्चेति क्लीवत्वाव्ययीभावत्वे अपदि
शं दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् समंतात्प्रदिक् च तयोः
चामरमाला क्लीवे दिगंतराणि प्रदिशो विदिशः
स्त्रियां ॥ इति हैमः अपदिकोणस्य २ ॥ अभ्यंतरं त्वं
तरालं ॥ अंतरं मध्याकाशः अभिगतमंतरमभ्यं
तरं अंतरं लातीति अंतरालं कप्रत्ययः अन्येषामपी
ति दीर्घः ॥ द्वे मध्यमात्रस्य २ ॥ चक्रवालं तु मंड
लं ॥ चक्रेण चक्राकारेण वलते वलवल संवरणे
अच् पृषोदरादिः चक्रवालं भावे घञ् वालः चक्रस्य
वालः संवरणमस्येति वा चक्राकारेण वाडते वेति
चक्रवाडं वाड आप्लावे अच् कौमोदकीकारस्तु डांत
मेवात्र पठित्वा डलयोरेकत्वस्मरणात् लांतमपीत्या
ह मंडयतीति मंडलं वृषादित्वात्कलच् मंडं भूषां
लातीति वा के विडंभयत्रैव दिशामित्यनुवर्तयंति
तत्प्रमाणं सामान्येनैव सर्वत्र दर्शनात् ॥ द्वे मं
डलाकारेण परिणतस्य सर्वहमात्रस्य २ ॥ अभ्रं
मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः धाराधरो जल
धरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् घनजीमूतमुदिरज
लमुग्धूमयोनयः ॥ अभ्रतिगच्छतीति उपाध्या
यमतेवस्वादिः अतएवमाधेवनमस्वमरणीति
यमकितं अपो बिभर्तीति मूलविभुजादित्वात् के
वकारवदिति वैयाकरणाः न भ्रश्यंत्यापोऽस्मादिति
पौराणिकाः तदुक्तं न भ्रश्यंति यतस्तेभ्यो जला
न्यभ्राणि तान्यतः इति मेहति सिंचति मिह सेच
ने घु न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं मेघः वारि वहतीति कर्म
ण्यण् वारिवाहः स्तनगदशब्दे चुरादावदंत

वा॰
मू॰
४५

तः अतस्तनित्रकोषिमरदिगदिष्टंघोणोविति त्वचं अ
मंतीत्यघाद्देशः स्तनयित्नुः वारिवाहकोवलाहक
एषोदशादिः वलाहकाविहीयतइतिवा जलमु
गधरतिधाराधरः तडित्वान्मंतनर्थं ततः कयइति
वारिदंदातीतिवारिदः कः अम्बुनिविभर्त्ति अम्बु
भृत् हंतिसंतापमितिघनः हन्यतेवायुनेतिवा
मी मूर्तींघनइतिवाडल्यान्कतेविहिते तेरपु ज्ञा
जीवनेजलंमूततेबइमनेनेतिजीमूतः मूत्रबंधने
एषोदशादिः जीवनंमुंचतिएषोदशादिः जीवनमू
मूतः पुटवंधः इतित्तस्वामी मोदतेनेनमोदयि
प्रजाइतिवामुदिरः इषिमदिमुहीत्यादिनाकि
च जलंमुंचतीतिक्विप् जलमुक् चोतः धूमो योनि
कारणमस्यधूमयोनिः यद्यपिशब्दार्णवे मेघाग्नि
धूमज्वलकिज्वालाधूमयोनयः निःश्वासजाः
जमूलास्तेतयाजीवरूपिणः यत्रजामस्यचनाधे
गः पुष्करावर्त्तकादयः इतितथाप्यत्राभेदो
वणतइतीहापितथा ॥ पंचदशमेघस्य १५
कादम्बिनीमेघमाला ॥ कादम्बिनीतिकादम्ब
पंक्तिर्णावलाकावत् मेघमनुधावंतितस्योगा
ज्योत्स्नादित्वादणि ङीपिकादम्बिनी कदम्बस
कामः कादम्बः सोस्यास्तिकार्येत्वेनेतित्तस्वामी
॥ द्वेमेघपंक्ते २॥ त्रिषुमेघभवेऽभ्रियं ॥ अ
येभावार्थेमनुडार्थेः ब्भ्रादसत्वमतंत्रमितिस्वा
पंके १॥ स्तनितंगर्जितंमेघशब्दितं धनितंतं
॥ स्तनगदइवशब्देक्तः स्तनितंएवगर्जितं
तेशब्दाइसिते आदिनाधनितकादरातेरमा
अह्नः ॥ चत्वारिमेघगर्जनस्य ४ ॥ शंपाश
तदाकादिन्वेगावत्याक्षणप्रभा तडित्सौदामि

विद्युच्चंचलाचपलापिच ॥ शंपेतिशौ पणाया
शंकल्याणोपिवतिक प्रत्ययेशंपाशतेऽस्त्रास्याः
एषोदशादित्वात्स्त्वंतं शतंह्रदाः अचौषिविद्ये
तेऽस्यांइतित्तस्वामी ह्रादिनीत्यावश्यकेणिनिः
इरावतोमेघस्येतिमित्याणु ऐरावतीतिस्वामी
मेघानांराजाऐरावतः तेनैकदिक् ऐरावतीत्य
न्यः क्षणंप्रभास्याः क्षणप्रभा तडयतीतितडआ
घाते ताडोनेल्वृद्धचेतीतनिल्लुक् चतडित् सोत
दिपः स्तदामेतित्रिकांडशेषे ऐरावतपर्यायोतेनै
कदिगित्यण् अर्त्रितिप्रकृतिभावादिलोपादह्लो
पोनभवति ॥ इतिन्यासः सौदामिनीसुदाम्ना
दिनाएककदिगितित्तस्वामी सुदाम्नीत्यशनिर्वि
द्युदितिमकोषेसौदाम्नीत्यमाधुरितिहरिचंद्रः
सौदामिनीत्यपिपाठः तथाचहरिप्रबोधे स्वप्ने
जगामकांचनस्तरमसौदामिनीलताधामाल्लो
कुवलयमिवहिमवजतंमरतमसौदामिनीलता
धामास्तामितियमाकते वियोगतल्लोक्ततेभ्रांजभा
सेतिक्विप् विद्युत्ततोता चंचेचेसिचंचः चलातीति
ति चंचला अपमदोयांगतो चुपेरच्चोपधायाइ
तिकलच् ॥ चपलादशविद्युतः १० ॥ स्फू
र्जथुर्वज्रनिर्घोषे ॥ स्फूर्जथुरिति ड्डोस्फूर्जेव
ज्रनिष्पेषनिष्पेषः मेघहोत्यत्रशब्दः अशन्या
घातइत्येके निष्पेषः हर्णनेसाटोपध्वनिः इह
तध्वनिरभिप्रेतः यथाभट्टिः स्फूर्जाविस्फूर्जथुप्र
ख्यानिनादेपरिदेविनीति ममैवजन्मांतरपातका
नांविपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्य इतित्तद्रहरूपचा
दित्व अतएवविद्वद्भिःस्फूर्जथुरेवेति कोमुदीद्वि
तेयथुच इलिचेतिदीर्घः केचित्तुदीर्घेनेच्छंतिते

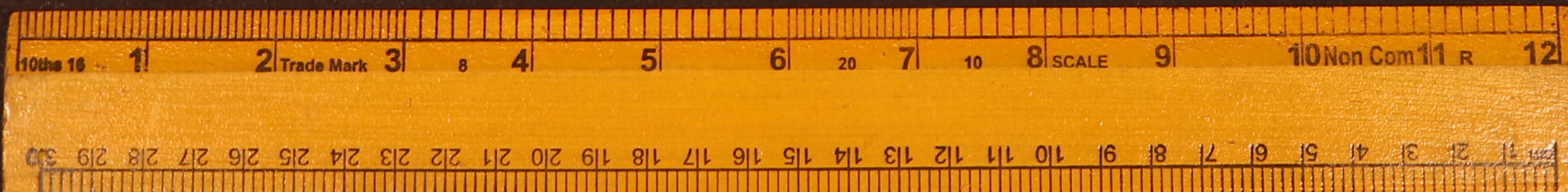

रा॰ मु॰ ३९

39

घोषिपि इत्यतोवा अहूणानुहन्तौ अवस्थितावि
भाषाविज्ञानाद्भवति इति मैत्रेयः पिस्लमे
नेवज्र निष्पेषेढि मूर्धन्यः ॥ वज्रपातजनि
कं १ ॥ मेघज्योतिरिरम्मदः ॥ अन्योन्यस्य
हनेमेघाग्निस्सतेहत्वाहेत्योतिः पततिमः
म्मदः इरयाजलेन माद्यति दीप्यते मेघाग्नि
नदीप्यते उर्यपश्योरम्मदेति निपातनात इ
दः मेघोत्थपलव्वणो तेनवाडवोपीरम्मदः
पिइरयाजलेन माद्यतीति कौमुदी मेघाग्नि
रिरम्मदः इति शब्दार्णवः ॥ द्वे वज्राग्नेः २॥
इन्द्रायुधं शक्रधनुः ॥ इन्द्रस्यायुधमिति षष्ठी
समासः एवं शक्रधनुरित्यपि रविकिरणावष्ट
वातेन विलोडितानभस्ति प्रकाशन्ते शक्रायुधा
संस्थानाद्दृश्यन्ते तत्र इन्द्रायुधधनुरिति मा
कः ॥ द्वे इन्द्रधनुषः २ ॥ तदेवऋजुरोहितं
तदिन्द्रधनुरुत्पाततादिनाऋजुश्चवक्रं स
स्याद्रोहिणोरोहः सञ्जातोस्येति तारकादित्वादि
च् कहेः ऋच्छादिभ्य इतजितीतचिवालोहितश्च
त्वाद्वावोहितेऋजुत्वमिति प्रकृतिभावः ॥ एकं
तोरिन्द्रधनुषः २॥ वृष्टिर्वर्षं ॥ वृषभम्भ
नेस्त्रियांक्तिन्वृष्टिः वर्षमिति अच्विधौ भयादी
नामुपसंख्यानेन पुंसकेभावे क्तादिति निरूपणाद
त्यच् वृषोवर्षणमिति भाष्यप्रयोगात् वाह्लणा
अतएव वृष्टिर्वर्षमस्त्रीके वृष्टिर्मेति वर्षमति
णवः ॥ द्वे वृष्टेः २॥ तद्विघाते वग्राहावग्र
हौ ॥ अवग्रहोवग्राहो वर्षणमिति प्रतिबन्धः
तालव्यप्रकरणोक्तमाविवेकात् शीक्रमेचने
त्वेवरत्रिति वाडुलकादरव् तालव्यादिः श

करपंशव इति तालव्यप्रकरणे बाला हृतत्तलक
णास्यैकं १ ॥ वर्षोपलस्तु करकाः ॥ करोतिक्र
ञ्ज हिंसायां कार्यते वा इह वाहुलकाः मंजायोर्धुन् १
लिपकादिपाठादित्वाभावः कमंडलोचकरकश्च
कारवर्षोपलेपिपुंस्त्वंदर्शयिष्यति अतएव वर्षो
पलेवकरकाकरकोपिचदृश्यते इति व्याडिः ॥ १
द्वे मेघतनवशिलायाः २॥ मेघच्छिन्नेह्नि दुर्दिनं ॥
मेघच्छन्ने मेघांधकारिते ह्नि इति अह्नि इत्युपलक्ष
णमहरादिवत् रात्रावपि दुर्दिनं अतएव मेघांध
कारमात्रे रत्नकोषः दुर्दिनं तल्लक्षणमिति यत्रो
षधिप्रकाशेन नक्षत्रमितसंचराः अनभिज्ञातलि
ङ्गाणं दुर्दिने पि अभिसारिकाः इति कुमारे रात्राव
पि दुर्दिनप्रयोगाः यन्नेत्रयोर्दुर्दिनमित्यत्र चसंभव
स्त्वार्थाविनाभूतं पयः प्रवाहं लक्षयन्नश्रु प्रवाहं ल
क्षयति इति शृङ्गारप्रकाशः एवं लक्षितलक्षणाया
करोत्स्थयिवीकह्वानपिस्तुतशाखोरसवाप्यदुर्दिना
नितिरुद्धः वाहेलंदुर्दिने मेघोइति मेदिनिः दुर्निंदि
तंदिनं दुर्दिनमिति मेघांधकारितेदिनवाच्योरेकं १
॥ अन्तर्धाव्यवधापुंसित्वन्तर्धिरपवारणं अपिधान
तिरोधानपिधानाच्छादनानिच ॥ अन्तर्धानमन्तर्धा
अन्तरशब्दस्याङ्गः किविधिणत्वेषूपसर्गत्वाङ्गाज आ
तश्चोपसर्गेइत्यङ् टाप् एवं व्यवधापि अन्तर्धिरिति
किः इन्न आच्छादने वृङरिणन्तात् ल्युट् अपवा
रणं अन्तरपरिग्रह इति गतित्वे ऊगतीत्यादिनास
मासः अपवारणादिपंचकेभावेल्युट् तिरोधानमि
ति तिरोधीयते तिरोगति त्वे ऊगतीति समासः वपि
भागुरेत्यादिना कारलोपे पिधानं व्वदनमिच्चदेर्वैः
इतियोगविभागात्कृत्स्नं ॥ अष्टाधेन्तर्धानस्य ८

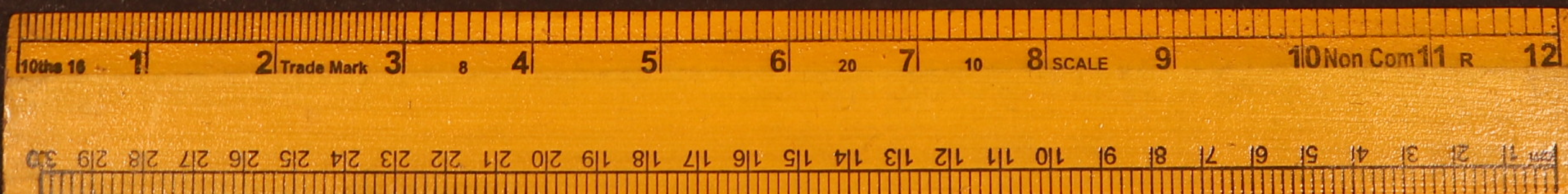

टी॰
अ॰
५०

50

हिमांशुश्चंद्रमाश्चंद्र इंदुः कुमुदबांधवः विधुः सु
धांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः अब्जो जैवातृ
कः सोमो ग्लौर्मृगांकः कलानिधिः द्विजराजः श
शधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ हिमाः शीतला अं
शवोस्य हिमांशुः चंद्रं कर्पूरं माहर्षेण मातीति त
ति चंद्रमाः आह्लादनं मातीति वा माते श्चंद्रे मोभिश्चे
त्न् चंद्रमा बाडलकत्वात् केचन निश्चये
मः अत एव माः शशांकोपी हृचंद्रे च समानो बहु
चनामिसत्यलिनी कालेमिमीते परिमातिम
मास्त्वासौ चंद्रश्च चंद्रमा इति त्रिस्वामी चंदत्याह्ला
दयति चदि आह्लादने स्फायीति वीत्यादिना
चंद्रः अचि रेफ शून्योपि हिमांशुः चंद्रमाश्चंद्रः
शीचंद्रो हिमस्फाति विति शाब्दाणीवात् उंदति उं
क्लेदने उंदेरिश्चादेः आदेश्छेकारस्य इंदुः कुमुद
बांधवाः कुमुदबांधवः विधुः भातृकाः यदावि
व्येनेस्त्वराइति विधुः सुतिदीव्यतीत्यादिना व
लवचनात् कः स्वधा अमृतं तत्कांशवोस
ति स्वधांशुरित्यपचारादिति सर्वानंदः एवं शु
शुः ओषधीनामीशः ओषधीशः आप्यायकत्वा
निशायापतिः निशापतिः सकुशलजत्वात्
ज्योजाताः अब्जः पंचम्यां अजातावितिङः जीव
न्याप्यायनादिति जैवात्रिका जीवे धात्ररित्य
नो अत्रिकन् वृद्धिश्चेति आत्रिकन् वृद्धी सूय
यतेन बोनवोभवति जायमान इति श्रुति स
यतोवास्यानेवा करोति सूतेम्तेत्व सोम इति
ज अग्निषवेस्य प्रेरणोवा अर्ते मक्क ङ्दभे
भ्योमन् मीमन् मोमन् इत्याहे सोमानो ते
ग्लायति लीयते ग्लौः ग्लै हर्षक्षये ग्लाडविभ्यो डौ

गाकारा शृङ्खायाङ्के क्रोडे यस्येति मृगांकः मृगो
कश्चिन्हं यस्येति वा कलानिधीयते त्रेति कलानिधिः
कर्मण्यधिकरणे चेति किः द्विजानां ब्राह्मणानां रा
जा द्विजराजः तथा च नक्षत्र ग्रह तारागणं वीरुधां चा
प्यशेषतः सोमं राज्येदधो ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि
पीत्या गमा शृङ्खायायाः शशाकाराया धरः शश
धरः अत्र नक्षत्राणामीशः नक्षत्रेशः क्षपां रात्रिं क
रोति द्योतयति धातूनामनेकार्थत्वात् क्षपाकरः
क्रजो हेत्वित्यादिनाटच् ॥ विंशतिश्चंद्रस्य २० ॥
कला तु षोडशो भागः ॥ चंद्रस्य षोडशो भागः क
ला कलसंख्याने अत्र च षोडशो भाग इति स्वरूपक
थयैतन्निर्देशात् एकादिभागस्य कलेति नाम
पि सिद्ध्यति दृश्यते च तत्रापि कलापदनिर्देश इति
साहश्यलक्षणाश्रीयते तद्यथा सर्वे योद्धावपि
एककारत्वान्नामसत्यो दसो बोच्यते तथात्राप्येका
कारत्वादेकादिभागोपि कलेत्युच्यते इति मंतव्यं ॥
चंद्रषोडशभागस्यैकं १ ॥ बिम्बोस्त्री मंडलं त्रिषु
॥ बीति शोभते बीगति प्रजनादोइत्यादयश्चेति व
त्वमागमः कस्वत्वानि बिम्बः बिम्बति भाति इति
स्वामी मंडलमङ्क्ते त्रियां गौरत्यादित्वात् ङीषि मंड
ली द्वे बिचंद्रमंडलस्य २ ॥ भिन्नं शकलखंडे वा ॥
भिन्नं शकलमिति निपातनात् निष्ठानत्वाभावः
भिन्नं शकयते हेतुं शक्लु शक्तौ शाकिशश्यो निदिति क
लच् शकलं पुंसः समर्थे शकले च खंडयति शकार
स्यालव्यः शडखंडभेदे भावे च अच् खंडे खनु अवदार
णे अतो जमेतात् डइति डः खंडमिति वा शकलखं
डाभ्यां वा पुंसीति संबंधः रूपभेदात् क्लीवत्वं अर्धं शाद्व
पुंलिंग एव खंडे वर्तते पुंस्त्वे चार्धं शाहस्य बाडल्ये

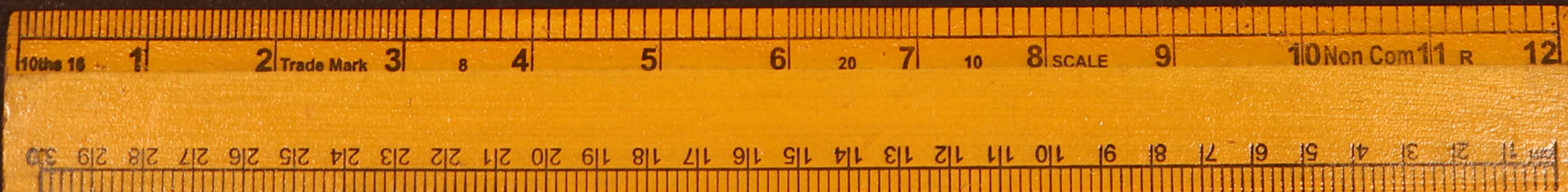

ग' रु' ४२

41

शाहांतरस्सामान्याधिकरणेतत्तल्लिंगतापियथा
शालीअर्धवस्त्रंयतस्त्वर्धमनपुंसकमित्यत्ररति
केनेतिअर्धोअर्धं ॥ चत्वारिखंडमात्रस्य ४ ॥
स्यार्धोअर्धसमेंऽशके ॥ अर्धशब्देनपुंसकमेवस
प्रविभागेवर्त्ततेनान्यलिंगइतिभागवृत्त्यादिः
प्रोतिसमुदायेनेनेतिअर्धं अभवदेकरणे
श्चेतिचस्त तत्खंडद्वयस्यमध्येएकखंडस्ये
॥ २ ॥ चंद्रिकाकौमुदीज्योत्स्ना ॥ चंद्रस्यामम
तिअतइनियनाविनियन्त चंद्रिका चंद्रकामय
प्रतिपादयतिवाचंद्रमाचष्टेणिचिगवाल्लंवेदि
चंद्रमाचंद्रेतिशाह्वाणवात्तप्रियत्वेनकुमुदमे
मितिकौमुदी तस्येदमित्यण ज्योतिरस्याम
तिज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिनानिपातिता ॥ त्रयं
स्नायाः ३ ॥ प्रसादस्तुप्रसन्नता ॥ प्रसादः
इ विषरणेचस्त संदेवेवक्तांतातलिप्रसन्न
यस्यकस्यचित्प्रसन्नतादिपुयत्यपिवर्त्ततेत
पिचंद्रेनिरूढतत्वादत्रनिबद्धाइतिकौमुदी
द्वयंनैर्मल्यस्य २ ॥ कलंकांकौलांछनंचचिह्नं
लक्ष्मचलक्षणं ॥ कमात्मानंअंकयतिहीनंकरो
कर्मण्यणकलंकः कल्प्यतेलक्ष्यतेनेनेतिक
इतिस्वामी अंक्यतेलक्ष्यतेनेनेत्यंकःअंकि
णेहलश्चेतिचस्त लच्छलांछिलक्षणेल्युइला
चाह्लयतिचिह्नं वहकल्कनेलक्ष्यदर्शनांकनयो
अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिमनिन्त लक्ष्मनांते
श्चेतिरः लक्षणंनिर्मकारमितिरुभूतिः ६ मत
मकारमध्यपदंनिःस्योतिपभाचसारस्यांल्लौं
नाम्नचिह्नस्यो स्याच्छेलेलक्षणाः पुंसिसोमित्रौ
ति विष्णइतिलक्षणाअश्चेतिपठंतेपामारिह

ईकारस्त्वकं लक्ष्मणं ॥ षड्विह्नस्य ६ ॥ सुष
मापरमाशोभा ॥ शोभनेसमंसर्वंमनयेतिसुवि
निर्देभ्यः सुविष्ठतिसमाइतिषत्वं सुषमापरमा
श्रेष्ठा ॥ एकमुत्कृष्टशोभायाः १ ॥ शोभाकां
तिर्द्युतिश्छविः ॥ शोभंतेनयाशोभा शुभशुभ्मौ
शोभार्थावितिनिर्देशात्त गुरोश्चहलइत्यकारद्वं
त्वन्येत्त्रकिंशोभनतनशोभाइतिसंदेहाच्छोभेतिइ
त्वेनमितिगुरोश्चहलइतिचकारात्प्रत्ययःइति
त्वर्वयंशोभा काम्यतिकांतिः स्त्रियांक्तिन्त अनुना
सिकस्येत्यादिनादीर्घः द्योततेनयाद्युतिः द्युत
दीप्तौइगुपधत्वात्किः इगुपधात्कितीचेतिकौमुदी १
छिनत्त्यसारमितिच्छविः छोच्छेदनेक्रविछविकवि
विस्थविदविकीकोदिविरितिकस्यत्वंनिपातितं
स्मान्हचयोश्छविश्चस्त्रियां ॥ चत्वारिशोभामात्रस्य
४ ॥ अवश्यायस्तुनीहारस्तुषारस्तुहिनंहिमं १
प्रालेयंमिहिकाच ॥ अवश्यायतेशैत्यमापद्यते
संहतोवाभवतीत्यवश्यायः श्यैङ्गतौश्याद्व्यधे
त्यादिनाणः निश्रीयतेनीहारः अध्यायन्यायेत्यत्र
चकाराद्धञ्ज उपसर्गस्येतिवादीर्घः तुषयतीति
तुषेरंतर्भावितण्यर्थात्त कमेः किदित्योपधायाद्
त्युत्तदृत्तौतुषाराद्यश्चेत्यारन्त किंश्चतुषारः तो
इत्यंदयतितुहिनं तुहिर्देहिंवर्दने वोपितुहोदं
स्वश्चेतिइनन्त हिनोतिवर्धतेहिनोतेर्मन्त हिमं
हंतिइतिहिः हिन्वइतिमक धातोश्चद्यादेशोवाहि
मेप्रलीयंतेपदार्थाअत्रेतिप्रलयोहिमालयः तस्मा
दागतंततआगतइत्यण प्रालेयं केकयेत्यादिना
यादेरियः मह्यते महपूजायांकुन्शिल्पिसंज्ञयो
रितिकुवन्त टाबादिमहिकामिहसेचनेमिहिके

ग॰
म॰
५२

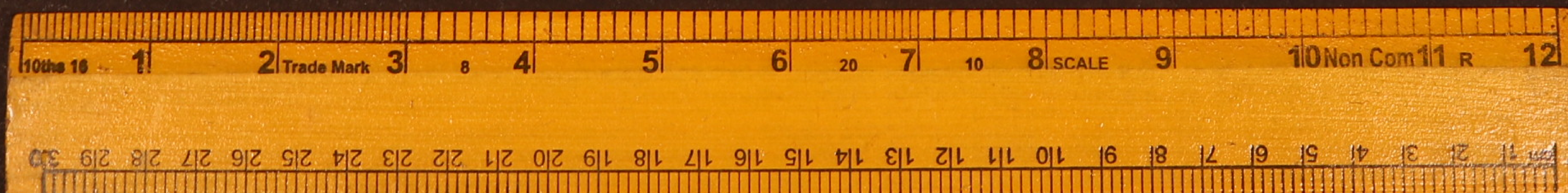
तितु स्वामी ॥ सप्तहिमस्य ७ ॥ अथ हिमसमा
हिमसंहतिः ॥ हिमानीसंहतिः हिमानी इंद्रव
रुणेत्यादिना हिमारण्ययोर्महत्त्वे ङीषानुकौ हेहि
समूहस्य २ ॥ शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शि
शिरो जडः तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्य
लिंगकाः ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतमिति क्ली
वमेदात् तथा च देवदत्तस्य शीतं वर्त्तते इति
योगः तदुक्तं उपेत्यान्यजहात्यन्यः दृष्टो द्रव्या
देषपि वाचकः सर्वलिंगानां इत्याद्यन्यो गुणाः
तः इति शीतमिति षण्डत्वतोभावेक्तः इव
स्पर्शयोः शत्रु इति संप्रसारणं संप्रसारणाच्चेति
रूपं वेत्वं हल इति दीर्घः शपो स्पर्शे निषेधान्न
तद्वेति तद्वान् शीतगुणवाननर्थो येषां ते तद्व
सुषीमादयः सप्तान्यलिंगकावाच्यलिंगा
र्थेः यथा सुषीमो वायुः सुषीमं जलं सुषीमा
विति सुषीम इति सुषामादिषु चेति षत्वं स्वा
त्वं सुषु श्यायते सुषीम इति व्युत्पत्त्या तालव्या
द्यमाह तदयुक्तं सुषीमस्य सुषीमणश्च सुषी
र्वेपोपि चेति दंत्यमूर्धन्ययोरेव विवेकात् शिशि
इति अलि शिशिर शिशिर स्थिर स्फिरस्य वि
हिरा इति शाशः प्लुतगतावित्यतः किरच् अ
यासः इत्वं च निपात्यते शाम्यति शीतं कशिशिरो
शोकशिशिविस्तालव्यशादयस्तताः कथिताः
यत इति शाभेदः शिनोति अन्यत्र्यणायते वा
ति शिशिरः इति उ स्वामी जलति घनीभवति
लत्यान्यो च उद्योगाजडः लडयोरेकत्वम् ल
शीते गुणोस्यास्तीति सिध्मादित्वाल्लच् शीतं
नीतित शीतलः शीत इति गत्यर्थेत्यादिना

लिंगाः अर्शआद्यच् ॥ सप्तशीतलद्रव्यस्य ७ ॥
ध्रुव औत्तानपादिः स्यात् ॥ चेद्प्रसंगात्ताराम्भु
क्त्वाप्रकृतमाह स्थिरत्वाद् ध्रुवः ध्रुगतिस्थैर्ययोः
च् उ कुटादित्वात् ङित्वे इगुपधत्वात् के वा ध्रुस्थैर्ये ध्रु
वः क इति वा इ लकारान्तोपि केध्रुव इति उ कौमु
दी उत्तानपादस्यापत्यमौत्तानपादिः ऋषित्वादृ
ष्यंधत्वणि प्राप्ते बहुलकादित्वादिञ् ॥ द्वे ध्रुवस्य
२ ॥ अगस्त्यः कुंभसंभवः ॥ अगं विंध्यं स्त्यायति स्तभ्नाति
ति अगस्त्यः अन्येभ्योपीति डः पारस्करादेराकृति
गणत्वात्सुट् विंध्याख्यमगं स्त्यायति संहतीकरो
ति अगमस्यतीति अगस्तिः बाहुलकादस्यतेरपि
तिः शाकंध्वादित्वादाह तथा च शब्दार्णवः अथाग
स्त्यः कुंभयोनिरगस्तिकलशीसुत इति अगस्ति
नाध्यामिति विंध्यश्चैगमिति भट्टिः कुंभः संभव उ
त्पत्तिस्थानमस्य कुंभसंभवः मित्रावरुणौ देवर्षी
देवता द्वंद्वे चेत्यादिनानङ् ऋषिसमुदायस्याऋ
षित्वात् तस्यापत्यमित्यतः इञ् यद्यपि मित्रस्यो
र्वशीदर्शनादेतच्युतं तत् रेतः क्रियाकुंभे निहितं तत
स्तयोर्जातः अतएव कुंभसंभवः इति प्रसिद्धः तथा
पि सहचरणभेदाध्यवसायाद् भयतेजोजन्यत्वाच्चोभ
यापत्यव्यपदेशो मैत्रावरुणि अतएव भेदविवक्षा
यां वरुणिरपि तथा च भारते अथापि दक्षिणाशा
यावारुणिर्निवर्त्तते इति तथा च व्याडिः मित्रा
वरुणयोः सत्रे दृष्ट्वोर्वशीयच्छुवारुणिरिति अणपि दृ
श्यते उर्वशीयागस्त्यमैत्रावरुणाग्निमारुताः इति
नामनिधानो ॥ त्रीण्यगस्त्यस्य ३ ॥ अस्यैव लो
पामुद्रा सधर्मिणी ॥ अस्यागस्त्यस्य लोपयतियो
षितामभिमानमित्यचि लोपा मुद्रयति सुष्ठुः

ग'
मु'
४२

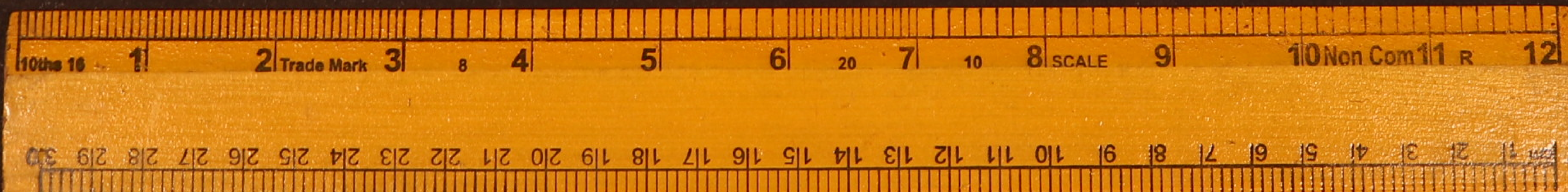
कर्मधारयः पतिः शुश्रूषा
हेमितिप्रज्ञाततः कर्मधारयः पतिः शुश्रूषा
वेपुष्प्रज्ञानजुह्वेनातीतिलोपाप्रज्ञाप्षोष्टतादि
तुस्वामी समानोधर्मोस्यास्यामितिसधर्मिणी
ती अन्ययोगव्यवच्छेदकोत्रैवकारः ॥ एकमा
त्यपत्न्याः १ ॥ नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु
वा स्त्रियां ॥ नक्षीयतेनक्षत्रं क्षिक्षये नक्षत्र
तिनक्षत्रं नक्षतिहिंसनयोष्ट्रन् नक्षत्राणव
हितिनञः प्रकृतिभावः नक्षधातोः अमित
त्विकलिभ्योत्रः इतिअत्रप्रत्ययेनक्षत्रमित्यन्या
एष्यतिगच्छतिऋषीगतौ ऋषिदृषिभ्यःकि
हितिषः षष्ठोकः सीतिषत्वं ऋक्षः भातीतिभं
एवंवड्डः तरत्यनयातारामितद्दिपाद्दातवडः
दीर्घोनिपातनात् तारकेतिकर्तरिण्वल् तार
ज्योतिषीतीत्वाभावः अपिशब्देनतारकापिवा
यो अस्त्रीत्वेपरूपभेदनिश्चितक्लीवलिंगस्यो
णाहस्यसाहचर्यात् क्लीवत्वमेवकनीनिकायं
नक्षत्रेतारकंतारकापिचेत्यत एवकोशान्तरेन
त्रेनोत्तमध्येचतारकंतारकापिचेतिशाश्वतः
रक्षनक्षत्रेनेत्रमध्येवतारस्यात्तारकाप्यपिइति
डिः द्वित्रेर्षाश्रिपुवाणमौक्तिकमनिक्वाधैः
तेतारकैः इतिच श्रोतिकंअजतितारकंरजश्च
भावविश्व उडुतितडीष् विहायसिगतौ उत्सर्वं
वहुलवचनात् डुः अवंतेरितिउवी इडुग
विरितिस्वामी ईड तेर्स्तगद्यादिभ्यश्चेतिडः
आदेश्चीवकस्वादिः प्रसभप्रडुगणेमौक्तश्री
योप्यपालइतिमाघप्रयोगात् ॥ षड्तारक
याः ६ ॥ दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा ॥
स्यापत्यंस्त्रादिः आस्वेकपसंख्यानमित्यत्रे

दाक्षदिदाक्षोरितिदाक्षायणीतिपाठायणं उपाध्या
यसर्वस्वेपितदेवोदाहृतं कलिंगादयस्तत्तद्द
शेनात् तडादिभ्योदतिगात्राङुलितवंतः गोत्रत्वाभा
वान्नडादात्वाकृतिगणेस्यापाठास्त्रसर्वानेदस्तुदत्
स्यपत्नामतेरपत्यानिदाक्षायण्यः गोत्रत्वमुपचये
गोत्रेकुंजादिभ्यश्चइतिफतिजातेरस्त्रीविषयादयोप
धात ङीष्भृत्याह दक्षस्यापत्यमित्यतइञंतदयप्ते
पिहेपायनवत् यजिञिः फजितितस्वामी स्त्रिया
मास्वदिदाविरोस्त्रिरिस्युपसंख्यायतेदाक्षायणी १
दाक्षायणी श्रीविवनिवेभासेनेदीतिस्वामी दक्षम
यतेल्पुः प्रत्याच्याणिदाक्षायणीत्यत्यः ताश्चाश्विनी
भरणीकृत्तिकारयःषड् अतएवनित्यवडुवचनं
नोताः रोहिणीमृगशिरा आर्द्रा पुनर्वसू पुष्यः
अश्लेषा मघास्त्रियोनित्यवडुवचनांताः एर्वफल्गु
न्यौ उत्तरफल्गुण्योद्वे पाणिवत्कार्यकारित्वात्हस्तः
देवपथादिश्चेतिकनोलुप् ज्योतिषेत्रस्त्रियामपि
दृश्यते अन्याश्चव्यभिचारलिंगवचनादृश्यंते वि
ज्ञात्वातिश्वस्त्रीपुंसयोः अनुराधाभ्यामितीणस्त्रीत्वे
ज्येष्ठापि विशाखेद्वे अनुराधाज्येष्ठामूलः एर्वाषा
ढाश्रवणाश्रवणाधनिष्ठाशतभिषकुजांतः एर्वभा
द्रपदेद्वे उत्तरभाद्रपदेद्वे रेवतीति अश्विन्याद्याःसप्त
विंशतितारकादाक्षायण्यउच्यंते एताश्चप्रसिद्धप
र्यायोल्पत्वक्रान्यानिविभातिं १ ॥ अश्वयुगश्विनी
॥ अश्वंयुनक्तिनिवघ्नातिरूपेणाश्वयुक्तजांतः
ऋत्विगादिनाक्विन् अश्वरूपयोगादश्विनीइतिङी
ष् अश्वकर्णेष्वन्याश्चादानात् ॥ द्वेअश्विनीन
क्षत्रस्य २ ॥ राधाविशाखा ॥ राध्नोतिकार्यमन
याराधसंसिद्धौ गुरोश्चहलइत्यकारः राधाविशा

खेतिख्याशेति विशाखा श्रा ष्ठ्याशो अनुराल्या
हिः विशाखे द्वे अतएव द्वित्वमुचितं विशाखे इति न
याचनमायणं पत्योर्मध्यगतत्वत्वमश्रीवः स्वर्वे
षः विशाखयोर्मध्यगतः संप्रत्यङ्कवचेदमाः अ
पवत्वे प्रसादादिति कौमुदी नक्षत्रभेदविवक्षायां
कवचनमिति सुभूतिः पवत्तापेक्ष्ययैकवचनमि
तिभोजः ज्योत्स्नाग्रविभागायां प्रयुक्तोत इति विशा
योश्चैत्येकत्वादिति सर्वानन्दः माफतोऽर्थ विशाखेथे
वाचस्पतिः ॥ द्वे विशाखायाः २ ॥ पुष्ये तु सिध्य
ष्यो ॥ सिध्यत्यस्मिन्निति सिध्यः पुष्णाति
ष्यति कार्याणि वा पुष्यः सिध्यः पुष्यसिद्धौ न
इति क्यपि निपातः तिष्यन्त्यस्मिन्निति तिष्यः तिष
हौ अश्लेषयोश्चेति यच् उपधेत्वं च तिष्यः ॥
णि पुष्यस्य ३ ॥ श्रविष्ठा सम धनिष्ठा ॥ श्र
ते शुभकर्माणि अतिशयेनेति श्रविष्ठा श्रूयन्ते वा
हो वसुमतवृ इष्ठन् स्त्रियां तोऽस्तीति मतुप् धन
लोपश्चात्यन्तेतान्मतुपादिनाधनिष्ठा ॥ द्वे धनिष्ठ
याः २ ॥ स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ प्रोष्ठो
रुश्चगौः तत्पदमिव पदमासामिति प्रोष्ठपदाः भा
पदा अतएव चार्ये शाहोस्त्वादिरितिवर्णविवेक
अहूपतिरिव भद्रपदानुगत इति क्षेपः तथाच ह
भद्रपदे द्वे उत्तरभद्रपदे द्वे इति फाल्गुणी प्रो
पदानां चेत्यत्रो किंच वा ते जातेः प्रोष्ठपदा
पदस्पदेविति तस्माद्द्वीचोदिपादाः प्रमासाइति
कौमुदी भाद्रपदास्तु भवेत् सलिलोत्पन्नमिति ज्यो
षेकुल्लेखकदोषात् एवं प्रोष्ठपदे द्वे समुदाय
संचत्तत्संख्या इति बहुत्ववचने केचित्भद्रप
फल्तः कालः इति प्रयोगात्संयोगाः पुंलिंगो भा

इत्याहुः यत्तु कष्टात् एवं प्रोष्ठपद इति तन्नारकयो द्वि॰
त्वाद्उपपद्यते अस्य प्रातःस्मृगादिवेत्यादौ प्रोष्ठपद॰
भाद्रपदाश्च निपातिताः प्रोष्ठस्येव पादावस्याः प्रो॰
ष्ठपदः अर्थग्रहणाद्भद्रपदाम्रप्राप्तेतिमाधुफल्गु
णीप्रोष्ठपदानां चेति बहुत्वे भद्रपदौ भद्रपदश्चेति
स्वामी भद्रपदशब्देनतारकाविशेषाणां समुदाय
उच्यते तिरोहितावयवभेदं पक्षएकवचने प्रोष्ठ॰
पदाशब्दस्तु दिङ्मात्रावयवभेदं समुदायमाचष्टे पं॰
तत्पदे बहुवचनमिति मैत्रेयः द्वे एवं भद्रोत्तरभ
द्रपदानां २ ॥ मृगशीर्षं मृगशिराः आग्रहायणी
काश्चये ॥ आहुत्यामृगस्येव शीर्षमस्य मृगशी
र्षं मृगशिर इव शिरोस्य मृगशिरः रूपभेदात् स्त्री
त्वं सौम्या मृगशिरा मृगशिरा इल्वलाः शि॰
रःस्था इति स्त्रीकांडे बोपालितेत्त स्त्रीत्वं सौम्या
मृगशिरापि प्रतीकलक्षणया मृगश्च मृगशीर्षं
हस्तिजातौ मृगः पशु कुरङ्गयोरिति व्याडिः अग्रे॰
हायनमस्या आग्रहायणी मार्गशीर्षोद्भवात्
षेप्रहृते प्रज्ञाद्याणि एवं पदादिति णत्वे यद्वाग्र
हायणश्चेद्रूढ इति निर्देशात्स्वार्थे णि गौरादि
ङीष् अग्रं तासां तिस्यङ्ग्यपि सिद्धे गौरादिषु पाठो
ऽस्यपुंवद्भावनिषेधार्थः तेनाग्रहायणीभार्य इति
सिध्यति ॥ त्रीणि मृगशिरसः ३ ॥ इल्वल॰
स्तच्छिरोदेशे तारकानिवसंतियाः ॥ इल्वला॰
मानमिवर्णमिति तेद्रुलोक्रशचर्षलपहृल्वलेल्वल॰
यिष्यपालये इति इल्वलस्वम्मेवलच् प्रत्ययोगणा
भावश्च निपात्यते इल्वेति प्रीणयंति मक्तो देवताः
इल्वलानक्षत्रमिति अतेवितितत्स्वामी ॥ एकं
मृगशिरसः शिरोदेशस्थानां पंचतारकाणां ॥

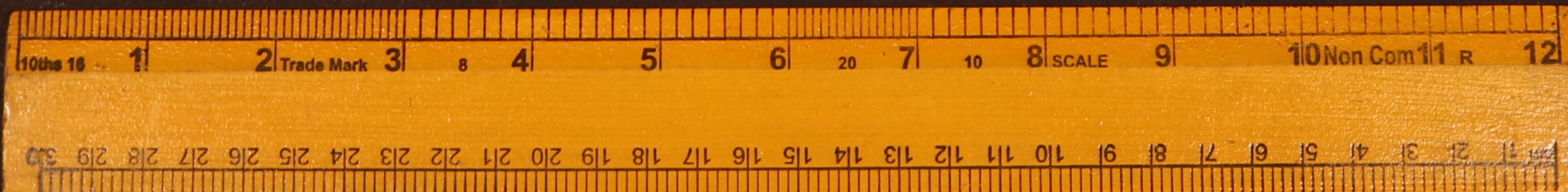

रा॰
सु॰
४५

45

बृहस्पतिस्सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ।
जीव आंगिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ बृ
हस्पतिः बृहतां देवतानां गुरुत्वात्पतिः तद्बृहतो
करपत्योश्चोरदेवतयोरिति तलोपश्च बृहस्प
तिरित्यस्य कि सुराणामाचार्यः सु
राचार्यः गिरां पतिर्गीष्पति अहरादीनां पत्यादिषु
उपसंख्यानमिति रेफस्य रेफादेशः रेफभा
वे विसर्जनीयोपध्मानीयो गीः पतिः गीः पति
ष्पतिरित्यसाधु केचित्कस्कादित्वात्साधुरिति
ज्ञः प्रशस्तधिषणा यो गा धिषणः अर्शआदिभ्य
च् मत्वर्थे अच् पृषोदरवसंज्ञायामितिकृ
षणा इति स्वामी गृणात्युपदिशतीति गुरुः गृ
हेक्क ग्रोरुश्चेति कुः उश्चान्तादेशः उरणपरः
परः अस्रै देहानपि मन्त्रादिना जीवयति जीव
तथा च रामायणे अनेनात्र हसेतास्र अहतान्
न्बृहस्पतिः दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिर
वयदिति अंगिरसो अंगिरस इति ऋष्यणप्रत्यये
निपातितः अपत्ये अच्छंदकेत्यादिना णः अं
सोपत्यामांगिरसः वक्तृत्वेन क अंगिरसोपि
भेदोपचारादंगिरा च यथा च गुरुश्चांगिराश्च
तिरिति भार्गवे अंगिरसे सापुत्रमितिरेतिदेव
बृहस्पतिदिवस्पतिवद्वाचस्पतिः ऋषयः सप्त
मद्भिः स्मृताश्चित्रशिखण्डिनः इति हारावली
तिगापवचित्रशिखण्डीनतो जातः सप्तर्षिजोपि
जुसादेति प्रहृत्ताः शाखा अवयवे षपि वर्ततेऽ
ऋत्वा ॥ नवबृहस्पतेः ५ ॥ शुक्रो दैत्यगु
रुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥ शोचति मनसा दैत्या
शोनेति शुचि विशोकित्यादिना रक्षशुक्रः कद्रस

कद्राणां निर्गतत्वात् शुक्र इति स्वामी दैत्यानां गुरु
दैत्यगुरुः कविरेव काव्यः चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वा
र्थेष्यञ् कवेरपत्यं काव्यः कुर्वादिभ्यो ण्य इति
स्वामी वष्टीत्युशना वश कान्तौ वशेः कनसि
रिति कनसिः ग्रहादित्वात् संप्रसारणं अरुः
शनस्त्यादिनानङ् उशना नामस्त्वोधनेचोशनम
स्मिन्दृपं सान्ते तथा नान्तमथापस्वं [illegible] इति विशे
षः भृगोरपत्यं भार्गवः बहुत्वे लुकि भृगवः
कौति क शब्दे अचः कविः कवित्वमेवादिति स्वा
मी ॥ षट्शुक्रस्य ६ ॥ अंगारकः कुजो भौमो
लोहितांगो महीसुतः ॥ अंगति गत्यर्थः मेषाद
वसाद्वन् अंगानीयेतिपीनत्वादितित्स्वामी
कुः पृथिवी ततो जातः कुजः भौमः इति शिवादि
भ्योण् लोहितवर्णाण्यंगान्यस्य लोहितांगः म
ह्याः सुतो महीसुतः ॥ पंच मंगलस्य ५ ॥ रौ
हिणेयो बुधः सौम्यः ॥ रोहिण्या अपत्यं ढक् रौ
हिणेयः बुध्यते बुधः कः सोमः पिता दैवता
स्य सोमात् ट्यण् सौम्यः गर्गादित्वात् यञ्जि
३ ॥ समौ सौरशनैश्चरौ ॥ शनैश्चरत्यचृ शनै
श्चरः प्रतीकलक्षणो या शनैश्चरे मंद इति वाच
स्पतिः शनिसौरिमन्दैश्चर इति भमतात् शनि
रपि हे शने: २ ॥ तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहि
केयो विधुन्तुदः ॥ ताम्यतीति तम कांक्षायां सर्व
धातुभ्योऽसुन् तमः सौत्रे क्लीवे तमः कस्कादित्वा
त्तमसः इति स्वामी वस्तु तिनानार्थे राहौ ध्वान्ते गुणे
तमः इति तमोगुणात्तिमिरसैंहिकेया इति
त्रिकाण्डशेषः स्वर्भानुस्तु तमो राहुरिति त्रिकाण्ड
रत्नकोषामरमालयोः पुंलिंगोपि दृश्यतिमस्ये

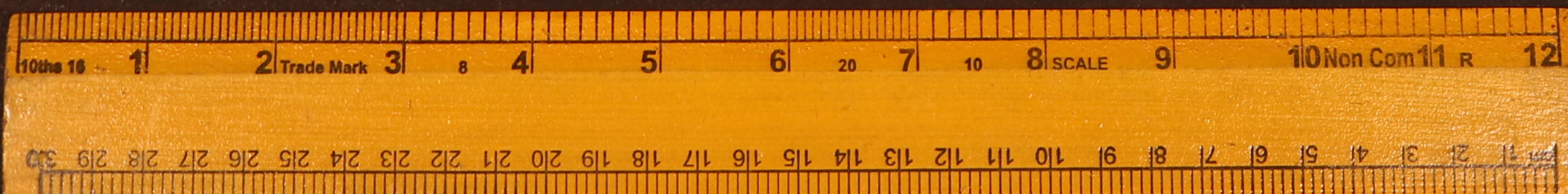

रा॰
मु॰
५१

46

वेदमसौ शौर्येवहरुयतिमहीं वा त्यजतिवेश्वा को
तिवाहुवहत्यागोवहस्त्वेणुण त्वराकाशेभातिस्व
जरितिस्त्वभ्राटित्वात्स्वेपराटितिनणत्वं सिं
कायावपत्यसैंहिकेयः विधुंतुदइतिविधनं
त्तुदइतिखश्च ॥ पंचराहोः ५ ॥ सप्तर्षयो
रीच्याचिमुखाश्चित्रशिखंडिनः ॥ मरीच्यत्रि
खाःसप्तर्षयःप्रत्येकंचित्रशिखंडिनउच्यंते
र्षयाटिक्त संख्येसंज्ञायामितिसमासः म
हुःप्राप्यस्यमरीचिरंगिराअत्रि पुलस्त्यःपुल
क्रतुः वसिष्ठेतिसप्तैतेतेयाश्चित्रशिखंडिनः
चित्रोविचित्रइतिशिखंडश्चडाविशेषोस्त्ये
तिचित्रशिखंडिनः ॥ सप्तर्षीणामेकं १ ॥
नामुदयोलग्नंतेत्तमेषवृषादयः ॥ राति
मितिराशिः राशयोद्वादशराश्रमध्येद्वादशो
तेलगतिमाध्येनिजेलग्नंउलग्नंश्लीद्रेइति
श्चीदितोनिष्ठायामितीणनिषेधः उदितश्चे
निष्ठानत्वे नत्वस्यासिद्धत्वाश्चोःकृतितिकृतं
एकंराशयुदयस्य १॥ राशयएवकहत्याह
योमेषवृषावाटीयेषांतेतथा ॥ सूरसूर्यर्य
दित्याद्वादशात्मादिवाकराः भास्करान्हस्कर
ब्रध्नप्रभाकरविभाकराः भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व
हरिदश्वोस्लरश्मयः विकर्तनार्कमार्तंडमिहि
णपूषणः द्युमणिस्तरणिर्मित्रःचित्रभानु
रोचनः विभावसुर्ग्रहपतिः त्विषांपतिरहर्प
भानुर्हंससहस्रांशुस्तपनःसवितारविः ॥
देतिसूतेप्रेरयत्यंधकारेसूप्रेरणेस्सूधा
भ्यःक्रन् सूरोहंत्यादिः बाहुलीभूतमोरभी
भास्यामितितिडियमकात् कपिचिजोसीवे

तिक्रनिसूरसूलालम्यश्चेतिकलिंगः सूरतिसूरस्त्वे
तिस्त्रामयपितालव्यादिः सभटेसूरः सूर्यैचरंत्यो
पीत्सूपमविवेकः कुम्भदाकारुवामोठ सूरभासइ
तिवासवावद्वाहेषादपितालव्यमायाति सरतिसु
वतिप्रेरयतिकर्मणिलौकिकानितित्रेटितेलोका
नोकर्मणिप्रवर्तंतेविति सूर्यः राजसूयसूर्यमृषोद्यो
द्यादिनानिपातितः इयंत्वेयेमानेतः रवाद्युस्नप
धन्यौहनितिनिपातितः अदितेरपत्यमादित्यः द्वा
दशमूर्तित्वात द्वादशात्मादिवादिनंकरोतिदिवा
करः दिवाकरादिपंचकरे दिवा विभा प्रभा भास्क
रांत्ताउनंतत्राहिवहुलोनी किं लिपि लिविबलि भ
क्ति कर्त्यद्देत्रसंख्या जंघा निशाबाहू अहस्र यत्र
ततुरहः पदत्वमस्माद्देवनिर्देशात् सत्वेभास्करः अ
तःकृकमीत्यादिनाअहस्करः भास्करादृस्करौक
स्काटित्वात्सत्वमितिस्वामी तिमिरंबध्नातीतिबध्ने
ध्वेधिबधिचेतिनकत्रभ्रोरेफवान् रुद्रमेहम्लयो
रकारवान् भासःसंत्यस्यभास्वान् तदस्यास्तीति
मतुप् मादुपधायाश्चेत्यादिनावत्वं विवस्तेतिवि
विधप्रकारेणाच्छादयति वसआच्छादनेविरुवात
क्विप् विवरोषिमस्त्यस्योगाद्विवस्वान् एवंवन्मत
वादिवेवसैरितिक्रमेविवसोम्यालिदघोरतादि
त्वात् राच्याद्यतिक्रमवान् इत्यर्थइतिकौमुदी १
सप्तअश्वाअस्यसप्ताश्वः हरितानीलाअश्वाअस्यहरिद
श्वः उस्लारश्मयोस्यउस्लरश्मिः खडकृतविच्छायैवि
छकर्मणायेत्रेपूत्वाविकर्तितइतिविकर्तनः कृतीवि
छेदनेविपूर्वः कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्मणिल्यु
टू हेवैवणच्छेतेइत्यर्कः सत्र चजोकित्याटिनाकुत्वं
करापारोर्विकलिभ्यःकेअर्कैइतिकौमुदी अंडैहि

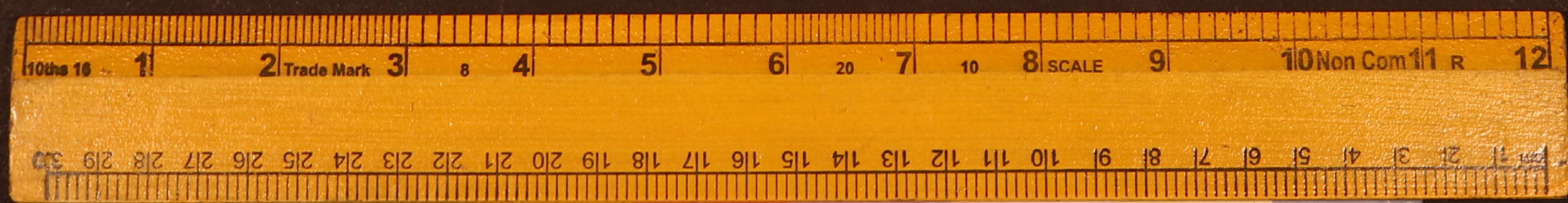

ग॰
मु॰
५७

47

धाकृतेवांतेद्दष्ट्वापितरमब्रवीत् श्वेतस्त्वेतव्रमो
मार्तंडस्त्वेनसंस्तुतइति मृतस्यांडस्यापत्यंमा
इतिस्वामी वेदेतुमार्तंडइत्येवपाठात् श्वेतस्त्वे
मोंडेतितंमाताप्रत्युवाचहेतिव्युत्पत्त्यामार्तंडो
ऽहमध्यः इतिश्रीनारायणसर्वज्ञचरणाः अथमा
र्तंडमार्तांडावितिनामनिधानेनतान्त्रगतिका
त्यादुः शाह्वाणिवेपिमार्तंडोपि मेहतिसिंचतिमे
हपत्वात् मिहिरः आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिश्रु
तथाचसाम्बपुराणे मेहतिसिंचनेधात्वर्मेहला
हिरःस्मृतइति हहचंद्रस्त्वाहमहिंपदधिवामिहि
तिपठन् मिहिरेपाराणीयतयामिहिरोमाधुरित्य
वयंतत्रिकांडशेषे मिहिरमिहिरगाथाःकालहा
पाणिरितिदर्शनात् क्षीरस्वाम्यादिभिर्मिहिरश
ब्द्युत्पादनाच्चमहिरहत्यपिहत्याचत्महे अब्द
त्वकणाः अंतश्चरतेवन् अरुणोस्यास्तीतिअरुणा
स्वामी वर्षेणलोकान्पालातिएषा व्युत्पन्नस्प
नानिपातितः द्विवचनादाविन् हंनितिसौवोति
यमाहीर्वोभावः दिवोमणिरिवद्युमणिः दिवि
रितित्रस्वामी तरत्यनेनसंसारमितितरणिः श्री
स्वधूस्यच्छविभ्योनिरितिनिः मेघ्यतिमित्रःअ
ज्ञाजिमिदाश्चहने अमिचमिदिशमिभ्यः क्त्रीनि
हितकारः चित्रभानुः त्वष्ट्रादित्वाद्गणत्वे चित्रा
नुविभावसुः अग्निपर्याये व्युत्पादितौ विशेषणा
ते गृहबीज्ञो अनुदात्तेतश्चेतिक्रह विरोचनः
कंपतिविशितिदिवस्पतिवटल्लकिकलिंगाः वा
वप्रचुरप्रयोगित्वान्निबद्धं इतिश्रीधरः पत्रमि
मिहमश्लेषधयःकलत्रस्यानमितिमाद्यः गीर्यां
वहहर्पतिः भातीतिभानुःहंडभ्योत्ः हंतितमो

तिवाहेतः हहवदिहनिकमीत्यादिनास्तः तपती
तितपनः त्वचःबजलमन्यत्रापीतिकजिनित्रसवे
धरादयः तापयतेस्तापनोपिभानुर्हेमः सहस्रांशु
स्तपनस्तापनोरविरितिसंसारावर्त्तात् स्तेनसवि
तात्पजंतः त्वयतेशास्त्यतेरविः स्तूयतेस्तूयतेवा
रविः अवहः ॥ सप्तत्रिंशान्यर्थस्य ३७ ॥ माठरः
पिंगलोदंडश्चंडांशोपारिपार्श्वकाः ॥ माठरइति
सूर्यः काहणिकाः अतोदेवानोयथैवरमटदवि
तिप्रियाःशाहशाशक्रादयोविज्ञदेवतानामंतरेण
स्यापिताः तथाचागमः तत्रशक्रोवामपार्श्वेदंडा
ख्योदंडनायकाः वह्निस्तदक्षिणेपार्श्वेपिंगलो
वामतश्चसः यमोपिदक्षिणेपार्श्वेख्यातोमाठरसं
तया एवंद्वारेगृहहरीक्रमान्क्रात्सामपक्षिणे
वाडवौगजश्चोषौक्रमेणतावित्यादि अत्रप्राधा
न्यात्त्रयप्वोक्ताः परिपार्श्वेवर्त्ततइतिपरिस्त्वेचे
तिचकारात्तट्ककोमुदीकारोप्याह ॥ पारिपार्श्वे
काइतिबहुवचनादित्यादिबहुवचनांतागणस्य
स्तुचकाइति अन्योपिग्राह्यःतेचवाडःओषःखगः
प्रदेहाशिकोदोधकारः पिंगोगजश्चपुरुषःप्रान्नः
पातप्रतापको अश्विनीयौतथादंडीकल्माषःपा
श्चैगारवेरितिमठतिवसतिसर्वसमीपेइतिमाठ
रः मठमदनिवासयोः अम्बरवदरवन् वाडलका
हीचेः मठरस्यापत्यंस्वामी पिंगलवर्णत्वात्पिंग
लः दंडकारित्वाद्दंडः दंडोस्यास्तीतिस्वामी सूर्य
पार्श्वस्थानांमाठरादित्रिकमेकैकंत्रयाणां ३ ॥
सूरसूतोरुणोनूरुःकाश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥ सूर
स्यसूतःसारथिः अरुणवर्णत्वात् अरुणः अवि
द्यमानाऊरूअस्य अनूरुः काश्यपिरितिबाहुदि

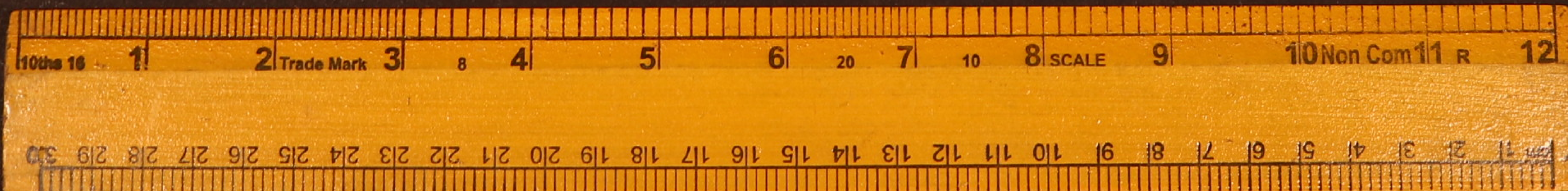

ग॰ म॰ ४८

48

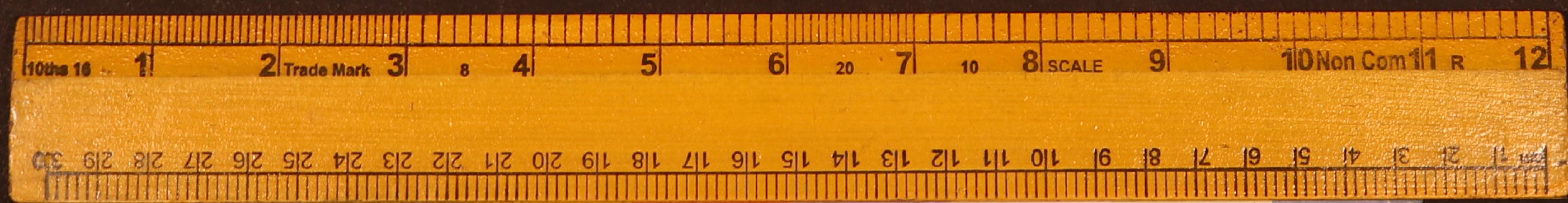
त्वादिश्च गतस्याग्रतोव्यक्तएव ॥ पंचसूर्यमा
धेः ५ ॥ परिवेषस्तुपरिधिरुपसूर्यकमंडले
परितोविष्यतेव्याप्यतेनेनेतिपरिवेषः घञ् अ
तथाच पुंलिंगः परिवेषः स्यात्परिधौपरिवेषणे
तिमूर्धन्यांतेषु रुद्रः वेष्टनेपरिवेशः स्याद्भानोःमं
डलइतितालव्यांतेषु भसः एवंचवितिवेवि
वजिकोष्टीपरितोधीयतेपरिधिः कर्मणिकि
तितुसवर्गानेदः उपसूर्यकमंडलेद्वेनाम्नीतथाच
डलेपरिवेशश्चपरिधिश्चोपसूर्यकमितित्रिकांडे
शेषः परिधिर्योज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यकं
तिनानार्थवत्वाते सूर्यमुपगतमुपसूर्यकं प्रा
समासः स्वार्थेकन् मंडलेएवमुक्तंसमृद्धिता
रिंहोश्चकिरणाः पवनेनमंडलीभूतास्तन्वते
स्त्रिपरिवेशः इतिवराहः ॥ चत्वारिचेंद्रसूर्ययो
रुत्यादिरश्मिमंडलस्य ध ॥ किरणोस्रमयू
खगभस्तिघृणिरश्मयः भानुःकरोमरीचिःस्त्री
पुंसयोर्दीधितिःस्त्रियां ॥ कीर्यतेसौकिरतेः कृ
इजिमेदिनिधाञ्भ्यःक्युरितिक्युःकिरणः अ
तिअस्तानागावाःअस्त्रिस्रसःवमेःस्फायीत्यादि
ना संप्रसारणे नवपदइत्यादिना प्रतिषेधात्
क्लकावाहशाम्यसीतिनषत्वं मायपन् प्र
यन् गगनेगच्छतिजोखतिमयूखः मामाने
खनखेतिदंडकोगात्वर्थः अन्येषोदरादिः अ
तल्लिमिमीतेमयूखःमाङ उखोमयश्चेत्यख
योमयादेशश्चअस्तेअंशुः अमगत्यादौ मृगा
यश्चेतिकुः मृक्षुशःतालव्यः अयोडुन्वेपुश्च
करे करोमहोगधीनएकवांशुभेशुभेइतिजा
वीहरणाचमकात गगनेभसतितिदिष्यतेभ

स्मिनदीप्योःवामेस्तिरितिबाहुलकात्त्रिप्रत्ययः
एषोदरादित्वान्मनःकारलोपेगभस्ति जिगेत्रि
जननमितिघृत्वरणदीप्योः इत्यतः घृणिरश्मि
र्णिघृणिइतिनिपातितः रश्मेरितिप्रगल्भते
जिघ्रधातोर्मिषिष्मिभ्यांकिदितिनिः किस्तु
रश्मिः दीयतेदीप्यतेदीधीङ् दीप्तिदेवनयोः
क्तिन् दीधितिःतितुदेश्चग्रहादीनामितिइर्न
षेधाभावादिट् दीधीवेव्योरितिईकारलोपः कौ
मुदीकारस्त्विह गभस्तिस्त्रियामपीतिजातावेक
एववचनपिधीधितिमेकामुहर्खा मरीच्यभिधाने
पुंस्येवेतिवररुचिः तथापिमरीचिः स्त्रीपुंसयोरि
तीहवामनादयश्चाश्रिताइतिस्त्रियामितिका
कातिन्यायेनदीधितिरत्राप्यन्वीयते ॥ एकादश
प्राचेंद्रसूर्ययरश्मेः ११ ॥ स्युःप्रभारुग्रुचिस्त्विड्भा
भाश्छविद्युतिदीप्तयः रोचिःशोचिरुभेक्लीबे ॥
प्रभादयस्त्रियोस्युरितिसंबंधः इपमेलादेवस्त्री
त्वमित्यन्येप्रकर्षेणभात्यनयाप्रभाआतश्चोप
सर्गेइत्यङ् रुक्वास्त्विट् भासेपदादिभ्यःक्विवंताःडाः
संताः स्त्रीसौधजालप्रविष्टेभौदिभानोरितिवे
णीसंहारे भावेक्तेहेतौत्ततीयायांवैष्ण्यधिकर
णेनयोजनमेवमत्रापिअन्यस्त्वनएवपुंस्त्वमेवे
च्छतिरुचिरित्युपपत्वात्किंइ च्छविच्छतीशोभाप
योर्येमाधितेदीप्तिरितिक्तित्रावादिभ्योवक्तव्यमि
तिक्तिन्नरोचिरितिअर्चिरुचिपिच्छादिभ्यइसिः
ओषधीशाकचिह्नारकत्वेनशुच्यतेओषधीभिरने
नएवेवदिसिःशोचिः ॥ प्रकाशसामान्येनप्र
भायाः ११ ॥ प्रकाशोद्योतआतपः ॥ प्रका
शोद्योतोद्धेत्तौआतपोनेतःत्रीणिरौद्रस्येतिकोः

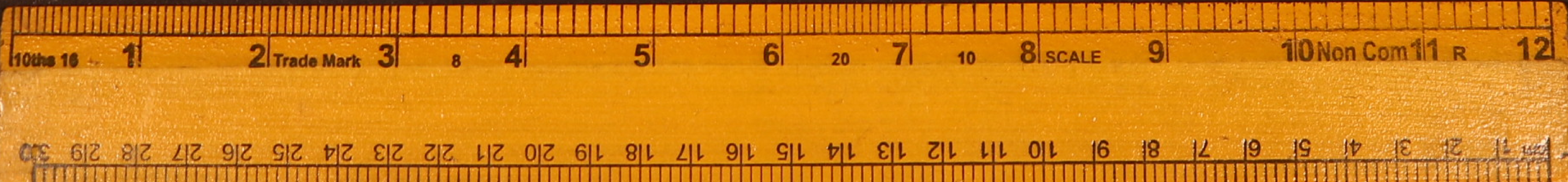
ग॰
मु॰
५५
49

कहः अत्र कौमुद्योत्वयंविवेकः किरणाहेवा
शाकेचेन्द्रस्य येरश्मौ प्रभाद्येकादशं सामान्येन खदीप्तिवोद्यतपङ्क्तिस्वामी ॥ कोलंकवोलंमंदो
ष्ठोप्रकाशादि त्रिकामुद्भूतरूपान्मृद्भूतरूपस्य लंकडूलं त्रिणुतद्धति ॥ ईषड्डूलमित्यर्थे कोलं
मणि किरणद्वन्त्यादौ तु शाह्लाणावस्त्वन्विशेषेन कवोलंकडूलमिति कवं चोलं चेति कोः कवकादे
सामान्यावगतिः यद्यपि शाह्लाणौ वेदीधितिशब्दा शः मंदोलमिति कर्मधारयः एते गुणेक्लीवलिं
कपर्यायः तथापि दीधितिमेकामुक्त्वा रश्मौ भि गाः गुणवति द्रव्ये वर्त्तमानास्त्रिलिङ्गाः ॥ वज्जा
नेत्वपुंस्त्वेवेति वररुचिवचनान्नमयूखविमालि दीघड्डूलस्य ४ ॥ तिग्मतीक्ष्णखरं तद्धत् ॥ तेजः
ह्नौपान्तेत्यत्रोषः किरणाह्वयः शोचिरंतारश्मौ यतीति तिग्मं तिज निशाने अजिकजितिजोउ श्चेति
तित्वसर्वानेदादीनां प्रसादः इह नानार्थेमस्य मक् कवर्गश्चान्तादेशः एवं तिजेदीर्घश्चेति मक्
स्त्विह कररवालाश्विलितेत्रांतरेचग्रेषः प्रभाति प्रत्ययः दीर्घत्वे ऊत्वे च तीक्ष्णं खमिंद्रियं शातिइति
रणयोरिति उभयोपादानानन्त्याकाये प्रति शब्दा खरं रालादानेकः खेडखेडिमेदे एषोहवादित्वाद्र
वेवहयोर्मरीचिः किरणोभानुरुस्रः करः परी स्यरः खरमित्यतः तद्वदिति यथाकोस्यादयोगु
त्यंतरं प्रभातरुरुविल्विड्भाब्छविद्युतिदीप्ति णेक्लीवलिङ्गाः तद्वति त्रिलिङ्गाः तथातिग्मा
इति शब्दे नव्यवच्छेदाच्छप्रतपवेह नानार्थे शोभि दयोपीत्यर्थः ॥ चीणुस्य ३ ॥ अन्यत्रोपचा
तोस्य ह्वायोच प्रभायां च रुचिः स्त्रियामित्यषेपा रात्तीक्ष्णोपि ॥ मृगतृष्णामरीचिका ॥ जला
त्वागमस्तोचरुचिः स्त्रियामितिपाठांतरं कलि भासत्वान्मृगाणांतृष्णा तृष्णास्थानमर्थमाद्यश्च मृग
ष्टिकानितउक्तवामनेः कृतकेपित्वर्णीयं उपमा तृष्णा मरीचिरिवमरीचिकाइवे प्रतिकृतौकन्
गमयितव्यरुचिरीत्सोचशोभायांमभिध्वंगाभि ग्रीष्मेमरुदेशेस्त्रिकतादावर्ककरसमयः प्रतिफ
धयेतिति ध्वगाणाः एवं चान्यत्राप्यनुनातेनके लिताहरस्थानोजलत्वेनाभासंते तद्वाविसदृ
यत्रक्वचित्केशाद्यथाव्यवस्थापितव्युत्क्रमः तृष्णादिद्वये २ ॥ इति दिग्वर्गविवरणंसमाप्तं ॥
त्केतिकाभावप्रमविस्त्वेमितत्वाउद्येपव अत्र ३ ॥ कालोदिष्टोप्यनेहापि समयोपि ॥ कल्य
रस्मान्नादीयत्वात्वदाहमाहसोकः तस्माद तेकलसंख्याने शाहे चक्रमणिच्ञ्च कालः का
मादायत्वव हत्वमुत्तमैः मार्गेमृत्स्त्यचेत लयति सर्वमितिण्णंतात्पचाद्यच्चितस्वामी दि
न्केगच्छतिउरधनेतिकेचित्तुकिरणात्रिता श्यतेथमदिशग्रतिसर्जनेक्तः पचपुल्वदिष्टः ना
तिष्यगुपादानमित्याहुः प्रभादीनामाहत्या हंतिनागच्छतीतिनञाहन एहचेत्यसुन्प्रत्य
त्वाभावात्पृथक्पाठः ख्यातिख्वेविंडप्रभाय यः अङ्गहनस्यानेहादेशः तस्मान्नुङ्वीतिन्दुः
अरडश्चानाहन्त्यादिनासावनाहश्रनेहासौततः श्रनेह
ग्लृके पुनर्विहोपादानसामान्यार्थदीस्यादर्थं सावनेह्वसः इतिसमेत्यनेनेतिसहएवोदिणाइरव
साधारणाश्चपिकविभिः साधारणीकृतायं समयः ॥ चत्वारिदिष्टादिकालस्य ४ ॥ अथप

त्तिप्रतिपत्त्वेतिमेदिनीच ॥ पलस्यमूलेपलाति
त्तिः नीषिपलतीच प्रतिपद्यते स्वांवेदस्यतय
हृद्योवेतिप्रतिपत्तहंता सेपदादित्वात्क्विप्प्रति
द्यतेउपक्रमतेमामादिरनद्येतिस्वामी ॥ देश
त्रिपेः २ ॥ तदाद्यालिङ्ग्ययोर्द्वयोः ॥ अतम
न्यगमनेअतस्त्यतीत्यादिनाअयिन्नप्रषोदरादि
हकारलोपः कल्पतेतिथिः तेनैवार्थेनतत्रसो
हीद्वयोरितिअनत्वात्तिथिशब्दपवपकेमामा
नेतिथिः १ ॥ वस्तोदिनाहनीवात्तु क्लीवेदिव
वासरौ ॥ वसत्यंधकारंवसः वसल्यग्रहने
घ्नीतिवक्तदीड तद्ये उणादिदीड उषिश्रविभ
कुबाडलत्वात्क्निकिकञ्चः दिनेद्यतितमोनिर्वे
दस्यितिवाद्यतेकिनच दिनमितिस्मृतेः न
तिकालेनजितहातेरितिकनिन् अहन्निति
द्यस्यानत्वेअहः दीव्यतिदिवादिभ्यः किदिभ्यस्र
ष्ठदिवसः वासयतिवसेर्णिजन्तात श्चेतिकमिथ
त्वमिकामिभ्यश्चेतिअप्रत्ययः वासरोदत्यमध्य
रविमेनान्तदर्शितवासरः सवद्दतिज्ञानकोश
वद्धोवासरसंज्ञेतिभट्टिभाषासमावेशः द्विवि
णादिद्वन्द्वौवाशीतिवा अभ्राहोइतिपद्यते अथे
वइतितालव्यमध्यमाह्नस्तद्दर्शने ॥ पंच
मरस्य ५ ॥ प्रत्यूषोहर्मुखंकल्यमुषः प्रत्य
सीअपिप्रभातंच ॥ प्रत्युषतिरूक्षतिरात्रिंप्र
उषक्तायामित्यन्तेऽग्रपधत्वात्कदीर्घमध्योहं
प्रत्यूषेप्रस्फुटितकमलमोदमैत्रीकषायः
मात्रात अह्नोमुखंप्राक्ःअहर्मुखंकल्य
चेतिअज्ञादयश्चेतिकल्येथककल्य उषदाह
प्रकारंउषः किदित्यसितउषः प्रतिबन्धोपमसौ

त्ययेउषः प्रत्यूषमीमज्ञ्लोद्देमांते उषस्त्रिस्त्याव
कमव्यक्तलेहेतिभाववि: अपिगतरत्नश्रोमेः प्र
त्यूषः प्रेषितश्रीरितिमाद्यः भाते प्रहृते प्रभाते आदि
कमेणिक्तः प्रहृवीज्ञातेवोऽडलकान्नित्तितसर्वेष
हः ॥ प्रहृप्रभातस्य ६ ॥ दिनांतेतुसायं ॥ स्यति
दिनेसायः स्याद्व्ययेत्यादिनाणेऽन्तः कर्मणिवजि
सायइतिकौमुदी मांताव्ययमार्गेवस्यतिअतः साय
मितीहप्रामादिकेदिनांतस्य १ ॥ संध्यापितृप्रसूः
॥ सम्यग्ध्यायंतितस्यांधीवितायोअधिकरणेतत्र
तिअद्ध सायंसंध्यापितृप्रसूरितिपितृन्प्रसूतेम
न्त्रदिषेत्यादिनाक्विप् संध्यापितृप्रसूः संधेतिश
ब्दार्णवेनिर्येकारोपिसंधोज्वलितइतिवासवदत्ताय
मके ॥ द्वेसंध्यामात्रस्य १ ॥ प्राह्णापराह्णमध्याह्
नास्त्रिसंध्यम् ॥ अहहवदवेअहः शाहोअमोहस्य
इतिवत्त प्रथमेचतत्पुरुषेति प्राह्णः राजाहः सखि
भ्यष्टच् अह्नोह्न इत्यह्नादेशः रात्राह्नाहः पुंसीतिपुं
स्त्वंअह्नः अपरंपराह्णः एकोपरेत्येकदेशिसमासः
अह्नोदंतादितिद्वयोरपिणत्वं अह्नोमध्यंमध्याह्नः
संख्योविसायेपूर्वस्येतिसापकात्समासः विशेष
णसमासोवा पतत्रिस्रः संध्याः समाहृताः त्रिसं
ध्यम् पदेत्रिसंध्याप्रकेदिनांतमध्यानां १ ॥ अथा
र्द्धशर्वरी निशानिशीथिनीरात्रिस्त्रियामाक्षणदाक्ष
पा विभावरीतमस्विन्यौरजनीयामिनीतमी ॥ श
णातिचेष्टाहिंसायोः कृगृशृवृचतिभ्यः ष्वरजिते
ष्वरच् सर्वरीतालव्यादिः पृषोदरादित्वाद्दीर्घोपिशर्व
रीशर्वर्येतिशब्दार्णवः निशानेनिशासर्वव्यापा
णांतन्करोतिनिरुवीत शोतन्करणेइत्यस्मा
दतश्चेतिभावेड उपयोगादर्शनआयच निशाना
लक्षणानाएषोदरादित्वाद्दलेनापिगणसदीवर्णः

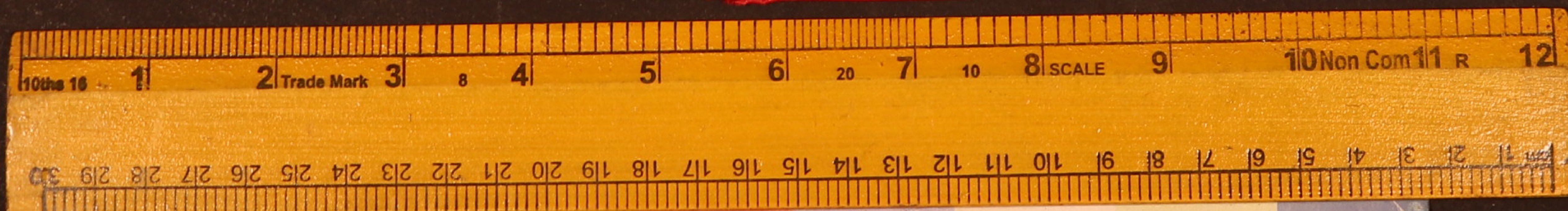

रा॰ मं॰ ५२

51

स्तिनङ्गणामात्तमात्तमीतिनाममनिधाने नि
थोत्स्यस्यांनिशीथिनीशत्तात्लक्ष्माशपथनिशी
कृशाणुकिशवैदित्यस्यविवेकात् रातिरा
त्वानेराशादिभ्यः त्रिकृदिकारादितिङीषिरात्री
तमस्विनीशद्वाणोवः अथंतयोरथयामयोङ्
कालत्वेनदिनवत्वात् दिनवद्यवहारश्चेतिया
त्रणमव्यापारकुर्वंददातित्वणदा त्रणमवाम
दातीतिस्वामी तपयतिचेष्टायात्तपाश्रच् दा
श्राच्छादनेइत्यतः पचाद्यजंतात् पिप्पलादय
तिचकारात्ङीषूवरीप्रभेतिवत् विभाविभाय
रीश्राच्छादिकाविभावरी नत्तच्चारिभिर्विशेषणा
त्तीत्यात्तोमनिन् कनिवित्यादिनाकनिवंतौव
चेतिङीपू विभावरी तमोयोगात्तमस्विनीश्रम
येत्यादिनाविनिः ङीपू रजेतिरागिणोत्वरंजय
तमस्तावारजनीकृदिकारादितिङीषू अतेरप
रूपिक्षिपेः किच्चेतिचकारादनिः क्विबाल्लोपः
योनहेत्वात् निदितायामाः संत्यस्यांनिदायाः
यामिनी तस्यत्वस्यांतमतेदिनन्तमिः ङीपितम
वाच्यविदापातमेत्यपिद्युपातमा तथाच विद
कुवलमंडने हारमहादेवरतात्तमाला: इतितम
मूलंतमेवत्वेपादइतित्रत्नातोकादयः तद
त्तमीतमोमिरभिरामस्तामितिमाघदर्शनात्
मनिधानेद्वयोरुपादानात् पादद्वयमेवन्या
तिकौमुदी वयंत्वतीरस्वामी सर्वधादिभिस्
मीतीकारांतएवमूलपादःस्वीकृतः इतितम
कारांतएवमूलपादइत्याचक्ष्महे ॥ हादश
मात्रस्य ५२ ॥ तमिस्त्रातामसीरात्रिः ॥ तम
ङ्लारात्रिस्तमिस्त्रातमांस्यत्रसंतीतिज्योत्स्ना
मिस्त्रेत्यादिनानिपातिता तामसीज्योत्स्नी

न्मात्वर्थेण हेनाज्ञीतमोबाङ्लयोग्रज्योत्स्नामि
त्यात्त्वदशरात्रिःज्योत्स्नीस्यात् एणिमाविशेतिश
ह्वाणोवदर्शनात् तामसीरात्रिमात्रेपीतिकौमुदी
२॥ ज्योत्स्नीचंद्रिकयान्विता ॥ रात्रिरितिका
कादिन्यायेनाह्वाणमन्वीयतेचंद्रिकयाज्योत्स्नया
युक्तारात्रिःएवंवक्ष्याण एकंज्योत्स्नायुक्तायाराः
त्रेः २॥ आगामिवर्तमानाहर्युक्तायांनिशिपक्षि
णी ॥ पूर्वपरदिनयोः पूर्वपरदिनयोःपक्षयोः
दिवमध्येवर्तमानत्वात्पक्षावत्रस्तः पक्षिणीअ
तइनिःनिषीत्सुपलक्षणं तेनागामिवर्तमानदि
नायुक्तेदिनेपिपक्षिणीअहर्युक्तायामितिसवेफ
पाठेआगामिवर्तमानाभ्यामहोभ्यांयुक्तायोगोस्या
इतिवहुव्रीहौ हजभावः तद्धितेतसुरुषाद्हः
तैःसमासांतविधेरनित्यत्वाद्वा ॥ एकंदिनद्वय
वर्तिन्यारात्रेः २॥ गणरात्रंनिशाबह्वः ॥ ह
हुवागणशब्दएकवचनांतोबहुत्वसंख्यावचइति
बहुगणोवत्रडितिसंख्येत्यत्रेडुमिच्छः रात्रीणांगा
णोगणरात्रंवजदंतादित्वात्परनिपातःबहुगणे
तिसंख्यानेअहःसर्वैकदेशेत्यादिनाचङ्गीवत्वमत्र
प्रमादःरात्रान्ह्णाहाःपुंसीतिपुंस्त्वप्राप्तेरित्येकेप्रा
प्रमपिपुंस्त्वेलोकाश्रयत्वान्नभवतीतिसर्वोनेदः
तन्त्वकशकाशावलम्बनादस्मांभवतिनपुंसक
योगः संख्यापूर्वस्यरात्रिशब्दस्येतिवक्तव्यवद्व
नात् गणशब्दस्यचसंख्यात्वात्क्लीवत्वस्यसंभ
वात् तथाचनपुंसकेयमेववत्यति रात्रेःप्राक्सं
ख्ययात्वितिकौमुदीअन्येप्याहुः गणानांरात्री
णांसमाहारःइतिद्विगौकृतेसमासांताःइत्यका
रांतोत्रपक्षत्वाभावादकारांतोत्रपदोद्विगरसि

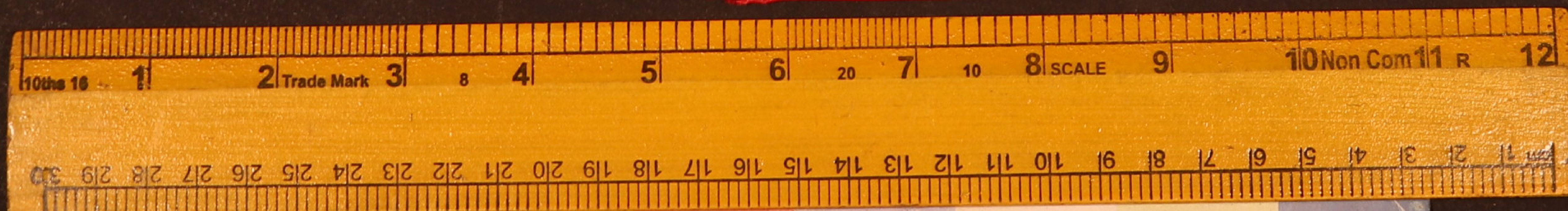

का॰
म॰
५२

57

यामाख्यत इति स्त्रीत्वाभावेन पुंस्त्वकमिति ज्ञो
प्राप्ते बाधित्वानेन पुंस्त्वे प्राप्ते पात्रादित्वात् क्लीब
मिति पक्षं २ ॥ प्रदोषो रजनीमुखे ॥ प्रदोषे
त्येवं हापप्राप्ते प्रदोषायाः प्रादिसमासः प्राप्ते
घायायत्रेति एकविभक्तिश्चेत्युपसर्जनत्वे गोस्त्रि
रित्यादिना ह्रस्वत्वे न च प्रदोषाशब्दोयमस्त्री
घाचायमेव वक्ष्यति नक्तं दोषा च रजनाविति
घमस्त्रीप्रत्ययांतत्वे ह्रस्वत्वं तस्येदानींनोपि
शब्दोस्ति तथा च भट्टिः ततः कथाभिः समतीत
घामा रुरुहुस्तैन्यैः सहपुष्पकं तदिति ॥ हे रजनी
मुखस्य २ ॥ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ ॥ अर्धं रात्रे
र्धरात्रः निशीथः निशीरत्रस्मिन् शीते निशीथो
स्थाः इति कथनिशीथ इति निपातितेः सिद्धा
कितन्यायेन समाहृत्य द्वं द्वत्याद्वयः ॥ हे
मध्यस्य २ ॥ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ याति
मः यातेर्मणिति मक्र् यहायच्छति उपरमति
त्रिरहृश्चानेनेति यमः उपरमेच्चा अप्रवेशितः
तेः प्रक्रियते कोटिरस्मिन् प्रहरः पुंसीति
हे प्रहरस्य २ ॥ स पर्वसंधिः प्रतिपत्पंचदशो
रंतरे ॥ प्रतिपत्पंचदश्योर्मध्ये पर्वसंधिः पं
शानो पर्वणो तस्य पर्वणो इति डिति डश्च पं
श्रीति द्वयोरपि पौर्णमासामावास्यायोर्ग्रहणा
तिथिसंधिः ॥ कालपक्षे २ ॥ पक्षांतौ पंच
दशी द्वे ॥ पक्षातिह्रेपंचदश्यौ पौर्णमासावा
पक्षांते पक्षस्यांतौ पक्षे २ ॥ पौर्णमासी तु
र्णिमा ॥ सीयतेति यौनोत्तयोः इष्टिश्चाने
ते वैणादिको सिप्रत्ययः मासेंदुः संपूर्णो य
सा पौर्णमासीति तिथिः सास्मिन् पौर्णमासीति

पातनात् पूर्णा अथवा पूर्णो मासः पूर्णमास तस्येयं ति॰
थिः तत्र भवे चेत्यणि यद्वा पूर्णो मासो विद्यते स्या॰
पूर्णमासा पूर्णा पौर्णमासी पूर्णिमेति पृथ्वीश्राण्य
यने भावे क्तः भावप्रवचनोता दिमन्वक्षमइत्यम
निटाप् पूर्वाणं पूर्णिरित्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावदिति॰
क्तिन् न त्वेव पूर्णिमिमीते पूर्णिमा अतः इति॰
स्वामी द्वे २ ॥ कलाहीने सानुमतिः ॥ सा पू॰
र्णिमा उदयकाले प्रतिपद्योगात् कलाहीने चं॰
द्रे अनुमन्यत इति क्तिन् अनुमतिः स्यादेकं २॥
पूर्णे राका निशाकरे ॥ सा एव सा पौर्णमासी पू॰
र्णे चंद्रे राका स्यात् राति शुभमिति रादाने कृदा॰
दावतिभ्यः क इति कः टाप् बाहुलकात् कोणइति
न ह्रस्वः एकं २ ॥ अमावास्या त्वमावस्या दर्शः
सूर्येंदुसंगमः ॥ अमा नाम रवेरश्मिश्चंद्रलो॰
के प्रतिष्ठिता तत्र सोमो वसत्यस्याममावास्या॰
ततः स्मृतेति ॥ अमा सह वसतोः अस्यां चंद्रार्कौ
विति सामावस्या अमावस्यास्यादन्यतरस्यामि॰
ति ण्यति अमावास्या पक्षे वृद्धिभावनिपातनात्
अमावस्या द्वयोमावसीति रभसः अप्यमावस्या॰
मावासीवामामासाख्यमासीति शब्दार्णवे चाने
कार्थप्रत्याह दृश्यते यास्मिन्केः दर्शः पुंसि चः यद्वान॰
दृश्यते चंद्रे अत्र मंगलवदर्शः दृश्येते उपलक्ष्येते॰
चंद्रार्कौ वत्रेति दर्शः इत्यन्ये सूर्येन्दोः संगमे त्रेति॰
अधिकरणे बहुव्रीहिः ॥ चत्वारि दर्शस्य ४ ॥
सा दृष्टेंदुः सिनीवाली ॥ सा अमावस्या चतुर्दे॰
शी योगात् दृष्टचंद्रा सती सिनीवालीत्युच्यते॰
सिनी नाव वर्तते सा लक्ष्मी सतद्योगात् श्री ह्यादिति॰
सिनी चंद्रकला मा बाबाल्यव गौरादिपाठात्॰

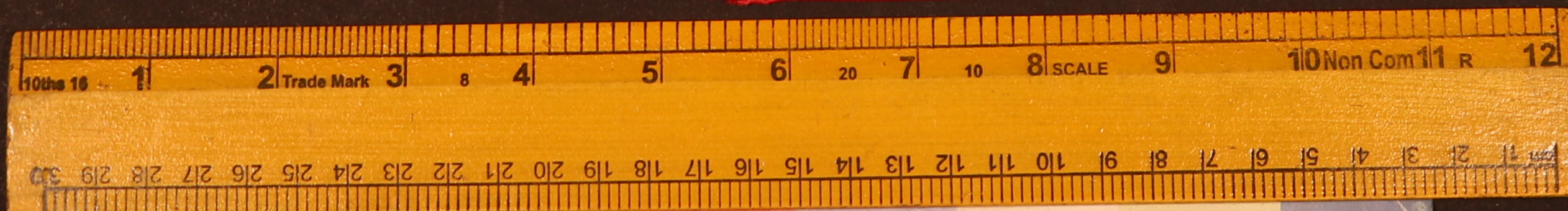

रा॰
मु॰
५३

53

ज्योत्स्नी वलति धारयति वा कर्मण्यण् ज्योत्स्नी वा
स्त्रियां पुंवद्विति न पुंवत्त्वं संज्ञापूरण्योश्चेति निषे
सिनीसितावालीकलातस्यामिति स्वामी एवं
॥ सानष्टेंदुकलाकुहूः ॥ उदयेऽमावस्यायो
न्नष्टचंद्रकला सामावस्या कुहूः कुहयति विस्मा
तिकुहविस्मापने चुरादिः अतः कृकमितमिता
निमनिखजिभ्यः कृरिति बाहुलकत्वात् कुह
पीतिधातुप्रतीपः मृगादित्वात्कुहूः तथा
कुहरञ्जकुहूस्वरकतन्त्रकरणे वाणियामिति
ध्यवासी तदेतास्वेतत्त्वे प्राप्ते तदपवादमाह एवं
॥ उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विंदौ च पूष्णि च ॥
हपूर्वांशावेचक्चजिचभावकरणयोरिति
पः वृद्धिः उपरागः उपरज्यतेनेनेति उपरागइति
स्वामी ग्रहणं ग्रहः ग्रहवृद्दृहृत्यप् द्वे राहुचंद्रसे
नस्य २ ॥ सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ ॥ उपसर्जन
ति सभावः उपरक्तः कर्तरि क्तः ॥ द्वे ग्रस्ये के रा
स्तचंद्रार्कयोः २ ॥ अग्न्युत्पात उपाहितः ॥ अ
रुत्पाते वैकृतं उपग्रासत्रमाहितं द्वे आकाशा
श्निर्वै विद्युत्कृतस्य २ ॥ एकयोक्त्या पुष्पवं
दिवाकरनिशाकरौ ॥ एकया उक्त्या पृथक्वचने
नेपसीति वत्त्वं चंद्रार्कौ पुष्पवंतौ विवृत्त्यते एवं
भिधानेप्येकवचनं तोयि पुष्पवानिति मतं
स्त्रायमिति केचित् रविशशिनौ पुष्पवंताव
तिनाममालायां प्राक् प्रत्यक्षरणोधरशि
स्थित पुष्पवंताभ्यामित्याश्च श्रेयं जयोर्वादेत
नात्रित्वाहिवचनान्तत्रायेमिलितयोरेवाभिध
नात् तथैवमत्र वेत्रदर्शनाश्चेति दिवाकरनिश
विति देवताद्वंद्वे चेति नानङ् अतो द्वंद्वत्वं

ग्रहणं तु वर्तमाने पुनर्द्वंद्वग्रहणेन वेदलोकसहचा
रितद्वंद्वग्रहणात् अस्य तु द्वंद्वस्यातथात्वात् अत
एव रविचंद्रावपि नोपलक्षितावितिघटकर्परः ए
कं २ ॥ अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठाः ॥ चक्षुर्यावा
त्कालकृत्रिमनेत्रविकासानंतरं पक्ष्माकुंचने जाय
ते स निमेषः तेऽष्टादश काष्ठा साचादिक्पर्यायेसाधि
तसमृद्धवाचित्वात् काष्ठेत्येकवचनेप्येवमन्यत्रापि
बोध्यः एकमष्टादशनिमेषावच्छिन्नकालस्य २ ॥
त्रिंशत्तु ताः कलाः ॥ ताः काष्ठास्त्रिंशत्कलाः कल
संख्यानेकलयति कलाश्चतुष्टाप् एकं २ ॥ तास्तु
त्रिंशत्क्षणाः ॥ ताः कलास्त्रिंशत्क्षणाः क्षणहिंसायां
अच् एकं २ ॥ ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियां ॥ ते
क्षणा द्वादश मुहूर्तः हुर्च्छा कौटिल्ये बाहुलका
दुर्निरुपिति क्तः मुडागमश्च वालोपश्च कावलो
पः हलि चेति दीर्घः एकं २ ॥ ते तु त्रिंशदहोरा
त्रः ॥ ते तु मुहूर्तास्त्रिंशदहोरात्रः अह्ना सहिता
रात्रिरिति समासः गणरात्रवदच् अह्नोह्नविधौ च
एव रात्रिरथांतरे एपसंख्यानमिति कः अहोरात्रावि
मौ पुण्याविति स्वामी एवं समाहारे क्लीबमप्यहो
रात्रे वामनलिंगानुशासने द्विगुरव्ययावाक्यदंत
द्रूतिनपुंसकत्वेनाहोरात्रं द्विरात्रमित्यादाहृतमि
ति सम्मतिः एकं २ ॥ ते तु पक्षे दश पंच च ॥ ते पंच
दशाहोरात्रः पक्षः पचति भूतानि पचेः स्वदेवादि
हसिकसिभ्यः सइति बाहुलकात् सः वप
ति अच् पृषोदरादित्वात् वर्णविपर्यये पक्षः इत्य
न्यः एकं २ ॥ पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ ॥ शु
क्लपक्षः पूर्वसंज्ञः कृष्णपक्षोपरसंज्ञः ॥ क्रमे
णैकैकं २ ॥ मासस्तु ताउभौ ॥ तो पक्षौ मासः

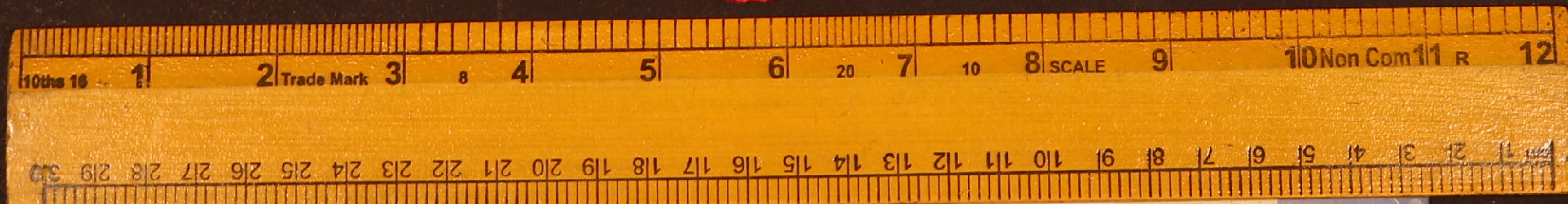

रा॰
मु॰
५४

54

पतञ्चांद्रेणमानेनसौरादिमानेनत्समस्यतेपरि
यते तेनासौवासमसौपरिमाणेइत्यलञ्चेतिचन्द्र
रादित्वाडल्लेतोण्यं तौहोवर्षांशकः श्रामेवर्ष
ग्रहर्गणइतिनामनिधानात पक्के १ ॥ हौहौ
चादिमासौस्याद्रतुः ॥ हौहौमाघादिमासौऋतु
यतिश्रेतञ्चेतितुः चकारेणकिञ्चाकृणभावः
फाल्गुनौशिशिरंतुः एवंद्वाभ्यामपरेपंच नञ्च
मीत्यादिवक्ष्यते तत्रहौहौमाघादिमासाविति
र्थेउच्यते सत्यमेतदयनप्रदर्शनार्थमुक्तं मार्गे
मासाविच्छमानहेमंतशिशिरवसंतैस्त्रिभिर
मुक्तंस्यान्नचतैरयनं किंतुशिशिरवसंतग्रीष्म
प्राहृट्शरद्धेमंतैस्त्रीतः प्रकृतोपयुक्तमिदमु
वास्तवंतुवक्ष्यते मार्गादीनायकौरितिग्रन्थवा
येनविधिरित्यतोवक्ष्यमाणेनसहनपौनरुक्त्यं
कं १ ॥ तैरयनंत्रिभिः ॥ तैस्त्रिभिऋतुभिःप
यनं श्रयते ऽर्कोनेनइणगतौल्युट् पक्के १ ॥
नेहेयातिकटदक्षिणार्कस्यवत्सरः ॥ हेश्रयने
ते श्रर्कस्यउत्तरागतिः दक्षिणायनं श्रनयद्व
कं १ ॥ समरात्रिदिनेकालेविषुवंविषुवञ्चत
॥ रात्रिर्दिवसश्चतत्त्वेत्यादिनासाधु समंरात्रिदि
यत्रविषुमान्येव्ययंतद्वियते श्रस्येतिमतुप्श्
यामितिवत्वं विषुवमितिर्वीमत्वर्थेलच्यात हौ
वस्य २ ॥ मार्गशीर्षेःसहामार्गःश्राग्रहायणि
कुसः ॥ मृगशिरसायुक्तापौर्णमासीनत्तं
युक्ताःकालइत्यण श्रविशीर्षेइतिशीर्षादेश
मार्गशीर्षीपौर्णमासीश्रस्मिन्निति सास्मिन्पौर्ण
मीतिसंज्ञायामित्यण मार्गशीर्षोमासः एवंपौ
दिरपिमार्गपौषयोःप्राणिनोवल्लमुपचीयं

तिवैयादिकंततः सहोबलंउपचितमस्मिन्नस्ती
तिसहः सहशङ्कान्मत्वर्थेमासततोरितियत त
स्यलगाकारेरेफश्चवत्तव्यइतिवालुक् पन्नेतम
हस्यःपौषहृदः तत्रमार्गोमहासहमहइतिशङ्का
णेवादहंतोपिसहशङ्कः तथाच सहस्यप्रथमेमा
सिवाहृयेहोषसंचयमितिचरकं मृगशिरएवमृ
गशिरःमृगइतिरुद्रकोशात उयुक्तापौर्णमासी
मार्गी ततःएवंवदणादिमार्गः श्राग्रहायणीयोगा
दाग्रहायणिकः श्राग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ज्यो
त्स्नादित्वादणिश्राग्रहायणोपीतिपुरुषोत्तमः ॥
चत्वारिमार्गशीर्षस्य ४ ॥ पौषतैषौसहस्यश्च ॥
पौषतैषौएवंवत पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्राणियलो
पवक्तव्यः इतितुविशेषः सहस्यइतितत्रसाधुरि
तियत ॥ त्रीणिपौषस्य ३ ॥ तपोमाघे ॥ तप
तेरसितपः पुण्यमासत्वात्तपोत्रास्तीतितपाःसांताः
सहोवत्साधनेमार्गवन्माघः ॥ द्वेमाघस्य २ ॥
श्रथफाल्गुणे स्यात्तपस्याःफाल्गुणिकः ॥ फा
लेगुंक्कु चेत्यनेनफल्गुणौफुल्लादिफल्गुणोःका
लेजातइति फल्गुणषाढाभ्यांटानाविति टप्रत्य
येफाल्गुणीजेनोफुल्लादिविति रूपरत्नाकरः फा
ल्गुणल्वंतेनमासेफाल्गुणेचास्यएणीमेतिधर
णिः फाल्गुनीभिर्युक्तापौर्णमासीफाल्गुनी वि
भाषाफाल्गुनीत्यादिनाठगनोफाल्गुनिकाः तप
सिसाधुःतपस्यः ॥ त्रीणिफाल्गुनस्य ३ ॥ स्या
च्चैत्रेचैत्रिकोमधुः ॥ चैत्रिकःफाल्गुनिवत मन्य
तेसर्वत्रकामदेवोत्र मनज्ञानफलिपाटिनमिमनि
मनाग्रङ्कु पदिनाकिधातश्चेतितःधञ्चांतादेशःम
धुःयद्वामधुवसंतोत्रास्तीतिमत्वर्थेमधोर्जश्चेतिज

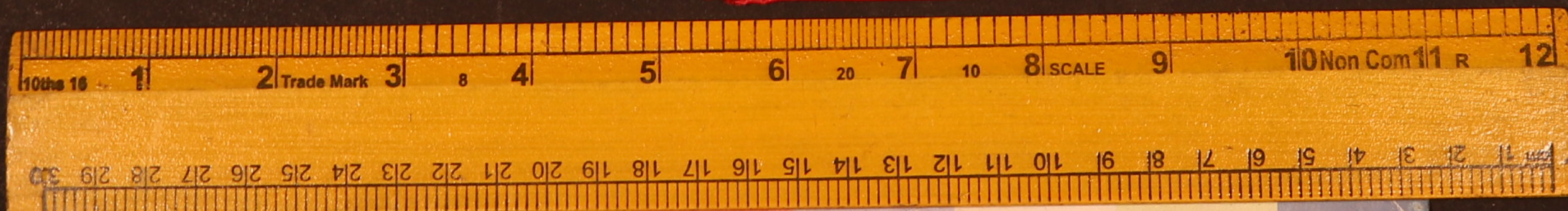

रा॰
मं॰
५५

55

स्यवाल्वकिमधुः ॥ त्रीणि चैत्रस्य ३ ॥ वैशाखे
माधवो राधः ॥ शुष्यन्तं मधुरत्वात् मधोः जे
न माधवः राधया युक्ता पौर्णमासी राधी ततः एवं
हणि राधः ॥ त्रीणि वैशाखस्य ३ ॥ ज्येष्ठे शुक्रः
ज्येष्ठ इत्यण् हयेन एवं कत्वा हस्त्र भावे ज्येष्ठोपि ज्ये
मासि च रूढे च ज्येष्ठा च यस्मात् पौषिकेति त्रिकाण्डशे
षात् शोभित्रस्य प्रथमं मतानि ज्येष्ठ विरह इति ज
रहामस्यार्थमिदं शुक्रशोचनमस्य त्र शुक्रशब्दो
नाकार रेफश्च वक्तव्य इति शुक्रः ॥ हे ज्येष्ठस्य २
शुचिरप्ययं आषाढे ॥ अग्नौ शुचिरुक्तः आषाढ
स्तत्र ततः एवं वदत्य हयेन आषाढः अयमिति शु
पुंस्त्वाव्ययुक्तार्थेन तत्र आषाढे स्त्यत्रं मूर्धन्यव
स्त्वाप्यति शुचि विशादि मत्रे रत्तिः यद्योहि णोय
फलं तद्देव स्त्यताषाढा महितेव चेत्रे इति वदा
मेत्व एपोरवादित्वात् हे रूपं स्यादाषाढे त्वाषाढ
इति शब्दार्णवः आशाढि षाढो कतङ्इति तालव्या
पिजाता वेकवचनमव्ययकं ॥ हे आषाढस्य
श्रावणे तु स्यान्नभः श्रावणिकश्च सः ॥ श्रा
इतिश्रोणे तेवेङ्कुलमन्यत्रापीतिलक् श्रवण
वहणि श्रावणः मध्यव कारवान् स्त्रीपुंसयोः
भेदे श्रवणां श्रतिकर्णयोरिति रभसकोषात् न
मेघाः सन्त्यत्र नभाः सहोवत् भन्दुर्धरेत्रिपुनभः
वंशोस्त्रि पुमाच्चेनेत्राणश्रावणव पौराणिमतंनो
तत्कुरुह इति मेदिनिः नभासमेघत्वत्रत्वात्स्यन
इतित्वस्वामी श्रावणिकइतिविभाषाफल्गु
न्यादिनाटक् ॥ त्रीणिश्रावणस्य ३ ॥ स्युर्न
स्यप्रोष्ठपदभद्रभद्रपदाश्वये ॥ नभस्यवन्नभ
प्रोष्ठपदी पौर्णमासी ततः एवं वदत्य भीमभी

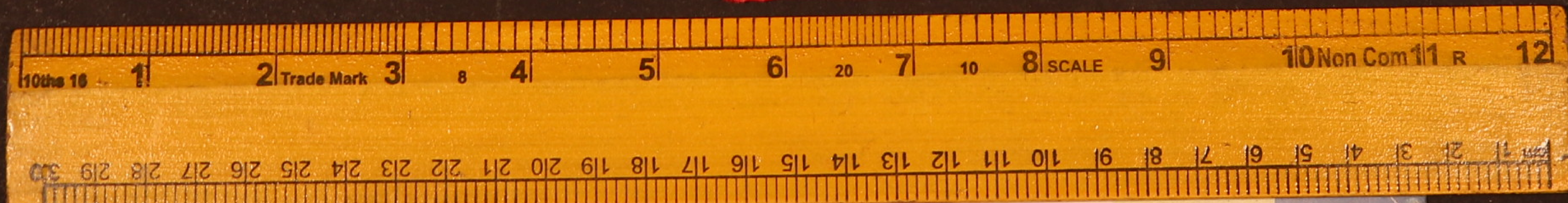
नेतिवदेकदेशेन व्यवहारात् भद्रया युक्ता पौर्ण
मासी भाद्री ततः एवं वहणि भाद्रः एवं भाद्रपदः ॥
चत्वारि भाद्रपदस्य ४ ॥ स्यादाश्विन इषोप्याश्वयु
जोपि ॥ आश्विनः एवं वत् इषमन्नोष्णीइ या
त्रामस्मिन्मासे जिगीषुणामस्ति अचिहृषोमूर्धन्यो
तः अनिमिषेनिमिषेलणमुख्यतइति माघव मका
त् अश्वयुक् अश्विनी ततआश्वयुजी पौर्णमासी
ततोमासे एवं वदत्य आश्वयुजः एषोदरादित्वा
त्वादुस्त्वोपि आश्विनो अश्वयुजश्चेष इत्यमरमाला ॥
आश्विनादि त्रीणि आश्विनस्य ३ ॥ स्यात्तु कार्तिकः
॥ बाहुलोर्जो कार्तिकिकः कार्तिकः एवं वत् ब
हुलाः कृत्तिकाः एवं वहणि बाहुलाः ऊर्जेन्त्या
हृमाहुरितिनाममाला तदत्र मासे जिगीषतामु
त्साहश्चि ऊर्जः कार्तिकिक इति श्रावणिवत् ठञ्
चत्वारि कार्तिकस्य ४ ॥ हेमन्तः ॥ हन्तिडः खेहे
मन्तः हन्तेर्डेह हिचेतिचझ् हिमादेशो मुडागमः
स हेमापि यज्ञात् हेमन्तस्यतलोपवचनमनर्थ
कं हेमन्त्रः प्रकृत्यन्तरस्यमत्वादिति मार्गपौषाभ्यां
हिमऋतुः तस्यैकं १ ॥ शिशिरोस्त्रियां ॥ शि
शिरो हिमतालव्यः प्राशुक्तः एकं माघफाल्गुण
भ्यामृतोः १ ॥ वसन्तः पुष्पसमयः सुरभिः ॥
वसन्ति कामोत्र वसन्तः तृह्वहीत्यादिना झच्
पुष्पाणां समयः सुष्टुरभन्ते रभसयुक्ता भवन्ती
ति सुरभिः सुएवोत्तरभेः सर्वधातुभ्य इतीन्
त्रयं चैत्रवैशाखस्य ३ ॥ ग्रीष्मऊष्मकः ॥ नि
दाघउष्णोपगमः उष्णऊष्मागमास्तपः गिरतिगी
र्णयति प्राणिनः चर्मसीम भीमग्रीष्मइत्योणा
दिक निपातनसूत्रेण गिरतेर्मक् प्रत्ययो ग्रीष्मा

रा॰
मु॰
५९
56

देग्रीष्मोमुडागमश्च निपात्यते ग्रीष्मः उष्मैवोष्म
उष्मकाहे वाहुलकान्मानिन्नदीर्घः यावादिपाठा
त् मकिग्रहे तोपि उष्मोचर्मैस्त्रणोति यथा ग्रीष्मेउ
त्तितेलिषिरितिवोपालात् नितांतंदह्यते त्रैति
वीहहेहेलश्चेति चत्र नास्त्यादित्वात्कुत्वेनिदा
तत्यान्तामपगामोत्रेत्तुलोपगमः उषति उषदा
ह्यणात्तिजिटीउःछाविभ्योनक्त उत्मः उपकृताठं
निन्न उष्माउष्माउपनिदाद्योरितिनोतोबो
उष्मागमइत्यन्योपसर्गनिहत्यर्थे तपतितप
विग्रहेतः तपेनवर्षाः शरदाहिमागमइतिमा
॥ समग्रीष्मेऋतोः ७ ॥ स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भू
वर्षाः ॥ सचश्रेणाषाढाभ्यांप्रवृट्वर्षेमिति
त्रप्रावृट् घोता एषवृषप्रत्ष सेचने संपदादि
त्वक्विप् नहिवृत्तीत्यादिना दीर्घः वर्षणांवर्षा
घाच्यत्राल्ति अचिटाप् प्रवर्षाः वर्षाः भूम्नीति
त्वेहयेवर्षाऋतोः २ ॥ सच श्रावणभाद्राभ्यां
प्रथ शरत्स्त्रियां ॥ सचाश्वयुक्तकार्तिकाभ्यां
घशीर्यंते सस्याः पाकेनोषधयः शृणातिहिं
तापेनवा शृहृतमोऽदिः शरदोता भागुरीय
पिशारदावत्तथाच शरद्गवेकृत्वेदया प्रावृहा
यास्तहेति विश्वः एकमाश्विनकार्तिकाभ्यां
तोः ३ ॥ षडमीऋतवः पुंसिमार्गादीनांयु
क्रमात् ॥ अमीहेमंताद्यः षड्मार्गादीनां
सानांहयेनहयेनऋतवः पुंसि भवंति ऋशा
केत्वादयइतित्वन्न ॥ हेमंतादीनांषसां
कमेकं ३ ॥ संवत्सरो वत्सरोब्दोहायनो
शरत्समाः ॥ संवसंत्यत्र ऋतवोत्रसंएद्वोदमे
सरन् सस्यार्धधातकइतिसस्यतकारः वा

त्मस्येति पदेमान्तमास्ति कोऽवकारः पदेनुम्बान्तुः सं
वत्सरः अनुसारात्पदेषिवकारस्यद्वेतो एत्वान्तमत्ते
एवसंवत्सरः परिवत्सरवत्सरः इतिशब्दार्णवः अ
प्यते सौ ग्राम्लक्माशौ अहात् दयश्चेतिदन् फलत्वं
चशाद्वः जहातिजहीतेवाहूश्चश्रीहिकालयोरिति
ल्युडुहायनः असीतिसंबंधः हायनः स्वीतिपाठे
शारदित्यन्वयः प्रत्यादित्वात् शारदोपिसमायोषि
तिशारदइतिरत्नकोषः समतीतिसमघ्टमवैल्क्ष
व्येदंताहिः पचाद्यचृटाप् समासमेतिसमंमांति
वर्तंते ऋतवोस्यांवासमानित्यंबहुवचनांतोइत्यो
के तथाचवामनः समासिकत्तावर्षाअप् समनो
तल्लोकमइतिसमांसमांसमांविज्ञायतइतिनिर्दे
शः समायोसमायामिति हन्निर्दशनास्वेकत्वमपि
दृश्यते अतएवाथेकुशलोभ्रूश्चिरइतिनलिष्टितवा
न् बहुवचनेनत्त्वबहुवचनांतत्वेसूचयतिस्म
॥ षड्वत्सरस्य ४ ॥ मासेनस्यादहोरात्रः पैत्रो
वर्षेणदैवतः दैवेयुगसहस्रे द्वे ब्राह्मकल्पस्तौ
न्तणां ॥ मानुषेणमासेनपितॄणांकल्पवाडन
लादीनांअहोरात्रः मानुषेणवर्षेणदेवानामहो
रात्रः पैत्रदैवतयोस्तस्येदमित्यण् तत्रपितॄणां
कृष्णपक्षोदिनं शुक्लपक्षोरात्रिः उत्तरायणंदेवा
नांदिनंदक्षिणायनंरात्रिः देवानांयुगसहस्रद्वये
नब्रह्मणोहोरात्रः ब्राह्मइतिएवंवदण् ब्राह्मोजा
ताविति टिलोपः मानुषेणचतुर्युगेनदेवानामे
कयुगं लैंगेयुगमानेयथा ॥ एवंकृततयुगंना
मतत्त्रेताभिधीयते द्वापरश्चकलिश्चैवयुगाप
ते हिविख्याताः सहस्राणिशतान्यासंख्यातदेशाच
संख्याया चत्वारिंशत्सहस्राणितथान्यानिहृतं

यकं तथा दशसहस्राणि वर्षाणां शतसंख्या
शीतिश्च सहस्राणि कालस्त्रेतायुगस्य च सप्तै
युतान्याड्वर्षाणां मानुषाणि च विंशतिश्च सह
स्राणि वर्षाणां शतसंख्या षष्टिश्चैव सहस्राणि
कलियुगस्य च एवं चतुर्युगः कालः अतसं
कास्त्वतः ज्योतिषेतु वक्ष्यमि मेत्राअरंभमामा
दस्राशेषु जवक्रिवेदाः एतानि शून्यत्रयतासि
युगाब्दसंख्या परिकीर्तितानि एतच्च मानुष
नेन सत्यादीनां मानं तत्रैकेनापि यथा सत्यस्य
१७२८००० त्रेतायाः १२९६००० द्वापरस्य ८
० कले ४३२००० इत्यानीचषकाहाः ४३२
त्रिंशद्वाह्निकपंचशतोत्तरचतुःसहस्रवर्षा
कलिसंख्याया भूतानि ४५३२ तथा वर्गाणि त
माणि महीतापनीयराजपंडितश्रीनिवासः
संख्यायाः स्वसमयकरकृतवर्षाणि भूतानि
तच्च ब्रह्मणो दिनं त्वाणां कल्पो अत्रापि स्थिति
लोभूतानां ब्रह्मणो दिनं प्रलयकालश्च भूता
ब्रह्मणो रात्रिः तथा लैंगे चतुर्दशसहस्रोवैव
ष्वेकोहिजोत्तमाः निशंपते स्रजवो लोकाज्ञयं
शिजेतवः कोटीनां द्वे सहस्रे तु अष्टौ कोटिश
नि तु द्विषष्टिश्च तथा कोट्यो नियुतानि च सप्त
कल्पस्य संख्या कथिता कल्पशेषे तु कल्पयेत्
ल्पानां वै सहस्रे तु वर्षमेकमजस्य तु कल्पा
एसाहस्रं ब्राह्मणो ब्रह्मणो युगमिति ॥ मन्व
न्तरविख्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ मन्वंतर
रंतरं अवकाशो वधिर्वात्रेति स्रुपः सपेतिसम
तद्रक्तं लिंगपुराणे एवं चतुर्युगाख्यानां सा
ह्येकसप्ततिः कृतत्रेतादियुक्तानां मनोरंतरं

ते ··· ह्यब्दवर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमाः स
सषष्टिलक्षाण्यानि नियुतान्यधिकानि तु विंशति
श्च सहस्राणि कालोयः साधिकं विना मन्वंतरस्य
संख्येषा लिंगे स्मिन्कथिता द्विजाः ॥ मनवो ब्रह्म
सुतास्तु चतुर्दशैव तथा च विष्णुपुराणे स्वायंभुवो म
नुः ब्रह्मपुत्राः स्वारोचिषस्तथा उत्तमिस्तामसिश्चै
व रैवतश्चाक्षुषस्तथा षडेते मनवोतीताः सप्तमस्तु
रवेः सुतः वैवस्वतोयं यस्यैतत्सप्तमो वर्तते युगमि
ति एकसप्ततिरिति यत्पुराणेनया सार्धयुगेना
धिकानां सा यथा ह्रनामनिधाने सर्वज्ञश्रीनाराय
णचरणाः ॥ दैविकानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्म
णो दिने मन्वंतरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश तं
त्रकिंचिदप्यधिकं युगानामेकसप्ततिरिति तथा
मन्वादिह्रनोक्तं अपरे तु सप्तमनवः सावर्णिर्द
क्षसावर्णि ब्रह्मसावर्णिरित्यपि धर्मसावर्णिरुद्रसा
वर्णिरौच्यबोटिवत्स ॥ एते चतुर्दश मनवः ॥ सं
वर्तः प्रलयकल्पः क्षयः कल्पांत इत्यपि ॥ संवर्त
ते उपरमते जगदत्रेति संवर्तः हलश्चेति घञ् इति
रत्नावसानार्थः यथा लोकोयमति वृत्तउपरतइ
त्यर्थः प्रलयते अत्रेति लीङ् श्लेषणे पर चू प्रत्ययः क
ल्पंते विकृतलक्षणया लीयंते अत्रैति संतत्यामिति
घः कृपोरोलयति लत्वं कल्पः एवं बहुः क्षयः क
ल्पस्य ब्रह्मदिनस्यांतो अवधिरेकः कल्पो अत्र तथार्थो
न्यस्तु ब्रह्मणो दिनांतः कल्पः शास्त्रे विधीन्यायेसं
वर्ते ब्रह्मणो दिन इति शाश्वतः ॥ पंचप्रलयस्य ५
॥ अस्त्री पंकं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषं १
कलुषं वृजिनैनो घमंहो दुरितदुष्कृतं ॥ पंच्यते
नेनेति पचिव्यक्तीकरणे पविविस्तारे वा अकर्तरि

रा॰
मु॰
५५
58

चेतिचस्त्र् ऊत्वंसंकं प्राप्नोतिव्याप्नोतिपध्माना
मन्नित्यादिनासूत्रेनिपातितः पांत्यस्मादात्मा
रक्षतिपानेवेः श्रिभ्यः पः पापंकिलतिश्विति
करोतिकिलश्वैत्यक्रीडनयोः किलोडकचेति
वडागामश्चकिल्विषंकर्मशुभंत्यतितनूकरो
कल्मषं पृषोदरादिः कलयतिहननहिकलिस्या
च् कल्मषंत्रीण्यपिमूर्धन्यषाणिरज्यतेरजेः वि
तिहननच् हतिनंयोत्यधोनेनडाणगतोडाणश्रा
त्यक्षन् ल्युडुपनःसांतंनहेतिधन्यमितिश्रने
पीतिडः न्यक्कादित्वात्कुत्वं श्रचंश्रमेतियोत्स्या
धइतिश्रमगात्यादिभ श्रमेरंकचेतिश्रस्त्र्न् ऊ
गामश्च श्रंहः ऊष्मोपांतसांतंशीघ्रमंहोविद्या
ति श्रन्वस्वारहकारोचकारइवश्यते इत्यत्र
हेपकत्वइत्तेनागारात्प्राप्तमात्रंतडक्तं पकारं
डिकल्पेचभेदेपितत्वेकत्वेपिनिष्कर्षः जायते
वर्णानामनुप्राप्तः सउच्यते श्रहिगतावित्या
नोहइतिसिद्धेश्रपिरधीत्यतोमन्न् श्रोतिनि
समेडुक्केतिसूत्रमितिभीमः उपाध्यायसर्वे
श्रंच्यातेपरक्षन् सतमेदादितिकौमुदी इर्गम
हुदूरवीदिनोभावेक्तः इरितंदुरितंदुष्कृतं
मस्यदुष्कृतं इरुपधस्येत्यादिनाषत्वं ॥ द्वा
पापस्य १२ ॥ स्याद्धर्ममस्त्रियांपुण्यश्रेयम
तंवृषः ॥ धरतिविश्वमनिलस्रडजन्मदृष
न् श्रस्त्रियांधर्मधर्मः पुनातिपुञोपुण्यञ्
तियत् उडागमकत्वानि पुण्यंइष्टमनयोः
येनप्रशस्यस्येयसुनिश्रादेशः श्रेयः सांतम
शोभनंकृतंकर्मविशेषणसमासः वर्षति
गुपधात्कः वृषः ॥ पंचधर्मस्य ५ ॥ मुत्तं

प्रमदोहर्षः प्रमोदामोदसंमदाः स्यादानंदथु
रानंदशर्मसातसुखानिच ॥ मोदनंमुत्तदोतानु
दइदितिक्विप् प्रीतिः प्रीञःक्तिन् प्रीतिसाहचर्यात्
मदः स्त्रीत्वंप्रमोदसंमदौहर्षइतिनिपातितौप्र
मोदामोदसंमदाश्चनंताः हिलोःथच् श्रानंदथुः
पुणात्यशुभंसर्वधातुभ्योमनिन् शर्मनांतमि
नोत्यशुभंसातंसेस्तथेइतिस्त्यण्वामिदमिल
धूरविभक्तानितिबाडुलकात्तन् श्रयंचदांत्या
दिः तथाचदेवीशतके श्रनुलोमप्रतिलोमके
सातंवर्णाननस्यावहसिहवस्यानननमोवत्तसा
इतिश्रयते सोऽज्ञातावाक्याद्यपरः इतिकौमुदी
स्यतिदुःखंसातंपृतकर्म घेतन्त्रूकरणेणइतितुः
स्वामी धाएदानेक्तः जनपरोखनामित्यात्वंसातं
मितिसोमनंदीशोभनानिखानीन्द्रियाण्यनेन
मसुखनत्यशुभमितिसुखंजातिकालसुखादि
भ्योनच्यादनादितिसुखइत्रेणसुष्ठुखातत्वनेडः
हादशप्रीतेः शेषंत्नसुखस्यप्रीतिः सुखजोवि
कार इतितुकौमुदी १२ ॥ श्वःश्रेयसंशिवंभद्रं
कल्याणंमंगलंशुभं भावुकंभविकंभव्यंकुश
लंक्षेममस्त्रियां शस्तंच ॥ श्वश्चागमिश्रेयोत्र
श्चः श्रेयसंश्वसेवसीयः श्रेयसइत्यचूसमासां
तः भिदिकल्याणेसुखेचरजीश्रीतिरच्निपात्य
तेश्रादेशातालव्योश्चतिश्रशुभंशोतन्नूकरणे भं
दतेभद्रंभदिकल्याणेसुखेचरजीश्रीतिरच्नि
पातितः शिवंतथेतित्रिकांडशेषः कल्यंनीक
नत्वमणतिश्रणतेकर्मण्यण्कल्याणं मंग्यते
मनिनात्यर्थः मंगेर्दषादित्वात्कलच् मंगलंशो
भनंशुभंइगुपधेतिकः धनोभवनशीलंलघव

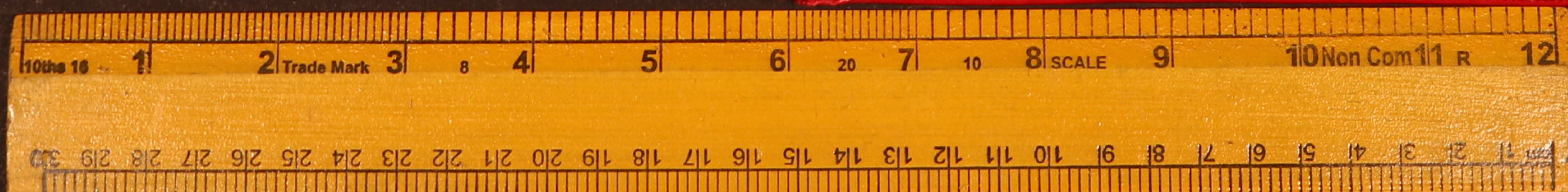
तपदेत्तुकाच्च भावुकंभवोभद्राणिमत्तयोरि
दयःभवोभद्राणिरत्राणिभवन्नभवकिं धन्ने
वतिअनेनभव्यंभव्ययोगेतिसाधुः कुशेःसो
हग्वादित्वात्कलच् कुशालंतालव्यमध्यकुश
वर्षितइतिविस्तव्यूत्सेमेंडनेकुशावयोरपो
यः इतिवामवदत्ताश्लेषः कुशानिष्कर्षेइत्या
मूर्धन्यमध्योपीत्यलंकारोमूलः क्षिणोत्यशु
क्षित्त्वयेअक्षित्त्वक्षितिमनन्तेमम स्त्रियामि
वंधः शस्यते शंइत्युक्तौभावेक्तः शस्तं ॥ शेव
कल्याणमात्रस्य १२ ॥ अथत्रिषुद्रव्ये पाप
पुण्यसुकृतानिच ॥ पापपुण्यशब्दौसुकृतादयः
शक्तौलाघवेयोक्तलिंगाः उपचारतइतिअ
विशेष्यवर्तमानादिलिंगाः ततस्त्रियांक
णीअन्वेतार्थेताः सुकृतः सुकृतः इ
सुकृतः इतिक्रियानिबंधनंवाच्यलिंगत्वंन
णनिबंधनेसकलमपीयमध्यारोपः इतित
णप्रयोगः ननुकथंदारिद्र्येपिपनित्वेपिव
परिजनः सुखमित्युच्यते अभेदोपचारेपिन
प्रतिविशेषणत्वेनसुखादिद्रव्यलिंगमिह
षेप्रधानंद्रव्यंप्रतिविशेषणंतेविवक्षितमि
लिंगमेवकेचित्तुपापपुण्यसुखादिचेतिम
स्तेपठित्वाःदिशाह्वेप्रत्येकंअभिसंबध्यंती
कोमहती ३ ॥ मतल्लिकामचर्चिकाप्रकांडमु
तल्लजौ तदुतल्लजौपाहः ॥ प्रशस्तवाचका
न्यमूनि ॥ ननुशस्तप्रशस्तयोः कोभेदः येन
ल्लिकादयः शस्तप्रशस्तपर्यायाः पृथग्उच्य
च्यतेशस्तंमंगलंप्रशस्तमत्यर्थंश्रेष्ठंकिंच
वचनाः शिवादयोगुणेपिवर्तंते इत्येपिम

कादयस्त्वाविष्टलिंगाइत्यपवर्तंते खट्वादिवत्
आविष्टलिंगान्यलिंगानांसामानाधिकरण्येपिनि
जलिंगंनजहाति यथा श्रेष्ठमतल्लिकागोप्रकांडं
कुमारीतल्लजः तथाचमाघः अविमृष्यैवेत्तगोम
तल्लिकामिति अस्त्रीप्रकांडोविटपेतरुस्कंधप्रश
स्तयोः इतिमेदिनिः कोपुंस्त्वंततःकानिदंडका
नेहुः उकानमश्चांतोयोवीरवरुः प्रकांडकाविति
महिः अतएवमतल्लिकादीनांरूढिशब्दत्वात् प्र
शंसावचनश्चेतिनित्यसमासः संघोद्वाविति नि
पातनाद्वर्थः ॥ पंचप्रशस्तस्य ५ ॥ अयः शुभा
वहोविधि ॥ शुभकारिदैवमयः इणगतौपचाद्य
च् शुद्धपार्सिरयान्वितरुक्तः खलभेः सदानयव
तायवतीतिकिरातः एकं १ ॥ दैवंदिष्टंभागधेयं
भाग्यंस्त्रीनियतिर्विधिः ॥ देवादागतमागतं दै
वं एवंकर्मदिश्यतेस्मदिष्टं दिशअतिसर्जनेक्तः
भागेकदेशयोर्भागइतिरुद्रकोषात् भागएवभा
गधेयंस्वार्थेभाग्यरूपनामधेययोर्भाग्यं भक्तसेवा
यां अहृल्लोपंतात्वहडिः चजोरित्यादिनाकुत्वं
भजात्यश्चेतिभाग्यमितिस्वामी नियम्यतेनयेति
नियतिः क्तिन् विधीयतेनेनेतिविधिः ॥ षट्शु
क्तनशुभाशुभकर्मणः ६ ॥ हेतुर्नाकारणंबी
जं ॥ हिनोतिव्याप्नोतिकार्यं हिगतौवृद्धौचनिज
निभावाहिभ्यश्चेतितुन हि हेतुः करोतिइतिल्यु
ट् कारणं विशेषेणजायतेऽनेनउपसर्गेसंज्ञा
यामितिडः अन्येषामपिदृश्यतः ॥ बीजंत्रीणि
कारणस्य ३ ॥ निधनंत्वादिकारणं ॥ निधा
नंबडुलमन्यत्रापीतिल्युच् आदिस्तुप्रथमंत
त्कारणंचेतिआदिकारणंपतञ्जैवेशेषिकादिभिः

अ॰ को॰ ६०
60

समवायकारणमुच्यते अत्वन्यैस्तपादानका
यैत्तकारणमिति ॥ हेप्रथमकारणस्य २ ॥
त्रत्तआत्मपुरुषः ॥ तदिदः क्षेत्रशरीरं ज्ञाना
क्षेत्रज्ञः ज्ञानस्य शरीरात्मसंयोगासमवायका
कत्वादिति कौमुदी अततिसंचरति अततमानभ
वेसातिअंशमन्ततिनाविति मत्व आत्मा अव्यक्तं
इत्यादः शरीरं पुरमुच्यते अव्यक्तके पुरेशेते पु
क्तेन चोच्यते इति पुरुषः पृषोदरादिः पुनात्यने
पुनातेः पुरुषइत्यन्ये ॥ त्रीण्यात्मनः ३ ॥ प्र
नेप्रकृतिः स्त्रियां ॥ प्रीतिप्रसीयते त्रस्पुरिप्रधा
प्रारंभात्क्रियतेनया प्रकृतिः क्तिन् ॥ देसस
त्वमस्ता मान्यावस्थायाः २ ॥ विशेषः कालि
वस्था ॥ कालकृतेवस्तावर्मायौवनादिश्चवि
वस्याग्रह व्यवस्थायामिति निर्देशात् स्याग
पचौभावाइति क्तिन् कालिकाइतिनिर्देशः
हृतादिभ्यः ठक् पके १ ॥ गुणाः सत्वं रजस्त
सत्वादयस्त्रयः प्रकृतेर्गुणाः सत्वे लघुप्रकाश
ज्ञानेसुखहेतुः रजोरागात्मकं चलंलोभजन
दुःखहेतुः तमश्चावरकप्रमादमोहजनकं गुरु
मोहाभ्यासेस्तत्तोभावः सत्वं रंजयति भूरंजिभ्यां
दितिअसुन्रजः तम्यत्यनेनामनितमः पृषो
दित्वादस्यंतपुंलिंगावपीमौ पुष्पेवेशेगुणेवैश
येरजसामहेत्वत्यलिनी पुष्पइतिसौ पुष्पेतम
चि असंतोपिसत्वं वदंतितेकस्मात्सत्वमी रज
इति रजकं त्रीणिस्वनामप्रसिद्धानि पृथक्पृथ
गुणाशब्दवाच्यानि ३ ॥ जनुर्जननजन्मानिज
त्पत्तिरुद्भवः ॥ जनुरितिजननेजनुः जनेरु
नजनने भावेल्युडितिजननंमनिन् जन्म इतिप

मकि जन्मादेत्तोपीत्युनादौ जनिघसिभ्यामनिन् ज
निहज्ञोश्चेतिवृद्ध्यभावः जनिश्चसौ उत्पत्तिसाहचर्या
त्किमर्थे जनिर्नानेत्तोर्ह्याजन्मइतितुप्रयोगात् पुं
स्त्वंच उत्पत्तिः क्तिन् उद्भवः अप् ॥ षट्जन्मनः ६ ॥
प्राणीतु चेतनो जन्मी जंतुजन्युशरीरिणः ॥ प्राणि
शरीरिणोरेतदिनिः चेतनोनेद्यादिः जन्मीब्रीह्यादि
भ्यं इनिइतिदिलोपः अहंतत्वाद्यातइतिहनौजाय
तेजनेर्हेतुवतत्तुः जंतुः एवं धातिमनिसृपिदमि
जनिभ्यो यक्तजन्तुः ॥ षट्प्राणिनः ६ ॥ चित्तंतु
चेतोहृदयं स्वांतंहृन्मानसं मनः ॥ चितीसंज्ञाने
भावेक्तः चेततेअसुनि चेतः क्रियते विषयैः हृदयं
क्लोःहृत्क् हृकौ चेतिकयन् सुदागमश्चहृदयं य
द्यपि बाह्यविषयेभ्यो विच्छिन्नमनाकुलमनः स्वांतं
तदुक्तस्वांतेतिनिपातितं तथाप्यभेदोह्यत इति
ह्यापितथा क्रियतेह्रतेः क्विप् तकोवर्णोव्यत्यया
नकारेदकारः तथाचहृदिप्राणइतिप्रयोगः दांते
प्रकृत्यंतरमस्तीतिस्वामी मनएवमानसंप्रज्ञाद्य
णइतिमनो दीदीर्घपाध्यायमर्वत्वं ॥ सप्तम
नसः ७ ॥ इतिकालवर्गविवरणंसमाप्तं ४ ॥
बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीः प्रज्ञाशेमुषीमतिः प्रे
क्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ बु
ध्यतेनया क्तिन् बुद्धिः ईषागतिहिंसादानेषु ईषो
सेत्यकारः ईषामनसः ईषा मनीषा पृषोदरादि
त्वाद्धिलोपः मूर्धन्यः षः पृल्लवेति प्रगल्भेते न
योतिधृषेः धिषच् संज्ञायामिति संज्ञायांक चिधिष
णाणकारांतत्वान्मूर्धन्यः षः अन्यथा षत्वाभावाद्धि
षनाधिसशब्दइतितुस्वामी ध्यायतिध्यायतेसं
प्रसारणे क्विप् इति क्विप् हलश्चेतिदीर्घः धीः प्रज्ञा

ग॰
मु॰
६०

60

समवायकारणमुच्यते अस्त्वन्यैस्तत्पादानका…
र्य्यैस्तत्कारणमिति ॥ हेप्रथमकारणस्य २ ॥
त्रज्ञ आत्मपुरुषः ॥ तद्विदः क्षेत्रं शरीरं जानाति
क्षेत्रज्ञः ज्ञानस्य शरीरात्मसंयोगासमवायका…
कत्वादितिकौमुदी अततिसंचरति अतसातमभो…
तेसातिभ्यांमन्मनिनाविति मन् आत्मा अव्यक्तं…
इत्याद्यः शरीरं पुरमुच्यते अव्यक्तकेपुरे शेते पु…
रुषेनचोच्यते इति पुरुषः पृषोदरादिः पुनाति…
पुनातेः पुरुषइत्यन्ये ॥ त्रीण्यात्मनः ३ ॥ प्र…
नेप्रकृतिः स्त्रियां ॥ प्रीतिप्रसीयतेनस्यादिप्रधा…
प्रारंभात्क्रियतेनयाप्रकृतिः क्तिन् ॥ द्वेसत्व…
त्वमस्यासामान्यावस्थायाः २ ॥ विशेषः कालि…
वस्था ॥ कालकृतेवस्त्वधर्मो यौवनादिश्चवि…
वस्थायाअट् व्यवस्थायामितिनिर्देशात् स्याग…
पचोभावाइति क्तिन् कालिकाइतिनिर्देशः…
हूतादिभ्यः ठक् पक्षे १ ॥ गुणाः सत्वंरजस्त…
सत्वादयस्त्रयः प्रकृतेर्गुणाः सत्वं लघुप्रकाश…
ज्ञानेसुखहेतुः रजोरागात्मकंचलंलोभजनक…
दुःखहेतुः तमआवरकप्रमादमोहजनकं गुरु…
मोहाश्रयस्ततोभावः सत्वंरञ्जयति भूरंजिभ्यां…
हिति असुन्रजः तम्यत्यनेनाम नितमः पृषो…
दित्वादर्दन्तपुंलिंगावपीमौ पुष्पेवेशेगुणेचैव…
येरजसामहेत्वल्लिनीपुष्पइतिस्त्री पुष्पेतम…
वि अदन्तोपिसत्ववदंतितेकस्मात्सत्वमी रज…
इतिरजकंत्रीणिस्वनामप्रसिद्धानि पृथक्पृथ…
ग्गुणानामाख्यानि ३ ॥ जनुर्जननजन्मानि जनि…
रुत्पत्तिरुद्भवः ॥ जनुरिति जननं जनुः जननं…
नजनने भावेल्युडादि जननं मनिन् जन्म इति…

मकि जन्माद्वेतोपीत्तुनाद्यौ जनिचमिभ्यामनिन् ज
निहृत्योश्चेतिहृञ्भावः जनिश्चस्त्री उत्पत्तिराह चयो
त्किमर्थे जनिनांतेतोहेयोजन्मइतितप्रयोगात् पुं
स्त्रंचउत्पत्तिः क्तिन् उद्भवः अच् ॥ षड्जन्मनः ६ ॥
प्राणीतु चेतनो जन्मी जंतुजन्यशरीरिणः ॥ प्राणि
शरीरिणौ वेतादिनिः चेतनोनेत्यादिः जन्मीब्रीह्यादि
भ्यं इनि इति टिलोपः अदंतत्वाद्वा तइति ठनोजाय
तेजनेहें तुवतत्तुः जंतुः एवंधातिमनिश्चोपिदमि
जनिभ्योयक् स्त्रजन्युः ॥ षट्प्राणिनः ६ ॥ चित्तंतु
चेतो हृदयं स्वांतं हृन्मानसंमनः ॥ चित्तीसंज्ञाने
भावेक्तः चेततेअहनिचेतः क्रियतेविषयेः हृदयेव
स्तौः तक् मकौचेति कयन् सडागमश्च हृदयं य
द्यपिबाह्यविषयेषुविद्दिमनाऊल्लमनः स्वांतं
लुक्षस्वांतेतिनिपातितं तथाप्यभेदोपचरणात् इती
हापितथाक्रियतेहरतेः क्विप् तुकौवर्णव्यत्यया
त्तकारेदकारः तथाचहृदिप्राणइतिप्रयोगः दांते
प्रकृत्यंतरमस्तीतिस्वामी मनएवमानसंप्रज्ञाद्य
ण्इतिमनो ‥ दीदीत्युपाध्यायसर्वस्वं ॥ सप्तम
नसः ७ ॥ इतिकालवर्गविवरणंसमाप्तं ४ ॥
बुद्धिर्मनीषाधिषणाधीः प्रज्ञाशेमुषीमतिः प्रे
क्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ बु
ध्यतेनयाक्तिन् बुद्धिः ईषगतिहिंसादानेषु ईरो
श्चेत्यकारः ईषामनसः ईषा मनीषा पृषोदरादि
त्वाहिलोपः मूर्धन्यः षः शकंधुवदितिप्रगल्भेते नः
योतिधृषेः धिषच् संज्ञायामिति संज्ञायांकचिधिष
णाणकारांतत्वान्मूर्धन्यः षः अन्यथाषत्वाभावाद्धि
मनाधिसधाहाइतित्तुस्वामी ध्यायतिध्यायतेसं
प्रसारणेक्विशेतिक्विप् हलस्त्वेतिदीर्घः धीः प्रज्ञा

दा॰
मं॰
६१

61

धाएप्रज्ञापि पिंडाश्चडायनात्तप्तिः प्रज्ञासंवेदनेविहे
ति शाश्वतार्णवात् शेतइतिशेमोहः संशयः विचार्ये
तंमुष्णातिमूलविभुजादित्वात्कः मोदादिति उषेषु
शेमुषीतालव्यादिर्मूर्धन्यांतानामेः कमोपत्वाभ्या
मलोपोशेमुषीतिकौमुदी मन्यतेअनयेतिक्तिन्नम
तिः प्रकर्षेणईत्यतेज्ञायतेऽनयागौरादीक्षेत्यकारेप्रे
तिः प्रकर्षेणईत्यते प्राप्नेबाहुलकात्क्तिन् ।
ता उपलब्धिः षित्वादङ् प्राप्नेबाहुलकात्क्तिप चित्तं तो
चिदादिभ्यविभ्रकरणे संयदादित्वात्क्तिनुङीभ्रिषेधःज्ञप्तिः
ता ज्ञपसिद्धगौरादित्वात्क्तिनुङीभ्रिषेधः तत्रकौमुद्यां
चेतना चेतसंवेतने चुरादित्वार्थेच तत्रकौमुद्यां
चेतना चेतसंचेतनेचुरादित्वार्थेच तत्रकौमुद्यां
चेतना चेतसंचेतने चुरादित्वार्थेच ज्ञप्तिः
क्षीरस्वामिनिचार्यविवेकः बुद्ध्यादयश्चत्वद्देशाबुद्धेः
क्षीरस्वामिनिचार्यविवेकः सत्वाप्रधानंमहदाख्यांसंततःकरः
इतिवैशेषिकाः सत्वाप्रधानंमहदाख्यांसंततःकर
र्णंबुद्धिः विषयाकारोपग्रहार्थांबुद्धौप्रतिबिम्बिता
यास्त्विच्छ्रतेः बुद्धिर्हेतिनुकार उपलब्धिरितिसांख्या
दर्शनात् बुद्ध्यादिसप्तकंबुद्धौ प्रेत्यादिसप्तकस्यप
लब्धावित्यपरेसांख्येबुद्धिधर्मस्यज्ञानस्यैतेपर्याया
इतिमहोपि ॥ बुद्धेश्चत्वद्देशा ४ ॥ धीधारणाव
तीमेधा ॥ धारणाशक्तियक्ताधीर्मेधा मेधतेसंग
च्छते ऽस्यांसर्वं मेधृसंगमेत्रगौराद्येत्यकारः एकं १ ॥
सकल्पःकर्ममानसं ॥ इदमहं करोमितिमनसो
व्यापारः संकल्पःभावेघञ् एकं १ ॥ चित्ताभो
गोमनस्कारः ॥ चित्तस्यसंतानद्वारेणस्थैर्येणा
भोगइतिमहः आभोगःआत्मार्थमितिसर्वानेहः व्या
पारइतिमधुमाधव्यांदेऽअनागतविज्ञारूपचिन्ता
भोगामनस्कारइतितुकौमुदी एकस्मिन्विषये
नःपुनःपुनश्चित्तवृत्तिराभोगइतिपंचिका मन
सःकारोनिश्चयः इतिषष्ठीसमासतनःकस्कादित्वा
दीनामात्वं मनसिकरणंमनसिकारइत्यादिदश

ते तत्रबाहुलकात् सप्तम्यामलुक् समासःद्वेमन
सः स्वकारोतत्वात्त्वस्येति ॥ चर्चासंख्याविचारणा
॥ चर्वअध्ययने चुरादिर्णिजन्ताङ्गावेचितिपूजेत्यादि
नानङ् चर्चासंख्यानेसंख्यानङ् चरश्रसंशयेचुरा
दिःणामेतियङ्च विचारणात्रयंप्रमाणैरर्थपरी
क्षाया इत्येकेविमर्शमात्रस्येत्यन्ये ॥ अध्याहारस्त
र्कऊहः ॥ अध्याहरणमध्याहारः न्यूनपदपूरणा
र्थमधिकपदोऽध्याहारणमितिसर्वधरः तर्कणंत
र्कः हृत्वहभुमापार्थेइतिचुरादिर्हेडकात्घञ्ऊहः
वितर्केघञ्ऊहः वितर्कस्तर्कऊहोहयोरस्सनने ।
विनाशंकाब्राधांकिराशंकाश्रमस्तस्मात् परिश्रम
इतिशाश्वतार्णवः ॥ त्रयमूहनस्य ३ ॥ विचिकित्सा
तुसंशयःसंदेहद्वापरौच उभयोकोटिस्पृक् ज्ञानं
विचिकित्साएकत्रानारूढेः कितनिवासेस्वार्थेगु
प्तिजेतिसन्प्रत्ययः संदेहयोर्नानार्थयोःशायितेसंश
यः समोनानार्थत्वाशीङ् एरच् दिहउपचयेऽत्रापि
नानार्थसंग्राहउपपदेघञ्जिसंदेहः द्वौपदौस्याणु
र्वापुरुषोवाइत्येवंरूपौपरावात्मीयौप्रधानभूतावे
श्रीवास्मिन्निति द्वापरः सर्वनामसंख्ययोरितिसंख्या
याइतिपूर्वनिपातः पृषोदरादित्वात्सर्वस्यात्वं ॥
चत्वारिसंदेहस्य ४ ॥ अथसमौनिर्णयनिश्चयौ ॥
निरूपूर्वान्नयतेरेरच् उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं
यस्तुनिरूउपसर्गप्रतिरूपकंतदानणत्वंनिर्णयः
निश्चित्रीतिग्रहवृदृनिश्चगमश्चेत्यप्निश्चयःस्याणोस्याणुरे
वायमित्यसौ ॥ निर्णयस्यद्वयं २ ॥ मिथ्यादृष्टिर्ना
स्तिकता ॥ मिथ्याचासौदृष्टिश्चेतिकर्मधारयः यथा
नास्तिकृतंनास्तिस्वर्गइत्यादिनास्तिकतेतिनास्ति प
रलोकइतिमतिर्यस्येतिअस्तिनास्तिदिष्टमितिठक्

ततोभावेतत् ॥ हेपरलोकोनास्तिइत्यादिबुद्धेः २
॥ अध्याहारोःऊहवितर्कं ॥ अध्याहारोऽप्यन्ताहञ्च ऊह
स्यवितर्कनेऊहवितर्कनेबाडलकात्वल्स्हइ ॥ हेपरञे
हवितर्कयाः २ ॥ समौसिद्धान्तराद्धान्तौ ॥ सिद्धान्तोसि
द्धयोनेनेतिसिद्धान्तः एवंराद्धःराद्धान्तोनेतिराद्धान्तः ।
हेसिद्धान्तस्य २ ॥ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ भ्रान्तिर्मि
ल्लादितिज्ञानेभ्रान्तिःभ्रमेः क्तिन् अनुनासिकस्येतिदी
र्घः मन्यतेःथ्यतइत्वंवमिथ्योत्पद्यंतेतथामतिःमि
थ्यामतिःछजिभ्रमःनोहोतोपदेशइत्यादिनाहृद्धि
निषेधः त्रीणिभ्रान्तेः ३ ॥ संविदागूःप्रतिज्ञानंनि
यमाश्रवसंश्रवः अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमा
माधयः ॥ संवेदनंसंवित्संपदादित्वात्क्विप् आ
गमनमागूःअमेश्चेइतिइवकारेडेरित्यतोगमेरि
त्याकर्षणार्थः यत्रदूश्चदूरितिगमादीनामितिक्विप्
ऊत्व् तदाखल्वपवात् संविदागूः चर्यास्त्रियामागूः
प्रतिज्ञानंल्यइ नियमःयमः समुपविभ्यश्चआश्र
वः एवंसंश्रयःसमुदवेः अणोतेरभ्युपगमेएवंप्रति
श्रवः अंगीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ या
नुप्रयत्नात्कुजोभावेघञ् ग्रहवृदृनिश्चित्यादिनापिश्र
भ्युपगमः किःसमाधिः ॥ दशांगीकारस्य १० ॥
मोक्षेमोक्षविषयेयज्ज्ञानंतद्धी
मोक्षोधीर्ज्ञानमिति ॥ अन्यत्रज्ञानंशिल्पशास्त्रविषयेतद्विज्ञानम
च्यते अन्यत्रज्ञानंशिल्पशास्त्रविषयेधीर्ज्ञानमन्यत्र
तिशीलकलिंगौ अन्येतुमोक्षविषयेधीर्ज्ञानमन्यत्र
मोक्षप्रतिपादकशास्त्रशिल्पादौविद्यादौविज्ञानमि
तिवदंतिमोक्षइतिवनिमित्तसप्तमीहृतिनिमित्तेशिल्प
शास्त्रयोधीर्ज्ञानमुच्यते अन्यनिमित्तयोर्धीःसाविज्ञा
नमितितद्वयेव्याचक्षते अत्रमोक्षधीरेवोच्यतेइति प
कं १ ॥ अन्यत्रविज्ञानंशिल्पशास्त्रयोः ॥ अन्यत्रेशि

ल्येविज्ञाप्तोशास्त्रेस्मृत्यादौधीर्विज्ञानंविद्यप्रेविज्ञानं
विज्ञानमेकंशिल्पशास्त्रग्राहिणाबुद्धेः १ ॥ मु
क्तिकैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतं मोक्षोव
र्गः ॥ मुक्तिरिति शरीरेंद्रियाभ्यामात्मनोमुक्तः
वंमुक्तिः क्तिन् एतयोरेवविरहेणात्मनाकेवलत्वं
कैवल्यंनिर्वाणंयत्रनिर्वाणंनिर्वाणोवातइतिनिपाति
तं धर्मपर्यायेश्रेयइक्तंनिश्चितंश्रेयोनिःश्रेयसं अ
चतुरेत्यादिनाअच् ततिमृङ्प्राणत्यागेइतिक्तन् मृतं
अविद्यमानंमृतंअत्र अमृतं मोक्षवसानेचुरादिः
एरच् घञ् वाघञ्कविष्योश्चइतिवेमोक्षइतितुकौ
मुदी अपवर्जनमपवर्गः हृजीवर्जनेघञ् ॥ अ
ष्टौमोक्षस्य ८ ॥ अथज्ञानमविद्याहंमतिःस्त्रियां
॥ अथेतिनज्ञानमज्ञानंविरुद्धंवेदनमविद्याअथ
मोनर्थवत् विपर्यासेनञ् संज्ञायांसमजेत्यादि
नाक्यप् अहमितिनिपातितोहंकारेतत्प्रधाना
मतिः अहमतिः अहंशब्दोव्ययंरूपमितिःसमा
सः ॥ त्रीणिविद्यायाः ३ ॥ रूपंशब्दोगंधरसौ
स्पर्शाश्चविषयाअमी गोचराइंद्रियार्थाश्च ॥ रूप
मितिअमीरूपादयःप्रसिद्धाः चक्षुरादिग्राह्याः
पंचविषयादिशब्दवाच्याः तत्रशिल्पशास्त्र
वाच्यतन्त्यइतिरौतेरोतरूपंनिपातितं शब्दइति
शपआक्रोशेशपतिभ्यांदद्नाविति दन् शब्दः
गंधअर्दनेअचुगंधः रसआस्वादनेचुरादिः एरच्
चरसः स्पर्शविचकारकेचेतिघञ् स्पर्शः विसिन्वं
तिनिबध्नंतिइंद्रियाणिविषयः षिञ्बंधनेनचपरिनि
विभ्यः सेवसितसयसिवसहसुट्स्तुस्वञ्जामितिषत्वं
गावइंद्रियाणिचरंत्यत्रगोचरः गोचरसंचरइत्यादिना
निपातितं इंद्रियैरर्थ्यतेइतिइंद्रियार्थाः अर्थयाज्ञा

ग॰ अ॰ ६३ 63

यास्पर्शवत्तच्च ॥ हृषीकंविषयींद्रियं ॥ हृष
त्यनेनहृषअलीके मूर्धन्यषः अलिहृषिभ्यांकि
दितिकरणेईकन्हृषीकं विषयोग्राह्यत्वेनास्तिवि
षयितनिः इंद्रस्यात्मनेलिंगंतेनवादृष्टंसृष्टंवाइंद्रि
यं इंद्रियमिंद्रलिंगेत्यादिनाघच्चनिपात्यते ॥ श्रो
णिइंद्रियस्य ३ ॥ कर्मेंद्रियंतुपाय्वादि ॥ पाय्वादि
कर्मेंद्रियमुच्यते कर्मसाधकमिंद्रियंपायुकंठेहे आदि
नोउपस्थादिग्रहः तथाचकामंदकी ॥ पायूपस्थं
पाणिपादंवाक्चकर्मेंद्रियसंग्रहः उत्सर्गानंदनादान
गत्यालापाश्चतत्क्रियाः ॥ इत्येकंगुह्यादींद्रियस्य
१ ॥ मनोनेत्रादिधींद्रियं ॥ मनोनेत्रादीनिधींद्रि
याणिधीर्ज्ञानंतन्निमित्तमिंद्रियंतथाच ॥ मनःक
र्णौतथानेत्रंरसनापत्वचासह नासिकाचेतिषष्ठा
निधींद्रियाणिप्रचक्षते ॥ इतिएकंबुद्धींद्रियस्य १ ॥
तुवरस्तुकषायोस्त्री ॥ तुवरतितुः सौत्रोधातुः तु
सौत्रोधातुः धारणार्थः ततउणादिकः ष्विरवत्वा
रइत्यादिनावरच् कफ्वादिदीर्घोदिश्चतथा ॥ नर
श्मश्रुणिशृंगाभ्यावहितेगविहृवरः कालेप्रासेक
षोयेवनासवृष्यंतनेस्वतः इत्युत्पलिनीनापिक
षायस्तुवरइतिबोपालितात् अत्रदीर्घेतुयतिभंगः
स्यात् पुंसिकषायस्तुवरमितिक्लीबकांडे रत्नको
षाश्चकफ्वादिरेवात्रपाठः बहुपुस्तकदर्शनात् अ
त्सितोवरः अवरः कफ्वादिः कवर्गादिश्च अवरस्तव
षायोस्त्रीत्येकेपठंति इतिसर्वानंदादयः कषतिकंठ
मितिकषायः मूर्धन्यषः ॥ द्वेकषायरसस्य २ ॥ म
धुरोलवणःकटुः तिक्तोम्लश्चरसाः पुंसितद्वत्सुषड
मित्रिषु ॥ मधुमाधुर्येतद्योगाद्रसस्वविशुद्धमधोरि
तिरः मधुरः ल्वनातिजाड्यमितिलूञ् च्छेदनेल्युःल

वणाश्लिगितिनिपातनाण्त्वंकटत्वाद्गुणोति इतिती
त्वात्वेनमुखमितिकटुः कटीवर्षोवरणयोः कटिकर
टीभ्योवेत्तुः तिजनिशानेबाहुलकत्वादितिप्रषिभ्यः
क्तःतिक्तः अम्बतीतिअबिरबिलबिशाहेभ्रषिकाभ्यि
भ्यः क्तः सवलसंयोगात् अम्लः रसइतिरस्यतेतिर
सः गुणमात्रेवर्तमानाः पुंसिमधुरादयः पंचप्रत्ये
कंरसशद्ववाच्याः तद्वत्सुकषायादिरसवत्सुवर्तमा
नाअमीरसारसशद्ववाच्याः अर्थाअर्थेलिंगेचार्थस्या
इत्यसंभवात् यत्रसवाचिनःशद्वस्त्रिषुलिंगेषुवर्त्तं
तेइत्यर्थः लभ्यतेइतितुषड् शद्वात्सादेस्तुवरस्य
त्रैलिंग्यंनस्यात् तुवरोविभीतकः तुवरंजलेतुवरा
हरीतकीतिकटुशद्वस्त्रियांकटुःकट्वीको ६ ॥ वि
मर्दोत्थेपरिमलेगंधेजनमनोहरे ॥ मृदनातीति म
र्दोत्थइतिमाल्यादिगंधेश्चाणांचपरिमलादुत्ते
मनोहरेपरिमलेवर्त्ततेमलमहलधारणेचत्र संज्ञा
पूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः जनग्रहणं किंपरिसिकाधीमनो
हरेमाभूत् एकं १ ॥ आमोदः सोतिनिर्हारी ॥ स
परिमलोतिनिर्हारीअतिदूरगामीअतिमनोहरीवा
आमोदः अत्यंतमामोदते।नेनेतिमुदहर्षेघञ्च ए
कं १ ॥ वाच्यलिंगत्वमागुणात् ॥ आगुणात्गु
णेशुक्लादयः पुंसीतियावत् अतःपरंवाच्यलिंग
त्वधिकारोयं १ ॥ समाकर्षीतुनिर्हारी ॥ समा
कर्षत्यवश्यमावश्यकेणिनिः एवंद्वेदूरगामिगंध
स्य २ ॥ सुरभिर्घ्राणतर्पणः इष्टगंधः सुगंधोः
स्यादामोदमुखवासनः ॥ सुरभिर्वसंततउक्तः
घ्राणंघ्राणेंद्रियंतर्पयतीतिघ्राणतर्पणोमद्यादिः
इष्टंगंधेस्यइष्टगंधः एवंसुगंधिनन्दतेत्यादिना
यत्समासांतः तदेकांतग्रहणंकर्त्तव्यमित्यनोपा

ग' मुं ६५

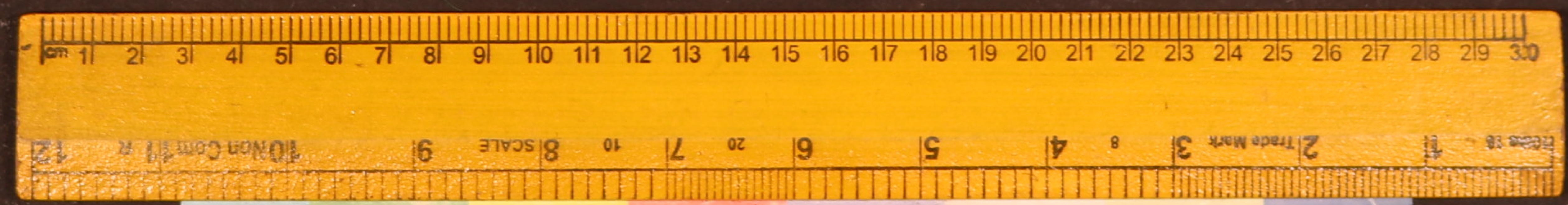
64

धिकस्येति आघ्राघ्रायिवान् गंधवहः सुगंधइतिमनस
मासांतः इतिचत्वारि इष्टगंधेः इष्टगंधादिद्वयमुत्कृष्टे
तरेगामिकबिगंधयुक्तद्रव्यस्येति कौमुद्यादयः आमो
दीति आमोदयुक्तेः कर्पूरादिरामोदी अतइनिः मु
खंवासयति मुखवासनः नंद्यादिः मुखवासनइति
क्वचित्पाठः तत्रमुखंमनोहरंवासनंवासोयस्येतिब
हुव्रीहिरिति सर्वधरः हेमुखवासनवेदिकाद्वेः २॥
एतिगंधस्तद्गंधो ॥ एतिविस्रः एतिरिवगंधो
एतिगंधस्तद्गंधो वायुः इष्टोगंधोमस्यड
स्येति एतिगंधिः सुगंधिवदिकारः इष्टोगंधोमस्येति
गंधः गंधस्यइत्वतीत्यादेरिकारीभावान्नत्वं अतएव
कावाद्दर्शीवामनः इगंधिपदादिषुइत्समासांतोइ
त्वभः तत्प्रत्यादिषुइः प्राहस्यपाठादिकेचित्समा
त्वर्थीयमितिनेहकत्वाडगंधीतिनोतमाङः तड
त्कर्मधारयमत्वर्थीयाभ्यांबहुव्रीहिर्वेवेष्टलाघवा
दितिकात्यायनोक्तेः केचित्तुलाघवमनादृत्यइष्ट
तेवमत्वर्थीयेविमतकिसलयच्छेदपाथेयवंतइति
वत् प्रयोगश्चायंइगंधिमशाबिलेमलशेतेयत्र ए
तिनातीमयमितिशृंगारप्रकाशे ॥ हेगंधस्य ३॥
विहंस्यात्मामगंधियत् ॥ विस्रप्रवृत्तिदत्यांतःवा
डलकातस्फायीतिरक् विस्रउपसर्गइतित्रमहः
घ्रागंधीति आमोउपक्रोमलत्लस्येवगंधोमस्येतिउ
पमानाच्चेतीत्समासांतः विस्रादिद्वयमपकामो
सादिगंधेः प्राह्णाणेवेत्रकमत्सादिकायमामोदःक
दूरेमुखवासनः बकुलेस्यात्परिमलश्चपंचके
समभितया गंधादिःपद्भिरप्यतेगणिहन्नौविलि
गाकः इतिस्वरभ्यादिभ्यः कृदिकारादक्तिन् सर्वे
तोज्ञिन्यर्थोदिभ्येकइतित्रस्वामीपद्मेशेष सुरा
भीसुगंधीतित्रकौमुदी ॥ शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतवि

षदश्वेतपांडुरः अवदातःसितोगौरोलवक्षोधवलो
र्जुनः ॥ शुकइतिमनोस्मिन् शुकगतौशुक्लः रुजे
त्यादेनिपातितः शोभतेशुभ्रः शुभेशुक्लेशोभार्थे
स्फायीतिरक् शुचिरग्राबुक्तःश्चितावर्णेश्रकर्तरि
चेत्यादिनाकर्तरिकिन्श्वेतःश्वेतालक्ष्मःश्वेतोधावर
तीतिश्लेषात्तविशेषतेविषदः शाद्लृशातनेनेनचवि
षदोविषदामन्त्रसारसे सारसेजलइतिहंडियमका
त् पूणयतेशेणरक्तोह्यपाभ्यामितन्श्येतःपांड्यते
यातिमनोस्मिन्निति पांडुरः पडिगतौपडेदीर्घश्चो
तिरः अवदायतेशोध्यतेअवदातःदैपृशोधनेक्तः
सिनोतिमनोषिञ्बंधनेअर्जिमद्धिभ्यःक्तःसितो
हंत्यादिः विकसितं सितमितिकोचकयमकात् गौ
रतिमनोस्मिन्निति गरीतद्यमेअर्ज्येन्द्रेत्यादिनानिपा
तितःगगतौवित्यस्यानिपातइति सर्वधरः अव
लक्षतेइतिवलक्षःएवंबहुव्रवडिसाक्षिप्येव
हिमागवीत्यकारलोपइतिस्वाम्यादयः वलतेःक्षि
पू वलमक्षंत्यस्मिन्निति एवंवत्सश्चबलक्षइतिक
प्रसंयोगवान् अथमवलक्षोभानोपतिरिवकतो
भानोलक्ष्मामितिहंसावनादितिकौमुद्यादयः धाव
तिमनोत्रधाञुगतिःशुद्धोःहृषादित्वात्कलच् ध
वलःबहुवचनत्वात् कस्वत्वंधावोकस्वश्चेतिका
लहूकस्वाविति भोजराजः अर्ज्यतेइति अर्जेमर्जने
अर्जैतिलमितितनन् अर्जुनः अत्रयद्यपिशाक्ला
वेभेदः श्वेतःक्षमापीतोगौरःकोतरजपाकवि
वलादिःक्षिप्तःभवकदलीकस्तमोपमः अर्जु
नसि तत्कमलेषवान्कुमुदश्चविवितितयाप्य
स्वभेदानादरणादिहपर्यायता ॥ त्रयोदशाकंशु
क्लवर्णस्य १३ ॥ हरिणःपांडुरःपांडुः ॥हरति

हस्त्यश्वेत्यपनच्च पांडुगुणयोगा
मनोहारिणः श्यामस्य हस्त्यश्वेत्योरस्तीति वः पांडुरेमधुरितिभा
त् नत्वपांडुपांडुरत्योरस्तीति प्रतिवाच्यमात्रेवश
ख्याहत्तिकृतोऽक्तोनं जयादित्यं हि वेदं न वयक्तं हस्तगोपंथानाम
नितं भाष्यविरुद्धं हि भाषावृत्तानां भट्टिकोंऽथानां
न्येषामपिग्राह्यत्वात् अयं च शब्दार्णवादिभिः प
मन्यथाप्रामाण्योपपत्तेः अयं च शब्दार्णवादिभिः प
रमपिच्छेषुत्रुशिष्टः पांडुरस्तु पीतरक्तभागी श्वेत
रश्मिच्छेषु पांडुः श्री पीतभो गाङः केतकीधूलिसं
प्रवंडवत् पांडुः श्री पीतभोगाङः केतकीधूलिस
त्रिभः पांडुरः पांडुरेकेश्वित्पांडुरोचैव प्रवेषितइति
पांडुरस्यभेदाविवक्षयाशुक्लेपिप्रयुज्यतेइति शुक्ल
पर्यायइतिनिबद्धइतितद्विशेषः ॥ त्रयं पांडुवर्णं
स्य ३ ॥ ईषत्पांडुस्तुधूसरः ॥ श्वेतपीतसमा
योगः पांडुवर्णः ... तः ईषच्छुक्लोव्यक्तपरः धू
नोविचेतेधूसरः धूविधूननेकृन्स्मचिभ्यः मरन्
बाङ्लकारूपत्वं महिषहूसरितः सरितस्तहइति
ज्ञनकीहरणं धूसरस्तसितः पीतलेशवान्बङ्ल
क्षविरितिशब्दार्णवः १ ॥ कृष्णेनीलासितश्याम
कालश्यामलमेचकाः ॥ वर्षतिमनः कृष्णः कृश
विलेखने कृष्णेवर्णइतिनक् नीलवर्णोइगुपधात्कः
नीलः सितविरुद्धः सितः श्यायते मनोऽस्मात्श्या
मः कालउक्तोयमे श्यामोस्यास्तिश्यामलः सिध्मा
दित्वात्लच्मिश्रीभवतिवर्णान्तरेणमेचकः मच
मचिकल्कनेकन्गमिपचिमचोनात्वीत्वेमेचकः
कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसन्निभः तिलशब्दा
कृष्णनीलः ॥ सप्तकृष्णवर्णस्य ७ ॥ पीतोगौर
णविभेदः ॥ पीयतेवर्णात् पातेबाङलकात्
हरिद्राभः ॥ पीयतेवर्णात् पातेबाङलकादेनित्
हृषिभ्यः क्तः कमास्यागोत्वादिनाईत्वेपीतः गौररु
क्तः हरिद्रापांडुरार्भोगीत्रिरस्याहरिद्राभः त्रयंपीत

स्य ३ ॥ पलाशोहरितोहरित् ॥ पत्रेपलाशोत
नुल्यवर्णत्वयापलाशः पत्रेपलाशेमारक्तः सटाहरि
तर्किशुकइतितात्ल्यांतेऋङ्वयमसौ श्रत्रेऋत्वादिशु
लिंगः पलाशइतिदीर्घेतरूशेषइत्यस्यविधित्वागीका
राद्रणत्वाङ्गः ॥ त्रीणिहरितवर्णस्य ३ ॥ लोहि
तोरोहितोरक्तः ॥ रुहबीजजन्मनिप्रादुर्भावेरुहे
श्चलोवेतिरतनलोहितः रञ्जरागेरक्तः ॥ त्रयंरक्त
वर्णस्य ३ ॥ शोणः कोकनदच्छविः ॥ कोकनद
च्छविरक्तोत्पलाभः शोणवर्णेशोणइतिपचाद्य
च् एकं १ ॥ अव्यक्तरागस्त्वरुणः ॥ अव्यक्तरा
गः किंचिल्लोहितोरुणः यथाचमत्रस्यवत्रतागः
अरुणः कृष्णलोहितइत्यमरमाला एकं १ ॥ श्वे
तरक्तस्तुपाटलः ॥ श्वेतरक्तमिश्रः पाटलाकुसु
माभः पाटलः अटपटगतौणिजन्तात् वृषादिभ्यः
कलच् पटेरलम्बाङलकादितिएकं १ ॥ श्या
वः स्यात्कपिलः ॥ भश्चद्वाश्यावइतिश्यैवाश्यैङ्
गतौबाङलकत्वात्कृष्णपाटभ्योवः कपिवर्ण
स्यात्धूम्रोलोमादित्वाच्छः कपिशस्तालव्यांतः तथा
चकपिशितंपिशितमटनाग्निनेतिमाघः ॥ द्वे
कृष्णपीतमिश्रस्य २ ॥ धूम्रधूम्रौकृष्णलोहि
ते ॥ धूमंवातीतिधूम्रः रातानेदषोदरादित्वाका
रलोपः धूममेवलातीतिधूमलः कृष्णमिश्रोलो
हितः कृष्णलोहितः शाकपार्थिवादिः त्रयंकृष्ण
लोहितमिश्रस्य ३ ॥ कडारः कपिशः पिंगपि
शंगौकडुपिंगले ॥ गडभीतिगडमेवनेगडेः
कांडेत्वारन्कडादेशः कडारः कपिलः कडुवर्णे
कवेः पश्चेतिरलच् पश्चात्लादेशः कपिवर्णोलाती
तिकपिलः इतिस्वामीपिजतिपिजवर्णेपिंगः पे

ग॰ मु॰ ५६
66

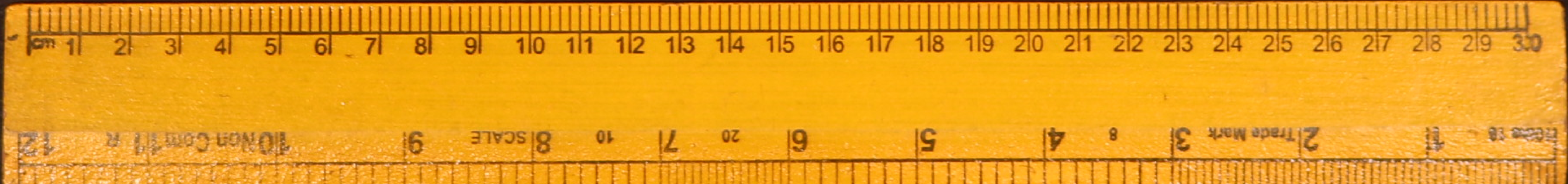
शातेपिशग्रवयवेविडादिभ्यः किटित्यङ्ङ्चापिशंगा॰
त्तालव्यमध्यः तथावसायेपरिपाकपिशंगलताव
तमावेधश्चकालिकपिशंगलत्तीतिकमुकातौपिं॰
गादयश्चेत्यनेनतनडनगनडागमः टिलोपाभावश्च
निपात्यतेदकारश्चांतादेशः कडूपिंजतिपिएजेव॰
णौएडु ङ्षादित्वात्कलचु न्यङ्क्वादीनांवेतिकुत्वं॰
पिंगलः पिंगलातीतिस्वामीब्राह्मणोवेत्तभेदः ॥
श्रितपीतहरिद्रक्तः कडारमणिरश्मिवत्त श्रयं॰
इरिज्ञकपीतांशकपिलोगोविभूषणः हरितांशे॰
· · · मोपिंगः पञ्चधूलिवत्त पिशंगात्वमितता॰
वेषोत्पिंगोदीपशिखेवोदित पिंगलत्तपरख्यायः
पिंगेशुक्लांगखंडवदिति ॥ षट्कपिलवर्णस्य ६
॥ चित्रंकर्मीरकल्माषशबलैताश्चकर्बुरे ॥ ७
यतेचित्रंश्रमिचमिगमिभ्यः क्रइतिक्रः गुणेशुक्ला
रूपः श्वसितइतिवल्यतेअतोशुक्लांडेनिर्वचना॰
श्वित्रमितिपाठोलिपिदोषस्तस्माच्चित्रकर्मीरे॰
तिपाद्यमित्येकेक्लीवनिर्देशस्तदितिगुणलिंग
त्वेनचकारस्वगुणादित्यन्येप्रक्रांतेसमासेविहायवि॰
मितिएषगुणपदेशप्रदर्शनमत्रोच्यते गुणेशुक्लाद
यःश्वेतितत्स्याबाधनत्तइतित्तवर्यंतथाचशह्मणो
वे क्लीवत्वंदृश्यतेमेदिनीकारेपिविस्पष्टमेवहृका॰
लेख्येयोक्लीवंकर्बुरात्रतयोरपि एकंचेत्तत्कथंचि
त्रंचित्रंचेदेकतानातइतिधर्मकीर्तिवार्तिकेत्तुनामा॰
नुशासनेत्तुकथंएकमितितविभ्रमः कोर्यंतेकि॰
मीरः गंभीरादयश्चेतिकिरतेरीरन्मुडागमः क॰
लयतिवर्णान्वितिकल्माषः कर्बुरकृष्टइतिमूर्धं
न्यांतेरभसः शपत्याक्रोशतिवर्णानितिशपेर्वश्च
तिकलः वत्वंशवलस्तालव्यादिः शाकुनिपत्ताका॰

शबलंवर्जेतेचत्वपाप्तत्ताकाशवलमितिहेदावना॰
त पतिवर्णानितिपतेवर्णेतन्नपतः कर्बुरउक्तोत
त्तमे ॥ बहूनानावर्णस्य ९ ॥ गुणेशुक्लादयः पुं॰
तिगुणलिंगास्तुतद्वति ॥ गुणेवर्णमात्रेवर्तमाना॰
शुक्लादयः कर्बुरांतः पुंसियथा पटस्यशुक्लोगुणः॰
तद्वतिद्रव्येवर्तमानाअभेदोपचारात्त गुणिलिंगावा
च्यलिंगाः यतः स्त्रियांशुचिः शुचिवर्णादित्यादिना॰
तकारनकारौवाच्येताच्येनीहरितादरिणी लोहि॰
तालोहिणीरोहितारोहिणी पलापत्तीगौरीडीषु॰
गौरीअर्जुनी हरिणीधूमरी पलाशीकर्मीरीकल्मा
षीशवलीखंडसंयोगेप्रतिषेधोवक्तव्य इतिपांडुः॰
कांडुः नीलात्प्राणेषध्योः नीलावडवानीलीओषधी
वेसंज्ञायांनीलीनीलाकुवलयदलनीलाकोकि॰
लाइतिअपवादइतिवामनः त्तानपत्नीत्यादिनाव
णौङीषुशोणात्प्राचामिति पत्नेशोणीशोणापिशं॰
गाडुपसत्राणेपिशंगीभामदोत्कटकल्माषाः ऊ॰
हमानांसमुद्रयइतिजांबेत्तदर्शनात्त कल्माषइ॰
तिजांबेतमपिशवलेपि जांबेतमपिशवलेतिजांबेत
माषितिवाणभट्टः श्वेतशास्त्रविन्नेजापिसाधीइति॰
पीवरोहिणीरोहितेतिपाठः क्वचिदृश्यते: तद्या॰
ख्यातेलिखितस्त्रीलिंगप्रयोगादेवकृतस्तकृतस्प्राये
तिक्रियते ॥ इतिधीवर्गविवरणंसमाप्तं ॥ ५ ॥
ब्राह्मीतुभारतीभाषागीर्वाग्वाणीसरस्वती व्याहा
रउक्तिर्लपितंभाषितंवचनंवचः ॥ ब्रह्मणइयंब्रा
ह्मीब्रह्मोल्लत्तातोटिलोपरितेभेदनआदिनाङीषु भर
तेनेहावत्ताविरत्वात्तभारतीषेषणः भाष्यतेभाषात्त
रोश्चेत्यप्रत्ययः टणानितांगहशाह्नेसंपादित्वात्क्वि॰
पूर्वोरूपधायादीर्घः गीरेहंताभागइरिसत्तेतिवापि

बा॰
मं॰
६७
67

ब्रुवाणीवचनेवाचा तल्पितंगदितंतभिवेतिशह्वाणो॰
वः ब्रुवाणीतिब्रह्मणोब्रुवादितिनिरुक्तादेववद्भा॰
भावःवाक्कचोलाक्किवचेत्यादिनाक्किप् दीर्घःसंप्रसा॰
रणंचवाणीश्रणवणवणेतिइंडकःयजिगोमादिभ्योर॰
षु सरोस्याश्राश्रयत्वेनास्तिमतुपिसरस्वती इयंब्र॰
ह्मलोकेब्रह्मसरः समाश्रित्यशापान्नदीभूत्वालोक॰
मवतीर्णा अत्रशक्तिशक्तिमतोरभेदाद्वचनमपिस॰
रस्वतीशब्दवाच्यंभावेचजिव्याहारःवचेःक्तिन्उक्तिः
लपितंभावेक्तः एवंभाषितमपिवचेर्ल्युट्वचनं श्र॰
सुनिवचः सांतंत्रयोदशवचनस्य १३ ॥ अपभ्रंशो
पशब्दःस्यात् शास्त्रेशब्दस्तुवाचकः तिङ्सुबंतचयो
वाक्यंक्रियावाकारकान्विता ॥ अपेतिशब्दानुशास॰
नं शिष्टाज्ञावीगोणीत्यादिनाःपभ्रंशःसंस्कृतादप॰
भ्रंशात्तइतिश्रुत्वतेः अपशब्दःशास्त्रेअपशब्दः ॥ श्रु
तिः स्त्रीवेदश्राम्नायः ॥ श्रूयतेधर्मोनयाश्रुतिः श्रु॰
श्रुत्विभ्याःकरणइतिक्तिन् विदंत्यधर्मोयज्ञिवेदः
आहुएवंम्नायतिकपदेशार्थैः आम्नायतेउपदेशेष्वे॰
धर्मोधर्मेवत्वेनचाजिश्रातोफक्कविणकृतोरितिघञ्
आमनतिउपदिशतितोषणाह्यधेतिकर्तरिणिवाश्रा
म्नायः त्रीणिप्रत्येकसमुदायेनचवेदस्य ३ ॥ त्र॰
यीधर्मस्ततद्विधिः ॥ त्रयीवक्ष्यमाणत्रयाविधिवि॰
धीयमानोयज्ञादिःत्रयीधर्मःउक्तंच निधानमस्य
ञः साम्नांत्रयीधर्मविडुर्बुधाः इतिसमासोगणोभ्र॰
तस्यापित्रयीशब्दस्यबहुविवक्षावशात् तद्धेहे
नपदामशेःयथा अथशब्दानुशासने केषांलौ॰
किकानांवैदिकानांचेतिमहाभाष्ये ॥ भोविभीमा
स्नातसीनेदहमूलंतद्दिवौकसः तत्फणामंडलादा॰
विमणिद्योतितविग्रहे ॥ इतिद्वयंःएकं १ ॥ १

स्त्रियामृक्सामयजुषीइतिवेदास्त्रयस्त्रयी ॥ अर्च्यं
तेदेवाअनयाऋक्चोनाअतलुनौक्विप् सेवमानेस्त॰
तिपापंपतिभ्योमनिन् मणिनाविविमनिन्नामाम इ॰
ज्यतेनेनेतियजुः अर्तिवपियजितनिधनितपिभ्यो॰
निदित्युसिवेदानोएष्यगेकैकं १ ॥ इतीति ॥ इ॰
तिरितिऋतवाची एतेवेदास्त्रयस्त्रयीशब्देनोच्यंते १
ऋग्यजुःसामलक्षणास्त्रयोवायवायस्याः अवयवे
तयपस्याद्दिन्त्रिभ्यांतयस्यायज्वेतिअयचूटिद्वन्द्वाणा॰
जिताहिनादीद् वेदत्रयसमुदितस्यैकं १ ॥ शि॰
क्षेत्यादिश्रुतेरंगं ॥ श्रुतेर्वेदस्यशिक्षेत्याद्येषंश्रेण
तेज्ञायतेनेनेतिकृत्वाअादिनाकल्यादिग्रहः तदुक्तं
शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्योतिषांगतिः छं॰
दसांविचितिःषडेःषडंगोवेदउच्यते इतिअकारादि
वर्णानामस्थानाकरणप्रयत्नबोधिकाअक्तुद्रवि॰
सर्जनीयानांकण्ठाइत्यादिकाशिकाशिक्षाशिक्षि॰
तेशिक्षविद्योपादानेगुरोश्चेत्याकारः यागक्रिया॰
णामुपदेशःकल्पःसाधुशब्दान्वाख्यानेव्याकरणं
वर्णागमोवर्णविपर्ययश्चेत्यादिनिरुक्तः ग्रहणादि॰
गणनशास्त्रंज्योतिःश्रुति छंदसोपद्यानांशास्त्रंछं॰
दोविचितिः ॥ एकंवेदांगस्य १ ॥ ॐकारप्रणवौसम
मौ ॥ पापेभ्योवतिरक्षतिभूतानिअवतेष्टिलोपश्चे॰
तिमन् टिलोपोटिलोपसामर्थ्यात्प्रत्ययस्येवधीत
शिश्णाहूस्त्रभ्योमनक्षुअन्यथाहिडिरित्येवोच्यतेज्वर॰
त्वादिनाभूरूगुणः ततोवाऊलकाठणंकारःॐका
रःप्रकृष्टोनवःस्तुतिः प्रणीयतेवाप्रणवःएकस्तो
अप् उपसर्गादितिणत्वं ॥ द्वेॐकारस्य २ ॥ इ॰
तिहासःपुरावृत्तं ॥ इतिहशब्दःपरम्पर्योपदेशोव्य
यइतिहआस्तेअत्रवडुलश्चेतिघञ्इतिहासः इति

टी॰
मू॰
३५
68

एवमर्थे एवं विलासे इति पचाद्यच् इतिहासः इतिहमे
हः पुरावृत्तौपनिबंधनप्रायत्वात्पुरावृत्तं पूर्वचरितं
मितित्रयस्वामी ॥ हेपूर्ववृत्तप्रतिपादकस्य व्यासादि
प्रणीतग्रंथस्य १ ॥ तत्राम्नायास्त्रयः स्वराः ॥ आदि
नाम्नुदात्तस्वरितयोर्ग्रहणं तदुक्तं तत्रोदात्तश्चानुदा
त्तश्च स्वरितश्चेति ते त्रयः चतुर्थः प्रचितोऽथश्रूयतेऽमी
छांदसः स्मृतः इति स्वरंति शब्दायंते स्वशब्दोपदा
पनयोः बाहुलकात्पुस्वराः तच्चेदाहीयते तत्रार्थे
ते तत्रातःपकः २॥ आन्वीक्षिकी दंडनीतिस्तर्क
विद्यार्थशास्त्रयोः ॥ तर्कशास्त्रं न्यायवैशेषिकादि
अर्थ्यंतेऽधिगम्यंते ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्वि
तियन्त्वर्थः भूमिहिरण्यादयः तेषु प्रधानमर्थो भू
मिः इतरेषां तद्योनित्वात् तदर्थशास्त्रं तथागमप्र
तिपादितानां वस्तुतत्वादीनां श्रुतपश्चादीक्षणं आ
न्वीक्षा तदस्य प्रयोजनमिति ठक् आन्वीक्षिकी सी
वीतिः सामादीनां चतुर्णामुपायो दंडस्तत्साधनं वश
कृत्यादिना च तस्य नीतिः दंडनीतिप्रणयो दंडनीत्या
नीतिप्रणयवं दंडनीतिर्दंडेन व्यपदेशः प्रजादोषवा
डल्पेन प्रायशो दंडस्य प्रणयनात् दंडो नीयते दंडप्र
तिपाद्यतेऽनया दंडनीतिः यथाक्रममान्वीक्षिकी
दंडनीतिरिति तर्कशास्त्रार्थशास्त्रयोरेकैकं १ ॥ आ
ख्यायिकोपलब्धार्थाः ॥ उपलब्धः केनाप्यर्थः यस्या
ः सोपलब्धार्था भूतार्थेत्यर्थः आचष्टे प्रतिपादयति
सत्यमर्थमाख्यायिका आख्यातेर्ण्वुल् तदुक्तं क
न्यापहारसंगरसंगमाभ्युदयभूषितं यस्याना
यिकचरितं तेन नायकप्रख्यापनाच्च वक्त्रः वक्त्रापर
वक्त्रावती सा मा संस्कृतेन गद्येन साख्यायिकेति क
विलासाधिका हर्षचरितादिः एवं तत्तामत्यर्थयोः

कथायाः १ ॥ पुराणं पंचलक्षणं ॥ पुराऽपि
न्नूतं पुराणं पुराणनवकेवल इति निर्देशान्निपाति
तं पुराणिति प्राणिति पुराणमिति स्वामी पंचल
क्षणान्यस्य पंचलक्षणं सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो म
न्वंतराणि च भूम्यादेश्चैव संख्यानं पुराणं पंचलक्षणं
॥ हे व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः १ ॥ प्रबंध
कल्पनाकथा ॥ प्रबंधस्य रचनाबहुलताल्लेकम
त्या कथा कथ्यवाक्यप्रबंधे चौरादिकः चितिर्दनिकं
घोल्यक् तदुक्तं पर्यायेव बहूनां प्रतियोगिनां कथाक्रु
शलैः क्रियतेऽत्र इकवधवजिगीषुभिः परिकथा सा
त्वग्रथांतरप्रसिद्धं यस्यामितिवृत्तमुच्यते विविधैर्म
ध्याद्युपांततो वा सखंडकोथा तु पाद्गमित्यादि यत्रा
श्रित्य कथांतरमिति प्रसिद्धं निबध्यते कविभिः चरि
तं विचित्रमन्यत्सोपकथा चित्रलोकादिलत्तौकिकाद्
तार्थोपि प्राचाभाषामयी बहुविपर्यान नवाहनदत्तादे
श्चरितमेव बृहत्कथा भवति आख्यायिकोपमेकाभो
भाषादिव्यगद्यपद्यमयी सादरमयंती वासवदत्तादिर्हो
च्यते चंद्रवितिको हल्लाचार्यैस्त्वेवमाह प्रबंधकल्प
नाल्पिकमल्पसत्ताकथैविद्भः परस्पराश्रयो यस्याम
सेताख्यायिका कचित् ॥ इति एकं प्रबंधकल्पना
याः १ ॥ प्रवल्हिका प्रहेलिका ॥ प्रवल्हते प्राधा
न्यं भजते वल्हेवल्ह भाषणहिंसादानेषु वृत्तान् प्रवल्हि
का प्रहेलयत्यभिप्रायं सूचयति हिलहावकरणे ण्वु
ल् प्रहेलिका प्रवल्हतेऽतिन् प्रहेलिः उभयत्र स्वार्थे
कन् प्रहेलकेति कौमुदीव्याख्यात्मकमप्यर्थस्वरूप
पार्थस्यगोपनात् यत्रवाह्यार्थे संविद्धा कथ्यते सा प्रहे
लिका यथा तरुणालिंगितः कंठे नितंबस्थलमाश्रि
तः गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः पानीयः

रा॰
मु॰
६९

69

तितविहायमुखमेतदुक्तं ॥ हेतुर्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य
२ ॥ स्मृतिस्तुधर्मसंहिताः ॥ महर्षिभिर्वेदार्थस्म
रणांस्मृतिः तद्योगाद्ग्रन्थोपि स्मृतिः धर्मसंधीयतेय
स्यांधर्मसंहिताधर्मशास्त्रंमन्वादिप्रणीतंशास्त्रस्य
२ ॥ समाहृतिस्तुसंग्रहः ॥ समाहरणंसमाहृतिः
क्तिन्नसंग्रहः ग्रहहहहस्त्वेतदुक्तं विस्तरेणापरिहा
नामर्थानांसूत्रभाष्ययोः निबंधेयः समासेनसंग्र
हंतंविदुर्बुधाः इतस्ततआकृष्यएकत्रनिबंधनंसं
ग्रहइतिच ॥ द्वेसंग्रहस्य २ ॥ समस्यातुसमासा
र्थाः ॥ समासस्यार्थः यस्यावाचकःसमासार्थइत्येष
एवम्मूलपाठः क्वचित्तुसमासार्थइत्यपिदृश्यतइ
तितएवटीकाकाराःवयंतुसमासार्थेतिपाठमेव
क्षीरस्वामिहहचंद्रकौमुद्यादेप्रायेणामरकोशोपि
दृष्टवंतोतत्तमेवबहुमन्यामहे द्वेश्लोकस्यपादेनै
केनद्वाभ्यांत्रिभिर्वापूरणंयत् यथा भर्तृघोकिंनवा
व्यापिचित्रकाननननागरैः स्मरनारायणंयेनत्रेता
यांरावणोहतः इत्यादिश्लोकेद्वौपादपूरणार्थेपूरणा
यमित्त्वेकेयथामातेभवत्स्वप्रीताकिंतेदुर्भगया
मयेति २ ॥ किंवदंतीजनश्रुतिः ॥ कोपिवादः
किंएवंवदेदेः भूमस्वामिवदीत्यादिनारुचूगौचादि
त्वात्तङीषिभृवोरुचू बाहुलकाद्देशतनः किंवदंति
रितिहहचंद्रः ततोङीषि किंवदंतीतिकोमुदी जनस्य
श्रुतिःजनश्रुतिः द्वेसत्यान्तत्वसाधारणलोकप्रसि
श्रुतिःजनश्रुतिः द्वेसत्यान्तस्य ... वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्तउदंतःस्यात् ॥ वृत्ति
द्धेः २ ॥ वार्ताप्रवृत्तिर्वृत्तान्तःस्यात् ॥ वृत्ति
श्लोकमर्तेविद्यतेस्यांवार्ताप्रसाखडेत्यादिनाअणअ
माणेवर्ततेप्रवृत्तिः वृत्तान्तवृत्तवर्तनीयोंतः बहुतअ
तोस्येतिउदंतः चत्वारिवार्तायाः ४ ॥ अथाह्वयः आ
ख्याह्वेअभिधानंचनामधेयंचनामच ॥ आहूयतेने

नआह्वयःद्वेजन्मधीयोगाशहेवर्णमीत्यादिनाद्यः
बाहुलकात्वाभावः स्वामीतुबाहुलकमप्रत्यय
माहतन्नआश्रितेतिनिषेधात्सांत्वेआख्यानमाख्याअ
तश्चेत्युपसर्गेआहू एवमाह्वाअभिधानमितिकरणे
ल्युट् भागधेयवत्तनामधेयंनामवत् नामपञ्चाग्रः
॥ ६ ॥ हूतिराकारणाह्वानं ॥ द्वेजः क्तिनिसंप्र
सारणेहूलइतिदीर्घः आकारणमाकारणाहूञेजेला
हुचू आकारयतिराह्वानेवर्ततेतथावमात्रे अहमा
कारयितुंमहीभुजेतिल्युटिआह्वानंहूतिराकार
णाहवः हकारकमुपासनेइतिशाहाणावः त्रयमा
ह्वानस्य ३ ॥ संहूतिर्बहुभिःकृता ॥ बहुभिःकृ
ताःसंहूतिःअनेकैःकृतमाह्वानमेकं १ ॥ विवा
दोव्यवहारःस्यात् ॥ विरुद्धोवादोविवादःअनादि
न्यायेव्यवहारःउभयत्रघञ् विनार्थेसंदेहेहरणं
हारउच्यते नानासंदेहहरणाद्व्यवहारइतिस्मृतइ
तिकात्यायनः द्वेअनादिन्यायस्य २ ॥ उपन्यास
स्तुवाङ्मुखं ॥ अभ्रस्तेपणोभावेघञ्उपन्यासःवा
चोमुखमुपक्रमःवाङ्मुखं द्वेवचनोपक्रमस्य २ ॥
उपोद्घातउदाहारः ॥ उपसमीपेउद्धत्यहन्यतइति
उपोद्घाता येदाङः प्राचीनाचार्याः चिन्ताप्रकृतसि
ध्यर्थमुपोद्घातंविदुर्बुधा इतिउद्धाह्रियतेतदाहा
रःउभयत्रापिघञ् द्वेप्रकृतोपपादकस्यदृष्टान्तादेः
२ ॥ शपनंशपथःपुमान् ॥ शपआक्रोशेल्युटि
अस्मादेवथीङ् शपिरुचियमिर्वाद्विजीविप्राणिभ्यो
यच्छपथः द्वेशपथस्य २ ॥ प्रश्नोनुयोगःपृच्छा
च ॥ फजयजेत्यादिनाभावेप्रश्नेनङ्ग्व्यःप्रच्छो
रीत्यादिनाफस्यशः प्रश्नः प्रश्नेचासन्नकालइतिनि
र्देशात् यहिज्यावयीत्यादिनासंप्रसारणे अनुयोज

२

नमनुयोगःयत्र एख्यातिहादित्वाट्टः ञीणि एख्या
याः ३ ॥ प्रतिवाक्योत्तरेसमे ॥ एषस्यप्रतिवच
नंप्रतिवाक्यंप्रादिसमासः उत्तरंत्वनेनउत्तरंअप्य वा
ञ्लकात्तल्कीवत्वं हेउत्तरस्य २ ॥ मिथ्याभियोगो
त्याख्याने ॥ शतंमेधारयसीत्यादिरभियोगः मिथ्या
चासावभियोगश्चेमिथ्याभियोगः अभ्याख्यानमिति
भावेल्युट् अध्यापनत्वराभियोगः सएवदंतेप्रत्यक्षे
त्याख्यानमितिसंभूतिवचने अनागमेवाक्यप्रश्ने
मनिबंधात्त हेमिथ्यावादस्य २ ॥ अथमिथ्याभि
शासने अभिशापः ॥ अभिशंसनमभिशापःउक्त
हेरणिल्लेयादिवाच्यत्वस्य २ ॥ प्रणादस्तुशब्दःस्या
स्तुरागजः ॥ प्रीतिजनितोमुखेकंठादिशब्दःप्र
णादःप्रीक्यतेन्त्वणामितिशब्दाणिवादितिकौमुदी
नदेवेत्र उपसर्गादित्यादिनाणत्वं एकं १ ॥ यशः
कीर्तिःसमज्ञाच ॥ हेम्नअश्नुतेव्याप्नोतिअसुनश्श
शोदेवनेयकद्वेतिअसुनियकदिचयशइतिकलिंगः
यातियशः एषोदरादित्वमहः कृतसंशब्दनेकृति
ष्रतिनिपातनात्त कीर्तिरितिमैत्रेयः समैः सर्वैर्ज्ञा
यतेयत्रअर्थेकःसमज्ञेतितपुरुषोत्तमः समाङ्पू
र्वोज्ञानातिख्यातौअतएवख्यातोविख्यातःसमा
ज्ञातइतिरत्नकोशः ततोडिसमाज्ञेतितत्कौमुदी
श्रीणिकीर्तेः ॥ ३ ॥ स्तवस्तोत्रंनुतिस्तुतिः ॥
स्तोतेःकरणेअप्स्तवः डाग्नेत्यादिनाबष्टलकात्तक
रणोक्तिन्नितिःअजिपजिस्तुभ्यःकरणोक्तिन्तस्त
तिः ॥ चतुर्थंस्तुतेः ४ ॥ आम्रेडितंद्विस्त्रिरुक्तं ॥
द्वौवारौत्रीन्वारानुक्तंद्विस्त्रिरुक्तंद्वित्रिचतुर्भ्यःसुच्
अहिरहिरहिरित्यादिआम्रेडेउन्मादेज्ञाः एकं १ ॥
उच्चैर्घुष्टंतुघोषणा ॥ कपिरविशब्दनेभावेक्तः

कोषिरविशब्दनइतीडभावः घोषणेतिन्यासीयकच्च
॥ द्वेउच्चैःशब्दनस्य २ ॥ काकुःस्त्रियांविकारोयः
शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ ध्वनेःशब्दस्यशोकभीत्या
दिनायोविकारोविकृतिःसकाकुःआदिशब्देनकाम
क्रोधादीनांग्रहणं काकशब्देककातइतिककुलाल्यो
पतापनयोः स्वदयइत्युप्रत्ययेदीर्घेकाकुरित्यन्ये
ऊल्लितोयत्रासौकाकुःएकं १ ॥ अवर्णाक्षेपनिर्वाद
परिवादापवादवत्त उपाक्रोशोजुगुप्साचकुत्सानिंदा
चगर्हणे ॥ यथा अवर्णादयोनिंदायांवर्तते तथा
उपक्रोशादयोपीति अवतरेर्थेःङ्गसीतिवाच्यलिंगा
त्वाद्धत्वेक्तिरितिमहः वर्णाःस्तुतिः तद्विरुद्धोवर्णः
आक्षेपावचजंतानिर्वादपरीवादापवादाः परीवादः
इत्यत्रोपसर्गस्यघञेतिवादीर्घः जुगुप्सागुपगोपाय
कुत्सनयोर्गुप्तिज्किद्भ्यइतिनिंदायांसन् अप्रत्यया
दित्यकारः एवंकुत्सअवक्षेपणेणिच्कुत्सायांअत्तो
निर्दर्शनात्त गर्हगर्हकुत्सायांल्युट् गर्हणंदशानि
दायाः १० ॥ पारुष्यमभिवादःस्यात्त ॥ अप्रियंपव
चःपुरुषंतद्भावःपारुष्यंभावेष्यञ्अभिवादः द्वेअ
प्रियवचसः २ ॥ भर्त्सनमपवचनं ॥ भर्त्सयति
चौरोसिनोत्याततयामीतिअपकारार्थवचनंभर्त्सने
भर्त्सतर्जनेनोपकारणेल्युट् द्वे २ ॥ यःसनिंदउ
पालंभस्तत्रस्यात्परिभाषणं ॥ उपालंभोद्विविधः
गुणविष्करणएवेकोनिंदाएवैकश्चआद्योयथा म
हाकुलजस्यभवतःकिमुचितमिदं द्वितीयेयथावं
धकीसुतस्यभवतिउचितमेव यस्मानिंदोउपालंभ
स्तत्रस्यात्परिभाषणंल्युट् तथाचवागुरिनिंदाएवैक
उपालंभःपरिभाषणमुच्यतेइतिएकं १ ॥ तत्रत्वा
क्षारणायास्यादाक्रोशोमैथुनंप्रति ॥ स्त्रीनिमि

वा॰
मं॰
७२

तेषुनिमित्तंवामैथुनंप्रतियःयआक्रोशःसलक्षोषणा
तत्रात्तात्मानस्त्वसंवलनेप्रयोजनकरणेतात्तशुश्रुवा
रणाक्रोशःसाभिशापाभिमैथुनःइतिनानार्थाभि
तिक्लीवमपिनीचमातारणायआक्रोशोमैथुनंप्रति
शद्धारणेवात् क्लीवमितिपुंविहीनस्यसत्तापकंपर
स्त्रीनिमित्तंपुंसःपरपुरुषनिमित्तंस्त्रियःआक्रोशः
स्य ३ ॥ स्यादाभाषणमालापः ॥ आभाषणमि
तिभावेल्युट् आलापाह्वयोपलापोत्तापरवेदनरी
तावजेता हेसंभाषणस्य २ ॥ प्रलापोनर्थकंवा
चः ॥ प्रयोजनशून्यसत्त्वात्तद्वादिवचनंप्रलापः
निरर्थकोक्तेः हेकं २ ॥ अनुलापोमुहुर्भाषा ॥
मुहुरसंभ्रमेणपुनःपुनर्भाषणमनुलापः हे २ ॥
विलापःपरिदेवनं ॥ दिवुपरिदेवनेचुरादिः हे
अनुशोचनोक्तेः २ ॥ विप्रलापोविरोधोक्तिः ॥
विरुद्धोप्रलापःविप्रलापःहेअन्योन्यविवादवचा
नस्यत्रार्थेविरोधवचनस्येतिकौमुदी २ ॥ सं
लापोभाषणंमिथः ॥ मिथोन्योन्यंप्रतिभाषणंसं
संलापइतितुकौमुदी यत्त्वालापःसपक्षेनापि
क्रियतेइदंतुपरस्परभाषणमेवेतिभेदः २ ॥ सु
प्रलापःसुवचनं ॥ सुअतिशयेनप्रकृष्टोलापः
सुप्रलापःसुवचनंल्युट् हेशोभनोक्तेः २ ॥ अप
लापस्तुनिह्नवः ॥ निह्नवःह्नुङ् अपनयनेअप
दोषपु हेधार्यमाणोपिनधारयामीत्यादिकोक्तेः २ ॥
संदेशवाग्वाचिकंस्यात् ॥ संदिश्यतेसंदेशःकर्म
णिघञ्तस्यवाक् यथासंदिष्टोर्थउच्यतेसासंदेश
वाक् वाचिकमितिवचोव्याहृतार्थावोःइतिठक् २
हेसंदेशवाक्यस्य २ ॥ वाग्भेदास्तुत्रिषूत्तरे ॥
इहतूत्तरेणवक्ष्यमाणाउषत्याद्यःससंगतावा

विशेषास्त्रिषुयथा उषतीवाक्उषन्त्याह्वावःउष
द्वचः ॥ उषतीवागकल्याणी ॥ अकल्याणीनिं
द्यार्थावाक्उषतीयथाब्रह्माणोनहंतव्यइतिउषताहे
शब्दउषतीत्यागमशासनमनित्यमितिशापुश्रणो
त्रित्यमितिशात्तुन् नुमभावश्चउषतीतित्तस्वामी उ
दाहृषहिंसायांतालव्यांतेनोदादिकत्वात्तशत्रंतात्त
वाजिरूपमाचीनयोरितिविकल्पान्नमोभावःउषती
ङींसीत्यर्थः उषत्याहेःस्त्रीलिंगत्वादेवकामचारात्त
स्त्रीत्वमितिभट्टः स्त्रीनिर्देशः स्त्रियांप्रायःप्रयोगादर्श
नात् शत्रंतत्वप्रदर्शनार्थंवेतिकौमुदी पकं १ ॥
स्यात्कल्याणसुभाषिका ॥ सुभाषिकाशुभावाक्
कल्याणयथाजयतीत्यादिप्रशस्तकल्पमुक्ताज्ञापिक
ल्याहे २ ॥ अत्यर्थमधुरंसांत्वं ॥ अतिशयेनमधुरंवा
क्यंसांत्वसामप्रयोगेचुरादिःपचाद्यच् रिष्यारमनेसा
मनिप्रमेवचसात्वेनजनोहिवदतिमिष्टमेवच
सांत्वमितिसिवभट्टेदंत्यादिर्यमकात्तहेमादितापकं
१ ॥ संगतंहृदयंगमं ॥ संगमेकर्तरिक्तः संगतं
युक्त्यामिलितंहृदयंगमंगमश्चेतिखच् हेशोभनव
चनस्य २ ॥ निष्ठुरंपरुषं ॥ निनिष्टतेमस्तुरादय
श्चेतिउरच्कित्वादाकारलोपः उपसर्गादित्यादिना
षत्वंनिष्ठुरंहृपालनपूरणयोः हृहानिषृकनिवहि
त्यपिष्टरिधाउषन्नपरुषंमृधेन्याषं हेकर्कशवाक्यस्य
२ ॥ ग्राम्यमश्लीलं ॥ हालिकशाकटिकप्रायिक
त्वाग्रामममस्यग्रामेभवंग्राम्यंग्राम्यादयत्खञावि
तियत्तश्रीःशोभायस्यास्तीतिःसिध्मादेराकृतिगणत्वा
ल्लच् श्लीलंतदर्न्यनश्लीलंकपिलकादीत्युपसंर
व्ययानमितिलत्वं हेलंडादिवचनस्य २ ॥ सून्तंप्रि
येसत्ये ॥ इंद्रोभवानितिप्रियेनसत्यंकरणेभवा

वा॰
म॰
७२

नितिसत्यंनप्रियंयत्प्रियंचसत्यंचतत् सन्तेसं॰
फुल्लत्वंत्वनेनमूलविभुजादित्वात्केअन्येषामपी॰
तिदीर्घत्वेदंत्वसादिकंसफुत्कृतेसन्तेएषोदरादी॰
त्यन्वः अपितेसखिवल्लभः असन्तेदददपिसन्त
भाषीतिवासवदत्ताविरुद्धभाषाहृतंसत्यंददपीत्य
थः पर्कं १ ॥ अथसंकुलेक्लिष्टे ॥ संकुलंकुलसं॰
ख्यानेकः फलिसंकुलत्वायहमित्यादिभहिभाषासमा
वेशः श्लिष्टमस्यविभाषतीडभावः हेयावजीवमहे॰
मोनीत्यादिवाक्यस्य २ ॥ परस्परपराहते ॥ परस्प
रविरुद्धस्य २ ॥ लुप्तवर्णपदंग्रस्तं ॥ अशक्याल॰
स्ववर्णपदंयद्वचः अस्तंदष्टणमितियावत्तत्रुक्तंल॰
संवरितोवर्णः पदंवायत्रवाक्येग्रस्तमितितत्कौमु
दीयस्यग्रस्तनेकः पर्कं १ ॥ निरस्तंत्वरितोदिते ॥
त्वरितोदितंवाक्यंनिरस्तंग्रस्तेपनेकः हेशीघ्रो॰
च्चारितवचसः २ ॥ अम्बूकृतंसनिष्ठीवं ॥ ष्ठी॰
ष्ठकणादिनिर्गमसहितंग्रम्भुशब्दउपचारात्स
फक्तेततः क्रौचेतिदीर्घः एषोदरादित्वेत्वेसनिष्ठी॰
वमित्यपिकेचित्सर्वानेकः सन्निष्ठीवमित्यपिपाठः
स्पुड्चेत्यनेनतवंष्ठिवुसितेडःदीर्घश्चेतिसत्रवात्स
हचेतिदीर्घात् त्रिकांडामरमालयोस्तुदीर्घपाठोय
दिनलिपिदोषः तदाचजपिवादीर्घौबाउलकात्स॰
मर्थनीयइतितत्कौमुदीश्लेष्मकणनिर्गमसहितस्य
वचसः २ ॥ अबद्धंस्यादनर्थकं ॥ अनर्थकंसमु॰
दायार्थस्यवचनंअबद्धंयथाजरद्गवः केवलपादका॰
र्पणोद्वारिस्थितोगायतिमंगलानितंब्राह्मीपुत्रति॰
पुत्रकामाराजन्नुमायोलसनस्यकोर्थः इतिअत्रस॰
मुदायेकार्योनास्तिअबद्धंबद्धंबधनेक्तः नञ्समा॰
सः अविद्यमानोसमुदायोस्येतिअनर्थकंनानिस्त्यर्थ

नास्तीतिसमासः अर्थोत्रजइतिउरः अभेतिपाठा॰
न्नित्यंकंसमासेतः अवध्यमवधार्हेस्यादनर्थकव॰
चनस्यापीतिकोशादर्शनादवध्यमितितत्कौमुदी
हेसमुदायार्थशून्यवचसः २ ॥ अनक्षरमवाच्यं॰
स्यात् ॥ निंदितानिअक्षराणियत्रअनक्षरंनिपा॰
तनमित्यनेकार्थत्वात् नञोनिंदार्थत्वादवमवाच्य
वचभाषणेण्यत्वचोशद्वसंज्ञायामितिकत्वं हेउ॰
र्वचसः २ ॥ आहतंतुमृषार्थकं ॥ तुणालेप॰
देषविदारिवाक्यस्येतिकौमुदी अर्थेतामृतार्थे॰
ख्रपुष्पादिपदमाहतंहंतेविभक्तः पर्कं १ ॥ अ॰
थक्लिष्टमविस्पष्टे ॥ क्लेशअव्यक्तेशब्देक्तः लृक्ष॰
त्वंतेत्यादिनानिपातितं हेअव्यक्तवचनस्य २ ॥
वितथंत्वनृतंवचः ॥ नञ्ऋतमनृतंवचेवितथंवि॰
गततथ्यासत्यंयत्रतद्वितथं हेअसत्यवचसः २ ॥
सत्यंतथ्यमृतंसम्यगमूनित्रिषुतद्वति ॥ सतिं॰
साधुसत्यंदिगादित्वाद्यत् तथाशब्दोयमृतपर्यो॰
यः तत्रसाधुसत्यंतत्रसाधुरितियत् ऋतमितिऋ॰
गतोक्तः अर्थेनसहसमंगच्छतिसंगच्छतेसम्यक्॰
अन्वगतिपूजनयोः ऋत्विगादिनाक्विन्नसमःस॰
मीतिसमःसम्यादेशःसम्यक् ५ मितत्सम्यङ्स॰
मंचोसमाधिविभक्तेच इत्याकारलोपेक्वाविति दी॰
र्घेत्वसमीचः इत्यादिस्त्रियामंचतेष्ठोपसंख्यान॰
मितिङीपिसमीची चत्वारिसत्यवचसः ५ ॥
अमूनीति ॥ अमूनिसत्यादीनिउपचाराद्दतिव॰
र्तमानानित्रिषुयथासत्योब्राह्मणः सत्याङ्कमा॰
री सत्यंजलं वाग्भेदस्त्विह त्रेत्वनेनवाग्विशे॰
षणानांत्रिलिंगत्वंयथासत्यावागित्यादिपत्तेनवा॰
भेदास्त्विहत्रेइतिअस्यावधिर्दर्शितः ॥ शब्देनि

रा॰
मं॰
७३
73

नादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः स्वाननिर्घोषनि
र्ह्रादनादनिःस्वाननिःस्वनाः आरावारवसंराव
विरावा ॥ निनादनिनदौ नद अव्यक्ते शब्दे नौ ग
दनदपठस्वन इत्यप् पक्षे घञ् स्वन ध्वन शब्दे ख
निकष्यज्यसिवसिवनिग्रन्थ्यौत्यादिना इः ध्वनिः ध्व
निध्वानः रौतेरप् रवः स्वनस्वानौ स्वनहसोर्वेति
रप् चजकषपक्षे निर्घोषः ह्राद अव्यक्ते शब्दे नि
र्ह्रादः चजपौ निःस्वाननिःस्वानौ निनादवन्निश
ह्णाम् उपसर्गे नियमार्थमारावारावयोः विभाषा
ङि रुप्लुवोरित्यप् घञौ संरावविरावयोः उपसर्गे रु
वः इति घञ् वांइ ते बाडलकात् घञ् रावः अतप
वनिनादितं भीषणारावमद्भुतमिति ॥ सप्तदश
कं शब्दस्य ॥ १७ ॥ अथ मर्मरः स्वनिते वस्त्रपर्णा
नां ॥ वस्त्रपर्णयोर्ध्वनौ मर्मरः मृङ् प्राणत्यागे
ह्रस्वयश्चेत्यरन् मुगागमो मर्मरश्च वराटिमर्मर इति
कौमुदी वस्त्रवर्णस्य ध्वनेरेकं १ ॥ भूषणानां तु
शिञ्जितं ॥ भूषणानां नूपुराणां ध्वनौ शिञ्जितं शि
ञ्जि अव्यक्ते शब्दे तालव्यादिर्भावे क्तः गुरोश्च हल इ
त्यकारे शिञ्जापीति स्वामी एकं १ ॥ निक्वाणो
निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि ॥ निक्वाण
निक्वणयोः नौ गदनदेना विकल्पवर्त्तमाने क्वाणो वी
णायामित्यनेन घञपौ ल्युटि क्वणनं पंच वीणायाः
५ ॥ वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः
॥ अन्यस्यापि प्रादेः क्वणनस्य वीणायाः क्वणिते
प्रादेरित्युपसर्गादुत्तरस्य क्वणो धातोः प्रक्वाणादयः
प्रयोगा भवंति तथाहि क्वाणो वीणायां वेत्यपि विक
ल्पः तत्र वीणाग्रहणस्यैतदेव प्रयोजनं वीणावि
षयेऽन्योपसर्गाद्यथा स्यात् आदिनोपक्वाणाद

जा भट्टारको देवः ॥ वटभटपरिभाषणे क्विप् भट्चा
सौ तारकश्चेति भट्टारकः पृषोदरादित्वात् रूपं दे २ ॥
तत्सुता भर्तृदारिका ॥ तस्य राज्ञः सुता भर्तृदारिका
१ ॥ देवी कृताभिषेकायां ॥ कृताभिषेकायां बद्ध
पट्टायां देवी श्रीमहादेव्यादावसवदन्तादेरेकं १ ॥ इ
तरासु भट्टिनी ॥ इतरासु कृताभिषेकासु राज्ञीषु
मध्यादेकैकाश्च भट्टिनी पद्मावत्यादेरेकं १ ॥ शाला
र्णोवेत्त्वयं विशेषः ॥ गणिकाञ्चवैरजकेत्तिनाम्रा
न्त्येणामा यत्र वराजन्यस्सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः १
महारको वा महेवो बोध्योत्यन्यजनेन सः ब्राह्मणेन
त्वनाझेवराजन्नित्यृषिभिः सच वयस्यराजन्निति वा
वाच्यो विदूषकेन सः अभिषिक्ता त्वराज्ञी वादेवीत्य
न्यास्भोगिनी तद्धिनीत्यपरैरन्यानीचैर्गोस्वामिनी
तिसेति अन्यस्य भट्टिनी भाष्येति तद्रत्नकोशः २ ॥
अब्राह्मणवध्योक्तौ ॥ वधेनार्हेत्युक्ताव ब्राह्मणं
वर्तते ब्राह्मणमर्हेत्यर्थे दंडादिभ्यो यः तत्र साधुरिति
यावत् ततो नञ्समासः अवध्याज्ञार्थमित्येके ए
कं वधं नार्हतीति वचनः १ ॥ राजस्यालस्तु राष्ट्रियः
॥ राज्ञः स्यालो राष्ट्रियः राष्ट्रादिकृत्तो राष्ट्रावारपा
रात् घखाविति घः एकं १ ॥ अम्बा माता ॥ मा
ताम्बा तेशब्दते बालैरित्यम्बा नत्तकथा ताते
नाम्बविहीनो स्मि बालभावे हृम्बयेति अनाद्योक्ता
वस्यम्बादिप्रयोगः तत्र दातोकादयत्राऽऽङः नाट्योक्ता
वज्जुकादय एव प्रयुज्यंते न गणिकामात्रादय इत्य
यं नियमः तत्रामतः किमसहशोकरणेवचनेनेति
वेणीसंहारादौ मात्रादीनामपि प्रयोगात् तस्माद
न्यादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगादिति विषयेऽज्जुकादी
नांत्वन्यत्राप्रयोगान्नियमः फलतीत्यतदेवाहृशाहा

णीवकारः अष्टेषांचपकारणाच्छुक्लीवत्वाम्प्येषा
तः कास्त्रविनियमस्तत्रविधिरेवचकारसूचितइति
२ ॥ अथबालाक्याद्यासूः ॥ बालाकुमारीवासूः
वास्यते प्रीत्यावासूः वसन्तेएवंताहासूः हंतोत्याः
पकं २ ॥ आर्यस्तुमारिषः ॥ आवात्यापेभ्योया
तः आर्यापषोदरआरणीयवोगस्योवामषेणात्मह
नाम्नामारिषः मूर्धन्यांतः मारिषः शाकभिद्यार्थेनार्यो
ज्ञोपंसिभाषितइतिमूर्धन्यांतेरभसात् माषेष्ठा
र्थेमारिषमार्षकावितिशब्दार्णवात् पकंमान्यस्य
माषोरितियावत् २ ॥ अत्रिकाभगिनीज्येष्ठा ॥
ज्येष्ठाभगिनीअत्रिकाअत्तामातासैवात्रिका इति
हितकारस्यपाठइतिसर्वधरः अत्रिकंनिकटेना
ग्रस्योत्तौज्येष्ठस्वसर्यपि नानार्थेकोशदर्शनात्
हितकारपाठः प्रामादिकइतिकलिंगाद्यः वयंतु
अत्रिकावात्रिकातथेतिद्वेरूपेकोशात् हितकारः
पाहोप्याचत्महे पकं २ ॥ निष्ठानिर्वहणेसमे ॥
नियतंस्थानंनिष्ठानंनिःशेषेणवहनेनिर्वहणं
श्रुवंप्रतिमुखेचैवगर्भविमर्षएवच तथानिर्वह
णंचेतिनाटिकेपंचसंधयः ॥ निर्वहणमित्यत्ररे
फवहितोहकारोवकारएवसरेफः यातिनिर्वह
णमस्यसंस्कृतेः क्लेशनाटकविडम्बनाविधिर
तिमाचेक्लेदोभागात् समेहेसमार्थेपंचसंधिसमा
सेः समस्तकथासमाप्तेरितियावत् यथैतस्त्रव
ज्ञौशब्दार्णवः निर्वहणंतुनिष्ठास्त्रीसंहारस्समा
पनइत्यतएवनिर्वहणंरसस्यास्खलनमितिके
घोचिह्नधीमधेः ॥ हूंडेहेंजेहलाह्वानेनीचांचेटी
सखींप्रति ॥ नीचांप्रत्याह्वानेहूंडेचेटीप्रत्याह्वा
नेहंजेसखींप्रतिआह्वानेहलात्रयमेवाव्ययं यथा

यः ॥ कोलाहलः कलकलः ॥ उलमेव्यानेको
लनंकलइतिपकीभाववस्तमाह्वहलयतीतिहलः
विलेखनेअत्रकोलाहलः कलशब्दसंख्यानयोः
गोचरेत्यादिनाचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्विष
र्यानत्ववीप्सयोरितिद्वित्वेकलकलः हेवडुभिः
कृतस्यकलकलध्वनेः २ ॥ तिरश्चांवाशितंरुतं
॥ तिरश्चांपशुपक्ष्यादीनांरुतंवाशितंवाश्रृशब्देना
लक्यांतः सहेपशाल्याशनवाशितात्थ्यैनेतितास्ल
कमध्येपस्वविवेकात् रीतेक्तः रुतमेकं २ ॥ स्त्री
प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने ॥ संपदादित्वात्क्विप्प्रति
श्रुत्प्रतिध्वानेद्वेवत् हे २ ॥ गीतंगानमिमेस
मे ॥ शब्दस्यगीतंगानमितिनामयतेः उक्तद्वे हे २
गीतस्य २ ॥ इतिशब्दादिविवरणंसमाप्तं ॥ ६
निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः पंचमश्चेत्य
मीसप्ततंत्रीकंठोत्थिताःस्वराः ॥ अमीनिषादाद
यःसप्तस्वराः तंत्रीतः कंठाच्चोत्पद्यंत इति तथाचना
रदः ॥ षड्जंरौतिमयूरस्तुगावोनर्दंतिचर्षभं अ
जाविकौचगांधारंक्रौंचोनदतिमध्यमं पुष्पसाधा
रणेकालेपिकः कूजतिपंचमं कोकिलोरौतिपं
चमं पाठः अश्वस्तुधैवतंरौतिनिषादंरौतिकुंजरः
इतिएतेचसमस्ताः पंचमेगायंति ॥ तथाचविशा
खिनः अश्वस्तुधैवतंसोपिमतः पंचमसंज्ञितं नि
षादंभुजगोगायत्तन्मतःसोपिपंचमं निषीदंति
अस्मिन्स्वराइतिनिषादः तेनहेतुनाअशेषस्वरा
धिविषयत्वंसहिष्णावतिएतेसदेवकर्तारिचेतिघञ्
सतिरप्रतीतिषड्जं वायुः समुद्गतोनाभेः कंठशी
र्षसमाहतः नदत्यृषभवद्यस्मात्तेनैषऋषभोमतः
अधिगतोहर्षिकषिभ्योकिदित्यभच् वायुःसमुः

वा॰ नृ॰ ७५

ऽतो नाभेः कंठशीर्षसमाहतः नानागंधवहः प्राप्तो
गांधारस्तेन हेतुना गंधमियन्निश्चगतो कर्मणा
गांधारः षड्जादिवादित्वाहीयैः यद्वा गांधारोभिजनो
स्यासिंधुतत्त्वशिलादिभ्योऽण् ।। कंठादुत्तिष्ठते षड्जो
षड्जो यस्माच्च जायते कंठोरस्तालुनासाभ्यो जिह्वा
याद्दशनादपि एवं षड्जनेऽडः तद्देवोत्थितो वायु
रः कंठसमाहतः नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्थो
नमध्यमः अभिसंधीयते यस्मात्स्वरस्तेनैव दैवतः
सत्त्वतारप्रधानत्वाल्ललाटेन्यवतिष्ठते धीमद्भिर्धै
यते इत्यस्मिन्नर्थे ऽण् षड्जादिवादिः वायुः समुद्गतो
नाभेरुरोहृत्कंठमूर्धसु विचरन्पंचमस्थानप्राश्या
पंचम उच्यते पंचन्याहानांनादसंख्याहेन्मह तेधै
कंठोत्थितानां स्वराणां एषक्रु एषक्रु एकैकं १ ।।
काकली त्वकलेस्वत्वेधनौ त्वमधुरास्फुटे ।। मधु
रः स्फुटे ध्वनिकलः तस्मिन्कले स्वत्वे ध्वनौ काका
ली ईषत्कलस्तु काकली ईषदर्थः इतिः कोकादेशः
गौरादित्वात् ङीष् स्वमी त्वकले रिन्नकालिः शाङ्ग
गौरादित्वात ङीषुस्वमीत्वकलेरिन्नकालिः
ईषदर्थे इति काकलिः कृदिकारादिति ङीषि काका
लीऽ षधिपइति पङ्क्तिपंक्तिवर्तनिकाति विवर्ते
पुरंध्रिग्रंथिलिकाकलिशालिशरेत्यादिशावरस्वा
मी साधुरितं काकलि भिन्नकनीनाइत्यभिनेतः न
स्त्रात्काकलीति गौरादिः स्वामिकलि गाहनो प्रमा
इइतितत्त्वकौमुदी एकं १ ।। कलः ।। मधुरेऽस्फुट
मधुरेऽस्फुटेऽव्यक्ते वाद्ये ध्वनौ कलः कडमदे गोचरे
त्यादिना चकारस्यानुऊ समन्वयीर्थेत्वात्तयः उल
यो रैकत्वस्मरणं एकं १ ।। मंद्रस्तु गंभीरे ।। गंभी
रे मेघादिध्वनौ मंद्रः मंदस्तुतिमदमोदस्वप्नगति
षु स्फायीति रक् शक्रवत्तमद्भेपीतित्त्वस्वामी ।। ता

दोत्थश्चेः ।। अथश्चेकोऽस्य तालादिध्वनौ तारः ता
रयति बोधयत्वचू ।। त्र्यस्त्रिश्च ।। त्र्यः कलात
यस्त्रिश्च यथा कलो ध्वनिः कलेन मेकला वाणीत्या
दि ।। समन्वितलयस्त्वेकताला ।। सम्यगन्वि
तो लयो न्तत्र गीतवाद्यानो मास्यंयत्र समपकतालः
सम्यक् यथाशास्त्रे बोधितलयो मध्यमलयः समपक
तालः समततालइतियस्याख्यातो हृत्रिकमेकताल
इति केचित् एकं १ वीणा त्ववल्लकी विपंची ।।
वीति जायते स्वरो स्यां रास्नासा ज्ञास्याणा वीणा इत्य
नेन वीगति प्रजनन कोत्यावस्तानखाहने भुइत्य
तो न प्रत्यये णत्वे गुणाभावे च वीणा वल्लवल्लसंव
रणे क्वन्शिल्पिसंज्ञयोः अपूर्वस्यापीतिकुन्नगो
रादिः वल्लकी विलापयति पंच इति शाङ्गं पचिवि
स्तारे वचने णं पंतावकचूविपंची गौरादिः वीणा वीणा
याः ३ ।। सातु तंत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ।।
सातु वीणैव सप्तभिस्तंत्रीभिः लक्षिता परिवादि
नी सैव रसिग्रा इति प्रसिद्धः परितोवादः परिवा
दः तद्योगात तइनिठनोइति इनो ऽङीप् एकं १ ।।
अानडं मृदजादिकं ।। मृदंगादिकं वादनीयमा
नडं मुखे चर्मणाबद्धमानद्धं णद्ध बंधने भावेक्तः अा
हिना पटहादियहः एकं १ ।। वंशादिकं तु सुः
षिरं ।। वंशी वेणुस्तत्रादिकं मुषिरं सुषिरछिद्रं तत्
योगेमधुरवत् रः आदिना शंखकाहलादियहः
सुषीरं सुषिरं शिल्पं शीर्षं तालव्यादय इतिमभेदः
एकं १ ।। कांस्यतालादिकं घनं ।। कांस्यता
लादिकं वादनीयं विडत्वात्तघनेतत्त्वमेवेमाथिते
अादिना घंटादियहः एकं १ ।। चतुर्विधमिदंवा
द्यं वादित्रातोद्यनामकं ।। इदं ततादि चतुर्विधं च

रा॰
स॰
७५
75

त्रप्रकारकंवाद्यंवादित्रनामकंवादयतीतितद्वाद्यं
कर्मण्येवायत् भुवादिभ्योणित्रणितिणित्राण
वादित्रंसमेत्तात्तद्यते ताड्यते तद्बाध्यनेकर्मणा
ण्यत् आतोद्यमितिस्वामिसर्वानंदौवादित्रादिहि
नामकंवाद्यमित्यमरमलंप्रथमांतंविशेष्यमिति
कलिंगकोमृदंगोकोकुकहप्रारब्धयः ५ ॥ मृदं
गामुरजाः ॥ मृदंगमस्यमृदंगाःयद्वामृद्यतेकर्म
णित्यर्थेमृदलोदेविसादिभ्यः किदित्यंगचकिस्याद्व
णाभावः मुरात्संवेष्टनाजातोमुरजःव्यत्नौबहव
चनं हेमृदंगस्य २ ॥ भेदा अंक्यालिंगोः ह्काख्य
यः ॥ मुरजस्यांक्याद्ययस्त्रयोभेदाः ॥ तत्रंक
सार्धतालत्रयायामसचतुर्दशांगुलाननाः हरीत
क्याकृतिर्यःस्यात्सोंऽक्यःकेसहिवाद्यते चतुरंगुलही
नोंक्यान्कवेचैकांगुलेनयः यवाकृतिःसआलि
ग्यसहिवाद्यते ऊर्ध्वगोपुच्छवत्सत्रितालोद्यांगुलो
मुखेपृष्ठोर्ध्ववाद्यतेन्योषांवरुनादूर्ध्वकंनतिशा
ह्याणिवः अंकेतत्संगेवाद्यतेहत्यंकः आङ्पूर्वो
ह्लिपिविलिगत्यर्थोःइत्यतःकर्मणिण्यत् किंवा
भावेचजेतावालिंगशाह्यात्सर्ववद्वादनार्थेमूर्धः का
यतिशाह्यायतेहत्सर्धकः ऊर्ध्वशाह्योचनिर्वकारः त
ऊर्क्तं वर्णोदशानायां तजिहीत तरूख्यातीतिऊर्ध्वः
तत्सर्वोज्ञोहतेहेंप्रत्ययः तत्रपत्तगैस्यादिवर्णास्यो
वादेशोनेतऊक्तेचवकारवहितऊर्ध्वशाहः यत्सपरि
पर्यायाः आश्रयपरतंत्रः ममकारोव्ययेवकारवो
ध्रुतयाचमवभूतिः ऊर्ध्वधनोतिवाकारिति उप
विधन्यत इत्सर्धेऊर्ध्वसमानार्थेऊर्ध्वशाह्योप्यन
व्ययमदेतोक्तिऊर्ध्वेदेहमवमोर्ध्वेदैहिकं इत्यक्षेतः
पूर्वपदाहजितिजयादिभ्यः ऊर्ध्वतीकनपैक्तैमौ

भवनंनीचमूर्धजै तस्यावनालीरन्वेतिचित्रनाम
चमूर्धजैरितिकेचवधेयमकात् वकारवत्त्वंमूर्ध
प्राह्णस्यमरजविशेषस्यएष्यक्रएष्यक् २ ॥ स्याद्य
शःपटहोढक्का ॥ यस्यौषः पटहोयशःपटह
शकपार्थिवादिः ढमितिकायतिढक्काआनक
तिकः हेढक्कायाः २ ॥ भेरीस्त्रीदुंदुभिःपुमा
न् ॥ भीरेविभेतेविड्वत्तरनगौरादित्वात्ङीष्
भेरीजिभीभयेकुकगाटयश्चेतिभीरिः ॥ द्रवःप्रग
लाहतभीरिःसंभवःप्रकाशयामाससमंततः २
ततइतिऊमारसंभवः आनित्वनेनवादित्तेनसाति
कोयोग्यः आङ्पूर्वोदनितेः हजादिभ्यः संज्ञायां
वुन् आनकः दुंदुशब्देनतमिः एवर्णायत्रमदुंदु
भिः उभयतन्मएवगौणादिकइनिः शकंधा
दिः दुंदुभिःपुमानितिपदहतिः एकंभेयोः २ ॥ २
आनकःपटहोस्त्रीस्यात् ॥ पटंशब्दंजहातिप
टहः एषोदरादित्वान्नकारलोपः पटंहंतिपटह
इत्यन्येपटहोस्त्रीतिसंबंधः पुंनपुंसकादिकारे
चंद्रगोमी उपवासंग्रहेहेहेहंनेहंपटहमित्यपि
हेपटहस्य २ ॥ कोणोवीणादिवादने ॥ वीणादि
वाद्यतेयेनधनुराद्याकृतिनामकोणःकणशब्दोप
करणयोः हलश्चेतिघञ् कोणोवीणादेर्वादनेसारि
कावसेतिशाह्याणिवः एकं १ वीणादंडःप्रवालः
स्यात् ॥ वीणादंडःप्रवालःबल्लवल्लसंवरणोकर्म
णिघञ् हेवीणादंडस्य २ ॥ ककुभस्तुप्रसेवकः
॥ कंवातेस्कुआतिस्कुभेःसौत्रान्मूलविभुजादि
त्वात्कः पृषोदरादित्वात्सलोपः ककुभः प्रसेवकःउक्त
इतिरत्नकोशः सेहपेहसेहसेचनेदंत्यादिःक्रुत्सं
ज्ञायामपूर्वेस्यापीतिप्रसेवकःहे २ ॥ कोलंबकः

व

ना॰
मु॰
७६

76

स्त्रकायोस्य ॥ वीणादंडाप्रः स्यितेशहगंभीयोथ
दारुमयंभांडेयश्चर्मणाच्छाद्यतेतस्यवीणाप्रोतेवक्र
काष्ठकृतेककुभप्रसेवकौवर्त्ततइत्यन्ये अस्यावीणा
याःकायोलाबुदंडककुभसमवायः तंत्रीकोलम्बः
कःक्रोडलम्बमानःएषोदरादिः पके २ ॥ उप
नाहोनिबंधनं ॥ नहबंधनेहलश्चेतिकरणेघञ्
निबंधनमितिल्युट् द्वेयत्रतंत्रीबध्यतेतस्योर्ध्वभाग
स्य २ ॥ वाद्यप्रभेदाडमरुमड्डुडिंडिमझर्झराः
मर्द्दलाःपणवोन्येच ॥ डमरुप्रभृतयःषड्वाद्यानां
प्रभेदाःकपालिकोयोग्यवाद्येडडमरुःप्रसिद्धःडम
रुरेवमहान्मड्डुःहुडुकइतियस्यप्रसिद्धःडिमि
तिशब्दमियंतिस्त्रगयादित्वाडंतेःडुःगणपादादेवा
गुणाःडमरुःडमरुत्स्वडौभस्मशोभावविसेवितनि
धनिमत्रिभ्यःडःएषोदरादित्वाडुकारस्यडकारः
मड्डुःडिडीतिशब्दंमिनोतिअन्येषामपीतिडुःडिं
डिमःडेंडुइतियस्यप्रसिद्धः झर्झरशब्देनातिग्रात
इतिकः झर्झरःझर्झशब्देअन्नकवडकइतित्वेङः
मृदत्यस्मियोगेगुरादिःवृषादित्वात्कलच् वाड़
लकवाड्गुणाः मर्दंलातीतिमर्दलइतिवापणवेति
त्तितिंऊवेत्यनेनपणवःगायनपटहइत्युच्यते णत्व
तोएषोदरादित्वाद्वेफलोपेनत्वेचकेचित् पणवङ्
तिवर्ण्यंतीतिमहत्वामित्सर्वधरादयः कौमुदीका
गरयस्यपणवइत्येवंपरमिव्येति अन्यशब्देनापर
गोमुखडुडुक्कादिवाद्यविशेषाएद्यकएद्यक्र १
॥ नटकीलासिकेसमे ॥ नृत्यतिशिल्पिनिष्टु
न्नषित्वात्ङीपित्नटकीलसत्क्षेपणक्रीडनयोः
एवल्लन्तिखनिराजिभ्यइतिपरिगणितत्वात्न्
तेःष्वुन्लासिकासमइत्यनेनस्त्रीलिंगत्वंदर्शितं

नटकोलासकः समावितिन्यायः पाठः अनयोःक्रि
यायोगोपाधिकत्तयावाच्यलिंगत्वात् अप्यवाच्य
लिंगत्वेपिकामचारात्स्त्रीनिर्देशः शिल्पिनिष्वु
तिस्त्रीत्वेषित्वात् ङीष्प्रदर्शनार्थमितिकौमुदी द्वे
नर्त्तक्याः २ ॥ विलम्बितंद्रुतंमध्यं ॥ विलम्बते
करचरणादयःप्रत्येकंगतिविशेषप्रदर्शनायविलंबि
तंभावेक्तः द्रवतिगच्छतिमत्वरायगतिप्रदर्शनार्थं
करादयोत्रद्रुते द्रुगतौभावेक्तः विलम्बितद्रुतयो
र्मध्यभवत्वान्मध्यंअसंप्रतिकइत्यकारप्रत्ययः प
ञ्चयथादिक्रमेतत्त्वादित्रयं ३ ॥ तत्त्वमोघोघनंक्र
मात् ॥ तत्त्वंकरचरणादीनांततनंततत्त्वमेषपदादि
त्वात्क्विप् तयोगाढत्वेषामपीतियः ओघइतिन
वत्समवायेचन्च एषोदरादित्वात्घनत्वेघनःप्राग्वक्तः
विलंबितद्रुतमध्यादीनांनृत्तगीतवाद्यानांक्रमेण
केकंतत्त्वादिनामत्रयं ३ ॥ तालःकालक्रियामा
नं ॥ अयंतवबद्रुयत्कालेमध्यमितिबोधयितुं
मीहग्रोहेस्तेरंगुल्याऊंचणप्रसारणक्रियाभिन्दे
त्तितव्यंचेतिकालक्रियायाःप्रमाणंतालस्तपेटा
दिःतलप्रतिष्ठाकरणयोःज्वरादिःघञ्च पके १ ॥
लयःसाम्यमथास्त्रियो ॥ गीतवाद्यपादादिन्या
मानोक्रियालययोःसाम्यंलयः लयगतौपरच् अ
भिनयानामपीतिकश्चित् पके १ ॥ तांडवंनट
तंनाट्यंलास्यंनृत्तंचनर्त्तने ॥ तांड्नेनमुनिनाप्रो
क्तंकलापिवेश्मपायनोत्तेवासिभ्यश्चेतिणिनिः अ
पत्यस्यतडितेनजीतियलोपःताडिन्तत्रशास्त्रेतद
स्यास्तीतिअन्येभ्योपिदृश्यतेइतिवःएषोदरादि
त्वादिकारस्याकारः तांडवेतंडिनाप्रोक्तंतांडवमिति
तत्स्वामीतडिधातोस्तांडवइतितत्कौमुदीतांडवं

सखियामितिसम्बंधः नटअवस्कंदनेल्युड्नटनंल
सश्लेषणक्रीडनयोर्भावेण्यत्लास्यंनृतीगात्रविक्षे
पेऋदुपधाच्चेतिक्यप् नृत्यंनृत्तमितिपाठेभावेक्तः
ल्युटिनर्तनं घञ्नृत्यस्य १ ॥ तौर्यत्रिकंनृत्तगीतं
वाद्यंनाट्यमिदंत्रयं ॥ नृत्यादिकंतौर्यत्रिकमुच्यते
नाट्यंचतत् तदीतत्रयांबहुलोप्यत्वहलिचेतिदी
र्घेवचनत्वंयमुरजादितत्रभवंतौर्यंशाहृदपंचयोशा
अस्यत्रिकंसंख्यायाअतिशदंतायाःकन् तौर्येणत्रि
कंतृतीयेतियोगविभागात्समासः तौर्यंचत्रिकंचे
तिकर्मधारयइतिपंचिकानटस्येदंनाट्यंव्हेदोवोनि
कयाजिकबहुवचनटात्त्वःगीतवाद्यानांसमुदिता
नो २ ॥ भ्रकुंसश्चभ्रुकुंसश्चभ्रूकुंसश्चेतिनर्तकः
॥ घटघटातिदंडकात्तस्यकुंसिधातोर्भाषणार्थे
स्यपरविश्ववोःकुंसोःभाषणमस्यबहुव्रीहौभ्रुकुं
सादीनामकारोवक्तव्यइतिभ्रुशब्दस्याकारःभ्रकुं
सःभ्रुकुंसवदितिशब्दार्णवः स्वमतेहिसभ्रकुंसाइ
तिसमेदाहृत्यवेतः ॥ स्त्रीवेषधारीपुरुषोनाट्यो
क्तौगणिकाज्जुके ॥ स्त्रीवेषधारीयःपुरुषोनृत्त
तितत्रभ्रकुंसादित्रयंनाट्योक्तावित्यधिकारःप्रा
हारात् गणिकावेश्यानाट्योक्तावज्जुका अर्जेसं
अर्जेनेवाडुलकात्समकमेलककिस्तुकन्रलोप
श्चनाट्योक्तौ ॥ भगिनीपतिरावुत्तोभावोविद्वान्
॥ भगिन्याःपतिरावुत्तोविद्वान्पंडितोभावःभव
तोऽश्चोपसंख्यानमितिणः ॥ अथावुकःजन
को ॥ जनकःपितावुकःअवरत्वाणिवाडलका
त् स्वकाणिभ्यामकोकाणिविरूकन् अतउपधा
युवराजस्तुकुमारोभर्तृदारकः+
याहृद्धिः+॥ युवराजस्तुकुमारोभर्तृदारकश्चभ
र्तृदारकःपुत्रःभर्तृदारिकःहेयुवराजस्य २ ॥ रा

हलाअज्जेतल्लाइतिसखीपर्यायोहलाशब्दोदार्थे
तःबालवास्तुसखीहलेतिस्त्रीकांडेचोपनिपातः १
अथमातामीसखीनामाऽऽह्वानस्यक्रमेणैकैकं २ ॥
अंगहारोंगविक्षेपो ॥ अंगानांस्थानात्स्थानांतर
नयनमंगहारःवृश्चिकधूमरादिद्वात्रिंशत्प्रकारो
गुल्फादिविन्यासरूपः अंगहारःइतिकौमुदी
अंगहारस्वंगहारिद्धिंचादिमोहिविकोचिकोतिश
हार्णवः २ ॥ व्यंजकाभिनयौसमौ ॥ व्यनक्ती
तिव्यंजकःअभिमुख्यंनीयतेर्थोनेनेतिअभिनयः
वाच्यांगिकाहार्यसात्विकभेदश्चतुर्विधः हृहृक
तक्रोधादिभावाभिव्यंजकस्य २ ॥ निर्वृत्तेत्वंगसत्व
त्वाभ्यांद्वेत्रिधांगिकसात्विकौ ॥ अंगेननिर्वृत्तमां
गिकं भ्रूविक्षेपादिसत्वेननिर्वृत्तंसात्विकं अथवा
सादित्वात्ठञ् निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यइतियोगवि
भागाद्वासत्वं मनोगुणआश्रयोवातेननिर्वृत्तःसा
त्विकःयदाह सत्वोत्कटेमनसिप्रभवंतिभावास्सा
त्विकाःइति ॥ स्तंभःस्वेदोथरोमांचःस्वरभेदो
थवेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौसात्विका
गुणाः ॥ प्रलयोमूर्च्छाअंगानिष्पादितस्तुविक्षे
पादिभावनिष्पादितरोमांचादिकयोःपृथक्पृ
थक् २ ॥ शृंगारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयान
काः बीभत्सरौद्रौचरसाः ॥ उत्साहयोभावास्तु
क्रियमाणाःसामाजिकैरस्यंतइतिरसाः यदाह
विभावैरनुभावैश्चव्यक्तोव्यभिचारिभिः अस्वाद्य
त्वात्प्रधानत्वात्स्थायीवत्तुरसोभवेत् इतियद्यपि
बीभत्सरौद्रौवात्सल्यंशांतश्चेतिरुद्रटशेतिनाम
निधानेतथापिधर्मार्थकामानांशृंगारभेदत्वाद्वा
त्सल्यशांतयोश्चतत्त्ववीरत्वात् उद्दृष्टेनैवग्रहः

ना॰ मु॰ १५

79

णमितिनपृथक् निबंधनमितिकौमुदी वत्सलः पु
त्रादिस्नेहत्वान्नातिरिच्यत एव शान्तस्त्वलौकिकत्वाद्रौ
न्तः चशब्दगृहीतस्तु सर्वधनाद्यः बीभत्सरौद्रौवेति
पुंलिङ्गः पाठ इह यत्नः शृंगारवीरबीभत्सरौद्राद्भुत
भयानका इति शब्दार्णवादौ दर्शनात् प्रोज्ज्वलो धृति
हेतुभविः शृंगारः दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्सा
हकारी रसो वीरः असंभावितान्तरिक्षगमनादिजो वि
स्मयः कृपणस्यात्मनाभिभवजन्यो भयानकः घृणा
करस्य वसादिजो बीभत्सः सर्वाभिभावितो रौद्रः
यथा रावणचरितादि करुणहास्यौ तु प्रसिद्धौ शृं
गारादीनां प्रत्येकं रसा इति नामैकं १ ॥ शृंगारः
शुचिरुज्ज्वलः ॥ शृंगारस्त्विति मियर्ति शृंगं काम
मारातिवा शृंगारः उज्ज्वलो वेशेनौचित्येन चलत्वे
नात् नत्वेतौ शृंगारपर्यायौ इति तु महादयः शृंगार
रसस्यैव नामत्रयमिति कौमुदी तथा च नानार्थः
शुचिर्ग्रीष्माग्निशृंगाराषाढशुद्धे त्रिषूज्ज्वले
दीप्ति शृंगारविशेषेषु कामिनीति ३ ॥ उत्सा
वर्धनो वीरः ॥ उत्साहो वीरस्य स्थायीभावः स्पर्धो
तत एव ग्राह्य इत्यनेन सर्वे रसलक्षणं कथितं
हे वीररसस्य २ ॥ शोकस्थायिभावः ॥ कारुण्यं
करुणा घृणा कृपा दयानुकम्पाप्यनुक्रोशः ॥
करुणो रसो धर्महारेणोक्तः शोकचारिभ्यन्तरनक
णाः रसाभिप्रायेणोभमात् भावे स्त्रीकं त्वे कारुण्य
डिमूलविभुजादित्वात्कः एषोदरादित्वान्यः य
दा करुणायोगाद् मेहनिष्ठाकारणं ब्राह्मणा
देवाकृतिगणत्वात् घ्रियतेः नयाद्युष्वेव न बाडन्ल
कान्तकृष्णा कृपेः कृपाभिदायेङ् कृपेः संप्रसा
णं दयतेः नयादयश्च तत् तिदायश्च अनुकम्पेःन

याऽनुकम्पा दयेत्यकारः अनुक्रोशेति समन्तः को
मलत्वेनेन अनुक्रोशः च समस्तकरुणस्य ७ ॥ अ
थो हसः हास्यं हासस्य ॥ स्थायीव रसो भवेदिति
भावरसयोः यथात्वेन स्वनति स्वनहसो वेति अपु
वक्तृगतः धात्वर्थनिर्देशोऽप्युपलपि हासो हसो हास्यं
चर्चेहासिका स्त्रियामिति शब्दार्णवः त्रीणि ३ ॥
बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयं ॥ बीभत्सं विकृतमि
दं द्वयं त्रिषु वर्धे नित्यायां सन्त बीभत्सामात्यत्र अ
र्थे ग्राह्यं च बीभत्सं जुगुप्साप्रभवादित्वात् विकृ
तं यथाङः निष्ठाकामजउहेमीत्योमज्जोकोधिगादि
जः बीभत्सो हि विध इति तद्धति त्रिलिंगं प्रज्ञादित्वा
द्वैकृतोपि विकृतो वैकृतो यथा अहायिणमत्र ह्याय
णमिति शब्दार्णवात् द्वयमित्यनयोः पर्यायत्वामा
ह हे बीभत्सस्य २ ॥ विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्र
मपि ॥ प्रागुक्तभावरसयोः पर्यायत्वमद्भुतस्य
विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात् विस्मयः विष
वैः स्मिङ् अद्भुतार्थः विस्मयो यस्य मध्यः स्यात्स्मा
चौरिति षत्वप्रतिषेधात् अत आश्चर्यार्थोऽस्मयेत
स्य भावनमद्भुतादिभुवोड्डतत् आचरणीयमाश्च
र्यमाश्चर्यमनित्य इति साधु चित्रं एवं युक्ते चत्वार्य
द्भुतकस्य ४ ॥ अथ भैरवं दारुणं भीषणं भीष्मं
घोरं भीमं भयानकं भयंकरं प्रतिभयं ॥ भैरवं
भीतिरोदितं भैरवं दारयति चित्तं कृदहस्वरण
दारुणं भीषयति भीषणं बिभेत्यस्मादिति भीष्मः भि
येनक्तेति कृकुकौ तथा भीमः भीमादयोऽपादान
इति च भीष्मभीमौ साधू इति सर्वधरः कारभ्रमणे
कौर्ये केरः घोरं करभीमार्थे श्वेदाचोर हेतेर्यो कर घो
तिश्च करजादेश इति कौमुदी बिभीत्यस्मादिति

गां॰
सं॰
प॰
80

भयानके भ्रानकः भीभीराजंभयंकरोतिमेदवि
भयेभ्रकृञ्जइतिख्चभयंकरं प्रतिगतंचयेनप्रति
भयंप्रादिसमासः नवभयंकरस्य ९ ॥ रौद्रंतू
ग्रं ॥ रुद्रदेवतस्येदंरौद्रं शृंगारोविष्णुदेवःस्याद्धास्य
प्रथमदैवतं करुणोयमदैवत्यस्त्स्याद्रौद्रोरुद्रदैवत
इतिभरतःउग्रमुक्तं हेमहतःक्रोधस्य २ ॥ अमी
त्रिषु चतुर्दश ॥ अमीअद्भुताद्याःउग्रान्ताश्चतुर्दे
शब्दास्तेषुलिंगाः अन्यत्रवाच्यलिंगतामैरवीत्यादि ॥
दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसंभयं ॥ दीर्यतेस्माहृ
दृभयेः चृत्रजित्रासः भीतिः क्तिन्नेतस्माहृचयोर्भीः
स्त्रीसंपदादिः साधून्स्यतिसाध्वसंअच्च अजिवधी
भयादीनामुपसंख्यानंनपुंसकत्वादितिहृत्यर्थेभि
त्यच्भयमितिसाम्याजिह्ययजिभियापिस्यादेतेनमस्मी
याचगर्हेचाथभयेभियात्रासो ``` सैादरोभीतिरा
तंकोभीस्त्वमासश्चमितिशाश्वतोक्तात् षड्भयस्य ६ ॥
विकारोमानसोभावो ॥ मनोविकारोरत्यादिःभा
वोभावयतिकरोतिरसान्भावः तथाचभरतः ना
नाभिनयसंबंधात्भावयंतिरसानिमान् यस्मा
त्तस्मादमीभावाविज्ञेयानाट्ययोक्तृभिः भावाश्च
द्विविधाएवस्थायिनोव्यभिचारिणः तत्रस्थायिनः
॥ रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा जुगु
प्साविस्मयश्चेतिस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः व्यभिचा
रिणश्च ॥ निर्वेदग्लानिशंकाख्यातथासूयामदः
श्रमाः आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहोधृतिःस्मृतिः
व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथा गर्वोविषाद
औत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच ॥ सुप्तंविबोधोमर्षश्चा
प्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथाम
रणमेवच त्रासश्चेतिवितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारि

णः त्रयस्त्रिंशदमीभावाःप्रयांतिरससंस्थितिं इति
पर्कंमनोविकारस्य १ ॥ अनुभावोभावबोधकः ॥
भावस्यहृच्चकोपाणक्रियादिरनुभावः भ्रुविकारादिः
तदुक्तं अनुभावस्त्वभिनयः पश्चादनुप्रकाशनादि
तिव्यभिचारादीत्याह हेभावप्रतिपादकस्य १ ॥ गे
माद्यादीः ॥ गर्वोभिमानोहंकारः ॥ गिरतिहृ
हृष्टहृष्टात्योवः गर्वमानेवजगर्वैः अभिसर्वतो
मानःअभिमानः अहंप्रधानेकारोअहंकारः त्रीणि
गर्वस्य ३ ॥ मानश्चित्तसमुन्नतिः ॥ मन्यतेमाना
नीतिमानं मानश्चित्तस्यसमुन्नतिश्चित्तसमुन्न
तिः हेप्राणतियोग्यमपिप्रतिचित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य
१ ॥ अनादरःपरिभवःपरिभावस्तिरस्क्रिया रीः
त्यवमाननावज्ञाप्यवहेलनमसूर्क्षणं ॥ अनादरइ
त्यपुनत्रअनादरः पारोभवइत्यस्त्रजोःपरिभवप
राभवौ तिरस्तर्योःपरिभवेत्यपचारात् अतोत्रतिरो
तर्धाविति गतित्वाभावान्तिरमोन्यतरस्यामितिप
हेसत्वंनास्तीत्येके अन्येत्वाहुः योयेनाभिभूतः स
तस्मात्कायवाग्भ्यांनतामन्यत्तमीनव्यवधीयत प
वेत्यत्राप्यंत `` महिमत्वंवास्यादेवेतिभागहरिसू
वत्रगत्योरितिनानुवर्तयन्त्येवेतिविकल्पनादिरे
हणं रीडा रिहः त्तेः पुत्वेपुत्वलोपदीर्घत्वानांमन
तिस्त्रीत्वेलोकाश्रयत्वात् अवमाननावज्ञाभ्रामे अ
वहेलनमवहेले हेडूअनादरेध्यजर्येकः नलयोरे
कत्वस्मरणं हेलावहेलवनमुपूर्षणमितिलक्षणं
यावत्तागम्यते यद्वाधातूनामनेकार्थत्वेनअसूक्षणा
मुक्ताणंतापोपचनतदसूर्क्षणं हेत्यमदीर्घमध्यंनविद्य
तेशोभनः क्षणोयस्मात्तदसूर्क्षणं क्षणमध्यमपीति
पंचिका स्ह हेअनादरेक्षक्षोकाणात्ययोत्रेफः सेदः

त्वः ततः संप्रवोत्संस्त्वलाममनादरइतित्रिकांडे वैति
धात्वप्रदीपः एवंचकारादित्वमिहप्रमादमाङः तर
त्रवीडावत्तायोषित्वस्त्वलाममकंटकेतिरत्नकोश इ
तिरत्नकोशादावपिदर्शनात् इहचंद्रस्वरमत्वश
कारादित्वजावेतिएवंचेहएपाएवञ्जनः एकत्वर्थेते
तित्वकोमुदीवस्त्वतस्त्वस्वंशादवश्चेतिपाठः नत्व
स्वेदितिप्रयोगात् तत्रत्वस्त्वमितितैत्तिरेयश्रु
स्लाणाश्वस्पहंवेदेमाधवग्रंथे नवपरिभवस्य ५ ॥
मंदाक्षंह्रीस्त्रपाव्रीडालज्जा ॥ मंदमक्षमत्रेतिमं
दाक्षंह्रीलज्जायांसंपदादित्वात्क्विप्ह्रीः त्रपूषल
ज्जायांषित्वादङः त्रपाएवंगुरोश्चेतिप्रकारेव्रीडाव्रीड
जाग्रमभजन्मधृपासाइतिमाधो. . . . .
. . . . व्रीडात्रयस्यध्वरटस्यवरटक
ध्वतध्वंडवाणकटकध्वमयामयाचेतिस्त्रीपुंलिंगा
कथ्यनेनरभसात् व्रीडोऽस्त्रीवेत्रपालजेतिस्त्रीप
र्थायेवतेनैवोक्तत्वात् डोलजीडोलस्त्रीव्रीडेलज्जा
व्रीडावत् पंचलज्जायाः ५ ॥ सापत्रपान्यतः ॥
सालज्जाअन्यतः परस्मात्दिस्मात्त्रपापत्रपाह्रीला
ज्ञापत्रपाव्रीडेतिरत्नकोशात् ह्रीपात्रेप्पापत्रपो
क्ता एकंपित्रादेः पुत्रोजातलज्जायाः १ ॥ क्षांति
स्तितिदा तमूखूसहनेत्वेपिवाङ्लकत्वात्क्तिन्
क्षांतिवस्त्वतश्चदिवादेरषित्वात्वांतिक्षाटेस्तृषि
त्वात्क्षमातितेजेग्रंफितक्लिन्नोनिदात्समाध्याधिप्रसी
कारेषितिसन्नतितिताहेत्तमायाः २ ॥ अभिध्या
नरस्वविषयेस्पृहा ॥ अभिचवेभिध्यानेअभिध्या
कर्मण्यर्थाअभिध्याध्यापादेरस्वविषयेचौर्यादिनास्व
हेत्वेकेदोषचिंताएवंकंपरस्वेलिप्सेत्यर्थः तिहूत
मात्रेप्पमिध्येतिकश्चिदितित्वकोमुदी १ ॥ अत्लां

तिरीर्ष्याक्ष्यात्तरोषात्रोपोत्गुणेष्वपि ॥ परामुत
याःमहिस्त्रनाःक्षांतिरीर्ष्याभ्यातोरीर्ष्यायांतादोर्था
दिः हेवेरीत्यार्थेदानादिभुगुणोष्वपिदमेहत्वादि
तिदोषारोपणमस्याचेतिशह्यार्णवः असूचकादा
दिः एकं १ ॥ वैरंविरोधोविद्वेषः ॥ वीरस्यकर्म
वैरंवैरमैथुनकयोरितिनिषेधादाण इत्यमीत्वा
स्याहेषाणांभेदात् हेष्योनसात्दस्यपेत्येतिमा
लाकारोभ्रांतः त्रीणिवैरस्य ३ ॥ मन्युशोकौतुशु
क्स्त्रियां ॥ मन्यतेमनिततनिभ्योयुः मन्युः दैन्यार्
थेः घजिशोकः शुचदेकेसंपदादित्वात्क्विप् शुक्
चेतात्रीणिशोकस्य ३ ॥ पश्चात्तापोनुतापश्चवि
प्रतीसार इत्यपि ॥ पश्चात्तापः एवमनुतापः वज्ज्
उपसर्गस्यघजीतिदीर्घः विप्रतीसारः पदेरुफस्वो
विप्रापिवेतस्मिसावेप्रतिसारः इतिमाद्यात् त्रीणि
किंचित्कृत्वापश्चात्तापस्य ३ ॥ कोपक्रोधामर्षरो
षाः प्रतिघोरुट्क्रुधौस्त्रियौ ॥ कोपनंकोपः भावे
घञ्एवंक्रोधः क्रोधनोअमर्षणंकोपीतिविशेष्यं
लिंगेषु प्यमाणत्वात्मर्षतितितस्यायां घजिन्जि
अमर्षौ ऋत्वादिः रोषः किमप्यमर्षोत्रनयेऽमृशा
यते इतिभाववृद्धिः वहुत्वमर्षादितिमाद्यः अन्येषा
मपीतिदीर्घोदिरपीतिहृहवेद्धः निकयोगेनिरा
मर्षनिर्वीर्यमरिनंदनमितिविशाखः प्रतिहन्यते
नेनप्रतिघः परौघइतिबाङुल्याटप्रत्ययः प्रति
तीत्यन्यत्रापिडैप्रतिघः न्यक्कोदिरितिस्वामीरु
षि ऋध्यो क्विप्जापिकोपारोगः ऋधिरुषेति
शह्यार्णवः सप्तकोपस्य ७ ॥ शुचौतुचरितेशी
लं ॥ शुचावितिशुचौशुडेइत्यर्थः भाषितपुंस्कं
पुंवदितिपुंस्त्वान्नङेः चरित्रमात्रेपिशीलं शीलस्व

श॰ मं॰ ८२

भावेसहहेतेइतिनिदर्शनात् शीडंभुक्त लज्जावलत्
बालत् बालजः शीलमर्थोविः शीलसमाधानेइ
गुपधात्कः इगुपधेतिकोषः शीलउपधारणे ण्यं
ताहेरविर्धाकेवलमपिचरितेस्वशीलेनिष्ठादशी
लंचारित्रंचरित्रंतच्छेतिरत्नकोशात् श्रेतिलघुदती
त्रचू चरेर्णिश्चेत्यत्रविकारितंपर्कंचोजि २ ॥ उन्माद
श्चित्तविभ्रमः ॥ चोजिउन्मादःचित्तविभ्रमःचित्ता
नवस्थितिःभूताद्यावेशनात् द्वेउन्मादस्य २ ॥ प्रे
मानाप्रियताहार्दंप्रेमस्नेहः ॥ प्रियस्यभावःप्रेमा
इमनिविप्रियस्यस्थिरेतिप्रादेशःनापुमान् हार्दहृ
दयस्यकर्म ष्यवादित्वादण् हृदयस्यहृल्लेखेत्या
दिनाहृदादेशः प्रीतिप्रेमपत्यांतिमवान्यपदेपि
तिभावविः स्निहेर्घञ्स्नेहः पंचस्नेहस्य ५ ॥ इ
च्छादोहदं इच्छाकांक्षास्पृहेहातृड्वाञ्छालिप्सामनो
रथः कामोभिलाषस्तर्षश्च ॥ दोहदंपदगंदहति
इतिदोहदं इदंविच्छामात्रेविशेषणत्वगामिण्या
जेत्तेच्छायांप्रकंजते इषेत्यनेननिपातादिच्छा
कांक्षागुरोश्चेत्यकारः आकांक्षापिमिलादेराकृति
गणत्वात्स्पृहाकांक्षेतिवत् दीर्घोन्तानेषणेत्र
जित्तृषापिपासायांक्विपृत्त्व् शांताजावपीत्येके
तेनत्तृषापिनकृषेतिप्रयोगः वांछाकांक्षेतिवत्
लिप्साअप्रत्ययादित्यकारःमनएवरथोहरमा
म्यत्रमनोरथःकामोभिलाषस्तर्षइतिश्चजेतः
द्वादशइच्छायाः १२ ॥ सोत्कण्ठेलालसाद्वयोः ॥
सत्तर्षेमहालालसा ललइच्छायांऔणादिकोः
सापटंत्यांतःलालसस्त्रीनिर्देशआर्थेतता
सूचनार्थेइत्येके २ ॥ उपाधिर्नाधर्मचिंता ॥ ध
पीपश्चादउपपत्रश्चादिश्चेतिउपाधिःधर्मस्यचिं

ताधर्मचिंता द्वेधर्मचिन्तायाः २ ॥ पुंस्याधिर्मा
नसीव्यथा ॥ मानसीव्यथाआधिःआधीयतेचि
ताअनेनेतिआधिः द्वेमनःपीडायाः २ ॥ स्याच्चिं
तास्मृतिराध्यानं ॥ चिंताचितिस्मृत्यांजेत्यादिनाउः
अप्रत्ययेकार्येचितिसृजेत्यट् विधानेगुणाभावा
र्थेनत्वामणोलोपाभावेपीतिचिंतायाउत्यपीति
स्मृतिःजंता ध्यैचिंतायोल्युट् आध्यानेत्रीणिसम
रणस्य ३ ॥ उत्कंठोत्कलिकेसमे ॥ कंठिशो
केणउत्सर्वोकुरोश्चेत्यकारः उत्कंठाकलेकजा
हिणोवुण् उत्कलिकास्त्रीत्वेनामिसाम्य उत्कं
ठादिद्वयंकामादिजस्मृतौचिंतात्तस्मृतिराध्या
नंस्मरणेहस्पृहेनः उत्कंठोत्कलिकेतस्मित्र
भिधानात्समयोरपि इतिशाश्वतः अभिधानं
उत्कंठायामित्येके तथारशाब्दिकायामाध्या
नमुत्कंठाएवैकंस्मरणे इतिद्वेउत्साहस्य २ ॥
उत्साहोध्यवसायःस्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक्
॥ सउत्साहःप्रकृष्टशक्तिभाक् वीर्यंबलेसा
धुःसाधितियत् अतिशक्तिवीर्यंत्वमरमाला
याः स्त्रीत्वमेकमतिशायिताध्यवसायस्य १ ॥
कपटोस्त्रीव्याजदंभोपधयश्छद्मकैतवे कुस्तृ
तिर्निकृतिश्शाठ्यं ॥ केनशीर्षेपटइवाव्यापादकः
कपटःकंक्रस्यणंपटतिगच्छतिव्याप्नोतिविशेषे
णांजेतिरिपत्यनेनश्रजगतित्वपणयोःहल्लश्चेति
घजिव्याजः प्रवेदंभ्यतेनेनदंभः उपधीयतेश्राणोप
नेस्मकहिकेजपादाग्गइचानेनउपसर्गयोःकिःउप
धिःछादयतेनेनछद्मपंछद्म नांतंछदेर्मनिन्इमम
नुत्रन्क्विपु सचेतिकृस्वः कितवस्यकर्मकैतवं
कवादित्वादण् कुत्सितातःस्तृतिर्नीतिः हिंसार्थेः कु

रा
मं
८३

हृतिः निष्प्राकृतिः निकृतिः परामीष्टे निकृते त्रि
एवोटिकन्‌ कृष्णादिभ्य इतीकन्‌ शठकैतवे च
तस्य कर्मशाठ्येन वञ्चनः उत्सृत्यादि त्रिके त
हिंसार्थे चित्तकौटिल्ये स्यात्‌ अन्येकपटादिषु हे वे च
नाफले उत्सृत्यादि त्रिके तु हिंसार्थमिति सर्वोनेस
पंविकाकारस्य ५ ॥ कौतुकं तु उत्कहले उत्क
हलं उत्तके च प्रमादेनवधानता ॥ उत्कलिते उत्क
हले उत्कहलेगच्छू एषोटनादि त्वाढणं नामो हि
यतिकौतहले प्रज्ञाय्याणिकौतहले उत्कटहिंसायां
कारः उत्कहले विभुजेतिकः न्यञ्चादित्वात्कु
उत्कउत्कजतिम्लविभुजेतिकः न्यञ्चादित्वात्कु
त्वं उत्कके प्रज्ञाय्याणिकौतके वत्सार्थे एवं वत्स
दिहतादितिशयस्येत्यभूतिफलनिरपेक्षावि
कीर्षितस्येतिकेचित्‌ ५ ॥ स्त्रीणां विलासो वि
ब्बोको विभ्रमो ललितं तथा ॥ शृंगारभावोरतिः
तज्जा स्त्रीणां चेष्टा विलासादिकाः हावशब्देनोच्यं
ते हृद्यंते रागिणो वक्तृहृवनेबाडलकाटधिकर
णे च यदाहुभरतः अलंकारस्तु नाट्यज्ञैः ते
यभावरसाश्रयाः यौवनेत्यधिका स्त्रीणां विका
रावक्रगात्रजाः देहात्मकं भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्भावः
समुत्थितः भावात्समुत्थितो हावो हावाद्धेला स
मुत्थिता तथा हावशृंगारभावाशैव्यासो केसि
तवीचितं शृंगारप्रौढिमा हेला हेवाको यौवने
हियः विप्रोलंभेः चञ्चविलासः तत्रप्रियसमी
परागमनेयः स्यात्स्थानासनगमनविलोकिते ऽवि
कारो कस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कार मुखविकूव
नेविलासः वाणतो विवने विचुः गतिविशेषः अ
परूपादयइतिकः उच्यते समवेत्यत्र हलश्चेति
ञ्जविवेरोकः स्यानेविधेकः अभिमतवस्तुप्राप्ता

वपिगर्वोत्सनादरः मापवाधस्य च स्तब्धोरनादिना
संयमनं ताडनं च बिब्बोकः बिभ्रान्तिभ्रमः चञ्च म
दनागहर्षजनितो विपर्ययो विभ्रमः यथा नितिम्ब
मुक्तायन्यत्र गमने प्रियारत्नुयथामाल्पिप्पमतुग्गो
सहालापने मध्येव हसितं क्रोधौ ५ च्छादीनां यामसह
मैवतत्पाद त्यागः वस्त्राभरणमाल्यानामाकारण
तः खेङ नेमनने चेति योषितां योन जो विकारो वि
भ्रमः इत्येके लल ईप्सायां ललविलासे वा भावे
क्तः इलयोरेकत्वं ललितं सुकुमारविधानेन भ्रू
नेत्रादिक्रियाम विकारं च वर्णगन्यासो ललितं व
रणनिपातान् मज्जनं ५ ३ रमस्त्रणसंवरणे खे
विशेषस्थितत्रिवलिभंगासंस्थानसमुद्धोतत
भ्रूसाचीवितविलोकितमिति प्रियं प्रतिभावावि
कृतं ललितमित्यन्ये २ ॥ हेलालीलेत्यमीवा
हाः क्रियाः शृंगारभावजाः ॥ लिलहावकरणे
श्रयूताय हेलास्त्र बते प्रौढे का च हेला लयो लीला
लीङ्‌ श्लेषणे एषोटनादिः अलच्छ प्रियसमागम
हविन्तविनोदार्थे प्रियस्य यावेशगतदृष्टिः हसि
तभणितैरनुकृतैः क्रियते सा लीला अमी इति
शब्दः प्रकारे तेन एवं प्रकारा विच्छित्यादयो तृहृ
तेता स्योक्ताः नाटकरत्नकोषे लीला विलासो वि
च्छित्ति विभ्रमः किलिकिंचितं मोटायितं कुट्टमि
तं बिब्बोको ललितं तथा विकृतं चेति विज्ञेयाः
स्त्रीणां चेष्टाः स्वभावजाः आभरणविलेपनादी
नां कृतविच्छित्त्रियापराधा हीछ्ययानादरेण स्वस्का
नां सखीनां प्रयत्नाद्धारणं विच्छित्तिः प्रियाणात्र
प्रीतिनिबंधनं स्वल्पमपि भूषणं विच्छित्तिरित्य
न्ये विच्छित्तिश्च विशेषाच्छित्तिर्भंगीत्यर्थः किले

दा॰
म॰
८४

84

तिव्याजेनकिञ्चामनामंजितमत्रेतिकिलकिंचितं॰
एषोरुदितादिः इष्टजनदर्शनहर्षवशात्तु शुष्कहसि॰
तरुदितत्रासितक्रोधश्रमाभिलाषानांसंकरकरणं
किलकिंचितंमोट्टनंमोट्टः चयन्लोहितादिकात्वं॰
ताङ्गावेक्ताः मोट्टायितंप्रियकथासुसंगमेगाजे॰
मणौकर्णौकंडूयनेवामोट्टनेकुट्टः चयन्तेननिहः॰
न्नेभावप्रत्ययादिमल्लकुट्टिमितंनतोणंताङ्गावेक्ताः
कुट्टिमितंएषोरुदितादिः स्वरतेगाढपरिपीडनेके॰
शालनादिग्रहेणवहर्षात्तु मुखेपिडः स्वोविषिश्रि॰
याकुट्टिमितंशोषोभवतशास्त्राद्धोडम्यइहत्तग्रेथ
गोरवभयान्नलिखितः ॥ इवः केलिपरीहासः
क्रीडालीलाचवर्मेव ॥ इवतिहृदयमनेनेति॰
क्रीडालीलाचकेलिकिलक्रीडायां के॰
इवः अथ किलंत्यनेनकेलीतिस्त्रिया
ल्टवलनेवासर्वधातुभ्यइन्निलीन् केलीतिस्त्रिया
मपीतिकेलीभूतज्ञानगुणान्निपीयेतिनैघधात॰
परिहसंत्यनेनहलस्त्रेतिघञ् उपसर्गस्येतिवा॰
दीर्घः परीहासः क्रीडनंक्रीडेतिगुरोश्चेत्यकारे॰
हापि लीलाप्राणज्ञान्नुनयेसर्वधातुभ्योमनिन्न
घञ्परिहासस्य ६ ॥ क्रीडामात्रस्येत्यन्ये ॥ १
व्याजोपदेशोलक्ष्यंच ॥ व्याजउक्तः व्याजोत्रस्वरू
पाच्छादनंयथा ध्यानव्याजमुपेत्यचिंतयसिका
मिति अपदिश्यते अपदिशः अतद्रूपस्यतद्रूप
क्रीडाद्यर्थेवंचयेत्यतः एवोक्तो व्याजः परद्रोहफ
लः तथाचपंचिका कपटाद्यर्थोव्याजः परद्रोहफ॰
लः अपदेशार्थस्त्वन्यद्दिशणनार्थमनुसानेय
थाजलक्रीडामपदिश्यनायर्थयातीतिनदिवल
त्यते लक्ष्यंणपदेतेनिर्ध्येकार्थवसंख्यायांवनना॰
लक्ष्यंक्लीवेव्याजशब्दयोरितिमूर्धन्यांतेघरभ

सः स्वलक्ष्यइनिवाहयोष्णत्रोपचारात्त त्रीणि ३ ॥
क्रीडाखेलाचकूर्दनं ॥ क्रीडावत्तखेला कूर्दक्री॰
यांस्तुइवेरुपधायाइतिदीर्घः कूर्दादीनांनभव॰
ति स्फूर्जेतिलिंगादितिधर्मेदासः स्फूर्जेतिदी॰
र्घोनस्तारणान्न धातोर्वारिति विधारनित्यत्वमि॰
तिएवंचंद्रः अपरेत्तुदीर्घमिच्छंतीतिसुभूतिः कूं॰
नमित्यकेदीर्घाभावाद्वित्यः इतितुस्वामी त्रीणि॰
बालानांकंडुकादिखेलायाः ३ ॥ घर्मोनिदाघः॰
स्वेदः स्यात्त ॥ घरत्यगामनेनेतिहलश्चाणादीघ्रो॰
रित्यतः घर्मग्रीष्मावमौवितिनिपातितः निद॰
ह्यतमनेनेतिनिदाघः न्यङ्क्वादिः स्विद्यतेनाने॰
नागंस्वेदः प्रस्वेदोप्येत्र त्रीणिश्रमजलस्य ३ ॥
प्रलयोनष्टचेष्टता ॥ प्रलयइति प्रलीयतत्र॰
नेनपरचु प्रलयः सात्त्विकोभावः मूर्छेत्यर्थः द्व॰
षंशोकादितिनष्टाचेष्टानाशइत्यर्थः १ ॥ अ॰
वहित्थाकारगुप्तिः ॥ अंगविकृतस्यरोमांचादेः
गोपनाद्वहि ततमवहित्थास्त्रीडीजोवघः
वीत एवोदयइतिवक्तु हित्वादेशश्चेतिसुभूतिः
अवहित्थामथोग्रतेतितावत्पात्क्लीवमपि हेमा॰
कारगोपनस्य २ ॥ समौसंवेगसंभ्रमौ ॥ भ॰
यादिनासम्यग्विजतेचलतेनेनेतिसंवेगः घञि
एवंसंभ्रमोपि हेमाश्चर्येपरचक्रादिदर्शनात्॰
त्वरतायाः २ ॥ स्याद्दाच्छुरितकंहासः ॥ ठ॰
धंप्रकार्षेणासनेनमनेम्रत्समश्राधिक्यं आसन
तिदीस्थासानेघुडन्ताद्दिः सेत्राशोधिकोमहान्॰
हासः आच्छुरितंकरच्छेदनेभावेक्तः स्वार्थेकः आ॰
समंतात्विच्छिन्नमित्यर्थः उपहासादिः प्रथक्ता
स्यशाह्वस्यहासस्येके १ ॥ सोत्प्राशः सुमनाक्

रा॰ मं॰ ५५

स्मितं ॥ सहासो मनाक् अल्पः सन् स्मितं स्यात् ।
ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितं अलक्षि
तद्विजहासमुत्तमानां स्मितं स्मृतं १ ॥ मध्यमः स्या
द्विहसितं ॥ स एव हासो मध्यमो नात्युच्चैः नाति
नीचैः सन् विहसितं स्यात् आकुञ्चितकपोलाक्षं
सस्वनं निःस्वनं तथा प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहु
र्विहसितं बुधाः एकं १ ॥ रोमाञ्चो रोमहर्षणं
॥ रोम्णामञ्चनं रोमाञ्चः अञ्जू व्यञ्जादिति योगवि
भागात् वजो विति नञ्त्वं इति भाषाहर्षैः रोमा
णां हर्षणं त्वनेन रोमहर्षणं पुलकं कण्टकरोमवि
क्रिया रोमोद्गमश्चात्रैव ह्रौ रोमोद्गमस्य २ ॥ क्रं
दितं रुदितं क्रुष्टं ॥ क्रन्दितमिति क्रन्दने त्रीणि रो
दनस्य ३ ॥ जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणं ॥ जृम्भा मुख
विकासः अस्त्रियामिति अप्रत्यये जृम्भा स्त्री जृम्भ
स्त्वस्त्रियोमयादिति पाठात् जृम्भणं ल्युट् द्वे हावि
तिव्याख्यातायाः २ ॥ विप्रलम्भो विसंवादः ॥ वि
शेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भः अस्त्र एवं विसंवादो
ऽपि द्वे मिथ्याख्यानवचनस्येति यावत् अंगीकृता
संपादनस्येति त्वसर्वानन्दः २ ॥ रिङ्खणं स्खल
नं समे ॥ बालानां हस्तपादाभ्यां चलनं रिङ्खणं
स्खलनेपि स्खलनं त्विमिच्छलादौ पतनमिति यद्य
पि भेदः तथाप्यभेदोपचारेणात्र समे इत्युक्तं इति पं
जिका २ ॥ स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश
इत्यपि ॥ नियतं श्रोत्रादीन्द्रियाण्यस्यां द्राकुत्सायां ग
ताविति आतश्चोपसर्गे इत्यङ् निद्रा शीङो भावे ल्यु
ट् शयनं स्वपेः घञि स्वापः स्वपने स्वप्नः स्वपो नं
कृते विशन्तीन्द्रियाण्यत्र संवेशः हलश्च इति घञ् करोति
हस्विजेन दर्शनातिथिमितिनैषधः ॥ पञ्च निद्रा

याः ५ ॥ निद्रागतज्ञानवतिस्यापि ॥ तन्द्री प्रमी
ला ॥ इन्द्रियाणां तननं तन्द्रा तस्यां तन्द्रधातोः सौत्रा
त् सूत्रार्थत्वात् तन्द्री दिदीतो इति क्लीबका .....
.. विभज्य नक्तंदिवमस्ततन्द्रिणा इति भारविः .....
...... सम्भूयस्तु तन्द्रीयामेकतल्पं बिभर्ति
गुरुविंत तन्द्रीति वक्कः .... दर्शनात् सहितस्यादितिप
ति .... तन्द्रा अप्रजातिश्रालचूर्णानिद
र्शितं तन्द्रात्यपि एवं तन्द्रलं तन्द्रीलं इलन्द्रेति रूपचत
ष्कं मीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां गुरोश्चेत्यकारे वापि प्रमी
ला द्वे अयत्न श्रमादिना सर्वेन्द्रियाप्रभुत्वस्य आल
स्यस्यत्यन्ये २ ॥ भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः भृकुटिः स्त्रियां
॥ कुटकौटिल्ये इगुपधात् किन् भ्रुवोः कुटित्यं एवं भ्रु
कुंसवत् वैरूप्येप्ये ड्यादिना ह्रस्वे कारे भ्रुकुटीत्यपि
एवं रूपचतुष्के विकल्पेन दीर्घः स्यादित्यनेन सर्वे
..... तिलथा च भ्रुकुटिम् अत्र मोस्यास्यादिति क्रो
धादिना ललाटसंकोचस्य ३ ॥ अदृष्टिः स्याद सौ
म्ये क्षिणि ॥ विरुद्धा दृष्टिः असौम्या इति सोमो देवता
कत्वात् सोमस्येदं असौम्यं क्रूरं एवं क्रूरायां दृष्टेः
१ ॥ संसिद्धिः प्रकृती त्विमे ॥ इमे इति द्वयोः स्त्री
त्वाख्यानयोः अंके क्लीबत्वं निरासल्युट् रूपभेदादेव .....
.... स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च
॥ .... स्वभावस्य ॥ अथ वेपथुः
कंपः ॥ टुवेपृ कंपने अथच्छ कंपः भावे घञि द्वे
कंपस्य २ ॥ अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः
॥ क्षणोति डः क्षणमिति क्षणु हिंसायां पचाद्यच् उ
द्धर्षयतीति अपि अजेतः तत्स्मो हर्षोऽयं चेति वात उ
त्कं मह्यते इज्यते अनेनेति पुंसीति घः महः उद्धन्तः स
हस्माविति उद्भूतयोष्टित्वे रिति माद्यात्तस्मान्नत्वेव

टी॰
अ॰
८६

महत्वोत्सवतेजसोरित्यनेनानेकार्थोवक्ष्यते इति त॰
दुनोतिदुःखमितितद्भवः तन्महतेदुःखमितितन्मवः
पवाद्यन्तौ पंचमहोत्सवस्य ५ ॥ स्वर्गवर्गइतिस्व॰
र्गप्रधानोवर्गःस्ववर्गः एवंसर्वत्रसमासोबोद्धव्यमि॰
ति ॥ इतिनाट्यवर्गविवरणंसमाप्तं ॥ अधोभुव॰
नपातालबलिसद्मरसातलं नागलोक ॥ अधःस्थि॰
तंभुवनंचेति अधोभुवनं अधोऽध्वायंस्यात् पातालइ॰
तित्रिकांडशेषात् अधोऽपि पतंत्यत्रपापादितिपतिचं॰
डिभ्यामालजितिपाताले बलेःसद्मगृहंबलिसद्म॰
रसायाःपृथ्व्यास्तलमधःरसातलं नागानांलोकोभु॰
वनेनागलोकः अधोलोकफणिभुवनादयःसप्त॰
पातालस्य ७ ॥ अथकुहरं सुषिरंविवरंबिले छि॰
द्रंनिर्व्यथनंरोकंरंध्रंश्वभ्रंवपासुषिः ॥ अथकुंमहीं॰
हरतीतिहरतेरुत्थामनेचू कुहरंकुहविस्मापनेइगु॰
पधात्कुहः तेवातिग्रहणंकरोतिअरुपसर्गोहि॰
कोवाशुष्कंत्वनेनशुषेरिषि .... बाडलकान्न
तकिरच् तालव्यादिमूर्धन्यमध्येसुषिरंशुषेरिति
पधात्किःशुषिः कुषसुषीतिरः इतिवाबालिंवो
विहणोतिविवरंविगतोवरोवारणमत्र इतिवावि
लेति भित्वति विलायतिविलभेदनेइगुपधात्कः
बिलंछिद्रमेदनेप्रातश्चौरादिः क्वादेरकिछिद्रश्च
भ्रवभ्रकीतिवानिश्चये नव्यथनंमयेयत्रेति व्यथभ
यचलनयोः अधिकरणेल्युट् निर्व्यथनंनिश्चलम
काशमत्रेति निर्व्यथनमितित्रिकलिंगः रोचतेप्र॰
काशतेऽत्रेरोकमितिलोकाश्रयवाहिगम्येतिरो
वत्वमितिस्वभूतिः विरोकंचनासाविरोकपवना॰
कुलितंतनोयइतिमाघः रंध्रयतिहिंसयति रध
हिंसासंराध्योस्मायितंचीत्यादिनाबाडलकाश्रीप

रंध्रंवणतिरंध्रमितिस्वामी पृषोदरादिः श्वमेतेश्व
भात्यत्रेतिश्वश्रुभ्वकावागमेः इतिसर्वधरः शोभन
मत्रमाकाशमत्रेतिश्वभ्रंशोभनवाचीश्वशब्दोत्राल
क्षोपितथाचोणादौ श्वेअन्येत्वश्वगत्यामित्यतो॰
वामाधयतिश्वानेविमतिमूलविभुजादित्वात्कप्र॰
त्ययेश्वभ्रमित्यन्येत्वश्वकभ्रमीरविशिल्पमितस्मावि॰
वेकात् तालव्यादिरितिश्वभ्रंत्वेतास्येतिपंचिका॰
तस्मतेत्रवपेर्मिदादिपाठात्टाबपाशुष्कत्वनयाशु॰
षिरित्युपधात्किन् शुषिः वपासाहचर्येशुषिःस्त्री
हृटिकाराशुशिपिशुषीदत्यादिरप्यत्येशष्ठः विवाव
शिधायिनिशुषिरादोभासेशुद्देन्तालव्यादिरस्य॰
षविवेकात् एकादशविवरमात्रस्य ११ ॥ गर्तो
वटोभुविश्वभ्रे ॥ गिरतिपततत्रकोगिरतेहेंसिरह
टइत्यादिनातनिगेतः गंतोस्त्रियांतार्थे तापिशोट॰
वकुम्सरवेतकेगंतश्चगादिति स्त्रीपुंसप्रकरणेभ
भात् अवंत्यस्मादवदत्नोशकादिभ्योऽटन्अव
टोकस्वादिरवटिरितोपिपवित्रमवटिवटोपि
इतितद्दलाकधः भुविभूमौयदशुभ्रंछिद्रंतत्र॰
वर्तते द्वेभूरंध्रस्य २ ॥ सर्पेणसुषिरेविशु ॥ स
र्पेपंशादोवस्तनिरुषिरेक्रयशुषिमस्तकेत्यादि
नारः त्रिभुवनके २ ॥ अंधकारोस्त्रियांध्यांतंतमि॰
स्त्रंतमिंतमः ॥ अंधदृष्ट्युपघातेचुरादिः अंध
नंअंधकरोतिकर्मण्यणकारः अस्त्रियांवैरादि॰
निवारणायअहरिकाणांधनमस्त्राधांतेध्वंभ्रं॰
शांतेत्यादिनानिपातितंतमोमोहेस्तात्यधर्मप्रा॰
धान्यात्तमस्वमेवतमःतद्योगात् तमिस्रंज्यो
त्स्नातमिस्रेत्यादिनानिपातितंतस्त्रैलिंगवचने
तंत्रमितिस्त्रीवत्वं तम्यतीतितमिरंशुषिरवत् ता

ग॰ म॰ ८०

87

सत्यव्रतस्तानौ उपभ्यापातस्त्रेतिकिरबौत्वेतिति॰
मिरतिमिन्दःताम्यवनेननाहत्व तमःसोतेतमा॰
संत्वनिशाचमेत्रिकांडशेषात् तमसमूहेतमपि॰
पंचांधकारस्य ५ ॥ ध्वांतेगाढेतमसं ॥ शपि
तांधकारेश्रंधयत्यांधमंधवततमस्त्रेतिश्रवसत्वा॰
पेभ्यस्तमसस्हत्यविश्रंधतमसंश्रन्येषामपीतिदी
वेवंश्रंधातमसमपिशाकटायनीहतितिनेदिशी
वरस्वामिनः एकंमहांधकारस्य १ ॥ लीनोऽव
तमसंतमः ॥ लीनोऽधांतेः वहीनेविरलेतमो
वतमसंएवेवदचु एकं १ ॥ विष्वक्संततमसं ॥
विष्वक्तंवेतोविसारितमः संततमसंएवेवदचु प॰
कोव्यापकतमसः १ ॥ नागा काद्रवेयास्तेसी॰
स्वा ॥ नगेगिरौचरंनादितिवैविनवाविग्रमा॰
नाशेषेणनागाः नगवत्कायाः नश्रगानागाः नि॰
षेधवाचिनादस्याहेनस्वप्तीतिसमासः श्रनहा॰
त्वनलोपइतिवाकृकूटंतात्वकस्थाह्यात्कश्यप
स्तीवचनात् श्रपत्यार्थेशुश्राविढकिढलोपःका॰
हाइतिनिलोपाभावेश्रइ गणोकाद्रवेयाः नागका॰
रस्यफणालोशूलवतोनागस्यद्वौ १ ॥ शेषोनं॰
तो ॥ कल्पांतेविशिनष्ठिवतिष्ठतेशिष्टवि॰
शेषणोपचायच्चु शेषःदेवैरण्यस्योनोनोपलक्षः
त्यनंतः द्वेनागराजस्य १ ॥ यास्तकिस्तुसर्पराः
जो ॥ वसुरत्नंकेमस्तकेःस्यवसुकःश्रपत्येनि
वासुकिःसर्पराजःदचु श्रन्येतत्तककार्कोटशेल
कुलिकपद्ममहापद्मइत्यादयेनागराजाःस्युःश्र
हयघोपिशेषवासुकयोर्भेदः तथापिगतानुगति॰
कतयाकयोर्भेदेनप्रयुज्यंते यथास्वामिवमुजं॰
गविशेषंश्रपधायस्वपितियोभुजंगविशेषमिति

हंसावनंवलयायितशेषशायिनः सोविनामादिपो
तवासमहतिनैषधे द्वेवासुकेः १ ॥ श्रथगोनसेर॰
तिलित्सः स्यात् ॥ गोविनासिकाऽस्यश्रनन्नना॰
सिकायाइत्यादिनाश्रचु नासादेशः स्तुगोनासगो॰
नासावित्रिकांडशेषः गोनासायनियोजितागरा॰
जाइतिराजशेखरः तिलनेतिलिः इकक्रपादिभ्यो
इतीक्तुतिलंगास्येतिकः एषोदरादिः तिलतिस्नि
ग्धेभवतिस्निग्धत्वदृष्टत्वात् तिलस्नेहनेतिल
इडक्चेतिसप्रत्ययः इडागमश्चेतिलित्सः दंत्योतः
द्वेवोढइतिविशेषस्य २ ॥ गोनसोमंडलीवोढ॰
इतित्रिकमादित्यः ॥ श्रजगरेशयुर्वाहसइ॰
त्युभौ ॥ श्रजंच्छागमपिगिरतिपचाद्यचिश्रजगरः
इत्रीगनार्थत्वात् श्रपिशब्दप्रयोगः शाहमीतइ
तिभटसशीदावतिस्तादित्यादिनाउः शयुः वहति
विषनाशिमितिवहियकष्णादित्यसचुणित्वाद्
द्विःवाहसः देत्योत्यःवाहंगतिस्यतीतिस्वामी ॥
श्रीणिश्रजगरस्य ३ ॥ श्रलगर्दोजलव्यालः ॥
नस्मलगतिनत्वकिप् श्रलगर्वमस्यफणाधार
णेनगर्वौगेस्यभूमेकत्यितत्वादलगर्धः श्रलंगर्द
तिहतिवापचाद्यचिएषोदरादित्वान्नलोपःगर्द॰
भ्रतिगर्धश्रचु श्रवःश्रोत्रस्वासौगर्धश्चेतिवलयो
रेकत्वस्मरणादितितभट्टः श्रलीगर्धतीतिस्वामी
जलस्थत्वात् श्रलगर्धजलव्यालइतिद्वेव्याल॰
स्य २ ॥ समौराजिलडुंडुभौ ॥ राजीरेखाऽस्त्यस्ये
स्यास्तीतिसिधमादित्वाद्दिलचिराजिलःराजने
सलिकल्लनेवाडलकादत्तोपिरलइलविराजि
लइतिडुहिडुहिनिमज्जने श्रजिडडः मज्जनंतेन
भातिः श्रतोऽनुपसर्गेकः कातेकरणेकतेतिस॰

मासः पृषोदरादित्वात् डुंडुभ आह्वस्याकारस्यैका
रडुंडुभ इति तवर्गतृतीयादिश्चाग्रत एव दोडोंझोल
श्चेति शाह्लिकनरसिंहः हेढ इति ख्यातस्य १॥
मालुधानो मातुलाहिः॥ चोरस्थूल इति बाङला
कात्त्रियते रप्फणभावोः सरणं मालुः तद्वयति
धेह्मानेनेत्यादित्वाहुः मालुधानः मालेधीयते प
ध्यते पृषोदरादित्वाड्डकारः इत्यन्यः मालुरोषधिस
त्रधानमस्येति तत्स्वामी मातुलता माह्निन्मातुला
हिः मालुधानश्चित्रसर्पः महापद्मेव दृश्यते इत्यत्र
मालिनी हेमालग्राह इति ख्यातस्य २॥ निर्मुक्तो'
मुक्तकंचुकः॥ कंचुकोर्ध्यांतेनेनिःशेषेण मुक्तो'
देहत्वात् निर्मोकः मुचेः कर्मकर्तरि विषयत्वात् कर्ते
रि क्तो निर्मुक्तः कंचुकेऽनेन हेमुक्तत्वचः २॥ सर्पः
पृदाकुर्भुजगो भुजंगोहिर्भुजंगमः आशीविषो विष
धरः चक्री व्यालः सरीसृपाः कुंडली गूढपाच्चक्षुःश्र
वाः काकोदरः फणी दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशू
को बिलेशयः उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवना
शनः॥ सर्पतीति सर्पः तद्योगात्सर्पे इति तर्कलि
गः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् सर्पी पर्दते कुत्सितं शब्दं
करोतीति पर्द कुत्सिते शब्दे पर्दैः किन्नसंप्रसारणं
अलोपश्चेति कु प्रत्यये पृदाकुरिति सर्वो नेदः पिप
त्तिस्यंपवनेन दाकुर्हस्वश्चेति दाकुः कुत्सितयो पृदा'
कुरिति पंचिका भुजकौटिल्ये भुजादिरिति उपध'
त्वात्कः भुजः कुटिलः सन्गच्छति भुजन् कुटिलो
भवन्गच्छति वा पृषोदरादित्वात्नलोपः भुजगः
ड प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यत इति डः एवं गमेः खच्
वक्तव्य इति खचि डित्वा हिलोपः भुजंगः आहंतीति
अहिरिहंतः आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इनतव

आकारह्रस्वः गमश्चेति खचि भुजंगमः एवं भुजंगो भु
जंगो भुजंगम इति त्रैरूप्यं आशीः सर्पदंष्ट्रा तालव्यमा
ख्यातत्र विषयस्य पृषोदरादित्वाह्रीघे सलोपयोरा
शीविषः इकारांतेनाशीशब्देन वा समासः आशी'
रिव कलासिंहो विति राजशेखरः आशीतालुगता
दंष्ट्रा तया दष्टो न जीवतीति च विषं धरतीति धरव
विषधरः शिरसि वक्रयोगाच्चक्री नांतः विशेषेण'
लातिला आदाने आतश्चेति कः डलयोरेकत्वस्मर'
णात्विशेषेणासमंतात् इति अडउपमेदिवा व्याडः
लांते पि कुटिलं सर्पति सृपेर्यङंतात् चियडोल्वकि
सरीसृपो हिंस्त्रः संसार सारमसरीसृपमस्यासा
इति हिंस्त्रेच्छः अविवेकात् आसीनस्य कुंडलमिव'
वपुरस्यास्ति कुंडली एवं वयंतु कुंडलमनुकरोति
इति कुंडलशब्दात् प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिजं
तात् वजर्थे के कुंडलीति ब्रूमहे गूढा अलत्पापदा
अस्य पृषोदरादित्वादाकारलोपे गूढपदे तः पादस्य
लोप इती ह नास्ति तत्रोपमानादित्यनुवृत्तेः समासा
वतार्होपदादेशो गूढपद इत्यादि रूपं अथ मेकवच'
नेपि गूढपद इत्यपि कोर्बी सर्पविषये पदनामपि'
वित्येव हेशती हे चविंशतीइत्यामात् सपादत्वेच
त्वेव श्रवः कर्णो यस्य चक्षुः श्रवाः सांताः अत एव
गोकर्णोपि काकस्येवोदरमस्य इदर कति कुटिले'
गच्छति अव कुटिलायां गतौ अच् ईषदर्थेश्चेति का
देशः काक काकमीषत् कुटिलगतिमुदरमस्य'
वा अतिशयितानि फणानि सन्त्यस्येति ब्रीह्यादित्वात् फणी'
दवीकारत्वात् फणो विकट इति कारादि इति ङीषि दवी'
तां करोति जनयति दर्वीकरः कुलोहे हिस्यादिना'
दः आयुष्यायत्वात् दीर्घ पृष्ठमस्य दीर्घपृष्ठः चरे

गं॰
श्रं॰
८५
89

शोन्लपमदेत्यादियङ्तायज्ञपेत्वकः पस्य हलङ्
तियलोपो ऊत्त्वितदशानशीलो दन्दशूकः बिलेशेते
ग्रधिकरणेशेते बिलेशयवाशेत्यादिना अलुकि बि
लशेयः तत्र सागच्छति डप्रत्ययसलोपो उरगः उर
उरभावेवक्तव्यइति उरगमइति पारायणे पन्नगः पति
तोगच्छति पन्नंयथास्यात्तथागच्छतिवा सर्वत्र पन्न
योहपसंख्यानमितिडः पद्भ्यां न गच्छति पन्नगः पा
घोहवादितित्वकौमुदी भोगः फणाकायश्चतस्यो
गाङ्गोगोजिस्मंऊदिलेगच्छतितिजिस्मगः भुजगवत्
वनमश्नातिनंद्यादित्वाल्ल्युः पवनाशनः हस्रिवि
घङ्गेभीनसावयत्र पंचविंशतिसर्पस्य २५ ॥ त्रि
घाहेयेविषास्यादि ॥ ग्रहेविषास्यादिग्रहेयेथि
भुग्रहोभवंइत्यर्थेप्रतिग्राह्लीत्यादिनाङजिविये
ग्राहेयेविषास्यादिनाकादिग्रहमेकं २ ॥ स्फटा
योत्तफणाद्वयोः ॥ स्फुटस्फुटविकसनेचौरादि
त् पचाद्यच् विस्फुटाफणा ऋत्वमादिः दृषोदरादित्वात्
लोपेपकारादिरपीतिस्वामी स्फुटीत्यपिकविनप
ट इतिभट्टः फणतिफणफणगतौ द्वयोरित्यनेन
स्फुटायाअपिसंबंधइतिस्वामी द्वेफणायाः २ ॥
समौकंचुकनिर्मोकौ ॥ कंचतेकचिदीप्तिबंधनः
योः ग्रामिकमीत्यादिनाबाहुल्यादत्तोप्युकन्कंचु
कः निर्मुच्यतेकर्मणिघञ्निर्मोकः द्वेसर्प
पेरवचः २ ॥ क्ष्वेडस्तुगरलंविषं ॥ क्ष्विद्येतिश
ब्दान्स्नेवेतिअनेनजिक्ष्विदास्नेहनमोहनयोः पुं
सीतिघः दृषोदरादित्वात्कस्यडः क्ष्वेडोगिरतिसृति
गरणं दृषोदरादित्वात्कललिवाहुलकाद्गुणेगर
लं वेवेष्टिग्रस्तकपयोपगतेकार्येविस्तृव्याप्तौवि
षविप्रयोगेवाइगुपधज्ञेतिकः विषंस्यान्न्येतेगर

लोविषसंभमितिनस्त्रियामतिविषयामितिस्मविवेका
त् ३ ॥ पुंसिक्लीबेचकाकोलकालकूटहलाहला
ः ॥ विषस्त्रिधापुंसिविषमपिपुंसिक्लीबेचेतिभ
हः पंचिकाच काकोलोद्रोणकाकालस्तद्वत्कृष्णव
र्णत्वात् काकोलः ईषत्कोलतिसंस्त्यायति ईषदर
र्थेइतिकादेशः काकोलइतिवाकालषममपिकूट
यति कूटंपवित्राहे कुवादिः कर्मणणकालकूटः
कालस्यमृत्योः कूटोराशिरिवकालकूटमितिपं
विकाहलमिवाचरतिसंज्ञात्वे हलतिहलः ग्राङः एवो
हलविलेखनेपचाद्यच् हालाहलः केवलाङलः
धातोर्हेरेएवोदचिप्रत्यये हालाहलोपीतित्रैर
पंतथाचवर्ततइत्यर्थः ३ ॥ सौराष्ट्रिकः शौल्कि
केयः ॥ सौराष्ट्रोदेशभेदः हालाहलेहलाहलेव
र्ण्यपिहलहले इतिद्विरूपकोषः गोषः गोनाम
गोनासोहालाहलहलेविषे इतित्रिकाण्डशेषः का
कोलादयस्त्रयः पुंसिक्लीबेववर्ततइत्यर्थः सौरा
ष्ट्रोदेशभेदः तत्रभवइतिअध्यात्मादित्वाठञ् सौ
राष्ट्रिकः इत्यादिः स्वराष्ट्रशब्दात्सौराष्ट्रइतित्वा
सी शुल्किकदेशेभवः इतिऊद्गीतियोगविभागा
त् ढञ् शौल्किकेयस्तालव्यादिः २ ॥ ब्रह्मपुत्रः
प्रदीपनः दारदोवत्सनाभश्चविषभेदाश्रमीनव ॥
ब्रह्मणः पुत्रो ब्रह्मपुत्रः तथाचयाज्ञवल्क्यः नेवि
षब्रह्मणः पुत्रस्यधर्मेव्यवस्थित इतिप्रकर्षेणदी
पयति दीपदीप्तौनंद्यादित्वाल्ल्युः प्रदीपनः तडक्तं
ब्रह्मपुत्रस्तुकपिलोमलयाद्रिभवः खरः प्रदीपन
स्तदहनोरक्तवर्णोजनार्दिजः इतिदरददेशभवो
दारदः प्रायेणवत्सानभातिद्विनत्तीतिणमिद्विसा
यांकर्मण्यणवत्सस्यनाभिरिवाचिप्रत्ययरवेदि

तियोगविभागाद्विवाबत्तनामः ग्रंथेचसिंधुवारम
हशपत्रःपतेषट् रूपभेदःपुंलिंपर्णास्वरूपाणिग्रंथ
विस्तरयाचोक्तानिनैवतानिस्थावरविषभेदस्य १
॥ विषवैद्योजांगुलिकाः ॥ विषविद्यामधीतेवेत्ति
वात्तदधीतइत्यणिउत्तरपदस्यलक्षणत्वादमुत्तर
पदवृद्धिः विषवैद्यः जांगुलेविषतद्योगात्व ग्रंथेपि
तथातदधीतेतद्वेत्तीत्यर्थः वसंतादित्वात्जांगुलि
कश्चवर्णादिः विषविद्याजांगुलीविषघ्नोमंत्रः यथाप
रीक्षितंसमश्रीयात् जांगुलीतिभिषग्हतइतितांवे
त्यधीतेएवंवत्सहकृतयादीव्यतितेनदीव्यतीत्यादिः
नाटकित्वपंचिका हेगाहडिकस्य २ ॥ व्यालग्राहो
हितुंडिकाः ॥ व्यालंगृह्णातिनेदिग्रहीत्याहिनाणि
निःव्यालग्राही ग्रहेःसर्पस्यतुंडेमुखेतेनदीव्यतीत्या
र्थेनेनदीव्यतीत्यादिनाठकिसंज्ञाएवंकत्वाहस्त्यभा
वेयोधयोःहेतुंडेमस्यायत्तत्वेनास्यतइतिठनोइति
ठनिवाग्रहितुंडिकोफस्वादिः तथाचव्यालग्राहो
हितुंडिकः इतिअमरमालाः करोतिकेनिविषमा
हितुंडिकइतिदर्शनाहीखोटिरपिइतिसर्वानंदः हि
रूपकोशेपि हेरूपे हेमितार्थेसर्पलेखस्य २ ॥ इ
तिपातालभोगिवर्गौसमाप्तौ ८ ॥ स्यान्नारकस्तुन
रकोनिरयोदुर्गतिस्त्रियां ॥ नरकएवनारकः प्र
ज्ञाद्यणिअन्येषामपिदृश्यतेइतिदीर्घत्वेननारकः
नरतिन्नतयेकृजादिभ्यः संज्ञायांडुणनरकः नरा
कायंत्यत्रशूलविभुजादित्वात्कः नरकाइतिवस्वा
मीतिर्गतोतयाकुम्भावहोविधेनिरयः दुःखेनगति
रस्यांदुर्गतिः स्त्रीचत्वारिनरकस्य ५ ॥ तद्भेदास्त
पनावीचिमहारौरवरौरवाः संघातःकालसूत्रंचैवं
त्याद्याःसत्वास्तुनारकाः ॥ प्रेताः ॥ तद्भेदानर

कभेदाः तपतीतितपनः नंद्यादिः वीचिःस्वल्पतरं
गेस्यादवकाशोस्त्वेवेतस्येतिविग्रहः नास्तिवीचिःना
लिस्वखेमत्रवीचिः फस्वादिः पुंलिंगः तपनादिसा
हचर्यात् अवीचिमाह्नेतेऽतवद्दशिखाएवितमपि
इतिशिल्पलेखः इतिसर्वानंदः स्वामीपंचिकाम
हान्त्रोरोरवोत्रमहारौरवः एषोरवादिः एवंरौरोर
वोत्ररौरवः संघातयंत्यत्रसंघातोहननमत्रसंघातः
कवर्गणमध्यः संहारइतिवेत्यन्येकलयंत्यनेनकल
संख्यानेणिताटेरच् कालसूत्रंतत्सूत्रंकालसूत्रं का
लसूत्रेणसंसूच्यक्रकचेनचदारुवत्पाट्यतेयत्रं
तत्कालसूत्रंकालान्ययोमयानिसूत्राणिअत्रेति
स्वामी आद्येनप्रतापेनप्रकंपनशाल्मलीतसवा
लुकाप्रतापनामिपत्राहीनांग्रहणंनरकभेदानां
एथक्एथक् नरकस्याः सप्ताजंतवः शेषेणाभा
वेर्थेवानरकाः २ ॥ प्रेतावैतरणीसिंधुः सत्वा
स्तुनारकाः प्रेताः प्रकर्षेणइताःगताः प्रेतानर
कस्थप्राणिनां विकटेतरणमस्याश्रस्तिज्योत्स्ना
दित्वादणिवस्वामी वैतरणीवितरणीदानेन
तीर्थयेशेषयाणिवैतरणीत्यन्ये वितर्णो विसृष्टेयंपा
तालेभवः अणवैतरणीवितरणीः विनोकः ततः
प्रज्ञाद्यणिवस्वामी रामशर्मेनतुवितरणीरिति
फस्वाद्यंतोच्चत्यत्रएवशाह्रोदर्शितः सिंधुर्नदी
व तथाचत्रिकांडशेषः नारकाजंतवः प्रेताःनदी
वैतरणीस्मृतेति एकंनरकनद्याः २ ॥ स्यादल
क्ष्मीस्तुनिर्ऋतिः ॥ नलक्ष्मीःअलक्ष्मीनिःश्रित
महतेकर्माणिक्तिन्निर्ऋतिः निष्क्रिनाऋतिःपी
डाइतिऋतिरितित्वपंचिका ऋतिर्गतौहृणायां
वाभेपिचेतिरमसः निर्गताऋतेः शुभान्निर्ऋति

रा॰
मं॰
५२

91

रितिवा हेमलत्याः २ ॥ विष्टिराजूः ॥ वेतनेना
मुच्यतेऽनेनविष्टिविप्रयोगेकरणेक्तिन् विष्टिः आजा
यतेआङ्पूर्वोजनेः अमेस्त्रभू रितिबाडलकारतोपि
डुःआजूदीर्घोतः आङेजूरीजूएङ इतिक्विब्दीर्घोतिकि
पू आजूवेफोनापीतिपंचिका भट्टस्वामिहट्टचंद्रःआ
ऽंतिकाः क्लेशोविष्टिराजूस्तूतिजातरूपस्त्रुडःखेडे
त्त्वादस्यडःखप्रकरणेनिबंधः अभद्रनात्रः कार
णस्येतेस्वामीचहेलियौ हवेतनेनविनाकर्मवेद्या
हूतिव्याते हेहत्येके २ ॥ कारणातु यातनातीव्र
वेदना ॥ कृत्रृहिंसायांयतनिकारोपस्कारयोरि
त्येतामर्ष्यंण्यंतान्मर्ष्यणहेतिर्यच्हिकारणायातना
चविदवेदनाख्यानेनिवासनेषिप्येत्यस्यएवंवयर्फावि
तीव्रवेदना अर्थकथनमेतदित्येके तन्मतेहे ना
स्त्री त्रीणिगाढवेदनायाः ३ ॥ पीडाबाधाव्यथा
डुःखमामनस्यंप्रसूतिजं ॥ पीडनेपीडा पीड
अवगाहनेइत्यतश्चौरादिकाण्णिचिप्राप्तेभिदादिपा
हादङ् बाधेति बाधृविलोडनेगुरोश्चहलइत्य
कारः आङ्पूर्वोपिदृश्यते आबाधावेदनाडुःख
मितिहलायुधः व्यथतेच्चदादयः षितइतिषि
त्वातिदेशात्षिद्भिदादिभ्योऽङ् व्यथाडुर्निंदितंखन
तीत्यतोन्येभ्योपिदृश्यतेइतिडः उणुपथस्येतिष
त्वं इतिधातुपारायणे तितेडियउडिस्वधात
पदांतादित्यत्रडुःखेनडुःखानामित्यत्रप्रतिषेध
माह सडुःखतत्क्रियायामितिचौरादिकात्पा
चाद्यचिवासविसर्गेडुःखमितित्वोञ्चः काला
पाष्ठकालेतडिल्लताजालमेघमंडलमंडिते कां
तः सर्वगुणोपेतो बालेडुःखेनलभ्यते मनसो
हितंमनस्यंमनस्यंमनस्यं अन्येषामपीतिदी

र्घः आमत्स्यमानस्यायहितंमानसं सामुउपसवादित्वा
यत् मानस्यंनमानस्यंअमानस्यमितिकृत्स्वादिप्रसं
तिजममानस्यंकृच्छ्रंकष्टंकलाकलमितिवाचस्पतिः
अन्येषामपीतिदीर्घत्वेआमानस्यं दिदीर्घमपीतित्वभू
तिः प्रसूतेकल्पत्रंजातेप्रसूतिजंएवंवत्तुडः ॥ स्या
त्कष्टंकृच्छ्रमाबीलं ॥ कष्टमितिकषमितिकषहिं
सायांकुः कृच्छ्रगाहनयोः कषइतीडभावः कष्टं कृती
छेदनेकृतेच्छद्देतिरकृच्छ्रंसांतादेशःकृच्छ्रंहलस्वश्र
आभिएवः उणुपदेतिदीर्घः आबीलमितिसर्वेधवः
आत्संताद्धियंलातीति आभीलमितित्स्वामी ॥ २
त्रिषुद्गमेद्यगामियत् ॥ पदाभसक्ष्येयद्रद्यगामिद्रु
व्यगामितित्रिष्वकण्णमेवाकष्टोग्निः कष्टव्याकरण
नवडुःखस्य ५ ॥ इतिनरकवर्गविवरणमसमाप्तं ५५
समुद्रोब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः उदन्वानु
दधिः सिंधुः सरस्वान्सागरोर्णवः रत्नाकरोजलनि
धिर्यादःपतिरपांपतिः ॥ चंद्रोदयेनआपः समागच्छं
तिक्लिद्यति अत्र उंदी क्लेदने स्फायीतिरक्समुद्रः उ
दकंवाकपरणे अपांचैवसमुद्रेणसमुद्रइतिसर्व
तः इतिसमुद्रामर्यादा तयासहवर्ततइतिपंचिका
समुद्गूलोनोऽभिरत्रेतिकौमुदी मुद्रंदातिददातीति
वाप्रत्ययेमुद्राणिरत्नादीनितैः सहवर्ततइतिवाअ
पोधीयंतेत्रकर्मण्यधिकरणेचेतिकः अब्धिरकूति
तंपारमस्यअकूपारः अन्येषामपीतिदीर्घः नक्रं एष्ठो
पिपर्तिपारयतिमर्यादापालनादकूपारः इतिस्वामी
अविमानाकूः पृष्ठोपारेस्येतित्वन्येपारमाहणोतिकः
मंणतिपारावारः पारावारावस्यतः इतिअविवा
पारमपांनरातिनदत्तइतिपृषोदरादित्वेपारावारः
पर्वतादिमथ्यः तथाचहरिप्रबोधे संदृश्यमकंसत

सा:सततमालतयापारापारत्नसमहासेदकः लोकालो
कजुहूतिः सहः सह्यमनपहूटेहूटेतिसर्वोनेहः
पंचिकाचपारमपारमस्यपारावारः इत्यन्ये सरितांन
दीनांपतिःसरित्पतिः उदकानिसन्त्यत्रेत्युदन्वान् उदधौ
चेतिनिपातनादुदन्वान् तांतः उदकानिधीयंतेत्रेतिघ
वेवत्किः पेषयापवाहदिषुचेत्युदकस्योदादेशः उद
धिः अस्संज्ञायामप्युदादेशः उदधिर्वेदङ्गन्यपीतिभदः
स्पंदतेश्रापोत्रेतिएर्ववत् स्पंदेसंप्रसारणांभञ्चेति
नुप्रत्ययेसिंधुः सरो नीरं तत्रागेव उदन्तास्थोपाट्टमिम
तपु तमोसत्वर्थेइतिभसंज्ञानपदकार्येसरस्वान्
गर्भस्थेस्मिन्नस्यन्मात्रेसपत्याग्यरोदत्तः ततोगरेण
सहसत्योजातत्वात् सगरः सगरेणावतारितत्वात्
तस्येदमित्यण्सागरः लीयतेत्सदिभुइपमततयासागा
रइतिव्युपदेशः इतितभदः अर्णांस्यत्रसंतीतिअर्णो
सोलोपश्चेतिवासलोपश्चअर्णवः रत्नानामाकरउत्प
त्तिस्थानं रत्नाकरः जलनिधिः उदधिवत्पर्यायश्र
णात् जलधिपयोधिपयोनिध्यादयः जलनिधेश्चा
न्योपसर्गोनिहृत्यर्थेमुपादानेयादसांजलजंतूनांप
तिः यादस्पतिः यादसांपतिः अपांपतिः वाङ्लश्व
णात् षष्ठ्यात्रलुक् वाकोनैवनामेतिसर्वधरः सकर
लयवारिशिगंगाधवोमिमालीइत्तनकारदयोप्यत्रैव
पंचदशसमुद्रस्य ५५ ॥ तस्यप्रभेदाः क्षीरोदलवणो
दोलयापरे ॥ तस्यसमुद्रस्यप्रभेदाः प्रकाराः उत्तरप
श्चेतनुदादेशोक्षीरोदः एवंलवणोदः अथापरेइति
तथाशब्दः समुद्रस्यप्रकारेवाअपरइतिपंचनतुर्ज
क्षीरोदत्वरमोदेचरसोदस्वादूत्तोदधिः दध्युदःलवणो
दश्चस्वादूदः सप्तमःस्मृतः इतिसमुद्रविशेषाणांभे
दश्चक्रश्चकु आपःस्त्रीभूम्निवार्वारिसलिलंकमलंजलं

पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनं कबंधमुदकं
पाथःपुष्करंसर्वतोमुखं अंभोर्णस्तोयपानीयनीर
क्षीराम्बुशंबरं मेघपुष्पंघनरसः ॥ आप्नुवंतीत्या
प्नुवंतिहृतिआप्नोतेर्ह्रस्वश्चेतिक्विप् ह्रस्वत्वंच आपो
नप्रादिरस्त्वेणदीर्घः आपः स्त्रियांबहुत्वेअपशब्दः
आप्नोतेरद्गिन आपः क्लीबेसांतंच आपोभिमोजेने
ह्रस्वेतिस्मृतेः कबंधमुदकंपाथोनीरंवार्वारिनारं
क्लीबेअपिसंसाराववञादेः निश्रोत्वंतेवारयतीतिद
ज्योणंतात् क्विप् वाः रेफांतंपरेणासाहचर्यात् क्विप
क्लीबमितिकोमुद्यादयः कमलमुदकपाथोनीरवा
र्वारिनारमितिक्लीबमपिसंसारावर्त्रांदेः अपिशब्दा
त्स्त्रियांरूपंवावारीवारिइत्यादिप्रयोगश्चवारिप
तेतिहदंतिमहदराइतिएवंचद्रकपैमाः एवैणसाहच
र्यात्स्त्रीत्वेवारइतिकलिंगाः एवीत्ररसाहचर्यो
त् स्त्रीक्लीबयोर्वारि इतितत्पंचिका निश्रोत्वंतेवा
रयतीतिहज्योणंतात् वसिवपियजिराजिव्रजिस
दिहनिवसिवदिवारिइञ्प्रवारिक्लीबेसलतिनिम्र
मितिसलगतौसलिकलीत्यादिनाइलच् अनिल
वत् सलिलेटंत्यादिरलयोरेकत्वस्मरणात् सरि
लंसलिरं सलिलमितिवाचस्पतिः काम्यतेइति
कमुकांतौवृषादित्वात्कलच् कमलमित्यस्वेइ
मेवजलनाम नतुके अलमितिद्वेनाम नी कम
श्रीजलेपद्मेकमलंकमलोमृगाइतिधाराणादि
दर्शनात् जलयत्यंतर्गतंवस्तुअपवारयतिजलअप
वारणेचुरादिःअतःपचाद्यचिजलमितिसर्वानंदः ज
डत्वाजलंलडयोरेक्यात्जलमितितत्कलिंगाः जडंचस
जडात्मापङ्गभेवानितिदंडीपीयतेइतिपीयतेरच्चेति
अमुनिवापयः कील्यतेइतिकीलबंधेतमितिविशर

रा॰
म॰
५३

93

सिद्धत्वादिनाकलञ्च बाडलकात्कीलेरपिकीलालं
ग्रमृतमुक्तं जीव्यतेनेनेतिकरणेल्युड्जीवनं भुवं
त्यस्मादितिहृस्वपृणोक्षिभ्यच्छन्दसीतिबाडलकाद्रा
पायामपिक्वनिग्रज्ञेऽन्तोपदेशेत्यादिनानलोपोवा
नमितितज्जलदत्तः कंशरीरंबभातीतिकर्मण्यण् क
बंधंवासवदज्ञायोसमवसंसिन्दत्यात्कबंधेदालितो
ङतकबंधसंपद इतिप्रयोगदर्शनात् कबंधमित्या
खंडनामकंग्रधमितिनामडयमित्येके मकारमध्यं
कमंधमित्यपरे उंदतीत्युदकमितितणादिनिपातने
उदकसमानार्थेउदशब्दोस्तितथ्याचासंज्ञायाममस्त्रे
हं प्रसन्नोदमितिकल्हादः पीयतइत्युदकंथकचेत्यु
नुपायः उक्तंरमेध्यउक्तं ग्राकाशनामप्राक्समवि
घमचलनात्सर्वतोमुखोन्यस्येतिसर्वतोमुखं ग्रम
तिग्रमगतोग्रमोमुक्तेति ग्रहन्नभगागमस्त्रोभः ग्र
ख्यातिऊरहगतोउदकेनुद्वेत्यहन्न् उडागमस्त्रोणोः
संतं तायतेपालयतीतितायधातोः पचाद्यचिदः
घोदवादित्वादेकारेसतितोयं पीयतइतिपीवतेश्री
यंग्रनीयः पानीयंनीञेरुबगतोनिरुवोदित्युपधेति
केनीयतेस्फायीतिरकिवानीरंनिग्रमीञेइतिनीरं
रुघोदवादिर्वाणिगीततक्रुतोरेः ग्रग्निरस्मादितिवाऽ
लोपइतिदीर्घेणनीरमितितज्ञवामी त्वयतितिनि
वासगत्योः वसिवतिभ्यांदीर्घञ्चेतिरक्ष दीर्घेववं
तीरंग्रवतेरचि ग्रविलविसंस्रवे सूत्रशोत्तन्नवरिस
रीत्यादिनाबाडलकादत्तोर्ग्रः ग्रम्बुः संवतीतिसंवसं
वरणोशम्बच ग्राभ्यांऊरश्वेरन् सवर्वदेत्यादितालव्या
दिवेतिसर्वेधरःपंचिकाच मेघात्पुः प्प्यति पुष्पं
विकासनेपचाद्यच् मेघस्यपुष्पमितिवामेघपुष्पं
धं धनस्यरसःधनरसः माईनियोसनीरयोरिति

मसात् ॥ ग्रंभोर्णस्तोयनीचनारंघनरसंमुमान्
इतिशब्दार्णवञ्चइत्यमरतत्रुरूपीठकंधरायाश्चा
त्रैवसप्तविंशतिर्जलस्य २७ ॥ त्रिष्विदेग्राप्यमस्म
यं ॥ ग्राप्यमितिमाधनेलक्षणाभावः वेड्गोमी
त्याप्यञ्चेतिविकाराखयवयोर्थेजानिपातितवान्
पाणिनितेत्रैरुतडितइतिवचनमनुरुक्ततडितग्र
हणार्थमितितयोरेवार्थयोः ग्राप्यंतथ्याचप्रयोगः
॥ वर्षद्भिरनिशंमेघैर्जगत्ताप्यमिवाभवत् इतिस्वा
मीस्त्रियामापः ग्रम्मयनित्यमेकाचइतिमयट् १
यताम्नहृवश्चेतिमयड्इतितत्रिलिंगः हेजलवि
कारस्यफेणादेः २ ॥ भंगस्तरंगऊर्मिर्वास्त्रियां १
वीचिः ॥ भज्यतेकूलमनेनभंगोग्रामदेनेघञि
कुत्वेभंगः तरत्यधेतिर्यक्च ऊर्गतो ग्रंतेऊरुच
तिसिप्रत्ययः धातोरकोतिऊर्मिः दीर्घादिः ऊर्मिर्वा
स्त्रियामितियोजना तथाचवामनः पुंलिंगस्त्रीलिं
गयोर्वीचिमोणायोरुपयोन्यानिन्कृशिमिपा
हलिभ्यस्ललिन्तरणिश्रेणयस्मयोवाखिञ्चेतिवी
वीवगतिगंधोपादानयोः वातेः किदादितिवी
चिः किन्वादकारलोपेवीचिः विस्मयंदिनोतीति
वीचिः एघोदवादिरित्यन्ये स्त्रियामितिऊर्मिर्वैत्यने
नापिकाकाक्षिवत्संबध्यते तेनवीचिर्नित्यस्त्रीतिसा
मी पंचिकादोत्तकासाह्रियामितिऊर्मिवीचिभ्यांसंब
ध्यते तेनोर्मिवीस्त्रियांपुंसिवर्ततेरुद्रिकाकारान्तादि
तिऊतीबिवीचिःवीचीच लहरिल्लहरीवात्रैव चत्वा
रिस्वल्पतरंगस्य ४ ॥ ग्रथोर्मिषु महत्सूल्लोल
कल्लोलौ ॥ तल्लोडयतितन्मादयतिजलंतत्स्वो
त् ईडूलोडू तन्मादनेइत्यस्मात्पचाद्यच् डलयो
रेकत्वस्मरणात् लात्वेतल्लोपः लोलयतीतिलोलः

ग॰
मं॰
५४

९५

ऊर्म्मिर्लोलःकल्लोलः
प्रवंऊर्म्मश्च महत्स्वकल्लोलेशः
ह्रेमहत्तरंगस्य २ ॥ स्यादावर्त्तोम्भसांभ्रमः ॥ वक्र
वद्भ्रमणात्आवर्त्तः आङ्पूर्वोवृतेःभावेघञ् पक्के
वक्राकारभ्रमणस्याम्भसां २ ॥ पृषन्तिबिन्दुपृषताः ॥
पृषन्तिसिंचन्तिवृषपृषसेच
पृषन्तांसेविपृषःस्त्रियां ॥ पृषन्तीतिबा
ने पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवदिति पृषन्तीति
उदवंतानत्वादिव्यक्रयेतद्वृन्दत्वेपीतिस्वा
स्यादयः नतबहुत्वमतन्त्रं पृषन्तगेषुमानबिंदोन
स्यादयः नतबहुत्वमतन्त्रेपृषन्नितिमेदिनीकरात्मेनात् पृषंति
हयोःपृषतोपिनेतिमेदिनीकराद्येत्याच्चतया पयःपृषंतिभिः
बिंदुपृषतइतित्रिभिर्द्वेद्वरत्यन्येतथा पयःपृषंतिभिः
स्पृष्टावीतिवाताःशनैः शनैरितिजाम्बवतीविजय
काव्ये स्वभावत्रिहित्रणमिवस्मिहनिक्रिहिंधिमनिस्य
स्त्रीतिचकारात् विट्प्रवयवेप्रतोपृष्ठःपिंडः पृषदु
स्त्रीतिचकारात् विषिरंजिभ्यांकिस्त्रीतिलकिस्त्रबिं
तिपृषदुपृषतसेचनेपृषिरंजिभ्यांकिस्त्रीतिलकिस्त्रबिं
दवःपृषताश्चेतिबिंदुपृषताः विप्रुषइतिप्रुषस्नेह
स्नेहनसेचनपूरणेषुसंपदादित्वात्क्विप्बहुत्वव
नेपृषोदरादित्वात्पृषतत्वातिव्यक्तयेवा चत्वारिजल
कणस्य ४ ॥ चक्राणिपुटभेदाःस्युः ॥ अन्यकार
णात्रूपचारात्चेतिचंचक्रिऊर्मिलीभवंति चेतुकौ
टिल्येस्फायीतिरक्तन्यज्ञादीनांचेतिऊत्वेचक्राणि
पुटंसंश्लिष्टंभिदंतिपुटभेदाःकर्मण्यण्पुटसंश्लेषे
णे द्वेनद्यांवक्रेतिख्यातस्य २ ॥ भ्रमाश्चजलनिर्ग
मः ॥ भ्रमंतिजलान्यनेनेतिवजियेवाभ्रमः जला
निर्गच्छन्त्येभिरितिअहदन्हस्त्याहिलाग्रभ्रुजलनिर्ग
मः सर्वत्रबहुत्वमतंत्रंपृषोदरादित्वात्कृतमितिपं
जिकाद्वेप्रकारेणद्वाभ्यांभिन्नौचजलनिःसरणजाल
कस्यतथाचमाघः पृषोदरत्वानियत्रभ्रमणानैरम्भ
भिरम्बुवाहिनीति २ ॥ कूलंरोधश्चतीरंचप्रतीरंच

तटंत्रिषु ॥ कूलयतीतिकूलंऊलसंवरणेपचाद्य
चकूलंरुणद्धीतिरुधनिरोधः असंतोपिरोधःप्रोक्तः
सुरोधसीतिसेनागवर्त्तात तीर्थंतेतरणंकर्मसमाप्त
तेतेनात्रवापारतीरकर्मसमाप्तौचुरादिणिजन्तादेरच्
तीरंप्रतीरमित्यन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थंतटतितत्क्राय्ये
गच्छति तटतत्क्रायेपचाद्यच् तटंत्रिषुस्त्रियांतटी
पंचकूलस्य ५ ॥ पारावारेपरार्वाचीतीरेपात्रंतदंत
रं ॥ पारंपरंतीरंअर्वाक्तीरंअपारंपारतेक्रिया
समाप्तेत्रपारतीरकर्मसमाप्तौचुरादिन्तादेरचिपा
रमवार्यतेगम्यतेइदमवपूर्वोर्दंतेचेजिअवारअवी
चित्वाद्वार्थेप्रत्यायीस्त्रियांमितिस्वामी यथाक्रमंपारकूल
लावारकूलयोस्तुतयोःपारावारयोरंतरालंपात्रंपिबे
त्यत्रेतिपापानेसर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् दीर्घोस्रावहेणामि
तिष्ठिन्निषेधः पोत्यस्मात्पातेः ष्ट्रनिवकेपातइति
ख्यातस्य ॥ द्वीपोस्त्रियामंतरीपंतदंतर्वारिणस्तटं
॥ वारिणांतर्मध्येयत्तटंस्यानेतत्द्विगताआपोयस्मि
स्मिन्निति द्वीपः अंतर्गताआपोयस्मिन्नित्यंतरीपं
ऋक्पूरित्यादिनाःसमासांतेचद्वयंतरुपसर्गेभ्यो
पइतिअपूशब्दस्यादेरीत्वेनचसाधिते अस्त्रियामि
तिकाकाक्षिवत् द्वाभ्यांसंबंधंअंतरीपोनैवेतिकेचि
त् इतिस्वामी द्वेवारिमध्यस्थस्थलस्य २ ॥ तोयो
त्थितंतत्पुलिनं ॥ तत्वारितोयमुक्तंद्वीपमितिम
भूतिः तत्तटंक्रमेणोत्थितंपुलिनमितिपुलत्वेम
हत्वेयातिपुलमहत्वेइनेःकित्स्रेतिसर्वधरः म
कारात्रित्रित्रितिस्वामी बहुलमन्यत्रापीतिलचकि
स्त्रीतिसर्वधरः त्रिकांडशेषेतत्पुलिनेद्वीपमुच्यते
हंसुजं पकंजलादचिरोत्थितस्य ॥ जलमध्यस्य
स्योच्छ्रितत्तटस्येतितत्पंचिका ॥ सैकतंसिकताम

रा·
मू·
५५
95

यं ॥ केनजलेनासिताबद्धापृषोदरादित्वाद्धोविप·
र्ययादित्ततष्टाप् सिकतेतिधातुप्रदीपः ततःसिक·
ताशर्कराभ्यांमत्वर्थीयः अणेतदस्मिन्नस्तीतिदेशेत
त्राद्गीत्यर्थेसंकुलादिभ्यश्चेतिअजापिसैकतमितिसि
द्ध्यतिइतिकलिंगः मयडुतयोर्भाषायामित्यादिना
मयटिप्रत्ययेसतिसिकतामयंहैवालुकामयमितिक
तातटस्य २ ॥ निषद्वरस्तुजम्बालः पंकोस्त्रीशाद
कर्दमौ ॥ निषीदंतिमज्जंतिप्राणिनोत्रेतिषद्लृवि
शरणगत्यवसादनेषुनौमदेरितिवरट्प्रत्ययः सदे
रप्रतेरितिषत्वंनिषद्वरः जलेनवल्यतइतिजंबालः
कर्मण्यण् पृषोदरादिरितिस्वामी जमतिअसतेधा
लिंचमुज्वमुजगुजमुअदनेशीङेवाङ्कल्कवल
ञ्ज्वालनेइतिबाडलकाटततोपिबालन् जम्बालइ
तिसर्वधरः पंच्यतेग्राश्रमभूमिरनेनेतिपचिविस्तारे
चञ्चपंकः शीर्यतेछिन्नोभवतिशद्लृशातने ज्वलि
तिकसंतेभ्योणइतिणः शादः शपतितन्नकर्दोतिपा
दौशापिभ्यांञर्दनावितिञप्रत्ययेशादइतिद्वि·
स्वामी शादशाड्वलपलाशशाशालयइत्यमवि
वेकात् शादस्तालव्यादिः कर्दकुत्सितेशब्देकरो·
ति कर्दकुत्सितेशब्देकलिकर्देरमइत्यमः पंचक
र्दमस्य ५ ॥ जलोच्छ्वासःपरीवाहः ॥ तस्यवेःश
सप्राणेचजतच्छ्वासःपरिवहंत्यनेनपरिवहनंवा
परिपूर्वोवहेः करणेभावेचघञि उपसर्गस्येत्यादिना
वाहीर्घः परीवाहःपरिवाहोपि परिवाहोजगताः·
करोतिकिमितिमाघः बहुत्वमतंत्रणेमितिघंचिर
का हैश्रभुप्र`` जलाशयेषुसंपातःसमधिकज·
लस्योपायेनिष्कासनस्येति स्वामीजलाशयेपरि
पूर्णेसमधिकजलस्यसर्वतोवहनस्येतिकोक्कटः

जलेस्थितस्यतलूकस्येतिकोमुदीतत्रस्वामिमतेउ·
पार्जितानांवित्तानांत्यागएवहिरक्षणंतडागोदरसं·
स्थानापरीवाहइवांभसामितिप्रयोगः कोक्कटम·
तेतुलिखितमाघोक्तिरेवप्रयोगः ॥ कूपकास्तुवि
दारकाः ॥ उत्खाताःकूपाःकूपकाइतिसर्वधरः कू
पइवविदारयंतीतिविदारकाः हैमस्तुकनयासोज
लावस्थानायगतस्येतिसर्वधरः तथाचजलस्थित
स्यसलिलादेःस्रोतोद्वैधकारिणइतिकोक्कटस्यः
तथावधरणेः कूपकोजलरंगसंगतप्रस्तरादिष्वव
तैहपतुमरइति ॥ नाव्यंत्रिलिंगंनौतार्थे ॥ नौतिना·
वाहार्यमित्यर्थेनौवयोधर्मेत्यादिनायत् वांतोयीत्य
वादेशः नाव्यंस्त्रियांनाव्यापुंसिनाव्यः पकेनौगम्य
देशस्य १ ॥ स्त्रियांनौस्तरणिस्तरी ॥ नुद्यतेसा·
वितिनौः ग्लहप्रेरणेग्लानुमिभ्यांडौरितिडौः देरिस्व·
ङ्गलोपः तरंत्यनयाशनिवहनिस्तरणिः कृदि·
कारादितिङीषितरणीचतरंत्यनयेतितरतेर्घातो·
रिः तरिप्सर्वधरः ङीषितरीचतरीभतरत्वमफल्गु·
भांडंइतिमाघः त्रीणिनौकायाः ३ ॥ उडुपंतु
प्लवःकोलः ॥ उडुजलंतथाचजलहस्तिनीत्य·
र्थे उडुहस्तिनीसहस्रवर्णोमितिहरिप्रबोधः न·
डुपश्चंद्रकोलयोरितिपाठः उडवग्रापइतिभत्वा
करतरः उडुनिजलेतडुनोजलादापातीतितडु·
पोकस्वादिः कृत्स्वमध्यः उडुपश्चंद्रभेलयोरितिध
रणिः चंद्रगोमीचअतः पेस्यतिकृदन्तोदैशाइतिसी·
वैकरणमनोन्यतोपियथास्यात् तेनतत्रारय·
त्यश्यः इतितडुपपदादग्शाहमस्याकारस्योत्वेनहु·
जैवर्णाविकारेतडुपइत्यपीत्युज्वलदत्तः प्लवतो·
तिप्लवप्लेहप्लवगतौपचाद्यच्प्लवंतेनेनकरोव·

वा॰ व॰ ५६
96

प्लवः कोलेति घनीभवति कुलसंस्त्याने स्खलतीति
णः कोलः त्रीणि मेलकस्य ३ ॥ स्रोतोम्बुसरणं
तः ॥ स्वतः स्वेनात्मना स्वयमम्बुनः सरणं गमनं
स्रोतः स्वतः इति स्वभावात् तृतीयांतादितराभ्योपि
दृश्यंते इति तसिल् स्रवति स्रुगतौ स्रुवीभ्यांत इ
तिश्रवन तडागमः स्रोतोदंत्यादि स्रोतः स्रयः
सकलसलिलसिल्हकाः सत्कस्रवन इति दंत्यादिप्र
ष्कविवेकात् एकवेगेन जलवहनस्य १॥ आतर
स्तरणं स्यात् ॥ आतंत्यनेनेति ताद्दोरप्र आतरः आत
रात्तरावण्यत्र आतारस्तरणं स्यादुत्तरोप्यन्वगान्व
स्त्वमिति बोपालितः तरणं तरः तरस्य पण्यं मूल्यं तर
पण्यं हे नद्यादितरणाय देयस्य कपर्दकादेः २ ॥
द्रोणीकाष्ठाम्बुवाहिनी ॥ द्रुवतीति द्रुगतौ वहि
शिखुपुडुरलह्वात्वविभ्यो निरिति निः हृदिकारादि
तिङीषि द्रोणी द्रोणिश्च अत एव मरकतमणिद्रोणि
मरलेति एवंक विप्रयोगः द्रुणिः चद्रुणाति द्रुणहि
साकौटिल्ये द्रुणप्रधात्विकः द्रुणिः ङीषि द्रुणी चद्रुणी
काष्ठाम्बुसेविनीति द्रुणिश्चेति रूपरत्नाकरः पुनः
पुनरम्बु वहति अम्बुवाहिनी काष्ठेन उपलक्षिता
मयाग्रपि ग्रहणात् हे काष्ठादिकृतत्विक्त्राग्रनौ
काष्ठल्य अम्बुसेचिन्याः २ ॥ सांयात्रिकः पोतवणि
कु ॥ संभूयसंयाते हस्तीनिःश्रुताहि पोदाहाप संयात्रा
द्वीपान्तरगमनं तथा च संभूय संयातैः द्वीपांतरगम
नेहत्रिरिति चानकाटीकल्लिंगः तदस्यप्रयोजनमि
तिठञ् सांयात्रिकः सम्यगणत्रात तथाप्यवहरतीति
पंचिका पोत्रेणवहित्रेणोपलक्षितो वणिक् पोतव
णिक् जेतः हे द्वि त्रगामिनो वणिजः २ ॥ कर्णधा
रस्तु नाविकः ॥ कर्णोस्यास्तीति पोतं चेतिकेशः तेष

रितिकर्मण्याणिचाकर्णधारः नावातरतीति नाविकः २
नौठ्यचष्टान् हे कर्णधारस्य २ ॥ नियामकः पो
तवाहाः ॥ नियामयति नियच्छति पोतं नियाम
काः निः एवं यमेः ण्वुल् पोतं वहित्रं वाहयंतीति पोत
वहाः पोतात्वातश्चेति कोकटादयः वहित्रवाहक
स्येति सर्वानंदः वहित्रनाकस्येति पंचिका २ ॥ २
कूपकोगुणवृक्षकः ॥ कूपे कूपाकृत्याधारं गते
काइति कपीति कः गुणानां रज्जूनां वृक्षः वृक्षवार्थे
कन् गुणवृक्षका हे गुणधर इति ख्यातस्य २ ॥ नौ
कादंडः क्षेपणिः स्यात् ॥ नौकादंडो नौकादंडः वि
प्यतेनयेति क्षिपेः किश्च क्षेपणिः अतिदेशकाभा
योनित्यत्वात् गुणाभावाभावे क्षेपणिः कृदिकारादि
तिङीषि क्षेपणी माधवी हे वहत्रवरी इति ख्यातस्य २
॥ अभ्रिः केनिपातनं ॥ अगतौ अरच्छत्यनेनेति २
अभ्रिः एल्वनीति करणे इ अत्र चुके जलेनिपात्यते
कर्मणि वजि के निपातः संज्ञायामिति समासः त
त्रहषेकृती त्यल्लक् केनिपातोस्येति बाहुलटंता
त्समस्याः संज्ञायामिति अलुक् एकवस्त्रार्थेकः पर
शोषाद्धिभाषेति कप् हे केतुपाल इति ख्यातस्य २
॥ अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः ॥ अभ्रतीनौकायांग
च्छतीति सर्वधातुभ्यइत्तीन् अभ्रिः कृदिकारादि
तिङीषि अभ्री केपृथिवीभेदकुद्दालयतीति कर्मे
ण्यणिप्राकंधादिः काष्ठस्य कुद्दालः हेवहित्रादेर्मे
लापनयनार्थकाष्ठखनित्रकुद्दालस्य २ ॥ सेकपा
त्रंतु सेचनं ॥ सेकाय सेकस्य वा पात्रं सेकपात्रं सेच
यत्यनेनवा जले सेचनं करणेल्युट् सेचनं हे सेयनीति
ख्यातायाः २ ॥ यानपात्रेतु पोतोब्धिमध्ये त्रिषुमः
गद्वियं ॥ क्लीवे र्धनावेनावेर्धत्तीत नौकेत्तिउत्रि

गां
मं
५०

९७

ष सांदृष्टिकोमत्स्योबिजानाहौनौः सदृष्टिका ॥
त्रिषागाधात्स्रसत्रोद्धः ॥ अगाधातअ अगाधप
र्थायमभिव्याप्यअगाधात् अभिविधौआङ्वल्पमा
णाप्रमत्ताद्यः त्रिषुलिंगेषुस्युरितिपरिभाषा अप्र
देगतः प्रसन्नः षट्विशारणाहौ प्रष्वोतक्तः च्छोच्छे
ने नच्छतिदृष्टिमितिरूपीतिकः अच्छः द्वेनिर्मल
स्य २ ॥ कलुषोनच्छआविलः ॥ कलुषः आतु
क्तः नअच्छः अनच्छः आसमंताद्विलतिभिनेत्रिदृष्टि
रपिनवाबिलमेदनेआङ्पूर्वोदिगुपधेतिकः आविलः
त्रयमाविलस्य ३ ॥ निम्नंगभीरंगंभीरं ॥ निम्नंहि
अः अभ्रात्तः सलिलस्यात्रेतिआअभ्रात्तेवजर्थेकः
निम्नंजलजंतवोगच्छंत्यत्रगाङ्गतौगच्छंगात्तावनः
योः गंभीरादयश्चेतियथाक्रमेणगभीरगंभीरौनिपा
तितो त्रयंगंभीरस्य ३ ॥ उत्तानंतद्विपर्यये ॥ न
द्विपर्ययेअनिम्नेतक्तं तत्तानोविस्तारोस्यउत्तानंप
कं २ ॥ अगाधमतलस्पर्शे ॥ नास्तिगाधः प्रति
ष्ठाप्रकर्षस्थितिरत्रगाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्नञोस्य
र्थानामितिसमासेअगाधंअविद्यमानतलोधोभा
गस्पर्शोयाभाधातनयाअतलस्पर्शमपित्रिषुविवर
णामिदंननामेतिकेचित् इतिसर्वानंदः द्वेनिम्नस्य
२ ॥ कैवर्तेदाशधीवरौ ॥ केपानीयेवर्ततेवर्तने
नीविकास्येतिहलदंतादित्यलुक् ततः स्वार्थेपि
अणिअकैवर्ताः केजलेवर्ततेइतिकैवर्ताः मत्स्याः
तानवबध्नातिशेषेणिवाकैवर्तोः पृषोदरादिः कस
तलस्थैः लक्ष्मीः संपत्तिः तयावर्ततेनोवर्तेनमस्यो
तिस्वार्थेणिकैवर्तः इतिसर्वानंदः दशतिमत्स्याः
नितिदंशेष्पचनोनआत् दंशाश्चेतिदहनोनकारस्या
त्वंचदाशाइतिस्वामी दाश्यतेदीयतेमत्स्यमूल्य

मस्मैदाशूदानेघञिवादाशस्तालव्यांतः आलोरा
देधीवरप्रवदाशाइतिशाद्वभेदात् कैवर्तेभृत्यपयो
र्द्वौसोदासीबालाणवचेटिकेतिदंत्यांतेरुद्रः दंत्यांततो
व अतथाच ऊर्विविजितदाशतालव्योवरप्रवांत्यदेत्य
द्द्रसमाविवेकात् दध्यातिमत्स्यानितिक्विस्वरच्छेत्व
रधीवरपीवरसीवरेत्यादिनाधाजाप्वरन्प्रत्ययेन
धीवरोनिपातितः दित्वात् स्त्रियांङीपुधीवरीति
त्रीणिधीवरस्य ३ ॥ अनायः पुंसिजालंस्यात् ॥
समंतात्स्यात्स्फेपतितेोपिअन्यैरहतेइतिविग्रियते
आनयंतिमत्स्यादिकमनेनेतिघञिआनायः ज
लेनसंबध्नातेशेषेणि जालेजालमानायइतिक्ली
बेनिपातितं द्वेजालस्य २ ॥ शणसूत्रंपवित्रकं ॥
शणउद्धानेदानादेरितिसत्वेसशणोदंत्यादिः तस्यसूत्रं
शणसूत्रमितिसर्वधरः तालव्यादिरपीतिपंचिका
कार्पासशणाणोर्नानिबद्धसूत्रविशणपवित्रकाणिभ
वंतीतिस्मृतिवचनात् पवित्रकमितितडच्यते द्वे
शणसूत्रजालस्य २ ॥ मत्स्याधानीकुवेणीस्यात्
त ॥ मत्स्याआधीयंतेधायंतेस्यामित्यधिकरणे
ल्युटिङीपुमत्स्याधानी अविद्यमानिर्गमाभावात् कु
त्सितंवेणंतेः स्याममत्स्याइतिवाश्रणगतौघञ्‌ गौ
रादिङीषिकृदिकारादित्यादिङीषिवाकुवेणीकुवे
णिः द्वेवारधीतिख्यातस्य २ ॥ बिडेनामबि
डिशंमत्स्यवेदनं ॥ बडिबेदकंशपथितामिषणेति
बलिनोमत्स्यान्स्यतीतिवाडलयोरैक्यात् बडिशं
स्त्रियांबडिशापीतिमाधवी शीतनूकरणे आतोऽ
नुपसर्गेकः बिडिशंमत्स्याविद्यंते अनेनेतिविध
विधानेकरणेल्युट् धातूनामनेकार्थत्वाद्विधेर्वेध
नार्थत्वान्मत्स्यावेधनेद्वेस्त्रियामपिबडिशीमत्स्यवे

वा॰
न॰
५८
98

पनेतिपंचिकाकौमुद्यादयश्चेतिद्वेवडिशीतिख्या
तस्य २ ॥ पृथुरोमाझषोमत्स्योमीनोवैसारिणो
डजः विसारःशकलीच ॥ मत्स्यप्रदेशेपृथूनिम
हांतिरोमाणिपक्षाणितिपृथुलोमाणिभेदाल्यायाः
मत्स्यत्वाविशेषाद्रोमकोपिहत्निवस्येतिकलिंगाः
पृथुरोमावल्कलमत्स्यइतिसर्वधरः व्यशाशष
जषफषमषजत्वषकृषहिंसायाः झषेर्टडकात्र झ
बेगात्यर्थोदाफच्छइतिवुसीतिचःझषः पाणिनिश
त्याहावद्ववमहाप्राणसमाविश्लिष्ट झषालिंगात
श्रुतसमदृः द्वत्याश्चयेमंजरी श्रुतोमूर्धन्यांतःमाद्यंस
नैनेतिमदीहर्षेश्रतन्यंजीत्यादिनास्यात् मत्स्यादि
यांतङ्ख्यगवयेत्यादिनाङीषिस्य्येतिछेत्यादेमत्स
स्ययलोपेमत्सीमीयतेहिंस्यतेमीङ्हिंसायांफेन
मीनाविति निपातनात्नकमीनः विविङ्गसरंतीति
सृगतोगदह्याहिवालिनिः विसारीविसारिणोमत
स्याइतिस्वार्थेण इनणनपत्यइतिप्रकृतिभावान्
नस्तद्वितेतिटिलोपाभावः वैसारिणः अंडाज्जातोऽं
जः विशेषेणसरतीतिसर्तेः ध्यासिमात्स्यबलेषि
तिघञ्विसारः शकलेंशल्कंतद्योगाच्छकली
मत्स्यत्वाविशेषात् अशकलिन्यपिमत्स्येअतइ
तिठनौइतिठन्तालव्यादिशकलेवल्कलेशल्क
लेचेतितालव्यादावजयकोषात् अष्टौमत्स्यस्य
८ ॥ अथगडुकःशकलार्भकः ॥ गडसेचने
कुंविल्यिसंज्ञयोरितिकिनिगडुकःशकलस्यार्भे
कः शिशुरिवतदाकृतित्वात्शकलार्भकः द्वेगडु
कस्य २ ॥ सहस्रदंष्ट्रःपाठीनः ॥ सहस्रदंष्ट्राः
स्तकिंचिदाकृतिसाहश्यणादठदालशाहस्यसाम्या
दापठोयोपाठः पृष्ठेनामयतीतिअन्योभ्योपि

हृष्णतस्तिङः अन्येषामपीतिदीर्घःपाठीनः द्वेवादाल
स्य २ ॥ केचित्तुचित्रवदालेपाठीनमाहुरितिस्वामी २
॥ उलूपीशिशुकःसमौ ॥ उरुधेल्वेपतिआप्नोतीतिउ
लूर्वेटनेतत्सर्वात् आवशणकेलिनिः पृषोदरादित्वा
त्वलोपोदीर्घोउलूपीचांचल्यात् नांतः शिशुरिवशि
शुकः द्वेअणउआआलस्येतिसोमनंदीपंचिकाचलिंगा
जातद्रूपाशिशुमाराकृतिःमत्स्यभेदेउलूपीत्रिकांडे
तउलूपीतिशिशुकःस्मृतःइतिपाठः मतांशिशुमा
रएवोच्यतेतत्त्वकोषादौशिशुमारीचोलूपीस्यादित्य
क्रमाहहेतुः शोषइतिख्यातस्यमत्स्यविशेषस्येतित्रि
कोकूकदादयः २ ॥ नलमीनःचिलिचिमः ॥ प्रा
येणनलवणोतिप्रत्तीतिनलमीनःनलचारित्वान्नलमी
नइत्येकेपठंतिचिलचिलिवविलसनेचिलेतिच्छूणा
तिमःकिल्वाद्युरागमेश्चेतिचिलिचिमिरिकारत्रयवा
न अष्टंतपंचिकादयः तथाचरत्नमालानलमीनस्त्वि
लिचिमोवृहन्मीनोथिलचिलिमिरित्यादेतैहृष्णतेङ
त्वाङः सर्वधरस्तुलत्वालत्वाणसावसीक्रोचीन
लमीनस्चिलिचिमिरितिबोपालितदर्शनात् चत्वारि
कारवान्नश्यदीर्घोवाइहंतइतिमन्यते उभयमपि
भवतीतितत्कौमुदी द्वेवहींगतस्येतिस्वामिसर्वधर
कोकूदादयः चलहंगस्येत्येके हहहंसस्येत्यपरे २ ॥
प्रोष्ठीतुशफरीद्वयोः ॥ प्रकृष्टःओष्ठःअस्याःप्रोष्ठी
ओत्वोष्ठयोर्वेतिपररूपत्वंनासिकोदरोष्ठेत्यादिना
ङीषिप्रकर्षेणउषतिदहतिपित्तकारित्वात् उषदा
वीत्यादिनाथलगणः पठः पररूपंजातेतितिङीष्
वाप्रोष्ठीद्वयोरित्यनेनास्याभिसंबंधात् प्रोष्ठेति
पंचिकाशयनास्फुरति पार्श्वेनगच्छतीतिपृषोदरा
दिः गौरादिङीषिशफरीतालव्यादिः शोणिनशाफ

रोषास्याशकटशिलेतिरुक्षविवेकात् शफरस्त्री रो
पुणीतिख्यातस्य २ ॥ क्षुद्रांडमत्स्यसंघातः पोता
धानं ॥ अंडादचिरनिर्गताश्च ते मत्स्याः अंडमत्स्या
क्षुद्राश्च ते जलमत्स्याश्चेति क्षुद्रांडमत्स्यास्तेषां संघा
तः पोताधानं पोता आधीयंते त्रेति आङ्पूर्वधाञो धि
करणे ल्युट् हेपोहुणाइतिख्यातस्य २ ॥ अथो झष
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः तिमिंगि
लादयश्च ॥ अथो झषविशेषा उच्यंते रोहितो लोहि
ततङ्गः तण्णहोतहस्तनहिङ्षिइतिरिनीतिप्रस्थे
नरोहिर्मत्स्यविशेषस्तु केतन्नतेजात्याख्यायामिति
जातावेकत्वे बहुवचनं मज्जति मद्गुरादयश्चेति मद्गु
रच् प्रत्ययेन मद्गुरो निपातितः शालस्त्याख्यायां
कर्मणि घञि शालः शालेफषधीवरपवलाषाः इत्स्व
भाटेज्ञालख्याहिः कैवर्तइवराजीवोख्यलमालोवर्तते
कालेइतिवासवदत्ताश्लेषात्तस्यादिश्चकैवर्तपवेशा
लोमत्स्यभेदः वसंतपत्रेतालेश्चष्यक्षीवेहेतेनश्च
मान्द्रसिभूरुहमित्यपितालोवरुणांतसयोरितिरभ
सेवटंत्वालेकथ्यितः राजीराखास्य प्रशस्तालीतिवश
करणेअन्यत्रापिदृश्यतइतिवः राजीवोराइखडइति
ख्यातः शक्नोतिवेगेनगंतुंशक्नोमवतिइतिस्त्रुशक्नो
कृषेनलजितिबाडलकाडलच शकुलयस्तालख्या
हिः तामितितनुकोत्तायांक्रामितनिमिशनिर्लभामन
इत्यस्यच उपधायाश्चेत्वे तिमिः महाकायो मत्स्यः
कचित्ताष्ठशालत्याच अलिमत्स्यत्वेनोमशनयो
जनविकल्पइतितिमिंगिरतिइम्हानिगरत्वेम्लविभु
ज्ञाहित्वात्कः अचिविभाषेतिलत्वेगिलेगिलस्येति
वक्तव्यमितिनुपागमः तिमिंगिलः समुद्रमत्स्यः
आदिशब्देनतिमिंगिलगिलराजमत्स्यानंदीवनाद

यः सामुद्राः अन्येपि आदिशब्देन शालकटादयोपि ग्रा
ह्याः मत्स्यविशेषाणां एथक् एथक् २ ॥ अथ या
दांसि जलजंतवः ॥ यांति वेगेन यांतेरसुन्नवाङः
लकाडगागमः यादांसि जलानां जंतव इति षष्ठीस
मासः हेजलजंतूनां भेदा उच्यंते २ ॥ तद्भेदाः शि
शुमारोद्रशंकवो मकरादयः ॥ तेषां जलजंतूनां
भेदा उच्यंते उच्यंते शिशून्मारयतीति कर्मण्यणा शि
शुमारः महो ह्यासः शोषइतिख्यातस्तालख्याहिः तं
दीक्षीरनेस्फायीतिरक्रातद्भोजलमर्जावः शंकतेः
स्मादिति खरूशंकुपीयनीलेओलिंगरितिशंकेः कुप
त्ययेन शंकुन्निपातादिर हैहद्रोमकरशाहव्युत्पत्र
प्रातिपदिकइत्युक्तेः आदिना ग्राहकुंभीरादयः जल
जंतुविशेषाणांएथक्एथक् २ ॥ स्यात्कुलीरः
कर्कटकः ॥ कुलतीति कुलसंख्याने गंभीरादय
श्चेतिईरन् कुलीरः कर्कइतिसौत्रोधातुः शकादि
भ्योटन् कर्कटः ततः स्वार्थे कः कर्कटकः हेकांडुइ
तिख्यातस्य २ ॥ कूर्मे कमठकच्छपौ ॥ कुंमहीं
मिमीतइतिकूर्मः एषोदरादिः कूर्मिः स्त्रीपुंसयो
र्वाच्यप्रकाशेवेगभंगयोरितिरभसःकोशुविङ्कर्मिः
वेगोस्तीतिअर्शआद्यचिकूर्मः कमेरठः कमठः क
च्छाभ्यां पिबतीति कच्छपः ह्रपिसयइतियोगविभा
गात्कः पंचकूर्मोऽमेण्ड त्रीणिकच्छपस्य ३ ॥ ग्रा
होवहारः ॥ रुत्कात्येवनत्यजतिविभाषग्रहइति
व्यवस्थितविभाषया जलचरे नित्यमेवणाप्रत्य
येग्राह्यः ज्योतिषिच ग्रहपवसंभवति अवहरतिप
चतीति अवहरतिसंहरणार्थोहृञोदर्शितः अव
हरतिसंहरतिगजादिप्राणानितिभाष्यद्येन्यादि
नाणः अवहारः अथ्यायन्यायोद्यावदोवक्राराहुजि

गं° मं° १००

100

स्वामी ह्रे तेन नालस्येति स्वाम्यादयः जलहस्तस्यो
तिको कुकटादयः २ ॥ नक्रस्तु कुंभीरः ॥ नक्रा
म्यत्यति हस्वस्थलेड प्रकरणोन्यत्रापि दृश्यत इति डः
नत्राणनपादिति नञः प्रकृतिभावः नक्रः केन जले
नोद्यते ऽर्ध्यते आप्यायतेतं दप्रवोशकं धारित्वा
त्ते कुंभी मत्स्यादिः तं लातीति आत इति कः वलयो वै
क्यात् कुंभीरः कुंभिनो जलहस्तिनोपि ईरयत्याक
षयतीति द्वे कुंभीरस्य २ ॥ अथ महीलता गंडूप
दः किंचुलकः ॥ महतीलतेव कृशदीर्घत्वात् म
हीलता गंडूग्रंथयः पदान्यस्येति गंडूपदः किंचि
लतीति एवलि एषोदरादिः किंचुलकः उकारह्रस्ववा
न्तुल्लंपः प्रायो गिकोधातुः किंचिच्चुलंपयति जी
णिकेचुग्रा इति ख्यातस्य ३ ॥ निहाका गोधिका
समे ॥ निहंति तं जहाति स्थलभागं वातेः कनिन्यत्र
हृत्रो नेह स्वेति कन् बहुलवचनाज्ञाकावहित्वाभा
वे निहाका गृध्यति वेष्टयति उपपरिवेष्टने कर्तरि
पचाद्यच्युदाप् गोधा ततः स्वार्थे कस्वादौ केहते प्र
त्ययस्थादिति इत्वे च गोधिका त्रयो गोधाया इत्यादि नो
र स्वामिना त्रैव विहंस्त्रिक चितुल्लकेसि ह्राहिवगोप
घोपाहः इत्युक्तमन्येषां तत्रपाहोस्तमतः कुक्के
छुच प्रायेन नालीत्युपेक्षितं अवत हिवरगोहेजल
गोधान्यगोधयोरेते स्थलजलभेदात् इत्युक्तमातिः
२ ॥ रक्तपात्तु जलौकायां स्त्रीभूमनि जलौकसः
॥ रक्तं पिबतीति आत इति कः रक्तपा वक्तृरा शौ
: पिबते रिति नियमान्न टक् ऊकनचः कइति निपा
तनाहोजंततः जलमेकोस्यान मस्या इति टाप् जलौ
काः जलमेकोगृहमालामिति जलौकसः सोत इति
शाहशक्ति स्वभावादेकत्वेपि बहुवचनांता पिष्वैते

स्त्रियां त्रय पीत्यन्ये जलौगती जलौका तु जलौकाच
जलौकास्येति संज्ञायां वर्तते बहुत्वेन दृश्यते जलौ
कापि जलौकाः स्युः जलूका जलतंतुके तितावपा
लः जलौकमेव रक्ता कर्षति गुणेन वेष्टनेनेति
वासवदत्तायां जलं चेतदोकश्चेति जलौकः ततः अशे
आद्यचि एकवचनमदंतत्वं चोपपाद्यं त्रीणि स्योल्क इ
ति ख्यातस्य ३ ॥ मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः ॥ मु
क्तास्फुटंत्यनेनेति स्फुट विकसने हलश्चेति घञ् मुक्ता
स्फोटः शुष्यति शुक्ताप्रस्रते शुचीअभिषवे क्तिच्
कृतो वलियलोपः शुक्तिः तालव्यादिः द्वे मुक्तोत्पाद
कशुक्तेः २ ॥ शंखः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ॥ शमय
त्यलक्ष्मीमिति शमेः खइति खः शंजेखः रितेरीयः
ऽिति ताप कात्त धातु प्रत्ययानामाद्यन्तापपादेशाभा
वे बहुवचनाद्वाकम्बते गच्छति जंत्वादयश्चेति नि
पातनात् कम्बुः शंखकम्बू अस्त्रियौ पुंनपुंसके इ
त्यर्थः जलजात्रावप्येवे द्वे शंखस्य २ ॥ क्षुद्राः
शंखाः शंखनखाः ॥ क्षुद्रा अल्पे शंखश्चेति क्षुद्रशं
खाः शंखस्य नखा इव नखो द्वे शंखनखाख्यस्य २ ॥
शम्बूका जलशुक्तयः ॥ शाम्यंति नश्चेति शमेः कल्लु
कादयश्चेति तकः शुगागमश्च शम्बूकाभिः सह पीत
वाराजीयते पानवीभिरिति कालिदास प्रयोगात् क
त्वमध्यः कवर्गहीनोपि शम्बूकः शम्बुकश्चेव एवं
कांतस्त्वमवेदाक कुकोरेण विनाशे शोदृश्यते ग्रंथः
विस्तार इति परिशिनी जलस्य शुक्तयः इव जलशुक्तयः
द्वे शंबूकस्य २ ॥ भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्
दुराः ॥ बिभेति मर्षात्त्रिभी भये इंदो कापशालो
न्नादिना कन् निभीकः मंडयति त्यल्प जलाशयं शल्यमे
दीन्नः कन् मंडूकः वर्षासु भवति भुवः संज्ञांतरयोरिति

रा॰
म॰
९२
161

किपूर्वकोभूः शलतिशलगतौ शलतीति क्वचेपिना
भप्रुद्रीलोचाविन्तरः बाडलकाहृडिरितिस्वामी अ
न्येषामपिदृश्यते इतिदीर्घइतिसर्वधरः सालवला
लव्याहिः परिसरकुकलासवेशमालवइत्येषांबि
वेकात् हेत्याहिरपीतिपंचिकासर्वधरौस्लवतेसङ्गा
तौग्रचूस्लवः इविलावणेमुक्तरडडेवाविति डडेतौति
तौग्रचूस्लवः इविलावणेभुक्तरकाव्याख्यात्रैवपइवेणा
पातितः कंगाश्रजिह्वकानंद्र ॥ शिलीगंडूपदी ॥ शिलतिग
इतिव्याख्यातस्य ६ ॥ शिलीगंडूपदी ॥ शिलतिग
इतिव्याख्यातस्य ६ ॥ शिलीगंडूपधात्वकःतातेर
त्याभृमिमंव्वलतिशिलडंव्वेइगपधात्वकः तातेर
हीत्याहिनापुंयोगेवाङिषिशिलीतालव्याहिः उन
रत्राप्यामेवङीषुगंडूपदउक्तः द्वेकिंभुलिकभार्या
याः २ ॥ इतिसर्वधरव्याख्यात्यः द्वेल्वइकिंभुलि
कजातेरित्यन्ये २ ॥ भेकीवर्षाभ्वी ॥ वर्षाभ्वीत्या
साधुः स्त्रीप्रत्ययलक्षणाभावात् स्त्रियामपिवर्षाभू
र्त्तिभवति अमरमालायांभातरौचवर्षाभ्वीत्येवहि
प्यतेतन्मूलेचिंत्यंस्वामीतित्वभवछोतिव्योदमस
त्रैणङीषित्याह तडक्तं वितोगणवचनादित्यत
तदृत्यत्वहेतुः तथाचतत्रहेतिः वित्वीप्रत्वीइहक
स्त्रात्रभवति स्वयंभूरितिततइतितपरकरणमङ्
वर्ततेऋस्वादेवेयंपंचमीगुवइत्यन्येत्वमितङ्गाहिष्ठ
प्रत्ययांताठवर्षाभूशब्दात् ङीषिप्रयोगमिच्छंतिधुंसि
त्वनभिधानमेव द्वेमंडूकव्याः ॥ त्वइमंडूकस्येत्यप
टे २ ॥ कमठीडुलिः ॥ कमठउक्तः गौराहिः कम
हीडुलतिडुलतन्त्वेपि अपपाठेतिभुवाहिलिवाभावे
इत्युपधाहितिकः डुलिःसाहचर्यान्त्स्त्रीत्वंङीडुलित्याप
पंचिकाहरात् इकारादितिङीषिडुलतीत्यपिस्वामी
द्वेकच्छप्याः २॥ मडूरस्यप्रियाशृंगी ॥ मडूरस्येत्य
कारसामान्यायोगतयावामडूरस्यप्रियाशीशृंगीमस्त्र
ष्यते शृणातीति शृहिंसायां शृणातेः ऋस्वश्चेति
गन्ऋस्वत्वंनुडागमश्चेतिशृंगः गौराहिङीषिशृं
गीमडूरीपर्यायः शृंगीतिप्रधानार्थेमडूरस्यप्रिये
त्युक्तमितिकलिंगाः योगपतयामडूरस्यप्रियेत्युक्त
मितिपंचिकाअन्येत्वाहुः नत्रमडूरोभिन्नजातिस
त्कथंतत्स्त्रियात्वमस्याःसाहचर्यादिति तत्र अन्यत्रा
प्येवकल्पनापत्तेः उच्यते मडूरमीत्रप्रियाशृंगीति
नामत्रयमेवशृंगपइत्येतत्त्वासम्यक् इहक्रुप्रयोगा
दर्शनात् साहचर्यात्त्वाडुकः शाकलाभेकेतिप्रयो
गदर्शनाच्च भार्याभीकस्यवर्षाभ्वीशृंगीमस्यान्मडूर
स्यच शिलीगंडूपदस्यापिडुलिस्यात्कमठस्यत इ
तिचामरमालादर्शनाच्च एकंशृंगीतिव्याख्यातायाः ६
॥ दुर्नामादीर्घकोशिका ॥ दुर्निमित्तेनामयस्याः
सादुर्नामा हाभ्यामन्यतरस्यामितिडपकारां
ता अत्र उपधालोपिनोप्यान्यतरस्यामितिङीषि
वेधपदे दुर्नामोता ङीष्पदे दुर्नाम्नीत्येवरूपत्रये
ङीष्पतेएवंपदान्तंतायोनत्वेप्राप्तस्यणत्वमस्यद्वा
भ्राहित्वान्मतिवेधोदीर्घः कोशोयस्याजातेरितिङी
षु उदंतात्स्वार्थेकःकाप इतिऋस्वत्वंदीर्घकोशि
कामूर्धन्यषातालव्यशाचतयावोपमाविवेकः ताल
व्यमूर्धन्यश्चैतेशादौचपरिवेशोविपर्ययक्रमेणोइशः
प्रतिष्कषकोशदिषदश्चेति द्वेफिनाजीतिव्याता
याः २ ॥ जलाशयोजलाधारः ॥ जलामाशेतेति
इतिअत्रजलाशयः पुंसिसंज्ञायामितिघः जलमा
ध्रियतेत्रजलाधारः अध्यायन्यायेत्याहिनाधजंतः
ततोवदवचनेसंप्रदायप्रदर्शनेन तत्रागाधजलो
ऋदइतितत्रेतिनिर्धारणमस्याः साक्षाद्विषयंप्र
दर्शयितुं द्वेजलाधारमात्रस्य २ ॥ तत्रागाधजलोहृ

वा॰
म॰
१०२

103

योगाधजलो ह्रदः १
दः ॥ तत्रतेषु जलाशयेष्वैति अत्र ह्रद अव्यक्ते शब्दे ह्र
दतेति अव्यक्ते शब्दे ह्रादवैति अत्र ह्रदः एकमगाधजलस्य
लस्येति च जस्य पृषोदरादित्वाड्रस्वः एकमगाधजलस्य
अगाधजलाशयस्य ह्रद इति ख्यातस्य १ ॥ आहावस्तु
गंजलाशयस्य ह्रद इति ख्यातस्य १ ॥ आहावंतु निपानं
निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ आहूयंते पाना
यपशवोत्र आहावः इति ह्वेञः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपी
यन्ते पशवोत्र आहावः इति ह्वेञः संप्रसारणं वृद्धिश्च नि
पात्यते नियतं पिबंत्यस्मिन्नल्पं इह निपानं द्वे कूपस
मीपेपशवादिजलपानार्थं प्रस्तरादिरचितकूपोद्धृत
जलाशयस्य २ ॥ पुंस्येवांधुः प्रहिः कूपः उदपानंतु
पुंसि वा ॥ अम्यते गम्यते संभजंते वा अम गत्यादौ
अंजिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशिभ्यः कुक्
चेति कुप्रत्यये अंधुः अधिकारस्येति कु प्रत्यये अंधुः
नेति जीवंत्यनेन मृगघातादिवालक्षः धं संज्ञातादेशः
तिवा अंधुः कुत्वादिः प्रक्रियते अस्मात् जलमिति प्रहृते
कूपः कुत्यनेन कुः ङिः ङित्वाट्टिलोपः प्रहिः कौति
कूपः कुत्यनेन कुज्क्षिङिः ङित्वाट्टिलोपः प्रहिः कौति
उशब्दे कुशुभ्यां चेति पः ऊकार संज्ञातादेशः कौति
अपोत्र पृषोदरादित्वात् कूपः उदकं पिबंत्यस्मिन्नस्मा
अपोत्र पृषोदरादित्वात् कूपः उदकं पिबंत्यस्मिन्नस्मा
द्वात्वर्थे उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः उदपा
नमस्य पुंस्त्वं तत्त्वात् एवं षण्णां पुंस्येवेत्यनेन संबंधः
चत्वारि कूपस्य ४ ॥ नेमिस्त्रिका ॥ अस्य कूपस्य
नेमिस्त्रिकास्यात् नयंत्यनेन णीञ् प्रापणे इति मिप्रत्य
यः नेमिः साहचर्यात् स्त्रीत्वं तथा च मेदिनिः नेमिस्त्र
त्रिनिशे कूपत्रिकाचक्रांतयोः स्त्रियामिति त्रिकेति
तिस्रः अस्यां इति विग्रहात् संख्यायाः संज्ञासंघसू
त्राध्ययनेष्विति कन् तलाशृंखिका द्वे कूपोपरिस्थपट्टस्य
तस्येति कोकुकदादयोपि भूमिष्ठकूपसमीपे रज्ज्वा
द्याधेयं अस्याधारयंत्रस्येति स्वामी २ ॥ अस्य वीना
हो मुखबंधनमस्य यत् ॥ विशेषेण नह्यते कूपमु

खमनेन णहबंधने विपूर्वोऽडलश्चेति अधिकरणे घञ्
उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः वीणाहः एकं कूप
मुखबंधनपट्टस्य नाम्नोदियम् अटइति ख्यातस्य १ ॥ पु
ष्करिण्यांतु खातं स्यात् ॥ पुष्करं जलं तदस्यास्ती
ति पुष्करादिभ्यो देशे इतीनिः समाचतुरस्रा पुष्क
रिणीत्युच्यते इति इदमिति खनु अवधारणे कर्मणि
क्तः जनसनखनां सञ्झलोरित्यात्वं खातं द्वे पुष्करिण्याः
२ ॥ अखातं देवखातकं ॥ न खातमखातं देवखा
तमपि तथैव अत्र देवपदमकृत्रिमत्वप्रदर्शनार्थं
निर्निमित्तं स्वतः सिद्धमिति यावत् इति पंचिकाद
यः अखातो देवखातक इत्यमरदत्तात्स्वरकोडेपु
ष्यखात इत्येके इति स्वामी स्वतः खातजलाशय
स्य देवखातस्य जलाशयस्येत्यन्ये कोकुकदादयः
२ ॥ पद्माकरस्तडागोऽस्त्री ॥ पद्मानामाकर उत्प
त्तिः स्थानं पद्माकरः क्वचित्पद्माकरोपि योऽप्यत
येति हेमभूतिः तडागं तडागृहस्तेऽमावित्ति तडाग
ञाते तडागादयश्चेति अनेक प्रत्ययेकस्य गत्वं च
निपातनात्तडागो स्त्रीत्यनेन संबंधः पिनाकादि
त्वात् कप्रत्ययेन तडाक इति केचित् इति सर्वानंदः
तालमकतित तटाकः इत्यन्ये द्वे पद्मस्यागाधजला
शयस्य २ ॥ कासारः सरसी सरः ॥ कासते वा ताड्
ततरंगत्वेन शोभायते कासृ शब्दे तत्पारादयश्चेत्या
रन् कं जलं सरत्यत्रेति कासारः बाडलकादिपकरणे
वर्जितभेदः सरंत्यत्र जलानि सरे तेरसुन् सरः तदेवम
हत्गौरादिङीषि सरसी सरो जलं तद्योगात् शंग्रायवि
गौरादित्वाङ्गीषि इति पंचिका त्रीणि कृत्रिमपद्माकर
स्येति स्वाम्यादयः पंचैव सरोमात्रस्येव पंचिकाकोक
कदादयः ॥ वेशंतः पल्वलं चाल्पसरः ॥ विशंत्य

त्रभीकमह्विपाट्यइति विशप्रवेशनेन्हविशिभ्यो॰
ऽवृत्तेंतइत्यंतादेशः वेशांतः वर्षाम्बगाधजलः श्री
केऽल्पजलः स्फुच्छान्त्येववावेशांतः पल्लतिगच्छति॰
पल्लगतोमानसिवर्षामितंडुलांऽमशादशोलोल्वल
पल्वलपिस्फशाल्पाइतिकोकूटादयः ॥ वापीत्र
दीर्घिका ॥ तस्यातेपद्मादिकमस्यामितिवापिव॰
मिद्यजिराजिवजीत्यादिनाइत्स्नहडिः कादिकारा॰
हितिङीषिवापीवापिरपिअत्रतएववाम्यावापिरपि
स्तेतिद्विरूपकोशः दीर्घोइवदीर्घिका अयिका
यतावत्तरआसंज्ञायांकन् हेदीर्घिकायाः २ ॥ १
खेयंतुपरिखा ॥ खन्यतइतियत्तखेयंपरितःस
वेतः खन्यतइत्यन्येभ्योपीतिडः परिखात्वेवाजथा
न्याः खडोआखातइतिख्यातायाः २ ॥ आधारसं
भसौयत्रधारणं ॥ तेजआदिमेकार्थेम्बुज्ञानेवहणा॰
तंजलंयत्रनिरुध्यस्याप्यते आध्रियतेजलादिक॰
मस्मिन्निति अध्यायन्यायेत्यादिनाआङ्पूर्वाद्धेञो
चजिनिपातनादाधारः एकंबांधइतिख्यातस्या
॥ २ ॥ स्यादालवालमावालमावापः ॥ आल
यतेतनसेकार्थेखन्यतेइतंदंल्हुत्स्वेदनेआङ्पूर्वे
त्र स्यागतिहत्तेरालच् आलवालंआसमंताज्जल
लवमालातिमूलविभजातादित्वात्कः इतिस्वामी
आलिसेत्तंवलतेधत्रेकमणणिइषोदरादिरिति
पंचिकादीर्घिकादिरेवाथेशाखोदिशोजलाधिमंड
लमालवालमितिएवेकवि प्रयोगः आलवालतो
यिभूपयःस्वविभ्रमःस्पलाश्वाशिमिवमूलमंत
तिं इतिमाघाडूस्वादिकं अपशब्दएवायमित्येके॰
आवलतेवहिर्निर्गमादंभोयत्रवलवलसंवरणे
आङ्पूर्वः हलश्चेतिघञ् आवालः आङ्पूर्वोवपिः॰

न्यासार्थइतिकलिंगः अवपंत्यत्रेतिहलश्चेतिआ॰
वापः द्विरूपप्रपागारकोवात्र त्रीणिवृत्तमेवनार्थेत
रुमूलकृतस्वल्पजलाधारइतिख्यातस्य ३ ॥ अ
थनदीसरित् तरंगिणीशैवलिनीतटिनीह्रादिनी
धुनी स्रोतस्वतीद्वीपवतीस्रवंतीनिम्नगापगा ॥
स्रोतोयोमान्तटतीतिनदःअच्क्रेशाह्लेपचादित्वन॰
दृष्टितिपाठादिहित्वात्ङीषिनदीसरतीतिसृगतोस्व
रतेरित्यतिसरित् तरंगयोगात् तरंगिणि अतएव॰
हृनिठनौ इतितरंगिणी एवंशैवलिन्यादिरयेका
हिनीत्यपिस्वामी धुनोतिवीनस्वादीनितिधुञ्॰
कंपनेक्रस्रवोतोपिबाहुलकात्नङगौरादित्वाङी॰
ष् धुनीस्रोतोयोगान्मतुपिस्रोतस्वतीस्रोतोवहा॰
व स्रोतोवहासागरगामिनीवेतिरत्नकोषप्रयोगात्॰
विनिप्रत्ययेतुस्रोतस्विनीत्यपि एवंद्वीपवती स्र
वंतीतिस्रुगतौ स्रुद्रुवहिवमियासिमादिमंडिनं॰
हिभ्यइतिबाहुलकात्झच् स्रवंतीइत्यादि निम्नंग
च्छतिअन्येभ्योपिडः टाप् निम्नगा अपांसमूहः आ
पंतेनगच्छतीतिडः आपगा आपंजलसमूहलक्षो
गात्स्रोआपर्यचि आपोजलसमूहंलंगच्छतीतिवा अ
पगेतिदीर्घो टिः शिवस्वामिनसागरमापगाइति
रक्षः अपगच्छतिअन्येभ्योपीतिडः अपगाडकस्वादि
ष्पीतिसोमनंदी आपःसंत्यत्रअस्तेतिअशोआद्य॰
वि अपःसमुद्रंसंगच्छतीतिडेऽक्रस्वादिहपीतिपवि
का अतएवविपुलावेतस्वतोपगाः कतिशीलनेर॰
तियोगेस्वरः तथाच विद्यादगारमागारमापगामर
पीतिद्विरूपकोशः एवंतनोदानिर्झरिणीरोधोव॰
क्रासागरगामिनीसरस्वतीवाहिन्यूर्मिलादयोप्य
वैव ह्रादस्यानद्याः १२ ॥ गंगाविस्नुपदीजन्हुत॰

रा॰ मु॰ १०५
105

नयाखरनिम्नगा भागीरथीत्रिपथगात्रिस्रोता
ऽमरुहरपि ॥ गच्छतीतिगन्गागम्यादेरितिगन्गों
गाब्रह्मलोकाङ्गांगताङ्गत्वान्तोभ्योपीतिडे एषोदरा
दाविरितिपंचिका विष्णुपादान्निसंभूतत्वात विष्णु
पादात्प्रभवतीत्यर्थेश्राणिविसंज्ञा एवं काहृभ्रा
वः उँभपादेभ्रवेतिवासाधुः जन्हुनावाजर्षिणा
यत्तवीर्येस्रावयंतीजन्हुनातपस्यतासुतत्वेन
चप्रतिपन्नेतिरितिजन्हुतनया जाह्नवीति वसुर
स्यनिम्नगेतिदृश्राहित्वाभावःवाप्रकरणे गिरिन
शाहीनामुपसंख्यानमितिवानणत्वमितिसर्वधरः
भगीरथेनेमंलोकमवतारितेतिशेषइत्यणिनसे
हमर्थेवाणिङीपिभागीरथी तथाचभारते लितौ
तारयतेमर्त्यान्नागांस्तारयतेप्यधः दिस्तारयतेहे
वांलेनत्रिपथगास्मृतेति त्रीन्पथोगच्छतीतिएवं
वहुःत्रिपथगात्रिभिःस्रोतोभिःब्रह्मलोकात्प्रभव
तीतिविस्रोताः शांतनोर्महिषीभूत्वाभीष्मंसुतव
तीसरिदितिश्रुतेः स्वर्दिघीतिक्विपुभीष्मसूः पा
वंगांधिनीहैमवतीउग्रशेखराधर्मद्रवीसिद्धसिं
धाहयोप्यत्रैव ग्रन्थेगंगायाः ८ ॥ कालिंदीसूर्य
तनयायमुनाशमनस्वसा ॥ कालिंदस्यापत्यं
कालिंदीकालिंदीयंनागेदृयतेवरत्नीतिएषोदरा
दिवौ कलिंदपर्वतात्प्रभवतीतिवाकालिंदीसर्वे
धवः सूर्यस्यतनयाउद्दिता सूर्यतनया यच्छति
संगतिमितियमिदंजिघ्रीङ्भ्यश्चेत्युननन्दापृषद्
नाश्रंतस्यादिः शमनस्यस्वसाभगिनी श्रवंतना
मेत्यादिकमप्यत्र चत्वारियमुनायाः ४ ॥ रेवा
त्विनर्मदासोमोद्भवामेकलकन्यका ॥ रेवेले
हगतौ पचाद्यजंतात्टाप् रेवारेव्यनेमावितिक

मेणाउरोरुहलइतिअकारांतात्तदाविति सर्वध
रः नर्मक्रीडांस्वर्गेमुखंददातीतिइतिनर्मदा सोमवं
शोद्भववाउपचारात् सोमेनपुरूरवसाऽवतारित
त्वात् सोमोद्भवामेकलनाम्नःऋषेः कन्यकामे
कलश्चंद्रस्तस्मात्प्रभवत्वान्मेकलकन्यकामेकलाः
कमध्यःखेमध्योपि तथात्तमहाकविःप्रयोगः य
त्रेखलाभवतिमेखलशैलपुत्रीति पंचिकासर्वा
नंदादयः चत्वारिनर्मदायाः ४ ॥ करतोयासद
दानीरा ॥ गौरीविवाहसमयेशंकरकरगलित
संप्रदानतोयप्रवाहत्वात् कंकरस्यतोयंकरतो
यंतदत्रास्तीत्यचिकरतोया अरजस्वलत्वात्
अरजस्कंसदातोयंयस्याःसासदानीरा तथाच
स्मृतिः प्रथमंककेटीदेवीत्र्यहंगंगारजस्वला स
र्वारजस्वहानयाः करतोयाम्बुवाहिनीति द्वेकर
तोयाख्यायानद्याः २ ॥ बाहुदासैतवाहिनी ॥
लिखितनाम्नाऋषिणाबाहोर्दानाद्बाहुदा सितैवसै
तीचासौवाहिनीनदीचेति सैतवाहिनीतिसर्वधराः
सैकतेवहतीत्यावश्यकेणिनिः एषोदरादिरितिस्वा
मी सितोवाहःश्वेतोश्वःतद्योगात् सितवाहीश्वेत
वाहनः श्वेतवाहीकार्त्तवीर्यःतेनावतारितत्वात्सै
तवाहिनीतिपंचिका अर्जुन्याप्यत्रैव द्वेबाहुदाख्या
नद्याः २ ॥ शतद्रुस्तुशुतद्रुःस्यात् ॥ पुत्रशोका
र्तःसौवसिष्ठकंठेशिलांवद्ध्वास्यांनद्यांप्रविष्टोऽतः
सूर्यंप्रतिघाद्रुतेतिद्रुगतोहरिणामितयोद्रुवः शते
चेत्प्रत्ययःशानजित्त शतद्रुरेवशतद्रुःएषोदरा
दिवर्णविकारेदतिस्वामी शिलेतीव्रंद्रुताशतद्रुरि
तिकौमुदी विपाशाप्याहुर्वयोर्दतयोःस्त्रीत्वमितिस्वा
मी द्वेशतद्रुनाम्न्यानद्याः २ ॥ विपाशातुविपाट्

रा' कं' १०५

105

स्त्रियां ॥ पुत्रशोकाद्देवपाशंबद्धाप्रविष्टंवसिष्ठं
पाशच्छेदाद्विपाशितोवतीविमुक्तपाशंहतवती
तिमत्यापपाशेत्यादिनापाशान्मोचनेइतिणिच्
ततःपचाद्यच्टाप् विपाशाविपाडिति एवंवासिजे
ताश्रन्तेभ्योपीतिदृश्यतेक्विप् हेविपाशानद्याः २
॥ शोणोहिरण्यवाहःस्यात् ॥ शोऽङ्वर्णगत्योः
पचाद्यच्शोणस्तालव्यादिः हिरण्यंवहतीतिव
हिरहितलिपासिभ्यस्तेत्रणोहिरण्यवाहः हिर
ण्यंवहतीत्यणिहिरण्यवाहइतिमाधवी हिरण्यं
वाहावस्येतिस्वामी हेशोणनदस्य २ ॥ कुल्या
ल्पाकृत्रिमासरित् ॥ कुलतिकुलसंख्यानेग्रन्था
दयश्चेतियक् कुल्याकुलेप्राणिनिमाधुइतिवा
नदीमात्रेतिकुल्यातथाकुल्यानदीकुल्यमस्थिज्ञ
ल्यावारिप्रणालिकेतिधरणाः एकंकृत्रिमस्वल्प
नद्याः ॥ उद्यानादिसेकार्थंस्वल्पजलाशयस्रो
तिस्वामी १ ॥ शरावतीवेत्रवतीचंद्रभागासरस्व
ती कावेरीसरितोन्याश्च ॥ शरवनयोगात्शरा
वतीमत्वपिशरावत्यादीनांचेतिदीर्घः संज्ञाया
मितिवत्वंवेत्रवनयोगात्वेत्रवतीमतुप् चंद्रभा
गोनामगिरिः ततःप्रभवतीत्यण्ङीपिप्रासेचंद्र
भागाहानद्यामितिवाङ्गादिभ्योङीषोविकल्पविधा
नसामर्थ्यात्पक्षेटाप्ङीषेवङीप्कार्येसिद्धेङीप्
नभवत्येवरूपस्वरयोर्विशेषात् चांद्रभागाचंद्र
भागी शब्दार्णवेचोक्तं तापीतत्तपतीसैत्याचंद्रभा
गीतचंद्रिका चंद्रभागाशारदातत्काश्मीरेभसरस्व
तीतिसंज्ञाएवंकाहृद्भावोक्रस्मादिदपिचंद्रभाग
प्राहुःकेचित्तुचंद्रभागानद्यामितितदर्थंनमेवपठंति
चंद्रभागाचांद्रभागीचंद्रभागीतिसामता चंद्रभा

तिसैवोक्तेतिद्विरूपकोशात् सरस्वती प्राग्ज्ञाकच्छ
तेवर्णितेमूलेवाटयश्चेत्यत्रक्रमोनादित्वाङ्गीष् कस्य
जलस्यवेरंशरीरंततमस्येटमणिवा कावेरीपतिः स
रितोनद्या अन्याश्चेतिस्वबलाकोशकरणावतीकोशि
कीगंडकीचर्मण्वतीमिप्रातामनीतापीभार्गवीगो
दावरीगौतमीसिंधुफल्गुप्रभृतयःनदीनास्वनाम
प्रसिद्धानांएष्यकूएष्यगोकैकं २ ॥ संभेदःसिंधुसं
गमः ॥ नदयोर्नद्योःनदीनदयोःनदीसमुद्रयोश्च
मेलकेसंभेदः नदेनद्यासमुद्रेचसिंधुशाहप्रहेनैः
संभिद्यंतेमिलंत्यस्मिन्निति हलश्चेतिघञ् एकं १
॥ द्वयोःप्रणालीपयसःपदव्यां ॥ नल्यतेबध्य
तेस्रोतोऽनेनेनकर्मणिघञ्प्रएवोडपसर्गादिति
णत्वंचञ्जगौरादिङीष्प्रणालीप्रणालश्चमकर
मुखप्रणालेवहस्येटेव कुल्यादेःकृत्रिमजलनिःसर
णमार्गस्यैकैकं २ ॥ त्रिष्वत्तत्त्वरौ ॥ उत्तरौवत्त्र्य
माणौदौशाहौत्रिषुलिंगेषुस्यातांकोतस्वित्याह हे
विकार्थासरस्वांचमवेदाविकमारवोदेवीतिएहल्ल
देविकानदीतत्रभवेदेवकुनिदाविकेतत्रभवहत्य
णिदेविकाशिंशेत्यादिनाचामाद्वेरात् संसरतीति
सरहः संतेरयः अहारित्येकेसरहः ततोभवेर्थेण
श्रादिहृदिः शाङ्गणाः हेदिनायनेत्यादिनायलोपे
सारवंस्त्रियांदाविकीसारवीउक्तार्थेद्वयेक्रमेणैके
कं १ ॥ सौगंधिकंतुकल्हारं ॥ सुगंधएवसौगं
धिकंस्वार्थेविनयादिभ्यष्ठक् शोभनोगंधःसुगंधः
सुशीलमस्येतिप्रयोजनमितिठगित्यन्येत्यकस्य
जलस्यहारइवशोभाकारित्वात् एषोदरादित्वेक
ल्हारइतिस्वामी केजलेल्हादतेस्खलतिएतीति
हकारस्यनैकल्हादेवेफेकल्हारमितितुपंचिकादयः

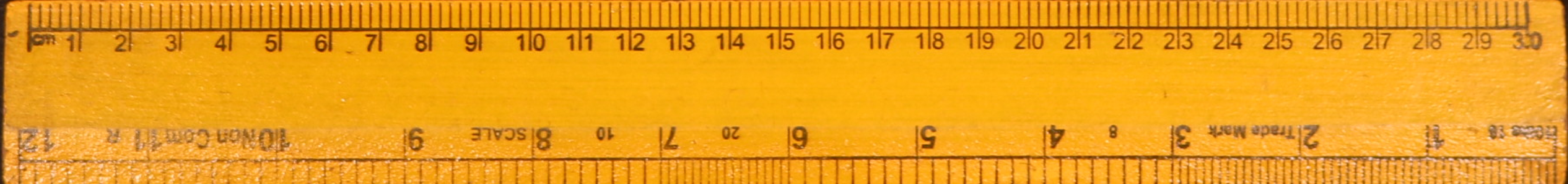
हेसौधइतिख्यातपुष्पस्य २ ॥ हल्लकंरक्तसंध्यकं
॥ ह्लादयतीतिपृषोदरादित्वेहल्लकं संध्येवारक्तंर
क्तसंध्यकं केनइतिकस्वत्वंवाहिताग्न्यादिप्रपवेति
पातः रक्तान्संदीनकत्रिगच्छतिव्याप्नोतीतिप्रकङ
टिलायांगतोमूलविभुजादित्वात्कः इतिपंचिका
हेरक्तसौधेतिख्यातस्य २ ॥ रक्तवर्णस्यत्रिकालवि
कासिनःपुष्पस्यतातेसंधीतिख्यातस्येत्येकेसौगंधि
कचतुष्कंस्वनामप्रसिद्धंपृथक्पृथगितितत्पंचिका
२ ॥ स्यादुत्पलंकुवलयं ॥ उत्पलंतुकमुच्यतीस्तु
त्पलंपलतिपलगतौपचाद्यच् कौभूमौवलतेवल
वल्लसंवरणेउलेःकथन्निति बाहुलकात्तोपिकथं
न् कुवलयंकोवलयमिवशोभाकरत्वादितिस्वामी
कुवलयंकुवेच कुवलयंतत्पलेकुवमितित्रिकाण्डशे
षः अत्रोत्पलशब्दस्यपद्मकुमुदादिषुसामान्येनहे
तिः अतएवमहोत्पलमितिपद्मसंज्ञा अतएवमा
लात्वहत्रिवान्नीलाब्जेप्यत्तेयोहेत्रिदेश्यते तथा
मान्यहत्रिवान्नीलाब्जेप्युत्पलेकुपश्चेहहइतिरभसः
च इंदीवरेमांसपुष्पत्वेनत्पलेकुवलयमिंदीवरंचनीला
श्यामितिकेहनीलेकुवलयमिंदीवरंचनीला
ब्जमितिनाममालाच नन्वयद्येवंकथंपद्माद्येउत्प
ते यथासामान्येपिधान्यत्वेधान्यमित्युक्तेकलमा
दिष्वेवबुद्धिर्भवतिनकुमुदादौ एवमिहापोत्पलेष्व
इतिस्वामिसर्वधरादयः ॥ अथनीलाम्बुजन्म
च ॥ इंदीवरंतुनीलेस्मिन् ॥ नीलंचतदम्बुज
न्मचेतिनीलाम्बुजन्मनीते इंदतिपरमैश्वर्येणाप्नो
जयतीति इंदिःलक्ष्मीःइदिपरमैश्वर्येअवइः इं
दिःकृदिकारादितिङीपुइंद्याःलक्ष्म्यावरमिष्टमिं
दीवरं इंद्रियमाह्णोतीतिपृषोदरादित्वादिंदीव
रमितिइंदिः लक्ष्मीःपरमस्वामीकुवलयंस्यादिं

दीवरमित्यपिक्षाद्रिः इंदीवरंच पंचिकाकारस्त्व
त्रोक्तचकाराभ्यामत्रोत्पलकुवलयेष्णत्रेत्याह इंनी
लोत्पलस्य २ ॥ सितेकुमुदकैरवे ॥ कौमोदतेकु
मुदंमूलविभुजादित्वात्कः कौजलेरौतिपचाद्यच्
तस्यकुमुदकलीलालचुकेरवोहंसः तस्येदंप्रियमित्य
णकेरवं कैरवंकेरवंगंधःचेङ्कोतेच गर्दभेकुमुदं
भूमदितिमाधवः हेशुक्लोत्पलस्य २ ॥ शालूक
मेषांकंदःस्यात् ॥ एषांसौगंधिकादीनांकेरवांता
नांकंदमूलेशालूकंशल्यतेसंव्रियतेशलतिवं
लतिस्वस्यानाहा शलवलनसंवरणयोः वलिम
ह्यामूकन्हाइः शालूकंतालव्यादिपंकं २ ॥
वारिपर्णीतुकुंभिका ॥ वारिणिपर्णान्यस्येतिवा
रिपर्णिपाकपर्णेत्यादिनाङीपिकेजलेतंभतिपर
यतिव्याप्नोतीत्यणकशकंधादिःङीपुकुंभीततःस्वा
र्थेकणकस्वःकुंभिकः हेपर्णामीतिख्यातस्य २॥
जलनीलीतुशैवालं शैवलं ॥ नीलवर्णण्डडो
पिजलनीलीनीलत्वाजलेनीलयतिवर्णाङ्ङीपि
वाजलेशेतेतिशीङोबालन्वलन्इतिवलजादि
भिः शैवलंशैवालंशैवलमितित्रिरूपत्रयं सकलं
शैवलंशैवलमालिकेतिकल्हनाभ्युदयाच्छैवलं
मपिशैवलश्चशैवालोजलनीलिकेतिवाचस्पतिः
शैवलमितिभीमसेनः चीणिमेयालीख्यातस्य
२ ॥ अथकुमुद्वतीकुमुदिन्यो ॥ कुमुदान्यत्रदे
शेसंतीतिकुमुदन्नवेतसेभ्योड्मतुप्ङीपुप्रकार
लोपेपधइतिवत्वंनगोणिस्त्रितिङीपुकुमुद्वतीकु
मुदिनीतिमत्वर्थेपुष्करादिभ्यइनीनिः हेकुमुद
सकसरोवरादेरितिसर्वधरोकोकुमुदकोटोकुमुदल
तायाइतितुपंचिकायाः २ ॥ नलिन्यांतुबिसिनी

य॰ मं॰ ९७
167

पद्मिनीमुखाः ॥ नलतिबध्नातिसौरभंनलिनव
तइनन् नलिनंनलेनालाःत्राणतीतिफलवद्भ्या
मिनजितिचकारात्तोयीनजितितनलिनमितित्वं
चिका नलिनमत्राणतीभ्यःशेष्वाद्यविशेषादिङीष
नलिनीतिकलिंगः पुष्करादिषुनत्पशहेस्यपाद
त् इलयोरेकत्वस्मरणाद्वेनलिनीतिसोमनेहो
वयंत्वनलिनीमनःशिलायांत्वनलिन्यपिनलम
तामितिविश्वप्रकाशात् पद्मवचनान्नलशद्धात् पु
ष्करादित्वादिनौसमूहेखलादिभ्यइनौवालिनीत्य
वत्सहेबिसंपद्मंमृलांऊरस्तद्यत्रास्त्वितिनीपद्मि
नीबहिनिः एवंपद्मिनीत्यपिमुखशद्धोत्राद्यर्थेन
मृणालिनीकमलिनीपुटकिनीत्यादेरपिग्रहणं
ऊर्धुटिनीपद्मिनीत्यादिकंऊर्मुदसमूहेखवर्ततेने
तथाच स्वरगतेरवविश्रमसिंधुसरोवरइतिविश्व
पद्मिनीपद्मसंघातेस्त्रीविशेषेसरोम्बुजेइतिमेदि
निः ॥ वापुंसिपद्मंनलिनमरविंदंमहोत्पलं सह
स्रपत्रंकमलंशतपत्रंकुशेशयं पंकेरुहंतामरसं
सारसंसरसीरुहं बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरु
हाणिच ॥ पद्यतेलक्ष्मीरत्रेतिपद्यतेगतौश्रविका
डुश्चकत्वीत्यादिनामन् पद्मंवापुंसिपद्मिनन्वा
यः नलिनेनलिनीत्यत्रोक्तं शरवंशो ऋलिप्तोविंद्
तिगोविंदवच्च प्रत्ययः नवादिभ्यश्चेतिमहोत्पलं
शतसहस्रंपत्रंबहुलत्वालपत्राणिअस्यसहस्रप
त्रंकंजलमलतिभूषयति इतिमलेभूषणाद्वेसम्ब
विभुजादित्वात्कः कमलेकाम्यते कामेहेणादिभ्यः
कलजितिवा कमलालक्ष्मीस्तदाश्रयत्वात्कमलं
एवंवच्छतपत्रसहस्रपत्रयोर्भिन्नत्वेपिपद्मत्वादेक
त्वेकुशसंमचेतिनानार्थेवत्पनेकुशेजलेशेतेइत्य

धिकरणेशेतेरित्यच् शयवासेत्यादिनामन्समलुक्
शेतेरत्रवचनः तथाचजलाशयइतिमवेधरः कुशे
शयं पंकीरुहंतीतिमूलविभुजादिनाइगुपधेत्या
दिनाकि नत्पुरुषेकृतीत्यादिनालुकिपंकेरुहंताम
रसंहृतमरणेस्त्रुतिकइः तत्रसतिएतीतिसमःसर'
सिलवप्रेग्रन्येभ्योपिडःटिलोपेतामरसंडगेनरवस'
तामरसंइतिवासवदत्तायांवसंततवर्णनेसरसिभवंभा
वेष्ठेणा सारसंसरस्योरोहितइतिएवंवत्केसरसीरु
हंसदःशाह्वात् तत्पुरुषेकृतीतिलुकिसरसिरुहं
मित्यपिभवति तथाचभारविः अथमश्रुतस्ववचनं
नसरसिरुहजन्मनइतिविसंमृणालेतस्य पुष्पं बिस
प्रसूकेसरराजीयोगाद्राजीवंवाप्रकरणेभ्योपी
तिद्धणतेइतिवः पुष्करंप्रागुक्तंपुष्करंसरसीरुहव
त् अंभोरुहं षोडशामाम्न्यपद्मस्य १६ ॥ पुंडरीकंसि
तांभोजं ॥ पुंडयतिमर्डिमूर्षायोपडिच कर्करीका
दयश्चेत्यरीकन् पुंडरीकं सितंशुक्लंचतदंभोजंचे
तिसितांभोजं हेशुक्लपद्मस्य २ ॥ अथरक्तसरोरु
हे रक्तोत्पलंकोकनदं ॥ रक्तंचतत्सरोरुहंचेतिरक्त
सरोरुहं एवंरक्तोत्पले उत्पलेचपद्मे पद्मकोकान्
चक्रवाकान्नदयतिनदेरंतर्भावितण्यर्थोदच्कवाद्यच्
कोकनदं पंतामपोरवादित्वाद्वस्वत्वेवा त्रीणिरक्तो
त्पलस्य ३ ॥ नालोनालं ॥ नलतिबध्नातिनलंबे
धनेज्वलतीत्यादिनाणः पक्षेटाप् नालापवेनाली
त्यपिनालंनालापद्मादेर्दंडे नालीशाककलम्बकेइति
मेदिनिः उपमानादन्यत्रापि हेउत्पलादिदंडेका र
याः २ ॥ अथास्त्रियां मृणालंबिसं ॥ मृणतेहिं
स्यतेभक्षणाद्यर्थे मृणाहिंसायां तामिविशिभ्यांडिमृ
णालेत्यादिनाकालन् मृणालमस्त्रियामितिसंबंधः

मा॰
सं॰
९८

108

मृमृणालीतिख्यातमृणालं जातिः गौरादिरिति ङी
ष्वः तथा च मार्ङेवङ्वेदनमंगकेवलयितापाणिम
णालीयता इति राजशेखरः विसति प्रेरयति ग्रहणा
र्थमत्कंपयति विस प्रेरणे इगुपधात्कः विसं दंत्योप
तथा च हंसपंक्तिर्विबिसबाधिनीति वामनवर्ज्जायो
निर्दिष्टं त्वां ते बिसिनीकंदामिदायि विसम्येस्थम
विवेकः मृणालीति बिसं बिशमिति द्विरूपकोशा
कदाचित्तालव्यांतमपि हेमृणालस्य २ ॥ अब्जादि
कदंबे षंडमस्त्रियां ॥ अब्जादीनां कदंबे समूहे षंडम
स्त्रियामित्यन्वयः आदिना कुमुदादीनां च मनोतिहे
हातिमुदं हेद्याणउदानेजमंतातडः बाडलकान्नत्वाहे
षमः इति तथा च षंडः स्मृतो वल्लीवंदे षंदे षंडकान
नवद्भवेदिति मूर्द्धन्यादावनयः षड्डिकजायोसंख्यामे
देपि अलोपजिषंड इति तालव्यादिरिति रक्षितः अत
स्तालव्यशं मूर्द्धन्यषं च तथा च तालव्यो मूर्द्धन्यो ज्ञाति
कदंबे षंडशाद्दोयं मूर्द्धन्यपवहूपमेवाचार्यैर्विनिर्दि
ष्टइत्यूष्मविवेकः समूहमात्रेपि षंडः मृकुरमृकुरौ
दर्पणेषंडः समूहे नावोरूबुधाविति सारस्वतकोषा
त् एकं १ ॥ कह्लारः शफः स्कंदः ॥ कालान्नहा
सान्ह्लादयतीति दीपयति हृदरीसौ णपे तात् कमे
णणरकरहाटः कंजलेरहति त्यजतीति करहेमप्रे
तो हटति बहिर्गच्छतीति करहाट इति वाशफः सिहृड
इति ख्याते मूलतरुप्ररोहस्तत्र संहितः कंदो मूले
शफाकंदमिति सवंधशाहयः शिफेति कंदमिव एष
कुनामनी इति स्वामी स्कंदो स्त्री मूरणाम स्यजलपे
पुमानिति मेदिनिः स्वामिको मुरदीर्घे विकासोत्रोशि
फाकंदमिति क्लीबलिंगः पाठः सपवद्रक्तः शाल्ट
कमेषांकंदस्यादिरक्तक्तमिदं च कंदमिति क्लीवोक्ते

मिलित्वा केदमस्त्रीति प्रतिपादनात् हेपद्मादिमू
लस्य २ ॥ किंजल्कः केसरोस्त्रियां ॥ किंचिज्जल
ति जलस्रपवारणो किंजल्क इति ष्पोदरादिः केजले
सरतीति सरगतौ पचाद्यच् बहुलं तादित्यल्लबुकेस
रोदंत्यमध्यः संविक्तिमलयकेसरसभा इति समेदा
त् आह्ललितज्जम्भके शारकेशरोएपस्मिविरणितम
धुरमणीनां च मणीनां इति वामनवदज्जायां तालव्यम
ध्योपि हृश्यते तत्र केजले शेरोयेने इति व्युत्पादितं
हे किंजल्कस्य २ ॥ संवर्तिका नवदले ॥ समयव
र्तते इति एवल्ल संवर्तिका संवर्त्तयति वेष्टयतीति भ
हः संवाति वपि संवर्तिने वपत्रिकेति बोपालिताल
नवं च तद्दलं पत्रं चेति नवदले हेपद्मादीनां नवदल
स्य २ ॥ बीजकोषो वराटकः ॥ बीजबीजस्य को
षः पात्रमाधारः बीजकोषः कषोस्त्री उइमलपात्रे
इति मेदिनिः व्रियते दलैः वेष्ट आवरणे अत्रोभ्योपि
पिदृश्यत इत्याद चूततः स्वार्थेकन् वलेदलानां व
त्रिमटति प्राप्नोतीति संज्ञायां किनिवाव वराटकः हेप
द्मबीजकोषस्य वरड इति ख्यातस्य २ ॥ इति वा
रिवर्गविवरणं समाप्तं ॥ १० ॥ उक्तं स्वर्व्योम दि
क्कालधीशब्दादि सनाटकं पातालभोगिनरकं वा
रि चैषां हि संगतं ॥ उक्तं वर्गान्तेयदृश्लोकेनोपसंहर
ति रुक्तमित्यादि इह कांडे स्वर्व्योमदिक्कालधीश
ब्दादि नाट्यसहितं पातालभोगिनरकं वारि चोक्तं श
ब्दादित्यादि शब्देन रूपरसादीनां ग्रहणं एषां स्वरा
दीनां संगतं संबद्धं चोक्तं तद्यथा स्वः संगतं देवअसुरा
दि प्रसक्तानुप्रसक्तं तथा तत्संगतं तदवाहनादि
व्योमसंगतं विद्याधरज्ञाति तदनुप्रसक्तं कवणादि
दिक्कुसंगतं दिग्गजादि कालसंगतं स्तुपरागादिः धीः

रा॰
मु॰
१९५

109

संगतेविचारसंकल्पादि ग्राहसंगतनमुह्मातुकमल
मेहादितत्संगतेयशोनिंदादि नाग्रसंगतेभुजंगमा
नतेकयादि पातालसंगतेशुषिरशेषवाक्यादि भो
गिसंगतेविषफणादि नरकसंगतेप्रेतवैतरण्यादि
वारिसंगतेमत्स्यकच्छपादि कमलादि अत्रानुक्ता
नमपि प्रसक्तानुप्रसक्तिकयाखंडयन्नेवंवर्गप्रकरणा
स्वर्गादिकांडेभूकांडेकाद्यादि ग्राह्यं पातालग्रहणंपा
तालस्यस्वर्गतुल्यत्वात् अतएवस्वर्गानंतरंभूकां
डकथनप्रस्तावः ॥ श्रीः ॥ इतिमहिंतापनी
यवक्रवर्तिराजपंडितश्रीरायमुकुटमणिकृताया
अमरकोषस्यटीकायांस्वर्गादिकांडोयंप्रथमः परि
पूर्णः १ ॥ ॥ ॐ श्रीगणेशायनमः अथद्वि
तीयकांडेवर्गान्संगृह्णन्नाह ॥ वर्गाइति ॥ ॐव
र्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः नृब्रह्म
क्षत्रविट्शूद्रैः सांगोपांगैरिहोदिताः ॥ इतिद्वि
तीयकांडेअत्रैर्मृगादिभिरुपांगैश्चवैरणादिभिः ते
षांचविपण्यादिभिः सहवर्तमानैः पृथ्व्यादिभिः सं
पादिताउपलक्षितावथावर्गाःक्रमावक्ष्याः अविद्य
मेणिकाः आशंसायांउपाध्यायश्चेदागतः एतेव्या
करणमधीमहेइतिवदविद्यातिभूतवत्प्रत्ययः
भूतवच्चेतिवाक्युः मृगाग्रहः पञ्चमात्रेपियद्यति
पशावोमृगाइति अत्रेतिसिंहस्यग्रहणमादिशहेन
व्याघ्रादिग्रहइतिस्वामी सर्वपशुसेमृगशब्दः पशु
मात्रवचनः आदिनापक्षिकीटादिग्रहः तस्यचांगो
पांगानिपक्षिपत्तालीनीत्याह कश्चित्तमृगमात्रंतेशू
लेयस्येतिमृगादीसिंहइत्याह ॥ भूर्भूमिरचलाने
तारसाविश्वंभरास्थिरा धराधरित्रीधरणिःक्षोणि
ज्याकाश्यपीक्षितिः सर्वंसहावसुमतीवसुधोर्वीव

सुंधरा गोत्राकुः पृथिवीपृथ्वीक्ष्मावनिर्मेदिनीम
ही भूतधात्रीरत्नगर्भाविपुलासागराम्बरा ॥ भव
तिसर्वमस्यामितिभूः बहुलवचनादधिकरणेक्वि
प् डिङ्भूभुवोगुवेपक्षीवडवचनेभुवोभूनोनोभु
वांभुविहेभूःभूरितिवेपांतामव्ययंचयथाद्योलपन्
भूर्भुवःस्वरिति भुवद्यन्यस्याभुवः किन्त्रितिकिन्न
भूमिः ङमिभूमिवश्चयइतिमिरित्यन्येङीषिभूमीको
एवंधरणीक्षोणीश्रवनीच नचलत्यचलापचादि
त्वाटचु नाप्रस्यंतोस्याइत्यनेनारसोस्यामस्तीतिअ
र्शआद्यचि रम्यतेअन्वाद्यतेइतिवजर्थेकेवारमा
विश्वंबिभर्तीतिविश्वंभरा संज्ञायांभृवृजीत्यादिना
खश् एवंसर्वंसहंधरयोरपिति पतीतिअजिरादि
त्वात्किरचुस्थिरा धरतिविश्वंधरापचाद्यच् एवम
तएव अदित्वादिल्यचयग्रौगौरादित्वात्ङीषु धरि
त्रीप्रियंतेप्राणिनोस्यांअर्त्तनिवदंतित्यष्टइत्यादि
नाः त्रिः धरणिः गौरादित्वात्ङीषिधरणीक्षोणीत्यश्च
ह्यायतेक्षवंतिवास्यांइह्यश्राहे वहिश्रुदुगुहुद्रु
त्वादिनाबाहुलकान्निः क्षोणिः ङीषिक्षोणीजिनंति
वयःपरिणामंलभंतेस्यांज्याववयोहानोभिरट्य
डुसंज्ञापूर्वकत्वाद्गुलवचनाच्चनसंप्रसारणंअ
ज्ञातयश्चेतिश्रयप्रत्ययोवा ज्याज्यामीबीज्यावसं
धरेतिशाश्वतः ज्येत्यादिनाशकंधु भार्गवेनजित्वा
कश्यपायदत्तेतिकश्यपस्येयंकाश्यपीदियंतिव
संतयस्यांक्षितिवासगत्योः क्तिनिक्षितिः क्षियंतिता
मितिमहमसर्वंधरी सर्वंसहतेपः सर्वयोर्दारिमहो
रितिखच्सर्वंसहा वसूनिधनानिअस्यांसंतीतिवसुम
तीवसुधनानिधत्तेइतिकः वसुधा विस्तीर्णत्वाउ
र्वी वोतोगुणवचनादितिङीषु वसूनिधारयतीति

ग॰
म॰
११०

110

पृथ्वीवत्त्ववत् खदिकृदादिति कृत्वात्वेवसंपृथ गो॰
त्राः शैलास्तयोगात् अर्शआद्यच् गां त्रायते वा॰
गोत्रा कायति कृयते मितड्वादित्वात् ड्वः ऊः प्रथते॰
विस्तारं याति प्रथतेः षिवन्संप्रसारणं चेति षिवन्॰
द्दोङीषि च पृथिवी पृथनावन्ताविततत्वात् षिद्गौरादि॰
त्वात् पृथिवीत्येके पृथिवीति मेदिनी पृथिवी पृथ्वी॰
धरणीधरेत्यत्र भाव्य उर्वीक्तः पृथिवीपार्थि॰
वाचस्पतिः पृथ्वीत्युर्वीयत् समते भारं पचाद्यच् ॰
घोटादित्वादकारलोपः बाहुलकान्मन्दितिलोप॰
त्मादन्त्यन्ते त्मा पवंहमाचभवति प्रजाः अब्धि तेन॰
पेवेवाशनिः वद्ववनिः मेद्यतीति मेदिनि याह्यादि॰
निः मधुकैटभयोरासीन्मेदसा संपरिप्लुता तेने॰
यं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिरितिनिरुक्तं॰
अवंतान्मेदः शब्दाद ततइनिहनौ वा हस्नाकल्याणो मे॰
हवामल्लो मेदरू पृहेतिशालिहोत्रः पृषोदरादि॰
त्वात्सलोपः इतित्वस्वामी मह्यते भूतान्यस्यां मह्य॰
ते वा महद्रजायां ऊ इतिसंज्ञायामिति प्रायग्रहणा॰
त्त्यचः गौरादि ङीषि मही महेर्बाहुलकाद् चइः म॰
हिः ङीषि तु मही ति स्वाम्यादयः चुरादावपदं तो॰
हिः ततो ण्यंतादच इ रिति तु कोऽप्यसौ वीचिः प॰
क्तिमहिः कौलि रित्याद्याकृतवदीर्घे योरि तिवा॰
स्पतिः रत्नगर्भा सागराम्बरा क्षितिमेखला रत्नवा॰
ती विपुला मध्यमलोकभंत्यादयो ऽप्यत्र सप्तविंश॰
तिः पृथिव्याः २७ ॥ मृत्स्नामृत्तिका ॥ मृद्यते॰
मृद्यत इति मृत् संपदादित्वात् स्वार्थे मृत्तिकन् मृ॰
त्तिका द्वे मृत्तिकायाः २ ॥ प्रशस्तात् मृत्स्ना॰
मृत्सा च मृत्तिका ॥ प्रशस्ता सैव मृत्स्योत्स्नियो॰
रपास्त्राहात्त्सौ प्रशंसायामिति सस्नयोरिति

मृत्सा मृत्स्ना च द्वे प्रशस्तमृत्तिकायाः २ ॥ उर्वरा
सर्वसस्याढ्या ॥ सर्वसस्यसम्रद्धत्वात् उर्वीति
हिनस्ति सर्वं ङः रवं उर्वी हिंसायां बाहुलकाद्वरन् उ॰
त्कृष्टतो वृणोतीति वा पृषोदरादिः उर्वरा उर्वीत रल॰
ति उरु प्रियेतीति वेति महः एकं सर्वसस्योत्पत्तेः स॰
ल्याभूमेः १ ॥ स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ऊषक्षा॰
यां कर्मणि वा व ऊषः दीर्घादिः अदंतः ऊषयति॰
केवात्वारयते सस्यानीति अचूलार ततः कर्मधा॰
रयः एकं लवणमृत्तिकायाः १ ॥ ऊषवानूषरो॰
द्वावप्यन्यलिंगौ ॥ ऊषशब्दात्मतुप् ऊषवान्॰
ऊषऊषीतिरः ऊषरः द्वावप्येतौ विशेष्यलिंगौ द्वे
क्षारभूमिभागस्य २ ॥ स्थलं स्थली ॥ स्थल
स्थाने ॥ स्थल्यते स्थीयते त्यत्रे त्यधिकरणे घञर्थे
कविधानमिति कः स्थले न्यासमहात्मकपिष्ठलो॰
गोत्र इति अत्र पचाद्यजित्यजेक्तः सतु अस्त्यत्रिमा॰
त्रमिति स्वामी स्थलयति स्थलं स्थलमेव राणोद्युवि॰
यां स्थली भवति अकृत्रिमा चेदिति ज्ञानपदीत्या॰
दिना ङीष् स्थली कृत्रिमे तु टाप् एव स्थलेति द्वे स्थ॰
लभूमेः २ ॥ समानौ मरुधन्वानौ ॥ म्रियंते ह्य॰
स्मिन्नो वेति मृग्रषोरुत्विर्ति निधनि मः॰
मरुः मरुः धवि गत्यर्थः सौत्रो धातुः धन्वते गम्यते॰
स्थानांतरमस्मात् कनिन्युवृषितक्षि राजिधन्वीस्या॰
दिना कनिन् धन्व द्वे निर्जलदेशस्य २ ॥ द्वे खि॰
लाप्रहते समे त्रिषु ॥ खिल्यं सूनीति खिलं पृषोदरा॰
दित्वात् खिल्यते ऽक्ष्यते खिलउ छबजर्थे कड इति वा
न प्रहतं हलादिभिः कृष्टमप्रहतं एते द्वे समे समा॰
र्थे त्रिषुलिंगत्रये स्त्रियां खिलाप्रतिहता द्वे हलादि॰
नाऽकृष्टभूमेः २ ॥ अथो जगती लोको विष्टपं भु॰

ग॰ मं॰ १११

वनंजगत ॥ पुनःपुनर्हेडिलयोगच्छन्तिजगत्ह
हृतमहृत जगच्छत्त्हवदितिगमेरतिप्रत्ययोद्विर्वं
लोपश्चेतिनिपात्यते शतृवदित्यदेशात्तत्त्वगीतिश्चे
डीपु जगतीलोकंतेपश्यन्त्यत्रलोकास्तेवाहलश्चेति
त्रलोकः विष्टपंभुवनंच प्राग्वत्कं विष्टपः पुलिंगोपि
तेविष्टपः पुमानितिबोपालितान्त जगडक्रमेव
महाभूतं पृथ्वीपंचमहाभूतविषयेंद्रियात्मकेव
गदितिपृथ्वीजगतीभेदाः पंचजगतः ५ ॥ लो
यंभारतंवर्षं ॥ अयंलोकोजंबुद्वीपाख्योयस्तेनजं
घकारादयःस्थिता तद्भारतंवर्षंवनंप्रवर्त्तनाद्वि
लहृषभनाम्नान्तर्येणजम्बुद्वीपोयंखंडशोत्या
दितः तत्रासंभरतादिभोचरखंडभरतनाम्नेपुत्राय
दत्तमिति भरतस्येदंभारतं ॥ भरतायथयतःपि
दत्तंप्रवर्त्ततावने तेनेदंभारतंवर्षंप्रोच्यतेबुधैः
हिमिनितिव्याडिप्रभृतयः ॥ भरतादीनिवर्षाणि
जंबुद्वीपेनवैक्रमादितिवाचस्पतिः महर्षिव्यास
चरितेजंबुद्वीपेचभारतं इतिबभासः वर्षंपृथिव्या
मेतिस्वामी दृश्यतेतिशब्दतेभूम्येकदेशइतिमहः
पुंनपुंसकयोवर्षंजंबुद्वीपाख्यहेडिपुइतिरुद्रः
वर्षंस्थानेविडः प्राज्ञाइमेलोकेचभारतमितिभा
विः अतएवसामान्यविशेषभावाजम्बुद्वीपेतदे
देशेचभारतप्रयोगः प्रकरणादिभिर्लव्धनदवगम
यतहृढणत्रुभारभारतंवर्षमयतममवर्त्ततेवश
इतिमाद्यः तथा यतेनभारतमिलाहृतवहिभाग
तिच अन्यान्यपिचवर्षाणि यथा स्पाद्भारतंकिंपु
रुषंहरिवर्षंचदक्षिणाः रम्यंहिरण्मयंकुरवःस्वमे
रोरुत्तरावलयः भद्राश्वकेतुमालौतद्द्वौवर्षौपूर्वप
श्चिमौ ॥ अन्यच्च उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैव

दक्षिणं वर्षंतद्भारतंनामभारतीयत्रसंततिरिति १
वर्षंपुंलिंगोपि वर्षौस्त्रीभारताद्यौचजंबुद्वीपाख्यि
हेडिषु इतिमेदिनिः लिखितरुद्राश्च २ ॥ शरावं
त्यास्तयोवधिः ॥ अस्मिन्भारतेवर्षेशरावतीना
मनदीपूर्वान्यादिशः सकाशात् नैऋत्यादिशः
पश्चिमाभिगामिनी तामवधिंकृत्वायःप्राक्पूर्वो
देशः तस्माद्दक्षिणतोयोदक्षिणोदेशः ॥ देशः
प्राग्दक्षिणःप्राच्यः ॥ सप्राच्यःस्यात् हवयोहस्ति
लोपिप्राच्यव्यवहारःयः प्राग्दक्षु प्रतीचोयतः प
कं २ ॥ उदीच्यःपश्चिमोत्तरः ॥ तामेवावधिं
कृत्वापश्चिमस्तद्दक्षिणतउत्तरोदेशउदीच्यः स्याद्
वयोत्पश्चिमेपिउदक्ष्यव्यवहारः एवंवदतः पंके २
प्रत्यंतोम्लेच्छदेशःस्यात् ॥ अहतिभारतवर्षस्य
प्रतिगतोंतंप्रत्यंतःशिष्टाचाररहितःकामरूपः
वंगादिम्लेच्छः उक्तंच चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानंयस्मि
न्देशेनविद्यते तंम्लेच्छविषयंप्राहुरार्यावर्त्तमः
तःपरमिति दे २ ॥ मध्यदेशस्तुमध्यमः ॥ उ
त्तावधेरिवयोमध्यदेशःसमध्यमः हिमवद्विंध्य
योर्मध्येयत्प्राग्विनशनादपि प्रत्यगेवप्रयागाच्च
मध्यदेशःप्रकीर्तितः इतिमनुः विनशनंतीर्थ
भेदः मध्येभवोमध्यमःमध्यान्मः देमध्यदेशस्य
२ ॥ आर्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमागयोः
॥ आर्याःसाधवोवर्त्तन्तेत्रेतिआर्यावर्त्तः हलश्चेति
घञ् अन्येषामपीतिदीर्घः पुण्यस्यभूमिः पुण्या
भूमिः पुण्याभूमिः ॥ आसमुद्रात्तुवैपूर्वादास
मुद्रात्पश्चिमात् तयोरेवांतरंगिर्योरार्यावर्त्तंविदु
र्बुधा इतिमनुः नतुचयदिएवंसमुद्रावधेरार्यावे
तस्तदागमायाः एवंकृत्स्नमितिस्यात् नैवं एवंकि

अ॰
भू॰
११२
112

लदेवीकोहसमीपेपश्चिमेपूर्वोदधिपर्यन्तमेपे
त्वोक्तमितिस्वामी हेविंध्यहिमालयावधिमध्ये
शस्य २ ॥ नीवृज्जनपदः ॥ नियमेनावश्यन्ता
यानियन्तेवावर्त्तन्तेवसंतिजनाअत्रेतिणिसिवाड्
लकात्संपदादित्वाद्धन्येभ्योपिदृश्यतेइतिवाधिवा
रात्क्विप् नहिवृत्तीत्यादिनादीर्घः नीवृत देशो
रणान्नीवृत स्त्रीत्वेकेसाहचर्याल्लिङ्गमित्यपरेजनं
पद्यतेगम्यतेऽत्रेतिणिसिसंज्ञायांघः जनानांपदं
जनानांपदंस्थानंस्थितिरत्रेतिवा देशगवेणाकलि
गपांवालादेर्जनपदनिवासस्थानस्य २ ॥ देश
विषयोरुपवर्त्तनं ॥ दिश्यतेऽत्रेतिहलश्चेतिघञ्
देशः दिश्यतेदेशइतिमहः विषीयतेऽनेनेत्यस्त्रेविष
घःवसिनोतीतिमहः उपवर्त्ततेऽस्मिन्नुपवर्त्तनंल्युट्
त्रीणिजनपदस्यतन्नत्समुदायस्यतदेकदेशस्यचे
तिजातरूपः सजननिर्जनमात्रस्येतिपंचिका उ
पाधिभेदेनदेशादित्रिकेभिन्नार्थंसामान्येनप्रयो
गदर्शनात्नीवृदादय पंचैवैकार्था इत्यपरेपत
श्वाकञ्कंमध्येत्वंतत्वात् ३ ॥ त्रिषुगोष्ठान्नरूश
योनत्वांन्नडुलइत्यपि ॥ गोष्ठशब्दपर्यन्तंवक्ष्या
माणानित्रिषुमध्ये सायामाङ्ग्रभिविधावित्यन्येपि
गोभिप्रविलानगोष्ठानीतिमहिः नडोनलोपः प्रा
यशब्दोबाहुल्ये नडप्रायोबाहुल्यत्रदेशातन
डुलन् कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् झयइतिवत्वे
एवंनड्वलःनडशादाड्डुलच्वृतिलोपः देनडबहु
लदेशस्य २ ॥ कुमुद्वान्कुमुदप्रायो ॥ एवंकुमु
द्वान्कुमुदबहुलदेशस्य ॥ वेतस्वान्बहुवेत
से ॥ एवंवेतस्वानितिवेतसबहुलदेशस्य ॥
शाद्वलःशादहरिते ॥ शष्पंशादतनेस्त्वलादित्वाद्

शादइतिसर्वधरः वीर्यतेऽत्रेतिन्तमहः शादजम्बा
लशष्पयोरितिवल्याति शष्पेनवत्संशादे देवि
तेदेशेशाढ्वलःनड्वलवत्तडुलच् सचसस्यवाचि
नएव नान्यतोनभिधानादितिसर्वानंदः देनव
तृणबहुलदेशस्य २ ॥ सजंबालेतुपंकिलः ॥
तस्मिन्नस्तीतिकरणाड्बाहुल्येसर्वत्रप्रत्ययः अत
एवप्रायइतिबडितिवोजंजम्बालःपंकः तत्स
हितोदेशोपिच्छादित्वान्मत्वर्थीयइलच् पंकिलः
कर्दमदेशकर्दमस्यैके २ ॥ जलप्रायमनूपंस्या
त् ॥ जलप्रायंजलबहुलेअनुगताआपोऽत्रेति
ऋक्पूरित्यादिनाऽच्समासांतः ऊदनोदेशाइ
त्यनोऽनुत्वञ्चनूपं देजलबहुलदेशस्य २ ॥ पुं
सिकच्छस्तथाविधः ॥ तथाविधःजलप्रायःतद्या
देशपंतोदेशः कंजलेच्छ्यतिपरिच्छिन्नतिकप्रत्य
येकच्छः केनजलेनच्छाद्यतेऽनितिअणांतादन्येभ्यो
पीतिडः एवंकच्छःकिच्छः इतिवाडसीतित्रिषिति
बाधनार्थंअन्येतुप्रायेणडंसवसूचनायडंसोस्य
ञ्मित्याहुः तथाच अनूपःप्रायकच्छमितिर
त्नमाला कच्छमनूपमितिबोपालितः स्त्रियोक
च्छेत्यपीत्यप्रमाणइतिपंचिका एकं २ ॥ स्त्रीश
र्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ॥ सिकताश
र्कराभ्यांचेतिअणशार्करः सर्वत्राणप्रकरणेन्यत
रस्यांग्रहणान्न शर्करावानितिसामान्येनदे
रूपेदेशेतुवाच्येदेशेल्वविलचौचेतिसिकताशर्क
राभ्यांविहितयोः पक्षेल्वविलच्प्रत्ययः तेनदेश
एवदेररूपेशर्कराशर्करिलइतिस्वामी एवंचदेशे
शर्कराशर्करिलः शार्करः शर्करावानितिरूपच
तुष्कं ४ ॥ सिकतास्त्रीसिकतिलःसैकतःसिक

कतावति ॥ सिकताशब्दस्यापि सिकतासिकति
लः सैकतः सिकतावानिति प्रदेशोत्र सैकतो घटः
शार्करं मधु शार्करावान्सिकतवानिति तयोरि
भ्यः लुपियुक्तवद्भावात्स्त्रीबहुत्वे सिकता देशः
शार्करा देशा इति तु हृद्यान्यामाइति तु सर्वे धरः न
याल्लुपि युक्तवदिति प्रकृतिलिंगत्वे न तद्व
ने बहुवचने भवतीति देशे लुबिलचावित्यत्रैमे
यः बहुवचनसमासाः सिकता इति वामनोक्तेर्लुप्य
पि सिकता इति बहुवचनान्तो ग्रंथकृत्तु शार्करा मे
कवचनमाह तच्चिंत्यं देशपर्वाः हिमा वेवक्त
याः सिकतावति ॥ आदिमो शार्करा शर्करिलो
एवं सिकतासिकतिलौ आदौ भवः आदिमः मध्या
न्मइत्यत्र आदेश्चेति वक्तव्यमिति मः एवमन्तप्रका
रेणोन्नेयाः ऊहनीयाः आद्याश्चत्वारो विकल्पाव
डुलदेशस्य तत्रांत्यौ द्वावन्यस्यापि तथान्त्यस्य सिक
ताया बल्लकाबहुलदेशस्य ४ ॥ देशो नद्य
म्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः स्यान्नदीमातृ
को देवमातृकश्च यथाक्रमं ॥ नद्यम्बुभिः संप
न्नैः जातैः सस्यैर्वा बहुव्रीहिभिः पालितो देशो
नदी माता यस्येति नदीमातृकः एवं वृष्ट्यम्बुसंपन्नै
र्व्रीहिभिः पालितो देशो देवो मेघो माता यस्येति देव
मातृकः देवो मेघे सुरे राज्ञि इति मेदिनि मातेव
मातान्नृत इति चेति कन् ह्रयोनक्षोयोः क्रमे
णैकैकं २ ॥ सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात
स्वधर्मपरत्वाच्छोभनो राजा यत्र देशेन प्रजना
हिति टचोभावः सुराज्ञीति प्रशंसायां नञ्पि राज
न्वान्सौराज्ञेति निपातनात् नलोपाभावः देशो
लोकोपलक्षणां सुराज्ञि लोक इति एकं स्वधर्मपर

राजकर्त्तृदेशस्य २ ॥ ततोन्यत्र राजवान् ॥ अ
न्यत्र राजमात्रयुक्तो देशो राजवान् एकं २ ॥ गो
ष्ठं गोस्थानकं ॥ गावस्तिष्ठंत्यत्रेति घञर्थे कः
अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकुशाङ्गु
मंजिपुंजिपरमबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थ इति षत्वं गवा
स्थानं गोस्थानकं स्वार्थे कः गोस्थानके द्वे गवां स्था
नस्य २ ॥ तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकं ॥ तत्तु गो
गोस्थानकं यत्र गाव आसन् तादृशं स्थानं गोष्ठात्ख
भूतपूर्वे इति खञि गौष्ठीनं एकं २ ॥ पर्यन्तभूः
परिसरः ॥ परितः सरंत्यत्रेति पुंसि संज्ञायां घः
परिसरः द्वे नदीनगरपर्वतादीनां प्रान्तभूमेः २ ॥
सेतुरालिः पुमान्स्त्रियां ॥ स्त्रियां वर्तमानायामा
लौ सेतुः पुमान्स्यादित्यन्वयः षिञ् तेन बध्यतेत्र
ग्रंतेः आङ्पूर्वाद्वचइः कपिरिकादिः ङीषि वा
ली च रज्जुजादिरिति तु स्वामी आलीयंते भोत्रे
तितुभहः सिञ्चेति बध्नंति पतनमिति सितनिग
मिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुरिति तुः से
तुः द्वे आलेः २ ॥ वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं
पुंनपुंसकं ॥ वामैः लूयते लूञ्छेदने खजिपि
ञ्जादिभ्यस्त्ववोलचाविडूरः वामलूरः वस्यते तक्रो
धंते इष्टमिति वामः कीटादयस्यापि तास्ततक्रमेणा
बज्रलवणं लूञ्छेदः वामस्य लूर्वामलूः नाका
ति आत इति कोवा न अकति गच्छति वा डुत्वाडुः न
यते खर्वतो प्राप्नुते भूभागोनेनेति वा णम्प्रद्रुः
वेभावे शाहेपालिपाडिः नामिमनिजनोष्णुङ्कः परि
नाकिषत च्छेतुः नाक्यादेशः इकारउत्वाणार्थेः
नाकुः वामलूरमाह चयोजनाकुः पुंसि वलते प्रा
णिनो त्रेति वल्मीकः अलीकाद्यश्चेति निपातितः

रा॰
म॰
११४
114

त्रीणि पिपीलकाहृतमस्त्रिकाण्डशेषस्य ३ ॥ अयनं
वर्त्ममार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः ॥ सरणिपद्धतिः
पद्यावर्त्मन्येकपदीति च ॥ अयंतेऽनेनेति ल्युट्॰
अयनं ईयतेऽनेनेति स्वामी हन्तेतादि ति वर्त्मन् व
र्त्मकांतारो वर्त्म ङगमसिति उक्तेः क्लीबत्वे पथिक
मीकांतारो वर्त्म क्रियते सा विति मार्गः मार्गो
पादैर्मृज्यते वित्पाणि अविबलं पथिकानां अयने
तेवास्मरणते ऽनेनेति वा अग्रहेवंस्त्रेति केनि पृथक्त्वो॰
सततंगम्यतेऽनेनेति वा ग्रहेवंस्त्वेति पथिगतोपथिपथि
ताडेशः अध्वा पथ्यतेऽनेनेति पथि गतोपथिपथि
भ्यामिति निवितिइनि: पंथाः पततिनेनेतिवागमे
ति निवित्य न्नुवर्त्तमाने पतेस्थश्चेति इनिप्रत्ययः॰
थश्चांताटेश श्चवाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषात
पथोऽंतो पि पदमवति पदं वा स्यत्रेति वा प्रकरणाद
न्येभ्योपि वः उभयत्र गौरादित्वात् ङीष् पदवी पदेः॰
पद्यर्तिभ्यामवि: पदवि: ततः कृदिकारादिति ङी
ष् पदवीति पंचिका पदस्यवि: पदिशोपदविः के
दिकारादिति ङीषि तु पदवीति सर्वधरः सर्त्तव्य
येति क्तिप् सृतिः एवं सरणिः धरणिवदनिः ङीष्
सरणीच सरणिः श्रेणिवर्त्मनोरिति हेमचंद्रभमः
पूर्हिसायां शरणिरित्येके तथाच शुभेश्रुभेप्रदीमे
च शरणिः पथि चावल्यामिति तालव्यादावजयः॰
सृतिसाहचर्यात् सोत्वमस्य पतन्स्साहचर्यात् पर
इति पद्धासाहचर्याद्वा पदाभ्यां हन्यते इति हंतेर्क्ति
न् हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावः ऋयोर्हन्योन्तर
स्यामिति पत्वं पद्धति पदाय हितमिति श्रुगत्वाद्द्वि
तीयाद्वारीरावयववाचित्वात् पदमस्मिन्दृश्यमिति
यावत्तु पद्यति अतद्वर्थे इति पदादेशः पद्यते गम्य
तेवाणेनासंज्ञाएवं का ह्रस्वभावः वर्त्ततेनयेतिह

नेश्चेति अनिवर्त्तनिः वकारान्सूइ चेत्येके तेन वर्त्मनीति
निवेस्तु ज्वलदत्वाः तथाच शुल्लिमहत्ताश्चे वर्त्मनि नाशि
विदिश्वं श्रवृत्वक्षेकृदिकारादिति ङी ष्वर्त्तनी एको
सहायः पादोस्यामित्येकापदी गौरादित्वाविलपदन्ना
दिकोभिन्नः पादोस्यामेकपदे च वेति निपातितत्वात॰
द्वादशापथः १२ ॥ अतिपंथाः स्रुपंथाश्च सत्पथश्चार्चि
तेधनिः ॥ अतिपंथाः सुपंथाइति सत्ती पूजा॰
यांऊगति प्रादयइति समासः न पूजनादित्यत्र स्वति
ग्रहणात् ऋक्पूरब्धूरित्यादिना प्राप्तस्य समासांत
स्य निषेधः संज्ञासी पंथाइति सत्पथः स्वतिग्रहणाद
न्यत्रानिषेधात् समासांत एव त्रीणि शोभन पथस्य ३
॥ विधोऽर्द्धोविपथः कदध्वा कापथः समो ॥ वि
रुद्धोध्वाध्वधः उपसर्गादध्वनइत्यच् समासांतः डु॰
निंदितोध्वाऽध्वः एवं विरुद्धः पंथाः विपथः ऋक्पूर
ित्यादिना ऽकारः समासांतः कुत्सितोध्वा कदध्वः॰
एवं कापथः कोः कत्तत्पुरुषे ऽचि का पथ्यत योश्चेति
कोः कत्कादेशो अतिपंथाइत्यादौ पथः संख्याटेरि
ति नक्लीबत्वं संख्यादि पथशब्दे नाभिधानेनास॰
मासांतेन साहचर्यात् संख्यादि पथशब्दस्यापि समा॰
सांतस्यैव ग्रहणात् एवं च विपथः कापथ इति पुलिं
गपाठः प्रामादिकः तथा च पथः संख्याव्ययादेरि॰
त्यत्र विषयमेवोदाहृतं संख्याव्ययपूर्वकपथश्चेति
वामनेनापि क्लीबत्वमुक्तमिति स्वाम्यादयः अन्ये॰
तु लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति समाधत्ते वयंतु
पथः संख्याव्ययादेरित्यत्र कृतसमासांतस्य पथश्च ग्र॰
हणात् पथ्यते गम्यते गम्यतेनेति पथः पथेगा॰
तौ हलश्चेति पचाद्यंतेन पथशब्देन समासेऽपुंस्त्वमेवाच॰
क्षेत्रे तथा च त्रिकाण्डशेषः वाटः पथश्च मार्गश्चेति अ॰

ग'
मु'
११५
115

तपवसत्पथस्तुहपंथाः स्मात्ह्यधोविपथकापथाः
वितिसमसेपुंवेत्यंपचाद्यः जतपथशाहेनकुपथोपी
ति पंचनिंदितपथस्य ५ ॥ अपंथास्त्वपथं ॥ नपं
थाः अपंथाः पथोविभाषेत्येकज्विकल्पः अवि अपथ्यं
नपुंसकमितिक्लीवत्वंमार्गपवयोनभवतितस्माद्वे
॥ तुल्ये शृंगाटकचतुष्पथे ॥ शृंगंप्राधान्यमाने
श्चेतिनानार्थेवत्वात् शृंगंप्राधान्यमटतीतिकर्मण्यण्
एरश्रृंगाटंस्वार्थेकः शृंगेनाटंत्यत्रेतितुभट्टः चतुर्णां
पथां समाहारः चतुष्पथं एवंवटचु इतपथस्येतिष
त्वंपथ्यः संख्याव्ययादेरितिक्लीवत्वं द्वे चतुष्पथस्य
२ ॥ प्रांतरंदूरशून्योध्वा ॥ दूरंश्चन्यः दूरश्चन्यइति
रूपरूपेति समासः दूरश्चासौशून्यश्चेतिदूरशून्यः
च्छायातरुजलादिवर्जितोध्वा इतिपंचिका इहग्रा
मध्यप्रकटमंतरंव्यवधानमवकाशोवाग्रामयोरत्रेति
प्रांतरं एकंप्रांतरेतिख्यातस्य १ ॥ कांतारंवर्त्म
दुर्गमं ॥ चौरकंटकादिभिः दुर्गमः पंथाः कांश्चित्त
तारयतीतिकांतारः पृषोदरादित्वादितितत्त्वभूतिः
कस्यजलस्यतरुणस्यवांतेनाशोमियंतिकांतारइ
तिकर्मण्यणितिसुभट्टः क्लीवेपिकांतारंकांतारंपुं
नपुंसकमित्यनेकार्थेवत्वात् कांतारप्रांतरेतुल्या
र्थे इत्येकेइतितुभट्टः एकंचौराद्युपद्रुतस्यपथः
१ ॥ गव्यूतिः स्त्रीक्रोशयुगं ॥ गतिघातिइतिघ
तिशब्दः साधुः गोर्यूतौछंदसि अधपरिमाणेचेत्य
वादेशोगव्यूतिः पुंसिस्त्रियां च धन्वंतरमहर्क्षेतुक्रो
शः क्रोशद्वयेपुनः गव्यूतेक्लीवं गव्यूतिः मोदयंतेगो
मतेंचततद्गतिवाचस्पतिः धनुर्दंडस्तचतुरस्यामिस्तु
क्रोशोध्यतः सहस्राभ्यांगव्यूतिः पुंसिभावितः
इतिशब्दार्णवात् क्रोशयोर्युगंक्रोशयुगं द्वे क्रोशः

युगस्य २ ॥ नल्वः किष्कुचतुःशतं ॥ किष्कु
हस्तोवितस्तौचेत्यनेकार्थेवत्वात् किष्कुरत्रहस्तः ते
षांचतुःशतीनल्वः नलबंधने उल्वादित्वात् हस्तः कान्तः
नल्वोविंशतिशतमित्याह एकंचतुःशतहस्तप्र
माणस्थानस्य २ ॥ घंटापथः संसरणं ॥ शतध
न्वनोराजमार्गोघंटापथः स्मृतइतिचाणक्यः घंटो
पलक्षितहस्त्याद्यसंबाधगतिमार्गोघंटापथः एवंव
टकारः सम्यक्संभूयचासरंत्यत्रानेनवेतिल्युट्
संसरणं द्वेसामान्येनराजपथमात्रस्य २ ॥ तत्पु
रस्योपनिष्करं ॥ तत्संसरणंपुरस्यचेद्भवति उप
उपनिकिरंतिग्राम्यकेननिःसरंतिसैन्यानि अत्रे
तिराहोरपु उपनिष्करणंनिष्कुस्येतिपारस्कारादौ
ग्रन्थस्यतुघंटापथः संसरणमेवपुरस्येतितुगोवर
स्येतिस्वामिसर्वधरादयः पुर्यैः संसरणंवर्त्मगजाली
नामसंकुले पुरस्योपनिष्करंचोक्तमिति भुयः अत्रेगो
पंगापेक्षयाभूमिवर्गप्रधानेप्रधानेनचव्यपदेशा
भवंतीतिभूमिवर्गेऽस्याभिलापः एवमन्यत्रापिमंतव्यं ॥
इतिभूमिवर्गविवरणंसमाप्तं ॥ १ ॥ पूः स्त्रीपु
रीनगर्यौवापत्तनंपुटभेदनं स्थानीयंनिगमः ॥
पूरितिपिपतिपूरयतिवासर्वकोलकेट्पालने १
भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृज्जुग्रावस्तुवः क्विप् तत्से
पूः एवंस्यातितत्वंहलिचेतिदीर्घः पूः पुरौपुरः अ
स्मादेवधातोः टाटोरपृ पूर्वविप्रतिषेधेनगुणाद्वे
मौरादिस्वाद्गोषु पुरीसर्वधरः पूर्यतेत्रेतिसर्वत्व
नवपांसुपांसुपुंनेम्यरइतिरः स्त्रियांगौरादिङीष्
नगरीवाप्रयाहात्यत्पन्ननगाह्वर्यैणपुरं नगमिः
पुनरग्रेमे खक्लीवत्वमेवेतिनिश्चयः ह्यगहग्रहपृ
कुटिविटिभिक्षिक्रिटिभ्यस्तेनिः अत्यये पुरीतिका

रा॰
म॰
११६
116

यंतेपि इति सर्वधरः नानादिग्भ्यः पतंति वणिजोत्रेति
विपतिभ्यां तन्न पत्तन्न पतनं पत्तनमितिः तनोति इति
तनेश्च वपत्तनं पतनमितिका तद्वैपत्तनेन तत्स्वपट्ट
नेपुटभेदनमिति वाचस्पतिः तत्र पुटभेदो जलकाव
ने पाणानो पुटानि भिद्यंते त्रेति ल्युट् पुटभेदनं पुटानि
पण्यानां आपणानि भिद्यंते त्रेति तमहः पुटैर्विशिष्टरट्ट
प्रकोष्ठादिभिः भिद्यते विशिष्यत इति पुटभेदनमि
तित्त्वपंचिका स्थितिः स्थानेन तत्रैहिते प्राक्क्रीत
च्चः स्थानीयं ग्रामादिभिः स्थीयते त्रेति इत्यस्थहोवे
इलमित्यपिकरणेनीय इति तत्त्वपंचिका नियतेग
च्छंति वणिजो त्रेति गोचरसंचरवहव्रजव्यजपणा
निगमाश्चेति निपातनान्निगमः ग्रहवृहनिश्चिगम
श्चेत्यादिनाऽधिकरणे इति तत्त्वसर्वधरः केचित्तत्रन
गरपत्तनस्थानीयानां भेदमाहुः श्रेष्ठशतग्रामोप
णव्यवहारस्थानं पुरं तत्र प्रधानभूतं नगरं यत्र रा
जा तत्परिवारकाश्च तिष्ठंति तत्र पत्तनं इत्येनगरं
योजनविस्तीर्णं प्राकारादिवेष्टितं स्थानीयमिति
जातरूपः सोमनंदी त्वेवं नगरलक्षणमाह देवता
यतनैश्चित्रैः प्रासादपणवेश्मभिः नगरं दर्शयेद्वि
द्वाराजमार्गेश्च शोभनैरित्यर्थं शास्त्रमिति अपिचा
नेकट्टकोट्टराजधान्यादयोप्यत्रैव समन्नगरस्य १ ॥
अन्यत्र यन्मूलनगरात्पुरं तच्छाखानगरं ॥ मू
लनगरे संमातो जनौघस्य वस्थानार्थं मूलनगर
त्रिधीयदन्यत्पुरं नगरान्तरं क्रियते तन्मूलनगर
स्य तत्स्थानीयस्य शाखेव शाखानगरमभिष्यन्दि
वमनमप्यत्रैव स्वर्गाभिष्यन्दिवमनेन त्वेवोपनिवे
शितः इति कालदासः ॥ वेशो वेश्याजनसमा
श्रयः ॥ विशन्ति एनो मनःकामुका अत्रेति विश

प्रवेशने हलश्चेति घञ् वेशः नेपथ्ये स्त्रगमात्रे च वेशो
वेश्यागृहेपि चेति तालव्यादौ रभसः विवेषन्त्यत्र व्यामस्त
मिच्छंति जनमनांसीति एवंवत्स वनिवेशो मूर्धन्यांतो
पि इति पंचिकास्वामी च तत्त्वन हृद्ये मूर्धन्यांतेष्ठम
वकोशगदावशुपात्रत्वात गट्टमात्रे गणिकायाः सत्य
निवेशो भवेत्तालव्यादिः तालव्यो मूर्धन्यो ऽलंकरणी
कथितः आचार्यैरित्यपि विवेकाश्च वेश्याजनस्य स
माश्रयः आश्रयो वास्तव्यस्थाने वेश्याजनसमाश्रयः १
हट्टादिकानां निवासस्थानस्य २ ॥ आपणस्तु निषि
द्यायां ॥ आसमंतात्पण्यंते क्रयविक्रयव्यवहारे
उर्वेत्र इति आपणः गोचरसंचरेत्यादिना साधुः नि
षीदंति क्रियविक्रयाय जना अस्यामिति निषिद्यायां स
यां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः
इति क्यप् सदेव प्रतीतिरिति षत्वे हट्टवणिक्क्रयक्रि
याद्रेहपणानि हाजिरादिकमप्यत्रैव हट्टहस्य २
॥ विपणिः पण्यवीथिका ॥ विपणंते अस्यामिति
बाहुलकादिइः विपणिः एवीत्ररसाहु चधान्स्त्रीकृ
दिकारादिति ङीषि विपणी च पणानां विक्रीतव्या
वस्तूनां वीथी रहहारपिंडिका स्वार्थे कन् पण्य
वीथिका हे विक्रियार्थे प्रसारितनानाद्रव्याणां आवलि
नावीहीति ख्यातायाः २ ॥ चत्वार्येव हट्टहस्येत्यन्ये
आद्यो वणिक्स्थाने अंत्यो हट्टवर्तिन्यामिति भेदः
तथा च शाश्वतः आपणः पण्यवीथी च हट्टं वीथीति
संस्थितमिति आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः
स्त्रियां इति रभसः पर्यापत्तक्रियैकलोकमपण्य
पण्यांपणाविपणिनो विपणी विमेख्यारित माथे
आपणिनायारिका विपणिर्हट्ट इति वल्लभेनव्या
तं अत एव प्रयोगा हि पणेः पेत्यमपीत्सर्वधरः ॥

पं
मं
११७

117

रथ्याप्रतोलीविशिखा ॥ रथ्यंवहतीतिरथ्यातद्वहति
रथयुगप्रासंगमितियत् हितार्थे खलयवमाषे
त्यत्रचकाराद्यदितिस्वामी प्रतोलयंत्यस्यामिति
प्रतोलयति परिच्छेदयति पदात्मीयानितिवाणा
तात् तुलपरिच्छेदनेइत्यतः पचाद्यच् गौरादिः प्रतोली
विपण्यंतेप्रकाश्यंतेद्रव्याण्यस्यामितिशीङः किङ्
छेतिखल्वविशिखाविगताशिखास्यांडितेवजन
मंदात्वविशिखेतितन्महः श्रीणिवाक्यइतिख्यात
स्य ३ ॥ केचित्तुविपणापणौचपकार्थीनाडःस
याचकौटिल्यः विशिखायांसौवर्णिकःप्रचारइति
तन्महः ॥ स्यात्त्वयोवप्रमस्त्रियां ॥ चीयतइतिच
यः कर्मणिएरच् उप्यतेप्राकारोऽत्रेतिवप्रः डुव
ञ्बीजसंताने इतिस्वामी हेडर्गेनगरादेःपरिख
त्वपिहर्डिमेऽरहितिस्वामी ॥ त्रिशाङ्कलमाला
याः तदृतमस्त्रिकाल्लपस्य १ ॥ त्रिशाङ्कलमाला
मूलबंधनस्ययस्योपरिप्राकारोभवतितस्य तथा
चार्थेशास्वेखातामृदृतपांसुनावप्रकारयेत तस्मा
परिप्राकारमिति तथाचधरणिः वेधस्थावरणे
प्राकारेमूलबंधनमितिति ॥ प्राकारोवरणःसालः
॥ प्रथमंक्रियतइतिप्राकारः साटकारयोः कृति
मइतिदीर्घः प्रकारैर्ध्रियंतेवेध्यंतेनेनेतिवरणः
करणेल्युट् सलगतौकरणेघञ् सालोदंत्यादिःसा
लोवरणःसतेयोरितिरभसः स्यतिपर्यंतंकरोतीति
त्रसासालइतितन्महः शलगतौ तालव्यादिजितालव्य
दिस्तथाचतालव्यौन्टपफषयोः शालोवृनेहरौ
डुमभेदेचतालव्यदंत्यउक्तः तथास्त्रियांहस्तशाला
यामित्यस्यविवेकः श्रीणिप्राकारइतिख्यातस्य ३
॥ प्राचीनंप्रांततोवृतिः ॥ प्रागेवप्राचीनेविभा
षाद्वेऽरदिक्स्त्रियामितिखः प्राचीनमित्येकेइतिम

हः प्राचीरमितितप्रग्राक् पूर्वोस्विन्नोतेः शुचिविमी
नांदीर्घश्चेतिक्तन्तदीर्घयोः प्राचीरमेवेतिपंविकार
यः प्रांततइतिपंचस्याललोमित्रियतेऽनयेतिहविरि
त्यपिनामेतिमहः अन्येतुहविर्वेष्टनमित्याहुः प
कडंगनगरादेः प्रांतभागेवेणुकंटकवेत्रादिमया
वेष्टनिकायाः २ ॥ स्त्रीभित्तिः कुड्यं ॥ मतिकादि
मय्याल्लप्यचाराटीतिस्वामी भिद्यतइतिभित्ति
र्भिदाविदारणायाइत्यतोविदेलाद्यच्यत्रैकिन्भि
त्तिः कौतीतिकुशाहेबाडलकात्तुत्युन्टवर्गोत्तीय
वत्कुड्यमितिमवेधवादयः कवतेर्यत् नवनिवा
तेवेतिकडूड्यगमेवकुड्यमितिवामनः कुड्यं साधु
ल्तनसाधुरितियत् एवोदरादित्वात्तु कुड्यमितिम
हः कौद्योतनतइतिकुप्रकरणोत्पत्रापीतिकुनइतिसो
मनंदी पतेनयकारोनडकारइतिस्वामी ॥ कु
लेवेश्मनिसाधुर्यत् डलयोरेकत्वस्मरणात्कुडवे
कुड्यमितिवाहेस्टहादेःम्लेच्छकारिमयस्यकोकुड्
तिख्यातस्य ॥ एडूकं तदंतन्यस्तकीकसे ॥ तद
कुड्यमध्यन्यस्तास्थिकंसत् एडूकमुच्यते इत्युः
तदृतिडस्तत्तोप्रेरणोवा उल्लकारस्थ इतिनिपा
तनात्साधिनितिसोमनंदी जातरूपस्त्वतदुस्वामि
कूति ओकारमध्यस्थेच इडोकंतथाचाहिरूपंभवे
हेडोकमिति कंचेत्यादि कीकसमस्थिपतत्काष्ठा
हिकछिन्नइत्योपलक्षकमेकंमध्यस्थापितांऽस्या
दिमत्तकुड्यस्य ॥ गृहंगेहोदवसितंवेश्मसद्मनिके
तनं निशांतपस्त्यसदनंभवनागारमंदिरं गृहाः
पुंसिचभूम्न्येवनिकाय्यनिलयालयाः वासःकु
टीद्वयोःशालासभा ॥ गृह्णातीतिग्रहेर्गेहेकः प
कं २ ॥ अतएवनिर्देशाद्गेहेगांभवेदिशंवाइहते

रा॰
मं॰
११८
118

कामयतेकामयतेगेहं कर्मण्यणगेहइतिर्हैमासो
कावस्यात्वेकृतेग्राह्यलोचगेहं ७मानपिगेहोवामः
ऊटीहयोरितिगेहमस्त्रीशालाममेस्त्रियामितिवा
वस्पतेस्त्र उटकंवमितमाच्छादितंचप्रतिहततमने
नवा उटवमितंएषोटवादिः उटादेशेसकंधादिवा
हृधेमवमितमितितिहमहः विशत्यत्रेतिमनिन्तवे
श्म एवंसीदंत्यत्रेतिसद्मकितनिवासेनिएवोद
पिकशालेनिकेतनं निशायामस्यतेगम्यतेइतिश
मगात्यादेौकः निशांतेहष्यमत्वबेतिनेह निशा
यामंतोविरामोत्रेतिवानिशामंत्यत्रेतिहमहःवा
स्वंतेमेक्तिन्नवक्तिः तत्रसाधुरितियत्नवस्त्यंवस
त्यत्रेतिवस्त्यंवसोक्तिरितितिप्रत्ययः बाहुलका
द्यात्स्यत्ययोपिइत्यकेइतिस्वामीवस्यतेयाच्छा
तेहिंस्यतेवावस्तिःसंपश्चदेनेभुवाहिणिजेतारवोय
त्तिवस्यमितिसवेधरः हैतस्थशाहूमंसचानयोःश
वस्त्यायेतिसंहितामवेतिजनाश्चत्रेतिचजर्थेकः
हुएिभागुरीत्याकारलोपः वस्त्यंश्रवसएवोत्वेव
हीत्यकारलोपः पस्त्यमित्यपीतिस्वामिकोतुद्या
दयः तथाचोनिशांतेसदनेवस्त्यमागारंमंदिरमि
त्यामभ्यजलोतटवमितेपस्त्यमितिवावस्यतिके
शः सीदंत्यत्रेतिस्पहइसदनेवडुलेच्छेदसीतिसीदे
त्वेएषोदरादित्वादाएकषोनावकः साधनमपीति
पाणायणं तथाच नीवहीनोघमसादनेत्रजेदिति
रामायणं नेष्यतेघमसादनमितिभारतंच सद
नंसादनमितिद्विरूपंचभवंतितिएत्यत्रेतिल्युड़
भवनंगीर्यतेत्तस्तिशूलिनगणोबाहुलकात्तत्र
अगारंकृत्वादिग्रागीर्यतेत्रेत्यागारंअगारस्यैवा
न्येषामपीतिदीर्घत्वेवाटीतीचिनितिहितासामाउ

पात्नंवसं छन्नर्थो त्रिरिवाग्रिमारइतिरक्तः यद
गारयदाहक हिमस्त्ववद्विन्दपलसनिलापयेति
नैषधः विप्यादमारमागारमपगाममापगामपीति
द्विरूपकोशः सद्यतेस्वप्यतेमत्रेतिद्दीपितिसिम
दिकुटिखादिभिदिच्छिदिचदिमहिहृशुचिनद्दिवेभि
भ्यः किरच्नू निमिषपन्नं दीरिमेदिरं स्त्रीनपुंसकयो
रितिग्रथोक्तेस्त्रियांटाप् मंदिरावप्रयोगाश्च प्रेज
तिपयिकशाजमंदिरातत्कवाटितिम भू तिः गट
हृशाहुः पुंलिंगोनित्यबहुवचनपक्षीबलिंगस्त
र्वधरः भूम्निबहुत्वेगृहाणीत्यप्याडीतिभ
हः निचीयतेच्चायतेनिकाय्यः पाय्यनिकाय्या
मानहविर्निवाससामिधेनीषुइतिसाधुः निली
यतेत्रेतिपुंसिसंज्ञायांघः प्रवृद्धानिलयः प्रव
मालयः वसंत्यत्रेतिहलश्चेतिघञ्वासः साहच
र्यात्पुंलिंगोत्तोपिकुटतिकुटिलीभवतिकुटकौ
टिल्येइगुपधेतिकः कुटः कुट्यतेत्रेतिघञर्थेक
इतिस्वामीद्वयोरिगुफेःस्त्रियांगौरादिङीषिकुटी
च इगुपधात्कोकुटिरिश्वेतिभीमसेनः लघ्वर्थे कुट्या
कुटीरमितिकुत्वात्तनपि स्त्रियांकुटिर्यथाभुकुटि
रितिपंचिका शालन्त्यत्रेतिशाला हलश्चेतिघञ्
शालतेगच्छतीत्यनामितिकर्मणिचघञ्वा लोका
श्रयत्वाल्लिंगस्यस्त्रीत्वमितिस्वामी स्त्रियांशाला
पुमान्शालोन्यपमत्स्यप्रभेदयोः इतितालव्या
दिः सहमिलितभांत्यत्रसभा अन्येषामपीतिडः
बाहुलकत्वाद्वातत्वोपसर्गेइतिडः सम्यग्भाती
तिसभा एषोटवादित्वात्तल्लोपः इतिस्वामी ओकः
अंतः ओकः सातमनैवबाहुलकं विंशतिर्गृहे
सा २० ॥ संजवनं त्विदं ॥ संजवंत्यत्रेतिल्युडिति

मौत्रोभाज्ञोगत्यर्थादधिकरणेल्युट् संतवनेसमं
ताद्धर्यवः संयमतेसंयमनेकृत्यल्युट्इतिकर्मे
णिल्युटिसंयमनमितिवपाठः इतिटीकासर्वस्व
यसारः ॥ चतुःशालं ॥ चौकइतिख्यातस्य च
तस्रःशालाःसमाहृताःचतुःशालं ह्रस्वोनपुं
सकइतिह्रस्वत्वं पात्रादित्वात्क्लीवत्वमेवनस्त्री
त्वमितिसर्वधरावृयः आर्धतोवेतिस्त्रीत्वपक्षेच
तुःशालेत्यपीतिपंचिका अभिन्नत्वेशालाचतु
ष्टयंचतुःशालमितिश्रीधरः हेमश्चन्योन्याभिमु
खगृहचतुष्टयस्य २ ॥ मुनीनांतु पर्णशालो
टजोस्त्रियां ॥ पर्णप्रधानाशालापर्णशालाःशा
कपार्थिवादिः तत्रतत्रापर्णादिदितिनिदेशीकोषः
ततोजायतइतिडप्रत्ययेनटजोऽस्त्वाद्विः तथाच
स्कः मौघजालमुटजेष्वविस्त्स्तः इति हेमुनी
नांपर्णोटचितगृहस्य २ ॥ चैत्यमायतनेतुल्ये
॥ चीयतइतिचित्याग्निश्चित्यचेतिसाधः तस्येदं
चैत्यंग्रण आयतने:चैत्यायतनं हेयज्ञस्थान
स्य २ ॥ यज्ञायतनेचैत्योपिदेवकुलेआयतनं
मात्रेतद्वृक्षवृन्दे देवकुलेयथा अन्त्यावशेषापृ
थिवीचैत्यैरासीन्महात्मनः गयस्यायजमानस्य
तत्रतत्रविशाम्पत इतिआयतनमात्रेयथा नचै
त्यंच्छिद्यताञ्चापिप्रेष्यतामुत्सवेविति तद्वृक्षवृन्दे
यथा आजलग्रामचैत्येइतिकालिदासः चैत्यमा
यतनेतुल्येबिम्वमुद्देशपादपइतिरुद्रः ॥ वा
जिशालातुमंडरा ॥ मंदन्तेमोदन्तेस्वपंतिवाजे
तिमंदिवाशिवेयिमायिचतीन्यादिनाउरच मंडुरा
हे अश्वावस्थानगृहस्य २ ॥ आवेशनंशिल्पि
शाला ॥ आविशंत्यस्येतिल्युट्आवेशनंशिल्पि

नांस्वर्णकारादीनांशालागृहंशिल्पशालेतिस्वामी
कारूनांकर्मस्थानेशिल्पशालेतिनिरुक्तकारः पाठइ
तिभट्टः हेशिल्पकर्मशालायाः २ ॥ प्रपापानी
यशालिका ॥ प्रकर्षेणपिबन्त्यस्यामितिघञर्थेकः
आतस्त्वोपसर्गेइतिवा प्रपापानीयशालाइवपानीय
शालिका स्वार्थेकन् ह्रस्वत्वमित्वंच हेपानीयशाले
तिख्यातायाः २ ॥ मठश्छात्रादिनिलयमत्रशाला
प्रतिश्रयः बाडानांतुविहारोस्त्री ॥ मठंतेत्रेतिम
ठमठनिवासयोःघञर्थेकः छमोतिख्योवाछत्रशी
लाविद्यार्थिनःछात्राःछत्रेणागुरुःसेवालक्षणे गुः
रुदोषाच्छादनात्छत्रंतच्छीलत्वाद्वाछात्रादिभ्योण
आदिनापरिव्राजकक्षपणकादि एकादिरुद्रः स
त्रशालाप्रतिश्रयःशात्रेववौद्धानांतुव्यवहारइत्ये
के २ ॥ गंजातुमदिरागृहं ॥ गंजतिशब्दायतेम
त्तअस्यामितिगजगंजिशब्देगजिगंजिवजिमजि
शब्दार्थः गुरोश्चहलइत्यकारः गंजमदिरायामद्य
स्यसंधानाश्रयत्वात्संधिगृहं मदिरागृहं हेमद्य
संधानगृहस्य २ ॥ गर्भागारंवासगृहं ॥ निवा
तत्वात्गर्भइवागारंगर्भागारंवासायगृहं वासगृ
हं मध्यगृहंगोष्ठागारंकवाल्यकमध्यत्रेव हेम
ध्यगृहभागस्य २ ॥ वासगृहेतिख्यातस्याक्षेत्रदे
वदेवानामित्येके तथाचामरः ॥ गर्भोभोगंवास
गृहंमंडपोस्त्रीजनाश्रयः इतिमंत्रादिन्यासेन ॥
अरिष्टंसूतिकागृहं ॥ नास्तिरिष्टमत्रेतिअरिष्टं हि
हिंसेतिनिष्ठाते भूतरक्षादिनेतिभट्टः सूतेवसूतिका
सूतकादीनांवेतिपदे इत्यंततस्यागृहं तथाहेनः
वसूतस्त्रीगृहस्य २ ॥ गर्भागारादिभिस्सप्तभिर्देवः
पर्यायइत्यन्ये ॥ वातायनंगवाक्षः ॥ वातस्याय

वा॰
मृ॰
१२०

120

नेगमनमनेनवातायनंगवाक्षोगोनयनवत्समीनामसी
वयथालोनयनात् रश्मयः प्रसरंतितथात्रापीति
भावः अक्ष्णोर्दर्शनादित्यचुसमासांतः अवङ्स्फोटा
यनस्येतिव्यवस्थितविभाषयाजालकेनित्यमवङ्
गवाक्षाः प्राणिनित्वगोक्षः वङ्हंगवायनेगवाक्षोजा
लकंवात्रैव हेजालकस्यकंडूनकीतिख्यातस्य २॥
अथ मंडोपोस्त्रीजनाश्रयः ॥ मंडनेमंडोभूषाते
पातीतिमंडपः मंडोपिवतीतिकेचित् अथवावार्थे
विनैवइफिलत्वएयामंडपः मंड्यतेजनैरितिउषि
उदिदलिकचिखिजिभ्यः कपन्निति बाहुलकात्
कपनिवा जनानामाश्रयोनाश्रयः हेमंडपस्य २
॥ हर्म्यादिधनिनांवासः ॥ हरतिमनोहर्म्यंश्र
ध्यादित्वाहजोयत्कुहवहर्म्यंश्रादिशाहेनखलि
काहालकादेर्गृहाणां धनिनांराजव्यतिरिक्तानांवा
सोमहर्म्यं एकंवाहिएकाहितत्प्रधनिगृहस्य २॥
प्रासादोदेवभूभुजां॥ देवानांभूभुजांचगृहंप्रसी
दंतोत्रेतिघञ्प्राकारवहीर्घः प्रासादः अन्यत्रापि
सादृश्येनोपचारात् एकं १॥ सौधोस्त्रीराजस
दनं ॥ लेपस्यद्रव्यंसुधातोघ्यणात् ज्योत्स्नादि
त्वादण् सौधः प्रायेणराजार्हत्वाद्राजसदनमि
तिस्वामी सदनानांराजा राजसदनमिति राज
दंतादित्वात्परनिपातइतिकाश्यपादयः प्रासा
दसौधयोरेकार्थतेतिकेचिदितिस्वामी सौध
इत्युक्तोपिराजसदनमात्रवाची अतएवमाठे
सेनासुधाधवलितसंपदामिति हेसौधगृहस्य २॥
उपकार्योपकारिका ॥ उपक्रियतेइति
कर्मणिण्यत् उपकार्या उपकरोतीतिण्वुल् उप
कारिका उपअधिकंकरोतीतिकर्मणिण्यत् उपकारे

स्वार्थेकः इतिस्वामी पतद्वेवकृत्यमन्यामहे उप
कार्यपकारिकेतिद्विरूपकोशदर्शनात् हेराज
न्यायगृहसामान्यस्य २॥ स्वस्तिकः सर्वतोभद्रोनं
द्यावर्तादयोपिच विच्छंदकप्रभेदाहिभवंतीश्वर
सद्मनां ॥ स्वस्तिक्षेमंकायतीति आतइतिकः स्वस्ति
कः सर्वतोभद्रंक्षेमंमस्यास्त्येति सर्वतोभद्रः साधु
नंदयतीतिनंदी आवर्तोयस्य नंद्यावर्तः नंद्या
आवर्तोयस्येतिवा विशिष्टंच्छंदोभिप्रायोचेतिवि
च्छंदकः विशिष्टच्छंदानिर्मितोविच्छंदकइतिसर्व
धरः तच्छदिरूढीशोत्रणविच्छंदकइत्यपिमहः १
विच्छंदकप्रभेदाचनाविशेषः यथाहवराहः अ
पर्यंतगतौलिंदः प्राकत्यगतो तद्वत्स्थितोचान्यो
नतस्थात्यः प्राग्द्वारंस्वस्तिकंशुभदमिति एवम
न्यत्राप्यूहंएतेनस्वस्तिकादीनांक्लीवत्वमपि ए
वहादशविंशतिदशप्रभेदास्तुभूपतेर्गृहाः नं
द्यावर्तकस्वस्तिकविच्छंदकसर्वतोभद्रइतिवर्ध
रश्चत्वद्वलोकाः स्वस्तिकोमतइतिविज्ञानक
तिः उपर्युपरिगृहंचौरीहृइति ख्यातंसर्वतोभद्रः
वर्ध्दलाकृतिनंद्यावर्तइतिपंचिका आदिनामव
र्द्धन्यादिगृहाः द्वावलिघ्यादिभेदभिन्नानामीश्व
रगृहविशेषाणां पृथक्पृथक्रूपकेकं १॥ स्त्रा
गारंभूभुजामंतः शुद्धांतस्यादवरोधनं शुद्धांतश्चाव
रोधश्च ॥ भूभुजांस्त्रीणामागारंस्त्र्यागारंअंतरभ्यं
तरेशुद्धंगृहं आगारेनगरेशुद्धमितिवल्यते अवरुध्य
तेऽत्रेति अवरोधनंल्युट् एवंवचनवरोधनेपि एवं
शुद्धाउपधाशुद्धांतस्तकाअंतेतसमीपेअस्येतिशुद्धां
तः अंतःपरार्ह्योराजद्वारेषुपितनस्यादंतेते शुद्धां
तःसंभोगनिलाततत्त्वेष्ट इतिनैषधे यस्यावरोधस्तन

रा॰
मु॰
१२१

121

चेस्मानामितितर्कः वप्रोस्त्रियांपस्तीगृहस्य ४ ॥
स्मादहः स्तोमसस्त्रियां ॥ अट्टतेसाविति अट्टअति
क्रमणोद्यवाहिण्यंतादेवच अट्टः स्त्रवंतिशाल्यंते॰
त्रेति अभिकल्त्वित्वादिनामः स्तोमेहस्त्यादिः हेम्
म्योहिएएस्येतिसभूतिः प्राकाराग्रस्थितवणमस्ट
स्येतिकौटिल्यः प्राकारमंडपस्योपरिशालायाकु
स्योहिएएवात्रऊहिकायाइतिस्वामी प्रकारवणा
योभ्यंतरेसौमाख्येइतिसुभहः अट्टेतिख्यातस्यार
हस्येतिकोक्ककटः मंडपस्योपरिहर्म्यएएस्येतिव
पंचिका ॥ प्रघाणप्रघणालिंदाबहिर्द्वारप्रकोष्ठ
के ॥ प्राहन्यतेगम्यतेइतिप्रघाणः अमारैकदेश
प्रघाणः प्रघाणश्चेतिहंतेरपिघाणादेशः पक्षेहि
श्चनिपात्यतेहंतेरत्स्वेस्येतिणत्वमित्येकेनेत्यपरे
तेहितत्रोपसर्गादित्यनुवर्तते प्रादीनांचोपसर्गः॰
क्रियायोगेनचेहक्रियायोगोस्ति प्रघाणइत्यनेन
गृहैकदेशाभिधानात् ततस्मादेतौनांतावेवेत्या
हुः वयंतुविघ्नधराणामेतिदिनिवेतत्यादिभ्रणांतव
गोदर्शनात् णांतावेवेतिब्रूमहे अल्यते भूष्यते॰
इतिअल्यतेबोड्डलकात्कालिभ्रलिभ्यांकिरच् ॥
लिंदोश्रृत्वादिः यस्मामलिंदेभ्रनवकुर्वेतिमाघ
प्रस्तास्वातीश्चाणिआलिंदोदोदोहिरपितथाचमट
हैकदेशोअलिंदः प्रघाणः प्रघाणलयेत्यमरमा
ला श्रीणिद्वाराद्बहिःप्रकोष्ठकमात्रस्येतिगृहद्वा
रपिंडिकस्यवीथीतिख्यातस्यचअलिंदस्त्वल्पपिं
डके इतिसभूतिः ३ ॥ गृहावग्रहणीदेहल्यं
गनंचत्वराजिरे ॥ गृह्यमवगृह्यतेपरिच्छिद्यतेने
येतिगृहावग्रहणी अवगृह्यतेद्वारमारुणावेश्म
नयेतिसुभहः दिहउपचयेभावेघञि देहगोमया

दिलिप्यंसातीतिकप्रत्ययः ततोगौरादित्वे देहलीति
देगगृहद्वारभूमौ चत्वकाणभः अत्नात्वत्वकाएस्य
पाषाणस्यचेतिकोक्ककटादिः द्वारपिंडिकायाइ॰
तिस्वामिसभूती द्वारात्रेस्थानस्यवीथ्याख्येस्येति
महादिः अंगात्यत्रेत्यंगनेएषोदरादित्वान्नत्वंइति॰
स्वामी पंचिकाचनांतमितिसर्वधरः तथाच अंग
नार्टशानवेत्तनयत्नव्यंजनयोजनरत्नवितानमि॰
तिनांतेषुशाश्वतः अंगत्यंगनेश्रीभोजः अंगनेप्रां॰
गनेयानेकामिन्यामंगनामतेतिनांतवर्गेविश्वः॰
यत्तइद्दामितिवत्तेचत्वेगतीशर्वरीवत्तष्टरच्चत्वरं॰
अंजंत्यत्रशिबिरवत्तकिरच् अजिरं श्रीणिप्रांग॰
नस्य २ ॥ अधस्ताद्दारुणिशिला ॥ स्तंभस्याध
स्तात्स्तंभाधारदारुणिशिलेतिमहादयः शिला॰
शिलतीतिइगुपधात्कःटाप् चतुष्किकायाआ॰
धारदारुणोमहइतिख्यातेशिलास्यात्सावतांल॰
व्यादिः शिलउञ्छे शिलउञ्छेस्त्रियांयावहारयः॰
स्थितदारुणोरितिताल्व्यादिरभमात्वकप्रत्ययो
नात्गौरादिङीषिशिल्यपितलदारुशिलीयोषि॰
नासादारुधेमस्यायदितिवोपालितादेः पर्के १ ॥
नासादारूपरिस्थिते ॥ स्तंभाग्रादेरूपरिस्थितं॰
दारुनासाणस्यशाहोपवोछोत्यकारःटाप् विस्तेया
नासिकानासानासादारुधेदारुचेतिदंत्योत्स्यो॰
रुद्रात् सोदृत्यानासादाविति समस्तमेकमेवना
सेतिकश्चिदितिस्वामी द्वारोपरिस्थितमेवदारु॰
नासेतिपंचिकालिखितरुद्रात् नासादारुपरिष्ठा
दस्याधोदारुशिलास्त्रियामितिनाममाला आवलो॰
विसंततातकचेतिप्रकृते नभोव्योम्निनभानासाद्यो
णासाद्रधेदारुणोरितिदंत्यांतेष्वभसाश्च पर्के

गं। मं। २२

122

ह्लेभनस्यद्वारस्यवाउपरिमितधारस्यकाष्ठस्य ।
मायरइतिख्यातस्य २ ॥ प्रच्छन्नमंतर्द्वारंस्यात्
॥ सोधातोप्रकर्षेणच्छन्नमाहतंगुप्तंप्रच्छन्नंग्रेतः
स्थितद्वारमंतर्द्वारं हेगृहाभ्यंतरेप्रकोष्ठद्वारस्यो
तिकोकुकटः २ ॥ गृहाभ्यंतरकोणकादिद्वारंजा
लकद्वारंवाप्रच्छन्नादिद्वयेनोच्यतइतिस्वामी ॥
पक्षद्वारंतुपक्षकं ॥ पक्षेपार्श्वेद्वारंपक्षइवपक्ष
कःइवेतिप्रतिकृतौचकन्हेखिडकीद्वारस्य ।
एवंभूतमेकार्थमेतदितिकात्यायनाह प्रच्छन्न ।
मंतर्द्वारंस्यात्पक्षद्वारंतुउच्यतइतिसर्वानंदः ॥
वलीकनीध्रेपटलप्रांते ॥ वलीनिसंवलिला ।
निकानितोयानियत्रतद्वलीकमन्येषामपीति ।
दीर्घः वलत्याहणोतिऊर्ध्वादिकमितिश्लेका ।
दयस्वेतिनिपातनाद्वावलीकःपटलप्रांतइति ।
पुंस्कांडेवोपालितात् पुंस्त्वमपि निश्चयेनवि ।
यतेसंध्रियतेऽनेनेतिस्थूलविभुजादित्वात्कःएषो
दरादित्वाद्दीर्घः पटलस्यछदिषःशालस्यप्रांतेव
तते नीध्रंउहोलीतिख्यातस्य ३ ॥ अथपटलं
छदिः ॥ पट्यतेयत्रपटतिगमइत्युटकंपटे ।
तभोवितण्यध्योद्वा पटेहृघादित्वात्कलच् पट
लंपटलानीतिभट्टः छाद्यतेऽनेनेतिछदेरुस ।
हिण्यंततत्वात्विश्वचिडस्त्रपिछदिपिछदिरित्यसि ।
रितिइसिःऊःसन्निष्ठादिनाक्ष्वःपटलमाहव
योःछदिःसांतंक्लीवंपटंशालमन्यत्र हेवलस
२ ॥ गोपानसीतुवलभीछादनेवक्रदारुणि ॥
गोपानस्त्रायिनःआनाम्यतेआच्छयतेनास्मरा ।
हेपत्राद्यच् एषोदरादित्वाद्रूपसाधकस्त्वंगौरा
दित्वात्ङीषुगोपानसीगोपानेगोपःध्वम्यमान

यतिप्राणवेतेकरोतीतिस्वार्थेण्यंतादमुनिणिलोपेत
णिलश्चेतिङीपिगोपानसीव भुञ्जंतेवडभीवेश्मा
लेसौधोवेश्मनीतिरभसः तच्छ्रुतोभिर्विभच्छादना
र्थंयद्दारुणकाष्ठंवक्रीकृत्यादीयते सागोपानसीप ।
टलाधारवंशपंजरंगोपानसीतित्रिभट्टः छलेनवड
भ्यापिकन्याकाष्ठानापिवडभिः तथ्याच तांकस्यावि ।
द्वनवद्वलभीस्त्रपाणावतायो इतिमेद्योहतः वि ।
द्वस्थानवलीकाम्रन्यवलभावेकैकमाभाषतइति
एवंश्लोकः आगारवर्णिकाविमानिकादावपत्रे ।
त्यन्येतथ्याचवरकाः गोपानसीनामागारमानिका
चारचितकैरिति पक्षे १ ॥ कपोतपालिकायां ।
तुविटंकंपुंनपुंसकं ॥ कपोतान्पालयतीतिक
र्मण्यण्ङीवंतात्स्वार्थेकन्ङाबलेतावा कपोते ।
तिहकोपवादः पक्षिमात्रपालिकावोध्याविशेष ।
णटंकंतेत्रटकिबंधनेत्र्यधिकरणेघञ्कमणच् ।
विटंकंसौधादिभ्रप्रांतरेवितकाष्ठादिच्छेकपक्षि ।
स्थानस्यैकं १ ॥ स्त्रीद्वाद्वारंप्रतीहारः ॥ द्वरा ।
वरणोद्वारादिःद्वारयंत्यावृणवंतिपक्षिणः अस्यामि
तिअनावरणइतिकेचित् पठंतितन्मते द्वार्यते ।
नाहतंक्रियते संपदादित्वात्क्विप् द्वाःद्वारौद्वारः
स्त्रियादिरूपंकमेणाचजिद्वारंशाहशक्तिस्वाभाव्या
त् वजर्थेपिक्लीबत्वमितिस्वामी हृआवरणेचुरा
दिःहृजोवाउपसर्गेबलाद्वाव्रणार्थेन्ताप्रतिह्वार ।
यंति वारयंत्यत्रेत्यधिकरणेघञ् उपसर्गस्यवा ।
वजीतिदीर्घः प्रतीहारःनानार्थेतंजनेचात्रैवगो ।
पुरमिति श्रीणिउरद्वारस्य ३ ॥ स्याद्वितर्दिस्तु ।
वेदिका ॥ तर्दहिंसायांसर्वधातुभ्यइन्नीणिवितः ।
र्दि विगतातर्दिःहिंसास्याःवेदिकासाहवर्यांतस्त्री

त्वे एवंविदंत्यस्थामितिइदंतात्कृद्विकारात्तडोषु॰
स्वार्थेकणकेणाइतिक्रव्यपदेऽकार्वेतान्हाकाणश॰
ष्येपववेदिः वेदीवद्दे देवागारादौकाष्ठादिचत्वाङ्क॰
कायाः प्रांगनादिमध्यगतायावाइतिस्वामी तान॰
परिष्कृताचत्वरश्राविश्रांतिभूः वितर्दिरितित्रमहः
स्तंभपीठिकइत्यन्यइतिसर्वधरः चतुष्किकादि॰
रहमध्यस्यचत्वाः स्तंभोपरिवक्रकाष्ठनिर्मिताय
वेदिकाया इतिकोकुकदाद्वयः २ ॥ तोरणोस्त्री
बहिःद्वारं ॥ स्नवंतिवरणोतिशद्वाययंते वेतितोरणाः
एषोदरादिरितिस्वामी संगतार्थेत्ववंतित्ववंतेश्रेण
धिकरणेल्युडइतितोरणाइतित्रमहः तवीत्वरणाद्वि
सयोः द्वाराद्बहिर्बहिर्द्वारं देवकुलद्वारादारस्येति
कोकुकदाः द्वाराग्रेनिख्यातस्तंभयोरुपरिनिबद्ध
नानावस्त्ररत्नादिमयस्यतोरणस्येतिसर्वधरः न
घाचहराद्वास्त्वेसरपतिपडुश्चाकृणतोरणेनेति
माद्यः श्रतएवद्वाराद्बहिः कल्पनाबहिर्द्वारंवेरन
मालेतिख्यातस्येतिकेचित् ॥ पुरद्वारंतुगोपुरं
॥ पुरस्यद्वारंपुरद्वारंगोप्यतइत्यतिबाडलका॰
कोपोकरचु गोपुरेद्वारमात्रेपिगोपुरमित्यनेका॰
र्थेपिवत्यते द्वेनगरद्वारस्य २ ॥ इगोपुरद्वारसं
त्यन्ये ॥ कूटंपूर्द्वारियद्धस्तिनखस्तस्मिन् ॥ पु॰
रोद्वारियन्मृत्तिकाकूटंतद्धस्तिनखइतिहस्तिन
ख एकं १ दुर्गद्वारावरणार्थंक्रमनिम्नस्य दुर्गपु
रद्वारस्यबहिरटनस्थानः सोपानस्थकङार्थेमृ॰
त्कूटस्यवातत्रबहिःस्थितत्वात् विपल्लेणुकोडेति
प्यतइति ॥ श्रथत्रिषुकवाममररंतुल्ये ॥ प्रवि॰
शंतेकंवाटयतिप्रविशंतेकेशिरोवापाटयतिक॰
पाटेपवर्गादिमध्यंटपारित्वात्तुवत्वेकवाटमित्य

पीतिमहः स्वामीतुकेवाये वटयतिवेष्टयति व
टवेष्टनेश्रतः कर्मणिणाः कवाटंकपाटमित्यपिह
ष्टप्तइत्याह स्त्रियोऽपीषिकपाटीकवाटी इत्येतौ॰
तिश्रत्रिवामित्रामिदेविवामिभ्यश्चेत्यरन्प्रत्ययेवा
सरवदरने श्ररं स्त्रियामररीतिपंचिका तथाच
कवाटंचकपाटंचत्रिषुस्यादररंनेतिवाचस्प॰
तिः श्ररिरिदंतः पुंसिक्लीवेचदृश्यते तथाच॰
कल्पनान्दुदयेपीहन्तेप्रोथेतेमी श्ररयोहमो॰
गतौघनानामिति सनक्सिद्धिरपिहारितयाररीः
स्यादितिक्लीवेवामनः द्वेकपाटस्य २ ॥ तद्वि॰
ष्कंभोर्गलंनना ॥ तद्विष्कंभान्त्यवशकेपिनिः
तद्विष्कंभिकपाटधारणकाष्ठे श्रजंपतेइतिश्रजं॰
स्तंश्रजेने इषधाद्वित्वात्कलचु ऊनमर्गलंस्त्रि॰
योटाप्यर्गला वार्थेर्गलाभंगाइवप्रज्ञवइतिरभसः
एकंकपाटमस्तारवनलोहादिकृतदंडस्यालहा॰
रीतलमीतिख्यातस्येतिस्वामी लक्षोविवलो॰
ग्रीविश्रमीलीत्यपिइतिपंचिका तद्विष्कंभोर्गल
मितिमूलपाठः विष्कंभोबंधनिमित्तदंडइतिम
हः एकं १ ॥ श्रारोहणंस्यात्सोपानं ॥ श्रारुह्य
तेनेनेतिल्युट् श्रारोहणं ङपवोदणितेभोवे॰
वजिधात्तनामनेकार्थत्वात् उपानमाधिको॰
नप्रापणं तेनसहवर्तते सोपानेसहोपानेनो॰
र्ध्वंगमनेनवर्तत इत्यन्ये सोपानपथ्युत्तरज्य॰
वायवेगसम्भूत इतिसबाधवेगसम्भूत इतोपा॰
नपथ्युत्तरज्येतिपदभंगेस्त्रीपत्वाभेदाहत्वादि॰
वंसोपानसिद्धसाध्याः संबाधसम्भूतमत्रणीति॰
हेत्वाद्याहृपविवेकाश्चइइकारिवचिताः सिती॰
तिख्यातायाहे २ ॥ निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ॥

रा॰
मं॰
१२४
124

निश्रयेनश्रयेतिप्राकाराधिकामनयेतिवहिश्रि॰
यस्ताहावारिभ्योनित् इतिवक्रिवत्तेनिश्रन्येरे॰
निःश्रेणिः श्रविसर्जनीयनिःशाह्वानियत्तश्रेणिः
पंक्तिवत्रेतितत्स्वामी श्रधिरोहिणीसाह वयोन्तो
वडीपिनिःश्रेणिश्चश्रधिकंरुह्यतेनयेतिल्युडूरो
घुश्रधिरोहिणी द्वेवेणिकाष्ठकमय्यानिशानेतिख्यो
तायाः २॥ संमार्जनीशोधनीस्यात् ॥ संमज
तेश्रनयेतिल्युट् हस्तेहेडिः संमार्जनी शोध्यतेश्र
नयेतिशोधनीवर्धन्याख्यायाद्वेव द्वेवाफुनीतिख्याता
याः २॥ संकरोवकरस्तया हिसे ॥ तयाहि॰
श्रेष्ठल्याद्दौसंकीर्यतेसंसिद्ध्यतेइतिकर्मणिचञ्
संकरइतिलभूत्पाद्यः स्वामीचमहत्त्वश्ररोर॰
विरुपिसंकरइतिश्राह श्रवकीर्यतेनिरस्यतेश्र
होरपुश्रवकरः द्वे २॥ मुखंनिःसरणं ॥ खन्य
तइतिखन्उश्रवद्यारणोष्ठित्त खनेस्डौहात्तइत्य॰
वृ श्रादौमुडागमश्च मुखंमुखयतिमंडायतिमु॰
खमडनेइ उपधत्वात्के मुखमित्यन्यो निःसरंति॰
नेनेतिनिःसरणंल्युट् हे ग्रहनिष्क्रमणप्रवेश॰
वर्त्मनइतिमहस्तर्वधरादयः स्वामीतुगृहाहि॰
हारप्रवेशमुखोरिहये तथाच मुखंस्त्रांगमित्य
त्रप्राग्मुखोशालेत्यत्रन्यासेउक्तंशालाद्वारप्रवे॰
शेमुखोरिद्धये तथाच मुखंस्वांगमित्यत्र मुख्या॰
ते इत्याहुर्येविकारिरप्येवंकोशकटस्तद्वे हृमे॰
इयाहुः प्रवेशनिर्गममार्गस्येत्याहु २॥ संनि॰
वेश्मोनिकर्षणं ॥ समंतान्निविशंतेश्चेतिहल॰
श्चेतिचत्र संनिवेशः एवंनिकृष्यतेनिकटीक्रि॰
यतेत्रेतिनिकर्षणं ल्युङ्हनिर्गतंकर्षणमस्माद्वा॰
हेपत्तनादिहिपहिशगादिपरिच्छिन्नप्रवेशस्यहेएवं॰

दिगादिश्रवच्छिन्नमहह्माणामपीतिकलिंगः पुरा
द्देविहृवणभूमेरितितन्महः २॥ समौसंवसथ॰
ग्रामौ ॥ संवसंत्यत्रेतिउपसर्गेवसः इत्यथः संव
सथः ग्रस्यतेभोगिभिरितिग्रसेराच्चेतिमन् श्रं॰
त्वस्यचग्रात्वंग्रामः ग्रामयंतिनिवसंत्यत्रग्राम॰
कूटनिकेतनइत्यनन्तोग्रादिकात् पुसौतिवेग्रा
मः गम्यतेजनैर्वेजितिएषोरवादित्वाइफेवावि॰
प्राहिवर्णोप्राकारपरिखादिरहितावडुजनवस॰
तिग्रामइतिनगराद्भेदः द्वेग्रामस्य २॥ वेश्म॰
भूर्वास्तुरस्त्रियां ॥ वेश्मनःगृहस्ययोग्याभूः॰
वसंत्यस्मिन्वसेस्तुन्नगारेणिच्चेतितुन्काणिलाहृ॰
ङिः वास्तुद्वेगृहकरणयोग्यायाभूमेः २॥ ग्रा
मांतमुपशल्यंस्यात् ॥ ग्रामस्यांतेसमीपेग्रामां
तंश्रंते विक्षार्थेशल्यप्रक्षेपगतशल्यंविक्षरूप॰
कीलकमत्रेत्युपशल्यंउपशल्येसमीपप्रमाणे॰
साधुः तत्रसाधुरितियत् श्रत्रग्रामइत्युपलक्ष॰
णंग्रामदीतिबोध्यं तथाचमाघः शैलोपशल्य॰
निपतइत्यनेमिधारेति श्रतएवप्रकरणेउपकं॰
ठोपशल्येद्वेइतित्रिकांडशेषः एकंग्रामादिसमी
पदेशस्य २॥ सीमसीमेस्त्रियामुभे ॥ सीयते॰
बुध्यतेइतिसीमा सीमान्तानित्यादौमाघुम॰
नइतिडीब्विधेवाडुभाभ्यामितिडाप् सीमाश्रा
घटाशाह्लोप्पत्रर्हिप्रांतेरगवटाविभक्ताचतुर्वा
लामहीसाध्यते इतिप्रयोगः द्वेसीमायाः २ ॥
महत्तिवत्तभिरेवपर्यायमाह ॥ घोषश्राभीरप॰
लिःस्यात् ॥ घोषंतिगावोत्रेतिघोषः श्राभीरा॰
गोपाः तेषांपल्लिःगृहमाभीरपल्लीतिमहः ङ॰
लीग्रामयोः पल्लिरितिभाष्यतः पल्लिङोदीमइदा

ग
नं
५५
125

यइतिसर्वधरः पतंतिबाणेनभ्रमणेनजीवंति
किपिपातोभावः तैःलीयंतेचेतिबाडलकात्वाडिः
हिलोपः कुटिकावाहिति ङीष् पल्लीस्थानमितिस्वा
मीग्रामइतित्रयं आभीरपल्लीकक्षोतेतिपंचि
का हेगोपालग्रामस्यगोपगृहस्यच २ ॥ पक्क
कणःशवरालयः ॥ पच्यतइतिपक्कःकत्वल्लहो
वेडलमितिकर्मणिपक्कःपच्यमानः कणोधान्या
चेशोवेतिपक्ककणःकस्त्रातादेशः पच्यतइतिना
न्यकमेइतिवाकहयमध्यइतिस्मृतिः पक्कक
णोस्त्रियामितिजातरूपः पक्ककाणस्तेनपुंसक
मितिरत्नकोषः शवराश्रवणचंडालालयेघोषाल
योगहंशवरालयः हेशवरगृहस्य २ ॥ इति
पुरवर्गविवरणंसमाप्तं ॥ २ ॥ महीध्रशिखरि
क्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः अद्रिगोत्रगिरिग्रावा
चलशैलशिलोच्चयाः ॥ महींधरतीतिमूलवि
भुजादित्वात्कः महीध्रः शिखरंशृंगंतस्यास्तीति
निःशिखरीक्ष्माबिभर्तिक्विप्क्ष्माभृत् हेतेशा
तंचनेनवमशक्यः अहार्यः ऋहलोर्ण्यत् धरतिभु
वंपचाद्यच्धरः पर्वाणिभागाःसंत्यस्यत्रेतनद्योमात्
वेतमरुद्भ्यांतइतिपर्वतः अदृशोदृयजिपर्वि
पच्यमिनमितमिहविभ्योःतच् इतिअत्रविपर्वे
तइतिस्वामी अदिशदिभूशुभिभ्यःक्रिन्नित्यत्र
न् अद्रिः गांभुवंत्रायतेतिगोत्रः आतइतिकः गृ
णातिगिरतिवागृशब्देगृनिगरणेइतिवाकृ
गृशृपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेतिइःगृनिगरणे
बाडलकादितिलोपिरुपथालिकिः ऋतद्डातोति
तीत्वरपरत्वयोर्गिरितितिसर्वधरः गिरतितरला
तिवाग्रस्नोभोपीतिकिपृषोदरादित्वात्महतेः

ग्रावन्नादेशः ग्रावानचलतीत्यचलः पचाद्यच् प्र
चुरशिलाप्रयोगात् भूभ्रिज्योत्स्नादित्वात् ।
शैलः तद्वीयतेहड्डिनीयतेपरच् तद्वयः कुटेन
ततःषष्ठीसमासेशिलोच्चयः निर्झरस्यावरसानु
मज्जीस्तनष्टकशोखरकटकिकुहरादयोप्यत्रैव त्र
योदशपर्वतस्य १३ ॥ लोकालोकश्चक्रवालः
॥ अंतर्लोक्यतेलोकः बहिस्तमस्येकिरणास्य
र्शनात् नलोक्यतइतिलोकः कर्मणिघञ्जंतौ
लोकश्चासावलोकश्चेतिलोकालोकः चक्रंभू
मिचक्रंवर्ततेवेष्टयतीतिचक्रवाडः कर्मण्यणि
ष्वोदरादिरितिस्वामी चक्रंभूमंडलंवलतेवे
ष्टयतीतिसर्वधरः चक्राकारेणवाटतेवा हृ
ग्रस्रावेइतितुमहः चक्राकारेणवलवेष्टयति
वा हेप्राकारवत्सप्तद्वीपांमहीमावेष्ट्यस्थित
स्यगिरेर्लोकालोकाख्यस्य २ ॥ त्रिकूटस्त्रिक
कुत्समौ ॥ त्रीणिकूटानिशिखराण्यस्येतित्रि
कूटः ककुदंकूडात्रीणिककुदाकाराणिशृंगाण्य
स्येतित्रिककुत् त्रिककुत्पर्वतइत्यंतलोपात्स्या
पुः हेत्रिकूटनाम्नोगिरेर्यस्यशिखरेलंका २ ॥
अस्तस्तुचरमक्ष्माभृत् ॥ अस्तयतिरहांसी
नामनुपलब्धिकरोतीतिणिजंतात्पचाद्यच् अ
स्तः अस्तंग्रहादीनामदर्शनमत्रास्तीतिअर्शआ
द्यच् अस्ययानेभमाचेतिटिलोपः अस्तइतिस्वामी
चरंत्यनेनचरेरमिचरमक्ष्माभृत्पश्चिमाचलइ
त्यर्थः हेअस्ताचलस्य २ ॥ उदयःपूर्वपर्वतः ॥
उद्यंतिग्रहाअस्मादितिउदयः एरच् पूर्वदिग्भाग
वर्तीपूर्वपर्वतः हेउदयाद्रेः ॥ हिमवान्निषधोविं
ध्योमाल्यवान्पारियात्रकः गंधमादनमन्येचहे

दा॰
शै॰
५६
126

महादयोनगाः ॥ हिमवदादयः सप्तनगविशेषाः
हिमयोगात् अस्त्यस्मिन्मतुप् हिमवान् नियतंमीदेत्य
त्रेतिचत्त्वनिषधः एषोदरादित्वाडत्वे आदित्यगम
नविरोधेनविरुंध्यायंत्यत्रेतिविंध्यः एषोदरादिः
विशेषेणइंधतेदीप्यतेऋषभादिभिरितितुमहः
माल्यंमालाकाराअस्यास्तीतिमाल्यवान् परितो
यात्रायांभवः पारियात्रकइतितुमहः पारियात्र
यादृश्यते अशेषेणाअतःस्वार्थेकन्निति कृकषोत
मःपारियात्रकोअंतस्यत्ततीयः तथाचकंकेम
हीमत्रविधायपात्रांसमहाविंध्याचयपारियात्रो
इत्येतद्यमकेवराहः गंधेनमादयतितेष्यादिवा
तत्सुःस्वभावात्क्लीवत्वंगंधमादने हेमयःकू
टोस्यहेमकूटः आदिनामलयदंडकाप्रकूटचित्र
कूटसंहारमैनाकरैवतकमहागिरिग्रहः देवालय
त्वान्नेकः प्रागुक्तः स्वनामप्रसिद्धानोदययकूटस्य
कू २ ॥ पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानःशिला
दृषत् ॥ ग्रावाणंसंवक्ष्णोपाश्चंषणेतिव्याश्रीति
कमेणलिएषोदरादिः पाषाणः एषेःशिरिति
ग्रानचुवापाषाणोमध्यमूर्धन्यः महृषपाषाण
पुरीषिहषिकानिषेधङःषेधस्तषान्तुषेतिनइस्त
मविवेकात् प्रस्तृणातिग्राश्छादयतिइतिप्रस्त
रःपचाद्यच् गिरतीतिग्रावाएवंवत् उपसमीपे
लातीतिकःउपलः अश्नोतिव्याप्नोतीतिमनिन्
अश्माशिलडंच्चेतालव्यादिः इगुपधात्कः तत
हाशुशिलाभियाद्यङ्इतितुस्वामी सोर्यंतदृ
तिमूर्द्धमसोदित्युत्तरहत्नोदृणातेः षुकु कस्वश्चेति
आदिप्रत्ययः षुकु कस्वस्वरघ्नानामूर्धन्यमः
धाकपाटहकपोडमहिषघटघभोकोघटघटदस्त

ममेदात शवहवृषदृइतिदृषेविस्त्रत्ययः इका
रस्याकारःउकारस्यदत्वंचनिपात्यतेतेनदृषिरि
तिवंडोणादिसाधनात तालव्यमध्यापीतिसर्व
धरःशिलासाहचर्याद्दृषदःस्त्रीत्वेसप्रमलवस्य
७ ॥ कूटोस्त्रीशिखरंशृंगं ॥ कूटयतिउटदाहे
इगुपधेतिकः कूटन्तेवास्येदावाभ्यामितिचजि
कूटःशिखास्यास्तीतिशिखायाकस्वश्चेतिरःक
त्वंचशिखरंशिखांगातीतिस्थापोरितिकःखः
इतितुस्वामीअस्त्रीतुउभयत्रयोज्यंशिखरंवा
नेतिवत्यते शृणातीतिशृंगंशृणातेकस्वश्चेति
गन्तुदौश्चस्यपीतिस्वामीपंचिका तथाच शिखा
यतनस्त्रनितश्रियःश्रियेसमेकशृंगमस्यतदात
दामनेइतिमाघः त्रीणिपर्वताग्रस्य ३ ॥ प्रपा
तस्त्वतटोभृगुः ॥ प्रपततीतिअस्मात्प्रपातः
अकर्तरीतिघञ् अविद्यमानस्तटआलंबनस्या
तंसमभूमिभागवोअत्रेतिअतनदः अर्ककारादिभिः
तद्यतेइतिप्रथिश्रादिवत्स्नांसंप्रसारणमलोपोन्य
स्मादित्वात्कुत्वंचभृगुः त्रीणिअवटीतिख्यात
स्य ३ ॥ कटकोस्त्रीनितंबोद्रेः ॥ कट्यतेदृ
त्तादिभिराव्रियतेकटेवर्षावरणयोः क्रुणश्चि
ल्पिसंज्ञयोरितिकुणकटकोनितंबोमध्यभागः
एकंपर्वतमध्यभागस्य मखलाख्यस्य १ ॥ स्नुः
प्रस्थःसानुरस्त्रियो ॥ स्नौतिदवत्यंभोवामितष्णा
दित्वाडुःस्मगघादिः अनयोःस्तनितंबयोःसाहचर्य
योरस्त्रीत्वंस्नुःप्रमानेवेतिसर्वधरः प्रतिष्ठतेऽत्रे
तिस्थात्वेत्यादिनाकःप्रस्थःषणोतिददातितिरवेः
शितिमन्यतेसेव्यतेवाषणउदाने इमहिजनिचरि
इतिभ्योञ्जनसानुः त्रीणिअद्रिसमभूभागस्यपः

वैतैकदेशस्य ३ ॥ उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहः ॥
उंदति जलेन उंदी क्लेदने उंदिसिगृधिकृषिभ्यः कि
दितिसः किश्चेति कित्वान्नुषंगलोपः उत्सः प्रस्र
वंत्यनेनेति ल्युट् प्रस्रवणं द्वे २ ॥ अविच्छेदनेस्र
वज्जलं यत्रस्थाने पतति निपत्य च वक्रीभवति
तस्येति स्वामीमताद्वयः अजस्रं मंदवेगेन स्रवज्जलस्यो
तिकोक्ककटादयः ॥ निर्झरोझरः ॥ निर्झरत्यने
नेति ज्झ पूर्वयोर्हानोटादौर पूनिर्झरः हेपर्वतावती
र्णोजलप्रवाहस्येति सर्वधरः प्रवर्झरः षिन्वादिङ्ज
गश्चवझः झरिः ततोङीष् झरी चेति स्वामीमताद्वयः अन्यो
पतगैनिहन्तव्ये निर्झरः पर्वताद्वेगेन पतज्जलस्य
झोर इति स्रोतस्येति कोक्ककटादयः ॥ दरी तु कं
दरो वा स्त्री ॥ दृणातीति पचाद्यचि वा स्त्रीति दरी
शाहेनापि संबध्यते तेन कंदरसाहचर्यात् पुंस्य
पिदरः इति अचि ङीषि दरीति स्वामी पचादौ दडि
तिपाठादिति त्रमहः कामिति मोतमध्यं जलवा
विकेन जलेन दीर्यते कंदरः स्त्रियां टापृ कंदरा कं
दृशाहृतकणीविहनयति रविविति माद्यः ङीषु
कंदरी चेत्यपि पंजिका हे तज्जलस्य निर्जलस्य वाक्ष
त्रिमस्य महाकारणगिरिनिम्नप्रदेशस्य २ ॥ देव
खातबिले गुहा गह्वरं ॥ देवखाते अकृत्रिमे बि
पर्वतस्य विवरे गुहा गुह्यतेऽनयेति भिदाद्यङ् ग
ह्वरं गाम्भृव्हरति कुटिलीकरोतीति गाह्निह्वरयति कु
टिलयति पचाद्यच् पृषोदरादित्वाच्छिवरच्छिब
रेति निपातनाद्वा गह्वरं क्लीबमेव गह्वरा गह्वरी
रूपवारादिति त्रपंचिका केचित्तु वत्त्वेवनाम
नीत्याहुः तथा च कात्यः देवखातबिले गुहेति
गाद्यतस्त्व गह्वरं विरले द्वयोरिति देवकृत्रिम

पर्वतबिलप्रायस्य ३ ॥ गंडशैलास्तु च्युतास्थलो
पलाश्चिरेः ॥ भूकंपादिना पर्वतात्तच्युता गलिताः
स्थूलाः महांतः उपलाः प्रस्तरा गंडशैलाख्याः गंडः
कपोलेपि इति विश्वः शैलानां गंड इव राजदंतादिः
स्थूलोपला इत्युपलग्रहणादुपललाघवेन तेन लीलो
द्धृतराजतगंडशैला इति माघप्रयोग उपपद्यते प
कं २ ॥ खनिः स्त्रियामाकारः स्यात् ॥ खन्यते धा
तुलाभाय खनिः खनिकष्यज्यसीति इः ङीषि ख
नी धृतगंभीरखनीखनीलिसेति नैषधः इज्यता
हिण् इति खानिः आकारस्तु खनि खानिरिति को
शांतरं खनिरेवमता खानमिति हि रूपकोशः आ
कीर्यंते धातवो अत्रेति आकारः पुंसि संज्ञायामित्य
धिकरणे घः द्वे धातुरत्नाद्युत्पत्तिस्थानस्य २ ॥ पा
दः प्रत्यंतपर्वतः ॥ पादा इवाधस्थत्वात् पादः पद्य
ते गम्यते एभिरिति हलश्चेति घञ् महाशैलानां स
मीपे ये लघुपर्वतास्ते पादा हे २ ॥ उपत्यकाद्रेरास
न्नाभूमिः ॥ अधः पर्वतस्य सन्निहिता भूमिः उप
त्यका उपाधिकाभ्यां त्यकन्नासन्नाधिरूढयोरित्य
कन् तयासन्नयोरित्यत्रेत्यकन् उपसंख्यानमभी
त्वाभावः अद्रेरित्यस्य संबंधमात्रोपलक्षितत्वाद
न्यत्रापि समुद्रोपत्यका हेमपर्वतादित्यकाप्रवी
तिमहिरिति स्वामीमताद्वयः पर्वतगिरिसन्निहितभू
मेः २ ॥ ऊर्ध्वमधित्यका ॥ अद्रेरूर्ध्वमुपरिसं
निहिता भूमिरधित्यका पर्वतस्योपरिभूमेः २ ॥
धातुर्मनःशिलाद्यद्रेः ॥ अद्रेर्मनःशिलादिर्धातु
रुच्यते धत्ते शोभामिति मितनितत्यादिना तुन् धातुः
आदिना हिंगुलहरितालकठिनीस्वर्णादिग्रहः
पद्माडः स्वर्णादिकमप्यता आदिहरितालमनःशि

रा॰
मं॰
१२८
128.

लागैरिकांजनकासीसहेमलोमासमहिंगुलाः गो
धकोभ्रकमित्याद्याधातवोगिरिभेमवइतिपंकंमा
नःशिलादेः २ ॥ गैरिकंतुविशेषतः ॥ गिरिभव
मित्याध्यात्माधितवात्वहन्नुगैरिकंतुविशेषएवा
वर्ततेगैरिकशब्दस्यागिरित्वसामान्येपिगिरिभवेवि
शेषएववर्तते गिरीतियस्यप्रसिद्धिरितिस्वामी धा
तवोमनःशिलादयःसामान्येनोक्तागैरिकमेववि
शेषतो धातुमत्रान्यत्वात्तथाहुरसेनयत्रतश
हात्सर्वोक्तात्सामान्यात्साक्षिप्यतेपरिस्मिन्विशेषे
व्यवस्थापयतिपंकं १ ॥ निकुंजकुंजौवाक्लीवेल
तादिपिहितोदरे ॥ निकुंजस्तत्रकुंजस्तिश्चक्लीवेशोहे
हलश्चेतिघञ्निकुंजःकौजायतइतिसमस्याजा
नेडुः एषोदरादित्वान्मकारागमइत्यन्येनपञ्चकोदे
रितिकुत्वाभावःनिरत्रोपसर्गोनवनिहत्रैयेलतादि
पिहितोदरइतिअत्रस्यानइतिविशेषः इतिमहः
लतापल्लवदलादिभिराच्छादितगर्भेस्थानेद्वौवर्त्ते
तइत्यर्थः उदरमिवोदरंदेहेपर्वतेतोतादेल्लतादिपि
हितस्थानस्य २ ॥ इतिशैलवर्गविवरणंसमा
प्तं ३ ॥ अटव्यरण्यंविपिनंगहनंकाननंवनं
॥ अटंत्यत्रेतिपद्यादित्यामविःकूटिकारादितिङी
॥ अटवीयद्वा अटंतीअटाःअचूवयः पत्तिणोत्रेति
हविःएवंवतुङीषु अटवीसंज्ञाशब्दत्वाद्धतुपसर्गे
त्रीप्रत्ययस्यानिषेधः अर्य्यतेगम्यतेवनत्वेप्यापदे
रिहमित्यरण्यंअतेनिरित्यन्यःवेपंतेकंपंतेभयेना
त्रवेपनहेतौकैरेस्वइचेतीनत् कत्वोविपिनोमृगाया
यैर्भिर्गाह्यतइदमितिगाहूविलोडने वहुलम
न्यत्रापीतिकचूवाडुलकाडुक्वल्वेएषोदरादित्वा
हाअहनंकनतिदीप्यतेकानयतिवा कनीगति

दीप्तिकांतिगतिषु एवंवतत्यक्चूवाडुलकाहीर्घत्वं
केनजलेनाननंजीवनमस्यकाननं अनप्राणने
वनतिसंभजतेजनान् वन्यतेसेव्यतेवाअचिवनंगा
हादिङीषिवनीचसंप्रवर्त्तितिविग्रहेज्याषोःसंज्ञा
च्छंदसोर्वहुलं शिलप्रस्तावत्अमटवचनमिति
संज्ञाशब्दत्वादापोकृत्स्वःरोहिणिषुत्रइतिवङ्गवः
अतःप्रविष्टःअमटवनवत्यिकापिकेतिनेषध्ये ष
ड्वनस्य ५ ॥ महारण्यमरण्यानी ॥ सन्महद्
रण्यमोत्कृष्टात्त्यमानैरितिकमेधारयः इंद्रव
रुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातु
लाचार्याणामानुक् इत्यत्रहिमारण्ययोर्महत्वेय
वाद्दोषेयवनाल्लिप्यांअन्येषांडयोगआनुक्डी
प्रत्ययोअरण्यानी हेमहारण्यस्य १ ॥ गृहारा
मास्तुनिष्कुटाः ॥ गृहस्यारामाःतएवनानिर्
हारामाःकुटाङ्गृहान्निर्गतानिष्कुटाः द्वेगृहोपव
नस्य १ ॥ आरामःस्यादुपवनंकृत्रिमंवनमेवय
त् ॥ आरमंत्यत्रहलश्चेतिघञ्आरामः उपस
मीपेवनमुपवनंप्रादिसमासः एवकारात्कृत्रि
मवनम्भुद्रानः द्वेगृहसमीपकृत्रिमवनस्य १ ॥
अमात्यगणिकागेहोपवनेवृक्षवाटिका ॥ अमा
त्यानांवेश्यानांचगृहारामेवृक्षसहितावाटिका
वृक्षवाटिकाशाककपार्थिवादिः वटेःसंज्ञायांचे
तिण्वुंजिवाटिकावपुकं १ ॥ पुमानाक्रीडउद्या
नंराज्ञःसाधारणंवनं ॥ आक्रीडंत्यत्रेत्याक्रीडाः
चेन्नअमरमालायांतुक्लीवःयदुक्तंतेयमाक्रीड
मुद्यानमितिउद्यंत्यत्रल्युट् उद्यानेराज्ञःसाधार
णंवने द्वेराज्ञःसाधारणोपभोग्यवनस्य १ ॥ १
स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःपुरोचितं ॥ एतदेव

रा॰
मु॰
१२९

129

राजोपवनमेवयत्रामावरधोराजाक्रोडइतितन्मम
हावनंप्रमदवनंवनमितिसंज्ञाशहत्वात्प्रमोदकर
इतिमहः पक्के २॥ वेष्ट्याल्लिरावलिः पंक्तिः श्रेणी
॥ वेष्टइतिवेष्टयावनेद्रुपथवाल्किंतडोषि
बाडल्याद्दीर्घत्वेवीथीवीथिर्ज्ञेयाताववनवीथि
वीथिमितिमावः अलजीभूरणाहो आडिइरितिकृ
श्रोश्रेणिकृदिकारादिडीषिश्रेणीच पंचपक्के ः
॥ लेखास्तुराजयः ॥ अतिनैवंतथैलेख्यातले
खाः लिखिभिदाद्यङ्‌बाहुल्याकुणाः रलयोरेक
त्वस्मरतेरेखाश्चत्रमांतवालापंक्तिः यथ्यातदपंक्तिः
तिरंतवालाराजिः यथ्यात्पणराजीरोमराजीरिति
भेदः राजतेराजवेसिवपिवहिराजिब्रजिधजिमा
टिहनिकमिकषिवासिवारिभ्यइञ् इत्यत्रसेरे
राशिवत राजिः डीषिराजी हेरेखायाः २॥ व
न्यावनसमूहेस्यात् ॥ वामानोसंज्ञातोवन्या
प्रारिभोयः हेवनसमूहस्य २॥ अंकुरोभिनः
योद्भिदिः ॥ उद्भिदोतिभवंलिपुडद्भित् नूतनेन
त्रोंकुरः स्यात्त्रकृतेलत्वंते नेनप्रकिलवाणि
मंइरावहरः स्वर्जरादिवहरः श्रेकुरोपिश्रेकुरस्त्व
कुरः प्रोक्तः इतिहलायुधः हेअंकुरस्य २॥ वृ
क्षोमहीरुहः शाखीविटपीपादपस्तरुः अनोक
हः कुटः सालः पलाशीद्रुद्रुमागमाः ॥ वृक्ष्य
तेछिद्यतेइतिवृक्षः सकृधोद्धकः सीतिकत्वेहे
रुभ्याहणोतिवानहलः महीवोरुहतिमाथतेम
लविभजादित्वात्कः महीरुहः शाखाः सन्त्यस्य
टिनिः विटपः शाखाविस्तारः तद्योगादिटपीपा
देनमूलेनरसंपिवतिपादपः स्वपिस्थइतिसे
योगविभागः क्रियतेस्थः तेडपपदेतिष्टतेराका

रांतेभ्यश्चधातुभ्यः कप्रत्ययोभवतितेनतरुस्य व
त्यादयेतिसिद्धं मूलेनप्राक्त्रिनामकेतिवत्पनेतन
त्याउपमनेनपंथिकाः नरंतियोनीमेपुष्पफला
र्थिनइतितरुः तरतेरन्मरुवद्रुः अनसः शाकट स्या
कंगमनंहंति अन्येष्वपिडः अनोकहः कौतिशती
तिकुटः एषोटसादिः कौतिशाह्नायतेपतीश्चत्रेति
कणेष्टइतिसचेकेटः बडुलवचनादन्येभ्योपिटः
प्रत्ययोभवति एवंकौतिकुटः रवर्गाहित्वीयोतः कु
टादित्वात् ङित्वेगुणाभावः बाडलकाटे काटे शय
तिवा मल्यतेगम्यतेसौवितिशलगतौ चसालो
हंत्यादिः सलतिकायकनाचलतिस्वलतिकसंतेभो
णयतिलोवा पुंसिभूरुहमात्रेपिसालोवारणम
तेयोरितिरंत्याद्योरभमादेः पलाशंपत्रंतद्योगात्प
लीडवतिगच्छतिपथिकाः पथिकाश्चाममितिमि
तद्वादित्वादित्वाडः डुः दुरितिपटमस्यास्तिदुःशा
खापितद्योगात्‌ द्रुकुभ्यांमः नगच्छत्यगमाः अव
त्रयोदशहेतरुस्य १३॥ वानस्पत्याः फलैः पुष्पा
त् ॥ वनस्पतेर्भवः वानस्पत्यः पुष्पाज्जातैः फ
लैः लक्षितः अत्र जनवादिः पारस्कारादित्वात्स
हृदित्पाहित्यादित्य मन्तुत्वरपस्‌तमाः पुष्पादित्यपे
तक्रियापादानत्वेपंचमी पक्के १॥ तेरपुष्पाद
नस्पतिः ॥ अपुष्पाज्जातैफलैवनस्पतिःवनस्प
तिर्नोद्भुमइतिमेदिनि द्रुममात्रेमनसोडंवरादेरे
कं ॥ ओषध्यः फलपाकान्ताः ॥ फलपाकेनांतो
विनाशोयस्याः साओषधिः ओषस्त्वेपर्वतेपुरा
त्रौज्वलनात्तदीप्तिर्वाधीयतेत्रकर्मण्यधिकरणेवे
तिकः हृदिकारादितिडीष ओषधीफलपाकांते
तिरूपभेदात्स्त्रीत्वंयत्र्यौषधयोरजन्यामितिकुमारः

रां
मुं
१३०
130

पकं २ ॥ स्यादवंध्यःफलेग्रहिः ॥ ऋतुप्राप्तेफ
लानिगृह्णातिधारयतिफलेग्रहिःफलेग्रहणात्से
भरिस्त्वेतीन्प्रकाराश्चनिपातनात्वग्रहिवारणार्थः
ल्वीकारात्कृत्वतत्रधारणार्थेहस्वपवरद्धिः स्वाका
रार्थेत्वफलेग्रहीडंमिवनस्पतीनामितिभहिः हे
ऋतुकालेफलधरस्य १ ॥ वंध्योफलोवकेशी
व ॥ वंधनंवंधोवहेमः वंधेफलावहेमेमाधुरि
तिहिगादित्वाद्यत्वंध्यः अफलः अद्येनाभावेनम
अद्येत्फलेविनाकेशयोनिरितिभावस्तटीकाका
रःमवअत्वहतोविशेषः अवधम्बुःकेशयोनिर
वकेशःप्रादिसमासःतद्योगादिनिः अवधस्तः
केशोवकेशछिन्नकेशःतडमौनैष्फल्यंपथमथ
मिणीभेदात्तदस्यवकेशः तद्योगादिनिरितिव
यंत्रवशणलेकेशयतिपुष्पमितिणिनिःहषोरवादि
त्वादितिवर्णलोपोवाःवकेशी त्रीणिऋतुकाले
पुष्पहीनस्य ३ ॥ फलवान्फलिनःफली ॥
फलयोगान्मतुपूफलवान् फलवर्हाभ्यामिन
नूफलिनःअतःइतिफली त्रीणिफलसहितस्य
स्य ३ ॥ प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकच
स्फुटाः फुल्लाश्चैतेविकसितेस्युरवंध्यादयस्त्रि
षु ॥ त्रिफलाविशरणेविशरणंविकासःजीत
क्तः आदितश्चेतीडभावःनिष्ठानकारस्यात्उपस
र्गात् फल्लतीवहृशोल्लाचाइतिलत्वंप्रादिस
मासेनप्रफुल्लदित्रयंतस्फुल्लसंफुल्लयोरितिउप
संख्यानेलत्वं प्रफुल्लस्तफुल्लसाधनानन्तरमत्र
पसर्गात् फल्लविकासनेप्रस्फुरे: पचाद्यचिउप
सर्गोप्रतिरूपोकेवाप्रग्राहः यथाप्रहतेमित्यत्रव्या
हत्तेनिहतः कोशोस्यकोशः सुधेन्यातनालव्या

तोवाकोशविधौचेत्पुष्पविवेकात् विकचेतिवि
कसंति कचवंधनेःविविकचः विशल्होविश्लेष
यतोकः अव्ययानामनेकार्थत्वात्स्फुटतिविक
सतिफटविकसनेइगुपधात्कः फुल्लअउपस
र्गादितिलत्वंकासगतोदंत्यात्तः क्तः विकसितःवि
कसितःहल्लानामन्योन्यविश्लेषात्सम्भवोयोविक
सितउच्यते विकसितंसितमितिकोचकथमकाहं
त्यमध्यः पते अफुल्लादयोविकसितेस्युः अवंध्या
दयोविकसितांताश्चित्रिलिंगाःस्युवेच्यलिंगाः
त्यर्थः अष्टौविकसितस्य ८ ॥ स्याणुरस्त्रीध्रुवः
शंकुः ॥ हस्वच्छेदेपितिष्ठतिस्थाणुः प्रागुक्तः धे
त्वादित्वान्नणत्वंचेतिस्थ्रःतिस्थाणुवितिरूपभेदः
स्लोवत्वेनवेतिवचनात्पुंस्त्वध्रुवः प्रागुक्तःसंकुः
लोहभेदप्रकरणेपवोक्तः त्रीणिभेदाइतिख्यात
स्य ३ ॥ ऋस्वशाखाशिफाक्षुपः ॥ शाखामू
लाग्रगामिनीलताशिफा मूलेतेकेवलामिलिते
वाऋस्वेशाखेयस्यसशाखोरकाशिःक्षुपःस्यात्
क्षभ्यतिचलतिइगुपधात्कः हषोरवादित्वात्मस्य
पवंक्षुपः १ ॥ अप्रकांडेस्तंभगुल्मौ ॥ मूला
दारभ्यशाखांतःस्कंधभागःप्रकांडःअविद्यमानः
प्रकांडोबाहुल्यपत्रवल्लितिफिटिकाचौस्तंभगुल्मौस्या
तां धल्लोस्ववितितिअन्यच्चप्रत्ययःस्ताहेशःस्तंभः
गुहवेष्टने वाडलुकादमेवभेःइल्लयोरेकत्वेगुल्मः
द्वेअविद्यमानप्रकांडस्य २ ॥ वल्लीतुव्रततिर्लता
॥ वल्लतिसंवरणेतिवल्लवल्लसंवरणेपचाद्यचूमो
रादित्वान्ङीषूवल्ली ऋवंतावबल्लिः हिवणमयो
वीहहूवल्लितेत्तभिरितिमाचः वल्लेरितिडःवल्ले
धोतोवेल्लिरित्यपि अतएववल्लीतुवेल्लिःसरणी

निवाचस्पतिः प्रतनोति विस्तृतास्यात् तेनते हा
हौकृदितितनेः क्तिः पृषोदरादित्वात्पकारस्य वलोपः
ततिः कृदिकारादिति ङीषि व्रततीततीति तिमाध्यः
व्रततीशाहूश्रवम्भृत्य त्रपवक्रिनित्र ङीपुनस्याद्दितिम
वेधयेोश्रोतः प्रततिस्त्वप्रततिश्चेततिलयेतिहलाय
धः तणाहौकृतिभिदिलते क्विचितिमहत्रपाद्यानल
तिः सौत्रोधातुः वेष्टनार्थः लततिवेष्टयतिश्ववृक्ष
पूलातेतिप्रभृतिः त्रीणिलतामात्रस्य ३ ॥ लता
प्रतानिनीवीरुद्गुल्मिन्युलपमित्यपि ॥ शाखोप
शाखाप्रचयः प्रतानः तद्युक्तालता प्रतानिनी विरुणा
द्धिविरोहतिवा क्विपूरुहेः पोवेतिकान्तत्वमितिस
वेधयः अन्येषामपीति दीर्घः साह्वयोन्वीरुधो
हात् गुल्मप्रतानस्तद्युक्ताहिनिः गुल्मिनीविरु
पाटयइतिवल्लेरपः वसेत्वचतलपः विटपास्थ
छेतिग्रंतेरपः वाडल्पाड्वरपरत्वलत्वानिः लप
इतितत्प्रभृतिः तलपोनामतृणमित्त गुल्मि
स्तलपाविति रभसः त्रीणिप्रतानिन्यालतायाः
३ ॥ नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः
नगाद्यतरोरारोहो दैर्घ्यं भावेघञ् उत्तरेद्वाच्छ्रायादित्र
ग्राहिनामिति देवत्यालादिग्रहः श्रिञ्जसेवायां ती
छ्रयतीत्यादिनाचजितद्वायः शिधुगत्यांभावे
ञप्राप्तस्तथापिविभाषाङिकस्त्वेवोड्यन्तः सिंहा
वलोकितन्यायेन विभाषामनुवृत्तेः पदेजितिजय
हित्वः त्रीणिनगाद्युच्छ्रायस्य ३ ॥ अस्त्रीप्रकांड
स्कंधः स्यान्मूलशाखावधिस्तरोः ॥ हत्स्मामू
लात्स्मरति शाखावधिपर्यंते भागः प्रकांडः ड प्रका
श्रीवंडादयश्चेतिडः दीर्घत्वंच प्रकांडः स्कंधा
श्रकस्यातेइति तणादौ स्कंदिर्गतौ रक्षणयोः गस्य

चुप्रत्ययः धश्चांतादेशः कंशिरो दधातीति स्कंधः
आतेरुपसर्गे कः पारस्करादित्वात्सुडिति डीका
कारः द्वे स्कंधस्य २ ॥ समे शाखालते स्कंधः
शाखामालेशिफाजटे ॥ शाखालते समे लिंगार्था
भावात्तुल्य इत्यर्थः शाखत्व्याप्नौ शाखेति व्याप्नोतिश
चूटापृशाखोशाख्येतेनया हत्वइति रोःस्वत्येकारो
वा लताप्रातनोलतास्योतिषत्नी प्रोक्ताशाखाव
ल्लीप्रियंगुषितिविश्वः समे इत्यधिकारः शिखाज
टामिति यावत् द्वे शाखाः २ ॥ स्कंधेति ॥ तरुः
स्कंधेजाताप्रधानशाखा स्कंधशाखा शाखाप्रोक्ता
तालव्यादिः शाखाग्रस्कंधशाखायामितिताल
व्यादौ मेदिनिः द्वे स्कंधशाखालतायाः २ ॥ शि
फेति ॥ शेफ इति शीङ् पकृफस्वश्चवाडलका
च्छिफाशीयतेस्तायते शिञ् निशामने हस्वश्चेति च
कारात्फकशिफाताल्व्यादिः शाखाशिफाशे
ख्विरत्सुविवेकः जटतिजटासंघाते चूडाप
जटा द्वे द्वे मूलस्य २ ॥ शिखंड इति ख्यातस्य ॥
शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाद्ध्वंगताल्लता ॥
अवरोहतेलंबतेपचाद्यच् अवकस्तेनयावेतित
ज्ञप्रसंगात्वरोहस्थार्थे माह तरुमूलात्प्र
भृति हत्वा अग्रपर्यंतंगतानारूढ्यादिललावरोहः प
कं १ ॥ शिरोग्रंशिखरंवाना ॥ शीतेस्कंधोगोपरि
ति एते शीङः किश्चेत्यसुन् शिरादेशः शिरः अग्र
अकजुटिलायांगतौडग्रवत्रकृश्च्येोशिखरंवाने
ति संबंधः शिखरं प्रागुक्तं त्रीणिअग्रस्य ३ ॥ मूलं
बुध्नोंघ्रिनामकः ॥ मूलप्रतिष्ठायां इगुपधेति कः
मूलं बध्नंद्विषिबुधाचेतिनक्बुधादेशः स्त्रवबुध्नः बुध
अवगमने उलबन्नाकि इति प्रभृतिः तथाचनिवे

वा॰
मं॰
१३२

132

श्वभुभेचवर्णोस्मितानननलकं समावोढुमथोपवक्षा
मुरितिराजशेखरः श्रेष्ठिनामकः पारपर्यायइत्या
ष्ठेः त्रीणिहलमूलस्य ३ ॥ मारोमज्ञानति ॥ स
तिकाल्लोंतरमितिहस्थिरइतिबीजसारः इत्यादि
तिस्वाम्याटयः मज्जेःकनिन्नुजस्वडावेमज्जाप्रमा
कारांतःमज्जेःश्वन्नत्नत्यादिनानिपातितः इत्यने
समौसमलिंगोपुंलिंगाविल्यर्थः तथैतावपिमज्जा
ज्ञावत् राजवन्मज्जामोसमासयिमारयोरितित्रिकां
डुशेषेभागुरिः इहहत्समाविद्यक्लेत्रकारांतपुंलिं
गोमितः हेहलाघत्नमस्थिरभागस्य २ ॥ त्वक्
ह्री वल्कंवल्कलमस्त्रियां ॥ त्वचसंवरणेत्वचयो
तिग्राहणोतितङ्मितिकिपूत्वक्चांताबलसंवर
वलतिशुष्कवल्कोल्कइतिकन् वल्कामस्माद्वेव
वलेःकलतित्यनेनकलविवल्कलमस्त्रियामिति
पुंनपुंसकमित्यर्थः त्रीणिहलादित्वचः ३ ॥ का
ष्ठंदारु ॥ काशतेकाष्ठंदीप्यतेदाककाशतेश्रप्रिना
दीप्यते काष्ठंहीश्रीविन्यतोहूविजृशनीवसिकाशे
भ्यः क्तनितिकथानिवृत्तेतिनेह् अश्वादिनाषवेव
इंहविदारणेदीयते इतिहमनिजनीत्यादिनाउं
पुंनपुंसकयोर्दारुहरितित्रिकांडशेषादाकरपि हेव
हमात्रस्य २ ॥ इंधनंत्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रि
॥ जिइंधीदीप्तोइंध्यतेदीप्यतेऽग्निरनेनेतिल्युट्
इंधनंएधतेऽनेनाग्निरितिभ्जनिबाहुलकान्नलो
पः गुणः एधः सांतंएध्यतेनेनाग्निरिति एधित्था
अंधिहशजनित्यादिनापूलुब्धोमकृकिन्यादन्नामि
कलोपः इध्महलश्चेतिकर्मण्यथच अश्वोदयएधे
समध्यतिहिमयश्चयोएधेतिवाजिनलोपोगणाश्चे
पातितः नधात्वलोपइत्यार्धधातुकइतिप्रतिषेध

स्यात्पयः पुंस्य्ये पताईताशानवतः समुनियेया
चे इतिरक्तः समिध्यतेऽनयाइंधेः समस्तादित्वात्स
मितधांताइंधनादित्रयमग्निसंदीपनमात्रे त्वाणा
काष्ठादौहोमीयेइंधनेत्नसमिदेधयोबाहुलेनप्रयो
गः अन्येत्वइंधनादिपंचकमेवाग्निसंदीपनमात्रेत्वा
णकाष्ठादावित्याहुः ५ ॥ निष्कुहःकोटरंविना ॥
कुहविस्मापने निश्चयेनकुहतिविस्मयंजनयति
कृत्पचेतिकः इगुपधेत्यादिनापत्वेनिष्कुहःकुट
कौटिल्येअच्छेचइतिबाहुलकात्अन्यतोप्यरः कोटरः
हेहलादिरंध्रस्य २ ॥ वल्लिर्मंजरिः स्त्रियौ ॥ व
लवल्लसंवरणेवलतिग्राह्यणोतितन्हमितिबाहुल
कात्इःवल्लिः वल्ल्यतेवल्ल्यः इत्यंतीत्यादिःवल्लाना
मरिश्वचइः वल्लइत्यन्ये श्रेभिनवविनिर्गताऽयता
सऊमारामऊस्माऽऊस्मादमंजरिः यथाहत्ता
मंजरिःकरलमंजरिः वल्लिः शुनन ऊस्मैवय
थात्तालवल्लिः नववंत्तलमंजरीसनाथकरमि
तिकाव्यप्रकाशे हेनामनी २ ॥ पत्रंपलाशंछदनं
दलंपर्णंच्छदः पुमान् ॥ पततिवातेनेत्रिविति हु
न्पत्रंपलगतोपलतिरक्षतिजलाहेः पलंपल
तोण पचादिः पलेचलनमस्त्वेनेच्छातिकमेण
णपलाशंतालव्यांते नवपलाशपलाशवनेष्व
इतिमाघः छदतितनंमितिच्छदअपवारणेश्राह
याहेतिणिजभावपलेस्तुःछदनेदलतिविकसति
दलविसरणेपचाद्यच्पृदलेपिपतिहरत्यतिहृपा
लनहरणयोःकृहहेषिधाज्योनः पर्णीपिपत्रिः
प्रीणयतिहप्रीरणोपचाद्यचिवापर्णंच्छाद्यतेऽनेने
तिच्छदेर्णिलानतपुंसिइत्यादिनाघेच्छादेर्घेइत्याहि
नाह्रस्वत्वेच्छदः पुमानितिविशेषणात्मामध्यात्सं

रा॰ अ॰ १३३

133

तत्क्लीबत्वमनिरामाः षट्पत्रस्य ९ ॥ पल्लवोस्त्रीकि
सलयः ॥ पततीतिपत्रंतस्यलवोत्पन्नत्वात्पल्लवो
स्त्रींस्त्रीक्लीबेचपल्लवइतिव्याडिः किंचित्सलति
किसलयमितिस्वामी पृषोदरादिः किसलयैःस
लयैरितिरकयमकाहेत्युक्तं हेनवपत्राङ्कुरमवतः
शाखापर्वणः २ ॥ विस्तारोविटपोस्त्रियां ॥ वि
स्तारयतितरुमित्यच् विस्तारः अस्तंतत्वाच्छेदोनास्त्रि
तिषत्वं वध्नतेवेष्टतेऽनेनवटवेष्टने विटपास्थ
श्चेतिस्य उपाध्यायाइत्वंचविटपः विटश्चाक्रोशेवि
टपाश्चयश्चेतित्यन्वयः विटपइतिसभूत्पादयः
केचित्पल्लवादिचतुष्कमेकैकपर्यायमन्यंते शा
खायांपल्लवेस्तम्बेविस्तारेविटपोस्त्रियामितिरभ
सः हेशाखापत्रफलादिसमुदायरूपाभोगस्य २
वृक्षादीनांफलंसस्यम् ॥ वृक्षलतादीनांफलंनि
ष्पन्नमाम्रादिकंसस्यंसस्यपदवाच्यंफलतिनिष्प
द्यते फलंनिष्पन्नोपचाराद्युफलंसममितिस्वामिनि
घमघमिसुप्रेमाच्छामनितिस्तृत्पायः नकिमभिवर्त
त्यादिनोपसंख्यानात् कापिवासस्यंहिदंतेऽष्ट
सनेसोमकेसुलसाश्नासाधुमसिन्मृष्क्रविवेक
त्व श्रमहिंसायांतालव्यादिरपीतिवर्णदेशनाढे
फलस्य २ ॥ वृन्तंप्रसवबंधने ॥ फलपुष्पप
णांयेनवार्यंतेतद्वृन्तंवृणोतेरुक्तेतिन्तककिस्तबा
डुल्यानणत्वं प्रसूयतेइतिप्रसवः अप्पुप्रसवो
पुष्पफलेबध्यतेऽनेनल्युट् प्रसवानांबंधनेप्रस
वबंधने हेवोटइतिख्यातस्य २ ॥ आमेफलेश
लाटुःस्यात् ॥ अमगत्यादिषुअमयतीत्यच् अमे
पकटीघोरादिः आमेअपक्वेफलेशलाटुः शलव
संवरणयोवडलवचनाटुःशलाः शलाटुस्मा

लव्यादिः श्रोडुखान्सलिलमत्तीतिमतगाव्या
दित्वात्ऊप्रत्ययेसतिस्यशलाटेशोशलाडुरि
ति अन्ये शोटीरशाकटशाटकर्मशोपिविष्णा
खोटाशोकशाटीशाटितेशलाडुरितिस्पष्टमेला
त्र पक्वं २ ॥ शुष्केवानमुभेत्रिषु ॥ शुष्के
फलेवानंपैङ्ओवैशोषणेक्तः ओदितश्चेतिनत्व
नत्वेशलाडुवानेत्रिषु शलाडुककटीमालाट
वोमाषा शलाडूनिफलानि वाना इतीतको
वानोऽप्यत्रः वानमात्रे २ ॥ क्षारकोजालकं
क्लीबे ॥ क्षरतिसंचिनोतिहलादि संक्षरसं
वलनेएवल्क्षारकः जलतिसंस्तंजलअप
वारणेजलयतिधान्यमितिसमस्तोपलक्षणा
र्थेजलक्यान्येस्खलतीत्यादिनाणः ततःस्वा
र्थेकः जलकंपुष्पफलस्यचप्रकृतिभूतेजार
तमात्रेजालकमितिकलिकाः हेजालतीख्या
तस्य २ ॥ कलिकाकोरकःपुमान् ॥ ए
वेस्मान्योघाकलिकाकलसंख्यानेकलयति
कलेश्चचः डः कलिः इतोङीष्कलीस्वार्थेक
न् कनेइतिकृत्वेहापि कलिका कली
तिमाधवः कुरशाहेकजारिभ्यःसंज्ञायांउणा
कोरकः पुंसिप्रचुरप्रयोगादर्शनाङ्केनतु
नियमार्थेक्लीबलिंगोपीतिमेदिन्यादिदर्शना
त अत एव समुपहरन्कोरकानीतिमाघः
हेअस्फुटितपुष्पस्य २ ॥ स्याद्गुच्छकस्तब
वकः ॥ बहुभिःपुष्पैःफलैर्वासंबाधः पर
ल्लवैरपिगुच्छः गुत्सः गुधवेष्टनेतस्याभि
गुधिकुषिभ्यः सक्गुत्सइतिसमायणगोव
धेनौस्तर्वकेहारभेदेचगुत्सः संभावपिकीर्ति

ग॰
मु॰
१३४
134

तः इति वेत्त्यां तेभ्यष्ठक् शम्यादिभ्यश्च कः गुच्छ
इति श्रीभोजः स्वार्थे कन् गुच्छकः पुष्पादिस्त
बके गुच्छो मुक्ताहारकपोलयोरिति च वर्गान्त
वं वंतिदेवः स्तूयते इति स्तोतेः कुञ्जादिभ्यो बु
ए गुणः स्तवकः स्याधातोः तस्योः व सवको
चेति ग्रवकप्रत्ययः प्रकृतेश्च तत्त्वादेशः स्तब
कः इति माधवी द्वे विकासोन्मुखकलिकायाः
२ ॥ कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ कुटच्छेदने
कुट्यते छिद्यते मधुपैः कुट कौटिल्ये कुटकोश
भ्यां कलवृ कुड्मलः मुंचति कलिकात्वमि
ति मुकुलः इति स्वामी मुचेरुलच् चकारस्य कत्वमत्वे
चेति कत्वे कारस्योत्वे च मुकुलः द्वे विकासोन्मु
खप्रौढकलिकायाः २ ॥ स्त्रियः सुमनसः
पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमं ॥ सुप्रीते मनश्शोभि
तिस्त्रियः सुमनसः भूम्नि स्त्रियां सुमनसः इति र
क्षितः सुमनसः पुष्पमालभ्योः स्त्रियां ना
नाकोषः सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना
त्वकोषः सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियांना
धीरदेवयोरिति मेदिनी दीर्घेणैव बाह
पि पुष्पं सुमनाः कुसुममिति नाममाला
यतिप्रयोगः अन्यापि प्रयोयोद्दधिस
याइति शुद्धकप्रयोगः क्वचित्समवान्सीवत्वं पुष्प
मनसोइतिमतः ज्योत्स्नावान्सीवत्वं पुष्प
तिविकसति पुष्पविकासनेपचादयच् पुष्पं
प्रसूयते इति षूङ् प्राणिप्रसवे प्रपूर्वः स्वार
यः उषितस्त्वेति निष्ठा नत्वं प्रसूनं न्यायादिह
शीने स्तः प्राणिप्राणिग्रहणेप्राधान्यात्प्राग
रुत्वं कुस्मं शोभा इति वा हेतुमान्कुसुमः
सोलोप इति तमः कुसुममेहेत्ये भस्मसा कु
समासंवत्सोधमित्यप्रविवेकात् सुमनःप्र

इति वत्त्वषष्ठे पुष्पस्य ५ ॥ मकरंदः पुष्परसः
॥ पुष्पस्यरसेमधुमकरन्दः पुष्परसः
करंदोत्पन्नोमकरध्वजत्वेनात्मलीतिग्रर्थ
ग्रादिमकरः कामः तेरहातिबध्नातिधारयर
तिवा कामजनकत्वाह्वामधुनः ग्रादिवेधेन
कर्मण्यण् गतिकारकोपपदानामित्युक्तेः
समुत्पन्नैः प्राकृपादसमासे प्रधानवत्त्वरू
पत्वेमकरंदः द्वे पुष्पमधुनः २ ॥ परागः
सुमनोरजः ॥ परागच्छतीतिपरतीतिड
प्रत्ययेपरागः सुमनसांरजोधूलिः षष्ठीस
मासः द्वे पुष्परेणोः २ ॥ द्विहीनं प्रसवे स
र्वं ॥ प्रसवः पुष्पफलेवतत्त्ववर्तमानेसर्वं
शब्दरूपेहाभ्यांस्त्रीपुंसाभ्यांहीनेनपुंसकमि
त्यर्थः यथावेपकमशोकंपुष्पंफलेचग्रत
एवेयन्न तस्यपुष्पफलमूलेषुबहुले पु
ष्पंमल्लिकानवमल्लिकाजातिः विदार्यमूले
विदारी वृहतीबाहुल्यग्रहणात्चभवतिप
ल्लानिग्राप्राणिमूलानि पुष्पाणिकविद
न्यदपिभवति ग्रशोकंपुष्पमित्यादि नडः
जंकचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्वि
भाषाकचिदन्यदेव विधेर्विधानंबहुधाप
रीत्यचतुर्विधंबाहुलकंवदन्तीति पकं १॥
हरीतक्यादयः स्त्रियां ॥ पूर्वोक्तापवादः
स्त्रियामिति प्रसवेपिस्त्रीत्वार्थे हरीतक्याः फ
लंहरीतकीकोषातकीद्राक्षांकंटकारिके
त्यादिफलपवरूपभेदस्त्रीनार्थमाह ॥ ह
रीतक्यादिभ्यश्चेतिफलेलुगिति ग्रनेनैव
लोकप्राप्तेपुनर्लोपविधानंफलवद्भावेस्त्री
प्रत्ययश्रवणोचविशेषः ग्रत्रव्यक्तिमात्रेफल

रा॰
म॰
१३५
135

वङ्गावेनेघ्नतेवचनंत्वभिधेयवद्ववतिहरीतः
क्याः फलानि हरीतकी ॥ आक्षस्त्ववैभीतकस्त्रा
त्वनेयग्रोधेयंग्रहंफले बाह्रेतेव ॥ अश्वत्था
हेः स्त्रत्वाद्विभ्याणितिपुनर्विधानाद्धेमाक्षि
अश्वत्थस्यफलमाश्वत्थंएवंवैभीतकाद्धान् वि
त्वादिभ्योण् एतयोश्चमयडादिप्रकृतेनाविधा
नसामर्थ्यान्नलुक् एवं स्त्रत्वाद्वापिनैयग्रो
धमितिन्यग्रोधस्यचकेवलस्यपेजाताः इंगुद्याः
हृहसैंगुदं बृहत्याफलेबाह्रेते अश्वत्थ्यादीनां
फलेवाच्ये अश्वत्थ्यादिषट्कं ६ ॥ फलेजम्ब्वा
जम्ब्वाः स्त्रीजम्बुजाम्बवं ॥ जमश्रवनेश्रोहः
इस्सजम्बूरितिकप्रत्ययेबुक्कच जम्ब्वावेति
पलेजम्ब्वाः फलेऽणोघज्जतस्यलुद्धेतिलब्ध
लपिफलकवद्याक्तिवचनमितिप्रकृत्यर्थेवज्ञा
वेस्त्रीत्वं जम्बिति जम्ब्वावितिलोलकिफ
स्वनपुंसकत्वादिना फस्वत्वपरिणतज्ज
बूफलोपभोगाहृष्टइतिकिरातेफस्वात्प्र
योगाः तत्फलेउत्तरपदे इत्थंभूस्वोहोगालं
वस्येतिफस्वत्वमितिवामनः अतएवजल
जम्बूफलानिवित्वाऽभ्रहत्वइतिहलेपिइकोफ
स्वत्वंजम्बूरितिप्रकृत्यंतरमस्तितस्याः जं
म्बाः फलरसोनदीभूत्वाप्रवर्ततेइतिसंमा
रावतैः त्रीणिजम्बुफलस्य ३ ॥ पुष्पेजा
तीप्रभृतयः स्वलिंगाः प्रकृतिलिंगाः द्विही
नमित्यस्यायमपवादः सर्वतः क्लिनेनादि
तिडीपू जातीवेत्यादयः यथा जातीपुष्पंजा
तीति पुष्पफलमूलेषुबहुलमिदमानां
रोजस्यजोणमूलेपितानिफलवज्ञावालिंग
तापवंजातीयूथिकामल्लिकादयः श्रीहृयो

पिफलेस्वलिंगाः अवयवेचप्राणौषधिवृक्षे
भ्यश्चेत्यण् तस्यफलपाकलुप्रौतिलुक् यथा
माषस्यफलेमाषः मुद्गस्यफलेमुद्गः एवंयवा
व्रतमीमसूरः काङ्गावधान्यकादिः विदारीप्र
भृतिक्षाः तस्याः मूलेपिशल्लात्फलेपिस्व
लिंगाः विदार्यमूलेविदारी आदिनांशुमत्या
दयस्तास्तेअंशुमतीमूलेपुष्पचमोभीरमूलेपु
ष्पेचएवंबृहत्याः लुप् अंशुमतीशालपर्णी
पुष्पइतिक्लीवेत्यपिवास्त्रियांपाटला अत्रसर्वे
त्राजुरादेशत्वञ्च पुष्पफलमूलेषुबहुल
मितिलुक् पाटलाविदारीवाजोलप्फुंक्लोव
ज्ञावः पुष्पेक्लीबइतितृपभेदात स्त्रियांचपा
टलायाः पुष्पंपाटलापुष्पफलमूलेषित्या
दिनालोपोभावेपिप्रवेल्लमित्याद्यणि प्रकृत्यु
पलक्षणत्वात्पाटलीतिस्वामीलौकिलक्कोहि
तिलकौतिस्त्रीप्रत्ययस्य लुकिपाटलमिति
पाटलः कर्मवर्णाव्याश्च ब्रीहिश्चपाटलः
इतिशाश्वतात्रिलिंगोपि ॥ इतिवनवर्गः ॥
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः अ
श्वत्थे ॥ एतन्मूलउडेनभगवताबोधिः र
साक्षात्कृतइतिसाक्षाद्द्व्लेपिबोधिः बुध्यते
सर्वमितीनप्रत्ययेनबोधिः बोधिस्थानोद्रु
मश्चेतिबोधिनामाद्रुमश्चेतिबोधिद्रुमः बो
धिः पिप्पलोबोधिरश्वत्थइतिरत्नकोषात्
स्वल्पेपिवायौचलेचलमस्यचलदलः दक्षो
नादेवपातिदैरिताल् कमलादयश्चेतिकल
प्रत्ययेद्वित्वमभ्यासस्यवोगामः श्रलमस्यापि
पिप्पलेनजलेनमत्तः प्रायेणासिंचतीतितद्यो

गाहापिप्पलः अश्वीग्राथीचपिप्पलेसलिलो
·· लोल्वेटनेचतेनातरविति मेदिनिः जेजरे
गाहास्तिनाशयतेभुज्यते इति अशभोजनेकर्मे
ण्यल्युः अवयवलक्षणांचावयवीचजेजराश
नः शेतीतेनागतेक्लिष्टःपदेगुलामिचिरका
लोपलतिकंकथमन्यथापरस्य इति प्रयोगः
स्याच्छल्मलिवटाद्युपेलयानस्थाशिवंरति इती
तिरूपीतिकः इषोदरादित्वात्सस्यतः अश्व
त्थः यद्वा आपः प्रजाहितंशीते अश्वत्थंपा
लनेविषमितिकेशावमालादर्शनात् अश्व
त्थंजलेपतन्मूलेभ्यःबडलक्ष्मते अश्वत्थ
योगारस्थत्थः महाबलरलत्वेनाश्वरवति
इलीतिवाश्रीष्माद्यायेणास्यमूलेजलेजले
नभिव्यत इतितज्जलयोगाद्दाश्वत्थः पंचा
श्वत्थस्य ५ ॥ अथ कपित्थेस्रुदंधित्थग्रा
हिमन्मथाः तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदंत
शठावपि ॥ प्रायेणकपयस्तिष्ठंत्यत्रकपि
त्थः अमरमालायांपवर्गतृतीयमध्योयिक
पित्थः अस्यफलेदधिवर्णाइवःतिष्ठतीति
दधित्थः ग्रहात्तिपुरीषंधारयति ग्राह्यादित्वा
त्णिनिः दधिफलत्वात्सर्वेवन्मन्मथः दधिव
दस्त्रंफलमस्यदधिफलः एवंपुष्पफलंफ
लमस्यपुष्पफलः अत्यन्तहिताहितानीदंतश
ठापकारीदंतशठः तालक्यमध्यः सप्तकेथ
इतिख्यातस्य ७ ॥ उदुम्बरोजंतुफलोयज्ञां
गोहेमदुग्धकः ॥ उहोत्विनाम्बरःनततलो
तितमम्बरमनेनचीरमयत्वेनछित्वतदो
रतिशयेनाम्बतेतस्तवत्उडम्बरः अविशाहे

त्सर्वैः अवगुत्वंचेतितदुम्बरः रविलविसंमने
तदुपपदेवर्णविकारेलोरम्येत्वमित्यन्ये मेदि
न्याटौहलमेहासुडेबरः टवर्गतृतीयमध्यप
वत्तडंबरस्तदेहल्लणांहलमेदेचमंदुरेकेजमे
दोपिच पुमांस्ताश्रेपिप्पलंत्रपुसकमितिमेदि
नीविश्वाटयः हलमेदेतवर्गतृतीयमध्यप
वेतिमभूतिसर्वेधनौल्वरजंतवाजेतवः क्रि
यमयःतयज्ञफलमस्यजंतुफलः यज्ञोप
करणत्वात् यज्ञमंगतिआप्नोति अगिरगिल
गिगत्यर्थःकर्मण्यणयज्ञांगः हेमवर्णक्षीर
त्वात् हेमदुग्धकः चत्वार्युदुम्बरस्य ४ ॥
कोविदारेचमरिकः कुद्दालोयुगपत्रकः ॥
कोःभूमेरवदारणात्कोविदारइतिस्वामीकं
भूमिंविदारयति कर्मण्यणिषोदरादित्वादि
त्वेचहरिवंशे कोविदारद्रुमीत्याडरजानेतो
यतोजनाः कोविदारइतिख्यातस्ततःसततं
पुंगवः इतिपृषोदरादित्वात्साधुः एवमन्या
कारपुष्पसंयोगात् अतरितिहनावितिदनि
चमरिकः कंभुवंकुहालयति हलविदारणे
कर्मण्याणकंधादित्वात्यरुपत्वेकुद्दालः
युगंयुगलपत्रमस्येतिस्वार्थेकनियुगप
त्रकः ॥ चत्वारिकांचनविशेषस्येतिश्रीक
रः ४ ॥ सप्तपर्णोविशालत्वक्शारदोवि
षमच्छदः ॥ प्रतिपर्वंसप्तपर्णान्यस्यसप्त
पर्णः विशालमहत्वीत्वगस्यविशालत्वक्
शरदिपुष्प्यतिकालात् माषपुष्पादित्वा
दिनाणिऽपुंशारदीतोयपिप्पल्यांसमप
र्णीचशारदीतिरंत्योतेपुकजादयः इहत्वशा

पा॰
मं॰
१३७

137

द्रुमपवन्यायः लिंगसंकरप्रसंगात् सप्तप
र्णो विषमच्छदः चत्वारि सप्तपर्णस्य ४ ॥
आरग्वधे राजवृक्षशंपाकचतुरंगुलाः आर
ग्वधव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥ आर
समंताद्रुजं वधति छिनत्ति वध सेवनच्छेदन
ह्रस्वोपि पृषोदरादिः आरग्वधो दीर्घोपि नव
तेदच्छ अद्योचे कस्त्वादिदुरपि आरग्वधोथ संपा
कः कृतमालस्त्वथा वेधइति रत्नकोषात् गे
गराजेहस्तिराजवृक्षः महाफलत्वाद्राजेव
वृक्षः राजवृक्षस्त्वन्ये सम्यक्पाकोस्येति
संपाको वृत्त्यादिः शंकल्याणं पाके यस्य शंपाक
स्तालव्याधिश्च चतुरंगुलं पर्वायतमस्य च
तुरंगुलः पृषोदरादिः आरेवतामारेवो वि
श्रमनंतं तनोतीति अन्येभ्योपीति डः यद्वा आरे
वती रोगदेवता आरेवत्यां भावे एण् आरेवतः आ
देवते गच्छति पालयती ज्वरो नेन देहेनी बाड
लकारहतः अत एव व्याधीहंतीति अण् व्याधि
घातः कृता माला पुष्पश्रेणिरस्य कृतमालः शो
भनो वर्णोस्य सुवर्णः प्रकृतित्वादो सुवर्णकः
अष्टौ मौनाल्लूरिति व्याख्यातस्य ८ ॥ स्युर्जंभीरे
दंतशठजंभजंभीरजंभलाः ॥ जभ अदने गं
भीरादयश्चेतीरन् उणादयस्त्वजमन्यतेऽथते
जंभीरं दंतशठः प्राग्युक्तः जंभयति अम्लत्वात्
मुखव्यादानं कारयति जभ जृंभ गात्रविनामे
अच् वृषादि जंभो विविक्ते जंभः पूर्ववदीरन् जं
भीरः जंभीरेव अर्शआदित्वात् कलच् जंभलः
पंच जंभीरनामान्यस्य ५ ॥ वरुणो वरणः
सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ॥ वरुणादयः

सकुमारकः प्रागुक्तास्तिक्तपत्रत्वात्तिक्तशाकः शा
कत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये पाठात् कुमारशिरपु
णत्वात् पंचवरुणस्य ५ ॥ पुन्नागे पुरुषस्तुंग
केसरो देववल्लभः ॥ पुन्नागः पुरुषस्त्वगः
प्राधान्यात्पिपर्त्ति पुरः कुषन् पुरुषः सद्व
तज्यते हिंसायां सोकर्मणि घञ् तुंगाः प्रशस्ताः के
सराः संत्यस्य केसरः देवानां वल्लभः प्राग्युक्तः दे
वप्रियत्वाद्देववल्लभः पंचपुन्नागनामान्यमहीरुह
स्य ५ ॥ पारिभद्रे निम्बतरुर्मंदारः पारिजातकः
॥ पारिप्रान्ते पारे भद्रमस्य पारिभद्रः प्रशस्तापि
पारिभद्रः पारे निष्ठोप्रान्ते भद्रमस्य वा नियमयति
निम्बः पृषोदरादिः निम्बनामा तरुर्निम्बतरुः शा
कपार्थिवादिः मंदारः प्राग्युक्तः पारिपारे प्रान्ते जा
तं जन्मास्य कपुपारिजातकः चत्वारि पारिभद्र
तरोः ४ ॥ तिनिशे स्यंदनो नेमी रथद्रुरतिमु
क्तकः वंजुलश्चित्रकृच्च ॥ अतिक्रांतो निशाः चि
रकालत्वान्निनिशिः पृषोदरादिरिति स्वामी तेजने
तिक्त क्विपुलिशति अन्येभ्योपि भवति तिलशः इत्यु
पधत्वात्कः तिजालिशालिलिशयति वा पृषोदर
रादित्वाज्जलोपः आशोरहशीवंशीकाशीति निशे
षप्रतिषेधया इत्सप्तमे सा नाल व्यांतः स्यंदते
स्रवति बहुलमन्यत्रापीति यच्चकरणोल्पइव
स्यंदनेन दस्तं क्लीवे रथ्याल्लोति निशेन वीति रभ
सः नयति नेमिः यद्वाकार्यत्वेन नेमिरस्यास्ती
ति व्रीह्यादित्वादिनिः नेमीनां तद्रुरिति श्रीकरः पु
लिंगत्वात् निशोनेमिश्चक्रप्रान्ते स्त्रियामपीति भ
द्रः रेफलोपदीर्घत्वेन नेमीत्यंते तिन्दुकलिंगाः र
थयोपयुक्तत्वाद्रथद्रुः अतिरहन्लेपिलकारय

मतएवचित्रकृत् अतिविस्तीर्णत्वादतिमुक्तोति
शयेनमुक्तः विलवोस्यकप् अतिमुक्तकः वंच्य
तेइतिवाडलकाडगणः तत्वचवंजुलकः सज्जति
निशस्य ७ ॥ अथ द्वौ पीतनकपीतनौ आम्रात
के ॥ पीतंकरोतीतिण्यंतादौणादिकोयकचपीत
नःकपिभिराहृतत्वात्तनोतीतिअचुतनःकपीतनो
तनः कपेवर्णभेदस्यतननः नैरुक्तोदीर्घइतिस्वा
मी अन्येषामपीतिदीर्घः कपीतनः आम्रमाम्रप
लंफलैरततिगच्छत्यनुकवीतिकृञादिभ्योवुन
आम्रातकः फलत्वाद्रिपिकपोहृतो आम्रातकोस्यफ
लेपशुहरीतकीतित्रिकाण्डशेषात् त्रीणिआमडा
इतिख्यातस्य ३ ॥ मधूकेतु गुडपुष्पमधुद्रुमौ
वानप्रस्थमधुष्ठीलौ ॥ मधुआरवेमधूतेथंडल
कादित्वाद्धकोधकारस्योत्वादेशः मधुशब्दाद्यावा
दिकत्रपिदृश्यते मधुकः गुडइवस्वादुपुष्पमस्य
गुडपुष्पः मधुवत्पुष्पमाधुर्यान्मधुनामाद्रुमोम
धुद्रुमः प्रायेणवनप्रस्थेवनैकदेशेभवेणिवान
प्रस्थः मधुष्ठीवतिमधुष्ठीलइतिस्वामी इगुप
धात्कः एष्ठोपवादित्वाद्धलत्वंवेरितिदीर्घः पंवमु
कुलइतिख्यातस्य ५ ॥ जलजेत्रमधूलकः ।
मजलेमधुकेमधूलकः मधुमाधुर्यंलातीतिकः
अन्येषामपीतिदीर्घः ततः स्वार्थेकनिमन्यतेः
पिजादित्वाद्धलत्वं यश्वोत्वादेशः स्वार्थेकन् नि
तिजइतिशूलबपाठइतिलभूसयादयः गौरशा
कोमधुकोन्यो गिरिजः सोल्पपत्रकइतिमाधवः
पकं २ ॥ पीलौगुडफलःस्रंसी ॥ प्रतिहन्ति
पीलुप्रतिहंश्लेष्माणंमृगयादित्वाड्डुः पीलुः गुडइव
फलमस्यगुडफलः स्रंसयतिस्वफलमितिस्रं

इवनामास्यपरिवर्तेनाद्वाशैलूषइतिस्वामी न
टेबिल्वेचशैलूषइतिताल्कारिः मूर्धन्योलोवमे
ते मल्यतेमलाणार्थेमलधारणेतिखोजिपिजादेश्चेत्य
रः फलस्यदीर्घत्वाच्चेति मालत्वौलातीतिवाए
वंवहरव्यु अकारलोपोवामालूरः श्रीप्रियेफल
मस्यश्रीफलः पंचबिल्वस्य ५ ॥ दीजस्तुलोप
कोटीस्यात् ॥ अहरतिनियोसमन्येषामपीतिड
हिलोपोस्त्रटः जटाप्राग्जातत्योगाज्जटीलोनः
पुल्लिंगइतिकलिंगः जटफटसंघातेमवधात
रिइतीन् जटिः ङीषिजटीतिसर्वधरः पर्क्वाते
पात्यस्मादृश्येनपर्कटीस्त्रटः पिप्पलपादपइ
ति त्रीणिपाकडिइतिख्यातस्य ३ ॥ न्यग्रोधोब
हुपाद्वटः ॥ न्यक्निम्नंरुणाद्धीतिपचाद्यच्नुन्य
ग्रोधः न्यग्रोहतिअचिपृषोदरादित्वोबहूवःपादा
अवरोहाअस्यसंख्यानास्वपूर्वस्यचेत्यकारलोपेब
हुपात् वटेतिवटवेष्टनेअच्वटः त्रीणिवटस्य
३ ॥ गालवःशावरोलोध्रस्तिरीटोतिल्वमार्जे
नौ ॥ गालवाद्युषेः प्रभवतिशेषेणगालवः गा
लंगलनंनेत्रस्यवांवाति पैडोवैशोषणेआतइत्य
नेनकप्रत्ययः गालवइतिमाधवीशवराणाम
यं शावरइतिस्वामी तालव्यादिरयंत्यादिश्च रु
णद्धीतिरुधआवरणेइतिरुधेरःनगुणः लत्वेलोध्रो
रोद्रश्च भीरुकोभीरुकइतिवन्माधवः तीर्य
तेमलमनेनेतिकृकृञादिपिप्पलः कीटन् इत्वेरप
रत्वेचतिरीटः तिलतिस्निह्यत्यनेनकिरीटादितिर
हूपीट तिलस्नेहनेबिल्ववहः तिल्वः मार्जि
तहतेयत्यनेनमनेनन्द्यादिः मार्जनः षट्श्वेत
लोध्रइतिख्यातिः ॥ आद्यौश्वेतलोध्रेशेषावर्क

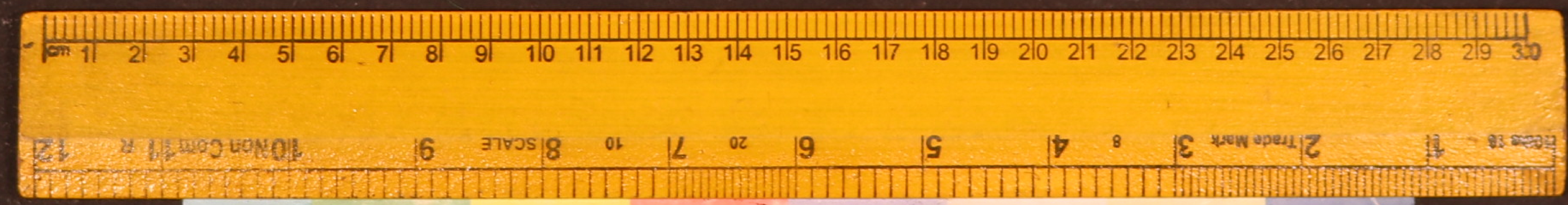
रा॰
मु॰
१४०
140

लोध्रे इति स्वामी ॥ आम्रश्चूतो रसालोऽसौ ॥ आम
तेऽभिलष्यतेनेन अमितस्येति दीर्घश्चेति रक् दीर्घो वे
आम्रः इष्यते इति इषधाने हलः एषोरनादिः आ
नमितिवा रसं लातिद्दाति आत इति कः अस्यैषा
मपीति दीर्घः रसमलतीति रसालः चौणि आम्र
वृक्षस्य ३ ॥ सहकारोऽतिसौरभः ॥ असावाम्र
तिसौरभः सहकारयति संगमयति स्त्रीपुंसावि
ति सहकारः २ ॥ कुंभोलूखलकं क्लीबे कौषि
को गुग्गुलुः पुरः ॥ कुंभोलूखलकाकाराहृत
कोषानिर्याते कुंभोलूखलमिति स्वामी कुंभोलू
खलकेनाचस्मात् कुंभे क्लीबे गुग्गुलाविति रभ
सः कुंभोलूखलकमिति संघातविगृहीते कौ
केवा कुंभोलूखलकमिति स्वामी उलूखलेगुग्गु
लावक्लीबमुक्तमुलूखलइतिरुद्रः संघातप
तेक्लीबे वर्तमानेयत् कुंभोलूखलकेन त्रकौषि
कार्थ्योवर्ततइति योज्यं कुंभोलूखलकं कुंभे कुं
भोलूखलकं वरमिति वाचस्पतिकोषात् कुम्भ
तस्य कुंभोलूः कुंभोलहस्तकोषानिर्यतित्वात्
कौषिके रकिकौषिकः तालव्यशः कोषिकवा
शाकशाइति शभेदात् गुजत्स्येयेगोजतिमत्खेहि
पुरारव्याधिः तस्मात्कुहृति रक्षति वा डलकात्
श्रिश्रितिकुः गुग्गुलुः हृतपायमतगुलैरपिभे
ह्लत्यायनादेः अट्टेतोपिपुरत्यग्रेगच्छति पुरश्च
ग्रेगमने इगुपधात्कः पुरः पुरे पाटलिपुत्रे गोगु
गुलौ तपुमानयमिति रभसः पंचगुग्गुलोः प
॥ शेलुः श्लेष्मातकः शीतउद्दालो बहुवारकः
॥ शिलति शेतेवा चिल उंछे वा डलकाड शेलु
शेलुगतौ हकपाजिमीत्या हिनावा डलकाउणा

शेलुरतालव्यादिः श्लेष्माणं लातिस्नगघा
हित्वात्कुः लकार षकारयोर्लोपश्च निपात्य
ते इतिवा श्लेष्माणमततिशीतवीर्यत्वात्मा
तनोति गच्छति कर्मणि अणि स्वार्थेकः श्लेष्मा
तकः अतएव शीतः उद्दाल इत्यंगस्पर्शेनेकं
डूजनताच्चिकोमलेन क्रतैरभेदजनना
द्दौअचू उद्दालः बहून्वेशान्वाणोतिभवतीना
पाकारित्वात् बहून्वारयति वा बहूनिश्लोता
स्तिवा कर्मण्यणि स्वार्थेकः बहुवारकः पंचव
डुआर इति ख्यातस्य ५ ॥ राजादनेप्रियालः
स्यात् सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ॥ राज्ञामदनेमिष्ट
त्वात् अदः कर्मणि ल्युडिति स्वामी राजानमत्
तत्तीति ल्युटि राजातनत्वहृश्यते राजादनं प्र
सरको राजातन इत्यपि पियालपर्याये वाचस्पतिः
सौत्रो धातु पीथक्कर्मणि प्यो कालनिति कालं
नुप्रत्ययः कत्वत्वंचवाडलकात्पियालः प्री
णाते स्तमीतिः कालनिप्रियालस्तेत्यपि प्रिया
लश्च पियालक इति माधवः सन्नकः खेदो
डुः स्कंधोस्य सन्नकद्रुरिति स्वामी सन्नकोद्रुश्चे
ति द्वेनाममनीति सोमनंदी पिंजरपरागत्वाद
नुषः पटइव धनुष्पटः धनुषइव पटो विस्ता
रोस्य धनुष्पटइति संघातविगृहीते धनुरहं
तः धनुः पयालद्रुमइतिरत्नकरः पटः
पयालहस्तीण कलेपुत्रपुंसकमितिरभसः
धनुः पयालेनानस्त्री राशिभेदे धरामने इति
सोतेमदिनिः चत्वारि पियालकस्य ५ ॥ कं
भरी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका श्रीप
र्णी मधुपर्णी च काश्मर्यश्चापि ॥ कमितव्या

यंजलवाचि जलस्यभावीस्यात्पोरुनादित्वात्
त्वेपिप्पलादित्वात् ङीषिरंभारीत्यपि सर्वतः
सर्वत्रभद्रं मंगलमनयासर्वतोभद्राकाश्मर्यते
हीयतेकाश्मेभवः कर्णादित्वादिनाङीश्रमधुपर्णी
ततः स्वार्थेकन् कस्वत्वंमधुपर्णिका श्रीप
र्णानिपर्णानिग्रस्याः एवंवत् ङीश्रीपर्णी प
र्वभद्रपर्णीचकाश्मर्येवस्वार्थेष्णिकाश्मर्यः
काश्मरीशाल्हाल्मल्युर्थ्थेप्रकरणेन्येभ्योपिदृश्य
तेइतियपिवा सप्तगंभार्यः ७ ॥ अथद्वयोः
कर्कन्धुः बदरीकोलिः ॥ कर्कलोहितवर्णपि
त्तेकर्कएवंद्वाजोहदृस्कंहतेहकफेल्लूकः
कंधू हिधिएह त्वनेनकृप्रत्ययोनुगागमश्चनि
पातनात् कर्कंकर्केरितिसर्वधरः कर्ककर्कश
कहोरंकंहकंधत्तेइतित्वन्ये कर्कन्धूफलमेकं चि
नोतिशावरीतिभवभूतिप्रयोगः द्वयोरित्युक्तेः
पुंस्त्वयंकर्कन्धुरिति वहतिस्थिरीभवतिच्छित्र
स्यापिपुनः प्ररोहणात् वदस्थैर्ये हिविभ्रमिवा
मीत्यादिनाग्रवः गौरादित्वाद्ङीषिबदरी द्वयोरित्यु
क्तेः कर्कन्धूत्वदरश्च कुलतिसंस्त्यायतेघनी
भवतीतिकुः कोलिः कुलतिप्रादिभिर्वोच्यनीभ
वतिसाहचर्यात्कोलिः स्त्रीवाटीपु कोलीकुवं
लीशाहोप्यत्र त्रीणिबदर्याः ३ ॥ घोटाकुवल
फेनिलेसौवीरंबदरंकोलं ॥ कोलीकुवलीब
दरीणांफलेणल्लुकोलक्कचितल्लकोतित्सौ
प्रत्ययस्यलुक्कुवलीकोवलतिफेनिलःप्र
गुक्तः सुवीरदेशेभवंसौवीरंस्वात्तौजनैत्तसौ
वीरंबदरीकंजिकेपिचेतिरत्नकोशः भसः हिस्ते
नमितिप्राग्वत्ववपिपुनः प्रसंगादुक्तं ॥ घोटा

फलेपिबदरंअपिशल्हादृदरीफलेपि क
ण्भ्रमणेग्रन्येभ्योपिदृश्यन्तेतिडुः गुणेदोप
घोटा करतिप्रतिहतिकरप्रतिघातेपचा
द्यचिनैकेकेनमिवाघोटास्ममालकोलिः
तडत्तं ॥ बदरीसदृशाकारोरुहः स्वल्पफ
लोभवेत् ग्ररुव्यामेवसाघोटागोपघोटेति
बुध्यते ॥ इतिस्वभूतिः तद्वेवं कोलेकुव
लफेनिलेसौवीरंबदरंघोटापीतिपाठोव्या
ख्यातः स्वामीतुकर्कन्धूबदरीकोलिर्घोटा
कुवलफेनिलो सौवीरंबदरंकोलमितिप
हति ग्रत्राद्याद्वयोर्बदर्यार्थः शेषाफलार्थः
घोटातुभयार्थेतिव्याचष्टे त्रीणिबदरीह
तस्य ३ ॥ कोलादिचतुष्कंबदरीफलस्यबद
राहिद्वयंवन्यबदर्योः ॥ अथस्यात्स्वादुकंट
कः विकंकतः स्रुवावृक्षोग्रन्थिलोव्याघ्रपाद
पि ॥ कंटकयोगात्स्वादुस्वादुकंटकइति
स्वादुकंटकः स्रुवावृक्षोमेपात्रेशलकीएवे
योः स्त्रियामितिमेदिन्यादिः ग्रन्थियोगात्पिच्छा
दित्वादिलच् सिध्मादित्वाल्लज्वाग्रन्थिलः व्या
घ्रपादाइवपादाम्लात्पस्यनखविकंटकयोः
साम्यात्पादस्यलोपइत्यादिनाकारलोपः व्या
घ्रपात् ॥ पंचवाप्रचइतिव्यातस्य ५ ॥ ऐ
रावतोनागरंगः ॥ इरावत्याविद्यतादृका
यंरक्तफलत्वात्ऐरावतइतिस्वामी नागार
तेत्यचेतिहलश्चेतिघञ् नागाः सीसकंतजः
नागाः सिंदूरंतस्यवर्णोस्येतिस्वामी नाग
रंगोतु नारंगोनायेनागरक्षावामनइतिवाचस्प
तिः द्वेनारंगस्य २ ॥ नादेयीभूमिजम्बुका ॥

वां
मं
१५२

142

नद्याः समीपेभवानादेयी ढक्काविवेप्रकोडः
त्वात् भूमिजम्बूरिवभूमिजम्बुका हेभूमिज
म्बुकायाः २ ॥ चत्वार्येवनागरंगस्येतिकलि
गकभूत्यादयः ॥ तिंडुकः स्फूर्जकः कालः
स्कंधश्चशितिसारके ॥ तेंदतितास्येतिवा
तेटेम्लमेवोम्लगद्यादित्वात्कः अङ्गास्यचेना
हेशः नाश्रिकत्व तिंडुकः ॥ स्फूर्जतीतिस्फू
जैः कनाविभ्योतुन् स्फूर्जकः स्फूर्जीवजेस
कृवदढलारत्वात्कालः स्कंधोस्यकालस्कं
धः शितिः कृसः सारोमजास्यशितिसारकः
चत्वारिकम्बिहतस्य ४ ॥ काकेंडुः कुलकः
काकतिंडुकः काकपीलुके ॥ काकवर्णाः
तिंडुः एषोदरादित्वात्तलोपेकाकेंडुरितिस्या
मी काकानांमोदकत्वाद्विंडुरितिवेतिवा कु
लंवेथमतस्यतिकृतिवोकुलितैलेकचतेश्रास्वा
द्यतेलकिमात्सादनेकृत्पतः केवाकुलकः का
केः पील्यतेश्रतिहभ्यतेवाकुलकोडः काकपो
लकः चत्वारिमाकेंडुकोंडुरितिख्यातस्य ४
॥ गोलिहोझटलोघंटापाटलिर्मोक्षमुष्क
कौ ॥ गोभिर्लिह्यतेगोलीढः जटफटसंघा
ते फटयतीतिएयतात्हघोरभ्यः कलच् फटे
विस्तारंलातीतिवाफाटलः हृष्यतेइतिघंटा
एषोदरादिः पाटनेपाटः पाटोविस्तारोंविस्ता
रोवात्तलातीतिवेजोडिरितिवाडलकालाते
रीपिडिः घंटाकारापाटलिः घंटापाटलिः स्वा
मीतघंटापाटलिचएषयगाद् मोक्षयतिरोगे
फलेवामोक्षश्रवसानेधुरादिः श्रच् मोक्षः मु
ष्णातिरोगान्मुषखंडने हद्दृन्नृषिमोषिभ्यः क

कुमुष्कः स्वार्थेकन् मुष्ककः ॥ पंचघंटापा
टलीतिख्यातस्य ५ ॥ तिलकः क्षुरकः श्री
मान् ॥ स्नेहपात्वात्तिलतिस्नेहयति तिल
स्नेहनेस्वार्थेकन् तिलकः क्षुरति छेदयति
मलं त्वग्विलेखनेक्षुरकः श्रीः शोभा
तद्योगान्मत्वपि श्रीमान् श्रीतितिलइतिख्या
तस्य ३ ॥ समौपिचुलझावुकौ ॥ पिचत्
लेलातीतिपिचुलः पिचुः स्यात्तूलकर्षयोरि
तिधरणिः झटत्यझ्ज्ञानकरणेतेवातिग
च्छतिमितद्वादित्वात् डुः झाबुः प्रवाहवज्जले
इतिनामनिधानात् तर्कोइतिश्रात्तइतिकः
झाबुकः झाबुकोपर्थेशाइतिस्वामी हेश्रचूप
देशेजातस्यझातइतिख्यातस्य २ ॥ श्रीप
र्णिकाकुमुदिकाकुंभीकैटर्यकट्फलौ ॥ श्री
पर्णी शोभनपर्णत्वात् कटम्बप्रतिकृतिः श्री
पर्णीस्वार्थेकन् श्रीपर्णिकाकदम्बप्रतिकृ
तित्वात् ॥ कौमोदतेवाकुमुदिका कंभिः
काटवेनतंभयतिकर्मण्यण्डीप् शाकंधादिः
एषोदरादित्वाद्वा कुंभीसाधारणत्वात् कुंभी
वकुंभीवाएषोम्रिकायांवकुंभीस्यात् पाटलेक
ट्फलेपिचेतिरंतिदेवः केटनेकेटः किटखि
टत्रासनेद्यत्वा सरवहरन् केटरः श्रीतित
कत्वात् केटत्रासनेरातिददातिवाकेटरः
स्वार्थेष्यञ् कैटर्यः श्रीतितिकत्वादेवकटत्वा
दृणोति कंदमितिकटेवर्षावरणयोः क्विप्
कटफलमस्यकट्फलः ॥ पंचकाफलइ
तिख्यातस्य ५ ॥ क्रमकः पट्टिकाख्यः स्या
त्पट्टीलाक्षाप्रसादनः ॥ क्रामतिक्रमेवो

य॰
म॰
१४३

143

डुलकाङ्कः शिल्पितंतयोरितिक्रान् वाति
लाहतिः पुष्पत्वाद्वा क्रमुकः पट्टिकालोध्रोग
वाकेभङ्गमुत्तके पट्टिकाख्याख्यायस्यपट्टिका
ख्यः रंजनीयत्वेनपट्टोस्यास्तीतिपट्टीनोनः
प्रमानितिस्वामिजातत्वो पट्टीयंतापिके॰
चित् लाक्षाप्रसादयतिबङुलमन्यत्रापीति
यच्चुलाक्षाप्रसादनः श्वस्मिन्निमेलाक्षाप्र॰
सीदति ॥ चत्वारिपट्टिकालोध्रस्य ५ ॥ तू
दस्तूपः क्रमुकोब्रह्मण्योब्रह्मदारुच तूले
च ॥ तूदतेतूदः वजयैकः तूदतिपापमि॰
तिदन्तपधत्वात्कोवाग्रन्थेषामपीतिदीर्घः १
तूदः तूषदङ्कोदन्तपधत्वात्कः तूषः यवतेतो
तूदः तूषदङ्कोदन्तपधत्वात्तलोपः
तूषोलोपश्चेतियवतेतूषन्धात्वेतलोपः
तूपोपधत्वकाद्दत्वात्तूपइतिस्वामी क्र॰
मुकः प्राग्जः ब्रह्मण्योवैदिकेकर्मणिसाधुः १
ब्रह्मण्यश्चतपवब्रह्मदारु ग्रंथेचाष्टम्याका॰
रः सचब्रह्मतज्ज्ञादिभेदाच्चतुर्विधः तत्राद्यो॰
ब्रह्मजातीयत्वाद्ब्रह्मदारु तूलयतिपापान्॰
तूलनिष्कर्षेदन्तपधत्वात्कः तूलः थेलिगा॰
तूलपिचौतूलः क्लीबेस्याद्ब्रह्मदारुणीतिरुद्रः
॥ षडग्रथम्याकारस्यब्रह्मदारुस्य ६ ॥ नी
पप्रियक कदंबास्तु हलिप्रिये ॥ नयतिन॰
यकालोविवन्तंमदंसखंवानीयतेसाविति नीपः
दयश्चेतिबाडुलकात्पः नीपः प्रीणातिप्री॰
ज्ञतर्पणेप्रीणातेः कुन्ह्रस्वश्च प्रियकः कदेः
सौत्रात् कदेर्णिद्धेत्यम्बचुकदंबः कदेर्हिंसा
यांतत् कदतिहिनस्तिवियोगिनमम्बविवा॰
कदम्बः णित्यत्वेकादम्बः कदंबधाकालेवा
तिष्ठोपयतिकप्रत्ययेबाडुलकात् हिती॰
यायामल्लिकिकदंबइतितीकांतरं पतको॰
दरोडूतमरितिम्बादनेनबलभद्रप्रियत्वा॰
त् हलिप्रियः नीपहलिप्रियौधाराकदम्ब॰
वाचिनावपिकदंबमात्रान्यहितौ चत्वारि
कदम्बस्य ॥ वीरवृक्षोरुष्करोग्निमुखीभ॰
ल्लातकीत्रिषु ॥ वीरवृक्षवृक्षोऽस्यशोभा॰
त् वीरवृक्षः अरुणकरोतितिरिवाविभेत्या॰
दिना इः नित्यंसमासेऽनुत्तरपदस्थस्येति
षत्वं अरुष्करः दाहकत्वात् अग्निरिवमुख
मस्याइत्याग्निमुखीडीषंता ॥ भल्लातमि॰
वाङ्करत्वात् [illegible] सायतेसाविति कमे
णिवचनुततःकनि भल्लातकी सौत्ररिः त्रि॰
षितके भल्लातकोभल्लातकेवा चत्वारि
भल्लातकस्य ४ ॥ गर्दभांडेकंदरालक॰
पीतनसुपार्श्वकाः प्लक्षश्च ॥ गर्दभांड॰
मदृशाकारपत्रत्वात् (तद्योगाल्लच) गर्द॰
भांडः गर्दभस्यांडंवीर्यमस्माद्वा ग्रंथेचको॰
डुपत्रमालादिभिरथ्याकारः कंदरायो॰
प्रायेणजातत्वात् तद्योगाल्लच कंदरालः
कंदरोलातिडस्यानइतिकेवाशोभनेपार्श्व
मस्यसुपार्श्वकः प्लक्षः प्राग्जः पंचमोपि॰
कंवइतिख्यातस्य ५ ॥ गंधपिप्पलस्यो॰
तिकेचित् ॥ तिंतिडीचिंचाम्लिका ॥ ति॰
म्यतिआर्द्रीभवतिमुखमनेनग्लीकादय
श्चेत्यत्रेतिमेष्टिकेबाडकन्हित्वेनत्वेडत्वे
तिपातनात् तिंतिडीकाद्दलः तिंतिडीके
तिशाखाणिवमोवर्यैनौ तिंतिडीत्वम्लिकावि

ए॰
मं॰
१५५

144

का तितिडीकाकपित्थेवेतिकाचस्यातिः वि
चिमाययतेऽस्त्रवमनया अम्लत्वात् विचौ
तिस्वामी चमयतिमत्तांकारयति अन्ये
भोपीतितिकिंपिहृशिरु अह्लाणहकारस्येवे
चिमितिकंजननंदुश्चरतिगच्छति अन्येभो
पीतिडः टिलोपेडापु चिचेतिढयमेवएषो
हृत्वाकीतिटीकांतरं अत्रश्लेषमयोगाच्चाम्लि
कान्येभामयीतिटीचेवेस्त्रीकेऽप्यपि अम्लो
कावाम्लिकाचिंचातिंतिडीकाचतिंतिला
इतिचेडः ॥ चीणातीतलीतिख्यातायाः
इ ॥ अथोपीतसालके सर्जकासनबंधू
कश्छप्रियकजीवकाः ॥ पीतवर्णः सा
लः ततः कर्म्मपीतसालकः पीतःसालोस्या
स्तीतिवलयोरेकत्वेवा स्रजतिनिर्यासमण
ल्वसर्जकः अर्जनसर्जन अर्जनेण्यंतात् ण्वुल् कर्न
सर्जकइतिवा अस्यतिकंजअसति अशा
तिवाल्युः असनः कृत्वादिः प्रियकोजीव
कोसनइतिरत्नकोषः निरसनैरसनैरि
तिमाधवमतकः अन्नाद्यणिआसनइतिपी
हेमस्कंधयोः क्लीवमासननेमात्रजीवके
इतिकरुदमसाहः ग्रंथकृतात्रश्लेषणादृयम
प्युक्त अशनताल्लक्यमध्योपिविकोत्तिता
कटेलरसनेयोवसतिहरीभत्वेवस्वकटेल
रसनैः इतिहेलावनयमकात् बंधूकः
स्येवरक्तानिपुष्पाण्यस्यबंधूकपुष्पः प्री
णातिस्तपयेतिकः ततः कन्नप्रियकः
जीवयतिकामंजीवकःण्वुल् षट्यपिषा
शालइतिख्यातस्य ६ ॥ अनिरंतःशरे

ल्मस्वाअकार्ण्णोखदिरपीतसाभोमेसाया
मपि ॥ सालेतसर्जकाश्चाश्वकर्णकःसस्य
संवरः ॥ अतिसारत्वादितिशयनेःशेआश्च
विवलयोरेकत्वम्वाणात्वालोटत्वादिः
लकाननशोभिनीतिहेडीशल्यतोगम्यते सा
सावितिशालातिकर्मणिच्येजीनिसवेधरः ॥
पुंसिभूरुहमात्रेपिशालोवरणसर्जयोरिति
हत्यादोवभमः सर्जः प्रागुक्तः कृषतिऽगपथा
त्कः कृषः चात्तवर्णादित्वात्स्वार्थेछन् कर्षे
णकर्षःलवणंतयोगासोवस्वार्थेछ जिवा
काछः अनिरंतः शरेत्यादिस्त्रवेकाण्णेवव
णमितितरशेनान्मधेन्यमध्यः अश्वकर्णाभ
पत्रत्वात् अश्वकर्णकः सस्येःफलैः संश्रियते
स्यतिपचाद्यचि संवरस्ततः सस्येनसहृश
ष्टीसमासवा पंचसालस्य ५ ॥ नदीस
र्जोवीरतरुरिंद्रद्रुः ककुभोर्ज्जुनः ॥ नदी
तिप्रायेणनदीकच्छजत्वान्नद्याःसर्जोनदी
सर्जः इंद्रतरुत्वाद्वीरतरुः इंद्रधुजोपयु
क्तत्वादिंद्रद्रुः ॥ ककुभोदिशःसंस्त्यादि
त्वापिन्वादर्शआद्यचु ककुभः यद्वा कंप
त्रगातेसले स्कुंभातिविस्तारयति स्कुंभे
सौत्रादिगुपधात्कः एषोदरादित्वाद्वर्णलो
पः ककुभः अर्जुनेतेसहोष्धत्वाद्वर्णावित्य
र्जुनः प्रोक्तादिति स्वामी अर्जुनः प्रागु
क्तः पार्थस्तुककुभेजिनावितिविख्यात्या
थोष्यत्र पंचार्जुनतरोः ५ ॥ राजादनं
प्रियालःस्याल्सन्नकधनुःपटः ॥ राजभिरयतेम

ग॰ मं॰ १४५

145

पुवत्वात्कर्मणिल्युट् राजादनेराजाननमिति
फालांतरं अतएवफलानामध्यक्षः प्रधानेफा
लाध्यक्षः राजादनफलमित्येवंनाम अध्यक्ष
मित्यत्रवितस्त्ये लीबक्याडत्वात्क्लीबयोगा
हालीविका चीणिलीरीतिख्यातस्य २ ॥
अथद्वयोः इंगुदीतापसतरुः ॥ डेगनमि
गोगतिः वज्रतैलयतेल्लक्षणः कः अकारस्य
नैककुकारः गौरादिङीषु इंगुदी इंगुदः इं
सि तपस्विनामुपयकफलवल्कलत्वाज्ञा
पसतरुः हेजियापोलाइतिख्यातस्य २ ॥
भूर्जेवर्मिमृदुत्वचौ ॥ भूर्जेनंभूर्जेः भूर्जे
नमस्यभूर्जः भूर्जोभूर्जौबहुपत्रोबहुत्वको
मृडत्वइतिस्वामी त्वक्कर्मवडचर्मयो
गाद्वर्मीब्रीह्यादिभिनिः मृदुर्वल्कचर्मास्य
इतं चीणिभूर्जेवृत्तस्य ३ ॥ पिच्छिलाप्र
णीमोचास्थिरायुः शाल्मलिद्वयोः ॥ पि
च्छाशाल्मलिनिर्यासस्तत्रोमात्पिच्छास्या
इति विदा पूर्णपिच्छिला मृत्स्नमेरोहयतिह
रीआप्याध्यायतेल्युट्बौविभ्याहिनाहीयेः हर
णी मोचतिरसंपचामोचा चिरजीविवात्
स्थिरायुः उक्तंच शाल्मलिबवेमञ्मसामावने
जीवतिशाल्मलिरिति शल्मतिशैत्योद्रूं
गच्छति एषोदरादिः शालनं शालस्त
वासंपदादिः तेनालतिपातिइस्तवेधा
तुम्बरतीव ... एषोदरादिः शाल्म
लीशाल्मलिद्वेतिस्वामी शाल्मलीरक्त
पुष्पाचेकडक्टीस्थिरजीविका पंचशिमा
लीतिख्यातस्य ५ ॥ पिच्छातपशाल्मली

वेष्टे ॥ पतितत्वमिच्छतिमन्नेतारत्वएषोदरा
दित्वात्तस्याख्यादेशः पिच्छधातत्वेनोदापिच्छा
शाल्मल्यादेः वेष्टोनिर्यासः श्रावाइतिख्यातः
क्वाथः कषायोनिर्यासोनिर्यासोवेष्टकमित्ये
ति यत्रवृमतः हेशिमलिश्रावाइतिख्यात
स्य २ ॥ रोचनः कूटशाल्मलिः ॥ रोचते
रुचदीप्तोल्युः अनुदात्तेतिश्च चु धातोः रोच
नः कूटशाल्मलिः द्वयोरित्यन्येनान्वयादेव
ताद्विलिंगिता हेकाशमलइतिख्यातस्य १
॥ चिरबिल्वोनक्तमालः करजश्चकरंजकः
॥ चिरमतिहिनस्तिबिलतिभिनत्तिचिर
बिल्वइतिस्वामी विरिचिरि ... मडुजिह्वो
मायामित्यतोच विशेषणसमासः नक्तं
रात्रिमलतिभूषयतिभूताश्रयत्वात् अल
तिवारयतिवानक्तमालः कंजुवेजलंवा रं
जयतिकर्मण्यण् त्यजरमीतिनिर्देशात्
क्वित्यपिनलोपः णिलोपस्यस्थानिवत्वा
न्नोप॰ ताहङिः करजः लोपाभावेस्वार्थे
कन्नकरंजकः चत्वारिकरंजइतिख्यात
स्य ५ ॥ प्रकीर्यः पूतिकरजः प्रकीर्यः
कलिकारकः ॥ कलिकिनिगुल्मेप्रकीर्यत
इतिकृतपसगात् इरेणलिष्यतेवाकिर
तेर्ण्यतिएवंविप्रतिषेधाद्दीर्घरपरत्वेचप्र
कीर्यः पूरुः क्लिः पूतिडर्गंधः तद्योगात्
पूतिकारवृतिडीषि पूतिकरजेत्कलिं
करोतिकर्म) पूतीकः पूतिकइतिमाध
वः पुनातिपिनितिडीकाटयसतीकन्नेत
क्वपूतीकः पूतिकापूतिकइतिकलिक

लिकरोतिकर्मण्यण्कलिकारः स्वार्थेक
न्कलिकारकः चत्वारिकंटकारंजइतिख्या
तस्य ४ ॥ करंजभेदाः षड्ग्रंथोमर्कट्यंगा
रवल्लरी ॥ षड्ग्रंथ्यादयः करंजभेदाः षड्
ग्रंथयः पर्वाण्यस्य प्रत्यग्रंथेरुपसर्वेतियो
गविभागात् ॥ षड्ग्रंथ्याः मर्कटीवल्यपल्ल
वत्वात् मर्कः सौत्रात् शकादिभ्योटन्गौरा
दि मर्कटी अंगारवल्लीवल्लरीच्छाकपार्थिवा
दिः करंजभेदानामेकैकं ३ ॥ रोहीरोहि
तकःप्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥ रुहःस
त्ववश्यंरोहतिश्रावण्येतिणिनिः रोहीरुहे
रितच्च रोहितवर्णयोगाद्रोहितः स्वार्थेक
न् रोहितकः प्लीहनाशकत्वात्प्लीहश
त्रुः दाडिमपुष्पमिवपुष्पमस्यदाडिमपु
ष्पकः चत्वारिरोहिडइतिख्यातस्य ४ ॥
गायत्रीबालपत्रः स्यात्खदिरोदंतधावनः
॥ गायंतंत्रायतेइतिगायत्रः कः गायत्री
गौरादिः गायत्रीखदिरेस्त्रीस्यादितिरभ
सात् खदिरेस्त्रीत्वमेव वक्ति गायत्रीणं
तथेतिवैद्यकात्क्लीबोपि बालः सूक्ष्मः प
त्ररूपत्तनयोस्येतिबालतनयइतिसुभू
तिः गायत्रीबालपत्रश्चेतिएवंतंत्ररत्नमाला
त्कंटकित्वात्खदतिहिनस्तिखदस्थैर्येहिं
सायांच इषिमदिखदिभ्यःकिरच् दंतान्धा
वयतिशुद्धान्करोतिबहुलमन्यत्रापीति
युः करणेल्युड्वादंतधावनः ॥ चत्वारि
खदिरतरोः ४ ॥ अरिमेदोविट्खदिरे ॥
अरिविक्ष्याकरोमेदोस्नेहोस्य अरिमेदः

विड्विष्ठात्तद्गंधित्वात्विड्खदिरः
दुर्गंधखदिरस्य ॥ कदरःखदिरेसो
मवल्कोपि ॥ कंजलंदृणातिसितेसो
त्वात् दृविदारणेःचुकेनजलेनदृणा
तिवाकदरः सोमश्चंद्रःशौक्ल्यात्तद्व
द्वल्कंवल्कलमस्यसोमवल्कलः ॥
हेमशुक्लसारखदिरस्य ३ ॥ अथव्याघ्रपु
च्छगंधर्वहस्तकौ एरंडउरुबूकरुचक
कश्चित्रकश्चंचुः पंचांगुलामंडवर्ध
मानव्यडम्बकाः ॥ व्याघ्रस्येवपुच्छम
स्यव्याघ्रपुच्छाकारपत्रत्वाद्व्याघ्रपुच्छइ
तिस्वामी गंधर्वस्यमृगविशेषस्यहस्ता
कारंपत्रमस्यगंधर्वहस्तकः आईरय
तिप्रेरयतिचालयतिवायुमितिवाऽऽल
कान्हासइतिश्रेंडच् एरंडइतिमाधवी
तक्रमहांतंरोगंवारयतिशोषयतिस्नेह
कत्वाद्वलवंतमपिशोषयतिवाउल्का
दिनिपातनाद्वकः तकहेकोटीवेत्स्ती
यः उरुबूकः क्रमुकोनिवुलोहिजलएरंड
उरुबूकइतिबोपालितः तथा उरुबूको
रुबूकव्याघ्रदलाश्चेतिरभसः अतएव
रुत्वात्स्वयश्चउरुबुकः रौतेबौडल
काउरुबुकः आद्योरुत्वात्तीयोदीर्घ
श्च कायस्यादुरुबूककातैलमद्भितइति
वैद्यकात् चित्रंप्रागुक्तं ततःस्वार्थेकन्
चित्रकः चचतिस्वल्पमपिवायोचलतिच
चिमकिरातौबौडलकात् भेदिन्यादि
नातः मृगाद्यादित्वात्अत्तः तस्यएव्यस्यांगु

पा॰ शृं॰ १४९

147

फलेः संख्याव्ययादे अंगुलेरोहणीति स्वः
ख्रेहाकाणिमसमासार्थे मुख्योभिरंगुलिः संखे
धेनोपपद्यते तस्मात्सामर्थ्यादंगुलिमह
शेहावंवपवेपुवर्तमानांगुलिग्रहः समा
श्रीयते पवंवपवर्गोगांगुलिग्रहः सप्तव
सामर्थ्योदस्यासूत्रस्य विषयः मुख्यत्वात
स्वरूपेत्यादिनैवासिद्धेः इतिन्यासमहापा
पंचांगुलपवंडपर्यायोपि अंगुलेहोरुणी
तिसूत्रेणैवासिद्धेः द्विविभ्यामितिलिपित्व
विन्यालिपिः नलोपाभावश्चेत्यन्ये चंचु
स्नोघ्रोहियांपुंसिगोनाडीचव्यडम्बकड
तिमेदिनीकरः पञ्चात्मकेहस्तेपंचांगुल
यदूवास्यहि द्विविभ्यामित्यच् पंचांगुलः मे
डूयतिग्रच्चमंडः आमलकाद्विधामंडपे
दंडेमोचरूच्चयोरितिरभसः आमंडस्तुआ
कारप्रश्लेषात् आमंडपंचांगुलवर्धमान
गंधर्वहस्तइतिहारावलीदोषोहिरण्या
मंडः गंधर्वहस्तोमंडआमंडोव्याघ्रपुच्छ
कइतितारपालः वर्धयतिसंपत्तिमस्या
नेहूवयितंशीलमस्यावर्धच्छेदनष्टवाः
योः ताच्छील्येचानश्वर्धमानः व्याडइति
विकटूभुष्यमेकरोति व्याडे मलेनतस्याय
ति अविलविलेसनेपांतात् एवलिवा
बाडलकाद्यचिव्याडम्बनइतिव्यामी १
पकाशेरंडस्य ११ ॥ अल्पाशमीशमी
रःस्यात् ॥ विधिनाशमीतिशमयति
ग्रहादिदोषान् अच्छागोरादिः शमी कुही
शमी छेदाभ्यावइतिकुस्वाशमीशमीरः

यद्यपिस्वार्थिकाः प्रकृतितोनुवर्तन्त इति
स्त्रीलिंगेनैव प्रकृतिगतेनभाव्यं तथापि
पुंलिंगतालोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येतिहेति
कारः कुहीशमीत्यादिनारःस्वार्थिकत्वा
ल्लिंगव्यत्ययः शम्यादेर्वेति त्रिशाकटायनः
एकमल्पशम्याः २ ॥ शमीसक्तुफला
शिवा ॥ सक्तुवल्पशुभ्रफलत्वात्फलम
स्यसक्तुफलाः जातिपाठात् पाककर्णेत्या
दिनाङीष् हेत्यादिः शिवाप्राणुक्ता त्रीणि
शम्याः ३ ॥ पिंडीतकोमरुवकः श्वसनः
करहाटकः शल्यश्चमदने ॥ पिंडाकार
फलयोगात् पिंडंतनोतिअन्येभ्योपीतिडः
पिंडेमितोवास्वार्थेकनि पिंडीतकः मरुम
रुहेशंवकतेगच्छतिप्राप्नोतिककिवकीत्या
दिगत्यर्थधातोर्मूलविभुजादित्वात्कः म
रुंवातिवामरुवकः निर्जलेपिछामितिश्व
सनोनेत्यादिः केनजलेनरहितेरूहत्याहे
वजर्थेकः करहोमरुस्तमहतिप्रणकनो
करहाटकः शलगतौ अच्छादित्वाद्यच्
शल्यशरस्तद्वत्कंटकयोगात् शल्यला
लक्ष्मादिः त्वेडाशंकुशरेशल्यंनारकिमे
दूनतुमदइतिनालक्ष्यादैरभसात् मदय
तिमदनः षट्सप्तकारंडइतिख्यातस्य
६ ॥ शक्रपादपः पारिभद्रकः भद्रदा
रुद्रुकिलिमंपीतदारुचदारुच पूतिकाष्ठं
च सप्तस्युर्देवदारुणि ॥ शक्रध्वजोपय
क्तत्वाच्छक्रपादपः पारिभद्रऊतः भद्रक
ल्याणकरत्वाकभद्रदाविति क्लीवे भद्रदा

रा॰
मं॰
१४८
148

हालाङ्कोलीवृक्षमित्यमरमालाः ङ्केस्यापि ङ्केन
ङ्केलकयोर्विवित्ति त्रिकाण्डशेषात् ङ्कोलक
स्कंधेकिलिम नियमस्य किलतिशेत्यंक
शेति किलशेत्यङ्कोडनयोः भिदेः किम
जिति भिदेः केलिः स्त्रिनितिस्यापि नत्रेभिः
देलिमस्त्वगुत्याहतणां बाडलकात्तलोपि
तुणामसमासोबाडकिलिमस्य पीतवर्णोः
दाकत्वात्पीतदारु दारुकं पूतिङ्गंधका
ष्टमस्य पूतिकाष्ठं मस्रोति डुकिलमपीति
काष्ठयोर्विग्रहभेदश्रमनिवासार्थेशक्रपा
दपत्वाद्देवदारु रूपभेदान्द्वीवत्वमुक्तं
शक्रेपुरः पद्यणसिदेवदारुं महाद्रियत्नः
लवदेवदारो इतिरक्षप्रयोगास्तु लक्ष्म
पि श्रेष्ठोदेवदारोः ८ ॥ अथद्वयोः पाट
लिः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा
हा कृष्णवृन्ताकुबेराक्षी ॥ पटंविसरणे
हठवालातिश्रत्पटगतो बाडलका
त्किः अलनीत्याहिनाबडलवचनात्
लिङ्गा पाटलिः पाटलेति श्रातोउपस
र्गेइतिटापि पाटलावडपुष्पफलत्वात्
मोघानमोहयति अचिपञ्चादित्वात्
त्वेवा अलिप्रियाविशालाग्राम्यमोघापा
टलिर्द्वयोरितिवाचस्पतिः अतएवाबह
योरितिसाविधानात् पाटलिनैवसंबध्य
ते मोघास्त्रीपाटलादृते मोघेत्रिधुतिरा
थैकमितिरुद्रात् मोघापिकाचस्थालीन
काचस्थालीवर्णेतेतस्याः स्थालीभाजने
कृष्णवृन्तत्वात् काचस्थालीफलेरोहतीति

सांकरं फलन्त्वाहितुपधात्कः तत्सकपोतक
तोत्वलक्षफलेरुहा कृष्णंवृन्तमस्याः कृ
ष्णवृन्ता कुबेरस्येव कपिलवर्णपुष्पफल
रूपमक्षित्रस्याः बडव्रीहौ सकोषीत्वाहि
नाषचकुरोषकुबेराक्षी सप्तपाटलीति
ख्यातस्य ९ ॥ श्वेतास्यात्काष्ठपाटला
॥ वसंतदूतीतम्बीकीतान्त्यपुष्पभुवा
सिनी ॥ श्यामाकीप्रियवल्लीच श्यामामतम
हिलाह्वया लता गोवंधनी गुन्द्रा प्रियंगुः
फलिनी फली विष्वक्सेनांगपफलीका
रम्भाप्रियकश्चसः ॥ श्यामउक्तः श्या
मोवर्णोस्त्यस्याश्चेत्याद्यजंतात् टाप् श्या
मामहिलाह्वयामहिलाख्येतत्पर्यायोप
नामिकेत्यर्थः लताउक्ता गोविभूमोवं
धतेकर्मण्यणुनः वृष्णीषृगोवर्धनीबडल्पूः
पयोगात् गुद्धतेक्रीडत्तेनया गुन्द्राक्रो
डायांस्फायोन्त्याहिना बाडलकात्तकं
तुंचगामवें इतिङ्कोम्लतेगच्छतीति श्राते
इतिके ष्टवोटलोटत्वात् गुन्द्रा प्रियंगच्छ
तिस्मगघादीनि पातितः स्मगघादीनि
पातनात्कप्रत्ययोडिहिलोपः उपपद
स्यचनकारागमः प्रीणातिबाडलका
दंगुपिवीप्रियंगुः फलमुक्तंतयोगा
त्फलिनी फली गौरादिः विष्वक्सेनो
वश्मलिश्चवुविष्वक्सेनांगंपधानफल
मस्याः पाककार्णात्याहिनारोषगंधफ
लीकपेविलेपमस्वातिगच्छतिबाडल:
कात्कः कारम्भाः प्रियकडक्ताः सत्यनेन

रा॰
मुं॰
१५५
149

स्त्रीलिंगोपि पुंलिंगइति त्रिलिंगे शोणा ह्वायमपि
वेगोः १२ ॥ मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंग
टुंटुकाः मण्डूकजो रल्लुकः प्रियजीवश्चाव
लभाः एषकः शिम्बोजभूहन्नः मल्लकोज
म्बुहल्लकः श्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकु
टन्नटाः शोणकश्चारलुः ॥ मंडूकस्येवोन्न
मम्बुहं पर्णमस्य मंडूकपर्णः पत्रैर्णा
मेषलोमाकारैस्य पत्रोर्णः नटतिवातेन
अचूनटः कट्वांगिनि तीलाणान्यंगान्यस्य कट्वं
गः वातेन टुंटुइति शब्दायते सिराभिः १
कायतिटुंटुकः सिवेनोणादिकोनः श्योति
त्यादिनाकृद्र गुणाः स्योनइतिजयादिभ्यः
स्योनं सुखमकतिश्रश्ण स्योनाकोदन्त्या
दिः श्यायतेशैषू गतौपिनाकादित्वान्
कः आकारस्योत्वंच श्योनाकतालसव्यादि
रपि शुकनासेवास्य पुष्पं शुकनासातत्वो
नाह्वर्षश्राद्यच शुकंनासयतिशब्दायते
नासशब्दाणुशुकनासइतिसर्वधरः ऋ
लुःक्षः दीर्घवृंतमस्यदीर्घवृंतः कुटन्न
वक्रीभवन् वाधकानानटतिस्पंदतेकटन्न
टइतिस्वामी शोणतिशोणएव शोणअचुल्या
र्थेकः कृजादिभ्योवुन्नवाशोतेरकः कापि
लिकादित्वेअरलुः ऋगतौअर्तिऋभ्या
मुडुच्उरडुरित्यपिपाठइतिसर्वधरः ॥
ह्वादशशोणाद्वैतिख्यातस्य १२ ॥ तिष्या
फलत्वामलकीत्रिषु अमृतावयस्था
वजातीरसफलाशिवा ॥ जातीरसंश्री
फलेचांतच्छंचामलकंफले विषडुसेना

गेधफलाकारेभः प्रियकावमा सेवतेकमल
वासंतः कल्कोह्वायो विभीतकः नाक्षस्तुषः
कर्षफलोभूतावसः किलद्रुमः ॥ तिष्यः पु
ष्यः पुष्यः तद्युक्तेमासेफलमस्याः अजादि
पाठात्टाप् नित्यमामलकेलत्मीरितिश्र
तेलिछंमंगल्यफलमस्याइतिवा आमल्य
तेभेषज्यायप्रियतेमलमलधारणेकृजादि
भ्योवुन्गौरादिः आमलकी त्रिषिति आमल
कआमलकं नास्तिमृतंमरणमस्या अनया
वामृतावयोयौवनेतिष्ठतिस्थिरीभवतिअन
यावामृता वयोयौवनेतिष्ठतिस्थिरीभवति
अनया स्याश्रेत्यादिनाचजर्थेकः वयःस्था
कायलिष्ठत्यनयाचजर्थेकःकायस्थेत्यपि
कायस्यात्हरीतक्यामलक्योश्वश्रकीर्तिते
तिरभसः चत्वार्यामलक्याः ५ ॥ त्रिलिंग
इति ॥ भीतंभयंविगतमस्मादभयंकरोतिवि
भीतेनोमधातोरपिताल्कृजादिभ्योवुन् भीते
भयेविगतेवास्मात्भीतमस्मादिति कपिवोभूता
अयत्वात् विशेषेणभीतमस्मादितिकपि
वाविभीतकः त्रिलिंगइतितेनगौरादिङीष्
विभीतकीविभीतकंच अक्षोतिव्याप्नोति
अचुअक्षुतेवो अशोदेवनइतिसः षत्वेकत्वे
अक्षः तुष्यतिरोगोनेनस्यतजर्थेकः तुषः तो
षयतिवोइगुपधात्कः धान्यत्वचितुषः षोडशि
विभीतककरावपि इति वृधन्यालोकइरभ
ाटेः कर्षःपलचतुर्थभागःतत्प्रमाणंफ
यभूतोद्रुमः कलिर्द्विनलभयादिभीतके
तस्मात्श्रितइतिभारते घट्टवड्डेःगाइतिख्या

सं॰
मु॰
१५०
150

तस्य ५ ॥ अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पू-
तनामृता । हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी
शिवा ॥ नास्ति रोगभयमस्याः अभया ए-
वमव्यथापि सततमुपभुज्यमानायां रोगा-
द्यभावात् पथो वैद्यव्यवहारादनपेता धर्म-
पथ्येति पथ्या वयस्थो ज्ञा कायस्थेत्यपि केचि-
त् पूतं पवित्रं देहं करोतीति तत्करोति ण्यन्ता-
ड्लमन्यत्रापीति अचुपवने एः सपत्रादित्वा-
त्क्विप् तां तनोतीति पचाद्यच् पूतना अमृतो-
का हरिणा वर्णेन इतो मिलितो हरीतः ततः
स्वार्थे कन् गौरादिङीष् हरीतकी हिमवतो
गिरेः प्रभवति हैमवती चेतयति चेतयते ण्वु-
ल् कृञादिभ्यो वुन् वा गौरादिः चेतकी अति-
प्रशस्ता श्रेयसी शिवं कल्याणं करोत्यच् शिवा
एकादश हरीतक्याः ११ ॥ पीतद्रुः सरलः पू-
तिकाष्ठं ॥ पीयते वत्सपायं वा पानीयः क्वि-
श्चेति कर्मण्येतीत्वं पीतश्चासौ द्रुश्चेति पीत-
द्रुः सरति गन्धद्वारा देशान्तरं वा डलकान्मेरो
लजिलचु सरलः पूतं पवनाय काष्ठमस्य
पाणादित्वात्समासः त्रीणि सरलस्य ३ ॥ अ-
थ द्रुमोत्पलः कर्णिकारः परिव्याधः ॥ द्रुमे
उत्पलाकारं पुष्पमस्य द्रुमोत्पलः सप्तमीयो-
गविभागात्समासः कर्णिमधो लम्बिनीं शा-
खां करोतीति कर्मण्यण् कर्णिकारः यत्रिवाक-
र्णिकारः परिविध्यते ताड्यते विविधं हि जनो ऽमे-
नवञ्च परिव्याधः त्रीणि कर्णिकारस्येति ख्या-
तस्य ३ ॥ लकुचो लिकुचो डहुः ॥ लकुचा-
कारं फलं लाति लकुचः पृषोदरादित्वाद्धा-

विपर्ययः पर्वलिकुचः लह्यते ग्रहीतेति ल-
हिः डहिः अदेनेस्त्यगाद्यादित्वात्कुः लकुः
पृषोदरादिः डहुरित्यपि स्वामी त्रीणि डहु-
आ इति ख्यातस्य ३ ॥ पनसः कण्टकिफ-
लः ॥ पनायते स्तूयते ऽयं पनेर्वेतसवा-
हसादिवसपनसादयश्चेति निपातितः
पिनस इत्यपि पाठ इति सर्वधरः कण्टकाढ्य-
कं फलमस्य कण्टकिफलः कण्टफल इति भा-
षा कण्टफलश्च द्वे कण्टफलतरोः २ ॥ नि-
चुलो हिज्जलो ऽम्बुजः ॥ निचुल्यते समुच्छ्रा-
यते ऽयं चुल समुच्छ्राये घञर्थे कः निचिनो-
ति पत्रं शाखादि सञ्चयं करोतीति कषः कल-
तीति वा डलकारलोपश्च लचि पृषोदरादि-
त्वान्निचुलः अम्बुनो जातो ऽम्बुजः जलमे-
ति अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते इति क्विप् तत्कृ-
त्वा गच्छति जलमस्या जातं तादित्वाज्जल
शाहूस्य ए निपातः इज्जलः ॥ निचु-
ले जले हि जलाइति छमातह हिज्जलो ऽपि
त्रीणि हिज्जलस्य ३ ॥ काकोदुम्बरिका
फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ काकप्रियत
उदुम्बरः काकोदुम्बरः गौरादित्वान्ङीष्कन्
स्वार्थे काकोदुम्बरिका फलतीति निष्पद्य-
ते फलनिष्पत्तौ फलि पादीत्यादिना उप्र-
त्ययो गुणः गुणाभावस्तु फल्गुः पृषोदरा-
दित्वाद् ह्रस्वः स्त्रीत्वे फला वस्ते भिधेय
वनस्थे सरस्वतीति मेरादिनिः मलात्या-
पान्त्या तिमलयूः क्विपं तां मले पापे वा कि-
हेव वेले केकपाणि मलइति धरणिः मले

रा॰
मे॰
१५१
151

पचति शुक्लगन्धायो बाडलकात् क्वि''' वी
त्यादिना क्विपूतीर्घे त्वं च मलदूषित्यपीति
स्वामी नक्तमनक्तस्येधो भागे फलतीत्यपुश्र
मूर्धत्यादिना मग्नमुलकुबकब्रीहिर्वा नक्त
नेफला चत्वारि करञ्जस्येति ख्यातस्य ५
॥ अरिष्टः सर्वतोभद्र हिंगुनिर्यासमालका
ः पिचुमर्दश्च निम्बः ॥ सेव्यमानात्कस्माञ्जा
ति रिष्टमशुभमित्यरिष्टः अतएव सर्वतोभ
द्रः हिंगुकारो हिंगुर्गन्धो वा निर्यासो ऽस्य हिं
गुनिर्यासः मलति रोगाभावो मलमलधा
रतो तुन्नमालकः पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति
पिचुमर्दः पिचुमर्द इति स्वामी पिचुर्नो कु
ष्ठभेदे चेति मेदिनिः नीयते नमयति रोगं
वानयतेरुत्वाद्दश्चेति वन्तुरुक्तत्वेति
म्बः षट्निम्बस्य ६ ॥ अथ पिच्छिलाग
डुशिंशपा कपिला भस्मगर्भा सा ॥ पिच्छ
ला उक्ता न विद्यते गुरुरस्मादित्यगुरुश्चा
स्कीव शिंशिपायांयो गकेलक्यनित्रिशि
तिहृङ्ः शीश्चेशीर्षं वा पातिकः पृषोदरा
दिः हितालक्यादिः शिंशिपा चष्टलथाश्च
श्रुषाश्चतशिंशपाश्चेति शभेदात् अगुरु
सावा शिंशिपा अगुरुशिंशपेत्येके नामे
ति स्वामी कपिल उक्त स्तत् पाण्डुकपिला
भस्मेव गर्भोस्या भस्मगर्भा त्रीणि शिंशपा
याः ३ ॥ सा कपिलवर्णाशुभ्या सती भस्म
गर्भेत्युच्यते शुक्लसारत्वाद्भस्मगर्भेत्याइति
बहुव्रीहिः एके २ ॥ शरीषस्तुकपीतनः
भंडिलः ॥ शीर्यते सोक्रयात् शृणाति रोगं

वा शॄ हिंसायां किरिति शृणातेरीषन् किच्च १
शिरीष तालव्यादिः मूर्धन्यान्तः शिरीषः १
कोविदशिष्टस्त्वभेदात् कपीतन उक्तः
भंडयति सोक्रमायीत शुभ्यातं दहमतिवा
भंडि कल्याणे बाडलकात् मालिकलेत्यादि
ने ल्लचुभंडिल्लः भंडिरश्च भंडिरो भंडिलो ने
ति वाचस्पतिः त्रीणि शिरीषस्य ३ ॥ अ
थ चांपेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ चंपा
देशोभवः चांपेयः ढकुच मति वियकानि
ति च मे क्विपि अनुनासिकस्यात्रिफलोरि
ति दीर्घः अलिपेयत्वात् पेयः तयोः कर्म
धारयः चम्पते लिमिरिति कृजारिभ्यो वु
न् बाडलकात् सुगागमश्चम्पकः हेम
वर्णपुष्पत्वात् कनन् हेमपुष्पकः त्रीणि चं
पकस्य ३ ॥ एतस्य कलिका गंधफली स्या
त् ॥ एतस्य चंपकस्य कलिका गंधः फल
मध्ये स्याः पाककर्णेत्यादिना ऽङीषु गंधफ
ली प्रियंगौस्त्री गंधफली पंचकस्य च को
रक इति रुद्रः एकं पंचककलिकायाः १
॥ अथ केसरे बकुलः ॥ केसराः सन्त्यस्य
अच् सविल्तकिसलयकेसरसभा इत्यम
भेदात् दंत्यसमध्यः तालव्यमध्योपि प्राक्
किंजल्कः केसरइति अनुशासनः कविभि
रुच्यते वर्ण्यते असौ बाडलकात् बवयोः ल
कुबकुलः केबकुलस्य १ ॥ वंजुलोशो
कः ॥ वंजुल उक्तः एतद्धने तपस्यंती गो
ती मनो वध्य प्राप्यो न पशोकाव भूवेत्यागमे
हृत्यशोकः अश्नुते वा पृषोदरादिः शवशो

पां
मुं
१५२
152

केप्रीतिप्रदिकाण्णिनाटच्च शोकस्तत्रनजि
त्यशोकः अशोकस्य हेमशोकस्य २ ॥ स
मोकरकदाडिमो ॥ करोतिफुल्लकजाति
भोबुद्धकरकः दलनेदालः दलविदारणो
दालेनविदारणोनिवृत्तोनिष्पन्नःभावप्र
त्ययांतादिमप्रत्ययः इतीमप्रभृतयोर्दि
कइतिडकारःदाडिमः दाडिम्बमाद्रविडी
दम्बाहलस्तकवद्भावइतिमतादाडिम्बो
पि हेदाडिमस्य २ ॥ चांपेयःकेसरोनाग
केसरःकांचनाह्वयः ॥ चांपेयकेसराबु
तो नागोहस्तीतन्नामाकेसरः नागकेसरः
रः नागप्रियाणिकेसराणीति चम्पकप्रियत्वात्
वाद्वर्णेभसंपो[illegible]ना नागकेसरः षट्पद
प्रियइतिवक्रमः कांचनाह्वयः स्वर्णपर्यो
यनामकः इत्यर्थः चत्वारिनागकेसरस्य
४ ॥ जयाजयंतीतत्कारीनादेयीवैजयं
तिका ॥ जयतीत्यच्चजयापिद्रित्यजयंती
दृश्यैवहिवसिभातिमाधिगाडिमेडितिनं
दिमध्येतिफच्चफषितोङीपजयंती तत्का
रियतितत्कंप्रतिप्रत्ययदेवात्थयंतीत्यनो
त्कारी नद्याप्रभवतिदकिनादेयी विजयं
तसोइदस्यैवैजयंतीततःस्वार्थेकन्वै
जयंतिकायद्वावैजयंती पताकातैवद्धे
तिप्रतिकृतौकन्वैजयंतिका पंचजयंत्या
ः ५ ॥ श्रीपर्णमग्निमंथःस्यात्कणिका
णिकारिका ॥ श्रीःशोभातत्कृतपर्णमस्
स्यश्रीपर्णी अग्न्यर्थेमथ्यतेऽग्निमंथः कर्म
णिघञ् पतन्त्वादहयमंथघणः श्रोत्र

मोग्निमुखैति कर्णातिभेदेमे शोभाह्वायते
कुजातिभ्योवुञ्नदात इयेकणिका गणिकारह
गणिः तत्करोतीतिश्रणत्वङीपुस्वार्थेकन्गणि
णिकारिका जयोक्का पंचगणिकारीतिख्या
तायाः ५ ॥ अथकुटजःशक्रोवत्सकोगि
रिमल्लिका ॥ कुटेनकौटिल्येनशृंगाग्रेऽयं
लजायतेडःएषोटेनाहित्वाड्डत्वकुटजः
प्रत्यायणिकोटजशाकोटजः कोटीतिवेदः
शक्रोतिरोगान्हन्तुंस्फायोत्यादिनारक्
शक्रः इन्द्रप्रियत्वाद्वा वदतिस्थिरीभवति
वदेःसःवत्सः वक्षेत्वचेवत्सइतित्रस्वामी
ततःस्वार्थेकन्वत्सकः गिरिमल्लीवइवा
र्थेकन् गिरिमल्लिका चत्वारिकुटजस्य ४
॥ एतस्यैवकलिंगंइन्द्रयवभद्रयवंफले ॥
कलिंगमयतिकलिंगःकलिंगानिबीजानितामं
ग्रंतमेव्यत्तन्यथातनागमः खिचूडिशुकलि
गः यवाकारबीजत्वात्तयवं इन्द्रप्रियत्वा
दिन्द्रस्यबीजमिन्द्रयवंभद्रंकल्याणक
रत्वात् ततःकर्मधारयःभद्रयवं कलिंग
इन्द्रयवःपुमानित्यमरमाला हर्षनाहिन्द्रय
वःपुमांश्च तत्रैवस्त्रीकोडपाहात् कलिं
गाद्रीचपुंस्त्वमपि एतत्रयंकुटजस्यैवफ
लेनान्यस्येत्येवकाराथः ३ ॥ कृष्णपाक
फलाविश्राकृषेणःकरमर्दके ५ कृष्णं
पाकेफलमस्यकृष्णपाकफलः इह कृष्ण
पाकफलेमेद्यातविग्रहोतविपर्ययात्प्र
इयावड्डविधाः प्रयोगाहृष्यंतेकृष्णपा
कः कृष्णफलपाकःपाकेफलकृष्णइत्या

ना॰ मं॰ १५२

153

दयः अत्रकोषधाकानि ग्रंथगौरवभयान्नोलि
खितानि आविग्नमावेगः भावेकः आदित
श्चेतिनिधानत्वं तद्योगादुच्चि आविग्नः नीव
नयतेस्वाङ तयानवलतिवाकः आविग्नः
स्तुकुमिनोतिषिज्जवंधनेकृदन्तस्यापिमि
हृषोनः कृन्हृतिडुपतिश्रनिस्वापिभो
नहृतिनः दृषाभेणान्त्वमितिम्पषेणाःम्ट
भातिमर्दयतिवाणडुलमर्दकः कशेमर्दको
स्याकरमर्दकः करमर्दः भिमोषोमृवशुष्ठ
कहतिष्णुभोगाः चत्वारिमणिग्रामतइतिख्या
तस्य ४ ॥ कालस्कंदस्तमालःस्यात्तापि
च्छोपि ॥ कालःकृष्णःस्कंधोस्यकालस्कं
धः तास्यतितिमिवश्निम्पाकालत्वतमाल
तापिनः च्छादयतितापिच्छः शीतच्छायक
त्वान्तापं च्छ्यतिश्रातइतिकः तम्भकषीकः
तीक्ष्णमोस्त्रकि दृषोदरादित्वात् लकपतेव
निरनुनासिकोपि तथा च कविकल्पलता
यां रविमिवतापिच्छविराजितंवनमिति
छ्रेषः चीणितमालतरोः ३ ॥ अथसिंधु
कः सिंदुवारेंद्रसुरसौनिर्गुंडीद्राणिकेत्य
पि ॥ स्यंदयतिजनंस्यंदेसंग्रकारणेष्वु
तिनः संग्रमावरणं च चत्वार्थेकत्वसिंधुकः
स्यंदंवृणोतीति श्रणसिंधुवारः दृषोदरा
दिः शोभनोवरसोः ऽनुवासमोन्द्रसुरसः ३
तिषष्ठोसमासे वर्णविकारे प्रकारस्येक
इंद्रसुरसइतिस्वामी निःशेषेणगुंठते
वृणोतेइतिकर्मणिच्च गंडिरपरिपोव
तोपिभूवादेराकृतिगणत्वादिदृक्वाः निर्गुं

डीनिर्गुंडीव सुरसत्वादिंद्रमानयति श्र
ते: णंगतात्कर्मणि श्रणस्त्रीपुकन्द्रत्वात
वदंद्राणिका इंद्रमानत्वं आनयतिप्राप
यतिवा पंचनिर्गुंडइतिख्यातस्य ५ ॥
वेणीगरागरीदेवताडोजीमूतइत्यपि ॥
वे - - - - - देवताडोपिवेणी
स्यान्त्वमीणणमपियोछ्यतिइति रमसः तो
स्तात्वात्तत्त्वरा देवताडेखरातीत्याके त्रिष्वु
स्याकृदेमेवमानितिरमसः गरणातेरष्टु
गौरादित्वेभगरीकेचित्तवरागरीत्येकमा
हुः तत्रखरं विषमाणिरतिमूषकविष
हरणात्वरागरीतितत्स्वामी अंगदेवं
ददातिश्रगरीत्यन्ये देवमिंद्रियंताडयति
तीक्ष्णत्वात् श्राणिदेवताडः देवोमेघस्त
द्वर्षितिस्थानेवस्तकमिंद्रियमितिमेदि
निः महौषधत्वात् जीवनेमूतंबंधनेश
व्रमूढंबंधनेजीमूतः दृषोदरादिः अलक्ष्मा
दहायकत्वाज्जीमूतइवेतिस्वामी पंचदे
वताडस्य ५ ॥ श्रीहस्तिनीतुभूरुंडी
॥ हस्तेकरोतिहस्तइति आवश्यकेणि
निः श्रीयुक्ताहस्तोहस्ताग्रसदृशोपत्रंश्रीह
स्तः सोस्यामस्तीतिनिः ङीपिवा श्रीह
स्तिनी भुविरोहतिक्काडिवाडुपधत्वा
त्कः दृषोदरादित्वान्नकारडकारौ भूरुंडी
गौरादिः हेमाधारिलेन्द्रभवायाः वकुल
शुभ्यामलोहितपुष्पायाः सिरिहस्तिनो
तिख्यातायाः २ ॥ तच्छत्वत्स्याद्धेमलिका
भूपदीशीतभीरुश्च ॥ तेणाकृत्स्नात्स्यान्ने

प्रायेण जायते इति तत्र माधुरिति यतना
णोत्पन्नं मन्यते भूमिं धार्यते मल्लेबोडल
कात्वः इः ततो ङीषु स्वार्थे कनि मल्लि
कामल्लिकेत्यत्रास्त्रमं गन्धमल्लिगोयिव
हितिवल्लमाणवात् भुविपदं शाखाल
त्रिमूलमस्या गौराटी ग्रैष्मकत्वेन शीता
त्वबङ्मयाशीलेयमिति ··· शतबहु
वोवियोगिनोभीरवोस्याः शतवीरुरिति
त्ववाचस्पतिः चत्वारि मल्लिकायाः ष
॥ सैवास्फोटा वनोद्भवा ॥ सैव मल्लि
कावनोद्भवा आसमंतात्तमभयति वर्धते
कर्तरि क्तः आस्फोटयति वा आस्फोटता
एघोटवादित्वाद्ध्रस्वत्वे आस्फोटेति त
स्वामी आस्फोटता विस्फोटता योवनम
ल्पर्कपर्णयोरिति तिरीघोटोरभसात् हो
वोरित्यास्फोता पके १ ॥ शेफालिका
तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ शे
फाली फलति विकसति शेफालिकाः ए
घोटवादिः शेरते शेफा अलयोऽस्यामिति
शेफालिस्ततो ङीषि स्वार्थे कनि शेफालि
केति स्वामी शेफालीत्यपि कश्चित्तर
था शेफाली भ्रसवलन्तु रुहमा स्वपीति
प्रयोगदर्शनात् सुष्ठु वहन्त्यामोदमसु
सुवहा निर्गुण्डी उक्ता सा सौ शेफालिका
नीलकाद्याः सुवहादेत्यादिः चत्वारि शे
फालिकायाः ष ॥ सिता सौ श्वेतसुरसा
भूतवेशी ॥ शेफास्तु नीरसोस्याः सुरसाश्वे
ताचासौ सुरसा चेति श्वेतसुरसा पतेनशे

फालिकामात्रं सुरसेति कविते भूतानि
वेशयत्यास्फोटयति भूतवेशीति स्वामी भू
तयक्षं वर्षावि शांतिवा द्वे तस्याः श्वेतपु
ष्पायाः २ ॥ अथ मागधी गणिका
यूथिकाम्बष्ठा ॥ प्रायेण मगधदेशे भ
वतीति मागधी चित्ताकर्षणाद्गणिकेव
श्येव गणिकेति स्वामी यूथं पुष्पहेरम
स्यामस्ति अत इति ठनौ यूथादयश्चेति यौ
तेस्य कन्व टीचेत्वे ङीषालैवयोतीति यो
थिकेत्यन्ये अम्बेव माते वप्रीत्येति ष्टि
त्वपीतिकः अम्बष्ठत्यादिना षत्वे ज्याप
रिति कस्वत्वे अम्बष्ठेहेति ष्टिवाम्बष्ठा
चत्वारि यूथिकायाः ष ॥ सापीता हेम
पुष्पिका ॥ सा यूथिका पीता पीतपु
ष्पा हेमवर्णपुष्पमस्याः कपि हेमपुष्पि
का हेमप्रतिकृतिर्वातत्वा पके १ ॥
अतिपुष्पापुण्णगंधाजातोज्वलास्ववर्णे
यूथी हरिणीच ॥ अतिमुक्तः पुंड्रकाः
स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥ अतिक्रां
तो मुक्तां शौक्ल्यात् अतिमुक्तः पुंड्रइव
पुंड्रकः पुंड्रदेशे भव इति स्वामी मंडि
भूषायां पंडि च वेत्यतो भायोत्यादिना र
रू एघोटवादित्वाद्यत्वे पुंड्रकः पुड्र
ते पुष्पग्रहणार्थे खंड्यते खडि खंडने
पुडि चेत्यतो रकि कनि पुंड्रक इति वा
वसंते पुष्पंतीति कालात् साधु पुष्प्यत् इ
पच्यमान इत्यादिना अणि वासंती मधौ वै
त्रे माधवी वा पुष्पतीति एवं वरात् माधवी

गं
मुं
१५५
155

लताउक्तामाधवीलतेतिसंख्यातांविमुक्ती
ते वैशाखेमाधवःकुलेमाधवीवातिमु-
क्तकइतिवंतिदेवः श्रीतिमुक्तकस्तुमंड-
पलतामंडपउच्यतइतिउसभूतिः ॥
सहयेनचमाधवीलतायेनहिसहष्यत्व-
पिसंस्थितिःकृतायैः कोषः पत्राणामि-
वपोषणेनमडतासहणालतामाधवी-
ति पंचमाधवीलतायाः ५ ॥ सुमनाः
मालतीजातिः ॥ विदुष्यतियसाउष्ट-
लतामेदेनभिद्यतइतिव्याडिः सुमनाः
याखपत्रेणपटोलादिष्टयोक्तयेतिस्र-
श्रतत्तखीनातुसुमना
मलाधारतीबाडलकाटतचुगोवाहिति
पातनाउपधायाहीर्घत्वेमालतीति
मालत्वीलातिमलोवि-
सुः तमततिश्रीणाहडोज्यापोइत्याहि-
नाकत्वेमालतीत्यन्ये जायतेप्रीति-
रनयेतिबाडलकातजनेः कर्त्तरिक्ति-
नजातिः वाउीपुजाती त्रीणिमालत्याः
३ ॥ राजपुत्रीप्रियंवदाहृद्यगंधातैल-
भाविनीच ॥ सप्तलानवमालिका ॥
प्रतिपुष्पंसप्तपर्णानिलातिसप्तमनो-
वुद्धेतानींद्रियाणिबालातिसप्तला न-
वास्तत्यामाला स्याकपिनवमालिका
हेनेआलीतिख्यातस्य २ ॥ माध्यंकुंदं
॥ माघेमासिभवेहिमादित्वाद्यत्माध्यं
कंभुवंदायतिशुभ्रीकरोतिकंभुवंद्यति
वाश्रातइतिकः तस्यकपंकहितीयायाश्र-

लकुंकुणातिशाह्यायतिकुणोहेः कुंदइतिवा
माघ्यःकुंदः कुरंटकइतिपुस्कांडेरत्नको-
षात पुंस्त्वमपि हेकुंदस्य २ ॥ रक्तकस्तु
बंधूकोबंधुजीवका ॥ रक्तपुष्पत्वात र-
क्तकःसंज्ञायांकन्बभातिचित्तंबंधूकः ॥
बंधबंधने उल्कादित्वाद्धकः बंधुतुल्य-
पुष्पत्वात बंधुभिजीवतिवर्त्ततेबंधुजीव-
कः जीवति जीवोजलेतदाश्रयत्वात बंधु-
रिवजीवमस्येतिवा त्रीणिबांधुलीतिख्या-
तायाः ३ ॥ सहाकुमारीतरणि ॥ श्री-
ष्मप्यातपंसहते सहमर्षणे अचूटाप्रस-
हाटंत्यसा सौकुमार्यात्कुमारीवाकुमारी
बलजननात्कुमारयति क्रीडयति कुमा-
रक्रीडायांअपि चौरादिकौ तरंत्यनयावा
तविकारंएवेवतरणिः तरणिः ॥ स्त्रीलिं-
गा ॥ छमणीतरणिःपुंसिकुमारीनो-
कयोस्त्रियामितिमेदिनिः त्रीणिकुमा-
र्याः ३ ॥ विटपाकारायाः ॥ केतक-
सहशपत्रायाः ॥ पिच्छिलदवायाः ३ ॥
अम्लानस्तुमहासहा ॥ पुष्पमापुम्लान-
मस्यनभवतीतिअम्लानः महतीचविम-
र्दंसहाचमहासहासहतेविमर्दंस्यसहा-
या हेअम्लानस्य २ ॥ तत्रशोणेकुरव-
कः ॥ तत्रपीतेकुरंटकः ॥ तस्मिन्नम्ला-
नेशोणेरक्तवर्णेकंटकस्यस्यशेबंधल्लोशा-
त कुतित्तोरनोत्रकापिकुरवकः अल्पम-
करत्वाद्वल्लीनामीषद्रवोत्रेतिवा युवरे-
फोनिकाकारः कुरवकारवकारणामितिर-

त्रि॰
शे॰
१५६
156

कः ऊर्द्धष्टङ्गेगोरोतिसेत्यायोकनडवह्न ऊ
हवकेतिवाकिरातिके ऊहनऊहवकाचिता
मितिबाणः सूनातिशुक्ल ऊहवकऊवा
विष्टचपक इतिख्याडिः तस्मिन्पीतशुक्ले
श्रस्तानेऊहंष्टकः हस्तिसेये ऊष्टवोन्वाति
तिलस्मृतिः ऊर्ध्वेतेज्ञियते ऊहच्छेहनेबा
डलकांहंडः स्वार्थेकन् ऊरंडकइतिम
फमाधवो ऊहंष्टकोपिसमान्येमास्त्रानमा
त्रेपिऊहंष्टकइतिवर्णेशुक्ल्यमपलातकेत
थाकिंकिरातसुरितेऊहंष्टकमितिहला
यधः एकेकं १॥ नीलाफिंटीद्वयोबोणा
हाली चांतगलः तथा ॥ नीलानीलवर्णा
फिंटी-- न्यातेभाहायतेचजिबाणाह्वयोति
त्सकेबाणाश्च हस्यतेलीयतेयज्जहामा
योनाहिः हंत्वहाहामोबाणाभजिष्ण्योति
तिष्ठंत्यांतोमेहिनिः श्रातेः लीणागलति
श्रातेगलः त्रीणिनीलफिंटिकायाः ३॥
सैरेयकस्त्रिफिंडीस्यात् ॥ सीरेभवः शु
ज्वाणकहेत्याहिनाख्यः शुक्लवाणाकष
चुहलसहनिरढकृणायफकफिज्ञहज्ञ
कृकवृष्टकः अरोहण कृष्णाख्य कृष्ण
ऊष्टचकाख्यत्लाप्रत्याग्रसमहिसका
षा बलपत्रकाणेऊतेगम प्रगाधिन् वा
राहृऊसृहाहिभ्यः १७ चतुर्थ्यहितीय ॥
स्वार्थेकः सोरस्याप्रमाणासैरः कष्टेत्तयम
वःहडाख्यः सेत्यायाकनिवासैरीयकः सै
रेयकः सैरीयकः सहचरः सैरेयवसहा
चरः इतिस्वामी शुक्ला फिंनितिवदंतिग

विगोधादिहऊोषिफिंटीष्टपोहवाहिः ऊमाति
ऊः व्हेमतिकसुश्रहनेऊमोष्टिलापश्चेति
ऊलकाहंतोष्ठेतलोपाभावश्चेतिबा
हितादित्वेगोवाहिऊोषिवा हेफिंटीमा
मान्यस्य १॥ तस्मिन्कुहवकेहणो ॥
तस्मिन्सैरीयकेहणाकुहवकः पकमक
णस्य १॥ पीताकुरंटकोफिंटीतस्मिन्म
हृचरीद्वयोः ॥ पीतेसैरीयके कुरंटकः
मधुमाधव्यासीत पीताकुरुवकोफिंटीति
पहित्वाक्वचित्कुरंटकइतिपाठइत्या
ऊःसहचरतिश्रपिकर्णाणपपहाभावे
मित्वासेनेतिचकारस्यानुऊमसमुच्चया
थेवाच्चरेष्टः सहचरीद्वयोरित्युक्तेसह
चरः अन्येषामपीतिरीवेसहाचरइति
पीतिस्वामी हेपीतस्य १॥ ओड्रपुष्पं
जपावक्रपुष्पंपुष्पंतिलस्यपत ॥ ड्रे
बहूनत्रिश्राड्रीभवंतिश्राड्रएवोड्रेड्रेःस्या
येतिरक्तनेकलोटस्यड्रवे ओड्रपुष्पमस्य
तथाओड्रदेशेभववाड्रा उड्रपुष्पाणि हपि
कपिभ्यांवत्वबाडलकाहतोपिओड्रवा त
स्युष्येजवतिशीघ्रेस्रायति जडतिमोऊ
धातवलतोषुहापु जवाजपतिजपेरवि
हापु जपाजवाद्योतुजपाश्रियामितिध
मेहीसः जवाद्योगाहृत्तोपिजवः श्रन्य
वपुष्पमपिजवाख्यंके ओड्रपुष्पमिहवे
पिजवाश्राहः प्रकीर्तितः इतित्रिकांडशे
षः ॥ एकं १॥ प्रतिहासशतप्रासवे
डीतहयमारकाः करवीरेकरवेनेरूकरं

दं मं
१५७
157

ग्रंथिलावुभौ ॥ प्रतीपोऽस्यमारकत्वाज्ञा
सोविकासोस्यप्रतिपन्नंहन्त्येननवाजि
प्रतिहासः उपसर्गस्यचेजिहीर्षेत्वे प्रती
हासोपिशतंबहूनिः प्रासाः कुंतास्यैव
पञ्चाणस्यशतंपुष्पाणि प्रासस्यतिवोशा
तप्रासः चंडातीत्वात्वाटतीति चंडुआतो
गतिरस्यवाचांडातः हयानोमारकस्ते
घोविषमयत्वाडुयमारकः करः श्रीक
तोरेः आस्तेभवीरोमारकत्वात्कीर्यते
विन्यतेकरीमूलंतद्दीरयतिवाकरवी
रः क्रइतिकरोतिकंटकित्वाट् चक्रकर
इत्यपिपाठइतिश्रीधरः ग्रंथिरस्यास्तो
तिसिध्मादित्वाल्लघु ग्रंथिलानीतिकःश्वे
थिलः पंचकरवीरतुल्यस्य ५ ॥ श्री
णामसदेशतस्यकंठकिनः करभप्रियत
रोः ३ ॥ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः को
चनाड्यः मातुलोमदनश्च ॥ उन्मत्त
यतिबल्करोतीति णिजंतात् बुउन्मत्तः १
कितानिवसतोवंचयति उन्मादकत्वात्
अन्येषाममीतिडुः कितवः अतएवधूर्तः
धूर्वेतिहिनस्तिवैचित्त्यजननात् अवीहि
मायोक्तः धूर्तइतिस्वामी धयतिश्वतत्व
धेटोबाडलकाहरश्च तदृढघोटकादि
त्वाट्टाकारस्यरुत्वंबाडलकाड्जः १
कुरत्वरचौ अंत्यस्याकारस्यउ श्रोत्रामोदे
यो धुस्तूरोधुस्तूरश्चेति मधुमाधवी धु
मतिकांतिकरोति धः धमकांतिकरो
किपृत्तवेति नरोहिंसकः इगुपधात्कः

द्वयोः कर्मधारयो वा अस्यफलत्त्रावेलानित्यन्यो
धुस्तूरस्तुपेडरीशोधुस्तूरः कनकाड्यः इति
शाल्मल्यादेः कनकाड्यः स्वर्णपर्यायनाम
कइत्यर्थः मातुलस्यमातुलः वल्पति
मास्समालवबाबाणमिति मदयतिमदनः
मन्मथतुल्यस्य ७ ॥ अस्यफलेतुमातुलपुत्र
कः ॥ अस्यधुस्तूरस्यपुत्रइवकनिमातुल
पुत्रकः ॥ पके २ ॥ फलपूरोबीजपूरे ॥
फलंबीजंपूरयतिकः पूरणपूरः फलेनः
बीजेनपूरोस्येतिफलपूरः बीजपूरः द्वेवि
रूढइतिख्यातस्य २ ॥ रुचकोमातुलुंगके
॥ रोचयतिरुचिंकरोतिकन्रुचकः मानिषे
धेहस्यत्वान्मातुलोगच्छति गमेः खचुडिश्चेति
वक्तव्यमितिडित् पृषोदरादित्वादकारस्यैत्वे
ततः कः मातुलुंगकः सौवर्चलेमातुलुंगो
श्रीलाहेदनपेषणी ग्रीवाभरणकंठेचरुच
कः स्मृतइतिस्वामी द्वेछोलेकेतिख्यात
स्य २ ॥ समीरणोमरुवकः प्रस्थपुष्पः फ
णिज्जकः जम्बीरोपि ॥ समीरइत्यामोदं
ल्युः समीरणः समैवातिकः संज्ञायांकन्म
रुवकः प्रस्थमानोपुष्पतिजोमलत्वात्प्र
स्थपुष्पः खरत्वेनफणामपत्रपुष्पत्वात्
फणिज्जकइतिस्वामी फणीसर्पः तत्रको
वजेकोमत्तेत्रत्वात्पृषोदरादित्वाडुकारलो
पेफणिज्जकइतितवर्ग्ये जम्बीरउक्तः जंबी
रोपि पंचस्वल्पपत्रस्यपर्णासस्यदेशांतरे
ख्यातस्य ॥ अथपर्णासेकठिंजरकुठेरः
कौ ॥ पर्णामस्यतिअपर्णासोहेत्यांत्यः क

रा॰ मु॰ १५८

158

हिनं जरयतीति कच्छिंजरः एषोदरादिः कच्छरेति
नाम्नि प्रसिद्धेति कच्छुघ्नमिति प्रतीयते द्वे द्वे
ह्रयश्चेति द्वे कच्छुघ्ने एषोदरादित्वात्पेगालोपः स्या
थैकं तु कच्छेरकः त्रीणि पर्णासनामान्यस्या
३ ॥ सितेऽर्जकोऽत्र ॥ द्विविधः पर्णासः एकः
श्वेतोऽन्यो लोहितः तत्र कोऽप्यपर्णासे श्वेते प
र्णासेऽर्जयति साध्योऽण्वुल् अर्जकः एकं १ ॥
पाठीत चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥ रोगादिभ्य
भेषजत्वेन बहुपाठोऽस्तीति निः पाठी चेतति
चित्तं चित्तं तेन त्रायते चित्रः कनि चित्रकः
चेतनं चित्तं तेन त्रायते वा नानारूपत्वाद्वा
वह्निसंज्ञको वह्निपर्यायनामकः त्र्यर्थः
त्रीणि चित्रका इति ख्यातस्य ३ ॥ अर्काह्वव
सुकास्फोटगणरूपविकीरणाः मन्दारश्चा
र्कपर्णो ॥ अर्काह्वः सूर्यपर्यायनामकः
त्र्यर्थः वसत्यत्र तेजयतीति बाहुलकात् भ्राट्
सुः वसुः स्वार्थे कनि वसुकः आस्फोटय
ति स्फोटादाषु एषोदरादित्वात् कार आस्फो
टा नानारूपत्वाद्गणा बहून्यरूपाण्यस्या
गणरूपः विकिरति पुष्पाणि क इति कसुन
त्वेरपरत्वे च बाहुलकाद्दीर्घः विकीरणः
विविधः किरणोऽस्येत्यन्ये मन्दारयत्यकः अर्को
भाति तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य अर्कपर्णः स
प्ताकान इति ख्यातस्य ७ ॥ अत्र शुक्ले
ऽलर्कप्रतापसौ ॥ अत्राऽर्कपर्णे अलयति भू
षयति किमु अलं वा सोऽर्कश्चेति अलर्कः
प्रतापं वलते तेन स्यति अन्तं नयति आत
इति कः प्रतापसः हे शुक्लार्कपर्णस्य २ ॥

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः
॥ शिवेन मल्यते धार्यते प्रियत्वात् कर्मणि
घञ् गौरादिः शिवमल्ली अत्र पशुपतेरयं
प्रिय इति पाशुपतः एकमस्थि बीजं लाति कः
एषोदरादित्वात् षत्वे दीर्घत्वे च एकाष्ठीलः हू
दप्रियत्वेनोच्यते च सत्ता एवैका वा हूश्र
भावः वकः एषोदरादित्वाट्टत्वे च बुक इति
तु प्राच्यः इति स्वामी बहुमतत्वात् पुष्पत्वात् व
तिश्राच्छादयति आत्मानं शिवे वसति वा श्रु
हि श्रिद्धिहित्यादिना उः वसुः पुमा
न् वसुर्बाटवभेदाग्निभावेऽपि टकरान्तोचिति
मेदिनिः कनि वसुकः अन्येषामपीति दीर्घे
त्वे वसूकोऽपि पंचमकपुष्पस्य ५ ॥ वन्दा
वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥ वन्द्य
ते बहुप्रयोगात् स्वार्थान्तिभिरस्यादृढत्वात्
इति वा कर्मणि अन्ये बाहुल्यकारेतापि वंदा वंदा
का वेति स्वामी जन्मना वृक्षमत्ति नाशयति
ल्युटि वृक्षादनी वृक्षे रोहतीति कः वृक्षरुहा वि
नाभूमि जीवति कर्त्तृनेद जीव विश्रामभ्यः
षित्त इति ऊ चषित्वात् ङीषि कनि जीवंति
का चत्वारि वृक्षोपरिजात विशेषस्य ४ ॥
वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृ
ता जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुप
र्ण्यपि ॥ वत्सैरद्यते वत्सादनी कर्मणि
ल्युट् छिन्नापि जायते रुहप्रयेति कः त्यापो
रित्यादिना छिन्नरुहा गुडेति रक्ष
ति रोगात् कुटचरूची तन्त्रयति आयत्यं धा
रयति नरस्तंदाय धारणान्तंत्रिका मानि

रा॰
मू॰
१५५
159

मृतं मरणमस्या अमृता जीवयतीति जीवि-
ण एवंवत् जीवंतिका अमृतत्वात्सेताम-
हव्याह्यामामवल्ली अस्वाऽपि लतत्व्याद्ध-
रणाति विशल्याई पन्नफणीणाव्यान्मधु-
वनी त्ताव्याह्यामधुपर्णी नवगडूच्याः ॥
मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्य-
पि ॥ मूर्वति बध्नाति मूर्वं बंधने वर्णो देव-
तापू मूर्धो डीपि मूर्वीति न्यासः दीव्यति जी-
तुमिच्छति अधु देवी गौरादिः मधुरसोऽस्या
: मधुरसा मुरति वेष्टयति ध उः मूर्छते धउ
थि बध्नाति वा मुरवेष्टने मुरबंधने वा शकाः
हिभ्योटन् उणादि पि मोरटा तेजयति शिको
ति तेजत्पालने ल्युटि तेजनी स्रवति रसंप
तिवाय स्रवा स्रुवीत्यक इति स्वामी स्रवे
त्येष पवर्गवंतमतो मूलपाठः मधुला-
तिकः अन्येषामपीति डीपैवा पू इत्वे मधू-
लिका मधुनः श्रेणिः पंक्तिरव डीषि मधु-
श्रेणी सभूत्पादयमञ्चधउः श्रेणीत्येव पठं-
ति यतइयं धउ श्रेणी मोवीस्यादिति ... गो-
कर्णमिव पत्रमस्याः गोकर्णी पीलोरिव पर्णान्य-
स्याः पीलुपर्णी पाकपर्णीत्यादिनो भय-
त्रैवडीष् दशापत्र गर्णोपयोगित्वचो वचा-
भपद्म्रायाः पृर्वाया १० ॥ पाठोव ष्ठा विद्ध-
कर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा एकाष्ठीला
पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥ मेष
जातेन पठ्यतऽइति पिजिकादिपिपाठा अम्ब-
ष्ठोका विद्धकर्णीयथा मात्रस्थे श्रेयमाण-

त्वादीति अविद्धो ऽछिद्रः पाणो हृपः कर्णो-
स्याः एवंवत्तडीषि अविद्धकर्णी स्थापयति
लुइ स्थापनी श्रेयस्कारा रस्यते रसेन य-
त्ततेवा रसा पापे चलति विलसति अव-
गोतादिः पचेर्थ बुं त्ताह्व पिपचेलीवातनो गः
पापचेवातमीरयति पापचेलीवात इव वा
तु प्राचि भवा प्राचीना विभाषा त्वचेति विः
वनेति क्ताति करसाकानिहापि स्रवहत्वेव-
वनतिक्तिका दशा अकानि धीति ख्याताया:
१० ॥ कटुः कटुम्भरा शोकरोहिणी कटु-
रोहिणी मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शा-
कुलादनी ॥ कटत्यावृणोति कणादिसेना-
योग्रत्त्वइत्याटिनाव्वचु मे उणः ताप्रकटं-
कटा अशोवर्द्धो हतिडपमाने णिनिः अ-
शोकारोहिणी एतच्चलमपि अशोक-
प्रुरोहिणी च कटुरोहिणी अतीति क्तत्वेन
मत्स्यपित्ततुल्यस्वादत्वान्मत्स्यपित्ता कृ-
ष्णवर्णो भेद छेदो स्याः कृष्णमलं भिनत्ति
वा कृष्णभेदी चक्राकारमंगं पत्र्राद्यस्याः
चक्राङ्गी शाकुले मत्स्यभेदे रद्यते शाकुला-
दनी अशोकडुकीति ख्याता याः ८ ॥
आत्मगुप्ताजाडाव्यंडाकेंडूराप्रावृषायणी
ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च
मर्कटी ॥ कंडूं विस्फोटजनकत्वेन कं-
डूं किल्विनडः स्पर्शनात्मनाणुप्ता रक्षि-
ताऽकर्तृकरणेकृतेति समासे आत्मगुप्ता
कंडूं हिना दो स्य जननाटिंद्रिया णिजडः
यति लभयति जडअपवादाणोपचाद्यच्चजा

१६०

डानजहाति शुकान् अजहेत्येव स्वामी पठ
ति अधिकमेडबीजमस्याः अधिकमसीति
कजतिग्रमसोगोकमेता हूवा अध्वंडानवि
गतांडमस्याधंडेति स्वामी कंडूवोनात्वकं
डूकच्छूभ्यां कुव्वश्रेति कुस्वालेवकंडूराकं
डूराच आतडूति केशीद्येमथ्याचकंडूरा आ
डूचाउजलालिवडति लालवेआहयणी
सयणजालाविति लिरोहणोटवाहितितिम
धमाषवी ऋच्छेमगैः प्रोक्ताटशिलाञः
घिभिव प्रोक्ताह्रेयेवाहितिवा ऋष्यप्रोक्ता
मूर्धन्यषा शूकप्रधानाशूककाकारावा
शिम्बाशिम्बिहिनालब्धः ॥ शत्रुच्छे
शाकशिम्बिशिवालिच शूकशिम्बिरित्स्वम
भेदात् शूकशिम्बिबिल्लमर्कटी शूकशि
वाचेति वाचस्पति कपोनामपिकंडूरेव
त्वात् कपिकच्छूः कपोकेचेति कपिकच्छू
रितिएषोटवाहिति स्वामी मर्कटीत्व
त्वलोमयक्तफलत्वात् मचेति टीण्का
हिम्बेटव न्यक्कारिव्यास्थत्वेगोगाहिवा
मर्कटी ॥ नवाश्वशाखिवेति स्वातायाः
५ ॥ विज्ञोपरि ज्ञान्यश्रोधी इवेतीशाम्ब
रीवृषा प्रत्यक्श्रेणी स्वतश्रेणीरंडाम्बु
षकपर्णीच ॥ बडवाणिवच श्विद्राउपा
चिकेगोचिबमुपगताउपचित्रान्यपुणा
ङिवङ्मूलत्वात् अच्चुगोपादिः न्यग्रोधी
वरीवर्षतिनियोंने इकुपधान्केवृषाप्रत्ये
चीप्रतिकूलाविस्फोटजननात् श्रेणी
प्रत्यक्श्रेणी प्रत्यंचलतीति प्रत्यक्वस्तीवो

प्रतिकूला श्रेणीपञ्चाणिवहूपस्याराम्बु
तरूपाणिवाश्रेणिरस्याः स्वतश्रेणी चोम
नवृक्षत्वाद्दमेतत्रजमेतादुः हापूरंडा म्बू
षककर्णिकाऽऽरेपर्णीमस्या अवय्ये समृ
हायष्टस्या पाककर्णीति शीघ्रम्बूषकपर्णी
दृशाम्बूषकपर्णाः १० ॥ अपामार्गः शै
खरिकोधामार्गवमधूरको प्रत्यक्पर्णी
केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥ अपम
ज्ञेतिवक्ष्यालिकमनेनवन्नकाण्डउपमले
स्याशिरीयेत्वेअपामार्गः शिखरात्शि
खरिष्वंगात् प्रभवति तत्र प्रायेण भवति
वा अध्मान्यारिहितात तजि शिखरमिव
पुष्पाग्रमस्या वा शैखरिकः अथमेमार्गे
वाति प्राप्नोति धामार्गः एषोटवाहिः धात्र
प्रभावस्त्वार्गस्याने वा धामार्ग इतिमधू
रपिच्छ प्रतिकूलतित्वान्मधूरकः प्रत्यंचि
पराङ्मुखानि पर्णान्यस्याः प्रत्यक्पर्णी
प्रत्यक्पुष्पीति मूलपाठ इति मधेधरः
कपिलोमतत्वल्लोमशपर्णान्यस्याः १
कीशपर्णी केशपर्णीति च स्वामी कि
णिनो व्रणान्हन्ति हिनस्ति अन्येषामपो
तिडेविलोपेरहोवाहिः किणिह्री खरात्
तिकरोतीत्तणावामञ्जरिरस्याः खरमं
जरिः तलोडीषि खरमञ्जरी अप्योअपांगइ
तिख्यातस्य ८ ॥ हेमजिकाभासलोपस्मा
भागीब्राह्मणयष्टिका अंगारवल्लीबाले
यो धर्मा बर्बरकस्तथा ॥ हमतिमानीति
हंजी नैरुक्तसाधुत्वमिति स्वामी भनक्ति

रं
कृः
१६२

161

गगामितिभंजोग्रामर्दनेभंन्तायोगावल्लनै
कक्रेभकावस्फककारेफोजिकितिवा ब्र
ह्मप्रियत्वाद्ब्राह्मणइयेश्राणब्राह्मणी ।
पद्मारकंतत्तुल्य१ष्पत्वात् पद्मामःज
नेभर्तः पचनंतद्योगात् ज्योत्स्नाद्योति
भार्गीभद्रजतिभूतानिभर्गोब्रह्मानस्ये ।
यंभार्गीतिवा ब्राह्मणयष्टिश्रुतिकृति
प्रकांडत्वात् ब्राह्मणयष्टिका अंगारा ।
कावल्लोहितावल्ली१ष्पमंजथ्यस्याअंगा
रवल्लीममामांतविधेवनित्यत्वान्नकं१ ।
गर्हभभोगशाकत्वात् बालेयशाकः ग
र्दभशाकइतिकेचोतवात् ववेति१नः१
नः स्वजन्मभूमिमाहणोत्पाद्याट्योति
वजोकडूल्ललेताट चूववेरः वधेतेच्छि
नत्तिकामयालादिरोगमितिहृ५च्छेद ।
नेभंत्तायोगालव्ववेकः नवब्राह्मणश्रा
द्धीतिव्याताया: ५ ॥ ब्राह्मीतित्वथ
हृकाभार्गीवब्राह्मणीमता मंजिष्ठा
विकामांजिग्गीममंगाकालमेषिका मंडू
कपर्णीभंडीरीभंडीयोजनवल्लिका ॥
श्रुतिगायेनमंत्रः शोभनामंत्रोशोभने ।
वर्णोतिष्ठतीतिवामंजिष्ठा श्रग्नावल्पा ।
हिनाघहवेविकसतिहृवंश्रच्छुदाशुविक ।
सा विशेषेणकर्षतितिहिनस्ति लोहि ।
तवर्णातरंकर्षहिंसायामविवा जिंग
तिप्रसवतिजिंगी इगानमितिहः गोगतिः
इंगनजयत्याभिभवतिहृत्वादिकंजिह ।
ति श्रभिभवतेभ्योपीतिडटिलोपेचवर्णो

विपर्ययेणाजकारस्य१वेगामनेदयोः१
वंपरत्वेगोगादिडीषिवा ममंततोगतिग
च्छतिचममंगा कालोमिषणेगच्छायते ।
मिचषाहोतालव्यवानितिमथमाधवी ।
कालेवर्णोमिषतिस्पर्धतेकमेणानिरूपे
न्नोताचा मंडूकवत्पर्णामस्यामंडूकपर्णी
मडतिवर्णांतरंपरिभवतीति मंडभंडभांड
नेवाडल्लकाहीरच गौरादित्वाङ्डीषीनि
भीरीच वेम१षीचभांडीरीतिरभसात्
फ्रत्वमथ्याचवाडल्लकाङ्डोडे: एणत्वाविकि
रन गौरादिङीषिभंडिरीति योजनव्या
पिनीवल्लिरस्यायोजनवल्लीहृस्वामिव ।
ल्लीत्यथे: नवमंजिष्ठायाः ५ ॥ यासो
यवासशोडः स्पर्शः धन्वयासः कुनाशकः
रोहनीकच्छुरानंताममुद्रोताडुरालभा ॥
प्रसरतिवाडल्लकादिवसवदमचुया
सः कामिश्राणेश्रतत्वंचेत्यादिनाश्रासव
यवासः कंहकित्वात् डुःखेनस्पृश्यतेडुः
स्पर्शः धन्वामरुस्थलइवतिष्ठत्वात् धन्व
नोयासोधन्वयासः धनुरासाइतितुश्री
करः कुमाश्रयभूमिनाशयतिकंटकित्वा
त् कुत्सितंरोगंवानाशयतिकुनाशकः ।
रोहयतिकंटकित्वादेवल्पशिरोहनीचोर
नीचेतिस्वामी खच्छुरोगंरातिदत्तातिक ।
च्छुरा श्रुतिदीर्घमूलत्वादनंता श्रतएनस
मुद्रस्येवायतत्वाहरभवीतस्याः समुद्रां
तामनुद्रातजत्वात्समुद्रांतस्योगात्विम
मुद्रांतावा श्राङ्हस्वैलभिमोरणाम्पर्शेने

वा॰
को॰
१६२
162

वर्त्तते गावष्कालेभिवे भैरिति स्पर्शेनेन भ॰
हि प्रयोगात् डः विनालभ्यते स्पर्शनेत्वा॰
लम्भागमानित्यत्वात् उपसर्गोहिति नुं डुला
लभा उपसर्गात् खल्घञोरिति नुम् प्रलम्भ
वन्त्राशोन्नुमागमः आगमविधिरनित्य इ॰
ति परिभाषया डुलालभेत्यत्र नास्ति आङः
कर्म्मप्रवचनीयत्वेनान लङ्भ्योगे केवलाभा
मिति नुं प्रतिषेधः तथा च काशिका अति
लम्भमित्यत्रातेः कर्म्मप्रवचनीयत्वाल्ल
भेः केवलः सुपाम् उपयोपसर्गः इति भवति
नुं प्रतिषेधः तथैव डुलालभेत्यपि केवि॰
त् दशाङुलालभायाः १० ॥ एलिपर्णी॰
पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि क्रोष्टु॰
विन्नासिंहपुच्छी कलशि धावनि गुहा ॥
एलि लत्ता पृथगारतं पर्णमस्याः एलि
पर्णी पृथक्पर्णी च एलिवल्ल्यततनाविति
वल्लतेषु वं चित्रमालेख्याकृतिरिव पर्णमस्याः
चित्रपर्णी अंघ्रिस्तूलमात्मव्यवलिरस्याः
कपिरूस्वेव अंघ्रिवल्लिका क्रोष्टुभिर्विन्ना
विचारिता क्रोष्टुविन्ना क्रोष्टुभिर्हेतेत्यन्ये
सिंहपुच्छाकारपुच्छमस्यास्ति सिंहपुच्छी पु॰
च्छात्पुतिवक्तव्यमिति ङीष् कलशकं त्रि॰
पुत्री गौरादि इति मेदिनिः कलशं जीनी पुङ्के॰
वा घपतिनन्दकरोति शोतनन्दकरोत्वा
डलकाल्किः कलशि धावति प्रसरति
धावति शोधयति अन्नि रूपधमोत्पाटि
नादडलवचनात् निर्धावनि स्कृत्या से
पिधावनीति वेत्यन्ये गुहति संवृत्तिर॰

संवृत्तिमिर्वार इगुपधात्कः गुहा एलिपर्णी
हि नवकं पिधावनीति ख्यातायाः ५ ॥ के॰
चित् एलिपर्णीरि च तत्र कंपीटानीति ख्या
तायाः ॥ निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृह
ती कण्टकारिका प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुः
स्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥ गुणैः कण्टकैर्वा॰
निदिह्यते स्म उपचिता दिह उपचये निदि॰
ग्धा कन् निदिग्धिका स्पृशति कण्टकैः
बाधते स्पृश बाधनस्पर्शनयोः कः गौरा॰
दिः स्पृशी व्याजिघ्रति उपसर्गेव शाङ्गि
नस्तिकं किन्वा रातस्रोपसर्गे इति कः
गौरादिः व्याघ्री बृहत्व्यापित्वात् बृहती १
बहुकण्टकयोगाद्बाहुल्यती कण्टकान्यति॰
कर्म्मण्यण् ङीप् कनि कण्टकारिका प्रचो
दयति कण्टकैः प्रेरयति निराकरोति इति प्र॰
चोदनी कोलयति कुलसंस्त्याने कः गौरा॰
दिः कुली क्षुणत्ति संप्रेरयति निराकरोति
कण्टकैः क्षुद सं प्रेषणे स्फायीति रक् क्षु॰
द्रा दुःस्पर्शा कण्टकत्वात् दुः स्पर्शः राष्ट्रमुप
द्रवः सोस्यामस्तीति हन्ति राष्ट्रिका राष्ट्रस्या
त्ररूपवर्त्तने उपद्रवे क्लीवपुंसयोरिति मेदि
निः दशा कण्टकारिकायाः १० ॥ नीली॰
काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका रं
जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलि॰
नी ॥ नीलउक्तः नीलनात्शाणां पधोरिति
ङीप् नीली कल्यते [illegible] ते ङः स्पर्शकत्वात्
कलदेपक कर्म्मण्यण् वर्त्तित्वा झावात्ननी पुका
ला क्लीतकं विनिमयो स्त्यस्याः कपिरकादिः॰

त्वाह्लत्वं क्लीतकिका ग्राममेवाग्रामेणग्रा
माहिखलो मधुपर्णिकोक्ता रंजयतिनी॰
लीकवोति स्तुःरंजनीश्रीफलीवस्यफल॰
त्वात्तुद्यते तुदव्यथनेपाहृत्तुदीतिथश्च
त्तुत्यात्तुत्थयति वर्णांतरमाहृणोतितुत्य
श्रावर्णोऽतः पचाद्यचिवाऽवतस्याः स्वर्णो
जलेद्रोणी प्रघाचप्रागुक्ता तूणीत्येकेइति
स्वामी तूल्यते पूर्यतेभांडमनया तूलए
रुणो चञ्चुरीपु दोलयतिवर्णांतरेलिपति
दोला डुलतल्लेपेचु मेलेत्येकइतिस्वाम्या॰
द्दयः नीलोवर्णोस्याअस्तीतिनीलिनी प॰
काटशवस्याहिरंजनकारिणानीलाउोष
त्वाः ११ ॥ अवल्गुजः सोमराजीसुवल्लिः
सोमवल्लिका कालमेषीकृष्णफलावाकु॰
चीपूतिफल्यपि ॥ अवल्गोवक्षोभनाजुप
जाताः अवल्गुजः कांडस्याक्नोटकत्वात॰
श्रोल्क्यात्ववा सोमइवराजतेउपमानेणि॰
तिःसोमराजी शोभनावल्लिरस्याः सुवल्लिः
सोमस्यप्रीतत्वात्सोमवल्लीततः स्वार्थेकव
सोमवल्लिका कालेकालवर्णाइवमिषति॰
स्पर्धतेकर्मणएरोपूकालमेषी कृष्णफ
लमस्याः कृष्णफलाः वाकुंजतिसंकोचय
तिनिर्वचनात्‌ नेकर्केसाधुत्वमितिस्वामी
पृषोदरादित्वोकुजीकोरुजी वाकतिगंधन
योः वानेवाहिंसा वांछंजतिव्यक्तोमाहाय
तेमूलविकुजाधिकागोवादिवो वानेसंको
चयतिनिर्वचनाहितिपृषोदरादित्वात्पूते
उर्गंधिफलत्वात्पूतिफली अत्रेसोमराज

हृतिख्यातस्य ८ ॥ कृष्णोपकुल्यावैदेहीमा
गधीचपलाकणा ऊषणापिप्पलीशौंडीकि
ला ॥ कर्षतिकृष्णातिरोगकार्ष्ण्याद्वाकृष्णा
उपकोलयतिसंघापयति अर्चोदिकप॰
कुल्याप्रायेणकुल्याःसमीपेभवाउपकुल्ये॰
तिसर्वधरःविदेहस्त्रीभुजिष्यात्रप्रायेण॰
जायतेणिवैदेहीएवंमागधी चपलेशीघ्रं॰
पाकंयातीतिचपलाचपतिरोगंसांत्वयति॰
हृषादित्वात्कलचिवा सारभागाकणाः सेत्य
स्यांअचिकणाकणयतिश्लेष्मापनयनाच्छ
ब्दंकारयतिकणेरंतर्भावितण्यर्थोः हचिवा
श्रीतिकड्त्वात्ओषयतिकंठंहृतिवाउल
कात्तथचूर्णोषणाज्जूषतिहंतिमनेक्रि॰
कृषणाहीर्घोहिरपिसर्वधरःपिपर्तिपालय
तिरोगात्अरन्नश्रुवद्वाहित्वेगौरादिःपिप्प
लीषुंडायां हेउपजायतेशोषणशौंडीको॰
लयतिइवधातुशोषणेनसंलग्नेकरो॰
ति कुलसंस्त्यानेचकोला ॥ दशापिप्प॰
ल्याः १० ॥ अथकरिपिप्पली कपिव॰
ल्लीकोलवल्लीश्रेयसीवशिरःपुमान्‌ ॥
बृहत्वात्कारीवपिप्पली करिपिप्पली क
पिलोमतुल्यलोमयुक्तावल्लित्वात्कपिव॰
ल्ली एवंकोलःसूकरःउलोमतुल्यमयुक्ता
त्वात्कोलवल्ली श्रेयसीप्रशस्ततवावस्य
ते श्राव्यायतेरोगमभिर्वाकुलकातिमिसह्री
तिकिरचुवसितेरेत्यसङ्ख्यान्ये पंचगजोपि॰
प्पल्याः ५ ॥ चव्यंतुचविका ॥ चव्यते॰
ण्वत पृषोदरादित्वात्तरेफलोपः चवतिर

रा॰
कां॰
१६४
164

मं पोटेद्रमयमाहितिगुणितिनैकत्वेकपकारस्य व
कारे वर्णविपर्यये कृष्णत्वे चेति वा पंचर्वीणा
वर्वः तयोगात्कृष्णा एवंवत्सघोटादित्वा
त् रेफलोपे च विकर्के चित् चव्या चविकौ
त्रियामाङ्गः चव्या कोला च चविका चव्यं कु
र्वंजरपिप्पली इति हृहचंद्रः हे चव्यावे इति
ख्यातस्य २ ॥ काकचिंचीगुंजातुकृष्णला ॥
काकवर्णाः शिखा प्रांतदेशोऽस्याः इति काकचिं
चीगौरादिहितिस्वामी काकान्चेचयतिवंच
त्यात्मानं वन्चु वंचु चन्चु चंचु लञ्चु लं
चु इत्यादिदंडकपरिपठितात् चेचेः कर्मं
ण्यणि नैकत्वार्थत्वे वा गुंजतिशिम्ब्याशब्दा
यते शिंजितं जेन्ग्रव्यक्ते शब्दे च टाप् गुंजा
गुंजा प्रांते कृष्णवर्णा लाति कृष्णला त्रीणि
कान्चीतिख्यातायाः ३ ॥ पिक्षाकाच ॥ प
लंकषा त्विक्षुगंधा श्वदंष्ट्रा स्वादुकंटकः १
गोकंटको गोक्षुरको वनशृंगाट इत्यपि ॥
पलं मांसं कषति नीलाकंटकत्वात् अच्
टाप् पृषोदरादित्वात् कृषइतिद्वितीयायाः
अलुक् पलंकषा पलंकषा गोक्षुरके त्रि
योगात्स्या पलाशयोरिति मूर्धन्यांतेरभसः
इक्षुगंध इव गंधोऽस्याः इक्षुगंधाः श्वनो दं
ष्ट्रा इव दंष्ट्रा इव कंटका रूपाऽदंष्ट्राः स्याः श्वदं
ष्ट्रा इक्षुगंधत्वात्स्वादु कंटकः गवां कंटकः
शत्रुरिव खुरपीडाकरत्वात् गोकंटकः खु
रक्षोटने गविक्षमोक्षुरप्रतिकानिरडेत्वा
त्वात्कन् गोक्षुरकः प्रायेण वनभवत्वात्
वनस्य शृंगाटइव वनशृंगाटकः श्वदंष्ट्रा

गोक्षुरः त्रिकंटकः पुटस्थदंष्ट्रा स्वादुकंटक
इति रभसः समगोक्षुर इति ख्यातस्य ७
॥ विश्वाविषाप्रतिविषातिविषोपविषा
रुणा शृंगीमहौषधं च ॥ विश्वात्येतद्विष
धीभ्रवाविशेः अत्र प्रथीत्यादिना कन् टा
प् विषा आदित्यविशेत्यत्र विष्लृ इनः वे
वेष्टि व्याप्नोति कः विषा विषस्य प्रतीपा अ
गदत्वात्प्रतिविषा विषमतिक्रांता अति
विषा हेतुत्वेन विषमुपगता उपविषा अरु
णवर्णत्वात् अरुणा व्यागश्रृंगाकारमूलयो
गात् शोषिष्वंगी शृंगी विषायामुपनतेस्व
त्वामीन विशेषयोरिति विश्वाः महौषध
त्वान्महौषधं च अत्रोग्रतरमइति ख्यात
स्य ५ ॥ अथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥
क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अर्णोतावृ
षु दुग्धमस्यस्याहनदुग्धिका हे क्षीरा
वीति ख्यातायाः २ ॥ इयं च बकुलपत्रा
तल्यपत्रादिक्षेदे क्षीरं स्रवतीतीति म
भूतिः ॥ शतमूलीबहुसुताभीरुरिन्दी
वरी ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः श
तावरी अहेरुः ॥ शतं बहूनि मूलानि
अस्याः शतमूली बहवः सुता इव बहुसुता
सुतरूप बहुमूलत्वाद्वा बहुप्रधानत्त
या बहुसुतेति मधुमाधव्यादयः नभी
रुः हस्तलम्बितबहुमूलत्वात् सदारमा
लयत्वेन स्थिरपत्रत्वादिति स्वामी इंदीव
री नीलोत्पलाकारपुष्पत्वात् गंधेनेंदि
यमावृणोति इति पृषोदरादिको प्रत्ताने है

णीतिभवमचिञ्जीविवरी अरिष्टोमेदोगः प्रोक्ता
कंटकित्वेन श्रिताडीपिभयात् अरिष्टप्रोक्ता
कंटकेनाप्युपलक्षभीरुपत्री नारायणज्ञा
तानारायणी मूलानांशतानीनाहणीतिश
चूलीपुशतावरी नहिनीतिवाडलकात
पीस्योरुः अहीरुः साह्वचर्यात्स्त्रीत्वे हशा
शतमूल्याः १० ॥ अथपीतद्रुकालीय
कहरिद्रवः दार्वीपचंपचादारुहरिद्रापर्ज
नीत्यपि ॥ पीतद्रुः स्कंधोस्य पीतद्रुवति
वाश्रमपल्लवयतीति पीतद्रुः कलेजीतः
कलिदैवतोवा सर्वेत्राग्निकलिभ्याढक्
ततः कलिकालेयकः कालीयकोपिनिरि
वकढिनेमचकाले
ए
यकः स्मृतः कालेयकोराकनिशेतिक्र
त हरिपिंगः पीतोवाद्रुः स्कंदोस्य हरिद्रुः
दार्व्येते भेषजाथिभिः उल्लाहिलातवन
दोषूदार्वी अत्यर्थंपचतियडंतालट्च ए
षोटवादिः पचंपचा पचेचवेत्यपिकवि
त्वाहः इतिस्वभूत्वादयः दारुस्तामो
हरिद्राचेतिदारुहरिद्रा पिपत्निगोगभ्यः पचे
दीकल्हवनोपुंनिपायां इत्यग्निपर्यायेतिको
इभोषः पचंदीकमुहवाग्निजनयतिकर्म
ण्यणि पर्जनी एषोदरादिरितिमधुमाध
वी समदारुहरिद्रायाः ७ ॥ वचोग्रगंधा
षड्ग्रंथागोलोमीशतपर्विका ॥ वक्त्यने
यावचोभिलाष्यडवाचयतीतिवचा वाक्
पाटनजननात् वचेरंतर्भावितण्यर्थात
चिवा उग्रउत्करोगंधोस्याउग्रगंधा षड्ग्र

यः अस्याः षड्ग्रंथा गोलोमीइत्यस्याख्या
आदर्शेनेनासीत् शतंपर्वाण्यस्याख्या
ण्यस्याः दार्ध्यंतात्कः इत्वेशतपर्विका पं
चवचायाः ५ ॥ शुक्लाहैमवती पं
द्विविधा शुक्ललोहित मूलभेदात् ॥ वचा
शुक्लाहैमवती प्रायेणहिमवतो भवती तत्र
तिप्रायभवत्वाए पक्वे २ ॥ वैद्य मातृ
सिंहीत्वाशिका वृषोटरूषः सिंहास्योवा
सिकोवाजिदंतकः ॥ वैद्यस्य मातेव रोगा
हरणात् वैद्यमाता हिनस्तिरोगानिति सिंही
वृषोटरादिः वाश्यते शब्द्यते वा शृशाहेतु
रोगहरत्वकारः कनिवाशिका उच्य
तेकाम्यते कामरोगिभिरिति वृषः स्वामी वृषा
कषावाषापीशीतिलिंगकारिकाटशैला
त् तालव्यमा वलेग्राव्याटयतिवामोत्या
के वासेगृहेष्वस्यानेवामाम्यादाटरूषि
केतिकद्रः अतोरंत्यादिः कनि वासिका
च वृष्यतेपीयतेरपपाने वजर्थेकः वा
षेति ष्ठमस्यड्गपथ त्वात्के वृषो मूर्धन्य
षः वृषः स्याद्यासवैधमैमौवभेयेवशुक्ल
इतिमूर्धन्योतोविश्वात् अटेतीत्यचिञ्
तान् गच्छतेजंतन्दूषतिहिनस्तिहरग
तकांडत्वात् अटेतीत्यटागोगास्तानरुष
तिहिनस्तिते भ्योरक्ष्यतिवारुषढोषे टोटे
मध्यपाटे अटाष्वलजेतवः तैःसह रुषति
मिश्रीभवति चनतरकोडुपत्रत्वेन तत
स्वेषांडुत्वमनिरोमात् वृषासिग्राणेकषार
षहिंसायांकः अटरुषोदीर्घोकारवान् वृ

ग्रं
मुं
१६६
166

वोवाशात्रपक इतिमाधवात् कम्बोका
ष्वोष्ठ वैद्यमातादोकपक: सिंह्यास्योवा
जिवृतकइतिइतिरभसात् सिंहस्येवास्य
पुष्परूपमस्या सिंहास्या: वासयतिवृक्ष
नवासिजातीयान् एवृषवासक: वाजिनो
ऽस्यांवदंतरूपंपुष्पेवाजिदंतक: श्रे
वासकस्य ८ ॥ आस्फोटागिरिकर्णीस्या
द्विष्णुक्रान्ता:पराजिता ॥ आस्फोटयति
आस्फोटेत्वचित्पधोहराद्विस्तात्रकारसका
रस्यआस्फोतेतिसर्वे आस्फोतागिरिकर्णि
वधोपितेतिमेदिनि: गिरिकर्णलश्लूषिका
तत्कर्णितुल्यपत्रात्मक: कर्णीस्यागिरिक
र्णी विष्णुनाक्रांता एवमाश्चित्रा विष्णुक्रांता
अतएववलाइत्वात् नपराजिता अपरा
जिता चत्वारिअपराजितायाः ४ ॥ इक्षु
गंधातुकांडेक्षुकोकिलाक्षीक्षुरक्षुरा: ॥
इक्षुगंधोक्ता इक्षुकांडतुल्यत्वात्कांडे
नेक्षुरिववाकांडेक्षु: कोकिलाक्षितुल्य
पत्रतुल्यत्वात्कोकिलाक्ष: इक्षु: गंधिवा
दिक्षुगंध: तवातिइक्षुर: कम्वादि: इक्षु
कांडतुल्यधारित्वादिक्षुरीतिवा वकुरक्षु
त्वंककवात्स्यधींकंतुरत्वेनक्षुरइवक्षु
रस्याक्षेकनइक्षोकोकिलाक्षितवोक्षुरइ
तिविश्व: पंचकोइक्षुलाखइतिख्यातस्य ५
॥ शालेय:स्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरका
मिसि: श्रेयामपि ॥ शाल्मलिइवयोगंधे
क्षेशालि: तत्रभागेणभवनक्षेत्रमस्या
ह्लादिभ्योपक शालेयसाल्मल्यादि: शाले

य:स्यान्मिसोमुमानितितालव्यासेमेदिनि
: इत्यादिरपीतिकेचित्शीतल: शीत:क
ल्याणकारित्वाच्छिव: तत:कर्मधारय: शी
तशिवोहितालव्य: छत्राकृतिलवक:छ
त्रे तयोगात्टचूटाप् छत्रामधुरसवमस्य
रिकामिषतिमिशश्हेतालव्यांत: इत्यप
धात्व: गौरादित्विषोमिमिशिरितिसोमनेदि
स्यान्मोस्याशतपध्यायोमिसि: सिद्यामिति
इत्यंतेरभसात् मिसि:स्त्रीमधुरामोध्योरि
तिहत्योत्यमेदिन्याश्चमिसि: अतएवमि
सिङ्क्वेकारेणापिमस्यतेपरिमीयतेम
सीपरिमाणेक्रमिनमिस्तेभामृततइच्छेति
बङ्लवचनादित्प्रत्ययतोइवेचमसि: सि
अयतिमिश्रसेपर्केपकैंवादि: इयतेपयाइ
एगतोश्चचोयत्कर्मधारयेशकंधादित्वा
त्पररूपत्वेमिश्रेया षट्मधुरिकाया: ६
॥ अथसीहुंडेवज्रद्रु:स्नुहीस्नुहीगुडा
समंतदुग्धा ॥ सीहुंडइतिपश्चेशाइति
स्वामिस्नुभूत्यादय: हुडनेहुंड:संहति:
डुडिपिडिसंघातेच्यत्मिडोहुंडोस्य एषो
दराद्वित्वात्तडलोपेसीहुंडैचसीहुंड: वज्रद्रु
म:स्तिहुंडोथवेल्लिस्निमित्त्रेतंडुलावितिर
भसात् कम्वादिरपिवज्रनामाद्रुवेज्रद्रु:स्वा
मी वज्र:स्त्रीस्नुक्स्नुहीगुडेति स्नुहतिर
स्नुहत्क्लिरणेक्विपवाद्रुकस्नहेत्यादिनाक्लवे
स्नुक् अग्निमथो:साह्वयोःस्त्रीत्वेभागौरि
मतोडोष्स्नुहीपि स्नुही स्नुहा स्नुग्मा स्नु
हित्यमरदत्त: इगुपधात्कि:स्नुहि: हीघ्रि

वा॰
सं॰
१५७

167

ल्लहीति मधुमाधवी गुडतिगुडवेष्टने इग्
पधात्केलापि गुडाग्गुडीच गुडोगोलेत्त्वेवि॰
कतीस्त्रह्री गुडिकयोर्गुडेति कृशादेर्गुडस्य
ल्लहीगुडयोर्गुडपेत्त्ववगोलयोरिति जया
त समंतात्सर्वतोनिदाघरूपंगंधमस्याः
समंतदुग्धा पृषोदरादिः समस्ततोवय॰
वोडुग्धमस्याइतिवा घहसीफडइतिख्या
तस्य ६ ॥ अथोवेल्लममोघाचित्रतंडुला॰
तंडुलश्चकृमिघ्नश्चविडंगः पुंनपुंसके ॥
वेल्लतिवोराहिंदवलतिवेल्लचलनेचु वेल्लं
रोगेपुप्रसक्तायतीनमोघासफलेत्यर्थः॰
मोघापि कृमिघ्नंतंडुलंमोघेतिवाचस्प॰
तिः चित्रास्तंडुलअस्याचित्रतंडुलातं
कृमिस्त्रंलातिकः तंडुलस्तकारमध्यः
टवर्गात्ततीयमध्योपि तंडुलःस्याद्धिहे॰
रोपिधान्यादिनिकरेपुमानितिमेदिनिः कृ
मीन्हंतिअमनुष्यकर्तृकेचेति टक्कृमि॰
घ्नः विडर्वौहिंगेगात्पर्थोटच् लडयोरेक
त्वेनविडंगः विडआक्रोशेपतंगाच्चविडं॰
गमितिगुणाभावोबाहुलकादितिरम॰
वीनंदः विडतिभिनत्तिरोगंविडभेदनेच॰
षडविडंगस्य ६ ॥ वालवात्यालकः २ ॥
वलतिसंवृणोतिवलवल्लसंवरणेचु वला
वलमस्यासाधुत्वेनास्तिइत्यपिचवा वात्री॰
आलीयतेअन्यत्रापिदृश्यतइतिडः स्वा॰
र्थेकन् वाटीमलतिप्रकामंप्राप्नोतिअले
भूषणादौकर्मण्यणस्वार्थेकनिवावात्री॰
लकः द्वेवात्यालकस्य २ ॥ चेदा रवातृश

त्व अधःपतनेआवपणकेणानिःसंलीहिटेत्यमः
वीणिपील्वइतिख्यातस्य ३ ॥ तस्मिन्नयोगिरिसं॰
भवे अङ्कोटकन्यवालोहावंकोटेत्वनिकोचकः ॥
तस्मिन्नयोगिरिजेकोटाहिहये पर्वतजपीलोः
अङ्कोणतिअङ्कोटइतिस्वामी ॥ अंकृतेलत्वेते॰
कारकेरयंअकिलत्वणेपृषोदरादिः निकुच्यतेक
टकित्वादस्मादितिकुजादिभ्योवुन् लयेनलोः
संश्लेषःक्विप् द्वेअंकोटस्य २ ॥ पलाशेकिंशु॰
कः पर्णोवातपोथोप्यवेतसे रथाभ्रपुष्पविडुल॰
शीतवानीरवंजुलाः ॥ विकृतत्वात्पवित्रत्वा॰
च्चप्रशस्तानिपलाशानिपर्णान्यस्यअच्पलाशः
शुकतुंडाभपुष्पत्वात् किमस्यपुष्पंशुकइति॰
वितर्कात्किंशुकः पृणाति प्रीणाप्रीणनेअच्॰
पर्णः पृथहिंसायांवातपोथयतिवातपोथः॰
चत्वारिकिंशुकस्य ४ ॥ वीप्रजननेवीकृतो॰
वा वीतिजलस्रवतांगच्छति वेतसवाहुमइति
असनिपातनादेवतत्त्वं वेजस्तद्व इत्यत्वेवेत॰
सः रमुक्रीडायांरम्यतेत्रेतिहनिकीषिणोज्व र॰
मिकाप्रिभ्यःकथ्यन्त्रथः रथेसंदनवानीग॰
चित्यजयः लत्वणायाभ्रमघेपुष्पमस्यअभ्रपु॰
ष्पः रथाभ्रः पुष्पमिसंख्यातविग्रहोन्तोघं ते
नरथोपुष्पोभ्रपुष्पइतिनामत्रयंवेत्रिरव
रत्नांजलस्रवेपिविद्यते वाविधेंडलकाडुलवि
विडुलः शीतलत्वाच्छीतः वेतसेबहुवारेनातु॰
णाशीतेहिमेत्रिषुइतिरभसः शीतंक्रीबलिंगं॰
मपि शीतेरूपारवानीरबहुवारदुमेपुवेत्यजया
त वनतिभजतेम्बुप्रदेशंवेजश्चाडुत्वअलिप॰
ते नीरमस्मादितिवानीरः वंजुलःप्राग्यक्तः ष

रा॰
मु॰
१३५

139

हवयसहस्तस्य ६ ॥ द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी
चाम्बुवेतसे ॥ परिविध्यते जलेनाघेयत्व परिव्या
धः विदुलङ्कः नदीति जलाशयोपलक्षणं तत्र भ
वो नद्यादिभ्यो ढकि नादेयी शब्दशक्तिस्त्रीमाख्याव
ह्वीवे चत्वारि जलवेतसस्य ४ ॥ शोभाञ्जने शि
ग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ॥ शोभाञ्जनयति
शोभाञ्जनः एषोदरादिः न ह्यणी जन इवाति मनः
शोभाञ्जनो वसन्तसमय इति आच्छये मञ्जरी अतो
ताल्व्यादिः हन्त्यादिविन्यस्त्यो शिनोति शीघ्रं निशा
तम्बादयश्चेति शीर्ष्णकहूं गकाकागमोक्ष स्वशुशि
ग्रुः तीक्ष्णः तीव्रो गन्धोऽस्येति कपि तीक्ष्णगन्धकः
आक्षः एवात्र हीहमतेइत्यस्मात्करणेघञ् आक्षी
वः कस्मादिरण्यं अक्षीवे शिविरं शिग्रावितिक्ष
स्वाकावाहेमेहितिः वांतमिति मित्यन्ये मचे मोचय
तीति रोगादिइ गंधवात्यादीन्मोचयतीति अच्वृस्वा
र्थेकः पंच शोभाञ्जनस्य ५ ॥ रक्तोऽसौ मधुशि
ग्रुः स्यात् ॥ असौ हि द्विविधो रक्तपुष्पः शुक्लपुष्प
श्च तत्र रक्तपुष्पो मधुप्रधानः शिग्रुः मधुवर्णत्वा
न्माधवशिग्रुर्मधुशिग्रुरिति कर्मधारयः एकं
॥ अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ अरिष्टमशुभं तस्मा
द्धरणाद्धरिष्टः फेनयोगात्फेनादिलचू फेनिलः
द्वे रिष्टइति ख्यातस्य २ ॥ बिल्वे शाण्डिल्यशैलू
षौ मालूरश्रीफलावपि ॥ कंटकित्वाद्बिलति
भिनत्ति बिलभेदने उल्वादित्वाद्वः अगुणत्वंच
बिल्वः शाण्डिलपुत्रः शाण्डिल्यो मुनिस्तत्प्रियत्वा
च्छाण्डिल्यः शण्डयति रुजति शण्डिरुजायां शङ्कोः
त्यादिनाख्यार्थे ष्यञि शाण्डिल्य इति वा तालव्यादिः
शैलूषो मुनिस्तस्यागमः ततो भवतीण शैलूष

णपुष्पिका ॥ चेहे वामेति अचुहुतपुष्पेहा
रवा चेहायाइ वरवोयस्यावा वनांते हाने
अचुशाणस्तालव्यादि पाणस्येव पुष्पमस्याः
पाककर्णेत्यादिना ङीष् इवार्थे कनि शाण
पुष्पिका द्वे चेहारव इति ख्यातस्य २ ॥ १
मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति
च ॥ मृद्यते मृद्नातिवा मृदुलोटे किकि
णीकादयश्चेति कीकन् वक्रमोऽभायाद्वा
मृद्वीका गोस्तनाभफलयोगात् गोस्तनी
द्वांगाश्चोपसर्गे नादिति ङीष् विशेषोपिमा
मान्यवृत्तिः कोमलत्वात् द्रवतीयते द्राक्षा
अन्येभ्योपीति ङः एषोदरादित्वान्मतः स्व
द्यते रुचा पाजीत्यादिना उन् स्वादुः स्वादुर
सयोगात् वोत इति ङीष् स्वाद्वी मधुनः स्व
रसोस्या मधुरसा पंच द्राक्षायाः ५ ॥ हार
हूनाच ॥ सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रि
वृता त्रिवृत् त्रिभंडी रोचनी ॥ सर्वेषां र
सानां अनुभूतिरस्याः सर्वानुभूतिः भूति
र्नानारसेत्यर्थ इति स्वामी बहुव्रीहिनकरणा
त्सर्वैरनुभूयत इति वा रेचनीत्वात्सरति
अन्तर्भावितण्यर्थो त्सारयति मलेरसेवा सर
ला एषोदरादिः सरणात्यपि पाठे इति स्वा
मी एवंवत्सर्वे सवहेतिक विन्यायः स्वहे
त्यपपाठ एव त्रयः पुटाः संश्लेषाय मन्या
कारा अस्या त्रिपुटा त्रिपुटीत्यपि सर्वानुभू
तिः सरणा त्रिपुटा रेचनी रमा त्रिपुटी मसू
तीस्वाहेति वाचस्पतिः त्रिभिः शराकारैर
वयवैर्वृता वेष्टिता त्रिवृता एवं त्रिभिर्भण्डाः

त्यात्मानेविलिपत्रकिविहृतत्रिभिर्भोग्नतेप
विहृत्यतेभङ्गिपरिह्वाले त्रिभंडीरोचनीफ
चिकधीरेचनीत्येके इतिख्यामी समप्तु
कायात्तोऽइतिख्यातायाः २ ॥ श्यामा
पालिंद्योत्रमसूरविदलिका कालामसूरविद
लार्धचंद्राकालमेषिका ॥ श्यामोक्ता
पालयतिबाडलकात् कलिंदलिन्भा
किंबहुहडिःपालिंदी मसूरिनयतेत्यन
त्वात्तेनाकावेणाप्रवोहाहिनाथाति अथु
मघामाहित्वात्वात्रे सचिणात्वार्थेकनि
वेणिका कालोक्ता मसूरविदलवत्
विदलमस्यामसूरविदला अध्यतीत्य
धां चंद्राग्राकाट्नी अर्धचालेचंद्रावे
तितमाल: पतञ्छिदलस्यार्धचंद्राकारत्वा
दा कालमेषिका समतस्यापवक्रसा
याः २ ॥ मधुकाक्लीतकंयष्टीमधुके
मधुयष्टिका ॥ मधुप्रतिकंतिरवार्थे
कन्मधुकंमध्यफक्लीतकमदेक्लीव
नंक्लीतकंघः आगमातित्यत्वात्नेङ्ग्वलि
वालोपः तत्कायतिप्रतिपादयतिकः क्लो
तकः क्लीबत्वंएकति प्रतिहंतिइतिचायात्
इकाप्रतिघातेत्वुचपोटरादिःयष्टिमे
ष्टिवास्यायष्टीप्रकांडेमधुस्यावायष्टिमधु
का मधुनोयष्टिरिवमधुयष्टिका कृतं
जातिवित्वहीतविपर्ययत्ससमितंमधुयष्टीव
यष्टीमधुकमेवचेतिवाचस्पतिः चत्वारि
यष्टिमधुकायाः ५ ॥ विदारीक्षीरशु
क्लेक्षुगंधाक्रोष्टीतुयासिता ॥ विदार्यते

मदात्वार्थेविदारीयज्जुरोपु क्षीरशुक्लाक्षीर
शुक्लाक्षीरमिवशुक्लावा इक्षुगंधइक्षुवद्गंधो
स्याइक्षुगंधा क्रोशत्याहूयतेवायंसवेधात
भाःछुत्रपित्वात्तरोपु क्रोष्ट्रीकोष्ट्रीतुल्या
कारत्वाद्वा क्रोष्ट्री यासिताशुक्लासाविदारी
त्यादिनामिकेतियोज्यं चत्वारिशुक्लभूमि
कूष्मांडस्य ५ ॥ अन्याक्षीरविदारीस्या
न्महाश्वेतर्क्षगंधिका ॥ सिताद्याशुक्लाया
अन्याकृष्णक्षीरयुक्ताविदारीक्षीरविदारी
महतीमहाप्रमाणामहतीचासौश्वेताचेति
महाश्वेता महाश्वेतावर्णोस्याइतिवा ऋक्षा
भल्लूकास्तेगंधयस्याउदयति ऋक्षगंधाऋक्षं
धइवगंधोस्याइतिकश्चित् त्रीणिकृष्णभू
मिकूष्मांडस्य ३ ॥ लांगलीशारदीतोय
पिप्पलीशकुलादनी ॥ लांगलाकारत्वा
ल्लांगलीशरद्युक्ता तोयस्यपिप्पलीवत्तदा
कारफलत्वात् तोयपिप्पली शकुलैरद्यते
बहुलमत्यत्रापीतिल्युट् कर्मणिल्युड्वागौ
रादिः शकुलादनी चत्वारिकावेडइतिख्यात
स्य ५ ॥ शाकभेदस्य ॥ खराश्वाकार
वीदीप्यामयूरोलोचमस्तकः ॥ खरमश्व
तेउत्वादित्वाद्वा रोपु करोतियेकाखवीकाक
षिणीत्यर्थः केनजलेनचौतिकारवोमयूर
स्तच्छिखेवात्तुल्यशिखात्वात् दीपनेदीपःच
ज्ञूतत्रसाधुरितिघञ् अजमोदावर्धनाहीप्य
कः अलेकारेयवान्यांचदीपकोलोचमस्त
कः इतिरभसः अतपवमिनोतिप्रतिप
त्तिर्मांद्येखजेनशादित्वाहरः मयूरः लोच्या

तेनामलकः स्येति वबेगाकारशिवत्वालो
चमस्तकः इति भमतः अनपवमिनोतिप्र
लिपत्वाचि) लोचमस्तकइत्यपीति स्वामी
महबोनीलकंठोपि स्यान्महबशिखोषध
इति भमतः पंचमहबशिखायाः ५ ॥ गो
पीश्यामाशारिवास्यादनंतोत्पलशारिवा
॥ गोपायतिश्चुरीश्रुगोपीठापिगोपा गो
पीश्यामागोपवल्लीगोपागोपालिकाचमे
ति वाचस्पतिः श्यायंतिदोषाअनयाशारि
वेति एषोद्रवादिरितिनिकर्त्रिकारः हर
व्यापित्वादनंतानानागजिह्वेत्येके उत्पल
स्याकारउत्पत्वात् उत्पलीचासौशारिवा
चेति उत्पलशारिवा उत्पलंपलेमांसम
स्याःसाहित्वगणात् विशेष्यपलेवर्धयति
ततः समासेउत्पलशारिवेतिवा पंचश्या
मलतायाः ५ ॥ केचित्वनंतोत्पलशा
रिवेहेअनंतमूलस्य एवेत्रिकंश्यामायाः
स्वाङ्गः ॥ योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौवृ
द्धेरप्याह्वयाइमे ॥ योगायवश्यस्यैयोग्य
प्रभवति योग्याद्वेतियोग्यंऋध्नोतिऋ
द्धिः क्तिन् एवंसिध्यतीतिसिद्धिः लक्ष्मीर
त्ना वृद्धेर्हिनाम्नौषधस्येमेआह्वयाना
मानि एते ऋद्धिसिद्धीअष्टकवर्गमध्योपा
हिते जीवकऋषभमेदमहामेदकाकोली
क्षीरकाकोलीऋद्धिवृद्धिश्चेत्यष्टकवर्गः
पंचऋद्धिवृद्ध्योरष्टकवर्गांतर्गतायाः ५ ॥
कदलीवारणाबुसारंभामोचांशुमत्फला
काष्ठीली ॥ केनवायुनादल्यतेघजर्थे

कः ङीष् कदलीकंदेः मोचात्कद्रफल्गादय
इत्यलच् गौरादिङीषिवाकदलीकदलश्चक
दल्यमावितिव्याडिः वारणानोहस्तिनोवुमो
चासः वारणविषेत्यपिइतिस्वाम्यादयः अ
न्यत्रवारणवुषेत्यपपाठः सर्वेलीकारांतम
तत्वात्त्ववारवुषेत्यपपाठएववुषवुत्सर्गोघ
जर्थेकः वुसतिदंतेत्पोलोपिसर्वधनादयः र
मंतेऽनयारंभवारंभस्येव्वजर्थेकः रमेरशःलि
टोरितिनुंटाप् रंभारंभयतिवापचाद्यच्वुत्व
वंअंचतिअच् मोचाअंशुस्थूलकस्यसत्वा
वयवस्तत्फलानिअंशुमंतितान्यशिफला
नियस्मातथा यद्वा अंशुमानिवफलान्य
स्या अंशुमत्फलाभानुफलाख्या कदली
सत्तमावाचरंभाभानुफलामतेतिधन्वंतर
रिः अनंशुमत्फलेत्यपपाठएव अंशुले
शोरथोरभावावितिविश्वः कष्टेपदस्थिला
तिएषोद्रवादित्वात्षत्वदीर्घौइष्टपदार्थेचेति
काष्ठेशः काष्ठीला षट्कदल्याः ६ ॥ मु
द्गपर्णीतु काकमुद्गासहेत्यपि ॥ मुद्गप
र्णीमिवपर्णमस्यामुद्गपर्णीकाकानांमुद्गा
हर्षगामिफलमस्याकाकमुद्गा सहोक्ता
त्रीणिमुद्गानीतिव्याख्यानायाः ३ ॥ वार्त्ताकी
हिंगुलीसिंहीभांडकीदुष्प्रधर्षिणी ॥ वा
र्त्तनिरामयंकरोतीतिणिजंतात्तोतशब्दात्
पिनाकादयश्चेत्याकः गौरादिः वार्त्ताकी
वार्त्तिगणश्चवार्त्ताकोवार्त्ताकुः शाकबिल्व
कः इतिरभसात् ष्टलिंगोवार्त्ताकश्चस्त्रि
यांवार्त्ताकुश्चवार्त्ताकः एषाउणसमस्तके

तिवैद्यकात् वीताकातिगणेयकाविति व
ष्वातवाताच रक्तावात् हिंगुलीहिंगुवा च
कांड्रव्लातिवा कंटकहावेणाहुनलीति
सिंहीपटोलादिः भटभ्रतीपिनाकालेष्ठे
त्याकः वैद्यके पथ्यातेन एव त्वेभंटाकी ।
दुःखेन सह्यतेति भूयते कर्माणि रिङ् ।
ष्प्रधर्षिणी ग्रामीणोणिनोदुष्प्रधर्षिणीव
पंचवार्ताकस्य ५ ॥ नाकुलीसुरसाना
गसुगंधागंधनाकुली रकुलेष्टाभुजंगा ।
क्षीछत्राकीसुवहाचसा ॥ नकुलानोप्रि
याशेषिणनाकुलीशोभनोरसोस्याः सुरा ।
साः रातिनेकज्रंरसंवादह्दतिरस्पतेवाना
ग्राह्यदृतिरातेनेकसुगागमस्वरसेः दी
हेत्वेव रास्ना सुशोभनोगंधोस्याः सुगंधोग्रा
द्यचु सुगंधा स्वामीतु रास्ना सुगंधयोः ।
स्यानेनागसुगंधेतिपठित्वानागसुगंधा
मंदसुगंधेतिव्याहणोतु गंधयुक्तानाकु
लीगंधनाकुली नकुलानामिष्टानकुले
ष्टाभुजंगात् ग्रहत्वानितिव्याख्येतिग्रहत्वा
ग्रेः॰॰ हीषुभुजंगनेजाकतिरुष्यत्वाद्वा ।
भुजंगाक्षीक्षुद्राकारपत्रतया क्षत्रमका ।
तिश्रवणाद्रीश्रुद्राकीसुसुगंधंवहतिग्र ।
चुदापसुवहा नववास्नायाः ॥ ग्रर्थैन ।
रास्नाग्रर्थैनमेयोंजीतिगोडाइतिस्वामी वै
द्यास्तु नाकुलीगंधनाकुल्यौ विशारी ली
रविसारीवत् भिन्नेमन्यते ॥ विसारीति
धोंशुमतीसालपर्णीस्थिराध्रुवा ॥ वि
दीगंधहृवगंधोस्याविसारीगंधा अंशुमती

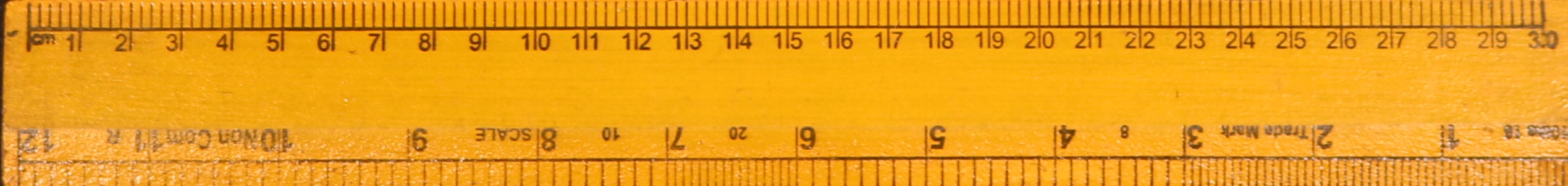
दीर्घमूलत्वात् सालपर्णीमिवपर्णमस्याःसा
लपर्णीत्यादिः तालकुलापाणीत्येके देहंस्थि
रंकरोतिएणतादधु स्थिराध्रुवति ध्रुवस्थैर्ये
इगुपधत्वात्कोणापिध्रुवा पंचशालपर्ण्याः
५ ॥ तुंडिकेरीसमुद्रांताकर्पासीबदरेति
च ॥ तुंडिकान्नगारीगणाणिदृयतिप्रेरय
तिशेपु तुंडिकेरीसमुद्रांतेप्रायेणतिष्ठति
इतिप्रातिपदिकाद्धात्वर्थइतिणिजेतादधु ।
टापू समुद्रांताहूरप्रसारत्वात्क्रियतेपल ।
हिकमनेनकरोतिवाकर्पासः कृजःपासइति
गौरादिः पृषोदरादिःकर्पासीबदरवफला
नीवफलान्यस्याः सेतीतिग्रचुदापबदरा
चत्वारिकार्पास्याः ४ ॥ भारद्वाजीत्वसाव
न्या ॥ साकार्पासीवन्यावनभवासतीभर ।
द्वाजमुनिनास्पृश्यमितिग्रागमइतिस्वा
मी तेननिहत्तरूपजेतातुङीपुभारद्वाजी
वनकार्पासिकायोतु महाचैदनवीजिका
भारद्वाजीमहावीर्योकुष्ठलाकुष्ठनाशनी
तिवाचस्पतिः एकंवन्यावन्यायाः १ ॥
शृंगीतुऋषभोवृषः ॥ शृंगाकारावयवः ।
योगादितिशृंगीग्रतपववृषाख्येतिस्वामी
शृणातिगर्दशृणातेकत्स्वक्षेतिगन् किव
कत्स्वत्वंगुमागमः एवेवततङीपिवा वृषभो
तिवृषायोचशृंगीमकुरवर्लभेतिकुञ्जः ।
यो ऋषभोनिगादषभेत्यत्रोक्तः वृषभश्चो ।
क्तः त्रीणिवृषभौषधस्य ३ ॥ गांगेरुकी
नागबलाझषाह्रस्वगवेधुका ॥ गांगेरु ।
लमीरयतिपवित्रत्वात्मित्रघादित्वात्तगं

गोक्षकीतिस्वामीवाडलकान् महद्दनितक
न्तुगोगेरुकीवानागानांगजानोबलकृतत्वा
गबला ऊषतिहिनस्तिवातेकषिविषजष
ऊषहिंसार्थाः अस्तूऊषा गविभूमौऊषतेतः
श्रवादेशोकन्तू ऊखवावासोगवेधुकाऊत्व
वेधुका वक्त्वाविगोवखोवातलाइति ख्याता
याः ५ ॥ धामार्गवोघोषकः स्यात् ॥ धा
मरुहंमार्जनेमार्गः स्यालेधाश्रोमार्गोधाम
र्गः तंवाति अन्येभ्योपीतिडेकेवा धामार्गवः
घोषयतिशाक्षायतेस्वप्रकाशयतिवा घो
लघोषकः कोषफलोश्रवघोषः ततःकोव
हेतुकोषफललतायाः २ ॥ लघोषकः ॥
२ ॥ महाजालीसपीतकः ॥ सीतिपुष्पोस
हाजालेवितानः लघोमादिनिविंतिमधुमाथ
वीटीकाकावोश्रांतः जालेहंसगवासयोः १
लीवकालीयदंतेघ्नीपेनाख्योलघोसकः
तिस्मनः महतीचासौजालीचेतिस्वभूतिः
एकंतस्यैवपीतपुष्पस्य २ ॥ ज्योत्स्नीपटो
लिकाजाली ॥ ज्योत्स्नादीप्तिः रात्रौभात
नात् ज्योत्स्नायाइयंतस्यैदमिति अस्याश्रे
शोपचारात् ज्योत्स्नापीतिस्वामीपटतिवि
स्तीर्यति पटिकटिगंडिभ्यडोलपुटोषकः
न्नपटोलिका जलचन्द्रे ज्वलतिकर्ततेभ्यो
णः ऊषिजालीस्त्री चीरिसिजायाः ३ ॥
नादेयीभूमिजम्बुका ॥ नद्यांभावानादे
यीप्रागुक्ताभूमिलग्नपत्रत्वाद्भूमिजम्बुका
प्रागुक्तापिधमात्मनविहाकेतिस्वामी ॥
हेभूमिजम्बुकायाः २ ॥ स्याल्लांगलीशि

त्रिशिखा ॥ लांगलवत्नवनतेभूमिंतेनदी
र्घतीत्याधिनाटक्युऊीषुलांगलिकी उक्षशे
त्वाद्गीविषशिखोअस्याः शिखाटीशिवस्यावा
अग्निशिखाअग्निज्वालालांगलिकेतिवाच
स्पतिः हेलांगलिमाइतिख्यातायाः २ ॥
काकांगीकाकनासिका ॥ काकस्येवांगंना
सारूपंफलमस्याः काकांगी अतएवकाक
नासिका हेकाकजंघायाः २ ॥ गोधापदी
तस्रवहा ॥ गोधायाइवपादोमूलमस्याः ऊे
भपदीभूत्वाकारलोपः ऊीषुपादः पदितिप
द्भावः गोधापदी स्रवहोक्ता हंसपदीच गो
धापदीतस्रवहा त्रिफलाहंसपद्यपि इति
कोषांतरं हेहंसपद्याः २ ॥ यत्रगोह्वालद
तिनीचोक्तिः ॥ मुसलीतालमूलिका ॥
मुस्यतिखंडयतिरोगान्मुसलाखंडने हेत्यो
लः एषादित्वाकलचू मुषलीसाहचर्या
त्स्त्रीत्वं तालमूलमिवफलमस्याः पाकक
र्णीतिऊीषुकन् तालमूलिकाअस्यागवा
कपत्रमिवपत्रं हेतालमूल्याः २ ॥ अ
अजशृंगीविषाणीस्यात् ॥ अजशृंगमि
वफलंअजशृंगीकर्कशृंगीतिस्वामी एत
त्फलमस्यविषाणाकारत्वाद्विषाणांफलेत
द्योगाच्च ततोगौरादिऊीषुविषाणी स्यं
दाजशृंगाकारफलानेत्रौषधावरुल्लीवाम
कंटकेतिस्वभूतिः हेमेंढाशिंगाः २ ॥ गो
जिह्वाचार्विकेसमे ॥ गोजिह्वाकारपत्र
त्वाद्गोजिह्वाटवीतेहस्तदाकारत्वाद्दार्विके
तिसर्वधरः दारयतिपित्तादिविकारंउत्वा

हित्वाद्यःस्तेषु द्वीकानित्यार्विका द्वेताम्बीतिख्या
ततेत्रजन्यशाकभेदस्य २ ॥ ताम्बूलवल्लीता
म्बूलीनागवल्ल्यपि ॥ ताम्यतिचेंडायतेतमः
पिंजारित्वात्ताम्बूलंभुक्तं हडिस्थ ताम्बूलाख्यावा
ल्लीताम्बूलवल्ली द्वे पि ताम्बूली नागलोका
स्यवल्ली नागवल्ली त्रीणि पर्णलतायाः ३ ॥
अथहिज्जा हरेणुरेणुकाकौंतीकपिलाभस्मग
न्धिनी ॥ हिज्जयते हिज्जा अन्ये भ्योपीतिडः
हापुहरतिहैमेंध्यं हरतेः कृञाभ्यामेणुः कुलो
पेरीवेत्वेचहरेणुरिति रेणुकरोतीति डः ला
पुरेणुका एषोरद्वालिः रेणुयोगा द्वी द्याति
त्वात्हतिना कषाये रेणुकायोस्त्रियांभवे
हितिरुद्रात् स्त्रीलिंगा कुंत्येतद्द्वे कौसमाद
नैति कुंत्यायश्यंकौंतीतिमधुमाधवीकुंति
वेशभयत्वात् अप्तिकौंती कपिलवर्णत्वात्
कपिलाभस्मतुल्यागंधयोगात् भस्मगंधि
नी षड्रेणुकायाः ४ ॥ एलावालुकमै
लेयं सुगंधिहरिवालुकं वालुकंच ॥ एल
यतिगंधांतरं इलप्रेरणे चित्रादिपिएला एला
वद्दलतेप्राणोतिएलवालुकमितिस्वामी
बलेबीडुलकातुकपावात्रिमीत्युणवालु
कंएलगंधित्वाद्वेलावालुकं ण्यापोरित्यादि
लाकृत्यवंइला भूस्तत्रपत्यत्वात् ढकिएले
यं हुलागंधत्वात् इलायाभवमैलेयमितिम
धुमाधवी शोभनगंधत्वात्सुगंधिः हरिपिंग
लवर्णेवालुकं हरिवालुकं वालुकंच पंच
हुलकालुकइतिख्यातस्य स्वगंधिद्रव्यस्य ५
॥ अथपालंक्या मुकुंदः कुंदकुंदरु ॥ पा

ल्यतेंकृतेचपालंक्येतिस्वामी पालयतिप
लः पालंपालकमेकतेलत्यति ताना लिक
मेण्ण्याणि सेविपालकी मोचयतिविषयानुग
गंमुचेर्दत्तमोविततण्यथोल्कः एणन्कादित्वात
कुत्वं मुकः कुंदयत्यौद्धयतिमनः कुंदः तयोवि
शेषणसमासे शाकंधादित्वात्पररूपेमुकुंदः
कुंमुवमुंदयतिएवंवद्ताण पररूपत्वे कुंदः कं
ब्रह्माणमपुंदयति श्रोंडीकरोतिमोगंध्यात्
श्रेतिवाउन्त्वादयश्चेति कुप्रत्यये एवं वदकार
लोपे उणागमेच कुंडुरुः कुंदेमाद्येच कुंदरुवे
त्रमेदेचकुंडुरविचत्रयः अतः कुंडुरुः उकारांतो
पाहः चत्वारिकुंडुरुकइतिख्यातस्य ४ ॥ वा
लक्रीवेरीबर्हिष्ठोदीच्यकेशाम्बुनामच ॥
वल्यतेसंक्रियतेसंगोबाधोतवंबानेनेतिवल
वहलंसंवरणेकरणेचरन्बालंक्रीयकयतेवी
रंमूलरूपेशरीरमस्यमेकोचातक्रीयकत्वेवी
रंकुंकुमसमस्याद्वाक्रीवेरं वेरंकलेवरं क्रीवे
वार्त्तीकोकुंकुमेपिचेतिमेदिनिः बर्हिषिकु
शप्रायेदेशेतिष्ठतीतिवर्हिमस्थइतिकः
अम्बादित्वादिनाषत्वंवर्षेराशिरिवेतिविस
र्जनीयलोपात् द्वे रूप्ये वहैतेवर्धतेवर्हि
ष्ठमितिवा उदीचिदेशेप्रायेणजायतेरुक
प्राणित्यादिनायत उदीच्यंकेशसमाम्भुनः
स्वयानिनामानितान्यस्यापीत्यर्थः पंच
वालइतिख्यातस्य ५ ॥ कालानुसार्यहृ
द्धाश्मपुष्पशीतशिवानितु शैलेयं ॥
कालेनानुसियते सहलोर्णत् कालेवर्य
तेकालानुसार्यंतद्विमेयशाह्नात् कालांतरे

जायतेनसर्वकालमित्यर्थः कालमनुसर
ति कृत्यस्त्वसौ बेडलमिति कर्नेति ल्युटिति वाइ
डियेगात्त्वहिं कर्तरि क्तः अश्मभवत्वादश्म
नः पुष्पमिवाश्मपुष्पं शीतलत्वेन शिवं भद्र
सन्तापहरत्वात् शीतशिवं शिलायांभवं
शैलेयं नद्यादिभ्यो ढगिति ढक पंचशैलस्य
कुगंधद्रव्यस्य ५ ॥ तालपर्णीतु दैत्या
गंधकुटीमुरा गंधिनी ॥ तालपर्णमिवप
र्णमस्याः तालपर्णी मुराहैत्यभवत्वाद्दैत्या
त्वात्सौरभ्यश्लीतिदैत्या लोकाश्रयत्वात्सौ
त्वं गंधाश्रयत्वाद्गंधस्य कुटीव गंधकुटीमुरा
ति मो वर्भेणावेष्टयति सरसंवेष्टनेद्रपथा
त्वकः लघुत्वरा प्रशस्तगंधत्वाद्गंधिनी पंचम
राख्यगंधद्रव्यस्य ५ ॥ गजभक्ष्यातुसुवहा
सुरभीरसा महेरणा कुंदुरुकी ह्लादिनीसल्ल
कीतिच ॥ गजैर्भक्ष्यते ण्यंतगजभक्ष्या सु
वहोक्ता सुगंधित्वात्सुरभिः रेफलोपात्तुसु
रभीति दीर्घः रसाउक्तः महेरणा प्रेरणाम
स्यामहेरणा महत्त्वात्सवमीरयतिसुवो कुं
दुरुप्रतिकृतित्वात्कन्प्रत्ययः कुंदुरुकी सल्ल
ति सल्लगतौ हंत्याहिकृताहिभ्योवुन्ङीषिति
गादिनिपातनात् लकारस्याढित्वं सल्लस्य
लक्यते स्वाद्यते गजैरितिवा सल्लकी ह्लाद
दुर्भेदे ह्लादयतीति गंकान्तासावितर्कयोरिति
तालव्यादौ रभसात् तालव्यादिरपीयंसल्ल
कीचेत्युक्ते देशीप्राधेयं सल्लहेतिकृतः इति
स्वामी गजानन्दकादयत्वव्रणमावषणके
षिणिः ह्लादिनी ग्रहीमल्लक्याः ५ ॥ अग्नि

ज्वालासुभिक्षेतुधातकी धातुपुष्पिका ॥ र
क्तपुष्पाकृतित्वादग्नेर्ज्वालेव अग्निज्वाला म
धसंधानायसुष्ठु भिक्ष्यते प्रार्थ्यते नाम्याः र
पुष्पत्वात्सुभिक्ष्यते वा सुभिक्ष्यते वा सु
भिक्षा महौषधित्वात् यावद्बहुपकारकत्वादति
प्रार्थनीयत्वात् धातून् प्रीणयति प्रीतिपा
दिका तद्गतिणिन्तात्तण्वुलि गौरादिः धा
तकी अतएव धातुप्रियत्वाद्धातिशाक्ति वि
शंधात्तु धातुपुष्पमस्यावा धातुपुष्पिका
चत्वारिधातक्याः ४ ॥ पृथ्वीकाचंद्रबाले
ला निष्कुटिर्बहुला ॥ प्रथते ख्यातिमेति
तितिडीकादयश्चेतिकीकन्नेतानि पातितनाः
पृषोदरादिः पृथ्वीकाकर्हैरगंधित्वाच्चंद्र
स्यकर्पूरस्य बाला पुत्रीव चंद्रबाला पलय
ति मुखोहिहेगंधं अच अचूटापपला नि
ष्क्रांतः कुटेः कोष्ठान्निष्कुटिः साहचर्यात्
ह्रीतंपलेशीषिनिष्कुटीच बहूनिबीजानि
लातिबहुला पंचएलायाः ५ ॥ अथसा
सूक्ष्मोपकुंचिका तुत्थाकोरंगी त्रिपुटात्रुटिः
॥ सपलास्त्रुत्वाः अपरिमाणउपाधिकं कु
चति अल्पी भवति कुंचकुं पुकौटिल्याल्पी
भावयोः एवुणि कुंचिका तुत्थाकोक्ता कोरंकेग
च्छति खचितिअस्वक्तव्यमिति गौरादित्वान्ङीषि को
रंगी त्रयः पुटा अस्या त्रिपुटा त्रुट्यतिमहत्वा
त् त्रुटेः इगुपधत्वात्किः त्रुटिः ॥ पंचसू
क्ष्मैलायाः ५ ॥ व्याधिः कुष्ठं पारिभव्यं वाप्यं
पाकलमुत्पलं ॥ रोगनामत्वाद्धिगतत्राधि
रस्मादावाधिः कौवेरं भास्वरं कुष्ठं पारिभाव्यं

वं॰
कुं॰
१७५

175

गहरुक्षमितिरभसः रुक्मातिनाडीरोगं रु
हनिष्क्षेणोहनि रुक्षीत्यादिनाकन्रुक्षेमहे
हपित्वाडीमाणांपरिभवेतिरक्षकाबेसाधयति
परिभाव्यापारिभुजलाशयेशुभवतिभव्यो
येत्यादिनासाधुत्वेक्ताष्येणिपरिभाव्यो विवि
धेयंत्रैराण्यतेअरहूलोणेपत्र वाष्पाभवेवाप
मित्यन्येआण्यमित्येकेवाक्यंच पाकेलाति
गृहलातिपाकलक्षुतस्यलाभशुष्कत्वाडक्षेः प
लतिरक्षतिरोगिणांपलरक्षणेऽचुडत्यलक्षं
घडूरुटस्य ४ ॥ शंखिनीचोरपुष्पीस्याके
शिनी ॥ शंखाभपुष्पयोगाद्विनिः शंखिनी
चोरस्येवरात्रौप्रकाशात्चोरपुष्पी केशा
कारकिंजल्कपक्ष्मयोगात् केशिनीचौरी
धनहरीतस्करीनिशाचरीचात्र जीर्णवै
रवडलीतिख्यातायाः २ ॥ अथवितुन्न
कः जटामलास्फटातालीशिवाताम्रलकी
तिच ॥ विविधंतुद्यतेविपर्णैन्तुद्यते
तुत्यतः कर्मणिक्तः ततः स्वार्थेकन् वितुन्न
कः जट्यतेसंघातेक्रियतेजटजटसंघाते
घजिजटः संघातस्तद्योगात्अधोअधोवि
टापूजटा अमला मला पनयनात् आम्ल
येकरसंघातोअजटा अज्जुतवत्अतसाम्ल
येवाचीजटः संघाते अतिदोषंक्षिपिअत
जटतिजटाअश्रुजटा तयोः कर्मधारयोवा
ताडयतिरोगंअश्रुअश्रूडीपूलान्वेतालयति
क्षिपिअत्वदिति अतजटातयोः कर्मधारयो
वा ताडयतिरोगंप्रकर्षाक्ष्यिति कारयतिता
लप्रतिष्ठायांअविडीपिवा ताली शिवोक्ता

आमलकीतायतेविस्तारयतिताम्रंसंताना
पालनयोः क्षिपिनेकत्वोवर्णाविपर्ययः कन्
डीषू तामलकीताम्रातीतिएषोहर्यादिर्वा
घटीभूम्यामलक्याः ४ ॥ प्रपौंडरीकेपौड
र्यं ॥ प्रकर्षेणपुंडरीकस्येवहूहूवर्णात्
प्रपौंडरीकं पुंडयतिदोषानखंडयति पुडि
खंडनेपचाद्यच् पुंडः तस्याये: स्वामी प्रधाने
पुंडर्ये: शाकेधातिः लोकाश्रयत्वात्क्लीवत्वे
शाकपुष्पस्यलपमे हृष्टिकास्पुंडरीकामिति
रभसः हेहूतितिनामनुष्याणांचचतुष्यन्तु
त्रविटपस्यशालपर्णीतुल्यपत्रस्यपुंडरीके
तिख्यातस्य २ ॥ अथतुन्नः कुबेरकः तुणिः
कच्छः कांतलकोनंदिवृक्षः ॥ वल्कलार्थि
भिस्तुद्यतेः स्वतुदेः क्तः तुन्नः कृत्तितिहृत्वा
कुबेरकः कुणिः तुणिस्थाने कुणिंपेठुरि
तित्स्वामी कुणतिसंकोचयति कच्छभूमि
कुणसंकोचनेइगुपधात्किः कुणिः पवंम
णिः कचतिदीप्यते कचीदीप्तिबंधनयोः क
चे: अः अच्छः कांतिवातिकः रलयोरेकत्व
स्मरणात् कांतलकः एषोहर्यादिः नंदिमा
नंदः कृदिकारात्डीषू नंदी नंदीजनकोवृ
क्षः नंदीवृक्षः घडूअञ्चस्याकारखीविणाने
टीहूटस्य ४ ॥ अथवालसी चेंडाधनहरी
हेमाडुष्पत्रगणाहासकाः ॥ अतिरुगोपि
त्वाद्वल्पत्येता वलपालने अशुनिप्रत्यय
णिवालसी चेंडानलत्वेन कृष्णाकारत्वात्
धनेहरतिबडम्लत्वात्हरतेरनुद्यमेच
कोवादिप्रणीषू धनहरीउड्कलीनाधनहरी

वा॰ मं॰
१७५
175

चिरीकः क्रोधमूर्च्छित इति वाचस्पतिः । तिलो
त्तिरोगं सोमवल्कं नद्धेमः स्यादिति वाचस्पत्यत्र गंधो
गंधद्रव्या चिरं देहे वसतिवाले माधनस्यैव कस्या
ए इति रुद्रः ॥ उष्णत्वात् उष्णत्रः वडमूल्यत्वा
त् गणं हासयति गणहासकः गणहृति वा
नामास्य गणः प्रमथस्तैपेयं चंड वैत्य प्रभेदयो
रिति रुद्रः ॥ षट् चौराव्ह्यगंधद्रव्यस्य ४ ॥
व्याडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं ॥
व्याडस्य व्याघ्रस्यायुधं मिव नखेन तुल्यकं टा
कयोगात् तत्तुल्यफलयोगाद्वा व्याडायुधं ।
व्याघ्रस्येव कंटकरूपेण नखोस्य व्याघ्रनखं ।
श्रादित्वात् समजत्वनिषेधः करजेन खेन तुल्य ।
कंटकयोगात् करजं हगंधिभिरत्य इव्यौ ।
सहूवक्रं संहृति रूपमेलकं करोति चक्रका
रकं चत्वारि व्याघ्रनखाख्यस्य गंधद्रव्यस्य
॥ सुषिरा विद्रुमलता कपोतांघ्रिर्नटी नली
॥ सुषिरं छिद्रं नली त्वेन तद्योगात् सुषिरा सो ।
तिः सुषिरयोगात् चिद्रुषिरा लौहित्याद्वि ।
द्रुमस्येव लता विद्रुमलता अत एव कपोतां
घ्रिः नटति वा यकनात्यंथ्येन टीश्रेत छिद्रत्वेन
नलाकारत्वान्नली पंचनलीनाम्नो गंधद्र ।
व्यस्य ५ ॥ गोमीत्वं जनने केशं तत्पर्याय ।
माह ॥ वाचस्पतिस्तु सुषिरा हित्वा नता वि
द्रुमकमेव पर्यायमाह तत्पर्यायकोषस्य ।
ग्रंथगौरवभयान्न लिखितः ॥ धमन्यंजन
केशी च हनुर्हट्टविलासिनी ॥ धमंते गंध
ग्रहणाय प्रियोगे प्राप्यते धमनी धमिः सौ
त्रः अत्रिस्तधस्यमध्यविनतरिभ्योनिः हरिः ।

कारादिति ङीष् अंजति काम्यत्वात् अंजिनमि ।
वकेशा अस्या अंजनकेशी नीलत्वागत्वात् ।
हंति वर्णांतरं हंति वा हन्तेः सूम्हस्ति हिरण्
मिवमिडनीत्यादिनातः हनुः साहचर्यात्
ह्री हनुर्हट्टविलासिन्योन्तत्वा रंभेरादेवि
यो हयोः कपोलावयवे इति मेदिनिः हः ।
ही विलासिनीति णः हट्टविलासिनी चा ।
त्वारि हट्टविलासिन्याः ४ ॥ शुक्तिः शं ।
खः खुरः कोलदलं नखं ॥ शुक्तिशंखे कः ।
तिवात् शुक्तिः शंखसदृशो वा शंखं दृतेनस्यां
क्तिचिवा शुक्तिः शमयति दोषं गंध शंखः खु ।
रतिच्छिनत्ति दोषं गंधं खुरच्छेदनेस्तपथ ।
त्वात् कः खुरः बदरीपत्रतुल्यपत्रत्वात् को ।
लदलेन खोकारत्वान्नखं पंचनखः ५ ॥
अथाढकी काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्ताल
कस्सुराष्ट्रजे ॥ आढकोमेयफलमस्या
अणोआवविशाढ्योकते सौगंध्यमचूणघो ।
रादिगौरआढकीकल्पेत्यणवनेभवाणि र
ङीषू काक्षी प्रशस्तमृत्तिका भवत्वात् मेदो
पचादेर्मृत्स्ना तुवरः कषायरसमस्तद्योगा ।
दचिङीषि कानि हनिवा जापित्तु वरिकाक ।
षायेटीचौकारवान् पुक्रः अतस्तुवरीच ।
वाषिका महिकात्तु च वा टकी ककुराशौटी
तिबोपालिताः मृत्तमालयति परिसर्यति मृ
षयति वाण लं मृत्तालकं अतिनातु वरीस्तु
तम्मृत्स्ना मृत्स्नालकमिति तेजां तरं छिनका
रंच मृत्तालकं तल्लनेतालः तत्प्रति छायां
यश्च मृष्टालो रत्नकपुस्तकाढ्ये शोताते रशा

१

मूर्ते आढकादि षट्त्वविकाया इति सभू
तिसातदपो महति तिस्थग्राम तालकस्वा
स्प्राइति छिवचनीततावामसहृयमित्यन्ये ह
स्प्राइति ...शापुर्वानेयपरिपेलवं स्नवा
॥ ऊटनटं...शापुर्वानेय...वंतीमुस्तकानिच ॥ गोला
गोपुरगोनंटकैवंतीमुस्तकानि च ॥
केऊटनटऊतः हाशान्वकैवर्तीनपिपतिमू
लविभुताविलात्कः हाशापुरमितिस्वामी
हशाहरयति इगुपधत्वात्कः हशेलेनकोप
लत्वांहशापुरोस्य ऊकहरेतिसमासोत्ता
वाटशापुरमित्यपिटशाहरंटशाहरस्नवनेजी
विताह्रयमितिवाचस्पतिः वनेपानीयेजा
यतेवानेयंनंद्यादित्वात्ढक् वन्यंवतंत्रु
स्यपरिपेलवं स्नवं वन्यं तत्कूटन्नटसंज्ञकं
जायते मंहृकाकारं शोवालदलसंचये कैं
वर्तीमुस्तकेक्लीवे शोणकेवा ऊटन्नटद्वयं
जयः परिस्रवेतः पेलवं मरुपरिपेलवं
स्नवतेप्रवाहोपरिपलितेलघकात्वात्प्रवु
स्नवं गोजलेपिपतिहरयति गोजलेलघुरंस्या
नेमस्यवा गोपुरंगोजलेनेटयतिशाहायत्वा
वहेनेहरांटशाहेकमेण्ण केजलेवर्ततेकै
वर्तीभूमिस्तस्यामुस्तकं ग्रहोकेग्रंडिग्रा
मुख्याइतिख्यातस्य ८ ॥ ग्रंथिपर्णंशुकंव
र्हंपुष्पंस्थौणेयकुकुरे ॥ ग्रंथिपर्णान्त्या
स्य ग्रंथिप्रधानानिवापर्णान्यस्य ग्रंथिपर्णी
शुचशोके शुकवल्कोल्कइति निपातः शु
कस्येववर्हाणिपर्णान्यस्य शुकमित्येके शु
थिपर्णे णिरीषेचशुकः स्यादिति विश्वः वर्हि
पत्रे प्रशस्तमस्यास्ति इनिः वर्हिपुष्पमिति विक

सतिगंधद्वारेणास्तपुष्पंपत्रयंप्रत्येकमपिना
मेतिस्वामाम्रायः वर्हीमयूरस्तस्येवपुष्पमस्य
वर्हिपुष्पमिति त्वन्ये वर्हीमितिचनामेतिकश्चि
त्कास्थौणेयस्थूणायालोम्रप्रतिमायाअपत्य
मिवढकि स्थौणेयं कुकुरमाहेतित्वात्कुः
कुकुचेकेचित् मरुहित्यपिसंवभाति यत्रकें
चैतत् मरुहेवेसमीरेनाग्रंथिपर्णानपुंसकं
मितिमेदिन्यादेः पंचगोडिग्राणीतिख्यातस
गंधिद्रव्यस्य ५ ॥ मरुन्मालातपिशुनास्पृ
कादेवीलतालघुः समुद्रांतावधूकोटि
वर्षालंकोपिकेत्यपि ॥ मरुद्भिर्देवैर्म्लाप्य
मायतेप्रियत्वान्मरुन्मालापयांसंज्ञातीवि
दहीताहश्यते स्पृक्कातब्रास्मणीदेवीम
रुन्मालालतालघु समुद्रांतावधूः कोटीवर्षा
लंकाविकामतात् मुनिमाल्यवतीमालामो
हनाकुटिलालतेतिवाचस्पतिः ब्रियतेशी
ग्रेश्योयमेतिमरुतस्मैवभातिशयेनधार्यमा
णत्वात् माल्यपिशुनाकुपधस्य चनादितिख्या
मी पिशाचवयवे स्वोधिपिशिमपिमः कित्
स्पृनन्तपिशुनास्पृश्यते मैगंध्यातुल्काटित्वा
त्कः स्पृक्का देव्यतिगंधनेदेवी लतालघुस
मुद्रांताउत्कानतदृतेस्वतार्थिभिर्वधूः वर्हाध
श्चेतिकप्रत्ययोधश्चातादेशः वधूः कोटाप्रक
र्षाणकोटिभिरग्रेर्वामधुवर्षतिकोटिवर्षाको
टीवर्षेत्यपि लंकायोलंकासमीपस्थतेक्क
निलंकोपिका देवीकोटिवर्षेतिस्पृक्कानामद
यमपीतिस्वभूतिः दशापिडिकस्य १० ॥ तप
प्रस्विनीजटामांसीजटिलालोमशामिसी ॥

जटिलत्वात्तपस्विनी जटायोगात् जटा अंशीश-
ग्घु जटति संघाती भवति जटसंघाते पचाद्य-
चिवा मांसी मांसलत्वात् गंधेन मन्यते मा-
यते मनेर्दीर्घश्चेति सप्रत्यये दीर्घत्वे मांसिर्वा-
मांसी जटिला जटायोगात् पिच्छादित्वा-
दिलच् लोमाकारहूकरयोगात् लोमशा ।
मांसीत्वात् मिषीति ख्यामीश्रोतः तथापाठ-
स्य कचिद्दर्शनात् मिसी मधुरिकायामुक्ता
षट् मांस्याः ६ ॥ त्वक्पत्रमुत्कटं भृंगं त्व-
चं चोचं वरांगकं ॥ त्वक् वल्कं ल्ला तदिव प-
त्रमस्य त्वक्पत्रं त्वगपि नामास्य त्वक्षी-
चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषणत्वमिति मे-
दिन्यादेः अत्यंतोत्कटगंधित्वादुत्कटं बि-
भर्ति अनुरागं भृंगं भृंगः किंतु इह चेति भृ-
ङ्गोगः तु इह च कास्यं तैलाभ्यां भृंगमिव भृं-
गे अतिशयिनी त्वगस्यास्ति अचुत्वचं अश-
स्तत्वक्पत्रत्वात् चोचं त्वक् त्वचचोचशब्दः
स्व वल्के चर्मणि पत्रकइति धरणी वरं श्रे-
ष्ठं मंगं त्वगादि रूपमस्य वरांगं स्वार्थे कन् ।
वरांगकं ॥ षट्त्वक्पत्रस्य ६ ॥ गुडत्व-
चइति सर्वधनः ॥ कर्हेरकोद्राविडकः का-
ल्पकोवेधमुख्यकः ॥ कं तत्त्वमस्येष हृतेः
खर्जूरादित्वाहरः वचक्षां तोदेशः गणाः
स्वार्थे कन् कर्हरकः द्रविडे भवः जातः तत्र
जातइत्यण् ततःकन् द्राविडकः कल्पे वि-
धौ भवः अण् कनि काल्पकः कल्पेः साधुत्वा-
त् साधुरितियत् ततःकनि कल्पकइति पा-
ठांतरं वेधगंधोत्कर्षेमेधा धानेवा मुख्यः ततः

कन् वेधमुख्यकः चत्वारि कर्चूराभकचोरा-
इति ख्यातस्य ॥ कक्कवल्लरिजायाइत्यन्ये ॥
ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधं ॥
फलपाकांता जातिरोषधिः तस्यामेव के-
वलायां विवक्षितायामोषधिशब्दप्रयोगः
यदातु तस्या एव रोगप्रतीकारकारणत्वं वि-
वक्ष्यते न जातिः तदा त्वजातौ व्यक्तिविवक्षा-
यामोषधेरजातावित्यण् ओषधशब्दप्रयोगः
न केवलमजातौ ओषधिरेव औषधशब्दवा-
च्या अन्यदपि तत्कार्यकारि हृततैलत्रिफ-
लाकल्कादिकमप्यौषधमिति सर्वशब्दा-
र्थः ओषध्यइति बहुत्वात् बहुवचनेपकच-
नान्यपि ओषधिर्भवत्येव ॥ शाकाख्यं पत्रपु-
ष्पादि ॥ नाडीकादिनां पत्रपुष्पादिशाका-
ख्यं शाकपदवाच्यं शक्यते भोक्तुमनेनेति
शाकं करणे घञ् शक्नोति हृष्टादिकेतन्त्रकरो-
ति रूढाधारार्चिकलिभ्यः कइति बहुवचना
दृतोपिष्याधीत्यादि ···· स्वरस्वेत्याचः अ-
हिनासफलनागुग्रमूलादिग्रहः पत्रे निंबा-
देः पुष्पे तितिडीककोविदारादेः यदाहुः
मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकं त्व-
क्पुष्पकवकंचैव शाकं दशविधं स्मृतं इ-
ति तत्र मूले मूलकादेः करीरं वंशांकुरं अ-
ग्रंवेत्रादेः फले कूष्मांडादेः कांडमुत्पला-
दीनां नाडी अधिरूढकं तालबीजांकुरादि
मज्जादि त्वक् मातुलुंगादेः कवकं छत्रिका
॥ तंडुलीयोल्पमारिषः ॥ तंडुलाकृति
बीजं तंडुलाः तज्जनकत्वेन तस्मै हितमित्य

रा॰
मं॰
१७८
178

षेशाकश्रीताख्यः तंडुलीयः ञ्जडिशाइति
प्रसिद्धः मारिषः शाकभेदः ल्वइपत्रकोऽ
त्वात् अल्पश्चासौ मारिषश्चेति अल्पमारिषः
हेत्वइमारिषइति ख्यातस्य २ ॥ विशल्या
ग्निशिखानंता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥ वि
गतं शल्यं शल्यकृतपीडनमनया विशल्या
शिखाग्राह्येनशिखोक्ततमंतापोलक्ष्यते ।
ग्निरिवशिखागतेति वेयकं विशल्यानंता
फलिन्युक्ताः शक्रोर्जुनतरुः तत्पुष्प्यस्मि
वपुष्पमस्याः शक्रपुष्पी पंचाग्निशिखा
याः ५ ॥ स्याद्दंगंधाछगलांत्र्यावेगी
वृद्धदारकः जुंगः ॥ अर्दतस्यमल्लिकैः
वगंधोस्याः अल्पगंधासमासांतानित्यत्वात्
नेत्रहृद्यगंधेति पाठांतरमिति स्वामी छग
लस्येवांत्राण्यस्याः छगलांत्री छग
लस्येवांत्रं मूलमस्या छगलांत्रीति वपाठः
इति सुभूति आवेगी वृषत्वेनावेगयोगाद्
ग्रीष्माद्यपि दीपि छगलांत्री आवेगीति नाम
त्रयमिति सुभूत्यादयः छगले छगलख्या
मी वृद्धदारकयोः स्त्रियामित्यनेकार्थकोषः
वृद्धं स्थविरमपि दारयति तत्करोतीति नि
तादृक् वृद्धोदारकः स्मात् वृद्धं वृद्धत्वं दार
यति वा वृद्धदारकः जुंगो जंगतीति पाठात्
जुंगः जुंगयति वर्जयति दोषात् जुंगः जुं
यते आमलत्वे त्यज्यते वा जुंगिवर्जने अच्
जुंगः पंच वृद्धदारकस्य ५ ॥ ब्राह्मी तु म
त्स्याक्षीवयःस्था सोमवल्लरी ॥ अतिपवि
त्रत्वेन ब्रह्मणः प्रियत्वात् ब्रह्मण इयं ब्राह्मी

श्रीणाब्राह्मी ताताविनिटिलोपः मत्स्याक्षितु
ल्यपुष्पत्वान्मत्स्याक्षी वयसि योवनेति स्थ
नयाचजरार्थकः वयस्थामितनया काष्ठेशपाते
ति सोमवल्ली सोमस्येव दलत्य योयवल्लरी सो
मवल्लरी वा तेनेंदुवल्लरी चेंदुवल्लरीत्याद्यपि
भवति वल्लरी या हस्वार्थं परत्वात् सोमलते
त्याद्यपि भवति सोमवल्लरीत्यपि पाठः चत्वा
रि सोमलतायाः ५ ॥ पटुपर्णी हैमवती
स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥ पटूनि निछिद्राणि
पर्णान्यस्याः पटुपर्णी हिमवतो जाता हैमवती
स्वर्णमिव पीतत्वात्क्षीरमस्याः स्वर्णक्षीरी
गौरादित्वात् हिमवत्कोत्पत्तिस्थानयोगात् हि
मावती शरादीनां चेति दीर्घः हैमवर्णपय
तस्याहिमवद्गिरिसंभवा मानानामितिहिका
कानातन्मूले वनिजौषधमिति चत्वारि स्व
र्णक्षीर्याः ४ ॥ हयपुच्छी तु कांबोजी माष
पर्णी महासहा ॥ लोमशत्वात् हयपुच्छ
तुल्यपत्रत्वेन हयपुच्छी कंबोजदेशे भवा कां
बोजी माषस्येव पर्णमस्या माषपर्णी महासु
हपर्णीसैव महत्ती महासहा चत्वारि माष
पर्ण्याः ४ ॥ तुंडिकेरी रक्तफला बिंबि
का पीलुपर्ण्यपि ॥ तुंडिकानं वचुमतं रं
यति प्रेरयति भक्षणार्थमागलोपः तुंडिके
री तुंडं मुखं तदेकदेशात्वात् सोपि तुंडं ततः
प्रशंसायांकनितुंडकंतु उपस्यात् टदिति ग
च्छति कर्मण्यणि तुंडकेरीति पाठ इत्यन्ये र
क्तफलमस्या रक्तफलाअजादिवि पाठात्पा
केत्यादिनानङीष् बिंबे बिंबिका फलं तत्सा च

ग॰
मु॰
१२९
179

छप्रकाशायतिणेनादचुञ्चूकन्दटापिहवे
लिविका पीलोविवर्णोमस्याः पीलुपर्णी ।
चत्वारितैलाकचेतिख्यातायाः ५ ॥ वर्वरे
कवरीतुंगीखरपुष्पाजगंधिका ॥ वर्वरउ
क्ताः दशिवर्वरा कुटिलकस्वकेशाकारा ।
तत्रमयत्वात्केशिवरोहणोत्पाहणोत्पचूणे
षुकवरी तुंजतिहिनस्तिश्रचुंगीपुनःकादि
तुंगी खरंतीक्ष्णपुष्पमस्याः खरपुष्पाश्रज
स्यागस्तस्येवगंधोस्यास्ततः कन्नश्रजगंधि
का पंचवर्वरीशाकस्य ५ ॥ पलाण्डौवि
स्ववह्णारास्नायकक्करसाचसा ॥ हलायाद्दः
वपर्णीमस्यापलापर्णी स्ववह्णारास्नाचोक्ता
यक्तः संयकक्कोरसोस्यायकक्करसा चत्वारि
वङ्केरकवत्वावङ्फलायापलावतीति
ख्यातायाः ५ ॥ चांगीरीचुक्रियाद्देन्तशठा
म्बष्ठाम्ललोणिका ॥ चांगेरेतचुङ्गत्वमी
रयतिचांगीतिस्वामी चुक्रेतेक्वथ्येतेऽनया
ऋजिवेडेत्यादिनानिपातितेचुक्रोतस्येतिक्र
तित्वाचुक्रेतिलघंत्वनेनचुक्रममम्बरसः ।
चकतदशी ऋस्वेडोत्पादिनामाभक्तशेषा
चुक्रिकादंतशठाम्बष्ठाचोक्ता अम्लेनरसेन
लुनात्यकर्चिरिपोदर्वादिअम्लेरसेलातिअ
लेलाक्तितिडीकादयस्तेभ्यकनाझीनाअम्ल
लोनाः ततःकनिनेकक्केपात्वेवाअम्ललो
णिका पंचशामजुलीतिख्यातस्य ५ ॥
सहस्रवेधीचुक्रोस्त्रवेतसःशतवेध्यपि ॥
सहस्रंवेधितृशीलमस्याशिनिः सहस्रवे
धी एवंशतवेधी चुक्रउक्तः तद्योगादयंचु

क्रः नमनशीलत्वाद्वेतसङ्गुवेनतस्तः क
मधारयेस्त्रवेतसः चत्वारिस्त्रवेतसस्य ४ ॥
चुक्रास्याख्येके ॥ नमस्कारीगंडकालीसमं
गाखदिरेत्यपि ॥ अंजलिरूपपत्रत्वान्नम
स्कारंअंजनकत्वादेजलेनेमस्कारशीलाच
नमस्कारी गंडेभ्ग्रंथियुकस्मागंडोंतनाप
वेतंकरोति श्रेणिवागंडकाली समानंगा
न्यस्याशाकंधादिः समंततोंगतियातिवास
मंगा खदिरउक्तः खदिरइवसूक्ष्मपत्रः च
त्वारिखदिरशाकस्यनलजालशाकस्यरभ
सेनैववदाह्रक्रोनालजालस्समंगाजलकारि
केतिखदिरिकायांसंकोचपत्रेलजालरिति
लजालुः शाकमेदेनपठितत्वात् ४ ॥ जी
वंतीजीवनीजीवाजीवनीयामधुस्रवा ॥
जीवत्यनयाजीवंती करणोल्युडितिजीवनी ।
एवंकरणोहलः श्चेतिघञ्जीवयतीतिण्वे
तादचिवाजीवा जीवनायहिताश्राक्रुक्रीती
यःकः जीवनीया मन्यतेसाधुत्वेनेमां जनाः
फलिपादिनमीत्यादिनातःपञ्चांतादेशाः ।
मधुःउक्ताचेयंमधुस्रवतिमधुस्रवेतिपाठः ।
हृत्यन्यो पंचयवनालप्रख्यपीतख्याविस्ह ।
ल्मीलतायाजीवतीतिख्यातायाः ५ ॥
कूर्चशीर्षोमधुरकः शृंगह्रस्वांगजीवकाः
॥ कूर्चःश्मश्रुतदाकारंशीर्षमस्यकूर्चोते
श्राध्यातइतिचजिह्वाचैवच्छीर्षमस्यऊर्ध्वभा
गस्योपधत्वेनश्राध्यत्वाद्वाकूर्चशीर्षः मधु
रएवमधुरकः शृंगाकारत्वात् शृंगः ह्रस्वा
न्यंगान्यस्यह्रस्वांगाः स्याद्ह्रस्वांगोमधुरको ।

रा॰ मु॰ १८०
180

मधुकश्चिरजीवकः इति रभसः जीवयतीः
ति जीवकः पंचाह्ववर्गान्तर्गतस्य जीवकस्य
५ ॥ किराततिक्तोऽभूनिम्बोऽनार्यतिक्तः ॥
किरातदेशजत्वात् किरातः सचासौ तिक्त
श्चेति किराततिक्तः ह्रस्वत्वात्तिक्तत्वाच्च भू
वो निम्ब इव भूनिम्बः अनार्याः किरातास्ते
तेषां प्रियत्वात्तेषामेवापतिक्तरसत्वात्तदन
नार्यतिक्तः चिरातिक्तश्चिरे चिरातिक्तश्च भू
निम्बहिमकारपीति रभसात् चीणि चिरा
दृत इति ख्यातस्य ३ ॥ अथ सप्तला विम
लासातला भूरिफेणा चर्मकसेत्यपि ॥ स
प्तलोका ॥ सप्तपद्दत्वात् सप्तला शातं
सुखं लाति शातला भूरयः फलाद्दिण्डीरा
अस्यां भूरिफला कषति हिनस्ति दोषांश्च क
षहिं सायाम् चूकषा चर्मणः कषा चर्मक
षा पंचपाद्वीत्यजायाः सप्तेति नाम्ना ख्या
याचर्मकषास्येत्यन्ये ५ ॥ संस्पर्शाथ सटी
गंधमूलषट्ग्रन्थिकेत्यपि कावरोपि पला
शोपि कारवेल्लः कटिल्लकः सुगवी वाच
उक्तभले कपोलस्पृक्तकः पटुः ह्सांडक
ल्लकं करुः केवाहः कर्कटी स्त्रियो ॥ वाय
सोली स्वादुरसा काकायस्या ॥ वायसान्
कोलयति भक्षत्वान्निवासयति कर्मण्यति
एषो हरादिः वायसवत् अवलीयते वा वा
यसोली स्वादुर्मधुरो रसोस्याः स्वादुरसा व
यस्योक्ता स्वामीत्त काकायस्यौ तिपठति किवि
त्ता नेचूकायस्तस्मिन्निति एती तिकः काकायस्याः
नरहृदयमेव ॥ चीणि काकोल्याः ३ ॥ अ

यमकूलकः निकुंभो दंतिका प्रत्यक्श्रेणि
उडुंबरपर्ण्यपि ॥ मकतिमकिम् उडुम्बने पि
ना रिक्ता हलचु बाउल्लकाऽरजुधरलोपः
स्वार्थे कनि मकूलकः एषो हरादित्वात्
उकारे मकूलकः इत्यपि पाठः निभ शंस्त
भ्राति विस्तार इति मूलेस्कुभिः सो चो धा
तुस्तो विप एषोहरादिः निकुंभः नियतः
कुंभो इव साधनानि कुंभ इत्यन्ये दंता त्या
रगित्य चरीप्यते नया इतीति स्वामी दं
तान् दीपयतीति प्राप्ति परिकादित्वादि
ण्वं तादचिरपि स्वार्थे कनि वा दंतिका ।
प्रत्यक् श्रेणिक्ता उडुंबरवत्पर्णमस्या
उडुंबरपर्णी पंच दंत्याः ५ ॥ तत्स्व
सेत्यन्ये ॥ अजमोदात्स्वग्रंथा ब्रह्मदर्भा
यवानिका ॥ अजस्येव मोदो गंधोस्याः अ
जवदामोदोस्या इति एषो हरादिको अज
मोदा उग्रगंधोक्ता इमति इमीग्रंथे प
चाद्य चूट्भेः ब्रह्मा वनो ब्रह्मतपो वा द
र्भोग्रंथकोस्याः ॥ अत्र तद्धीज्ञानामगणे
यानो ग्रंथनाः संभवात् बीजि ब्रह्मणो दर्भो
स्या वा ब्रह्मदर्भा यौ ति मिश्री भवति अचि
वयः उणोयवो यवानी इंद्रवरुणेत्यादि
नाडी षाडकौ यवानी वयवानिका इस्वार्थे
कन्त्य च्छति नियच्छति अग्निमांद्यं एषो ह
रादिः स्वार्थे कनियमानिकामकारेति स्वा
मी द्विविधा यवानी एका तत्र यवानी अ
जमोदेति ख्याता अपरा वनयवानी चत्वा
र्यविशेषेणेति कश्चित् तद्धयो द्वे पव इति स

रा॰
मू॰
१८२

१८।

भूतिः ५ ॥ मूले पौष्करकाश्मीरपद्मपत्रा
णि पौष्करे ॥ पौष्करे मूले त्रयमेतत्त्रयः पु
ष्करं पुष्करवर्णावर्णाकृख्यातसुगंधिद्र
व्यं पद्मगंधिद्रव्यत्वात् पुष्करमिव पुष्करं
काश्मीरे भवं काश्मीरं पद्मपत्रमिव पत्र
मस्य पद्मपत्रं ख्यातमितरपद्मवर्णमित्येव प
ठति पौष्करस्तु जेतल्टवयवेत्यपि पु
ष्करादयः त्रीणि पुष्करमूलस्य ३ ॥ अ
व्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥
अव्यथोक्ता अत्यर्थं चरति व्याप्नोतीति दुर्गो
भूतात्वेन दुष्प्रापत्वात् चरा श्रीणि नो
तिक्रान्ता वातिचिरा पद्माभापद्यते बीज
त्वेन जायते वा पद्मा चरति लयति रोगं
वारयति गमयति निराकरोतीति वाडलकात्
शाकादिभ्यो ढन् हृडिः चारटी पद्ममिव चर
ति प्रचरति उपमाने णिनिः वाचकत्वेन
पद्मशब्दं चरति व्याप्नोति शीलमस्या वा पद्म
चारिणी पंच उत्तरापथ भवाया पद्मचारि
णी ख्यातायाः ५ ॥ कांपिल्यः कर्कशश्चं
द्रो रक्तांगो रोचनीत्यपि ॥ कांपिल्ले शोभ
नः कांपिल्लः कपेरिल प्रत्ययेन कपिलं र
तिरुद्रः कंजलेश्लेष्मत्वात् पीलयति
प्रतिष्टम्भाति पील प्रतिष्टम्भे केयदवोरिगु
पधात्कः कंपीलः साकाश्य कांपिल्यश्चाह्वे
ण्य प्रत्ययान्ता वितिवामनः भद्रख्यके
त्यादिना स्वकामार्थादिल्हणाण्य प्रत्यये
कांपिल्यो मत्वाहितद्वतिन्यासः रक्तपत्र
त्वात्कर्कशः रोगापनयनेन स्फाटनाच्चंद्रः

अस्य चूर्णं सिंदूरवद्रक्तमिति रक्तांगः
वरोचते भाति रोचनेकर्त्तरि ल्युट् अतप
रोचनेति पठति पंचवर्णिद्वे स्वामी तु
श्चंद्रारोचिन्याः ५ ॥ प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो
दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः पद्माट उरणाख्यश्च ॥
प्रकर्षेण पुमांसं पालयति रक्षयति णल्ल
गंधे ण्यन्तात्कर्मण्यण् संयोगान्तलोपः णल्ल
रस्य परसवर्णत्वेन नकारः डलयोरेकत्वेन प्र
पुन्नाडोहि नकारः प्रपुन्नाति प्रपुनन्तीति वा
प्रपुनडत्येके लकारडत्यन्ये एडवत् मेष
वत् बाणफलवत्त्वागात्तीति शाह्लायते च
एडगजः मेषाकृतित्वाद्देडवक्रत्यतेऽशाह्लाः
यतेत्याविति वा दद्रुं हन्तीति अमनुष्येति ढकि
दद्रुघ्नः ब्रह्मादित्वात् नत्वाभावः चक्राकार
त्वाच्चक्रं दद्रुं मर्दयति चक्रमर्दकः पद्मं ग
जविंडः तत्रास्योपयोगान्नटतिव्याप्नोति शा
र्यकर्मात्वहि मेचविलयात् पद्ममटत्या
नुगच्छतिवा पद्माटः उरणाख्यमेषस्या
ख्याख्यो नामानि तन्नामाय मित्यर्थः उरणा
ख्यितल्प पश्चात्वाडुरणाद्दि इति स्वाम्यादिः
षट्पलाचीति ख्यातस्य ६ ॥ पलांडुस्तु
सुकंदकः ॥ पललिरक्षतिरोगात्पिप
त्तिधातून् बाउलकात्पले रोडुः पलांडुः
शोभनं कंदं मूलमस्य सुकंदकः द्वे पलां
डोः २ ॥ लतार्कदुद्रुमौतत्र हरिते ॥ ह
रिते वर्णमेतत्र पलांडोलतयाग्रनकाते
ह्यते खेन्लतार्कः द्रुद्रुप्रोदुमोप विवत्वा
दुद्रुमः द्वे हरितवर्णपलांडोः २ ॥ अथ

महौषधं लशुनं गृंजनारिष्टमहाकंदरसोन
कः ॥ बहुरोगहरत्वान्महौषधं अश्नाति
रोगं अश्नोत्यल्पशोति उनन् आटेलोदेशश्चल
शुनं तालव्यमध्यं क्वाशल्के शविनाशलेशा
लशुन प्रश्नांशुशीतां शुचरहस्य विवेका
त्व लशेच्छ्वहूतितनन् शाकारश्चांतादेशः
लषति तज्जनो रोगहरणाय लशुनेङ्गत्यपि
तणादेपाठः ॥ गृंजति कन्विते शाह्वायते
गृंजयति कन्वित शाह्वं जयति गृंजयते कन्वि
तेशाह्वते वा कर्मणि ल्युट् गृंजं अजिगतेत्या
दिशाह्वार्थः नंद्यादित्वाल्ल्युः गृंजनः अरिष्ट
उक्तः महत् कंदं मूलमस्य महाकंदः रसे
रसेन लवणेनैकेनोनः पंचरसत्वात् षड्र
सोनस्य ६ ॥ पुनर्नवा तु शोफघ्नी ॥ पु
नर्भवीत्वात् नवत्वात् तस्याच्छेदेपि पुनर्नवत्वान्ने
पेति समासः ल्वश्रादित्वान्नत्वाभावः पुनर्न
वा शोथं हन्ति एवं वहकुरी पीपोपघ्नी है पु
नर्नवायाः २ ॥ वितुन्नं सुनिषण्णकं ॥ वि
तुन्नमुक्तं सुष्ठु निषण्णं स्वापोस्मात् सुनिष
ण्णकं है सुनसुनीति ख्यातायाः २ ॥ स्या
द्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि ॥
नितरां कर्दवाते शीतलः उक्तः नाम हरयेनैकं
नाम यथाह धन्वंतरिः शालपर्णी शीतल
वातकइति याथैवच अपराजिता शीतलवा
तको गिरिकर्णिका चेति स्वामी अशणप
र्णीति सर्वधरः शणपर्णीति स्वामी नकेन
नापि पराजिता अपराजिता अशणस्येव प
र्णमस्याः पाकपर्णीति टीप् अशणपर्णी

चत्वार्यशणपर्णाः ५ ॥ पारावतांघ्रि
कटभीपण्या ज्योतिष्मती लता ५ पारा
वतांघ्रिरिव अंघ्रिर्मूलमस्याः पारावतांघ्रिः
माहृचयोस्त्री विकटत्वाद्रणोति कटे वर्षा
वरणयोः अच्चु कटो वेष्टः तं भजते ऽन्येभ्यो
पीतिडः गौरादिः कटभी पण्यस्तुत्या अ
ग्याटित्वाद्यत् इत्वे च पण्या अश्यामपुष्प
त्वाज्ज्योतिष्मती लतोक्ता पिंचज्योतिष्मत्याः
माल्कंगनी इति ख्यातायाः ५ ॥ वार्षि
कं त्रायमाणा स्यात् त्रायन्ती बलभद्रिका ॥
वर्षासुभवं टक् वार्षिकं रोगात् त्रायते शक्त्या
चानश् त्रायमाणा आत्मनेपदानित्यत्वा
द्रोगात् त्रायन्ती भद्रयति भद्रिका बले भद्रि
का बलभद्रिका चत्वारि त्रायमाणाख्यव
णिकस्य ५ ॥ विष्वक्सेनप्रिया गृ
ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ विष्वक्सेनस्य
विष्णोः प्रियत्वात् विष्वक्सेनप्रिया गृ
ति हिनस्ति रोगं गृष्टिहिंसायां क्तिन् गृष्टिः
गृष्टिरिति च पाठः अत्र गृष्टिः गृष्टिरिति
च पाठः अथ गृष्टिः सकृत्प्रसूता गवी वद
र्योस्त्रियां गृष्टिस्त्री यं घोणास्य वा विष्णुक्रो
तास्तु नाकिरा विति मेदिनिः वराहं जेयाक्रा
ति पत्रयोगात् ज्योत्स्नाद्यणिवा वाराही वरा
हरूपविष्णुप्रियत्वाद्वा बदतीति पुनः पुनः
प्ररोहजननात् बदरस्थैर्ये चुबदं मूले तद्रा
ति आत इति के बदरा चत्वारि वाराहीक्रान्ता
याः चामरारिरिति ख्यातस्येति सुभूतिः ५
॥ मार्कवो भृंगराजः स्यात् ॥ मंकृतं मङ्

दा॰
सं॰
१८३

तेकेशाटिमकिमंडनेहघोटवादिः मार्क-
वः इवद्धारेणभृंगवत केशाह्वस्येकरणा-
त भृंगाह्ववराजतेभृंगराजेटतः स्यान्मा-
र्कवोभृंगराजः सूनागवइतिवभसात्वय-
जर्थेकेभृंगराजोटतः येमासमेकेप्रथि-
वेतिसणी टिनेटिनेभृंगराजः सप्तत्यमि-
तिवैद्यकात संतोपि द्वे भृंगराजस्य २॥
काकमाचीतुवायसी ॥ काकंमचति-
फलाशनेकाकधावणात्वमचिधावणा-
ष्ठायहजनेष्ठकमेणएउीपूकाकमा-
ची काकवत्मचतिवर्णेनसंहश्यतेइति-
वा अतएववायसयोगात्वज्योत्स्नायोनि-
वायसी द्वे काकमाश्याः काडइतिख्याता-
याः३॥ शतपुष्पासितच्छत्रातिच्छत्राम-
धुरामिसिः अवाक्पुष्पीकारवीच ॥
शतंपुष्पाण्यस्याः सतपुच्छकोंडेत्यादिना
जातिपाहाद्युशतपुष्पाः छत्राकार-
त्वात्पुष्पच्छत्रंसितंसेवइच्छत्रमस्यांसित
छत्रापुष्पच्छत्रमतिक्रांताः तिच्छत्रा म-
धुरामिसीउक्तं अवांचिपुष्पाण्यस्याः पा-
षणीतिङीपू अवाक्पुष्पीकारवेः शिल्पि-
नइयंकारवी सप्तस्वलंपेतिख्याताया:
७॥ सरणातुप्रसारणी तस्यांकटम्भ-
राराजबलाभद्रबलेतिच ॥ वातकृते-
गसंकोचेसरतिविनिवर्ततेअगमनया
वद्रलमन्यत्रापीतिण्वचु सरणात्प्रहिम-
सणीत्यपि सरणासारणीचाचीकटंबराम-
द्रावलेतिकद्रः प्रसार्यतेगमनयाप्रसार-

णीतस्यांसरणायांकटेकिलिंजाकारंपटे
तविभर्तिसंज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाख
चूकटंभरा बलाबलप्रदात्वा) कलतेसि
घ्यतेवअर्थेकः कटंवतेसहष्यत्वाद्विभ
तिपुस्यातिएवंवत खचिकटंभरा बला
बलप्रदात्वात्सप्तख्याताराजबला बला
हिविराजटतादिः अतएवभद्रेकल्याणा
करंबलमस्याभद्रबला पंचगोभ्रभाटलि
जाइतिख्याताया: ५॥ जनीजतूका
रजनीजतुकृच्चक्रवर्तिनी संस्पर्शा ॥
जायतेश्रावेणमनयाजनिर्वासस्यामणा
जनिवध्योश्चेतिहृद्यभावः कृदिकाराटि
तिङीषिजनीजनिश्चेतिख्यामी जनेकल्प
कालयश्चेतिकृकन्दउकारश्चांताहेशः ज
त्यकेतिपुरुषोत्तमः जतुश्चाहात्संज्ञायां
कनिजतुकाचूरजनीउक्ता जतुंकरोति
जतुकृत्तक्षिपूचक्रंदइवनेयतिचक्रव
र्तिनी आद्याटित्वामिनिः पाविद्यांडल्पात
चक्रमिववर्तितुंशीलमस्याइतिवासङ्गं
पिवात्समस्याकुकस्पश्यतेकर्मणिघञ्जसस्या
श्री षट्जनीत्येववैद्यकाख्यातस्पंगापि
इत्यस्य ६॥ अथशठीगंधमूलीषड्ग्र
न्थिकेत्यपि ॥ शठत्यवसाहयतिदोषा-
न्शठटतिविसरतिगंधोस्याअचिमोरादि
वी शठडजाविशवाणगात्यवमातनेष्ठग्र
चूशठीघडित्यस्यात्तुकरणात्वहीमूर्धन्या
दिवितिख्यामी गंधयतिअचगंधगंधयो
गाद्वागंधमूलमस्यागंधमूली षड्ग्रन्थि

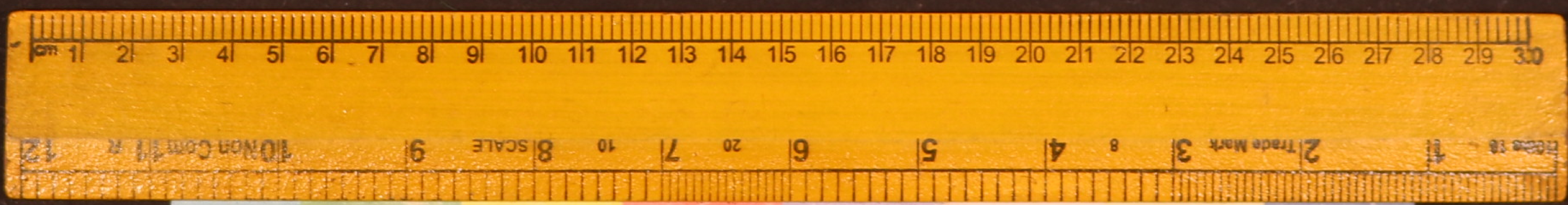
रा॰
मुं॰
१८४
184

वोग्रंथयोस्त्वाकपिघहूग्रंथिकामोरवाधाने
नकेरुखंमचैतिक्तामातिखर्जितिपिञ्जाटिभ्य
कुदोलगाविस्तरः शेकंधाटित्वान्यरदप
त्वे कर्हिदोटीयेमध्योकृत्वमध्यस्थमतप
लाभास्योक्तः पंचशाख्याः ५ ॥ कारवेल्लः
कटिल्लभः स्सवीत्र ॥ कारेणानिस्सर्थे
नवेल्लतिचालयतिकारवेल्लः कन्यस्सव
स्मामनवेल्लयतिवेल्लश्चावरणेकमेणा
णिवाल्लहि॰ति कुइत्स्नवोगमंनिरस्यति
कटिंलातिकटिल्लः कनन्यमुगोतिवेल्ल
यतिल्लएवोत्वगटिल्लान्कटिल्लमितिस्वा
मी कतिकटिल्लकःबाडलकात कटेरि
ल्लूणान्वे शवगतैताल्लब्याहिःश्रव्युस
वषीत्सुपाधायमर्दवामितिस्सभूतिः स
वतिप्रेरयतिदोषानितिसविषवेरीषिस
षवीतिस्वामी चीणिकरेलाइतिख्यात
लतायाः ३ ॥ अथकुलकं पटोलतिः
क्तकःपटुः ॥ कोलयतिसंलयतिसं
हतीभवतिइगुपधस्वात्केकतिकुलकं
पाटयतिदोषान्न् पाटेरंतर्भावितण्यन्तो
न् कपिगडिंगोडिकटिपटिभ्यउरोलचू प
टोलः तिक्तएवतिक्तकः पाटयतिदोषा
न् कलिपाटिनमिमनिजनामिस्तुःप
टातेशश्चपटुः चत्वारिपटोलाइतिख्या
तस्य ४ ॥ कूष्माडकस्तुकर्कारुः ॥
कोतूष्मणाश्चनितिश्रीणितिजमताताडः
नेडनेडत्वेकतिकूष्मांडकः कृत्तित्तडः
पाश्रेडेषवीजेषस्यापिककाविख्यात्कूष्मा

डोटीयोंकारुरुनितितस्वामी कर्करवाणोमि
यतिवाडलकात कुत्राणाजिमीत्सुणिककर्का
रुः द्वेकूष्मांडस्य २ ॥ एर्वारुःकर्कटीस्त्रि
यौ ॥ इर्वेतिएर्ववटन्नेकणाश्वाकःरत्नयोरे
कत्वम्स्तेबाल्लुपश्चकृस्वादिरयं इर्वबीजेश
चलतेइयेविजस्यउवीलकडन्यशेः इर्वा
ककृस्वादिः स्त्रियांपंसिरिवाइन्मतोधुस्त
रिवाहः कर्कटिःस्याटितिपंक्तौडेरत्वकोः
णात्वेनेककैःकुकारस्योत्वेडवोकरितिच
पकंकर्कटणोमटतिप्रश्रोतिप्राकंधातिः
ङीपिकर्कटी द्वेकर्कट्याः २ ॥ इक्ष्वाकुः
कटुतुम्बीस्यात् ॥ इक्षुमकतिप्राश्रो
तिमित्रघाटित्वात्कुः अतश्चात्वेचकृवापा
जिमीत्युणिर्वा इक्ष्वाकुः अयंहिइक्षुतेत्रे
प्रायेणभवतिइक्षवेवेष्ययतिस्त्रीलिंगो
यं इक्ष्वाकुःकटुतुम्बीस्त्री तुयेवशेप्न
पेपुमानितिमेदिन्यादेः तुबत्यर्दयति तु
बितुंविअर्दनेइःकृतिकाप्रादितिङीषु क
टुहीत्साणवामीतुंबीचेतिकटुतुंबी द्वेति
क्तालाबाः २ ॥ तुंब्यलाबूरुभेसमे ॥ तुं
वरेवृत्ते पतुंबी अलाबुस्तीवेडफलातु
बितुंबीमहाफला तुबोतवर्द्धेलाकुके
तिवाचस्पतिः अलाबुस्तंबकःप्रोक्तइ
तिचंद्रः शिवाविषाणत्रस्विलिविति सुश्रु
तोक्तेः तुंबोपि जलेपिनलम्बतेनमज्ज
ति अलाहः नजिलेवेनेलोपश्चेतिकृप्र
त्ययोणितनलोपश्चणित्वाद्वृद्धिःअलाहुः
द्वेअलाबाः २ ॥ चित्रागवाक्षीगोतुंबा ॥

चिंचोक्ता वडके लोकप्रसिद्धत्वात् चिंचाम्लकोत
त्वल्पकारत्वात् गांगेरुकमल्लोति व्याप्नोति
वाग्रक्त्वाप्नोऽशोकमेणणागमवाली गांगेरुवेत
स्वयति ग्रंटत्वविग्रंटने ३ गणमेवी त्रीणि
वाणीति ख्यातककेटी विशेषस्य ३ ॥ वि
शालविकृवाकणी ॥ विशालागुणमह
त्वात् इंद्रवारुणीप्रियत्वात् तयोरियंतो
देवते अव्यावाण उत्तरपदस्य वेस्त्रतप
दवृद्धिः इंद्रवारुणी हे गोरक्षाकर्कटीति
ख्यातायाः ३ ॥ अर्शोघ्नः सूरणः कंदः
॥ अर्शांसि हंति एवं वहकृ अर्शोघ्नः अर
तिहिनस्ति अर्शांसि शूरवी हिंसायां वहुल
मन्वयामीतिय वृश्चरणलालव्यादि श्रो
नाक ससूरणः श्रोणिः शिलाश्रणमाच शोवयि
रिति श्रमेदात् स्थयंते श्रयंते श्रवणः इति
स्वामीवाडलकात्तवनोकान्तरकं वागमः
सूरणः कथ्यते न्विष्यते कंदयति रोदय
तिवाक रिलक्लविया टार्वनोदने चकोजित्र
चिव कंद वीतिडोल्लइति ख्यातस्य ३ ॥
गंडीरो नाम समष्ठिला ॥ गंडीति ग्रंथियत्र
क्रान्तं गानीरयति गंडं रोग विशेषं वाण
गंडीरः समष्ठिला वीजेला तिसमष्ठिला
ष्ठीवति लिः हे समन्व इति ख्यातस्यान्तूप
जशाकस्य २ ॥ कलम्ब्युपोदिका स्त्रीत
॥ कलंवी क्रमियोकं इति प्रसिद्धः शा
कभेदः ॥ मूलकं हिलमोचिका वास्तु
के शाकभेदाः स्युः ॥ कडतिमदयति कडु
मदे कृकटिकीडि कटिभावचुरुणेषुडलयो

रेकत्रस्मृतेः कलंबी केजले लंबते पचाद्य
चु कलंबी त्वशततपर्वा कलंपूर्वा स्ववीरुध
इतिवाचस्पतिः उपशाह्योधिकार्थः उपोधिक
मुटकस्यस्यानुत्तरपदस्याह्रादेशः शोधादि
तिकपुटापुडत्वंच उपोधिका मूलतिप्रक
वेणातिप्रतिमूलप्रतिष्ठायां कजादिभ्यो वुन
मूलकं मूलग्रहणे वुयादिः पचाद्यचु ततः
मूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्निति सर्वधरः
हिलहावकरणे ऽत्र जर्थेकः हिलेरतिश्रुति
तिक्तत्वात् हिलात्ववीर्यात्तु वामोचयति हि
लमोचिकापुल्लवामयतीति उल्लकादय
श्चेतिवक्तेत्यकेचत्वइव वास्तुकं वास्तुभव
त्वात् वाटीद्यमत्यंच रम्यावास्तुववास्तुक
स्तवकिलाइतिप्रयोगात् कलंव्यादिवास्तु
कांतः शाकभेदाः स्युरितिसंबंधः ॥ दूर्वा
तु शतपर्विका सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहा
नंता ॥ दूर्व्यते हिंस्यते पशुभिरिति दूर्वेति
हिनस्ति दुर्वि मिन्नेवात्तु वीडु वीहिंसायां क
र्मणि घञ् वात्त उपधायां वेति दीर्घः टाप् दू
र्वा शतं बहूनि पर्वाण्यस्याः डापूकन्तटा
पूर्वत्वंच शतपर्विका वीर्यप्रभावः बहुप्र
भावत्वात् सहस्रवीर्या भृगोरियं भार्गवी पा
टायात् तादिनाहोदेति गुनह्यते इत्युप
धेति केरहाश्रतपवहव्याप्यनाद्योश्रनंता
बहुदूर्वायाः ६ ॥ अथसासिता गोलोमी
शतवीर्या च गंडाली शकुलाक्षकः ॥ सा
दूर्वासिता शुक्ला गोः इथव्यालो मानीव
गोलोमाकारत्वात् गोलोमप्रभवत्वाद्वा

दा॰
मू॰
१८६

186

गोलोमी शतं बहूनि वीर्याण्यस्याः शतवी
र्याः गंडं त्रणभेदं मूलनिवारयति कर्मणा
ग्रीः गंडाली शकलाली व ग्रंथिरस्याः श
कलस्यैवाल्पा वहवो ऽस्यास्तीति वा शकला
वः चत्वारि शुक्लायाः सहस्रवीर्यायाः ५ ॥ ह्वे अव
हेसितसहस्रवीर्यायाम परे हे एवं भेदस्यादो वा ऽ
हे सितसहस्रवीर्यायाम अपरे ॥ कुरुविंदो मेघनामा
ति व्याप्तस्योत्यन्ये ॥ कुरुहे शोविंदति
मुस्तामुस्तकमस्त्रियां ॥ कुरु हे शोविंदति
प्राप्नोति लभते तत्र प्रायभवत्वात् अत्र पन
प्रायेण लभते तत्र प्रायभवत्वात् अत्रुपम
गोलिप्रविदेतिपाः कुरुविदः मेघनामा मे
घपर्यायनामकः तत्पर्यायः मुस्तेति खंडया
तिरोगंमुस्यते खंड्यते वा कर्मणि क्तः आग
मानित्यत्वादिडभावे वा ऽ तलकाभ्रः मुस्ता
स्वार्थे कनि केणाइति क्स्वत्वे च मुस्तकः
मुस्तकं चत्वारि मुस्तकस्य ५ ॥ स्याद्भ
द्रमुस्तको गुंद्रा ॥ भद्रयति भद्रः ततः क
र्मधारयः समासः भद्रमपि नामास्य भद्रं
स्यान्मंगले श्रेष्ठे मुस्तके करणे तर इति
रः गांजलं द्राति गच्छति गुंद्रः स्त्रीयां वा
तलकास्फायीति रुक्मेनगुंद्रमेनकाव
हे नागरमोथा इति ख्यातस्य २ ॥ चूडाव
कलो ऽच्छटा ॥ हडाकारमंजरी योगात्तं
लातिवा पले प्रातिस्यादिति लच्चूहडाला
चक्रांगत्वात् चक्रमिव फलमस्य वा पबो
दरादिः चक्रला उच्छादयति रोगान् अच्छ
टा पुउच्छटा चीणि उच्छटमूलस्य ३ ॥ ख्या
तिश्रामुखोऽइति ख्यातस्य ॥ वेणौमस्क
सारकर्मारत्वचिसारत्वणध्वजाः शतप

वोयवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ वम
त्युद्गिरति कवीं वमभः वमित्वत्भपः शाके वेशः
त्वगेव सारो ऽस्य त्वक्सारः कर्मव्यापारं मि
यति व्याप्नोतिकर्मारः कर्मणा ऽत्वचिसार
उत्कृष्टो ऽस्य त्वचोः सारस्थिरस्वत्विव्यक्ष्यूल
तनादित्यल्कत्वचिसारः त्वणानां ध्वजो
मुख्यः त्वणध्वजः शतपर्वोस्यायवस्वफ
लमस्य यवफलः वणतिशब्दायते मस्करणा
दित्वात् क्तः पत्वे वोपधायाः वेणतिमस्करा
तिकामं तनयति वेणुरगतित्वानयदृढोपल
कादुः वा वेणुः वयंति शोभंते स्वनेनवीणा
तोः धेन्वादयश्चेतितुः न तत्वं च वेणुरिति स
भूतिः माक्रियते वाय्येतेऽनेन पुंसीतिघः
मस्कर मस्करिणावित्यनेन साधुत्वं मस्क
रः तेजयति शान्तयति रात्रादिकं तेजयस्तु
जयत्यग्निं वा तेजनः नेहादित्वात् ल्युः दश वे
णोः १० ॥ वेणवः कीचकास्तेस्युर्येस्वनं
त्यनिलोद्धताः ॥ येवेणवः कीटादिभिः
कृतरंध्र एवं कृयो निलेनोद्धता शब्दितास्त्र
तिशब्दं तयाश्रावयेमाणा यान्स्वनेतिशब्दं
कुर्वंति ते कीचकाः स्युः ग्रस्वनेतो पि योग
तया कीचका उच्यंते यथाग्नयपवत्तोपिपा
वक इति वा कच्चीकते समीरणेन स्वशब्दाः
तेषुनीकवीकश्चाम शेने कृजादिभ्यो वुन्
आद्यंते विपर्ययः एषोदरादित्वात् कीचकाः
एकं १ ॥ ग्रंथिर्नापर्वपरुषी ॥ वेणुपस्तुता
वात् ग्रंथ्यहलखः ग्रंथ्यते कौटिल्योभवतिग्रं
थिकौटिल्ये ग्रंथेति ग्रंथिः पर्वति पूरयति

पूर्वपूरणोबाडलकात्तृषिउत्नीतिकनिन
पर्वेपिपन्नीतिपक्तः अन्नि पूर्वसीतिउसि बा
डलकाद्रप्रत्ययेपकलर्दे उखमजामासारोग्रं
थिः पक्तः पवागः ऊरुमरेरेणरितिपुंस्कांडेर
त्नकोपात् त्रीणिग्रंथेः ३ ॥ गुंद्रस्तेजन
कः शरः ॥ गुडत्क्रीडायां बाडलकात्स्फा
यीतिरक्नुनेगुंद्रः तेजनउक्तः श्रुणातिहिन
स्तिशरः हेत्यसस्वसरः सरस्तुगेजो बाण
श्चोगुंद्रस्तेजनकः शुगढतिवाचस्पतिः त्री
णिशरतृणस्य ३ ॥ नडस्तुधमनः पोटग
लः ॥ नडतिगहुणां करोतिनड गहने रबु
नडः धमत्यतः क्षपिरंधमेः सौत्रधातोनेया
दित्वात्युः धमत्यनेनाग्निर्वाध्मोधमश्चेति
नप्रत्ययो धमादेशश्च धमनः पोटनेनवा
धुसंश्लेषेणगलतिनश्रीभवतिअचूपोटग
लः त्रीणिगलस्य ३ ॥ अथोकाशमस्त्रियां
इक्षुगंधः पोटगलः ॥ काश्यते दीप्यते
काश्टदीप्तौतालव्यांतः अचूकाशं काशी
काशश्चत्तृणवाचक इति शमेदः गौरादि
त्वात्काशीच इक्षुगंधोक्ता पोटगलस्त्रीक्तः
त्रीणिकाशस्य ३ ॥ पुंभूम्नितृबल्वजाः
॥ वलते भुवंवेष्टयति वलसंवरणोउल्वा
दित्वात्प्रत्यये बल्वः तत्रजाताः बल्वजाः
वलतेइति वा बल्वक्विपूवजंतिवजतः कर्म
धारयः स्वभावद्बहुत्वे बल्वजाः एकोवल्व
जइति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि एकंवा
वहृतिख्यातस्य १ ॥ रसालइक्षुकः ॥
रसालउक्तः इष्यते साविति इक्षुः इषेः कः

इलतेइलतेरेभनएषोटवारिः इक्षुः द्वे इक्षोः
२ ॥ तद्भेदाः पुंड्रकांतारकादयः ॥ तद्भेदाः
इक्षुभेदाः पुंड्यते खंड्यते पुडि खंडने स्फायी
त्यादिना रक्पुंड्रः प्रज्ञाद्यणि पौंड्रः पुंड्र
स्तोपुंड्रकः सेध्यः पौंड्रकोतिरसोमधुरिति
वाचस्पतिः कांतंरसमियर्ति अण् ततःक
न् कांतारकः द्वेआदिनाकोषकारादिग्रहः
॥ स्याद्वीरणंवीरतरं ॥ विशिष्टजनमी
रयतिवा शूरवीरविक्रांतौल्युः वीरणं वि
शिष्टमीरयतिवा अच् वीरंततस्तरच् वीर
तरं द्वेवीरण इति ख्यातस्य २ ॥ मूलेस्यो
शीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमस्तृणा
लं जलाशयं लामज्जकं लघुलयमवदा
हेष्टकापथे ॥ अस्यवीरणस्य मूले उच्यते
काम्यतेसंततैः वशकांतौ वशेः किरिती
रकि त्वात्संप्रसारणे उशीरं बाडलकात्
त्वे मूर्धन्यमध्यं चेति अन्ये इति सुभूतिः उ
णादिवृत्तौ च तालव्यशो मूर्धन्यमध्यश्चायं
मुदाहृतः अभयं रोगभयहरणात् नलं
द्यति निराकरोतीति शैत्यादिना याति नलदं अ
तएवसेव्यं सेवार्हं मृणालमिव माहृष्येप्र
नेतिमधुमाधवी मृणालेन लदेक्षीवमि
तिमेदिनिः मृणालमत्र अतोमृणालमि
ति स्वरूपार्थेनञ् अरूपवत् अतोमृणालया
मृणालयोः रूपारूपयोरिवपर्यायत्वमिति
त्ववयं प्रायेणजलेशेतेजलाशयं लाति
देवाल्मजास्यलाति विचूत्स्वार्थेकः लामज्ज
कं लघुलीयते चूलकः शोभनोलयः सेव्ये

रा॰
मं॰
१८८
188

घोवास्यलक्षलयंलामज्जकेस्त्रवामेस्यात्स्त्र॰
णालेलयंलहितिस्त्रजातात्वमत्तमपिना॰
मद्वयं अवहीनोदाहोस्यात्अवदाहं अवदी॰
यतेदाहोऽनेनत्यवदाहमितितस्वामी इष्ट॰
कापथमगमंवर्त्तोस्याइष्टकेवलस्त्रशः पं॰
घात्रस्यवाइष्टकापथं अवदाहेइष्टकापथ
मितिनामद्वयमित्यन्येलामज्जकेलक्षलय
अवदाहेइष्टकापथेअवदाहमिंइत्यमवदा॰
हेइष्टकापथेइतिवाचस्पतिः इशवीरणमू
लस्य १० ॥ नलादयस्तृणंगर्मुत्श्यामाकप्र
मुखाअपि ॥ नलादयोयेत्रोक्तायेचान्येगर्मु॰
गर्मुत्श्यामाकादयः तृणंतृणशब्दवाच्याः
तृण्यतेऽद्यतेपशुभिरितितृणुअदनेयजर्थे
कःतृणंगीयतेगर्मुत्तगोमुद्रचेतितिप्रत्ययो
मुद्गवागमश्चगर्मुत्तमयणाइतिख्यातत्तृण
धान्यविशेषः श्यैदुनातविल्यस्यपिनाकार
यश्चेत्याकोमुद्गवश्यामंवर्णंमकतिवाश्यामा
कःसामाइतिख्यातः श्यामत्त्रश्यामकन्॰
श्यामाकः श्यामकोपिचेतिहलायुधः प्र
मुखेशब्दादनेतराः क्रमादयोव्यवहितास्त्र
केंगुणोत्यादयोग्रहीताः ॥ अस्त्रीकुशंकु॰
थोदर्भःपवित्रं ॥ कुशोतेऽन्येभ्योपीतिकुः
कुशं कुशहतिभागेडुणपथेतिकः कुशःइ
भ्यतेदभीग्रंथेदर्भःचञ्चगुनात्यनेनएवःपं
त्रायांमित्रचुपविचे चत्वारिकुशस्य ४ ॥
प्रथकत्वंणां पौरसौगंधिकेध्यामदेवजग्धक
रोहिषं ॥ कत्तितत्तृणकत्तृणं तृणंचतत्
तादितिकदादेशः पूरेभवःपौरंश्योमनोगं॰

यःप्रयोजनमस्यक्कसौगंधिका
पशुभिःध्यामं इष्टाचकथीधीत्यादिका ध्यायते
ऋकात्मकं देवैर्जग्धमिवजग्धैरत्वात्दिनावा॰
नगमेणजग्धंवादेवजग्धं रोहतिरुहेरेडि
श्रुतिषञ्चहडिस्त्रैरोहिषंमूर्ध्न्यांते कत्ते॰
णोरोहिषंक्लीवेपुलिंगोप्यग्निशांतेकत्ते॰
धेन्यांतेरभसः षड्नामकंदेवेतिख्यातम
गंधिकस्य ६ ॥ छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ
॥ छत्राकारमूलपत्रमस्तकत्वात्छत्राअ
तिक्रांतछत्रमतिछत्रःपालघ्नात्छत्राति
छत्रइत्येकंनामेतिस्वामी पालयतिपा॰
लंभवनंदेवेत्रतडेतिस्वस्यजननामसंस्थे॰
करोतिश्रमत्रुछेतिटक्पालघ्नः त्रीणि॰
मूलेपत्रेवचाकृतेः ख्यातियाइतिख्यातज
लतृणस्य ३ ॥ मालातृणकभूस्तृणे ॥
मालाइपंतृणंमालातृणंस्वार्थेकन् मा॰
लातृणकं भुवस्तृणंभूलग्नत्वात्तृणंभूस्तृ॰
णंशाकपार्थिवादिः पारस्कवादित्वात्सुट्॰
स्वामीतुछत्रातिछत्रादिभिःसहभूस्तृणे
तिपर्यायमाह रामकर्पूरंबहुपत्रकोंडक॰
पूरं गंधस्तृगोधिइदंवशातपुष्पिकाबहुकं॰
हगंधंभूतलग्नेचभवतीत्यनयोर्भेदः ॥
शष्पंबालतृणं ॥ शस्यतेशास्त्रेहिंसायो॰
नोपादयइतिपः शष्पमितिशष्पतिपुष्प
तिपुष्पेवोष्पाहित्वात्पः उकारस्यालवेचेतिश
ष्पमितिसुभूतिः बालयतिअचूडश्चतत्त
तृणंचेतिविग्रहोबालतृणं द्वेनवतृण॰
स्य २ ॥ घासो यवसं ॥ घस्यतेऽद्यते

रा॰
मु॰
१८९

189

पशुभिः खाद्यः यो तिमिश्रो भवति इदं तैर्घा
मिश्रितो वेतस वदमत्रु अत एव यवसः यव
समं तस्यादि पुंलिंगोपि इति मधुमाधवी
हे गवाद्यदनीयतृणविशेषस्य २ ॥ तृण
मर्जुने ॥ तृण्यते अद्यते पशुभिः तृणं एवं
वत् शुल्कवर्णावादर्जुनं हे तृणमात्रस्य २
॥ तृणानां संहति तृण्या ॥ तृणानां संह
तिः समूहः तृणपाशादित्वाद्यः एकं तृ
णसमूहस्य २ ॥ नड्या तु नडसंहतिः ॥
पूर्ववद्यः नड्या एकं नडसंहतेः २ ॥ तृ
णराजाह्वयस्तालः ॥ तृणराजाह्वये इति
तृणराजपर्यायनामेत्यर्थः तल्पते प्रकर्षे
णस्थीयते अनेन अत्र तालः तलप्रतिष्ठायां
भौवादिकात् पचाद्यच् तलस्य हे तालवृ
क्षस्य २ ॥ नारिकेलस्तु लांगली ॥ ना
रिकान् नालयति नकारादीन् इरयति
कर्मण्यण् नारिकेलः कपित्थकादिः नारि
केली महावीरैरि वनारिकेली वनैरिति वा
सवट्नाश्लेषः नारिकेलीफलं भ इति ए
वैकवि प्रयोगः लांगलाकारवलित्वात् लांग
ली ऊधिं तालांगुलीनांता इति सर्वधागोभा
नः ॥ हे नारिकेलस्य २ ॥ घोंटा तु पू
गः क्रमुको गुवाकः खपुरः ॥ घोंटा उक्ता
पवते ख्याए खेडि भ्योगाक्रूएगः एजाते म
टाते सेवनादिना फलहारेनानेन वाजि
ज्ञात्वे एगः क्रामति सेपति उः खपोको ह
रमूर्धं क्रामति वा बाउलकात् शुहहस्ता
दिनातः स्वार्थे कन् क्रमुकः गूपरी षोत्

गौगुर्वत्वनेन संसकत्वात् पिनाकारस्य
श्चेत्याकाबाउलकाद्गुणाभावः उवहुगु
वाकः अन्येषामपीति दीर्घत्वे गुवाकोपि
च गुवाक इति तारपालः खानीन्द्रियाणि
पूरयत्याप्याययति पूरी आप्यायने उणप
धात्कः पूपालनपूरणयोरित्यतो चित्पदो
णपूर्वस्योत्त्वे खपुरः पंचगुवाकस्य ५ ॥
अस्य तु फलमुद्वेगं ॥ अस्य पूगस्य फलं
तदिजंते चलंत्यनेन तत्ततिकारजननात्
वज्रकृत्वे च तदुद्वेगं एकं पूगफलस्य १ ॥
एते च हिंतालसहितास्त्रयः खर्जूरः केत
कीतालीखर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥ एते च ता
ल नारिकेल पूगाख्यो हिंताल चतुर्थाः ख
र्जूराद्याश्चत्वारः अष्टावेते तृणद्रुमाः तृण
जातीया द्रुमा इत्यर्थः तृणत्वप्रधाना द्रुमा
वा हीनोल्पपरिमाणस्तालात् नैकस्कोटी
घेदूकारस्य फस्व वभिकारः नकारोत्या
कारस्य च नाशः हिंतालः हिंतालः खर्जूर
मार्जने खर्जिपिंजादिभ्य ऊरोलचावित्यूरः
खर्जूरः गौरादित्वात् ङीष् खर्जूरीवन ख
र्जूरीति स्त्रीत्वा केतयति निवासयति कि
त निवासे रोगापनयने च कृञादिभ्यो वुन्
गौरादिः केतकी तालयति तलप्रतिष्ठाने
चुरादिण्यन्तादच् अल्पत्वविवक्षायां ङीष्
ताली ॥ इति वनौषधिवर्गविवरणं
समाप्तं ॥ ॥ ॐ सिंहो मृगेंद्रः पंचा
स्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ॥ हिनस्ति
मृगान् गजान्वेति हिंसि हिंसायामित्यतः

रा°
अ°
१५०
190

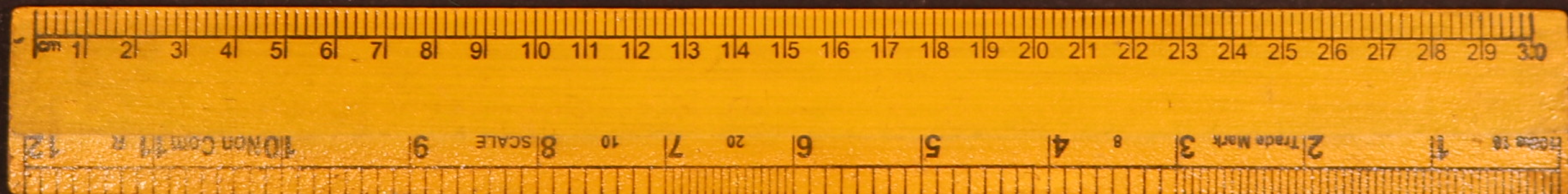
पचास्यचिपटघोटणादित्वात्पञ्चेतत्रवर्णोविपर्यं
यः सिंहः वन्याः पशवो मृगास्तेषामिंद्रो रा
जा तेष्वग्रं इति वा मृगेंद्रः पञ्चमत्रे विचार्यते
हतं पञ्चविस्तारेकर्मेणाव्रजर्थेकः भावेव
जिग्रंथीग्राह्यचि पंचविस्तारयात्केमित्या
र्थीवा पंचं विस्तृतमास्यं मुखमस्य पंचास्यः
मुखेतत्पादाश्चत्वारः पतेषं चकरिकुंभसदा
णत्वमत्वात्पंचास्यानीव यस्य पंचास्य इ
तिवस्तुभूतिः हरिणीपिंगलेग्रसणी ग्र
स्यावडुब्रीहादित्वाद्दिनाघचूसमासान्तः १
हर्यक्षः ॥ केशिरसमिसवंतिकेसराः स्कं
धकेशाः सटाः सविलासकिसलयकेसरस
भाइति सभेदात् केसरोदंत्यमः तद्योगा
दिनिः केसरी केशं लातीति रलयोरेकत्व
स्मृतेः तालव्यशस्थायमितित्वन्ये केशरी
हरतिमृगानश्रवहः हरिः कंठीरव भीमावि
क्रांतक विमथनमहत्यत्रपंचशिखश्वैला
ट पारींद्रश्चेति पिंगलास्योयत्रवोध्याः
॥ षट्सिंहस्य ६ ॥ ॥ ॥

षट्सिंहस्य ६ ॥ केहरवस्य ॥ शार्दूलद्वीपिनौ
व्याघ्रे ॥ शृणाति हिनस्ति प्राणिनः शृ हिंसायां बा
तेपिताद्दिभ्यऊलचोबाहुलकाद्दुग्गागमोणत्वंच
हृद्धौ शार्दूलः द्वीपं चर्मं तद्योगात् द्वीपी द्वीपं जलम
ध्यस्थलमाश्रयत्वेनास्त्यस्यवा व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः १
नसंज्ञायामिति निषेधात् पाघ्रादिशप्रत्ययाभावे १
घ्रातश्चोपसर्गे इति कः व्याघ्रः कश्चित्तु चित्राल्पत्वान
ल्पत्वकृतं द्वीपिव्याघ्रयोर्भेदमाह तत्राल्पचित्रकोव्या
घ्रभेदो द्वीपी स्यात् तथा महाभारते द्वीपीव्याघ्रश्च
मागतइति त्रीणिव्याघ्रस्य ३ ॥ चित्रकायः पंचशि
खस्य ॥ तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ तरंमार्गंक्षिणोतिक
णडितरेणोत्कालेनक्षणोतिवाक्षिरिरुसंपेषणेषुवे
वड्डः टिलोपश्च तरक्षुस्तवमाणः क्षिणोतिक्षोतिवा
त्मगषादित्वात्कुः तरक्षुः मृगानत्तीति मृगादः मृगाद
नः हेहह्वकृष्णकृतप्रमाणस्यकामकृष्णहतेनः कृस
रेखाचित्रतस्य गोमनुष्यहननत्वमस्य मृगाधस्य
कालाकडा इति ख्यातस्य २ ॥ वृकस्य ॥ वराहः
सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः दंष्ट्री घोणी
स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ वरं श्रेष्ठमाहंति
वराहः अन्येभ्योपीति डः शूकं करोति श्वव्घषोटवा
दित्वात् णलोपे अन्येभ्योपीतिटौ च त्वे शूकरस्ताल
व्यादिः सूकः इति श्र हूं करोति घषोटरादिः सूकरोदं
त्यादिः तालव्याश्रपिदंत्यः श्व शम्बश्च करंपांश वृ
तिशभेदात् घृष्यति घोणाग्रेणवाहूपसंघर्षणेक्त
रिक्तिचूहृतौ वेति घृष्टिः बाहुलकात्क्तिच्प्रत्यये
घृष्टिरित्यन्ये स्मादूवयोस्त्रिलिंगोयं कोलति संस्त्या
यति पीनत्वात् कुल संस्त्याय बन्धो पचाद्यच् को
लो मुखाग्रमस्य पोत्रं तद्योगात् पोत्री किरति भुवं

यं॰
म॰
१५१
191

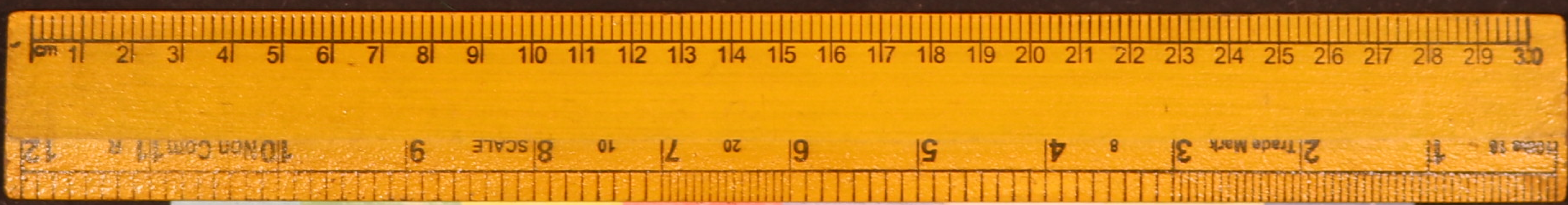
ग्रयघेतिकः किरः किरिरितिपाठेवाऽऽलकादित्यप
त्वात्किः किरेः स्त्रीकिर्यांणीइंद्राणीप्रस्तावेएवंमन्ता
किटतितत्रासयतिकिटतत्रासनेकिटिः इंद्राणीयोणान
योगात्तत्रीह्यादित्वादिनिः इंद्राणीयोणीलब्रोमन्वा
लब्रोमा क्रडच्छनत्वेः चूक्रोडः केनजलेनक्रोडस्तु
दयतिविट्टतन्मटनेःविषपोटयादिकी भवेत्लावयति
एणमृगादः ॥ हाटयाबकस्य १२ ॥ ऊलालोमतना
लोमगलेलांगलस्य ॥ कपिप्लवंगप्लवगशाखामृगव
लीमुखाः मर्कटोवानरः कीशोवनौकाः ॥ कंपतेक
त्वात्वहत्वांतरंवलतिग्रहिकंपमेनेलोपश्चेतिकिन्नो
पिः प्रवेणाप्लवेनगच्छतिगमः खच्चड्डश्चेतिखच्चडि
हिलोपः प्रवंगः एवंप्लवंगश्च ग्रन्येषपीतिडः प्लवः
एवंप्रवगश्च गमश्चेतिखचिप्लवेगमश्च एवंप्लवं
पाणएत्र शाखासंचारीमृगः पशुः शाखामृगः वृक्षो
तार्थत्वात्संचारिशलप्रयोगः वलीत्वग्संकोचमस्येयो
न्मुखमपिवली वलीमुखमस्यवलीमुखः वलीमु
खंचमर्कुखेस्येतिवामर्कः मोत्राऊल्यथोच्चुरादित्वादि
कल्पितणिचः शाकादिभ्योऽटन्नमर्कटः प्रियतेमर्का
तिमर्कटेटचूककारः स्त्रीनादेशोगुणाः मर्कः इत्यन्ये
रमतेवनरः डः तस्यापत्यंवानरः वाइवार्थेनरइव
रइतिवा वानेवनभवेफलेवातिलातिरलयोरैक्य
स्यतेवोनरइत्यन्ये बाहुल्कात्कीधातोशः कीशः
कोवातः तस्यापत्यंकिः इत्र्मान्तत्त्वइंशोस्येतितत्रम
तिः वनमोकोग्रहमस्यवनौकाः गोलांगूलकृष्ण
मुखोवप्यत्र हरिरपि नववानरस्य ५ ॥ ग्रयभल्ल
केञ्चत्वारश्चभल्लभाल्लूका ॥ भल्लतिहिनस्तिभल्ल
भल्लपरिभाषणेहिंसादानेषु इकारश्चेतिकनधा
तोर्ल्लेः तादेशः भल्लकः उलकादयश्चेत्सकनभल्ल

दीर्घमध्यश्चदधतिऊकदरभाज्जो ग्रत्रभल्लकयूना
मितिप्रयोगात् भालयतितियंक्पेत्तेभाल्लू
कः भाल्लकोभल्लुकोभल्लकोभल्लूइतिउल्लकाद
यश्चसदतिपुरुषोत्तमः प्रत्ताद्यणिभल्लकोभाल्ल
कश्चऋत्तोतिग्रचन्नऋत्तः ऋषतिऋषीगतोऋष
बोऽऊलकात् अच्छभल्लइतिवा ऋत्तः अच्छेत्याभिमुखे
ऽव्ययं अच्छाभिमुखेनभल्लतिहिनस्तिग्रचिअच्छ
भल्लः संघातविगृहीतश्चायमच्छइतिभल्लइति
वग्रच्छस्फटिकभल्लकनिर्मलेषच्छमव्ययं ग्राभि
मुख्येथकच्छः स्यादितिमेदिनिः अच्छभल्लपरिष
हिदृंतीत्यभिनेदः ॥ चत्वारिभल्लूकस्य ५ ॥ भा
ल्लूकस्य ॥ गंडकेखड्गखड्गिनौ ॥ गेतिगच्छति
गडःगमेजेमंतान्तडः स्वार्थेकः गंडकः गंडिधातोः
कृजादिभ्योवुञिवाग्रस्यश्र्गोखडतिभिनत्तीति
खंडखडिभेदेक्वाप्खडिभ्योगकप्रत्ययेखड्गः त
द्योगादिविचिरूनौखड्गी त्रीणिगंडकस्य ३ ॥ त्रे
णमस्य ॥ लुलायोमहिषोवाहद्विषत्कासरसैरि
भाः ॥ ग्रफ्लुलति लुलविलोलनेइगुपधत्वा
त्कः अन्त्यइत्यादिनाश्रच राजदंतादित्वात्परनि
पातः एषोपदादित्वात्लुलायः लुलाइत्यतस्यो
तोपिल्लुलिकलिकषिभ्योग्रायः तथाचप्रयोगो
दृश्यते स्वरविभुतधरित्रीचित्रकायोल्लुलायइ
ति महेतिपूजयंत्यनेनमहातेवामहइज्याये ग्र
विमह्योघिमञ्चमहिषः डिस्वान्नडीषिमहिषीवाहा
नोह्विषन्वाहद्विषन्वाहेःश्चोद्विषन्शत्रुःवाहद्वि
षन् सप्तमीतियेगविभागात्समासइत्यन्ये केन
लेसरतिश्रच्श्रन्येषामपीतिदीर्घः केजलेग्रासर
तिवाकासरः सीरोलांगलेनयोगात्सीरीसहस्यः

तेवह्रूपकारकवाणाङ्गत्तिसेवते भजेवन्येभ्योपी
तिडे हिलोपेच सीरिभः प्रत्ताद्यणिसैरिभः सीरिणो
भाशोभा सीरिभा साऽऽत्राः लित्योन्त्राद्यणिवा सै
हाश्चसैरिभः समितिरितिटंत्याहोवमसः सौरिभः
ऊढंभीतस्यायमणिसैरिभः वर्णादेशनाद्यासैरिभ
उक्तः पंचमहिषस्य ५ ॥ वजम्बलोप ॥ स्त्रियां
शिवाभूरिमायगोमायकम्तगायुतेका सृगालवंच
कक्रोष्टुफेरुफेरववजम्बुकाः ॥ स्त्रियामितिवाद
घ्यालानाहिलिंगतावत्पते तटपवाहोयेशिवेति
स्त्रियामितिपुंस्यक्रोच शिवानित्यस्त्रीलिंगेयमि
त्यर्थः शिवोक्ताशिवाडगोतत्स्मियत्वाहोशिवा ।
भूरयोमायायस्यभूरिमायः गोविकृतावाचंमि
नोतिप्रतिपतिकृवापाजिमीन्दुणिगोमायुः सृगो
भुवत्यपगुभुहूतेवान्कनिम्तगायुतेकः सृजति
मायां सृजविसर्गेतमिविडीतिबाडलकाल्का
लन्तृत्यत्काहित्वात्कुत्वेश्रसृकश्रालातिहषोदरा
दित्वात् श्रलोपेवासृगालः देत्यादिः शृंगेनलाति
शृगालः शृगालोवंचकोटेत्येशृगालोडमरेविड
रितिविश्वः तालव्यात्रपिटेत्याश्वशाम्बशाम्बल
शृकवाः दसनापिवजिह्वायांसृगालःकलशोपि
चेतिशभेदात् वंचयतिवंचप्रलम्भनेउन्वंचको
क्रोशतिक्रुशोमितनीत्यादिनातृन्क्रुष्टुत्वेक्रोष्टा
तत्क्रोष्टुरितिल्तेतत्रूपातिदेशः स्त्रियांचेतित
न्वत् फेरुतिप्रत्यक्काउकरणोतितिमित्रघ्नादित्वा
त्वडुःफेरु फेरुतिरवोस्यफेरववः उहात्रूपंदृषभेदः
फेरवम्लारवः शिवा सृकवोतिकतः फेरुःस्त्रभीरु
मेंडुलाहितरतिसाहस्रांकः जम्बन्यत्रिमांसादिकं
मितिजंबुकः मित्रघ्नादित्वात्तडुःवुक्कवकन्तजंबुका

उल्लुकादित्वात्तुकनिजेह्रकश्च रवेरोष्टुकपिजं
हकवायमाजंबरोपमइतिवाचस्पतिः ॥ दशशृगा
लस्य १० ॥ फेरेडश्च ॥ ओतुर्बिडालोमार्जारोवृष
दंशकआखुभुक् ॥ अवतिविडालमितनीत्यादिना
तुन्त्वरत्वरेत्यूठ्गुणः ओतुमस्त्रियामप्योतुः वि
डतिशब्दायते विडशब्दे तमिविडिभ्यांकलचवि
डालः भुक्तामार्जिमृष्टं आखुविलेवामृजूष शुद्धौ
कंजिस्त्रजिभ्यामित्यारन्मृजेर्वृद्धिः मार्जारः वृषान्
मूषकान्दशतिआणवृषदंशः वृषदंशकः आखुं
नभुंक्तेक्विपआखुभुक् ॥ पंचविडालस्य ५ ॥
त्रयोगोधेरगोधेयगोधारागोधिकात्मजे ॥ गोधा
यास्रपत्यंगोधायाढ्रकगोधेरः आरगुदीच्यांगोधा
यः शुभ्रादित्वाड्ढोधेयः त्रीणिस्थलजगोधात्मजस्य
३ ॥ श्वाविन्तुशल्यः ॥ श्वानंविध्यतिक्विपनहिवृ
तीतिदीर्घः जशत्वचर्त्वेश्वावित् शलश्वलआशुगतौ
तायादिहषादित्वाद्यप्रत्ययः शल्यस्तालव्यः श्रद्धा
शौलितशाहेलशपेनशङ्कशल्यादन्त्यप्रभेदात् ॥
द्वेश्वाविधइतिख्यातस्य २ ॥ तल्लोम्नि शललीशल
लंशलं ॥ तस्यश्वाविधोलोम्नि शलतिहंसगच्छति
हृषादित्वात्कलचूगौरादिशललीस्त्रीत्वाविवक्षा
यांशललंपचाद्यचिशलं शललशल्यन्तशेडयोरित्य
मरमालोक्तेः शललश्च त्रीणिश्वाविल्लोम्नि ३ ॥ वा
तप्रमीवातमृगः ॥ वातशब्देउपदेमाङ्मानइत्यतो
वातेप्रमिमीतेवातमिवउत्प्लवतिवातवत्प्रयातिप्र
क्षिपतिवा वातेनप्रमीयतेप्रक्षिप्यतेवानिपातनादी
कारः वातमृगसाहचर्याद्वातप्रमीर्वातमृगइतिपुं
स्कांडेअमरमालोक्तेः वातप्रमीपुंलिंगः वातप्रम्यो
वातप्रम्यः वातप्रमीवातप्रम्योवातप्रमीन्जेतवा

बा॰
मं॰
१८३
193

तप्रमीति शेषं ग्रामणीशब्दवद्रूपं ज्ञेयोपितिवातप्र
मीसमीरस्मृगइतिवोपालितः वीत्वमध्यस्य श्रेत्व
वर्यातत्वात्तल्लोपाभावः कुटिकादित्ति ङीषित्व ।
वातप्रमीति मैत्रेयः तदात्तशामिवातप्रमीरिति जो
तनदीवातामि वातप्रमाणमिति स्त्रियां तल्लक्ष्मीश
ब्दवदिति पुरुषोत्तमेनोक्ता दिहनाभुदाहृते वातव
हेगीमृगो वातमृगायति मध्यपदलोपी समासः
हेवायरदइतिख्यातस्य २ ॥ कोक ईहामृगो वृकः ॥
कोकते मेषादीनादातेजरक्षाति ऊकवृकग्राहानेप
वायचू कोकः ईहाचेष्टामृगायति कर्मण्यण् ईहाम
गः मृगानीहतेऽण् राजदंतादित्वात्परनिपातः ।
अन्येषामपीति दीर्घ इति वा ईहते ईहामृगोऽस्य वा
मृगास्येवेहास्येति पृषोदरादित्वादीहामृगइति स्वा
मी वृकते गृहक्षाति इगुपधत्वात्कः वृकः वृणोतेर्व
क्षाति हस्तहस्तादिभ्यः कक्किहकइतिन्नालो श्रव
णः श्वेत्येके ॥ ईहामृगकस्य ३ ॥ मृगीऊरंगावा
तायुहरिणास्तिनयोनयः ॥ मृगयते व्याधैः मृगाः
विषयेऽव्यजयैकः मृगः कुरंगः जयतिकर्मण्यणि
न्यञ्ज्वादित्वात्कुत्वे कुरंगः कौरंगतिश्रुतिर्वातिलीत्वं
वाष्यैतिश्रवुकोऽभवि रंगोविशिष्टावतिरस्येतिवा वा
तमयते वाङुलकात्तकाणापातिमीस्मणवातायुः
इतिमनःपणात्वाद्ध्वविभ्यइतिडनचुहरिणाः गो
सेनवर्णत्वेनमितिवा अजिनस्योपयुज्यमानस्यो
निरुक्त्यात्रिमध्यानमजिनयोनिः विष्वाची चापलोवन
इतिममतः ॥ पंचहरिणस्य ५ ॥ ऐणेयमेणी
श्चर्मात्यमेणस्यैणमुभेत्रिषु ॥ पाणाहरिणाश्चर्म
हैणेयं विकारावयवार्थे प्राणाद्व्यञ्जपाणस्यहरिणम्य
चर्मादेरेणम् एर्णाद्येयं प्राणिरजतादिभ्योऽञ्जपतेऽज्ञो

हैणेयमैणेत्रिप्रवर्ततेचर्माद्यमित्यत्रशाहेन मोमास्य
नयनादिग्रहः २ ॥ कदलीकंदलीचीनचमूरुप्रिय
कावपि समूरुश्चेतिहरिणाअमीअजिनयोनयः ॥
पतेपइहरिणभेदाः काम्बोजानामत्रवापय्येस्वना
मप्रसिद्धाः अजिनस्यारत्नभूतविचित्रचर्मणश्राग्र
यवातयोनयःस्युः कंजलेदलतिकदलीकंदेनलो
पश्चेतिश्रवः कदवः दलयोरैक्यात्कदली इत्याणाहो
कंदेलस्यमस्लेलीयतअन्येषपीडेकदलीइत्येता वे
त्यतोवाहृषादित्वात्कलव्रुमोगादित्वाङीषिकंदली
कदलीकंदल्योस्त्रियामेव इत्येताविति तनयकंके
दंभाहत्वेचकदलीपताकामृगभेदयोः कलधनोकं
दलीत्यमृगगुल्मभेदयोरिति लोनवर्गे मेदिन्यादेः
कदलेत्रिषित्वाः नवमालादेश्च चिनोतिमांसेर्येचि
जोबाकुलकान्तकनूदीर्घोचीनः चमतिस्वादतित्व
णादिकमितिव्रजेरादित्वाद्भरः चमूरुः प्रीणातिप्री
यतेवाप्रियः इगुपधेतिकः ततः कनिप्रियकः क
निवा समूहृतेसमस्क शोभनाद्रुरश्रस्येतिवासः
मूरुः अत्रहरिणाजिनयोनिशब्दोसामान्यवृत्ती अ
पिविशेषेवर्तेते यथामृगशब्दः पशुमात्रवृत्तिरपि
हरिणइति ॥ कृष्णसारुरुन्यंकुरंकुशंबररोहि
षाः गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृगाः गोध
वःशंवरोरामःस्मरोगवयःशशि इत्यादयोमृ
गेंद्राद्याणवाद्याःपशुजातयः ॥ कृष्णेनवर्णेन
सारःश्रेष्ठः कृष्णसारोऽदंत्यमध्यः कृष्णेनवर्णेनशारः
शवलः शारःशवलवातयोरितित्तालव्याद्योरभ
सः कृष्णःशारोवर्णोस्येतिवाकृष्णशारः तालव्याम
ध्यश्च श्याणातेवांकवर्णोनिरुतेश्वच्यसाशारःरो

तिरुशाह्वेतत्वात्स्यस्त्वेतिरुःकृतः नियतमेवतिनाव
स्त्वेतिविक्तः न्यक्कादित्वात्कुत्वं न्येङ्कुः रमेबोडलका
स्त्वेतिविक्तःन्यक्कादित्वात्कृवापातिमीतितिणिवा रंकुःशम्ब
रः रंकतिगच्छति कृवापादिमीतितिणिवा रंकुःशम्ब
रङ्कुः रोहिषंत्लणभेदमत्रीतिशेषिकोः ऽणरोहिषः
रङ्कुः रोहिषोऽपि मणवरोहिषामध्येवर्तते इतिभव
रोहिट्हलेतोऽपि सएवरोहिषामध्येवर्तति इतिभवा
भूतिः कणडिकश्चित्कमरुमरोहिषिड्त्यपिनेदः
गोविवकर्णाबस्येतिगोकर्णाः एषतोबिड्डविद्धः मव
धीयोऽश्च एषतीतिएषमेवचने एषिरंतिभ्योकिदि
ति अतवि किवेवएषतः एषतहलेतस्य मगोवि
रः एषश्चेवएषतश्चप्रकीर्तितइतिव्याडिः मरशामेति
पाणोः ब्युत्पत्रः इत्यन्ये चाकनयनोऽल्पजेयश्चायं
इयतिक्रशृणः एषोदरादित्वाल्लत्वात्तः ऋषीगता
बित्यतऋषीमूर्धन्योतोपीतिव्याम्यादयः कंजना
दिश्च पणाःकुरंगमोरिष्यः स्यादृषश्चाकलोचनइ
तिविकांडशेषः अयंचचाकनेत्रोनीलवर्णोऽः ङ्कुश्चो
ऽस्यप्रमाणोऽल्पजेयश्च रक्तवर्णात्वाद्रोहितः योदका
कृतिः चमतीतिचमृश्रद्दनेबाडलकारत्निकामिश्र
मिचमिदेविवाभिश्च स्त्वेत्येवप्रत्ययः चमरः चमरो
महाकृतिः तस्यच्छंचामरं ॥ दारुशैतेमरानेदाः
खनामप्रसिद्धाः एथककृएथक ११ ॥ अवेति म
वेःप्रवाच्यच गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वात् गंधोःवीवे
धकोम्यगंधवैः श्वाणातिहिनलिक्तमृशलिकलि
गोदिभ्योभत्रित्यमचूशरभः अष्टापदोयेअष्टापदे
चकरभेशरभः स्यान्नगोत्तवेइतिताल्व्याहेरभ
मः रमंतेऽत्रेत्यनेनवाहलश्चेत्यधिकरणेघञ्चरा
मःरमयतीत्यंतर्भावितण्यर्थाद्रमे ज्वलतीत्यादि
नाणोवा अतिगतिशील्लत्वात्ततः स्वयस्पदः क्त्वा
रचमृमरः हरिणातोपरच अयःगोविवायोगमन

मस्पृज्ञानमत्रवाअवहृस्योदायनस्तेत्यवहिशाकंधा
दित्वात्पवरूपत्वेगवयः गवाकृतिश्चायं शशातिस्
तेनगच्छतिशाश्लूतगतावच शशः इत्यादयोये
त्रोक्तायेवाऽनुक्तायेचएर्वोक्ताः सिंहाद्याश्चमर्गताये
चवर्गांतरेवत्पमाणाहूत्ल्पश्चवामेषादयः सर्वेते
पशुजातयः पशुशहृवाच्याइत्यर्थः पशंतिपाशद
डाभ्यांहिंसाहितमितिपशवः पशोःसौत्रोधातोरपश्चा
दयइतिकरितिस्वभूतिः ॥ तेडकमूषकोव्याखुः
॥ ततत्रि तेडीके दनेबाडलकाडुकः तस्माद्यश्चे
तितप्रत्ययेतरागमेचतंडकरित्यन्ये कंडुकडुकरुकडे
रुइतिशहार्णवे मुस्पातिमूषस्तेये मुस्पातेदीर्घश्च
तिकिकन्दीर्घश्चमूषिकः मतभेदनेमूषस्तेये १
दीर्घोपधः एबलिमूषकोपीत्येके भइमूषकश्चामे
दीऋडुकडुकरुकडेरः मूषकोवज्रदशनः क्रमःकोडो
बिलेशयइतिवाचस्पतिः मूषीति हेतिकीटवि
शेषंवेतथामूषीविषचयदितिशालिहोत्रे आखु
नतिमूसिमाङिआङ्पवयोः खनिवच्चोर्नलोपः
श्चेतिकनेलोपश्च बाडलकारलोपःआखुः ॥ गौ
णितंडुवो ३ ॥ खनकोऽग्रहाशयोगज्ञादोहपश्च
नानार्थे ॥ चत्वारि ४ ॥ गिरिकाबालमूषिका
॥ गिरतितंडुलादिकं हरहृम्यादितिइःकिञ्च
तइत्यादिनाइत्वंकन्तरापगिरिकाल्वअत्वाद्वाले
वबालिकाबालाततःकर्मधारयःकन्टापबालमू
षिका ॥ हेबातिबाइतिख्यातायाः २ ॥ खुटाजश्च
॥ सरटःकृकलासःस्यात् ॥ सरत्सर्पशाकादि
भ्योःटन्सरटोटेत्यादिः सचिबसमीरणासिक्तजक
तेनासरत्वाश्चसैदिभिः सतितइतिरुभेदात् कृकं
ग्रीवोग्रीवेकंटेबालासयेतिकंपयतिकर्मणाणकृ

रा॰
सं॰
१५१
195

कलासः कृकेनकंठेनलासस्खलनमस्येतिवा पृ
दित्वत्कृकलासस्त्वेटमाल्परसेनाइतिसभेलाहेत्या
सः कृकलासउकारमध्यइतिभट्टः हेकांकलाइति
ख्यातस्य २ ॥ प्रतिसूर्यशयानकश्च ॥ मुसली
गृहगोधिका ॥ किवलीतिइतिप्रसिद्धा वाससथ
मेहेन श्रेगविशेषेभ्ययवापततिमनुष्यविषयेहाशु
भं शुभं वासूचयाप्रिवतत्त्वयथातयापावेतीवदेशा
हेप्रसिद्धं मुस्यातिसंशयंखंडयतिशुभाशुभमस्या
कत्वात्मुसलीहषादित्वात्कलच्च जातोऽपिमुस
लीहंत्यमध्या मुषली मूर्धन्यमध्याचेतिवर्णदेशा
ना ग्रल्पागोधागोधिका इवार्थेकन् गृहस्यगोधि
कागृहगोधिका ॥ जेष्टाकीऊध्यमत्स्यावगृहगो
धागृहालिकेतिसाहसांकः ॥ हेजेबीतिख्याता
या २ ॥ लूतास्त्रीतंतुवायोर्णनाभमर्कटकाःस
माः ॥ कृत्वातंतुजालंलुनातिलूतावाङुलका
ततलुगणाभावश्च लूतालूतकेत्यमरदत्तः तं
तून्वयतिइतितुन्नमश्चेत्यणतंतुवायःतंत्रंवयति
तंत्रवायइतिस्वामी ऊर्णामेषलोमतत्सदाकारंत
न्तुरूर्णातानाभौमध्येस्येतिग्रजितियोगविभागा
दचूज्यायोरित्याहिना कम्वत्वेऊर्णानाभः मर्कटस
गोहवरोहात्मर्कटःसखोत्कः इवार्थेकनिमर्क
टकः ॥ चत्वारिमाकराशाइतिख्यातस्य ४ ॥
जालिकोजालकारश्च ॥ नीलंगुरुत्वक्रिमिः ॥ नि
यतेलंगतितिनिपूर्वोलगिधातोःखडशंऊपीयनी
लेगुलिगुइत्यरूहीचमध्येनीलंगुर्निपातितः सेंधे
मध्योपयं नीलंगुरपिनीलांगुरीस्त्रीचेष्यन्यो
चेतिद्विरूपेकोषः ॥ शाकादिकंप्रामलिक्रमेः अ
मितविशति संभामतइनिकिप्रत्ययेउपधायाइ

त्वंच क्रिमिरेफमध्यः वाङुलकात्संप्रसारणेकमि
रित्यपीति उमामयेभवेयुसिकीटेचक्रिमिवत्कृ
मिरितिरभसः हेऽतिल्वइजेतमात्रस्य २ ॥ क
र्णजलौकाशतपद्यभे ॥ जलौकाशब्देनटार्थे
तेनसमासः संतस्यचप्रागेकत्वेपिहत्रिदेशीला
शतंबहवःपादाःग्रस्याःशतपदीऊंभपदीश्रुवे
तिनिपातिता संतत्वेपिस्त्रीत्वबोधनायउभेइ
त्युक्तं हेकानजल्वकीतिख्यातायाः २ ॥ वृश्चि
कःशूककीटःस्यात् ॥ वृश्चतिमर्मवृश्चिकःछोः
किकन्त्संप्रसारणेवृश्चिकः शूकाकारंलोमस्य
कंतयकत्कःकीटःतालव्यादिः हेच्छ्याइतिख्या
तस्य २ ॥ ग्रलिद्रोणौत्तुवृश्चिके ॥ ग्रलेवृश्चि
कलांगूलंतयोणादिनिः ग्रलीनोतः ग्रलतिदंश
समर्थोभवति ग्रलेवीङुलकादिः ग्रलिरिकारां
तोपि ग्रलिनोलांगूलत्वाःलांगुलवमेतात्स्यग
क्रिः भंगाद्वृश्चिकयोर्वलिरितिरभसादुस्वारिटि
कारांतश्च वृश्चिकोदुणग्नालिःस्यादितिवोपालि
तात्दरीचोदिश्च द्रुणातिहिनस्तिक्रूटिंतंगच्छतिवा
द्रुणाहिंसाकौटिल्येइगुपधत्वात्कःद्रुणःग्रवितेर
णइत्येकइतिस्वामी हेविच्छीतिख्यातस्य २ ॥
पारावतःकलरवः कपोतः ॥ पार्यतेकर्मकर्तें
मनेनचजिपारोवलंपारेणवलेनापततीतिपा
रावतःपृषोदरादिःपारापतोपि पारावतस्त्वछेत्य
शुकपोतोरक्तलोचनःपारापतःकलरवः पत्रीशप
नःशाशावनइतिरभसः कलोरवोस्येतिकलरवः
कस्यमरुदस्यचित्रवर्णत्वात् पोतइवकपोतःकस्य
वायोःपोतइवेत्यागमइतिस्वामी ॥ पारावतः
कपोतःस्यात्कपोतोविहगांतरइतिविश्वः ॥ श्री

ग्रं मं

१९६

196

कपोतस्य ३ ॥ अथ शशादनः पत्री श्येनः ॥ अ
थ श्येना बहुविधाः स्युस्तन्मध्ये कश्चिच्छशादनः
तस्माद्वर्थोऽस्त्वेव पव शशादन इत्यमरमालापठे
पतत्त्रयोगात्पत्रशंसायां इनिः पत्री श्यायते पति
ज्ञाता यात्यर्थे गच्छति श्यैङ् गतौ श्यास्त्याहृञविभ
ष्ट्रन चु श्येनः ॥ त्रीणि श्येनस्य ३ ॥ उलूके करे
वायसारातिपेचकौ ॥ उन्मथ्य चरत्युपीलोकते उ
लूकः पृषोदरादिरिति स्वामी ऊर्ध्वौ कर्णावस्य उ
लूकः पृषोदरादिरिति रघुमूर्तिः उचति समवैयि
तिकोटरे उलूक कोटर इति निपातिताः वायसस्या
काकस्यारातिः शत्रुः वायसारातिः पचति मेतप
तिः डः खेन पचेः कृजादिकन् पृषोदरादित्वादत
इत्व पेचकः पारावतोऽथ शकृत्क्रोशादिवांघोवज्ञ
नामिकः हरिनेत्रो दिवाभीतो न खोश्रीहकपवे
दौ काकभीरुर्नक्तचारीति त्रिकाण्डशेषः त्रीणि पे
चकस्य ३ ॥ हूकोनिशाटमंगलश्च ॥ व्याघ्रा
टः स्याद्भरद्वाजः ॥ व्याजिघ्रन्नटति अथ व्याघ्रा
टः व्याघ्रमटति कर्मण्यण् व्याघ्राट इति वा व्याघ्र
इवाटति पचाद्यच् विवाभरन्न एवकोवाजः पतोस्य
भरद्वाजः द्वे भरद्वाज इति ख्यातस्य ३ ॥ करट
इत्यन्ये ॥ खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ खञ्जति ख
ञ्जगतिवैकल्ये खञ्जन् रटति खञ्जरीटः पृषोदरा
दिः खञ्जनो नन्द्यादिः कलाटीनश्चापि कलाटीन
मिथुनमैथुनोपगतानि निधिगृहण्कोषकाकिरा
तखन्यमाननीनयाइतिवामनवट्ज्ञाश्रयाः क
लाटीनः खञ्जरीटश्च खञ्जनीड इति कोषः द्वे खञ्जन
स्य २ ॥ लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात् ॥ लोहमिति पृ
ष्ठमस्य लोहकान्ति वा ह्यालोहपृष्ठमिव पृष्ठमस्य लो

ह पृष्ठः कंकते ककि लौल्ये कंकिवकोत्पादिगंडके
गात्पृष्ठो वा चिकंकः द्वे कंकस्य २ ॥ अथ चाषः
किकीदिविः ॥ चषभक्षणे मूर्धन्यान्तः चषयति च
षणं तत्त्वात्पचाद्यच् चाषः तद्दर्शनेन बहुप्रशस्त
लक्षणलाभात् उक्तं च यत्र तत्र कृकण्ठोऽपि चापि दृ
ष्टा नमस्कुरु नहि वैदूर्यवर्णोऽस्य दर्शनेन निष्फलं भ
वेत् इति चासः दंत्यान्तश्च इत्यपि तिमिटोच्चास इति
दंत्यान्ते पुरभसः किकीति शब्देन दीव्यति क्रीडय
ति हृ विष विच्छ विस्य वि किकीदिवि निपातितः
अयं दीर्घे द्वितीयेकारः दीर्घेस्तृतीयेकारश्चायं कि
कीदिविश्च चाषः स्याद्द्याक्के कामदेगगजा इति रत्न
कोषात् चन्द्रकं स्वस्त्रायमिति शब्दिकाः चाषोकि
किदिविः स्मृतः इति व्याडिः द्वे नाम्नी इति स्वामी
द्वे स्वर्णचातकस्य २ ॥ कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः ॥
केसूर्ध्वे लिङ्गे हडार पंचिन्क्रमस्य कलि गहनं गा
हति कलिङ्गः पृषोदरादित्वात् कलिकलहं गच्छति
वा सहि गच्छतां के शं लूं वति भृङ्ग इव कास्यान्त भृं
गः भृञ्जो गान्नुक् चेति वा धूम्याधममसूहः पा
शादिभ्यो यः तामटति कर्मण्यण् धूम्याटः धूम्या
टः ॥ त्रीणि फिंजेति ख्यातस्य ३ ॥ अथ स्याच्छ
तपत्रके दार्वाघाटः ॥ शतं बहूनि पत्राणि पत्राण्यस्य
शतपत्रकः दारुश्चाहन्तीति हंतेराङ्पूर्वाद्घ्नपत
त् वाहुलकात्तस्य घटः संज्ञायां पृषोदरादित्वात् दार्वा
घटः धातोश्च वृद्धिः दार्वाघाट इति रघुमूर्तिः भङ्गना
मा र्भ निधिः काष्ठकुट्टः शतच्छद इति त्रिकाण्डशे
षः द्वे कठखोडव इति ख्यातस्य ॥ अथ सारङ्गस्तो
कश्चातकः समाः ॥ सारङ्गयति हिंसयति अतः पा
ठिना आत्मानेऽपि हिंसायांमित्यतोऽण्यन्तात् शब्दे

गं
मं
१५७
157

गातितिश्रेंगच्छ्रायंगस्लालव्यादि सारंगस्तोकको
ख्यातः शवले हरिणेपि चेति तालव्यादौ अजयः सा
त्स्पर्धमितिसृगतौणाच्च एवंवटंगच्च हरिश्चसारंगो
हंत्यादिरितिस्वामी चातके हरिणेपुंसिसारंगः शब
लेत्रिषितिहंत्यादौ बभसः शार्ङ्गइतिचेतिपाठायो
स्तोकमल्पंकेजलमपेक्ष्यत्वेनयस्यासौत्यच्छ स्तोके
कायतिकइतिस्तोककः चततेयाचतेजलांच्छमेघं
न चतीयाचनेण्वुल्चातकः ॥ द्वौणास्तोकाणाम्
इतिख्यातस्य ३ ॥ कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुट
श्चरणायुधः ॥ कृकेनशिरोरवेणवक्तिवैतिकृ
केवचः कश्चेष्टेण कृकवाकुः ताम्राचूडास्येति
ताम्रचूडः कोकनंकुक्कुकुकटककग्राहानेक्षिपकुट
तीतिइगुपधत्वात्कः कुकःकुटकुकः कुटः कात्
रणेकृतीतिसमासे पादेः कुक्कुट्यां वीकुटतीतिइगु
पधात्कः पृषोदरादिः वोकुक्कुटः पादयोधित्वा
च्चरणायुधः द्वौणाकुक्कुटस्य ३ ॥ शिखीका
लतेश्च ॥ चटकः कलविंकः स्यात् ॥ चटतिभि
नत्तिधान्यादिकं चटभेदने क्वुन्जादिभ्योवुन् अजा
दिपाठाच्चटकाक्षिपकादित्वानेत्वंइन्वतिप्रीणाय
तिइविप्रीणने कृदाधारार्चिकलिभ्यःकन्वाडकन्
कास्तोपिकेपृषोदरादित्वादाद्यस्यवर्णाविपर्ययेक
लविंकः कलेनाव्यक्तमधुरध्वनिनाविकः एवंवा
त्समासः कलविंकः ॥ द्वेचटकस्य २ ॥ तस्य
स्त्रीचटकाचटकस्य अजादिपाठात्टापिक्षिपका
दिपाठादित्वनिषेधः चटका ॥ तयोः पुमपत्ये
चाटकैरः स्त्र्यपत्येचटकैवहि ॥ तयोः चटकाच
टकयोः पुमपत्येचटकायाअपत्यंपुमान् चटकाश्चेत्स्य
संख्याने चाटकैरः स्त्र्यापत्यंचेतिस्त्र्यपत्येस्त्रिया

मपत्येल्लुग्वक्तव्य इति पक्षे चाल्लोकिल्लुत्यडितल्लु
कीतिटापोनिवृत्तौ स्त्रीत्वात्पुनष्टाप् चटका पक्षे २
॥ कर्करेटुः करेटुः स्यात् ॥ कर्कशोरेटुरितिस्वराद्य
दित्वात्कः निपातनात्सलोपः कर्केतिशब्देवरेट
ति रेटृपरिभाषणे च अपत्यादयः चेति निपातनाः
करेटुः केवायोजलेवारेटति कुत्सितं वारेटति निपा
तनात्कोःकः एवंवन्नाः करेटुः स्यात् करटुः कर्के
टुः कइतिरभसात् रूपचतुष्कं हिवन्तुः षट्पदो
ग्राइतिहिपदजातित्वाटेपोस्त्रीत्वपुंस्त्वके ठेका
कोरोहृइतिख्यातस्य २ ॥ कृकाणकुकरोसमौ ॥
कृकेनकंठेनकणतिशब्दायतेपचाद्यच् शाकंधा
दित्वात्पररूपत्वे कृकाणः कुरतिशब्दंकरोतिपचा
द्यच्क्रककरः ठेकयेइतिख्यातस्य २ ॥ वनप्रियः
परभृतः कोकिलः पिकइत्यपि ॥ वनेप्रियमस्य
वनप्रियः परेणकाकेनभृतः पुष्टःकाकीपुष्टत्वा
त्परभृतः कोकतेमनोहरत्यादि कुकहृकआदाने
अजिरादयश्चेतिकिरः बाहुलकाद्गुणः कोपिवि
कादिकादित्वेशालिकलीत्यादिनइलचिवाकोकि
लः अपिरेतयोः अपिहितः कायतिप्रातइतिकः
वष्टिभागुरिरित्यादिनाअकारलोपोपिकः तास्रात्
कृष्णवकामतंताटयोष्यस्यपर्यायाः चत्वारि
कोकिलस्य ४ ॥ कलकंठस्ताम्राक्षश्च ॥ काके
तुकरटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ध्वांक्षात्मघोषप
रभृद्बलिभुग्वायसाअपि ॥ काइतिशब्देकायतेअ
तइतिकाः काकइतिलोल्यंजनयति ककलौल्ये
एणतादिविकाकाकः करोतिबलिलातदिहितमितिअ
कादिभ्योटन् कंआत्मानंरटतिकिरतिमलइत्यवा

ग' म'
१५८
१३४

करटः अविद्यमानेरिष्टमकालमरणात्‌रिष्टमस्या
रिष्टः बलिनापुष्टोबलिपुष्टः पद्मंभिस्तनसैः
बलेरुपहरणात्‌ सकृदेकवारंप्रसूतिरस्यसकृ
त्प्रजाः एकांडप्रसूतत्वात्‌ ध्वांक्षतिघोरंशब्दाय
तेध्वांक्षघोरवाशितेवपचाद्यच्‌ध्वांक्षाः काकाइ
तिशब्देनात्मानंघोषयतिआत्मघोषः कोषःकर्म
ण्यण्‌ परान्पिकान्बिभर्तिपुष्णातिक्विप्परभृत्‌
बलिंभुंक्तेक्विप्बलिभुक्‌ वयतिप्रतिगच्छतीति
वयगतौवयइत्यसमचुणिश्चवायसः प्रज्ञाद्यण्‌
वावयएववायसः दशकाकस्य १० ॥ एकदृ
ष्टिश्चिरजीवीमौकुलिर्द्विजद्रोणो ॥ द्रोणकाक
स्तुकाकोलः ॥ द्रुणतिविशेषेणाहिनस्ति द्रुण
हिंसायांअविद्रोणः द्रोणनामकाकोद्रोणकाक
कायति कपिपिडिभ्यामोलनितिबाहुलकात्‌
काकयतेरपिकाकोलःद्वयंकाकोऽपत्यद्रोणोना
द्वयकाकेस्यात्‌अश्वत्याद्रोणोगवपीतिरुद्रः ना
थावाड्‌ः द्रोणकाकोद्वयकाकोद्वडकाकोवना
श्रयः द्रोणोपि ॥ द्वेकाडकाकइतिख्यातस्य
॥ दात्यूहः कालकंठकः ॥ दात्यवनेछिनत्ति
तिच्छेदमूहतेऽभ्यस्यतिकर्मण्यण्दात्यूहः अ
हिधुनावंतवीतवाविच्छेदरूपाखंडनात्‌ वादा
तिशब्दमत्यूहते अभ्यस्यतेवादात्यूहः नित्यवा
होपत्यमतिरिदविकारिनाग्राच्चेवाहहरिदृस्यदात्यू
हइतिहडोदात्यौहइतिस्वामी कालेवकंठोकाल
केठेध्वनिरस्यकालकंठः केठः स्वार्थेक्रिकेगलेध्व
हः कालएवकालः स्वार्थेहणकलोब्यकमध्ये
ध्वनिःकंठेऽस्य दात्यौहमाम्लपेडिकालगुञ्जाम

कंठतलेरंकुरस्यपश्च द्वेडाडकाकइतिख्यातस्य
२ ॥ आतायिचिल्लौ ॥ आतायतेसंतनोतिनि
पातयतिवापक्षप्रसारणेनात्मानमितितायसं
तानपालनयोःआवश्यकेणिनिः आतायनमात्मा
यःस्वजात्यबलात्तद्योगात्रिनिकौ आतायीआतप
ति अवश्यमित्यावश्यकेणिनिः आतापीतिस्वा
मी चिल्लतिशैथिल्यक्रियामेकरोति चिल्लशै
थिल्येहावकरणेवपचाद्यच्‌चिलः द्वेचिल्लस्य २
दाक्षाय्यगृध्रौ ॥ गृध्यतिविशेषेणावकांक्षतिशीघ्रम
वतिवा दत्तहृडौगीआर्थैच अद्ववितिस्फृहिभ्यः
आयइतिआयएस्तनोपत्योण दाक्षाय्याः गवते
भिकांक्षतिमांसादिकमिति गृधुअभिकांक्षायां
सुसूधाग्रुधिभ्यः क्रनितिक्रन्‌ गृध्रः स्यात्‌
यीत्यादिनारगित्यन्ये योजनदर्शीच द्वेगृध्र
स्य २ ॥ कीरशुकौसमौ ॥ कीतिशब्दमीरयति
तिईरगुपधात्कःकीरः शोकतिशुकगतौइगुप
धात्कःशुकः शोभनः इतिशुभमहीसौ शुकवल्को
ल्काइतिकक्प्रत्ययेन्त्यलोपेवोणादौ शुकइति
निपातनाद्वा द्वेशुकस्य २ ॥ क्रियदर्शनः क्रौ
ङ्क्रुंचः ॥ क्रुंचतिकौटिल्येगच्छति क्रुंचकौटि
ल्याल्पीभावयोः क्रुंचिरित्येके ननुअविशादि
नाक्विपुणगुपधान्नलोपाभावः क्रुङ्‌ प्रज्ञाद्यण्‌
क्रौंचः स्त्रियामजादित्वाट्टाप्‌ क्रौंचा द्वेक्रौंचबक
इतिख्यातस्य २ ॥ अथबकःकाह्वः ॥ ककः
तिककलौल्यपचाद्यच्‌ एषोदरादित्वात्कस्य
वःबकः कइतिशब्दंकरोति केजलेवाह्वयतेश
ब्दायतेडेन्न स्पर्धायांशब्देचेतिधातोकेआकार
लोपेचकह्वः द्वौचेनंद्वेविमेढ्ःस्याद्बकोटः शल्क

ग'
म'
१५५
१९१

वायसः कंकेत्तर्गीत्रूर्बलिभुक्क्षणिमौवेद्दविहो
मद्गूत्यादयोप्यत्रैव द्रोकस्य २ ॥ पुष्कराह्वस्ता
सारसः ॥ पुष्कराह्वस्यपर्यायनामामसंसिभ
वोतसारलोहितेत्यः वरांमोदीर्घजंघश्च हेमार
मपक्षिणः २ ॥ कोकश्चक्रश्चक्रवाकोरथांगाह्व
यनामकः ॥ कवतेवामाते क्रशाह्ववाड्लकार
कः कोकतेविच्छेदमादत्ते क्रकह्वकश्चासने
श्चविवा चकत्स्त्रोस्फायीतिरक्त क्रियतेनिश
यावियोगीतिचष्टेकः केकजाटीनां चेतिद्वि
वाचकः चक्रेणचक्रशाह्वेनचोच्यतेकर्मणाद्व
न्द्वचक्रवाकः रथांगस्यचक्रस्यपर्यायाह्वयानां
मानितन्नामकः सितनाम्यर्थेनामकः इत्यर्थः
रथांगनामारथचरणनामाइत्यादि चत्वारिको
काइतिख्यातस्य ४ ॥ कादम्बःकलहंसःस्या
त् ॥ कदम्बःसमूहः तद्योगाद्योन्नायाम
कादंबःकलोमधुरवाक्यवासौहंसश्चेतिकल
हंसः हेकधरइतिख्यातस्य २ ॥ उत्क्रोशकुरर
रौसमौ ॥ उत्तरुधेडश्चेवाक्रोशतिश्चवुउत्क्रो
शः कुरेतिशह्वेतीतिकः कुरतिककणधतिना
धैर्यंछिनंतिकुरुक्षेदनेवाडलकादरकुवाकु
रः स्त्रियांकुररी हेकरइतिख्यातस्य २ ॥ हंसा
स्तुश्वेतगरुतश्चक्रांगामानसौकसः ॥ हंसं
तिगच्छतिमरद्दहतिवर्धमानसंगच्छतिवा
हस्तु वरिहंतिकमौत्यादिनामसः हंसःश्वेताग
ताः पक्षाग्रस्यश्वेतगरुतः पर्वोनरथांगस्य प्रधान
त्वात्सितगरुत् शुक्लपक्षादयोप्यत्रैव चक्रस्ये
वांगानिवृत्तत्वादिनास्यचक्रांगावक्रांगाइतिसा
मौ मानसंसरऊकःस्थानमस्यमानसौकाः स

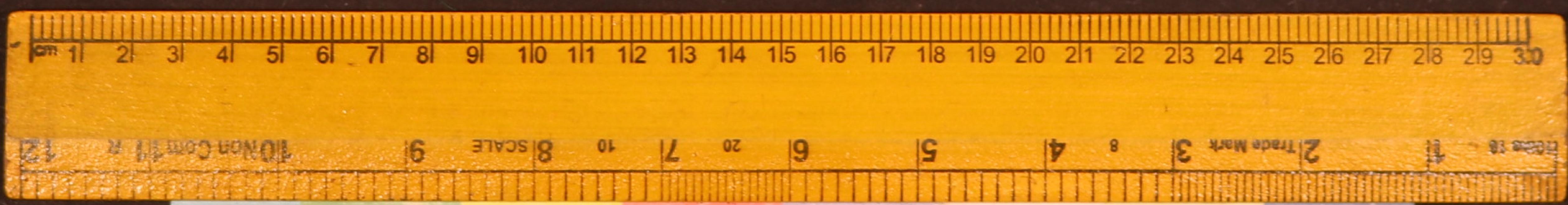
र्वत्रवडवचनेननिर्देशः मरःकाकमालपादपुक
हंसकमराल शुक्लापांगादयश्चात्र चत्वारिनामा
त्येनहंसस्य ४ ॥ राजहंसास्तुतेचंचुचरणैर्लो
हितैःसिताः ॥ येहंसाश्चेहनसिताः शुक्लालोहि
तचंचुचरणौलोहितौलेत्तेराजतिश्रेष्ठत्वाद्धंसानांवा
जानः राजन्दंताटित्वात्परनिपातः राजहंसाः चंचुः
सहितैःचरणैःलोहिता इतिसमासः एकं १ ॥
मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते ॥ तेहंसाःसिताःमलि
नैः किंचिद्धूम्रवर्णौरालोहितैश्चचुचरणैलोहिताः
मल्लिकाक्षामल्लिकानामानः मलमलधारणं
श्चवद्धःत्वार्थेकः मल्लिकोहंसभेदस्याक्षिणीश्यन्त्व
पिमल्लिकेतिकद्धः मल्लिकाकारनेत्रत्वात् मल्लिका
क्षाःएवशुक्लापांगत्वादितिस्वामी एकंहंसभेदस्य
स्य १ ॥ धार्तराष्ट्राःसितेतरैः ॥ तेएवसितेतरैः
कृष्णैःलोहिताहंसाधृतराष्ट्रस्यपक्षभेदस्यापत्या
नितत्तोभवा धार्तराष्ट्राःधार्तराष्ट्रःमराजित्स्या
त्पितृच्चियपयोरपिइतिरभसः एकं १ ॥ शरा
रिःआटिःआडिश्च ॥ शरंनीरमियत्तिश्चचडःश्र
णातेवोडूलकादरिवोशरावारिः शरमततिश्चत
आततयामनेङ्ग्यजादिभ्यइतीञ्शरारातिश्च
तालव्यादिः गुङे:शरारा शरंनीरेडइतितालव्यादि
रभसः पदेकोपिरिकादिवाल्हवेशरालिःआसमंता
दटतिड:आटिःजलाटइतिइयद्वतिश्चडउयमेश्च
त्पादिभ्यामिणआडिः पदेत्रयःशरालाःआविपलि
गाइतिमधुमाधवी ॥ त्रीणिशरालीतिख्यातायाः
३ ॥ बलाकाबिसकंठिका ॥ बलेनशक्त्याहरमू
र्धमकतिवलवल्हसंवरणेबलाकादयश्चेत्याकन्
बलाका बलाह्वकान्कायतिबलेन श्चकतियाति

बलाकाइतिस्वामी बिसंमृणालंतेनतुल्यंकंठोस्या
बिसकंठिका हंस्यमासाश्चविष्टलिंगत्वात्पुंसि
स्त्रियांचबलाका शारिकागोराटीपीतपादाश्चे
तिचत्वा हेबकजातेः ॥ शारिकागोराटीपीतने
माच ॥ हंसस्ययोषिद्वरटा ॥ हंसस्यस्त्रीवरटा
हंसीतिमरः सेवते हृष्टः संभ्रमःकौशिकादिभ्योऽरट
नृहायुवरटा गोराष्ट्रीजयादित्येनवरटाशब्दः पठितो
ततोङीषु वरटीचेतिमधुमाधवी वरलापिमरा
धामवरोलाभयाचितइतिलट्यात् पूक्तं २ ॥ १
सारसस्यतुलक्ष्मणा ॥ सारसस्यस्त्रीलक्ष्मीरशा
त्रिलक्ष्मणामाहिंगोलतेयश्चेतिनप्रत्ययो
मकारश्चान्तादेशः णत्वंचलक्ष्मणामकारमध्याम
रस्याल्लक्ष्मणासाचसौमित्रौश्रीमतिशिबिभिर्तिरुद्रः
निर्मकारोपिलक्ष्मणेश्वेवसारसइत्यमरमालोक्ते
महाबुरुषमिवप्रकटमीनशंखलक्ष्मणामितिका
दंबरीश्लेषाश्चलक्ष्मणेपुंयोगलक्षणोङीष्लक्ष्म
णीतिस्वामम्यादयः पूक्तं २ ॥ जतुकाजिनपत्राम
त ॥ अत्रयेहष्टाश्लेषात्कृष्णपिंगलत्वाश्चजा
त्विवहृष्वेप्रतिकृतौइतिकन्निजतुकानामदेजत
कंचर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियामितिचबंगोल्लतीय
हैवसमासश्चवगोल्लतीयाहिरपिजतुकाहेमसधा
चनिशाश्चद्यापिस्थितचनजतुकापटलकामि
तिएवंकविप्रयोगदर्शनात् अजिनमिवपत्रंपक्षो
ऽस्याः अजिनपत्राः ॥ द्वे चर्मचटिकायाः २ ॥ प
रोस्मीतैलपायिका ॥ इयंचस्त्रीत्वाविष्टजातिप
रः शब्दुकसमस्पर्शोऽस्यास्ततोधिरइवाज्ञायतेइतिरु
धुपरोस्मीतैलेऽरुवापिवतितैलपायिकाबल्लम
शाह्वानोयथाकथंचिव्युत्पत्तिः नतुक्रोमिमिरि

पः परोस्मीतैलपायिका तैलत्वक्कावल्लाधारा
बीजापिप्पलिकास्त्रियामितिरभसात् द्वेतैलंपु
स्तद्द्याकोटजातेर्नामाछित्रिकायाः २ ॥ मुख
विंद्वावल्गुलिकानिशाटवीच ॥ ववेणमक्षिका
नीला ॥ वरतिभणतिशब्दवाणवाणमणशब्दा
र्थः अच्युटाप् हणीतेपतिइंक्षेमजतेहजोविधिव
र्वणातेरचुवाणाततः कर्मधारयेवावबेणाश्रृत
संघातेइत्यत्रमत्कमपिकेचित्पठंतिततः कृजा
दिभ्योवुणमक्षिका नीलाकाचवर्णानीलेतिम
क्षिकाविशेषणं अतएवनीलाशब्दाणेषध्यातिति
नित्यङीषिप्राप्तेनीलाइतिटाधीयतपाठोलोबक
प्रमादजनितइतिस्वभूत्यादयनीलाइत्यतेवनी
त्याश्चलिभ्यन्त नीलाअतएवऊवलयदलनीला
कोकिलाइतिप्रयोगः अतोनङीषितिसमाधेयं
काचवर्णामक्षिकाया पूक्तं २ ॥ पवनानामत्रयं
तटीवासंत्रायामितिङीषंतांश्च पठेयकन्नपवटा
वितित्रयं ॥ सरघामधुमक्षिका ॥ सरंती
सरंतंवाघातयतिणंताड्डेतेःडः ऋपशुपीतिममा
त्रेयपोदरादिः सरघादेत्यमा मधुकारिणीमधु
कृणीवामक्षिकामधुमक्षिका शाकपार्थिवादिः
मधुच पौत्तिकंश्रामरंक्षौद्रंमाक्षिकंचचतुर्विधं
मितिवैद्यके पुत्तिकाढेश्चतत्रैवलक्षणमुक्तंपि
गलामहत्याभक्षिकाः स्वल्पाः लघवः लघुतरा
श्चेतिपुत्तिकाल्पप्रायोवृक्षकोटरेमधुकुर्वंति ॥
द्वेमधुमक्षिकायाः २ ॥ पत्तिकापुत्तिकाल्या
त ॥ इवार्थोल्पार्थेकर्नित्तार्थैवाकानिकेवापतं
गिका पटतिशब्दंतनोतीतिडः पुत्रा ततःकः टाप
पुत्तिकाएतापिकाइतिबत् एषोविनाशार्थेपु

नातिवेधनेनविनाशयतिग्रन्थेभ्योपीतिकिण्हं
शिग्रहणाद्रूस्ववेत्किगुत्त गुत्तमत्तीतितेकतेथा
तिकाकिवकिमकीत्याटिनाटंडकेपटिलातरगत्या
ष्ठीविद्गुपधीतिकः सूक्ष्मपीतिकमेधारयेवापट्टि
का ॥ हेपट्टिकेतिख्यातस्यमधुकमल्लिकाविशे
षस्य २ ॥ यत्रिमिमाल्लिकेतैलवर्णाम्याहूतवर्णा
त्रयोपित्रिके श्रामवंतमवेक्षुल्लंतोइत्वकपिलेमवे
दिति ॥ हंशलुवनमल्लिका ॥ हंशातिग्रचुहंश
हंशावंशमशाकेशपाशकाइतिशभेदाज्ञालव्योनः
वनस्यमल्लिकावनमल्लिका ॥ हेवनमल्लिका
याः २ ॥ हंशीतजातिबल्पाम्यात ॥ स्वल्पा
हंशूजातिः अवयवविवक्षायोजातिरितिङीषू
हंशीस्यात एकं २ ॥ गंधोलीवरटाद्वयोः ॥ गं
धयत्यर्दयतिगंधश्रेष्ठनेबाङलकात्यटोलवसेल
वुगौरादिः गंधोलीगंधमालातिकाः पूर्ववत्ङी
षुगंधोलीत्येकइतिस्वामी वरटोक्तातततोङीषि
वरट्यपि वरटावरटीहंसोतन्यतोवरटः स्त्रतः
तिलावपालः ॥ हेवरलीतिख्यातायाः २ ॥ भं
गारीझीरुकाचीरीझिल्लिकावर्षिकासमाः ॥ भृं
ऐणभृंगारितिधात्वः न्कवीतिग्राएहडिङीष्भृं
री झीइतिवीतिमित्रघाटिस्वात्कः ततःकन्टा
झीरुका झीतिवीतिकानिचेककीतिस्वामी चिनो
तिकइपाहूचित्रवयनेगुषिचिङ्गोरुक दीर्घे
पूर्ववतृङीषुचेरीझिल्लीबाः दयविशेषः तनेल्पशा
ह्वात झिल्लीकन्तकेनेति झस्वःदापृझिल्लिका
झिल्लीकाजोह्नतीनामितितेल्लट्ये ॥ वर्षारिझि
ल्लीतिख्यातायाः ५ ॥ समौपतंगशलभौ ॥ प
ततिपतततेवंगावृपतेगः शलतिशमेयातिअग्रैश

लिकलिगारिभ्योभचूशलभः ॥ हेफडिंगइति
ख्यातायाः २ ॥ खद्योतोज्योतिरिंगणः ॥
ततेचू खद्योतइतितावाखद्योतः ज्योतिरिंगणः ॥ खद्यो
ततहिंगतिचलतिज्योतिर्येकक्रमिंगतीतिवाचल
नशाहार्थेटितिफचुज्योतिरिंगणाः हेज्योतीति
ख्यातस्य २ ॥ इंद्रगोपकः ज्योतिर्मोलीकीटम
णिश्च ॥ मधुव्रतोमधुकरोमधुलिण्मधुपालि
नः द्विरेफपुष्पलिङ्भृंगषट्पदभ्रमरालयः भ
मलश्चंचरीकश्चरोलम्बेन्दिन्दिरावपि ॥ मधुव्र
तयतिभृंक्तेमंडमितिअत्याहोव्रताङ्गोजनइतिणि
चूमधुव्रतः मधुकरोतिमुखेधारयतिवाना
ल्पेयः मधुकरः अमधुकरेभ्रमरेपित्तङीयमिति
हम्भूतिः मधुलेढिक्विपमधुलिङ् एवंपुष्पलि
डपि मध्फपिबतिमधुपः कः अलतिभूषयतिपु
ष्पंअलभूषणोबाङलकात पचिमथिभ्यामिती
तिः अलीक्रस्वाटिः अलिनीरमतालिनीमिरंभ्रे
इतिमाद्यात भ्रमरेतिनाम्निहोरेफावस्यद्विरेफः
विमतिमधुश्रृंगशार्ङ्गभ्रंरोइतिमजोगान गुह्व
भृंगः षट्पदान्यस्यषट्पदः भ्रतिपुष्पंभ्रमतिवा
भवदरन्भ्रमरः इयतिअगातो अत्रेरिःलवश्र
लिःक्रस्वाटिः अलमलेविवगंधरमावस्डइति
माद्यात रोलम्बेन्दिन्दिरवेमिलिटचंचरीकपुष्प
धयमधुसूदनभसलादयश्चात्र ॥ एकादशा
भ्रमरस्य ११ ॥ मयूरोवर्हिणोवर्हीनीलकंठोभु
जंगभुक शिखावलःशिखीकेकीमेघनादानुला
स्यपि ॥ मीनातिहिनस्तिमयतेवाहील्वमीत्रहि
मायामयतातो खर्जिपिजूरिभ्यऊरोलचो मयूरो
तिपृषोदरादित्वामयूरः वर्हिपुच्छंतस्यागातफलव

२०२
202

हीभ्यामिनचूर्वर्हिणः प्रचेतवर्हीनीलः कंठोस्येतिनी
लकंठः भुजंगंभुंक्ते भुजंगभुक् शिखायायोगात् शि
तशिखावलस्तायामितिवलच्शिखावलः श्रीस्यासि
त्वाहिनिः शिखीप्रवंकेकायोगात्केकी मेघनादे
नानुलसितुंनंहितुं शीलमस्यास्तीति मेघनादा
नुलासी चंद्रकीकलापीप्रचलाकीशुक्लापांगा
शु नवमयूरस्य ९ ॥ केकावाणीमयूरस्य ॥ के
इतिशब्दंकायतिध्वनेत्किमूलविभुजादित्वात्का
टाप्केका ॥ एकंमयूरवाक्यस्य १ ॥ समौचंद्रक
मेचकौ ॥ चंद्रकांतिवात्कानिः चंद्रकः हलवर्णा
पिवत्वान्मेचकः सचोक्तः हेमपिच्छस्यचंद्रकतेः २
॥ शिखाचूडा ॥ शिखोक्ताशिखेवशिखा चो
द्युतिसशुद्धिताक्रियते चूडसमुच्छ्रायेण्यतात शि
दादि पाठात् श्रदूरीघेवेचूडा हेमयूरचूडायाः २
॥ शिखंडस्तु पिच्छवर्हैनपुंसके ॥ शिखिनेम
यूरममतिग्रमगत्याद्दिभुजमंताहुः शाकंधादित्वा
त्यरूपत्वेशिखंडस्तालव्यादिः शण्डःशंडोशिखं
खंडोप्यस्याम्रमणाडइतितत्पमेदात्तश्रपिच्छातिः
छिनत्तिकेवलिभागविवहोपेपिच्छं वर्हतेतत्पव
तिवर्धतेवाच्च दृहतयमेहरूहटोबाग्रबूवर्हंवं
हरेटेषवर्हइतिकालिदासोक्तेः पुंलिंगोपि ॥ ने
नार्थेवर्हीहातेभवत्यति इलोपिवर्हः श्रीपशाहा
मयूरपिच्छे त्रीणिपिच्छस्य ३ ॥ प्रचलाकःकला
पश्च ॥ खगेविहंगविहगाविहंगमविहायसः
शकुंतिपक्षिशकुनिशकुंतशकुनद्विजाः पतत्रि
पत्रिपतगपतत्पत्ररथांडजा नगौकोवाजिविकि
रविविष्किरपतत्रयः नीडोद्भवागरुत्मंतः पित्स
तोनभसंगमाः ॥ खेगच्छतिखगः अन्येषामपि

तिडः विहायसागच्छतिविहायसोविहगच्छख
श्रुडिहेतिवार्तिकात् गमश्चेतिखविन्नमिविहं
गमविहंगो डेत्तविहगइतिविवेकः विशेषेण
भुवंजहातिविहायाः साधनेप्रातंकेशक्नोतस्यं
गच्छति शक्नोशक्नोशकेनंतोत्सुन्नम्नाइतिउत्रि
प्रत्ययेशक्नोतिः डेतप्रत्ययेशकंतः उनिप्रत्यये
शक्नुतिः उनप्रत्ययेशकुनः पक्षयोगात्पक्षी प्र
शस्तमंडरूपेणभूनः श्रावकरूपेणेतिद्वाभ्यांजातो
द्विजः अन्येष्वपीतिडः पतत्रयोगाद्दिनिः पतत्री
पतः पक्षैर्गच्छतिपतगः पततिप्राप्येणगच्छ
तिशतृविपतत् पत्राणिपक्षाः तेषवगतिः साधन
त्वात्रथइवास्यपत्ररथः अंडाज्जातः पंचम्यामि
तिडः अंडजः नगोवृक्षः ओकआश्रयोऽस्यनगौकाः
तल्लोकावटटंलोपिवजंत्येतिवजवाजः पक्षाः त
द्योगादिनिः वाजीवाजयंतेवाजाः पक्षातद्योगा
द्वाविकिरतिविक्षिपतिपक्षान् मत्स्यावाविकिरः
कीटादिभक्षणार्थंभुवंविकिरतिवाइगुपधेति र
कः विकिरइतितत्प्रभृतिः वयतिपक्षौविस्ता
रयतिवेञोडिदितिइन्डित्वात्टिलोपः विर्वि
योवेतिप्रभृतिः विष्किरः शकुनिविकिरोवेति
सूट्पारिविभ्यः इतिषत्वंविष्किरः पततिनाग्र
दयोवडुल्मितिपतेरत्रिः पतत्रिः पतेवक्रारः
पश्चेतिचिक्रडागमोधात्वंतरेःकच्चुरश्चेतिनिपा
तनाद्वा नीडतद्भवः उत्पत्तिस्थानमेषांनीडोद्भवः
गरुत्मान्तुक्तः पतिताभिच्छेतः पतेः सन्नंतात्ञ्चतह
ङिपित्संतः नभसंखंमेघवर्त्मविहायसं इतिनि
गमात् नभसमर्टेतच अनिविद्यामितिमिनविद
मिनभिनपिपतिपाणिमद्दिभ्योसजितिगणादि

रा॰
म॰

३०३

सूत्रेनमसं खमितिपुरुषोत्तमः नभसेनगच्छ
ति गमश्चेतिखचू नभसंगमः पतंगोनानार्थो
सप्तविंशतिनामानिपक्षिणः २७ ॥ तेषांविशे
षाहारीतोमद्गुःकारंडवःप्लवः तित्तिरिःकुक्कुभो
लावोजीवंजीवःचकोरकः कोयष्टिकष्टिट्टिभको
वर्तकोवर्तिकादयः ॥ तेषांपक्षिणांविशेषाःहरि
त्वयः हारिमनोहृदमितंगमनेऽस्यहारिहारीतो
गात् जेतान्त्वाद्यैणश्रन्येषामपीतिहीयेत्वेहारी
तइतिवाहारिताइतिख्यातः मज्जतिमस्जेश्चुभ
मस्जूहचविस्सरीत्यादिनाउः जश्त्वेनसकारस्य
हत्वेन्यग्कादित्वात्कुत्वेमद्गुः पानीयकाकिका
यांमद्गुःस्यादितिरभसः पानिकाउडीतिख्यातः
करंडेभवंकारंडंजलंतत्रवातिकारंडवः आरमण
मारंडः आरमेजमंतारुःकेजलेरंडःकारंडः इति
कर्तिकरणेकृतावडलमितिसमासः सोस्याक्ती
त्यन्येभ्योपिदृश्यतेइतिचप्रत्ययेवा करंडेभवं
कारंडं पंजरंबंधनंवातिकारंडवइतिस्वामी अयं
चखनामप्रसिद्धः जलोपरिप्लवतेयातिपवाद्य
विप्लवःपीलवइतिदेशांतरेख्यातः तनोतेर्ष्टि
बहुलमितितनोतेः तित्तिरिभ्यासस्येत्तिनोद्भि
वेचनमभ्यासस्यचत्त्वं कृतनइडातोरित्तीवतं
त्वेचतित्तिरिः सचत्वनामख्यातः चित्रपक्षःकु
क्कुः अर्थपारावतधनिश्चात्रकपिंजलो गौरति
त्तिरिः तित्तिरोःहंसोपिकपोतालावतित्तिराःइति
वाचस्पतिः कुकम्प्रादानेकोकतेक्विपकुकं कुभा
तिइगुपधेकेकुभः द्वयोःकर्मधारयेकुकुभः
कुगित्यव्यक्तानुकरणंतत्रकौतिइगाः किरिति
वाडलकात् कोतेरपिभातेःकुत्वंच ॥ कुकुभो

वनकुक्कुटः तैलकुक्कुकहइतिख्यातः
होबाश्रनेनलावःचञ्चलाउग्राइतिख्यातः ल्वयंते
वेनसहचरेणसहजीवति इतिख्यातः जी
वंजीवंजीवःतहर्षेनेनविज्ञनाशात् बाडलकाजीवःखे
नंजीवयतिकर्मण्यण् तस्मकपेकृतीत्यद्वितीया
यामल्लकिवाजीवंजीवोजीवइतिवछुभोकः सं
वमसूरप्रमाणविज्ञपक्षोदेहचरः सवनाम्नाख्या
तोदविणपद्योहोजायतेइति चकतिवेशमस्त
पक्षात्विषंप्रतिहंति चकत्तस्मोद्यातेवेत्यत्तः
चकिकटिभ्यामोरणचकरः चकतेज्योत्स्नया
चकोरःकनिचकोरकइतिस्वामी पषचखनाम
प्रसिद्धः कंजलमालम्बनत्वाद्यष्टिरेवास्येतिस
मासेकपिएवेवटाकारनेकत्वेकोयष्टिकः
वोंहाइतिख्यातः टिहीतिशब्देनभातिअन्येभ्यो
पीतिडः रुफ्पीतिसमासःस्वार्थेकनटिहिभ
कः टिहीहीतिख्यातः वर्तेनिवर्तते चस्वार्थे
कःवर्तकोभटिरइतिख्यातः वर्तिकाशकुनौ
प्राचामितिइत्वनिषेधपक्षेवर्तका इत्वपक्षेव
तेशब्देनैवस्रीविवक्षायांवर्तिकेतिसिद्धवर्तिका
ग्रहणंवर्तकावर्तिकेतिद्वेरूपप्रदर्शनार्थं ना
महयमित्यन्ये अयंचवाटारइतिख्यातः आरि
नाघाटिकाटयोग्राह्याः स्वनामप्रसिद्धापतेप्र
थकृष्यकु ॥ गरुत्पक्षच्छदापत्रंपतनेचतत्
नूरुहे ॥ गरणातिशब्दायतेगरशब्देस्त्रयोरुति
उतिप्रत्ययेगरुत् पत्यतेपरिरभ्यतेपक्षिपः
तिग्रहेच्छत्पक्षः अस्तनिमांतंच पक्षमीचस्र
तोपक्षोइतिछुभोकः छाद्यतेछदःछदनेनांग
इत्यादिनाघुन् पद्मेबाडलकारमिनतिकलि

ग॰
मं॰
२०४

भोरवृत्तिरितिग्रहणमुपलक्षणं तन्वांगोहइतिजायते इतिकाः
तनूरुहे पक्षस्य ४ ॥ स्त्रीपक्षतिः पक्षमूले
॥ पक्षस्य मूले पक्षतिः द्वे पक्षमूलस्य १ ॥ चंचु
त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ चंचति भक्ष्यं व्याप्नोति प्राप्नो
ति चंचुः मितद्वाभ्यां निपातितः त्रुट्याटिर्वाटिर
ति चंचुः त्रुट्यति छेदयति त्रोटिरितिहलायुधः त्रोटेत
नो चंचुः त्रुट्यधात्रोटिरितिहलायुधः त्रोटेत
नया त्रुटछेदनवाङ्लकात्तत्र्यमितोनहिभ्यइन
त्रोटिः स्त्रियांडीपित्रोटीच द्वे चंचुइतिख्यातायाः
२ ॥ खगानांगतोस्यानोत्तरसंचारपत्ताः क्रियाः
व्यापाराः कालाइत्याह ॥ प्रडीनोड्डीनसंडीना
न्येताः खगगतिक्रियाः प्रथमंडीनेभावेक्तः तद्रु
यनात्थक्रमबंधः ऊर्ध्वंडीनमुड्डीनेवियङ्गमने
ततंडीनेसंडीनंवृत्ताटोपतनमितिसुभूत्यादयः
प्रडीनंतिर्यग्गमनं तदुड्डीनमूर्ध्वगमनं संडीनंसं
ततगमनमित्यन्ये प्रकृततऊर्ध्वसंहतवडयनं
मितिस्वामी खेपक्षिणांपक्षिगतिक्रियाणाम्
यक्रमपृथक्पृथक् १ ॥ पेशीकोषोद्विहीनेंडे ॥
पेशीनाममांसखंडानांकोषः संघातः पेशीकोषः
पिशअवयवेतालव्यांतः पिशिकइतिइन्
कृदिकारातत्तऊपृपशीऊपतिनिष्क्रामतिशाव
कोस्मादितिअकर्त्तरिचेतिघञिकोषः संघात
विरहीतत्ताथंतेनपेशीकोषश्च पेशीरुपक्वम
ांसकेमांसस्यावृक्षापिधानके मांसपिंडेमांसभे
इतिमेदिनिः कोषोस्त्रीऊरुहमलेपात्रेपेश्शाशम्भो
दिसंग्रहइतिच द्विहीनेस्त्रीपुंसहीनेक्लीवेइत्य
र्थः अमतिनिःसरतिशावकोस्मादितिजमंताडुः
अंडे तिसः संज्ञाइतिगोडइतिस्वामी त्रोणिडि
म्बइतिख्यातस्य ३ ॥ ऊलायोनीडमस्त्रियां ॥

ऊलान्ययंतेनिस्सरंत्यतः हलश्चेतिघञ्ऊलायः
ऊलस्यंतंततेहडिवन्नवा निलीयंतेत्रेतिडः टिलो
पः अन्येषामपीतिदीर्घः नीडेऊलययोरेकत्रस्थवाना
त्रीलं द्वेपक्षवासाइतिख्यातस्य १ ॥ पोतःपाकोऽ
र्भकोडिंभः पृथुकः शावकः शिशुः ॥ पुनातेर्भ
वततः पोतः स्त्रियांपोतीच वयसिप्रथमेऊपपि
वतिलन्यादिरसंज्ञाभीकापाशल्पचिंभ्यः कपि
पाकः पश्यतेपरिणाम्यते अनेनहलश्चेतिघञिवा
स्त्रियां पाका वाङ्लकात्वेणाइतिकस्वत्वं सदेव
इयतिचलतिहडिगच्छतिवा अर्त्तिहरम्भाभः नः
तः स्वार्थेकन् अर्भकः डयनंडीः क्विपडियाङय
नेनश्रीभाति अन्येभ्योपीतिडः पृथोरुरादित्वात
मकारेकस्थत्वेचडिंभः पृथुप्रथनेकायति शब्दा
यतेपृथुकः शव्यतेमततंश्राम्यते अनेनशवगतौ
हलश्चेतिघञ्शावः स्वार्थेकन् शावकः तालव्या
दिः शावशावशोधुशोखरशक्तेतइतिधामेदात
शाशातिस्तेतेनगच्छतिशाशस्तनगतौ शाशिवयो
तइतिकः शिशुः द्वितालव्यः ॥ सप्तशिशोः ७॥
स्त्रीपुंसौमिथुनं ॥ स्त्रीचपुमांश्चस्त्रीपुंसौअचत
रस्त्रवन्वेतिसाधुः स्त्रीपुंसयोर्ध्वंद्वंमिथुनंमेथ
तेसंगतेभवति मिथृमेधृसंगमेश्रकुणावङ्नेवा
ङ्लकाकुणाभावः मिथुनं द्वेमिथुनस्य २ ॥
द्वंद्वं कर्मतचयुगलेयकं ॥ द्वौद्वौद्वंद्वंरहस्यम
र्यादावचनइतिनिपातनात्साधुः स्वामीतुमिथु
नद्वंद्वयोः पर्यायमाह कजिर् कर्गोकजिक्तितिडु
जितिनतेऊश्चेतिमकुपकजेः कर्मतंयकंसहपाटित्वा
त्कलचुत्पाक्कादित्वात्कुत्वंकगलेथकजेगिणपथा
कः ऊत्वंचयकगलेप्रबद्धंहारिचत्रषं कगमात्र

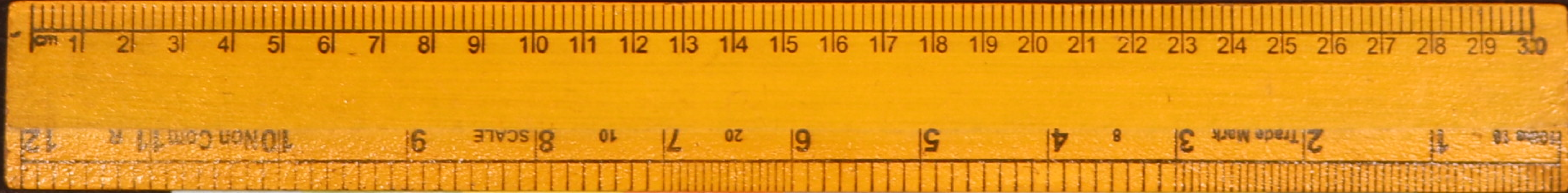
इति स्मृत्यादयः कर्मणयमलयामले इति रभसः
चत्वारि कर्मस्य ४ ॥ समूहनिवहव्यूहसंदोह
विसरव्रजाः स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंच
याः समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणाः स्त्रि
यां तु संहतिर्वृन्दं निकुरुम्बं कदम्बकं ॥ समूहः
निःशेषेणोह्यतेऽनेन निवहः वसीति घः विशेषे
णोह्यते इति एवं व्यूहः सम्यक् दुह्यते प्रण्ये
ऽनेन च संदोहः विशेषेण स्रियते गम्यतेऽनेने
ति विसरः एवं व्रजः गोचरसंचरेत्यादिना निपा
तितः स्तूयते श्लाघ्यते सोमवत् स्तोमः उच समवा
ये च न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वेन च स्पर्श चत्वे ओघः आत
ह्यते च जिन्यङ्क्वादित्वात्कुत्वेन हस्य घत्वेन वाति
कीर्यते विक्षिप्तीक्रियते किरते सोऽपि निकरः
व्रत्यते नियम्यतेऽनेन व्राते ण्यन्तात्त च व्रातः व्र
त्वाद्रियते आच्छाद्यतेऽनेन वारः वारयतीति ण्यन्ता
त्पचाद्यचि वा संहन्यते तेन पिण्डीक्रियतेऽनेन वा ह
लकात्त च संघातः संचीयते चीयते च परं चिम
चयः चयश्च समन्ताच्चीयतेऽनेन वा हलकात् च स
मुदायः एवमेते च समुदयः समवयंत्यनेन वा
हलकात्त च समवेता यांत्यत्र वाऽधिकरणे च
ञ् समवायः आहुः एवं ह्युच्यते समवाय इति म
माधवी गण्यते च जर्थैकः कर्मणि अच् गणाः
संख्यैवोच्यते स्त्रियां संहतिः हण्यात्या हण्णोति ग्रहा
दयश्चेति क्तिः वृञ् वरणे उरव्वोदनेऽरतिविच्छिन्ने भ
वति वा हलकात्त स्यात्तो स्व जनक्वावितित्रम
च हकारस्यात्वं च निकुरुम्बं कदेः सौत्रात्कदैर्ण्यं
हेतोः वचनत्वाथैकनिकदम्बकं ॥ द्वाविंशतिः स
मूहस्य २२ ॥ वृन्दभेदाः वल्पते इति शेषः समेत्व

गः संघसार्थौ तु जन्तुभिः सजातीयैः कुलं यूथं ति
रश्चं पुंनपुंसकं पशूनां समजोऽन्येषां समाजः ॥
जात्यसंस्थानादिना वा प्राणिभिरप्राणिभिर्वा स
मेलत्वैकपलवितते हेदं वर्गः हन्यते पृथक्क्रि
यते विजातीभ्यः कर्मणि घञि कुत्वं वर्गः सजाती
यानां विजातीयानां च जन्तूनां वृन्दे संघसार्थौ स्या
तां यथा भिक्षुसंघः वणिक्सार्थः संहन्यते परि
च्छिद्यतेऽनेन संघो हो गणप्रशंसयोरित्यादिना
चूपत्वं संघः स्यादयश्चेति संतेस्यक श्रत्वे रत्व
परत्वे च सार्थः मातरिश्वा विशेषेणावाह संघ
संघातत्त्वे जो च सार्थे पृथक् कदम्बकादि इति सजा
तीयैरेव जन्तुभिः कुले अन्यत्र रूपवान्तकुलसं
स्थानेऽत्र उपधत्वात्के कुले तिरश्चामेव सजातीया
नामेव वृन्दं यूथं उपचायादन्येषां च पुंमिश्राणां यूथ
प्रोथावितिनिपातितः पशूनामेव संघः समजः
समुदोरजः पशुष्वित्यपि पशुभ्यः अन्येषां संघः
समाजः च च यथा श्रोत्रियसमाजः ॥ अथ स
धर्मिणां स्यान्निकायः ॥ सधर्मिणां समानधर्मव
तां संघो निकायः संघे चानौत्तराधर्ये इति निचि
नोतेर्घञ् आदेश्च कः निकायः यथा यथं वैदभे
दानां ॥ पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियां ॥ पिं
जति वलते तु जि पिजि हिंसाबलदाननिकेतने
षु पचाद्यच् नैरुक्तमिकारस्यात्वं पुंजः उत्कर्षाद
मां संजयति अन्येभ्योऽपि इति डे वा अश्नुते व्याप्नो
ति अश्नू व्याप्तौ अश्रिपणाय्यो कहलके वेति इन्प्र
त्यये नुडागमश्च राशिः तत ऊर्ध्वं कीर्यते ऽसौ व उ
त्करः कूटम् चत्वारि धान्यादिराशेः ४ ॥
कपोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ॥ तेषां

ना'
म'

कपोतश्चकमस्तत्तित्तिरीणांगणेकपोतमस्तीति
त्रिरेभ्योऽनुदात्तादेरञ्श्रौकंतमस्तमश्रृहस्त्याणा ।
श्रादिशशात्तकाकयत्तका उलूककादम्बादिश्र
हः श्वनामप्रसिद्धानांकपोतादीनांपत्रिणांस्थ
कूष्टयकगणस्य ॥ ग्टहासक्ताःपक्षिम्टगाश्छेका
लोग्टहाकाश्चते ॥ क्रीडार्थंपोषणादिनायेम्टगा
पणिणाणग्टहासक्ताग्टहमाश्रितालेछेकाःच्छा
त्रिवैमनस्यंछोच्छेदनेश्रलीकादयश्चेतिकन्नेतोनि
पातनात्छेकाः छेकस्त्रिषुविदग्धेपुग्टहास
कम्टगांडजहतिचवर्गोदोवभमसः ग्टह्यंतेऽस्त्वंतंत्री
क्रियंतेहतिग्टह्यः पटोश्रौरिबाह्यः पटोश्चेतिका
पूर्त्ततोऽनुकंपायांकन्ग्टह्यका ॥ इतिसिंहादि
वर्गोविवर्णसमाप्तः ॥ श्रीगणेशोऽनुमोयमस्य
मातप्राप्तभुडयः प्रोढभुडिभुद्दष्ट्यतिमाहशा
श्रपिवालिशाः ॥ मनुष्यामानुषामर्त्यामानु
जामानवानराः ॥ मनोर्जातावञ्यतौषुक्चेति
षुगागमः यत्तश्रनुचमनुष्याः एवंवटजिभु
किचमानुषाः स्त्रियांतत्रहृयगवयोत्यादिनाऽ
षुहलत्तडितस्येतियलोपोमनुषीश्रजिडिहाणा
जित्यादिनाऽणीषिमानुषी मर्त्याश्रमर्त्याइत्तज्ञाः
मर्त्योभूलोकस्तत्रजाताः दिगादिनायत् मर्त्याइति
वामनोर्जाताःऽः मनुजाः मनोरपत्यानिमानव
ऽोपसंख्यानिकोऽणमानवस्त्रूपसंख्यानादि
भाष्यवृत्तिः नयंतिनयेनव्यवहरंतिल्युनयेःचुन
गः नयंतिएवंगृहणानुत्तमांगानिनयंतेऽश्चेति
क्रन्नेडिच्चादिलोपः नराइतिवा ॥ पद्ममानुषजा
तिमात्रस्य ४ ॥ स्युःपुमांसःपंचजनाःपुरुषाः
पूरुषानराः ॥ पुमेंतिपांतिवाऽकलादीनिपाते

नुमसत्त्व मनातेर्वा मनुमसत्त्व फत्वत्वंचेतिपुः
मांसः पंचभिः पृथिव्यादिभिः महाभूतैर्जन्यतेज
तजननेचजिकर्तृपक्षेतेनकर्त्र्योगाश्चेतिममा
सः पंचभिर्जायतेऽचु कर्त्तकरणेकृतेतिसमासे
वापंचजनाः पिप्रतिपालयतिपुरंतिश्रयेगाख्ये
तिवाहृपालनपूरणयोः पुरुषश्रग्रगमनेवापुरुः
जमन्त तदोष्ठ्योत्यादिनात्वेरपरत्वेचपुरुषाः श्र
न्योषामपीतिदीर्घत्वेपूरुषाः नयतिभागादिकं
नयाश्चन्नतिमात्मानेवानयतेः ऋन्नेडिच्चेतिटि
लोपः नरः ॥ पंचमनुष्यजातौपुरुषस्य प ॥
स्त्रीयोषिदबलानारीयोषासीमंतिनीवधूः प्रती
पदर्शिनीवामावनितामहिलातथा ॥ स्त्यायं
यतिसंहतःकठिनोभवतिश्रस्यांगर्भइतिस्त्या
यतेर्ड्रैस्र्लोपेसंच्यातइत्यतः तेड्टिटिलोपेवलिय
लोपस्त्री योषतिपुष्यतेवापुंभिः युषिःसेवायांधा
तुःसेवार्थः अस्त्कहृपुषिभ्यइतिवितिप्रत्यये
योषित् श्रंतस्यादिः श्रजादिपाठात् भाषितम
तेहापियोषित्तापि स्त्रीवधूर्योषित्तारामेतित्रिकां
डशेषः अल्पंबलेअस्याःअल्पार्थेनञ् अबला
योतिमिश्रोभवति ऋन्नेवेदिहृनिकामिकापि
कमिचिभ्यः सः नन्नपृयोषा नोषयति नृ
पयति तत्कालेनृषतिप्रीणातिवा नृषेर्ज्ञोदरा
कादिवत्पिववर्णलोयादिवपीतिवर्णादेशने
तिश्रूतिः नुनरस्यवाधर्मश्चाचारोऽस्याःनरनरा
ण्यांचेत्यच् ईडः दिहाणजीतिङीपुनारीनुनर
स्यचेयंतस्य धर्माणिप्रज्ञैनारीतिवाकेशवपक्ष्य
सीमंतः समाःशिरश्चसीमंतः शकंधादिःतद्यो
गादिनिः सीमंतिनीवध्नातिःविश्यचामितत्ति

वा॰
मं॰

209
207

विधिभरुहत्स्सः वधूः उच्यते भर्त्रेति वध्वोपश्लेषितेः
पश्चात्तादेशः वधूः प्रतीपं तिघ्नक्रुद्धं शीलमस्याः
प्रतीपदर्शिनी प्रतीपं वक्रं पश्यति अपांगनिरीक्ष
णहावमतितत्कृतिरति प्रातिकूल्यं तेने हेवा वमेर्वा
लादित्वात् टापि वामा विपरीतलक्षणया वामा
शृंगारविदेनाद्वा वनतिसंस्पर्शं भजते वन्यते वा
दोहितवदितचूवनितामच्यते भूषणादिभिरिय
मिति मलिकलिङ्गत्वादिनामलिलवदिलचूर्ण
पु महिलातथावशहात् महस्योत्सवमेलाभ
मिदितिमहेलापि प्रसभमिवागदविह्वलामहे
लाइकपिणाम्बुदयादेः ॥ एकादशस्त्रीमात्रमा
११ ॥ विशेषास्त्वंगनाभीरुःकामिनीवामलोच
ना प्रमदामानिनीकांताललनाचनितंबिनी ।
सुंदरीरमणीरामा ॥ वक्ष्यमाणाः स्त्रीणां भेदोवि
शेषावाच्याः विशिष्टाः स्त्रियइत्यर्थः प्रशस्तानि
लक्षणोपेतानिहस्तपादादीन्यंगान्यस्याः संति
श्रेगात्कल्याणाङ्ग इति पामादेपादानः ठाप्श्रेगाना
भयप्रकृतित्वाद्भीरुः भियः क्रुक्लुकनाविति न्नः
भीरुः भीरुः स्यात्कातरीनार्यामित्यजयः भीरु
नालीजनेस्त्रियामिति रभसः भीरुशब्दस्यप्र
स्वकित्रवादिश्वापिपठितिविति ऊङ्गतः इतिमत
छजातिविहितऊङ्गादिति भीरुशब्दस्त्रीलि
कः तेनाप्रकारान्तास्त्रीलिकाइतिभाषणे
मत्तच्छजातिविवक्षायांऊङिभीरुरित्यपिहिय
भवतीतिऊङ्गतहत्यत्रभीरुरितिभाषाहृज्ञाबु
हते ऊनतत्वभीरुयत्नेभ्यइत्युपपद्यतेभीरुरिति
सम्भुङाबुपपद्यतेभीरुरित्यत्रमतुच्छजातेवि
वत्वादुत्तरादितिकाव्यादर्शेवामनः कामः

गारवृपोमन्मथोऽतिशयितोऽस्यामस्तीतिकामि
नी वामेचारुनीलोचने अस्यावामलोचना रूप
सौभाग्यजनिताः प्रकृष्टोमदोगर्वोऽस्याः प्रमदः
भावः शृंगारचेष्टाविशेषलक्षणोऽस्याः भाविनी कम
नीयमूर्तिः कांता कमेर्णिङितिभुजोत्पादिनाङ्कः १
कांतिः सर्वांगसौंदर्यं तद्योगात्कान्ता लडतिविल
सतिलडविलासे नंद्यादित्वात्ल्युः लडयोरेक
वत्वात्तिलत्वेललईप्सायांवा ततःणिचि लल
नाईस्याप्रशस्तातद्योगाद्विवाललना एषां
त्वात्प्रशस्तानितम्बयुक्तानितम्बिनी सुष्ठु उ
नत्ति आर्द्रयति मनः उंदीक्लेदने सुपूर्वः ततो
बाहुलकादरन् शकन्ध्वादित्वाद्द्वयोर्नः
कारयोः पररूपत्वे रूपलावण्यादिसंपन्नामंदरे
री गौरादिः यावयोगुणोपचारेणकांते रमय
तिनंद्यादित्वाल्युः गौरादित्वान्ङीष् रमणीया गीतकला
भीरमते रमयति वा स्वकलादिना णः रामा ॥ ३ उ
त्कृष्टस्त्रीविशेषाणां पृथक्पृथक् ॥ कोपना
सैवभामिनी ॥ कोपशीलाकोपना क्रुधमेडः
नाधेभ्यश्चेति युच् भाम क्रोधे आवश्यके णिनिः
अनिमित्तकोपना भामिनी द्वे कोपनस्त्रियाः २
॥ वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ १
गौरवातिशयाद्दृष्टः श्रेष्ठः आरोहः श्रोणिरस्या व
रारोहा मत्तवरगमनान्मत्तइवलीलावद्वकमति
कसगतौ कर्तर्युपमाने णिनिः मत्तकाशिनीदं
त्यसा मत्तैवकाशते भातिमत्तकाशिनी वा ताल
व्यमध्यापि न श्रुद्रा उत्कर्षवचनात्तमप् उत्त
मा वर्णयोगादिनिः वरवर्णिनी ॥ शीतेसुखो
ष्णसर्वांगीग्रीष्मेयासुखशीतला भर्त्तुभक्ता च

यानारीसात्तेयावरवर्णिनीतिरुद्रः वरारोहादि
वत्सकमतंतेनाकृष्टस्त्रियाः एवंवच्छत्वार्थेतान्या
पित्नीविशेषाणांपृथक्पृथगित्यन्ये ॥ कृता
भिषेकामहिषी ॥ महादेवीत्वेनकृताभिषे
कावह्वपत्नीष्वन्यपत्नीमहते एज्यते । सावितिमहि
एजायां अविमह्योऽस्मिन्बुद्धित्वात्ङीष्महिषी ।
यथावासवदत्ता एकंपदंमहादेव्याः १ ॥ भोगि
न्योऽन्यानृपस्त्रियाः ॥ महिषीतोऽन्याअकृता
भिषेकाभोगातिशययोगादिनिःनृपस्त्रियोभो
गयोगाद्भोगिन्या एकं १ ॥ पत्नीपाणिगृहीती
च ॥ पत्युरुद्वाहविहितयज्ञयोगात्पत्नी पत
युर्नोयज्ञसंयोगेइतिऋकारस्यनत्वंपत्नी गृहीतः
पाणिरस्याइतिपाणिगृहीती आहिताग्न्यादित्वा
त्परनिपातः बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादित्यत्र पाणि
गृहीतीभार्यायामितिङीष् हेयज्ञसंयोगएवं
कपरिणीतस्त्रिया २ ॥ अन्येत्वभेदेनसर्वाभिः
पर्यायमाहुः ॥ द्वितीयासहधर्मिणीभार्याजा
या ॥ द्वयोः पूरणीद्वितीया द्वितीयः पत्यास
हयज्ञादिधर्माचरणाधिकारात्सहधर्मशीलत्वा
तादिनिः सहधर्मिणी समानपत्ने सधर्मिणीति
वा भर्तव्यार्थाभार्या भृञ्जोसंज्ञायामितिसूत्रे सं
ज्ञायांपुंसिदृष्टत्वान्नतेभार्याप्रसिध्यति स्त्रियांभा
वाधिकारोस्तितेनभार्याप्रसिध्यति अर्हे कृत्यतृ
जश्चेतिण्यत् जायतेपतिरस्यामितिजनेर्यक्
आत्मावैजायतेपुत्रइतिस्मृतेः जायायास्तिङि
जायात्वंयदस्यांजायतेपुनरितिच ॥ अथपुं
भूम्निदाराः ॥ पुंस्त्वेबहुत्वेचदाराः दारयंतिभ्रा
तृभ्यः पतिंपृथक्कुर्वंतीतिअचिदाराः दारानिधंना

पिहृदयेङः ॥ क्रोडाह्वानात्तथादारात्रयपतेयथा
क्रमं क्रोडेह्वावेवधावेवशाह्वाप्रोक्तामनीषिभिरि
तिव्याडिस्तुमांको पत्न्यादीनामपवादाहनिः ॥
स्यात्तुकुटुम्बिनी पुरंध्री ॥ कुटुम्बंपोष्यवर्गः
तद्योगादिनिः कुटुम्बिनी पुरंगृहंधरतिह्लेना
दिसूपधात्विः एषोदरादित्वात्पुरंध्रीः वाङीषि
पुरंध्री कुटुम्बपोष्यवर्गेचेति अमरमाला तोष्टा
तकेपुंस्युमतावरात्तापुरंध्रिभिस्तुकमशः प्रय
क्तमितिरभसः पुरंनपुंसकेगेहेइतिमेदिनिः ॥
द्वेपुत्रवद्दुहित्रादिमत्याः पतिसहितायानार्याः २ ॥ सु
चरित्रातु सतीसाध्वीपतिव्रता ॥ सुशोभनंच
रित्रमस्याः सुचरित्रा सतीतिनियतैकपतित्वात्प्र
शस्ता अतएवसाध्वी शोभनापतिव्रतमिवमस्ते
वोपास्योऽस्याः पतिव्रता ॥ चत्वारिपतिव्रताया
ः ४ ॥ कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्ना ॥ सप
त्न्याःभावःसापत्न्यंस्त्रियाघञ्जिण्ठात्ङीष् ह
लस्तद्धितस्येतियलोपः सापत्नीततः कनिकु
स्त्वंचसापत्निका कृताउत्पादितासापत्निका
यस्याः सातथाकृतसापत्निका तथ्यासपत्न्याआ
गतंद्वेद्वसापत्ने ततआगतइत्यण् ततः स्वार्थे
कन् कृतंसापत्नकमस्याः कृतसापत्नकाइति
हृद्दचंद्रः अधिप्रथमंऊढा अध्यूढा अधिविन्ना
प्रागूढा अधिशब्दस्यप्राथम्यार्थत्वादितिस्मृतिः
केचित्तु अधिएकोविंदतिसापत्निकप्राप्तिवहने
वर्त्ततेहृत्याहुः तन्मतेअधिविद्धमास्यैवाहृता
लस्याहृनः प्रथमपरिगृहीतेशोभावोराजकन्या
इतिरभसः ॥ त्रीणिकृतप्रथमद्वितीयविवाह
प्रथमोढायाः ३ ॥ अथस्वयंवरापतिंवरा च

पा॰
मं॰
२०८
२०९

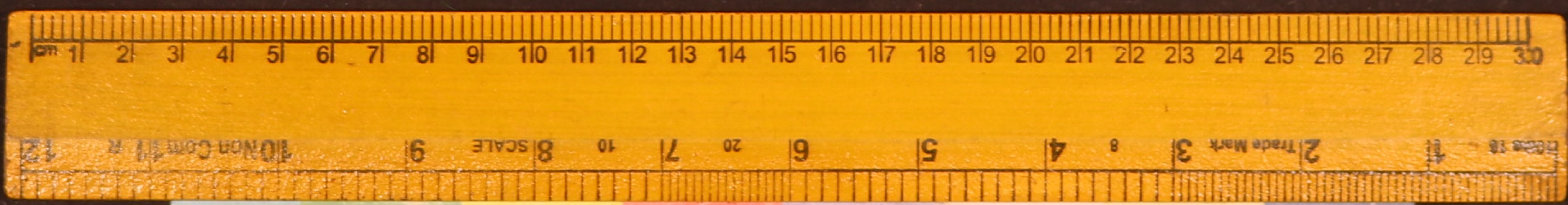
वर्याच ॥ स्वयंवृणोतिपतिमितिसंज्ञायांभृ
हञीतिखश्विष्ठम्बराहत्तस्वयंवरापवंपतिंव
रापतिवरणोनिरुढावयःवयपणेतियत्तवर्णे
॥ त्रीणिस्वयंवृतपतिवरणायाः ३ ॥ कुलस्त्री
कुलपालिका ॥ कुलस्यवर्द्धिकास्त्री शाकपा
र्थिवादित्वात् कुलंपालयति कर्मण्यणेनात्वकुलपा
लिका द्वेअव्यभिचारेणकुलवर्द्धिकायाः २ ॥
कन्याकुमारी ॥ कन्यतेकाम्यतेकनदीप्तिकां
तिगतिषु अघ्न्यादित्वात्कर्मणिक्तोतावित्यतोऽन्ना
दयश्चेतियतिमकारस्यनकारेवाकन्याकन्याया
:कनीनचेतिनिपातनाद्वयसिप्रथमइतिङी
षुकन्यायाइतिसूत्रेचार्थतोदाहरणादेवप्रथम
वयोयोगाद्वित्वात्प्राप्तोनङीषु कुमारयतिक्री
डयतिकुमारक्रीडायांअचवयसीतिङीषु कर्मे
रुपोपधायाइत्यनव प्रत्ययेउपधायात्वेङी
षिवाकुमारी ॥ अष्टवर्षाभवेद्गौरीदशवर्षाभवेत्क
न्यका संप्राप्तेद्वादशेवर्षे कुमारीत्यभिधीयते
इतिस्मार्तभेदः इहत्वभेदोपचारात्पर्यायता
पुंयोगेनकन्यात्वंनिवर्ततेइत्यन्ये ॥ द्वेकन्या
याः २ ॥ गौरीतुनग्निकानागतार्तवा ॥ अष्ट
वर्षाभवेद्गौरीदशमेनग्निकाभवेदितिस्मार्तभे
दोनादृतः लज्जतेओलजीव्रीडेल्लः उरित्त्वेति
निष्ठानत्वेऊत्वेपृषोदरादित्वाद्दकारेत्वेकनि
त्वेचनग्निका केचित्तुऊनजीतितवर्गपंचमादि
पठंति अनागतमप्राप्तमार्तवमस्तमवेरजोय
यास्साअनागतार्तवा ॥ त्रीण्यनागतार्तवायाः
३ ॥ स्यान्मध्यमादृष्टरजाः ॥ बाल्ययौवन
योर्मध्येभवावर्तमानामध्यामध्यान्मः तयोर्म

ध्येभाध्यीयेस्यावा मध्यमादृष्टमनुभूतंरजोयया
यस्यावासादृष्टरजाः प्रथमप्राप्तरजाइत्यर्थः ॥
द्वेप्रथमप्राप्तरजोयोगायाः २ ॥ तरुणीयुवतिः
समे ॥ तरतिस्रवतेपुंवानमितितृन्नविदादिष्य
तरुत इत्यनुवर्तमानेशोरप्लुलोवेतिसूत्रेणतर
तेरुनरश्चबालत्वंवयसीतिङीषुतरुणीतरुनी
यौतिपतिदेहेनमिश्रीभवति एकीभवतिक
त्विन्वृषीतिकनिन्द्युनस्तिः युवतिः स्त्रीसा
मान्यवाचीचयुवतिशब्दः प्रमदाचेतिविज्ञेया
युवतिस्तुतथास्मृतेतिभागुरिः प्राप्तयौवनायु
वतिरितिकात्यायनः यौतेः कौतिरितिकतिप्र
त्ययेतात्पाविकेङीषियुवतीसमेतुल्यार्थेलि
गे ॥ द्वेयुवत्याः २ ॥ समाःस्नुषाजनीवधुः ॥
स्नौतिप्रायेणपश्चात् स्नूयतेस्नुप्रस्रवेशोषिपर
पिदपिस्नुभ्यः सक्षुपत्वेस्नुषा जायतेलज्जामे
तिविक्रीःस्यो जनिघसिभ्यामिणहत्र्यभावो जनि
वध्योश्चेतिजनिः ङीषुजनी भार्यामात्रेपिजनी
जनीसीमंतिनीवध्वोरितिमेदिनिः वहूकैव
त्रीणिपुत्रादिभार्यायाः ३ ॥ चिरिण्टीतुसुवा
सिनी ॥ पितृकुलेस्नेहाच्चिरमिटतिगच्छति
चिरमितिउपपदेइटगतावित्यतः इगुपधात्के
पृषोदरादित्वाच्चिरात्कारनाशेइकारस्याविपर्य
ये मकारस्यपरसवर्णत्वेवयसिप्रथमेङीषिचि
रिण्टी अत्राअनूढाचापितृगृहस्थिताप्राप्त
यौवनाचिरिण्टीत्येके स्वायातयमस्तेषुवसतेशी
लमस्याणिनिः सुवासिनी स्वायेनवसतिसुवा
सिनीतिद्राविडाः सुवासिन्यांचिरिण्टीस्याद्द्वि
तीयवयसिस्त्रियामितिरुद्रः ॥ द्वेपितृगृहस्था

ग॰
मु॰
३९०
२१०

याःपरिणीतायाः २ ॥ इच्छावतीकामुकास्या
त् ॥ ध्यानगीतन्त्राहाविच्छायकन्त्राइच्छावती
कामयतीऽभिलषितिकामुका कमुकांतौलषा
पतपदेत्यादिनाउकञ् नोदाहोपदेशस्येत्याहा
वनावमेरित्यत्रचमिकमि नानामितिनिषेधा
हुञोकामुका हेयनाहीच्छावत्याः २ ॥ वृषस्य
न्तीतुकामुकी ॥ मैथुनेच्छावतीतुवृषोनरः
वृषःकालाइत्यनेकार्थमंजर्योवृषेनरंवृषमोस्य
त्यर्थेमिच्छतिकाच् अस्युवृषयोर्मैथुनेच्छायोम्
कलहःशत्रेतात ङीपिवृषस्यंतीकामुकीति २
कामुकशब्दाज्जनपदेत्यादिनाङीषुकामुकी
हेमैथुनेच्छावत्याः २ ॥ कांतार्थिनीतुयायाति
संकेतंसाभिसारिका ॥ मंत्रेर्थिनीसंकेतंसंके
तस्थानंवायायातिसाऽभिसरतिसंकेतस्थानं
मभिसत्तेःएवल्अभिसारिका हित्वालज्जांसमा
हृष्टामदनेनमदेनवा अभिसारयतेकांतसाभि
वेदाभिसारिकेतिभरतः एके वासकसज्जाविरहो
त्कंठिताखंडिताविप्रलब्धा कलहांतरिताप्रोषि
तभर्तृकास्वाधीनदयितेत्यन्याः नायिकाःस
अग्रन्वर्थत्वान्नलिखिताः ॥ पुंश्चलीधर्षिणी
बंधकीअसतीकुलटेत्वरी स्वैरिणीपांसुलाच
स्यात् ॥ पत्युरन्यंपुमांसंइच्छाचलयतिपुंश्चा
लयतिकर्मण्यण्तात् ङीप् पुंश्चलीकर्षतिम
नोधृष्णोतिवाधृषधर्षइत्यणिनिः अवधर्षः धर्षि
णीतिबद्धंसमतःपाठः अवधर्षकेणिनीधर्षि
ण्यत्येके पुरुषांतरेमनोबध्नातिबंधल्बंधन
कीगौरादिः असतीअसाध्वी कुलान्यटतिअ
चिकुलटाशकंध्वादिः स्वेच्छयासर्वत्रएतिअ

सतितास्त्रीस्वैरिणीइत्यशब्दीतिकरपिङीपि इत्व
रीस्वेनलत्ताएयासेच्छयाईरितेगतेशीलमस्या
ईरगतौणिनिःस्वादेरीरिणोरितिवृद्धिःस्वैरिणी
मालिन्यहेतुत्वात्पांशुरत्रपापंतद्योगात्स्वपशुरस्ते
तनगपांशुपांसुपांडुभ्यश्चेतिरःकपिरिका हित्वा
लवंपांशुलानालबांनाटंत्यांताव शवश्कवरपां
शवइतिशब्दोत अष्टावसत्याः ५ ॥ अशि
श्वीशिशुनाविना ॥ शिशुनापुत्रेणउत्यत्वस्याः
पत्येनरहितातस्त्रीअशिश्वी सख्यशिश्वीभाषायां
ङीषुएकं २ ॥ अवीरानिष्पतिसुता ॥ वीरयति
विक्रामयतिवीरयतेःपचाद्यच्वीरापतिपुत्रव
तीवीराइतिनाममालातद्विपरीताअवीरा नवि
द्येतेवीरौपतिपुत्रौयस्याःसाअवीराइतिस्वामी प
कं २ ॥ विश्वस्ताविधवेसमे ॥ श्वसप्राणने
तालक्ष्मादिः भावेक्तः उरितनश्चेतिएकारादिडभा
वः श्वसंजीवनंतद्धिफलेविरुद्धंवाःस्याविश्व
स्ताविगतोधवोभर्तास्याविधवा विश्वस्ताविध
वेत्स्येविश्वस्त्रायतिनीचमेतिवाचस्पतिः ॥ हे
मृतभर्तृकायाः २ ॥ आलिःसखीवयस्या ॥
अलभूषणेआङ्पूर्वःआलयतिभूषयतिबाडु
लकाज्ञानिवृत्तिभ्यामित्याभोलीयतेविश्वामो
स्यांआङ्पूर्वोलिङ्श्लेषणेइत्यतोलीङोडित
बाडुलकाडुःहिलोपोबाआलिःपचेङीषु आ
लीतिवार्थतामालिकिमप्येवहुःपुनीविवचः
स्त्रीरितोवाथरःइतिकुमारः समानाख्यायते
जनैःसमानेख्येइतिडिन्हिलोपः सख्यशिश्वी
तिङीषुसखीवयसातुल्यानौवयोधर्मेत्यादिना
यत्वयस्या ॥ त्रीणिसख्याः ३ ॥ सध्रीचीव ॥ अ

वा॰ मं॰

२११

ष पतिवत्नी सभर्त्तृका ॥ पतिरस्याऽस्तीति म
तुप् अंतर्वत्पतिवतोर्नुगिति ङीप् नुकोऽस्मा
द्वनिपातनाद्वत्वं पतिवत्नी भर्त्रा सह वर्त्तते सभ
र्त्तृका नद्यृतश्चेति कप् द्वे जीवद्भर्त्तृकायाः २ ॥
वृद्धा पलिक्नी ॥ वर्धते स्म वृधेरकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः वृद्धा पक्वकेशी जरसा केशादेः शौक्ल्यं
पलितं तद्योगात् वा पलिता वर्णादनुदात्तात्तोप
धात्तो न इति सूत्रे असितपलितयोः प्रतिषेधो वाच्यः
क्न इत्येके इति पलिक्नी पलिता च द्वे वृद्धायाः २
प्राज्ञी तु प्रज्ञा ॥ प्रकर्षेण जानातीति आतश्चोपस
र्गे इति कः टाप् प्रज्ञा ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् ङीष्
प्राज्ञी द्वे स्वयंज्ञायाः २ ॥ प्राज्ञा तु धीमती ॥
प्रज्ञाश्रद्धार्चेत्यादिना णः प्राज्ञा प्रशस्ता बुद्धिरस्या
धीमती द्वे प्रशस्तबुद्धेः २ ॥ शूद्री शूद्रस्य भार्या
स्याच्छूद्रा तज्जातिरंगना ॥ शूद्रस्य भार्याऽभिन्न
जातीयापि शूद्री पुंयोगादिति ङीष् शूद्रजाति
विवक्षायां तु शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिरित्याजा
तिपात्तापि शूद्रा एकं १ ॥ आभीरी तु महाशू
द्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ आभीरो गोपविशे
षः स एव महाशूद्रः स्त्रियाम् अमहत्पूर्वेति निषे
धाट्टाप् ततश्च जातौ जातिलक्षणो ङीष् पुंयो
गादिति ङीषित्याह जातिजातिपुंयोगयोरप
र्थभेदेपि रूपस्य साम्यात् समे तुल्ये द्वे गोपालि
कायाः २ ॥ अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्ष
त्रियाण्यपि ॥ अर्यो वैश्यः तज्जाया पुंयोगात् विव
क्षायां स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे एवं पुंयोगे
यौ क्षत्रियी अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति ङीषानुकाव न
क्तः तयोः पुंयोगविषयत्वात् तथैत्येननसद्गु

यार्थेन पुंयोगादित्यनुकृष्यते अर्योपधारितिनि
षेधान्न जातेरिति ङीष् ततश्च लपि अर्योपवंत
त्रिया एते अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ङीषानुकौ अर्या
णी क्षत्रियाणी द्वे वैश्यक्षत्रियस्त्रीजातेः २ ॥ उ
पाध्यायाप्युपाध्यायी ॥ स्वयं वा विद्योपदेशि
नी उपेत्याधीयतेऽस्याः इङश्चेत्यपादाने स्त्रि
यामुपसंख्यानेन तदेताश्च वा ङीषिति कात्यायन
वचनादुपाध्यायेनेतान्न स्त्रियां ङीष् सा उपा
ध्याया उपाध्यायी द्वे स्वयं विद्योपदेशिन्याः २ ॥
स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ स्वतो मंत्रव्याख्याकृ
दाचार्या आचर्यते उपास्यते ऋहलोर्ण्यत् आचा
र्या एकं स्वयं मंत्रव्याख्यात्र्याः १ ॥ आचार्यानी तु पुं
योगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा उपाध्यायान्युपा
ध्यायी ॥ आचार्यस्य स्त्री पुंयोगे इन्द्रेत्यादिना
ङीषानुकौ आचार्यादणत्वं चेति णत्वाभावः आ
चार्यानी एकं १ एवमुपाध्यायस्त्री पुंयोगे उपा
ध्यायमातुलाभ्यामानुकेति ङीषानुकौ उपा
ध्यायानी उपाध्यायी द्वे विद्योपदेष्टुः स्त्रियाः २
पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं चि
ह्नमस्याः स्त्रीपुंसलक्षणा पोटा पुटति स्त्रीपुंस
लक्षणेन श्लिष्यति पुट संश्लेषणे अच् पोटा स्तन
श्मश्रुादियुक्तेत्यर्थः द्वे उभयव्यंजनायाः स्तन
श्मश्रुादियुक्तायाः २ ॥ वीरपत्नी वीरभार्या
॥ वीरः पतिरस्याः नित्यं सपत्न्यादिष्विति न
कारः वीरपत्नी वीरस्य भार्या वीरभार्या द्वे वी
रपत्न्याः २ ॥ वीरमाता तु वीरसूः ॥ वीरः सुत
वती सूते स्म षू प्रेरणे इति क्विप् वीरसूः वीरप्रसूर्जेगोत
भार्गवेणकेवैति वीरस्य प्रसूः माता इत्यर्थः ॥

392
292

हेवीरमातुः २ ॥ जीवत्पू जीवतोकान्तोदाव
कूटवाहिनी ॥ जातमपत्यंयस्याजातापत्या
प्रसूतैवजनिर्गर्भमोचनेवर्त्ततेगर्भस्यकर्मणोधा
त्वर्थएवप्रवेशात्कर्मकत्वेगत्यर्थेत्यादिनाकर्त्त
रिक्तः प्रजाताएवंप्रसूतापिस्वार्थेकनिप्रसूति
हः कोटेनकुटिलतयाशुवाहिनमनेनलज्जाव
शाद्वेतियातिवीगतिप्रजनकान्तिवमासनखा
दनेष्विकिप् गौरादिकौटिल्ययोगात्तत्रन्येभ्यो
पीतिवप्रत्ययोगौरादिङीषिवाकोटवीकुहच्चो
दनेकुहनेकोहः बाडलकाकुणः लज्जाभावा
त्कोहंक्षेद्वेतिकामयतेकिप्गौरादित्वात्ङी
षुकोहवीतितद्रूपरत्नाकरःसवकुस्यपाहः
विवस्त्रायोषित्नग्नकेशीचनोग्निकाइत्यागमः
कोटवेलज्जावशात् कुटिलत्वेनवेतियतिकोट
वीहतिस्वामी हेनग्नायाः २ ॥ हन्तीसंचारिको
समे ॥ दुदुञ् दुतनिभ्यांदीर्घश्चेतिक्तः दीवैद
तःगौरादिङीषु हन्तीतिसवेधरः सकामयोः
स्त्रीपुंसयोः संदेशहरणान्तुनोतिदूहनुपरिता
पेवडलकाहासेपिः हन्तिःवाङीषु हन्तीतिसो
वर्धनक्रूरघोनमोसंचारयतिप्रापयतिस्वामि
नोसंदेशोवल्लसंचारिकासमेइत्यनेनहन्तीत
नंचारिकायामपियोगाङीष्व्कृके इयते
स्याःमोववेयोत्रहन्तीतिस्वामी हेहत्याः २ ॥
कात्यायन्यर्धवृद्धायाकाषायवसनाधवा ॥
कात्यायन्यर्धवृद्धत्वेयस्याःसार्धवृद्धाश्रयं
धर्मप्राधान्यात्
नामस्याकुहृडावाकाषायवस्त्राविधवाचेतिवि
शोषाणत्रयोपेतासाकात्यायनीवकात्यायन
नस्यालपस्याःवस्यायेऋषिपत्न्याकारत्वात्

मुत्यन्तिकस्त्राशुक्नापकं २ ॥ सैरिंध्रीपरवेश्म
स्यास्ववशाशिल्पकारिका ॥ परवेश्मस्यास्वते
न्त्राप्रसाधनालेपनादिशिल्पकारिणीतिविशेष
णत्रयोपेतासैरंध्रीस्वैरंस्वाछंद्येयंभवति मूलविभु
जादित्वात्केपृषोदरादित्वलोपेरकारउमिवगौ
रादित्वाङीषिसैरिंध्री हेत्यादिःसैरिंध्री परवेश्म
स्याशिल्पकृत्स्ववशाक्रियामितिदेत्याहोरभसः
चतुःषष्टिकलाभिज्ञाशीलरूपादिसेविनी प्रसा
धनोपचारज्ञासैरिंध्रीतिनिगद्यतेइतिकान्यः प
कं २ ॥ असिक्नीस्यादवृद्धायाप्रेष्यान्तःपुरचारि
णी ॥ याऽवृद्धाकवतीमहारेवीभिःप्रेष्यतेऽन्तः
पुरेचपुनः पुनश्चरतिसाऽसिक्नी सीत्रवेधने
श्रंगिहृभ्यःक्नःसिताशुक्लाकेशादिमत्तोनश्रु
सिताअसितपलितयोःप्रतिषेधइतिनकारप्र
तिषेधात्क्नः इतिङीपिक्रष्णतातेषाः एकं २ ॥
वारस्त्रीगणिकावेश्यारूपाजीवा ॥ व्रियतेसंभ
ज्यतेवेश्यजनेनोऽनेनवाङल्याहकतेरिवेत्यादि
नाद्यजिवारोवेत्रपाथ्यस्तः तस्मतिवडास्त्रीवार
स्त्रीसाधारणस्त्रीत्वात् वारस्याहेटस्यस्त्रीवारस्त्री
वरयतिवृणातेवृणादिणन्ताद्धंविवातनतःकर्म
धारयेवा वारस्त्रीगणिकावेश्यावारवेश्यागणाः
सन्त्यस्याःइतिगणिकाभिधानमितिसंभूतिः चतुःष
ष्टिकलाकुशलतयारूपशीलतयारूपशीला
दिमत्तयाचगणैःते आद्रियतेगणितसंख्यानेऽत्रः
जादिभ्योवुगाणिकागणाः कामुकसमूहाप्ता
योगात्तत्त्रइनिठनाविति हौवा वेश्योनोपण्यं
तेनशोभतऽइतिकर्मवेशात्यत् वेशतालब्यां
तावेवेश्यात्मानमनेनेतिवेशः नेपथ्येनशो

मतेएवंवहेष्वापूर्वंन्यांतावकामिमनमिनिवेशो
स्याअस्तीतिनावेशोवेशणवाटेभवावेशणतालवा
ताइतिस्वामी इयंसौटर्यआजीवोजीविकाःस्या
इयाजीवा पण्यस्त्रीपण्यस्त्रीच चत्वारिवेशणयोः
प ॥ अथसाजनैः सत्कृतवारभृत्योस्यात ॥
मावेशणगुणाधिकृपाजनैः सत्कृताभरसत्कृतास
तीवाराणांवेशणानांभृत्यावारभृत्या वारेसेवा
तेभृत्येइतिस्वामी पद २ ॥ जहितीशोबलो
मे ॥ जहयतिक्षिन्नतिमीशंसवेरस्यजटखे
नेहत्वास्तहोवड़लमितिकतेविल्भइजहनी म
श्रेयोवलयत्वाःमंडयति प्रबंधेनवज्रिभलग्रा
इनेपवाद्यविमौवाटिंतोषिशंमलीमेमतिपरिभा
षतइतिशंभलीहेत्वाहितित्वन्यो हेपरनारीशुभा
योजयित्र्याजहनीतिव्योत्तायाः २ ॥ विप्रश्नि
काहीत्वाणिकादैवसा ॥ प्रोषितस्वजनानोशु
भाशुभसत्तानायविविधःप्रश्नोःस्यामस्तीतिटीनि
विप्रश्निका शुभाशुभमतिइयाणामीत्वांतेनटस्याश
स्तीतिएवंवहूनिइत्वाणिका दैवंशुभाशुभेमाना
तिआतइतिकःदैवज्ञा श्रीणिलत्वाणाहितात्रुभा
शुभज्ञानवत्याः ३ ॥ अथवजस्वला स्त्रीधर्मि
विवाज्ञीयेमलिनीपुष्पवत्यपि ऋतुमत्यपुरस्व
च ॥ रजोःस्याअस्तीतिरजःकृष्णामस्तीतिवल
चूरजस्वलावजस्त्रीधर्मः तद्योगात्स्त्रीधर्मिणीश
वतिवस्तीतिलजयायोगात्यतिरजः अवरत्वात्अ
वित्वस्तवस्त्रीभवइइतिइः अवीलत्मवत श्री
स्त्रीधर्मिणीविद्यादितिकात्यायनदर्शनात म
स्वेकावंतापिअविःअत्रेवपत्नंस्त्रीहतस्त्रानिजः
दकिआत्रेयीवआत्रेयीप्रजापतिःइहित्वात्

यात्रिदिनत्रयंनातीतेतिनिकृतिः इहितात्रामया
तथात्रत्ववस्याद्यामियमपीत्यर्थः अन्यत्रःश
हेःयमितिशाहिकाःमलमस्याप्यवजनकेपा
पमस्याअस्तीतिइनिः अत्रीभवइतिऽपि मलिनी
पुष्पंरजस्तद्योगात्मतुपऽपिपुष्पवती अतःस्त्री
जस्यमेपिचेतिवत्वते तद्योगात्मत्रापिऽपि अतु
मतीवतर्थेञ्जिउटकमहेति उटकात्सेत्रायामि
तियत्उटक्या अहोरजस्वलायाः ८ ॥ पुष्पि
ताव ॥ स्याइजः पुष्पमात्रवे ॥ रजः पुष्पेउ
ञ्जेपुष्पमिवपुष्पंगर्भरूपफलजनकत्वात अ
तःस्त्रीपुष्पंततः प्रत्याद्यणिश्रातेवे त्रीणिस्त्रीपु
ष्पस्य ३ ॥ अउालल्हेहटवती ॥ अउास्टहा
तस्त्रीलास्टहीत्याटिनात्रवृउत्ररूपंअउामाला
तिमगधादित्वात्अउाल्लः दोहदंगर्भिणाःभि
लाषः तद्योगात्मतुप्दोहदवती हेमत्रपानाटि
द्रव्यविशेषाभिलाषवत्यागर्भिणाः २ ॥ निष्क
लाविगतात्तवा ॥ कलंशुक्रेत्रिषुजीर्णेइतिमे
दिनिः निर्गतंकलमस्यानिष्कलानिष्कलीगौ
राटित्वात्ऽपि उपाध्यायमतेस्वधातप्रदीपा
दिरितिस्वभूतिः विगतात्तवारजोहीना हेपंच
पंचाशटब्देभ्यऊर्ध्वंमरजस्वलायाः २ ॥ आप
न्नसत्वास्यान्गुर्विण्यंतावेत्नीचगर्भिणी ॥ आप
न्नः प्राप्तोगर्भरूपः सत्वोजंतुरनयाआपन्नसत्वा
गर्भतत्वश्चेतिविनिःअततत्वेचगुर्विणी तणाटि
त्वात्पुरुषोत्तमः गुरुगर्भस्यसत्वंइवप्रीणयति
इविप्रीणनार्थः विस्तृत्वाटसोवलोपः अत्रीभ्याऽपि
प एवंपढ्याःसेत्रायामितिणत्वेगुर्विणीतिउर्वटहर
त्रिः वयंत्वगुरुःगर्भस्यसत्वाःस्याअस्तीतिव्रीह्या

द्वित्वायनिः सेनापत्यैककन्याद्योर्णगाइतिगणाभावः
ऽत्रीपि गर्भिणीत्वात्तत्वह्ये गर्भीतिविभागविः लक्षणो
तर्वतिगर्भोऽस्यास्तीति अन्तर्वत्नीतिवत्नोर्नेमित्ति
नुकोऽन्तर्वत्नी गर्भयोगादितिगर्भिणी चत्वारिगर्भ
वत्याः ४ ॥ गणिकादेस्तुगाणिक्यंगार्भिणंयौव
तम् ॥ गणिकादेः क्रमेणसमूहेगणिकायाःस्त्री
गणे ॥ गणिकाभिन्नादिभ्योऽञ्गार्भिणं यवतिश
ब्दजिगाणिक्योभिन्नादिवच्छापनार्थे गर्भ
गस्यसमूहइत्याणिसिद्धेभिन्नादिवच्छापनार्थे
ण्यकवतिशब्दपाठसामर्थ्यात् इस्याढेतद्धितेपुंवद्भा
वेकवतीनांसमूहोयौवतमितिजयादिभ्यः प्रत्यय
न्तेःप्रायेपुंवद्भावेनतिप्रत्ययनिर्देशोनात्यन्तस्य
त्वमित्यजोबाधकस्याभावेतस्यसमूहइत्येवसिद्धेना
र्थोभिन्नादिषुःस्यपाठेनतद्वर्क्षमभिन्नादिषुयवतिश
ब्दस्यपाठोऽनर्थकः पुंवद्भावस्यसिद्धत्वात्पुंवद्भावा
भावःभस्याढेतद्धितइतिविषयसप्तमीत्वादितिय
वतिशब्दाद्गणियौवतमिति अतएवकलापमाल
यौवतमिति प्रयोगेइतिमाघहृतिएवंचैतन्मतेभि
न्नादिपाठोनास्त्येवऊतः सामर्थ्यात्पुंवद्भावाभाव
कल्पना अतः पुंवत्वेणियौवनमेवएवंयवतिश
ब्दस्यभिन्नादिपाठांगीकारवत्तेमतभेदः एकैकं
॥ पुनर्भूर्दिधिषूरूढाद्विः ॥ अक्षतयोनित्वादि
एवापुनरूढायतइत्यसावन्यस्यभूत्वाऽन्यस्यभवती
तिक्विप् द्विरूढापुनर्भूः दधातिपापंअन्यत्रनु
रुत्वादिनादधातेस्थप्रत्ययेसु... धात्वंतसेत्वषं
दिधिषूःपिधश्चाद्वेषिष्यतेनिर्दितत्रयाश्चाद्गतेए
वतरुप्रत्ययेद्विर्वचनेदिधिषूःदीधीङ्दीप्तिदेवनयो
ःदीध्यनेक्विप् दीधाप्तिःशोभांतामस्यतिनाशयति
एवंवत् उप्रत्ययेईकारयोरुस्वत्वेदिधिषूरित्यन्ये

द्विरितिद्विविवाहोऽस्याःस्त्रि द्विरूढायाः २ ॥ त
स्यादिधिषूःपतिः ॥ तस्यादिधिषोःपतिर्नैरुक्तरूप
त्वेपतिशब्दलोपेचदिधिषुः एकं १ ॥ सतुद्विजो
ऽग्रेदिधिषूःसैवयस्यकुटुम्बिनी ॥ सैवद्विरूढैवय
स्यकुटुम्बिनीकुटुम्बंपुत्रदारादिपोष्यवर्गः तद्वत
त्यासत्रद्विजोऽग्रेप्रधानेदिधिषूर्यस्यसोऽग्रेदिधिषुः त
द्विजस्यैवप्राधान्याद्धितत्तस्यक्तं अग्रिमेवरनेसामान्ये
नोक्तं वर्णेषुसामान्येनाऽसौस्त्रियादिषुप्ययंवर्ते
तेदिधिषुःपरएवाग्रेदिधिषुस्तस्यैवाग्निकइतिसामा
न्येननाममालादर्शनात् एकं १ ॥ कानीनःक
न्यकाजातःसुतः ॥ कन्यायाअनूढायाअपत्यंका
नीनः कन्यायाः कनीनचेत्यण् कनीनादेशश्चक
न्याजातःसुतः द्वेकन्योत्पन्नपुत्रस्य २ ॥ अथ
सुभगासुतः सौभागिनेयःस्यात् ॥ सुभगायाः
पुत्रस्यकल्याण्यादीनामिनङितिढकिइनन्तः
नादेशः हृद्भगेत्यादिनोभयपदवृद्धौ सौभागिनेयः
॥ पारस्त्रैणेयस्तुपरस्त्रियाः ॥ परस्त्रियाःपुत्रः पु
र्ववत्ढजिनञ्जौ अनुशतिकादित्वादुभयपदवृ
द्धिः पारस्त्रैणेयःएकैकं १ ॥ पैतृष्वसेयःस्यात्पै
तृष्वस्रीयश्चपितृष्वसुः ॥ पितृष्वसुःसुतःपितृ
ष्वस्रुच्छण्ढकिलोपइतिढक्तलोपेमातृपितृ
भ्यांस्वसेतिषत्वेचपैतृष्वसेयः पक्षेछण्षत्वेपैतृ
ष्वस्रीयः द्वेपितृष्वसुःपुत्रस्य २ ॥ सुतोमातृष्व
सुश्चैवं ॥ एवमितिमातृष्वसेयःमातृष्वस्रीयःइ
त्यर्थः मातृष्वसश्चेतिढक्लोपच्छण्विधानात् ।
द्वेमातृष्वसुःपुत्रस्य २ ॥ वैमात्रेयोविमातृजः ॥
विरुद्धमाताप्रादिसमासेमातुर्विभिन्नामाताविमा
ता मातुःसपत्नीतस्याजातः शुभ्रादित्वात्ढक्

पां
मं
३९४
215

वैमात्रेयःविमातुर्जातःविमातृजः ॥ द्वैमातृसप
त्नीसुतस्य २ ॥ साम्मातुरस्तूभयमातृकः ॥ अ
थबांधकिनेयःस्याद्बंधुलश्चासतीसुतःकौलटे
यःकौलटेरः ॥ बंधक्याःपुत्रःकल्याण्यादीनामि
नङितिढकिइनङिबांधकिनेयःबंधून्स्वज
नांलातिबंधुलः असत्याःसुतः कुलटायाअपत्यंकु
लटायावेतिढकिकौलटेयः एवंवत् ढकिपाक्षि
केवेतीनङिकौलटिनेयः पक्षेक्षुद्राभ्योवेतिढ्रकि
यलोपेकौलटेरश्च पंचाऽसतीसुतस्य ५ ॥ भिक्षु
कीत्वसतीयदि तदाकौलटिनेयःस्यात्कौलटेयोपि
वात्मजः ॥ सतीयदिभिक्षार्थंकुलानिगृहानटति
नतुजारार्थंसाकुलटा तस्यांजातोपिएवंवत्कौलटिने
यः कौलटेयश्चकुलंजनपदेगृहेइतिविश्वः द्वेभि
क्षुकीपुत्रस्य २ ॥ आत्मजस्तनयःसूनुःसुतःपुत्रः
॥ आत्मनोजातःआत्मजः पंचम्यामितिजनेः तनो
तिकुलंमुदंवातनेरयन्तुतनयः अघ्न्यादयश्चेतिय
कात्पयोऽडागमश्चनिपात्यतइतितनयः सूत्वे
सूयतेइतिसूविशिभ्यांकिदितिनुःसूनुःषुप्रसवे
सूयतेस्मकर्मणिक्तःसुतः पुनातिमातापितरौ
पुनोह्रस्वश्चेतिक्त्रपुत्रः पुतोनरकभेदस्त्रायत
इतिवा पुंनाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः
तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेतिमनु
॥ पंचपुत्रस्य ५ ॥ स्त्रियांत्वमी आहुर्दुहितरंच
वै ॥ अमीआत्मजादयःस्त्रियांवर्तमानादुहितर
माहुः तत्राद्योःअजाद्यतष्टाप् पुत्रशब्दात्शार्ङ्ग
रवाद्यञोङीन्पुत्री सुतादुहितापुत्रीतित्रिकांड
शेषेोःसूनुमालाच ततःकप्रत्ययेकेणइतिह्रस्व
त्वंचस्त्रियांसुतकापुत्रका पुत्रहंसारकाणोवेपमे

ख्यानमितिपदेङकारस्यात्वंपुत्रका पुत्रिकेतिक
प्यहः सूनोस्तुलत्वाणाभावात्स्त्रियामपिसूनुरेव
दोग्धिपितराविति दुहिता नप्तृनेष्ट्रादौदुहितानि
पातितात्स्वस्रादिपाठात्तन्नङीप् ॥ अपत्यंतोकंत
योःसमे ॥ तयोरितिपुत्रेदुहितरिचसामान्येनव
र्तते पतनेपत पुंनाम्नि संपदादिनपत् अपत् न
त्रसापुरितियत् अपत्यं तनोतिकुलंतनोतेर्बाहु
लकात्डुःणभीकेतिकाणएषोरवादित्वाटोत्वंतो
कं समेइतिद्वेअजहल्लिंगेइत्यर्थः तयोःपुत्रदु
हित्रोर्द्वे २ ॥ स्वजातेत्वौरसोरस्यो ॥ स्वजातेइत्य
नेनकुंडगोलकादिनिरासः उरोवत्समिवश्रेष्ठःइ
तिमेदिनिः उरसाश्रेष्ठेनधर्मप्रधानत्वात् दशपु
त्रेभ्यःश्रेष्ठत्वान्निर्मितोजनितः निर्मितार्थेउरसो
ण्वेत्यण् चकाराद्यत्च औरसःउरस्यः ॥ द्वेस
वर्णायांस्वस्त्रियांजनितस्य २ ॥ तातस्तुजनकः
पिता ॥ तनोतिविस्तारयत्यपत्यंतातपलितजं
तस्सरतात्इतितनोतेःक्तः नलोपोदीर्घश्चेतितातः
जनयतिजनेर्ण्वुल्जनिवध्योश्चेतिवृद्ध्यभावःपा
त्यपत्यंपातेर्नप्तृनेष्टृत्वष्टृत्यादिनातृचिइत्वे
पितानिपातिताः पित्रादयइतिवृच्चइत्वंचपिते
तिसभूतिःवप्ताच त्रीणिपितुः ३ ॥ जनयित्री
प्रसूर्माता जननी ॥ यजयतीतिजनेर्णिजंतात्त
तृचृवृदृभ्योङीप्जनयित्री अंतर्भावितण्य
र्थांजनेस्तृचिजनित्रीच आत्मजानित्रीत्रिलोक्याइ
तिशाहिकाः प्रसूयतेक्विप्प्रसूःमातीतिपित्रा
दित्वात्तृच् पक्षमःमाता मान्यतेपूज्यतेमानपूजा
यां नप्तृनेष्टृत्यादिनातृचिनलोपेचनिपातना
द्दास्वस्रादित्वान्नङीप् जनयतिकर्तरिल्युटिजननी

ग॰
म॰

२९६
216

चत्वारि जननी ४ ॥ भगिनी स्वसा ॥ भगो यत्नः श्री
रादित्योऽस्त्यस्याः अतः इनिः एवं वृत्त
ङीप् भगिनी भगं कल्याणमस्त्यस्याः भगिनीति
स्वामी सुष्ठु विवाह्यानंतरं पितृगोत्रकुलादिकम
स्यति त्यजति अस्यतेर्ऋन्निति ऋन् स्वस्रादित्वान्नङी
प् स्वसा ॥ द्वे भगिन्याः २ ॥ ननांदा च स्वसा पत्युः
॥ ननंदति न तुष्यति न नंदयति भ्रातृजायामिति
वा नञि च नंदी दीर्घश्चेति ऋन् नञ्प्रकारस्य च दीर्घः
स्वस्रादिनिपातनान्नलोपाभावः स्वस्रादित्वादेव
न ङीप् ननांदा केचित्तु दीर्घत्वं नेच्छंति अत एव ननं
दा तु स्वसा पत्युः ननांदा भगिनी च सेति नममः प
के भर्तृभगिन्याः २ ॥ नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥
न पतंत्यनया कुलं नप्त्रादिना पतेस्तृचि नञः
प्रकृतिवद्भावे अत्त्वहलोपे च स्वस्रादिपाठाभा
वात् ङीप् नप्त्रीति पाठः पतेन शास्त्रत्व स्वसुता
सुतो तयोरात्मजा दुहिता सुतात्मजा त्रीणि सु
तजायाः ३ ॥ भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः
परस्परं ॥ परस्परमन्योन्यं यतंते ऽन्योन्यभेद
यतीः प्रयत्ने यतेर्वृद्धिश्चेति ऋन् वृद्धिर्यातरः स्व
स्रादयः ॥ एकं परस्परं भ्रातृवर्गस्य भार्याणां १
॥ प्रजावती भ्रातृजाया ॥ भ्रातुः जाया पत्नी भ्रा
तृजाया अत्र ऋतो विद्यायोनिसम्बंधेभ्य इत्यलुक्
न भवति ऋत इत्यत्र जातिपदानुवृत्त्या ज्ञातेर्हि
कामचारादेव लक्षणप्रवृत्तेरित्यन्ये अल्लुगित्या
ल्पार्थे नञित्यन्ये आत्मा वै जायते पुत्रः जायायां प्र
विश्य पुनः पुनर्जायत इत्युपसर्गे सं जायामितिः
प्रजाः पतितद्योगात्मनतुप् शरादीनां चेति दीर्घः
प्रजावती द्वयं च ज्येष्ठभ्रातृपत्न्यामेवेत्यन्ये ॥ द्वे भ्रा

तृजायायाः २ ॥ मातुलानी तु मातुली ॥ मा
तुलस्य पत्नी इंद्रवरुणेति ङीष् उपाध्यायमातुला
भ्यामानुक् वेत्यानुक् मातुलानी आनुगभावपक्षे
मातुली द्वे मातुलपत्न्याः २ ॥ पतिः पत्न्योः प्रसूः
श्वश्रूः ॥ पत्युः प्रसू जननी पत्न्याः श्वश्रूः पत्न्याः प्रसू
ताः पत्युः श्वश्रूः श्वशुरस्त्री श्वशुरस्योः काराकारयो
लोपश्चेत्यूङ् उकाराकारयोर्लोपश्च श्वश्रूः एकं प
तिः पत्नी मातुः १ ॥ श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥ त
योः पतिः पत्न्योः पिता अन्योन्यं श्वशुरः आशु संबं
धानंतरमेवाशो भवति शावशेराशामित्युरन् १
श्वशुरः आशु इति शु इति च विषुनामनीति निरु
क्तत्वात् शुशाहु आश्वर्थे शुशाहु इति आश्वर्थवाची
शुणादिहृतिः एषोरवादित्वादित्याकारलोप इत्य
न्ये श्वशुरो दितालव्यः श्वश्रूः श्वशुरमिश्रश्चेति
हितालव्यशमेदात् एकं १ ॥ पितुर्भ्राता पितृ
व्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ पितृव्यमातु
लमातामहपितामहादिति पितृव्यमातुलौ निपा
तितौ एकैकं १ ॥ स्यालास्तु भ्रातरः पत्न्याः ॥
पत्न्या भ्रातरः पत्युः श्याला उद्विग्नमधुपर्के वाची
त्याशहः श्यालातीत्याज्यत इति कः श्यालस्तालव्या
दिः स्यालयंति नमेवादे वितर्कयेति स्यालवित
र्केदंत्यादिः स्यालशालसमस्वरस्वयः इति स
भेदात् ततो ण्यंतात्पचाद्यजिति नाचार्येनाजेत्या
दिहस्वस्त्रेन्यासः एकं १ ॥ स्वामिनो देवृदेव
रौ ॥ स्वामिनः पत्युर्भ्राता ऽवकनिष्ठ इति स्वाम्या
दयः स देवृदेवरा विन्तृच्यते दीव्यति क्रीडतीति दिवेः
ऋन् देवादेव इति देवर्णेनेवाऽलकातकमिभ्र
मिवासिभ्योरन् देवरः देवृदेवरदेवान इति शाश्वत

मा
म

२१७

णिवः हेपत्युः कनिष्ठभ्रातुः २ ॥ ज्येष्ठस्त्वश्वशुर
वेति संभूत्यादयः ॥ स्वस्रीयो भागिनेयः स्यात् ॥
स्वसुर्भगिन्याः अपत्यं स्वसुश्छः स्वस्रीयः भागिन्या
ः अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् भागिनेयः स्यपत्ये स्वस्रीया
भागिनेयी द्वे भगिनीपुत्रस्य २ ॥ जामाता दुहितुः
पतिः ॥ जायां मिनोति स्ववेश्मनि प्रक्षिपतीति डु
मिञ् प्रक्षेपणे जामाता नप्तृनेष्टृत्यादिना निपाति
तः विभाषा स्वसृपत्योरिति ग्लुक् दुहितुःपतिः
एकं १ ॥ पितामहः पितुःपिता तत्पिता प्रपिताम
हः ॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहमातरि
षिद्वेत्यादिना डामहच् निपात्यते हिलोपे पितामहः
स्त्रियां मातरि षिद्वेति षित्वान्ङीषादिः पितामह्या
हूपाहाद्याङीषि पितामही मातामहीव एकं १ ॥
तस्य पितामहस्य पिता प्रकृष्टः पितामहः प्रपिताम
हः एकं १ ॥ मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभ
यः ॥ एवमेव मातुः पिता एवं निपातना माता
महः तत्पिता प्रपितामहः समानश्शरीरस्य सभावः
सपिण्डतातु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते इति स्मृतिः ।
नाभिः सप्तमपुरुषावधिकः कुलप्रधानपुरुष
रुषः समानो नाभिर्येषां ज्योतिर्जनपदेत्यादिना स
भावः सनाभयः ॥ द्वे सप्तमपुरुषावधिकज्ञातीनां
२ ॥ समानोदर्य सोदर्य सगर्भ्य सहजाः समाः ।
समानोदरे शयित इति इत्व समानोदर्यः सोदर्यः ।
विभाषोदरे इति वा सभावः सोदर्यः एवं समानो गर्भः
सगर्भेत्यादि निर्देशात् समानेस्यति योगविभागा
त् वा सगर्भः सगर्भसहयेत्यादिना यत्र च्वेदसिस
गर्भ्यः च्वोदसोप्ययं संज्ञाशब्दत्वाद्गाषयामपिनिव
इः सहतुल्यतदर्वे जातः सहजः अन्येष्वपीति डः स

हशब्दस्तुल्यार्थोऽस्ति सह साकल्पमात्रदर्शयोगाय
न्यसहशडिषितिविष्ठः सहस्य सोन्यतरस्यामिति पा
क्षिके सभावे सोदर सहोदरौ च अत्र अपंथ्याने तु गच्छे
तं सोदरोपि विमुंचति इति मुरारिः तत्र देशेन पश्य
सि यत्र भ्राता सहोदर इति च प्रयोगात् ॥ चत्वार्येको
दरभ्रातुः ५ ॥ सगोत्रबांधवज्ञातिबंधुः स्वस्वजा
नाः समाः ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य ज्योतिर्जनपदे
त्यादिना सभावः सगोत्रः बंधुरेव प्रज्ञाद्यनि बांधवः
जानाति विच्छिद्य कुलस्थितिं च कौवेति क्तिच् ज्ञातिः स्वे
ह्यात्मनो बध्नाति बध्यति स्त्रोहात्स्निह्यति रुष्यसि च स्निह्य
ति क्विं दिवंधिमनिभ्यश्चेत्युः बंधुः स्वेवभ्यो भीष्टप्रे
याणे उत्वादयश्चेति व प्रत्यये स्वः स्वमात्मीयश्चात्मो
ज्ञनः इति स्वजनः षट् ज्ञातेः ६ ॥ ज्ञातेयं बंधुता
तेषांक्रमाद्भावसमूहयोः ॥ ज्ञातेर्भावः कपिज्ञात्यो
ढक् ज्ञातेयं बंधूनां समूहः ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्त
ल् बंधुता एकं १ ॥ धवः प्रियः पतिर्भर्ता सेव्यावरः
पितावरः ॥ धुनोति संतापं अच् धवः दधातिपोषय
ति उत्वादित्वात् इः धात्वाकारस्य अत्वं च धव इति वा प्री
णाति इगुपधेति कः प्रियः पातिरक्षति पातेर्डतिः पतिः
बिभर्ति पुष्णाति तृच् भर्ता चत्वारि भर्तुः ४ ॥ जारस्तू
पपतिः समौ ॥ जीर्यते ऽनेन जारः करणेघञ् रमय
ति त्वाज्जारयति जीर्णीकरोति तत्भार्याविषये पत्यु
रायामिति जारेणं ता तन्हारजारौ कर्तरि णिल्लुकि वा
जारः पत्या उपमितः उपपतिः अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे
तृतीयेति समासः उपसर्जनं प्रधाने भूतः पतिरूप
पतिर्वा ॥ द्वे जारभर्तुः २ ॥ अमृते जारजः कुंडो मृ
ते भर्तरि गोलकः ॥ अमृते भर्तरि जारात् जातः पुत्रः ।
कुंडं गते कुलमनेन कुडि दाहे घञ् कुंडः मृते भर्तरि जा

ग
म
२९८
218

रजो गुडवत्नायोगुडातेलज्ञाकरत्वाङ्गोष्यतेवन्मो
लः ततः कन्नुगोलकः मत्स्ततिः परनार्याप्रजाप
ह्वोस्हतोऽकुंडगोलको पत्योजीवतिकुंडस्मृतेभर्त
रिगोलकः एकैकं २ ॥ भ्रात्रेयो भ्रातृजः ॥ भ्रात
पत्यं भ्रातुर्ढक्छेति वकाराद्व्यः भ्रात्रीयः भ्रातृजोत्रो
भ्रातृजः द्वेभ्रातृपुत्रस्य २ ॥ भ्रातृभगिन्योभ्रात
भ्रमो ॥ विभर्तिपित्राद्द्यइतित्वच् भ्रातेशास्त्रभ्रा
भ्राजदीप्तोनभ्राद्द्यइतित्वच् भ्राटेशस्त्रभ्रातेति न
स्तनेह्रस्वत्वम् इत्तृत्रिहोतृपोतृमातृभ्रातृजामातृ
हित भ्राजदीप्तोस्वसातृयइतिऋन्नजस्येतत्वेभ्रा
ताइतिवा भ्राताचभगिनीचसहोक्ताविस्त्रतेय भ्रा
तरौभ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्यामितिएकशेषः द्वेभ्रा
योरेव २ ॥ मातापितरौमातरपितरौ प्रसूजनयि
तारौ ॥ माताचपिताचमातापितरौ आङ्ऋतोद्व
द्वइतिआनङ् अभ्यर्हितत्वान्मातृशब्दस्यपूर्वनिपा
तः पक्षेपितामात्रेत्येकशेषात् पितरौपक्षे मातर
पितरावुदीचामितिमातृशब्दस्यतनिपातेमातरपित
रावितिभागवृत्तिः पूर्वोत्तरयोऋकारस्यारभावो
निपात्यते तेनाद्वन्द्वे मातरपितराभ्यामितिप्र
गइतिवृद्धन्यासः मतभेदेनद्वैरूप्यंभाषावृत्तौ द्व
तं त्रीणिमातापित्रोः ३ ॥ श्वश्रूश्वशुरौश्वशुरौ
श्वश्रूश्चश्वशुरश्चएकश्चोक्ते श्वशुरः श्वश्र्वेवशेषः श्वशुरौ
एकं १ ॥ पुत्रौपुत्रश्चदुहिताच ॥ भ्रातृपुत्रौस्वसृ
दुहितृभ्यामित्येकशेषे पुत्रौ एकं १ ॥ दंपतीजंप
तीभार्यापतीजायापतीदंपतीचतौ ॥ जायाचपतिश्च
जायायाजंभावोदंभावश्चनिपात्यते राजदंतादिषु
वनिपातेजंपतीदंपतीकेचित्तुजस्मभावदस्भावं
वमेतेनिपातयंति तन्मयोगस्त्रप्रायेणावेदपव

दृश्यते संज्ञानत्वात्मितिवेदेदर्शनात द्विवप्राप्ता
न्याविरितं द्विवचने जंदंभावाह्वा वर्ज्ययोर्दारवचनौत
योः पत्याससृहेंद्वे जंपतीदंपतीतिवोपदोः दाराःपुं
सिबहुत्वेच द्वंकलत्रेनपुंसकमित्यमरमाला प
त्याजंदंमलिङ्गान्तेइतिनामप्रपंचः तावित्यनेन
पुंस्त्वमुक्तं एतेवदैणात्तपारायणजित्ववीपर्यायै
शाल्मलीमैथिलीमैत्रीजंपतीदंपतीचमेति वाच
स्पतिः अतः स्त्रीत्वमपिशेषंसुबोधं चत्वारिजा
यापत्योः ॥ गर्भाशयोजरायुः स्यात् उल्वंचकल
लोस्त्रियो ॥ गर्भं आशेतेतिशेतेष्त्र गर्भाशयः पुं
सीतिचः जरयापरिणत्याकाठिन्येनवहितिया
तिकिंजरयोः स्त्रियाइतिजराद्वकारिणोन्नाण्णज
रायुः साहचर्यात्पुंसि उलत्यावृणोत्युलारयश्च
तिनिपातनऋगतौ उल्वादयश्चेतिकः उल्वा
देशश्चउल्वमित्यन्ये उल्लीयतेगर्भस्योपरिसंव
ध्यते उत्सवादिलीङ् उल्वादयश्चेतिवन्प्रत्ययेपा
वंतलोपेचनिपातनाउल्वमितिवा कडमदे वृषा
दित्वात्कलच् डलयोरेकत्वं कलंगुर्वंलातिकः
ल्यतेगर्भोपरिलिप्यते कलउत्क्षेपे वृषादित्वात्क
लच्प्रत्ययेवाकललः केजरायोरंतर्वेतिजले
जडतिविलसति लडविलासे लडयोरेकत्वेक
ललः शुक्रशोणितसन्निपातः त्रीणिजरायोः
३ ॥ कललस्तुकार्यः एकैकमतिप्रसिद्धत्वा
दस्यपर्यायेणोक्तः इतिस्वाम्यादयः चत्वारिये
नवेष्टितोगर्भः ४ ॥ उल्वोतिएतितस्यआलद्द
तिव्याेतस्य ॥ गर्भोशय्यादिहृदयेचर्मपुटेउल्वा
दिहृदयंशुक्रशोणितसन्निपातेवर्ततइत्यन्ये ॥
सूतिमासोवैजननः ॥ सूतेः प्रसवस्यमासःसू

रा॰
मं॰

२१८
७१९

तिमासः नवमेदशमेवापिप्रबलैः सूतिमारुतैः
निःसार्यतेबाणइवजंतुच्छिद्रेणसज्वरइतिनवमे
दशमेवामासेविजननेगर्भमोचनमत्रास्तीति
ज्ञात्वाद्वित्वाहणवेजननः द्वेप्रसवमासस्य २
गर्भोभ्रूणइमौसमौ ॥ गिरतिगीर्यतेवाश्रितैर्गृ
भ्रंशमन्नगर्भः भ्रूणतेआशंस्यते भ्रूणआशंसायां
चुरादिणचन्तः द्वेकुक्षिगतमनुष्यस्य २ ॥ तृ
तीयाप्रकृतिः शंढः क्लीबःषंडोनपुंसकं ॥ तृती
याप्रकृतिःतृतीयप्रकारः सचस्त्रीपुंसावपेक्ष्य
प्रथमाप्रकृतिः स्त्रीद्वितीयाप्रकृतिः पुमानतृ
तीयाप्रकृतिःक्लीबं तृतीयाप्रकृतिरित्येकेतृती
यांप्रकृतिंगतइतिभारते श्रमसमासपदे शाम्यति
लिंगाभावात् शमेढः शंढःलालव्यादिः क्लीबंशं
ढश्चकंचुकीइतितालव्यादौरभसः अस्त्रीनपुंसकं
क्लीबंवाच्यलिंगमविक्रमइतिरुद्रः क्लीबतेसंभो
गेक्लीबंक्लीबृअधार्ष्ट्येइगुपधात्कः षणतेभ्यवहा
रेष्वब्दहतिषंडःयतिगमयतिरागंवाषडिगतौणा
तावेवचुपणौजेमंतावुदुः नस्त्रीनपुमान्नपुंसकमि
तिनञ्चादिभ्याद्वितानिपातनात् स्त्रीपुंसयोःपुंस
कादेशः पुंस्यप्ययंनपुंसकोभवेदितिभाषश्चोते
पंचनपुंसकस्य ५ ॥ शंढःशंढोपीतिस्वामी पं
ढः पंडुश्चेतिच ॥ शिशुत्वंशैशवंबाल्यं ॥ शि
शोर्भावःशिशुत्वंइत्वंतात्वेन्यादिभ्योण शैशवं
षोडशवर्षपर्यंतं आषोडशाद्भवेद्बालइत्युक्तेः
बालस्यभावोबाल्यंब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् त्रीणि
बालभावस्य ३ ॥ तारुण्यंयौवनेसमे ॥ सर्वेभ्य
तष्यञ्तारुण्यंहायनांतयुवादिभ्योण्यौवनं
श्वन्नितिप्रकृतिवद्भावान्नटिलोपः द्वेयौवनस्य ॥

स्यात्स्थाविरंतुवृद्धत्वं ॥ स्थविरस्यभावःयुवादि
त्वादण् स्थाविरं वृद्धस्यभावोवृद्धत्वं द्वेवृद्धत्वस्य २
॥ वृद्धसंघेतुवार्द्धकं ॥ वृद्धानांसमूहोवृद्धश्चेति
वुञ्वार्धकंभावकर्मणोःमनोज्ञादित्वाद्वुञ्वृ
द्धत्वेवार्द्धकवृद्धसमूहेपीत्यपिशाब्दात् मनोज्ञादि
त्वाद्वुञिवृद्धत्वेपिवार्द्धकं वार्द्धक्यमत्र्यसंधिविप्रन
तयेतिशिष्टप्रयोगेत्वब्राह्मणमञ्जातित्वयोवचनेत्या
दिनाष्यञिस्वार्थिकनितत्तःष्यञिवार्द्धकेवृद्धसंघात
तेवृद्धत्वेवृद्धकर्मणीतिविश्वः मनोज्ञादित्वाद्भाव
कर्मणोर्वुञः यथावार्द्धकेमुनिवृत्तीनामिति
स्वामी द्वेवृद्धसमूहस्य २ ॥ पलितंजरसाशौक्ल्यं
केशादौ ॥ केशादावितिग्रादिनालोमश्मश्रुजरसा
कृतंशौक्ल्यंपलितंजरत्त्वमातपलितगतलोपइति
निपातः पतेक्तःलत्वंडागमौचश्रोश्रायश्चित्रफ
चूपलितइत्यादिप्रयोगः पलितशोभानेनपलि
तंपलागतोइतिस्वामी एकं १ ॥ विस्रसाजरा ॥
विशेषेणस्रस्यतेअधःपात्यतेः नयेतिभिदादिः
विस्रसाद्वितेत्याजीर्यते त्यानयास्त्रश्ववयोहानौषि
दादिःऽऋष्दृषोऽङ्गुणइतिगोतेऽञ्जुरा द्वेजरा
याः २ ॥ स्यादुत्तानशयाडिम्भास्तनपाचस्तनंध
यी ॥ उत्तानदिश्युकर्तृत्वअधिकरणेशातेउत्ता
नादिषुकर्तृष्वितिच उत्तानशयासर्वेत्रास्त्रीत्व
मतंत्रैत्रिषुजरावरइतिवत्समाणत्वात्डिम्बःप्रा
गुक्तः सिंहादिवर्गेपोतनामपर्यायेपठितस्यापि
डिंभशब्दस्यपुनरिहमानुषवर्गेऽभिधानमुत्तान
शयस्य मानुषशिशावेवप्रवृत्तिर्नेततः प्रोक्तौड
त्तानांतउत्तानशयेपिप्रवृत्तिरितिसूचनार्थःयद्वाप
त्रप्रकरणोक्तमिदानीतुपप्रक्रमेपीत्यदोषः ए

ग॰ म॰

२३०

११०

वैतपुंस्त्वेरूपमुक्तं स्त्रियां तु टाप्वा ङीप्वेति संज्ञा
कृत्सायामपुनरिहोक्तमित्यन्ये स्तनौ पिबतीति स्तन
तियोगविभागात्तकइतिस्वाम्याद्यः स्तनौ धया
तिनासिकास्तनयोः ध्माधेटोरिति खच् धेटः इत्त्वा
त् ङीप् स्तनंधयी केचित्तु स्तनंधया स्तनंधयेति
रूपद्वयमिच्छन्ति धेटः इत्त्वस्य तु पाक्षिकत्वे ङीपं वा
रितार्थत्वमाहुः चत्वार्येति बालायाः ४ ॥ बा
लस्त्वान्माणवकः ॥ बल्यते संव्रियते अनिष्टेभ्यो
गादितिकर्मणि घञ् बालः बलते निस्त्रुद्धौ हि
देहाद्दिनाहृडियाति बलादित्वात् णइति वा मने
रणमानवकः माणवचरकाभ्यामिति निपातनान्मा
णवस्त्वइति कः माणवकः ह्रस्वे टे माणवको वा
ले ऊप्त्वहष्टे पिवेति रभसः हे षोडशवर्षपर्यन्तम्
२ ॥ वयःस्थस्तरुणो युवा ॥ वयसि यौवने ति
ष्ठतीति कः वयस्थः वयः पश्चिमबाल्यादौ वयो
यौवनमात्रक इति विघ्नः तरति क्लेशाभावं तरते
र्वे हल्पवडुनतितरुणः युवेति विषये स्त्री भवति
स्त्रियावाकमिश्रणोकहषीत्यादिना कनिन्प्रत्य
त्रीणि यूनः ३ ॥ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जी
र्णो जरन्न ॥ प्रगतं वयो यौवनमस्येति प्रवयाः ति
ष्ठति विषयात्त्वाद्वत्तः सन्नति ष्ठतेः स्थिरा स्थ
तिकिरच् फलबुणागमोस्थविरः वर्धते स्म वृ
क्तः वृद्धः ज्यावयोहानौ क्तः ग्रहिज्येत्यादिना सम्प्रसा
प्रसारणे संप्रसारणस्येति दीर्घः ल्वादिभ्य इति
निष्ठातकारस्य नत्वं जीनः जीर्यते स्म जृष्पृथा तो
क्तः ऋतइद्धातोरिति ईत्वं रपरत्वं नत्वं जीर्णः जीर्यति जीर्य
ते स्तेइ वृजरन् षट् वृद्धस्य ६ ॥ अथ वर्षीयान् दश
मी ज्यायान् ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् वृद्धस्य

यसुनिप्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः नवतेरूर्ध्वं द
शमोऽवस्थाविशेषस्तद्योगान्मत्वर्थे वयसि पूर
णादितीनिः दशमी अतिशयेन वृद्ध इतीयसुनि
वृद्धस्य चेति वृद्धस्य ज्यादेशः ज्यादीयस इति आत्वं ज्या
यान् ॥ त्रीणि अतिवृद्धस्य ३ ॥ पूर्वजस्त्वग्रियो
ऽग्रजः ॥ पूर्वस्मिन्काले जातः पूर्वजः जनेर्डः अग्रे
काले भवः अग्राद्यदित्यनुवर्तमाने गत्वोचिच्छन्
अग्रियः क्वचिदग्रिम इति पाठे अग्रपश्चाड्डिमजि
ति डिमच् पूर्ववदग्रजः त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः ३ ॥
जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोवरजानुजाः ॥ जघ
न्ये पश्चात्काले जातः जघन्यजः अत्यर्थं युवा इष्ठ
नि युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः स्थू
लदूरेति यणादेर्लोपः पूर्वस्य च गुणः कनिष्ठः
एवमीयसुनि कनीयानपि कनादेशाभावपक्षे
यसुनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरभागलोपे
पूर्वस्य गुणे यवीयान् अवरस्मिन्पश्चात्काले जा
तः एवं अनुपश्चाज्जातः अन्येष्वपीति डः अनुजः ॥
पंच कनिष्ठस्य ५ ॥ अमांसो दुर्बलश्छातः ॥ अ
ल्पमांसोऽमांसः दुर्निन्दितं बलमस्य दुर्बलः छोच्छे
दने बहुलात्तदृषिभिरपिविभाषितत्वात्क्तो वा मांसो
छेदात् छातः शात इति पाठः दुर्बले निशितेस्या
न्तो शितशातौ विमौ च श्यतितालव्यादौ रभसः त्री
णि दुर्बलस्य ३ ॥ बलवान्मांसलोंसलः ॥ बले
स्थौल्ये तद्योगाद्बलवान् मांसमुपचितमस्यास्ति
सिध्मादित्वात् लच् मांसलः अंसः स्कन्धः सस्य
लोऽस्यास्तीति वत्सांसाभ्यां कामबल इति लच् अं
सलो देहत्वमध्यः त्रीणि स्थूलस्य ३ ॥ तुन्दिभस्तुं
दिलस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥ अतिशयितं

ग
म
२४१
२४१

तेटसुदरमस्यतेरटाटित्वादिलचुत्तेदिलः प्रंवेंशी
टित्वादिनिटनौतेटिकः स्वामीतत्तेटिवलिवटेर्भ
तिभप्रत्ययेतेटिभइत्याह तेटीटहस्तकोतिः पिचि
सुटरमतिशयेनपिञ्चाटित्वादिलचुपिचिंडिलः
वहहस्तकोतेः ५ ॥ अवटीटोवनाटश्चावभ्रटोनत
नासिके ॥ अवनतंनासिकायाइत्यर्थेऽवशह्वात
नतेनासिकायाइत्यादिना अवनततनासिकायाः
नायांटीटचु नाटचुभ्रटचः प्रवंतत्रयोनतनायांना
सिकायांवेत्तित्वात्तद्योगात्पुचिलसिततलत्वाया
नततनासिकेवर्त्तते ॥ त्रीणिनततनासिकस्य ३ ॥
केशवःकेशिकःकेशी ॥ प्रशस्तकेशयोगाते
केशवःकेशिकःकेशी प्रशस्तकेशयोगान्नके
शाहैन्यतरस्यामितिवःकेशवः प्रदेइनिटनौके
शिकःकेशीबहुलकेशोपिकेशवइतिसुभूतिः
त्रीणिप्रशस्तकेशस्य ३ ॥ वलिनोवलिभःसमे
वलिर्जेलास्तस्थंचर्मतद्योगात्पामादित्वान्नःवलि
नः प्रवंतेटिवलिवटेर्भःवलिभः ॥ द्वेजराश्लथ
चंडकस्य २ ॥ विकलांगस्त्वपोगंडः ॥ स्व
भावात्तहीनांगः अपकृष्टंगच्छतिगमेर्जेमेतात
डः एबोदरादित्वाहोत्वेअपोगंडः अपोगंडस्त्वशि
शुकेविकलांगचभीरुकइतिविश्वः प्रवर्गोरि
प्यये पोगंडोविकलांगकइतिरत्नकोशात पो
गंडोविकलांगःस्यादितिहलायुधः द्वेनिसर्गे
नाधिकांगस्य २ ॥ खर्वोह्रस्वश्चवामनः ॥ खर्व
यतिप्रकृतप्रमाणान्न्यूनतांगच्छतिखर्वेग
त्यर्थोटचखर्वः ह्रसतिह्रस्वतेसाश्रयेशब्दतेह
सशहेउल्वादयश्चेतिवःह्रस्वः वामयतिप्राणि
तरप्रमाणात्तविपरीतमावहेततनकरोतिर्णन्ता
तनेयादित्वात्सुःवामनःस्त्रियोमैनादित्वात्तडी

सुवामनीविशेष्यनिघ्नवर्गेह्रस्वसामान्येखर्वोटि
कंवल्पते इहतत्वमनुष्येइतिविशेषः त्रीणिखर्वेय
सः ३ ॥ खरणाःस्यात्खरणसः ॥ खरानीत्त्रणा
खरस्यगाटेभस्येववानासिकाऽस्यखरणाखरणाभ्याम
स्तियामइतिनसाटेशः एवंपदादिनिणत्वखरणाः
पदेऽचुनासिकायाइतिअचुनसाटेशश्चएवेवसः
वेखरणसः प्रवंत्वइणाह्रइनासिकोपीतिस्वामी
द्वेतीत्त्रणनासिकस्य २ ॥ विग्रोविगत्तनासिकः ॥
ब्धेहटिनाविगतानासिकायस्यवेः ग्रोवक्तव्यइति
नासिकायाग्राटेशःविग्रःवेःखग्रग्राइतिशाक
टायनसूत्रेणखग्रग्राटेशो विखोविख्रोविग्रइति
रूपत्रयंखरणास्यात्खरणासोविग्रोविख्रोविनासि
कइतिरभसः विनसाहृतवंधवाइतिप्रयोगात्त
विनसः द्वेच्छेदादिनागतनासिकस्य २ ॥ खुर
णाःस्यात्खुरणसः ॥ खुरःपशुशफःतद्वन्नासि
काऽस्यएवेवन्नसाटेशःखुरणाःअचिखुरणसः
द्वेचिपिटनासिकस्य २ ॥ प्रज्ञइणाह्रइनासिकाः
प्रज्ञः प्रगतजानुकः ॥ यस्यनित्यंकदाचित्के
वाजानुनोर्मध्येमहदंतरालंसः प्रगतेपरिणाहेन
हृदंगतेजानुनीअस्य प्रसंभ्यांजानुनोज्ञुः प्रज्ञः
प्राकरणंतवेऽदंतत्वाटेशोप्रज्ञोपीतिसुभूत्याट
यः द्वे २ ॥ ऊर्ध्वज्ञुःऊर्ध्वजानुःस्यात् ॥ ऊर्ध्वेति
एतोयस्यह्रदोत्यापिनीजानुनीभवतःसऊर्ध्वज्ञुः
ऊर्ध्वाद्विभाषेतिजानुनोज्ञुः द्वे २ ॥ संज्ञुःसंहतजा
नुकः ॥ नित्यंकदाचिद्वासंहृतेसंलग्नेजानुनीअस्य
प्रसंभ्यांजानुनोज्ञुःसंज्ञुः प्रज्ञःप्रगतजानुःस्यात्स
तोपिअत्रैवहस्यते संज्ञुःसंहृतजानौचभवेत्संज्ञो
पितत्रहिऊर्ध्वज्ञुऊर्ध्वजानुःस्यादूर्ध्वज्ञोप्यूर्ध्वजानुक

रा॰
मं॰
333
222

इतिसाहसांकः द्वे २॥ स्यादेडोबधिरः॥ बध्ना
हितश्रवणाभावात्पीडाभिः वधबंधनेबाहुलका
तिमिरुधीत्यादिनाकिरच्‌ बधिरः बद्धमस्यश्रो
त्रियं इषितिमिमदिबधीत्यादिनाकिरच्‌ बधिरः
द्वेकलइतिख्यातस्य २॥ कुब्जेगडुलः॥ कद
त्सितंउब्जमार्जवमस्यउब्जआर्जवेशकंध्वादिः ए
रवादित्वात्कुब्जः गडसेचनेबाहुलकात्‌ भ्रम
त्यादिनाउःगडुः एलगडुकः तद्योगात्‌ सिध्मा
त्वाल्लच्‌ गडुलः द्वेकुब्जस्य २॥ कुकरेकुणिः॥
रोगादिभिःपिंडितत्वात्कुत्सितःकरोऽस्यकुकरः कु
णतेकुत्सितत्वेनशब्द्यते कुणशब्देकुणसंकोच
नेवा इगुपधत्वात्किः कुणिः निसर्गतः कुणि
गुपोगंडाइतिनाममालायामायोपाढाहीयोका
वोद्धा द्वेकोपाइतिख्यातस्य २॥ कलम्बकस्य
कुकुणिः वेलतिस्वेंडल्पपिकः॥ पृश्निरल्पत
नौ॥ बालेरप्यपत्वेनस्पृश्यते स्पृशसंस्पर्शे
णिप्रश्निपालिहृणिभृणिभृणोदयइतिनिप्रत्य
योरणाभावः सलोपश्चनिपात्यतेपृश्निः एवं
तिऊषधंप्रच्छेवीनिप्रत्ययेप्स्वेविनितिशावेवपृश्नि
वापृषेपृश्निरित्यन्येइतिपुरुषोत्तमः द्वेखर्वडे
लस्याल्पासस्य २॥ श्रोणःपंगौ॥ श्रोणति
गात्यादयइतिनक्रमन्यायादिः श्रोणतिजंगा
संहतोभवति श्रोणसंघाते पचाद्यच्‌ श्रोणः
पनतेजीवनार्थंस्तौतिवलेगेकुचेतिबाहुलका
पनेकृप्रत्ययाउत्तमागमश्चेतिनिपात्यतेपंगुः लि
यांपंगोश्चेत्यूङ्‌ पंगूः द्वेनंचाविकलस्य॥ मुंड
स्तुमुंडिते॥ मुंडनंमुंडःकेशापनयनं मंडिखंड
नेभावेघञ्‌ तद्योगात्‌मुंडः स्त्रियांमुंडः मुंडितः

मुंडितकः द्वेमुंडितपुरुषस्य २॥ वलिरःकेकर
रः॥ वलतेश्रतिच्छनेनेत्रेवलतिसंहृणोतीति ति
मिरुधीत्यादिनाबाहुलकात्‌ वरेरपिकिरविवलि
रः केमूर्ध्निकरोत्यक्षिणीवलन्नारकत्वात्‌ तत्र
हर्षेहृत्यल्कक्केकरः द्वेवलिरकेकराविति रभ
सः द्वेटेरस्य २॥ खोडेखंजः॥ खडतिगतौप्र
तिहतोभवतिखडप्रतीघातेअच्‌ खोडः खंजिग
तिवैकल्येः चिखंजः पादस्तद्योगात्‌अच्‌ खंजः अ
थखंजकेखोडखोरावितिरभसः द्वेखोडस्य २॥
त्रिषुजरावराः॥ जराशब्दात्‌अवराः पश्चात्पतिता
उत्थानशय्याद्यात्रिषुलिंगेषुवर्तंतेइत्यर्थः॥ ज
डुलःकालकःपिप्लुः॥ जडतिजन्मतःआरभ्य
संहतोभवतिजटझटसंघाते कृषेरुलच्‌ बाहुल
कात्‌तोप्युलच्‌ जडुलः कालएवकालकः इवार्थे
कन्‌ यावादित्वाद्वा अपिप्लूयते जायते शुभाशुभ
मनेनमितद्रवादित्वात्‌ डुप्रत्ययेवहिभाउरीत्यादि
नाऽकारलोपश्चपिप्लुः॥ त्रीणिजडुलइतिख्यात
स्य ३॥ तिलकस्तिलकालकः॥ तिलस्यप्र
तिकृतिः तिलकः इवार्थेकन्‌ तिलएवकालस्ति
लकालः ततःकन्‌ तिलकालकः द्वेतिलाकृतिः
कृष्णवर्णेदेहस्थतिलस्य २॥ अनामयंस्यादारो
ग्यं॥ आमयस्यरोगस्याभावोऽव्ययंविभक्त्यादि
नाऽभावेसमासः अनामयंअरोगस्याभावःष्यञ्‌
आरोग्यं द्वेआरोग्यस्य २॥ चिकित्सारुक्प्रतिक्रि
या॥ कितेर्गुप्तिज्किद्भ्यइतिसन्नंतात्‌ अकारप्रत्यये
चिकित्सा रुजोरोगस्यप्रतिक्रियानिराकरणंरुक्
प्रतिक्रिया द्वेरुक्प्रतीकारस्य २॥ भेषजौषध
भैषज्यान्यगदोजायुरित्यपि॥ भिषजोवैद्यस्येदं

वा॰
म॰

२३३
223

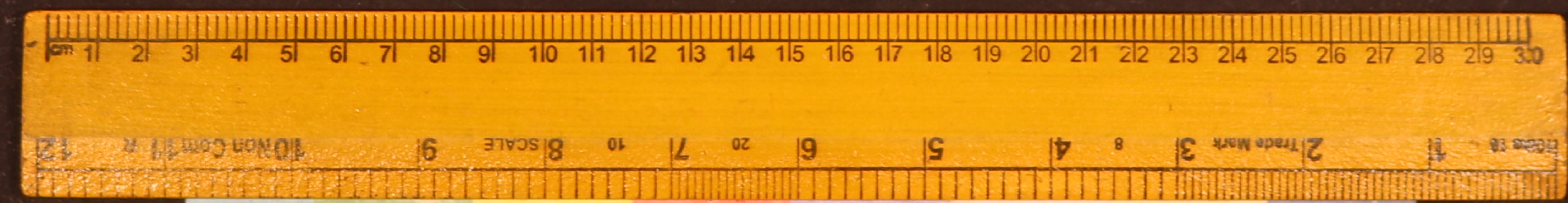
शोधेषु । अनेनावसथ्येतिहृ भेषजादितिनिर्देशा
णः भेषजं भेषं रोगं जयतीति डुगेः ओषधेरजा
विभ्यण ओषधं भेषजमेव भैषज्यं अनन्तेत्यादिना
भेषजात्स्वार्थे ष्यञः गदविरोधी अगदः नास्ति गदो
ऽस्मादिति वा जयति रोगानिति कृवापाजीत्यादिना
उण् जायुः साहृचयोत्तं स्ववमस्य पंचौषधस्य
॥ स्त्री रुग्रुजा(चो)पतापरोगव्याधिगदामयाः ॥ रु
जति देहं क्विप् रुक् रुजा भिदादिः उपतापयति दे
हं मनसी अचूकरणे चञ् वा उपतापः पवेर्वजि रो
गः विविधा आधयो मनःपीडा अस्माद्व्याधिः गद्य
ति व्यनक्ति व्यथामच्चु गदः आमयंत्यामीनाति हि
नस्ति देहं मीञ् हिंसायां पचाद्यच्च आमयः आमय
ति अमरोगे णिजंतात्पचाद्यच विकल्पविभाषेत्य
विभाषा ग्रहणात् स्याव्यवस्थितविभाषत्वात्तन्निणि
लोपः सन्नाप्त्वेकस्यानित्यत्वादित्यन्यः आमय
ह्रीह्रीदिः आमोव्याधेरिति स्वामी ॥ सप्तरोगनामान
१ ॥ पुमान्यक्ष्मा क्षयः शोषः ॥ क्षयति अचूर्णी
यते ऽस्मादा पुंसीति घः क्षयः शोषयति अस्मादि
त्यच्च अचू शोषः यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वात् य
क्ष पूजायां मनिण् यक्ष्मा राजयक्ष्मा शोषोव्यय
क्षमलक्ष्मनयोरित्यतो मनिनि जक्ष्मेत्येके इति
पुरुषोत्तमः त्रीणि यक्ष्मरोगस्य ३ ॥ प्रतिश्या
यस्तु पीनसः ॥ प्रतिश्यायते श्यायते स्रवतीति
श्याद्व्यधास्रु संस्रवतीणित्यादिना णो प्रत्ययः शो
कि चेति प्रतिश्यायः आतश्चोपसर्गे इत्यङ्डि प्रति
श्याय अपिहितानासिका ऽनेन उपसर्गोस्त्रि
नसादेशः स्थवपीत्यादिना अलोपः अन्येषामपी
ति दीर्घः पीनसः आपीनसोपि आपीनसः प्रति

प्रणस्यादिति रभसः हेमचन्द्रोमालाजलस्त्रुतनक
रोगस्य २ ॥ स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि ॥ टुक्षु श
ब्दे संपदादित्वात् क्विप् क्तत भावे क्तः क्षुतं क्षरोर
पूत्वः स्त्रियां क्षुतक्षुत इति हं छिक्केति रभसः त्री
णि हांच्छी इति ख्यातस्य ३ ॥ कासस्तु क्षवथुः पु
मान् ॥ कास्यते कुत्सित शब्दः क्रियते ऽनेन हृ
लश्चेति घञ् कासृ शब्दकुत्सायां कामयतीति
पचाद्यच् वा कासो हेत्वमः तालव्यशब्दशाल्ट
ककाशशब्दकाश इति हि रूपकोषभेशात् वाग
ण्स्थंभवेत्काशी त्ववथो नाद्योस्त्रियामितिता
लव्यांते भरभसः क्षौते द्वितो ऽथुच् क्षवथुः हे
कासरोगस्य २ ॥ शोफस्तु श्वयथुः शोथः ॥
शोष्यते ऽनेनौषधिप्रयोगेन घञ् शोफः शोषं
स्फायति वा स्फुलीकरोतीति वा शोफः पृषोदरादित्वा
त्वस्य फः द्वितीय पक्षे टिलोपः षस्य लोपश्च टु
ओश्वि धातोः द्वितोऽथुच् श्वयथुः शुगतौ पृषोदरा
यश्चेति कृत्यंतत्वं च शोथः त्रीणि शोथस्य ३ ॥
पादस्फोटो विपादिका ॥ स्फुटनं स्फोटः स्फुट भे
दने घञ् पादौ स्फोटयतीति णिवा पादस्य स्फोटः
पादस्फोटः विकाटं पद्यते गम्यते ऽनया रोगाख्या
यां ण्वुल् टाप् इत्वं विपादिका हेस्फुट इति ख्यात
स्य २ ॥ किलाससिध्मे ॥ किं कुत्सितं यथा स्या
त् तथा लस्यते श्लिष्यते ऽनेन लस श्लेषणक्रीडन
योः किलासं पृषोदरादिः सिध्यति गतौ पामादित्वान्म
निन्सिध्मा पादस्फोटोऽयत्वकपुष्पी किलासंसि
ध्मलीति चेति रभसः अदंतं चासिध्मं पुष्पं कुहिमं
कमंस्कोमसितिमांतेषु अकराणान्त मलाख्यत्वा
ख्यमिति स्वामी द्वे सिध्मस्य २ ॥ कच्छ्रूस्तु पाम

गं॰
मं॰

पामाविचर्चिकाः ॥ कषतिहिनस्तिशरीरं कष
शिप्येतिहिंसार्थः कषेश्छश्चेतितप्रत्ययः कच्छू स्त्री
देशः कच्छूः पांत्यः स्यात् पाप्मानं मनिन् पामन शु
क्लं पामपामनी पामानिस्त्रियोत्तमनइतिङीनभा
वे पामापामानौपामानः डाबुभाभ्यामितिडाप
पामापामेपामाः विकर्चं चर्च्यते शब्द्यतेचर्चाः
यनेएवं वत्ण्वुल् विचर्चिका गल्फादिर्मोपि
स्वल्पपिटकाः खर्जूविशेषइत्येकेइतिस्वामी
॥ चत्वारि स्वल्परोगस्य ५ ॥ कंडूः खर्जूश्च कंडू
याः ॥ कंडूयतेक्विप् वलियलोपः कंडूः खर्जतिः
स्वल्पं खर्जेमार्जने कृषिचमितनिधनिसर्जिपर्जि
र्भ्योडितिऊः खर्जूः कंडुादिःयक् ततोअप्रत्ययेकंडू
याक्लिनि कंडूतिरितिन्यासः त्रीणिकंडूयायाः ३
॥ विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ विस्फुटः स्फोटोविस
रणमस्मात् स्फुटिरविशरणेविस्फोटः पिटतिसं
हतोभवतिपिटशब्दसंघातयोः कृञादिभ्योवुण ॥
उणादिकत्वाद्गुणाभावः कुशिल्पेके स्त्रियांपिट
कालिपकादिः पवर्गप्रथमादिः विस्फोटो विटिका
स्त्रियामित्यमरमालायांवकारादिरपि द्वे फोटस्ये
ति ख्यातस्य २ ॥ व्रणोस्त्रियामीर्ममरुःक्लीबेना
डीव्रणः पुमान् ॥ व्रणतिव्रणमात्रविवर्णेने गा
त्रविवर्णयते वा पचादित्वादच् व्रणोस्त्रियामित्यव
यः ईर्यतिस्वस्थं ईर प्रेरणेअर्दिचोरिः बाहुलकान्
कृ ईर्मं ईर्यतिग्रन्थेः अरुः हवसिवदिजनितनिधनि
भ्यउसित्युस्प्रत्ययः त्रीणि व्रणमात्रस्य ३ ॥ नैति
योव्रणः सर्वदागलितसनाडीव्रणः नाडीव ग्रीवा
नायेन सदागलतिसः नाडीव्रणः समासेपुंस्त्वं
नालिख्य एकं १ ॥ कोठोमंडलकं ॥ कुष्यतेऽनेन

तेवाशब्द्यतेकोठ इतिस्मृतिसंगतेप्रतिहेतिवा उच्
कोठः मंडलाकृतित्वादिमार्थे कन् मंडलकंकोठः
श्चकिंचिच्छुक्लः द्वे मंडलाकारकुष्ठस्य २ ॥ कुष्ठ
श्वित्रे ॥ समेइतिशेषः कुष्णकं श्वित्रवर्णोस्फार
श्विवंचिदंचीत्यादिनारक् श्वित्रं कुष्ठं सामान्यविशेष
इति द्वे श्वेतकुष्ठस्य २ ॥ दुर्नामकार्शसी ॥ दुर्नि
न्दितंनामास्य दुर्नामकं स्वभादित्वात्स्वेपरेतिप्राप्त
स्याणत्वस्याभावः श्रतेकर्णे ऋश्च केचेत्यसुन् शृणाति
मस्वगुणः अर्शोमध्यताणत्वं गुदकं गुदकीलकं च
द्वे अर्शोरोगस्य २ ॥ आनाहस्तुविबंधः स्यात् ॥
आनह्यतेऽनेनघञ् आनाहः विबध्नातिअच् विबं
धः द्वे मूत्रपुरीषनिबंधस्य २ ॥ ग्रहणीरुक्प्रवा
हिका ॥ गृह्यतेऽनयारक्तातेरनिर्वित्यः निमत्तो
तेषुग्रहणीकृत्यल्युटोवहुलमितिवाल्युट् रुक्
रोगः प्रवाहिकास्यात् प्रकर्षेणवहतिवहस्तवत्य
स्यांगुरुमितिवहसावेप्रवहणं प्रवाहिकावरोगा
ख्यायामितिण्वुल् जाठरोग्निः तस्यैयेल्पात् कृश्रो
गः मलप्रवहणंप्रवाहिकाइतिस्वामी द्वेग्रहणी
रोगस्य २ ॥ प्रच्छर्दिकावमिश्चस्त्री पुमांस्तुवम
थुः समाः ॥ छर्दनं वमनेएवं वत्ण्वुल् छर्दिका
टुवमतक्विंरणेकृष्यादित्वादि इन् वमिः ट्वितोऽथुच्
वमथुः समाइत्येकार्थत्वात् छर्दिः छर्दीच ॥
त्रीणिवांतरोगस्य ३ ॥ व्याधिभेदाविद्रधिः स्त्री
ज्वरमेहभगंदराः ॥ विद्रवं विद्रवणं दधातीति
घोरनादिः विद्रधिः स्त्री अयं चोदरांतर्गतस्रावांतः
पाकोगंडइतिस्मृतिः ज्वरयतिज्वररोगेचज्वरः
मेहयतिमूत्रयतिमिहसेचने मेहनंमेहः अथवामेहोबं
हुमूत्रतारोगत्वात् प्रमेहस्यावसरवज्ञमेहः शुक्र

रा॰
मु॰

२२४

मेहोमधुमेहश्चेतिबहुविधः भगंदारयतिभगंद
रोऽतिखच् भगंदरोगुह्यप्रदेशेबहुछिद्रस्फोटि
संसखेडरूपोव्रणभेदः ॥ अश्मरीमूत्रकृच्छ्रम्
॥ अश्मानंरातीत्यातोऽनुपसर्गेकः गौरादिः अश्म
रीसप्रस्तरगटिकोमूत्रविबंधोः अश्मरीमूत्रविबंध
मात्रे मूत्रेकृच्छ्रमस्मान्मूत्रकृच्छ्रं विबंधाविरोधात्
पर्यायपाठःविद्रध्यादिरोगभेदानांप्रत्येकमेकैकं
अश्मायोमूलहेनाम्नी ॥ श्लीपदंपादवल्मीकंके
स्त्रेविद्रधिप्रके एवैश्रकावयेत्रिषु ॥ इतःपरं
कावयेः एवैशाहात्रिगलिंगाइत्यर्थः ॥ रोगहार्य
गदंकारोभिषग्वैद्योचिकित्सके ॥ पापजंरोगम
वश्यंहरतीतिणिनिः रोगहारी अगदमरोगंप्राणि
नोकरोतिअणकारेसत्यागदस्येतिमुं अगदंका
रःपततह्रयेवैद्येऽरोषधेवसामान्येनवर्त्तते भिष
त्यइतिकंडूादित्वाद्यगंतात्किप्अतोलोपःवलि
यलोपेभिषक् भिषगविद्योभिषक्शास्त्रंवेत्ति
स्थीतेतद्वेदइत्यणवैद्यः चिकित्सतिरोगिणां
त्वचिकित्सकः पंचवैद्यस्य ५ ॥ वार्त्तोनिराम
यःकल्यः ॥ वृत्तिर्जीवनमस्याऽस्तिप्रज्ञाद्य
त्यादिनाणःवार्त्तःस्निग्धेत्पूर्वोतेनाल्पामयो
गोस्यनिरामयःकलासुसाधुःतत्रसाधुरितिय
कल्यः त्रीण्यरोगस्य ३ ॥ उल्लाघोनिर्गतो
जरात् ॥ लाघृसामर्थ्येतस्वर्णेरोगभंगोऽनुप
र्गात् फलेत्यादिनाक्तांतोनिपातितः उल्लाघःच
त्वभिरेवपर्यायइत्यन्ये एकमपिरोगोन्मुक्त
स्य १ ॥ ग्लानग्लास्नूआमयावीविकृतोव्याधितो
पटुः आतुरोऽभ्यमितोभ्यांतः ॥ ग्लायति
ग्लाजः संयोगादेरातोधातोरित्यादिनातस्यनत्वं

ग्लानिशाहारशेश्चाद्यविवाग्लानःग्लानिशीलःग्ला॰
निस्थश्चेतिक्स्नुग्लास्नुः द्वेरोगात्क्षीणादेहस्य २ ॥
आमयेति ॥ आमयोरोगोऽस्यास्तीतिआमयस्य दी
र्घश्चेतिविनिरीचौ आमयावी विकृतोरोगेणआत्मो
ऽन्यथात्वंव्याधिःसंजातोस्यतारकादित्वादितच् १
व्याधितःपटुर्दक्षेचनीरोगेइतिमेदिनिः तद्विपरी॰
तोऽपटुः आतुरइतिअस्वस्थत्वात्त्वरतेतुरत्वरात्
अतइत्युपधात्वःआतुरः अमरोगेअभिपूर्वात्क्तः
ह्यमत्वरेतिवेटिअभ्यमितः इडभावेअभ्यांतः अ
नुनासिकस्येतिदीर्घः सप्तरोगिणः ७ ॥ समौ॰
पामनकच्छुरौ ॥ पामाऽस्यास्तिपामादित्वान्नःपा
मनःकच्छुरोगात्तकच्छ्वाःफस्वश्चेतिरः कच्छुरः द्वे
विचर्चिकायुक्तस्य २ ॥ दद्रुणोदद्रुरोगीस्यात् ॥
दरिद्रातिदेहंदद्रुर्गतंकरोतिदरिद्रातेश्चोत्सप्रत्ययः
इकाराकारयोर्लोपेरद्वित्वेफान्तयोगात् दद्रु
ण्वश्चेतिनप्रत्ययेणत्वमेवदद्रुणः दरिद्राते॰
र्यालोपश्चेतिपाठात् रेफोकाराकारलोपेदद्रुरेक
रेफान्ततोऽनप्रत्यये एकरेफइत्यरोगयोगात् द्वे
द्वोपत्तावेत्यादिनाइनिःदद्रुरोगी द्वेदद्रुयुक्तस्य
२ ॥ अर्शोरोगयुतोऽर्शसः ॥ अर्शउक्तःअर्शोना
मरोगोऽर्शोरोगःतद्योगात्अर्शआद्यचिअर्शसः॰
द्वेअर्शोयुक्तस्य २ ॥ वातकीवातरोगीतु ॥ ॰
वातातिशययोगात्वातातीसाराभ्यांकुक्चेतिइ
निःकुक्चवातकी द्वेवातरोगिणः २ ॥ साति॰
सारोतिसारके ॥ अतिसारोऽतिद्रवविषनिर्गमः
सहातिसारेणवर्त्ततेसातिसारः तद्योगात्वा॰
तकिवत्इनिःकुकि अतिसारकी द्वेअतिसार॰
युक्तस्य २ ॥ स्युःक्लिन्नाक्षेचुल्लचिल्लपिल्लाः॰

पा॰
म॰

३३४
२२६

क्लिन्नेक्षिणि वाच्यमी ॥ श्लेष्मादिनावद्धनेत्रः क्लेदे
तद्योगात् चुल्लं चक्षुः तद्योगाच्चुल्लः प्रमानूं क्लि
न्नेपि चुल्लवत् क्लिन्नचक्षुषि च अतएवाह क्लिन्ने
क्षीणीति अक्षाणि नपुंसकानि अमी इति तत्पुंस्त्वेश
ह्यपेत्यया क्लिन्नस्य लप्रत्ययः चुलचिलपिलादेश
श्च चक्षुषीति लः चुलादयश्चादेशाः ॥ उन्मत्त उ
न्मादवति ॥ उन्मादो वायुकफतश्चित्तविभ्रमः तद्यु
क्तेउन्मत्तः नश्यमतीति निष्ठानत्वाभावः द्वे उन्मत्त
स्य २ ॥ श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ श्लेष्मयोगा
त् सिध्मादिभ्यश्चेति लच् श्लेष्मलः पामादित्वान्न
प्रत्ययेण श्लेष्मणः कफयोगात् इन्नेत्यादिना
निः कफी त्रीणि श्लेष्मयुक्तस्य ३ ॥ न्युब्जो भुग्ने
रुजा ॥ रुजा भुग्नः एवं प्रकृष्णाहीन्युब्जो वर्तते स
चएएवक्रत्वकारी रोगभेदः भुजन्युब्जा विन्यादि
नानिपातितः नत्ववक्रीभूत एषोऽधोमुखः पृष्ठ
घादिः यच्छान्तः विद्यात् तद्योगात्न्युब्जो न्युब्जः उ
ब्जुहाहृतः ॥ वृद्धनाभौ तुण्डिलतुण्डिभौ ॥ उ
न्नतनाभिः तुण्डिर्गोड इत्यनेकत्रितिपि तद्योगात् सि
ध्मादित्वाल्लच् तुण्डिलः तुण्डिवलिवटेर्भः तुण्डि
वतोप्येकदेशविकृतत्वेनानन्यत्वात् तुण्डिभः तुण्डिल
इति पाठे तुण्डादिभ्य इलच् द्वे गोण्डयुक्तस्य २ ॥
किलासी सिध्मलः ॥ किलासं सिध्म तद्योगा
दिनिः किलासी अर्शतस्त्यमच्यः सिध्मादित्वाल्लचि
सिध्मलः द्वे सिध्मलीयुक्तकुष्ठस्य २ ॥ अन्धः
अदृक् ॥ अन्धदृश्यपपाते चुरादिः अन्धतः अन्ध
यतीति पचाद्यच् अन्धं चक्षुस्तद्योगात् अर्श आ
द्यच् अन्धः अदृक् अचक्षुः द्वे अन्धस्य २ ॥ मूर्छा
लेमूर्तमूर्छितौ ॥ मूर्छायोगात् सिध्मादित्वल्लः

तन्वूपता पाश्चेति लच् मूर्छालः मूर्छा धातोः क्तः
आदितश्चेति इडप्रतिषेधः राल्लोप इति छलोपः ।
पूर्ववत्तत्वाभावः मूर्तः मूर्छा संजाता अस्य तारका
दित्वादितच् मूर्छितः त्रीणि मूर्छायुक्तपुरुषादेः
३ ॥ शुक्रं तेजो रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥
शोकति गच्छति स्रवति शोचति कामपीडया ने
न वा शुच शोके ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रक् शुक्रं ते
जयति तेजः इति लिङ्गतिजनिशाने अस्न् तेजः
रीणाति स्रवति री प्रस्रवणे अस्रुरीभ्यां तुट् चेति अ
सुन् रेतः ईज गति क्षेपणयोः एणतादि पूर्वोक्त क
र्मणि च बीजं वीरयति विक्रामयत्यनेनात्तेय
त् वीर्यं इन्द्रस्य पुरुषात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं इन्द्रलिङ्ग
मित्यादिना साधुः षट् शुक्रस्य ६ ॥ मायुः पित्तं
॥ मिनोति देहं क्षपणमिति डुमिञ् प्रक्षेपणे मि
नाति हिनस्ति देहं मीञ् हिंसायां एवं वजुणवाहृ
वापाजिमीस्वादिना मिनोति उण् मायुः मिनोति म
लान्वह्रस्वकत्वान्मायुरितिस्वामी अपि दत्याति गौ
बाहुलकात् ततस्तान तस्यापालितलोपाइति
बाहुलकात् कर्तरि क्तः अकारस्य वत्वीत्यादिना लो
पः अच उपसर्गात्तः इति तत्त्वोहितकारादेशः द्वे
पित्तस्य २ ॥ कफः श्लेष्मा ॥ केन जलेन फलति
के शिरसि फणति गच्छतीति वा कफः
श्लिष्यति नाम्नादि श्लिषेर्मनिन् श्लेष्मा द्वे श्लेष्मणः
२ ॥ स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ त्वचति संवृणोति
देहं त्वच संवरणे क्विप् त्वक् त्वचा वो च शाह्यास्तुः
वल्के चर्मणि पत्रके इति धरणिकोषात् असृजो
रक्तस्य धरा स्त्रयधारा अस्रग्धरा विश्वरूपरेति
त्वसर्वधरः ॥ द्वे चर्मणः २ ॥ पिशितं तरसं मांसं

पललं क्रव्यमामिषं ॥ पिशत्यवयवीभवति पि
शितं अवयवेतालयतेः क्रः पिशितं क पिशितं पि
शितमवनाशिनेति माधवात् तवति स्रवतेऽनेन तर
तेर्हिंवस्तवदसयूत रसं ३ पचयापचयौ मन्यते जा
तेऽत्र मननं जानेमनेर्दीर्घश्चेति मप्रत्यये दीर्घे च मां
मान्यते मांसं मांसम भवियतामत्रयस्य मांसमिहा
मुहे तेन मांसस्य मांसमत्वं कथितं एवं सिद्धिरिति
नैरुक्तः पाल्यते रक्ष्यते अनेन देहः पलरलयोरै
क्यादित्वात्कलच् पललं क्रम्यते ऽनुकं ऽण्यते क्रप
कृपायां गतौ पोरदुपधादिति पति नैरुक्तेः पस्य व
त्वे क्रव्यं आमिषं तिसमंतात् अभिलष्यक्री भवति मि
षस्पर्धायां उपसर्गबलात् इन्मे षवदः भिलष्यं काठे
इगुपधात्कः आमिषं जांगलं च पललं नानार्थे
इ आमिषस्य ६ ॥ उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तदल्लूरं
त्रिलिंगकं ॥ उष्वैरल्लमनुत्तमं शुष्कं च तन्मांसं शु
ष्कमांसं वल्लते संवृणोति संहृतं भवति वल्लवल्ल सं
वरणे जजिपिंजादिभ्यः ऊरोलचाविति सरः वल्लूरं
त्रियोगादेव वल्लूरा त्रीणि उत्तादिना शुष्कमांसस्य
२ ॥ रुधिरेऽसृक्लोहितास्रं रक्तं क्षतजशोणितं ॥
रुध्यते चर्मणा स्त्रियामिति मिरवद्धेः किरच् रुधि
रं स्रजति न त्यजति देहं धात्वंतरं वा किप् असृक्
ष्पोरसादिः रुलि पदांते नयस्ताहित्वात्कुत्वं असृक्
निपातनस्येष्टफलत्वात् असृग्भ्यां असृग्भिः न
स्तातिशोचमित्यसृक् इति सुभूतिः लोहितं रक्तं
वर्णत्वात् अस्यते क्षिप्यते रोगोपशमाय रक्त
ऽलमन्यत्रापीति रक्तं असृं रंत्यमथेत्तत्ताजायते
प्रादुर्भवति प्रकाशते क्षतजं ऽः शोणितं समशोणितं
शोणितालयादिः क्तः शोणितं सम शोणितस्य ७ ॥

उक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा ॥ धात्वने
कार्थत्वात् बुक्कते भाषते इत्येन मन्यते बुक्कभाषणे
वन् बुक्कनात् अतः पुंलिंगोयं स्त्रीलिंग इत्येके इति
स्वामी बुक्कास्त्री बुक्कः पुमानपि शोणितेऽपि
यां बुक्का बुक्कस्तु समयोर्हृद्योरिति रभसात् रु
क लिंगादिभिः बुक्कं नांते स्त्रीवमव्युत्पन्नमित्यु
क्तं उरस्यपि च बुक्का यो हृदयमानमेपि चेति त्रिकां
डशेषः बुक्कस्याग्रं मंसलीभूतं मांसं बुक्काग्रमां
सं इत्येकं नाम इत्यन्ये अपरे तु बुक्काग्रमेव हृद
यांतर्गतमांसविशेषपद्माकारं हृदयालोहयमाहुः
उक्तं च पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखं हृ
दयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् इति केचि
त्तु बुक्का हि चत्वारि एकपर्यायमाहुः हृदयं हृत्प्र
युक्तं मेदः इति मिद्यति स्निह्यति त्रिमिदास्नेहने ऽसु
नमेदः स्वजंत इत्यन्ये वपति वर्द्धते तन्मध्ये भवत्वात्
वसति प्राणिनो अत्र पचाद्यच् टाप् वपावमात् इत्या
तानसाहिमानिर्योसवसा वा यस्य पोषस्तथा अयंसं
हृतिमभेदात् गुडमांसस्य यः स्नेहः सा वसा इति वे
द्यः त्रीणि मांसप्रभवस्य धातुविशेषस्य ३ ॥ प
श्चाद्ग्रीवाशिरा मन्या नाडी तु धमनिः शिरा ॥ ग्री
वा ग्रीवाशिरा ग्रीवाशिरा पश्चाच्छब्देन कर्मधारयः ग्री
वायाः शिरा ग्रीवाशिरा पश्चादिति षष्ठीसमासे राजदंतादित्वे ग्रीवा
वायाः पश्चाद्भागे या शिरा सा मन्या मन्यते ज्ञायते ग्र
हः पश्चाद्भागेयाशिरामामन्या मन्यते ज्ञायते
ऽः खमनया संज्ञायां समजेत्यादिना क्यप् एकं ग्री
वायाः पश्चाच्छिरायाः १ ॥ नदति नल्यते बध्यते ऽन
या नाल बंधने बाडलकात् वसिवपीत्यादिना इञ्
नाडिः पक्षे ङीषि नाडी नडेः ऽस्वन्नाडः गौरादिङी
षू नाडीइत्यन्ये धमति शीघ्रयति जठराग्निं धमेः सौ

ना॰ मं॰

228

त्राह्नीस्यर्थोऽद्धनिवहतिः धमनिः वाञ्जीषिधमनी
सिनोतिकायंषिज्ञवंधनेवक्रसिवादेत्वादिः उंवेमना
भ्यासिवासाल्वकामसल्लकाइतिटल्वनालंवो
कमेदात् हेहेशेतेतिषतिशीऽेवक्रफस्वत्वंवेति
गतालव्याटिस्व शिवेनापिप्पलीमूलेस्याङमनो
चयोषितीतितालव्यादेवमसः त्रिविधाह्विकाथना
डीपकावायकवहाम्रपवाम्बत्रविहंपिनीम्रपवाङ्हू
इतिख्यातानाश्चयाग्राहारवाह्निन्यामामान्येननामो
ति २ ॥ तिलकं क्लोममस्लिकं गोडकिहेमलोहि
यं ॥ तिलतिस्निह्यतितिलस्त्वेहनेइगुपधात्
ततः कन्तिलकं क्लवतेत्वात् इक्वंज्ञाप्यवलतेक्व
इः फुडः स्फुडः उडः स्थुडः स्लुडः गतोक्लुडः इत्यनेमति
न् क्लेमल्क्लीवमदंतमपिसिंथपर्यायेडक्तं हेफस्
फस्इतिख्यातस्य २ ॥ समकं इच्छतियातिमत्ति
कं तुगतौपृषोदरादित्वात्ततः शिरोवेष्टयतित्व
परिवेष्टनेः चूपृषोदरादिः गोडं हेमलकमवहत्वा
कावस्वेहस्य २ ॥ केटतिनिर्गोतिकिटगतौ इगुप
धात्कः पृषोदरादित्वात्टकारः किहेमलतेधारय
तिहैवेगंधंमेचुमलः वमाशुक्लमस्तुनमज्जाकारी
एमूत्रविरामवोः श्लेष्मास्त्रहृषिकास्वेदोहाटशैते
लोमलाइति हेमलस्य २ ॥ म्रंत्रेपुरीतत् ॥ म्र
मतिनाडं पीडाम्रन्तुभवति म्रमरोगेम्रमियमि
त्वक् म्रंत्रतिवध्नातिकालाखंडादिम्रतिवंधने
तिवाम्रंत्रं पुरिशरीरं तनोतिनहिवृतीत्यादिनाषि
पू दीर्वेश्चम्रन्तुदात्तोपदेशेत्यादिनानलोपः तन्म
रीतत् म्रंत्रसाहचर्यात् क्लीवंत्वपुरीततः स्त्रियाम
तिवाचस्पतिः हेम्रंत्रस्य २ ॥ गुल्मस्तुप्लीहापुंसि
॥ गुल्मइतिगुल्यतेवध्यतेऽस्मात् गुडरक्षायांभी

मादयोपादानइतिमाधुः गुल्मः स्त्रेहस्त्वंतः प्रविश
तितीत्वाम्रयोगाच्चइतिवासि ह्यातौ च्छत्रत्वन्प्लीहा
त्रित्यादिनाकनिन् दीर्वेश्च प्लीहापुंसिस्तधेत्तावय
फाल्लीहेचवसंवडेइतिबालकान्यः हेकोतिवामपार्श्व
र्श्वस्थमांसखंडस्य २ ॥ म्रथवस्नसास्नायुः स्त्रियां
॥ वसांनयतितिनिविपतिवस्नसापृषोदरादिः व
लेशरीरमाच्छादयतिनकिवस्त्रचर्मेतत्समोति म्रम
गत्यादौमूलविभुजादित्वात्केशकं धादित्वात् पर
रूपत्वेवावस्नसास्नातिवमयावाडलकाउणस्ना
यः स्त्रियां महास्नायुस्तुकंडरास्नायकसंघातइति
वैद्याः हेनडइतिख्यातस्य २ ॥ कालाखंडयकृ
तीतुसमेइमे ॥ कालस्वात्कालेचततखंडंवेति
कालखंडं यमनंयमः यमंकरोतियकृत् पृषोदरा
दिः समेक्लीवलिंगे हेकोदेदक्षिणभागस्थमांसखं
डस्य २ ॥ करिजइतिख्यातस्य २ ॥ स्तणिकास्य
दिनीलाला ॥ स्रवतिपततिसृगतौसत्रेर्डचेति
रूकन्त्वकिंत्वेन्कुचहतिणिकादीवरिकोकनुपदे
हलीकेतिस्वामी स्यंदेतावश्यकेणिनिः स्यंदिनी
लालयतिप्राप्नमिच्छतिललईप्सायांचुरादिरचुटा
पूलला श्रीणिलालइतिख्यातस्य ३ ॥ दृषिका
नेत्रयोर्मले ॥ नेत्रेह्र्षयतिहृषवैकल्येहेतौणिच्
एवुल्टोषणांविस्रत्वेहकनि दृषिकाणुतादव्
ह्रः कृटिकादादितिङीपूद्ध्रषीचततः स्वार्थेकेवा
फस्वत्वेचदृषिकापिंचडकंनेत्रमलेदृषीतिदृषि
कापिचेतिवाचस्पतिः पकंपिचोडितिख्यातायाः
२ ॥ मूत्रंप्रस्नावः ॥ मूत्रयतिप्रस्नवतिमूत्रप्र
स्रवणेचुरादिरच् मूत्रंप्रस्रूयतेऽनेनस्नुप्रस्रवणे
प्रेडस्रवइतिवज्ञप्रस्नावः हेमूत्रस्य २ ॥ उच्चारा

वा॰
मं
२२५
229

वस्करौ शमलं शकृत् । पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री वि-
ष्ठाविशौ स्त्रियां ॥ उच्चार्यते त्यज्यते उच्चारः अ-
वरुच्चारावस्करौ इति लत्वं अवकीर्यते क्षिप्यते व-
स्केऽवस्करः इति खाद्रावस्करः शमयति मोदं
शकृतिशमिवहिभ्योलः शमलं शक्नोति निःसर्तुं
शक्तृयोबङ्गलमिति ऋन्दिति ऋत्प्रत्ययः शकृत् ।
गवते शतं करोति रूयते उत्सृज्यते वा गूः शहेः
पुरीषोत्सर्गो वा नीथं पृथं गूथं गूथं प्रोथ्या इति थक्
दीर्घत्वं च निपात्यते पृणं पिपर्ति मलं पाति पुरी
षिकस्तोति ईषन् उत्वरपरत्वे पुरीषं शामस्य पवा
हिनावावर्चति दीप्यते बहिः प्रकाशते अवस्तृवर्चः
उत्सितं वर्चः उत्सायो कन् स्वार्थे वा वर्चस्कं विश
भूमिं वा ङ्गलकात् ॥ मिकाशीत्यादिना थक् अपवे
श्वेवविष्टा विविधप्रकारेण उद्दहरेति ष्टति उपसर्गे
तिषत्वे वा वेवेष्टि मलनाडीविस्तारयामो क्विप् विड्
नव विष्ठायाः ५ ॥ स्यात् कर्परः कपालोऽस्त्री ॥ क-
ल्प्यते शिरोऽस्थनि समर्थो भवति कृपेः शीकरोऽद
रन् बाङ्गलकात् न ल्वाभावः कर्परः कं शिरः पालय-
ति अण् कपालः कपालो स्त्री शिरोऽस्थि स्यात्तयो
द्वे शकलेऽपत्ते इति मेदिनिः हे शिरोऽस्थिखण्डस्य
॥ कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ किंनामकसति
श्रोति अच् पृषोदरादित्वात् मलोपदीर्घौ कीकं
कीकसः क्रिमिजातो स्यात् पुंसि कुल्ये नपुंसकमि-
ति हंसांत मेदिनिः हंस्यांतमेव कीकसं कुले शरीरे
भवं साधु वा कुल्यं सजातीयगणो गोत्रे देहेपि कथ्यि-
तं कुल्यमिति विश्वः अस्यते क्षिप्यते इदमिति असु
सिभ्यां क्थिन् इति अस्थि जीर्णास्थिमात्रस्य ३ ॥
स्याच्छरीरास्थ्नि कंकलः ॥ ककि धातोर्बङ्गलका

त् कलपीभृणं कलन् कंकालः कमितव्यात्ये शिरो को-
वाकः कंको वा लाति कं कालः आत इति कः कंकल-
कलति विपति कलपि लस्थेपकमेण्णियांवामन्तृटि
न् शरीरास्थि संघातः त्वङ्मांसरहितः कंकालः प
कं १ ॥ पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका ॥ को वायुः शेते ति
ष्ठत्यस्यां जातत्वात् इति कः स्वार्थे कन् नीरं प्रत्यात्
कं वायुं कं स्रणाति केऽपरऽरु वास्येति उप्रत्ययपरत्वा
द्दृशाद्ब्रस्वार्थे कनि वा कशेरुका पृष्ठमध्यास्थि-
खंडस्य १ ॥ शिरोऽस्थनि करोटिः स्यात् ॥ के म-
स्तके रोटति दीप्यति आत्मानेऽहां लुहस्तेय इन्
करोटिः कं वा यं करोटति प्रतिहति वा एवं वत्करोटिः
हृदयाद्यस्थि तो वा यम्लत्र प्रतिहतेयातीति ङीष्
करोटी च करोटं चेति स्वामी हे शिरोऽस्थः २ ॥ पा-
र्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ स्पृशति संधि शुनष् चोष
ष्ठ इति स्पृशधातोः शुन प्रत्ययः गुणः स्वार्थे कन् पर्शु-
का स्पृशति पार्श्वस्थं शः शुन्ष् चोष चेति स्वोदे
श्रोणोकनि दीपपर्शुका हे पार्श्वस्थः २ ॥ अंगं
प्रतीकोऽवयवोऽपघनः ॥ अंगति शीला हिनाचल-
ति अणिगत्यर्थः अच् अंगं प्रतीयते ज्ञायते अवयवे
न प्रतीत एवं विदित्वाः किंकिणीकारयचेति कीक
न् प्रतीकः अवयौति मिश्रीभवति अवयविना
व एवं वी चेनेर च् अवयवः अपहन्यते अपघनो ग-
मिति निपातनात् अपघनः चत्वारि हस्ताद्यवयव-
स्य ४ ॥ अथ कलेवरं गात्रं वपुः संहननं शरीरं
वर्ष्म विग्रहः कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्त-
नुस्तनूः ॥ कलेवरं तस्मिन् ध्रियते उपयुज्यते कर्मणा
नित्यस्य कषेत्यतोपल्कुक् कलेवरं पतिकालेन ग-
च्छति गणः पूर्वनिबद्ध लेनांच्छेदसोविनिमारेशः

२३०
230

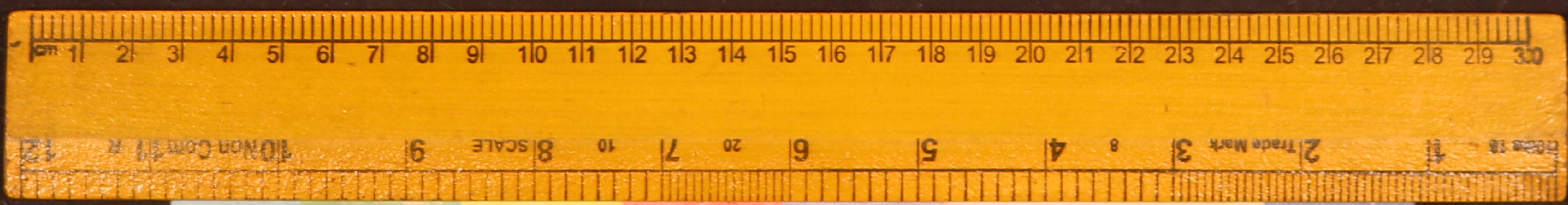
मागता वित्पतो बाणात्त्रं वपति बीजमुप्यतेऽत्रादिक
मत्रवावपेः टवापि वह्नि जनितनिधनेभ्यः अन्नवपुः
ष्टथिव्यादिभूतानि संहतीति संहतानि संभवं त्यक्त्वापि
करणोल्लुहूसंहननं शीर्यते रोगादिना शरणात्तेः
कूष्टूहकटिपटि शरीरादिभ्य ईरः शरीरं वर्षति श्लक्ष्णं
दिह्यते वा स्नानपानादिना देहमुसेचनेमनिनगः
णः वर्ष्मविविधोग्रहोज्ञानमत्र गहहहत्यादिना
क्तानेवपुविग्रहः चीयते संचीयते कललादिरूपे
णऽत्रादिनोपचीयते वा निवासचितिशरीरोपम
माधाने षादेशकइतिचज्ज आदेशकः कायः दि
ह्यतेऽपचीयते कालेन दिहऽपचये कर्मणि घञ् देहः
पुंनपुंसकलिंगः मूर्छत्युपचयं यातिक्तिरूढालोप
इतिच्छलोपः दीर्घः मूर्तिः तनोतिमासमथ्वंम भूषी
मूर्च्छरितनिधनिमसन्निभ्योऽउः तनुः योगिक
त्वेनाऽजातिवाज्ञोत्थऽरूकाद्यादशे त्वयोगिका
दपिप्रयोगात्तनुमावेणान्तजातिविवक्षायामूऽङ्कः
तनूः तनहतनुमनुपालयानुयांनीमितिमावः
वरतनुसंप्रवदंतिकुक्कुटाइतिभारविः अवपी
त्यादिनाऽसितनुः संतापितनुपेकमितिवामवटः
ञा प्रकारशदेहस्य ११ ॥ पादाग्रेप्रपदं ॥ पा
दस्याग्रेपादाग्रेप्रपदं प्रकृष्टंपदमस्माद्वा द्वे पादा
ग्रस्य २ ॥ पादः पदंघ्रिः चरणोस्त्रियां ॥ पद्यते
गच्छति पदरुजेत्यादिना घञ् पादः पद्यते गम्यते
ऽनेन हलश्चेति घञिवा पद्यते गच्छति क्विप् पत् प
दादीन्वेदिकानेके लौकिकानपि केचन तदिनो ज
योर्देहेरनादेशान्यरेविद्धिरितिनाम मीमांसायां प
द्यते गम्यते नेन खलोर्थे चेति विकरणादन्यतोपि
चः पदमिति सिध्यति अथवाऽनुदात्तोपदमेकवजं

मिति सामान्यज्ञापकं ग्रंथते नेनाह्निगातो वेत्तावः
यश्चेति ङिन्न ग्रंथिः वाऽऽडलकात ग्रंथ्यादयश्चेति
किन्न ग्रंथ्यादयोपकारश्चक्रुतिकृतः ग्रहोऽवेहोऽडु
हिणः संहर्षो ऽङ्घ्रीव वश्चनयः चरणः नेनलुट्
चरणः चत्वारिपादस्य ४ ॥ तदग्रंथीतु रिकेतुल
को ॥ तस्य चरणस्य ग्रंथीपरिहृत्यते गुल्फते ऽनं
याकटपरिवर्तनेक्त्वन् शिल्पिमंत्रयोरितिक्त्वन्
कटिकेइगुपधात्केततः स्वार्थेकानित्यत्वे गुल्फ्यं
तेत ऊस्यतेगुडेः फक्कगुल्फः कपिरिकादिगुल्फौ
द्वे पादग्रंथ्योः २ ॥ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः ॥ त
योर्गुल्फयोरधः पादस्य पश्चाद्भागः पार्ष्णिः पृष्य
ते प्रक्षालनकाले हरतात्पृषु सेचने पार्ष्णादयः
श्चेतिणिः पार्ष्णिः स्त्रियामपि पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः
पादमूले स्याद्धुतिनीकटाविति रत्तिदेवः पद्य
ते स्त्रियते विपादिका विनाशार्थं पार्ष्णिरिति स्वा
मी एकं गुल्फाधोभागस्य १ ॥ जंघा तु प्रसृ
ता ॥ कौटिल्ये यङन्तात्तु जंघान्यथा तोरन्योऽभ्या
पीतिङः यङो वि वेतिय ङोलुक्टिलोपः हापु
ञ्चेति गच्छति अनया हृते जंघ च श्चेत्यादि जंघा देश्यो
च वा जंघा प्रसरति स्म गच्छति स्म गात्यथा कर्मवा
तिक्त इति क्तः प्रकृष्टं तनेगमनमनया वा प्रसृ
ता ॥ द्वे जंघायाः २ ॥ जान्वूरुपर्वाष्ठीवदस्
त्रियां ॥ जनयतिगतिं जनजनने दृसनिजनि
चरिचटिभ्योञ्जण् जानुबंधविधानसामर्थ्याज्जनि
वध्योश्चेतिन वृद्ध्यभावः अर्धर्चादिना जानुः पुंलि
गोपि जानुमस्यश्त्क्लीयादिति स्त्रुसकतात उरुत्व
जानुजहोतीतिक्षतेः वास्त्रियामिति भिरभिधी
यते ऊरुः सक्थिः तस्य पर्वग्रंथिः ऊरुः पर्वग्रास्त्रियो

रा॰
म॰
२३९
२३१

गाहतिशायनेमतप् ग्रामन्नीवरादिस्त्रीत्वाणो
भावोमतोत्रत्वेचग्रीवत्वंपुंसिग्रीवान् ग्री
वंतोग्रीवंतः स्त्रीणिग्रीवादृइतिख्यातस्य ३ ॥ म
त्रिस्त्रीवेघुमान्नृरः ॥ मन्यतेवक्ष्यमत्रपंनमेते
मंन्यासिभ्योक्तिन्नसक्ति ग्रयंतेगम्यतेःनेनग्रोने
नूचेतिक्तः कृनादेशः कृकः कृकोंतेएेलोपश्चेति
क्तः कृकोंतेएेलोपश्चेतिडत्वं एकंजान्नुपरिभा
गस्य २ ॥ तत्संधिः पुंसिवंक्षणः ॥ तस्यकृतोःसं
धिःतत्संधिः वंक्षत्याकोःन्त्यावक्षणंकोक्षिकोत्स्व
स्वः बाङुलकाङ्गातोक्षेक्षः स्ववंक्षणोनक्षेषयत्या
लवदितिकल्पलताक्षेषः एकंभाउस्रीनामवि
कावोयत्रजायतेतस्य २ ॥ गुह्यंत्वपानंपायुर्ना
॥ गुह्यतिक्तंचनाक्तंचनाभ्यांक्रोडइतिगुप्यधात्वा
गुहंगूयतेक्षयतेनेनगुह्यदयइतिनिपातनात्सा
धित्वन्ये क्षदिग्राणोगुदेपान इतिस्यतेः पानयो
गास्पानं भुक्ताहारनिःसारणायावस्त्वतिपातिश
णादिकंक्तवापाजीत्यादिनाउन्पायुः स्त्रीणिवि
ड्गिंगममार्गस्य ३ ॥ वस्तिर्नाभेरधोद्वयोः ॥ व
स्तेआच्छादयतिमूत्राशयपुटंवस आच्छादनेइव
सिभ्योक्तिन्वस्तिः मूत्राशयपुटोवस्तिरितिरत्न
माला एकंनाभेरधोभागस्य २ ॥ कटोनाश्रोणि
फलकं ॥ कत्यतेआव्रियतेकटेवर्षावरणयोः पु
सीतिघः कटःफलकंचर्मतदाकारत्वात्श्रोणिः
फलकमिवश्रोणिफलकं द्वेकटिश्रानइतिख्या
तस्य २ ॥ कटिःश्रोणिःककुद्मती ॥ कत्यतेआवि
यतेइतिइःकटिः ततोङीषुकटीचश्रोणीतिसंहती
भवतिश्रोणन्तेसंघातेइतिरिजःश्रोणिः ङीषिश्रोणी
च श्रोणीभावाद्दलस्त्रगमनेतिमेघः श्रोणीतटंस्त्र

णतिकमितिपूर्वकविप्रयोगःककुत् इषोमत्तत्रा
काद्रत्वान्मांसपिंडोपिककुद्कद्मतौमाद्गतिशायेनम
तुप् अवपवादिभ्यइतिप्रतिषेधात् इयइतिवत्वे
नभवतिककुद्मती स्त्रीणिकट्याः ३ ॥ पश्चान्नितं
बःस्त्रीकट्याः ॥ स्त्रीकट्याःपश्चाद्भागोनितम्बः नि
तंतनम्यतेकामुकैःस्पर्शनसंमर्दादिनानुकांत्वाया
उल्वादयश्चेतिबःनितम्बः एकं २ ॥ स्त्रीकट्याःप
श्चाद्भागस्य ॥ क्लीवेतुजघनंपुरः ॥ स्त्रीकट्याःपु
रोभागोजघनं हन्यतेहनोजघचेतिक्तः जघ्यादेश
श्चजघनेभ्रंशोहन्यतेहनोयङन्तात्पचाद्यचिनेकंके
नलोपेवाचवर्गीयजकारादिकं एकंस्त्रीकट्याःसं
मुखभागस्य २ ॥ कूपकौतुनितम्बस्थौद्वयहीने
तेकुकुंदरे ॥ कूपाविवनिम्नत्वात्तइवार्थेकन् नि
तम्बद्वयस्थौ कूपकौ एष एवंशाटधोगतौ एकं २
कुंद्यतेकामिनामनुरागोयाभ्याकुदिआवरणेमङ्गा
दयश्चेतिऊरच् प्रत्ययेमलोपेद्विर्वचनिपात्यतेकु
कुंदरंनितंबभूमिस्कंदतिआहणोतिख्यातिप्रोतिपृ
वंवत्साधनेवा एकं २ ॥ स्त्रियांस्फिचौकटीप्रोथौ
॥ श्रविभागंस्फोटयतःस्फिकृस्फिटहिंसायांस्फो
टयतेश्चौरादिकात्क्विप् स्फिगादेत्वादिनानि
पातनात्टकारस्यचकारः स्फिचोप्रोथयतिपर्या
प्तेपूर्णंभवत्यत्रप्रोथपर्योप्तौमितिमंत्यांचःप्रोथः
कट्याः प्रोथौमांसपिंडोकटीप्रोथौकश्चित्तकटी
इतिप्रोथाविविचपूर्वगोवाह् स्त्रियांस्फिचौःकटि
प्रोथौकटीप्रोथौचमूलकाविविरभसः द्वेपुल
कद्वयस्य २ ॥ उपस्थोवक्ष्यमाणयोः ॥ वक्ष्य
माणयोर्भगशिश्नयोरुपस्थोवर्ततेउपतिष्ठते
रेतःसेकायशिश्नोत्रस्यास्तेतिकः उपस्थःउपस्थ

ग' म'

२३२

२३३

मर्थवोदित्वात्क्लीवमपि क्लीवेवाकृपाणिपादपस्था
निकर्मेन्द्रियाणि इति टहृक्षप्रयोगाः पर्के १ ॥ १
भगंयोनिर्द्वयोः ॥ भज्यते सेव्यते कामुकैरिति मि
खलो निकर्मेन्द्रियाणि वचेतिच वोधिन्यात्तभजेरपि
घः भगंगोवरसंवरेत्याहिनावकाराद्रजेरपिचद्वन्द्व
न्ये यौति शिश्रेन मिश्रीभवति योते श्रोणि वत्रियो
निःस्त्रीषियोनीव द्वयोरित्यस्य योनिनान्वयः द्वयो
नेःस्मरगृहंच २ ॥ शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी ॥
शश्नाति स्त्रीतेन गच्छति शशप्लुतिगतौ बाहुलकादिति नि
पातनात्तनक्डुउपधायाइत्वंच शिश्नोदितालव्यः
श्मश्रुश्मशानशिशुशिश्नेति शभेदात् मेहतिमि
वति मूत्ररेतसी अनेनामिहसेचने दाम्नीत्यादिना
ष्ट्रन् मेढ्रो मिहः करणेल्युट् मेहनं शुक्रापाते मति
पततिशेते हज्य शीज्यंगरूपं स्वाङ्गयोः फडेत्यम
निशेफः तस्य लेशेफः सांतके चित्तपडेति पठंति
तस्य लेशोपः न्यासकृतापि वनस्पतीत्यादिसम्बरा
लत्रेहज्य शीज्यंफडेत्यमनिफडशेफ इतिश
त्वादितं अनुन्यासकृता तत्रैव सत्रे अदंतोप्यय
मित्युक्तं रहितेनापि वप्यश्राक्रोशे इत्यत्र पुनाशे
फोषुनि शेपोदंतोप्युक्तं अदंत त्वेशेषपुच्छलो
लेषुनः संज्ञायामिति प्रमाणेन णत्वेन इण
शीहृर्भावत्वितिवनिःशेवः मेफूइत्युक्तेन तदेवं शे
फशोफसीशेपशोपशीशेवश्चेति पंचरूपाणि भवंति
चत्वारि शिश्नस्य ४ ॥ मुष्कोण्डकोषो वृषणः ॥
मुष्णाति मोषयति गोलकद्वयं शुक्रं वा मुषस्तेये
वृषिभ्यः कः किरिति कः मुष्कः अण्डयोः कोषः
भांडागारे अण्डकोषः वर्षति शुक्रं वाहुलकात्वृषेः
हृषिहषिमंडिनीधाञ्भ्यः कुइति कुः वृषणः श्रीणि

ण्डकोशस्य ३ ॥ पृष्ठवंशाधरे त्रिके ॥ पृष्ठवं
शस्याधरे योभागो त्रिभिरस्थिभिर्वेष्टितं संख्यायाः
संवेति कन्त्रिके पृष्ठास्थ्नः कुर्वो संधौ कुर्वो संधो
त्रिसंयहं त्रिकमिति स्वामी पर्के १ ॥ पिचंडकुक्षी
जठरोदरं तुंदं ॥ अपिचिनोत्याहारमिति बाहुल
कात्डमंतात्वंडः पृषोदरादित्वाहणोगमो लोप
श्चपिचिंडः सत्वपिचंडसेवेभोन्द्रपवज्जनइति कः
ल्यलतास्त्रेषादकारमध्योप्ययंपचंस्त्रेपिचंडः
अपिचामन्त्याहारं वाइति स्वामी कुष्णात्याहारेणा
संश्लिष्यति कुषः सिद्धेति कुक्षिः जनयत्यग्नि
नाल्वपृषणंजनेऽरच्छेररत्रिति बाहुलकात्तमर
तु पृषोदरादित्वात्दंत्यस्यहः जठरं जमत्याहारं
जठरमिति स्वामी उद्गृणाति उद्गच्छतिवायुरस्मा
द्गतौ ऊरहोरपृष्टाहारेणोद्गृणाति उद्गच्छतीति
पचाद्यचि वाउदरं त्वण्यते नोदिनात्पृष्ठेनेत्वणेष्
शेरो हिस्वइति निपातनात्तस्य प्रत्ययेकत्वेवं
त्वस्यचनत्वेरुं पंचोदरस्य ५ ॥ स्तनौकुचौ ॥
स्तनतः ताडणेनदयं कथयतः स्तनशाहेस्तनतो
विस्तारयतः अत्मानेवाच् पारस्करादित्वात्सुड्
स्तनौ स्तनन्ये तेबाल्लैरितिस्तनाविति स्वामी कुचः
तिसंकुचतिकुचसंकोचे कुचसंपर्चनकौटिल्य
प्रतिष्टंभविलेखनेष्वित्यतो वाइगुपधात्कः कु
चौ वक्तोकहोइरसिजौ च हेस्तनस्य २ ॥ चूचुकं
तुकुचाग्रंस्यात् ॥ कुचाग्रे स्तनहेतं हेचुइति अच्छ
कंकायति शिशुनापीयमानमिति स्वामी हचुको
नाकुचाननमितिरत्नकोषः पर्के १ ॥ ननाक्रोडं
भुजांतरं रोउवक्षश्चवक्षसु ॥ क्रोडति चनी भवति
कुडघनत्वेच क्रोडस्त्रियां क्रोडावक्षोमध्योद्भिन्ना क्रो

रा॰
म॰
२३२
२३३

डाङ्गयन्निवलतीतिनिःस्थामवाचकनांतेनश्रोत्रमन
उरस्त्वंरणत्वेवउरःवदतिप्रकाशतिसामर्थ्यंहृवरो
त्यादिनामसःवत्सं पुत्रादेउल्वकेवर्षेवत्सोवत्सेव
वत्सीतिरुद्रः वत्तिसामर्थ्यंवचेःसन्त्वेत्यस्मानिम
गागमेघत्वेऊत्वेववत्सः वत्सस्यचातेःतोऽस्मानिवत्स
मुत्यन्तो पंचवत्सः ५ ॥ पृष्ठंतुचरमंतनोः ॥
तनोर्देहस्यचरमंपश्चाद्भागःपृष्ठंपृष्यतेसिच्यते
केशजलेन पृषुसेचनेतिथपृष्ठंस्यप्रोषपृष्ठ
इतिपृष्ठेपृष्ठ एकं १ ॥ स्कंधोभुजशिरोंसोस्त्री
॥ स्कंधतेभावेणस्कंधःपृषोदरादिःकंशिरोदर
स्यतिश्रातोरुपसर्गेकःपारस्करत्वात्सुडितिस्कंधः
इतिवाभुजस्यशिरोभुजशिरः अमतिरुजतिमा
रादिनाबाहुलकात्सवदीत्यादिनासः अंसोद्वेस्त्र
तः अंसःस्कंधइतिसमेदात् त्रीणिस्कंधस्य ३ ॥
संधीतस्यैवजत्रुणी ॥ तस्यैवस्कंधस्यैवसंधीवं
सवक्षसोःसंधीजायतेप्रकाशतेबाहुरस्मात् ज
त्राटयश्चेतिकःजनेर्नकारस्यतकारःजत्रुजत्रुणी
एकं १ ॥ बाहुमूलेउभेकक्षौ ॥ कष्यतेस्पृश्यते
नहिंस्यतेकषशिषेतिधातोर्हिंसार्थःबाहुलका
त्सःयद्वाकःकसीतिकक्षःकक्षः द्वेबाहुमूलस्य २ ॥
पार्श्वमस्त्रीतयोरधः ॥ तयोःकक्षयोरधोभागः
पार्श्वंपर्शूनोपार्श्वोस्त्र्यांतत्समूहः पर्शूणांस्वजन्य
इतिणत्पार्श्वेतालव्यशे एकं बाहुमूलाधोभा
गस्य १ ॥ मध्यमंचावलग्नंचमध्योस्त्री ॥ मध्ये
भवंमध्यमंमध्यान्मः अवअवलंबनेतेनलग्नं
संबद्धेऽवलग्नत्यतःक्तः अवलग्नंमालम्बोशा
मोधत्रेःउणादयश्चेतिनिपातनात्साधुः मध्यशरी
रेविद्यमानत्वात् अस्यप्रतिकदस्यकारेवामध्यः

विलग्नंचमध्याङ्गे त्रीणिदेहमध्यस्य ३ ॥ द्वौपरौद्व
योः भुजबाहूप्रवेष्टोदोःस्यात् ॥ द्वौपरौभुजबाहू
द्वयोःस्त्रीपुंसयोः भज्यतेनेनेतिभुजः भुजन्युब्जा
वित्यादिनानिपातितःदाप भुजापाणिमंवेधात्
कचिदबाहूरपिभुजः वहत्यनेनवहिरहितलि
पाशिभ्यउरबाहुः वहेर्हेलश्चेतिवजितदाप्बाहा
बाहोःदंतोपि बाहोश्चभुजयोःपुमानितिहामो
दरः बाहोबाहूरितिसरतइतिदेशीकोषःदापि
दबाहाइतिसंवंधश्लेषः अस्याभुजाचप्रकर्षेणावे
ष्टयतिवेष्टवेष्टनेधुरादिःपचाद्यच्प्रवेष्टः दाम्य
त्यनेनदमेर्मोस्वदोःपहन्नस्मासेत्यादिनादोषश्ना
दृशोदोस्सोर्वेलान्मत्रवलेगारीयइतिवागुतिमते
दापिदोषाअपिदोषौदोषाचभुजोबाहुः पाणिहेलः
करस्त्वः ध्येतियनेजयनिचेहः बाहुदोषागुरुध
शोगोहंताजनपीडकइतिविदग्धमुखमंडने
चत्वारिबाहोः ५ ॥ कफोणिस्तुकूर्परः ॥ के
नसुखेनफणतिप्रसरतिफणगतौबाहुल्यादि
न् पृषोदरादित्वादिकारस्योत्वं कफोणिःकफ
णिश्चकफोणिःकफणिर्द्वयोरितिशब्दार्णवे कृ
दिकारादितिङीषिकफोणीकफणीचबाहुप
बाहुसंधेरत्निसंज्ञस्यपश्चाद्भागः कफोणिःकू
र्परत्वेःपृषमितिवनमालाकूरतिछिन्नोभवति
कुरुछेदनेबाहुलकात्शीकरवदरन्पुक्रागा
मः कूर्परः द्वेभुजमध्यग्रंथे २ ॥ कणिहिक्रोड इ
तिख्यातस्य ॥ अस्योपरिप्रगंडःस्यात् ॥ अस्य
कूर्परस्योपरिभागः आकसेप्रकर्षेणगंडत्येकदे
शोभवति गडिवदनेकदेशेः पचाद्यच्प्रगंडः एकं १ ॥
प्रकोष्ठस्तस्यचाप्यधः ॥ प्रकुष्यतेनिष्कृष्यते

रा॰ म॰

४

३३६

234

भुजाभरणमस्मात् कफोणिः कफोणिस्त्रिभ्यस्य कूर्प
कोष्ठः आमणिबंधात्कफोणेरधः प्रकोष्ठः पकं १
॥ मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥ ह
ष्ठेलीइतिप्रसिद्धः मणिबंधनेमणिबंधः प्रकोष्ठ
पाणेः संधिर्मणिबंधः तमारभ्यकनिष्ठापर्यंतं क
रस्यबहिर्मांसलोभागः कीर्त्यतेऽश्चिरत्नेकिरतेः
रूगहमर्हिंवामिबह्लिभ्योऽभचूकरभः करस्येत्य
चत्वापकसिद्धं न सर्वत्रेति बहिः शब्दयोगेन पंचमी
श्रायोभिविधौ पकं १ ॥ पंचशाखः शयः पाणि
॥ पंचांगुल्यः शाखा इव शाखा अस्येति पंचशा
खः शेते सर्वकर्माऽत्र परचूशयः समः शहोप्णत्रपा
णिः समः शयो हस्तइत्यमरमाला पणते व्यव
क्रियतेनेनेति बाइलकादत्यतिभ्यो पेतीत्यपा
णि हस्तकरोनाना त्रीणि हस्तस्य ३ ॥ तर्जे
नीस्यात्प्रदेशिनी ॥ तर्ज्यते ऽनया तर्जनेल्युडितः
र्जनी प्रदिश्यते ऽनया करणे ल्युड् प्रदेशिनी अ
शिपणयोरुहस्तैकोचप्रदेशिन्यत्वनेल्युटिति हे
अंगुष्ठसमीपांगुल्याः २ ॥ करशाखांगुल्यः
॥ अंगतिगत्यर्थः अंगति ग्रहणाय गच्छतित्र्यत
नं जीत्वरिः अंगुरिः बाङ्मूलहस्तेगुलीनां वा
अंगुलिः कफ्तिकावाहितिरूपौ च अंगुली अंगुरी
अंगुलस्त्वप्रकृत्यंतरं पवमानेऽंगुलस्तयवोम
हृत्यमरदत्तः अंगुलो ना यवमानमिति वाचस्य
तिः करस्य शाखाइव करशाखाः हे अंगुल्याः २
॥ पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी मध्यमानामिका चापि
कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ अंगतीति अंगुरी
ग्राहेकरेणाङ्कराणां अग्रे तिष्ठतीति अपिस्थइ
तिकः अंबेत्यादिना षत्वं अंगुष्ठः प्रदेशिनी प्राग्

क्तः क्रमप्रतिपादनाय पुनरुच्यते इति न पौनरु
क्त्यं मध्ये जातात्मध्यमा अनया किल ब्रह्मशिरश्छि
न्नमतोब्रह्महत्यावटित्वात्स्यानामग्रहणमयोग्यमि
ति अनामाङ्गाभ्याभ्यामिति ङाप् ततः कन् अना
मिका एवं अंगुल्यः पेलयाल्पेतिकनिष्ठा क्रमेणै
कैकं पंचांगुलीनां नाम १ ॥ पुनर्भवः करवहो
नखोस्त्रीनखरोस्त्रियां ॥ विच्युतोपि पुनर्भवत्यपु
नर्भवः पुनर्नवइत्येके करे रोहतीति करुहः
पश्यादिकः कररुहः नास्ति खमिन्द्रियं त्वगूपमत्रेति
नखः नभ्राडिभ्यः इति नाप्रकृतिभावः नखेन खर्वं यमेव
प्राणत्वात्स्वपदप्रहृतिनिमित्तं वा तिरस्यति प्रति
पादयतिनखरः नखरं त्रिषु इत्यमरमाला स्त्रियां
मपिनखरा चत्वारिनखस्य ४ ॥ प्रादेशताल
गोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ तर्जन्यादिभिः सहि
ते विस्तृते ऽंगुष्ठे यथाक्रमं प्रादेशादयः प्रदिश्यते
कथ्यते ऽनेन हस्तश्चेति घञ् उपसर्गस्येत्यादि
ना दीर्घः प्रादेशः प्रदेशश्च प्रदेशो देशमात्रे चतर्ज
न्यांगुष्ठसमितइति मेदिनिः मध्यमायुक्तें अंगु
ष्ठे विस्तृते तालः तलति प्रादेशापेक्षया प्रकर्षे
णति ष्ठति परिमाणमत्र तल प्रतिष्ठायां घञ् ता
लः गोकर्णप्रमाणत्वात् गोकर्णः त्रीणि क्रमेण
प्यक् प्यक् ३ ॥ अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वित
स्तिर्द्वादशांगुलः ॥ कनिष्ठासहिते ऽंगुष्ठे वित
ते वितस्तिः वितस्यते प्रादेशाद्यपेक्षयाधिकम्
त्रिण्यते प्रमाणमनेन तमु उपक्षेपे बाहुलकात्त
नेस्तिः स्यपवद्वादशांगुलयः प्रमाणमस्य तद्धिता
र्थेत्यादिना समासे द्विगोर्लुगनपत्ये इति मात्रचो
लुक् तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेरित्यच् द्वाद

ग॰
म॰
२२४
235

षांगुलः पुंस्त्वश्रुतेः पुंसि वितस्तिः स्त्री वितस्तिमस्मा
लायांमभूतिरपि स्त्रीत्वमाह टिप्पिस्त्र द्वे वितस्ते २॥
पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृतांगुलौ ॥ विस्ता
तांगुलिपाणौ चपेटादयस्त्रयः चंचन्त्सरन्नपिटति मे
घाता भवति चपेटः एषोटवादिः चप्यते सांत्यतेनेन
सांघात्यतेऽनेन वेति शाकादिभ्योऽटन् बाडलका
टे त्वं चपेट इति मधुमाधवी चपेटापि चपेटैष्वत्र वन्य
टः फलविपुले चपेटे पर्पटेपि चेति मेदिनिः तल
तिप्रकर्षेणाति इति एकोपे त्वयापवाद्यत्र प्रतलः
तले स्वरूपधरयोः क्रमेणेपि चपेटयोरिति विश्वः
मेहस्तमेरुवत् तलप्रतलौ प्रहस्तो हस्तः प्रहस्ता
द्वौ संहतौ संहतलः प्रतलौ वामदक्षिणौ २ ॥ द्वौ
वामदक्षिणौ प्रतलौ संहतौ मिलितौ संहतलउच्य
ते प्रतलद्वयं मिलितं संहतलः स्यादित्यर्थः संहतं
लातिश्रातइतिकः संहतलः प्रश्लिष्टे तले ऽत्र प्रत
लः न विसर्जनीयपाठे द्वौ वामदक्षिणौ पाणी संह
तौ मिलितौ वेत्तदा संहतलप्रतलावुच्येते एकं २
पाणौ निकुब्जः प्रसृतः ॥ निःशेषेण कुब्जो वक्रतः
पाणिः प्रसृताख्यः प्रसृतिश्च तिस्त्रयामी प्रसृतेः ज्ञा
ञ्जिवा एकं २ ॥ तौ युतावञ्जलिः पुमान् ॥ तौ
प्रसृतौ युतौ मिलितवंजलिः पुंसि अंजेरलन्वं जोल्या
द्दिनाञ्जलिः एकं २ ॥ प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः
॥ कफोणेरधः प्रकोष्ठस्तत्र विस्तृतकरेण सहि
तो हस्तो वर्तते स चतुर्विंशत्यंगुलः हस्तोंगुल
विंशत्या चतुरत्निस्तया च तस्करो दंड इति ज्योतिःशा
स्त्रे प्रकोष्ठे विस्तृतकर इति प्रथमान्तोपि पाठः ए
कं हस्तस्य २॥ मुष्ट्या तु बद्धया सरत्निः स्यात् ॥
सहस्तो बद्धया मुष्ट्या उपलक्षितो रत्निः स्यातस्त

नीत्यादिना द्वादशधातुभ्यो द्वादशप्रत्ययाः क्रिये
तेतन्नात्रेः कत्रिप्रत्ययः ककारः कित्कार्यार्थः धा
तोर्थेणादेशः रत्निः रत्न्यः रत्नी स्त्रियौ हस्तो बद्धमु
ष्टितांगुलीत्यमरमाला नारत्निः कफोणेर्हस्तो
सप्रकोष्ठे ततांगुलावितिरुद्रः एकं २ ॥ अरत्निः
लीनिष्ठकनिष्ठेन मुष्टिना ॥ निर्गता कनिष्ठा य
स्मान्नेन मुष्टिना विस्तृतकनिष्ठेनेत्यर्थः तदुपल
क्षितो हस्तोऽरत्निः स्यात् रत्निः सदृशोऽरत्निः सा
दृश्येन नञ् अरतेः सौत्रात् पास्यो हयइतिनिः अ
त्निरिति तु सम्भूतिः एकं २ ॥ व्यामो बाह्वोः स
करयोस्ततयोस्तिर्यगंतरं ॥ तिर्यक्ततयोः वि
स्ततयोः सहस्तयोर्बाह्वोरंतरमवकाशो व्यामः
व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन माङो मूलविभुजादित्वा
त्कः व्यामस्त्वाहृत्यनीभिः शावरधरवतिभिः कौ
त्रकोटंचरहस्तमितिलत्वे एकं २ ॥ ऊर्ध्वविस्तृ
तदोः पाणिः नृमाणे पौरुषं त्रिषु ॥ ऊर्ध्वमुपरि
विस्तृतो दोषौ भुजौ पाणौ च येन तावत्प्रमाणेन तथा
ताहृशः पुंसो यत्प्रमाणे परिमाणं तत्पौरुषं त्रिषु
यथा पौरुषं जलं पौरुषी यष्टिः पौरुषः सेतुः पु
रुषहस्तिभ्यामणिच्याण २ ॥ कंठो गलः ॥
कणति शब्दायते कंठः कंठः कंठे कंठी च स
मीपगलकंठे भुविष्णुकंठे विङ्गभेद्याः इति शाश्व
तः गीर्यते भक्षात्यनेन गलः पुंसि संज्ञायामिति
घः अथ विविभाषेति लत्वं ग्रीवाग्रभागोपि द्वे ग्रीवा
पूर्वभागस्य २ ॥ अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरे
त्यपि ॥ गिरत्यनया हूनिगरणे शेवायद्वाजि
ह्वाग्रीवाश्राद्वाः इति वन् प्रत्ययो गः परः ईकार
गुणोऽडागमा भावे पणादेशे चटापि ग्रीवा तणा

ग: म
२३६
236

टिवप्रत्यये एवं वक्रीवेति वा शिरोधीयतेऽस्यां क
मेणाधिकरणे चेति किः शिरोधिः स्त्री साहचर्या
त्स्त्री विश्राणमायति मतीमहृथ्या शिरोधिमिति मा
वः कंशिरोधारयति संज्ञायां भृतॄवृजीत्यादिना ख
चूविविफस्वः इति रूस्वे धापि कंधरा त्रीणि ग्रीवा
याः ३ ॥ कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा ॥ सा ग्रीवा रेखा
भिलिहभिर्यकाकम्बाकृतिः ग्रीवा कम्बुग्रीवाप
कं १ ॥ अवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ नवग्रते विभा
गंयाति नज्मवीत्र वटि विभाजने इत्यतो बाडलक
त ग्रहहृत्यादिना वटेरुः अवटुः साहचर्यात्स्त्री अ
वटुः घुटपीकृकाटिका घोटा इति वोपालितः घो
टेस्मोवाटिका तकतेय चूटापूर्वाटा कृकं कंठमट
तिएवल्कृकाटिका त्रीणि ग्रीवायाः पश्चाद्भागस्य
घाहू इति ख्यातस्य ३ ॥ वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमा
ननं लपनं मुखं ॥ उच्यते ऽनेन वचे र्ष्ट्रन् वक्त्रं अ
स्यते क्षिप्यते ऽस्मिन्नन्नादिकं कृत्यल्युटो बहुलमि
ति बहुलकादधिकरणे ऋहलोर्ण्यत् आस्यं आस
त्यनेन वर्णान् नित्यास्यमिति तन्मधुमाधवीवृत्ति
लभ्यं करणे ल्युट् वदनं तुडयति खण्डयति हि
नस्ति तुडितोडने पचाद्यच् तुण्डं आननं तत्र अ
नेति प्राणिति अनेनल्युड् आननं प्रजापतिना ल
पन्त्यनेनेति लपनं ल्युट् खनेरडिच्च टिलोपः मुख
गमस्य मुखं पूर्ववर्गे पृष्ठं प्राकृ खनो मृडुदात् श
ततो व्रुप्रत्ययो भवेत् प्रजाद्युत्पादयतः खातं त
स्मात् मुखं तुधा इति निरुक्तिकारः सरिता
निखेनिग्रन्त्योके सप्त मुखविवरे ७ ॥ कव
क्लीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ जिघ्रत्यनेन
घ्राणं गन्धवहा घोणा नाचनासिका ॥ जिघ्रत्यनेन

त्युट् घ्राणं वहतीति प्राप्नोतीति अच्च वहेति गन्धस्य वहा
गंधवहा कण्ठति भ्रमति गंधार्थे अच्च घोणा ना
सति शब्दायते णस शब्दे अच्च नासा णवुलि स्वा
र्थे कनि टापि इत्वे नासिका न सानस्या च घ्राणं ग
न्धवहा नासा नस्या च नासिका इति साहसां
कः कल्याणि घ्राणिनीव पंचनासिकायाः ५ ॥
ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ॥ उष्यते द
ह्यते कटुउष्णाद्याहारेण उषि कृषोत्यादिना ष्ठ
न् ओष्ठः उपरिवर्त्यधो वर्ती च ओष्ठः अधरो ऽप्येवं
धरति धरः न धरः अधरः न किंचिद्धरते शक्नोति
इत्यर्थः ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ ओष्ठाधरौ प्रत्ये
कं द्वयोरपि ओष्ठादिवत्वं प्रत्येकं द्वयोरपि मा
विवक्षरसि किंचिल्लोष्ठः इति अतप्व ओष्ठाधरो
धरोष्ठ इति प्रयोगः रदनानां छाद्यते ऽनेनाभ्या
मिति पुंसीति घः छादेर्घे इति फस्वः रदनच्छ
दौ दशनानां च्छादनसामर्थ्यात् वाससीव
सी स्व दशनवाससी चत्वार्योष्ठाधरयोः ४ ॥
अधस्ताच्चिबुकं होनीर्इति भाषा अधस्ताद्धो
भागः ओष्ठादधः चिबुकं चीयते मुखशोभार्थं ची
ह अश्रावानन्देवरण्योमिति ड्डाविश्वात् डुः एष
रादिः स्वाद्धणो विकारः चिबुततः कन् चिबुकं अ
धस्तादधरोष्ठस्य चिबुकस्य चिबुकं तथैव निग
माख्यकोषः एकं १ ॥ गण्डौ कपोलौ ॥ ग
ड्यते वदनैकदेशतां गच्छतः गडि वदनैकदेशे
अच् गण्डो पुल्लमहत्वेकं मुखे पुल्लतो महत्वं नय
तः कर्मण्यणकेन नलेन पुल्यते महत्वं नीयते
वा वज्र काळ्येते प्रसाध्येते वा कपिः सौत्रो धातुः
कपिगण्डिकलि भ्यः ओलच् कपोलः अत्र द्विवम

पां॰
मं॰
२३९
237

तत्रैकपोलस्य विभूषणमित्यादिदर्शनात् देक॰
पोलदेशस्य ॥ तत्परौ हनुः ॥ ताभ्यां कपोला॰
भ्यां परोऽधोभागो हनुरिति कठोरमपि दन्तं श्रूयते हि
हीत्यादिना तः हनुः पुंसि यत्र तं भाष्योक्तेताता॰
यैते इति सुभूतिः तत्पराविति पाठे हनोः स्त्रीत्वं॰
हनुरिति प्रकृते द्वयोः कपोलावयवे इति मेदि॰
निः पुंस्यपीति स्वामी पुंयोगे कर्णे हनुनपुंस॰
केशश्मश्रु तालु वगुहे चेति वररुचिः पञ्चकं १ ॥ र
दनाद्दशनाद्दन्तारदाः ॥ रद विलेखने रद्यते वि॰
लिख्यते दश्यते वाऽमीभिरिति ल्युट् रदनाः पञ्चे
दशनाः दंशो दशने इति निर्देशान्नलोपः दाम्य
तिकठोरद्वव्यं शमयति दमेर्तन्मोवितनण्यो॰
क्त्ववतेन्द्र दन्ताः रदन्तीत्यच् रदाः ॥ चत्वारि दं
तस्य ४ ॥ तालु तु काकुदं ॥ तलप्रतिष्ठायो
बाडलकाड्ण तालुत्वि रस्वलइति नरतेजेण
रेफस्य लइतिवा ताद्यते जिह्वयानडमाद्योते
चुबुकादिःमितकादित्वात् कःडलयोरेकत्वमा
णाद्या ककुदेनिश्वोष्ट ककुदे शिरः तत्र भवं अ॰
णकाकुदं द्वे ताल्वनः २ ॥ रसज्ञा रसना जि॰
ह्वा ॥ रसं जानातीति रसज्ञा रसमास्वादयति
नेत्यादित्वात् ल्युः रसनाकमेः सौत्रात् रसितवि॰
कहन्त्रे कतिति कचिचारसनेव रसनेन्द्वदनेध॰
नो जिह्वायां तुनपुंसि स्यादिति मेदिनिः एतए॰
वपि त्रेनहनेरसने सितापि इति नैषधः ताल॰
कास्य अपिरेत्वाश्चेत्याहो जिह्वायां तुनपुंसि स्यादि
ति मेदिनिः अतएव पित्रेन हनेरसने सितापि
इति नैषधः तालव्याश्च पिरेत्वाश्चेत्याहो जिह्वा
योरसनात थेस्वकेरियं तालव्यारे तमध्यारसने

त धुनोत्यादेरसत्तायात्तयोः स्त्रियामिति रभसः
लिहंति रसानन्यया लिहः पूर्वेति जिह्वा ग्रीवादेरितिव प्र
त्ययः आदेर्जत्वं निपातनात् जिह्वा जहातेः वप्रत्य
ये द्वित्वे आकारलोपे वा जिह्वा लोला च श्रीमति
नयाः ३ ॥ प्रान्तावोष्ठस्य सृक्वणी ॥ ओष्ठयो॰
रीमदहितौ प्रान्तावेतौ सृक्वणी ओष्ठस्य प्रान्तावे॰
कवचनं सृजतो लाद्विडलकात् शश्वदाद्यितिना
हिना निपातितः सृक्वणी क्लीबमिति सुभूतिः प्रा
न्तावोष्ठस्य सृक्वणी क्लीबकाण्डे मरन्तश्च मह्या॰
सृक्वायशोभितो नरसिंह इति कल्पलताक्षे
पात्कद्वयं स्मितस्य संभावय सृक्वणकाणानिति
श्रीहर्षप्रयोगात् कारयकेव नमन्योगाद्द मेन्ता॰
दित्यलोपेन सृक्को द्वैवेव विशेषचत्वारिंशश्चवज्र
तादितिवचनात् द्वन्द्वेते क्लीबे सृक्कमपि सृक्वणी॰
स्त्री द्वन्ताच सृक्वणी प्रान्तमसृक्व प्रदिग्धं प्रलेलि
हानो हिरण्यकशिपुरिति पाणिनेः सृक्वणी इतीह॰
तमपि क्लीबे वा दिशा हूवरिस्रक्वेः सृक्वशाह्रो॰
क्रक्रीकाचान्तोऽपि क्लीब इत्यपरे सक्रन्दिस्थिरदिपिसृ॰
क्षितघावात्रिस्यादित्यरुणः पञ्चकं १ ॥ ललाटम
लिकं गोधिः ॥ ललति विलसति तिलकादिकं॰
अत्र ललतीत्यस्मिन् तिलकादिकं वाललविलासे॰
ललई ष्मायां वातरणदयोर्डलमित्याद्वदिति स्वा
गं प्रकृत्यमपश्यमित्यत्र स्वरस्त्रेजिनेन्द्रः ललत्य॰
ग्रालंकाति तिलकादिक) मेललः ललस्वइललति
लकोऽत्यत्र ललाट इति स्वामी अल्यते भूष्यते अ
लभूषणौ डलयोरैक्यादिकन् अलिकं अली
कंच अलीकमन्यत्तेपिचेति कात्यायनः अलिकं
क्लीबे ऽमध्यमितिराजदेवश्च गावौ नेत्रे मतमोर्॰

पीयतेऽस्मिन्त्रिकिः गोधिः गोधिभालो मस्तकांशो व
इति त्रिकाण्डशेषात् पुंलिङ्गः गुध्यते पटेनावेष्ट्यते
गोधिरिति स्वामी त्रीण्यलिकललाटस्य ३ ॥ माल
स्य ॥ ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ॥ नेत्राभ्यामूर्ध्वं
भागौ भ्रुवौ भ्रमतो नेत्रोपरि भ्रमेर्डूरिति डूप्रत्ययो
भ्रुवौ एकं १ ॥ कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं ॥ नासो
परि भ्रुवोर्मध्यं कूर्चः कूर्चशीर्षमित्यत्र प्राप्तं को ए
कं १ ॥ तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥ अक्षिपुत्तलि
कातारकाख्या च प्राप्तं का कनति दीप्यते कनीनि
ष्ठो बाकुलकादीनन्न गौरादिः स्वार्थे कन् कनी
निका द्वे अक्षिपुत्तलिकायाः २ ॥ लोचनं नयनं
नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी दृग्दृष्टी च ॥ लोच्य
ते एभिः करणे ल्युट् लोचनं नयनमीक्षणं च वि
लोचने चनीयते प्राप्यते रूपमनेन दाम्नीत्यादि ना
ष्ट्रन् नेत्रं आचष्टे कथयति विज्ञापयति रूपं चष्टे
रुस् चक्षुः अश्यां वा व्यश्नुते एव पि विषयान्नित्यक्षि
णी उस् च बाकुलकाच्च व्यो जायते शः अश्नुते र
श्मिभिर्व्याप्नोति रूपं वा इक् अश्रे शे क्सिः अक्षीति क्सिः
अश्नोतेर्नासिवत्वे ष ढ इति कत्वं अशेः ईशा प्रत्ययो
तिषत्वे अक्षि अक्षिणी इति अश्भ्यां संज्ञः अक्षीति स्वा
मी दृश्यतेऽनया क्विप् दृक् क्तिन्प्रत्यये दृष्टा दृष्टिरिति
पदे क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वं दृक् क्तिनि दृष्टिः अष्टौ
चक्षुषः ८ ॥ अश्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमस्रु च ॥
अश्नुते अश्रु नेत्राम्बु नेत्रादि त्वाडुः अश्रु तालव्यं
तं हितीयमस्तु पट्टं हेत्यांतेरुच्यते रुद्यते इदमिति
करणे ल्युट् रोदनं अस्यते क्षिप्यते बाकुलकात् स्फा
यी तिरक् अस्रं हंत्यस्तं प्राचनेत्यत्र हीमसैहिषात
ये पितां चमस इति माघशेषात् अश्रुणस्तु मसहस्रेषाह

त्यसंजगादे वाश्रमस्रुक्षाणि स्त्यक्षमेदात
करलोके च्छु तालव्यशामपि पंचाश्रुलात तालव्यशाअ
पांगानेत्रयोरंता ॥ नेत्रयोरंतौ प्रांतौ अश्रुस्तलाः ५ ॥ अ
ज्ञवेनाऽपक्ष्माङ्गमंगतः अव बाह्यावित्यर्थः अपांगो अन्ये
पक्ष्मादंगादपांगाविति स्वामी एकं नेत्रांतस्य अपश्र
कटाक्षोपांगदर्शने ॥ कटमक्षतदृशमतिअत्रकः १ ॥
टाक्षः कटतो वक्रं गच्छतोऽपि कटेश्रविणोश्रेतिक
विक्षणा काक्षाविति समासात्कारोऽपि अपांगेनदृ
ष्टं नेत्रत्रिभागाख्यं एकं १ ॥ कर्णशब्दग्रहौ श्रो
त्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ कर्णोतिशब्दान्नेक
जः कृवृदृत्यादिना नन् कर्णः शब्दो गृह्यतेऽनेन
ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च इत्यप् शब्दग्रहः श्रूयतेऽने
न श्रुणोत्यनेन नष्ट्रन् क्तिन् ल्युडसः श्रोत्रं श्रुतिः
श्रवणं श्रवः प्रज्ञादित्वाणि श्रोत्रं च श्रमनिश्रवः सोन
त्वक्वित श्रोत्रस्थाने पुंसी निपातः षट् कर्णस्य
६ ॥ उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियां
॥ उत्कृष्टांगत्वादुत्तमांगं श्रीयते केशैः श्रीयतेऽ
स्मिन्नितो शिरः किप्त्वेत्यादिना शिरादेशः शिरः देह
श्रितो वेति वा शृणाते कृपिदं लिश्भ्यः किदिति अ
सुन् अतः इत्वरत्वे शिर इति संभूत्वादयः शी
र्यते जरसा शिरः इति स्वामी कंदभूषणकाव्या
लंकारे उक्तं शिरो वा च शिरो दंतः रजो वा चीरजा
लख्या निचकं ते शिरो वा डो णिः रथ्या पादरजोपमाइ
ति शृणोति शाद्रवदतिशृहिंसायां बाकुलकाद्यतो
णिषप्रत्यये किप्त्वेति किवा कृणभावे इत्वरपरत्व
दीर्घत्वे शीर्षं कमारशीर्षयोरिति निपातनाद्वा
ष्ठिन्वे नाऽनेन श्रियते मृदुः श्वन्नुक्षित्रित्यादिना
कनि मूर्धभावे मूर्धा निपातितः मस्यते परिमीय

२३८
238

ग॰
नृ॰

२३८
१२१

तेमस्तिभातोर्बाडलकात्तहोषिहच्याः क्तः स्वार्थेकन्
मस्तकः कंवरांगनानार्थे पंचमस्तकस्य ५ ॥ चि
कुरः कुंतलोवालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ चिकु
चयेकुरश्छेदनेचिन्वन् वर्धमानेच्छिद्यतेचिकुरः ।
पृषोदरादिः चिहुरः प्राकृतेकस्यहादेशात्तसेस्का
तेपीतिडगाः कुंतलामूर्धजास्वस्वाच्छिकुराश्छिड
गाः कचाइति कुंतंकुंतलाआकारंलातिकः कुंतलः वा
लः प्रावृत्तः कच्यतेबध्यतेसावितिकचवंधनेपुंसी
तिचः कचः चकत्वात्मानमितिअजित्यन्यः केमस्त
केशेतेति एति अन्येभ्योपीतिडः तस्रुकषेकृत्यन्त
कुकेशः शिरसिजश्चशिरसिरुहतिकः शिरोरुहः
षट्केशस्य ६ ॥ तद्वृंदेकेशिकंकैश्यं ॥ केशस
समूहेश्चवितेत्यादिनाठक्केशिकेकेशाश्वाभ्यांय
ञ्छावन्यतरस्यामितियञ्केश्यं द्वे २ ॥ अलका
श्चूर्णकुंतलाः ॥ चूर्णाः भंगरकाः केशाः अलकाः
कर्हेवादिलोटः चूर्णितस्यकुंतलाः चूर्णकुंतलाः न
हितत्वन्यस्यतइत्यन्ये अलंतिभूषयंतिमुखमअ
लच्च भूषणोक्तजादिभ्योवुन् अलकाः क्लीवेपि
स्वभाववक्राण्यलकानितासामितिभारविः वक्रे
वाख्याः कुरलाश्च पक्षे १ ॥ तेललाटेभ्रमरकाः
॥ अलकाएवप्रलम्बतयाललाटेवर्तमानाःका
स्यांश्चलत्वाच्चभ्रमरप्रतिकृतित्वाद्भ्रमरकाः स्वा
भाविकाः कल्पितावेति पक्षे १ ॥ काकपक्षः
शिखंडकः ॥ काकपक्षाकारत्वात्काकपक्षः
शिरसिखंड्यतेशिखंडकः पृषोदरादिः तालव्या
दिः शिखंडोत्तशिखावर्हौ इति तालव्यादौ रभसः
शिखंडकशिखंडकाविति वाचस्पतिः स्मृती
हेत्वत्रियकुमाराणांशिखापंचकस्यशिखात्रय

शेत्यन्ये उक्तंच बालानांतुशिरःकार्येत्रिशिखंडमुं
डमेववेति अन्येतुसामान्येनचूडायाइत्याहुः द्वे
त्वत्रियकुमाराणामुपनयनकालेकृतानांचूडाना
मित्यन्ये २ ॥ कबरीकेशवेशः ॥ केशानांमा
ल्यानांबंधविशेषश्चवेशः किंशिरोरुहाणांत्याख्यास्य
ति जातुपटीत्यादिनाङीष्कबरी कबरनिर्देशाट
पंबाधित्वाश्च पक्षे १ ॥ अथ धम्मिलः संयताः
कचाः ॥ कुसुमगर्भमौक्तिकपद्मरागतिलका
दिनाबहिः संयतः बद्धः केशकलापोधम्मिल्लइति
स्मृतिः कुर्धमिल्लतिइगुपधात्कः पृषोदरादिः ध
म्मिलः पक्षे १ ॥ शिखाचूडाकेशपाशी ॥ शि
खाप्राग्वत्चुडसंवोटने चुरादिः भिदादिपाठाट
ङ् इत्वंटकारस्यदीर्घत्वंच चूडाअल्पः केशकला
पः केशपाशोअपचयेगौरादिङीष् श्रीणिशिरोम
ध्यस्यचूडायाः ३ ॥ व्रतिनस्तुसटाजटा ॥ शिखे
त्येव व्रतिनोजटासटास्यात्तजन्यतेउत्पाद्यते जं
नेर्ह्लोलोपश्चेतिटप्रत्ययोन्त्यनकारलोपश्च जटा
जटतिसंहतीभवति जटझटसंघाते विना सट
तिअवयवरूपभाति सटअवयवे चुरादिः सटाहं
त्यादिः सटासांत्वकृतेसिंहादितिहेत्याराकृष्ण
भेदः व्रतिनइतिप्रायिकमन्यस्यापिव्रतिनामिति
पाठः कोटीरस्तुजटासटेतिरभसः पक्षे १ ॥ १
वेणिप्रवेणी ॥ वेण्यते अपसार्यते वेणृगतेतोइः
वीयते अपसार्यते वीधातोर्हिविभ्योनिरितिनिः
नैरुक्तेनत्ववेणिरितिस्मृतिः अन्योपसर्गानिर्ह
र्थेप्रवेणिः द्वृपरणिभेरणिः करणिश्रेणिवे
णयइतिस्त्रीप्रकरणेनिगमान्त्रीवेकृदिकारादि
तिवाङीष्वेणीप्रवेणीच द्वे प्रोषितभर्तृकादिधा

ग॰
मं

२४०

240

ष्ठेमालाकेशरचनाविशेषस्य २ ॥ शीर्षण्याः शिर
स्योविशदेकचे ॥ विशदेव्यक्ते तैलादिना संश्लि
केशिरसिभवः शीर्षण्यः शिरस्यः शरीरावयवाद्य
त् शीर्षण्श्छन्दसि इत्यत्र वा केशेष्विति शीर्षण्या
देशः हेस्वतः स्नानादितो वा निर्मलस्या न्योन्या
संसक्तस्य केशस्य २ ॥ पाशः पक्षश्च हस्तश्च
लापार्थाः कचात्परे ॥ कचादित्यर्थनिर्देशः तेन
कचात्कचपर्यायात् परेस्थिता पाशादयः कला
पार्थाः समूहार्थाः शोभनार्था वा पाशः सौत्रः के
विल्लपशबंधने इति धातोरौपदेति तनो वज्रपाशः
शोषोप्रात्तन्नार्थौ केशपाशः केशपक्षः केशहस्तः
प्रशंसावचनैश्चेति समासः ॥ तनूरुहं रोम लोम
॥ तन्वां रोहतिमूलविभुजादिभ्यः कः तनूरुहं ङ
स्वांतो णपदे पिबाम नशेत तनूरुहाणापि ह्नर्ष इति मा
घः यौगिकत्वाद्धि हंगरा जोगरुहैरितिमाघः ओम
न् लोमन्सामन्निति निपातितः इति व्योमारस्य
तिरुहेमेनिन् हलोपश्च रोम कपिरिकादित्वात्
लत्वे लोम त्रीणि लोम्नः ३ ॥ तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमु
खे ॥ पुंमुखे पुरुषस्यास्ये तेषां वृद्धौ सत्यां तल्लोमा
नि श्मश्रूच्यते श्मन्मुखमिति श्रुतिः श्मनि श्रू
यंते उपलभ्यंते नखादयश्चेति निपातनात् डुः शीते
शाश्यश्चेति तद्भूत्वा दयः श्मन्मुखे श्रयति श्मनि
श्रयते वा श्रयते डुन्निति डुः निवाचयश्मश्रुरश्मश्रु
वर्णोदेशना इति कापिस्यं जनेनानार्थे पके २ ॥
आकल्पवेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं ॥ आ
कल्पनमाकल्पः वेवेष्टि व्याप्नोत्यंगं पचाद्यच् वे
षो भूषेन्यातः विशंतिनेत्रमनां स्थाने तिवा अधि
करणेघञ् वेशस्तालव्यांतश्च वेषो भूषेन्यांतमा

लव्यांतश्चेति प्रातुक्तेनयति विभूनेः नायकः तस्य
पथः कामतनना दिव्यवहारात् अनपेते धर्मपथ्य
र्थेन्यादिनायत्तनेपथ्यं नेत्रयोः पथ्यंनेपथ्यं वस्त्रा
दि शोभाइतिस्वामी प्रतीके स्त्रीपुंसयोः व्यंतेक
र्मप्रतिकर्म प्रकर्षेणसाध्यते तन्यते शोभा ऽनेन
लुह्प्रसाधनं पंचालंकारादिकृतशोभायाः ५ ॥
हर्षौते त्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्चमंडितः ॥ प्रसा
धितो लंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः विभ्राड् भ्राजि
ष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया अलंकारस्त्वाभ
रणं परिष्कारो विभूषणं मंडनं च ॥ हर्षौ ते इत्या
दलंक्रियांतं मार्धपद्यमित्येवं कविदेवपुस्तके दृ
श्यते तत्र स्वगमार्थमेव अलमिति अलंक्रियते
नेनेनघञ् अलंकारः एवं परिष्कारः संपर्येभ्यः
तिहृष्टपारिनिविभ्य इत्यादिना षत्वं शोषेभ्यः कर
णेल्युट् कृधिमंड्यर्थेभ्यश्चेति कर्तरि यक्रहवा पंच
हारकेयूरादेः ५ ॥ अथ मुकुटे किरीटं पुंनपुंस
कं ॥ मंकयति मंडयति मकि मंडने मकेरुटन्
नलोपश्चेति उटन् नलोपावितिन्यासकारः मु
कुटमेकोकारं मकि लक्षिभ्यां कुटन्निति कुटनि मु
कुटमिति हरभणते इति उकरणोत्तमः मुकुटेष्टु का
रं वरह विमते इन्द्रापिद्युकारमेवकिरति विपति
व्योस्वर्णरत्नमयत्वात् कृत्कृपेः कीटन् किरी
टं मुकुटं कुटते मुकुटं मौलिनोनार्थे इति स्वामी २
हेशिरोलंकारभूतस्य मुकुटइतिख्यातस्य २ ॥
चूडामणिः शिरोरत्ने ॥ चूडाशिखातत्रस्थित
त्वात् चूडायामणिः चूडामणिः शिरसो रत्नंशिरो
रत्नं हेमुकुटे चूडाशिरोरत्नस्य २ ॥ तरलो हार
मध्यगः ॥ तारं लाति आत इति कः तरलः एषो

रा॰
मं॰

२४१

241

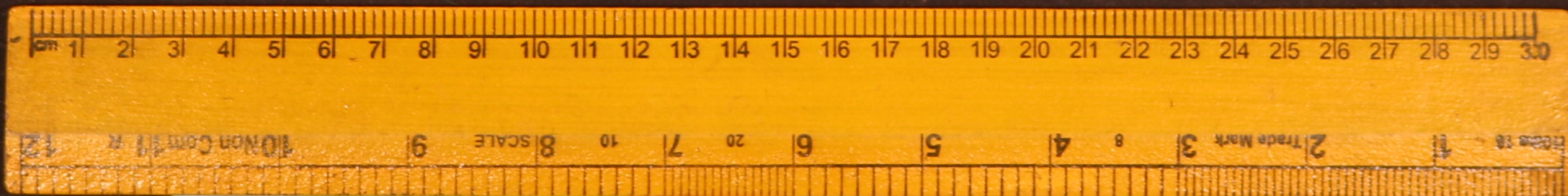
द्वारादित्वाड्ढवः तरतीति तरलः इति स्वामी एकं
हारमध्यस्थनायकमणेः नायकोनालार्थे १ ॥ बा
लपाश्यापारितथ्या ॥ बालपाशायकेशबंधाय
हिता शोभाकरत्वात् प्राग्दितायत् बालपाश्या
रितः सर्वतोज्योतिर्मयत्वात् तथाभूता परित
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च कर्मणि ष्य
पारितथ्यं तद्योगात् अर्शआद्यच् पारितथ्या द्वे
सीमंतस्थितायाः स्वर्णादिरचितायाः २ ॥ प
पाश्यालल्लाटिका ॥ पाश्यते बध्यते पाशबंधे
चुरादिण्यंतात् चोयत्तर्पयण अल्पविज्ञातत्वात्
पत्रमिव पाश्यापत्रं पाश्याललाटस्या लेकराणां
णि ललाटात् कन् लेकार इति कन् टाप् इत्वं लला
टिका द्वे सीमंतिकातोन्यस्य स्वर्णादिरचितलला
टाभरणस्य २ ॥ कर्णिका तालपत्रं स्यात् ॥
कर्णस्यालंकारः एवं वत्कनादि कर्णिका ताल
स्य पत्रं तेनापि कर्णभूषाजननात् कर्णिकापद
यत्नात् तस्य स्वर्णादिकृतमपि वलयितालपत्राका
रत्वात् तालपत्रमुच्यते ताटंकोऽत्र हेताटंके
ति ख्यातकर्णाभरणस्य २ ॥ कुंडलं कर्णवेष्टनं
॥ कुंडति संहतं भवति अशोभां वा दहति कुंडि
त्यात् कुंडिदाहे बाहुकादित्वात्कलच् कुंडलं कर्ण
कटेषोकर्णाः संवेष्टते अनेन ल्युट् कर्णवेष्टनं द्वे
कुंडलस्य २ ॥ ग्रैवेयकं कंठभूषा ॥ ग्रीवायाः
वं भूषणं ग्रीवायां भवं कुलकुक्षिग्रीवाभिश्चाणि
नाटकञ् ग्रैवेयकं ग्रीवायामावेति दृञि ग्रैवेय
मपि सग्रैवेयकमलकमालिनेति वजेशोधरः कं
ठे भूष्यते अनया गुरोश्च हलः इत्यः कारः कंठभूषा
द्वे कंठाभरणमात्रस्य २ ॥ लम्बनं स्याल्ललंतिका

॥ लम्बते इति कर्तरि ल्युः लम्बनं ललंत्येव ललं
तिका ललविलासे शतृ कन् तातत्वमूर्ध्वं हिमसी
तिबाड्लकात् ललेरपि वेत्र षिंत्वे ङीष् संता
यांकनिके इति ह्रस्वत्वे वा द्वे नाभिलम्बितकंठ
कारे २ ॥ स्वर्णैः प्रालंबिका ॥ सैव ललंति
का स्वर्णैः रचिता प्रालंबिका एकं १ ॥ अथोरः
सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ सैव ललंतिका मु
क्ताभी रचिता उरसो वक्षसः सूत्रमुरः सूत्रं सूत्रा
वलीतत्प्रतिकृतित्वात् कन् उरःसूत्रिका एकं
१ ॥ हारो मुक्तावली ॥ निर्विशेषेण हारशो
भामुक्ताकलापे वर्त्तते ह्रियते मनोऽनेन मंडना
र्थं क्रियते वा घञ् हारः मुक्तानामावली वीथ्योपं
क्तिः सा च ग्रथिता भूषणप्रकरणात् अभिधानादि
पाठात् हारापि हारामुक्तावली हारः इति र भ
तः द्वे हारस्य २ ॥ देवच्छंदोऽसौ शतयष्टिकाः
॥ असौ हारः शतयष्टिकः शतलतिकः सन् १
द्वैवैरपिच्छंद्यते संव्रियते छदि संवरणे छदिचे
त्वतः कर्मणि घञ् देवच्छंदः यष्टिर्हारलता
शाखभेदयोरिति विश्वः यष्टिलता सरः सारि
त्यनेकार्थे माधवीस्तभूतिः अष्टोत्तरशतलति
कोऽयमिति केचित् एकं १ ॥ हारभेदाय
ष्टिभेदात् गुच्छगुच्छार्द्धगोस्तनाः ॥ अर्द्धहारो
माणवकः एकावल्येकयष्टिका ॥ सैव नक्षत्र
माला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिका ॥ यष्टीनां
लतानां भेदात् हाराणां भेदः हारभेदः स्युः ते च
वेद्धृत्याह गुत्सेत्यादि द्वात्रिंशद्यष्टिको गुत्सः १
गुत्सः स्यात् स्तवके स्तं वेहारिभिः ग्रैथ्यणयोरि
तिटंत्वांते षु भेदि न्याटयः गुत्सः प्रागुक्ता चत

242

विंशतियष्टिकोहारोगुत्सार्धः अमसमग्रविभाग
त्वात् पुंस्त्वं च त्रयष्टिका हार स्तुतः संज्ञायां गोस्त
नसमसंज्ञेयोत्वात् गोस्तनः चतुर्विंशयष्टिको
गोस्तनः अभिमतः स्तनान्तं गोस्तनं तवेत्यन्ये
चतुःषष्टियष्टिको हारोऽर्धमकरेण सत्त्वकोहा
रोऽर्धहारः विंशतियष्टिकोहारो माणवकः मा
णवकः प्रागुक्तः सच बहुलतानाच्छिन्नः तत्पेह
याकस्त्वान्माणवक इव माणवकः एकयष्टि
का एकशता एकावली सैव एकावली सप्तविं
शतिनक्षत्राभिः कृता नक्षत्राणां सप्तविंशतिवा
न्नक्षत्राणां मालेव नक्षत्रमाला सप्तविंशतीति
पाठे अन्येषामपीतिहीनेः इति सुभूतिः प्रत्येकं
नामानि ॥ आवापकः पारिहार्यः कटकोवलय
योऽस्त्रियां ॥ आङ्पूर्वो वपिस्थाने चेति स्वामी
आतप्यते कर्तरि चेति कर्मणि घञ् आवापः ततः
कन् आवापकः परितो हृत्वेशक्यते हार्याणि पा
हार्यः प्रज्ञाद्यणि पारिहार्यः कटत्यावृणोति क
टकं कटति स्थानान्तरं गच्छति वा कटगतौ
विभ्यो वुणिवा स्त्रियामित्यस्य कटकेनापि संबं
धात् पुंस्त्वं पाटकः कटक इति वल्यते च जर्थैकः
वलेवलनं वेष्टनं यातिकः वलयः चत्वारि ह
स्ताभिहितप्रकोष्ठाभरणस्य ४ ॥ केयू
रमंगदं दोर्भूषा ॥ केकयोः शिरसि प्रयो
यौति वक्षे राहित्वा हरः केयूरः सप्तम्याः ल
केयूरं अंगं प्रगण्डं दूषमत्रयं वेष्टयति वेष्टाणात्
शोधयति अंगमिति के अंगं द के यूरमंगदं दोर्भू
षेतिस्वामी हे प्रगण्डभूषणस्य २ ॥ अंगुलीय
कमूर्मिका ॥ अंगुलीभवं विद्यमानेजिह्वाभ्रूः

लीगुलेक्षः ततः स्वार्थे कन् अंगुलीयकं कापि
रकाराहित्वाद् अंगुलीयकं पुंलिंगमपीरे अयमे
थिल्याभिज्ञानेकार्जस्य स्यांगुलीयक इति महि
प्रयोगात् ऊर्मिस्तरंगभेदः आवर्तोपलक्षितः
तित्वात् कनि ऊर्मिका ऊर्मिप्रकाशेकायति आ
तइति के वा ऊर्मिका ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्र
काशे वेगभंगयोरिति मेदिनिः हे अंगुलीयकस्य
२ ॥ साक्षरांगुलिमुद्रास्यात् ॥ ऊर्मिकैव सा
क्षरा प्रभुनामाक्षरयुक्ता मुद्रयति विज्ञापयति मु
द्रंगतिका मुद्राप्रवाद्यचि के वा ऊर्मिकाया अंगु
लिस्यात् अंगुलेर्मुद्रांगुलिमुद्रा एकं १ ॥ कं
कणं करभूषणं ॥ कंमस्वोयकेमखेवाघ्या
स्यात्तथा कणति शब्दायते कमिति प्रकृतेमस्ल
केचस्खेपि चेत्यच्च प्रकरणे मेदिनिः कलम
स्कं मधुरं वा कणति कंकणः एषोहारादिः का
रेभूष्यते अनेन करणे ल्युट् करं भूषयति वा ग्र
कुमंडनेत्यस्य त्रेयेतत् क्लीबे स्यान्मंडनेषत्रे कंक
णं करभूषणं इति रभसः पुंलिंगोपि हस्तमंड
नसूत्रे स्यात्कंकणोना प्रतिसर इति रत्नकोषः
हे कंकणस्य २ ॥ स्त्रीकट्यां मेखला कांची स
प्तकी रशना तथा ॥ क्लीबे सारसनं ॥ मेहन
स्य ऊर्ध्वस्थत्वमिंद्रियं भगं तस्य माला मेखला
एषोहरादिरिति माधवी मीयते प्रक्षिप्यते मध्य
भागे ऊर्मिजः कलस्वादयश्चेति कलेः शणः प्रत्य
यककारस्यात्वं च निपातनात् वा कांचिदीप्ति
बंधनयोः अच इति इः अन्येभ्योपीति टीषेः ह्री
कारात् ङीषृ कांची कांचीगुणस्थानमनिहिता
या इति कुमारः कांचिदामपि हितेकवरोवाचिति

रा॰ म॰

२४३

२४३

माद्यः सप्ततिसमवैतिसपेर्बीडलकात्रहस्तम
ट्टइतितन्नस्वार्थेकन गोवादिः समकीसमइस
नेकोपलत्तणंसमबह्वाः किंकिणः कार्यंतिश
ह्यायंतेःस्यांमूलविभुजादित्यः केवा अस्त्रनेवा
प्रोति अस्त्रव्याप्तौ अशेरशचेतिश्रुः रश्माहेशश्वे
तिरशनेतिमाधवी रसतिरसशहेवलनशह
र्योरुकवृरसनरत्नाभितसिंभुमणीरशनैः शनै
रितिभारविप्रमकात् तालव्यमध्यारसनाबंधे
रतिकलहेषितिवासवदत्तादंत्यमध्यारसना
वसहारसनेनइघड्डनिनावर्ततेसारसनेसा
मत्कूहूंयथास्यात्तथासनतिभजतेवा वणार
णसनसंभक्तौ अविवासारसनेस्त्रीकस्यांवह
गृथनमितिस्वामी मेखलायांसारसनमितिहे
त्यासैरभसः सारसनेहिदंत्यसंसाहमिकः सा
रसनेसारसः स्रोतइतिहिदंत्यसमेदात् केचि
त पकयष्टिर्भवेत्कांचीमेखलात्वष्टिर्यष्टिका
रसनाषोडशात्तेयाकलापः पंचविंशकः इतिप
हेति इहत्वभेदात्पर्यायता पंचस्त्रीकस्याम
रणस्य ५ ॥ सैव पुंस्कट्यांश्रृंखलेत्रिषु ॥
सैवकांचीपुंसःकट्याभरणंसत् श्रृंखलेत्रिलि
गेश्रृंगेणअशेणस्खलतिअवृश्रृंखलेपषोदरा
दिः श्रृणातिशीर्यतेत्यश्रृंखलेकलम्बादयश्चे
तिकलप्रत्ययः शृंखोधातोरेभ्यश्चनिपात्यते
तालव्यादिः पुंकं २ ॥ पादांगदंतुलाकोटिर्मं
जीरोनूपुरोस्त्रियां हंसकःपादकटकः ॥ पा
दस्यांगदमिवपादांगदं तुलादंडाकृतेर्मंजीर्यः
कोटिरग्रमिवतुलाकोटिः तुलामहत्वारबंधा
र्थोपीतिकांतस्याःकोटिः अश्रिरिवतुलाको

टिरित्यन्येमंजेर्मोञ्जात गंभीरादयश्चेतीरन्नवाड
लकाडिमेरीरविरितितुमाधवी मंजुशोभनोपा
ट्रीकरोतिणिचिटिलोपेमंजिः ततः एवेवटीरन्न
मंजीरः नूनेनृत्येभागेएरयतिअवृएषोदरादिः
नूपुरः मंजुमधुरमीरयतिमंजीरः नुवतिनूपु
रःएरलवेइतिस्वामी मंजीरोस्त्रीमनूपुरइति
रभसः हंसइवकायतिकणतिशब्दायतेमूल
विभुजादित्वात्कः मधुरध्वनित्वाद्धंसइवइवार्थे
कन्निति माधव्याटयः हंसाकृतिपादकटकोहं
सइवहंसकः पादस्यकटकोवलयः षट्नूपु
रस्य ६ ॥ किंकिणीक्षुद्रघंटिका ॥ किमि
कणतिनैककेडत्वेगौरादिः किंकिणीक्वणइ
कारद्वयवती किंकिणीतिनिरिकाराप्येकेकर
णीतिस्वामी घंटेवघंटिकाततःकर्मक्षुद्रेण
सहसमासः क्षुद्रघंटिकाक्षुद्रघंटिकाख्योके
कणस्यास्तीतिसरः किंकिणीक्षुद्रघंटिकेति
भागुरिः द्वे २ ॥ त्वक्फलकृमिरोमाणिवस्त्र
योनिर्दशत्रिषु वाल्कंक्षौमादि ॥ त्वगादीनि
वस्त्राविवस्त्राणांयोनयः कारणानिभवंतितत्र
तत्तक्षत्यन्नेत्रेकं २ ॥ फालंतुकार्पासं बादरं
चतत्र कौषेयंकृमिकोशोत्थंराकवमृगरोम
जं ॥ वल्यमाणानिलोमादिवर्जवाल्कादी
निनिष्पन्नानितानिदशत्रिषुत्रिलिंगानिचका
रादेकादशतत्रकामितिरस्मृतिः वल्कलस्यत्व
चोविकारः वाल्कतुमायाविकारः क्षौमेहक्षा
दिवाच्यलिंगंचास्त्रियांक्षौमीफलस्यविकारः
फलंतस्यविकारइतिसर्वत्राण कर्पासीव
दरीभ्यांफलइतिविकारेऽण तस्यफलेलुक्

२४४
244

ततोऽन्यत् कार्पासंबादरंह्रमीत्यमपाननिर्गतम
त्रहृतः ऊर्द्धमलाकारः कोषवत्तत्कोषादुद्भ
कोषेयंरंकुः स्मृगभेदः ततो जातात्यर्थेढंकोऽसम
छोऽएवेत्याऽए रांकवपशवोपिस्मृगाइतिवल्लते
अतोमेषादिलोमजेपिकम्बलादिरांकवं ॥ अना
हतंनिष्प्रवाणितंत्रकंचनवाम्बरे ॥ ब्वेदःत्वाल
नंभोगाद्धाहननंतइहितमनाहतंअहतंच मरः
ग्राम्यासनस्त्वेवोसोमिवहृतैः प्रियैरितिशाहि ।
काः अनाहतमस्फटितमित्यन्ये प्रोयतेःस्यो ।
प्रवेजोऽपिकरणेल्युट् प्रवाणीतेत्रवपनाधार ।
शालाकासानिर्गतायस्मात् ततन्निष्प्रवाणिनि
प्रवाणिश्चेतिनिपातनात् कवभावादिस्त्रियां
निष्प्रवाणीचपाटी वितनात्तेनवस्त्रमिति
न्यासः ततोऽविरापहतत्वात्यापितेतेत्रारविरा
पहृतइतिकन्नतंत्रके चत्वारिनवाम्बरस्य ४
॥ तत्स्यादुद्गमनीयंयद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं
॥ धौतयोः प्रक्षालितयोर्वस्त्रयोर्युगंगोशोषणा
योऽस्माहेत्वादुद्गमनीयं उद्गम्यतेऽभिलष्यत
इतितुमाधवी एकं १ ॥ पत्रोर्णंधौतकोषे
यं ॥ धौतंशुक्लंधौतंवत्तत्कोषेयंचेतिनत्था
धातुगतिशुद्धोः ततः क्तः शुद्धः शुक्लंचपतेव
केवलेचप्रकरणतइतिधरणिः लक्षचवस्त्रा
दिपत्रेषुहसिभिरूर्णाभिः कृतत्वात् पत्रोर्णंप
त्रसंबंधिनी ऊर्णाः त्रेतिपत्रोर्णंकोषेयमेव धौ
तंप्रक्षालितंपत्रोर्णंमित्यमितिसभूत्याहयः ।
॥ बहुमूल्यंमहाधनं ॥ बहुमूल्यंयत्किमं
पिवस्त्रंतन्महाधनेनतद्वस्त्रमेववस्त्रविशेष
मेव अतएव पुराधिरूढःशयनेमहाधनेमि

तिभारविः महोतिमूल्यधनान्यस्यमहाधनं हे १
॥ क्षौमंदुकूलंस्यात् ॥ क्षौमंत्रवस्त्रादिकेप्यवतेः
दुकूलञ्चेहेयमेवतन्मन क्षौमं हृद्यादि क्लीवमावि
ष्पलिंगमितिसभूतिः यत्तुनरत्नसीवाविप्रकृ
त्यंतरंतहद्यादि दुनोत्युपतापयतिअपिकश्री
मजननात् बाहुलकाद् कूलौनौतेः पिंडादिलच क
गागमश्च दुकूले हे क्षौमाख्यवस्त्रस्य २ ॥ हेतु
निवीतंप्रावृतंत्रिषु ॥ निवीयतेस्मवेञ्संवर
णेक्तः संप्रसारणेनिवीतं निहृतमितित्स्वामी
प्रकर्षेणाव्रियतेस्मवृञ्संवरणेक्तः प्रावृतं हेगे
हितवस्त्रस्य २ ॥ स्त्रियांबहुत्वेवस्त्रस्यदशाः स्यु
र्वस्त्रयोर्द्वयोः ॥ वस्त्रस्यतेलग्नाअंत्तावयवाः द
शाः स्युः सतास्त्रीलिंगबहुवचनान्तास्तेत्यर्थः व
स्त्रस्येतिवचनादर्थान्तरेदशावेकत्वमपिवरशेति ।
सभूतिः दशावर्त्तीमवस्थायांवस्त्रांतेभूम्निवे
स्त्रियोरितिरभसः दश्यन्तेप्रायेणाच्छिद्यन्तेदशा
भिरादिः वस्यतेआच्छाद्यतेऽनेन वस्तिः सचपा
ऊर्कः वस्यंतेच्छिद्यन्तेआव्रियंतेवस्तिरेहच्छे
दावरणेशुक्लवादिः ततोणिनीत्यणेतात्वमेवस्ति
रितिच वस्तिरेकवचनांतोपिइहतुदशासामा
नाधिकरण्यद्बहुत्वमितिसभूतिः हेदशायाः
१ ॥ दैर्घ्यमायाममानाहः ॥ आयम्यतेआल
म्ब्यतेऽनेनयञ्आयामः आसमंतात्यातिआङ्
पूर्वोयातेर्वतिस्त्रिखिन्यादिनाणिवाव्रवस्त्रात्रा
णुपचारादितिस्वामी आरुह्यतेऽनेनहलश्चेति
घञ्आरोहः स्वामीत्वारोहस्थानेआनाहइतिप
ठति त्रीणिदैर्घ्यस्य ३ ॥ परिणाहोविशालता
॥ परितोणह्यतेबध्यतेवेष्ट्यतेऽनेनेतिएवंवत्

रा॰
नं॰
२४४
२४५

परिणाहः विशालत्वेः शालच्च शाकटाविति शा
लच्च विशालताहह्वे द्वे वस्त्रविस्तारस्य २ ॥ प
टच्चरं जीर्णवस्त्रे ॥ जीर्णमहछंवस्त्रं पटटिति शा
हंभंगेचरति करोति अच्च पटच्चरं पटोभूतएवे
चरति नेकत्के तकारवर्णागमे वा द्वे २ ॥ समौन
क्तककर्पटौ ॥ अज्यतेस्म अक्तः स्फुटः अनक्तकं
मुखमस्मादिति त्रिपटे बहुव्रीहौ शाकं धादित्वा
त्वरूपत्वेन क्तकः इत्यपि पाठः कल्प्यते क्तत्वा
येरूपेः शाकादित्वाटटन् किरत्यवयविनेवि
विकटुः कटुवासो पटश्चेति वा कर्पटः हेमलिन
त्वादिड्जीर्णवस्त्रखंडस्य २ ॥ वस्त्रमात्रस्यके
चिरिति तत्प्रभृतिः ॥ वस्त्रमाच्छादने वासश्चैले
वसनमंशुकं वस्यते आच्छाद्यते अनेन ष्ट्रन् वस्त्रं
आच्छाद्यते अनेन ल्युट् आच्छादने वस्यते अनेन व
सेः वस्यसिभ्यामित्यः स्नुणणिन्वाहृदिः वासः
चिलत्याच्छादयति चिलवसने अच् विल्यते अने
करणे घञिवा चेलं चिलेश्चौरादिकात् विवाहे
भूति गोरादित्वाडीषि चेली चवल्ले आच्छादयति
ल्युः करणे ल्युट् वा वसनं अंशुभिः लेतत्वसमा
गैः काशते काशृदीप्तौ अन्येष्वपीति डः दिलोपः
अंशुकं तालव्यशामिति प्रागपुंसके पटो स्त्रीकर्पटः
प्राटः सिचयपील लक्तकः इति रभसः षड्वस्त्र
स्य ६ ॥ सुचेलकः पटोऽस्त्री ॥ शोभनं चेलं
सुचेलमेव स्वार्थे कन् सुचेलकः स्वार्थिकानां
लिंगवचनातिक्रमात् पुंस्त्वे पटनेपटः पटवि
स्तारे च जर्थेकः ततः प्रशंसायामनर्थे आद्यपि पटः
पटेटी स्यार्थेपटे पटयतिधारकं पचाद्यच्चिवा द्वे
वस्त्रस्य २ ॥ ना वरासिः स्थूलशाटकः ॥ वृणो

पिवरमावरणमश्नुते व्याप्नोति हिमादिवावरणान्न
हूत्रिति इन्न वराशिः वराशिनैति तालव्यांते शा
ल्हिकः शाटति शकत्वाद्रुजति अवमारयति वा शा
टकः जाविशरणगत्यवसादनेषु वुल शाटकः
तालव्यादिः त्रिलिंगश्च शाटकः शाटका शाटक
मिति ततः कर्मधारये स्थूलशाटकोपि त्रिलिंगः
अस्यत्यशोथ शिविभाविवराशिराशिवेशंतशी
तऊशाकौशिककाशाकेशाः इत्यपि विवेकात्
वराशिस्तालव्यशाः वरासिः स्यात्तवङ्कवरोवरा
सिः स्थूलशाटक इति हेत्यातेषु रभसा हेत्यातो
पि द्वे स्थूलवस्त्रस्य २ ॥ निचोलः प्रच्छदपटः
॥ चुलसमुच्छ्राये निचोल्यते समुच्छाद्यते अव
गुंठ्यते वा अनेन निचोलः प्रकर्षेणाच्छाद्यते अने
नच्छच्छादेघेइति कुः खः प्रच्छदः ततः पटेना
सहकर्मधारयः निचुल इति द्विरूपकोषेक
षमध्योपि निचोले तनवुसकामिति रभसात्
क्लीबे स्त्रियां निचोली त्यपि इति राजदेवा स्यते
नास्तृतेनवाये नांगं प्राव्रियते तस्य द्वे २ ॥ स
मौ रल्लककम्बलौ ॥ रमणं रत्न क्विप्रक्तनासि
कलोपेरत्न उच्चा तां लातिकः रल्लः ततः स्वार्थे
कः रल्लकः काम्यते सौकमे णपेताक्कम्बलादि
त्वात्कलच्चुवुगामश्च कम्बलः रल्लकादयोपिकं
बल इति रभसः रभूतिः द्वे कम्बलस्य २ ॥ अन्तरी
योपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुके ॥ अन्तरेम
ध्ये भवे विद्यमाने वा हादित्वाच्छः अन्तरेये उप
व्याप्य संवीयते ग्रमनेन ल्युट् उपसंव्यानं परि
धीयते इत्यमितिकर्मणि ल्युट् परिधानं अधोदे
हभागस्यांशुके अधोंशुकं चत्वारि परि+ परिधानवस्त्रस्य ४ ॥

प॰
क॰

३४६
२५७

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा संव्यान॰
मुत्तरीयं च ॥ प्राव्रियते ऽनेन वृञो वृणोतेर्वा॰
घनेहृति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घः प्रावारः॰
उत्तरस्मिन्देहभागे वामपार्श्वे आसज्यते कर्मणि घ॰
ञ् उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वे देहभागे आसज्यत इति वा उ॰
त्तरासंगः उत्तरस्माद्देहो वामपार्श्वे वचनोपि यथा उत्त॰
रैवास्य सौवर्णलक्ष्म पार्श्वे भविष्यति इति वनप॰
वैणि ॥ तेन प्रक्रमेणे उत्तरो वाम इति महीका॰
कृता विहते बृहत्या आच्छादन इति कन् बृहतिका
बृहती वसनोत्तर इति मेदिनिः बृहत्येव बृहति॰
का संवीयते ऽनेन ल्युट् संव्याने उत्तरस्मिन्देह॰
भागे भवं विद्यमाने ऽस्मादिति वाछः उत्तरीयं पंच॰
परिपरिधानवस्त्रस्य ५ ॥ चोलः कूर्पासको ऽस्त्रि॰
याः ॥ चोल्यते ऽवगुंठ्यते चुल समुच्छ्राये घञ् चो॰
लः गौरादित्वान्ङीषि चोली च कूर्परः कफोणिजानुव
दयमस्यते ऽस्मिन्यते ऽत्र स्वार्थे कन् कूर्पासकः ए॰
कोटवाविः कूर्परः स्यात्कफोणिजानुन्यपि च॰
पुंस्यर्थं इति मेदिनिः कूर्पासत्त्ववचोलकः इति
हारावली स्त्रिया इति विशेषणेत्तके पुंसोप्येताव॰
प्रमानादिति सभूतिः देहोपुंसक चुलिकायाः
२ ॥ नीशारस्स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे॰
हिमानिलनिवारणे प्रावारपटीकम्बलादौ नी॰
शारः श्रृहिंसायां निःशेषेण शीर्यते हिमवाता॰
वनेति शृणातेर्वा कर्मणि घितिनिहलेघञ् उपस॰
र्गस्य घञीति दीर्घः नीशारो ऽस्य मण्डलाख्यः पद्मं २ ॥
अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमस्त्रियां ॥ ऊ॰
र्वोरर्धमर्धोरु अर्धोरुस्य त्वात्मं वा कोशंतीति वा॰
त वस्त्रमप्यर्धोरुततः कन् ऊर्वोरर्धमर्धोरुस्या॰

तावतिस्य स्त्रीत्वादित्वाहुनियमस्त्रकोतादितिट
स्यकादेशो वा अर्धोरुकं वरस्त्रीणामुत्तमस्त्रीणां॰
यदर्धोरुकमंशुकं वसंतत्चंडातकं चंडतीवमन॰
तिवाल्पश्चवा अर्धोरुकं वरस्त्रीणांवामश्चंडान॰
कः स्यतिइति शेषः कोडे वोपालितास्तुलिगोपि प॰
कं वरस्त्रीणामर्धोरुपिधायकस्य चुलनाकारेण॰
परिहितवस्त्रस्य ॥ स्यात्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्या॰
प्रपदं हि यत् ॥ प्रथमं गतं ज्ञातं पदमत्र प्रपदं॰
तत्पर्यंतं प्राप्नोति आप्रपदं प्राप्नोति खः आप्रप॰
दीनं हि आहो वधारणे तदेवा प्रपदीनमित्यर्थः ॥
एकं पादाग्रपर्यंतलम्बमानस्य वस्त्रादेः १ ॥ अ॰
स्त्री वितानमुल्लोचः ॥ विशेषणविशेषाया उप॰
हितिवारणायवातन्यतइति वितानः ततऊर्ध्वं
लोच्यते ऽपनीयते आतपादिकं ऽनेन घञ् लोचः
बुधादिकस्यदीर्घस्यार्थपदे ऊर्ध्वं लोचयति उपरिदी॰
यते पचाद्यच् विवातलोचः चंद्रातपश्चंद्रकस्त्रुच्छ॰
दकोपत्र हेचंद्रातपस्य २ ॥ दूष्याद्यं वस्त्रवेश्म॰
नि ॥ दूष्यते वेष्टनरूपं विकृतिं प्राप्यते दुष्यवै॰
कृत्येणं तादृचोयत् उपधायाऊत्वदूष्यं दीर्घमध्ये॰
आदिशब्दात् ऊटरपटकूटीपटवासादिग्रहः प॰
कं २ ॥ प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी॰
च सा ॥ प्रतिमिनोति प्रतिबध्नाति वेष्टयत्या॥
वृणोति वा षिञ् मिविमीनोदीर्घश्चेतिरः दीर्घत्वंच
दापु प्रतिसीरा क्रुत्स्नं ऊर्ध्वं भजस्वलो प्रतिसीरा॰
तस्करासाद्यास्मपरिवेकात् दंत्यमध्याज्ञः सो॰
त्रोधाद्रः जवत्यवरस्युङ्स्वार्थे कन् जवनिकः ज॰
वनिकावनिकोति हृदांततेतिक फोणाभ्युदयम
कादंतस्यवकरमध्याचवर्गात्तीयादिः यमनि॰

कोतस्यादिः पवर्गपंचममध्यापियमयतिश्रेते
स्यमध्यस्यमयतिउपरमयतिल्युड्कन्वलोपः
इत्वंचयमनिकातिरोंतधौनेकवोतिप्रन्तोरिनिः
तियोगविभागात्वइनिः तिरस्करणीतिप्रकर्षो
मः तिरस्क्रियतेऽनयेति ल्युटितिरस्करणीतिभ
मूतिः तिरोंतधीतिर्यगर्थे इतिश्रमरः त्रीणिव्या
वधायकपत्याः कोडपटस्येत्यन्ये ३ ॥ कोचित्
पर्यालिकापरिकरः पर्यंकास्वावसक्थिका श्रे
लेवेष्ठकोतेस्यात्रीवासावसनस्थयः ॥ परिक
मोंगसंस्कारः ॥ श्रंगानांयःसंस्कारःस्नेहादि
तदेगेधहरणायशोभार्थेचचंदनादिनागाहतेः
नात्नलेपानादिस्तत्परिकर्मपरिष्वः करोतिः
शरीरशोभास्यानेवर्ततेपरिष्करणंपरिकर्मेका
दीतेः श्रमवत्मनिन्तप्रतिकर्मेतिचक्रवित्पादः
इतिरभूतिः देहेंककमादिनाशरीरशोभाधाना
रूपसंस्कारस्यस्नानोद्वर्तनादेरितिस्वामी २ ॥
स्यान्मार्ष्टिर्मार्जनामृजा ॥ मृजूषुशुद्धौवमेमि
रितिबाडलकात्तिः मृजेर्वृद्धिः मार्ष्टिः हजेश्चो
हिएवंतात्वन्यासयंयुधककुमारेनाभिसंहयोः मृ
जा मृजेरनादौसंक्रमइतिवृद्धौमार्जेः वजर्थेवे
वावेहिसंमार्जेटालेतिक्रमादरः त्रीणिप्रोच्छनादि
नांगानिर्मलीकरणमात्रस्य ३ ॥ उद्वर्तनोत्सा
दनेद्वेक्लीवे ॥ उद्वर्त्यतेतत्साद्यतेमलमनेना
ल्युट् उद्वर्तनोत्सादनेद्वे उद्वर्तनद्वयेणांगनि
र्मलीकरणमात्रस्यउपवर्तनइतिख्यातस्य २ ॥
अथास्नावआप्लवःस्नानं ॥ आप्लवनेआप्लावः
विभाषाङिग्नप्लवोरितिवाधञ्पक्षेऋदोरपश्चावे
आप्लवःस्नाशौचेल्युट्स्नाने त्रीणिस्नानस्य ३ ॥

चर्चातचार्चिक्यंस्थासकः ॥ चर्चनेचर्चा चर्चदीप्तौ
चर्च्यतेऽथास्यतेवाचर्च श्रध्ययनेवाचितिप्रतिकथि
उविचर्चेष्ठेत्यङ् वाडलकारेणाक्यायामिति
वाडलमितिएवुलटाप्इत्वंचचार्चिकातत्तःस्वार्थे
ष्यञ्चार्चिक्यंचिरंतिरुति तिष्ठतेऽत्रामोदवदस्मा
त् स्थासःस्थासएवस्वार्थेकःस्थासकः स्थानेस्था
स्थिधिः तयाआसयतिदीपयतिदेहेस्रगादीनिति
स्थासानेग्ग ण्यन्तात्ताएवुलिवास्थासकः त्रीणिचं
दनादिनाविलेपनविशेषस्य ३ ॥ अथ प्रबो
धनेऽनुबोधः ॥ प्रबोधयतिस्थिधान्तमेवगंधं
जागरयतिप्रकर्षेणाडुपेबोडलकात्कतेरिल्युट्
प्रबोधनं अनुपश्चाद्बोधयति अनुबोधः द्वेनष्ट
नष्टर्वगंधस्यप्रयत्नविशेषेणाप्रबोधनंगंधाधापा
दनस्य २ ॥ पत्रलेखापत्रांगुलिरिमेसमे ॥
पत्राणांपत्राकृतीनांलेखात्रपत्रलेखाकायेका
रणापांगुलिव्यापारोऽंगुलिः पत्रार्थेऽंगुलिव्या
पारोऽत्रपत्रांगुलिः पत्रावलीपत्रवल्लीपत्रमंज
रीत्याद्वयोघ्ययस्मेइतिपत्रांगुलेः पंस्त्वनिरा
करणाय हेस्तनकपोलादौकस्तूरिकादिरचि
तपत्रावल्याः २ ॥ तमालपत्रतिलकचित्रका
णिविशेषकं ॥ तमालपत्राकृतित्वात्तमालप
त्रं तिलपुष्पाकृतित्वात्तिलकंप्राग्वत् नानाव
र्णत्वाच्चित्रयति चित्रंचित्रक्रियायांस्वार्थेवत्क
न् चित्रकंनानावर्णैरस्त्यातिशयेविशिनष्टिविशे
षकंतिलकभेदाः एतेपर्यायवदिहरविप्रकर्षा
वत्यांतरत्वारितिस्वामी तमालोपितमालोपि
त्वस्तिकेलिङ्गेइतिविश्वात् चत्वारिललाटकृत
तिलकस्य ४ ॥ द्वितीयंचतुरीयंचनस्त्रियां ॥

पं मं

३८५
२५४

पतन्मध्ये द्वितीयतरीयेति तिलकविशेषकेन॥
क्रियायां च नमकेइत्यर्थः ॥ अथ कुङ्कुमे कश्मी
रजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतने रक्तं संकोच
पिशुने धीरं लोहितचन्दने ॥ कौतिगुह्यायते बा
ह्लकात् ईषिषुञ्चीपिरशिषणामधनं भूयो मकु
ङ्कुमः एषोदयादिः कशेः सौत्रात् क्रभीदाहयश्चेति
देहेन्नमुडागमश्च कश्मीरः कश्मीराव षएकेष्वस
मभेदात् मध्यतालव्यः कश्मीरदेशे जन्मास्य
कश्मीरजन्म अग्निरिव शिखा केसरोऽस्याग्निशि
खं व्रियते देवादिभिरपि प्रार्थ्यते इति प्रहृदेरल्प
प्यवरं कश्मीरगणं वल्कशिखं बाह्लीकं पीतनं च
रमिति वाचस्पतिः वहेबह्लप्राधान्ये इरितिः
बह्लिनाम्नि याबाहिभ्यः कन्बाह्लिके पश्चिम
देशे भवं कस्तूर्यामत्र अन्येषाम पीति टीकः बाह्ली
कं वा धीरं हिङ्गु इत्यमरशेषायोरिति त्रिकाण्डशेषः
वरबाह्लीकमेकं पदमित्यन्ये काश्मीरं वाह्लीकव
ह्लीकं संकोचं पिशुनं वरमिति तत्रोत्तरपाठात्
चाबं व्यस्य नाम पीतनइत्यङ्गेनेयादिल्युः पीतो
वर्णोऽस्याः तिपामादित्वान्न प्रत्यये वा पीतने
रञ्जनात् रक्तं अत एवाऽसृक्कुसन्ननमिति स्वामी
संकुचति संकोचयति वर्णान्तरं संकोचं पचाद्य
च पिशश्रवयवे पिशिविशेः किशुत्वनच पिशु
ने पिशुनयति सूचयति कंजयति गन्धलतः
वातरं मोरभं एणेतान्यचाद्यचु पिशुने रक्तपर्या
य सूचकपर्याय श्वास्यनामेति सुभूतिः संको
चस्यापिशुने सूचकमिति स्वामी वीरं स्थिरवदामि
तिचसः लोहित्यजननात् लोहितचन्दनमिव लो
हितचन्दने कल्मषादेशेषप्रकारश्च कुङ्कुमस्य ॥

लाक्षाराक्षा जतुक्लीबे यवोऽलक्तो द्रुमामयः ॥
राजतेऽसन्हवरीति बाडलकात्सः राक्षा कपिरि
कादित्वाल्लत्वे लाक्षालत्वं ते दृश्यते अकात्ते वा ल
क्षदर्शनांकनयोः भिदादिपाठात् षः ह्रस्वेति रलयो
रैक्यस्मृतेर्वा राक्षा लाक्षा रक्षा च लाक्षायोर्लाक्षा
क्षेति कह्लवम मौजायते बाडलकाज्जने मक्रि
याभावः जतु हूयते मित्रीभूयतेऽनेन अच
र्यवः प्रक्षाद्यणियावः बाडलकाठजिवारंजेः
कर्मणि क्तप्रत्यये रक्तः न रक्तोऽरक्तः ईषद्रक्त इ
त्यर्थः कपिरिकादित्वे अलक्तोऽन्तादिः अथवे
घलक्तक इति माघात् नलक्तो द्रुणामिष्पत्वात्के
नाम्न्याख्यादितः बकलकमात्वादनेवाक्प्रत्यये
द्रुमाणामामयस्त्याटीनामामयो रोगः द्रुमामयः ॥
द्रुमस्य आमयइव निर्यासः इति स्वामी धन्वन्तरि
लि लाक्षापलंकषा रक्ता दीप्तिः कृमिजिज्जतु
कृत द्राव गणा ता वद्रु मव्याधिरलक्तक इति प
ह्रलक्षायाः ६ ॥ लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं ॥
लूयते वयवेन छिद्यते बाडलकात् विडादि
भ्यः किश्वेति अङ्गच् लवङ्गं देवयोग्यं कुसुमत्वात्
देवकुसुमं श्रीसंज्ञं देवकुसुमं देवानां
मिति स्वामी श्रीसंज्ञं लक्ष्मीपर्यायनामकं त्री
णि लवङ्गस्य ३ ॥ अथ जापके कालीयकं च का
लानुसार्यं च ॥ जयति षष्ठ्यान्तरमौरभमभिभ
वति जि श्रभिभवे तर्डिसकचाजापकं कोऽभल जाप
कारव्यपर्वतभवमिति स्वामी कालोवर्णो भेदोऽ
स्यते अत्रशेषइतिकः कालीयः ततः स्वार्थे कन्
कालीयकं कलिमेतत् इथेऊर्वेति कालीयं गंधद्र
व्यमिति भोजराजः सर्वज्ञानि कलिभ्यो द्रक्का

सा॰
को॰
२४८
२४९

लीयकं च कालीयं कांतिलायकमिति व्याडिरिति
माधवी कश्चित्कालीयकमिति पाठः कालस्य ह
लवर्णस्यानुसार्यं सदृशीकरणीयं अनुएवोगता
र्थः सादृश्यार्थः तमन्वेत्यनुवभातिइत्यादिनासा
दृश्यत्वकभावेहंडी त्रीणिकालीयइतिख्यात
स्य ३ ॥ अथसमार्थकं वंशिकागुरुराजार्हलो
हकृमिजजोंगकं समार्थकेपकार्थे ॥ वंसधा
क्रिरतिनियोसंसोरभेवाडवमततक्रिरणोहस्व
मिरुभ्यःशब्दः तदंताः कनिजामीत्वेवंशिका वं
शोऽत्रास्तीतिटन् वंशिकंवंशाद्दववंशकं लोवे
हवेप्रतिकृतौकन्निति स्वामी राजार्हेवंशिकं
नत्वेवंशादुमः परमहोवंशकं लोहनामकमिति
वाचस्पतिः लघुनामतानुगुरुः अगुरुः लघुः
पर्यायत्वात् अविद्यमानेगुरुमहत्व स्माच्छम
स्मादितिवाक्यतगुरु कधान्यामकमगुरुवांशिस
लघुनामवेतिबोपालितः वर्जयतिदोषेभ्यः
गिवर्जनेचववर्गादिः बाहुलकोवुन्नगुणोद्वा
ह्वत्वात्कात्तेदोषैर्जयतेवर्ज्यतेवाजोंगकंजोंग
गिरिजमितिस्वामीअगरुश्चअगुरुप्रवंलोह
कृमिजत्वममर्थेजं घट्टमामान्योनागुरुका
ष्ठस्य ६ ॥ कालागुर्वगुरुस्यात् ॥ तदेवा
गुरुकालेकृष्णंकालागुरुअगुरुः स्यात्कालागुर्वे
पि अगुरुत्पतत्दतिसुभूतिः देहसागुरुणाः २
॥ तन्मंगल्यामल्लिगंधियत् ॥ यदगुरुमल्लिमे
लिकातद्गंधितन्मंगल्यास्यात् मंगलेसाधुरिति
यत् मल्लिकाखोषकगंधि गुरुमंगल्याख्यमिति
स्वामी एकं १ ॥ यक्षधूपःसर्जरसोरालसर्वर
सावपि बहुरूपोपि ॥ यक्षानां धूपयतीतिया

यक्षधूपः सर्जरसोरालस्सरसोनिर्यासः सर्जरसो
हिंदेत्यः नरातिनहहातिकष्टमितिनसूवाइतिर
पादित्वात्कलच् अरालः रातिप्रीतिंरालइतिस्वा
मी अरालः सर्जवृक्षयोरितिरभसः रालःसर्ज
वेष्टः रालोधूपकोवह्निवल्लभइतिरभसः सर्वेषां
रसोनुरागोऽत्रसर्वरसः वर्णभेदाहुहुनिरूपणा
स्यबहुरूपः ॥ पंचधूपस्य ५ ॥ अथवृकधू
पकृत्रिमधूपकौ ॥ श्रीवासंचारिगंधत्वात्वृक
इवधूपोवृकधूपः बहुगंधकृतत्वात् कृत्रिम
श्चासौधूपश्चेतिकृत्रिमधूपः द्वेनामगंधिकृत
स्पदीपगादिधूपस्य २ ॥ तुरुष्कःपिंडकःसि
ह्लोयावनोपि स्वामीत्वेहतुरुष्कपर्यायमेवर्थेन
हक्केति तुर्यतेहिनस्तिहीगंधंतुरीत्वरणाहिंस
योःबहुलमन्यत्रापितसिप्रत्ययेसंज्ञायांकनितु
रुष्कः यवनदेशजत्वात्पिंडतिहरंगच्छतिगंधोः
स्यापिडिगतावुक्त्वार्थेकः पिंडयते आवर्त्तोदिना
संहतीक्रियतेपिंडिसंघातेकर्मणिवापिंडकः सं
हृतेसुखोपभोगेसिह्लः एषोदरादिः सिह्लाख्यो
हृदइतिस्वामी यवनदेशजत्वात् यावनोअंत
स्यादिः याचतेइच्यांतेवेणामिश्रीक्रियतेयमि
अणोयवनात्कृतपल्लहइतिल्लिविवा चत्वारि सि
ल्हकगंधिद्रव्यस्य ४ ॥ अथपायसे श्रीवासो
वृकधूपोपिश्रीवेष्टसरलद्रवौ ॥ उष्यमाना
त्पयः पयपवपायसः स्वार्थेऽणसरलद्रवः
पयस्यपयसः क्षीरस्यविकारत्वाद्वासरलद्रवः श्री
पिष्टोदधिक्षीरहेतुत्वादस्य इतिरभसः श्रीणांवासो
स्तेह श्रीवासः वास इति सरभयतिवासः अत्र श्री
णांवासः श्रीवासः वाश्रीवेंशरशनाशोभाभारती

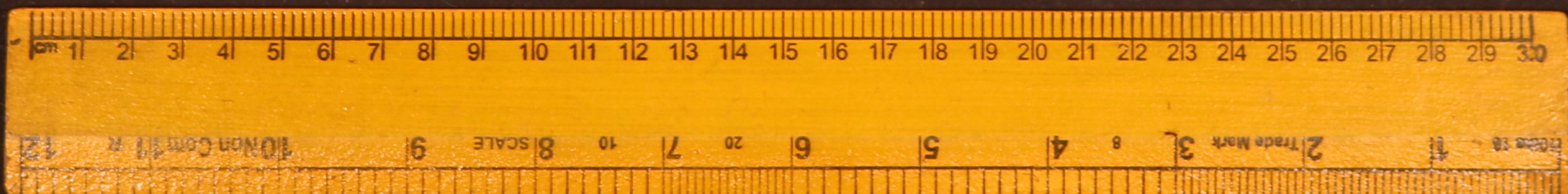
पा॰
मं॰
२५॰
९५॰

सरलद्रवइतिविश्वः वृकः स्यात्तु कृत्रिमेनेकधूपे
चसरलद्रवः इतिरभसः धूप्यतेऽनेन धूपः वृकना
माधूपो वृकधूपः श्रीसरलद्रवः तस्यापि धूपेन वृत्तौ
न जनितत्वात् श्रीपिष्टः सरलस्य द्रवः सरलद्रवः
पंचसरलद्रवस्य ५ ॥ मृगनाभिर्मृगमदः क
स्तूरीच ॥ मृगस्य नाभिर्मृगनाभिः साहचर्यात्स्त्री
लिंगः मृगस्य मदो मृगमदः कसति विकसति सौ
गंधमस्याः बाहुलकात् खर्जूराद्यूरच्तस्त्रागमः
गौरादित्वान्ङीषु कस्तूरी मृगनाभिर्मृगमदो मृगः क
स्तूरिकापि चेति माधवः मृगोण्डजं तु कस्तूरिकाइत्यत्रि
येनाभिः पुंसि प्राण्यंगके द्वयोः चक्रमध्ये प्रधाने
च क्षत्रियां कस्तूरिकामदे इति रभसात् नाभिरप्यत्र
मदोप्यत्र मदो रेतसि कस्तूर्यामिति मेदिनी त्रीणि
कस्तूर्याः ३ ॥ अथ कोलकं कक्कोलकं कोश
फलं कोलति संस्त्यायति कोलसंस्त्याने ज्वलिति
कप्रत्ययो ण इति णः ततः स्वार्थे कन् ण्वुल्वा
कोलकं ककतेः संपदादित्वात् क्विप् कक् कलो
लो कक् कक् च तत्कोलं चेति कक्कोलकं को
शात्फलमस्य कोशफलं त्रीणि काकोल इति ख्या
तस्य ३ ॥ अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसारश्चंद्रसंज्ञः
सिताभ्रो हिमवालुका ॥ कल्प्यते शुचित्वामला
हि सौरभातिशयकरणाय कृपेः खर्जूरादित्वादूरः
कर्पूरं घनो दृढः सारः स्थिरभागोऽस्य घनसारः
घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये इति विश्वः चंद्रपर्यायनामा
आह्लादकत्वात् सिताभ्रमिव शुक्लत्वात् सिताभ्रः
सिता शुक्ला आभा यस्येति सिताभ इति वा पाठः
हिमा शीता वा सौ वालुका चेति हिमवालुका मैव
तथा रेणुकावर्णकर्पूरं चंद्रसंज्ञं हिमाह्वयमिति

त्रिकांडशेषः पंचकर्पूरस्य ५ ॥ गंधसारो मल
यजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियां ॥ गंधः गंधातिशय
वान् सारः स्थिरभागोऽस्य गंधसारः मलयगिरि
भवत्वात् मलयजः भद्राश्रीः शोभाऽस्य भद्रश्रीः
हृलिजात्येतरे भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोरिति वि
श्वः चंद्यते आह्लाद्यतेऽनेन ल्युट् चंदयति वा ने
ण्यादिः चंदनः वेधकोमालयस्तस्याः श्रीखंडो मे
हिषु स्मृतः इति त्रिकांडशेषः चत्वारि चंदननामा
न्यस्य ४ ॥ तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचंदनमस्
त्रियां ॥ तिलस्येव पर्णमस्येति तिलपर्णो वृक्ष
भेदः ततो जातं तैलपर्णिकं गोः शीर्षे गोशीर्ष
तदाकारे मलयैकदेशे जातं गोशीर्षमिति सुभूतिः
धवलं स्वतनोशीतं चंदनं तैलपर्णिकं मलयादि
देशजमेव कालताम्रवामिति अवर्णामुत्पलगंधि
गोशीर्षमिति चाणिक्यटीकेति माधवी अतिमृद
सिशीतलतयास्तदेव सर्पैर्वेष्टितमिति सुभूतिव
नामास्येति सुभूत्यादयः हरिः सेंद्रकनकाकारे
पर्वतभागे जातत्वात् हरिः कपिलेतराणो वाहा
हरेरिंद्रस्य चंदनं वा हरिचंदनं यच्च रक्तचंदनाः
कारं पद्मांगं तदैश्पवर्णं वल्यते इति सुभूत्यादयः
चंदनविशेषाणाम् एष्यक्ष एष्यक्ष ४ तिलपर्णी
तु पद्मांगं रंजनं रक्तचंदनं कुचंदनं च ॥ तिलस्येव प
र्णानि पत्राण्यस्याः पाककर्णेत्यादिना ङीषु ति
लपर्णी पत्रमेवांगमस्य पद्मांगं पत्रांगमपि दृश्यते
इति शाब्दिकाः स्वामीतु पतंगमाह शेषस्तवो
धे गंधहीनत्वात् कुत्सितं चंदनं कुचंदनं पंच
रक्तचंदनस्य ५ ॥ अथ जातीकोषजातीफले
उमे ॥ ज्यायाकोषो जातीकोषः जातिः फलं

तत्र जातीव नामास्य जातिर्जातीफलेपि चेति
मतः कोषोप्रकृतेपि चांपात्रे जातिकोष इति त्रयमि
तः फलमप्यस्य नाम फलेल्लामे जातिकोषश्च
ण्यात्रे फलकेपि चेतिकद्रः हे जातीफल इति ख्या
तस्य २ ॥ कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्ष
र्दमः गात्रानुलेपनीवर्त्तिवर्णकोस्त्रीविलेपने ॥
कर्पूरादिभिः समभागैर्यक्षप्रियः कर्दमो बड्गो
यक्षकर्दमापितः अनुलेपनभेदः यक्षकर्दमः क
र्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलकस्तराणिच पक्वं
कृतमिदं सर्वेनामतोयक्षकर्दम इति पन्चेती
एकं १ ॥ गात्रमन्वलिप्यतेनयाकरणोल्यु
ट् गात्रानुलेपनी वर्त्तयतिस्त्रलिंगेवर्त्तितामि
तिबाडलकाद्यजपवादः एणतान्त्रिकंवर्त्तिः
यशात्प्रचहः तत्रकृद्धिकारादिति ङीषि वर्त्तीच
वर्णकरोतिइति एण्यन्तवर्णकं विलेपनेकरणे
ल्युट् विलेपकः पुंस्यपि स्मरतविलसितानांवर्ण
कोवर्णकोसावितिमाघः द्वौद्वौभिन्नार्थौविलेपे
वर्त्तिर्हिनदादौप्रसिद्धा इति स्वामी ॥ चत्वारिगा
त्रानुलेपनयोग्यस्यविशिष्टस्य द्रव्यस्य स्नेर्गोपि
त्यस्येतिमाधवादयः शब्दसकोषेतुवर्त्तिविले
पनयोर्भेद एव गात्रानुलेपनी वर्त्तिर्विग्रंध्यर्थवि
पने वर्णकंयायविछित्तिः स्त्रीकषायोगराजवा
४ ॥ एतन्मत एव द्वेगात्रानुलेपनयोग्यस्य द्र
व्यवर्त्तिनलेपनस्यच वर्णकोद्वयं द्वयं चेदना
हि विलेपनमात्रस्येतिस्वभूत्यादयः २ ॥ चूर्णा
निवासयोगाः स्युः ॥ चूर्णनेपिष्ट्येतेवर्णाचूर्णाप
टवासजर्थकः चूर्णानिवासेस्युरभीकाणीयन्ते
ते तयफक्रयतेइतिवासयोगाः द्वेपटवासादेः

दस्य २ ॥ भावितेवासितेत्रिषु ॥ भाव्यतेप्राप्य
तेसौरभ्यं तेन भूप्राप्तौ ण्यन्तात्क्तः वे द्वे समस्येतौ क
मणिके भाविते वासाहातौ रभाख्योः अस्कवेतितद्वा
चवेइति णिज्यन्तात्कर्मणिक्तप्रत्ययेवासितं सुगन्धि
द्रव्यवासितेभाविते पुष्पादिना वासिते वासितमि
त्येके द्वे सुगन्धिद्रव्यवासितस्य २ ॥ संस्कारोगं
धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनं ॥ गंधमाल्यधू
पादिभिः वस्त्रताम्बूलादीनां यः संस्कारः सोऽधिवा
सनं तदधिवासनं वासउपसेवायां चुरादिर्णिचेति
ल्यवत्तल्युडितिस्वभूतिः एकं १ ॥ माल्यमाला
स्रजौमूर्ध्नि ॥ मूर्ध्नि एवाधिकरणे मल्यते धार्य
तेऽलंकृत्यर्थं मालेवमाल्यंस्वार्थे ष्यञि वामा
लत्यां लाति आतइतिकः टापिमाला ॥ अन्य
त्राप्युपचारात्स्रजेति तेमालिकाइतिस्त्रक्रन्द
विजादौसाधुः साहचर्यात्स्त्रीत्वं त्रीणिमालायाः
३ ॥ केशमध्येतुगर्भकः ॥ माल्यमेवकेशम
ध्याधिकरणेकेशगर्भेइवकन्तुगर्भकः एकं १ ॥
प्रभ्रष्टकंशिखालम्बि ॥ तदेवमाल्यंशिखातः
च्युडातोलम्बमानेप्रभ्रंशधातोरादिकर्मणिक्तः प्रभ्रष्टः
ततःकन्प्रभ्रष्टके एकं १ ॥ पुरोन्यस्तंललामकं
॥ तदेवमाल्यंपुरः सन्मुखभागेन्यस्तंललाटप
र्य्यन्तमागतंललामकं तिलकमिवइवार्थेकन्लल
लामकंएकं १ ॥ प्रालम्बमृजुलम्बिस्यात्कण्ठा
त् ॥ तदेवमाल्यमर्थात्कण्ठाद्दृजुलम्बमानेप्रा
लम्बप्रष्टवोलम्बतेरचुप्रालम्बंएकं १ ॥ वैक
क्ष्यंतत्तिर्य्यग्वक्षसि ॥ उरसियद्उपवी
तवत्तिर्य्यक्स्रजुत्विसंतेकक्षकंविशिष्टःकक्षोभुज
मूलमस्मात् विकक्षस्मरःततोभवार्थेष्यंतात्स्वा

रा॰
मं॰
२४२
२५२

ष्ठेकन् वैकक्षकं पदं २ ॥ शिखास्वापीडशेखरौ
रौ ॥ शिखायामिति शिखाधिकरणे केशमाल्ये
आपीडयति शिखामापीडश्च वगाहने पचाद्यच् आपी
डः शेते शिरसि एषोऽरादित्वात् शिकारस्य खकारे
सलोपे च शेखरः द्वे शिखास्थितमाल्यमामाल्यमा
२ ॥ रचना स्यात्परिस्पन्दः ॥ रचयति रच प्रतिय
त्ने चुरादिणिजन्तात् न्यासश्रन्थोकजितिकज्ञरच
ना परिस्पन्दं तेन यन मनोऽस्यत्र अधिकरणे च
स्पन्दः परिस्पन्दः इति च पाठः लक्षणभावाज्जघञे
हेऊष्माटेः प्रावारादेः पत्रभंगादेश्च रचनायाः २
॥ आभोगः परिपूर्णता ॥ परिपूर्णतामात्रे
न परिपूर्णत्वं यथात्मनाभोगः पीडाभोगः आभु
ज्यते सम्यगनुभूयतेऽनेन घञ् आभोगः द्वे २ ॥
उपधानं तूपबर्हः ॥ उपधीयते आरोप्यते शिरो
ऽत्रेति अधिकरणे घञ् उपबर्हः शिरोनिवेशने १
॥ शय्यायां शयनीयवत् शयनं ॥ शय्यतेऽत्र
ङः संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शी
ङ्भृञिणः इति क्यप् शय्या शाय इत्यपि क्वचित्तो
ङ्टाप् शय्या कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे
कृत्यनीय शयनीयं ल्युडिति शयनं त्रीणि शय्याया
त्रस्य ३ ॥ मंचपर्यंकपल्यंकाः खट्वया समाः ॥
मचि धारणे पचाद्यच् मंचः अन्येऽपचारात्परि
सर्वतोभावेनाक्यते यत्रेति कर्मणि घञ् परे अंचे
कायोरिति वा लत्वे पर्यंकः पल्यंकः खट्यते आकां
क्ष्यते शयनार्थिभिरसौ खट्कांक्षे अशिलटिविशि
भ्यः क्व इति क्वप्रत्ययः टाप् खट्वा चत्वारि खट्वायाः
४ ॥ गेंडुकः कंडुकः ॥ गच्छन्त्यनेन लत्वादिंडु
प्रत्ययः कन् गेंडुकः एषोऽरादिः कंद्यते क्रीडार्थं

भिर्वाह्यतेऽयं बाहुलकात्कम्प्रत्यादिनाडुः
कंडुः ततः स्वार्थे कन् कंडुकः कंखेदटाति वा
मितड्वादित्वाड्डुः ततः स्वार्थे कनि वा वामरहं
क्रीडास्थाने तत्र फलवतीभिः सह क्रीडार्थे गेंडुका
हिरपेत्यत इति भाष्यप्रामाण्येऽस्याभिधानमिति
नाप्रत्क्तोक्तिश्लोका द्वे गेंडुकस्य २ ॥ दीपः प्र
दीपः ॥ दीप्यतेऽनेनेति च ज्वद्दीप्यति वा इगु
पधात्कः पचाद्यच् वा अन्येऽपसर्गेति इत्यर्थे प्र
देवत्त मेकतमेकवद्भावत्वर्थोऽनुवर्तकोऽत्र प्रश
हः दीपकस्नेहाश्रः कज्जलध्वजः दशेंधनो गृ
हमणिर्दोषातिलक इत्यपि शिखातरुर्दीपवृ
क्षो ज्योतिर्वृक्षो दीपवृक्षो चक इति त्रिकाण्डशेषः
द्वे दीपस्य २ ॥ पीठमासनं ॥ पीयते उपवेश
नेवाऽत्र पीयते पी डो बाहुलकात् ठः पीठं पीठमिति
हिनस्ति अमं पीठं पि ठ हिंसायां इगुपधेत्यादि
नाके ऽन्ये अपि दृश्यन्ते इति दीर्घत्वे वा विष्टरः
पीठमस्त्रियामिति त्रिकाण्डशेषात् पीठ इति च
आस्यते उपविश्यतेऽत्र करणाधिकरणयोश्चेति
अधिकरणे ल्युट् आसनं द्वे आसनस्य २ ॥ स
मुद्गकः संपुटकः ॥ समुद्गच्छतीति अन्येष्वपि
दृश्यत इति डः डित्करणात्सामर्थ्याट्टिभसंज्ञकस्यापि
टिलोपः ततः स्वार्थे कः समुद्गकः उद्गेटकार
लोपपृषोदरे सम्पुज्यते आरोप्यते भव्यद्रव्यमत्रेह
लट्टेत्यधिकरणे घञ् जिवा संपुटः स्वैः संक्षिप्यभ
वतिकः ततः स्वार्थे कन् संपुटकः कुन्त्रशिल्पि
संज्ञयोरिति कुनि वा द्वे संपुटे तिख्यातस्य २ ॥
प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ॥ प्रतिगृह्णाति चर्वितत
म्बूलादि भाषेतिणः प्रतिग्राहः प्रतिगृह्णात्या

वा॰
मं॰

वेलकादिप्रतिग्राहइतिस्वामी मह्यतेनेनेति ।
ग्रहइएइत्यादिनापिग्रहः पतद्ग्रहः द्वेपतद्ग्रा
हइतिख्यातस्य २ ॥ प्रसाधनीकंकतिका ॥ प्र
साध्यतेऽनयाल्युट्‌ प्रसाधनी कंकतिचलति कं
कलौल्येबाड्‌लकात्‌ भञ्जोऽचुकंकतेगौरादिः ।
ततःस्वार्थेकन्‌ कंकणइतिरूस्वत्वेलापिकंकति
का कस्यशिरसः श्रंकाः कंकाः केशाः एवंवस्य
रूपत्वंकंकेषुअततिकेणइतिरूस्वत्वे लापिः ।
चिबाकुन्‌ कंकतीत्‌ प्रसाधनीतित्रिकांडेऽमरः ।
मालाकंकतेत्‌ प्रसाधनमितिक्लीवकांडेव द्वे
कंकयीतिख्यातायाः २ ॥ पिष्टातःपटवासः ।
तः पिष्टेनाऽतऽमहणादिनाततिपचादिनाच
पिष्टातः पटोवास्यतेऽनेनघञ्‌ततःकन्‌पटवा
सकः द्वेपटवासस्य २ ॥ दर्पणोमकुरादर्शौ द
र्पयतिहर्षयतिदर्पहर्षणमोहनयोःनंद्यादित्
त्वल्युः अहरुशादिनाणत्वेदर्पणः श्रोजाइत्यमर
मालायां किंतदर्पणमस्त्रियंचमकलमितिष
संवेनोक्तंक्लीवमपि मंकयतिमंडयतिमकि
मंडने मकुरउरोवितिऊरचुनलोपो मकुरोमे
त्ताणंचतिज्योतिमुकरोऽध्युकारवोऽत्रमंकुरइति
तत्स्वामी तेनाऽचरूपत्रयंश्राद्दश्यतेऽत्रपमत्रश्र्या
दृश्यः हलश्चेत्यधिकरणेघञ्‌ आत्मादर्शोपि क्ली
णादर्पणस्य ३ ॥ व्यजनंतालवृन्तकं ॥ व्यज
तिवायकनायोजयत्यऽनेनेतिल्युट्‌ तालवृन्तंवि
कारत्वात्‌ तालेतालस्यवृन्तेवध्यदधाराइवशीतत्व
जनकत्वात्तालवृन्ते स्वार्थेकन्‌ तालवृन्तकं द्वे
तेप्रसववंधेस्याद्वृन्तधाराङ्कचाग्रयोरितिविश्वः
अन्यत्रापिव्यजनउपचारात्‌ द्वेव्यजनस्य २ ॥

त्यप्रधानत्वान्नपवर्गः ॥ इतिमनुष्यवर्गविवर
णं ॥ ॐसामान्यतःसांगान्मनुष्योपकरणान्म
नुष्यादीनिभिधायब्राह्मणादयोविशेषाणांवाच्या
नितेषामाचारतोभेदःसचकुलभेदकृतइतिप्रथ
मंकुलपर्यायेवक्रमारभेतकुलेचविद्ययाजन्म
नावापिप्राणिनामेकलक्षणः संतानोवंशइति
जयादित्यः तत्रजन्मकृतसंतानमाह संततिरिति
॥ संततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ वं
शोन्ववायःसंतानः ॥ संतन्यतेसंततिः कर्म
णिक्तिन्‌ संतन्यतेऽनयेतिवागावयतिगाह्वय
तिवासर्वेष्वनुकषान्‌ गुङ्गाहेसर्वधातुभ्यष्ट्रन्‌ ।
गोत्रंजन्यतेउत्पद्यतेऽचल्युट्‌जननंकोलतिसं
स्त्यायतिमहतीभवति कुलसंस्त्यानेइगुपधा
त्कः कुलमभिजायतेत्वत्राधिकरणेहलश्चेतिघ
ञ्‌जन्यवधोश्चेतिवृद्ध्यभावः अभिजनः अन्वेय
ति परस्परसंबंधंगच्छत्यत्रअधिकरणेएरच्‌ ।
अन्वयः अन्वयायपश्चवमस्त्रिति एवंवृक्षा
तभूवभिकुभ्यः शाकुवंशः तालव्यांतः द्वंशावं
शमशाकेशपाशाकाइतिशभेदात्‌ संतन्यतेसं
तानःकर्मणिघञ्‌ नववंशस्य ५ ॥ वर्णाःस्युः
ब्राह्मणादयः ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रावं
र्णाबर्णाःशाद्वाद्याइत्यर्थः वर्ण्यंतेवेदवाक्येन
स्वचारेषुप्रेर्यंतेवर्णाःहृणाःप्रेरणेकर्मणिघञ्‌व
र्णाः एकं १ ॥ विप्रक्षत्रियविट्‌शूद्राश्चातुर्व
र्ण्यमितिस्मृतं ॥ राजबीजीराजवंश्यः ॥ राज
बीजमुत्पत्तिहेतुरस्यास्तीतिइनिः राजबीजीवं
शेभवोवंश्यः दिगादित्वाद्यत्‌ राजोवंश्योराज
वंश्यः द्वेराजवंशभवस्य २ ॥ बीजपत्तुकुलसंभ

ब्रा
मं
२५८
२५४

वः ॥ यस्यकस्यचित्कुलभवोबीज्यः यथाप्रका
लोऽन्यत्रापिदृश्यतइतियथु एकं १ ॥ महाकु
लकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ॥ महाकुल
स्यापत्यंमहाकुलात्खञ्च खञ्चेत्यञ्जमाहाकुलीः
महाकुलमुत्पत्तिस्थानमस्यमहाकुलोऽन्यथापि
दपि कुलस्यापत्यंकुलात्खः कुलीनः अवकुलीन
न्न खञ्चावेति त्रीणिरूपाणिमहाकुलः महाकुली
नः अर्यवेपदाहन्यतरस्यांयत्फकेनोहृतिय
कुल्यःकौलेयकश्चात्रअर्यतेउपजीव्यत्वेनसाम
तेऽर्हल्लोर्ण्यतश्चआर्यः सभायांसाधुः सभायांयः
सभ्यः सन्नुप्रशस्तोजनः सज्जनः साध्नोतिपरका
र्यंकृवापाजिनीत्याहिनाउन्नसाधुः षट्कुलीन
स्य ६ ॥ ब्रह्मचारीगृहीवानप्रस्थोभिक्षुश्चतुष्ट
ये आश्रमोऽस्त्री ॥ एतच्चतुष्टयेब्रह्मचर्यादिवेत
स्वयवेसमुदायेआश्रमोवर्तते प्रथमाश्रमेस्य
हिनावश्यमेदात् आश्रमंतिखेखेतपःचरंत्य
स्मिन्नुपशिविदेवेत्यतः आङ्पूर्वोऽङ्लः वेतिघ
नोदात्तोपदेशेत्यादिनावृद्ध्यभावः ब्रह्मवेदः तद
ध्ययनार्थंयद्व्रतंभिक्षाचरणमेखलादिधारणं
तदुपचारेण ब्रह्मतत्चरितुंकर्तुंशीलमस्य
णिनिः ब्रह्मचारीसचद्विविधः गायत्रीब्रह्मचा
री प्राजापत्यब्रह्मचारीनैष्ठिकब्रह्मचारीचअ
त्यक्तपिचयत्नोधर्मार्थकाममोक्षपरः कृतदार
परिग्रहस्तत्राश्रमोपजीव्योगृहीगृहादारास्तेषो
गादिनिः सोपिवार्त्तावृत्तिः शीलवृत्तिरुञ्छवृत्तिः
यायावरोधोरः संन्यासीचवनवासीजटाजिनव
ल्कलधारीवन्याहारभोजीवनस्यप्रस्थप्रवेशा
त्तत्रभवोविभवोविद्यमानाः प्राणवानप्रस्थः सोपि

साग्निभार्योनिरग्निभार्यश्चेतिद्विविधः तस्यभूश
ध्याजटाजिनधारणावासवन्याहारभोजित्वेचेत्या
दिर्धर्मः सोपिऊडेवरः वैखानसः प्रतीत्याणीप्रो
णिमश्चेतिचतुर्विधः श्रेत्याश्रमेसोपितायस्य
तीयभागःकाषायदंडधरः सर्वभूतेषुसमोऽध्य
यनधारणाभ्यासनाध्यापनपरोभिक्षाशीभिक्षुः
भिक्षेःसनाशंसभिक्षामुः सोपिकुटीचकोबहूदः
कोहंसः परमहंसश्चेतिचतुर्विधः एकं १ ॥
द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः विप्रश्चब्राह्मणाः
॥ द्वेहोत्पत्तिसंस्कारोत्पत्तिलक्षणेद्वेजातीजन्म
नीअस्यद्विजातिः जातिपरत्वेनवेधपरत्वात्तजा
तत्वात्वबंधनीः अग्रेप्रथमेब्राह्मणोमुखाज्जन्मा
स्योत्पत्ययजन्माभूदेवोभूदेवः वडवाकलस्त
स्याप्यत्यविशेषोद्विजन्मनामितिरभसः वड
वाब्राह्मणीतत्रभवः शौषिकवाडवः वलनेवा
लः वलसंवरणोक्तञ्च वालइंद्रियाणांविषये
भ्यः संवरणंडलयोरेकत्वस्मरणाड्डाडः तयो
गादन्यत्रापिदृश्यतइतिवा वाडवः इतिव्या
ख्यातंतद्विशेषेणषट्कर्माणिप्रतिपद्यति
प्राप्नोत्यग्रतश्चेतिकः विप्रः तस्यतेबीजंयत्र
वपेः ऋज्रेंद्रेत्यादिनारक्किदृत्वेवनिपातनात्
विप्रइतिवाब्रह्माविप्रः प्रजापतिरितिवल्ल
ति ब्रह्मणोऽपत्यंब्रह्मवेदस्तदधीतेवाब्राह्म
णः वाहितमेनोऽधमनेनेतिवाब्राह्मणः द्वि
जोप्यत्रद्विजातिरितिश्रेष्ठवर्णः कयोनिजः मे
त्रः पुनःकृतजन्माचेतित्रिकांडशेषः स्वरत्नकंठः
पुमान्विप्रः इतिमेदिनिः षट्ब्राह्मणस्य ६
॥ अमीषट्कर्मायागादिभिर्युताः ॥ अमीब्रा

344
255

स्वाध्यायोयजनंतदादिभिर्युक्तः षट्कर्मा स्यात्
इज्याध्ययनदानानियाजनाध्यापनंतथाप्रतिग्र
हश्चैतैर्युक्तः षट्कर्माप्रोच्यते इति षट्क
र्माणि यस्येति बहुव्रीहिः पके २ ॥ विद्वान्विप
श्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः धीरो मनीषी
ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः धीमान्सूरिः
कृती कृष्टिः लब्धवर्णो विचक्षणः दूरदर्शी दीर्घ
दर्शी ॥ विदेः शतुर्वसुः विद्वान् विप्रकृष्टंविने
ति विपश्चित् दोषोवादिदोषं जानातिकः दोष
ज्ञः सर्वं शृणोतिकपोहिकादिभ्यश्च मित्तमनमद
सती शोभनं ध्यायति वा सुधीः किंवानवेत्ति
कोविदः कौतिधर्माः धर्मे शब्दायते कुशब्दे विदु
कवेदः तस्यविदोजानाति कोविद इतिवाबुध्यते
कः बुधः धियंसंशयविपर्ययरहितां बुद्धिं रातिकः
धीरः मनीषायोगात् व्रीह्यादित्वादिनिः मनी
षी जानाति सर्वं इगुपधेति कः ज्ञः प्रज्ञः प्र
ज्ञाद्यणि प्राज्ञः प्रज्ञायोगात् प्रज्ञाश्रद्धेत्यादिना
णइतिवा संख्याविचारणा तद्युक्तः संख्यावान्
पंड्यते अनया पण्डा गुरोश्चेत्यकारः टाप् त
तः गत्यर्थो ज्ञानार्थो इति पंडा बुद्धिः तारकादित्वा
दितच् पंडितः कवते कवृवर्णने इः कविः स्त्रि
यां कवी च धीयोगाद्धीमान् सूते नीतिविधिं सू
ति सोमसंधानं वा ऊक्रते सूजोरिच्छेतिरिन्
दीर्घौ सालललालसमसूरसूरय इति समेताः
स्मृतिहेत्वादिः अभिधानमालायां तत्रयज्ञोपि
स्तरी कृतीव कृतकर्मयोगादिभिः कृतमभ्य
स्तमनेन इष्टादिभ्यश्चेतीनिः कृती करोतेः क्रि
यासामान्यवाचित्वात् ज्ञानार्थत्वे कृतं ज्ञानम

स्यात्तीति कृती जानाति ज्ञकलिगः कर्षति कृ
ष्टार्थमिति कृषेः संज्ञायां क्तिः कर्षयति वा वा
दुलकात्तकते विज्ञैवा कृष्टिः आकर्षते विद्या
कृष्टिर्भवेत्ता विपश्चितीति रतिदेवः वर्णकंव
र्णः लब्धेतिचत्र सुलैर्वर्णं लब्धवानदे इति वक्ष्यते
लब्धो वर्णो येन लब्धवर्णः विशिष्टं चष्टे चक्षिङो
ल्युडन्तेतश्च हलादेरिति वच् असनयोः प्रतिषे
धो वक्तव्य इति न ख्याञादेशः विचक्षणः दूरान्
दीर्घान् देशकालविप्रकृष्टानप्यर्थान् यः शा
स्त्रदृष्ट्या बुद्ध्या वा पश्यति स दूरदर्शी दीर्घदर्शी
च दृशेर्णिनिः द्वाविंशतिः पंडितस्य २२ ॥ वे
वित्तदूरदर्शपारिहृदयेष्व्याप्नोति तत्रदृकं ज्ञः दूर
दृक्कोविदः सूरीरितिवसमाहेदेकपर्यायत्वेह
र्गनादिति ॥ श्रोत्रियः छांदसः समौ ॥ छंदो
ऽधीते इत्यर्थे श्रोत्रियः छंदोऽधीते इति घनिप्र
त्यये छंदसः शब्दस्य श्रोत्रादेशः छंदोधीते वेत्ति वा
तदधीते इत्यादिनाऽण् छांदसः द्वे वेदाध्येतुः
ब्राह्मणस्य २ ॥ उपाध्यायोऽध्यापकः ॥ यस्मा
देकदेशं वेदांगं वाऽधीयते स उपाध्यायः उपेत्याधी
यतेऽस्मादिति इङश्चेति घञ् अध्यापयतीति
ण्वुल् अध्यापकः द्वे २ ॥ अथ स्यान्निषेकादि
कृद्गुरुः ॥ सोऽध्यापको निषेको गर्भाधानं आदि
ना सीमंतोन्नयनादिमंत्रविद्यादानादेश्च गुरुः
कर्तापित्रादिरुक्तः स्यात् गृणाति कथयति धर्ममि
के गिरति नाशयत्यधर्मं वा गृ शब्दे इत्यतो गृनि
गरणे इत्यतो वा कृग्रोरुच्चेति अनेन उः प्रत्य
ये उकारश्चांतादेशः गुरुः पके २ ॥ मंत्रव्याख्या
कृदाचार्यः ॥ मंत्रो वेदस्तस्योपनयनपूर्वकं ग्रंथ

ग॰
म॰
२५६
२५८

तोऽध्येतश्च व्याख्याता प्रतिपादयिता आचार्य्यस्तेना
नोक्कर्णीयसेव्यते इति अरहलोर्ण्यत् आचार्यः १
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः सांगं
च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते इति मनुः उपचा
रान्मंत्रादीनां प्रतिपादयिताप्याचार्यः २ ॥ आदे
ष्टा त्वध्वरे व्रती यष्टा च यजमानः ॥ अध्वरे यागा
विषये समेष्टसंपादनाय यथाष्टयेकर्मकृत् तेति
ऋत्विजामादेशको यागस्वामी व्रतमेणाजिना
दिधारणं तत्फलो व्रती यष्टा यजनशीलो यजमा
नश्चोच्यते त्रीणि ३ ॥ अथ ससोमवति दीक्षि
तः ॥ सव्रती सोमपानवत्यध्वरे यजमानः संदी
क्षित उच्यते दीक्ष्यमौञ्ज्युपनयननियमव्रता
देशोषित्वतः क्तः दीक्षान्वितत्वाद्दीक्षितः अन्या
प्यपचारादीति कलिंगः एकं १ ॥ इज्याशी
लो यायजूकः ॥ इज्यायागः नित्यं तत्कर्तीज्या
शीलः पुनःपुनर्योगकर्त्ता यजेर्यङन्तात् यजप
दंशगृज इत्यूकः द्वे २ ॥ यज्वा तु विधिनेष्टवा
न् ॥ विधिना वेदबोधितविधानेन कृतयागो
यज्वा स्वयजेः क्वनिप् एकं १ ॥ बृहस्पतीष्टा
स्थपतिः ॥ सयज्वा गीष्पतीष्टा बृहस्पतिसव
नेनाख्ययागेनेष्टवान् सन् स्थपतिः स्यात् सर्वे
न्नु वशे स्थापयतीति वसेरिति विनिवाडलका
तु स्थपेरतिः कृत्स्नत्वंच एकं १ ॥ सोमपीथी
तु सोमपः ॥ सोमः सोमलतारसः सपीतो ये
न रष्टादिभिश्रुतीनिः सोमपीतवानगात इति
कः सोमपः द्वे पीतसोमलतारस्य २ ॥ सर्ववेद
स्तु येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ सर्वस्वदक्षि
णायत्र सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्नामा यागः सर्वे

वेदः संपादितः सर्वमेतेन कृतो वा सर्वस्वं विज्ञवा
नु सर्वस्वं वेदयति लंभयति ऋत्विज इति वा लाभा
र्थस्य विदेः ण्यन्तात् अमृत्व सर्ववेदाः एकं १ ॥ १
अनूचानः प्रवचने सांगोऽधीती ॥ सांगे शिक्षाद्यं
गषट्कोपेते प्रवचने वेदेऽधीतमनेन इष्टादिभ्य
श्चेतीनिः अधीती कृताध्ययनोऽनूचानः प्रवचन
इति कर्तर्यन्विषयस्य कर्मणीति समम्यौ अनुवचेरु
पेयिवानित्यादिना निपातनादनूचानः एकं १ ॥
गुरोर्लब्धानुज्ञः समावृत्तः ॥ सांगवेदाध्य
यनानंतरं गार्हस्थ्याय गुरोः सकाशाल्लब्धानुज्ञः
समावृत्तः समाङ्पूर्वो वृतेः कर्त्तरि क्तः निवृत्तस्त
थैः एकं १ ॥ सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥ अभिष
वः स्नानमात्रमिह तु प्रस्तावाद्यागांगस्नानं तत्कृ
तवान् यः स सुत्वा स्वयजेः क्वनिप् एकं १ ॥ छा
त्रांतेवासिनौ शिष्ये ॥ गुरुच्छिद्रच्छादनं छत्रं त
च्छीलमस्य छत्रादिभ्यो णः छात्रः पाठकालेऽन्ते
गुरोः समीपे वस्तुं शीलमस्येति णिनिः शयवास
वासिष्वकालादिति अलुक् अंतेवासी अन्योऽन्तर
विषयस्थवासिः शिष्यप्रयक्तोऽदृश्यते वसन्निवा
ते विनयेन तिस्रोरितिभावविः वसिः समानार्थे
धातुप्रयोगोऽप्यत्र दृश्यते यथा समुपासते गुरुं
सिवांत सद इति च शिष्यते उपदिश्यतेऽसाविति
पतिस्त्रियादिना कि पृ शिष्यः त्रीणि शिष्यस्य
३ ॥ शैक्षाः प्रथमकल्पिकाः ॥ गुरोश्च हल
इत्यकारः शिक्षां शिक्षा प्रथमोपदेशस्तत्राहं
वर्णात् शैक्षोपि शिक्षानामधीते तद्वेत्तीत्यण्
ए शैक्षा प्रथमं कल्पं शिक्षा ग्रन्थं शास्त्रमधीयते
कथादिभ्यष्ठक् प्रथमकल्पिकाः प्रथमः कल्पः

ष्णाद्वेविधौन्यायइतिमेदिनिः ॥ द्वे प्रथमाश्रमे
लाध्ययनानां २ ॥ एकब्रह्मव्रताचारामिथःस
ब्रह्मचारिणः ॥ ब्रह्मवेदस्तदेकस्माद्गुरोरध्येत
समभित्रंब्रह्मचार्याख्यंव्रतमाचरंतिएतेऽन्योन्यंस
ब्रह्मचारिणउच्यंते उपचाराद्ब्रह्माध्ययनार्थंव्रत
मपिव्रतमुच्यंतीतिमेदिनिः चरणेब्रह्मचारिणीति
समानस्यसभावः ॥ सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः ॥
तीर्थंस्त्रषिजुष्टेजलेगुरावितिवल्यतेसमानेतीर्थे
वसंतीतियत्तीर्थेयइतिसभावः सतीर्थ्याःए
कःअभिन्नोगुरुर्येषांतेऽन्योन्यंसतीर्थ्याः द्वे २ ॥
चितवानग्निमग्निचित् ॥ अग्निंचितवानग्न्याही
तवान्विप्रोऽग्निचित्स्यात्तथाग्निचेतिक्विप्अग्नि
चित् एकं १ ॥ पारंपर्योपदेशःस्यादैतिह्यमि
तिहाव्ययं ॥ एवंचहवैतेनराश्चेतिहहेदपरोवदप
रस्परंडत्रपोत्रमजभवतीतिनिर्देशात्परंपरा
देशोहापिपरंपरातउक्तविनापिप्रत्ययेपरंपरा
प्राहोहृष्यते तथाविनिःश्रमहत्रपरम्परेणेति
दक तत्तःस्वार्थेष्यञिपारंपर्यंपारंपर्येणोपदे
शः पारम्पर्योपदेशः परंपर्योपदेशइत्यर्थः ॥
त्राव्ययमितिहयथइतिहहइरुक्तमिहवेदयव
प्रतिवसतीतितत्तोऽनंतावमस्थेतिस्वार्थेष्यञः
ऐतिह्यं द्वे २ ॥ मीमांसकोजैमिनीयोवेदांतेब्र
ह्मवादिनि ॥ वैशेषिकास्याद्दौलूक्यः सौगतः
शून्यवादिनिः नैयायिकस्त्वाक्षपादः स्यात्सा
द्वादिकआर्हतः चार्वाकलौकायतिकौ सत्का
र्येसांख्यकापिलौ उपसानानमाद्येस्यात् ॥ वि
नोपदेशेनप्रथमंज्ञानमुपज्ञायथावाल्मीकेः
श्लोकनिर्माणेज्ञानमाद्यंउपायनिरपेक्षत्वेनस

धीनत्वादुपसमीपेज्ञानमुपज्ञाआतश्चेत्यङ् ए
कं १ ॥ ज्ञात्वारंभउपक्रमः ॥ उपायउद्यमःस
उपक्रमशब्दवाच्यः उपायज्ञानपूर्वकआरंभः
उपक्रमः यथाऽयमस्योपायोऽनेनैतत्सिद्ध्यती
ति ज्ञात्वाप्रथममारंभसउपक्रमः क्रमःपरिपा
टीतामुपगतःप्राप्तःउपक्रमः एकं १ ॥ यज्ञः
सवोध्वरोयागः सप्ततंतुर्मखःक्रतुः ॥ इज्य
तेहविर्दीयतेऽत्रयजयाचेतिनङ्यज्ञः सूयते
सोमोऽत्रषुञ्अभिषवेअप्सोरपसवः ध्वह्वने
ध्वंतिकौटिल्यकर्वेतिध्वराःकुटिल्यात्रच अ
विद्यमानाध्वराअत्रअध्वरः अध्वानंस्वर्गमार्गं
रातिददातिवाअध्वरः इज्यतेधीयतेऽत्रइहल
श्चेत्यधिकरणेघञ्यागः सप्ताचिरग्निस्तंतुः
कारणमस्यसप्ततंतुः एषोदराहिः मखेतिस्व
भावंगृहीत्वामानाच्छेतिदेवाअत्रघुंसीतिघः म
खःकरोतिस्वर्गादिफलेक्रियतेचफलार्थिभि
भिः कृञःक्रतुःक्रीयतेसोमोऽत्रक्रीणात्यर्थेः दु
त्वितितउत्तरक्रतुरित्यन्येक्रतुःशब्दःसमा
सकेयागेऽन्यत्रउपचारात् सप्तयज्ञस्य ७ ॥
पाठोहोमश्चातिथीनांसपर्यातर्पणंबलिः प
तेपंचमहायज्ञाब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ प
तैःपाठादिभिःब्रह्मयज्ञादिनामकैः ब्रह्मय
ज्ञपितृयज्ञदेवयज्ञभूतयज्ञनृयज्ञनामकैः
कोःपंचभिरुपलक्षिताः पंचमहायज्ञाःस्युःपा
ठोवेदस्यविधिनाभ्यसनेशिष्याणामध्यापने
चपाठः केवलंतत्स्वभावेचजाड्युत्पत्तेः देवता
हूत्येनहविषोऽग्नौप्रक्षेपोहोमः जुहोतेर्भावेस
मवहोणादिकोमन् अतिथीनांगृहागतानामा

वा॰
मं॰

३५८
258

मनादिदानेनाऽन्योऽहिदानेन च सपर्या संतोषणा
तर्पणं पितॄणां कव्यवाडादीनां विधिना जलाद्ग
तेन तृप्तिसंपादनं देवेभ्यो भूतेभ्यश्च भुज्यः तरिवे
वात्रविक्षेपो बलिः बल्यते संध्रियते बलमेवरा
णोइन् इतीन् अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु
तर्पणं होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजन
मिति मनुः महत्त्वं चैषां महतः स्वनामवदोषस्या
ऽपनयनात् ॥ समज्या परिषद्गोष्ठी सभा समि
ति संसदः आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसक
योः सदः ॥ समजन्ति संगता भवन्त्यस्यामित्यतो
समजेत्यादिना क्यप् समज्या क्यपि च प्रतिषेध
इति न वीभावः परितः सीदन्त्यत्रेति संपादिना
क्विप् सदिरप्रतेरिति षत्वं परिषत् पर्षदिति द्वय
कमपीति प्रमथास्तुः परिषदः इत्यत्र एवमुक्तं
व गावो नाना वाचा लिहन्त्यस्यामिति हतेः चजर्थे
कः अर्थार्थेत्यादिना षत्वं गोशब्दादिड् टीप् गोष्ठी
हभान्त्यत्रेति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति दिगिति
णात् सर्वोपाधिव्यभिचारादर्थाधिकरणे डः स
भा संयन्ति मिलन्त्यत्रेति बाहुल्यात् क्तिन् समि
तिः संसीदन्त्यत्र संसत् आसन्त्यतिहन्त्यत्र आस्था
नी ल्युट् आस्थानं सीदन्त्यत्र अस्त्रिनित्यः नन्स
दः नव सभायाः ९ ॥ प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहा
त् ॥ हविषां होमद्रव्याणामाधारो यद्गृहं ततः
प्राचि पूर्वदेशे सपत्नीकयजमानसदस्यादीनां
स्थित्यर्थं यद्गृहं तत्र प्राग्वंशः शाला वर्तते प्राच
ति प्राक् ऋत्विगादिना क्विप् वंशः प्राक् प्राग्वंशो
ऽत्रेति विग्रहः एकं १ ॥ सदस्या विधिदर्शिनः
॥ सीदन्ति ऋत्विजां विपर्यासं च परिहरन्ते विधिं वे

दोत्कर्षं तत्क्रियाकलापं द्रष्टुं येषामुपादानेन ते सद
स्याः साधव उपकारकाः तत्र साधुरिति यत् सद
एकं १ ॥ सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजि
काश्च ते ॥ सभायां सीदन्तीति सत्सूद्विषेति क्विप्
सभासदः सभासु स्तृणन्तीति स्तृञ् आच्छादने कर्म
ण्यण् सभास्ताराः सभायां साधवः यत् सभ्याः स
माजं जनसंघातं समवयन्ति प्रविशन्ति एकदेशीभवं
ति समवायान् समवैतीति ठक् इति एवं सभायां
साधवः यत् सभ्या समाजं जनसंघातं) टीकाकृ
तः वयं तु समाजं वहन्ति वहन्तीति ठक् समाजि
का इत्याचक्ष्महे चत्वारि यागसभायाः स्थारंभका
णात् ४ ॥ अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामऋग्वि
दः क्रमात् ॥ यजुर्वेदादिविदृत्विजां क्रमेणाध्व
र्य्वादिनामत्रयं अध्वरमिच्छतीति क्यच् इति क्यचु का
च्छन्दसीत्युः एतनस्य लोपश्चत्वलोपः अध्वर्युः उ
द्गायतीति सगाष्टादिकोद्वृः गायति सामान्य
उद्गाता त्वचु एकं १ ॥ आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋ
त्विजो याजकाश्च ते ॥ अग्निमिन्धत इति इन्धी दी
प्तौ स्फायीति रक् नलोपः अग्नीध्रः आग्नीध्राद्याध
नैर्वार्या धनानि दत्त्वा यजमानेन एते संपादनीयाः ऋ
तुं ते प्राकृतं ते ये ऋत्विजो याजकाश्चोच्यन्ते ऋतौ य
जन्तीति ऋत्विगादिना निपातितः आदिना ब्रह्मोद्गा
तृहोत्रध्वर्युब्रह्मणाच्छंसिग्रावस्तुत्प्रभृतयः
षोडश अर्हन्ते वार्या इति ऋहलोर्ण्यत् पडिखित्या
दोसाद्धचयोत्तपरस्मैपदिनपवहूजो गृह्णात् का
पू ॥ वेदिः परिष्कृता भूमिः ॥ वेदयति निवास
यतीति इन् जाते विद वेदनाख्याननिवासेषु चुरादिः
ततो ण्यन्तात् इनः वेदिः परिष्कृता यज्ञार्थं पश्चवेधा

रा॰
म॰
२५८
259

यज्ञपात्रसादनोपचारितसंस्कृताभूमिर्वेदिः
सावडमस्तकाकारपिंडिका एकं १ ॥ समेस्थं
डिलचत्वरे ॥ अमंबाधेनतिष्ठंत्यत्रमिथिलादय
श्चेतीलजितिडलञ्चिभौवित्वस्याड्डाटेश्चोनिपात्य
तेस्थंडिलः चत्वरंप्रागुक्तं द्वेयज्ञार्थंपरिष्कृता
याअग्निश्चत्रतायाचयत्नभूमेः २ ॥ चषालोयूप
कटकः ॥ यज्ञसमाप्तिस्वचकेपञ्चबंधाद्यर्थं
यज्ञभूमौबैल्वःखादिरोवाऽष्टाश्रिर्यंस्तंभआरो
प्यतेसयूपः तस्याग्रिवसितिवलयाकृतिर्यःकाष्ठ
विकारःसचषालःचषतिसमाप्तिमेत्यर्थे चष
भक्षणेमूर्धन्यांतः मानसिपर्णासितेडुलांकुशा
चषालेधिस्यशल्याइत्यालनप्रत्ययोनिपात्यते
चषालः ॥ कुंभास्तुगृहनावृतिः ॥ अस्यस्पर्श
दिदर्शनवारणायस्तस्यानेघास्तुगृहनानिरेता
वृतिर्वेष्टनेसाकुंभाकोश्राच्छादनेचितएजेस्या
दिनाःकारः अन्यत्राप्युपचारात् एकं १ ॥ यू
पाग्रंतन्म ॥ यूपस्याग्रेशिरतन्मतरतिस्नाव
तेहृदादभिख्याक्रियातीतिमत्रितिमन् द्वे २ ॥
निर्मथ्यदारुणिताचरनिर्हेयो ॥ निर्मथ्यतेएवं
मत्स्मृत्यादानायेतिशेषः ग्रात्रिविलोडनेणात्
अग्न्युत्थापनायपत्काष्ठंकाष्ठांतरेणहृष्यतेतच्चार
णिःस्यात् ऋच्छतिप्राणयत्याग्निंतरणिवर्तिनिः
अरणिरित्येकेपियंरवीपिंअरणीच एकं १ ॥ यद्योगा
दग्निर्होत्रिणउच्यतेतान्दर्शयति ॥ दक्षिणाग्निर्गा
र्हपत्याहवनीयौत्रयोग्नयः ॥ दक्षिणायादिशो
ग्निः सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावोदक्षिणाग्निः अ
यंचाहवनीयश्चयोनिः श्रौतस्योनिः सभिभवेवैश्य
कुलयोनिश्चगृहपतिः गृहस्वामीतेनसंयुक्तो

नित्यसंबंधोगार्हपत्याः इत्यर्थः गृहपतिनामसं
युक्तेञ्यइतिञ्यः अयंचसदारक्षणीयःगार्हप
त्याउद्धृत्ययःहोमार्थंसंस्क्रियतेसआहवनीयः
आङ्पूर्वात्तज्जुहोतेःकृत्यल्युटोबहुलमित्यधिकरणे
नीयःआहवनीयः आहवनमर्हतीतिप्राक्क्रीताच्छः
आहवनीयः एतेत्रयोऽग्नयउच्यन्तेराजदंतवत्पर
दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाइतित्रयाणांद्वंद्वस
मासेएकेतिस्त्र ॥ अग्नित्रयमिदंत्रेता ॥ इदम
ग्नित्रयंत्रेतोच्यते त्रासंख्यासंपूरणातामितात्रा
प्राप्यंतेत्राग्निहोत्रिणाऽग्निडतयःत्राभिरिता
वात्रेताम्ही एकं १ ॥ संमृह्यपरिचाय्योपचाय्या
अग्नौप्रयोगिणः ॥ संएवोढहैः संप्रसारणंदी
र्घश्चनिपात्यते समूह्योऽग्निर्यमध्यःपरिचीयते
उपचीयतेपर्यंपएवाग्निनोतेष्विदायादेशोव
श्चौचक्षौ यज्ञाग्निविशेषप्रयोगएवामन्तिप्र
योगिनतत्रप्रयोजकत्वानात्रेत्यर्थः अग्नौप
रिचाय्योपचाय्यसमूह्याइतिनिपातः कचिद
ग्निःप्रयोगिणइतिपाठः ॥ योगार्हपत्याद्दानीय
हविर्ग्निःप्रणीयतेतस्मिन्नानाय्यः ॥ गार्ह
पत्यादक्षेरानीयोह्मत्ययःप्रणीयतेआरोप्यतेत
त्रान्नाय्यः आनाय्योऽनित्यइतिण्यदायादेनिपाति
तः वैश्यकुलादिरिष्यस्ययोनिर्वस्तोगार्हपत्यादि
रुक्तं ॥ अग्नायीस्वाहाचहुतभुक्प्रिया ॥ हु
तभुजोऽग्नेःप्रियाभार्याव्ह्षाकप्यग्नीत्यादिनाङीब
ऐकारादेशोः आयी स्वस्वाह्वयतेदेवतानया
स्वसुरशस्माहाययत्याःगमयतिस्वदानं सएवं
जहातेर्वा वान्येभ्योपीतिडः दृषोदरादित्वाडका
रलोपः स्वाहादेवहविर्दानेइतिवक्ष्यतेतदाग्नेये

गं
मं
२६०
260

यदातत्तत्वेत्रापिगायत्रीदेवताः त्रिभार्याविवक्षि
ते तदाद्युक्ष्महत्रित्वादनव्ययत्वंस्वाहायेवडूवि
भेत्ताडूतिरवाः त्रीणिः ३ ॥ अरकुसामिधेनी
धाय्यावयास्याद्रिसामिधेनी ॥ त्वामित्याहि
नाग्नेःसमिधनेसमुद्दीपनेतानिमित्तेयाऋचऽ
स्याद्येसमिधाधीयतेऽग्नावाधीयन्तेसासामिधेनी
समिधामाधानेविधान्नाषित्वात्तङीषिसामिधेनी
धाय्यावोच्यतेधीयतेऽच्यतेऽग्निरनयाधाऽजःप
ध्यमानत्राध्येत्यादिनाण्यहायादेशोदान्तधाय्या
पकं १ ॥ गायत्रीप्रमुखंछंदो ॥ गायत्रीप्र
मुखंगायत्र्यादिछंदःशाहूवाच्यं गायंतंत्रायते
इतिग्रातनइत्यादिनाकः गोवादित्वात्तङीषूगाय
त्रीगानेगायःभावेघञ्कर्मणाममः गायेनत्राय
तेमूलविभुजादित्वात्कः गोवादित्वात्तङीषूगा
यत्रीख्याख्यातंछंदःप्रमुखंपदेनउष्णिगनुष्टुप्
बृहतीपंक्त्यादिग्रहःषड्त्वरप्रधानागायत्री सम
त्ववरणाउष्णिककुत्तत्वात्रिष्टुतिऋत्विमादिना
क्विन् ततस्विहकलोपश्चउष्णिकहोताअष्टा
रपदानुष्टुप् भोतानवान्त्वरपदाबृहतीदशाक्ष
रपदापंक्तिरित्यादिबोद्धव्यं छंदतितिदीपयतिमं
भेवतिग्रामाज्ञादनेदीषो चेरेरादेश्चछंदइतिमहन
चस्यवछः छंदःकर्मसुवेदभागानांछंदोदेव
ताऋषिपूर्वकोविनियोगइतिछंदसामत्र्यका
घनेप्रथमंप्रमुखंचोभेप्रधानेचप्रकीर्तितेइत्य
जयः ॥ हव्यपाकेचरुःपुमान् ॥ हव्यंदेवा
र्थंमन्नंपच्यतइतिकर्तरिचेतिकर्मणिल्युजन्त
योःकर्मधारयःहव्यपाकः केचित्तुपच्यतेऽत्रे
तिहलश्चेतिघञ् पाकेष्वन्यायहव्यपाकेष्या

त्यादिहव्यतेऽन्यत्रौपचारिकइत्याहुःस्यादमत्र
मन्नपवत्तस्प्रयोगादर्शनात् हेमपात्रेकृतेऽर्भ
माद्दानःपयस्युक्ते चरोरधोर्धभागेनतामयोज
यताम्भे कर्मकोडेचमुक्तंतंडुलाभ्यांपयसाव
तः आपयितव्यइत्याहोनत्तस्थाल्यात्याहोनत्त्र
योगोह्यः मधुमाधव्यामपिपचनीयेहव्येचरुः
रित्यर्थः यथाऽष्टाकपालेचरुंनिर्वपेदितिस्था
ल्याहोतत्ताद्यर्थ्याउपचारइत्युपभुक्तेचरेतिमत्र
यंतिदेवान्हमितिचरभसत्याचरेर्मकवऽः आमि
त्तासाहचर्यात्तरोः क्षीत्वाशेकानिहत्वार्थेपुमा
निसक्तं ॥ आमिक्षासाशृतोसेयाक्षीरेस्याहृधि
योगतः ॥ इष्यतेऽत्रावर्तितेनस्रवतीदध्येयो
गाद्यात्तदित्याकावाविकृतित्वायतेसामिक्षाआ
ङ्पूर्वात्मिहेद्यैघ्ञेति उपधादीर्घत्वंचेतिदीर्घम
ध्योयमितिपुरुषोत्तमः आङ्पूर्वात्मिषस्पर्धा
यांमित्यतोऽस्याश्रावितिकरिकृषिभ्यः किरितिवाऽ
लकात्त्वषप्रत्ययेकृत्स्वमथ्योयमितिगोवर्धनः
हविर्विशेषत्वादस्याऽत्रकथनं पकंहिविमइति
व्याख्याताः २ ॥ प्रुविर्वेव्यजनेतद्धदवितेमस्या
र्चर्मणा ॥ होमाग्नेःसंधुक्षणाययत्कगचर्मणाकृ
तस्थान्धत्वचायहविरितिकृतंव्यजनंतडविदूंपूयते
ऽनेनेतिपूविधूननेइत्यतोऽन्निल्पूयत्रवनड
त्यस्यग्रहणमितिहविः पुविरमुकावादिसामा
न्येनपूजोपिग्रहणात् आतिदेशिकइत्वस्या
ऽनित्यत्वान्नगुणोधविमित्यपि पकं १ ॥ एष
दाज्यंसदध्याज्ये ॥ एषुसेवनेपषतिसिंवतिए
षत्प्रागुक्तःएषदाज्यमत्रेतिएषदाज्यंएषश्च
तदाज्यंचेतिवासदधिदभासहितेमिश्रीकृतेए

षदाज्ये पृषताकं स्यात् दध्याज्ये पृषदाज्ये म इव्यते स
तिद्धे २ ॥ परमान्नं तु पायसं ॥ दैवपित्र्यार्थे त्वन्ने
परमञ्च तदन्नञ्च परमान्नं सर्वहितत्वादिना क
र्मधारयः परमान्नं तत्कृतं देवाद्यर्थं तेषामन्नमिति
वा पयसा संस्कृतः पायसः संस्कृतं भक्ष्य इत्यण
देवसम्बन्धि यत्र हूयते तद्धव्यमित्यचो यत् कव्यं ते
पितृकार्ये त्वेन वर्णिते कहव्यवर्णनेयो रूपधारिति
यत्कव्यं हूयते श्राद्धे तेव वर्णते द्रुक्रं शाहवयत
यथाक्रमं देवानामन्नं हव्यं पित्र्यन्नं कव्यं ॥ पा
त्रे स्रुवादिकं ॥ पवित्र्येनेन पात्रिकाक्रिया मा
पेयं वा ह्यादिभ्य छन् पात्रं भाजनं तत्र प्रस्तावात्
यज्ञसम्बन्धि पृषक्यामिदं स्रुवत्यः स्मात् हेत्वादिके
स्रुवः स्रुगतो व जर्थेकः स्रुवः आदिनावमसो
लूखलत्वाप्रस्युकपालादि ग्रहणं तस्य भेदा विशे
षाः ॥ ध्रुवोपभृज्जुहूर्नातु स्रुवो भेदास्तु वः स्त्रि
याः ॥ ध्रुवते ध्रुवस्येथैंपवाद्यत्रु कवादि वा
इः ध्वेतव हव्याहा पृ ध्रुवा इयेववदपत्राहृतिः नप
श्रीपिकं बिभर्ति भृजः क्विप् उपभृत् इये व श्रीभा
हा जुहोति ग्रन्थेभ्यो पि हश्यते इति क्विप् ग्रहो
ग्रहणात् द्विर्वचने प्रकृते दीर्घत्वे च जहूः दी
ह्याकृतिनाम्भमान्नः स्रुवः स्रुवत्यः स्मात् हेतादि
कं स्रुवः विकुर्वेति विकृ स्रुकृ वोता ग्रन्थेभ्यो
पि हश्यत इति क्विप् हस्वि ग्रहणाद्विध्वदोप
संग्रहार्थात् धातो र्भुमागमः स्रुवः स्त्रियाः स्त्री
लिंगाध्रुवासाह ववर्षात् हयोः स्त्रीत्वमेव स्रुवः
तिबहुवचननिर्देशाद्दृढत्वं पकलाद्योवपिभ
वा स्रुवपमप्रस्पीढि स्याद्योनेवरा जहोइतिवा
वस्यामवं स्यात्पाक्तिमेदाहुडवामित्यन्योदम

वोभेदाध्रुवाद्वयः इति स्रुच इति पष्ठ्यं तेस्त्रिया
इति पष्ठ्यं तमाङ्गः क्विपि दीर्घत्वे स्रुः स्त्रियां स्रुच
इति त्वन्योयन्तपात्राणाम्पृथक् ॥ उपाकृतः प
शुरसौ योभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ अभिमन्त्र्य मन्त्रेण
पूतीकृत्य प्रातिपदिकात्तत्कृतावर्थं इति णिजन्ता
त्क्रौल्यपू कृत्वे हिंसायां जीवत्यपि पशौ हृष्ण
तेयस्यास्तावुपाकृतः पलायत इति प्रायश्चित्तोप
देशात् हतः शासेणाहत इत्यध्यात् एकं १ ॥
परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकं ॥ पर
मित्यपिशायार्थेव्ययं परः श्रेष्ठः श्राको गतिरस्य
प्रकर्षः हिलायांगतोञ्चनपरंपर श्राको भ्रमादि
तिबहुव्रीहिः हलाहि पशवः परां गतिमवष्टं
लभंत इति स्मृतिः शामू उपशमे ल्युडिति शाम
नं उक्तसेवने ल्युट् प्रकृष्टे स्वर्गति जनकमुत्त
णमस्येति प्रोक्षणं त्रयं वधार्थकवद्दवावि त्र
यं यत्रार्थ्य पशुहननस्य ३ ॥ वाच्यलिङ्गाः प्र
मीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ एते येयज्ञार्थे
हताः पशवः उच्यन्ते ते वाच्यलिंगाः मीत्र हिंसा
यांकर्मणि क्तः मङ्गतिलाभात् उपाधिकः संप
न्नोजातः उपसंपदेहत्यज्ञार्थोदककर्मकत्वेकर्मे
णि क्तः प्रकर्षात् उक्षितः प्रोक्षितः प्रोक्षिते नि
हते सिद्धइति स्मसः त्रीणि ३ ॥ सान्नाय्यं ह
विः ॥ हर्हिहोतव्यद्व्यसान्नाय्यं संनीयते इ
वि क्रिनाम्संयोयत्रवतेपाय्यसान्नाय्येत्यादिनाण्णया
दिष्टोसम्पृष्ठीवेनिपात्यतेह्यते हविर्जुहोते
रितिष्वचेत्यादिहविः ॥ अग्नौ तु हुते त्रिषु वषट्
कृतं ॥ अग्नौ हुते प्रोक्षितं हविषि वषट्कारेण
हुतं वषट्कृतं इत्यन्येषाह्वने कुर्यादित्या

रा॰ म॰
२६२
२६२

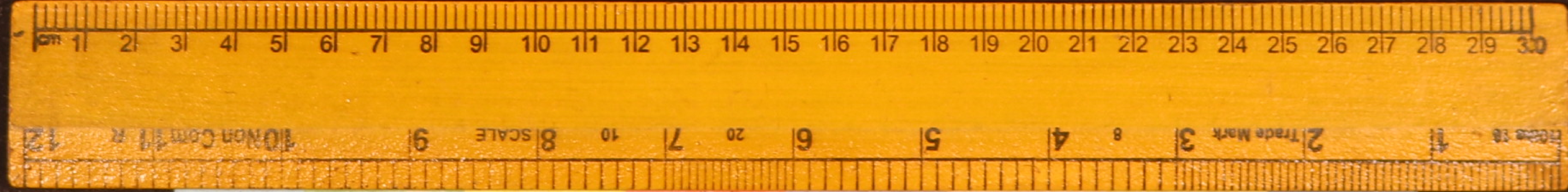
स्थिडावच्छेति समासेन वषट्कृतं तस्मिन्वषट्कृ
तः पुरोडाशः वषट्कृतायवाहुः वषट्कृतेऽ
ग्निः अग्निग्रहणं ब्राह्मणमुखोपलक्षणार्थं तयेः पा
कं १ ॥ हीनांतोवमध्यायते ॥ प्रधानयागे
हीति तस्यांतः समापको योऽधरो यजतोन्त्यलबा
हि दोषनिवारणाय प्रधानयागस्य पूरणाय शे
षार्थं क्रियते सोवमध्यः अवहीनं विभक्तिपो
यति आवर्जनं इति कृत्स्नं अवमध्यः एके १ ॥
तत्कर्माहैवयजियेत्रिष ॥ तच्छूद्रेनयजप
त्रपरामर्शः तस्य कर्मणः क्रियासंपादनेन
यजत्संपादनेयस्य ब्राह्मणस्य देशस्य दक्षिणस्य
वणस्योक्तयोगता तद्यज्ञकर्माहंती त्यर्थं य
नाभिगम्यंच एवजावितिवचनयजि यं तच्छूद्रि
यति यो ब्राह्मणः यजयान्भुयति यं दक्ष ॥ ३
यक्रत्वकर्मदे ॥ क्रत्वर्थतः तच्चकर्मदानादि
क्रतुच्छकर्मच क्रत्वकर्मत तद्विपमिष्टपाहवा
चे इष्टयागे वत्ताने च वोच्छितेपि प्रथक्जपते
त्वजयः १ ॥ एतेत्वोतादि कर्माणि ॥ स्वन
ते इति खोतं पुष्करिण्यादि यत्तकर्म देवजल
हितहाहिनागद्यते तद्ग्रं पुष्करिण्यासभा
वापीदेवतायतनानि च आरामश्च विशेषणा
पूर्तकर्मविनिर्दिशेत् इति पूर्त्तेनपाल्यतेवा
पूपालनपूरणयोः नक्षाब्धोति निपानवाभा
वः ॥ अमृतेविवसोयज्ञशेषभोजनशेष
योः ॥ यज्ञस्य यच्छेषं हुतादितद्मृतं भुक्त्वा
तेः पमृतभुग्वाट्मृतमिवामृतं देवपितृति
थ्युवोदिभुक्तस्य यच्छेषं तद्विवसः विशेषे
णाघ्यतेभक्ष्यतेइति उपसर्गोऽहइतिकर्माणा

वजयोश्चेति चमन्नादेशः ॥ त्यागोविहापितेः
हानं उत्सर्जनं विसर्जनं विश्राणनं वितरणं स्प
र्शनं प्रतिपादनं प्रादेशनं निर्वपणम् अपवर्ज
नमंहतिः ॥ त्यजेर्भावे घञ् त्यागः विपूर्वोजः
हातेः ण्यंतान्निष्ठायां विहापितं दानोक्तिवि
तं तद्विपूर्वोन्सृजे विपूर्वोत् श्राणदानेऽस्मात्तु
ट्सिः विपूर्वोत्तरतेः स्पृशेः प्रतिपूर्वोत्पदेः ण्य
न्तात् पूर्वोहिशेनिरपूर्वोवपः अपपूर्वोवृ
जेश्च भावेल्युट् दानार्थ्य निंहतिः निमित्ते
मनयाहं तेवंहूचेति अंहतिः अंहतिमध्याका
रवतीति इहदचेदाद्यः अंहिगतौ अनेकार्थे
त्वात्दानार्थत्वात् क्तिन् तितुत्रतथसिसुसर
कसेषु इत्यत्र अग्रहादीनामिति वक्तव्यमितीः
टुः अंहतिमध्येकारवतीति त्रिकलिंगाद्यः १
त्रयोदशदानस्य १३ ॥ मृतार्थं तदहर्दानं त्रि
पुस्त्यौर्ध्वदेहिकं ॥ मृतार्थं मृतायतदहर्म र
णदिनं तदहः प्रभृति दानं शाकपार्थिवादित्वा
त्प्रभृतिपदलोपः देहोपलक्षणाद्देहपारणाद्
र्ध्वं पुरतः ऊर्ध्वदेहः राजदंतादिः तत्रभवं अतः
एवं पदाहजितिरत्रेऊर्ध्वदमाह ऊर्ध्वदेहाच्चेति
हञ् और्ध्वदैहिकमिति एवं टीकाकाराः वयंत
पितृदानं निवापः इत्याचक्ष्महे तत्रौर्ध्वपदं प्रे
तपरं तेनप्रेतस्यसपिंडीकरणात् एवं यद
हः प्रभृति यन्मृतार्थं प्रेतत्वेऽसिद्धे तद्दानं तच्चौ
र्ध्वदैहिकं ऊर्ध्वं शाह्नोवकारवान्यमं ताव्य
यमितिति हृदचेद्याद्यः वकारवर्जितऊर्ध्वं शाह्ने
अभिधेयलिंगाइति तद्देशना यदक्तिमृतः तद
हः प्रभृति दीयमानस्य पिंडजलादेरेव १ ॥ पि

ग्रं सं
२६३
263

त्हानेनिवापः स्यात् ॥ पितृग्रहणमत्र मा
त्रादेरप्युपलक्षणं तेन मात्रादेरपि ग्रहणं निवा
पः सहकारमंजरीति क्रमादेनिर्णयेवापिपर्यवसे
बलाहानार्थे निर्वापे पि पितामहेशानेनिर्वपणमित्र
केवन्यत्रापि तत्प्रयोगादर्शनान्निवाप इति भावे
वजि हे पिताद्यष्टहेशेनात्र वक्तव्यमेवाणोरिदमन
स्य ॥ श्राद्धे तत्क्रमेणानृतः ॥ श्राद्धशेहो
त्रलक्षणया श्राद्धोक्तविधौ वर्तते श्राद्धेन श्रा
द्धोक्तविधानेन पञ्चाशनभोजनादि तच्छ्राद्धं
प्रत्याश्रद्धेत्यादिनाणः पकं २ ॥ अन्वाहार्ये
मासिके ॥ पक्षमात्रशेषदेयत्वादनुपश्चाद्धा
क्रियतेऽहरहलोपेत् अन्वाहार्यं मासिकं श्र
मासदेयत्वात् मासिभवं मासिकं कालाहृन्न मा
सिकं पार्वणश्राद्धं तत्र वर्तते पिंडान्वाहार्यश्राद्धे
पात्र वर्तते पिंडान्वाहार्यकेश्राद्धं कर्यान्मास
नुमासिकमितिमन्वादेः ॥ श्रेष्ठोष्टमोकुः अ
तपोदिवियो ॥ पंचदशमुहूर्तात्मकस्याह्नो हि
नाष्टम अंशो भागः कुतपः कुतपं तपतीत्यव
कुं भूमिं मध्यंदिने तपत्यर्कोऽत्र कुतपः दिवस
स्याष्टमे भागे मंदीभवति भास्करः सकालः कु
तपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति शातातपा
त् पकं २ ॥ पर्येषणा परेविष्ट अन्वेषणाव
गवेषणा ॥ इषेरनिच्छार्थस्येति यच् अन्वेष
णा परेर्वेति यच्कृतिनो पर्येषणा परीष्टिः गवे
ष मार्गणे चुरादित्वात् यच् गवेषणा ॥ वेवा
दितर्कादिना यथाबोधितधर्मोदन्वेषणाया ४ ॥
सनिः ``ध्येषणा ॥ मनुदाने मन्यते दीयतेऽ
थादिकमत्र ओणादिक इः सनिः सनीव अन्वे

षणावध्येषणा हे इयोर्देनाधनस्य सत्का
रपूर्वकं किचिदर्थे नियोजनस्य २ ॥ याञ्चाभि
शस्तियाचनार्थेना ॥ यजयाचेति नङ्याच
नं याञ्चा शंडर्लेनौ याचने वल्लियां क्लित्रिति
क्लिन्नवक्तव्यः अभिशस्तियाचेणतायच्वु
याचना अर्थना चत्वारि भिक्षाया भिक्षामात्र
स्य ४ ॥ षड्तत्रिषडर्थे मर्घ्यार्थे पाद्यपादाय
वारिणि ॥ अर्घ्योदय आगतपर्यंताः षड्त्रि
लिंगाः अर्घ्यार्थे वारिणि जलेऽर्घ्यं पादार्थे वारि
णि पाद्यं पादाद्योभ्यं चेति यत् प्रत्येकं २ ॥
क्रमादातिथ्यातिथेयावतिथ्यर्थेत्र साधुनि २
॥ अतिथिषु साधुः आतिथेयाणः आतिथ्यः अ
तिथो साधवितिन्यर्थे पथ्यतिथिवसतिस्वपतेः
ढञ् आतिथेयः क्रमेणोकेके २ ॥ स्यादावे
शिक आगंतुरतिथिर्नागृहागते ॥ आवेश
नमावेशः अतः प्रापणे तदर्हति अर्हादणोष्ट
ञ्चेति ढक् विश्रामार्थमाविशंतेस्मीयनेऽत्र
आवेशो वेशस्थाने अधिकरणे घञ् तत्प्रयो
जनमस्य प्रयोजनमिति ढञ् आवेशिकः
स्त्रियामावेशिकी आगतो गृहमित्याः गंतुः
गमेर्हीघेत्वे आगंतुरपीति हृहचंडः अनव
स्थितत्वात् अनित्यास्थितिः अस्यष्टषोदरा
दित्वादतिथिः अततीति क्रतन्यन्वादिनात
थिढ्या अशुणत्वातिथिर्हेहृचंडः अनवस्थि
तत्वात् अनित्यास्थितिः अस्यष्टषोदरादित्वा
दतिथिः॰ योरिति विकोडशेषात् स्त्रियामति
थिरतिथी च क्लीवत्वातिथिरेव श्रीणतिथेः
३ ॥ आहूणिकः प्राहुणकः अघ्याभ्यस्त्यानेत्र

गं
नं
२६४
264

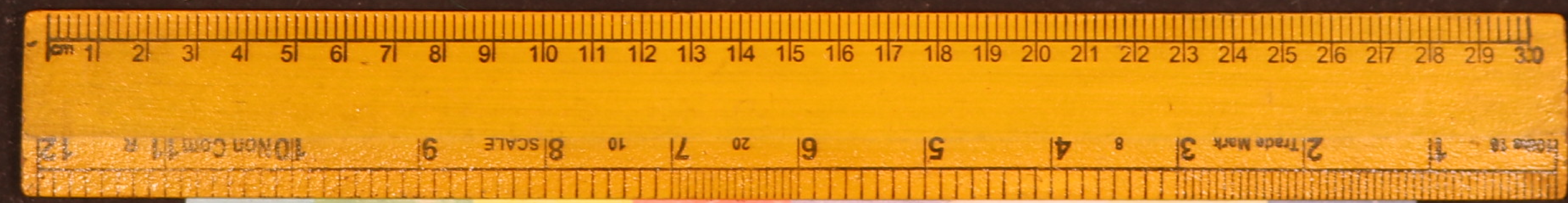
गौरवं ॥ पूजानमस्याऽपचितिः सपर्य्याचार्हे-
णाः समाः ॥ पूजपूजायांचितिपूजेत्यादि-
नाऽङ् नमोवरिवसङितिकाचिश्रप्रत्ययादि-
त्यकारः नमस्याचापपूजानिशामनयोः क्रिः
नित्यंविभावोवक्तव्यः इतिविभावेपचितिःकें
ङ्गादिपूजार्थः सपरशाहः सपर्य्यतेयङ्अप्र-
त्ययादित्यकारेसपर्यो अर्चेपूजायांगुरोश्च
लङ्त्यकारः अर्चाऽर्हेतेस्तवादिएवंतात्यर्थ
अर्हेणा समाअभिन्नलिंगार्थाः ॥ षट्पूजा-
याः ॥ वरिवस्यातुशुश्रूषापरिचर्याप्युपास-
नं ॥ वरिवस्शाहात्पूजार्थात्नमोवरिव-
सङ्त्यादिनाक्यचऽप्रत्ययेटापिवरिवस्याशु
णोतेःसेवार्थात् सन्यऽप्रत्ययेशुश्रूषापरिस
र्वेश्चरिःसेवार्थः परिचर्यापरिसर्यापरिचर्याः
मृगयाद्याजागर्याजाज्यानाभ्युपसंख्यानमितिश
प्रत्ययेयकिचपरिचर्यानिपातिता उपासिर
पिसेवार्थः ततोल्युट्युपासनं स्त्रियामुपासना
उपास्तिः ॥ चत्वारिसेवार्थकर्माचरणस्य ४
॥ परिव्रज्याउपास्यातुभक्तांगुशविशाखिका
॥ व्रज्याटाट्यापर्यटनं ॥ व्रजयजोर्भावेक्यप्
व्रज्याटाट्यापरिचर्यावत्तदृथ्याज्यावल्लज्या
तस्मादितिप्रयोगदर्शनात्तअत्रअच्अट्याचअ
पर्यटनेभ्रमः इतित्रिकोषादजापि त्रीणिव्र
तवशाङ्क्रमणमात्रस्य ३ ॥ चर्याईर्यापथ-
स्थितिः ॥ ईर्यतेगुरोःशास्त्रोपासनयाप्ता
यतेईरगतौयाचनेचणत्तस्याःपंक्ताःउपा
यःहक्रुपरित्यादिनासमासांताकारः ईर्याप
थः तत्रध्यानधारणाद्युपायेपरिव्राजकादीनां

थास्थितिरवस्थानंतस्याऽपरित्यागश्चर्यापरिव
र्येन्यत्रबाहुलकात्परिणाविनापिचर्यानिपा-
तिता एकं १ ॥ उपस्पर्शस्त्वाचमनं ॥ उपपू-
र्वात्स्पृशेर्भावेघञ्उपस्पर्शः आङ्पूर्वात्त्चा-
मुअदनेइत्यतोल्युटिआचमनं द्वेआचमनस्य
२ ॥ अथमौनमभाषणं ॥ मुनेर्भावःकर्म
वाअण्टंताच्चेत्यणिमौनमभाषणं द्वेमौनस्य २
॥ आनुपूर्वीस्त्रियांवावृत्परिपाटीअनुक्रमः प-
र्यायश्च ॥ पूर्वेपूर्वमनुपूर्वेवीप्सायांअव्ययी-
भावःकर्मणिष्यञ्षित्वातङीषहलस्तद्धित-
स्येतियलोपः आनुपूर्वेक्रियार्थेवेतिविभाष-
णासाहचर्यादानुपूर्व्यंचआवर्त्तेव्यापारोऽस्यां
संपद्यादित्वात्किप्आवृत्परितोभ्रमोभावेन
पाटनेगतिर्निर्योगोस्यांपटगतौण्यंताद्वञ्ङ
परिपाटिः आनुपूर्व्यसाहचर्यात्आवृत्परि-
पाटीस्त्रियोरेहहेद्विर्वचनमितिप्रयुक्तत्वात्
यणादेशः कृदिकारादितिपक्षेङीषिपरिपा-
टीच कृत्तालेकाभत्तेवेष्टनपरिपाटीपुच्चटने
तिपूर्वकविप्रयोगः अनुगतःक्रमोऽनुक्रमः
प्रादिसमासः परिपूर्वादिणःपरावनुपात्यय
इणाइतिघञ्पर्यायश्चक्रमस्यापिशास्त्रानो-
भूतत्वेनेहकथनं पंचाऽनुक्रमस्य ५ ॥ अ-
तिपातस्त्वपर्ययउपात्ययः ॥ अतीत्यपत-
नेगतिरतिपातोभावेघञ्परावनुपात्ययइ-
तिघञोभावेपरव्रुपर्ययः उपगतस्यातिक्रम-
णमनुपात्ययः परतु त्रीणिशास्त्रबोधितस्य
लोकव्यवहारात्प्राप्तस्यार्थस्यपरित्यागस्य ३
॥ नियमोव्रतमस्त्रीतच्चोपवासादिपुण्यकं ॥

बं
मं
२६४
265

नियमनं नियमः यमः समुपनिविषु चेत्यप् ।
ह्रुणोत्याकालयति स्वांतं त्रियते वा अभीष्टला
भाय व्रतं एविर्वं जिभ्यः किदिति वा उलकात ।
हज्ञोप्यत्तत्र्यकि त्वेयणाट्टेशः कस्यचित्कालिना
त्तनोपि नियमो भवति यथापरस्वं मया हर्तं
व्यं प्राणिनो हंतव्या इति तन्निवामायाह नष्टेति
नष्ट उपवासादिलक्षणं स्वल्पकालावच्छिन्नं
चेत पुण्यकमुच्यते आदिना अश्नान्वभोजना
दि २ उपेति वक्ष्यमाणः उपवस उपोषितमा
पिवसते र्घञ् उपवासश्च उपोषणमित्येकत्य
मुपवासे २ ॥ विवेक इति प्रकृतिपुरुषयो
ः विभागेन ज्ञानं विवेकः २ ॥ ब्रह्मेति वेदस्य
वेदाध्ययनस्य यास्मंपत्तिश्च गुणोत्कर्षप्रभावः त
त्र ब्रह्मवर्चसं २ ॥ वेदपाठस्य विभागार्थं
योञ्जलिः क्रियते स ब्रह्मांजलिः २ ॥ वेदपा
ठे मुखजलकणाः ब्रह्मबिंदवः २ ॥ ध्याने ।
ति ध्यानयोगयोगासने स्वस्तिकपद्मासना
दौ ब्रह्मासनं २ ॥ कल्प इति त्रयं वैदिकविधा
ने यागादिषु ३ ॥ मुख्य इति शास्त्रविहितः
प्रथमो अर्थो मुख्यः कल्पः १ ॥ ततो गौणो ।
नुकल्पः अनुगतः कल्पो अनुकल्पः प्रादिमा
मासः १ ॥ संस्कार एव ग्रहणं संस्कारो वा ।
दुकरणं तत्पूर्वकं वेदस्य ग्रहणं उपाकरणं उ ।
पाकर्मेति च २ ॥ समामिति त्रयं नमस्कारे २
॥ भिक्षुरिति परिव्राड् जातः अन्ये त्रयोपि नि
तः पंचवर्तनोत्थाश्रमभिक्षौ ५ ॥ तपस्वीति ह्रौ
नातो त्रयं तपोधने वाचंयम इति वाचियमा
व्रते इति विच्च हयमौनव्रतिनि २ ॥ औपव ।

तूपवासः विवेकः पृथगात्मता स्याद्ब्रह्मवर्चे ।
सं वृत्ताऽध्ययनर्द्धिः अथांजलिः पाठे ब्रह्मांज ।
लिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मबिंदवः ध्यानयोगास ।
ने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ मुख्यः स्यात्प्र ।
थमः कल्पोऽनुकल्पस्ततोऽधमः संस्कारपूर्वं
ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः समे तु पादग्रहण
मभिवादनमित्युभे भिक्षुः परिव्राट् कर्मंदी पा
राशर्यपि मस्करी तपस्वी तापसः पारिकांक्षी
वाचंयमो मुनिः २ ॥ तपःक्लेशसहो दांतः प्र
तितपस्यायः क्लेशः तं सहते न स्विन्न सत्यपि ।
नोद्विजते स दांतः हे २ ॥ वर्णिनो ब्रह्मचारि
णः ॥ ऋषयः सत्यवचसः ऋषंतीति ज्ञानसं
सारयोः पारं गच्छंतीति ऋषयो गतौ इगुपधात्कि
ऋषयः सत्यवचसस्ते च सप्तविधाः स्मृताः ।
ब्रह्मर्षिदेवर्षिनरर्षिमहर्षिपरमर्षयः का ।
ण्डर्षिश्रुतर्षिराजर्षिश्च क्रमावराः इति रत्नको ।
षः ऋषिः ख्यं ज्ञानात्स्वविद्याविधौ धिमतयः ।
विषयः प्रह्वाः इति बालपंडितज्ञातकात ।
स्त्रियां ऋषीच हे ऋषेः २ ॥ स्नातकस्त्वाप्लु
तव्रती ॥ ब्रह्मचर्ये त्वक्तो यो गृहाश्रमं गतः
स स्नातकः स्नाताद्वेदस्नाना आवितिकतस्ना
तकश्च त्रिविधः ब्रह्मचर्याचरणस्य यः शास्त्र
बोधितो वधिः तावत्कृतसमग्रव्रतः प्रागवेदो ।
यो द्वितीयाश्रमं गतः स उभयस्नातकः आस्त्वः
स्नानं तत्र व्रती नित्यस्नायी समाप्तवेदाध्ययनो
यः आश्रमांतरं गतः स्नातकः कश्चिदाप्लुतव्रती
तिपाठः स्वव्रतमो वक्तः हे २ ॥ येन निर्जितेन्द्रियग्रा

ग ं
मे
३३६
९६६

मायतिनोयतयश्चते ॥ निर्जितःस्ववशोस्याभि
इंद्रियाणांग्रामोगणोयैस्तेयतमिंद्रियसंयमो
ऽस्त्येषामितिनित्ययोगइनिःयतीप्रयत्नेइनि
तिइनिःयमेत्तिगितितिकियतितिरित्यन्ये त्री
णिवत्तिष्ठाद्वेः ३ ॥ यःस्थंडिलेव्रतवशाच्छेते
स्थंडिलशाय्यसौ स्थांडिलश्च ॥ व्रतेनियम
स्तत्संपादनाययःस्थंडिलेतृणादिनाच्छादिते
भूभागेशेतेसस्थंडिलशाय्यसौ शायीयस्थंडि
लशाह्याभ्यामुच्यतेव्रतइतिणिनिःस्थंडिलाच्छ
यितरिव्रतइत्यण द्वे २ ॥ अथविरजस्तमसः
स्युःद्वयातिगाः ॥ विगतेरजस्तमसीयेषांते
विरजस्तमसः द्वयंद्वेतमतिक्रम्यगच्छंतिअन्ये
ष्वपीतिगमेर्डःद्वयातिगाःरजस्तमःशून्याःसा
त्विकनिष्ठाः साक्षात्कृतब्रह्माणोजीवन्मुक्ताः
श्यामात्पद्योविरजस्तमसोद्वयातिगाउच्यंते द्वे
२ ॥ पवित्रःप्रयतःपूतः ॥ पवतेरमित्रादि
त्ययत्रौत्रावितिइत्रःपवित्रः विशेष्यनिघ्नोत्रं
तथैगोमयादिसामान्यपवित्रंस्वभावपवित्रं
चा॥चयतेप्रकर्षेणयतःयमेरकर्मकत्वेकर्तरि
क्तःप्रकृष्टंयततइतिवापूपवनेक्तप्रत्ययेपूतः
श्रेतिइट्विकल्पेपूतः त्रीणिपवित्रस्य ३ ॥
पाषंडाःसर्वलिंगिनः ॥ त्रयीवाक्यविपरी
तंव्यवहारःसर्वेकर्तव्यंतस्यालिंगिनंबोधयितुं
शीलंयेषांतेतथाते च बौद्धक्षपणकादयःपाप
खंडेतिइटत्तीतिपाषंडाःसच्चवर्णडाहोपृषोदर्यादि
सध्योनिपातितः सर्वेषांवर्णाश्रमाणांलिंगंविहि
तंतेपाषंडाइत्येके सर्वाश्रमाणांलिंगानिभजं

तेसर्वलिंगिनः इतिरुद्रः द्वे २ ॥ पालाशोदंड
आषाढःव्रते ॥ व्रतेब्रह्मचर्येव्रतिनोपलाश
काष्ठकृतोदंडःआषाढोपूर्णिमाप्रयोजनमस्य
विशाखाषाढादान्मन्थदंडयोरित्यणआषाढः
पलाशइतिपलाशादिभ्योवेतिविकारार्थेञ् १
एकं १ ॥ रांभस्तुवैणवः ॥ व्रतेव्रतनिमित्तं
णः तत्कृतोदंडोरांभः स्यात्तरंभोवे
पलाशावदन्नरंभाकरल्पस्परमोनोवैणवान्
रांतवेइतिमेदिनिः व्रतादन्यत्रवैणवएव एकं
१ ॥ अस्त्रीकमंडलुःकुंडी ॥ मंडनेमंडःभावे
घञ्कस्यजलस्यमंडःकमंडःतंलातिकस्यशि
रसोमंडोभूषणंलातिवाकुंडिदाहे कुंडतिदहति
पिपासादिकंपचाद्यच् कुंडेजानपदादिनाङी
षू कुंडी द्वेकमंडलोः २ ॥ व्रतिनामासनेबृ
सी ॥ वृ वर्ते सीदंत्यस्यामितिपृषोदरादिः १
वर्षंत्यासनात्तेरविदतीतिवृषमेचनेइगुपधे
तिकः गौरादित्वात् ङीषिवावृषीमूर्धन्यांतोयं
वृषामंत्रपावृषीतिमूर्धन्यांतेषुलिंगकारिका
वसंत्यस्यामितिपृषोदरादित्वेदंत्यांतापिअत्र
सीवसीमंसीतिदंत्यांतेषुचंद्रगोमी ॥ अजि
नंचर्मकृत्तिःस्त्री ॥ अजत्येभिरज्यतेगम्यते
प्राप्यतेअजेरस्त्रेतीन्वभावःनामधातोरजादे
शश्च अजिनं चीरंतंसेवितंतैरितिचरेर्भृतेपिप
ष्यंतइतिमनिन्चर्मकृत्तेछिद्यतेक्तिन्कृत्तिः
त्रीणिब्रह्मासमृहार्थेभिक्षादिभ्योणमेत ॥ १
स्वाध्यायःस्याज्जपः ॥ स्वस्वकृतायाअधीतिः
इङःघञितिचजपजपनेजपःजपमानसेचव्यज

पोरित्यप्रजपः बाहुलकात्तद्यन्नजापइतिरवि
तः तेनश्रुतस्यमंत्रजातंप्रत्यनीपिकादावित्या
हिसिद्धिः हेग्राहृत्यावेदाध्ययनस्य २ ॥ सत्या
ऽभिषवः सवनंवसा ॥ सवनंसत्यासत्रग्रभि
षवेसंज्ञायांसमजेत्यादिनाक्यप्सत्याग्रभिषु
वात्सनोतेः अरहोरषु उपसर्गादित्यादिनाषत्वे
भिषेवामूर्धन्यमधाःल्युडितिसवनेमेतिसत्याप
दामर्षः त्रीणियत्तस्नानस्य ३ ॥ सोमलतावे
धानस्ययोगणताकारणस्य ३ ॥ सवैनमासप
धंसितजण्यंत्रिषुःचमर्षणं ॥ सवैनसोमानसा
हिसर्वपापानामपधंसि विद्यातिजलगोरूपा
णांसमारोप्ययोवेदावयवोजप्यतेउस्थायेनेता
दघंमर्षतिसहतेऽभिभवतिमृषसहनेसहन
मभिभवः अतएवाम्रष्णोत्तिलककचेइतिमा
वः यद्वामृषतिसहतेशक्नोतिमर्षणः प्रतिप
तःषहृषहृशक्यार्थेकर्तरिल्युड्करणेवाऽघे
नषष्ठीसमासःत्रिभुत्वियाग्रघमर्षणीत्रीणि
ति ॥ दार्शश्चपौर्णमासश्चयागौपर्वांतयोःइ
यज्ञ ॥ पर्वांतयोरमावस्यापूर्णमास्योर्योगौ
दर्शोभवत्वात् पौर्णमासीभवत्वाच्च दार्शपौर्णमा
मासोदार्शः प्रागुक्तः पूर्णमास्याः संधिवेला
दौपादादाणपौर्णमासः दर्शादिपदसाध्योयागाः
कार्येकारणाभेदोपचाराद्दर्शादिपदवाच्यःए
षामभिन्नेनतत्पर्यायः पर्वान्तेऽग्निहोत्राणांग्र
तिमासंसंपाद्ययोः प्रयाजादीनांप्रकृतियज्ञ
योःक्रमेणैकैकं २ ॥ शरीरसाधनापेक्षंनि
त्यंयत्कर्मउच्यमः ॥ उपयांतरनिरपेक्षेणा
शरीरेणैवयत्साध्यंनित्यंयावज्जीवमवश्यका

र्थंसत्यास्तेयाहिंसादिकंयत्कर्मउच्यमः यमःस
मयनिवित्तवेत्यस्य अहिंसासत्यवचनंब्रह्मच
र्यमकल्कता अस्तेयमितिपंचैतेयमाश्चैवव्रता
निचेतिमनुः ॥ नियमस्तुसयत्कर्मानित्यमागंतु
साधनं ॥ यत्कर्मानित्यकामिकर्त्तव्यंनत्तुयाव
ज्जीवंआगंतुभिःकादाचित्कैःकामनासमयवि
शेषादिभिःसहकारिभिःसाध्यमुपवासादितन्नि
यमउच्यते एवंवरकृतेकामंदेहात्मकरणेत
नप्रत्यवायमितिदत्वक्रियमाणेप्रत्यवायमपिय
थाविहिताः अतःकालेचरत्यादिवर्जनमितिप
र्वनियमादस्यभेदः ॥ कत्तावृतीचकौपीनेशा
टीवस्त्रीतिलक्ष्यतः ॥ उपवीतेयज्ञसूत्रेप्रोद्धृते
दक्षिणे ॥ उपग्राधिकेग्रधिकेवेतिशोभतेवी
गतिप्रजनकान्त्यादिषुकर्त्तरिक्तः दक्षहस्तेप्रो
द्धृतेसतियज्ञसूत्रेयथातिष्ठतितत्र उपवीतं
॥ प्राचीनावीतमन्यस्मिन् ॥ आद्यन्तावन्यस्मि
न्वामेकरेप्रोद्धृतेसतितदेवप्राचीनंप्रदक्षिणा
मावेतिवीधातोःएवंवत्तक्तःप्राचीनावीतं ॥
निवीतंकंठलम्बितं ॥ कण्ठएवहिःकृतेऽरज्ज
भावेनकंठाल्लंबितेतत्रनिकंठादधोभावेनवी
तंगमनमस्यनिवीतं निरितिप्रकृतेवाच्याधोभा
वविन्यासइतिमेदिनिः ॥ अंगुल्यग्रेतीर्थंदैवं
॥ अंगुलीनामग्रेमूर्ध्निदैवंदेवसंबंधितीर्थंतेत्र
तत्रतेषांसन्निधेःतेभ्योयत् किंचिज्जलादिकंदेय
दैवेनैवतीर्थेनदेयमितिस्मृतेः ॥ स्वल्पांगुल्यो
र्मूलेकायं ॥ स्वल्पांगुल्योःकनिष्ठानामिकयो
र्मूलेऽधोभागेकः प्रजापतिर्देवताऽस्यकास्योदः
त्यणद्धृस्वातादेशः हृद्यायादेशेकायंतीर्थं ॥ म

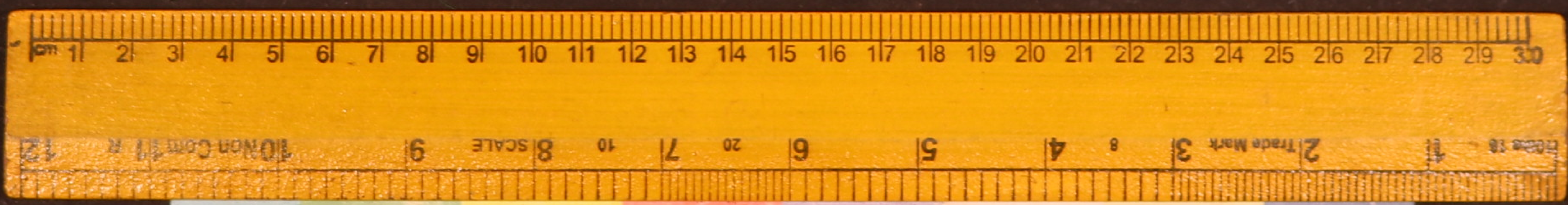
बां
मं
२६८

ष्ठेगुष्ठांगुल्योःपैत्रं ॥ अंगुष्ठतर्जन्योःमध्योपि
तृणामिदंपैत्रंतीर्थंतस्येदमित्यण् अंगुलिरंगु
ष्ठसामीप्यात् प्रदेशिन्येवगृह्यते ॥ मूलेंगु
ष्ठस्यब्राह्मं ॥ ह्यवधारणे अंगुष्ठस्यमूल
एवब्राह्मंतीर्थमित्यन्वयः एवंदक्षिणेहिलोपि
ब्राह्मं ॥ स्याद्ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंब्रह्मसायुज्यमि
त्यपि ॥ ब्रह्मणोभवनेतादृश्यंभवोभावइति
क्यप् ब्रह्मभूयंब्रह्मत्वंयोजनंफक्कृतत्वमिह
सफक्कृतङ्भावःसायुज्यंततःसमासे वोपसर्गे
नस्येतिसभावःब्रह्मसयुजनंक्विश्रात्मनासंबं
धातिसत्वस्हि षेतिक्यप्सफक्कृतङ्भावोवासा
युज्यं ॥ देवभूयादिकंतद्वत् ॥ तद्ब्रह्मभूया
दिवत्त्रिरूपमित्यर्थः ॥ कृच्छ्रंसांतपनादिकं
॥ सांतपनंचान्द्रायणंप्राजापत्यादिकंप्रायश्चि
त्तंकृच्छ्रंकृच्छ्रपदवाच्यंकृच्छ्रयतितत्करोतीति
ण्यंतात्पच् यथागोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिः
कुशोदकं एकरात्रोपवासश्चकृच्छ्रंसांतपनंस्मृ
तं एवमन्यत्रापि ॥ संन्यासवत्यनशनेपुमान्
प्रायः ॥ सम्यक्न्यासःत्यागमात्यंतिकस्या
गः संन्यासःतद्युक्तेनशनेभोजनेप्रायोवर्ततेम
चात्रैतेः प्रपूर्वादिणगतौप्रच् अयतेवाप्रपूर्वादय
न्प्रायः पुमानित्युक्तेः तःसांतत्वेप्रायाइति
स्यात् प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूवइतिर
घुः ॥ अथवीरहानष्टाग्निः ॥ प्रमादादिना
कारणेनतेनावायस्याग्निर्होत्रिणोग्निर्नष्टोनि
र्वाणःस्यात्सवीरहावीरोग्निस्तंहतवान्क्विप्
वीरहोच्यतेवीरयतिप्रभाववंतंकरोतीतिवीरःप्र
वृद्धोग्निस्तंहतवान्क्विप्वीरहाअथवीरविश्रा

तोपुत्रादिः ततोण्यंतात्हनमस्तीतिवीरयतीतिवि
क्रांतंकरोतीतिपचाद्यच्विवावीरःपूर्वोक्तोग्निस्तंह
तवान्क्विप्वीरहा ॥ कल्कनालोभान्मिथ्योपा
पथकल्पना ॥ लोभादभिहितपरस्वग्रहणा
भिलाषाद्यामिथ्यातत्वस्यदेयोपथ्यस्याचारभेद
स्यकल्पनासंपादनासाकल्कनाशब्दवाच्याकल्कवि
स्मापनेचुरादावदंततल्लोकंचविस्मापनेच्यजश्च
कःतंनयतिप्रापयतिणीञोन्येभ्योपीतिडः लोभ
मात्रकृतध्यानमौनादिः कल्कनाःश्वेलिमध्याऽधर्मो
अयणमित्यन्ये कल्कनाग्रामजालेस्यादितिरत्न
कोषः ॥ व्रात्यःसंस्कारहीनःस्यात् ॥ अष्टावि
शात्संस्कारहीनःषोडशवर्षोर्ध्वंकृतव्रतबंधो
अष्टगायत्रीकोदानायकर्तोहिजोव्रात्यःव्रातेलो
पादिःसहवशात्वोदिभ्योयःअर्हत्यर्थेवादेडादिः
॥ अस्वाध्यायोनिराकृतिः ॥ व्रतग्रहणपूर्वकं
गुरोर्वेदाभ्यसनंस्वाध्यायःतत्स्वाध्यायोनिर्गताआकृ
तिरध्ययनचेष्टास्मादितिनिराकृतिः ॥ धर्मध्व
जीलिंगवृत्तिः ॥ लिंगेनजटादिकारणेनवृत्ति
र्जीवनमस्यधर्मस्यध्वजःचिन्हंतद्योगादिनिः धर्म
ध्वजी हेजीविकार्थेजटादिधारणमस्य २ ॥ अ
वकीर्णीक्षतव्रतः ॥ आरब्धस्यनियमस्यस्त्रीग
मनादिनाध्वस्तव्रतोवकीर्णीकृदिंसायांभावेक्तः
अवकीर्णंहिंसास्त्यस्यैयोगान्मत्वर्थेइनादिभ्यश्चेति
वाहनिः अवकीर्णीद्वे २ ॥ सुप्तेयस्मिन्नस्तमेति
सुप्तेयस्मिन्नुदेतिच अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदि
तौचयथाक्रमं ॥ यत्रसुप्तेनिद्राणेअंशुमानर्को
स्तमायातिअस्ताचलंगच्छतिसोभिनिर्मुक्तः अ
स्तंतःसर्वतोभावेनसायंतनेनकर्मणानिर्मुक्ते

नमस्त्रोमिनिर्मुक्तो यत्रमसेकेडेत्सरयाद्विमो
लियानिसोभ्रुहितः ग्रम्रुहितमम्रुरयः मृथेसा
तद्योगात्सर्भस्राघचुत्क्का ब्राह्मणाद्रत्याविवत
क्रमेण हेनाप्नी २ ॥ परिवेत्तानुजेनूढे ज्येष्ठे
दारपरिग्रहात् ॥ ज्येष्ठेऽनूढे कृतविवाहे सति
अनुजः कनिष्ठो दारपरिग्रहाद्धेतोः परिवेत्तो वा
ते हेतौ विभाषा गुणे इति पंचमी परिविंदते नेक्रम
णित्यागेन जायां विंदति विद्लृ लाभे त्वचु पकं २
परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् ॥ तस्य परिवेत्तुः ज्याया
न् ज्येष्ठः परिवर्त्तने विंदते लभते स जायां नित्तु
सकारवांश्च परिवित्तिरिति महः पकं २ ॥ वि
वाहोपयमौ समौ ॥ तथा परिणयोद्वाहोपया
माः पाणिपीडनं ॥ विशिष्टोग्निमाहितो वाह
वहनं स्त्रीकारो विवाहः यञ्च उपपूर्वो यमि स्वी
कारे नियमनं च ४ उपयमः तथा समभुश्येपरि
णयनं परिणयः प्रचुरुवेवडुद्वाहः पाणिपीड
मवगाहनं ग्रहणं कृत्योगाश्चेति समासः पाणि
पीडनं दारकर्मकरग्रहो वा च षट् विवाहस्य
६ ॥ व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतं
॥ व्यवायो ग्राम्यधर्मो णां ग्रामभावानां तेनानां
धर्मो ग्राम्यधर्मः रतं रमणं निधुवनं चालनं नि
श्चितं हस्तपासादि चालनं निधुवनं तद्योगात्
निधुवनं रति सुरतं मैथुनं द्वंद्विनं संप्रयोगा
योगश्च चत्वारि रतेः ५ ॥ त्रिवर्गो धर्मकामा
र्थैः ॥ धर्मः प्राग्युक्तः यथाविधि निजं लो सेवने
कामः अर्थो धनं एतैः त्रिरूपस्य कत्वेस्ततोपर
रिष्टैस्त्रिभिर्व्यवये कल्पलतितो वर्गस्त्रिवर्गः स्या
त् त्रयाणां अर्थानां वर्गः समूहः त्रिवर्गः त्रिगो

पि नबाधते स्यात्रिगणः परस्यामिति भारवेः प
कं २ ॥ चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ मोक्षसहितैः ध
र्मकामार्थैः उपलक्षितो वर्गः चतुर्णां वर्गश्चतुर्वर्गः
पकं २ ॥ सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं ॥ बलं शक्तिः सा
मानबलेर्न्यूनाधिकशक्तिभिस्तैर्धर्मादिभिः चतु
र्भिः चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठानि समाहृतानि चतुर्भद्रं
पात्रादित्वात् क्लीबत्वं भद्रं कृते वाच्यवत् श्रेष्ठमा
पुनोतीति विग्रहः समानस्येति योगविभागात् सा
मानस्य सभावे सबलैरिति पकं २ ॥ जन्याः स्नि
ग्धावरस्य ये ॥ वरस्य जामातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा व
यस्यादयस्ते जन्यावधूं वहंतीति सत्तायां जन्या इ
ति यदंतो निपातितः जन्या वरवधूज्ञातिप्रियसं
त्वहितेष्वपीति विश्वः ॥ ॥ इति ब्रह्मवर्गो वि
वरणसमाप्तः ॥ ॥ ओं मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो
बाहुजः क्षत्रियो विराट् ॥ मूर्धन्यभिषिक्तो रा
ज्यारोपणसमये प्रवमतः क्षत्रियो मूर्धाभिषिक्तः
तत्प्रभवत्वात् पियो गणत्वात् मूर्धाभिषिक्तः यथा
ब्रह्मबाहुजस्यैवर्णबाहुजः प्रभौ राजासुनां
केवलक्षत्रियेन्यपदइति बहुत्वे ततः क्षत्रियाद्यो
ऽतस्तत् शाखात् राजश्च गणाद्यत् शेवाभावकर्म
णीति प्रकृतिभावान्नटिलोपः राजन्या बाहुभ्यो
जातः पंचम्यामजातावितिडः बाहुजः क्षतेस्त्रा
यकः इति कात्यायनेनधात्वर्थेनोपादानात् त
तः सौत्रधातोः क्षतिसेत्रौ कते कारः ततोपत्यार्थे
क्षत्रियाद्धः क्षत्रियः क्षत्ताज्जायते ज्ञातइति केनेक्ष
केतत शाखात्याकारलोपे क्षत्रः ततो स्वइति गात्रा
तेस्तनोपधमिति क्लीबत्वमपि क्षत्रस्य क्षत्रमुच्यत
मितिन्यवेरयदितिरुकः श्रुतिनेनस्वितयाविभा

रा॰
म॰
२९०
२७०

येणराजतेसत्त्वादिवेत्यादिनाक्विपुविराड्राजा
न्यादिजलिंगिनइतिवमतः पंचक्षत्रियस्य ५॥
राजिराड्पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥
तेजसाप्रभावेनराजतेशोभवतिवाराजेः क
निन् राजायरुपीत्यादिनाकनिन् सत्त्वादिवे
तिक्विपुराड्पृथिव्याईश्वरः सर्वभूमिपृथिवीभ्या
मणजावित्यणइतितस्येश्वरइत्यणपार्थिवः
भुवंभुंक्तेपालयतिक्ष्माभृक्क्षुन्नृपातिरक्षतित्र
न्तइतिकः नृपः एवंभूपः महींक्षितवानातव
न्तृप्रत्ययः क्षिनिवासगत्योः क्षिप्रत्ययमहीक्षितः
सप्रयावः ७ ॥ राजातुप्रणताशेषसामंतःस्या
दधीश्वरः ॥ संसक्तःसंलग्नांतएकदेशोयस्या
सामंतास्वविषयानंतरभूमिप्रादिभ्योधातुजा
स्येत्यादिनासमासोन्तरपरलोपोतस्याराजानः
प्रणतावशीभूताः प्राणामकारिणोशेषाः सर्वे
सामंतायस्यसोभ्यधिकईश्वरःअधीश्वरःस्यात्
॥ चक्रवर्तीसार्वभौमः ॥ चक्रेभूमंडलेद्वाद
राजमंडलेवावर्तितंप्रभुत्वलक्षणंवर्तितुंशी
लमस्येतिणिनिः चक्रेराजसमूहेवर्तनंव
स्यास्तीतिवा आवश्यकेणिनिः चक्रवर्तीचक्रं
गणोचक्रवाकेइतिविश्वः सर्वभूमेरीश्वरः स
र्वपरिक्रान्तायाभूमेरीश्वरः सर्वभूमीत्यणइत्यणा
स्येश्वरइत्यण अनुशतिकादीनांचेत्युभयपद
वृद्धिः सार्वभौमः द्वे २ ॥ नृपअन्योमंडलेश्वरः
॥ अन्योभूम्येकदेशाधिपोमंडलस्यदेशस्येश्व
रोमंडलेश्वरोदेशाधिपइत्यर्थः स्यान्मंडलेद्वाद
शराजकेदेशेशोवविश्वेचक्रवालकेचेतिविश्वः
एकं १ ॥ येनेष्टंराजसूयेनमंडलस्येश्वरश्च

शास्तियश्चाज्ञयाराज्ञांसम्राट् ॥ राजसूयः
चक्रवर्तिसाध्योयागविशेषोराजसूयः
तेनेष्टंसयागःकृतःसम्राट् यद्वाशास्त्रराजसू
याधिकारीविशेषणद्वयेनतमाह मंडलस्य
द्वादशराजमंडलस्येश्वरः यश्चसर्वभूपानशा
स्तिभृत्यवद्व्यापारेभुनियोजयतिसम्प्रेत्यादेवेशु
रूढराजसमूहमध्येसम्यग्राजतेसम्राट् सो
राजितिसमःक्वावित्यनुस्वारबाधकोमकारः ए
कं १ ॥ सार्वभौमविशेषस्य ॥ केचित्तसम
स्तयेनत्रीण्येतान्यलक्षणान्याहुः राजसूय
याजीसम्राट्चतुरब्धिसीमावच्छिन्नयाभू
मेरीश्वरः सोपि यश्चकियत्परिमाणाया
भूमेः नृपतीनान्तयाशास्तिसोपि ॥ अथरा
जकं राजन्यकंचनृपतिक्षत्रियाणांगणेक्रमा
त् ॥ राज्ञांराजन्यानांक्षत्रियाणांचसमूहोरा
जन्यकंराजकंचगोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिनासमू
हार्थेवुञ् २ ॥ मंत्रीधीसचिवोमात्यः ॥ क
र्तव्यनिश्चयोमंत्रःभावेघञ्तद्योगान्मंत्रीमं
त्र्यतेकर्तव्यमवश्यंकरोतिमंत्रिगुप्तभाषणे
चुरादिः ततआवश्यकेणिनिः वा सचनंसचिः
समवायःसचसमवायेइकृकृषेत्यादिभ्य
इतीक् सचिवातिगच्छतिप्राप्तइतिकःसचि
वःसचिशब्दादेववकेशववत् मत्वर्थीयवप्रत्य
न्येभ्योपिदृश्यतेवः धीप्रधानःसचिवोधीसचि
वःप्रियाद्युत्वात्सचिवःसहायः मंत्रीसहायस
चिवाविति वक्ष्यते अमासहार्थेसमीपार्थेवमं
त्रेराज्ञासहभवति भवार्थेऽव्ययात्यप् अमात्यः
अमांतिकसहार्थयोरितिमेदिनिः त्रीणिमंत्रि

रा॰
मु॰
२७१

णः ॥ अन्येकर्मसचिवास्ततः ॥ ततोधीसचि-
वादन्येकर्मोपयुक्ताः सचिवाः अत्रपहलाध्यक्षा-
दयः अमात्यशब्दः कर्मसचिवेष्वपिवर्त्ततेमौले:
सार्थंस्थविरसचिवैरितिरुद्रः एकं १ ॥ महा-
मात्राःप्रधानानि ॥ महतीमात्राधनंपरिच्छेदो
धीर्येषांतेमहामात्राः मात्राकर्णविभूषायांवित्ते
मानेपरिच्छदेइतिमेदिनिः धीयतेइतिअधि-
करणेल्युट् धानंपदंप्रकृष्टंधानंपदंपोषणंवा
एषामितिप्रधानानि इपमेदात्क्लीवत्वमेव
महामात्रप्रधानाःस्युरितिपुंस्कांडेबोपालिता
त प्रधानःपुंलिंगोपिप्रकर्षेणवाधीयंतइति
कर्मणिल्युट् द्वे २ ॥ पुरोधास्तुपुरोहितः ॥
पुरोभाविदृष्टादृष्टफलेषुकर्मसुधीयते अग्रे
धीयतेपुरोसिचेतिधाञोसिः पुरोधाःसांतःपुरोधी-
जाःक्तःपुरोहितः द्वेपुरोहितस्य २ ॥ द्रष्टरिव्य-
वहाराणांप्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ व्यवहारानां-
द्रीन्यष्टादशार्थिप्रत्यर्थिविवादस्थानानि व्यव-
हाराणांतेषांद्रष्टरिनिर्णेतरिपृच्छतिवादिप्रतिवा-
दिवाक्यंप्रच्छःक्विपृच्छ्यादिनाक्विपूर्वदीर्घत्वंचवं-
प्रसारणाभावःचप्राड् विविच्यवक्तिविवाकः
बहुलवचनात्कर्त्तरिघञ्प्राड्चासौविवाकः
चेतिप्राड्विवाकः विवादानुगतंपृष्टासवेवा-
कंप्रयत्नतः विचारयतियेनासौप्राड्विवाक
इतिस्मृतः पृच्छतिवादिप्रतिवादिवाक्यइति
प्राट्प्रच्छेकर्मणिअन्येभ्योपिदृश्यतइति दृशि-
ग्रहणंसर्वोपाधिव्यभिचारित्वात् अन्यल्पदेव
इत्यमितिबहुलवचनात्तवाकर्मणिक्विपप्रा-
ड्विवेचयतिविचारयतिकर्मणण् न्यक्षाद्रि

त्वात्कुत्वंप्राड्विवाकइत्यन्येअक्षान् व्यवहारान्
पश्यतिण्वुल् अक्षदर्शकः अक्षः कर्षेतुषेचक्रेपा-
शकटव्यवहारयोरितिविश्वः द्वेधर्माध्यक्षस्य २॥
प्रतीहारोद्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ॥
प्रतिह्रियतेवार्यतेऽनेनेतिघञ् उपसर्गस्येति
वादीर्घः प्रतिवाभिह्रियतेरातोऽभिमुखत्वेनानय-
तिहरतिबहिःप्रापयतित्वलतिकर्त्तनेभ्योणः १
प्रतत्यदेप्रतिहारोस्त्रस्वादिः अन्येषामपीतिदी-
र्घत्वेदीर्घेडितिरपीत्यन्येप्रतीहारोद्वारमधिकारि-
विषयत्वेनास्यास्तीतिअर्शआद्यचिप्रतीहारः
इत्यन्ये द्वारंपालयतिकर्मण्यण्द्वारितिष्ठति
स्थीतिकःद्वाःस्थःद्वारिस्थितत्वात्द्वाःस्थितः
तंराज्ञोबोधयतिदर्शयतिद्वाःस्थितदर्शकइत्ये-
कंनामद्वाःस्थितोदर्शकाख्येतिनामद्वयमित्यन्ये १
स्याद्दर्शकोदर्शयिताप्रतीहारोपिदर्शकःइतिरु-
द्रःद्वारपोद्वाःस्थितोदर्शइतिरभसः पंचद्वारि-
कृतस्य ५ ॥ रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः ॥ अवश्यं
रक्षंतीतिरक्षिणः तेषांवर्गोगणोऽस्यरक्षकत्वेना
ऽनेकेनसम्बन्धेनतिष्ठतिअनेकस्थः एवंवत्कः १
द्वे २ ॥ अथाध्यक्षाधिकृतौसमौ ॥ अधिगतः १
अक्षोऽस्तोव्यवहारोऽनेनेतिव्यक्षः अधिकृतोऽने
हितेष्ववासमक्षः अक्षश्रोपचाच्चुअधिक्रि-
यतेस्माधिकृतः द्वेअधिकृतमात्रस्य २ ॥ स्थाय-
कोधिकृतोग्रामे ॥ एकत्रग्रामेऽधिकृतोनियो-
जितःनियोगात्स्थावांतस्यात्तच्छीलमस्यलषप
तपहस्यातेशीभृत्यादिनाउकञ्स्थायकः ए-
कं १ ॥ गोपोग्रामेषुभूरिषु ॥ भूरिषुबहुषु
ग्रामेष्वधिकृतोगोपयतिरक्षतिपचाद्यच्गोपः

रा॰ मं॰

292
272

२ ॥ भौरिकः कनकाध्यक्षः ॥ भूरिणि सुवर्णे
नियुक्तः भौरिकः तत्र नियुक्त इति ठक् स्वर्णाधि
भूरिचं इहाविति वल्यते कनकाध्यक्षः इतिष
ष्ठीसमासः २ ॥ रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ रू
प्यं रजतं तदेव निष्कं एवं वत्तरुक्म नैष्किकः टंक
पतिः नैष्किक रजताध्यक्षः इति रभसाह्वयः द्वे
कादिशालायां नियुक्तस्य २ ॥ अंतःपुरे त्वधि
कृतः स्यादंतर्वंशिको जनः ॥ तादृस्यलक्ष
यां तत्राभ्यंतरस्यो वंशो गृहमंतर्वंशः तत्र भवा
अपि कृतत्वाद्ध्रियमाना अंतः एवंपदाह त्रिसंख्या
एवं कथाहृस्वभावः मत्वर्थे ठञ् जनेत्रिलिंगता
जनजनने जहोत्यादौ जननी प्रादुर्भावे चरिवादौ
पचाद्यच् जनः ॥ सौविदल्लाः कंचुकिनः स्था
पत्याः सौविदाश्च ते ॥ सुविदं ते विवोढारं लांति
सुविदल्लाः रूढात्त्रियः तत्र भवा विद्यमाना अ
ण् शोभनं विदंति सुविदः पंडितः किं चेति किं
ज्ञानं तिस्त्रातत्वेन गच्छतीति सुविद् इस्मपालः तं
लातिवा सुविदल्लमंतः पुरं अकारांतलक्षणाः कां
तो लीतिलत्वंतत्रभवे अण् सौविदल्ला इति वा कंचु
कः चोलकः विनीतवेशार्थमस्त्येषामिति ठन्
कंचुकिनः तिष्ठत्यस्मिन्निति तिष्ठ जनर्थे कः स्थः
स्थाने पतिष्ठेतिस्थपतिः तस्येमे स्थापत्याः दि
त्यादिना ण्यः स्थापत्याः ह्रस्वत्वे स्थपतय एवा
ल्पः स्थपतिः तस्येमे एवं एवं वस्येस्थापत्या
स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ् इत्यन्ये स्थापत्याः शोभ
नं वेत्ति इगुपधात्कः सुविदो राजा तस्यामी पारेदवा
तोऽण् सौविदा वहिः संचरंती नामतः परतो
ऽपिप्रेलकाः पुरुषाः तत्र वारणाय वेत्रधारा तेः ।

स्थानादेवहिर्मेहूलिकाख्येषां नामसंचरतकं ५ ॥
षण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ ॥ शाम्यति शिश्नाभावा
त्वशमे ढः षाण्ढः टवर्गचतुर्थोपधः तालव्यादि
षाण्ढः क्लीवस्तकं चुकीति तालव्यादौ रभसः २
वृष्ण्योर्वरणं आहृषाहेति णिजभावपक्षे वरति
निराकरोति पचाद्यच् वर्षस्य वरेतः सेकस्य वरो
वं वरः येल्पमत्वाः प्रशमिनः क्लीवा स्त्रीस्वभा
विनः त्यान्त्यादुड्राः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृ
ताः इति प्रधामत्यंतान्तर्महूलिकानां द्वे २ ॥ से
वकार्थ्यनुजीविनः ॥ सेहसेवने गुल्सेवकः
अर्थनमर्थो याच्ञा तद्योगादिनिः अर्थी अर्थ्यतेत्र
र्थः कर्मणि घञ् सोऽस्यास्त्विहितः इति अर्थ्यस्यामं
निहित इत्नीनिर्वा उपसर्गवलात् गुनः पुनरनु
जीवति सेवते णिनिः प्रभोरनुपश्चाज्जीवति वा
णिनिः त्रीणि सेवकस्य ३ ॥ विषयानंतरो
राजा शत्रुः ॥ विषयः स्वदेशः तस्मादनंतरो
व्यवहितः एकविषयाभिनिवेशी शात्तयति
तिशातते नेच्छ्वदयः चेति रुः शत्रुः ॥ अतः परं मि
त्रं अतः शत्रोः परमव्यवस्थितो राजा मेद्यति स्निह्य
ति ञिमिदा इति उपकारित्वात् उदासीनः परत
रः विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमिद्वयो व्यवहितः पर
तरोतिव्यवहितत्वादेवनोपकारीनाप्रकारी
केवलमूर्ध्वमासीन इव उदासेः सानच् एकं २
॥ पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥ शत्रुजयायोद्यत
स्य विजिगीषोः शत्रुप्रयातेन यः पार्ष्णिं पश्चाद्भागं
गृह्णाति यात्रानिक्रमेण अण् सेन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः
पश्चात्पर्व विजिगीषयोरिति विश्वः एकं शत्रुविशेष
स्य १ ॥ रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः द्वि

रा॰
स॰

३९३
273

द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः अभिघा
तिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ रप
ति दोषं व्यक्तीकरोति रप व्यक्तायां वाचि रपेरिच्चोप
धाया इति कुप्रत्यये उपधाया इत्वे च रिपुः वीरस्य
कर्म वैरं विरोधः वैरमेषामनिकयोरपि निर्देशाद
ए फवाद्दिपाद्दाहणात्यतः तरफकं तत्र तत्या
दर्शनात् तद्योगाद्वैरी मत्वर्थे इतीनिः सपत्नी
व संतापहेतुत्वात्सपत्नः व्यत्सपत्न इति निर्दे
शात्कारः इयर्ति विरोधमिति अरिः अच इति इः
द्वेष्टीति द्विषन् द्विषो मित्र इति शत्रुः द्वेषः शील
मस्य द्वेषणः क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् क्रोधे
नाः पचिकीर्षया हृदयाकलुषत्वात् दुष्टं हृदयम
स्येति दुर्हृत् तदन्तः सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति
निपातनात् हृदादेशः द्वेष्टीति द्विड् षान्तः सत्सू
द्विषेति क्विप् विरुद्धः पक्षः साध्यमस्येति विपक्ष
पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे साध्यविरोधयोरिति मे
दिनिः विरोधो विरोधः पक्षोऽस्येति विपक्षः हि
ताचरणात् हितः न हितोऽहितः न विद्यते हित
मस्मादिति वा अमति गच्छति वैरं अम गत्यादौ अम
ति हन्तीति इत्रः अमरोगे वा मित्रः अमेर्द्विषतीति
इत्रन् मित्रविरुद्धकर्माचरणात् अमित्रः लोकाश्र
यत्वाल्लिङ्गमित्यन्ये स्यातामभित्रो मित्रे च इति
माद्यः दस्यति अभिमतार्थं उपक्षपयति दस्युः त
सुतत्पोषणोः दसु चेति गणपाठात् जनिमनिश
शिष्योकरितियुः बाहुलकाद्यो नादेशो भा
वः शत्रुनासिकत्वात् प्रतिजानाति शत्रुकृतः एव
शात्रवेव शात्रवः प्रज्ञादित्वादण् अभिमर्वेतोऽहं वे
शीलमस्येति अभिघाती णिनिः अभियातीति क्वि

विज्यादः तत्र यती प्रयत्ने निराकारे चेति चुरादि
ण्यन्तात् अच् इरइ इति डः अभिमुखं घातीति याति
तेः क्विप् अभिघातीति मत्वर्थेऽहेऽष्यतीति याति अ
मित्रः इति रत्नकोषः एरयति पालयति वारो
षमिति परः पचाद्यच् इत्वोऽहांश्चादयदीप
रोमित्यरातिः बाहुलकात् इव मिश्रोऽरिनितिः
वलारातिः शचीपतिरिति स्ववेगैः प्रतिकूलम
र्थमर्थयती प्रत्यर्थी अर्थ याच्ञायामा वश्य
केणिनिः प्रतिकूलमर्थितुं शीलमस्य ताच्छी
ल्ये वा णिनिः परदोषाख्यानेन पन्थयति गच्छती
ति परं पन्थी पथि गतावितिधातोः चुरादि ण्यन्ता
त् ग्राह्यादित्वात् णिनिः परिशब्दे प्रकृत्य दोषाख्या
नेन निरसनेन जावाब्याणमोऽशुभपाणे इति मेदिनिः
॥ इन विंशति शत्रोः २१ ॥ वयस्यः स्निग्धः
सवयाः ॥ वयसा तुल्यो वयस्यः नौवयइत्या
दिना यत् शब्दभिन्नाभावाच्चतुल्यवय
स्कप्रियवाचकः स्निह्यतीति स्निग्धः स्निहप्री
तावित्यतो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः चेति चकारात्
वर्तमाने क्तः समानं वयोऽस्येति सवयाः सांतः ज्यो
तिर्जनपदेत्यादिना नित्यं सभावः त्रीणि प्रिय
तुल्यवयसः ३ ॥ अथ मित्रं सखा सुहृत् ॥
मित्रशब्दमेव मित्रमाविष्टलिंगं समानः ख्यो
यते जनैः समानं ख्यातीति वा समाने ख्यः स चो
दात्तः इत्यौणादिकं डित्युत्वं डि
त्वात् टिलोपः यलोपश्च यलोपः इत्युत्वं डितः स
मानस्य सभावे अनन्त्यात्वान्न इ सखा सहैव
पचिकीर्षया स्निह्यति स्निग्धत्वात् शोभनं हृद

यं॰ सं॰

३९४
९७५

यमस्येतिरुहत इर्हत्वाविनिमाधुः ज्ञीणिमि
त्रस्य ३ ॥ सक्लेसासपदीनेस्यात् ॥ सक्लेभी
वः कर्मवासक्लेषुयः सक्लेसस्रभिः पदैरवाप्यते
सासपहीनं सक्लेमितिसाधु हेसक्लेसस्य २ ॥
अनुरोधोनुवर्त्तनं ॥ अनुगमस्यरोधनमावरण
मनुरोधः भावेघञ् अनुगम्यवर्त्तनेविज्ञाराधः
नमनुवर्त्तनं हेआराधाहेरिपसेपाटनस्य २ ॥
यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः चार॰
श्चगूढपुरुषः ॥ अर्हतीत्यर्हः पचाद्यच् योग्यो
र्हो यथार्हवर्णः प्रकारोस्य यत्रयेन प्रकारेणात्म
त्तत्वंज्ञातेशक्यतेतत्रयथाभूतः प्रकारोस्येत्य
र्थः वर्णाः स्याड्डेहरूपयोरितिधरणिः प्रकर्षे
णनिधीयतेआरोप्यतेतेयमत्रेतिउपसर्गाज्ञा
नः किरितिकिः प्रणिधिः तत्त्वज्ञानार्थमपस॰
र्पत्यपिकंअमतिपचाद्यच् अपसर्पः अपसर्पे
सर्पत्यपसर्पः इतिसुभूतिः अवच्छन्नः सर्पत्य
वसर्पइतित्वस्वामी चरतिजानातिपरतत्त्वं॰
अचूचरः अत्याद्यणिचारः स्पशतिपरतत्त्वंस्प
शतिपरतत्त्वज्ञानायपनायअचूस्पशः स्पशति
बाधतेवापरान्तस्पशबाधनस्पर्शनयोःअचूस्ता
लक्ष्योतोरेफश्चन्यः गूढआहतः गूढपुरुषो गूढ॰
पुरुषः सप्तचरमात्रस्य ७ ॥ अत्राद्योवणिग्भ॰
कृषीवलभिन्नव्यापकाहित्वलेननित्यस्था॰
यिनश्चरस्य पंचकस्येशापरहेशाश्रमणशील॰
स्येतिकलिंगादयः ॥ आप्तः प्रत्ययितःसमौ
॥ रागद्वेषविनिर्मुक्तआप्तइत्यभिधीयते आ॰
प्नोतेःकर्मणिक्तः प्रत्ययोविश्वासः संजातोःस्य
तारकादित्वादितच् प्रत्ययितः प्रत्ययःशपथेर्

प्रेविश्वासाचारहेत्वोषितिविश्वः हेअविसंवादि
वाक्तेहितेविश्वासाधारस्य २ ॥ सांवत्सरोज्यो॰
तिषकोदैवज्ञगणकावपि स्युर्मौहूर्तिमौहूर्तज्ञा
निकार्तान्तिकाअपि ॥ संवत्सरःकालोपलक्ष
णंतंमुहूर्त्तंचवेत्तितदधीतेतद्वेदत्यण्सांवत्स
रः एवंमौहूर्त्तः ज्योतिर्ग्रहनक्षत्रादितदधिकृ॰
त्यकृतोग्रंथोपिकृत्वाकृतोग्रंथइत्यण् संज्ञाप
र्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ज्योतिषंतद्वेदक्रतुकथादि॰
नाट्ठक्ज्योतिषिकोहडियकज्ञः एवंमौहूर्तिकः॰
दैवंपूर्वकृतंशुभाशुभंकर्मतज्जानातिदैवज्ञः॰
आतइतिकः ग्रहादिसंचारंगणयतिण्वुल्॰
गणकः स्त्रियांपुंयोगादितिङीषिगणकी ज्ञा॰
नंविज्ञानंतद्योगात्ज्ञानी कृतांतोयमसिद्धांत
दैवाकुशलकर्मस्वितिवक्ष्यते कृतान्तंदैवंवेत्ति
पूर्ववत्ठक्कार्तान्तिकः अष्टौदैवज्ञस्य ८ ॥
तांत्रिकोज्ञातसिद्धांतः ॥ तंत्रंसिद्धांतंवेत्तिएवं
वत् ठकादितंत्रंप्रधानेसिद्धांतइतिवक्ष्यतेज्ञा
तःसिद्धांतःस्थिरपक्षोयेनसतथा द्वेतंत्रार्थज्ञा
तः २ ॥ सत्रीगृहपतिःसमौ ॥ सदादानेन
यज्ञश्चसत्रंतद्योगात्सत्रीसत्रमाच्छादनेयज्ञे॰
सदादानेवयोवतइतिविश्वः गृहपतिर्गृहस्थः
द्वेसदान्नादिदानकर्त्तृगृहस्थस्य २ ॥ लिपि॰
कारोक्षरचणोक्षरचुंचुश्चलेखके ॥ लिपिक
रोतीतिकः लिपिकरः अक्षरैश्चंचुचणौअक्ष॰
रैःप्रतीतः अक्षरचंचुः अक्षरचणः शिल्पिनिष्वु
न्लेखकः चत्वारिलेखस्य ४ ॥ लिखिता॰
क्षरविन्यासेलिपिलिबिरुभेस्त्रियौ ॥ लिख्य
तेकर्मणिक्तः लिखितमक्षराणांवर्णानांसंस्था

रा॰
मं॰
394
275

नमाकृतिगरोपणां ततो लिखितादक्षरयोर्द्वंद्वः लि
पडपदे हे लिपिः लिबिः मैत्रोधातुः ताभ्यामित्युपधाले
एषोदरादिरिति स्वामी इत्युपधात्किरितिव्या
ख्यामस्ते वत्वाद्येवनामानि केचित्तु लिखिताद
रसंस्थान इत्येकमेवपदं समस्म्यंतमित्याहुः त
दृसत्त तथामतिलिलिखितमितिविशेषणाद्वा
थैस्यात् नहि लिखितं विनाक्षरसंस्थानं भवती
तिव्याख्यामस्तेत ग्रन्थेतु पुस्तकाद्यैर्लिखितैः व
रसंस्थान इति व्याचक्षते लिपेः २ ॥ स्यात्संदे
शहरो दूतो ॥ संदिश्यते सौ कर्मणा वचनं संदे
शोनिवेद्यत्वेन ग्राहितो वाग्विशेषः तस्य हरः प्रा
पकः संदेशहरः हरतेरनुद्यमनेऽच् दूतवतिगा
च्छति दुङ्गतौ हतनिर्भ्यां दीर्घश्चेति क्तः दीर्घत्वं
वहतः इडुपरितापे योक्तवादित्वात् दवतेप
रितापयति वा एवं वक्तः द्वे २ ॥ इत्येतत्त्राव
कर्मणि ॥ तस्य हृ तस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं
कर्मक्रिया एते द्वे अपि इत्यस्य भावस्य वाचे इत्यर्थः
हृत्वणिग्भ्यां चेति यः प्रातिपदिकग्रहणे लिंग
विशिष्टस्यापि ग्रहणं काले हृत्तौ नो भावकर्मणो
हृत्वं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि दौत्यं चात्र २ ॥
अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥ अ
ध्वानमलंगच्छति अध्वनो यत्खाविति खयतौ
ध्वात्माधानौ खेदैवाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभा
वाद्विलोपः अध्वनीनोऽध्वन्यः अध्वानं गच्छति
गेताश्चेति डः अध्वगः पंथानं नित्यं गच्छति पथो
णाइतिणः पंथाहेशश्च पान्थः स्त्रियां पान्था गच्छ
न्त्यर्थे पथः कन्पथिकः स्त्रियां पथिकी पथिजं
घाल इत्यर्थे ऽः तत्र जंघाले पथ इति कृणपथकः

स्त्रियां पथिका पंचपथिकस्य ५ ॥ स्वाम्य
मात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च राज्यांगा
नि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपि च ॥ संधिर्ना
विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ षड्गुणाः
शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाः ॥ क्ष
यः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनां ॥ २
स्वाम्यादयः सप्त परस्परोपकारित्वाद्राज्यांगा
नि राज्यस्य राजत्वकर्मणो वा अंगानि उपायाः साध
नानीत्यर्थः तत्र स्वामी राजा अमात्यो मंत्री सु
हृन्मित्रं कोषः स्वर्णादिकसंघो भांडागारः कोष्ठः रा
ष्ट्रं जनपदवती भूमिः पर्वतादिभिः दुर्गमपुरं
दुर्गं बलं सैन्यं राष्ट्रग्रहणेनैव पौरश्रेणीग्रहणे
सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यख्यापनाय एकोप
ख्येः सजातीयसमूहः श्रेणिः एतानि सप्त प्रकृ
ति शब्दवाच्यानि एतानि परस्परानुकूल्यानि
राज्यसाधकानि इति प्रतिपादयितुं राज्यांगा
नि विशेषेण प्रकृष्टं करोतीति राज्यमिति क्तिन् स
प्तैतानि राज्यांगपदप्रकृतिवाच्यानि ७ ॥ अ
ष्टांगं राज्यमिति कस्यचिन्मतमाश्रित्याह पौ
राणामित्यादि कामंदकीये ॥ स्वाम्यमात्यश्च
राष्ट्रं च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् परस्परोपकारी
दं सप्तांगं राज्यमुच्यते ॥ पौरश्रेणिभिः सहा
ष्टांगमपि राज्यमिति राज्यदर्शितं प्रकृतिः स्त्रि
यामिति प्रागुक्तमेव द्वे स्वाम्यमात्यादीनां २ ॥
संधिरिति ॥ एते संध्यादयः षड्गुणा गुणशब्द
वाच्या इत्यर्थः तत्र स्वर्णादिदानेन बंधुभिः प्रीत्यु
त्पादनाय मैत्रीकरणं संधिः संदधाते क उपसर्गे
घोः किरिति किः अन्ये च बहुविधो ग्रंथः विस्तृ

गं
मं

ह्याणंपरमंडलेलाहल्लंहनच्छेलादिविग्रहः तेव
प्रकाशकृतत्संसीमेटेनत्रिविधमाहुः उपेक्षित
शक्तेः कृतमूलराष्ट्रेरत्नकस्यशत्रोरवस्कंदना
यथाज्ञायानेतत्स्थविगृह्ययानेसंधाययानेप्रसं
गयानेउपेक्ष्ययानेचेतिपंचविधंपश्चात्स्थायि
नःशत्रोः बलव्यसननपरवासादिकेकृत्वाउ
पेवर्त्तिनिशत्रौयात्राबहिर्विगृह्ययानेशून्यराज्य
ग्रहणात्समर्थेनशत्रुनासंधिः संधायादेः संग्रहे
नगमनंसंधाययानंबलवद्वैरिणासंधायमि
लित्वासंमिल्यतैः सहकांतरेशौयद्यानंतत्सं
भूययानमेकप्रकृतयानस्यांतरेपास्थितेत्र
हेषोपियद्यानेशत्रौशत्रोर्बेलाहानायपथिप्रा
मेषुशत्रुमित्रेषुग्रपरेषुकलिषुशत्रुमुपेक्ष्या
यद्यानेतदुपेक्ष्ययाने नाहमित्रानीयोद्धुंसम
र्थइतिकालादिप्रतीक्षयाविजिगीषोदुर्गेगोसी
न्वर्थयतोस्थितिरासनंतदपिविगृह्यासनंसं
धायासनंनादिएवंवत् पंचविधंविग्रहेणशत्रो
रवस्कंधेशक्रस्यतद्देशादिकविनाशदुर्गेगेप्र
विशणवस्थानंविगृह्यासनंतदल्पबलत्वाद्भे
दीयमानाशयोः संधिंकृत्वावस्थानंसंधायासनं
बलिनः शत्रोः जयेशक्रस्यदुर्गाश्रयेणापिस्था
तुमशक्यत्वात्बलिनामित्रेणशत्रुणावापि
मिलित्वावस्थानंसंभूयासनंशत्रुमभिगच्छे
तोमित्रागमनादेकत्रसर्वचप्रसंगेनोत्तरास्थि
तिः प्रसंगासनंबलिनमपिशत्रुदुर्गेयाहिना
नित्यमपचीयमानमुत्प्रेक्ष्यतत्प्रपचयापेक्षया
वस्थितिरुपेक्ष्यासनंबलिनोवैरिणोर्मध्येका
कादिवद्वलवितस्योभयत्रवाचावस्समर्पणा

द्वैधंबलिनासहसंधिरबलेनसहविग्रहइत्यपरे
शत्रोर्वामूलप्रकृतिभिः सहसंधायशत्रुनासह
विग्रहइतिन्यतीयेशत्रुणावासंधिविग्रहस
मुदायेद्वैतोदुर्गेगोश्रयस्थाश्रयापारइतिवत्तथेमि
तिवत्तविधंद्वैधंबलिनासहविग्रहेणोच्छिद्यमान
स्यहीनशक्तेर्येद्वलवदुर्गेविजयिसमाश्रयणं
तदाश्रयः तस्यैववाबलिनः शत्रोः सेवयाकोषा
दिहानेनवाश्रयेणाश्रयइतिद्विविधआश्रयः
उक्तंच उच्छिद्यमानोरिपुणानिरुपायप्रति
क्रियः शक्तिहीनः संश्रयेतबलिनंधार्मिकंनृ
पमिति ॥ षडेति ॥ तिस्रः शक्तयः शक्ति
शब्दवाच्याइत्यर्थः शक्यतेनेनमनयाशक्तिः
शक्तेः किन्त तत्रप्रभुत्वसाधकत्वात्कोषदं
डौप्रभुशक्तिः उक्तंच कोषदंडबलंप्रभुः शक्ति
रिति विक्रमेणाश्वशत्रुयाविक्रमाणामुत्साहश
क्तिः उक्तंच ॥ विक्रमेबलमुत्साहशक्तिरि
ति संध्यादीनांसामादीनांचयथावस्थापने
नतत्वानबलंमंत्रशक्तिः पंचांगमंत्रोमंत्रश
क्तिरितितन्मायवीशेषसुगामंत्र[illegible]॥ होति ॥ नीति
वेदिनांनीतिशास्त्रज्ञानोदयादिभिः त्रिवर्गोन्यो
न्यापत्तधर्मकामार्थैरितिबाधयित्वेनीतिवेदिना
मित्युक्तेरष्टवर्गाणामपचयः क्षयः तेषामेवो
पचयोवृद्धिः तेषांनोपचयोनापचयः स्थान
मष्टवर्गः कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुः कुंजरबंध
नं खन्याकरबलादानंशून्यानांचनिवेशनमि
ति ॥ सप्रतापःप्रभावश्चयत्तेजः कोषदंडजं
॥ कोशोधनंदंडोदमस्तदेतत्त्वातमेन्यमपिदं
डः ताभ्यांजायतेजोजायतेसप्रतापइत्यनेनपरमे

रा॰ सं॰
३११
277

तर्भावितत्वाद्धेतोरत्र हलस्योक्तिरिति च प्रतापः एवं प्र
भवत्यनेन प्रभवतेः कृत्यल्युटो बहुलमिति वा
ऽत्यात् प्रियाणीभवतीति च प्रभावः एवं प्रभव
श्रयित्वे पावमानादेः प्रथक्क्रमस्य परेणायत्त प्रा
णात्ययेप्यसह्यं तत्तेजः समुदाहृतमिति भर
तः हे १ ॥ सामदाने भेददंडावित्युपायचतुष्ट
यं साहसं तु दमो दंडः साम सांत्वमथो समौ भे
दोपजापावुपधा धर्माद्यैः परीक्षणं ॥ स्वा
संपादनकरणमुपाय उपेत्यनेन करणे घञ्
इतिकरणं भेदादीनामसर्थपरत्वद्योतनेन श
त्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्लिष्यात्म
सात्करणं भेदः भिदेर्भावे घञ् स त्रिधा तदुक्तं
च ॥ स्नेहरागापनयनं संघर्षोत्पादनं तथा
संतर्जनेन च भेदज्ञैर्भेदस्त्रिविधः स्मृतः ॥ शा
त्रोर्द्रोहाय शापथ्यमेवं कमसीषामेकमत्यं ज्ञात
मित्यस्यार्थेस्य कपटलेखादीनां योगात्समस्ति
प्रदेयणात्तराज्ञोऽनुपायिभृत्यस्नेहस्य परिजनानां
वप्रभोर्भेदेरपनयनमित्येकः अनुयायिनामे
वपरस्पराभिभवसंजननं संघर्षोत्पादनमिति द्वि
तीयः संतर्जनं भर्त्सनमिति तृतीयः दमनं दंड
घातिः जमं ताडुः सोपि त्रिविधः उक्तं च ॥ व
धोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्तथैव च इति दंडवि
धानज्ञैर्दंडोपि त्रिविधः स्मृतः ॥ परिक्लेशो बं
धनताडनादिः प्रियवाक्यमर्थप्रधानसंबंधादिभिः
क्रोधोपशमनं सांत्वनं सामस्यति विरोधं योत्र त
कर्मणि घञ् सामसांत्वप्रयोगे सामसांत्वने मा
संदामन्त्रे मन्त्रित्वादिना निपात्यते सामदेत्यादि
शमयति विरोधमिति वा शीभवज्ञालव्यादिश्चि

तत्स्वं पंचविधं ॥ परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकी
र्तनं संबंधस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनं ।
वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणं इति सा
मविधानज्ञैः साम पंचविधं स्मृतं स्वधनस्य पर
स्वप्रतिपादनं दानं यत्संप्राप्तधनोत्सर्गमुत्त
माधममध्यमान् प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्या
नुमोदनं द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनं दे
यस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पंचविधं स्मृतं १ ॥ श्र
त्येनमायामुपेक्षामिंद्रजालं च त्रितयमुपायेषु
तर्भाव्य सप्तोपायानाहुः उक्तं च ॥ सामदानं च
भेदश्च दंडश्चेति चतुष्टयं मायोपेक्षेंद्रजालं च स्व
सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः इति तत्र मायोपेक्षेदंड
पकांतर्भावितत्वे इंद्रजाले च भेद इति ग्रंथकर्तुरभि
प्रायः एतत्पाठक्रमेणैव चतुर्थोपायस्याधेतत्वश
त्रोः सांत्वमपक्रियेति माघे हेतुश्चतुर्थोपायेनो
क्तः न्यायमात्रेणोक्तानामुपायानां पर्यायमाह
सेति ॥ सहो बलं तत्र भवं तत्र निर्दंतेवाऽणस्त
हसं दमनं दमः दण्डं नोदंतोऽपरेशास्येति दंडश
भावः श्रीणिदंडस्य ३ ॥ सामप्रागुक्तं ॥ भ्रष्टे
ति ॥ भेद उक्तः एवं उपोञ्जपनमुपजापः दंत्र
हे १ ॥ उपेति ॥ राज्ञो धर्माच्चैर्धर्मकामार्थभी
रमात्यादेः परीक्षणं भाववत्त्वनिरूपणमुपधाउ
पधीयते कुडित्ताना यउपसमीपे धीयते आरो
प्यते इति आतश्चोपसर्गे सा च धर्मादिभेदेन चतुर्वि
धा तदा भेदतो धर्मोपधापायेन भावतत्वं ज्ञात्वे प्र
हितेनाक्रम्य कश्चिदनन्यः धार्मिकोयं राजा तदेनमु
त्सृज्यस्यन्यं राजानमभिषेचयामोऽन्यं वा धार्मिकं
राजानं ब्रजामहे इति उक्तोयदि नमन्यते तदा सत्यं

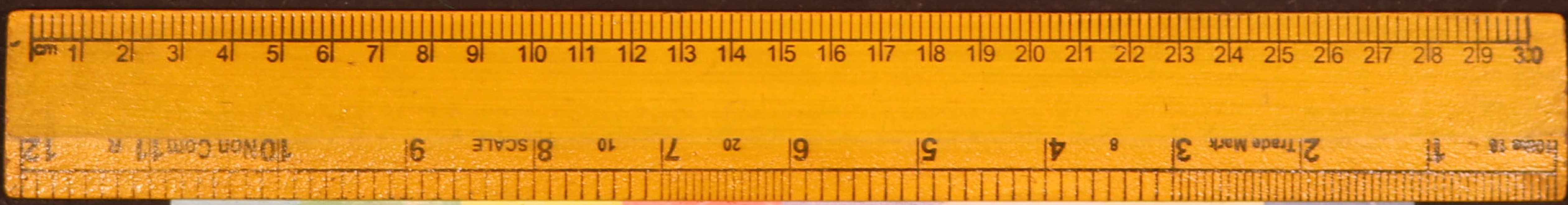
धार्मिकोयमितिनिश्चयोधर्मोपधा तथाकोपधा
हेवूरूपनोत्पत्तिविषयेवनियोज्यश्रयेत्तायोंह्या
तायांयथल्लबः स्यात् तदातनस्याथैंशुचिलानत्ता
नेर्थ्योपधारात्ताउक्ताः परिचारकांतवैवेषिकोवा
लब्धविश्वासः प्रलोभयेत्तद्रूपयोवनवैश्ल्याया
दिफलानामेकथानेपत्त्यः प्रभवंती महिषीवा
कामयतेइलभश्च प्रच्छन्नप्रचारः सेनानीराज्या
श्रीरेववत्सपीनेत्युक्तेकामनिश्चतिविनिश्चयः
कामोपधाधार्मिकोयंराजानवद्रोहपरोऽतोयत्त
नवरत्तास्याचन्द्रान्यराज्ञानेवंशहित्यसमर्थया
मीत्युक्तोयदिनमन्यतेतदातस्यभवतिनिश्चयो
भयोपधा पंचत्रिंशषडक्षीणोयत्तलीयाद्यश्नो
वः विविक्तविजनछिन्ननिःशलाकाकेवलार
हः रहश्चोपांशुचालिंगेरहस्यंतद्भवेत्रिषु ॥
अषडक्षीणाद्याः शलाकांतासिषुलिंगेषुवर्त्तंते
अषेतियोद्वाभ्यामेवक्रियतेनतृतीयादिनागो
चरोज्ञानविषयः अविद्यमानानिषडक्षीणि
त्वषड्ब्रीहौसमन्तात्नोः स्वांगात्तच्छ्वषडक्ष
अषडक्षाणितेनगवकर्मेत्यादिनाश्वार्थेखः अष
डक्षीणः विविक्तंतिपृथग्भवेतिजनरश्रेतिप्
कर्मकत्वात्प्रपिकरणेक्तः विविक्तः विविक्तोदेशो
विविक्ताभूमिः विविक्तंस्थानं विविक्तादिचत्वा
रोपिविलिंगतोऽत्राविगतोजनोस्मादितिजनः ख्या
यतेआविग्रियतेइतिछन्नः अपवारितोवादेशोन्नमो
तिनिपातनाच्छन्नः शलाकाशारिकामदनशा
रिकेतिपर्यायः शल्यघावच्छलाकास्याच्छरो
मदनशारिकेतिमालव्यादौरभसः श्रुतिश्चभ
निर्गताशलाकाप्यस्मादितिनिःशलाकाः तथा

समुच्चयेरहितमत्ररहेर्भूतअरहेक्षित्यमरन्त रमे
तेरात्राविति रमच्छेत्युत्तरहश्चोत्ताहेशः रहः रहो
तिभुवनेपिस्यादुहोरहेनपुंसकइतिरभसः
अतएतदनव्ययंहितीयंत्वव्ययमितिआह अ
लिंगेइति अलिंगेअव्ययत्वे ॥ विजनत्वाउप
गताश्रयावः किरणाअत्रउपांशुतालव्यशोअपवि
जनस्य वेति ॥ रहोमवेरहस्यादिगादिभ्योयत्
॥ समौविस्रंभविश्वासौ ॥ स्रंभुविश्वासेइत्या
दिर्वर्णादेशनायादर्शितः अमप्राणनेतालव्या
दिः विस्रंभः विश्वासः द्वाभ्यांचश्च हे विश्वासस्य
२॥ भ्रेषोभ्रेषोयथोचितात् अभ्रेषन्यायक
ल्पास्तुदेशरूपंसमंजसं ॥ यथोचितात्यथा
प्राप्तात्भ्रंशोधःपतनंभ्रेषुसेचनेभूर्धन्यातात्
वत्भ्रेषः अभ्रेषइतिनभ्रेषोअभ्रेषः नियतमीय
ते३सोपरिणोपरिणोर्थेन्यायः कल्पनेकल्पः
कृपेर्थेअलत्वेकल्पः धर्मशास्त्रेदिश्यतेकर्त्तव्य
तयाकथ्यतेदेशः कर्त्तरिचेतिछन्नःदेशोरूपमस्ये
शारूपंदिश्यमानस्योचितस्यरूपंप्रशस्तेदेशाने
वासस्यकृत् संगतेवोजसातच्चमत्रकृत्वोनपुंसक
स्येतिकृत्वत्वेसरमीसमंजसंचेतिद्विदंतोपुसमे
हात् समंजसंद्विदंतं पंचोचितस्य ५॥ फलं
मौपयिकंलभ्यंभजमानाभिनीतवत् न्याय्यंचत्रि
षुषट्संप्रधारणातुसमर्थनं ॥ कल्पतेउपायैः
संबध्यतेकल्पतेः कर्मणिक्तः कल्पंअपायेत्वनेनोपा
यः उपायएवौपयिकं विनयादिभ्यउपायाट्टक्
तिठक् कृत्वत्वंचऔपयिकंलभ्यशक्यंलभ्यमा
पयादितियत् भजतेफलमनुरूपमिति भजते
क्वीत्वेवयोवचनेत्यादिनाशानजित्यन्ये फला

रा॰ मं॰
२९८
२२९

भिनुक्तमभिनीतमभिनीतं संस्कृतेवन्याय्येवाम
र्थेत्रिषु त्रिलिङ्गः न्यायादनपेतं धर्मपथ्यार्थेति
यत्न्याय्यं चकद्वयः षड् त्रिषु षड्न्यायगता
इत्यादेः ६ ॥ समिति ॥ इदमुचितं नवेति नि
श्चयः संप्रधारणा संप्रधीयतेऽनया धारणोद्यतो
णान्तात्कर्तृसमर्थीर्थे भावे ल्युड् समर्थनं नि
र्धारणं द्वे २ ॥ अववादस्तु निर्देशो निदेशः शा
सनं च सः शिष्टिश्चाज्ञा च ॥ अवलम्बनेका
मवलम्बवदनमववादः भावे घञ् निर्देशः का
र्येदेशः घञ् एवं निदेशः शास्तेः ल्युट् शासनं
क्तिन्ताविभ्य इति शास्तेः क्तिन् उपधाया इत्वे
बाडलकाद्वेति णिरिति प्रत्यये शास्तिरित्यपि
माधवी आज्ञातश्चोपसर्गेऽङ्प्रत्यय आज्ञा षडाज्ञा
याः ६ ॥ संस्थातु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥ सं
तिष्ठतेऽनया सम्यगवस्थानं वा संस्था एवं व्यवस्थ
न्यासोऽप्युपमथ्य इतिवत्पुंत्वं तमाह नैवाडल्या
तेऽङ् एषोऽस्मारिः पर्याङ् एवं डाज्ञो नैकन्याविप
र्थेवा मर्यादाग्रन्थः स्वामीतमाह नेः तत्रावस्थित
त्वात् एवं वदङ्नेह कष्टदेसेकावादेशा इतिवा
र्थेति सीमाष्टैः ख्यायंतत्र धीयते मर्यादेति स्वामी
रयति धर्मधारणानेयादि स्वाल्युड् कचुवाति
त्यत्राधिकरणे क्तिन् स्थितिः ॥ चत्वारि न्यायप
थस्थितेः ४ ॥ आगोऽपराधो मंतुश्च ॥ एति गा
च्छतिइष्टं तेन आगो अपराधे रत्यलक्षणधातो रा
देशश्च आगाः अगति गच्छति वस्तुनिर्भर्त्सिति इत्य
क्षनग्नागा इति क्षन्त्याकारयः छामकममिति मंत
मिति क्लीबत्वेसांतमागः सोढाङ्शातमागोसि
इति मायात् अपराधनमपराधः घञ् मन्यतेनि

ष्ठिनोतिव्यवस्थापयत्यः कार्यं जेतवेतत्वमेतः
त्रीण्यपराधस्य ३ ॥ समौ तूद्दानबंधने ॥ दो
अवखंडने भावे ल्युड् उद्दानं खंडनेनत्रद्वेदानम
स्मात् ह्रीयतेवानेनेति तद्दानं बध्नातेल्युड् बंधन
नं द्वे बंधनस्य २ ॥ द्विपाद्यो द्विगुणो दंडो
अपराधेषु द्विगुणो यस्तात्हदंडो द्विगुणो दंडो ॥
द्वाद्विपाद्यो द्वौ पादौ परिमाणमस्य पणपादमास
शत्तादयत्पादस्य प्राण्येतन्मात पदत्यन्तदर्थे इ
तिरूपश्चावः पदं १ ॥ भागधेयः करो बलिः
॥ भागधेयः भागो वोक्तः कार्यते प्रत्येकं विधि
यते किरतेरक्तु करः प्रजाभ्यो निकारः कारोव
धेनिश्चयेचबल्लीत्यत्वेयताविपर इति विश्वः बलिः
प्राग्वक्तः त्रीणि कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य
३ ॥ घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री ॥ घट्टास्खलने
घट्टतेत्रघञ् घट्टो राजग्राह्यग्रहणस्थानादि घ
ट्टोवर्त्मतत्रतरत्ताद्यर्थं राजदेयभागः शुल्क इति
माधवी आदिनागुल्मप्रतोल्यादिग्रहः शाल
तिप्रतिबंधोनेन शुल्कः शुल्कवल्कोल्का इ
तिनिपातितः घट्टादौ देयं घट्टादिदेयमिति स
मासः आङ्क्तः शुल्कास्त्रिखंडे आम्नायश्च मणाः शा
पथ शुल्काविति तालव्यशः ह्रेदेवताभ्योमि
त्रादिभ्यश्च प्रीत्या प्रशस्तं दीयते तस्य पाङ्ड
इति ख्यातस्य १ ॥ प्राभृतं तु प्रदेशनं ॥ उ
पायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥ षट्क
मेवपाड्डस्येति तद्भृत्याकारयः तथा च उपा
यनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियामित्यमर
माला उपसमीपमीयते अर्थ्यते प्राप्यते उप
हरेऽदिंडोयते वीकर्मणि ल्युड् उपायनं उपह

रा॰ मं

२८०
280

ह्यते उपग्राह्येणेत्व उपक्रियते कर्मणानेन उप
ग्राहः उपदीयत इति उपदा आतश्चेति कर्मणि अङ्
चत्वारि उपायनस्य ५ ॥ यौत
कादि त्रयद्देयं सुदायो हरणं च तत् यतकं यो
नि संबंधस्तत्र भवं यतयोर्वधूवरयोर्वैदिमित्या
ण् यौतकं यतकं यगालेयकक्रौ यौतकं मषाये
पि चेति रभसः आदिना व्रतमित्यादि ग्रहः अव
नेरिचेति कर्मणानेन सदृशीयत इति सदाय
इति पाठे इत्यन्ये क्रियत इति कर्मणि ल्युट् हर
णं यौतकं समकारमध्यमपि यौतकं चतरिति
वाचस्पतिः हे कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो
व्रतमित्यादौ च दीयमानद्रव्यस्य २ ॥ तत्का
ले तु तदात्वं स्यात् ॥ स चासौ कालश्चेति त
त्कालो वर्तमानकालः तदेतस्य भावः तदात्व
हे वर्तमानकालस्य २ ॥ स्यादायतिकाल उत्तरः
॥ उत्तर आगामिकालः आयाम्यतीत्यर्थे यते
-- तिरिति वाङ्लकात्यातेरपि इति: आयति
स्त्रीलिंगा आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामि
कालयोरिति मेदिनिः एकं २ ॥ सान्दृष्टिकं
फलं सद्यः ॥ सद्य तत्काले व्यापारानंतरमे
व यत्फलं तत् सान्दृष्टो प्रत्यक्षे भवं सान्दृष्टिकं
ध्यात्मादित्वात् ठञ् ॥ तदर्कः फलमुत्तरं ॥
तदर्को तु उच्यते तदर्कः उत्तरभाविनः कर्मफ
लस्य १ ॥ अदृष्टं वह्नितोयादि ॥ भय
ति वक्ष्यमाणेन प्रत्येकं संबध्यते पीडाकरं व
ह्नितोयादि भयहेतुत्वाद् इत्यर्थः पीडाकरो
ऽत्यन्तः तोयमतिवृष्टिरनावृष्टिरूपमादि
ना व्याधिमकरमूषकशलभशुकादिभूकंपो

ल्कादिग्रहः ॥ दैवकृतमदृष्टं दैवं तस्मादिति व
ह्निः तोयादि दैवकृतत्वाद् अदृष्टमुच्यते तदुक्तं
॥ हुताशनो जलं व्याधिदुर्भिक्षं मरकस्तथा १
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकः शलभादयः ॥ दृ
ष्टं स्वपरचक्रजं ॥ चक्रं सैन्यं राष्ट्रं च स्वचक्रात्
स्वबलात् परबलाच्च परराष्ट्राद्वा चौराजावि
कारैः परचक्राच्च यद्दाहविलोपादिभयं तद्दृष्ट
मुच्यते ॥ असत्कारश्चदंडश्च परचक्राणि त
स्कराः राजानीकप्रियोत्सर्गो दृष्टं तन्मानुषं
विदुरिति अमरशेषः असत्कारोऽभिभवः दंडउ
ग्रोऽन्यायः राजसैन्य राजवल्लभयोः कृत्सर्गो नि
यमनं ॥ महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भ
यं ॥ स्वपक्षात् स्वसहाया जातं भयमहिभयं अ
हीनां गरदस्य त्वादाहतां कारत्वाच्च साधर्म्यादह
ह्रि वा हस्ततो भयं महिभयमुच्यते अहिभये
नैवमहीभुजां संबंधोऽन्हदाहदहभयाभ्यां तेत्व
त्यस्याभिभवतः पक्षः सप्तविधिः ॥ निजोत्थ
मैत्रश्च समाश्रितश्च संबंधतत्कार्यसमुद्भवश्च
भृत्योऽसदृहीनो विविधोपचारैः पक्षस्तु पाः सप्त
विधं वदंति इति ॥ प्रक्रिया त्वधिकारः स्या
त् ॥ राजादीनां चामरधूननछत्रधारणादि
व्यापारः प्रकर्षेण क्रियते प्रक्रिया कृञः ष
दिक्षिपितिति दिवादेशः टाप् अधिक्रियतेऽधि
क्रियायां क्रियते संपाद्यते वऽनेन अधिकारः द्वे २ ॥
चामरं तु प्रकीर्णकं ॥ चमर्या मृगभेदस्येदम
ण् चामरं चमरः प्राण्यङ्गः अप्राण्यंगणि चामरं चाम
राढार्थं तापि चामरं चामरं बालव्यजने स्त्रीमतश्च
कमिति अमरसात् प्रकीर्यते विक्षिप्यते स्म स्वार्थे

रा॰
मं
359
281

कम् प्रकीर्णकं द्वे चामरस्य २ ॥ नृपासनं त
यद्भद्रासनं सिंहासनं च तत् ॥ नृपस्यासनं नृ
पासनं भद्रं श्रेष्ठं च तदासनं चेति तद्भद्रासनं द्वे
मण्यादिकृतराजासनस्य २ ॥ हैमं छत्रं त्वात
पत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥ तन्नृपासनं हैम
सुवर्णघटितं सत् सिंहस्याकारः सिंहः तस्या
धानमासनं सिंहासनं साधनजनकत्वात् सिं
हवासनं सिंहासनमित्यन्ये एकं १ ॥ छे
ति ॥ छादयति छत्रं छत्रं इसंज्ञकिम् चेति
फलत्वेनेडुषिकृतौ तोडभावः छत्रं आतपात्त्रा
यते स्वपीतिकः आतपत्रे द्वे छत्रस्य ॥ तद्
छत्रं यदि राज्ञस्तल्लक्षणमौचित्यात् शुक्लं कनक
शुक्लं च नृपस्य लक्ष्म चिह्नमुच्यते तथा च सु
वर्णदंडैकमिताातपत्रित त्वलस्य तापावलि
कीर्तिमंडल इति नैषधः ॥ भद्रकुंभः पूर्ण
कुंभो ॥ भद्राय मंगलाय पिनतः कुंभः भद्रः श्रे
ष्ठश्चासौ कुंभश्चेति भद्रकुंभः एवं पूर्णकुंभः द्वे
राज्याभिषेकाय नानातीर्थादिजलपूर्णकन
ककुंभस्य २ ॥ भृंगारः कनकालुका ॥ बि
भर्ति उदकं भृंगारः भृंगारभृंगारौ चेति भृंगार
श्च भृंगारामश्च निपात्यते कनकस्यालुका क
केरी कनकालुका कर्पर्योल्लुगले लतिकेतिव
त्वात्ते स्वार्थे कन् द्वे सुवर्णघटितजलपात्रस्य
२ ॥ निवेशः शिबिरं षण्ढं ॥ निविश्यते स
स्यामते निविशंते चेति वा घञ् निवेशः शाव
तौ शिबिरवत्किरचुश्यत्र इत्वच शरतः चशो ग
शिविरवत्किरचुर्वाशिवि रत्नालक्यादि शिवि
मंतः ५रे पोत्यन्ये ॥ शण्ढ इति क्लीबलिंगः स्यो

र्धः स्कंधावारोप्यत्र द्वे आगोलकसैन्यवसतेः ॥
सज्जनं रूपरक्षणं ॥ सज्जेते निर्भया भवत्यानेन
सज्जीभवनं जन्यते वा ॥ नेन सज्जनं घमगतो फलो
जपूरूषीतिमस्यद्वः स्तोष्कुनाष्कीतिस्यजः २
॥ सज्जनं प्रमाणमुपरक्षते ॥ नेनात्रवाउपरक्ष
णं गुल्मोप्यत्र द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्राहरि
कादिनामस्य २ ॥ हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं
स्याच्चतुष्टयं ॥ हस्त्यादिचतुष्कं सेनांगं स्यात्
पदातीनां समूहो भित्यादिना हण्पादातं ततो
द्वंद्वे द्वंद्वश्चेत्यादिनैकवत्वे क्लीवत्वं नाविकटवि
कादीनां सेनांगत्वेन प्रसक्तावं तर्भावः नौकाना
मल्पसंचारित्वादृश्येष्वंतर्भावः महिषादीनां च
तच्छटत्वात्कृताश्चेष्वंतर्भावात् एष्वरत्नहेत्वः १
एकं १ ॥ दंती दंतावलो हस्ती द्विरदोनेकपो
द्विपः मतंगजो गजो नागः कुंजरो वारणः करी
इभः स्तंबेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः मदो
त्कटो मदकलः कलभः करिशावकः २ प्रभि
न्नो गर्जितो मत्तः ३ समावुद्वांतनिर्मदौ २ प्रश
स्तदंतयोगात् दंतिशब्दयने इनिः दंतीप्रवदंतवि
श्वास्तेनायामिति वलच् वलइतिसौत्रैः दंताव
लः हस्तकार्यकरत्वात् शुंडापि हस्तः करः त
द्योगाडस्ताज्जातावितीनिः हस्ती एवं करी च यो
गिकत्वात्स्पवत्त्रोच्यते नान्यः द्वौ रदौ दंता
वस्य द्विरदः द्विरदः करेणमुखेन पिबति स्वपी
तिकः अनेकपः द्वाभ्यां पिबति द्विपः एवं वल्कः
मतंगात् हर्षे जातः पंचम्यामजातावितिडः मतं
गजः गजति माद्यति ग्रचुगजमदे गजः नगो
हृतः सइववहम्पत्ते शेषात्मनागः पर्वतजातत्वा

त्कं तोदंतो हन्त्रस्तुतयोगादिति शायते वेत्स्यान
गकुंजेत्याहिनादः कुंजरः कौ जीर्यति एषोरवा
हिर्वावारयतिपरबलं ल्गुः वारणाः पतिपरव
लामिमुखं इणाः किरिति भः इभः स्तंभेरमा
दिरुक्ष्वरमते स्तंभमकरणीयोरपि जपोरितिश्रवु
हूलटंतादिलल्लकुस्तंभेरमः पद्मोविंदुजालकं
तद्योगाहुस्तर्थेइनिः पद्मी पंपरुटशाहस्तिनः
१५ ॥ येथेति ॥ वनकरिणां एयूथस्य संगस्य
योनाथईश्वरः महाबलत्वात् संघं यपातिश
तष्टेतिकः इयपः द्वे एयच्छक्रेकरिणाः २ ॥
मेति ॥ मत्तेप्रौंडोत्कटस्तीवइतिकथ्यते म
देवटानाम्बुनाउत्कटो मत्तः मदोत्कटः मदंक
लयतिसंप्रत्येकप्रकाशयतिकर्मणा मद
कलः द्वे उन्मदस्यहस्तिनः २ ॥ करिणःशाव
कःपोतः ॥ कल्पते विनैवबंधनं हिंख्यते कल
तिलत्वेपेकीर्यतेहिंख्यते वाकुविलेपे कलभः
प्रागुक्तः सवपंचविंशत्यव्दपर्यंतं कलभउच्य
ते द्वे २ ॥ प्रेति ॥ प्रकर्षेणाभिन्नो मदेन सं
गतः प्रभिन्नः गर्जेशब्दे मत्तो गर्जतिस्मगर्जि
तः एवं मत्तः त्रीणिक्षरन्मदहस्तिनः ३ ॥ से
ति ॥ तद्धमतिस्मामदं तदा तो गलितमदः ॥
हास्तिकं गजताहृदे ॥ हेतिहस्तिनांवृंदंश्रवि
तहस्तिधेन्वोः ठगितिटक् हास्तिकं गजाशेति
समूहे उल्लगजता द्वे २ ॥ करिणी धेनुकावशा
शा ॥ करयोगात्करिणी धेनुरिव वत्सवसाध
नात् स्वेप्रतिकृतौ कन् धेनुका उच्यते कामय
ते वशिकरिणी श्लेख्य वशिकामयतेः विवाव
शातालव्यशा वशावेध्यासुतायोशास्त्रीगवीक

रिणीधेनुरितितालव्यांतेषु विश्वात् त्रीणिहस्ति
स्त्रिन्याः ३ ॥ गंडः कटः ॥ गंडः प्रागुक्तः क
टति वर्षति कटो वर्षावरणयोश्च पुकटः द्वे गं
डकपोलयोः २ ॥ मदोदाने ॥ माद्यत्यनेन
मदो हर्षे मदोऽनुपसर्गे इत्यप् मदयति वा चुम
दः द्यति खंडयति अनेनदो अवखंडने ल्युट्
दानं द्वे २ ॥ वमथुः करशीकरः ॥ वम्यतेउ
द्गीर्यत इति कर्मणि त्विति अथच् वमथुः का
रिकरान्निर्गतो जलकणो वमथुशाह्ववाच्यः
द्वे २ ॥ कुंभौतु पिंडौ शिरसः ॥ करिशिरसो
वयवौ पिंडाविवोन्नतभागौ कुंभशाह्ववाच्यौ के
नमदजलेनतन्ध्यते एर्ध्यते तत्स्म एरणोकर्मे
णिचत्र शाके धादित्वात्पर्व रूपे पिंडितः संहतो
भवति भडिपिडिख्याते पचाद्यच् एकं १ ॥ १
तयोर्मध्ये विडः पुमान् ॥ तयोः कुंभयोर्मध्य
भागो मर्मस्थानत्वात् वेटुं कुशाद्यातमत्र वि
द्यतें कुशाद्यातेन भिद्यते विद् भेदने इत्यतो
वाउणादिकः क्तः विडः एकं १ ॥ अवग्र
हो ललाटं स्यात् ॥ अवगृह्यते अंकुशेनाऽवग्र
हः ग्रह ग्रहे कृत्यप्रहीर्वेश्च न्वाः गजालिके ह
ष्टिबोधे प्रतिबंधे प्यवग्रह इति रुद्रः अवग्रहस्था
नेःस्वते चः श्रेकुशादीनां करीअत्र हस्त्येतिच्छ
त्र अवग्रहो हड्डिमानितिख्यातमस्ति एकं १
॥ ईषिकाक्षिकूटके ॥ अक्षिकूटकं चक्षु
र्गोलकं इष्यते मदहस्तिदेहेनिमग्नत्वात् प्रयत्ने
नलभ्यते ईषगतिहिंसादानेष्ववारक
त्रितिप्रकृतेईषेः कित्तकस्वेइतिरुकन्प्रत्य
योधातोकस्वत्वेवईषीकाकस्मादिरहोचेमध्या

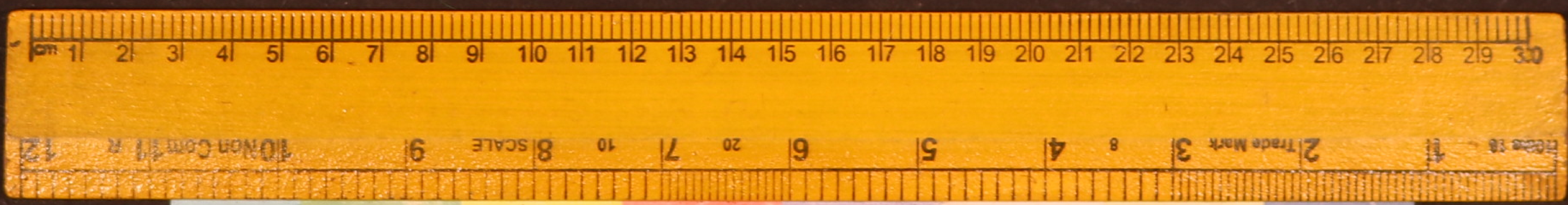
ईषालांगलकीलिकामाइवार्थेईषिकेतिस्या:
मौ ईषगतीत्यादिधातोः एवुलितिशाहिका:
सर्वत्वेपिइषीकाइत्यादिदीर्घमध्येति पे
षीकमसस्त्रमपिकृत्यतदातमस्तोतिमुनावि:
तस्मिन्नास्यदिषीकांखगमोगमावबोधितइ
तिरक्तः पर्क २ ॥ अपांगदेशोनिर्याणं ॥ क
रिणामपांगदेशोनिर्याणंशाहवाच्यः निर्यां
त्यःनेनाखुमरदजलंवाल्मुदिनिर्याणंकृत्यव
इतिणत्वं पर्क २ ॥ कर्णमूलेतुचूलिका ॥
चूलस्यलतमुक्त्वायेसंज्ञायामितिएवुलचू
लिका पर्क २ ॥ अधःकुंभस्यवाहित्थं ॥ कुं
भोत्रवातकुंभः वाहित्थंवातकुंभावइतिभाग
रि: सचललाटाधोभागइतिस्वमूत्यादयः त
स्याधोभागोवाहित्थंहित्यहावकरणोभावे
नहित्योविलासः वातस्यहित्योनैरुक्तलो
पः मरंचावर्णवहतिइतिणिनिः वाहीतवीत
इतिनैरुक्तः तस्यतः वाहित्थंइतिवा २ ॥ प्र
तिमानमधोस्ययः ॥ अस्यवाहित्थस्याधोभा
गोदंतयोर्मध्यभागः प्रतिमानमुच्यते प्रतिमी
यते:नेनइतिमिन्प्रक्षेपणेमीनातिमिनोतिदी
तोल्यपिचेत्यात्वंदेशोनियमात् मानेप्रतिगतं
प्रतिमानमितिवाप्रतिमानेप्रतिच्छायागज
दंतांतरालयोरितिरुद्रः ॥ आसनंस्कंधदे
शःस्यात् ॥ आस्यतेःत्रासनंगजस्कंधैकदेशः
द्वे २ ॥ पद्मकंबिंदुजालकं ॥ मुखादिस्था
बिंदुसमूहः शोणितकर्णत्वात्पद्ममिवकन्
पद्मकंद्वे २ ॥ पक्षभागः पार्श्वभागो ॥ इति
नोपार्श्वभागः पक्षभागउच्यते पक्षतिपरिग्र:

लोतिशाय्या:॥ सनेनपक्षपरिग्रहैकार्णोच्य
द्वे २ ॥ दंतभागस्तुयोग्रतः ॥ अग्रतोयोभा
गः सदंतसंहितोमुखस्यभागोदंतभागः शा
कपार्थिवादिः मुखतःस्कंधपर्यंतोयोःग्रभागः
सदंतसंनिहितत्वात्दंतस्यभागोदंतभागइ
तिविग्रहः ॥ द्वौपूर्वपश्चाजंघादिदेशौगात्रा
वरेक्रमात् ॥ गजस्यपूर्वैःग्रिमेजंघेअग्रादिदेशौ
यस्यतद्गात्रंपश्चात्पश्चिमेजंघेग्रादिदेशोऽवगा
त्रंपश्चाजंघयोरादिदेशःवरंगात्रावरेएवंप
श्चात्पादयोः परिभाषितेइतिभागुरिः केचित्रा
ड: अग्रेविद्यमानहर्षमवरमधस्त्वमात्रमिति
गजांत्यजंघादिदेशोवरंस्याखुरमेत्रिषितिरुद्रः
द्वौपूर्वपश्चाजंघादिदेशौगात्रावरेनेतिरभ
सः अतोगात्रावरेदार्थेतेवरपभेदाख्यानयोः
स्त्रीनपुंसकत्वमितिस्वभूतिः अपराप्रवर्गेम
ध्यात्तथावमाद्वेइषः बडापराणिपरितोनि
गडान्यलावोदितिअपरंतुजगार्थेस्यात्पश्चा
द्भागेचदंतिनामितिविश्वः ॥ तोत्रंवेणुकमा
लानंबंधस्तंभे ॥ तुद्यतेःनेनतदृश्यनेदा
श्रीत्यादिनाष्ट्रन् तोत्रंवेणुनातिहृत्रंनिहृत्रं
दहूनादिभ्यइतिहस्व वेणुकंकेचित्तुवेणुकं
इतिपाठेसंज्ञाएवंकनाहस्वभावः द्वेतोरर
नटंडुस्य २ ॥ आलेति ॥ बंधनस्तंभेइतिस
माहारेद्वंद्वःतेनबंधनेबंधनस्तंभेवालानं द्वे
२ ॥ अथशृंखले अंडकोनिगडोस्त्रीस्यात् ॥
शिंजानाःस्खलंत्यनेनशिंजानाःस्खलतिवा
इषोःखादिः शृंखलःशृंखलाएंस्कदीवसवं
धेचनिगडेत्रिषितिमेदिनेत्ताल्लक्ष्यादिग्रंथेते

बा॰
मं॰
२५८
284

बध्यतेऽनेन अदिबंधने ग्रे हस्वन्म अंदुकंदीदिपि
रितिकप्रत्ययः निनयादित्वाहकिकादेशेशो
ण इति हस्वत्वे च अंदुकः निगद्यते बध्यतेऽने
न निगड इति वा ह्वजर्थे कः पचाद्यच् वा द्वौ स्त्री
निगडस्य ३ ॥ अंकुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियां ॥
अंक्यते गम्यतेऽनेन अंक्यते वा अनेन अंकगतौ अवि
लक्षणे पानसिवर्णो सीत्यादिना उश्मः काशा
काशांकुशाइति शमेद्रात्तालव्यादिः सरतिम
नेऽस्यानेन गच्छति सृणिः सृहकिभ्यो किदिति
निः सृहिंसायां सृणिर्वा णिहस्तिपाद्यर्मेहा
यइतिनिः गुणश्चेति सृणिस्तालव्यादिः सृ
णिरंकुशवाची वकाशत्त्वाहणवाचकः इति
शभेदः स्त्रियामेकदेशेन स्त्रीपुंसशाहः स
मनायेलभ्यतेतेन आरत्वमत्रमवमन्यशर्णि
शिलाश्रमितिमाद्धेसृणेः पुंस्त्वमपिइतिम
भूत्वाद्वयः स्त्रियामिति प्रायिकत्वाउक्तंइति
त्ववयं हेरंकुशस्य २ ॥ दृष्याकक्ष्यावरत्रा
स्यात् ॥ दृष्यते पीयते हह मांसेनाहृष्यता
नीयते हवपानेकर्मणि ऋञ्जर्थेकः प्रहृषपा
लनेवासर्वस्वेचहृषयाचनेहस्त्रक्तंकक्षः प्रा
गुक्तः कक्षेभवाविद्यमानाकक्ष्याशरीरावय
वाद्यत् कक्ष्यासांतस्याकोषांतरे भुलांतेस्त्र
क्तावियतेहजःत्रचूवरत्रा त्रीणिकाक्ष्यहृदं
तिख्यातायाः ३ ॥ कल्पना सज्जने समे ॥
कल्प्यते आरोहणसामर्थ्यंप्राप्यते अनयाह
स्तिणांताक्तचूभावेवाकल्पना एवंसज्जनाव
हेनायकस्यारोहणायगजसज्जीकरणस्य २
॥ प्रवेण्यास्तरणंवर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः

॥ प्रवीयते प्रकर्षेण आम्यते उपवेशनायेति
यते वीगति प्रजनकांत्यसनखादनेषु एवी
कवेणिवत् आस्तीर्यते आच्छाद्यते गजः एवी
मनेन आस्तीर्यते गजपृष्ठे वा आस्तरणं त्रियुः
ते आच्छाद्यते गजपृष्ठमनेन हृपवृहशिभ्यो
मत्ववर्णः बहुवर्णयोगाद्वा आश्च आद्यच्वरहू
पवात्यरस्तीर्यते सोमवमेनउपसर्गे शतिह्वप
कत्वात् परेनोपसर्गादिनाघत्वं परिस्तोमः कु
यते विद्धकम्बलत्वेन शाह्यतेशाहे पवितंहि
वचिसिचिभ्यस्थक् बाउलकाद्दन्त्यस्तोपिष्ठ
कुथः कुथप्रियपृष्ठभावे कुथ्यतिगजपृ
ष्ठास्पृष्ठमभवति इगुपधात्कः कुथः द्वौ वेपि
स्त्रीप्रवेणिनी कुथ्य त्रिषिति बोपालितः पंच
गजविद्धकम्बलस्य ५ ॥ वीतंत्वसारंहस्त्य
श्वं ॥ असारंफल्गुद्यात्वमंहस्त्यश्वं वीतमु
च्यते वेत्यायोग्यत्वाद्गच्छति स्मकर्तरि क्तःविं
हडमितंगमनमस्यवावीतं एकं १ ॥ वा
रीतुगजबंधनी ॥ वारयति गजान्वार्यंते
वागजाअनयावारिवशिरपियजिवाजिभ्रजि
समिहनिवाशिवादिवाचिभ्यइत्रवारिः हृदि
कारादितिङीपिवारी स्यात् गजबंधन्यां फलम
पियोषितिवारिवागजबंधन्योः स्त्रीक्लीबेस्तु
निबालकेइतिमेदिनिः बबंधने बध्यते स्त्री
बंधनीगजस्य बंधनीगजबंधनी गजबंध
न्याहे २ ॥ घोटके पीति तुरगातुरंगाश्वतुरं
गमाः वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः
घोटतिभ्रमोपरिवृत्यलृहतिकोटपरिवर्तने
पचाद्यच् घोटः ततः स्वार्थेकः घोटकः घोट

ग॰
५॰

सैंधवगांधर्वौ हयवाजितुरंगमाइतिरभसः॥ बा
लिवाः पिबति अधानेपिबतेः क्विपू कृते वैलि
क्विपू पीतिनोष्ठेस्त्रियांपानेइतिमेदिनिः पी
तिः पानेतुरंगचेतिविश्वः पीतंपानंहतादि इ
त्याभ्यवहारः तद्योगाद्यन् पीतीनांतोवा तुर
त्वरणे इगुपधेतिकः तुरन्त्वरावान्गच्छ
तितुरगः भुजगवत्डः अश्नुतेरेकवचनत्वा
द्रुक्तेवड्भूभागव्याप्नोति अश्वव्याप्तौ अश
पृषिलटिकसिखेटिविशिभ्यः क्वन् अश्नाति
वासादिकमित्यन्येअश्वः तुरंगमोभुजंगमव
वत्तवजतिगच्छतिणिनिः वजगतौ वाजी
वाजः पक्षः तद्योगात्वाजी एवंमस्थाः सप
क्षाश्चासन् ततोदेवाभ्यर्थितेनशालिहोत्रमु
निनाप्रेरितेनेन्द्रेणपक्षाच्छिन्नाइत्यागमः इ
तिवा वाह्यतेवहेर्णिंतादेरचुइत्यनेवानेन
वजिवाहः वाहप्रयत्नेवाहविलोडनेवाव
मेणिश्चजूपचाद्यच्वावाहः अर्छतिअर्व
गतौस्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्योवनिपूअर्व
तिगच्छतिअर्वगतौबाडलकाहतिपृषादे
पः अर्वेतिरभसःतिः गंधर्वदनेगंधनेगंध
गंधोहिंसागंधंगंधायवाःवेतिगच्छतिकर्म
ण्यण्पचाद्यच्वाशकंधादिभ्यः गंधर्वाः ह
यतिगच्छति हयगतौहिनोतिवाहिगतौप
चाद्यच्हयः स्त्रियांहयगवयेत्यादिनाङीपू
हयी सिंधोर्नद्भववाहे शोणिसिंधुः अश्व
भवश्चेत्याणिवरणादिभ्यश्चेत्याणत्वपृतता
तत्रभवइत्याण्सैंधवः सिंधुर्नामनदभवोवा
नपदः सिंधुः ततोभवार्थेकच्छादिभ्यश्चेत्याण

सैंधवः इतिएवंटीकाकाराः सप्तिः सेना
यांसमवैतिसपसमवायेबाहुलकात्तस्य
स्मिन्कितिः सप्तिः त्रयोदशघोटस्य १३ ॥ आ
जानेयाः कुलीनाःस्युः ॥ प्रधानाश्वभूमिभ
वाः स्युःजाततयोविकारिणश्चकुलीनाः उक्तः
शस्त्रप्रहारवत्ताअपिसंग्रामेमार्दनेयेनज
हतितेअतिस्यएवंवाचत्वातआजानेयवा
तएषोटवादिरितिस्वामीमाधवीआजनमा
जः क्षेपः अजगतिक्षेपणयोः घञ्आजेन
क्षेपणेननेयाः प्रापणीयाः अन्येषामपीति
दीर्घः स्त्रीचोटिसाजानेयाइतिसर्वेस्वाहयः
अश्रुतिव्याप्याजवनेवोढार्षंयानेयातिः
प्रापयति एषोटवादिवी अयंकुलीनमाजा
नेयंभावेकिशोरकेअर्ववतेइतिनाममाला
यामाधीमाहस्म्रटीवोरिः शक्तिनिर्भित्वहि
हयाः स्खलेतस्थुपदेपदे आजानेतियतः
संज्ञामाजानेयास्ततःस्मृता इत्यश्वशा
स्त्रेप्रशस्ताश्वस्यद्वे २ ॥ विनीताः साधु
वाहिनः ॥ विनीयतेस्मविनीताःस्पृशि
क्षिताःस्वखवाह्याः साधुशोभनेवहन्तिसा
धुकारिणिचेतिणिनिः साधुवाहिनः द्वे २
॥ वनायुजाः पारसीकाः कांबोजाबाह्लि
काहयाः ॥ वनायुःवानायुःसंज्ञोदेशभे
दः ततोजाताःसप्तम्यांजनेर्डः वनायुजः १
अन्यत्रापिवावनायुजाः निरर्थविहायवन
जाद्वनायुजस्तत्इतिमुकुटः आजानेयः कुल
जोवनायुजः पारसिकाःकः इतिरत्नकोशपि
कृत्स्नादिः पारसीकदेशभवाः कोपधाच्चेत्याण्

ग॰
म॰
२८६
28b

ण्यपारसीकाः पारसीकनामदेशोद्भवाः इत्यपरे
काम्बोजेजनपदेभवाःकाम्बोज्याःकाम्बोजाः।
ल्लमितिवानंतज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादञि-
त्यञ् एवंल्लमितिकाम्बोजः टीचौडेवेव एवं-
बाह्लिकेजनपदेभवाःकोपधाच्चेत्यादिना
ण्बाह्लिकाः बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहितु-
लोनोच्चदेशयोरितित्रिकाण्डशेषात्टीदेमध्य
श्चबाह्लीकः एतेहयाह्वयविशेषाः प्रत्येकं
भिन्नाइत्येके द्वयोर्द्वयोःपर्यायइत्यपरे शे-
ताल्लोकेकन्काल्लेवनायुजमपिपारसीकमिति
नाममालायां वनायुजपारसीकयोरभेदो
पचारात् पर्यायतापारसीकोद्दंत्यमध्यः प-
धामभेदोपचारादेकत्वंव्यक्तिभेदाद्बहुत्वं ॥
ययकस्योश्वमेधीयो ॥ अश्वमेधायहितःउप
यज्ञोःश्वमेधस्यलक्षणात्तेऽनिकज्ञोयाति-
व्यवेतियोच्छेवेतिकम्प्रत्ययोद्विवचनंवयय-
ह्येत्तस्यः अश्वमेधाच्छ्चअश्वमेधीयः ॥ द्वे
अश्वमेधीयाश्वस्य २ ॥ जवनस्तुजवाधिकः
॥ जवेनवेगेनाधिकाःश्रेष्ठोःश्वोजवनोस्मा-
दिःजुइतिसौत्रोधातुःवेगवरूत्यर्थःजवंङ्क्रा-
म्येतिकचुप्रजोविनिःप्रजवीचात्रएकं १ ॥
पृष्ठ्यःस्थौरी ॥ पृष्ठस्थूलमपिवाहुनुपचा-
रात्पृष्ठेनतयोमायप् प्रकरणोन्येभ्योपिदृश्य-
तेयप्पृष्ठ्यःस्थूलतेसंवियतेपृष्ठमनेनेति
गुरोश्चहलइतिअकारेलरयोरेकत्वस्मृतेःस्थ-
गपर्यायेणतस्येदमित्यणिस्थौरंपृष्ठ्वोपितभा-
रादिकंतयोमायुन्स्थौरीस्थामीस्थौरीपृष्ठ्यः
पृष्ठवहइतिवोपालितः द्वेपृष्ठभवत्पृष्ठे

नभारवाहिनोश्वस्य २ ॥ सितःकर्कः ॥ सि-
तःशुक्लवर्णोश्वःकर्कउच्यतेकरोतिशोभांकृ-
ञ्धारानित्रिकलिभ्यःकइतिकः एकं १ ॥ र-
थ्योवोढारथस्ययः ॥ रथस्यवोढारथ्यःतद्व-
हतिरथयकमप्रसंगादितियत् ॥ बालःकिशो-
रः ॥ किशोत्तेकिंएवोट्टणातेवीकारिवकि-
भ्मोमोरइत्योरोनैककत्कवर्णलोपेकिशोरःकाश-
तेशोभतेकिंशोरोवादयइत्योरन्प्रत्ययेउपधा-
याइत्वेचनिपात्यतेइत्यन्ये ॥ वाम्यश्वावडवा
॥ वाम्यतेगर्भःइवमनुत्किरणोणन्तात्वजि-
गोरादिङीषिवामीवमन्तुइक्तिइतिगर्भेत्वलती-
त्यादिनाःएप्रत्ययेगौरादिङीषिवा अश्वादिषा-
ह्मात्वाप् अश्वाश्वीत्वेपिबलेसामर्थ्येमातिशायि-
तमश्वात्तीतिवप्रकरणेन्येभ्योपिदृश्यतेइति-
वः डलयोरेकत्वस्मृतेःवडवा बलेमैन्यवाति
गच्छतिवाश्वातइतिकेपृवेवबडवा बलेनसा-
मर्थ्येनवातिपृषोदरादिवा त्रीणिश्वायाः ३ ॥
वाडवंगणे ॥ वडवानांसमूहेगणेखेडिकादि-
भ्यश्चेत्यण्वाडवं १ ॥ त्रिषुसर्वेयदश्चेनहि-
नेनैकेनगम्यते ॥ यदध्वएकेनाश्वेनैकदिने
गम्यतेतिक्रम्यते तत्रअश्वैकाहगमइतिख-
ञ् आश्वीनंत्रिषुलिंगेआश्वीनोध्वाआश्वीनंवर्त्मे
आश्वीनापद्धवी १ ॥ कश्यंतमश्वमध्यानो ॥
नीअन्नुहेत्वंडधंडकमपुतपरस्केहामित्यत्रक-
शिःसौत्रोधातुःतालव्यान्तःकशतिगमयति-
अश्वंपचाद्यचुटापूकशाचमेमध्यस्ताडनीक
केशानिदेशीग्राभ्रशोपेशिकशात्तालव्यान्ताः
लहलायातताडनावाकशात्तामर्हेतिदंडादिभ्यो-

रा॰ मं॰

359

287

यः कश्यमस्थानो मध्यमध्यभागः २ ॥ ह्रेषा ह्रे
षा च निःस्वनः ॥ अश्वानां निःस्वनः शब्दः ह्रेष
अव्यक्ते शब्दे ह्रेषृ गतौ गुरोश्च हलश्चेत्यकप्रत्यये
ह्रेषा हेषा चोच्यते हेषा कं हाहहिंगोमनं द्वे २ ॥
निगालस्तु गलोद्देशः ॥ अश्वानां गलोद्देशो गा
लसमीपभागो निगिरत्यनेन गलं निगरणेन लो
ति ति च नृ निगलत्यनेन वा गलग्रहने हलश्चे
ति घञ् निगालः अंटावंधसमीपस्थो निगाल
कीर्तितो बुधैः तस्मिन्देवमनिर्नामरोमजः शुभ
कृन्मतइत्युच्यते त्वेषानामिति च्योणन्तमनुष्य
ज्यते ॥ वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ॥ अश्वानां वृन्दे
ऽश्वीयं केशाश्वाभ्यां वेच्छा वन्यतरस्यामिति छः
अश्वीयं पक्षे ऽनुदात्तादेरञ् आश्वं द्वे २ ॥ आस्कं
दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं स्नुतं गतयोऽमूः पं
च धाराः ॥ आस्कंदितादयो ऽश्वानां पंचगतयो
धाराशब्दवाच्यास्तत्र धीः धार्यंते ऽश्वा अत्रेति हजो
ण्यंताङ्घिटाद्यङि टापि धारा तत्र उच्छ्रयाचसम
गतिरास्कंदितं स्कंदिर् गतिशोषणयोः भावे क्तः
अतोपि कांचनवल्गनागतिः धौरितकं धौर्यगतिर्वा
तद्येक्तः स्वार्थे कन् अव्यक्तश्रुवद्धने धौरितकमि
ति सर्वत्र अथ धौरितकं धैर्यं धारणं धौरितं च
तुरितिवाचस्पतिः मंडलिकया गमनं रेचितं
रेचिरिति ख्यातं रिचिर् विरेचने क्तः वेगेन विरि
ष्टे वि वल्गनं वल्गनं वल्गितं अ इति ख्यातं व
रयांऽप्रेन गतिः स्नु गतौ क्तः तिर्यग्गतिः स्नु
तमिति कलिंगः ॥ घोणा तु प्रोथमस्त्रियां ॥ अ
श्वानां घोणा ते घ्रासेन वल्लतिश्च घुटाप् घोणा
नासाग्रं प्रथममध्यभाग घोणा इति संभूत्यादयः

प्रुङ् गतौ वाङ्कलकात् उषिकृषीत्यादिना यन् प्रो
थाः प्रोथ पर्यायो ऽपचाय च प्रोथ इत्यन्ये प्रोथो ह
तो नासामूलप्रदेश इति स्वामी ॥ कविका ॥
केति कवते रट चलनाच्छाद्यते ऽङ् शब्दे चरः
स्वार्थे क इति कन् हिकावादि ति ङीषि कविका
कवी द्वे ॥ तु खलीनो ऽस्त्री ॥ खलीनः एषोह
ताद्दित्वाङ्गस्वः खलिनीत्यपि कर्णाणी चात्र द्वे क
टिश्याली इति ख्याताः २ ॥ शफं क्लीवे खुरः
पुमान् ॥ शमयति पादस्याततथ्यापचाय च
नैरुक्ते मकारस्य फकारः शफं स्फुर स्फुरणे स्फु
रत्यके शं ... स्वपश्चान्मावरत पुरत्नान्त्रा
खुरत्व प्रत्याली ढस्य गुहित्त विभागावनपुंक
इति कवर्गादितोदिः द्वे खुरस्य २ ॥ पुच्छोऽस्त्री
लोमलांगूले वालहस्तश्च वालधिः ॥ पुच्छश
मादेः चुर उपधान्यो वा लूयते धूमवमेः लूम
मङ्गं तेलं च ग्वति चलति खेलितपिंजादिभ्यश्चेोल
ति अन्येषामपीति टीचे लांगूलं जीणि पुच्छ
मात्रस्य ३ ॥ वालेति ॥ वालयोगाद्वालः स्प
वहस्तकार्ये देशादिवारणाद्धस्त इव हस्तः वा
लरूपो हस्तो वालहस्तः पाशः पक्षश्च हस्तश्च
कलापार्थाः कचात् इत्युक्तो वालहस्तो वालसमूहो वा
वाला धीयंते ऽत्रेति कर्मण्यधिकरणे चेति किः वा
लधिः द्वे केशलांगूलमात्रस्य २ ॥ त्रिषूपा
वृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ उपावृत्त
वो ऽहृत्ते लौठनार्थो ऽद्भुते द्वे कर्तरि क्तः लुठ उपा
वाते द्वे श्रमशांत्यर्थे पुनः पुनर्भूमौ लुठितस्य
श्वस्य २ ॥ याने चक्रिणि युद्धार्थे शतांगः स्यंद
नो रथः ॥ युद्धार्थे युद्धप्रयोजने चक्रवति याने

रा॰
म॰
२८८
289

शतमनेकोपलवत्वंशतमंगान्यवयवायस्य
शतांगः स्पंदतिस्रवतिचलतिचलनशब्दार्थो
दकर्मकाच्चस्पंदनः रमंतेसमरक्रीडांकुर्वंत्य
नेनरथः हनिकृषिनीरमिकाशिभ्यःक्थन्नितिक्थन्
प्रत्ययोऽनुनासिकलोपश्चः त्रीणिचक्रयुक्तस्यरथ
ङ्गानिमात्रस्यरथस्य ३ ॥ असौपुष्परथश्चक्रया
नंनसमरायसत् ॥ यद्यानेकक्रीडार्थेनभवतिकिं
तयात्रात्सेवादौपुष्पवेभ्रमणायवयन्नंगल्पया
मसौपुष्परथः महारथः पुष्परथेरथोमीतिना
तत्रार्थेनश्लेषः सववरवधूविहारायेतिरत्नको
शादिःपुष्परथोऽन्तस्यमध्यः पकं २ ॥ कर्णी
रथःप्रवहणंडयनंचसमंत्रयं ॥ कर्मणिमा
त्याक्रियाश्रुतिरुपचारेणकर्णः तयोमत्वकर्णी
मत्वर्थेइनिः कर्णीचासौरथःकर्णीरथः विशे
षणसमासेऽन्येषामपीतिदीर्घः रथस्यश्रुति
मात्रेहितत्रकृत्वपरमार्थेतोरथत्वंयद्धास्कंदः
स्यकर्णीसमीपत्वात्कर्णीस्कंदः शेषंपूर्ववत्
कर्णीरथः वहेः प्रपूर्वात्वहगतौवित्यतःका
रणेल्युटिकृत्यचइतिणत्वेप्रवहणंवहनेचक्रे
त्रिवडीङोल्युटिडयनमितिपठंति त्रीणिस्त्री
वरवाहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादितस्ययानविशे
षस्य ३ ॥ क्लीबेनः शकटोस्त्रीस्यात् ॥ नी
त्रिकोपायत्वाटनित्यनेनअनप्राणनेअस्मादि
तिअरन् अनः शक्नोतिजीवयितुंशकं धाति
भोटन्शकटः उक्तंच शकटः शाकिनीगा
वोयानमस्कंदनेध्वने अनूपःसर्वतोराजा
इभिदेनवहनंयदइति द्वेशकटस्य २ ॥ गंत्री
कम्बलिकाद्यकं ॥ कम्बलोनागराजेस्यात्सा

स्नाप्रावारयोरपिइतिमेदिनिः कम्बलः सास्ना
तयोगात्कम्बलिनोवृषास्तैर्वाह्यंवाहनीयंगम्य
तेऽनयागमेष्ट्रन्षित्वात्ङीषिगंत्रीगाडीति द्वेवृ
षवाहनीयस्य २ ॥ शिविकायाप्ययानेस्यात्
॥ शिवंकरोतितत्करोतीतिणिचात्ण्वुलिप्र
त्ययस्यादित्वंशिविकाशिवाश्रेयस्करीसंज्ञा
यांकन्वाशिविका रेफोयाप्यावमाधमाइतिव
ह्यतेयाप्येरुमैर्नीयतेयोज्यतेइतिल्युट्याप्य
यानं द्वेझंपानइतिख्यातस्य २ ॥ दोलाप्रेंखा
दिकाःस्त्रियां ॥ दोलइत्युत्क्षिपतिडुलतत्क्षे
पेचुरादिस्ततोऽचुजामनोइतिकश्मीरदेशे
दोलाप्रेंखः प्रमानप्रेंखोलिः श्रीणिरथिरोहि
णीतिरत्नकोषः आदिनाविहायाद्यादिदोला
द्वयंचविविधायानदोलाप्रेंखादोलाचेतिउद्या
नादिक्रीडार्थेरज्जुमयीस्यानांतरसंचरणाय
दारुहंडिकापटादिमयीयारज्जामनुष्यवाह्या
चयातत्रदोलावर्ततेप्रेंखादिकादोलोच्यतेइ
तियोजना ॥ उभौतुद्वैपवैयाघ्रौद्वैपिचर्मावृते
रथे ॥ द्वीपिनोव्याघ्रस्यविकारश्चर्मद्वैपंप्रा
णिरजतादिभ्योऽञ् एवंवैयाघ्रः ततस्ताभ्यांप
रिवृतोरथइत्यर्थे द्वैपवैयाघ्रावणन्द्वैपोरथः
वैयाघ्रोरथः इतियथाक्रमेणैकैकं ॥ पांडुकं
बलसंवीतोस्यंदनःपांडुकम्बली ॥ रथेकां
बलवास्त्राद्याः कंबलादिभिरावृते योगपोरथो
वैनयिकस्त्वाध्वन्यः पारियानिकः अस्योच्चूला
वहलाख्योहृद्वोपेत्युक्तोविकर्णिका त्रिषुद्वैपादय
योरथ्यारथकट्यारथव्रजे धूःस्त्रीक्लीबयानमु
खे ॥ पांडुनाप्ञ्जेनकंबलेनावृतःसंवीतःपरि

रा॰
म॰
२८८
289

हृतोरथः पांडुकंबलादिभिः पांडुकंबली रेति
कंबलेनावृतः परिवृतोरथः कांबलः एवंवास्त्रः प
रिवृतोरथ इत्यणग्रादिनाचार्मणौमहौकूलादिप्र
हः त्रिषिति द्वैपादयोवास्त्रांतास्त्रिषुलिंगाइत्यर्थः
रथोति रथानांव्रजेसमूहेरथ्या खलगोरथाद्य
त इतित्रकट्याश्चेतिरथकट्याहे २ ॥ धूरिति ॥
धूर्वहतिहिनस्तिबाहुलकात् तत्रतेषांवंधनी
त धूर्वीहिंसायांः अजभामेत्यादिनाक्विप् धातो
रित्यादिनादीर्घः राल्लोपः धूःआशरिमनेत्वापि यु
गवयानमुखेपुरोभागः द्वे २ ॥ रथ्यायत्रस्य
॥ स्यादुपांगमपस्करः चक्रंरथांगे ॥ सामा
न्येनरथस्यांगमत्यक्त्वाचक्रादिकमपस्करः
अपकीर्यतेयथाहेस्वस्थानेस्थितेनेत्यादिना
पू अपस्करोरथांगमितिसाधुत्वेचेतिरथांगसे
नैवगतस्यार्थस्यापिचक्रमितिविशेषतोनाम
तरप्रतिपादनाय ॥ तस्यांतेनेमिः स्त्रीस्यात्प्र
धिःपुमान् तस्यांतोभूस्पर्शिभागः ॥ नयति
रथंनियोमिः नेमिः सर्वतोक्लिन्नेथ्योदितिङीप
नेमीच प्रधीयतेः नेनत्युपसर्गेघोः किः प्रधिः
द्वे २ ॥ पिंडिकानाभिः ॥ पिंड्यतेकाष्ठान्य
त्रपिंडिसंघातेयज्ञगौरादित्वात्ङीष्पिंडीस
चरथचक्रमध्येमंडलाकारायस्यांसर्वाण्यरा
ण्यासज्यंतेस्वार्थेकनिकस्त्वस्त्रपिंडिकानह्यंते
परावयवा अत्रनह्यमहतीत्यहत्वमः उपधा
वृद्धिः नाभिः साह्वयेणांतस्त्रीङीषिनाभीच द्वे २
अक्षाग्रकीलकेतुद्वयोराणिः ॥ अक्षस्यशक
टस्याग्रेपुरोवर्तिनिकीलकेअणिरिशाह्यायते
ऽणी शह्याधौयणिरित्यणिरादिकस्त्रस्त्रिया

मणीचरीधौरिसुअणिआणिवद्दअक्षाग्रकीलकाश्रि
मीमासोद्वयोरितिमेदिनिः २ ॥ रथगुप्तिर्वरू
थोना ॥ कांड्रादिभ्योरथायाथैर्रथस्यगुप्तिर्वारण
वरूथः वृणोतिरथंजःउवृत्रोरुथन्प्रत्ययः
णाभिघातानांतद्वारणार्थेरथस्यमत्राहवच्यदावरः
णकादिकुर्वन्तस्यदे २ ॥ कूवरस्तुयुगंधरः
॥ रथस्याग्रभागयत्रबध्यंतेतद्युगकाष्ठंतदाधार
त्वयः संज्ञकवर्तेशाह्यायते कूर्दश्चाहे कुमर्यर्हज
वत्रिभ्योवरचितण्यतिवहुवचनात्तुवरचुङ्गरा
दित्वात्ङिप्वेगणाभावः महस्वात्तदंभूमिहृणो
त्याच्छादयतिपचाद्यच् अन्येषामपीतिदीर्घः
कूवरइत्यन्ये युगंधारयतिसंज्ञायांभृतृवृजी
त्यादिनाखच्मुमयुगंधरः ॥ अनुकर्षोदार्वधः
स्थं ॥ रथस्याधस्तलभागेयद्दाऋधारणका
ष्ठंतिष्ठतियतोपस्त्रक्रमपरिपद्दकर्मयत्रचक्रे
तदनुकर्षःशाद्वाच्येअनुगतेनसंबंधेनचक्रे
णकृष्यतइतिवृत्र् नकारांतोप्ययंअनुकर्षा
ऽत्तत्ललक्षावितिबोपालितात् ॥ प्रासंगोना
युगाद्युगः ॥ अनसः शाकटस्यसंबंधियुगमनि
संबंधवायत्रणतद्वोऽन्यत्तयुद्धत्स्सानोदमनका
लेस्कंधअआसज्यतेयुगंप्रासंगः आह्ः प्रवोत्प्रे
जैःकर्मणिघञ्चजोः कुरितिकुत्वंप्रासंगः ॥
सर्वस्याहाद्दनेयस्यायानेपत्नेचधोरणं ॥ स
र्वेहस्त्यश्वादिवाहनेयानादिचतुष्कवाच्यमित्य
न्वयः वहंतिदेशांतरंप्रापयंतिइत्यमनेनेतिवा
हेकरणेल्युडितिवाहनमाहितादिभिर्निर्देशात्
दीर्घत्वंवाहयंतिवाहेण्यंतात्ल्युडितिवाहने
यांत्यनेनयानेतः करणेल्युट् यानेयज्यतेडपप्र

ग
म
२५
290

ज्यते इहं गमनमिति कज्यं च पत्नं इति कापिनिपा
तः पतत्यनेनेत्यश्रीत्यादिना ष्ट्रन् पत्रं घोरयति
चात् वैयं करोति घोर्यं गति चात् वैयनेत्यादि वाहः
घोरणं पंचवहस्त्यश्वरथदोलादेः ५ ॥ परस्प
रावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियां ॥ आरूढस्य
हूयत्परत्नां तद्व इति परस्परयैव वहतीति वैनीत
कं यथा दोलां वहन् दोलावाहकः रथं वहन् रथ
इति संज्ञायां कन् विनीतकं प्रज्ञाद्यणि वैनी
तं ॥ आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादि
नः ॥ आधोरयति वल्गांगतिं प्रापयति एवं वा
ल्लुः आधोरणाः हस्तिनं पातं आत इति कः ह
स्तिपाः ततः स्वार्थे कन् हस्तिपकाः हस्तिनमा
रोहंतीति कर्मण्यण् हस्त्यारोहाः निषादयति हस्ति
नं प्रवेशयति आज्ञादित्वात् णिनिः रावणके वा
वादिहस्त्यारोहस्य ५ ॥ नियंता प्राजिता यंता
नः ॥ नियमयत्यश्वान् नियमेस्तृच् नियंता
ता च प्राजयति गमयत्यश्वान् प्राजेस्तृच् प्राजि
ता वलादावार्धधातुके विकल्प इति वेः प्रजेः
अजपोरिति न वीभावः रवति प्रेरयत्यश्वान्
न् प्रेरणे गत्यर्थत्वाद्धौ च कारस्य समुच्चयार्थत्वा
त्कर्तरि क्तः सूतः क्वसेः सौत्रान्नस्यानेष्टत्वा
दिनात् क्तच् अनिट्त्वेच ॥ क्षत्ता च सारथिः सव्ये
ष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुंबिनः ॥ तह
स्यर्थे हिंसायां वेत्यतत् ल्लन् तृच् वा सरथस्यापि
न्ये सारथिः स्वामी रथगतो हेरम्स लिन् सारयति ग
मयत्यश्वान् सारेरतिथिः सव्येवामपार्श्वे तिष्ठ
ति हिवेः अत्नित्यपि काव्यनयते डिष्टेत्यत्रैवेत्या
सव्येस्थ छंदसि इति अत्तङित्वादिलोपः सव्या

मादिषु चेति षत्वं तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् सव्येष्ठा
अदंतः सव्येष्ठादंतोपि प्रातिपदिकाद्दक्षिणस्थश्च
सादी सारथिरुच्यते सूतः क्षत्ता नियंता यंता स
व्येष्ठ एव वेत्यमरमाला दक्षिणेति ष्ठति सपीति
कः दक्षिणस्थः केचित्तु सव्येष्ठा दक्षिणस्थे रथवाह
कस्याश्वस्येत्याहुः तदयुक्तं ग्रंथितामरमाला
यां सारथेरेव तयोक्तः एते त्रयो रथकुटुंबिनः
सारथेरेव रथस्वामिनः क्तुः रथिको रथिनो रथीति
वत्यतेपव ॥ रथिनः स्पंदनारोहाः ॥ रथयो
गाद्रथिनः रथिनः स्पंदनमारोहंतीति स्पंदनारोहाः
ठेरथमारूढ्ययोद्धुः २ ॥ अश्वारोहास्तु सादिनः
॥ एवं वदणं अश्वानारोहंतीति अश्वारोहाः साद
यंति अश्व मयंति आज्ञादित्वाणिनि सादिनः ॥ हेश्वा
रोहस्य २ ॥ भटा योधाश्च योद्धारः ॥ भटेतिप
रंते भटस्तौ वट भट परिभाषणेवा पचाद्यच् भ
ट्ते विपन्न रणाय धनादि नाभिद्यते एकं तद्द
तिवा भहाकयंत इति योधाः तृचयोद्धारः त्री
णि योधस्य ३ ॥ सेनारक्षास्तु सैनिकाः ॥ से
नां रक्षंतीति अण् सेनारक्षाः रक्षतीत्यादि प्राग्वह
तीय ठक् सैनिकाः द्वे सेनारक्षक प्राहरिकादेः २
॥ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥
समवेता एकदेशीभूता ये हस्त्यश्वादयः ते सम
वेतार्थे परिषदो ण्य इत्यनुवृत्तौ सेनाया वेति ण्यः
सैन्याः ठकि सैनिकाः द्वे २ ॥ बलिनो ये सहस्रे
ण साहस्रास्ते सहस्रिणः ॥ सहस्रेण सहस्र
संख्येन गजादिना ये बलिनः सैन्यवंतः ते सहस्र
हं बलानि संत्येषामिति मत्वर्थे तपः सहस्रा
ण्णो विणीनीत्याणे वेत्यण् साहस्राः सहस्रिणः

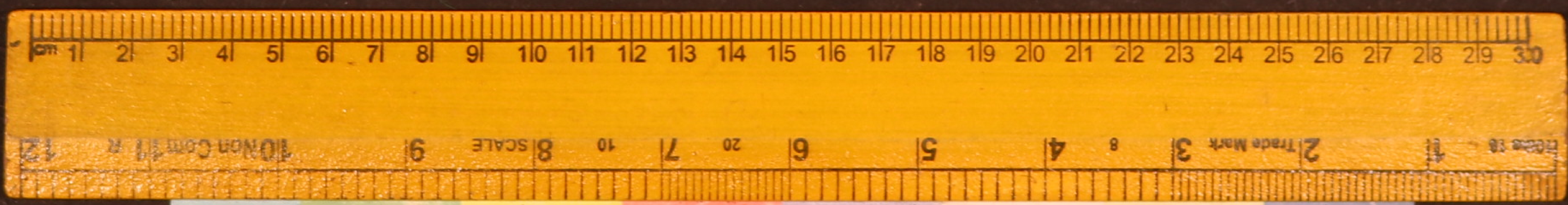
हे २ ॥ परिधिस्थः परिचरः ॥ परितोसेनांते
तिष्ठतीति परिधिस्थइतिकः परिधिस्थः परितश्च
रत्यनुपरिचरः द्वे युद्धकालेपरप्रहारादरक्ष
कस्येत्यन्ये प्रयाणेसामंतस्यापणकारिणइत्य
न्ये सेनायांराज्ञोदंडनायकस्येत्यपरे इतिस्व
त्याटयोबहुलीकाकाराः ॥ सेनानीर्वाहिनीप
तिः ॥ सेनांनयति प्रापयति णीञः सत्सूद्विष
ति क्विप् सेनानीः वाहिन्याः सेनायाः पतिः हे २
॥ कंचुकोवारबाणो ॥ कच्यतेबध्यतेअने
कविदीर्णोबंधनेच साधने प्रागेवोक्तंवाणंवार
यतीतिकर्मण्यण् महद्वंसकादित्वात्परनि
पातः वारबाणः द्वे चोटकादेश्चोलकादिसन्नाह
स्य २ ॥ यत्तुमध्येसकंचुकाः बध्नंतितत्सार
सनमधिकांगं ॥ सकंचुकाः सन्नाहाः मध्ये
दार्ढ्याययद्बध्नंतितत्सारंबलमस्यतेआदीयते
दीप्यतेवाऽनेनअसगतिदीप्त्यादानेषुकरणेल्यु
ट् पृषोदरादित्वात्पररूपत्वेसारसनंकथियद्बध्य
ते उरश्छदंउत्सारयतेनमित्यन्येसारशनंमेखला
यामप्येवंचतत्त्रिणामितिविश्वः अधिकमं
धातूच्छमंगमनेनाधिकांगं अंगाद्यधिकमिति
वाऽधिकमंगंतीतिस्वामी अधिकांगंसारसन
मित्यमरमालायामाधोपाह्वेऽधिकांगंस्याद्भि
द्धेकंचुकदार्ढ्यायमध्यकायेनिबद्धसपहिका
हेः २ ॥ अथशीर्षकं शीर्षण्यंकेशिरस्त्रे ॥
शीर्षप्रतिकृतित्वात्कन्शीर्षकं शीर्षकंस्य
द्वसमस्याद्वाशीर्षमारोहतिप्रातिपदिकाद्धात्व
र्थेइतिणिजंतात्ण्वुल्शीर्षेपरिवर्तितत्वाच्छी
र्षमिवशिरः इवेतिवाशिरसेहितंशरीरावयवा

द्यत्शीर्षस्त्वड्डितइतिशिरसः शीर्षत्राणे द्वे शाः ये
चाभावकर्मणोरितिप्रकृतिवत्त्वंशीर्षण्यंशिर
स्त्रायतेत्रातइतिकः शिरस्त्रे त्रीणिटोपइति
ख्यातस्य ३ ॥ अथ तनुत्रंवर्मदंशनंउरश्छदः
कंकटकोजगरः कवचोस्त्रियां ॥ तनुत्रायते
इतिकः तनुत्रंवृणोतिदेहंवृञोमनिन्नितिमनि
न्वर्मदश्यतेआद्रियतेऽनेनदंशिदंशनस्पर्श
नयोरितिचुरादिःल्युट्दंशनं उरश्छाद्यतेऽनेन
पुंसिसंज्ञायामितिघः छादेर्घेइतिह्रस्वः उर
श्छदः कंकयतिपरप्रहरणंक्वथेत्तानयतिकः
क्विबकीतिकंकेगत्यर्थात्तणंताच्छकादिभ्यो
ऽटन्स्वार्थेकः कंकटकः कंवायंकटत्यावृ
णोतिपृषोदरादित्वान्मकारोवाजागर्तिशस्त्रा
दिवारणेजागर्तेरच् पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वत्व
मितिस्वामीजगरश्चवर्गादिः जगरः कंकटो
योगः सन्नाहस्याउरश्छदः इतिवोपालितः
कंवातंवंचयतिशरीरसंबंधंगमयतिवंचुरा
तौ मूलविभुजादित्वात्कः कवचः सप्तसन्नाह
स्य ७ ॥ आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च ॥ आमुच्य
तेआङ्प्रतिपूर्वान्मुचेः कर्मणिक्तः आमुक्तः
प्रतिमुक्तश्च ॥ पिनद्धश्चापिनद्धवत् ॥ अ
पिनह्यतेनह्येर्धः वष्टीत्यादिनाऽप्येरकारलो
पः पिनद्धः पक्षेपिनद्धः चत्वारिपरिहितस्य
वस्त्रादेः ४ ॥ सन्नद्धोवर्मितः सज्जोदंशितो
व्यूढकंकटः त्रिष्वामुक्तादयः ॥ सन्नद्धः कृ
तसन्नाहः एवंवर्मणासंनह्यतेइतिसन्त्यापे
त्वादिनाणिचिरूपवद्धावादिलोपेचवर्मितः
तारकादित्वादितच्चूर्णानिर्भेद्यः सज्जोरभिमुख

ग
म
३५२
202

सजतिगच्छति घस्लगतौ अव्ययस्सजः सुरालोटीभि
शस्पर्शनयोः क्तः हेषितमिति मैत्रेयः हेषाने हेषाः
भावे च क्त ततस्तत्करोतीति णिजंतात् क्तेपिलोपे
हेषितमिति वा पूर्ढः केकले येनेति बहुव्रीहिः
पंचकृतसन्नाहस्य ५ ॥ त्रीणि अश्वसक्रांदस्य
केकटोताः त्रिषु त्रिलिंगा इत्यर्थः ॥ वर्मभृतां
कावचिकं गणे ॥ वर्मभृतां धृतसन्नाहानां
लोकवचिनां समूहे हज्जकावचिकं द्वे २ ॥ प
दातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः पद्गश्च
पदिगश्च ॥ पद्भ्यामततिअजतिवअतसातं
त्यागमनेः तिगत्यर्थः इज्यजादिभ्य इतीजप
हृतीत्यादिना पदादेशः अजादेरनिपाभ्यांगच्छ
ति अन्येभ्योपीति डः पूर्ववत्पदादेशः तत्ता
न्नवीभावः पदातिपदाति स्वपयतेगच्छतिक्रिव
बाहुलकात् तवषिभ्यो क्रिन्वापतिः पदाभ्यां ग
च्छति अन्येभ्योपीति डः पूर्ववत्पदादेशः पदा
ते रविनयादिभ्य ठक् पदातेः स्वार्थे कत्वापा
दातिकः पदाविकः इति पाठे अवरत्नो गमा
दोहंडीकापाशल्यविभ्य इति कन् ठक् चा गमः
पादाविकः अवनमावः पादेनावो रत्नपादा
वः ततस्तत्र निरूढ इति ठ नित्यन्येपादसमा
नार्थोपि पच्छ होशिपद्भ्यां गच्छति डः पद्गः पा
दाभ्यां चरति पादातिकः ठन् केचरतावितिपा
द्भावः पदिकः मूलविभुजादित्वात् के पादशाहो
पाद्य पदाति पत्ति पादात पादाविक पदाजय इ
त्यमरमाला सप्त पादातिकस्य ७ ॥ अथ पा
दातं पत्तिसंहतिः ॥ पत्तीनां पदातीनां संहतिः
समूहः भिक्षादिभ्योण् पादातं द्वे २ ॥ शस्त्राजी

वा कांडपृष्ठ आयुधीय आयुधिकाश्च ते ॥ शस्त्राजी
वंते प्राणान् धारयंते अनेन करणे च ञ शस्त्रमाजी
वोस्य शस्त्राजीवाः जीविकार्थमिति शेषः स्पष्ट
गृहीतं कांडं येन स्पर्शे एवं कत्वात गृह्णस्य पा
ठ नामनेकार्थत्वाद्धाः स्पृशि तेनो पाधेवतीते इ
त्याहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः कांडमित्यायु
धमात्रोपलक्षणं कांडपृष्ठः कांडानि पृष्ठे अस्य
कांडपृष्ठ इति आयुधेन जीवति आयुधाच्छ चेति
छः चकारात् ठक् आयुधीयाः आयुधिकाः ॥
चत्वारि शस्त्रजीविनः ४ ॥ कृतहस्तः सुप्र
योगविशिखः कृतपुंखवत् ॥ कृतोभ्यस्तो
हस्तोस्य सकृतहस्तः साध्यसाधनत्वमत्वात्
शोभनः प्रयोगो विक्षेपो यस्य सः सुप्रयोगः ता
दृशो विशिखः बाणो यस्य स सुप्रयोगविशिखः
तथा कृतः स्वार्थे साधने निस्पंदे पुंखविपुंखः
पुंखे फलः कर्तो यस्य स तथा त्रीणि शिक्षितस्य
प्रक्रियायत्समबाणस्य ३ ॥ अपराद्धपृषत्को
ऽसौ लक्ष्याच्युतसायकः ॥ स्वार्थोसंपाद
नेनापराद्धः कृतापराद्धः पृषत्कः बाणो यस्य
स तथा लक्ष्यं वेद्धुं शीघ्रं लक्ष्यं गामे ॥ धन्वी धनु
ष्मान् धानुष्को निषंग्यस्त्री धनुर्धरः ॥ धन्वा ध
नुः प्रदेशो नाली वेवापेस्य लेपिचेति मेति इनिः
तद्योगात् व्रीह्यादित्वादिनिः धन्वी नस्तद्धिते इ
ति टिलोपः धनुर्योगात् धनुष्मान् तसौमत्वर्थे
इति भत्वान्न रुत्वं धनुः प्रहरणमस्य प्रहरणमि
ति ठक् इसुसुक्तान्तात्कः धानुष्कः निषंगस्तू
णः तद्योगात् निषंगी अस्त्वि निषंगयोगा
दिति धानुष्क पर्याये कथनं अस्त्रं प्रहरणं चापे

रा॰
मं॰
२५३
१०३

इतिविग्रहः तद्योगात्स्त्रीधनुर्धरइतिपर्यायद्विपा
हसामर्थ्याच्चधनुर्धरः षड्धनुर्धरस्य ६ ॥
स्यात्काण्डवांस्तुकाण्डीरः ॥ काण्डैःशरैःतद्योगा
त्वात्पिकाण्डवान् एवंकाण्डाःसीरसन्तीरस्येतिकाण्डी
रः उपाधित्वाडनुर्धरतोभिन्नःकेवलंकाण्डवा
न्वात्तथोच्यते द्वे २ ॥ शाक्तीकःशक्तिहेतिकः
॥ शक्त्यैतयाशक्तिर्हेतिरस्त्रंयस्यरेवरविग्रह
हेचवक्तिस्तालाचहेतयइतिवत्स्यातिशक्तिहे
तिकःशक्तिःप्रहरणमस्येतिकःशाक्तीकः ॥ याष्टीक
पारश्वधिकौयष्टिपरश्वधहेतिकौ ॥ यष्ट्यैत
यायष्टिःप्रहरणमस्ययाष्टीकः एवंवहीकश्च
परश्वधःपरशुरसवहेतियस्यसपारश्वधिकः
परश्वधात्तक्पक्षे २ ॥ नैस्त्रिंशिकोसिहे
तिःस्यात् ॥ असिखड्गोहेतिःशस्त्रंयस्यसःअ
सिहेतिःनिस्त्रिंशःखड्गःप्रहरणमस्यएवंवत
ठक् नैस्त्रिंशिकः द्वे २ ॥ समौप्रासिककौन्ति
कौ ॥ प्रासःकुन्तश्चप्रहरणमस्यएवंवत्
ठक्प्रासिकःकौन्तिकःप्रत्येकंचेति ॥ चर्मी
फलकपाणिःस्यात् ॥ फलकोस्त्रीफलेचं
र्मेतिवत्स्यतेचर्मीव्रीह्यादित्वादिनिः एवंपता
कीच चक्रपाणिवत्फलकपाणिः द्वे २ ॥ प
ताकीवैजयन्तिकः ॥ विजयन्त्याचरतीतिवै
जयन्तिकः २ ॥ अनुप्लवःसहायश्चानुचरो
भिसरःसमाः ॥ अनुप्लवतेपश्चाद्गच्छतिअ
नुअनुप्लवः एवमनुचरःचरेटः सहायते
चसहायःअभिसरतिअनुअभिसरः चत्वारि
सहायस्य ४ ॥ पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःस
रपुरःसराः पुरोगमःपुरोगामी ॥ पुरोग्रे

च्छतिअन्येभ्योपीतिडः पुरोगः अग्रेसरतिपुरो
ग्रतइतिअग्रादिनाटः अग्रेसरः प्रतिष्ठतिगच्छ
तिअग्रतस्थोपसर्गेइतिकः प्रष्ठोग्रगामीतिपृ
वंप्रष्ठः एवंवत्तटः अग्रतःसरःपुरःसरः पु
रोग्रेसरतिगमश्चेतिखच् अव्ययान्मुगागा
मःणिनौपुरोगामीति सप्ताग्रगामिनः ७ ॥
मन्देगामीतुमन्थरः ॥ तालव्यलोपिनिमन्दंगा
मीमन्थंसहगामिनःक्लेशंजनयति मन्थविलो
डनेसंक्लेशेच अम्बरवदरन्मन्थरः द्वे २ ॥
जंघालोतिजवस्तुल्यौ ॥ प्रशस्तजंघायुक्त
त्वात्सिध्मादित्वाल्लच्जंघालः पिच्छादित्वा
दिलचि जंघिलः प्रजाल प्रजिलौ तुल्यौ जंघा
लजंघिलाटययइतिवाचस्पतिः अतिशयितो
जवोयस्यसोतिजवः द्वे अतिवेगगामिनः २ ॥
जंघाकरिकजांघिकौ ॥ जंघासाध्यत्वात्तगं
तैःजंघैवकरोराजहेयोश्चोप्स्याजिठनिजंघा
करिकः जंघैवकरीहस्तीयस्येतिकश्चित् जं
घाभ्यांजीवतिवावेतनादिभ्योजीवतिठक्जां
घिकः द्वेजंघाजीविनः २ ॥ तरस्वीत्वरितो
वेगीप्रजवीजवनोजवः ॥ ततोवेगःतद्योगा
तअस्मायीत्यादिनातिशायनेविनिः तरस्वी
जित्वरासंभ्रमेजीतःक्तः तारकादित्वादितचि
वात्वरितः अतिवेगयोगाद्वेगी जइतिसौत्रो
धातुःजवतिगच्छतिप्रजोविनिःप्रजवीजवे
क्रम्येतियचुजवनःपचाद्यचिजवः षडेगव
न्मात्रस्य ६ ॥ जय्योयःशक्यतेजेतुंजेयोजेत
व्यमात्रके ॥ जेतुमवश्यंशक्योजय्यःसच्यज
य्योशक्यार्थेइतिनिपातनात्साधुः एकं १ जेय

पं॰ मं॰ २५४ २०५

इति शत्रुगाथोऽन्त्यत्रयोगणनामात्रेणजयनो
योजेयः प्रचोयः ॥ जैत्रस्तु जेता ॥ योलेप
योग्ये ये विद्विषतः प्रति शत्रूणामभिमुखं
याति जयते प्रे जितमिनमि हनि विनिविष्ण
गोहडिस्तु बाहुलकात्वष्टुन्त्वहडिस्तु जैत्रः स्तजे
तास्त्वस्य तान्त्रिजैत्र इति स्वामी तृचि जेता जे
यनशीलेतृन्जेताजिस्तुवत्यते हे २ ॥ यो
गच्छत्यले विद्विषतः प्रति सोऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्री
योऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥ अमित्रस्याभिमुखं
अभिमित्रं लतातः त्वामीत्याव्ययीभावः अभ्य
मित्रमलंगामीत्यर्थेऽभ्यमित्राच्छ चेति च्छः व का
रात् खः अभ्यमित्रीयः अभ्यमित्रः अभिमित्री
णः त्रीणि शत्रोरभिमुखं समर्थः सन्नद्यस्य
३ ॥ ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जोऽतिशया
न्वितः ॥ ऊर्जो बलं पराक्रमो वा तदतिशया
यक्तः जोत्स्नातमिस्रेत्यादिना ऊर्जः शब्दाद्व
लेविन्मतुकञ्चलच्च ऊर्जस्वलः ऊर्जस्वी
ऊर्जेति उरोस्त्रहलइत्याकारः टापूर्जा हे २
॥ स्यादुरस्वानुरसिलः ॥ प्रशस्तमुरोस
म्यास्तीति मतुप्रत्यय इति बत्वे उरस्वान्
पिच्छादित्वादिलचि उरसिलः उरसाबलेन
ते इति स्वामी हे २ ॥ रथिको रथिनो रथी ॥
रथोऽस्यास्तीति ठनो रथिकः रथेन चरतीति
पोटिभ्यः ठन् पिच्छादित्वाद्रथिरइति पाठः रथिन
इत्यपपाठः इति स्वामी रथस्येनः प्रभुरिति
के ब्रीह्यादित्वात्पक्षे रूपत्वे रथिन इति त्वन्येस्मिन्नौ
षी त्रीणि रथस्वामिनः ३ ॥ कामंगामनुका
मीनोहि ॥ कामं यथेष्टं गमनशीलः कामति

ति मोनाव्यये कामंगामी काममत्यन्तगामनुका
मं यथार्थेऽव्ययीभावः ततः पारावारात्यंतानुका
मं गामीति खः अनुकामीनः द्विशब्दो विशे
षे हे यथेष्टं गमनशीलस्य २ ॥ अन्ये तु से
व्याप्रहनिरनुकामीन इत्याहुः ॥ अत्यंतीनो
नत्स्थाभृशे ॥ तथेति गामिनि भृशमत्यंत
न्तात्ययोतिक्रमोत्यंतमित्यव्ययीभावः समा
सः अंतमतिक्रांते वाप्रादिसमासः एवं तत्खः
अत्यंतीनः अत्यंतगमनशीलस्य एकं १ ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तः ॥ शूरयति वीरयति
विक्रमते शूरवीर विक्रान्तोद्भुवादिः पचाद्य
च् शूरस्त्वालक्षादिः पचाद्यच् विशेषेणाक्रा
मतिक्रमे गत्यर्थात्क्तेतरिक्तः विक्रान्तः अत्र
नासिकस्य क्रोतिटीचेः त्रीणि शूरस्य ३ ॥ जे
ता जिष्णुश्च जित्वरः ॥ जयतेस्ताच्छील्ये तृ
ण् जेता ग्लाजिस्थश्च क्स्नुरिति स्नुः एवेङ्गा
ग्लाजीति क्वरप् त्रीणि जयनशीलस्य ३ ॥
सांयुगीनो रणे साधुः ॥ संयुगे रणे साधुः
कुशलः प्रतिजनादिभ्यः खञ् सांयुगीनः १
॥ शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ शस्त्राजीवादयः
सांयुगीनांतास्त्रिषु त्रिलिंगा इत्यर्थः ॥ ध्व
जिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः व
रूथिनी ॥ ध्वजवाहानीकवरूथेभ्यो मत्वर्थे
इनिः ध्वजिनी वाहिनी अनीकिनी वरूथिनी
चतस्रः ध्वजाः पताकावाहाश्वाः अनीकं दे
हं वरूथो रथगुप्तिः सिनोति षिञ् बन्धने
स्त्रादित्वाणे हृत्सेनस्त्वोषासिभ्यो नन् सेना
इनेन प्रभुना सहिता वा पिपर्ति भ्रूमिं हपाल

ग' मे'

३५७
२५५

नस्वरणायोप्रियतेवाप्रित्त्यायामेसर्व्वीस्तिभो
तहृचेतिबाडुलकात्तकन्तडागमः पृतना ।
वमतिशात्तृत् चमुश्रदने चमित्तनिवपिभ्य
र्थः चमूः बलतिप्राययतिवायेबलंवलमेवर
णोपवाचयत्तु बलं सेनैव सैन्यं स्वार्थे ष्यञ् चक्रं
प्रातृक्तं अनित्यनेनाभीरु अनीकं हृषीकवत्
मस्त्रसेनायाः ७ ॥ बलं सैन्यं चक्रं चानीकम
स्त्रियां ॥ बलादिचतुष्कं सामान्येन सेनायां
सेनांगेचेतिस्वभूतिः एकादशैवसेनाया इति
स्वामादयः ११ ॥ व्यूहस्तु बलविन्यासो भे
दादंडादयो युधि ॥ बलस्य कड्गार्थे देशावि
शेषे विभज्य स्थापनं व्यूहः व्यूह वितर्के विप्र
र्वात्तचञ् भेदाइति भेदा विशेषा व्यूहस्येति ।
शेषः तेन दंडभोगमंडलअसंहताख्या ।
च्चप्रकृतेव्यूहाः यथाहकामंदकिः तिर्यग्वृ
त्तिस्तु दंडःस्याद्भोगोन्वावृत्तिरेवच मंडलः स
र्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः इति तत्रसैन्या
नां दंडवत् तिर्यगवस्थाने दंडः सैन्यानाम
न्वावृत्तिरन्योन्यानुगता वृत्तिर्भोगः मंडल
स्त्वरचनायां वसतां सैन्यानां सर्वतो वृत्तिः स
र्पशरीरवन्मंडलः स्थितानां गजादिसैन्यानां
विजातीयैरमिश्रितानां पृथग्वृत्तिरसंहतः
तत्रप्रचरदृष्टकासह्यादयः सप्तदशमंडव्यू
हभेदाः १७ ॥ गोमूत्रिकाहिसंचारिशकट
मकरपताकाः ॥ पंचभोगव्यूहभेदाः ५ ॥
सर्वतोभद्रोदुर्जेयश्चमंडलव्यूहभेदः अर्ध
चंद्रकोलादयः चासंहतव्यूहभेदाः ॥ प्रत्या
सारो व्यूहपार्ष्णिः प्रतीपमासरंत्यस्मात् इत्यक

तेरिचकारकेइतिघञ् प्रत्यासारः व्यूहस्य प
तयव्यूहस्यैकदेशः पश्चाद्भागो व्यूहपार्ष्णिः
द्वे २ ॥ सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ सैन्यस्य पृष्ठे
पश्चाद्भागे यत्र स्थितो राजा स्वसैन्यं प्रतिगृह्णा
ति तस्य सैन्यस्य पश्चादनुः शतहयोत्तरेणाश्रि
तं मित्रसंघातमनीकं प्रतिग्रह उच्यते ग्रहहृ
दृहन्त्यादिनाप् प्रतिग्रहः परिग्रहः इति पाठां
तरं एकं १ ॥ एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पंच
पदातिका ॥ एकेन गजेन एकेन रथेन त्रि
भिरश्वैः पंचपदातिकैः पत्तिः स्यात् पदेः पत्ते
र्वा गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात् कर्मणि स्त्रियां क्ति
न् पत्तिः ॥ पत्त्यंगैः त्रिगुणैः सर्वैर्गजादिभि
र्यथापूर्वं) क्रमादाख्या यथोत्तरं सेनामुखं
गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥ अनीकि
नी दशानीकिन्योऽक्षौहिणी ॥ पत्त्यंगैरवय
वैः सर्वैर्गजादिभिर्यथापूर्वं त्रिगुणैस्त्रिभिर्गु
णैर्यथोत्तरं याया उत्तरोत्तरत्क्रमेण सेनामु
खादिका आख्या संज्ञा संभवति एतदुक्तं ति
स्रः पत्तयः सेनामुखं त्रिभिः सेनामुखैर्गुल्मः
गुल्मत्रयेण गणः त्रयो गणाः वाहिनी वाहिनी
त्रयं पृतना पृतनात्रयं चमूः चमूत्रयमनी
किनी दशानीकिन्यः अक्षौहिणी सेनायाः
सेनाविशेषस्य मुखं उपक्रमः सेनामुखं गु
ल्मादयः प्रागुक्ताः ॥ अक्षाणां रथकाणां नाम
मूहो यस्यां अक्षाद् ऊहिण्यामिति वृद्धौ अक्षौहि
णी सह्याभोगतयाः सर्वेषामक्षाणामिंद्रिया
णामूहः सविकल्पकं ज्ञानं अक्षोहः तद्योगा
न्मत्वर्थीयष्ठनो ङीषि अकृतव्यूहाः पाणिनी

ग्रं
मं
३५५
296

याइतिप्रविभज्यान्यव्याख्याने लाहृहिणामिति
हृद्रावलौहिणीतिवा अस्यांचगणनाक्रमेण
सप्ततिसहितादशशताधिकैकविंशतिसहस्रा
णिगजाः २१८७० ॥ इयंतएवरथाः २१८७०
हयोत्तरषट्सष्ठताधिकानिपंचषष्टिसहस्रा
ण्यश्वाः ६५६१० ॥ पंचशतोत्तरशतत्रय
सहितनवसहस्राधिकमेकलक्षंपदातयः
१०९३५० ॥ तथाचोक्तमुद्योगपर्वणिभार
ते ॥ अक्षौहिण्यामभिधिकैः सप्तत्याचाष्ट
भिःशतैः संयुक्तानिसहस्राणिगजानामेक
विंशतिः एवमेवरथानांतुसंख्यानंकीर्तितं
बुधैः पंचषष्टिसहस्राणिषट्शतानिदशैव
तु संख्यातास्तथागास्तुत्रैरक्षौहिण्यांसमास
तः नराणांशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु श
तानित्रीणिचान्यानिपंचाशच्चपदातयइति
॥ अथसंपदि संपत्तिःश्रीश्चलक्ष्मीश्च ॥ सं
पद्यते नयासंपदादित्वात्क्विप्संपत्तभावे
क्तिपूबाडल्पात्क्तिन्संपत्तिसाकल्यात्वव
चनेषितिनिर्देशात् श्रीलक्ष्मीप्राग्वत्के व
त्वात्धनोत्कर्षस्य च ॥ विपत्त्यांविपदापदौ
॥ संपदोविपरीताविपत्तिः संपदादित्वात्
क्विप् विपद्विपत् आपद्आपत् भाष्ये
तेदापिविपदाआपदाव त्रीणिआपदः ३ ॥
आकधंतुप्रहरणेशस्त्रमस्त्रे ॥ आकधंतेनै
नदाक्षीत्यादिनाकः आकधं करणेल्युटिप्र
हरणं शस्यतेशसुहिंसायांदाम्नीत्यादिनाष्ट्रं
नशस्त्रं अस्यतेक्षिप्यतेऽनेनाधिकः इनअस्त्रं
शस्त्रास्त्रेवडदाहत्कैर्विनादिदर्शनात् शस्त्रा

तयोः कश्चिद्भेदमाह येनकरस्थेनहन्यतेत
च्छस्त्रं खड्गादि येनक्षिप्तेनहन्यतेतदस्त्रंका
ण्डादि चत्वारिशस्त्रमात्रस्य च ॥ अथास्त्रियो
धनुश्चापौधन्वशरासनकोदंडकार्मुकं इष्वा
सोपि ॥ धनधान्येधात्वनामनेकार्थत्वाद्धार
णार्थः धनतिदधातिशरक्षेपणायेदमिति
धनुः शाहवडसिधनुः चपसांत्वनेचपती
तिपचाद्यच् चपोवंशभेदः तस्यविकारः अव
यवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यइतिअणिचापः ध
नुश्चापावितिद्वंद्वः अस्त्रियामित्युक्तेः धनुः
पुमानपिक्लीबमपिलक्षण श्रीहर्षचरितेतिध
निममिमस्लिभ्यतरिति तः धनुः धनुष्ककार्यं
तोपिधनुर्विशुद्धोपिप्रयोगः सांतत्वेप्यप्र
योगउपपद्यतेस्त्रियांतुधनुरितिशाश्वतोपि
धनुःस्त्रीस्यादितित्रिकांडशेषः धनेर्गत्यर्थो
दुहृषीत्यादिनाकनिन् धन्वनंतेक्लीबंचध
न्वइतितदंतपाठइत्यन्ये धन्वातुमरुदेशे
नाक्लीबेचापेफलेपिचेतिमेदिनिः शराअ
स्यंतेक्षिप्यंतेऽनेनशरासनं कंनदोस्यतिवे
ड्यिक्षतिकोदंडदघोदलादिः कौतिवाघुना
शब्दायतेकुशब्दे अन्येभ्योपिदृश्यतइतिवि
चुकोःतादृशः दंडोयस्येतिकोदंडइत्यन्ये
कर्मणेप्रभवतिकर्मणातकर्नकार्मुकं इष
वस्यतिकर्मण्यण्इष्वासः हलश्चेतिघञ
प्रासः अस्त्रक्षेपणे इषुशब्देनसमासोवा स
प्रधन्वषः ७ ॥ अथकर्णस्यकालपृष्ठंशरास
नं ॥ कर्णस्यशरासनेधन्वःकालोयमः सद्द
वपृष्ठमस्यकालपृष्ठंतद्दर्शनादेवपरेषांवि

दा'
मं'
३५७
297

नाशात् काले कालपृष्ठमस्य वा विजया
ख्येऽच्चतत् ॥ कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंन
पुंसके ॥ कपिध्वजस्य अर्जुनस्य धनुषि नाम्नी गा
ण्डिवटनेकदेशो इज्यजादिभ्य इतीत्र गाण्डिः ए
षोऽस्यास्तीति व्रीह्यादेः कृदिकारादित्वात् ङीषि
वा गाण्डीपर्वतयोगात् गाण्डजमात्संज्ञायामि
तिवः कृस्वान्तपक्षे गाण्डिवं च पुंनपुंसके इति
प्रथमाद्विवचने जोहिलिंगे जिस्मोर्थेनुषिको
हंडो गाण्डीवं गाण्डिवं तथेति भाष्यतः अतोधनु
मात्रेपि द्वे २ ॥ कोटिरस्याटनी ॥ मौर्वीधा
रणाय ऊर्ध्वं ते छिद्यते ऊटछेदने अटनिहि
कृद्रन् कोटिः अस्य चापस्य प्रान्तः अटतिगः
णोत्र श्रृणतेरनिविति वा ङलकारहेरण्यनिः
अपा निवटट निवित्यन्ते कृदिकारादिति ङीर
पि अटनी ॥ गोधे तले ज्याघातवारणे ॥
ज्यागुणः तस्या आघातः तद्वारणे निमित्ते अ
कोष्ठबन्धाचर्माहि कृतावाङ्पहिका गोधा
तलयो वीच्या गुध्यतः प्रकोष्ठं परिवेष्टयतः
गुध परिवेष्टने पचाद्यच् गोधे तलति प्रा
मोहे प्रतिष्ठां कारयति तल प्रतिष्ठाकरणे
चुत लच् गोधे तले इत्यत्र द्विवचनान्तपाठे वाङ्
दूयापेक्षया द्वित्वं अयं तपाठो बहुर्मतः ए
कवचनान्तपाठः कश्चित्कान्तरे गोधा स्त्री तले
क्लीवं गोधातललिकायोरिति मेदिनिः तले
स्वरूपेन्धैली क्लीवं ज्याघातवारणे इति च ॥
लस्तकस्तु धनुर्मध्यं ॥ लस्यते करणे श्लिष्य
ते लस श्लेषणक्रीडनयोः कर्मणि क्तः स्वार्थे
कन् लस्तकः इसीत्यादिना वा ङलकारान्तः

ततः कन् वा धनुर्मध्यमागं ॥ मौर्वी ज्या शि
ञ्जिनी गुणः ॥ मूर्वायास्तृणभेदस्य विकारा
वयवे च प्राण्योषधिभ्य इत्यण् ङीपि मौर्वी जि
नाति बलवदपि धनुर्बलेनायात्यः नया ज्या
वयोहानौ भिदाद्यङ् ह्लापि ज्या शिञ्जे शब्दायते
शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे आवश्यके णिनिः शिञ्जि
नी तान्तव्यादिः गुणः प्राग्वत् चत्वारि धनु
र्गुणस्य ४ ॥ स्यात् प्रत्यालीढमालीढमि
त्यादि स्थानपंचके ॥ प्रत्यालीढं आलीढं
समपदं विशाखं मंडलकं चेति धन्विनां पंच
स्थानानि आदिना संपदं विशाखं मंडलं गृह्यते
तत्रोर्ध्वस्य वामपादविशाखमंडलगृह्यः प्रसा
रितदक्षिणपादस्य संकोचे प्रत्यालीढं दक्षिणजं
वा प्रसारे वामसंकोचे आलीढं पादयोस्तुल्य
रूपतया धारणे समपदं वितस्त्यन्तरेण स्थिते
पादद्वये विशाखः मंडलाकृत्या पादद्वयधार
णे मंडलं स्वार्थे कनि मंडलकमित्यन्ये प्रत्या
ङ्पूर्वात् लिहेः नपुंसके भावे क्तः प्रत्यालीढं
प्रवमालीढं स्थाने स्थितिः धारणे धन्विनां
स्थानस्य ५ ॥ लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च ॥ लक्ष्यते
वेध्यत्वेन दृश्यते इति चौरादिकाल्लक्षेः कर्म
णि यत् लक्षयति लक्षयते वा लक्षं शरान्
व्ययति संवृणोति आत्मनि धारयति आवह
तिकः संप्रसारणे यणादेशे च शरव्यं त्रीणि
वेधीतिव्यानस्य ३ ॥ शराभ्यास उपासने ॥
शरश्चाहो लक्षणया शरमोक्षे वर्तते तस्या
भ्यासः पुनः पुनः परिशीलने शराभ्यासः उ
पसमीपे समेभावे ल्युट् उपासने द्वे २ ॥ पृषक

बाणविशिखाः अजिह्मगखगाशुगाः कलम्ब
मार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ॥ कलम्बाव
त्सरं तच्च वाजीबलञ्च वाजवान् शिलीमुख
हणीमुखः सायको योऽमुखः शराः निकते
लामार्गोपि हिंसावर्त्मा च सायकः ॥ पृषति सि
ञ्चति रजः शत्रेताल्कं तत्स्मत् पृषत्कं षतिहिंसासि
पृषोदरादित्वात्कः पृषत्कोऽम्बुधेन्यमध्यः बाण
ते शब्दायतेऽनेन बाणः विशिष्टे शिखाग्रमस्य
विशिखः विषदः स्खलति वा पृषोदरादिः अजि
ह्मम्ऋजु विनाकाशेनाशुभीघ्रं च गच्छति ग्रन्थे
भ्योपीति डः अजिह्मगखगाशुगाः कलतेरिण
ते कलापिलहे पेहककटिकलिकरिभ्यो ऽम्बक्
कलम्बः मार्गयति लक्ष्यं मार्गः ग्रन्थेषणेन ण्यो
त्वाल्युः मार्गणः श्रृणाति श्रृ हिंसायां करणेऽप्
वा शरः स्वगता वितन्वतोऽविरेत्वादिरण्यंये विज्ञ
प्तुखेः शरः सरहृतित्रिकाण्डशेषः पत्रेपत्राः तं
योगादितिः पत्री रोप्यते मोह्यतेऽनेन रुप्य विमो
हने हलश्चेति घञ्च कर्त्तर्यच्च वा रोपः इषगति
हिंसादानेषु इषुः किच्चेत्युः आर्दे रिच्छुरषुः इषा
ते शत्रुहननाय वा इषुः स्त्रियामित्यन्ये द्वार
शनामस्य १२ ॥ प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः ॥ प्रक्ष्व
वेडणात्वे दंते अव्यक्ते शब्दायंते निःक्ष्वेडाग्रव्यक्ते
शब्देनेत्यादित्वाल्युः पृषोदरादित्वात्तडत्वं प्रक्ष्वे
डनः नरानाच्छादयन्ति ग्रन्थेभ्योपीति डः अन्ये
षामपीति दीर्घः नराणां समूहः नारं तत्साव
दंति भक्षयंतीति चरेः टः नाराचः हेलोहमयस्य श
रस्य २ ॥ पक्षो वाजः ॥ पक्षते परिगृह्यते
प्रतिपरिग्रहे कर्मणि घञ्च अपक्षः वाजत्यनेन वा

जगतौ हलश्चेति घञ्च वाजः न्यङ्क्वादित्वान्नकुः
त्वं वाजयति न्यङ्क्वादित्वात्पचाद्यच् वा द्वे शर
पक्षस्य २ ॥ त्रिषूत्तरे ॥ उत्तरे परे वक्ष्यमाणाः
लिप्तकांताः त्रिषु त्रिलिंगा इत्यर्थः ॥ निरस्तः
प्रहिते बाणे ॥ स्पष्टमेतत् ॥ विषाक्ते दि
ग्धलिप्तकौ ॥ विषेणाक्ते प्रोक्षिते दिहलिपस्थ
कर्मकर्त्तरि क्तः दिग्धः लिप्तः ततः कानिलप्तकः
द्वे २ ॥ तूणोपासंगतूणीरनिषंगा इषुधिर्द्व
योः तूण्यां ॥ तूणते शरैः आपूर्यते तूण पूर
णे भ्वादित्वात्पचाद्यच् तूणः तणोपि तूण्यां च स्त्रियां
तूणेभ्यो उपासंगस्तिरत्नकोषः षिणात्स्य
णकाकिनीड्णीति त्रिलिंगकारिका च तूणो
पासंगस्त्वात्कुणेनद्वयोरपि ग्रहः दायेनपदे तू
णश्च तूणा च प्रमानिष्ठयेत्येकशेषे द्वेद्वः उपास
ज्यते शराश्च अस्मिन्करणे च घञ्च उपासंगः पवेनि
षंगः उपसर्गादिति षत्वं कश्च कदीपदीशालो
स्य इत्रि निर्वावाडुलकात्तत्तूणीर पीवन्तूणी
रः इषवो धीयन्तेऽत्र कर्मण्यधिकरणे चेति किः
इषुधिः तो वादित्वेषि तूणी षट्ने तस्य इति व्यान
स्य ६ ॥ खड्गे तु निस्त्रिंशः चन्द्रहासासिरिष्टयः
कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥
खड्यते भिद्यतेऽनेनेन खड इति वा खड खडि भे
दे खाद खड्डिभ्यां गन्ना खड्गाः निर्गतस्त्रिंशतोऽं
गुलिभ्यः निस्त्रिंशः बहुव्रीहौ संख्येयः इति डः अ
ञ्चीतेन चंद्रहासः ति कर्मण्यण् चन्द्रहासः अस्यते
क्षिप्यते असेः बाहुलकादि इति इः असिः रिष
ति हिनस्ति शत्रून् रुषरिष हिंसायां दिशि इति
रिशिलिशिवशिकशिः इति नाल्क्यंते वपदितः

हरिशिष्टं क्लिन्नविशिष्टः हलादिः अपितालोक्लि
चुकृशिः शस्त्रादिच्छकरवालमंडलाग्रकालेया
कालिरिष्टः खड्गः रिष्टिनवारिकौलेयकौच
नेटकइतिरमसः शिलाश्लक्ष्णिगृकवाइतिभ
हिः कुक्षौभवो विद्यमानः कुलकुक्षौत्वाहिना
ढकृकृतिरतेत्वस्माढाशेषाष्टेढकजिकौलेय
कः मंडलाकृत्यग्रमस्य मंडलाग्रः करपालय
तिकरपालः विग्रहकरपालक इति यमकंक
वलते वेष्टयति वलनं वालः करे वालोस्येति क
रवालः कल्पते छेदे समर्थो भवति उणादयो
ऽकल्पिति कृपेरानक् कृपाणः नवखड्गस्य
५ ॥ त्सरुः खड्गादिमुष्टिः स्यात् ॥ त्सरति
छलति त्सरच्छद्मगतौ रत्वादिः सरुवड्ः त्सरुः
श्रोटिनाकटितलखुरिकादिग्रहः ॥ मेखला
तन्निबंधनं ॥ तस्य खड्गादिमुष्टेः खेलया
चर्मबधिकया वा निबंधनं बंधनं मेखलास्या
त्मिखिः कलम्बादयश्चेति कलप्रत्ययो निपा
त्यते उणादश्च मीयते क्षिप्यते मस्मिनं बंधे वा यथा
प्रहरतो हस्तान्न निर्यातिइति स्वामी पकं १ ॥
फलकोस्त्री फलं चर्म ॥ फलति विशीर्यते
तैः फलति छिद्यते वा प्रहारो तेजि फलाविशा
रतो फल निष्पन्नो वा कृजादिभ्यः संज्ञायां उ
फलकः पचाद्यचु फलं करमपि वेदेः मनित्र
चर्म त्रीणि फरीतिख्यातस्य ३ ॥ संग्राहो
मुष्टिरस्य यः ॥ तस्य फलस्य मुष्टिः संगृह्यतेय
मिति समि ग्रहवृद्धिविति कर्मणि घञ् संग्राहः ॥
द्रुघणो मुद्गरघनौ ॥ द्रुः वृक्षो हन्यते ऽनेनकः
रणे यो विद्रुघिति श्रप्रघ्नाणादिश्च एवं प्रहारि

तिगत्वं त्सर्वादिना कृतिगणत्वाभिन्नत्वे तेनद्रु
घनो मुद्गरश्चेति द्वे रूपे मुद्गर इंदीवरति श्च मुद्
रः हन्यते ऽनेन घनः मेतो मूर्ती घन इति अपघना
दृश्यो त्रीणि मुद्गराकृतेरस्त्रविशेषस्य ३ ॥ स्या
दीली करपालिका ॥ इयर्ति सर्वधातुभ्य इ
तिइन्ततः कृदिकाराद्धीषिइलीकपिलिकादिः
इलीदीर्घो टित् कुस्वश्चेत्यन्ये इडा तेस्तुयते इगुप
धत्वात्किः डीषिबापाल्यते सौपालरस्तां सेना
गाण्वुल्करेण पालिका करपालिका करपाला
त्कमणि ण्यन्तात् ङीप् कनिवा करवालिकेतिस
वैकारस्य पाठः हेइल्व खड्गाकृतेर्ह्स्वदंडेतिख्या
तस्य २ ॥ भिंदिपालः सृगस्तुल्यौ ॥ भिंद्यते
पालयति भिंदेरिन् भिंदिहास्तशतालास्तरश
त्रूंत्वोमिधीयते इति भरतः तेनतटवच्छिद्रः का
लोप्तुपचारेणाभिंदिः तां पालयति कर्मण्यण
तावता कालेन लस्प्राप्नोत्यर्थः सृजति सृजः
विसर्गे उज्ज्यर्थेकः न्यन्क्वादित्वात्कुत्वे सृगः वा
डलकाहे इति ग्योर्गेणाविति गाकिग इति माधु
माधवी द्वे हस्तप्रमाणस्य हस्तकाष्ठस्य २ ॥
नालिकाख्यमितिकेचिदाडः ॥ परिघः परि
घातनः ॥ लोहबद्धलगुडस्य द्वे कौरियालो
इतिख्यातस्य ॥ द्वयोः कुठारः स्वधितिपरशु
श्च परश्वधः ॥ कुठहृद्धियेतिकर्मण्यण कुठा
रः कुठमारयतिवाकः स्त्रियां कुठारी स्वधयति
स्वधिधारणेतृदाद्यो बड्लकात्क्रिच् स्वधितिः
साहचर्यात्स्त्रीमि परं शत्रुं श्रृणाति शृङपरयोः
खेनिष्टभ्यां डिच्चेति कुः डित्वाहिलोपः परशुः
परः शत्रुश्छेव परश्वाघ परशुधानं धयति पिवति श्वा

३०१
300

तरतिकः परस्वधः तालव्यधः पवान्त इति पर
स्वधः एषोटवादित्वाद्ह्रस्वः इति माधवी क्षुर
यौ स्त्रीचत्स्वधितिः परशुश्च परस्वधः क्षुरादेका
पर्णस्य क्षुरिकाकोशधार्याधिकेति भवतः चत्वा
रि कृतास्य ४ ॥ स्यात्क्षुरी चासिपुत्री च क्षुरि
का चासिधेनुका ॥ शस्यते ऽनया शस्त्रमहिंसाधी
हा शस्त्रीत्यादिना ष्ट्रन्पित्वात् ङीष् शस्त्री असेः पु
त्रीव स्वल्पत्वात् असिपुत्री क्षुरति छिनत्तीति क्ष
रः क्षुर छेदने कन्दिश्लिप्यसञ्जयोरितिक
हापि क्षुरिका असेः कार्यकारित्वात् धेनुका
करिणीव असिधेनुका धेनुका च धेनुका चै
करेणवा चेति वक्ष्यते चत्वारि क्षुरिकायाः ४ ॥
वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना ॥ शलति गच्छति शल
गतौ अच्यो दित्वाद्यः शल्यं शङ्कुः पातुङ्कः द्वे श
ल्य इति ख्यातस्य २ ॥ सर्वला तोमरो ऽस्त्रियो
शर्वेति शर्वं सर्वगतो तालव्यादिः हपादित्वात्
लवः सर्वला शाद्वलशर्वलपलाद इति शमेः
तत्र हिंसायाति तोमरः एषोटवादिः द्वे सर्वला इ
ति ख्यातायाः २ ॥ प्रासस्तु कुन्तः ॥ प्रास्यते
असहे षणोकर्मणि घञ् प्रासः कुम्पष्टीत नो ति
एषोटवादिः कुन्तति प्रतिक्रियाऽतः असा
ति एषोटवादिर्वा कुन्तः द्वे कुन्तस्य २ ॥ कोणस्त
स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ कुण्यते ऽनेन कुण
शब्दे घञ् कोणः स्त्रहा हे विटिक चपाति श्रतस्य
जीत्यादिना अलिः पालिः पाल्यते ऽसौ पाल र
क्षणे चुरादिः ततो ऽचरुडो ऽपि पाली च आश्री
यते प्रहरणार्थमिति अश्रिः शिङ् निश्रयो कृत्वश्रेति
विनुडिश्यडिनां हिलोपः आङि कृत्वः अश्रिमाल

व्याक्षाश्च आति अश्च्यादि तालव्यशाश्रस्त्रश्च अश्रः
कोणे शिरस्ति ते इति विश्वात्कोटिः प्राकृता ॥
चत्वारि खड्गाद्यग्रभागस्य ४ ॥ कोणभागस्ये
ति ह्रस्वभूतिः द्वयोः रपीहं नाम चतुष्कं वयं अश्रिः
कोणो कटे अश्रयोरिति धरणिकोशात् ॥ सर्वा
भिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ॥ सर्वैर
भिसार्यते पराभिभूयते ऽनेन करणे घञ्
सर्वाभिसारः सर्वेषामोघो ऽत्र तत्वे हे रेवात्र सर्वौ
घः सर्वसंनहनार्थो वाच्यो ऽस्य सर्वसंनहनार्थ
कः त्रीणि चतुरङ्गबलसंनहनस्य ३ ॥ लो
हाभिसारो ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ स
हानवमी दीप्ताया मध्याह्ने नीराजने निर्मंथ्य
ने सति उत्तरकालमस्त्रधारिणां राज्ञाद्यः शस्त्रो
क्तो विधिः प्रस्थानात् प्राक्कर्म लोहाभिसारः लो
हस्य शस्त्रस्य अभिहारः सर्वत्र हरणमिति वड
व्रीहिः लोहाभिहारः हस्तेन नो राज्ञां नीराजनो
तरह त्यमरमाला अन्ये तु लोहाभिसारो ऽस्त्रा
हरतामिति पठित्वा लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रस्था
ण्यते ऽत्र संग्रोल्कया वा हननाय धाटे निः शेषेण
राजते नीराजनेत्याहुः अन्ये तु नीरस्य शान्त्युद
कस्य अञ्जने लेपः यत्र सा नीराजना लोहो ऽस्तीश
स्त्रके लोहश्च इति मेदिनिः एकं १ ॥ यत्सेनया
भिगमनमरौ तदभिषेणनं ॥ सेनया सह का
रणभूतया वा अरिं जिगीषोः शत्रावभिमुख्ये
नयक्रमणं यानं तदभिषेणनं सेनया यातीत्य
र्थे सेनाशब्दात् ण्यापशोत्यादिना णिच् ततो
ल्युट् ॥ यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गम
नं गमः ॥ यान्त्यनया यात्रा या प्रापणे ष्ट्रन्निति

गं
मं
३०१
301

त्रव्रज्यामाहुरक्ता अभिनिष्कोपयातेः प्रस्थकोऽभि
ष्ठतेर्गमेश्चभावेल्युटि अभिनिर्याणं प्रस्थानेगम
नेव गहिद्वह्वत्यादिनाऽपः गमः षड्रिजिगीषो
ः प्रयाणस्य ६ ॥ स्यादासारः प्रसरणं ॥ आङ्पू
र्वात्सृतेर्घञि आसारः प्रसरणं ल्युट् प्रसरणमिति
तिपाठे अद्रिलल्हधमिद्दहभ्यो निरिति प्रनिश
त्ययः प्रसरणिः हरिकादीति ङीषि प्रसरणी
च एवं तानप्रसारणमपि द्वे सर्वतोव्याप्त्यैसैन्यप्र
सारस्य २ ॥ प्रचक्रं चलितार्थकं ॥ प्रस्थितेच
क्रसैन्यं प्रष्ठवीत्कजोच्यजार्थकः कृजादीनां के
द्वे इति द्वित्वे प्रचक्रं चलितार्थकं चलितशब्दे
समानार्थमित्यर्थः प्रचक्रं चलितं त्रिषिति अभ
रमाला पके २ ॥ अहितान्प्रत्यभीतस्यरणेया
नमभिक्रमः ॥ अभिमुख्येनाभिभूयवाशत्रू
न्प्रतिअभीतस्यशूरस्ययद्रणेयानंतदभिक्रम
आभिमुख्येनाभिभूयवारीन्प्रतिगमनेऽभि
क्रमः ॥ वैतालिकाबोधकरा ॥ विबोधे मं
गलगीतवाद्यादिकृतः तालः शब्दः तेनचरं
तिव्यवहरंतीतिठकि वितालः शब्दः प्रयोजन
मेषांवा प्रयोजनमितिठकि वैतालिकाः निद्रि
तान्विबोधयंति ये नृपं बोधयंति ते बोधकराः क
जोहेत्वित्यादिनाटच् द्वौ बोधकरस्य २ ॥ चा
क्रिकाघाण्टिकार्थकाः ॥ चक्रंसमूहस्तेन चरं
तिएवं वतठकि चाक्रिकाः द्वेवनाद्यग्रेयेघंटा
तेनयेशंसंतिते घाण्टिकाः आवकाख्याइतिख्या
मी घुवादिचेटि भाषाद्यैः उभिमुखेषुहूलःस्य
काः घहाद्यतोघ्वाीतयाचरंतिनैकक्रवाणाग
मोवत्तुनास्तिकोवेतिसर्वंस्य चक्रेणचरंतेवड्भि

र्मिलितायेपठंतितेषांद्वेद्वेइतिस्वभूतिः ॥ स्युर्मा
गधास्तुमगधावंदिनः स्तुतिपाठकाः ॥
कल्याद्वौ [illegible] थेकामिनः कंस्वभ्यस्तकंमध्य
स्मागधाः मगधंतियावंतेपवाद्यन्त्युमगधाः
प्रज्ञाद्यणिमागधाः वंशक्रमेणस्तुमहत्त्ववो
धेनराजाद्ययतः स्तुतिकृतोमागधाः तत्रा
णांवंशपरिष्ठंशद्वानामागधाः मगधेशाद्भ
वामागधाः वंशक्रमेणस्तुमहत्त्वबोधेनराजाद्य
ग्रतः स्तुतिकृतोमागधाइत्यन्ये द्वे २ ॥ संश
प्तकास्तुसमयेसंग्रामादनिवर्तिनः ॥ येस
मयात्कलावाराद्युपधाद्वासंग्रामादनिवर्ति
नः अपराभवोऽपलायनाद्युआक्रोशंति
शपेः भावेक्तः शप्तंशपथः सम्यक्शपथंम
स्यंयेषांतेसंशप्तकाः ॥ रेणुर्द्वयोः स्त्रियांधूलिः
पांसुर्नानद्वयोरजः ॥ रिणातिरीयतेरीगति
रेषणयोरहिर्नभ्योणुरितिणुः रेणुः पुनो
तिधून्कंपने बाहुलकात्क्लिः धूलीच पंश
यतिशोभांपशिनाशनेऽधुवादिः अंजितशिक
स्वपिपशीतादिनाऽकः पांसुः तालव्यापिद्वे
त्यात्नशान्धस्कर्पांशवः इतिशभेदाः दंत्यांत्य
तालव्यांतास्तुरजः प्रागुक्तं चत्वारिधूलेः ४ ॥
पांसुः लोडो रजो रेणुः हरणंधूलिः स्त्रियांभवे
दितिअमरमालापाठात्तन्मतेषण्णामानि ६
॥ चूर्णेःक्षोदः ॥ चूर्णतेवर्णोचूर्णप्रेषणेचुरा
दिः ततोऽच् चूर्णः क्षोदसाहचर्यात्पुंलिंगः चू
र्णोधूलिः सक्षारेक्षइतिच्छाततः सक्षारेकः पु
लिचूर्णः एवंक्षुद्यतेक्षुदिरपेषणेघत्यतःक्षो
दः द्वेक्षोदनेनजातस्यरजसः चूर्णरजसइत्यन्ये २ ॥

रा॰
म॰
३॰२
302

सन्तुत्पिन पिंजलोमहशमाकूले ॥ नेतिपित
हिंसायामित्यतश्चौणादिकात्लकन्प्रत्ययेतप्रत्य
सन्तुत्पिनः पिंजलउत्पिंजलश्च कुर्वाणमुत्पिंज
लजातपत्रैरितिमाघः हेमन्यथाकूलत्वकूञ्जे
स्पसैन्यादेः २ ॥ पताकावैजयंतीस्यात्केतनं
ध्वजमस्त्रियां ॥ पतत्स्वंधेंपतेगंत्यष्ठस्पतानां
श्चेत्वात्पद्यतेज्ञायतेमेहोः नयेतिवाशालिपरिप
तिभ्योनिहित्याकः पताका विजयंतेजेतारः
रःविजयतेजयंतवत्तरूपूतस्येदमित्यण्वैज
यंतीकेत्यतेज्ञायतेयोधविशेषाणकरणोल्युट्
केतनं ध्वजयतिविक्रयतिज्ञापयतियोधविशे
षंध्वजगतौ अंतर्भावितण्यर्थात्पचाद्यच्ध्वजं
चत्वारिपताकायाः ४ ॥ हेपताकाहंडस्येते
के ॥ सावीराशंसनंयुद्धभूमिर्यातिभयप्रदा
॥ एवंडवेंडीभूतेगेजाहिमिश्चलिङ्गश्चयायुद्ध
भूमिरतिभयप्रदासावीराशंसनंवीराशंसन
मस्त्यवाच्चेतियोज्यं ॥ अहंपूर्वमहंपूर्वमित्य
हंपूर्विकास्त्रियां ॥ अहंपूर्वमग्रेभवाम्यहंपू
र्वमग्रेभवामीत्यन्योन्यंयोधानांयाःप्रतोधार
णाक्रियासाहंपूर्विका मयूरव्यंसकादित्वात्स
प्युपेतिसमासोवाहूतौवीप्सांतर्भावाद्वित्वं
अहंपूर्वशब्दात्स्वार्थेकनिमत्वर्थेकनिवामनो
ज्ञादित्वाद्वुञिवाकेणइतिङ्कत्वत्वेप्रत्ययस्था
दितीत्वेच अहंपूर्विकाग्रहइतिविभक्तिप्रति
रूपकोनिपातः निर्देशः एकं १ ॥ आहो
पुरुषिकादर्पाद्यास्यात्संभावनात्मनि ॥ दर्
पादहंकारात्मनिविषयापिकार्थेवचनेनश
क्तिरप्रतियानाविष्करणंसासंभावनाआहोपु

रुषिकाएवंवत्समासः मनोज्ञादित्वाद्वुञ्स्यात्म
निकार्थमितिड्जननन्शक्त्याविष्करणंसंभावने
तिवाख्यामस्ते एकं १ ॥ अहमहमिकातुसा
स्यात्परस्परंयोभवत्यहंकारः ॥ अहंशाहो
हंकृतिवाच्यःअहोहंपुरुषरत्यहंकारवानहोपु
रुषः तद्भावोऽहोपुरुषिकापरस्परमपेत्यप्रप
रस्पयोऽहंकारः अहमेवश्रेष्ठःइत्यहंकारोमा
नः अहमहमिका सर्वमेवंवत् ॥ द्रविणंतरः
सहोबलशौर्याणिस्थामशुष्मंचशक्तिःपराक्र
मःप्राणः ॥ आद्यौद्वौ लः इवत्यनेनारि उणा
तौडुद्रविभ्यामिनन्द्रविणंतीर्यतेऽनेनअस्मन्
तरः सह्यतेऽभिभूयतेऽनेनारिशक्यतेवाअस्मन्
सहः हंडोत्यलाशुरूपर्णीकमारीनविभेषजे स
हास्त्रियांबलेनस्त्रीत्तिरभसारहेतमपिबल्यते
प्राणित्यनेनबलप्राणनेच्यजर्थेकः बलेश्शूरस्य
भावः शौर्यतिहंत्यनेनअतोमनिन्नित्यादिना
ऊणादिकोवास्थामशुष्यत्यनेनारिशोरिविशा
शुषिभ्यः किदितिमन् शुष्मनदंतंतेनस्यामशु
ष्मंचेतिपाठः शुष्मचेत्यपपाठः अन्यथाद्वे
होमेदः स्यात्शाक्नोत्यानयाक्तिन्शक्तिः परा
क्रम्यतेऽनेनेतिपराक्रमेहलश्चेतिघञ्नोदात्त
स्येत्यादिनावृद्धिप्रतिषेधः पराक्रमः प्राणित्य
नेनघञ्प्राणः दशसामर्थ्यस्य १० ॥ विक्रम
स्त्वतिशक्तिता ॥ विक्रमंत्यनेनएवंवत्तद्घञ्
वृद्ध्यभावश्चविक्रमःअतिशयितःशौर्योदयः
॥ वीरपानंतुयत्पानंवृत्तेभाविनिवारणे ॥ वृ
त्ते वारणेरणजनितश्रमघातये भविष्यतिरणे
वा यद्वन्साहहहद्येवीराणांमधादिपानंतद्वी

वा॰
मं॰
३०३

रकारैकत्वाद्वीराणां यानं वीरयानं वीरयाणं वा ।
वाभावकरणयोरिति णत्वं एकं १ ॥ युद्धमा
योधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणं मृधमास्कंदनं
संख्यं समीकं सांपरायिकं अस्त्रियां समरानी
करणाः कलहविग्रहौ संप्रहाराभिसंपातक
लिसंस्फोटसंयुगाः अभ्यामर्दसमाघातसंग्रा
माभ्यागमाहवाः समुदायाः स्त्रियां संयत्समि
त्याजिसमिद्युधः ॥ युद्धं युध्यते भावे क्तः
हो जायते जन्यं भव्यगेयेत्यादिना कर्तरि साधुः
प्रकर्षेण धन्यंते बध्यंते हिंस्यंतेऽत्रेः पत्तयो बला
नि धनभुङ निर्माराणयोः प्रविदीर्यंतेऽत्र
प्रवीरजनः कृदृहतिमर्दिधाञ्भ्यः क्विरिति क्रि
यंतादेशः आतो लोप इति प्रधनं ॥ प्रकर्षेण वि
दार्यंतेऽत्र शत्रुणा तैः एवं तावल्युट् प्रविदारणं ।
म्रियंतेऽस्मिन्नो बाहुलकात् धक् मर्धति हिनस्ति
मृधुन्दप्रमेधाहिंसयोः इगुपधात्कः मृधमि
ति वा आस्कंद्यंते शोष्यंते शत्रवोऽत्र ल्युट् आस्कं
दनं संख्यायंते संकथ्यंते शौर्यकातरत्वं वा
ख्यातेरातश्चोपसर्गे इति कः संख्यं समीते
क्यं गच्छंत्यत्र सममेव एकत्र अनीकादय
इति ईकन् समीकं टंल्पसं सम्यगीरितानां परे
षामायोधनमत्र पुंसीति घः संपरायः युद्ध
यत्योः संपराय इति वक्ष्यते सम्यक् परानुभ
हन्नयांत्यपयंते वाऽत्र अजि संपरायः ततः स्वा
र्थेकनि संपरायकं सांपरायिकमिति पाठे स्वा
र्थे विनयादिभ्यष्ठक् अयमेव पाठो बहुप्रका
रः समरणं समरः सह मरणं वर्ततेऽत्र समरः समा
कु अरच्छत्यत्र अरगतौ ऋदोरप् पुंसीति घो वाश्र

नीकमनकं रणंत्यत्र शशारणो घञेति
पुरणः कलंतेऽत्र धरेधनाविति वक्रक्वाद्
मधुरंध निहंति अन्येभ्योऽपि डः कल
ग्रहोनिर्बंधः विविधो ग्रहोऽत्र ग्रह्यमाणो वेति व
डुव्रीहिः विगृह्णंत्यत्रेत्यधिकरणे घञ् वा विग्र
हः संहरंते परस्परं अंत्यत्राधिकरणे घञ् संप्र
हारः एवमभिसंपद्यंतेऽत्र घञ् अभिसंपा
तः कलंते वर्धमानाः शब्दायंतेऽत्र कलशब्दसं
ख्यानयोः कलेरिति डः कलति हिनस्ति कातरा
न्वा कल्पि पलंदे पेरूः कलिः संस्फुटंति विशी
र्यंत्यत्र स्फुटिर् विशरणे एवं वत्त घञ् संस्फो
टः चटस्फुटभेदे एवं वत्त घञ् वा संयुग्यंतेऽत्र
एवं वदिगुपधात्कः न्यंकादित्वात् कुत्वं च सं
युगः अधिकरणे घञ् अप्रतितनादि पाठात्
गुणाभावो वा संस्फोट इति च पाठः स्फिट अना
दरे इति स्वामी अभ्यामर्दयति मर्दतेऽत्र
पचाद्यच् घञ् अवाचि एवं वत्त समभ्याघ्नंत्यत्र ए
वं वत्त घञ् समाघातः संग्रामणं संग्रामः संग्रा
मयुद्धे ततो ण्यंताज्झावे घञ् अभिमुखमागा
च्छंत्यत्र गमेः एवं वदप् अन्योन्यमाह्वयंते
ऽत्र आङि ह्वयते स्यः संप्रसारणं च आहवः सम्
दायंतेऽत्र हलश्चेति घञ् समुदायः संयतं
संगच्छंति वा संपदादित्वात् क्विप् संयत् पुं
स्यपि वरेति संयत्य हलायुधो र वेद्मेति हैडी
समितिः आङ्क्राजेः पाणिवदिनु आजिः
संयंत्यत्र संपदादित्वात् क्विप् समित् युद्धं
ते संप्रहरंतेऽत्र एवं वत्त क्विप् युध्यधूनेता पं
कविंशं युद्धस्य ३१ ॥ नियुद्धं बाहुयुद्धे च ॥

ग'
ष'
३०४
305

वाडभांयकडंवाडकडंतत्रनिकडंवर्त्ततेनिक
ष्टयकडंनिकडंमत्रिकृष्टंयकडंनिकडमितिम
भूति पर्क १ ॥ तुमुलं रणसंकुले ॥ परस्प
रंवाःघोरणसंघटकृतुमुलेनाम्न्यत्राः तत्रमेवोड
लकाडलकनिकक्कडकाकः तुमुलोव्याकुलो
रणस्य संकुलं तुडू इति त्रिकांडं रणस्य संकुलं मे
कीर्णितारणसंकुलं तुडू इति सैत्रोधातुर्गत्यर्थो
ततः क्विपूर्व्वागमानित्यत्वात तुमुर संवेष्टने
मुरति संवेष्टयति इगुपधात्कः मुरः तोमुरः त
मुरः कपिलकादित्वात्तुमुलः इत्यन्ये पर्क १ ॥
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात ॥ ञिक्ष्विदा अव्यक्ते
शब्दे कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कि
यां घञ् ततः टाप् इष्टोचाटिस्वाहूकारस्यैड
कारः क्ष्वेडा गजस्य कर्षणात्सङ्गमायथा
सिंहस्य नादो गर्जितं तथा परबलभंगाय स्वो
त्साहवृद्धये च यो नादो वीरः स सिंहस्येव नादः
सिंहनादः ह्रे २ ॥ करिणां घटना घटा ॥
हस्तिनां यकडांपकततः संहतीकरणं घटना
घटा च घट संघाते भ्वादिः घटतादयः षितइ
ति षित्वात्तङ् ह्रे हस्तिनां यकडदावेकत्रपुं
जीकरणस्य २ ॥ क्रंदनं योधसंरावो ॥ अ
न्योन्यं योधानां यकडायसंरावः स्पर्धाशब्दः
आगच्छ मया सह युध्यस्वेत्याक्रोश एवं माडा
नं क्रंदनं क्रदि आह्वाने रोदने च क्रंदने राडा
न्यायोत्तल्युडू क्रंदनं सम्यग्वर्णं उपसर्गे रौ राव
इति घञ् संरावः ह्रे २ ॥ बृंहितं करिगर्जि
तं ॥ करिणां घटनाम सितं बृंहितं बृंहि शब्दे
भावे क्तः पर्क १ ॥ विस्फारो धनुषः स्वानः ॥

धनुर्गुणस्य स्वानः टंकारो विस्फारः ह्रे त्यमरः
(ति) स्फुर संचलने च स्फुरति स्फुलत्योर्वजी
ति आत्वे स्फुरति स्फुलत्योर्निर्निविभ्य इति वि
कल्पेन षत्वे विस्फारः ह्रे त्यमर इति भूत्याख्यः
पर्क १ ॥ पटहाडंबरौ समौ ॥ पटहः आर
क्तः आडम्बरः संग्रामपटहः आरंभस्य तेनरम
उपशमे इत्याङ् पूर्वोत् कृत्स्नग्रहण्वितिभ्यो
वदति इति बहुलवचनात्तोपि वरचुने कङ्कोट
स्याङः आडंबरः समारंभे गजगर्जिते तूर्यघो
षेति विश्वः ह्रे यकडवाद्यमानपटहस्य २ ॥
प्रसभं तु बलात्कारो हठः ॥ सभायाहे नात्र
सभा साधो यक क्तायक क्तविचारो लक्ष्यते प्रस
भासभाविचारो स्मात प्रसभं क्लीवे तु प्रसभे
हठ इति वोपालितः बलादिति निपातो हठार्थे
इति स्वामी तस्य करणं कारः हठस्तिति संकु
लत्वयोः संकुलत्वं बलात्कारः घञर्थे कः हठः
त्रीणि बलात्कारस्य ३ ॥ अथ स्खलितं छले
॥ स्खल चलने भावे क्तः स्खलितं एवं तु स्ख
लनं पिच्छिलादिदेशे पतनमुक्तं इदानीं तु यु
द्धादिषु क्रमात्कृष्टयकडांपकड मर्यादास्खल
नं छलति मर्यादां छिनत्ति छो छेदने वृषादित्वा
त्कलच् ह्रे छलस्य २ ॥ अजन्यं क्लीव उत्पा
त उपसर्गः समं त्रयं ॥ जन्यते इति जनेः प्रा
दुर्भावे ण्यन्तात्तत्किशंसीति यत्तजन्यं प्रप
स्य व्याप्यादेणवा जन्यते यत्न एव भवतीत्यर्थः
न जने साधु अजन्यमित्यन्ये उत्पतति अकस्मा
द्यातिज्वलतीत्यादिना णः उत्पातः उपस्थि
तं अशुभ सिद्धेकं आगतः सर्गोस्य उपसर्गः अस्य

ग
मं
3-4
305

फउप्रकरणाडुक्तिः त्रीणिप्राणिनोमूर्छाया
स्तचकस्यमहाभूतविकारस्यभूकंपादेः ३ ॥
मूर्छातुकश्मलंमोहः ॥ मूर्छामोहसमुछ्रा
ययोः गुरोश्चहलङ्ग्यकारः उपधायाश्चदीर्घ
श्चमूर्छा कश्मलंतोकश्मलितगच्छति विरंमति
इतिकृदेः मलचु बाडलकात्कशेगमिकश्म
लं कमिः सौत्रोधातुरितिस्वभूत्यादयः मो
यनंशमलंशीलंकश्मलेश्चंवलेतिशमेस्वा
त्रालच्यशे मुहवैचित्त्येभावेघञ्मोहः त्रीणि
मूर्छायाः ३ ॥ अवमर्दस्तुपीडने ॥ अ
वमर्दनमवमर्दः मृदक्षोदेघञ् पीडअवगा
हनेभावेल्युट्पीडनं हेतस्यहिंसंपञ्चदेशस्य
परचक्रेणपीडनस्य २ ॥ अभ्यवस्कन्दनंत्व
भ्यासादनं ॥ अभ्यवपूर्वात्स्कंदेर्ल्युटि अ
भ्यवस्कंदनं अभ्याङ्पूर्वात्सदेः एयंतात्ल्युटि
अभ्यासादनं हेनिशाक्रीकरणायशत्रोरभिसे
यमानस्यप्रहारस्य २ ॥ विजयोजयः ॥ वि
जयतेर्भावेपरचिविजयोजयः हेशत्रुपराङ्
मुखीकरणस्य २ ॥ वैरशुद्धिः प्रतीकारो
वैरनिर्यातनंचसा ॥ वैरस्यशुद्धिरूपवशो
धनंवैरशुद्धिः प्रतीकरणंवैरस्यप्रतीकारः
यत्नेकारोपस्कारयोः चुरादिः ततोल्युटि
निर्यातनंवैरस्यनिर्यातनंशोधनंवैरनिर्या
तनं त्रीणिकृतापकारस्यप्रत्यपकारस्य ३ ॥
प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावाः प्रद्रवोविद्रवोद्रवः अ
पक्रमोऽपयानंच ॥ प्रद्रवणंप्रद्रावः प्रद्रुस्र
श्रवइतिघञ् उरिश्रवतीत्यादिनाघञ्जितः
द्रावः सोमिफडुवइतिघञ्संद्रावः दारोपिवि

द्रवद्रवोअपपूर्वात्क्रमेः यातेः घञिल्युटि
अपशाहूवदपक्रमशहोनिहाथेः अपक्रमः
अपयानंचेति अष्टौपलायनमात्रस्य ८ ॥ र
णेभंगः पराजयः ॥ रणेफहेयः शत्रोः सका
शाद्भङ्गः अपसरणंसपराजयः अन्यत्रोपचा
रात् एकं १ ॥ पराजितपराभूतौत्रिषु ॥ प
रापूर्वाज्जयतेर्भवतेश्चकर्मणिक्तप्रत्ययेपरा
जितपराभूतौ ॥ नष्टतिरोहितौ ॥ त्रिषि
तिकाकारिन्यायात्पूर्वेत्राप्युत्नेयेनश्यति
स्मनष्टः कर्तरिक्तः पर्वविरोधनेस्मतिरोहि
तः हेअदर्शनंगतस्य २ ॥ प्रमापणंनिब
र्हणंनिकारणंविशारणं प्रवासनंपरासनं
निषूदनंनिहिंसनं निर्वासनंसंज्ञपनंनिर्ग्र
न्थनमपासनं निस्तर्हणंनिहननंक्षणनंप
रिवर्जनं निर्वापणंविशसनंमारणंप्रतिघा
तनं उद्वासनंप्रमथनंक्रथनोज्जासनानिच
आलंभपिंजविशरघातोन्माथवधाअपि १
कापातनंविशसनंकदनंचनिबर्हमने ॥ १
मीच्छूहिंसायाअतः स्वार्थेकणिमीनातिमि
नोत्याविषुशुभावेल्युट् कृत्यचेतिणत्वंप्रमा
पणं बर्हहिंसायांचुरादिः ततोनिपूर्वात्ल्यु
टिनिबर्हणं कृञ्हिंसायांशूहिंसायांनिवि
पूर्वाभ्यांल्युट्कृत्यचेतिणत्वंनिकारणंविशा
रणं प्रनिकस्पूर्वात्वसेः हिंसायांएयंतात्ल्यु
टिप्रवासननिर्वासनेउद्वासनानिपरापूर्वादस
क्षेपणात्ल्युटिपरासनंनिपूर्वाभ्यां सूदहणनेच
हिंहिंसिहिंसायामित्यत्राभ्यांल्युटिनिषूदनंनि
हिंसनंमारणात्तोषणनिशानेभुजामिश्चेतिमि

थं
मं
३०६

त्वात्मितोऽक्त्वः संज्ञपनं निर्हवौत ग्रंथग्न
थज्ञर्थहिंसायांचटादेः ण्यंतात् निर्ग्रंथनम
थने वत्ल ग्रंथश्रर्दनेततोल्युटिनिर्ग्रंथनमिति
स्वामी अपह्वौटस्तेल्युटिअपासनं निर्हवा
त त्वहिंहिंसायामित्यतःल्युटिनिस्तर्हणं नि
ह्वौत हंतेःल्युटिनिर्हननं पवर्जणंहिंसा
यांल्युडुत्वणं परिह्वौवर्जनेइत्यतोहिं
सायांतल्युटिपरिवर्जनंनिर्ह्वौदपेःण्यंता
त ल्युटिह्वौवमत्वेनिर्वापणंनिर्ह्वौत्येडौवै
शोषणेइत्यतःल्युटिनिर्वापणमितिस्वामी
विह्वौतशसुहिंसायामित्यतोविशसनं म
हनिभ्यांण्यंतास्यांल्युटिमारणंप्रतिघातनं
मथेविलोडनेप्रह्वौतल्युटिप्रमथनंक्रथेल्यु
टिक्रथनंतत्ह्वौततसुहिंसायामित्यतःण्यं
तात्ल्युटितज्ञासनं आङ्ह्वौत्लभिमार्वणेव
तेततनोचअ उपसर्गात्खल्चश्चेतिदे आ
लंभः तजिपिजिहिंसायांचुरादिः ण्यंतात्प
विपिंजः विह्वौत श्रृहिंसायामित्यस्मात्ऋ
दोरप्रविशरः हंतेःचअत्यातः तत्ह्वौवत मंथ
विलोडनेइत्यतोचजितन्मंथः हनेश्चवधश्च
पिवधादेशोवधः त्रिंशन्मारणस्य ३० ॥ स्या
त्पंचताकालधर्मोदिष्टांतःप्रलयोऽत्ययः अंतो
नाशोद्वयोर्मृत्युःमरणंनिधनोस्त्रियां प्रम
योस्त्रीदीर्घनिद्राहिंसासंख्यानिमीलनं ॥ दे
हारंभकालेपृथ्व्यादीनिपंचमहाभूतानितेषां
स्वदेशसंक्रमात्पृथक्पंचताकालस्ययमस्य
धर्मः तत्कृतत्वात्तस्यकालस्यधर्मःक्रियात्वपः
यथोक्तं ॥ कालःसंहरतिप्रजाइतिकालध

र्मः दिष्टस्यजीवितकालस्यांतःदिष्टांतःप्रल
यनंप्रलयःपरत्वह्वौवतत्ग्रंथ अतिग्रवमाने
अततिपचाद्यच्मूत्रेअंतः नशेःघञ्नाशः मर
णं म्हङ्प्राणत्यागेमृतजिमृजिमृजिइतिक्तकत्व
कावितिल्युकःप्रत्ययःमृत्युः द्वयोःस्त्रियांपुं
सिचम्हङोल्युटिमरणंनिह्वौधनिमेरणे
र्थःततोघञर्थेकः निधनः निःह्वौद्धपातेः
कृह्वौतिमरिदिनिधाञ्क्षःक्तुर्कानिधनः दश
मरणस्य १० ॥ परासुःप्राप्तपंचत्वपरेतप्रे
तसंस्थिताः मृतप्रमीतौत्रिष्वेते ॥ परागता
असवःप्राणाःअस्यपरासुःप्राप्तंपंचत्वंये
नसप्राप्तपंचत्वः परंलोकमितःपरेतःप्रक
र्षेणइतःप्रेतः संह्वौवस्तिष्ठतिमेरणार्थेः त
तःक्तःसंस्थितः म्हङ्ःक्तःमृतःमीङ्हिंसायां
प्रह्वौवःततःक्तःप्रमीतः पतेपरासुप्रभृतय
स्त्रिषुलिंगाइत्यर्थः सप्तमृतस्य ७ ॥ चि
ताचित्याचितिःस्त्रियां ॥ चितावीयतेऽस्मां
चीयतेस्यामग्निःचिञोबाहुलकात्क्तःस्त्रि
यांटाप् चिता चित्याग्निचित्येचेति
क्यप्चित्याचिनोतेःक्तिःचितिः त्रीणिमृतदे
हपावकाग्नेः ३ ॥ कबंधोस्त्रीक्रियायुक्तम
पमूर्धकलेवरं ॥ अपमूर्धशिरःशून्यंनत्त
नक्रियायुक्तं शरीरंकं शिरोबध्यतेत्राऽपिक
[illegible] कबंधः [illegible] कबंधो
नस्त्रीतिवार्तोनत्वेनक्रियारहितेरूपचारा
त्कबंधप्रयोगः एकं १ ॥ श्मशानंस्यात्पि
तृवनंकरवीरंशवाश्रयं भूतवासःप्रेतवनं
॥ शाय्यतेऽत्रशायनं शवानांशयनंपृषोदरादि

वं
सं
३०९
307

त्वाच्छ्वस्यमभावः शयनस्य च स्थाने श्मशा
ने पितृवनं पितृवनं हे श्मशानस्य २ ॥
कुणपः शवमस्त्रियां ॥ कुणं कुणशब्दार्थः
वर्जर्थकः कुणः कुणशब्देपातिधनेनयाख्या
वायोरंतः स्थितत्वाद्ब्दकृतमशब्दकरणा
त् कुणः संप्रसारणे चेतिकनप् संप्रसार
णे कुणप इति वा शवति गच्छति संस्कारं
शवगतोतालव्यादिपवाद्यं च शवं हे मृत
शरीरस्य २ ॥ प्रग्रहोपग्रहौ बंद्यां ॥ प्रगृह्य
ते उपगृह्यते ऽसौ ग्रह ग्रहे इत्यादिना प्रग्रहो
पग्रहावपि बंद्यते निरुद्ध्यते बंदिः बंदी स्त्रि
यां बंदी त्रीण्युपकृष्टस्य च गृहकारादेः ३ ॥ का
रास्याद्बंधनालये ॥ कीर्यते विक्षिप्यते सा
पराधो ऽत्र किरतेः करोतेः वा मिरहिदिपानात्र
हृताप् कारा बंधनार्थमालयः हे बंधनागृह
स्य कद् २ इति ख्यातस्य २ ॥ पुंसि भूम्नि अ
सवः प्राणाश्चैवं ॥ अस्यंते बाड्लकात्वसेः
इति उः असवः प्राणाः प्राणंत्यः अस्प्राण
शब्दाभ्यां बहुवचनं तत्राभ्यां पंच प्राणादयउच्य
ते हृदि प्राणो गुदेपान इति हर्षनात हे पंच
वायूनां २ ॥ जीवो ऽसुधारणं ॥ जीवनं जी
वः जीवे घञ् असूनां प्राणानां धारणमसुधा
रणं हे जीवनस्य २ ॥ आयुर्जीवितकालो
॥ एति इणो णिदिति तसि आयुः जीवनेना
ऽवच्छिन्नः कालो जीवितकालः हे आयुषः २
॥ नाजीवातुर्जीवनौषधं ॥ येन रोगी जीव
ति तदौषधं जीवत्यनेन जीवातुः हे २ ॥ ॥
इति क्षत्रियवर्गविवरणं समाप्तं ॥ ॥ ॥

ॐ ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः
॥ ब्रह्मण ऊरोजाः शरीरावयवाद्यत् वातो
यीति वा तादेशाः ऊरव्याः ऊरोर्जाता जने डः अ
र्यः स्वामिवैश्ययोः अर्याः विशंति यत्तस्यानेवि
शः क्विप् विशः विशाएव वैश्याः व्याजकृष्याजी
वित्वात् भूमिं स्पृशंति स्पृशो ऽनुदके क्विन्
भूमिस्पृशः षट् वैश्यस्य ६ ॥ आजीवो जी
विका वार्त्ता वृत्तिर्जीवनवर्त्तने ॥ आजीव्यते ऽने
नया क्तिन् वृत्तिः करणे ल्युट् वर्त्तनं जीवनं च
षट् जीवनस्य ६ ॥ स्त्रियां कृषिः ॥ कर्षणं
कृषिः कृषादिभ्य इति कि ॥ पाशुपाल्यं ॥ प
शून् पालयति कर्मण्यण् पशुपालः तस्य क
र्म ष्यञ् पाशुपाल्यं ॥ वाणिज्यं चेति वृत्तयः
॥ वणिजां कर्म वाणिज्यं एवं वत्तष्यञ् वृत्तय
णाभ्यां चेति य प्रत्यये वाणिज्या च इत्युक्त प्रका
राः कृष्यादयः प्रत्येकं वैश्यानां वृत्तयो जीवनो
पायाः ॥ सेवा श्ववृत्तिः ॥ परचित्तानुवर्त्त
नं सेवा सेवृधातोर्गुरोश्च हल इति अकारः सा श्व
वृत्तिरुच्यते देत्यादिना अपकृष्टतया श्वन इव वृ
त्तिः परपिंडोपजीविस्मात् हे २ ॥ अनृतं कृषिः
॥ असत्यवत् बहुदोषादनृतमिवानृतं अनो
वृत्तिः स्वलासेवागर्हितामाहिताकृतं हिंसा
दोषप्रधानत्वादनृतं कृषिरुच्यते ॥ अनृतं
कृषावसत्ये चेति रुद्रः अनृतमिति सत्यःपा
दट्टित्वामी अनृतं कर्षणं तमिति मनुः २
हे कृषेः २ ॥ उंछशिलमृतं ॥ उंछति कपो
तवदेकैकशः कणानां ग्रहणमुंछः शाल्या
दीनिपातितपरित्यक्तमंजरीणां ग्रहणं शिलं

वां
मे
३०५
३०४

शिलउंछेवजयेकः अत्र प्रामाणिकप्रयोगाः
शिनाउंछशिलमितिसंहतेविगृह्यतेविपर्यस्तं
नाम ऋतमुंछशिलंस्तमितिमनुः शालि
केदारशेषउंछशिलंशीलमितिस्मृतं इत्याग
माच्चमभिधानंसंहतंयथा ॥ शालमभवेउं
छशिलेनहविः फलेनमूलेनचवारिणावा
उमाउंछशिलमृतमितिबोपालितः एथ
गपिप्रयोगः विगृह्यतेयथा सोयमुंछेनजीव
ति तानुंछमाणांकितसैकतानि विपर्यस्तो
या जीवेहापिशिलोंछेनेतिपदेउंछशिलमि
तिसमाहारेद्वंद्वः धर्महेतुत्वादृतमिति ऋतं
प्रागुक्तं हे २ ॥ हेयाचितायाचितयोर्यथासंख्यं
मृतामृते ॥ याचितायाचितयोर्याञ्चायाञ्चा
योः इत्यर्थः याचितंमरणवद्दुःखहेतुत्वान्म
तमिवमृतंमृतं भावेक्तः अयाचितंतुसुधाव
द्दृष्टिप्रीतिहेतुत्वादमृतमिवामृतं शेषं स्पष्टंबो
धे प्रार्थनाप्रार्थनयोः क्रमेणैकैकं ॥ सत्या
नृतंवाणिज्यभावः ॥ केवलेनसत्येनहेतुनां
णाकेवलेनानृतेनापिहेतौविलोपःस्यादि
तिकिंचित्सत्यंकिंचिदसत्यमितिसत्यानृतं
वाणिज्यभावोवाणिज्यं ॥ स्याद्दृणंपर्युदंचनमु
द्धारः ॥ अर्थेतेऋणमीक्तः ऋणंप्राधमर्ण्यमु
ति साधुः परितउदंच्यतेगृह्यतेपदिनीयतेवा
अधमर्णैः स्वल्पकेदंचनेउद्ध्रियतेगृह्यतेउद्
द्धारः त्रीणिऋणस्य ३ ॥ अर्थप्रयोगस्तुकु
सीदंवृद्धिजीविका ॥ अर्थस्यप्रयोगः कलाद
ने कुसंसंश्लेषणेकुसीदंतोऽस्मदंतउतीदस्य
यःकुसीदंकुत्सितेसीदंत्यनयावसन्नाभवंत्य

नयावाकुसीदंतेसीदनेगात्तिवनयावाकुसीदंतो
ऽधमर्णाः सीदंत्यनयावाच्यक्तकुसीदरदशैकादश
ग्रोतिनिर्देशात्कुसीदमित्यपिसीदादेशः कुसीदंदंत्य
वृद्ध्याजीविकावृद्धिजीविकास्तीयासमा
सः त्रीणिवृद्धिजीविकायाः ३ ॥ याञ्चयाप्तं
याचितकं ॥ याञ्चयाप्राप्तेलब्धेस्वीकृते
स्वीकरणंचयाञ्चयानिवृत्तमेवभवति या
चितकमिति आपमित्यंयाचितार्थकनाचिति
कन् ॥ निमयादापमित्यकं ॥ निमयात्प
रिवर्तनात्यत्प्राप्तेमेङ् प्रतिपादनेउदीचां
मेङ इतिल्याप्पित्वकं एवं वत्तकन् निय
मादिति विभाषागुणेइतिपंचमी ॥ उत्तम
र्णाधमर्णौद्वौप्रयोक्तृग्राहकौक्रमात् ॥ ऋ
णेउत्तमःउत्तमर्णः उपचयहेतुत्वादधमस्ऋण
मस्य अपचयहेतुत्वादधमस्ऋणमस्य उत्तम
र्णाधमर्णौप्रयोक्ताउत्तमर्णः ग्राहकः अधम
र्णः क्रमेणैकैकस्य ॥ कुसीदिकोवार्धुषिको
वृद्ध्याजीवश्चवार्धुषिः ॥ कुसीदंवृद्धिजीवि
कांप्रयच्छतिगृह्णाति कुसीददशैकादशात्
ष्ठन्चाविति ष्ठन् कुसीदिकः स्त्रीत्वात् कुसीदी
वृद्धिंगर्ह्यांप्रयच्छति गर्ह्यमिति ठकि वृद्धेः वृधु
षीभावइति वृधुषीभावेवार्धुषिकः वृद्धिःका
लांतरंसाग्राजीवोजीविकावृद्ध्याजीवः पृषोद
रादित्वात्ककारलोपेवार्धुषिः वार्धुषिकोवृ
त्यन्त्रइतिस्वभूतिः चत्वारिवृद्धिजीविनः ५ ॥
क्षेत्राजीवः कार्षिकश्चकृषिकश्चकृषीवलः ॥
क्षेत्रंकेदारः तत्कर्मापिक्षेत्रं तत्राजीवोस्येति
क्षेत्राजीवः कृषिविलेखनेण्वुल्कार्षकः कृषे

वा॰
मं॰
३०५
309

हेडिः कार्षिकः कर्षणात्कृषिः कृष्यादिभ्य इतो
कृमत्वर्थेवजः कृषीत्यादिनावलच् वलइतिसे
येः कृषीवलः चत्वारि कृषिकस्य ४ ॥ तेषं
वैहेयंशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितं ॥ व्रीहे
णांमुद्गादीनांशालीनांकलमादीनांउद्भवे उ
त्पत्तोयद्उचितंयोग्यंक्षेत्रंतत्क्रमेण व्रीहिशाले
ढक्वैहेयंशालेयं ॥ यव्यंयवक्यंषष्टिक्यं
वादिभवनेहितं ॥ यवकःकोरधान्यंषष्टि
कः षाष्टीधान्यंयवादीनां भवनेक्षेत्रेयव्ययव
कषष्टिकाद्यत् यव्यंयवक्यंषष्टिक्यं क्रमेणा
कैकं १ ॥ तिल्यतैलीनवन्माषोमाणउमेभांगी
रूपता ॥ विभाषातिलमाषोमाभंगाणुभ्यो
यद्इतियत् तिल्यपक्षेखञ्तिल्यतैलीनवः
हिति यथातिल्यंतैलीनंतथामाष्यंमाषीणं
उमाद्योवन्त्यंते उम्यंऔमीनंअणव्यं आणवी
नं भंग्यंभंगीनमितियत् खञ्चाविति शेषः हि
रूपता हेदेरूपेइत्यर्थः ॥ मौद्गीनकोद्रवीणा
हिशेषधान्योद्भवक्षेत्रे ॥ एवोक्तेभ्योव्रीह्यादि
भंगाणुभ्योन्यदुक्तेषधान्येमुद्गकोद्रवादि नः
द्भवनक्षेत्रस्यमौद्गीनकौद्रवीणादिवर्तते श्री
हिनाकौलत्थीनादिग्रहः सर्वत्रधान्यानांते
त्रेषुभवनेखञ् ॥ शाकक्षेत्रादिकेशाकशाक
टंशाकशाकिनं बीजाकृतंतूप्तकृष्टे ॥ उ
वेत्तंवपश्चात्कृष्टं तत्कृष्टंक्षेत्रंपूर्वंकाले
केत्यादिनासमासः बीजेनसहकृतंकृष्टंबी
जाकृतं कृञोद्वितीयतृतीयशम्बबीजात
कृषाविति डाच् ॥ सीत्यंकृष्टंचहल्यवत् ॥
सीतयालाङ्गलपद्धत्यासंमितंसंगतंनोवयद्

त्यादिनायत् सीत्यं कृष्टेः कर्मणि क्तः कृष्टं हलेन
कृष्टंहल्यंमतं हलजनवात्करणात्तल्यकार्षके
षितियत् हल्यवदितियथाहल्यं कृष्टंवतं तत्
थासीत्यमपीत्यर्थः त्रीणितामात्मानेनकृष्टभू
गमात्रस्य ३ ॥ त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतंत्रिहल्
ल्यंत्रिसीत्यमपितस्मिन् त्रिगुणाकृतेकृष्टेक्षेत्रे
त्रिगुणाकृते संख्यायाश्चगुणान्तायाइतिडाच्
तृतीयवारत्रयंकृष्टंतृतीयाकृतंकृञोद्वितीये
त्यादिनाडाच् वारत्रयंहलकृष्टंत्रिहल्यंत्रयसी
ताहलेभ्योयद्विधौतदन्तविधिरितियत् तेनेत्या
दिनायत् त्रिहल्यंतिस्रभिःसीताभिःसंमितं
संगतंत्रिसीत्यंएवंवद्यत्तस्मिन्त्रिगुणाकृते
मित्यर्थः शार्यंये चत्वारिवारत्रयकृष्टस्य ४ ॥
द्विगुणाकृतेतुसर्वंपूर्वंशम्बाकृतमपीह ॥ द्वि
गुणाकृतेवारद्वयंकर्षणकृष्टातियेकृष्टंतत्र
सर्वंपूर्वपदप्रहार्थेश्चप्रयुज्यमानाःवर्तमन्तरे
णापिवत्यर्थेगमयंतीतिन्यासः एवंवदित्यर्थः
डाच् पक्षेद्वितीयाकृतंद्विहल्यंद्विसीत्यमपि
व शम्बाकृतमपीह इहेतिग्रन्थपर्यायइत्यर्थः
शमउपशमेशमेः वन्शम्बशब्दोऽनुलोमकृष्ट
स्यप्रतिलोमकर्षणेवर्तते इतिशाब्दिकाः
कृञोद्वित्यादिनाडाच् शम्बाकृतंतालव्यादिरि
तिकश्चित् सर्वत्रसैविभक्तशम्बाकृतमितिदन्त्या
देवर्णादेशनाणा ॥ द्रोणाढकवापादौद्रौ
णिकाढकिकादयः ॥ तद्धितेत्रेतिवापःक्षे
त्रेहल्लक्षेतिच्यञ् द्रोणादिपरिमितेव्रीह्यादौ
द्रोणकादिः द्रोणस्याढकस्यवापःक्षेत्रमित्य
र्थेतस्यवापइतिद्रौणिकः आढकिकः आदिना

ग
मं
३१०
310

प्रस्थिककौडविकादिग्रहः वापादौ वित्यादिना
वयवार्थग्रहः द्रोणश्चाढकं प्रवर्तीत्यर्थे
संभवत्यवहरतिपचतीतिठञ्श्चाढकिका
दिः द्रोणायकपचितो द्रोणवत्स्त्राणविवेतिश्री
द्रोणिकीस्थाली ॥ खारीवापस्तुखारीकः ॥
खार्याप्रमितंयत्र्योप्यतेतत्रखारीकः एवंका
पवार्थेखार्योईकन्खारीकः ॥ उत्तमर्णादय
स्त्रिषु ॥ उत्तमर्णादयःखारीकान्ताःत्रिषुवाच्य
लिंगाइत्यर्थः ॥ पुंनपुंसकयोर्वप्रःकेदारः ॥
क्षेत्रं ॥ उप्यतेबीजमत्रेतिडुवपिभ्यांरन्वप्रः
वप्रं केजलेसतिदारणमस्येकेदारः केदार
मित्यारणाद्वाहलेनाद्यल्लक् क्षीयतेधान्यैः क्षि
ष्यतेत्रक्षीयतेवाफलैः क्षिनिवासगत्योः क्षि
हिंसायांवाष्ट्रन्क्षेत्रं त्रीणिक्षेत्रस्य ३ ॥ अस्य
तुकेदारकंस्यात्कैदार्यंक्षेत्रंकैदारिकंगणे
अस्यकेदारस्यसमूहेकेदाराद्यञ्चेतिचकारा
त्तवुञ्केदारकंकफजिकैदार्यंक्षेत्रस्येदमित्य
णक्षेत्रंठञ् कवचिनश्चेतिठञिकैदारिकंच
त्वारिक्षेत्रसमूहस्य ५ ॥ लोष्टानिलोष्टवः
पुंसि ॥ लोष्टसंघातेपचाद्यच्पुंलिंगोप्य
लोष्टुःभोष्टाणिलोष्टस्यादितित्रिकाण्डशेषेवो
पालितःलिंगश्लेषभावेलिख्यन्तइतिश्रवाद
यश्चेतितुलेष्टुः द्वेलोष्टस्य २ ॥ कोटिशो
लोष्टभेदनः ॥ कोटिमग्रभागंश्यतिग्राततृति
कःकोटिरग्रभागःसोतिशायित्वोःस्यात्कोटिलो
मादित्वाच्छःकोटिशः कुटिकार्णदितिशोषि
कोटीततः कोटीशोटीर्येमध्योपिलोष्टघ्नःको
टिशः भिद्यतेऽनेनेतिकरणेल्युट्भेदनःलोष्ट

भेदनःलोष्टभेदनः द्वेलोष्टभंजकस्य
२ ॥ प्राजनंतोदनंतोत्रं ॥ अजगतिक्षेपणयोः
प्राज्यतेऽनेनल्युट्वायावितिपक्षेवीभावाभा
वः पक्षेप्रवयणमपीतिस्वामीत्यादयः तुद्यतेऽ
श्वादिरनेनतुदव्यथनेल्युट्तोदनंदा
श्रीत्यादिनाष्ट्रन्तोत्रं त्रीणिपांचनीतिख्या
तस्य ३ ॥ खनित्रमवदारणे ॥ खन्यतेअ
वधार्यतेअनेनअत्तिलूधूसूखनसहचरइत्यादिनाइत्रच
खनित्रं अवधार्यतेऽनेनअवदारणं द्वेखनित्र
स्य २ ॥ दात्रंलवित्रं ॥ दोतिलुनात्यनेनद
वेवतश्चष्ट्रन्लूञःकरणेएवंवरित्रञ्चु द्वेदात्र
स्य २ ॥ आबंधोयोत्रंयोक्त्रं ॥ आबध्यतेप
ननममीशादेडोऽनेनाघञ्एवंतुबंधबंधने
हलतोहलश्चेतिघञ्आबंधःयुतेर्यक्त्वंचक्रि
यतेऽनेनएवंवतष्ट्रन्योत्रंयोक्त्रं पतेयचः
पिकगकाश्चेनयकगकाशवंधनरज्जोः तथा
पीतरभेदाराणिएवंत्रयाणामेवपर्यायः ॥ अ
थोफलंनिरीषंकुटकंफालःकृषिकः ॥ फ
लेयत्नप्रागत्रंफलमितिस्यान्नेहलमिति
पठतिस्मस्वामी निर्गतमीषायाःनिरीषंकु
टयतिछिनत्तिकुटछेदने इगुपधात्कःकु
टःततःस्वार्थेकन् कुटकंफालयतिपाटय
तिभुवंजिफलाविशरणेएवंततादञुफालः
कृष्यतेभूरनेनकरणेकृषिवृषोःकिकत्कृ
षिकः स्त्रियांकृषिकाच कृषिकोफालकृ
षकावितिरुद्रः पंचफालस्येतिकलिंगाद
यः ५ ॥ त्र्यमीषाफालपूर्ण्यमीनावयवे
वक्रकाष्ठेतत्पर्यायेतयोःद्वयंफालेभूतिः

दा°
मं°
३९९
311

लांगलं हलं गोदारणं च सीरः ॥ लंगति भुवं
लांगलं पृषोदरादिः अगिरगिलगिरिति लंगे
र्गत्यर्थात्कलच्वारस्य चेति कलन्प्रत्ययः हे
धेः प्रकृतेः निपात्यते लांगलमिति वा हल
ति भुवं हलविलेखने वृ हले ज्वलतीत्यादि
ना णप्रत्यये हालश्च हालः फलवहः सीरेति
विक्रमादित्याः हलिन्तु महद्धले गोर्भूमिर्दी
र्यतेऽनेन करणे ल्युट् नंद्यादित्वाल्ल्युः गोदा
रणं सीयते बध्यते षिञ् बन्धने रक्सिमि
भ्योदीर्घश्चेति क्रन् दीर्घत्वं च सीरः हलति म
कचो सीरावितिहेल्यादौ रभसात्त्वहेल्यादिः ।
चत्वारि लांगलस्य ४ ॥ अथ शम्या स्त्री यु
गकीलकः ॥ शम्यते दम्यते वृषं वाहन
मनया अच्चादयश्चेति यत् शम्या यु
गस्य कीलनात् युगकीलः स्वार्थे कन् युगकी
लकः हे युगे योत्त्रबन्धनाय यः कीलस्तस्य
नामनी इति ख्यातस्य २ ॥ ईषा लांगलदंडः
स्यात् ॥ ईषोरुच्चे टडत्वात् ईषा पेष्ठे ई
षगतिहिंसादर्शनेषु इगुपधत्वात्के गैरेश्च
हलइत्यकारे वा ईषा लालव्यान्ता मूर्धन्या
न्ता च प्रभुशंकरयोर्वीषाः स्त्रियां लांगलदं
डके इति तालव्यान्ते रुद्रभसो ईषा पेषी म
न्नूष मूर्धन्यान्ते षड्वेन्द्रगोमी शेषस्त्वबोधं हे
ईषा इति ख्यातस्य २ ॥ सीता लांगलपद्धतिः
॥ स्यति भवं अंत हेषिभ्यः क्तः वाज्ञलकात्
षोऽन्तकर्मणि इत्यनो मास्याकाशतीव
सीता हेल्यादिः सीता लांगलरेखा स्याद्वो
मंगलाज्जानकीति रेल्ये ष्वरभसात् शोत

न्रकरणे वाडलकात्तोपि पृषंवत् क्लादिः
शीता तथा च शीता नभः सरति लांगलप
द्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहचारिणी च
शीतं ससतेहिमगुणे च तदन्विते च शीतोल
सेच बहुवारतरौ च हस्ष्ठ इति तालव्यादौ धर
णिः हे लांगलकृतपद्धतेरेखायाः नामः २ ॥
पुंसि मेधिः खले दारुन्यस्तं यत्पशुबन्धने ॥
खले धान्यमर्दनस्थाने पशुबन्धननिमित्तं य
द्दारुकाष्ठं न्यस्तं भूमावूर्ध्वमारोपितं तत्
मेध्यन्ते संगम्यन्ते पशवोऽनेन मेधृ संगमे इ
ति इः मेधिः एकं मेढी इति ख्यातस्य १ ॥
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात् ॥ अश्नुते व्या
प्नोति अशू व्याप्तौ कृवापाजीत्यादिना उण्
आशुनामा व्रीहिः आशुर्व्रीहिः पाटलश्चोच्यते
इति नामद्वयमिति आशुर्व्रीहौ पाटलो नाश्चे
तरक्लैव्यलिंगवानिति रुद्रः त्राणभेदेत्वशुणा
माको व्रीहिराशुश्च पाटल इति पर्याये क्लीव
लिंगमाशु तथानेकार्थेषु आशुस्याद्व्रीहि
शीघ्रयोरिति रत्नमालायां क्लीवं पठितं पा
टलो व्रीहिराशुश्चेति तन्त्रान्तरे च अतो नामद्वयं
वृहेस्तुपच्चयस्य वृद्धिरिति वृहि वृद्धौ इगुपधात्कि रि
ति इन् नैरुक्तो व्रीहिर्बन्धात् व्रीहिः धान्य
सामान्येऽप्ययं वर्तते वल्ग्वते पाटलवर्णयोगा
त् पाटलः स च आशुः ॥ शितशूकयवौ समौ
॥ सितः शूकः शूकं किंशारुरस्य सितशूकः स
र्वतालव्यः शितेन तीक्ष्णाग्रेण शूकस्य शितशूको
हि तालव्यः इति स्वामी यातेरवृष्यवः हे यवस्य
२ ॥ तोक्मः स्यात् स तु हरिते ॥ तत्र यवे अपक्व

ग्रं
मं
393
312

त्वात् हरितेहरिद्वर्णे तेजयते तोकुमड इतिख्या
तौ तेतिहिंसायां बाहुलकान्नकु प्रत्ययोऽ
न्वेतोकः तोकः अपकयवस्यैकं २ ॥ क
लायस्तु सतीनकः हरेणुखंडिकौ वास्मिन्
॥ कं वातिलातिआन्नइतिकः आन्नइतिख्या
त कलायः वातजनकत्वात् सीदंत्यनेनस
तीनकः एषोदरादिः सातीनकश्चेति माधवे
सत्व जीवीवातप्रभृत्वात् सतिइनः सतीन
वायकः संज्ञायां समासः हलदंतादितिसप्त
म्या अलुक् सतीनो वायकः तं कायतिबोधय
ति सतीनकः इति व्याख्यानम् तं हरेणुः प्रोक्त
क्तः खंडनं खंडो विदारणं तेन योगात् खंडिका
इकः कलायस्त्रिपुटः प्रोक्तः सतीनो वर्त्तुलो
मतः हरेणुं रेकलोमे यइतिव्याडिः हरेणुः सो
हेणुः कायामस्त्वपुंसि सतीनके इतिरभसा
त् हरेणुः पुमान् चत्वारि कलायस्य ४ ॥
कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ कोरं दूषयति दूषयति
कर्मण्यण् मूलविभुजादित्वात् को वा कोर
दूषः केन जलेन द्रूयते क्लिद्यते कोद्रवः ए
षोदरादिः कोरयितव्यो द्रवति कद्रव इति शा
ब्दिकाः द्वे कोरदूषनाम्नी २ ॥ मंगल्य
को मसूरकः ॥ मंगले साधु तत्र साधुरिति यत्
तात्स्वार्थे कन् मंगल्यकः अह विष्णुत्वाह
मंगल्यत्वेऽपि मंगलवन्मंगल्यकः मसीं परिमा
णं वाललिपि जातिभ्यः इत्युलक्षणविंत्तः मस
रोदीचे मसधौ कुत्सम धातु मसीपरिमाणेवा
लिपिं जातिभ्यः मसेरूरच्युरितिउरन् वैश्णायां
ब्रीहिभेदे च मसूरा चत्सुयां स्त्रियां मसूरमसू

रौ पुंसि द्वावेतावपि वैतयोरितिरभसः द्वेम
सूरस्य २ ॥ अथ मकुष्टक मयोष्टकौ वनमु
द्गे ॥ मोटनं भुक्तं परादित्वात् क्विप् मात्र
ष्टा वह्रिंगंता अस्मादितिकप् नैकज्ञेषु वर्णो
विकारः मकुष्टकः मयगतौ मयतिमयः पु
सीतिचः मयो गंता तस्याल्पकः प्रतिबंधः ए
क प्रतिबंधे पवाद्यच्च मयोष्टकः नैकज्ञेषु व
र्णो विकारः अज्ञोच्येयत्वाद्यंताति प्रतिबंधंक
र्वन् गंतारं प्रति बध्नातीति भावः ॥ सर्षपे
तु द्वौ तंतुभ कदंबकौ ॥ सरतिस्नेहो ऽस्मा
त सस्नेहपः सगागमश्च सर्षपः स्यात्सोरिषपः
कटुस्नेह स्वतंत्रम इतित्रिकांडशेषः कंट
ति हिनस्ति कंदूरोगादिकं कटिहिंसायामम्ब
चुकं टयति रोटयति अस्तु जनकस्नेहत्वात्
कटिक्लिटिआह्वाने रोटनेच ततअम्बचुस्त्वा
र्थे कः कटंबकः द्वौ सर्षपस्य २ ॥ सिद्धा
र्थेस्त्वेष धवलः ॥ एष सर्षपो धवलः सन्
सिद्धः अर्थः रक्षोहननादिप्रयोजनमस्मा
त् सिद्धार्थः सरिषपः सरिसपः सितेतस्मि
न् रक्षोघ्नो भूतनाशन इति रभसात् ॥ गोधू
मः सुमनः समौ ॥ गुध्यति परिवेष्टयति गु
ध परिवेष्टने गुधेर्धूमः सुष्ठु मन्यते च सुम
नः अदंतः गोधूमस्सुमनौ समावितिः ॥ स्या
द्यावकस्तु कुल्माषः ॥ चणको हरिमंथकः
॥ द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिंजश्च निष्फले
ल्तवात्तु ताभिजननोराजिकाकृष्णिकासुर
री ॥ .... रमित्यापि
आसुरी अस्यते क्षिप्यते सा वितिवा असेरुर

गं मं
३१३
313

न् इति तरन् पंचवार्षी इति ख्यातायाः ५॥
स्त्रियांकंगुप्रियंगू द्वे ॥ शीतवीर्यत्वात्कं जं
लमंगतिमृगयादित्वात् क्तः कंगुः कुत्सिते
कत्वाग्रेगणते कंगुरिति स्वामी प्रियंगुः प्राग्
क्ता द्वे कंगुनेति ख्यातायाः २॥ अतसी स्या
दुमा क्षुमा ॥ अततिसततं स्खलति अतेः
पनसवत् असच्युणोवादिऽसिः अतसी उङ् शोभे
प्रसवत् मकुउमातिलमा सो मे तिनिपातना
त् अवतेः त्ववतेर्मक्त्ववत्वरेति ऊठ् उत्र
तामा शोभा स्यादिति वा नैरुक्तत्वात् शेत्य
लोपः त्ववतेः स्वरूपत्वेन शब्द्यते एवं बन्धा
कुत्वमादुत्यन्ये त्रीणि अतसीति ख्यातायाः
३॥ मातुलानीतु भंगायां ॥ मातुल्यते
मातुलानी एषोदरादिः भज्यते भंगा कर्म
णि घञ् ततष्टाप् भंगा सस्य भेदः कश्मी
री यु भंगा नाम्नैव प्रसिद्धा तदंगभेदयोर्भंगा
भंगा शस्य शाणाऽद्ध्यइतिरुद्रः तत्रशाणा
ख्यसस्यं शणेति ख्यातं द्वे शणाख्य सस्य भे
दस्य २॥ व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ अ
णोर्धान्यो णिदित्युप्रत्ययः अणुः कंगुतो मना
गुपचितस्य स्वनाम्नैव केदारादिहेषो ख्यात
स्य चीनकस्येत्यन्ये ॥ किंशारुः सस्यशूकं
स्यात् ॥ कुत्सितं शृणाति किं पूर्वयोः शृ
हृस्वश्च किंशारुः सस्यस्य शूकं शूकः सस्यशू
कं द्वे यवादिशृंगस्य २॥ कणिशं सस्यमंज
री ॥ कणः कणाः सन्त्यस्य लोमादित्वात्
शः कणिशं केभिरो निष्पत्तिसमाधत्रीणि शं
समाधाविप्यते मूलविभुजादित्वात् कः नैक

को नस्याणः इति वा कणिशो धान्यशीर्षक
इति तालव्यान्ते रत्नकोषः द्वे अभिकवनिगोत
धान्यादिशीर्षस्य सीम इति ख्यातस्य २॥ धा
न्यं व्रीहिस्तम्बकरिः ॥ धान्यो ... धाने पो
षणं तत्र साधुरिति यत् धान्यं व्रीहिः प्रागुक्तः
स्तम्बं गुल्मं करोति स्तम्बशकृतोरिन् स्तंबक
रिः व्रीहिः साहचर्यात् उमानु धान्यपदेन
सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते ॥ व्रीहिः १ यवा
२ मसूरः ३ गोधूम ४ मुद्ग ५ माषा ६
तिल ७ चणक ८ अणु ९ प्रियंगु १० को
द्रव ११ मयोष्टक १२ कलाय १३ कुल
त्थ १४ श १५ सर्षप १६ तिशीति १७
इति सप्तदशा सस्य भेदः त्रीणि धान्यस्य ३
स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ स्तंबोतिष्ठत्यत्रे
ति स्तम्बः अम्बचूरकाविति अम्बचुधातोष्ठ
सादेशः स्तम्बः स च प्रागुक्तः अदिना धा
न्य यवादि ग्रहः द्वे गुच्छ इति ख्यातस्य २॥
नाडीनालेच काण्डोस्य ॥ अस्य गुच्छस्य नाडी
च्छदः नाडीनाले च त्रयं प्रागुक्तं त्रीणि नाड
इति ख्यातस्य ३॥ पलालोस्त्री स निष्फ
लः ॥ स पूर्वस्तृणादिकाण्डः गृहीतफल
त्वान्निष्फलः सन्पलालः स्यात् पल्यते
ऽत्यते पलवस्तृणोऽचुबादिः कलिपौ ऽ ... काल
नवङ्कलकात्यलेदपि कालन्न ॥ कडंगरो
बुसं क्लीबे ॥ कडमदे मदादित्वात् ... कग्रेग
गात्मम् सुकडंगरः माधवस्तु कृधातो काडं
गरकृत्याह कांडंगरइतिदन्त्यान्तकवतिस्त्रे
बदृश्योप्येवं बुसउत्सर्गे बुस्यते उत्सृज्यते च

वां
मं
398
314

जर्थ्येकः बुसंहेत्याममितिधात्रप्रलोपः बुषे
पत्तघारलोपः इतिमूर्धन्योंतेषमेतान्मूर्धन्यो
तमपि हेम्रसारतुच्छधान्यस्य १ ॥ धान्य
त्विषिस्तुषः ॥ तुष्यतिपावकोऽनेनएवंव
त्कः तुषः हेतुषस्य १ ॥ शूकोऽस्त्रीश्लक्ष्ण
तीक्ष्णाग्रे ॥ श्योतन्नूकर्णोडल्यकादयश्चे
तिनिपातनाहूकः अलोपः शूकः श्लक्ष्णं
सूक्ष्मंतीक्ष्णंनिशितमग्रंयस्यतत्रशूकः शू
कोऽस्त्रीश्लक्ष्णंगयोरितिविष्णुः पक्वंशमस्य
१ ॥ शमीसिम्बा ॥ शाम्यतिफलपाकेन
पचाद्यच्गौरादिः शमी घमहमवैक्लव्येउ
ल्वादयश्चेतिवन् उपधायाइत्वंचनिपात्यते
सिम्बाहेत्यादिः हेछिमडीतिख्यातायाः १
॥ त्रिषूत्तरे ॥ उत्तरेऋद्धादयोबहुलीकृता
ताः त्रिषुत्रिलिंगाइत्यर्थः ॥ ऋद्धमा
वसितंधान्यं ॥ ऋद्धवृद्धौक्तः ऋद्धंवृद्धंसंप
न्नंआसमंतात्वसितमवसानंप्राप्तमस्यते
ऽपूर्वोक्तः आवसितं हेमंदांतरमपनी
तत्तृणस्यबहुलीकरणयोग्यस्यधान्यराशे
१ ॥ पूतंतुबहुलीकृतं ॥ पूयतेस्मपूतं
बहुमानवाचिबहुशब्दउपपदेलातेःकः
बहुलंततःच्विः बहुलीकृतमितिख्यातो
पूतं हेअपनीततुषस्यधान्यस्य १ ॥ मा
षादयःशमीधान्ये ॥ शमीप्रभवंधान्यंआ
दिनामुद्गकलायादिग्रहः ॥ मुद्गोमाषोरा
जमाषः कुलत्थश्चणकस्तिलः कलायश्ची
वरश्चेतिशमीधान्यगणः स्मृतः इतिरत्न
कोषः ॥ शूकधान्येयवादयः ॥ शूकप्र

हितंधान्यंशूकधान्यंआदिनागोधूमादिग्रहः
॥ शालयःकलमाद्याश्चषष्टिकाद्याश्चपुंस्य
मी ॥ दृढत्वालेबहुतरजननोत्पन्नंधान्यंक
लमशब्दवाच्यंप्रथमाद्येनकिंचिदपकृष्टर
क्तशाल्यादिपरिग्रहः षष्टिकषाष्टिकाद्याइ
तिख्याताः द्वितीयाद्येनकलमादेः किंचिद
पकृष्टनीवारादीनामतएवषष्टिकादेः पृथ
निर्देशः अपकृष्टत्वंतुपाककालभेदेनाप
कृष्टपाकत्वात् आद्याइतिमाषाद्याः शाल्यं
तापुंसीत्यन्वयः ॥ तृणधान्यानिनीवाराः
॥ अपकृष्टत्वनत्वेनावश्यकत्वात् तृणा
नीवधान्यानितृणधान्यानिनिव्रियन्तेऽन्य
त्वात्नीवृधान्यइतिचन्द्र उपसर्गस्येति
नित्यंदीर्घत्वंनीवाराः बहुवचनांतेनश्यामा
कादिपरिग्रहः हेउद्धीधान्यादेः १ ॥ स्त्रीग
वेधुर्गवेधुका ॥ गवेगवार्थ्येदीयतेरक्ष्यते
सौदेहूरवदृणोसितहूदिवात् हुःनेकक्रोद
कारस्यडकारः नस्फकषेकृतीत्यलुक्गवे
धुः एवंगवेधीयतेधार्यतेस्यापयतेएवंबहु
व्रीहुअल्पकृगवेधुःततःकन्नदापूगवेधुका
हेबडगडइतिख्यातस्य १ ॥ अयोग्रंमुस
लोऽस्त्रीस्यात् ॥ अयोलोहमग्रेमुखेअस्याग्र
योग्रः मुष्णाति खंडयतिधान्यादिकंमुसल
इनेहूपादित्वात्कलच् मुसलोहंत्यमध्यः
मूर्धन्यमध्यश्चेतिप्रागात्मकं हेमुसलस्य १
॥ उदूखलमुलूखले ॥ ततऊर्ध्वंखमस्य
लातितद्धर्धेमुखमस्यवापृषोदरादित्वाउद
उलूहत्येनावादेः शौमुखपदेमुखपाठस्य

ग

ग्

खलादेशः उलूखले उदूखले हेकोडनो
तिख्यातस्य २ ॥ प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री ॥ प्र
स्फोट्यते ऽनेन करणे ल्युट् प्रस्फोटयति स्फो
टविशरणे नेयादि त्वाल्पूर्वो प्रस्फोटनं शूर्प
यति शूर्पमाने पचाद्यच् शूर्पं तालव्यादिः
शूर्पं किंशारु शूर्पो शुकमिति शुभेदात् को
चित् दंत्यादिकं मन्येव पिस्टूर्पमिच्छेति हेकु
लाइतिख्यातस्य २ ॥ चालनी तितउः पुमा
न् ॥ चाल्यते तंडुलादि शोधनाय ल्युट् कर
णे चाल्यते अनयावा करणे ल्युट् चालनी
चालनं च चालनं तितउ प्रोक्तमिति क्लीवको
डे रत्नकोषः अतएव तितउ क्लीवमपि नस्त्री
तितउ चालनीति त्रिकाण्डशेषः तनोतिवा
लङ्कं तनोतेः डुः सन्वच्चेति डु प्रत्ययः सन्व
त्वात् द्वित्वमित्वंच अङ्गुणाभावश्चेति तितउः
विधानसामर्थ्यात् अन्यथा लाघवार्थ्यं तितो
रितिब्रूयात् हेचालनीतिख्यातायाः २ ॥
स्यूतप्रसेवौ ॥ सीव्यतिषिवु तंतुसंताने क्तः
क्तोः शूडित्युट् स्यूतः ऊणादिकमप्रत्यये स्यो
नप्रसेवावितिचपाठः स्योनस्यूनप्रसेवका
वितिरभसः प्रसीव्यते प्रसेवः कर्मणि घञ् हे
थैकडीतिख्यातस्य २ ॥ कंडोलपिटौ ॥
कंड्यते ऽनेनकडिभेदे पटिकादिकडिभ्यओ
लच्चितिओलच् ॥ कंडोलः पेटतिसंहतो
भवति पिटशब्दसंघातयोः इगुपधात्कः पि
टः पिटकोपीतिस्वामी हेथपडीतिख्यातस्य
२ ॥ कटकिलिञ्जकौसमानौ ॥ कटत्या
वृणोति कटीवर्षावरणयोः अच् कटः किल

ति किलशब्दोत्य क्रीडनयोः इगुपधात्कः इत्यादिभ्य इत्तो
क् किलिः शेतेत्यं तत्तज्जयति किलिञ्जकः हेथा
न्यादि धारकस्य लक्षणार चित तरजोः वेहथाइति
ख्यातस्य २ ॥ रसवत्यां तु पाकस्थानमहान
से ॥ मधुरादिरसयुक्तानि पाकद्रव्याणि रसाः
तेऽस्यां संतीति मत्वर्थे रसवती पाकस्य स्थानं
पाकस्थानं महच्च तत् अनश्च अनो ऽश्मायोऽ
न्यादिना टच् समासांतः महानसं अनमाउपक
रणेलत्यते इति स्वामी आहयः चीणिबंधनशा
लायाः ३ ॥ पौरोगवस्तदध्यक्षः ॥ तदध्य
क्षो रसवत्यामधिकृतः अध्यक्षः पुरः प्रथमे
पाकवस्तु शौगोः नेत्र मस्य पुरोगः गोः स्त्रियो
रुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं ततः प्रज्ञाद्यणिः पौ
रोगवः प्रथमं तद्दृष्टमेव वस्तु पाचकः पचती
ति पकं १ ॥ सूपकारास्तु बल्लवाः आरा
लिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥
सूनोति रसं यत्र सूनोकिच्चेति सूनोतेः पः
उदूचोकारस्य सूपः कंजनं तत्करोतीति सूप
काराः येते पाकपात्रधारणाय लोहचयितं
वल्लेति प्रसिद्धं वल्लसंवरणे हलश्चेति घञ्
वल्लः तद्योगात् तेऽन्येभ्योपीति वः वल्लवः वल्लिः
सौत्रो धातुः प्रीत्यर्थः ततोपि जिवल्लः प्रीतिः
तां वाति प्राप्नोतीति आतदतिके वा आरालेऽक
टिलेवर्त्तते चरतीति ठक् आरालिकाः अन्ध
सः अन्नं तत् साधनं शिल्पमेषां शिल्पमिति ठ
क् आन्धसिकाः सूदंति हिंसंति स्वामाहीनू
सूरभस्तारिअच् सूदाः आन्धसिकवत् औदनि
काः गुणावेत्याः अभ्यस्यतिरंधनादिकं गुणाः ते

वा॰
म॰
३९६
३१६

चप्राशक्ताः सप्तसूपकारस्य ७ ॥ आपूपि
कः कान्दविको भक्ष्यकारः ॥ अपूपः पण्यम
स्य तदस्य पण्यमिति ठक् आपूपिकः कंडुः स्वे
दनीव्यते तत्र संस्कृतं पिष्टकादिकं कान्दव
संस्कृतं भक्ष्यं इत्यण् तत्पण्यमस्येति एवं वा
ठक् कान्दविकः भक्ष्यं मोदकादिकं करोतीति क
र्मण्यण् भक्ष्यकारः सूपकारस्य भक्ष्यकार
इति साहचर्यात् पण्यमित्यादि इति कलिंगादयः त्री
ण्येकैकेति व्याप्तस्य ३ ॥ इमे त्रिषु ॥ पौ
रोगवादयो वाच्यलिंगा इत्यर्थः ॥ अश्मंतम
उद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरंतिका ॥ अश्मनो
ष्यंतोत्र अश्मंतं शाकं धातिः तालव्यमध्य अश्म
नो प्राणानामंतो ३ चेति अश्मंतं दंत्यमध्यमं दे
ति व्याख्यानं तत्र उपधीयते निवेश्यते पा
कार्थं स्थाल्यादिकमत्र तडाजो ल्युड् उद्धाने १
धा शाला अग्निसंयोगयोरित्यतः तत्र धायते ३
चो धानमिति तत्र रहितः अधिश्रियते पश्यते
३ स्थाल्यामिति श्रि न्नपके अधिकरणे ल्युड् ङीप् श्र
धिश्रयणी अधि एवौ ३ धेधातेः स्थाल्यादिपा
णो वर्तन इति कलिंगादयः नहि भिल्लकाः से
तौति स्थाल्यो नाधिश्रयंत इति कातंत्रपंचि
काप्रयोगः चुल्लि हावकरणे इति इः चुल्लिः
पदे ङीप् चुल्ली च अंतयति स्थाल्यादीनामंति
ठ्ठाकरोति अंति अदिर्बंधने संज्ञायामिति ण्व
ल् अंतिका पंचतनानइति व्याप्तस्य ५ ॥
अंगारधानिकांगारशकट्यपि हसंतिका इ
सन्त्यपि ॥ अंगाराणि धार्यंते अंगाराः ङः औ
णादिकस्तत्र धीयंते ३ कर्मल्युट् ङीप् ततः स्वा

र्थे कन् अंगारधानिका शकटः प्राग्युक्तः अल्पः
शकटः शाकटिका अंगाराणां शाकटिका अं
गारशाकटिका अंगारशकटी ज्वलदंगारैः
हसंतीति वा उल्लकाञ्जवोधि भावेन्ताडिगाल्लः
ल्लोङीष्वाव उल्लवचनात्तकर्तरि ल्युडिह
सनीच चत्वारि अंगारशकट्याः ४ ॥ अथ
नष्टीस्यादंगारः अलातमुल्मुकं ॥ अंगति
गच्छः अंगति चेष्टां करोति मंदारवत्त आरन्
अंगारः स च मात्रिः निर्वाप्रि स्थेति द्विविधः त
त्र माप्रोयथा अंगारचुम्बितमिवव्यथमान
मास्तेइति निर्वाप्रो यथा कलंकामलत्रत्योत्र
जतिमलिनांगारतुलनां इत्यादि प्रयोगाः
लाष्ट्राटनेकर्मो विवक्षायो भावे क्तः अविद्य
मानं लातं ग्रहणमस्य अलातं उल्लकान्त
इहिति रण्यो त्यादि नानत्वाभावः उषदाहे उ
ल्लकाद्यविके त्यादि उक प्रत्ययः मगागा
मोगुणाभावो लत्वं च पकारस्य निपात्यते उ
ल्लकां मुंचति उल्मुकं एषोदरादिरिति माध
वी ॥ त्रीणि अंगारकस्य ३ ॥ क्लीबेऽम्ब
रीषं भ्राष्ट्रोना ॥ अंबरीषमिति स्वामी अम्बः
शब्दे बाहुलकादीषन् अंबरिषादेशाष्टुप
वत्वञ्चेति अम्बरीषपचेरम्बादेशः ईषप्र
त्ययो रमागमश्च निपात्यते इति त्रिकाण्डशे
षः अम्बरीषपुरूषोद्भवमिति षमेदा
त्पूर्वंतालव्यमध्य भज्यतेकलायादिकमत्र भ्र
ष्ट्रिपाके भ्राष्ट्रामिनमिह्नि निविष्णवश्चा ह
हि स्त्रीति ष्टुत्वं ष्ट्रो भ्राष्ट्रः हेकलायादिभर्ज
नपात्रस्य २ ॥ क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना ॥ स्वं

रा॰
म॰
399
317

इयतिशोषयतिस्कंदेः सलोपश्चेतिकः वाड
लकाडरितित्वस्वामी कंडवीनेत्यस्यन्वयात्।
कंडर्वीघमानित्यर्थः स्त्रियते स्यामित्यपि।
कर्वणोल्लृह खेटनीवास्त्रियामित्यन्वयाश्च
टनः अपिखेटनीमाहचयीत्कंडः स्त्रियामा
पीतिसुभूत्यादयः हेमश्चोन्यलाग्रेरूपेरि
निहितपिष्टकादिस्वेद्यस्याधोमुखेवस्क
पालकप्रायस्यलोहादिपात्रस्य २ ॥ अलि
जरः स्यान्मणिके ॥ अलनमोलिः अलेभू
षणपर्योनिवारणोपित्यतः कृष्यादित्वादिक्
अलिः सामर्थ्ये नत्वजरयतिइवोहृत्वात्पचा
दिपाठसामर्थ्यात् नत्वकपेकृत्तौत्यलकष्ट
लिंजरः मणत्यतिगंभीरत्वात् नत्वापेणोश
ह्यायतेश्राणराणेत्यादिनामः मणेः शाह्लादित्व
मणिः ततः स्वार्थेकाणमणिके हेजाडिइति
ख्यातस्य २ ॥ कर्कर्योलुर्गलंतिका ॥ कि
रतिसुरतिजलेकिरतेबाडलकालकारवृ गु
णः गौरादित्वात्ङीष्कर्करी कर्कसौत्रोधा
तुः अम्बरवटरनइतिसुभूत्यादयः अग
तोबाडलकात्तुन्नहडिः रेफस्यलत्वंअलू
अगतोबाडलकाद्दः रखलइतिडणललवं
च अलुरितित्तमस्र्वेस्वेअरडडयामेआङ्ःएवं
तदुरितिस्वामी गडतिगडुसेचनेबाडलका
ड्रेवाडिचुलडयोरैक्यात् लत्वंकृदिकारादि
तिङीषिगलंतीस्वार्थेकन्केगाइतिकरवः
गलंतिकागलतिस्रवंति नदतीतिशलस
पुस्वार्थेकन्गलेतिकेतिसर्वधरः चौणिवा
धोनीतिख्यातायाः ३ ॥ पिठिरंस्यात्स्थवा

कंडं ॥ पिठितिक्लिनत्तिपिठिहिंसायांअच्वे
रदत्रितिरत्पिठिरंस्त्रियांपिठिरीतिस्वामी।
स्थलतिजलादिकमत्रस्थलस्थानेस्थलति।
कर्मतेभ्योणः गौरादिः स्थालीघडास्योधातोः
स्याचमरजेबालचुवालङ्गीलीयः इत्यालवि।
स्थालीस्थालेच स्थालेभाजनभेदेचस्थाली
स्यात् पिठिरोक्त्वलयोरितिमेदिनिः उ।
खति उत्खति उखगत्याविति धातोः उखेरिगु।
पधेतिकः टाप् उखाकंडतेदत्यतेऽदं कंडि।
टाहे दाहस्यापाकार्थत्वात् पचतेः त्वचत्र।
कंडं कणतिशब्दायते कणशब्दोपकरणा।
योः कणादिभ्यः किदिति डः कंडमितिवाकं
डीच कंडीकमंडलौजात्यतिवतीलतेषु।
मानितिमेदिनिः चत्वारिस्थाल्याः ४ ॥ क
लशस्तुत्रिषुद्वयोः घटः कुटनिपावसी ॥
केनजलेनलस्यतेश्लिष्यतेलसश्लेषणे क्री
डनयोः स्वार्थेकः क्रीडतिवापचाद्यचकल
सोदंत्यसः तालव्यापिदंत्यास्य शब्दश्क
रणेशवः ॥ शंभुःशांकरपोशवः कलशः।
शब्दलेचैवतिक्काणोरशनातथा ॥ इति।
शभेदाज्ञालव्यश्चेतिसुभूत्यादयः स्त्रि।
योंकलसिः कलसीच घटतेचेष्टतेघटचे।
ष्टायांपचाद्यच्घटः स्त्रियांएवंवत्घटी कु।
टतिकुटेरित्पधान्कः कुटः नियतेपिबंत्य।
नेनेतिपः स्वार्थेकः अस्त्रीतिकाकारवि।
तकुटेनिपंच चत्वारिघटस्य ४ ॥ शरावो
वर्धमानकः ॥ शृणातीत्युशरः शरंशी
येमाणमवतिश्रृणोतिहिंसेतिशरावहिंसकाः

कीटादयः तेभ्यो ऽवतिवाशनावः मृल्लविश्रुता
दिव्यात्कः शंकरशाकरशरावशरश्रोणीश्र
लण्डकशारिकाशंबीतिशमेद्राजालब्बादेः स्वे
त्वादिश्च वर्धतेक्रमेणविस्तीर्णोभवतितालौ
ल्पेचानश्च स्वार्थेकन्वर्धमानकः द्वेशरावा
स्य २ ॥ ऋजीकंपिष्टपचनं ॥ ऋज्यतेरमो
त्र ऋजपत्तऋजनेऋजेरुष्क्षेतीषन् धातोःऋ
जादेशः ऋजीषंऋचीषमित्यपिपाठः इत्येके
पच्यतेत्रपचनेमिष्टस्यपचनं पिष्टपचनं ।
द्वेसामान्येनपिष्टपचनपात्रस्य २ ॥ कंसो
स्त्रीपानभाजनं ॥ पीयतेपानेस्त्रीरादिनस्य
भाजनंपात्रंसुवर्णरजतादिनिर्मितमपिकं
साख्यंच दर्शयतिकमिभ्यःसइति
सः कंसः वात्तवर्णादिष्वपिकांस्यंच द्वेतीव
दिपानपात्रस्य २ ॥ कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं
॥ कृत्तेःचर्मणःस्नेहस्यतैलादेःपात्रंकुत
सितंतन्यतेवाहुलकान्तनिरष्योःकुरिति
कः कुगागमश्च कौतिशब्दायतेकुदूःशाद्वे
र्ववत्कः कुगागमश्च सवर्णादीर्घत्वेमि
धिःकुतूः दीर्घान्तासैवेत्यत्रैवाग्रिमपदेवक्ष्यमा
णत्वात् कुतूःस्त्रीलिंगा ॥ सैवाल्पाकुतुपः
पुमान् ॥ अल्पप्रमाणाकुतूःस्त्रीलिंगाकु
तुपःकुत्वाडुपच्छडित्वाहिलोपः कुतुपः ॥ स
र्वमावपनंभांडंपात्रामत्रेचभाजनं ॥ सर्व
माउप्यतेस्थाप्यतेद्रव्यमत्रेत्यादिश्रावपनं स
र्वंगोलीकंडोलस्थाल्यादिकं भांडंस्यादभांड
परिभाषणेपचाद्यचिष्टपोटदादिस्वाहीर्घः
भांडंपात्रस्त्राणाहन्यपात्रं अमनातिशब्दसेविभ

किप् अमितनिःसेयजिवधिपतिभ्योत्रन् अ
मत्रं भाजत्यष्ठकु कर्मणिल्युट् स्नुनदिःस्तुरिभाज
नं केचिद्भांडस्यपात्रादेश्चार्थेभेदमाहुः त
त्र ॥ स्याद्भांडमश्वाभरणेमत्रेम्यूल्येवणिग्ध
ने इतिवक्ष्यमाणत्वात् चत्वारि ५ ॥ दर्विः
कंबिः खजाका च ॥ दृणाति दृविदारणेदृ
दृभ्यांविन्निति विन्दर्विः कृदिकारादिति ङी
षि दर्वीचकम्यते कमुरुत्राम्नभ्यो विन्निति कं
मेः बाहुलकाद्विन्तकम्बिः खजंमन्थं विलो
डने खजतिमथ्नातिखजेः शाकः खजाका एषा
ङीपवसाहृदर्यावन्कम्बेःस्त्रीत्वे त्रीणिपाक
व्यंजनादिचट्टनोपयुक्तकाष्ठिकायाः ३ ॥
स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ॥ तर्दतिगच्छतिद्रो
णुकेचेतिकुः डुगागमश्चतर्दूः उवर्णात्तीय
वान् हस्तप्रतिकृतिः हस्तकः इवार्थेकन् ।
दारुणः हस्तकः दारुहस्तकः दारुहस्तकः
साहृदर्यात्तर्दूः शाहूः पुंलिंगः द्वेअन्नादिप
रिवेशनार्थेहस्ताकृतिदारुमयस्यलोहमय
स्यवापात्रस्य २ ॥ अस्त्रीशाकंहरितकंशि
ग्रुः ॥ स्यतिशोनन्तकरोतनन्तकरोतिश
तत्यकारित्वात् दन्नुकापाशिल्पमतिभ्यः
कन्बाहुलकात् चानेरपिशाकंहरितव
र्णयोगात्स्वार्थेकन् हरितकंशिग्रुः प्राग
कः त्रीणिवास्तूकादिशाकस्य ३ ॥ अस्य
तुनालिका कडंबश्चकलंबश्च ॥ अस्यशि
ग्रोःनालिकाप्रकांडनलतीयेनलतिगंधक
रोतिस्वलनीत्यादिनाःनलःटाश्चस्वार्थेकन्
[illegible] नालिकाकडनिक्रकडिभ्यो ।

यां
सं
३९५
318
[illegible]

ग॰
मं॰
३१५
३१

गडिभ्यो ऽम्लचित्या ऽम्लचू कडम्बकलम्बौ केना
लम्बते कलम्ब इति स्वामी त्रीणि शाकनाडि
कायाः ॥ वेसवार उपस्करः ॥ विसप्रेरणे
वेसनं वेसः चक्र प्रेरणे विनियोजने वेशं प्रकर्ष
रूपं रसं व्यञ्जनस्य वारयत्याहणोति हरिद्राव
लोपचाद्यचूवे सेनवारः वेसवार इति समासः
हेत्वमप्यपवायें वेसवारः परिसरोमसूरः अ
मरसन इति समेघात उपकरोति व्यञ्जनेन म
मवैति समवाये चेति स्कृट उपस्करः हेमं स्का
नांघ्रंधीयमानस्य हि शुजीरकहरिद्राधान्यशु
ण्ठीमरीचपादेः २ ॥ तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षा
म्लं ॥ तिमे ष्टिमे वा ऽग्रतीकात्यय श्चेति निपात
नात ईकन्प्रत्ययः द्विवचनं प्रकृतिमकारस्य
डः तिन्तिडीकं चकात शैवकिवम्याक चकाचप
या इति रक् उपमायां वृक्षाम्लं चुक्रे हलस्याम्ल
महाम्लं चात्र त्रीणि तिन्तिलीतिख्यातस्य ३ ॥
अथ वेल्लजं मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्म
पत्तनं ॥ वेल्ल इत्यादिना वेडकात वेल्ले भोवे
ल्लवेल्लस्थलनं कडुत्वाजनयति वेल्लजं श
न्योभ्योपीति डः म्रियते ऽनेन कलीभवति जिह्वा
नेन मरिचं कुलति संस्त्यायति कुलसंस्त्याने
कृजादिभ्यो वुण कोलकं कृष्णवर्णेन कषति
वा कृष्णं ऊषति कडुका ह इति उषणं हि ज्ञेः कु
णउषणं कषजायामित्यतो ल्युटि कृषणं धर्मे
योग्यमपि हेवं धर्मपत्तने जातत्वात् ते नैव व्यपदे
शः षट् मरिचस्य ६ ॥ जीरको जरणो ज्याजी
कणा ॥ जडसोत्रो धातु जरति स्वेति रकई का
रस्यां ताद्देशः जीरः संज्ञायां कन् जीरकः जरय

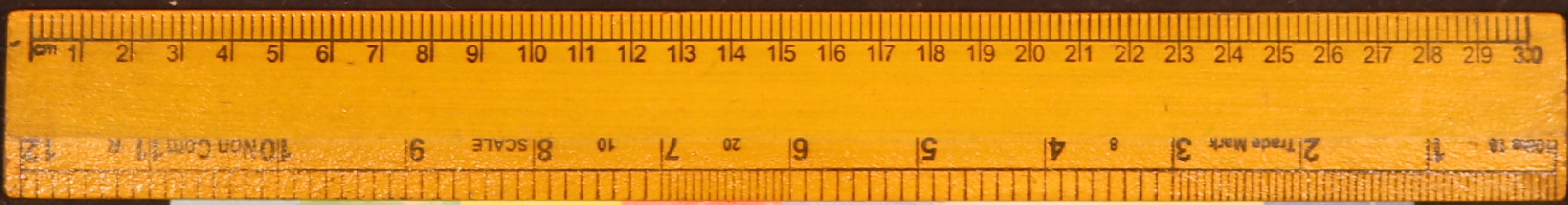
ति अन्नादिकं ने ण्यादि त्वाल्युः जरणः अजेज्याना
म ति गंधोत्कटत्वात कडुत्वं यातिसर्वं भक्ष्याणा
पि व्याजे न न वा यते कर्मण्यण तात्कलीपञ्चज्या
जी अग्निसंयोगेन कणति शब्दायते ऽचुटापक
णकणात्वम ण त्वं तद्योगात्कणा वा चत्वारि जी
रकस्य ४ ॥ कृष्णे तु जीरके सुषवी कारवी पृ
थ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ॥ सवनं सवः सुप्रे
रणे ऽस्त्यां हो र भ्रोभने सवः प्रेरणं विक्षेपो ऽस्याम
स्तु सवति प्रेरयति चाविक्षिपति दोषान् गौरा
दिङीषि उपसर्गादिति षत्वं सुषवीति स्वामी
सुषवी ऽहंत्यमूर्धन्यवतीताल व्यमध्येति सुभू
ति करोति यं कारवी कस्य वायोरारवो ऽस्यां गौरा
दिङीषि वा सा हि श्लेष्मकरा वायुप्रकोपकरी
प्रथते ख्यातिं याति प्रथ प्रथने प्रथ अदिभ्रस्त्रं
संप्रसारणं चेति ऋः संप्रसारणं यवोतोगुणावे
वनादि ति डीषु पृथ्वी पटे पृथुः कालाकृष्णा
उपकुञ्चति अल्पीकरोति दोषान् कुञ्चु गति
कौटिल्याल्पीभावयोः ण्वुल ततष्टाप् उपकुं
चिका षट् कृष्णजीरकस्य ६ ॥ आर्द्रकं शृङ्ग
वेरं स्यात् ॥ आर्द्रीन तत्रे जाते हर्वीक्षाप वाक्ले
त्याटिनावुन् आर्द्रयति सिंह्रणोळ्वल आर्द्रमेवा
र्द्रकं वा शृङ्गमिववीरं शरीरेऽस्य शृङ्गवेरं हे २
॥ अथ च्छत्रा वितुन्नकं कुस्तुम्बुरु च धान्यकं ॥
छत्राकारस्तवकयोगान्मत्वर्थीयाकारे तात
छत्रा पूच्छत्रात् इत्यथने भावे क्तः तुन्नं विगतं मेदा
पित्तात्ता जीर्णित्वादि कृतं तुन्नं व्यथनमस्मादिति
वितुन्नकं कुत्सितं तुम्बुरु कुत्सितं विस्तृतेनेकु
स्तुम्बुरु णिजातिरिति स्कृट कुस्तुम्बुरु धनधा

न्योपिनाकाटयश्चोत्याकः स्तगागमोटीवेवं
निपात्यते धान्याकं धान्यमकत्ति धान्याकमि
ति स्वामी धान्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु
धनीयकमिति रभसः धान्याको नाम्नि के वेति
रभसः चत्वारि धान्याकस्य ४ ॥ अथ शुण्ठी म
होषधं स्त्रीनपुंसकयो विश्वं नागरं विश्वभेष
जं ॥ शुण्ठति शुण्ठयति शुण्ठि शोषयति शोषय
ति कफमिति पचाद्यच् गौरादि ङीषि शुण्ठी वाड
लकात्किः शुण्ठिरिति भीमः सधन्यः शुण्ठिमेध
वमिति वैद्यकं महौषधं महागमं वडभ्रमाय
नादिषु विशति अश्यश्नोऽहत्यादिनाकन
विश्वं प्राणप्रकं विश्ववसवदत्यत्र नगरे भवं
नागरं विश्वस्य सर्वस्य भेषजं अनेकरोगजित
त्वात पंचशुण्ठ्याः ५ ॥ आरनालकसौवीर
कुल्माषाभिषुतानि च अवंतिसोमधान्याम्ल
कुञ्जलानि च कांजिके ॥ आरमेतात्ऋगयदि
पचाद्यच् आरः नलगंधे कर्मणि घञ् नालः
आरो हरति नालो गंधोऽस्य शेषादित्वादिना
कप् आरणालकं सुवीरदेशे प्रायेण भवं
सौवीरं प्राघ्नतेरत इत्यण् कुल्माषे प्राप्तेः अभि
नोतेः सवनार्थ स्यात्कर्मणि क्तः उपसर्गादिति
षत्वं अभिषुतं अवंतिप्रदेशे स्थाप्यते सोमं अवं
तिसोमं धान्यादिनाकृतं अम्लं धान्याम्लं कुञ्जि
तं जले विगतस्वाभाविकरसत्वात् कुञ्जले
कुञ्जामकारः पृषोदरादित्वात कुञ्जेकलन
कुञ्जलमिति स्वभूतिः अन्यस्तु कुञ्जकि सवता
गतिष्व संज्ञायामिति ण्वुल् केनत्तलेन अजि
कमभिव्यञ्जिरस्य कांजिकं कचयति दीपयति

अग्निं वभाति सो धान्याकविहीस्त्रिवेधनयोः
पृथ्वीकांचिकमिति स्वामी कांचिकं का
तिकं वीरमिति धान्यं चेतरिः अष्टौ कांचिकस्य
८ ॥ सहस्रवेधिजतुकं बाह्लीकं हिंगुरामठ
ठं ॥ विधविधाने सहस्रमिति अनेको पल
त्वां सहस्रं वेधि तेजस्तेनगंधाक्रान्तं करोति शील
मस्य सहस्रवेधि जतुरिव प्रतिकृतित्वात्क
जतुकं चवर्गादिः बाह्लीकं प्राग्वत् हिनो
ति हिंगु पृषोदरादिरिति स्वामी हिममिवहि
मं ईङ्गं गत्वा भवत्वा हिमं गच्छति गुः इतिभट्ट
घ्नादित्वात् गुः पृषोदरादित्वाद्धिमकारलो
पे वहिंगुः इत्यन्ये रमयति रामठकमेवठङ्
ति बाहुलकाड्डमेरपित तत्र प्रवासित्वेन फल
त्वं रामठं पंचहिंगुनः ५ ॥ तत्पत्री कारवी पृ
थ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः ॥ तस्य हिंगुनतोः
पत्रं कारवी प्राग्वत् कारवः पत्रीति च पाठः त
त्पत्री त्वचमाख्याति तत्पत्री कारवीति चेति
पृथुः बाष्पमिवेति बाष्पिकेति स्वामी अनौ
काटयश्चेति ईकन् पत्वं बाष्पीका कवरी पृ
थ्वीति प्राग्वत् कवरीति चेति च पाठभेदः
ति स्वामी पंचहिंगुपत्र्याः ५ ॥ निशाख्या
कांचनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ॥ निशा
ख्यावित्रिपर्यायनामिकेति अर्थः निशाप्रा
ग्वत् कविहीस्त्रिवेधनयोः करोति ल्युट् पृषो
दरादित्वाड्डीर्घः कांचनी पीतवर्णयोगात्पीता
हरति वर्णान्तरं अथवा हृः हरिः पिंगलवर्णः तं द्रा
ति कुत्सितइति हरिद्रा अन्तपवरवर्णा येभाद

रवणिनी पंचहविज्ञायाः ५ ॥ सामुद्रंयत्तु
लवणमक्षीबंवसिरंवनत ॥ समुद्रेभवंसा
मुद्रंयह्लवणंतदक्षीवंवसिरंचस्यात लवणा
तिजाग्रेसमुद्रभववात्रयोरिवाल्हः एषोर
गरिवाल्हवणं श्रक्षणोतिव्याप्नोतिश्रक्षीवंपृ
षोदरादिः नक्षीवंत्यनेनश्रक्षीवंक्षीहमदे
वजर्ग्धेकोवाश्रक्षीवंवन्यातिलेभमत्रभवति
वसलंभेवाड़लकात इतिमहिमक्षोल्यादि
नाकिरचू वसिरंहत्यमध्यंडच्यतेवसिरंवश
कांतोएवंवक्तिरचुवशिवं तालव्यशामिति
माधवः हेकड़्कार्यमस्यलवणस्य २ ॥ सैं
धवोस्त्रीशीतशिवंमाणिमंथंचसिंधुजे ॥
सिंधुनद्यपलक्षितेदेशेभवंकच्छादिभ्यश्च
त्यणश्शीतवीर्यत्वात शीतंशिवंकल्याणक
रंतयोःकर्मधारयः हितालव्योशीतशिवंसि
तेश्शुभ्रं शिवंकल्याणकरंसितशिवंश्रव्यपे
हृत्यादि शीतशिनोतितिशिज्वनिशानेशीतशि
वं हितालव्यमित्यन्ये मणिमंथपर्वतेभवं
माणिमंथंमणिवंधमित्यपिपाठइतिस्वामी
माधवीच शेषंस्वष्टमे चत्वारिमणिमंथसैं
धवलवणस्य ४ ॥ रोमकेवसुकं ॥ शा
भरिदेशेसमानामलवणाकरः तत्रभवंरोम
स्वार्थेकन्रोमकं वसुधनेमहार्घत्वात्तस्का
यतेशह्यायतेश्रान्तइतिकः वस्तेवावसुकं
हिवादित्वात्कत्वं देशांभरिलवणस्य २ ॥
पाक्यंविडंचकृतकेद्वये ॥ पचपतेड़्दंश्च
ह्लोण्यत् चोःकुरितिकुत्वंपाक्यंपाकेसाधु

पाक्यमितिस्वामी विड़ंतिभिनत्तिरसोंतरं
विड़भेदनेइगुपधेतिकः समुद्रनीरमत्रभू
मिभवामध्यदेशेभवंम्लत्रिकांवपाचयित्वा
निष्पादितस्यपाक्यादिद्वये तत्रकृतकेन
क्रिययानिर्वृत्तंकृतकंकृत्रिमेकृतकमलवा
णे ॥ सौवर्चलेक्षकरुचके ॥ सुष्टुवर्चतेदी
प्यतेवर्चादित्वात्कलच् ततः प्रज्ञाद्यण्सौव
र्चलं श्रक्ष्णोतिव्याप्नोतिश्रच्च श्रक्षरोचतेशो
लूयात शिल्पिसंज्ञयोरितिवुन्रुचकेतयो
र्द्वंद्वश्रक्षरुचकेक्लीवे द्वौमिथसौवर्चलाख्यल
वणस्य ३ ॥ तिलकंतत्रमेचके ॥ तत्र
तस्मिन्सौवर्चलेमेचकेकृष्णेतिलति
तितिलस्नेहनेकुन तिलपदेनकृष्णवर्णो
पलक्षणत्वात तिलइवइवार्थेकन्तिल
कं एकं १ ॥ मत्स्यंडीफाणितंखंडविका
रे ॥ मत्स्यंडाकारत्वात्गौरादिःङीषिम
त्स्यंडीशाकेधादिः मृद्रंस्यतिमत्स्यंडीपृषोद
रादिः मत्स्यानमतिरजतिग्रमरोगेमत्स्यंडी
तिवैद्याः फाणतेड़्क्तांतरंगम्यतेप्राप्यते
फणगतौण्यंतात्क्तःफाणितंइक्षुविशेष
स्यरसपाकेखंडयोग्येसारभूतागुटिकाकारा
याजायतेसामत्स्यंडीशुद्धखंडफाणितंखंड
कंइतिख्यातिः एतौखंडविकारौशुभ्रखंड
गुटिकायाःक्रमेणैकैकं २ ॥ शर्करासिता ॥
शृणातिरसनावैरस्यंशृहिंसायांशरःकरन्नभा
केवा सिनोतिबध्नातिरसान्प्रेजिह्वाविस्यःक्तः
सिताशुक्लवर्णावादेत्वादिः द्वेसितशर्करा
याः २ ॥ कूर्चिकाक्षीरविकृतिः ॥ क्षीरस्यवि

रा॰
म॰
३३२
३२२

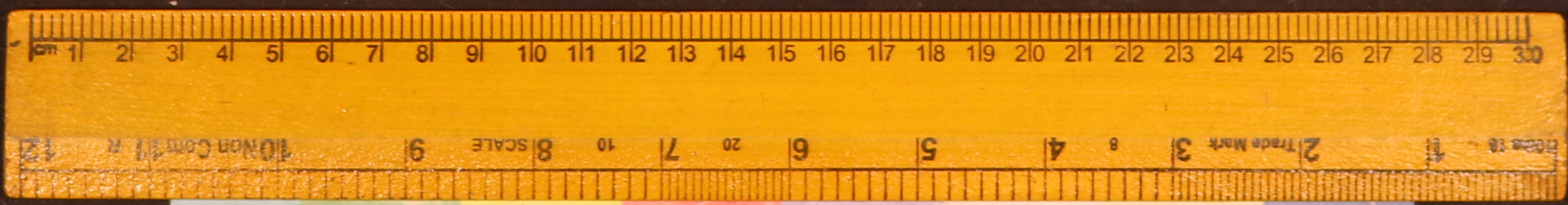
कृतिः दध्यादि तेन सह श्रावर्त्तितेऽग्नौ शर्करा
लेपाद्या जायते सा कूर्चिका कूर्चिः धातुश्चपि
तो पिन्नूवाहे वा कृतिगणत्वात् भूवाहावेवइ
छव्याः ततः सन्नायो एवल कूर्चा मस्त्वादि इत्ये
तद्योगात् वहनि वा कूर्चिका दध्यामइपयः पा
कं यत्तत्स्याद्धूपिकूर्चिका द्वौरं तक्रेणायस्यके
साभवेत्तक्रकूर्चिका हेद्वौ वसाइति व्योतम्य
२॥ स्यादसालात्तमार्जिता ॥ रसान्नश्राला
ति मूलविभुजादित्वात्कः रसाला मार्ज्यते लो
क्रियते इत्यनेन तद्योगात् मार्जिता मत्स्यश्री
वालंकारयोरिति चुरादिः तत्ते निष्ठायां मस
तेः हृडिः मत्ते रतिम्स जेरजादौ संक्रमे विभा
षा हृडिरिष्यते इति हृडौ मार्जीततः तत्करोती
ति ण्यंतात् क्तः तारकादित्वादित्त चिवामार्जिता
चुरादौ मार्जे शब्दार्थः बाङलकादेत्ति ह्रिषिभ्यः
के मार्जिता चेति पाठायणि सचरुजोत कात्सा
नी मगुडान्नु कनागरा रसा स्याच्छिखरिणी स्त्रि
ह्रेहरसंवाधिः इति रत्नमाला श्रवाढके
सविरपर्के षिनस्यदध्नः खंडस्यशोडश पर
लानि शशिप्रभस्य सर्पिः पलं मधु पलं मरिचं
द्विकर्षशुंठ्याः पलार्धमपिचार्धपलं च दद्यात् सू
क्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूररुलि
मरभीकृतपात्रसंस्था एषा वृकोदरकृता
सरसा लायुभर्त्ति ता भगवता मधुसूदनेने
ति सदरभाकृ ॥ स्यात्तेमनं तु निष्ठानं ॥ ति
म्यते श्रार्द्रीक्रियते अन्नमनेनेति तिमेष्टिस्त्वर्णा
द्रीभावे ल्युडिति तेमनं निरंतरं स्थीयते अत्र भोज्या
निष्ठानमिति रसभूतिः हे व्यंजनस्य २॥ त्रि

लिंगं वासितावधेः ॥ इतः परं वासितावः
धे वासितपर्यन्ताः त्रिलिंगा इत्यर्थः ॥ शूला
कृतं भटित्रं च शूल्यं ॥ लोहादिकृता शूला
का शूलं करोतीत्यनेकार्थत्वात् पाके वर्त्तते कृतं
पक्वमित्यर्थः शूलात् पाके इति डाच् गतिः स
मासः भटतिपुष्टो भवत्यनेन भटत्रं तो ग्रहा
दित्वादित्रच् भटित्रं शूल्यं शूले उखे लोवा यत्
त्रीणि शूलपक्वमांसादेः ३ ॥ उख्यं तु पैठरं
॥ उखा स्थाली तत्र संस्कृते उख्ये एवं वत्तयत्
एवं पिठरे स्थाल्यां संस्कृतं भक्ष्यमित्याणि पैठ
रं हे स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः २ ॥ प्रणीत
मुपसंपन्नं ॥ प्रकर्षेनीतं प्रापितं प्रणीतं उ
पश्राधिकं संपन्नं उपसंपन्नं उपाधिक्ये हे पाक
त इपरमादि संपन्नस्य व्यंजनादेः २ ॥ प्रय
तं स्यात्सुसंस्कृते ॥ यसुप्रयत्ने इति कर्मणि
क्तः प्रयस्तं सुष्ठु संस्कृतं सुसंस्कृतं हे तैः
लादिपरिपक्वस्य २ ॥ संस्कृतं सर्पिषा टभ्रा
मापिंबंदापि कं क्रमात् ॥ इत्यनेन तद्योगा
त्सुष्ठु संभृतस्य द्रव्यस्य व्यंजनस्य ॥ स्यात्पि
च्छिलं तु विजिलं ॥ पिच्छा भक्तमंडं तद्योगा
त् पिच्छादिभ्यइलच् पिच्छिलं पिच्छा तु शाल्म
लीवेष्टे मंडे च श्रापश्चायेऽइति विश्वः विजेश्च
लनार्थत्वात् इगुपधेति किः किति इलच् कि
वं च विजिलं विजयिलं च स्यात्पिच्छिलं विज
यिलमिति बोपालितः हे मंड फक्क भक्तजल
फक्क व्यंजनयोः २ ॥ संमृष्टं शोधितं समे ॥
मृजूष शुद्धौ कर्मणि क्तः सम्यक् संमृष्टं शोधितं
हे केशमक्षिकाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नव्यं

पं
मृ
333

त्तनादेः २ ॥ चिक्कणं मसृणं स्निग्धे ॥ चि
त्यते सम्यक् ज्ञायते चिती संज्ञाने चित्तेः करणा
कश्चेति तकारस्य चकः चिक्कणं चिक्किण
चित् कणति कणं चिश्च तत् कणं चेति नैक
क्के तकारस्य कत्वमिति स्वभूत्यादयः मसृ
णोति शोभां सवति माशब्दे उपपदे मसेर्वाङ्
कास्त्रक्कृ ण्यपोरित्यादिना कृ णः उवर्णो
तिणत्वं मसृणं ऋणगातौ संप्रसारणं ततः उणा
धेतिकः पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्यय इति स्व
भूत्यादयः स्निह प्रीतौ स्निग्धं ॥ त्रीणि स्निग्ध
स्य चिक्कणनादेः ३ ॥ समे भाविततवासिते ॥ भा
व्यते स्मेति श्रीक्रियते स्म अधिवासकल्कणानि वि
क्तः भावितं वासमुपसेवायां क्तः वासितं ॥
द्वे ग्राहितानुलाति वचने ॥ आपक्वं पौलिरभ्यू
षः ॥ पुलमहत्त्वे इगुपधात्कः पुलं महत्त्वं
तेवाद्य जर्थेकः पुलः ततस्तेन निर्वृत्त इत्यर्थे
ष्ठ तेग मत्वादिञ् पौलि अभ्युपसर्गाहवयोतस्मि
स्थि अभ्युष्यते अभि उष दाहे तस्य जर्थेकः नै
रुक्तो दीर्घः कृषकजायामित्यनेनवाकः अभ्यू
षः उष दाहे वि अभ्युष इत्येकेनोक्तमोहरितो
यवोऽभ्युष इति बोपालितान्रूक्तमप्योषा
भ्युषः त्रीणि तोयमादिहर्णीकृतस्याग्नि
षद्धप्रमह्नत्तेन संस्कृयमानस्य पावग्राह्य
ति ख्यातस्य ३ ॥ लाजाः पुंभूम्नि चाक्षतं ॥
लज्यते भर्ज्यते लजि भर्जने कर्मणि घञ्
लाजाः ते चाक्षतं पुंभूम्नि इति नित्यं पुंलि
ङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च अक्षाणि धान्यक
र्मणि क्तः क्षतं खण्डितं न क्षतमक्षतं द्वे भ्र

ष्टधान्यादिविकारस्य खेली इति ख्यातस्य २ ॥ पृ
थुकः स्याच्चिपिटकः ॥ प्रथते मुसलप्रहा
रेण विस्तारं गच्छति प्रथ प्रख्याने अकुकः पृथुक
पाक इति कप्रत्यय संप्रसारणं निपातनात्
पात्यंते पृथुकः नेर्विलजित्यनुवर्तते इलच
पिटच्च किकच्चेति पिटच् नेश्चिरादेशः
चिपिटः स्वार्थे कन् चिपिटकः द्वे चिउरा इति
ख्यातस्य २ ॥ धाना भ्रष्टयवे स्त्रियां ॥ धाञो
धाप्तेवस्यन्ते तिभ्योन इति न प्रत्ययः स्त्रीभू
म्नि धानाः ॥ पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् ॥
पुनाति पूपः नीपादयश्चेति पः कित् पूयी
विशरणेन पूयते पूपः पूर्ववत्पः वलिलो
पः अपउपते अत्रेति वा अपूपः अपूपशब्दे उ
पपदे वपेर्वजर्थेकः यजादित्वात्संप्रसारणं
अन्येषामपीति दीर्घः अपूपः पिष्टं तण्डुला
दिचूर्णं ततः संज्ञायां कन् पिष्टकः त्रीणि पि
ष्टकस्य ३ ॥ करम्भो दधिसक्तवः ॥ घञ्
समावाये क्तिन् निरामीत्यादिना नन् सक्त
वः इत्युपसि क्तः सक्तवः दधिसक्तवः अत्रे
नद्धेजनमिति समासः केन जलेन रभते आ
ह्नायते करम्भः रभेशाह्नेपचाद्यच्च रभेशः
लिहोरिति उ केन जलेन रभ्यते ह्वजिवाक
रम्भो मकारोपधोवकारोपधश्च वकारोपधः
समिश्रमात्रवचन इति स्वभूतिः द्वे दधिमि
श्रितसक्तूनां २ ॥ भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्न
मोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥ भस्यते भक्ष्यते भ
सोधातूनामनेकार्थत्वात् इत्याख्यातामभसेः सं
प्रसारणं सश्चेति भिःसा भसत्वेभिनत्तः स वे

तःस्रायतेभक्ष्यते॥भिस्सटेत्वस्याभस्त्वाद्दृत्यते॥
श्रातश्चोपसर्गाद्दृत्यवनेनक्तौभेत्वाद्दिलोपःप्रका
रस्यसकारःभिःसेतिवाभक्ष्यते निस्पसेध्यतेक
र्मणिक्तःभक्तंग्रध्यतेभक्ष्यतेग्रदेर्हे हौवेत्यस्मा
त्पधातोर्न्वेमागमः धकारादेशःग्रंधःग्रनेति
प्राण्यंत्यनेनग्रहस्त्वबाडुलकात्वप्रइतिवाग्र
देःकःग्रन्नाद्दइतिनिपातनात्तनजग्ध्यादेशः
रहाभ्यामित्याहिनारकारयोर्नत्वेग्रन्ने उनत्ति
क्लिद्यतिउन्देर्नलोपश्चेतिपचुनलोपःघ्नवेति
त्वाहिनाग्रनादेशःउदनःदीदिविमहितोर्दी
त्यन्वयइतिरह्यूतिःदीव्येति क्रीडेतिव्यवहृ
तेति द्योत्यतेवाऽनेनहृव्यादयश्चेतिक्किन्न हि
त्ववलोपश्चभ्यासदीर्घत्वानिदिवोहेदीर्घश्चाभ्या
सस्येतिक्किन्नहित्वादिकेचदीधिविदितिव्याख्या
स्यतं पद्द्रभक्तस्य ६ ॥ भिःसटादग्धिका॥
ऊत्तिताभिःसाभिःसटाबाडुलकात्वहोकृ
त्स्वश्चयथाग्रसदीवद्दहीत्यादि देति ग्रत्ता
दृग्धात्तंसायोकन्दग्धिका द्वेदग्धभक्त
स्य २ ॥ सर्वे रसाग्रेमंडमस्त्रियां ॥ सर्वेषां
दध्यन्नादीनामग्रेरसेमंडंमडिभूषायांघञ्
यच्च द्वेसर्वरसाग्रभागस्य २ ॥ मासराचा
मविस्रावामंडेभक्तसमुद्भवे ॥ मस्यति प
रिमातिमसीपरिमाणेण्यंतात्वाहुलकाद्वे
रह्निस्त्वरत्वणिलोपोमासरःचमेरात्रेवं
तद्धत्वाण्यर्थत्वात्कर्मणिग्रन्त्याचामःविद्र
वतित्वस्रुतानाविस्रुतौ णेतावितकर्मणिग्रेचवि
स्रावः त्रीणिभक्तमंडस्य ३ ॥ यवागूरुष्णि
काश्राणाविलेपीतरलाचसा ॥ यौतिमिश्री

भवतिपाकमिश्रणेनयाक्वचिभ्योन्नजाः श्रजग्र
च इत्याग्रूक्रप्रत्ययः यवागूःउष्णाश्रहाणतत्वग्र
ष्णकौस्मिकेचसंज्ञायामितिकन उष्णिका
श्रापयतिश्रापाकेकर्मणिक्तः संयोगादेरा
त्वाहिनानिपातनत्वेणत्वेचश्राणाविलेपति
विलेपीपचाद्यजन्तात्वगौरादि ङीष् तरति
व्याप्नोतिमंगेरलचूबाडुलकात्त्वरतेरप्यल
चू तरलावैद्यकेभक्तभेदोनाह्तःसेतियवा
गूः पंचयवागवाः ५ ॥ गव्यंत्रिषुगवांसर्वं
गोविड्गोमयमस्त्रियां ॥ गोरिदंगविभवंगो
विकारोवयवोवासर्वंगव्यंशाहत्वाच्चोगोपय
सोर्यत्वतोयीतिवांतादेशः ॥ गोवीतिगा
वांविड्गोश्चपुरीषइतिमयट्गोमयंद्वेगोम
यस्य २ ॥ तत्तुशुष्कंकरीषोस्त्री ॥ तद्गोमयं
विशेषेणशुष्कंशोषंगतंकीर्यतेशोषायविति
प्तंक्रियतेकृङ्हृभ्यामीषच्चितिईषन्करीषं २
एकंशुष्कगोमयस्य १ ॥ दुग्धंक्षीरंपयः
समं ॥ दुह्यतेस्रावयतेदुग्धंक्षीरंपयःप्रा
णीणिदुग्धस्य ३ ॥ पयस्यमाज्यदध्यादि ॥
पयसोविकारःपयस्यंगोपयसोर्यत्तकिंतदि
त्याहआज्यदध्यादि आज्यंघृतंदधिइत्यादिग्र
हिनात्तक्रनवनीतग्रहः एकंघृततक्रदध्या
देः १ ॥ द्रप्संदधिघनेतरं ॥ घनात्कठिना
दितरत्तरलंदधिदृप्यंत्यनेनदृप
प्रीणनेग्रंज्ञाहयश्चेतिपधातोरमागमश्च
प्रत्ययस्यसगागमःद्रप्संएकं १ ॥ घृतमा
ज्यंहविःसर्पिः ॥ घ्रियति जिघ्येतित्वरंतिघृत
रणदीप्त्योःग्रंजिघृभ्यःक्तःघृतंग्रनक्ति

दा॰
मं॰
३४५
325

द्रीभवति तत्रयाणां घृतानां अंजस्य क्रिमवा
णामितिवि अंजेः संज्ञायामिति कप् आज्यं ह्य
तेऽहं अनेनवाहूयतेऽस्माने अविशेषाज्य ह
विच्याहिभ्यः इत्तितीमिह्यविः सर्पति सरणा
घृतमित्येवं वडिसिसर्पिः चत्वारि घृतस्य ४
॥ नवनीतं नवोद्धृतं ॥ मथितात्तक्रादुद्धृत्या
त्वा नवं तत्कालमुद्धृतं नवनीतं हृतयोनिः
आत्त एव नवोद्धृतमित्युक्तं एकमेकं तन्नाम्नि मं
योगस्य नवोद्धृतस्य मथितत्वेऽपि विकारस्योऽल
नीति ख्यातस्य १॥ तत्तु हैयंगवीनं यत्ह्योगो
दोहोद्भवं घृतं ॥ अतीतेऽहनि ह्यः अत्र ह्योगोद
काशात् दोहोद्भवं यत्तद्वृणाति उद्धृतं यत्तद्घृतं त
त् हैयंगवीनं पदवाच्यं ह्यः गोदोहस्य ह्यस्यवि
यंगवादेशः हैयंगवीनं संज्ञायामिति साधुः
एकमेकं तत्र पर्यायशिला हृदमुत्पन्नस्य घृतस्य
१॥ दंडाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसं ॥
दंडेन मंथदंडेनाहतं मालोडितं दंडाहतं मंथ
पात्रं कलशिस्तत्र भवं कालशेयं हतिकृति
कलशिवस्तीत्यादिनाफङ् कालशेयं अरि
ष्टं प्राग्उक्तं गोरसोद्भवं नहिकारात्कार्यं कर
णमेदात् तक्रयायश्चोलमपि गोरसः चत्वा
रि सामान्येन घोलस्य ४ ॥ तद्विशेषान्नाह
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलं ॥
पादाम्बित्यादि यथाक्रमं पादादिभिः सम्ब
ध्यते यत्पादाम्बुघोलं तक्रं भागद्वयं यत्र दधः
चतुर्थो भागो जलस्य तत् तक्रं तन्त्रुवन्त्रुहत्या
दिहंकोधातुः गतपथेः उंचतितन्तरलत्वात्क
च्छतिमथ्यायीतिरक्कनलोपः न्यजकादित्वालो

त्वं अर्धंदधि अर्धं जलं यत्र तदुदश्वित् उदके
नश्वयतिवर्धते ऽदुओश्विगतिवृद्ध्योः क्विप् तत् क
उदकमर्धं टजस्वुदादेशः तदश्वितोन्यत्र मथ्या
दितिनिर्देशात् समप्रमाणाम् मथ्येविलोडने क्तः
मथितं निर्जलं क्रमेणैकैकस्य १॥ मंडं द
धिभवं मस्तु ॥ दधिभवं मंडं मस्तु शाह्वया
च्छं मस्तोपरिणामे शितनिगमी त्यादिनात्र
न् मस्तु मंडं प्राग्उक्तं एकं १॥ पीयूषोभि
नवं पयः ॥ पीयते ऽहः पीङ् पाने अन्येभ्यो
पीतिहृश्यते इतिक्विप् विच्चपेः पानकर्त
ॠषहिंसायामिति पथाक्कः पेः पूषो नाशि
ताम्पपेऽपूषः पेयूषो मूर्धन्योतः नवप्रसू
तायागोः सप्तरात्रेयावत्तमलिनं दुग्धं पयः
पेयूषमुच्यते नवप्रसूताया गोः क्षीरं सप्त
दिनावधीति वाचस्पतिः ॥ अशनाया बु
भुक्षा क्षुत् ॥ अशनमिच्छतीति क्यच् अ
शनायोदन्यायनायेतिसाधुः क्वचिचेत्य
स्याः प्रवादे दीर्घः अशनायेति स्थिते प्रत्य
यादित्यकारः टाप् अशनाया भुजेरिच्छाम
नि भुभुक्षा खेः संपदादित्वात् क्विपक्षुत्
भाक्ष्रिमत्तेदापित्त्वात् च ज्ञीणिबुभुक्षायाः
३॥ ग्रासस्तु कवलार्थकः ॥ ग्रस्यते ग्र
सु अदने कर्मणि घञ् ग्रासः केन जलेन व
लतीति ऽपीतिकः पचाद्यच् वाकहवर्णे
ने हषादित्वात् कलचकवल इत्यन्ये कव
लार्थोऽर्थोयस्य स कवलार्थकः हे भक्ष्यादि
ग्रासस्य २॥ सपीतिः स्त्री तुल्यपाने सग्धिः
स्त्री सहभोजने ॥ समानापीतिः सपीतिः स

वा॰
सु॰
३२६
326

मानस्य छेदः सीति वल्लादेशे च सिति नमो हृ
लि वेत्सु पक्षालोपः तथोहौ धा इति तिनस्य धवे
फलो फलीति सलोपः जश्त्वे हकारस्य गका
रः एवं वत्समासः सधिः सह भोजनमिति
सपीतिसमासः हे सह भोजनस्य २ ॥
उदन्यात्तु पिपासा तृड् तर्षः ॥ उदकस्योदा
उदन्यास्य प्रशनः का च प्रशनाये न्याहि
नाम्नात्पु उदन्नादेशः एवं वत्त्र प्रत्ययात्तल
पुउदन्यापाते मिछापिपासा जिन्न्वापिपा
सायांभावे स्त्रियां संपदादित्वात्क्विप् तृट्
घांता भावे च जित तर्षः चत्वारि पिपासायाः
४ ॥ जग्धिस्तु भोजनं जेमनं लेप आहारो
निघसो न्याद इत्यपि ॥ अदेः क्तिन अदो
जग्धि हित्यादिना जग्ध्यादेशः जग्धिः सर्वे
एवं वत्तभुजेः ल्युटि भोजनं वमुकभुजन्यु
भुज इत्यत्र ति भुज पीतिके चित्पठंति ततो
ल्युटि गुणे च जेमनं जमेक्त्त जमनं च लिपे
र्घञि लेपनामनेकार्थत्वेन भोजनार्थत्वात्तद
जिलेपः आङ्पूर्वात् हृ धातोः भोजनार्थत्वा
त्तद जू आहारः अदेः नौण चेत्य पत्र जयो
तिघस्मादेशः निघसः आदेः णप्रत्यये उ
पधा वृद्धौ न्यादः सह भोजनस्य ७ ॥ सौ
हित्यं तर्पणं तृप्तिः ॥ सुहितः तृप्तः तत्रा
वः सौहित्यं तृपेः ल्युट् क्तिनौ तर्पणं तृप्तिः
त्रीणि तृप्तेः ३ ॥ फेलको भुक्त समुज्झितं
एवं भुक्तं पश्चात्समुज्झितं संत्यक्तं तत्त फे
ला शब्द वाच्यं फेलति विशीर्यति पचाद्यच्
फेल गतौ कर्मणि वा गौरादि इ लइत्यकारे

फेला एव केलि फेलकः फेलिरण्यत्र इह शण्तरति
माधवी हेडुन्तस्य ३ ॥ कामं प्रकामं पर्या
प्तं निकामेष्टं यथेप्सितं ॥ प्रायेणस्वभावात्
क्रियाविशेषणान्येतानि काम्यतइति कर्म
णि जंतात्कर्मणि विकामं प्रकामं पर्याप्तं
चोपेक्तः पर्याप्तं र एवं वत्निकामं इषेः क्तः इष्टं
आप्तुमिष्टं इप्सितं स्थानतिक्रमो यथेप्सितं
षड् इष्टानतिक्रमस्य ६ ॥ गोपे गोपाल
गोसंख्य गोदुगाभीर वल्लवाः ॥ गाः पाति र
क्षति आतइति कः गोपः गोपालयति कर्म
ण्यण गोपालः गाः संचष्टे संख्योतिवासं
ख्यइतिकः गोसंख्यः गांदोग्धि सत्सूद्विषे
ति क्विप् एकाचइत्यादिना दस्य धः दादे
र्धातोः घः इति घत्वे जश्त्व चर्त्वे गोधुक् अहीनः
मूलविभुजादित्वात्को वा गोदुहः गोपगोदु
ह वल्लवाइति त्रिकांडशेषः आसमंतात्वामि
यं राति आतइति कः आसमंतात् अभिमुखेभी
रयति भीरयति आभीरः इति स्वामी वल्लते
वल्लसंवरणे वल्लः वरणे च जत्तयो गाद न्योव
पीति वः वल्लवः षड्गोपालस्य ६ ॥ गोम
हिष्यादिकं पादबंधनं ॥ गोमहिष्यादिकं
बध्यतइति कर्मणि ल्युट् पादे बंधनमस्य
बहुव्रीहिः अहिनावेष्टादिका अथवा हः
अहिना गोमहिष्यादिकं धनं यहनामिदं
यादवयहनो हि प्रथमं गोधनमभूदिति वाते
ति स्मृत्याद्युपः गवादियादवविन्नेबोपालि
तः एकं १ ॥ हौगवीचरे गोमान्गोमी ॥ ग
वामीश्वर इति अवादेशे गवीश्वरः बड्गवो यो

गां
मं
३३९
377

न्मत्रपि गोमान् पंचेत्योत्स्नातमित्येत्यादिना
गोमी निपातितः त्रीणि गोस्वामिनः ३ ॥ गो
कुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजः ॥ गवां कुलं स
मूहः गोकुलं गवां धनं समूहः गोशाला स्यादो
धनशाला संचवाची गोकुलं गोधन इति व्या
डिः व्रजः समूहः गोचरमेवं वेत्यादिना साधुः
हे गोसमूहस्य २ ॥ गव्याशितं गवीनं तत्क्षा
वो यत्राशिताः पुरा ॥ उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋ
षभो वृषभो वृषः अनड्वान्सौरभेयो गौः ॥ उ
क्षति सत्रादिना स्यिति शुचं सिंचति उक्षमेवं
नेवाङ्कलंकात् एषितनीतिकोनिन् उक्षा
हृति मंगलं करोति भद्र टि कल्याणे स्फायीति
रक् भद्रः बलं वर्धयति बलीवर्दः पृषोदरादिः
ऋषति गच्छति ऋषी गतौ ऋषेति अभिजित्व
तृहन्तौ ऋषिवृषिभ्यां कित्त्वेति अभक् ऋषभः
वृषभः वर्षति रुगुपधात्कः वृषः अनः श
कटं वहति अनसि वहेः क्विनस्य तच्चेति क्वि
पुंसमुडः वहेः संप्रसारणं च वत्वर तु डुह्मो
वोमु दा तद्भूत्वा सावनडुहे इति नुं अनड्वान
गोवादि हेः पिस्त्रियां वेत्याम् इअनडुही अनड्व
हीच सुरभेरपत्यमितच्छानि जढ इति ढकि सौ
रभेयः गच्छति गौः गमेर्डोदिलोपः सौरभेय
सादृश्ये च यादृगुमान् अन्वयेतरभेदो नाटतः
न वृषभस्य ९ ॥ उक्ष्णां संहतिरौक्षकं उक्ष्णां
संहतिः समूहः औक्षकं गोत्रोक्षोष्ट्रादिना वु
ञ् एकं वृषभसमूहस्य १ ॥ गव्या गोत्रा ग
वां ॥ गवां संहति हेट् खलगोरथात् इति यत
गव्या पञ्चेइनित्र कथ्यच इति त्र प्रत्ययो गोत्रा

हे गोसंघस्य १ ॥ वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके
॥ वत्सानां गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् वात्सकं ध
धेनूनां हेट् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् धैनुकं १
क्रमेणैकैकस्य १ ॥ महोक्षो महोक्षः स्या
त् ॥ महान्महाबलो वृषः महोक्षः अचतुरा
चेति अचतुरेत्यादिना साधुः महोक्षः ॥ वृ
द्धोक्षस्तु जरद्गवः ॥ जरन्वृद्धश्चासौ गौश्चे
ति गोरतद्धितलुकीति टच् जरद्गवः वृद्धश्चा
सावुक्षा चेति एवं वटच् हे वृद्धवृषभस्य १ ॥
उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः १
शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात् ॥ उत्पन्नोत्र एव
स्वभावः स्पष्ट बलीवर्दभावो जातोक्षः एवं व
त् ॥ दम्यवत्सतरौ समौ ॥ दमनार्हो दम्यः
योरुपधादिति यत् वत्सत्वं तनुत्वं वत्सोक्षा
त्यादिना ष्टरच् वत्सतरः तनुत्वं च वत्सस्य द्वि
तीयवयःस्पर्शः हे ईषद्बाल्यक्रान्तिं किंचित्स्थ
ष्टानामनास्य बलीवर्दभावस्य दम
दाहृतिख्यातस्य ॥ आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः ॥
वृषभस्यर्हतीत्यार्षभ्यः ऋषभोपानहो ञ्यः
षण्डताया योग्यो भविष्यत्षण्डः वत्सः आर्षभ्यः १
॥ षण्डो गोपतिरिट्चरः ॥ षणोति ददाति गा
में षण खण्डाने जमन्ताड्डः षण्डो मूर्धन्यादिः गवां
पतिः गोपतिः ईषणीत्रड् इषु इच्छायां भावे
संपदादित्वात्क्विप् इट् इषा इच्छया चरति ग
च्छति इट्चरः स्वेच्छाचारीत्यर्थः इत्वर इत्येके
इति तत्स्वामी षण्डं पद्मादिसंख्यातेषु स्यात्षण्डोऽ
पि तेषु मानितिमूर्धन्यादौ डान्ते मेदिनिः त्रीणि
षण्ड इति ख्यातस्य ३ ॥ स्कन्धदेशस्त्वस्य वहः ॥

गं
मं
३२८
३२४

वहतिकगमनेनगोचरसंचरेत्यादिनासाधुः
एकं २ ॥ सास्नातुगलकम्बलः ॥ सीतिस्य
पितिसहलम्बमानत्वात् घसस्त्वेसास्नासा
स्नेत्यादिनासाधुः गलस्यकम्बलोगलकम्ब
लः कम्बलोनागराजेस्यात्सास्नाप्रावरयोः
क्रिमाविति विश्वः एकंगवांगलेलम्बमान
स्यमांसचर्मखंडस्य २ ॥ स्यान्नस्तितस्तुन
स्योतः ॥ णसकौटिल्येक्तः नस्तःसंकृतोऽस्या
प्रातिपदिकाज्जातार्थ इति णिचुततःकर्मणि
क्तः नस्तितः यद्दानसेर्वाडलकात् इतिसंग्र
मीत्यादिनातत्र नस्तासाकृतास्यएवंवस्तोणि
चुतरेनात्क्तःनस्तितः नासिकायांसवाविद्ध
मानाधारीरावयवायत् नस्तनासिकायांयत्न
सिद्धेइतिनसादेशः नसाहृपादेनोसारज्जु
नयार्थतःस्योतःनस्योतः नस्तायान्वतःस्योतः
नस्योतइतिवाचस्पतिकः द्वेरज्जुस्यूतनासिक
स्य २ ॥ यंप्रसध्यस्त्वमहिपष्ठवाहः ॥ प्रष्ठ
वाड्युगपार्श्वगः ॥ प्रष्ठसप्रमानिनेवहतिव
हश्चेतिण्विः प्रष्ठवाड् प्रोष्ठः एवंरेफसहित
एकारं स्वभूत्वाहयःपेट्टुः स्वामीतेपंवसप्रष्ठे
वावषंवहतिइतिपष्ठवाड् षष्ठोरवादिवणो
लोपेनसाधुत्वमित्यन्ये रेफरहितमेवपकार
माह युग्यमेवसर्ववैदिकसंमतःपाहः युगा
स्यस्कंदकाष्ठस्य पार्श्वंगच्छतिगन्तोऽपिदृ
श्यतइतिगमेःडःयुगपार्श्वगः द्वेदमनार्थे
स्कंधेपार्श्वेचबद्धाभ्यस्यमानोक्षस्यवृषस्य २ ॥
युगादीनांतुवोढारोयुग्यप्रासंग्यशाकटाः
॥ युगस्यवोढातद्वहतीत्यर्थेतद्वहतिरथ

युगप्रासंगाख्यदितियत् युगपःहस्यानोटस
नार्थस्कंधेयच्यत्कोऽसमासन्यतेतन्त्रासंगःक
संज्ञिरुत् तद्वहतिएवंवत्तयत् प्रासंग्यः शा
कटंवहतिशकटाद्यणिशाकटः त्रयमेषांकैक
स्य २ ॥ खनतितेनतद्वोढास्येदंहालिकसै
रिकौ ॥ हलेनसीरेणचखनतितयोर्वोढा
तस्येदमित्यर्थेठञ्तेनदीव्यतेत्यादिनाठक् ह
लसीराट्ठकंहालिकःसैरिकः द्वेउक्तार्थेनाग्नी
२ ॥ धुर्वहेधुर्यधौरेयधुरीणाःसधुरंधराः ॥
धूर्वैतिरथलांगलादेःधुरंभारंवहतिएवंवहः
धुरोयत्ढकौधुर्यःधौरेयः खः सर्वधुरादिति
योगविभागात् खःसर्वधुरीणः धुरंधारयतिसं
ज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाखच्चवाचंयमपुरंदरे
तिचकारस्याउजस्सूसंयुगार्थत्वात् खच्चिधुरंध
रइतिन्यासः पंचरथलांगलवहनस्याश्वस्य
घाटेः ५ ॥ उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुराव
हे ॥ एकस्यैवरथस्यलांगलस्यवायोधुरंवहति
सएकधुरीणादिपदत्रयवाच्यः एकाचासौधु
श्चेतिएकधुराऽस्मैस्यादित्यादिनासमासांतःता
वहतीत्यर्थेएकधुरात्खेतिखःएकधुरीणःल
कृपत्येलुक्तद्धितलुकीतिटापोनिवृत्तौएक
धुरः ॥ सतुसर्वधुरीणःस्याद्योवैसर्वधुरावहः
॥ यःसर्वासांरथ्यादिसंबंधिनीधुरंवहतिससर्व
धुरीणः वैशब्दोऽवधारणे द्वेसर्वभारवहन
समर्थवृषभस्य २ ॥ माहेयीसौरभेयीगौरुस्रा
माताचशृंगिणी अर्जुन्यघ्न्यारोहिणीस्या
त् ॥ गोकस्त्रीसौरभेयीडुल्लामहीतिनिरुक्तं
महाः गोःअपत्यंस्त्रीभ्योढक्माहेयीमह्याते

गा॰
मं॰
३३८
289

एच्यते महदुक्षायां च जश्रेष्ठः महा महाया॰
पत्यं माहयोति स्वामी सौरभेयः उक्षः ततो॰
क्षुसौरभेयो गोः प्राग्युक्ता गोशब्दो मात्वशब्द॰
स्तु नामांतरमाह चर्यात् स्त्रीलिंगः वसतिवीर॰
मस्यां मस्या यो तिरश्च मे प्रमाणेनाव उत्तमा
ता प्राग्युक्ता मातरी गोजननन्यो हेडइति महः श्र
गयो मात्र श्रृंगिणीश्रजेनोवर्णयक्षः स्त्रिया
मजेनी नहन्यत इत्यघ्न्यात्यश्चेति यक्षरोहिणि
जायते प्रादुर्भवत्यः वर्णरोहिणी नवस्रो गा॰
व्याः ५ ॥ उत्तमा गोषु नैचिकी ॥ उत्तमा ष्ठ
मलक्षणवात उत्कृष्टानी चैश्चरति चरतीति
हक श्रय्यायानो भमात्रे टिलोपः नैचिकी नि॰
चिकं तच्छिवे हेमेइ इति रभसः तत्प्रशस्तमस्या
अस्तीति ज्योत्स्नेत्यादिना णिवा नैचिकी गौः
हत्तमा तु निचिकीति नाममाला मेत्ता एवेक॰
त्वाहरुआभावः पक्षे २ ॥ वर्णादिभेदात् संज्ञाः
स्युः शबलीधवलादयः ॥ वर्णादित्यादि
ना प्रमाणावयवभेदग्रहः शबलीधवल्यादि
यः संज्ञा नामानि स्युः शबली त्वचतो णिच्व
श्रयी ग्राद्य चिशवलेति स्मृतिः शबलीति श्रु
त्यपाहः धवली च शबली वत्प्रमाणभेदा॰
ह्रीढ्वा वामनेत्यादिप्रयोगः अवयवभेदात्
लम्बकर्णीवक्रश्रृंगीत्यादयः वामनेनमह॰
हस्थितः गोवर्णीशबलाइति टार्थ तप्रयोगः
पशाहः इत्युक्तं ॥ द्विहायनी द्विवर्षा गौः ॥
द्वेहायनेयवः प्रमाणमस्याः इत्याद्वीयस्या॰
हजोऽस्त्रिन्नवति नित्यमिति ल्डक द्विवर्षा हे २
॥ एकाब्दा त्वेकहायनी चतुरब्दा चतुर्हायनी

एवं त्र्यब्दा त्रिहायनी सर्वे एवं वत् हे २ ॥ उ॰
च्यन्ते कामयन्ते वृषैः ॥ वशा वन्ध्योऽश्चत्यप॰
वशा वभाति प्रसूतिं वध्याग्र द्याधित्वात्वय॰
वृ उपधालोपाभावश्च द्वे वंध्यायां गवाः २॥
अवतोका स्रवद्गर्भा ॥ अवगलितं तोकमप॰
त्यं यस्याः २ ॥ अथ संधिनी आक्रांता वृष
भेण ॥ औचित्याद्धृतमती वृषभेणाक्रां॰
तानिष्पादितमैथुना सा गर्भेण संधानं सं॰
धातयोगात् संधिनी २ ॥ अथ वेहद्गर्भो॰
पघातिनी ॥ अन्त्यतो हष्योपगमा अस्या॰
गर्भपातः स्यात् सा वेहत् वेहत्ति गर्भं नाशयत्
वेहत्वेहत् इति क्विपि निपातनात् इति
त्व माधवी हे अन्त्यतावपि हष्योपगमाद्यस्या
गर्भपातः स्यात्तस्याः २ ॥ काल्योपसर्या
प्रजने ॥ प्रजनने प्रथमगर्भग्रहणे का॰
ल्याप्रकाला औचित्याहृत्तयोगानेतरप्रा॰
प्राः कालीस्यादिति कालायात् अरणमती
या वृषभेणोपसरणीया सोपसर्या उपस॰
र्या काल्या प्रजनहिति यहैत्त निपातः ॥ प्र
ष्ठौही बालगर्भिणी ॥ सा बाला सती गर्भि॰
णी प्रथमगर्भेत्यर्थः प्रष्ठेऽग्रे पवहति वहु॰
श्चेति खिः वाह इति ऊठ्प्रवाह इत्यद्व पत्ये॰
धतीति हृद्धिः प्रष्ठौही पंचमषष्टवावर्षेव॰
हति पष्ठेन वृषभं वहतीति वा पष्ठौही ए॰
होही च पष्टवाडिति पष्टो दरादिः प्रष्टवाह॰
वमेपष्ठौही चमेवेदाश्रेचमे ॥ पष्ठौही द॰
ति ण त्या हो वेदे कल्पे च केवलः पकारप॰

वेत्यभिधाः ॥ स्यादचंडी तु सुकरा ॥ श
स्याः सुखेन बंधनादि क्रियते सा अचंडी शं
पनेत्यर्थः सुखं करोति जनयति सुकरा
द्वे सुशीलायागोः २ ॥ बहुसूतिः परेष्टुका
॥ बहुसूतिः प्रसवः बहुसूतिः परिमिति
इष्टे बोडुलकात्तुः किंतु पुत्रेय परेष्टुः स्वार्थे
कन् परेष्टुका द्वे बहुप्रसूतायागोः २ ॥
चिरसूता वष्कयिणी ॥ चिरं बहुकालं प्रसू
ता चिरसूता वष्कति परिक्रामति वष्कयः चिर
कालीनो वत्सः औणादिकोयन् तद्योगाद्व
ष्कयिणी एवं वहादित्वाण्णत्वं वष्कयस्यैकहा
यनो वत्स इति शाकटायनः वष्कयेन नीय
ते संपदादित्वात् क्विप् ततः सर्वतः क्विन्नर्थो
हिति ङीष् वष्कयणीति सुभूत्याद्ययः अग्र
मेव बहुसंमतः पाठः द्वे चिरप्रसूतायागोः
२ ॥ धेनुः स्यान्नवसूतिका ॥ धयंत्येनां धे
न्वादयश्चेति नुप्रत्ययो निपातितः नवमचि
रं सूता प्रसूता नवसूतिका स्वार्थे कन् नव
प्रसूतायागोः ॥ सुव्रता सुखसंदोह्या ॥ सु
खेन संदोह्यते शोभितं डहि [illegible] वेति पदे
शान्त सुखसंदोह्या ॥ पीनोध्नी पीवरस्तनी
॥ पीनं स्थूलमूधो यस्याः पीनोध्नी ऊधसोऽन
ङ् बहुव्रीहेरूधसो ङीष् पीवरः स्थूलः स्तनो
यस्याः स्वांगाच्चोपसर्जनादिति ङीष् पीवर
स्तनी द्वे स्थूलोधसोगोः २ ॥ द्रोणक्षीरा द्रो
णदुग्धा ॥ द्रोणमानभेदः तत्परिमितं क्षीर
मस्याः एवं द्रोणपरिमितं दुग्धं दोग्धि वा इति

दुग्धः कप्रश्चेति कप् वश्चोत्तरादेशः द्रोणदु
धा द्वे द्रोणपरिमितदुग्धदावत्याः २ ॥
धेनुष्या बंधके स्थिता ॥ गोमीहि पीतादुग्धबं
धके स्थिता धेनुष्या संज्ञायामिति साधुः ॥ स
मांसमीना साया एव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ या
प्रत्यब्दं प्रसूयते सा समांसमीना वर्षे वर्षे विजायते
प्रसूयत इत्यर्थे समां समां विजायते इति खः
एवं पदे सुपोलुग्वाच्यः इति भाषावृत्तिः ॥ ऊ
धस्तु क्लीबमापीनं ॥ वहति पयोऽनेन संप्र
सारणं चेत्यूहं ज्ञे वहेर्धो दीर्घश्चेत्यसुन् दी
र्घश्च ऊधः ओप्यायीह डीकः श्राद एवं स्याध्य
नेवेति पीभावः ओहितश्चेति निष्ठानत्वे आ
पीनं द्वे आप्यानमिति ख्यातस्य २ ॥ समौ शि
वकीलकौ ॥ स्यति गात्रकंडूं शिवः सर्वनि
घृष्वरिषलषशिवपद्मप्रहेष्वाने चेति व
न् प्रत्ययांतो निपातितः कील्यते बध्यतेऽत्र
कीलबंधे घञ् स्वार्थे कन् कीलकः द्वे गो
गवादि गात्रकंडूयनार्थे निखातस्य काष्ठस्य
खुंट इति ख्यातस्य २ ॥ न पुंसि दाम संदाने
॥ द्यति खंडयति बहिर्निर्गमं दीयते बध्यते
नेन वा आतो मनिन् दाम स्त्रियां मन इति ङीप्
प्रतिषेधः दाम दामनी दामानि पक्षे डाबुभा
भ्यामिति डापि दामा दामे दामा इति संदानं दा
न संयमनार्थः सन्दीयते बध्यतेऽनेन संदा
नं द्वे पाशनिरिति ख्यातस्य २ ॥ पशुरज्जुस्तु
दामनी ॥ पशूनां रज्जुः दाम्नैव दामनी प्रज्ञा
दित्वात् अण् अन् इति प्रकृतिभावः डिङ्गच्छाणानि
त्यादिना ङीपू नित्यं संज्ञाछंदसोर्ङीप् इति तत्त्वा

ग॰
मं॰
३३९

मो कविद्धेधनीतिपादइतितत्सम्भूतिः वस्ता
नोयोपालीकोलेहीमनोपाशपाशितेतितिश
योगः द्वैवत्सचोटकादिवरणपाणस्य २ ॥
वैशाखमंथमंथानमंथनोमंथदंडके ॥ वि
शाखास्तत्रातं करणत्वविशाखासप्रयोजन
मस्यविशाखोपाध्यामंथदंडयोरित्यणवैशा
खः मथ्यतेनेनमथः पुंसीतिघः घञ्वामंथवि
लोडनेपचमंकिरित्यचइदेतोमंथइत्यनेनानः
मंथेःश्वानचिमंथानइतिस्वामी पथिमथिम
थिन् इतीत्वर्जनामस्थानेइत्यत्वंथोः थइ
त्यादेशः दीर्घत्वंमंथानः मंथनेमंथः मंथार्थो
दंडोमंथदंडः ततः कन् मंथदंडकः पंचमं
थदंडस्य ५ ॥ कुठरोदंडविष्कंभः ॥ कुठति
गतिप्रतिघातिकुठरोतिप्रतीघातेकुठस्तो
त्वरप्रत्ययः कुठरः दंडेविष्कंभातिविधारय
तिकर्मण्यणदंडविष्कंभः स्मृर्धन्यमध्यःस्वे
स्तंभा दावाकर्षणार्थेरज्वामंथदंडोयत्रबं
ध्यतेतस्य ॥ मंथनीगर्गरीसमे ॥ मथ्यते
स्यांमंथनीत्युट् गर्गेतिशब्दायतेगरतइति
कः गौरादिः गर्गरी द्वेमथ्यमानदध्याधारपा
त्रस्य २ ॥ उष्ट्रेक्रमेलकमयमहांगाः ॥ उ
ष्यतेदह्यतेमरावितिउषिमषिकिदितिष्ट्रन्
उष्ट्रः क्रामतिक्रमःकादित्वात्कः पलंकमाणंम
इतितत्सम्भूतिः क्रमेवीडुलकादेलच् प्रत्यय
इतिमाधवीमयति मयगतौपचाद्यच् मयः
महांत्यंगान्यस्यमहांगाः चत्वारिउष्ट्रस्य ४ ॥
करभः शिशौ ॥ प्रकरणादुष्ट्रस्यशिशुः कर
भः किरतिक्षिपतिग्रीवांकृशृशलिवार्हिभ्योभ

चूकरभः रभतेउत्सुतिरभेपचाद्यच् कंशि
रोरभमस्यशिशुकरभः इत्यन्ये एकं २ ॥
करभाःस्युः शृंखलकादारवैःपादबंधनैः
॥ करभाणांपादेषुपलायनाभावायदारु
मयापाशाग्राममंजतेतैः शृंखलाद्रूपेक
येताःशृंखलमस्यबंधनंकरभइतिकन्
शृंखलकाः एकं १ ॥ अजाछागी ॥ अ
जतिगच्छतिप्रायेणोन्नतप्रदेशांपचाद्यच्
टाप् अजा अजाद्यदंतइतिनिर्देशान्नवीभा
वः ॥ पत्रादिकंछ्यतिछोछेदनेच्छाप्रख
डिभ्योगकुछागः जातेरितिङीषछागी द्वे
अजायाः २ ॥ तभच्छागवस्तच्छगलका
अजः ॥ तभ्नोतिपचाद्यच्चुराभस्तभहिंसा
यांइत्युपधात्कः तभइतितत्सर्वस्वंगधवस्त
अर्दनेचुरादावचुवस्तःछ्यायतेछिद्यतेसौ
छोगच्छरूक्षछेतिछगलः अजउक्तोपव
पंचच्छागस्य ५ ॥ मेढ्रोरभ्रोरणोर्णाय
मेषवृष्णयएडकः ॥ मेहतिमिहसेचने
ष्ट्रन्मेढ्रः उन्नतिशाम्यति अमेरन्तेभ्योपो
तिडःनैरुक्तःरकारःउरभ्रःरणतिरणगतौ
अनेन्नछ्येतिकुनदउत्वादेशः रपरत्वेउरणः
ऊर्णामेषलोमतद्योगात्तऊर्णायुःशुन्
ऊर्णायुः मिषतिस्पर्धतेमिषस्पर्धायांपचा
द्यच् मेषः वर्षतिसिंचतिवृषसेचनेस्ताणिवे
णिवृषिणिमसिवृषिणिभ्यइतिनिः वृष्णाभावश्च
निपात्यतेवृष्णिः इलाभ्रुत्विपतिइलस्वमो
त्वेपणयोः अविडुलयोरेकत्वमरणात्पडः

दा॰
म॰
३३३
332

अतःकन्यएडकः स्त्रियामेडका समविडुति
ख्यातस्य ७ ॥ उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौर
भ्रकाजकं चक्रीवन्तस्तुवालेयारासभागर्द
भाः खराः ॥ उष्ट्राणांउरभ्राणांअजानांवृं
दे समूहे यथाक्रमं गोत्रोक्षेत्यादिनावुञ् औ
ष्ट्रकंएवंऔरभ्रकंआजकंच तैलादिवक्रश्र
मणावनुभ्रमणान्तमतुप् आसन्दीवदष्ठीव
च्चक्रीवदित्यादिनासाधुः चक्रीवान् ततोब
हुवचने बलये उपहारायसंहितोबालेयः २
हतस्थानिम्नइतिटक् फलिरूपयेत्यादिना
फञ्वारासेति उष्ट्रैःशब्दे क्रवेतिदूषभवृद्ध
भच्चरासभः नेर्देगर्दशब्देक्रमदृशलिंगर्दि
त्यभचुगर्दभः खेसुखेविवरंस्तिखरः आ
नइतिकः पंचखरस्य ५ ॥ वैदेहिकः सार्थ
वाहः ॥ विदेहाल्लोमुनिः तस्मातेववा
णिज्याथासमतइतिष्मादिभ्यश्चेतिवुञ्
वैदेहिकः सार्थान्समाधनान्वहतिदेशान्तरे
प्रापयति वाणिज्योपजीवनसंघंवहतिकर्म
णणुसार्थवाहः ॥ नैगमोवाणिजोवणि
क्पण्याजीवोह्यापणिकः क्रयविक्रयिकः
श्चसः ॥ निगमोवणिक्पथः पत्तनंतत्रभ
वःततोजातोवानैगमः निगमोवाणिजेषु
योमितिविश्वः नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजो
रितिचपण्यतेपणतेविज्याहेश्चवइतिइप्रत्य
यः स्वार्थेस्वः वाणिक्प्रज्ञाद्यणिवाणिजः
पण्येनविक्रययद्रव्येणजीवतिकः पण्याजी
वः आपणः क्रयविक्रयव्यवहारः तद्योगाद
तइतिठन्आपणिकः क्रयविक्रयाभ्यांजी
वति क्रयविक्रयाद्ठन् क्रयविक्रयकः अ

हौवणिजः ६ ॥ विक्रेतास्याद्विक्रयिकः क्रायि
कः क्रयिकः समौ ॥ विक्रेतात्रतेतः विक्रये
णजीवति वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्नित्यत्रसंख्यातवि
ग्रहीतयोरपीष्टयोष्टन् विक्रयिकः द्वेविक्रे
तुः २ ॥ क्रेति ॥ क्रीणातीतिण्वुल् क्रायकः एवं
वत्तविक्रयिकवत् क्रयिकाद्वेक्रेतुः २ ॥ वाणि
ज्यंतुवणिज्याच ॥ वणिजांकर्मब्राह्मणादि
त्वात्ष्यञ्वाणिज्यं हृतवणिजोभावेचेतियः व
णिज्या द्वे २ ॥ मूल्यंवस्नोप्यवक्रयः ॥ प
ण्टनीनापुत्यत्तिकारणंहिरण्यंमूल्यंमूलेना
नाम्यंसमानिमिवनीयंनोवयइत्यादिनायत्
मूल्यंप्राप्तिहेतुत्वेचवस्नत्वत्र वसतेर्वाधिव
स्निधाएप्रोनः वस्नः अवक्रीयतेऽनेनपरव
अवक्रयः त्रीणिमूल्यस्य ३ ॥ नीवीपरिप
णोमूलधनं ॥ निपूर्वाद्व्येजोनिवीचेतिडिः
क्षमलोपहलोपः नेर्दीर्घः नीविः कटिकाव
दितिणेपूनीवी परिपण्यतेव्यवहारार्थंप्रकल्प
तेपरिपणः उमोतिघः मूलधनंसुगमं ॥
त्रीणिमूलधनस्य ३ ॥ लाभोधिकंफले
॥ मूलधनविक्रयादिहाधिकंलभ्यतेसला
भः कर्मणिघञ्लाभः फलेलाभः फलेजा
तीफलेसस्मात्मूल्यवद्धिलाभयोरितिमेदि
निः ॥ परीदानंपरीवर्तौनैमेयनियमावा
पि ॥ परिवर्तेनादानेक्वचित्प्रतिदानमिति
पाठः परिवर्तनेपरीवर्तः उपसर्गस्येत्या
दिनादीर्घः इमिज्ञोमेआयेअवायतइयनीने
णः प्रज्ञाद्यणिनैमेयः चत्वारिपरिवर्तस्य ४
॥ भ्रमाउपनिधिर्न्यासः ॥ उपसमीपेनिधीय

तेउपसर्गेहत्यादिनाकिः उपनिधिः न्यस्यतेनिक्षि
तेकर्मणिघञ् न्यासः द्वेनिक्षेपस्य २ ॥ प्रतिदा
नंतदर्पणं ॥ तस्यन्यासस्यार्पणंसमर्पणंप्रति
एवोदद्दातिर्नामार्थः प्रतीपंदानंप्रतिदानं ॥
क्रयेप्रसारितंक्रय्यंक्रेयंक्रीतव्यमात्रके ॥ अ
योस्यभवत्वितियत्तद्धट्टेप्रसारितंवस्त्रादि
क्रय्यंअचोयतक्रय्यस्तदर्थेइत्यादेशः १ क्रे
यमिति यत्तकेनापिप्रसारितंयद्दव्यंक्रेतव्य
मात्रंतत्क्रेयं ॥ विक्रेयंपणितव्यंपण्यंक्रे
य्यादयस्त्रिषु ॥ विपूर्वात्क्रीञोयतविक्रेयंप
णव्यवहारेतव्यत्तव्ययोः पणितव्यं अवद्यपण्य
त्यादिनायतिपण्यं त्रीणिविक्रेयद्रव्यस्य ३ ॥
क्रय्येतिसुगमं ॥ क्लीबेसत्यापनंसत्यंकारः
सत्याकृतिःस्त्रियां ॥ अवश्यंमयेदंक्रेतव्यमि
तिसत्यस्यकरणंसत्यापनंवणिगादिमध्यमंस
त्यापनेसत्यापनेतिण्यंतात्ल्युट्सत्यापनाम
त्याकृतिरितिस्त्रीकांडेबोपालितः सत्यस्यक
रणंकारंसत्यागदस्येतिङेसत्यंकारः सत्यस्य
कृतिःसत्यादशपथ्यइतिडाचूसत्याकृतिः ॥
त्रीणिसत्यमितिवचनरूपायाःक्रियायाः ३
॥ विपणोविक्रयःस्या ॥ विपणंविपणः पं
तात्ल्युटचविक्रयः २ ॥ संख्याःसंख्येयेद्या
दशत्रिषु ॥ आदशेतिदशशब्दात्प्रभृतिपर्यंतंअ
ष्टादशयावत् संख्याएकाधिकाःसंख्येयेद्र
व्येवर्त्तंते द्विवचनेनसहसामानाधि क
रण्येनैवनासांद्वित्वितित्यर्थः यथाएकोविप्रःद्वौ
विप्रावितिनत्वेवमपि करणेनद्वित्रिरितिन
त्वेकोविप्रस्यदशविप्राणामित्यादिअदशेति

आदृःमर्यादाभिविध्योरितिसमासः अनशब्दनपुं
सकादन्यवस्यामितिपात्विकः ॥ विंशत्याद्या
:सदैकत्वेसर्वाःसंख्येयसंख्ययोः ॥ विंशत्या
द्याःसर्वाएवसंख्याःसंख्येयेसंख्यायांचनित्यमे
कवचनांतावर्त्तंतेयथाविंशतिर्गावः विंशति
र्गवामिति ॥ संख्यार्थेद्विबहुत्वेस्तः ॥ यदा
तुभेदविवक्षायांसंख्यातत्रस्यार्थेऽभिधेयेविंश
त्यादयोवर्त्ततेतदासामानाधिकरण्याभावे
पिगवांविंशतीगवांविंशतयइति ॥ तासुचा
नवतेःस्त्रियः ॥ तासुविंशत्यादिसंख्यासुआ
नवतेरभिव्याप्यभिन्नलिंगेनापिसामानाधिक
रण्येस्त्रियःस्त्रीलिंगायथा विंशत्याचकपैःक्री
तंविंशतिः कुंडलानीतिविंशतिश्रुतिरष्टाविं
शतियावत् एकविंशतिश्रुतिः अष्टात्रिंशति
यावत् एवंचपंक्तिविंशतीत्यादिनासाधुःवे
॥ पंक्तिःशतसहस्रादिक्रमाद्दशगुणोत्तरं ॥
पंक्तिर्दशसंख्याद्वौपंचतौपंक्तिःपंक्तिविंशति
त्रिंशदित्यादिनासाधुः पंक्तिर्दशात्वरछेदोद
शसंख्यावलीष्वपिइतिविश्वः ॥ अतःप्रभृ
तिदशगुणोत्तरं क्रमेणशतसहस्रादिविज्ञेयं
दशसंख्यादशगुणाशतंसंख्यास्यात् शतदश
गुणासहस्रंसंख्यास्यात् तत्सहस्रंदशगुण
मयुतं तद्दशगुणंलक्षं तद्दशगुणंनियुतं
तद्दशगुणंकोटिः सादशगुणार्बुदं तद्दशगुणं
खर्वं तद्दशगुणंनिखर्वं तद्दशगुणंपद्मं तद्दश
गुणंमहापद्मं तद्दशगुणंशंकुः सादशगुणाःसमु
द्रः तद्दशगुणमंत्यं तद्दशगुणंमध्यं तद्दश
गुणंपरार्धं तद्दशगुणमनंतं तद्दशगुणंसंख्यं।

गं
मं

333
333/1

ततविंशतिसंख्यानमतःपरमसंख्येमिति ॥
योतवंडुवयंपाय्यमितिमानार्थकेत्रये ॥ मीयते
परिच्छिद्यतेऽनेनमानंतत्रयोतवादित्रयंमाना
र्थकंमानशब्दवाच्यं कमित्रयाणि वडलववचनां
तान्येवैवसर्वाणिनितित्तव योतुःशोधने तल्ये
तयातस्येदं योतवंडुःद्रवः तद्धिकारोङ्गोच्ये
डुद्रुतौमानेवयइतिवयःडुवयंपीयतेऽनेनेति
पाय्यं पाय्यसान्नाय्येत्यादिनासाधुः द्वौढशब्दा
पतेयथाकथंचिडनेयाः मानस्यचत्वारि ४ ॥
मानप्रकारमाह ॥ मानेतुलांगुलिःप्रस्थैः गु
ञ्जाःपंचाद्यमाषकाः ॥ तेषोडशाक्षःकर्षोस्त्री
पलंकर्षचतुष्टयं सुवर्णविस्तौहेम्नोऽक्षे कुरुवि
स्तस्तत्पले ॥ तन्मानस्त्रिधाः तुलांगुलिः
प्रस्थभेदाद्भवति तुलाग्रहणेनोन्मानमुपलक्ष्य
ते अंगुल्याहस्तादिप्रस्थेनद्रोणाढकादि गुंजा
इति पंचगुंजाः कृष्णलाःआद्यःप्रथमःमाषोऽथ
त्वात् जबफूघबषमषेतिमूर्धन्योतेषुपठ्यते ।
ततोवज्ञततःकः माषकोमूर्धन्यमध्यः आद्य
त्वंचदशकृष्णलापेक्षयोक्तं तेइति तेमाषकाः
षोडशमंतोऽक्षःस्यात्सचप्राग्जकः कर्षतिमा
षकादयिकंअक्षकर्षः द्वे पेति ॥ कर्षचतु
ष्कंपलंस्यात् पलगतोपचाद्यचु स्त्रिति ॥ हे
म्नोक्षेकर्षेसुवर्णमस्त्यसत्रशेआद्यचुसुवर्णः
हृदत्तसुवर्णस्वर्णविस्तयोरितिस्त्रीवमाह ॥
विस्यते उत्सृज्यते विसउत्सर्गेबाङुलकात् हे
मोत्पादिनातःविस्तःद्वे ह्मिति ॥ तन्मद्भेम्नःप
लेकरौकुरुदेशेविस्तः कुरुविस्तः ॥ तुलावि
शंपलशितंभारःस्याद्विंशतिस्तुलाः आचितो

दशभाराःस्युः शाकटोभारआचितः कार्षापणः
कार्षिकःस्यात्कार्षिकेताम्रिकेपणः ॥ यस्यक
स्यचिदृव्यस्यपलशतंतुलातुलउन्माने चुरादि
णिचोनित्यत्वाद्दिगुपधेतिकःटापितुलातोल्यते
ऽनयाचितौनाञ्जचकारस्यानुकूसमुच्चयार्थत्वात्
तुवात्तुलेतिनिर्देशाद्वा भेति विंशत्यातुलाभि
र्भारःस्यात्करणेघञ्अपिभरःभारः भारःसङ्ख्
ह्वद्वित्तयेःपलानामपिवीवधइत्यजयः आद्येति
॥ दशभाराःआचितःस्युः आचितशब्दवाच्याइत्य
र्थः भारैर्दशभिराचितइतिरत्नकोषः शेति शा
कटेननेयोवाह्योभारःसशाकटःशेषेणसचाचि
तोभारः सामानाधिकरण्यात्पुंस्त्वं कार्षेति सु
वर्णताम्रादेःशाणीयःपंचकृष्णलोमाषः सरज
तस्यद्विकृष्णलः तथाचमनुः द्वेकृष्णलेसमधृ
ते विज्ञेयोरूप्यमाषकइति द्वेहशेःषोडशमाष
कैःयोरजतकर्षः उत्कृष्टःआपणोव्यवहारः
कर्षापणयः अन्येषामपीतितीर्थेः कार्षापणः
कर्षकृतत्वात्कर्षस्याद्येअध्यात्मादित्वाट्ठञ्का
र्षिकः पुराणःस्यात्कार्षिक पुराणःकार्षापण
मितिबोपालितः पुराणश्चतस्यपर्यायःआढ्य
व्यवहारेणरजतकृष्णलयोःद्विदशावेडकाम्रू
ल्यंद्वात्रिंशत्ताच कृष्णलाभेरजतकर्षउच्यतेत
न्मूल्यंषोडशकपर्दकपणः तत्रैवचलोकैःपु
राणकर्षापणोकथ्यते द्वे नेति ॥ ताम्रकृत
त्वात्ताम्रस्यायंताम्रिकः एवंवत्तरज पंचकृष्ण
लकावइताम्रकार्षिकंपणःस्यात्सचप्राग्ज्ञः
आहव्यवहारेणहिपंचगुंजात्मकमाषकसंख्या
ताम्रपणस्याशीतिवराटकामूल्यंलोकेदृष्टचा
रात्कार्षपणोपणाव्यपदेशोमूल्यपवपणते ।

गं
नं
३३४
334

नेनेतिद्यः निल्यापणाइतिचपणाः ॥ अस्त्रियामा
ढकद्रोणौखारीवाहोनिकुंचकः कुडवः प्रस्थइ
त्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥ तुलामानमु
क्तं अंगुलिमानंचहस्तादिर्नृवर्गेउक्तं प्रस्थमानं
त्वाह चतुर्गुणसर्वत्रौमानमाढकं अवयवविव
क्षायामाढकीत्यपि आढौकतेआढकः एषोह
द्रोणउक्तः खनेर्ख्याटयश्चेतिक्लिन्ननकार
स्यारत्वंचनिपात्यते खारिः कटिकागादिति डीषि
खारीकूटेः कपन्कूटकंकुडवइतिचपाठः चतु
राढकोद्रोणः षोडशद्रोणाखारी विंशतिद्रोणा
:कुंभः दशकुंभोवाहइतिस्वामी अन्येतुखारी
पादोमानी मानीपादोहनिकुंचकः सचप्रसृति
इतिख्यातं इतिशाह्वेनाद्यर्थेनमानीभविकाप्र
वर्तिकाग्रहः पृथगितिप्रत्येकंभेदेनपरिमाणा
र्थकाइत्यर्थः प्रवर्तिकाचखारीपंचकं ॥ नउ
क्तंगणितपादेषु ॥ वाहोविंशतिखारीभिर्भवि
कापादनेनतु प्रवर्तः पंचखारीभिः शमयामा
नेप्रकीर्तिताः निकुंचपादस्तुर्याशः पादपादा
वशेषितं मानीद्रोणाढकप्रस्थकुडवेषुतथा
भवेदिति येतुमानार्थाः ॥ कुडवादयः ॥
पलंप्रकुंचकमुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयं चत्वा
रः कुडवाः प्रस्थस्तुतैः प्रस्थैस्तथाढकं अष्टाढ
कोभवेद्द्रोणोद्विद्रोणाः शूर्पउच्यते सार्धशूर्पो
भवेत्खारीद्विशूर्पोद्रोणउच्यते तामेवभार
जातीयाद्वाहोभारचतुष्टयं शुष्कमेवेषिदंमा
नंहिगुणांवाहकेषुतु ॥ ततःहेशभेदात्संख्या
ख्याघात्वमितिस्वभूत्पादयः ॥ पादस्तुरीयो
भागः स्यात् ॥ पदरजेत्यादिनाघञ्पादः चे
शास्तुरीयइत्यपपाठः ॥ अंशभागौतुवण्टकः

॥ अमतिगच्छति अंशिरमेःशन् अंशइति
जिनेंद्रः तालव्यांतः भज्यतेसेव्यतेकर्मणिघ
ञ्भागः वटिविभाजने हलादिभ्योघ
ञेनाद्यास्वार्थेकन्वाण्टकः त्रीणिभागा
स्य ३ ॥ द्रव्यंवित्तंस्वापतेयंरिक्थमृक्थंध
नंवसु हिरण्यंद्रविणंद्युम्नमर्थरैविभवाअ
पि ॥ द्रवतिशब्दोअर्थवत्वात द्रव्यंचभव्यमि
तिनिपातनात्साधु द्रव्यंविद्यतेइति वित्तो
भोगप्रत्यययोरितिनिपातनात्तनत्वाभावः
स्वपतेर्धनपतेर्भावःप्रकारकंपथ्यतिथ्यो
त्यादिनाढञ्स्वापतेयं रिच्यतेविभज्यतेवि
रिच्विरेचने वमिकामिशीलादिनाथक्
रिक्थंऋच्यते वित्तनीवाडलकादयाहि
हृषिभ्यः थनः चस्यकत्वंऋक्थं धनतेबोड
लकात्कन् धनधान्येचिवाधने वसतीत्य
स्मिन्हेडच्यते आख्यायतेवा पद्यमिवसीत्या
दिनाउः वसु जिहीतेभावंवंतेओहाङ्गतौ
होहिवेतिअन्यप्रत्ययः हिरादेशश्च हिरण्यं
द्रवतिद्रुगतौद्रुदक्षिभ्यामिनच्द्रविणंदि
वेश्रृत्यंस्नायतिरूपीतिकः द्युम्नंअर्थ्यतेअर्थः
कर्मणिघञ्रातिरुत्वंरातेःडैरैःएकारांतः
राःपुमान् स्त्रीचराह्वयोर्विभवेस्वर्णेइतिक
द्रः विभवतिप्रभवतिअनेनऋदोरप्विभ
वः त्रयोदशसामान्येनधनस्य १३ ॥ स्या
त्कोषश्चहिरण्यंचहेमरूप्येकृताकृते ॥ कु
यतेशह्वायते कुङ्शब्देवाडलकात्षःकोषः
कुष्यतेनिष्कुष्यते आकुष्यते स्थानेभ्यःकर्म
णिघञ्वाहिरण्यमुक्तमेवकृताकृतेचजि

रा. मं.

३३४

हितावहितेकोषादिद्वयवाच्ये तालव्यमूर्धन्या
द्येतेऽत्यनेनतरंकोषविषदोवेतिषभेदः ॥ ता
र्क्ष्यंयदन्यतत्र्क्ष्यं ॥ तार्क्ष्यंहेमरूप्याभ्यांया
दन्यत्ताक्ष्र्यादितैजसद्रव्यादिकंतत्र कुप्यंगोप
नीयंस्यातवराजसद्रव्येत्यादिनासाधु ॥ रूप्यंत
द्द्वयमाहतं ॥ तयोःकुप्याकुप्ययोःद्वयंआह
तमस्यःपुत्तघादिरूपंमूल्यापयितेनिर्वोत
कयाताडितेरूप्यशाद्ववाच्यमित्यर्थः रूपादा
हतप्रशंसयोर्यत ॥ गारुत्मतंमरकतम
श्मगर्भोहरिन्मणिः ॥ गारुत्मतोगरुडाज्जाते
गारुत्मतंमरकंतरंत्वनेनग्रन्थेषुपीतिडः
मरकतं अश्मनोगर्भोयोनिःअश्मगर्भोहरिद्व
र्णोमणिःहरिन्मणिः चत्वारिमरकतमणेः
४ ॥ शोणरत्नंलोहितकंपद्मरागः ॥ शो
णंचतद्रत्नंचेतिशोणरत्नं लोहितमेवलो
हितात्स्वार्थेविनिकन्लोहितकं पद्मराग
इवरागोलौहित्यमस्यपद्मरागपमानेत्यादि
नासमासोत्तरपदलोपो पद्मरागः पद्मम
कोकनदं त्रीणिपद्मरागस्य ३ ॥ अथमौ
क्तिकंमुक्ता ॥ प्रागुक्तयामुक्तामुक्तैवमौ
क्तिकं विनयादिभ्यष्ठक् स्वार्थिकाः प्रकृतितो
लिंगवचनान्यतिवर्तन्तेपीतिक्लीवत्वं द्वे २
॥ अथविद्रुमःपुंसिप्रवालंपुंनपुंसकं ॥
विशिष्टोद्रुमःविद्रुमःविद्रुवद्रत्नद्रुमोवा
प्रवलतेज्वलतिकर्मतेभ्योणःप्रवालः द्वेप्र
वालस्य २ ॥ रत्नंमणिर्द्वयोरश्मजातौमुक्ता
दिकेपिच ॥ रतितनोतिकर्मणिणरतिता
नेएघोदरादित्वात्तकारस्याकारलोपः रत्नंम

णिशब्दार्थःनतः३:मणिः ३योषिमणिश्च अश्म
जातौरत्नजातीयमरकतपद्मरागमुक्तादिकेर
त्वादिनाप्रयोगः रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपीत्यनेका
र्थेवत्यते यथा अश्वरत्नंगजरत्नमित्यादि ॥
स्वर्णंसुवर्णंकनकंहिरण्यंहेमहाटकं ॥ तपनी
यंशातकौम्भंगांगेयंभर्मकर्बुरं ॥ चामीकरंजात
रूपंमहारजतकांचने ॥ रुक्मंकार्तस्वरंजाम्बून
दमष्टापदोस्त्रियां ॥ सुष्ठुअर्णोतिस्वर्णंतिप्रा
प्नोतिदीप्तिं अरणागतोपचाराच्च शोभनवर्णोऽ
लमस्येतिनैरुक्तेसकारलोपेस्वर्णं इकंयोतेव
वधानेत्याद्गिलवयोरितिहोधियत्नेऽर्थवादय
इतिवहकारेसुवर्णं शोभनोवर्णःअस्यवानेरु
क्तेवकारवर्द्धत्यन्येकनतिदीप्यतेकनीदीप्तौ कृ
ञादिभ्योवुन्कनकं हिरण्यमुक्तमेव हिनोति
म्रियते हिमसृज्यणंमनिन्हेमभर्महत्तिदीप्य
तेहटदीप्तौण्वुल्हाटकं उपधूपसन्तापेल्यु
ट् उपनेदाहमर्हतीतिउपनीयं शातकुंभपर्वते
भवंशातकुम्भं अणुशातिकादित्वाउभयपदवृ
द्धिःशातकौम्भमपीतिस्वामी गंगायाभवंछ्भा
दित्वात्ढकिगांगेयं यदग्निनागंगायांबीजंगंगा
यांसंक्रामितंतेनसाकुमारस्तनवत्तीतदुल्वंच
सुवर्णमभूदिति ॥ येनगर्भ … वेगंगापाव
काहीतेजसे तदुल्वंपर्वतःस्ताहिरण्यसमप
द्यत इतिवायुपुराणं करतिनैजसमध्येदृप्य
ति कर्वखर्वगर्वदर्पेमकुरादयश्चेतिनिपात
नात्साधुःकर्बुरं कर्बुरंकृष्णमध्यंहीत्येमध्यम
पीतिकश्चित् दशाजकर्बुरपिशंगवामाइतिशि
ष्टपालवधेमाघः इतिहलमहापात्रकृतेसारः

ग॰ म॰

३३६

336

संग्राहकत्वाच्चामीकरं कृतं स्वर्णमाकरभेदे
तत्र भवेत्ताच्चामीकरं कार्त्तस्वरं च जातं ख्यातं रूपं
यं सौन्दर्यं शुभस्य प्रभा कृतमत्यन्तं वा प्रशंसायां रूपं
वा जातरूपं जातं ख्यातं क्रौंचजन्मक्षितिमेदिनिः
महद्रजतं रजतं वेति महारजतं कंचति कचिदी
प्तिबंधनयोः नंद्यादित्वाल्युः एषो द्युतादित्वाद्दी
र्घत्वं कांचनं रोचते कांतिकं तितिक्षितिजां चेति
मक्षालकं क्षुद्रश्रीनो नाम जम्बूद्रुमः यद्देकितो
यं जम्बूद्वीपः तत्फलरसेन जम्बूनाम नदी वः
ता तत्र संस्पर्शोन्नत्तिकाः स्वर्णं भवति जाता
र्थे णजाम्बूनदं मक्षं च वायफवाणो तीरमद्र
च संप्राप्य स्वर्णे वायुविशोषिता जाम्बूनदं
भवति स्वर्णमिति भूषणे ॥ तत्र जाम्बूनदं ना
म स्वर्णमनलप्रभं देवालंकारमत्युलं जायते
पापनाशनमिति ॥ अष्टौ लोहापदान्युत्पत्ति
स्थानान्यस्य अष्टनः संज्ञायामिति दीर्घः अष्टा
पदं विशेषतोष्टौ कोषकृतः स्वर्णनामान्य
पठंतीति टीकाकाराः इति विंशतिः स्वर्ण
स्य १९ ॥ अलंकारस्वर्णे यच्छृंगीकनकमु
च्यते ॥ कुंडलाद्यर्थे कुंडलादि संबंधि यत्स्व
र्णमरूपतत्र शृंगीकनकाख्यं शृंगमलंकार
मकरिकाद्यर्थं कनकं शृंगीकनकमिति स्व
स्वामी अन्ये त्वाहुः स्त्री शृंगी मंडलस्वर्णमि
ति रत्नकोषः भूषणं कनकं शृंगीति नाममा
ला च अतः शृंगीत्यपि नामास्य शृंगिः कृत्स्नोता
च तथा च बाणः वर्षपर्वतसंभूतमिवोत्तःस्थि
तापरिमाणा शृंगिहेमकृतराजकुंडलमिति ततः
सर्वतोक्तिनेध्योदिति ङीषि शृंगी च ॥ स्वर्णा

जतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ स्वर्णपेत्या
दुर्निरीक्षितो वर्णो यस्य दुर्वर्णं रंजयति इषिरंजिभ्यां
कित्वात् चकारात् रूप्यं रजतमेव खर्जूमार्जने
खर्जूपिंजादिभ्य ऊरोलचाविन्त्वरः खर्जूरं श्वेतते
श्वितावर्णे पचाद्यच् श्वेतं श्वेतं रूप्ये अपीतिवत्ता
ते पंचरूप्यस्य ५ ॥ रीतिः स्त्रियामारकूटो न
स्त्रियां ॥ रीयते स्रवति रीङ्गत्यादौ संज्ञायां क्ति
चिरीतिः अर्यते ऋ गतौ आरः तस्य कूटः आर
कूटो स्त्रियां स्वर्णमयत्र आरकूटोऽस्त्रियां द्वयो रीतौ
त्वरीति कोमले रीति रमसात्त हेपिपेत्तलस्य २
॥ अथ ताम्रकं शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोडु
म्बराणि च ॥ ताम्यति तम्यमिवमों दीर्घश्चेति
रक् दीर्घत्वं च ताम्रं स्वार्थे कन् ताम्रकं शलति
शुल्बं शुल्वादयश्चेति निपातनात् वप्रत्ययादि
म्लेच्छे म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिस्थानं भोस्य म्लेच्छमु
खं समुखमितिनाम देहेम रूप्ये अष्टतेव्याप्नोति
ततोपि तद्भवनात् गत्यर्थोदे चकारांतक तेरिक्कः
द्व्यष्टं अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वरिष्ठं ताम्रके ज्जीव
मिति टवर्गात्तेषु कृद्धः उडुंबरितम् अम्बरमनेन
अविशब्दने उत्सवे अन्नं उडुंचेति उडम्बरं मेदि
न्यादौ तु टवर्गमध्यं रूपमेदे तवर्गात्तृतीयमध्य
मेवेति शब्दभूति सर्वधरा हयः शोषवनोषधिव
र्गे पठ चंद्रिकायामनुमंधेयं उडुंबरं भवेत्ताम्रे
फलादौ यज्ञशाखिने इत्यजयादौ तु उडुम्बर
मौकारादि च उडुम्बरस्तु इति प्रकृते ताम्रेतु स्यादु
दुंबरकमिति मेदिन्यादिः षट् ताम्रस्य ६ ॥ लो
होस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिंडं कालायसमायसी अश्मसा
रं ॥ लूनाति लूञ् ओ लोहः प्रज्ञाद्यणि लोहं

ग॰
मं॰
३३९
३३७

कट्टेर्येजिलत्वेवलोहइतिसर्वस्वं शास्त्रसर्वो
स्वार्थकनिशास्त्रकं शास्त्रमायुधलोहयोरितिव
च्यते तीक्ष्णंपिंडंचोक्तंकालेचउदयस्येतिअनो
न्यायाः सरसंजातिसंज्ञयोरितिटाचूकालाय
सं प्रतिइवीभावंइरणेनागमीत्यसन् अथते
रसविनित्यन्येअयःअश्मनःसारःश्रेष्ठभागःस्थि
रभागोवा अश्मसारंचशास्त्रकमित्यमरमालायां
क्लीवमपि सप्तलोहस्य ७ ॥ अथमंडूरंसिं
घानमपितन्मले ॥ तस्यलोहस्यमलेमंडय
तिकामलारोगखंडनात्तकषंमंडूरंवेत्संरा
हित्वात्तउरचमंडूरं सिंघ्यतेआघ्राणंकोलुधसिं
घिधाजघइत्यानक दृषोदरादित्वात्कलोपः
हिंघानंहिनस्तिसिंघानेदृषोदरादिरितित्वामी
हे २ ॥ सर्वंचतैजसंलोहंविकारस्त्वयसःकु
शी ॥ नकेवलंतैजसंविषयेभ्योन्यायसिद्ध
त्रिरपितस्यवर्णनंततनाअनुकृष्टकांस्यवंगा
सीसकलोहालोहपदवाच्याः लोहपदस्याय
सिसामान्यविशेषाभ्यांहत्तिरन्यत्रतुविशेषा
भावेनेतिस्वभूतिः तेजोस्यस्यज्योत्स्नाहंणितै
जसं वीति आयसोलोहस्यविकारेफालाद्यै
पवकुशीनत्तुयावदयोविकारेकंभूसिंशणति
तत्करोतिअन्येभ्योपीतिडः कुशाःसानपदीस्था
दिनाङीपिकुशी कुशीफालेपिवेदाद्यामितिवि
श्वः ॥ क्षारःकाचः ॥ क्षरतिचलतिक्षरसेव
लनेस्वलीत्याहिनाणःक्षारः कश्यतेबध्यतेक
चबंधनेकचजन्यजकाहेरितिकुत्वाभावःकाचः
हेकाचस्य २ ॥ अथचपलोरसःसूतश्चपार
तः ॥ अस्थिरत्वाच्चपलःरस्यतेरसायणार्थि

भीरसः सूतोहेमाचक्रमीशिवप्रसूतत्वाद्धास
तः मुक्तिदत्वात्पारंसंसारपारंददातिपारदः
पारतइतिपाठे पारंसंसारपारंतनोतिअन्ये
भ्योपीतिडःरसेन्द्रःपारदःप्रोक्तःपारतोपिनि
गद्यतेइतिरत्नपालः ॥ श्रीतोस्नेनवनीतम
क्रपतितेहस्तेहृतेपारतमित्यरुणः ॥ क्ली
वेपदत्त पारतस्तमनाकृपांडुःसृतत्वसहि
तोमलात्त पारदस्तमनाक्रुश्वेतःसर्वेतल्य
गुणाःस्मृताइतिशब्दार्णवः चत्वारिपारद
स्येतिख्यातस्य ४ ॥ गवलंमाहिषंशृंगं ॥
गावलतिवारयत्यनेनगुसीतिघः गवलं।
एकं माहिषशृंगस्यरसःप्रायेणमाहिषशृंगे
स्यात्यते अतोरसानंतरमस्यवर्णनं ॥ अभ्र
कंगिरिजामले ॥ अभ्रप्रतिकृतित्वादभ्रकं।
कन्न गिरौजातंगिरिजंअमतेःवृषादित्वात्
कलच् अमलेगिरिजेचतत् अमलेचेतिगि
रिजामलं अमलमपिगिरिजंगिरिजाबीजम
मलेगवलध्वजमितिवाचस्पतिः त्रीणिअभ
इतिख्यातस्य ३ ॥ स्रोतोंजनंतुसौवीरंकापो
तांजनयामुने ॥ अञ्जतेनेनांजनंयमुनास्रो
तसोजातत्वात्स्रोतोंजनं सुवीरदेशभवंसौ
वीरं पतस्यपार्वतीयंतथान्यल्पभेमलेदः अ
भेदहाणनयापर्यायता उक्तंचमाधवेन सु
वीरजंपार्वतीयंसौवीरंनीलमंजनं स्रोतोंज
नंनदीजंचकृष्णंस्रोतोंजनाह्वयमिति कपो
तवर्णत्वात् कपोतस्येदंकापोतंतच्चतदंज
नंचेतिसमासः यमुनास्रोतोजातत्वात् या
मुने चत्वारिस्रोतोंजनस्य ४ ॥ तुत्थांजने

ग॰
भं
३३८
338

शिखिग्रीवे मयूरकवितुन्नके ॥ तुत्थ्यतेऽस्य
तेऽनेन तुत्थ आवरणे तुदादिएयन्तादेरचु ए
वेवत्समासे तुत्थांजने शिखिनो मयूरस्य ग्री
वाभवत्वादभेदोपचारः अग्रीग्राद्यचिशिखि
ग्रीवं वितुद्यतेऽनेन वितुन्नकं स्वार्थे कन् मयू
रप्रतिकृतित्वान्मयूरकं चत्वारि तुत्थांजन
मिति ख्यातस्यांजनभेदस्य ४ ॥ कर्परी
दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थरसांजनं ॥ न तुत्थ
क्वाथोद्भवमावर्त्तितेन कर्परी दार्विका क्वाथ
ते कल्यते रोगं जेनेन कृपेर्बाडलकात्तकृपेः र
तोरत्वं रप्रत्ययः गौरादिङीष् कर्परी दार्वी साक्
हरिद्रा तत्क्वाथोद्भवत्वादभेदोपचारेण स्वार्थे
कनि दार्विका तत्थं चास्य नाम तुत्थं स्याद्रसां
तासंगेकर्परी तुत्थमित्यपीति रभसः ॥ त्रीणि
आवर्त्तननिष्पन्नस्य कृत्रिमरसांजनभेदस्य
३ ॥ रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं ॥ रसजातमंजने र
सांजनं रसो गर्भोस्य रसगर्भं तार्क्ष्यशैलभवत्वा
त् तार्क्ष्यशैलं अभेदोपचारात् कृष्णनीलव
र्णेन स्वामी तु तुत्थांजनादिपंचकं कर्परीं तु
तुत्थांजनपर्यायमुक्त्वा दार्विकादिक्वाथोद्भवं
तुत्थरसांजनादित्रयमाह ॥ गंधाश्मनि तु
गंधिकासौगंधिकश्च ॥ गंधयुक्तोऽश्मा गं
धाश्मा गंधयोगात् शोष्यविपाकादित्वात्कनि
गंधकः गंधिक इति पाठे अत इति ठनाविति
ठन् शोभनो गंधोऽस्य सुगंधिः विनयादिठ
कि सौगंधिकः आमोदलेशयोर्गंधः स्त्रगंध
इति रभसः त्रीणि गंधस्य ३ ॥ चक्षुष्या कु
लाली तु कुलत्थिका ॥ चक्षुषे हिता शरीरा

वयवाद्यत् चक्षुष्या कुलमलति कर्मण्यणि नी
प् कुलाली त्यर्थे ग्रहणात् कैभकारी कुलालीव
कुलाली त्यिकेति रभसः कुलत्थप्रतिकृतिः कन्
कुलत्थिका कुलेति हृति रूपीतिकः तत्थोगा
दिति ठीषिकनिवा त्रीणि कुलत्थ्याकारस्य शि
लांजनभेदस्य ३ ॥ रीतिपुष्पं पुष्पकेतुः पौष्प
कं कुसुमांजनं ॥ रीतिः पित्तलं तस्याः पुष्पं र
जो मलमिति यावत् तथा च योगशतके मला
ननः रीतिकायां ध्मायमानायां य उत्पद्यते म
लं तत्पुष्पांजनमिति तत्पुष्पमिव पुष्पं पुष्प
प्रकृतित्वात् पुष्पकं स्वार्थेऽणि पौष्पकं स्वामी
तु फल्गुकं पुष्पकेतुस्याहिति उदंतनपु
ष्पके पुष्पकेतु इत्याह उदंतनपुष्पके पुष्प
ष्पकेतु कुसुमांजनमिति कद्रः एतदेवयकत्रे
मन्यामहे चत्वारि पुष्पांजनस्य ४ ॥ पिंजरं
पीतनं तालमालं च हरितालकं ॥ पिंज्यते र
पिंजहिंसाहौ बाहुलकादरन् पिंजरं पिंजिवर्णे भ
वादित्वात् इनित्यन्ये पीतयति एयन्तात् ल्युः पीतनं
तालउत्क्षेप एव अलयत्यनेन अलत्भूषणेऽण्
तादीर च आलं आलाति शोभां आतश्चोपसर्गे
इति वाहहेः पीतवर्णोस्य ताले प्रतिष्ठाः त्रेतिह
रितालं ततः कनि हरितालकं हरितालमलेता
लं वर्णकं नटभूषणमिति माधवः हरितालेत्त
क हरिं गौरं तो नटमेतक इति त्रिकांडशेषः पं
च हरितालस्य ५ ॥ गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं
च शिलाजतु ॥ गिरौ भवं नद्यादिभ्यो ढक् इति ढ
क् गैरेयं अर्थ्यते रसायनार्थैरर्थ्यो दंडपर्तवाः
द्यादित्वादर्म यष्ट्यर्थे न्यायत्यादिनायत् अर्थ्यो

वा॰
मं॰
३३५
329

अथोविपश्चितिन्यायेति त्रिषष्ठ्यंतं शिलाजत
इति यानेकः गिरेरश्मनश्च जातं गिरिजं अ
श्मजं च शिलायाजतु इति शिलाजतु पंच शि
लाजतुनः ५ ॥ बोलगंधरसप्राणपिंडगोर
साः समाः ॥ बातेपिं जातादित्वाद्धलश्च बोलः व
ल्यतेवा बलनिमज्जने चुरपोदरादित्वान्न गो
धप्रहानोरसो रस्येति गंधरसः राजदंतादित्वात्
सगंधोपीति स्वामी बाते प्राणः लोहेपिंडः शषाः
पशाउत्काः गोजलेस्यतिश्रवमाहयतिग्राने
श्चेतिकः गोमोहं त्वांत्यः षड् गंधरसस्य ६ ॥
हिंडीरोब्धिकफः फेनः ॥ हिडिगत्यनादरयोः
कुर्तूरत्यादिनाबडुलबवनाहीरनि हिंडीरड
त्यन्ते गंभीरादित्वादीरचीत्यपरे हिंडीमिति
पाहमीरयतिवाणि हिंडीरः स्वामीतु पिंडीरो
हिंडीरश्चेति पवर्गप्रथमतवर्गतृतीयादि रूप
हयमाह अब्धेः कफइवाब्धिकफः स्फायतेः फे
नमीनाइति निपातः त्रीणि समुद्रफेनस्य ३
॥ सिंदूरं नागसंभवं ॥ स्यंदते सिंदुरप्रत्ववाणि
खर्जादित्वाहरोबाडुलकात्नसंप्रसारणं च सिं
दूरं नागसीसकं संभव उत्पत्तिस्थानं अस्यनाग
संभवं वसंतोत्सवमंडनं चीनपिष्टं गांधाररजः
रक्तचूर्णरक्तवालुकापत्रैव द्वे सिंदूरस्य २ ॥
नागसीसकयोगेष्टवप्राणि ॥ नागसंभववा
न्नागगर्भभवत्वाद्वा नागं वप्रो नागसीसकपत्रक
मित्यमरमाला सिनोति बध्नातिपारदमिति वा
डुलकात्सक दीर्घत्वं चेति माधवी सिनोति
बध्नाति चित्तं वा पृषोदरादित्वात्कः सीसकं हि इं
त्वंहंसनं सीसकं मस्यमिति समेदः योगे मंयो

गेष्टं योगेष्टं वर्धते हृषि रषिमिति भावन्नवप्रे
वत्वादि सीसकस्य ४ ॥ त्रपुपिच्चटं रंगवंगे ॥
अग्निसंयोगात्त्रपते इव सर्वस्मिन्नित्रपेति उप्र
त्ययः त्रपुरंगसीसकयोस्त्रपु इतिकद्रः पिच्चते
कुहते पिच्चकुहनेशकादिभ्योटन्न पिच्चटं रंगि
वगिगत्यर्थौ रंगति वंगति इवत्याः अग्नियोगेश्वपु
रंगं वंगे योगः एवंवत्व चत्वारि रंगस्य पिच्चटांते
सीसकस्य रंगवंगे रंगस्येत्यन्ये ४ ॥ अपिचुः
स्तूलः ॥ पिचुमर्दनेबाडुलकाडुः पिचुः तूल
निष्कर्षकर्मणिहन्त पचाद्यच्च वा पिचतूलइ
ति संघातो पि पिचुतूल इति रभसः ॥ द्वे कार्
पासादितूलस्य २ ॥ अथकमलोत्तरंस्यात्कु
सुंभं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ कमले
भ्यः उत्तरं श्रेष्ठं वर्णाधिक्यात्कमलोत्तरं कुसुंभो
बणोदंत्यतात् कुसेरुंभोमोदनश्चस्तंभप्रत्ययः
कित्वं बाडुल्यात्कुसुंभं वह्नेरग्नेरिवशिखाऽ
स्य वह्निशिखं रज्यतेऽनेनेति स्तुहररजकरजन
रजःसूपसंख्यानमिति नलोपः रजनेक्लिश्ति
क्लिन्नइत्यन्ये महच्चतद्रजनं चेति महारजनं
चत्वारि कुसुंभस्य वस्त्रादिरंजकद्रव्यस्य ४ ॥
मेषकंबलऊर्णायुः ॥ मेषोलक्षणयामेष
लोमतद्रचितः कंबलः ऊर्णामेषादिलोम्नि
स्यादितिवद्भ्यतेतद्योगात् ऊर्णायाकसऊर्णा
युः द्वे मेषकंबलस्य २॥ शशोर्णशशलोम
नि ॥ शशस्योर्णा लोमशशोर्णा लोकाश्रयत्वात्
लिंगस्य क्लीवत्वे शशोर्णं कारणाकरमिति चेद्रः
गोमिलिंगानुशासनाच्च द्वे ॥ मधुक्षौद्रं माक्षि
कादि ॥ मन्यते मनेः फलिपटीत्यादिना उः ध

गा॰
मं॰
३४०
340

श्च्योतादेशः मधुः क्षुद्राभिर्मक्षिकाभिकृतं क्षौ
द्रं भ्रमरीत्यादिनाऽन्यत्तौद्रं माक्षिकं च आदिना
भ्रामरसारघपौत्तिकादिग्रहः त्रीणि मधुनः ३
॥ मधूच्छिष्टं तु सिक्थकं पकं सिक्थकं इति
ख्यातस्य २ ॥ मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा
नागजिह्विका ॥ मनसो वाच्या शिला मनः
शिला कोपं विनट्टति श्रवृ कुनटी गोवादिः मनः
शाह्वेनाहूयते श्राह्वा मनोह्वा शिलापि नेपाली
कुनटी शिलेति वाचस्पतिः चत्वारि मनःशिले
ति ख्यातायाः ४ ॥ नेपाली कुनटी गोला ॥
नेपालदेशोद्भवा कुनटी मनःशिला गोलाऽकृ
ते गोलीशिलाति गुड इति वा गोला सैव मनः
शिलामानीत्यन्ये ७ ॥ यवक्षारो यवाग्रजः पा
क्यः ॥ कश्चिद्देशोऽपि यवांकुरेभ्यः क्षरति यव
क्षारः यवाग्रजः अतएव पाके साधुः पाक्यः त्री
णि यवक्षारस्य ३ ॥ अथ सर्जिकाक्षारः कापो
तः सुवर्चिकः सौवर्चलं स्याद्रुचकं ॥ सर्जि
कातः संजातत्वात् सर्जिकाक्षारः स्वल्पत्वादि
नाणः कपोततुल्यवर्णयोगात् स्वल्पत्वादि
त्वात् एककापोतः सुवर्चवर्चेति दीप्यते सुवर्च
कः वर्चदीप्तौ ण्वुल् सौवर्चलरुचके प्रागुक्ते ।
सौवर्चलरुचके एवं लक्षणप्रस्तावप्रोक्ते पिला
रप्रसंगात् पुनरिहोक्ते इति स्वामी सर्जिकाक्षा
रस्याद्येते नाम्नी न पौनरुक्त्यमित्यन्ये त्रीणि स
र्जिकाक्षारस्य स्वामिकलिंगो स्त्रभूत्पादयस्क
रुचकादीनि पंचनामानीत्याड्डः पंच सर्जिका
क्षारस्य ५ ॥ त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥ त्वक्
क्षीरं रसो यस्याः त्वक्क्षीरा रोचते नेत्र्यादित्वाल्युः वंश

जा रोचना वंशरोचना द्वे वंशरोचनायाः २ ॥ शि
ग्रुवच्छेतमरिचं ॥ श्रणति सत्तं तीक्ष्णत्वात् श्वेत
नूकवर्णे श्वेतमरिचमिव द्वे शोभांजनबीजस्य २
॥ मोरटं मूलपैत्तवं ॥ मुरति मुर संवेष्टने शाका
दिभ्योऽटन् मोरटं यत्तोविहं मूलमैत्तवं पकमित्व
मूलस्य २ ॥ ग्रंथिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशि
रः स्त्रियां ॥ ग्रंथिप्रतिकृति ग्रंथिकं पिप्पल्या मू
लं पिप्पलीमूलं चटिकाया शिरो रूपत्वाच्चटिका
शिरः विग्रहोपि दृश्यते शिरोनापि पिप्पलीमूले
इति रभसात् त्रीणि पिप्पलीमूलस्य ३ ॥ गो
लोमी भूतकेशोना ॥ गोलोमी प्रागुक्ता गोलो
मीडोकारादिरपीत्यन्ये भूतानां केशा इव भूतके
शाः भूतः केशो यस्येति वा द्वे भूतकेशाः इति ख्यात
स्य २ ॥ पत्रांगं रक्तचंदनं ॥ पत्राणि अंगस्य पत्रां
गं रक्तसारत्वाद्रक्तं चंदनमिव रक्तचंदनं नतुर
क्तचंदनमित्यस्य नाम तस्याथात्र प्रागुक्तत्वात्
द्वे पत्रांग इति ख्यातस्य २ ॥ त्रिकटु त्र्यूषणं व्यो
षं ॥ त्रीणि कटूनि शुंठीपिप्पलीमरिचानि स
माहृतानि त्रिकटु त्र्यूषणं च उषदाहे बहुलमन्य
त्रापीति क्स्नु विशेषेणोषति उषदाहे पचाद्यच्
व्योषं त्रीणि त्रिकटु इति ख्यातस्य ३ ॥ त्रिफ
ला तु फलत्रिकं ॥ त्रीणि फलानि हरीतक्याम
लकविभीतकफलानि समाहृतानि यस्यां संहृ
तौ सा त्रिफला अजादिपाठात्ताप् गौरादित्वात्
त्रिफली चेति शाब्दिकाः त्रपत्नी त्रपत्नीति फ
लप्रत्ययः त्रिफला अकारवती च फलानां त्रिकं
फलत्रिकं त्रिफला त्रिफला चेति त्रिकांडशेषः
॥ ॥ इति वैश्यवर्गविवरणं समाप्तं ॥ ओं श्री

दां मं
३४१

द्रश्चावरवर्णश्च वृषलश्च जघन्यजाः ॥ शोचंति
श्च शोके शुचेर्द्रश्चेति रक् पश्चोत्तादेशः उपधाया
दीर्घश्च शूद्र इति शीदतिशदेरक्जातौ टाव तत्वं
चेतिरक् तत्वं च शूद्र इति स्मृतिः अवरा श्रेष्ठा
अधमाः वर्णा अवरवर्णाः वृषसेवनेमेतक्ष्याश्र
वित्वात् वृषलाः वृषादिभ्यश्चेति कलच् श्रणत्वं
च वृषं धर्मं लुनंतीति वृषलाः वृषं धर्मं अलंकुं
र्वंति वा वृषो हि भगवान् धर्मस्तमेष कृतवाने
लमित्यागमः ब्रह्मणो जघन्यांगाद्धितो गात्या
द्राजाता जघन्यजाः जघन्यं मेहने क्लीबे वरमेग
र्हिते त्ववहितिमेदिनिः चत्वारि शूद्राणां ५ ॥
आचंडालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः शूद्रा
विशेषास्तु करणः ॥ अम्बष्ठो वैश्याद्द्विजन्मनोः
शूद्रात्क्षत्रिययोरुग्रः मागधः क्षत्रियाविशोः मा
हिष्योर्यात्क्षत्रिययोः क्षत्रार्याशूद्रयोः स्तुताः ब्रा
ह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः तस्यां वैदेहको विशात् ॥
एतान्याण्य चंडालेयावत् भिन्नजातिमातापित
कत्वाद सत्यमाणाः अम्बष्ठादयः संकीर्णाभिन्नजा
तयः इत्यर्थः वैश्यायां विप्राज्जातोऽम्बष्ठः चिकित्सा
वृत्तिः शूद्रायां वैश्याज्जातः करणः लेखवृत्तिः स
तइति वक्ष्यमाणेन सर्वत्रान्वयः आदिना उग्रादि
ग्रहः शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रसमवायेउवति
उग्रः मागधः इति क्षत्रियायां वैश्याज्जातः मागधः
स्तुतिक्रियावृत्तिः स च प्रागुक्तः माहिष्य इति आ
र्यो वैश्यान्माहिष्यां साधुः माहिष्यः अन्येषामपीति
दीर्घः अर्यो स्वामिनी सा च क्षत्रिया क्षत्रियस्यैव भू
स्वामित्वात् सामान्यशब्दस्यापि विशेषार्थता ल
ब्धा इति क्षत्ता स्यात् सार्यो ढाः स्ये क्षत्रियायां वश

द्रात्तत्वनेकार्थे वक्ष्यते ढाः स्यत्वात् शूद्रेणापि क्ष
त्तृति हि न क्षित्वदस्यैर्ये हिंसायां चेति अतस्तृच् क्ष
त्तुवात्क्षत्ता ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः स च प्रा
गुक्तः तस्यां ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो वैदेहिकः वणि
क्कर्मा ॥ रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य
संभवः स्याच्चंडालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषले
नयः ॥ करण्यां माहिष्याज्जातः रथं करोतीति
र रथकारः स्यादिति वृषलेन शूद्रेण ब्राह्मण्यां यो
जनितः स चंडालः चंडति चडि कोपे चडि चडिभ्या
मालच् चंडं क्रोधमुखं कर्मालाति पर्यायोऽतिश्र
त्राच्छाणि चांडालोऽपि चंडालात् एवं सर्वत्र पाणि
ग्रहणमिति योज्यं पाणिग्रहणं विना प्रमादतो
जातः करणादिरेव गर्हितः स्यादिति विशेषः ॥
कारुः शिल्पी संहतैस्तैः द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः
करोति कर्माणि चित्रलेखादिकर्मेति कृवापाजि
मीत्यादिना उण् कारुः स्त्रियां मृङ् कारूः ॥ त
क्षा च तत्तु वायश्च नापितो रजकस्तथा पंचमश्च
र्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ॥ शिल्पं क
लात्तद्योगाच्छिल्पी सोऽस्तीति तैः कारुभिः सजाती
यैः संहतैर्मिलितैः श्रेणिः स्यात् स्त्रियां श्रेणी च सा
च प्रागुक्ता ॥ कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी ॥ कुलं
कायतिकुलकः ढ नि कुलमधीनत्वेनास्यास्तीति
कुलिकः कुलिक इति बहुसंमतः पाठः कुलश्रे
ष्ठत्वमस्यास्तीति इनिः कुलश्रेष्ठेनामद्वयमिति शा
ह्निकाः तत्र कुलमधीनत्वेनास्यास्तीति अर्थो श्रा
द्यविकुलः ॥ मालाकारस्तु मालिकः ॥ मालां
करोत्यणि मालाकारः मालानिर्माणं मालास्यशि
ल्पमिति ठन् तदस्यपण्यमिति ठक्वा ठ मालि

दा॰
म॰
३४२
342

कस्य २ ॥ कुंभकारः कुलालः स्यात् ॥ एवंवि
धाणि कुंभकारः कुंभं कुलालयतीत्यनेन कुला
लः द्वे कुंभकारस्य २ ॥ पलगंडो लेपकारः ॥
पलेन मांसेन मृदादिना वा गंडयति उपलिंपति गंडि
उपलेपे पलान्मानप्रकारेण गंडयति उपलिंपति उ
पचिनोति वा पलगंडो लेपकारः द्वे लेपकारस्य
२ ॥ तंत्रवापः कुविंदः स्यात् ॥ तंतवो वितन
तालंत्रं तन्वपति ज्ञावामछेत्यनेन हुवपबीजमेता
नेतंत्रवायशाल्होण्यत्र कुं पृथिवीं कुत्सितं वा विंदती
ति शाश्वत्ये कुविंदः द्वे तंत्रवायस्य २ ॥ तुन्नवा
यस्तु सौचिकः ॥ सूचीकर्मोपजीवी सौचिकः
हंत्यादिः तुदेः क्तः तुन्नं उटितं वयति सेव्यतीति
एवं वदनेन तुन्नवायः द्वे सूचीकर्मकारिणः २ ॥
रंगाजीवश्चित्रकरः ॥ रज्यते शुक्लेतरतामापद्य
ते ऽस्मिन् रंगो हरितालमनःशिलादिः तमाजीव
त्यनेन रंगाजीवः चित्राकर वचित्रकरः द्वे चित्रकर
स्य २ ॥ शस्त्रमार्जो ऽसिधावकः ॥ शस्त्रं मार्ष्टि शो
धयति तेजयति वाणिनेन शस्त्रमार्जः असिं धावते शो
धयति कर्मण्यण् ततः स्वार्थे कन्नेन असिधावकः द्वे
शस्त्रशाणकारस्य २ ॥ पादूकृच्चर्मकारः स्या
त् ॥ पादूरुपानहं करोतीति क्विप् पृषोदरादि को
रूस्वेति ह्रस्वः पादूकृत् चर्म करोतीति विकारं प्राप
यति चर्मकारः द्वे चर्मकारस्य २ ॥ व्योकारो लो
हकारकः ॥ व्योऽत्यव्ययं लोहबीजवाची इति
श्रीभोजः तत्करोतीत्यनेन व्योकारः व्योकारो य
स्कारो लोहकारः स्यादिति रत्नकोषः अन्ये तु अ
दव्याकरोत्ययो लोहबीजं व्याख्यानेस्करोति सः
लोहकारः व्योकारश्चेत्याहुः यस्तु मेस्कृतलोहेन

निर्माति सौपिककर्मकारः अत्र तु क्रियाभेदमात्रं
जातिस्त्वेकैवेति संभूत्याहयः चत्वारि कर्मकार
स्य ४ ॥ नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्म
कारकः ॥ नाडीं वंशादिकृतां नाडीति ख्याता
तां मुखे विन्यस्य वायुना धमति शब्दयति नाडी
मुख्यस्थेति द्वन्द्वात्खिरत्यनन्वयश्चेति रूस्वः नाडिंध
मः स्वर्णं सुवर्णं विकारं करोति एवं वदनेन स्वर्ण
कारः कलां स्वर्णशिल्पमादत्तवान् मूलविभुजा
देराकृतिगणत्वात्कः कलादः रुक्मं सुवर्णं तत्
कर्तीनीति विकार्येण्वुल् रुक्मकारकः चत्वारि
सुवर्णकारस्य ४ ॥ स्याच्छांखिकः काम्बवि
कः ॥ शंखवादनं शिल्पमस्य शांखिकः एकं
काम्बविकः ॥ शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ शु
ल्वघट्टनं शिल्पमस्य ठक् शौल्विकः ताम्रं कुट्ट
यति छेदयत्येनेन ततः स्वार्थे कन्नेन ताम्रकुट्ट
कः द्वे ताम्रकारस्य २ ॥ मणिकारो वैकटि
कः ॥ तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठ
तट् ॥ तक्ष्णोति तनूकरोति कष्टेत्यादिना
कनिन् तक्षा वर्धते इति वर्धिः वर्धं छेदनेपचाद्य
चू वर्धमानं कर्षति छिनत्ति निरुवचः डः पृषोदरा
दिः वर्धकिः रथकारउक्तः त्वक्षति तनूकरोति
काष्ठं त्वष्टा काष्ठं तक्ष्णोति इति काष्ठतट् स्य
पतिश्च पंच वर्धके ५ ॥ ग्रामाधीनो ग्रामत
क्षा कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ क्षुरीमुंडी दिवाकी
र्तिनापितांतावसायिनः क्षुरयोगात् क्षुरी मुं
ड इति मुंडी ब्रीह्यादित्वात् इनिः दिवा दिवसे की
र्तिर्यापारः कीर्तनं वा रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात्
दिवाकीर्तिः ऊतिएतीत्यादिना आप्युः रिपितो

रा॰
मं॰
३८३
३४३

कः पितः न पितो पितः न अपितः नापितः सर्वो
पगतत्वात् न खोदीनां मंतमवमानं शीलमस्य
णिनिः अंतावसायी पंचनापितस्य ५ ॥ नि॰
र्णेजकः स्याद्रजकः ॥ निर्णेक्ति क्षालयति णि॰
जिवा ण्वुल् उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं निर्णेज
कः रंजयति वस्त्रं शिल्पिनि ष्वुन् रंजकरजनरजः
सूपसंख्यानमिति नलोपः रजकस्य द्वे कर्मणो
वस्त्राणां क्षालनं रंजनं च द्वे रजकस्य २ ॥ शौंडि
को मंडहारकः ॥ पानागारं शुंडा तात्स्थ्यात्सुरा
च शुंडा सा पण्यमस्येति ठक् शौंडिकस्तालव्या॰
दिः मंडं सुरासंबंधमग्रभागं हरतीति कर्मण्यण्
ततः स्वार्थे कः मंडहारकः द्वे शौंडिकस्य २ ॥
जाबालः स्यादजाजीवी ॥ अजा पालयति जाबा
लः पृषोदरादिः अजाभ्यो जीवो जीविका यस्य अजा
जीवः द्वे छागपोषकस्य २ ॥ देवाजीवी तु देव
लः ॥ देवैर्जीवितुं शीलमस्य णिनिः देवाजी
वी देवान् जीविकार्थं लाति वान् गृह्णाति वान् आ
तइति कः देवलः देवकुलादौ वर्तनेन गृहीत्वा॰
देवपूजकस्य पूजकः इति ख्यातस्य ॥ स्यान्मा
याशाम्बरी मायाकारः ॥ माति विश्वमस्यां मा॰
याशाम्बराख्यदैत्यस्येयं शाम्बरी द्वे इंद्रजाला॰
दिमायायाः २ ॥ तु प्रतिहारकः ॥ प्रतिपथं
स्वरूपमनो नयने च हरति सुहस्तातेन किंचिदि
तियावत् प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याजः स प्रयो
जनमस्य तदस्य प्रयोजनमिति ठक् मायाहार
कस्तेनः स्यात्प्रतिहारइदंमदः अत्राग्रिरिति तु
नाममाला अतः प्रतिहारोपि द्वे मायाकारस्य
२ ॥ शैलालिनस्तु शैलूषाजायाजीवाः कृशा॰

श्विनः भरता इत्यपि नटाः ॥ शिलालिना कृ॰
शाश्वेन च प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते पाराशर्यशि
लालिभ्यामिति णिनि शैलालिनः शिलूषस्या॰
पत्यं शैलूषाः तालव्यादिः नटे बिल्वे च
शैलूष इति तालव्यादिमूर्धन्यांते रभसात् जा
यया जीवंति इगुपधेति कः जायाजीवाः कृशा
श्वेन च प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते इति कर्मन्दकृ॰
शाश्वादिनिः कृशाश्विनः भरतशिष्यत्वाद्भर॰
ताः तस्येदमित्यण् संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः न
टंतीत्यण् नटाः भारतोपि रंगावतारी शैलूषो
नटो भरतभारतौ इति वाचस्पतिः षड्नटस्य ६
॥ चारणास्तु कुशीलवाः ॥ चारयंति गंते भु॰
कीर्तिं भ्रामयंति चारणाः नटविशेषा नंद्यादिः
कुत्सितं शीलं कुशीलं तदस्यास्तीति व प्रकरणे
अन्यत्रापि दृश्यते इति वः कुशीलवः द्वे नटकु॰
शीलवानां २ ॥ मार्दंगिका मौरजिकाः पाणि
वादास्तु पाणिघाः ॥ मृदंगवादनं शिल्पमे॰
षामिति ठक् मार्दंगिकाः एवं मौरजिकाः ये॰
त्तिः ये पाणिनैव पाणंतरे मुरजादि शब्दमुत्पा
दयंति ते पाणिवादाः पाणिना हंति पाणिवाद्यं॰
ति पाणिघ्न ताडघौ शिल्पिनीति साधुः द्वे पाणि
वादकस्य २ ॥ वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः ॥
वेणुर्विकारो वेणुः तं धमंति शब्दयंति आतश्चो॰
ति कः वेणुध्माः एवं वेणुविकारवादनं शिल्प
मेषां ठन् वैणविकाः द्वे वंशीवादकस्य २ ॥ वी॰
णावादास्तु वैणिकाः ॥ वीणावादनं शिल्पम॰
स्य एवं वक्ष्य ठक् वैणिकाः द्वे वीणावादकस्य
२ ॥ जीवांतकः शाकुनिकः ॥ जीवंति इति जी

पं
मं
३५५
३४४

वाःस्नुपधेतिकः तेषामंतकोजीवोन्तकः शाकुना
न् पक्षिणोहंति पक्षिमत्स्यमृगान्हंतीतिठक्
वैणिकवत्शाकुनिकः तेषामंतकोजीवोन्तको
हेवर्त्तमानार्थेपक्षिघ्यातस्य २ ॥ द्वौवागुरिकजा
लिकौ ॥ वागुरामृगबंधनजालंतयाचरतिवा
गुरिकः पक्ष्यादिभ्यः ठक् एवंजालिकः द्वेजालेन
मृगबंधनकर्त्तुः २ ॥ वैतंसिकः कौटिकश्चमां
सिकश्चसमंत्रयं ॥ मृगपक्ष्यादिबंधनमायोवी
तंसः तंत्यातः कूटंमृगपक्षिबंधनयंत्रंताभ्यांव
र्त्ततीतिठक्वैतंसिकः कौटिकः मांसंपण्यमस्ये
तिमांसिकः त्रीणिपशुपक्षिणोहंतामांसविक्र
येणजीवितुः ३ ॥ भृतकोभृतिभुक्कर्मकरो
वैतनिकोपिसः ॥ भृतेनवेतनेनक्रीतः भृतः
ततश्चतुर्कंपायंकनिभृतकः भृतिंवेतनंभुंक्ते
इतिक्विप् भृतिभुक् वेतनेनकर्मकरोतीति
कर्मणिभृतौविनिटः कर्मकरः वेतनेनजीव
ति वेतनादिभ्योजीवतीतिठक्वैतनिकः च
त्वारिवेतनजीविनः कर्मकर्त्तुः ४ ॥ वार्त्तोव
होवैवधिकः ॥ वृत्तिर्जीविकाश्रस्त्यस्यावार्त्ता
प्रजाविनाशः वहतीतिवहैरणवार्त्ताययावहः
वधबंधनेकर्मणिद्यञ् जतिवध्योस्त्रेतिवृद्ध्य
भावः उपसर्गस्येतिवादीर्घः विवधः वीवधः
वहतिइत्यर्थेविभाषा विवधवीवधादितिष्ठ
न्पत्तेठक्वैवधिकः वीवधिकः द्वेकष्टारीति
ख्यातस्य २ ॥ भारवाहस्तुभारिकः ॥ भारं
वहतीतिकर्मण्यण् भारवाहः भारेणहरति
हरत्युत्सादिभ्यष्ठञितिभारिकः द्वेभारवाहस्य
२ ॥ विवर्णः पामरोनीचः प्राकृतश्चपृथग्जनः

निहीनोपसदोजाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्चसः
॥ विगतोवर्णोयशोऽस्यविवर्णः वर्णोद्वि
जादौशुक्लादौस्तुतौचयशोक्षरे इतिविश्वः
पाप्मानंवातिददातिअधमत्वात् पामरः नं
चतिन्यग्भवति निकृष्टंचिनोतिवाअन्येषा
मपीतिदीर्घः नीचः यद्वाअन्चेः किन् डुणो
नामवदन् अचइतिअकारलोपः चाविति
दीर्घः प्रकृतौयथाजातिभावेभावोविद्यमानो
गुणसंस्कृतः प्राकृतः गुणसंस्कृतत्वादेवस
ज्जनेभ्यः पृथग्भूतः जनः पृथग्जनः विशेषण
समासः निहीयतेस्मइतिजहातेः क्तः निही
नः अपसीदत्युऽपसदः अचूअपकृष्टंसीद
तिगच्छतिइतिक्विभूतिः जलअपवारणेजल्य
ते अपवार्यतेजाल्मः धूमवत्मः पृषोदरा
दिः जाल्मः क्षुधंलातिददातिआतइतिकः
अल्पार्थेकः क्षुल्लकः देमत्स्त्रकवर्गात्ट
तीयादौपठति क्षुल्लकः क्षुल्लकोल्पनीचे
ल्पेइतिरभसः अतः कवर्गात्तृतीयादिरपि इ
तंकल्पितंवादिइतरः अथवा सज्जनेभ्यः अ
न्यत्वादितरः दशाविहीनजातिकर्मणोवर
स्य १० ॥ भृत्यदासेरदासेयदासगोप्यकचेट
काः नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचार
काः ॥ भरणीयः पोष्योभृत्यः भृञोऽसंज्ञाया
मितिक्यप्भृत्यः दास्याअपत्यंदासेरः दासेयः
पुंस्त्रीलीवाचिनामेरलोपोष्यते क्षुद्रादिभ्योवे
तिठक्ढलुइतिठक् दस्यतइतिदासः दस
उत्क्षेपेदानेवा दास्यतेतस्मैदासः दासगोञ्जौ
संप्रदानेइतिनिपातनात्पचादित्वादच्इहनेः

टकः अतएवनिपातनान्नगुणरत्वणोगृष्यते।
पाल्यतेइतिगुपेर्यति अजकंपायोकन्गोप्य
कः विट्यतेप्रष्यतेचेटपरिप्रेष्यभावेघजिष्टे
वत्कन्चेटकः नियोज्यतेप्रयोज्यनियोज्यो।
शक्यार्थेइतिनिपातनात्कुत्वाभावनिपातः
किंकरोतीतिकिंकरः दिवेत्यादिनाकिः यत्तद
द्रुषुअज्विधानंतेनसिद्ध्यंतापु किंकराअत्र।
किंशब्दः कियदर्थेहृत्तिः प्रेष्यतेइतिप्रैष्यः ऋ।
भुगतोण्णव प्राहृढिइत्यादिनाहृद्धिः वजिपे
षोपीतिन्यासः ईषगतिहिंसादानेषुच्यजि।
ण्यतिचगुरुपधत्वाद्गुणभावेप्रेषः प्रेष्यश्च।
भुंक्तेस्वाम्युच्छिष्टंहृतिभुजिभ्यांकिष्यनभुजि
ष्यः मृर्धन्यषः परिचरतिस्वामिनंण्वुलिप
रिचारकः षकादशसेवकस्य ११ ॥ परा।
चितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः ॥ परेणा
चितः संवर्धितः चिजः क्तः पराचितः परास्कं
दतिपराजयासंभृतोभवतिपचाद्यच् परे।
ष्टेतिवाषत्वंपरिस्कंदः प्राच्यभरतेष्वितिक्तो
तस्यषत्वाभावः इदंपाराजयणीयंदृष्टेनन्यास
गत्तेपचाद्यदंतेवाषत्वंनिष्ठांतपाठेतुपरि।
स्कन्नः प्राच्यभरतेष्वितिषत्वाभावनिपात।
नंपरप्रेषितत्वात्परस्माज्जातइतिपरजातः।
परेणएधितः संवर्धितः परैधितः चत्वारोऽ।
न्यासीन्येनपरप्रेषितस्य ४ ॥ मंदस्तुंदपरि
मृजआलस्यः शीतकोलसोनुष्णः ॥ मंदते।
स्वपिति मदिस्वतिमोदमदस्वप्नगतिषुअच्
मंदः तुंदंमृदंवंपरिमार्ष्टितुंदशोकयोरिति।
कः तुंदपरिमृजः मृजेर्वृद्ध्यभावित्वेनवाहृ।

द्धौतुंदपरिमार्जः नलसतिनश्लिष्यतिकचित्का
र्येइतिअलसः अलसएवस्वार्थेष्यञ्आलस्यः।
आलस्ययोगादणिआलसः शीतंमंदंयथाभव।
तितथाकरोतिशीतकः शीतोस्त्यस्यकन् उष्णो
दक्षः अनुष्णोलसः उष्णोग्रीष्मेपुमान्दक्षेशीत
योरन्यलिंगकइतिमेदिनिः षट्आलसस्य ४
॥ दक्षेतुचतुरपेशलपटवः सूत्थानउष्णश्च ॥
दक्षतिशीघ्रोभवति दक्षहृद्धौशीघ्रार्थेचअचूद
क्षः चततेचदेयाचनेत्यादिः चत्यतेयाच्यतेप्रेर्ये।
तेकार्यार्थेमंदुरावुरचः चतुरः पिशअवयवेत्ता
लच्यांतः घजिमिथ्यादिनात्वलचित्यनोपिशा।
समार्थोतालव्यांतः पेशतिसमाहितोभवति।
दृषादित्वात्कलच् पेशलइतिमाधवी पटगा।
तौहेतोमान्नेचहलिपादीत्यादिनाउणपदुचा।
ट्रेशः पटुः गुणः सोपिः पाटवः स्पष्टउत्थानत
द्योगोस्यसोत्थानः उषप्राग्दक्तः षट्दक्षस्य
६ ॥ चंडालप्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः
निषादश्वपचावंतेवासिचांडालपुक्कसाः ॥
चंडालः प्राग्दक्तः प्लवतेप्लवः मतंगस्यापत्यंमा
तंगइतिपौराणिकाः दिवोदिवसः तस्यपूर्वा
कालत्वान्नत्राकीर्तिः अकीर्तनमस्यदिवाकी
र्तिः अधार्मिकोजनंगच्छतीतिखच्जनंगा
मः निषादश्वपचावंतेवासिनश्चपुक्कसाः
निषीदतिपापमत्रचञ्निषादः श्वानंभक्षणा
र्थेपचतीतिश्वपचः नगरादेः प्रांतेवसतीतिणि
निः अंतेवासीप्रत्याद्यणिचांडालः पुणंपुमां
संवाकसतिहिनस्तिकसहिंसायां पुक्कसः
पुत्रक्षितिंकसतिगच्छतिवाकसगतौपुक्क

३४६
346

सः दृश्यचण्डालस्य १० ॥ भेदाः किरातशबर
पुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ एते किरातादयस्त्रयः
चण्डालानां भेदाः म्लेच्छशब्दवाच्याश्च म्लेच्छो म्लेच्छ
नं भाषते इति म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि पचाद्यच्
टीचीदित म्लेच्छः तदुक्तं गोमांसभक्षको य
स्तु लोकबाह्यं च भाषते सर्वाचारविहीनो सौ म्ले
च्छ इत्यभिधीयते इति तत्र मयूरपिच्छपरिधा
नः किरातः पत्रपरिधानः शबरः शवगतौ ता
लव्यादिः अमरवदरन् पत्रशबरशब्दोप्यत्र
दृश्यते स्वभाषाव्यवहारी परिभाषानभिज्ञः पु
लिन्दः पुलमहत्त्वे कलिपुलिभ्यां किंदच् पुलि
न्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्दोपि निकथ्यते इति ताल
पालः पुलिन्दः पत्रशबर इति रत्नकोषात् प
त्रशबरोपि पुलिन्दोपि पत्रशबर उक्तः एते च म्ले
च्छजातयः ॥ व्याधो मृगवधाजीवो मृगयल
ब्धकोपि सः ॥ गीतादिना हरिणान्विध्यतीति श्या
द्व्यधेत्यादिना णः व्याधः मृगवधेनाजीवतीति
इगुपधात्कः मृगवधाजीवः मृगान्वधार्थं या
ति मृगय्वादयश्चेति कुः मृगयुः मृगोल्लुब्धः प्र
सक्तः कृत्यायां कन् लुब्धकः चत्वारि जीवना
र्थं मृगघातकस्य ५ ॥ कौलेयकः सारमेयः
कुक्कुरो मृगदंशकः शुनको भषकः श्वा स्या
त् ॥ कुले गृहे भवः कुलकुक्षीत्यादिना ढक
ञ् कौलेयकः सरमाया नाम शुन्यास्तस्या अपत्यं ढ
क् सारमेयः कुक वृक आदाने कोकते बाहुल
कात् मध्ये द्विर्वा सिचतिष्फुरः कश्चान्तादेशः
कुक्कुरः मध्ये रेफरहितः कुत्यादितः कुरच्
दनेरुपधात्कः कुरेर पुन्नाद्रयोबकुलोमिस्त

रच् कुक्कुरस्य मध्ये कुकरोऽपि हिरेफोऽपि मृगान्दशती
ति ण्वुल् मृगदंशकः शुनगतौ ण्वुल् शुनकः २
दुकोश्चिगतिहत्योः श्वन्नुक्षन्निति निपातनात् श्वा
कुक्कुरः ल्युटनः श्वानः कपिशो मंडलो भषः इति
वाचस्पतिः भषभर्त्सने ण्वुल् भषकः सप्त कु
क्कुरस्य ७ ॥ अलर्कस्तु स योगितः ॥ अल्प
ते धार्यते दशनभयात् अलर्क इति स्वामी ए
षोदरादिः योगितः योगप्रकर्षेण उन्मत्तत्वं प्रापितः
श्वा अलर्कः ॥ श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः ॥
मृगयाप्रवीणः श्वा विश्वकद्रुः जत्रवार्दय इति
विश्वक उपपदे वेत्कद्रुः एकं १ ॥ सरमा शुनी ॥
सरतेः बाहुलकात् प्रथो रमच् टाप् सरमा अजादिः
शुनी गौरादिः एकं १ ॥ विट्चरः सूकरो ग्राम्यः
॥ ग्राम्यो ग्रामभवः सूकरो विड्वराहः विड्वरः वि
षं विष्ठां चरति अग्निच एकं ग्राम्यसूकरस्य १ ॥
वर्करः तरुणः पशुः ॥ तरुणः पशुः सामान्येन
वर्करः वृकेः बाहुलकात् अरन् मतभेदात् वर्क
रो मेषशावक इति विवर्तितः एकं तरुणपशोः
१ ॥ आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियां
॥ छुद संचोदने आच्छोद्यन्ते प्राणिनोऽत्र ल्युट् एषो
दरादित्वात् च्छत्वं आच्छोदनं मृगान्व्ययति व्येञ्
संवरणे भावे यत् स्वार्थे कः संप्रसारणं यणादेशः मृ
गव्यं अन्येष्वपीत्यपि शब्दाङ्गावे प्रत्ययः इत्यन्ये
मृगव्यं खिट खिद वित्रासने भावे घञ् आखेटः
मृग्यन्ते अन्वेष्यन्ते मृगाः मृगअन्वेषणे चुरादावदन्तः
भिदादित्वादङ् गणपाठसामर्थ्याण्णिलोपं बाधि
त्वा गुणः परिचर्या परिसर्या मृगयाटाट्यास्जा
गर्येति यप्रत्ययेन निपातनाद्वा मृगया चत्वारि आ

रां
मं
३४१
३४७

विटकस्य ४ ॥ दृतिणकल्लेश्चयोगाहृतियो
मोडरंगकः ॥ व्याधेनकृतंदृतिणंगोर्हेमेश्रा
यस्यदृतिणस्यसदृतिणमोटदृतिणमोल्लश्चयोग
वित्वानिचूतमासांतः ॥ चौरैकागारिकस्तेन
दस्युतस्करमोषकाः प्रतिरोधिपरास्कंदिपाट
च्चरमलिम्लुचाः ॥ चुरस्तेये अप्रत्ययादित्वा
कारप्रत्ययः चुरेतिछत्रादिपाठाद्गुणाभावः
चुरा चौर्यंशीलमस्यछत्रादिभ्योणः इति चौरः
पचाद्यचिचोरोपिताच्छीलिकेणेपिकचिदणाकृ
तंकार्यंभवतीतिस्त्रियांङीप्चौरीचोरादित्वात्ङी
प्चौरीच एकमसहायमगारंप्रयोजनमस्येति
ऐकागारिकःइतिकः ऐकागारिकःस्त्रि
त्वेङीप्ऐकागारिकी मेषाष्येनप्रवैकागारेप्रयो
जनंस्तेनचौरेचुरादौवर्ततेः स्तेनयतिचौरयति
पचाद्यच् स्तेनःयोगविभागात् छजिस्तेन्यमि
तिदस्यतिउपक्षिणोति तस्यदस्युउपदस्येजनिम
निदसिभ्योयुः इत्यौणादिकोयुर्बन्धाहेश्चाभावःद
स्युःतत्करोतीतिचूतस्करः नहेन्तोकरप्रत्यो
श्चौरदेवतयोस्तलोपश्चेतिसुट्तलोपौमुष्णा
तिमेषयतिण्वुल्मोषकः प्रतिरुणद्धिग्रवश्या
कोणिनिः प्रतिरोधीपरान् आस्कंदयतिग्रह्या
दित्वाणिनिःपरास्कंदी पाटयन्चरतिपाटच्चरो
हीचोदिःपृषोदरादिःपटच्चरश्चतथाहिचौरजो
णि पटयोपटच्चरइतिनामाच्छासनंमलिनं
यथाभवतितथाम्लोचयतिगच्छति म्लुचिगत्य
र्थेः अथवामलिनंयथाभवतितथाम्लोचयति
म्लुचस्तेयकरणेमलिनःसन्म्लोचतिभ्रमतिवा
इगुपधात्कःपृषोदरादिःमलिम्लुचः दशचौर

स्य १० ॥ चौरिकास्तैन्यचौर्येचस्तेयं ॥ चौरस्य
भावःकर्मवामनोज्ञादित्वाद्वुञ्चौरिकं चुरस्तेये
धात्वर्थेण्वुल्चवक्तव्यः चौरिकेतिमाधवीस्तेयंस्ते
न्यंचचौर्यमस्याच्चौरिकंचौरिकास्त्रियामितिवाचस्प
तिः स्तेनस्यकर्मस्तेनाद्यन्नलोपश्चेतिनलो
पःयत् स्तेयंयोगविभागाद्ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्
जिस्तैन्यंचोरस्यकर्मचौर्यं चत्वारिचोरकर्मणः
४ ॥ लोप्त्रंचतद्धने ॥ लुप्यतेआच्छिद्यतेलु
प्लृछेदनेत्रन्लोप्त्रंलांतत्वेडलादिभ्यस्त्रोत्रा
वित्येत्रेलोत्रमपिलितंचलोत्रमस्त्रीणिचौरितेइ
तिविश्वः एकंचौरिकाधनस्य १ ॥ वीतंसस्तू
पकरणंबंधनेमृगपक्षिणां ॥ मृगाणांपक्षि
णांबंधननिमित्तंयदुपकरणंपाशजालादिवि
तंस्यतेऽलंक्रियतेसौतमिष्टषभूषअलंकरणे
घञ्वादीर्घः वीतंसःहंस्यसः एकं १ ॥ उन्मा
थःकूटयंत्रंस्यात् ॥ आमिषंदत्वामृगपक्षिबं
धनार्थंयत्संधानयंत्रंनिवेश्यते तदुद्धेमाक्रम्य
मथ्नाति मंथविलोडनेज्वलेत्यादिनाणःउन्मा
थः कूटाख्यंयंत्रंकूटयंत्रं कूटेनछलेनयंत्रंवा
कूटयंत्रं द्वेइतिजालविशेषे २ ॥ वागुरामृ
गबंधने ॥ वातिगच्छतिवातेःमद्गुरादित्वादुर
न्वाक्कुचागमःवागुरा मृगोबध्यतेअनयास्तु
मृगबंधनी द्वेमृगबंधनार्थेजालविशेषस्य
२ ॥ शुल्वंवराटकःस्त्रीतुरज्जुस्त्रिषुवटीगुणः
॥ शुल्वजार्थेव्ययंशुल्वितंलीयतेपृषोदरादि
शुल्वंतालव्यादिःक्लीबेरज्जुः शुल्वावराटोना
इतिस्त्रीकांडेरत्नकोषः वराटकउक्तपव स
तेः करस्तवरागमस्चसलोपस्तवरागमोजस्तेवद्भवे

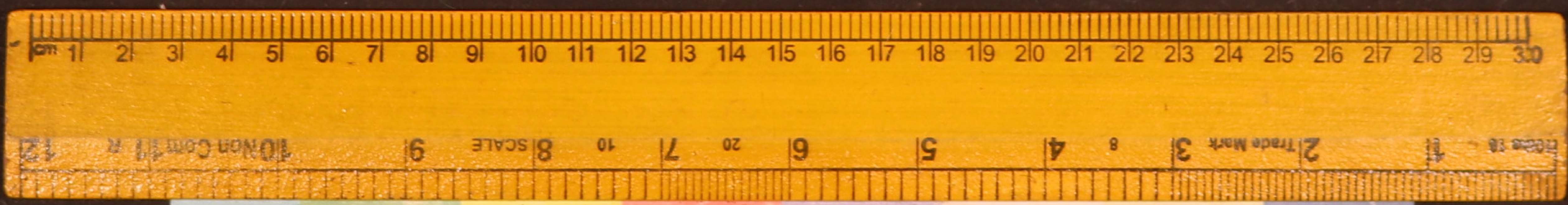
रज्जुः यथा सृजतिविसर्गे सृज्यते इति रज्जुः वल्व-
फल्गुशिशुपुष्पलाद्यवड्डति निपातनाद्वा सृजे-
ह्रस्वरमादेशः सस्य टं त्वे जश्त्वे चुत्वे च रज्जुः सी-
वटं वेष्टनेऽस्य च द्वौ गौरादित्वात् ङीष् वटी त्रिगुवटी त्रिगु-
णो द्वौ भित्स्यात् ग्रीधकपट्टे योरिति मेदिनिः गु-
णः प्रायुक्तः पंचवलित गुणस्य ५ ॥ उद्घाटनं
घटीयंत्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ उद्घाट्यते त-
तो ल्पते जलमनेनेति घट संघाते चुरादिः ल्युट् ।
उद्घाटनं घटीसहितं यंत्रं घट्याः यंत्रं घटीयंत्रं वा
प्रहेरस्य च हहूपाद्येन यंत्रेण जलमुद्धोल्पते त-
स्य द्वे नामनी २ ॥ पुंसि वेमा वायदंडः ॥ वय-
ति अनेन वेमा वेञः सर्वेत्र इति इमनिच् आकुणः
अर्धर्चादित्वाद्वेम क्लीवमपीत्यकणः वयनं वायः
तदर्थो दंडः वायदंडः द्वे वेयाइ इति ख्यातस्य २ ॥
सूत्राणि नरितंतवः ॥ सूतेः सूत्र संता पुंवेक-
त्वादृणाभावः सूत्रमपि तन्यते विस्तार्यते सौ सि
तनेत्यादिना तन्त्रं तंतुः नरि पुंसि बहुत्वका मा-
चारात् एकत्वमपि सूत्रं तंतु सूत्रं तंतवि-
ति संहृतं च सूत्रं तंतुरिति हारावली द्वे सूत्रस्य
२ ॥ वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये ॥ वाणनेवा-
णिः अणरणवणेति दंडको भाषार्थः चुरादिण्यं-
तात् इः वाणिरिति माधवी बाहुलकात्स्त्रीणि
वेणि पाणिर्हायइ इति वेञो णिः णत्वं च वेणि-
रिति सम्भूत्यादयः विविधा ऊतिः व्यूतिः वेञो
विह्वौ हति ह्रतीत्यादिना क्तिन् वलिलोपः
संप्रसारणे कारस्य वटीर्यत्वे निपातनात्वसू-
तिः अवरहणोऽत्यतः क्तिनि ऊतीत्यादिना नि
पातितः तन्मते ऊञ्वोकारः ऊर्योधातोः क्तिनि

वलिलोपश्च ऊतिरिति वृन्दे द्वे वस्त्रादीनां वाणि
क्रियायाः २ ॥ पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ पुस्त्य-
ते आद्रियते सम्यते वा पुस्त बुस्त आदरानादरयोः चुरा-
दिणिचु पक्षे पुस्तं आदिनाकाष्ठपत्रलादि ख-
ननकर्मणोः इतीति सम्भूत्यादयः मत्तावास्ति-
णावाच्यवस्त्रेण च कर्मणि लोहैः रत्नैः कृतं
वापि पुस्तमित्यभिधीयते इति एकं लेख्यशिल्पा-
दि शिल्पकर्मणः २ ॥ पंचालिका पुत्रिका स्या-
द्वस्त्रदंतादिभिः कृता ॥ पंचालदेशोद्भवा अण
ह्रडिः ङी पुत्र्यार्थे कन् ह्रस्वत्वे टाप् पंचालिका
पुत्रीव पुत्रिका इति वा आदिना वस्त्रदंत शमाट
शिलादि ग्रहः द्वे पुत्तली इति ख्यातायाः २ ॥
स्यात्सालभंजिकाकंपेलेख्ये नांजलिकारिका ॥
जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥ पिटकः
पेटकः पिट शब्दसंघातयोः पेटति पेटः यथा
क्रमं कुन्वणुड्ली पिटकः पेटकः द्वे पुस्तकादि
स्थापनस्य मञ्जूषापीठ इति ख्यातस्य २ ॥ पेडा
मंजूषा ॥ पिडि संघाते गुरोश्चेति चकाराद्य
न्ययेष्यो भावत्त पेडा मज्जति इदं जातमत्र मस्जेः
उंचेत्सूयन्तु मागमः मंजूषा द्विजकारो झटे
झरीति लोपः एकं जकारोऽपि केचित्तु पिटका
दि भिस्तु त्रिभि रेकपर्याय इत्याहुः द्वे मञ्जूषापेटि
कायाः २ ॥ अथ विहंगिका भारयष्टिः ॥ वि
हायसा गच्छतीति विहायसो विहङ्ग चेति गमेः खच्
विहंगमा विहंगिकेति कवित्यादे विहंगमा हा
र्यावादित्वात् कन् विहंगिका भारस्य यष्टिः द्वे बा-
ङलकस्य २ ॥ तदालंबि शिक्यं काचः ॥ त-
स्या विहंगमायाः आलंबते इति आद्यादित्वात् णि

ग॰
म॰
३८५
३५१

निः तद्वालंबियत्तशिक्यंशक्नोतिवोढुंश्रेण्या॰
हिः कष्यतेऽत्रकचबंधनेवाजिकावः सर्वोऽशः
है २ ॥ अथपादुकापादूरूपानत्स्त्री सैवानु॰
दीनापदायता ॥ पद्यतेनयापादूः णित्वका॰
शिपद्युतेविनितिऊः णित्वाद्वृद्धिः पादूः पादूरेवपा
दुकास्वार्थेकन्ऊरूस्वत्वंपादुकापादेउपनह्यते॰
बध्यतेइतिसंपदादित्वात्क्विप् नहिवृतीत्या॰
दिनादीर्घः नहोर्धइतिधत्वंचसैवकारः त्रीणि
पादुकायाः ३ ॥ अनुपदमितियस्यायामस्त्र
त्वव्ययीभावः सैवतपानत्अनुपदंपादायाम
प्रमाणंबद्धाऽनुपदीना अनुपदंसर्वेत्यादिना
खः अनुपदीना चत्वारिपादुकायाः ४ ॥ न॰
द्धीवध्रीवरत्रास्यात् ॥ नह्यतेबध्यतेनयेतिदा
म्नीत्यादिनाष्ट्रन्धत्वंषित्वात्ङीष् नद्धीवर्धते॰
र्द्धीभवतिचर्मवद्धत्वात्गृधिवृधिरपिभ्यांत्रिति॰
त्रन्गुणः वध्रीवर्ध्रीचर्मबंधेभयावाध्रीतिहह
चंद्रःटयः वरत्रावृधाद्यष्टापादुकायामपि
वध्रीत्युपचारात् त्रीणिचर्मरज्जुः ३ ॥ अष्ठा
हेलाडनीकशा ॥ ताड्यतेऽनयाताडनीक॰
शिसतिमातन्नयोरितिसौत्रोधातुःप्रचायव॰
तालव्यांतः भूवादिगणोपठ्यतेइतिरक्षितः ह
शाकशेतितालव्यांतेचंद्रगोमीच आदिनाऽष्ठा
दिग्रहः पकेयणवुक्रकाइतिख्यातस्य १ ॥ चंडा
लिकातुकंडोलवीणाचंडालवल्लकी ॥ चंडा॰
लस्येयंचंडालीकन्चंडालेनक्रियतावा कलादि
भ्योवुञ्जिचांडालिका कडिकपिकच्छिपदिभ्य॰
ओलः कंडोलः चंडालः तस्यवीणाटिकंडोलवी॰
णा कचित्कडोलीतिपाठः चंडालस्यवीणाचंडा

लवल्लकी त्रीणिकंदेरइतिख्यातस्य ३ ॥ ना॰
राचीस्यादेषणिका ॥ स्वल्पोनाराचोनाराचीड॰
हः कवर्तोल्पुद्रइेषणीस्वार्थेकन्नेषणिका हे॰
ह्लणिकावाणीनाराचास्फुटितिलोहतुलायाः २ ॥
शाणस्तुनिकषःकषः ॥ श्यतितनूकरोतिवा
ज्वलकेणः शाणस्यानेवाजिवाशाणः तालव्या॰
दिः निकृष्यतेत्रगोचरेत्यादिनाघः निकषःकषः
त्रीणिकषपट्टिकायाः ३ ॥ व्रश्चनःपत्रपरशुः
॥ व्रश्चेः करणेल्युट्व्रश्चनः पत्रमिवपरशुःप॰
त्रपरशुः हेसुवर्णादिच्छेदिकायाः २ ॥ ईषि॰
कातूलिकासमे ॥ ईषतीतिईषिका ईषतेच्छ
काष्ठलोहादिमयीशलाकातूलिकाउच्यतेतूल
निष्कर्षेईषितेत्येकेच्छेदिकारादितिङीषिस्वार्थे
कन् सामान्येनवीणादिशलाकायामीषिकादि
द्वयं आवर्तितमनावर्तितेवासुवर्णंतात्रपात्रेप्र
क्षिप्यतेतत्रेत्यपरे सुवर्णिकारोपलक्षणात्तत्यात
त्रनिबद्धाकेचित्तुचित्रकारतूलिकायावा ॥ तै॰
जसावर्तनीमूषा ॥ तैजसंसुवर्णादिआवर्त्य॰
तेत्रेतिल्युट्तैजसावर्तनीमुषस्तेयेगेमुह्वल॰
त्स्यकारप्रत्ययः टापिअन्येषामपीतिदीर्घत्वेमू॰
षा मुषाचगोरादिङीषिमुषीत्यपि मूषीमुषा॰
मूषिकास्यात्तैजसावर्तनीमुषेतिशाह्वाणिवः १
हेमुषेतिख्यातायाः २ ॥ भस्त्राचर्मप्रसेविका
॥ भस्यतेदीप्यतेऽनयाऽग्निरितिभसेर्भस्त्रेनदी
प्तोः ष्ट्रनामाश्रभसिभ्यः ष्ट्रन् तिङत्रतथेतिङ्ड
भावः अजादित्वात्टाप्भस्त्रा चर्मणाप्रसीव्य॰
तेचर्मप्रसेविका हेचर्मभातीतिख्यातायाः २ ॥
आस्फोटनीवेधनिका ॥ आस्फोटयतीति

रा॰
मं॰
३५०
350

लास्फोटनी एषोटवादिः आस्फोट्यते विध्यतेऽ
नया आस्फोटनीति स्वामी वेधनी विध्यतेऽनया
आस्फोटनी वेधनी तस्फोटनी इष्टं भिकेति वा
चस्पतिः हे मणिशंखादि वेधना ख्यायाष्टमरी
ति ख्यातायाः २ ॥ कृपाणी कर्त्तरी समे ॥ कृ
पाणः उक्तः स्त्रियां ङीष् कृपाणी कृन्ततीति अमर
वद्वन्न गौरादिक र्त्तरी हे पत्री कृतत्स्ववर्णादेः कर्त्त
नोपायस्य कातीति ख्यातस्य नापितकेशकर्त्तन्या
वा २ ॥ वृक्षादनी वृक्षभेदी ॥ वृक्षादनः नेया
दिः वृक्षोभिद्यते छिद्यतेऽनेन वृक्षभेदी हे नि
ह्मानइति ख्यातस्य २ ॥ टंकः पाषाणदारणः ॥
टंकेति हन्यमाने टंशब्दं करोति आत इति कः
टंक इति स्वामी पाषाणो दार्यतेऽनेन पाषाणदा
रणः हे टंक इति ख्यातस्य पाषाणदारणस्य २ ॥
क्रकचोस्त्री करपत्रं ॥ कचतीति कचः पचाद्य
च् पाद्यः ततः क्र इति शब्दस्य कचः क्रकचः करा
त्तं चार्थे पत्राकारं वल्कं करपत्रं हे करात इति
ख्यातस्य २ ॥ स्यादारा चर्मप्रभेदिका ॥ सूर्मी
स्थूणायः प्रतिमा ॥ सूर्मीति ग्रीष्मज्वालम सूर्मि
इति स प्रत्यये सूर्मा देशे च गौरादि ङीषि सूर्मीता
लव्यादिः सूर्मं शुभ्रामेव वोरवरभिधायी इति सू
र्मी टंतोऽप्यस्तीत्येके गौरादिपाठादेव निपातः इ
त्यरुणदत्तः तिष्ठते रास्नामास्नास्थूणेति निपा
तनात्तन कणत्वं आतङ्त्वं च स्थूणा लोहप्रति
मा आयसी प्रतिकृतिः चीणि लोहप्रतिमायाः
३ ॥ शिल्पं कलादिकं कर्म ॥ शिल्पं कर्म क्रि
या वास्त्यायेनोक्तं नृत्यगीतवाद्यादि चतुःषष्टिः
वाद्यक्रियाः तथालिंगनाभ्यं तरा चतुःषष्टिक्रि

याकला आदिना स्वर्णकारादिकर्म ग्रहः एत
त्सर्वं शिल्पं शल्यते ज्ञायते शलङ्गलपतनान्तो
वाप्याद्यय इति पः अतः इत्वं शिल्पं तालव्यादि
एकं १ ॥ प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतिया
तना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनि
धिः ॥ प्रतिमीयते सदृशी क्रियतेऽनेनेति ल्यु
ट् प्रतिमानं प्रतिनिधिः बिंबप्रतिबिंबं आङ् ल्यु
ट् प्रतिमा प्रत्ययान्त्यतेऽनया यतनिकारोपस्क
रयोरिति चुरादिण्यन्तात्वच्युप्रतियातना प्रति
क्रियास्य छाया सादृश्यमत्र प्रतिच्छाया प्रतिनि
धेः कृतिः अर्च्यते सौ गुरोश्चेति अकारप्रत्यये अ
र्चा प्रतिनिधीयते सदृशी क्रियते प्रतिनिधिः
किः अष्टौ मूर्तिसदृश शिलादिनिर्मितप्रतिरू
पकस्य ८ ॥ उपमानं उपमानं स्यात् ॥ उपमा
ते उपमानं हि उपमानं केचिदेतत् सर्वैः सं ब
ध्नंतीति स्वामी हे करणे भावे च येनोपमीयते या
चोपमितिस्तयोरेतेनाप्रीएवीणि प्रतिकृतेरे
वभेदः २ ॥ वाच्यलिंगाः समस्तुल्यः सदृक्षः
सदृशः सदृक् साधारणः समानश्च ॥ एते
समादयः समानांताः वाच्यलिंगाः समएमवै
क्लव्येश्च समः तुलया संमितः तुल्यः नौवय
इति यत् तुल्यः समानरूपवद्दृश्यते इत्यादिना
यथा ईकिन्निनौ सदृक्षः संदृष्टमा अपि क्विचि
ज्ञापायां प्रयुज्यंते इति साधुः सदृशः सदृक् दृ
शावक्षिति समभावः सहआधारेणेन वर्त्तते सा
धारणः वोपसर्जनस्येति व्यवस्थित विभाषात्वा
त्सभावः समानेमानमस्य समानः सप्त सदृश
स्य ७ ॥ स्यक्तवरपदे त्वमी निमसंकाशनीका

वा॰
मं॰
३७९
351

प्रप्रतीकाशोपमादयः ॥ अमीनिभादयः उ
त्तरपदस्था एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गाः स्यु
रिति एवं सम्बन्धि विशेषः यथा पितृनिभः पुत्रः
मातृनिभा कन्या देवनिभमपत्यमिति नियतं
भाति डः निभः संकाशते काशृ दीप्तौ तालव्यो
न्तः पचि संशब्दः समानार्थः संकाशः एवं प्र
कः काश इति दीर्घे नीकाशः आदिना भूतत्व
पकल्पादि परिग्रहः यथा पितृभूतः पितृरूपः
पितृकल्पः ॥ कर्मण्या तु विधा भृत्या भृतिः
स्त्री भर्म वेतनं भरणं भरण्यं मूल्यं निर्वेशः प
णः इत्यपि ॥ कर्मणि सम्पाद्यते ऽनया कर्मवे
शाद्यत् कर्मण्या कर्माणि विदधाति ज्ञवेत्त्व
नया आतश्चोपसर्गे इत्यण् विधा भ्रियते कर्म
काराः अनयेति संज्ञायां समजेत्यादिना क्यप्
भृत्या कर्मणि भृताविति निर्देशात् क्यपा क्ति
न्न बाध्यते भृतिः भ्रियते ऽनेनेति मनिन् भर्म वी
यते अद्यते इदमिति वी गति प्रजनकान्त्यसन
खादनेषु वीयति भ्योततनः वेतनं भरणे साधुः
भरणाल्युटि भरणं मूल्यपण्यौ प्राप्नोति निर्वि
श्यते उपभुज्यते ऽसाविति घञ् निर्वेशः एका
दश वेतनस्य ११ ॥ सुरा हलिप्रिया हाला प
रिस्रुद्वरुणात्मजा गंधोत्तमा प्रसन्नेराकादम्ब
र्यः परिस्रुता मदिरा कश्यमद्यमपि ॥ सुरा
ति ददात्येनेति आतश्चोपसर्गे इत्यङ् सुरा ह
लिनो बलभद्रस्य प्रियत्वात् हलिप्रिया जहा
ति लज्जामनया हाला पृषोदरादिः हलति वि
लिखत्यंगं हल विलेखने ज्वलादित्वाण्णो वा हा
ला परिस्रवति किपि परिस्रुत् सुरायामेष्या

मानाद्भी वरुणाज्जाता वरुणात्मजा गंधेनोत्तमा
श्रेष्ठा गंधोत्तमा स्वच्छत्वात्प्रसीदतिः सप्रसन्ना
रूकामः तं राति आत इति कः इरा एवं गोमेध्यप
र्वते कदम्बकोटरे जाता कादम्बरी पृषोदरादिः
कदंबकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीत्वमेत्यागमः
भाग्रिमत्ते ऽपि परिस्रुता मदयतीति इषिम
दिमुदीत्यादिना किरच् मदिरा कशिः सौत्रो धा
तुः तालव्यान्तः जनेर्यमिति बाहुलकाद्यक् क
श्यं सुराया मद्ययोक श्यमिति रन्तिदेवः माद्ये
त्यनेन मद्यं गदमदचरेत्यादिना यत् सुरादि
त्रयोदश मद्यसामान्यस्य १३ ॥ अवदंशस्तु
भक्षणं ॥ पानरुचिजननार्थं यद्भक्षणं चर्वणं
तदवदंशनं अवदंशः घञ् एकं तडशीति
ख्यातस्य १ ॥ शुंडापानं मदस्थानं ॥ शुन्यते
शुनगतौ जमेताडुः शुंडापानमदस्हं शुंडापान
मदस्हे मत्तेति तालव्यादौ मेदिनिः शुंडामद्ये च
शुंडापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोरि
ति विश्वः तत्पानस्थानमपि ताच्छ्यात् शुंडा
पिवेत्यत्र पाने पिवतां तत्र मदः स्यादिति मदस्था
नं ॥ त्रीणि मद्यपानस्थानस्य ३ ॥ मधुवारा
मधुक्रमा ॥ वारः क्रमाः अभ्यस्ततमधुपान
क्रमाः मधुवाराः मधुपानक्रमा मधुक्रमाः ब
हुत्वाद्बहुवचनं द्वे पुनः पुनः मधुपानक्रम
स्य २ ॥ मध्वासवो माधवको मधुमाध्वीकमद्व
योः ॥ मधूकपुष्पं मधुकस्यासवः संधानं चा
ज्ञार्थे अस्तोर्युद् मध्वासवः मधुना कृतः सेवितः
ज्वलादिभ्योऽणु माधवकः मधुप्रकृतित्वान्म
धः मद्यते त्र माद्यते ऽनेन वा मधुमन्दीकाइत्वा

रा' मं'

३५२
३५२

तद्धिकारो माध्वीकं नैरुक्तं माधुत्वं अवयोरिति ।
क्लीबमित्यर्थः चत्वारि मधूकपुष्पकृतमद्यस्य ४
॥ मैरेयमासवः शीधुः ॥ यद्यपि शीधुरिक्षुरसैः
पक्वैरासवो भवेत् मैरेयं धातकीपुष्पगुडधाना
म्बुसंहितमिति माधवः तथाच कंपिल्यपलश
तं कर्षरस्य षष्ट्यापंचाशतानि माक्षिकस्य प्रस्थ
मित्येवं माधवप्रयोगः तथाम्लत्वमनाहत्येष
मुक्तं शोचंतेऽनेन शीधुरिति पृक्षु प्रत्ययः शीधुः
अर्धर्चादिपाठात्क्लीबंच पुंनपुंसकयोः सीधुरस्त्री
वा तस्यादृशीधवइति त्रिकांडशेषः शीधोः प
रेण संबंधः त्रीणि मद्यविशेषस्य शीधोः ३ ॥
मेधको जगलः समौ ॥ मेद्यति स्निह्यति अनेन
एवल्लमेदकः मेदं गलति स्रवति गलेद्ध्रुल्लंते
तात्सु जगलः जगमत्स्रहृसनयोरित्यस्य हषा
दित्वात्कलविबाडलकात्पलोपे जगत्वेच जग
लइति शाहिकाः जगलो मनडुमे मेचके पिष्ट
मद्येवाइति च गौल्हत्तीयात्रौ मेदिनिः द्वे सुराक
ल्कस्य मेदस्य इति ख्यातस्य २ ॥ संधानं स्यादि
भिषवः ॥ संधीयते संधानं वंशांकुरफलादी
नि बहुकालं संधायपत्क्रियते अभिषूयते
चिरं क्लेद्यते अभिषवः भावसाधनो वा सुरासं
धीवनेनइति स्वामी अभिषवे अस्सवर्गौऊक्तः
द्वे २ ॥ किण्वं पुंसि तु नग्नहूः ॥ किणतेः बा
डुलकात्वउल्वादित्वाद्वः उपधाया श्चेतीत्वं कि
ण्वं किण्वं पापं सुराबीजमइति विश्वः नग्नेन अ
वासमाहूयते अनाच्छादनात्कूजः क्विप् नग्न
हूः कुहूनग्नहूनिनग्नहूः अप्मत्यन्त्रोयमित्यन्ये
द्वे नाना इक्ष्वकृतसुराबीजस्य २ ॥ कारोत्तमः

सुरामंडः ॥ सुरायामंडोऽग्रभागः कारेणाकार
णेनक्रियावशात् उत्तरः उत्तमः कारोत्तरः कारो
त्तमइति स्वामी द्वे २ ॥ आपानं पानगोष्ठिका ॥
आसमंतात्संभूय पिबंत्यत्र आपानं पानायकृता
गोष्ठीस्वार्थेकन् पानगोष्ठिका द्वे सम्मिल्य पाना
र्थं कृत गोष्ठ्याः २ ॥ चषकोस्त्री पानपात्रं सर
कोप्यनुतर्षणं ॥ चष्यते भक्ष्यतेऽनेन चषमद
नेमूर्धन्यांतः कृत्यादिभ्योवुण चषकः पाना
र्थं पात्रं पानपात्रं सरति कृसादिभ्योवुण सरकः
सरकः शीधुपाने स्याच्छीधुनो मध्यभाजनइत्य
जयः अपिशब्दात्सरकोस्त्री तिसरकं सरकं वा
नुकर्षेनेतिरत्नकोषः अनुतर्षेति पानमिच्छ
ति अनेन जित्तृषापिपासायां ल्युडिति अनुतर्षणं ।
अनुतर्षश्च चषक श्चानुतर्षश्चेति भागुरिः चत्वा
रि मधुपानपात्रस्य ४ ॥ धूर्तोक्षदेवी कितवो
क्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ धूर्वति हिनस्ति धूर्वेर्हि
सार्थोदंडकः तनिमत्योल्पः धूर्तः धात्वोरितिपा
ठेधावंतीअक्षिः धावंतिसत्योगात्ज्योत्स्नाद्यण
अक्षैर्दीव्यति जिगीषति शाखादित्वात् नाक्षी
ल्यवाणिनिः अक्षदेवी कितवसीति पणते
द्यूते कितवः पृषोदरादिः अक्षेषु धूर्तः अक्षध
र्तः सप्तमी शौंडेति समासः द्यूतं करोति क्विप्
द्यूतकृत् पंच द्यूतकारस्य ५ ॥ स्युर्लग्नकाः
प्रतिभुवः ॥ तत्कार्ये लग्नः ऊलग्नोब्रीडेक्तः
स्वार्थेकन् लग्नकः प्रतिनिधेर्भवतीति भूः भुवः
संत्येति क्विप् प्रतिभूः द्वे लग्नकस्य २ ॥ सभि
को द्यूतकारकः ॥ सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्या
स्तीति पथिकवत् ब्रीह्यादित्वात्ठन् सभिकः

समाद्यूतंसमागच्छंमितिमेदिनिः द्यूतंकारयति
द्यूतकारकःस्वार्थेकन् हेसहिचारस्य २ ॥ द्यू
तोस्त्रियामक्षवतीकैतवंपणइत्यपि ॥ दिवः
क्तः द्यूतः द्यूतंच अक्षाः पाशकाः उपायत्वेनात्र
संतीतिमतुप् शब्दशक्तिस्वभावात् स्त्रीत्वंअ
क्षवतीकितवकर्मयुवादित्वादण् कैतवंद्यूते
यदुत्सृज्यतेसपणः ग्लह्यतेग्लहःग्लहेऽपु तयो
गाहश्चाप्यविपणः चत्वारिद्यूतस्य ४ ॥ प
णोक्षेषुग्लहः ॥ पण्यतेपणः ग्लह्यतेग्लहः ग्रहे
रस्यलत्वंच अक्षेषुग्लहइतिनिपातनात्साधुः
आइइतिख्यातस्यद्वे २ ॥ अक्षास्तुदेवनाःपा
शकाश्चते ॥ अक्षाइत्यत्वंअक्षंतिव्याप्नुवंति
अक्षव्याप्तौपचाद्यच् अक्षाः दीव्यंतिएभिःकर
णेल्युट् देवनाः पश्यंतेबध्यंतेएभिः पाशाःस्वा
त्राज्ञालव्यांतात्एवल पाशकाः त्रीणिपाश
कस्य ३ ॥ परिणायस्तुशारीणांसमंतान्नय
ने ॥ वामदक्षिणयोःपरितः समंतान्नयनेशा
रीणांनयनंपरिणयोनीणोवित्यादिनाघञ्प
रिणायः एकं १ ॥ अस्त्रियामष्टापदः शारिफ
लं ॥ प्रतिपंक्ति अष्टौपदानिस्थानानिअस्य
अष्टापदं अष्टनःसंज्ञायामितिदीर्घः शारी
णांफलंफलकंपट्टः शारिखेलनाधारः ईश्चा
वाह्निप्रायेणपट्टपदीव्यंति अष्टापदोस्त्री
फलकेशारीणां फलकेपिचेतिमेदिनिः फ
लेहेतुःसमूल्येस्यात्फलकेव्युष्टिलाभयोरि
तिविश्वः शारिफलंदेशांतरेद्येवशारीक्री
डांकुर्वंति श्रूयतेद्यूतकलहेबलभद्रेणशा
रिकफलकेनरुक्मीहतइति एतावस्त्रियो

शारीणांखेलनार्थमाधारपट्टस्यद्वे २ ॥ प्रा
णिद्यूतंसमाह्वयः ॥ प्राणिभिःकृतंद्यूतंप्रा
णिद्यूतं शारिद्यूतेपणपूर्वकंमेषकुक्कुटा
दियोधनेदेवनेप्राणिद्यूतेसंह्वर्षेणाह्वयंतेत्र
पुंसिसंज्ञायांघः आह्वयवद्यादेशः समाह्व
यःद्वे २ ॥ सर्वलिंगासंग्रहादसंपूर्णतांपरि
हरति ॥ उक्ताभूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येत्र
यौगिकाः ताद्धर्म्यादन्यतोवृत्तावूह्यालिंगांत
रेपिते ॥ अत्रवर्गेयेयौगिकाः शब्दामालाका
रमाल्टिगिकवैणविककर्मकारचौरादस्तेविप्र
तिह्वादयः पुंसिप्रचुरप्रयोगदर्शनात् प
कस्मिंल्लिंगेपुंसियेयौगिकाउक्ताः तेताद्धर्म्या
त्तद्योगवशात् तेषामन्यतोऽन्यत्रजातोवृत्तौ
सत्यां अन्यत्रस्त्रियांक्लीबेवोह्नीयाः यथा मा
लाकारीस्त्रीमालाकारकुलमित्यादि येपि
यौगिकाकरणमालिककुंभकारादयः तेजा
तिवचनत्वात् शूद्राविवक्षायतेइत्यादिना
ङीषिलिंगांतरेस्त्रीलिंगेक्लीबत्वेपिबोद्धव्याः
॥ ॥ इतिशूद्रवर्गविवरणंसमाप्तं ॥ इ
तिश्रीमहिलायनीयकविचक्रवर्तिराजपंडि
तस्तावंभौमकविपंडितहूडामणिमहाचार्य
रायमुकुटमणिश्रीमद्बृहस्पतिकृतायाम
मरकोषपंचिकायांपदचंद्रिकाख्यांशूद्रप्र
धानवर्गेभूम्यादिकांडोद्वितीयः २ ॥ ॥
ॐ श्रीगणेशायनमः ॐ विशेष्यनिघ्नैः संकी
र्णैः नानार्थैरव्ययैरपि लिंगादिसंग्रहैर्वर्गाः स
मान्यवर्गसंश्रयाः ॥ वक्ष्यमाणैःत्रिभिःसामान्ये
सामान्यकांडेविशेष्यनिघ्नादिभिः पंचभिः पंच

रा॰
मं॰
378
354

वर्गावक्ष्यंते तेचनस्वतंत्राः किंतुवर्गाः एवंना
स्वर्गादिवर्गाः संश्रयाश्रयियोर्येषांतादृशाः त
थाहि विशेष्यनिघ्नाः ॥ विशेष्यपरत्राः सुकृ
तीत्यादयो देवाक्ष्वरमज्ञश्छेदेवविशेषणतया
संबध्यंते संकीर्णाः परस्परंविजातीयाः कर्म
विशेषणादयः कर्मपरायणादयः तथापा
रतयानानार्थानाकादयो वाचकत्वेन अजा
दीन्यव्ययानिचाद्भुः चादिर्येषांतान्यव्ययानिअ
वियपदादिभावद्योतकतया लिंगादिसंग्रह
श्च स्त्रियामीहाद्विरामैकाजित्यादि तन्नलिंगा
प्रतिपादकतया आदिशब्दानामसंग्रहः लं
काशेफालिकेत्यादितदुक्तएवणार्थतया
तैरेवसंबध्यंते अतएवसाधारणत्वात्सामा
न्यकांडोयं सामान्यविशेषाश्रयात्प्रायेणेहशा
स्त्रेरूपादिभेदेनैवलिंगनिर्णयः सोत्रापिवर्गे
रूपभेदादेवेतिभ्रमानिरासार्थेन्यायमाह ॥
स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यंयादृशैः प्रस्तुतंपदैः गु
णद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युस्तस्यभेदकाः ॥
यादृशैःस्त्रीदारकलत्रादिरूपैःपदैर्यद्विशे
ष्यंस्त्रीदारादिरूपंप्रस्तुतंप्रक्रांतंतस्यभेदका
विशेषणीभूतागुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा
स्युः तादृग्लिंगवचनाएवभवंति तत्रगुण
शब्दाःयथा सुकृतिनीभार्यासुकृतिनोदा
राः सुकृतिकलत्रमिति द्रव्यशब्दायथा दं
डिनीस्त्रीदंडिनोदाराः दंडिकलत्रमितिएवं
क्रियाशब्दाः पाचिकास्त्रीपाचकादारापाच
ककलत्रं ॥ क्षेमंकरोरिष्टतातिः शिवतातिः
शिवप्रदः ॥ सुकृतीपुण्यवान्धन्यः ॥ सु

कृतपुण्ययोगादिति मतुप् सुकृतीपुण्यवा
न्पुण्यगणंलब्धेतियत्धन्यः त्रीणिभाग्य
संपन्नस्य ३ ॥ महेच्छस्तुमहाशयः ॥ म
हतीअलघ्वीइच्छाभिलाषोस्यमहेच्छः महा
नाशयोमनोस्यमहाशयः आशयःस्याद
भिप्रायेमानसाधारयोरपीतिमेदिनिः वि
षयमहत्त्वेनैवेच्छामनसोर्महत्त्वं द्वेउदारवि
त्तस्य २ ॥ उदीर्णाउद्भटोदाराउदात्तश्चमहा
मनाः ॥ हृदयालुःसुहृदयः ॥ प्रशस्ते
हृदयंमनोस्यास्तीतिहृदयालुः हृदया
लुः तन्यतरस्यामित्यालुच् शोभनंहृद
यमस्यसुहृदयः मित्रत्वाविवक्षायां नहि
वक्षायांतुसुहृदित्येवसुहृदयइतिपाठेतु
सुहृदयाः सर्वएवलोकाः इतिचेदंअत
उचितात्तहृदयालुसाहचर्याच्चप्रशस्तंहृ
दयमस्तिहितेषुमिति विशेषेवर्त्तते द्वेप्रशस्तहृ
दयस्य २ ॥ महोत्साहोमहोद्यमः ॥ उ
त्साहेपिकृत्येअध्यवसितकृत्योमहोत्साहः
महानुद्यमोस्यमहोद्यमः ॥ द्वेमहोत्साह
युक्तस्य ॥ प्रवीणेनिपुणाभिज्ञविज्ञनि
ष्णातशिक्षिताः वैज्ञानिकः कृतमुखः कृ
तीकुशलइत्यपि ॥ प्रकृष्टावीणास्येति
प्रवीणः मुख्यार्थत्यागेनात्यंतावधानव
तिरूढः एवंनिष्णातकुशलौपुणकर्मणिशु
भेइगुपधेतिकः निपुणः अभिसर्वतोजानाति
अभिज्ञः एवंविज्ञश्चनिष्णातितिनदीमध्यात्स्ना
तेः कौशलइतिषत्वनिस्नातः शिक्षासंजाता
स्यतारकादित्वादितच् शिक्षितः विज्ञानेनैपु

वा॰
सं॰
३५५
355

ण्यं तेन व्यवहरतीति तेन दीव्यति इत्यादिना ठकि
वैज्ञानिकः ब्रीह्यादिठनि विज्ञानिक इत्यपि स्व
भूतिः कृतमभ्यस्तं मुखमुपायोऽनेन कृतमु
खः कृतमभ्यस्तमनेन कृती इष्टादिभ्य इती
निः कृपादित्वात्कुशैः सौत्रान्तालक्षंतात्कल
चूकुशलः कृतं संस्कृतं मुखमस्येति कृतमु
खः प्रशस्तं कृतं कर्मास्यास्तीति कृती कुशं ला
तीति कुशलः लक्षबुद्धिरिति स्वामी दक्षाव
त्तस्य १० ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्यः ॥ पूजार्हः प्रती
क्ष्यार्हः अर्हणीयत्व पूज्यः प्रतीक्ष्यः भक्तिः प्र
तीक्ष्येषु कुलोचिताते इति व्याः द्वे पूज्यस्य २
॥ सांशयिकः संशयापन्नमानसः ॥ संश
यमापन्नमापन्नं मनो यस्य एवास्मै संशयमाप
न्न इति ठक् तत्रैव द्वितीयाप्रकरणे संशयमि
ति ठञ् द्वितीयोपादानादिष्टविषये यथास्या
त्तेन यद्यपि कर्तृकरणे संशयमापन्ने तथापि
यद्विषयेः संशय उत्पद्यते तत्रैव कर्मणि स्या
एवास्मै प्रत्ययः न तु संशयितरि कर्तरीति जि
नेन्द्रः अन्ये तु कर्तृकर्मणोरविशेषमाहुः सां
शयिकः संशयमापन्नमानसं यत्र सम्यागवा
दिः संशयापन्नमानसः द्वे संशयविषयस्य
स्या एवादेः २ ॥ दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र द
क्षिण्य इत्यपि ॥ दक्षिणामर्हतीति कडंगरद
क्षिणाच्चेति छयतो दक्षिणीयः दक्षिणाः द
क्षिणामर्हतीति अर्हतीत्यच् दक्षिणार्हः तत्र दक्षि
णाय्ये त्रीणि दक्षिणार्हस्य कश्चशयस्य ३ ॥ स्यु
र्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ॥ वदति
सर्वदैव वदीयतामिति वदेः वाहन्याः वदान्यः दा

नार्थे स्थूले कृते प्रचुरं लक्ष्यं दातुं लक्ष्यमपीत्याणो
यमस्य स्थूललक्ष्यः स्थूले कृते चेति मेदिनिः ल
त्यमिति ऋहलोर्ण्यत् निर्थ्येकारपादेकर्मणि
वाप्तितिअच् दानेदानविषये शौण्डो विख्यातः
सक्तो वा सप्तमी शौण्डैरिति समासः दानशौण्डः २
शौण्डो मत्तेपि विख्यातः इति विश्वः शुण्डा मध्यपान
स्थानं तत्र भवः शौण्डः इत्युपचारात्समर्थ उच्य
ते इति स्वामी बहुप्रददातीति बहुप्रदः प्रदानः इ
तिकः चत्वारि बहुप्रदस्य ४ ॥ जैवातृकः स्या
दायुष्मान् ॥ जैवातृक उक्तः अतिशयितमा
युरस्यास्तीति मतुप् आयुष्मान् द्वे २ ॥ अन्त
र्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ अन्तः अन्तःकरणे वाणी
शास्त्रशरीरभूताधिदैवतभूता वास्याग्नोस्त्विये
रिति समासः ह्रस्वः अन्तर्वाणिः माप्तञ्च मात्र
त्वमिति सामान्यताप्रकान्तकापोनित्यत्वान्नक
वृत्तिपि शास्त्रवित् द्वे २ ॥ परीक्षकः कारणि
कः ॥ परीक्षते अवधारयति प्रमाणैरर्थमिति
ण्वुल् परीक्षकः कारणैर्हेतुभिश्चरति चरती
ति ठक् कारणिकः द्वे निरूपकस्य २ ॥ वरद
स्तु समर्द्धकः ॥ वरमभीष्टं ददातीति कः वरदः
समर्द्धयति समृद्ध्या योजयति ण्वुल् समर्द्धकः
समर्थोऽतिवर्धयतीति समर्धः स एव समर्द्धकः
इति स्वामी द्वे देवतादेरभीष्टफलदस्य २ ॥
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥
हृष्यते मोदते विकुरुते ताच्छील्यवयोवचन
शक्तिषु चानश् हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रहृष्टं
मनोऽस्य प्रमनाः हृष्टं मानसमस्य हृष्टमान
सः चत्वारि हृष्टमानसः ४ ॥ दुर्मना विमना

अन्तर्मनाः ॥ दुष्टं दुःस्थितं मनोऽस्येति दुर्मनाः वि
निगृहीतं मनोऽस्य विमनाः विनिग्रहे निरोधे
चेति मेदिनी अन्तर्व्याप्रियते मनोऽस्य न बा
ह्यः इत्यन्तर्मनाः त्रीणि व्याकुलमनसः ३ ॥
स्यादुत्क उन्मनाः ॥ उद्गतं मनोऽस्य उन्मनाः
उत्कण्ठावान् स प्रबोधकः द्वे उत्कण्ठितमनसः २
॥ दक्षिणे सरलोदारौ ॥ दक्षति वर्धते अवक्रा
शयत्वात् दक्षिणः उक्तं च वाग्मनःकायगुणा
नोमेपटोहि पटे पदे इति सरल उक्तः उत्कृष्टमा
दाति आत्मन इति कः उदारः त्रीणि ऋजुत्वाशयस्य
३ ॥ सुकलो दातृभोक्तरि ॥ विद्यमानत्वात्
सुष्ठु अतिशयेन कल्यते शब्द्यते कीर्त्यते वा सौक
लः शब्दसंख्यानयोः कलि सुकलः एकं १ ॥
तत्परे प्रसितासक्तौ ॥ तदेव तत्परे सक्तो षिञ्
बंधने प्रपूर्वात् षञ्जेः आङ्पूर्वात् क्तः प्रसितः
आसक्तः त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य ३ ॥ इष्टार्थो
द्युक्तः उत्सुकः ॥ इष्टार्थे अभिमतप्रयोजने
तद्युक्तः तत्र तद्योगार्थः तन्मनस्क इति त
कन् विधायिनश्च आकस्मायनस्य तन्मते तत्क
पर्यायपर्वाये कश्चित् प्रसितासक्ताविष्टार्थे त
द्युक्तोत्सुकः इति पाठः तदा विष्टं तत्परे द्वे
अपेक्षितार्थस्य तद्युक्तस्य २ ॥ प्रतीते प्रथि
तख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ प्रत्येकमे
तिः सक्तः प्रतीतः प्रथ प्रख्याने प्रथतेः सक्तः
प्रथितः स्यात् प्रकथने ख्यायतेः सक्तः ख्यातः
विदतेः क्तस्य नत्वाभावः वित्तः विज्ञो भोगप्रत्य
ययोरिति साधुः विशेषेण जानाति विजानाते
क्तः विज्ञातः विश्रृणोतेः क्तः विश्रुतः षट् ख्या

तमात्रस्य ४ ॥ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहत
लक्षणौ ॥ लक्षणं नाम्नि चिह्ने चेति विश्वः कृत
सम्यक्तमनुरागात् अस्मत्कृतं दृष्टमिति कृत
मस्य कृतलक्षणः आहतमसकृद्दृष्टमिति लक्षणं ना
मास्य आहतलक्षणः कार्त्स्न्ये इत्याहतलक्षणो
भूरिति रभसः आहतं गुणैस्तेऽपि स्यादिति विश्वः
द्वे आचारशौर्यादिगुणैः ख्यातस्य २ ॥ इभ्य आ
ढ्यो धनी ॥ इभमर्हतीति इभ्यः दण्डादित्वाद्यः
इभ्यः आध्यायति धनमाप्त इति कः धस्य ढः
आढ्यः भूम्नीनिः धनी त्रीणि बहुधनस्य ३ ॥
स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता अधिभूर्नायको ने
ता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥ स्वं धनमस्यास्तीति
स्वामी स्वामिन्नैश्वर्ये इति साधुः ईश्वर उक्तः ईष्टे
प्रभवतीति तृच् ईशिता तृणेवा अधिपैश्वर्ये अ
धिभवति अधिभूः नयति प्रापयति नियुक्तो ण्वु
ल्तृचौ नायकः नेता प्रभवति ॥ विप्रसंभ्यो डु
रिति डुः प्रभुः ॥ वृहेः क्तः प्रभौ परिवृढ इति नि
पातनात् अधिपाति अधिपः मूलविभुजादि
दश प्रभोः १० ॥ अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात् ॥
अधिका ऋद्धिरस्य ऋधु वृद्धौ अधिकर्द्धिः संपूर्वा
ऋद्धेः क्तिन् अशोभाद्यर्थविसमृद्धः अधिकर्द्धिय
क्तस्य द्वे २ ॥ कुटुम्बव्यापृतस्तु यः स्यादभ्यागा
रिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयं ॥ कुटुम्बं पुत्र
कलत्रादि तत्र कुटुम्बे कुटुम्बपोषणे व्यापृतः सं
सक्तः व्यापृतस्तत्कर्मणि यथावेति वा पालितः अभि
अधिकः आगारिकः अभ्यागारिकः उपदधाति
कुटुम्बमिति उपसर्गे इति किः उपाधिः आवि
ष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीत्वे च पुमान् त्रीणि कुटुम्बास

रा॰
सं॰
329
357

क्रमस्य ३ ॥ वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि
सः ॥ अङ्गानि अवयवाः रूपं लावण्यं वर्णादि वा
तानि अङ्गानि रूपाणि चेति वराङ्गरूपाणि तैरुपे
तो युक्तः यः प्रत्येकमवयवश्च आरूपवान् उरः
स सिंहसंहनन इति स्मृत्यादयः सिंहस्येव सं
हननं देहो यस्य सिंहसंहननः हिंस्रो विशेषण
कं २ ॥ निर्वर्यः कार्यकर्त्ता यः संपन्नः सत्त्वसंप
न्नः ॥ यो निःशेषको भूत्वा कर्म कुरुते स निर्वर्यः
निश्चयेन वर्ण्यः वरणीयः एतत् व्याख्यानेभ्युदयेव
यद्विकारं तत्सत्त्वं तत्संपन्ना संपन्नः संयुक्तः
इयमेकं वृन्दं कञ्चित्संपन्न इति पाठः पके २ ॥
अवाचि मूकः ॥ नास्ति वाक् अस्य अवाक् अय
तेवध्यते वागस्य मूकः बंधने वा मूलकात् अव
ति स्रवति भ्यांकक मूकः द्वे मूकस्य २ ॥ अथ
मनोजवः सपितृसन्निभः ॥ जवः सोऽस्योपात्तः
मनोजवति अविशतीति अच् मनोजवः मनो
जवः पितृधर्मा इति नाममालायामपि पितेव
सम्यक् विभाति पितृसन्निभः आत्त इति कः पितृ
सन्निभः स इति मनोजवसः च समस्तावपीति
तत्स्वामी सत्त्वपाठ इति तन्ये द्वे पितृतुल्यस्य
२ ॥ सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कुकु
दः ॥ परिणेत्रे आचारसर्वकमलंकृतकन्याद
नं यत्र स ब्राह्मो विवाहः कोकति धर्ममार तत्रैक
कुत्सकहक आदाय कुरुद इति पृषोदरादित्वात् दी
र्घोदिश्च अवदात्यज्ञोयमित्येके आच्छाद्य चार्चयि
त्वा च श्रुतशीलवते स्वयं आहूय दानं कन्याया
ब्राह्मो धर्मः स कीर्तितः इति मनुः पके १ ॥ ल
क्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् ॥ लक्ष्मीः शोभा

संपश्च तत्फलो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणश्चेति पा
मादित्वात्तनः अत्रैव लक्ष्मणः श्रीयोगात् सि
ध्मादित्वादिलच् श्रीलः कपिलकादित्वाल्लत्वे श्री
ल इत्यादि श्रीयोगात् श्रीमान् चत्वारि लक्ष्मी
यक्तस्य ४ ॥ स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ स्निह्यति
स्म ष्णिह प्रीतौ क्तः वा द्रुहेति घत्वे जश्त्वे च स्निग्धः
शाह्लो स्यास्तीति वत्सलः वत्सः पुत्रादिविषयो
विति मेदिनि अत्रादिः प्रकारार्थः प्रकारश्चा
हृष्टं तस्य स्नेहपात्रत्वेन वत्सः पुत्रादिः स्नेहपात्रे
कामोभिलाषो यस्यास्ति स वत्सो लाभ्यो कामव
ल्ययो विति लच् वत्सलः द्वे स्निग्धस्य २ ॥ स्या
द्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ॥
दयाशीलो दयालुः स्पृहिगृहीत्यादिना आलुः
करुणाशीलमस्य ठक् कारुणिकः कृपां लाति
इति मितद्वादित्वाद्दुः सुष्ठु रमते तेनेन तात्र
ति तत्र ये च सुरत इति रमेः क्तः दीर्घश्च प्रादेः सू
रतः चत्वारि कृपालोः ४ ॥ स्वतन्त्रोऽपावृतः
स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ स्व आत्मा तन्त्रं प्रधा
नमस्य स्वतन्त्रः अपगतमावृतमस्य तन्त्रत्वमस्
स्येति अपावृतः स्वेन आत्मना ईरितुं शीलमस्य
स्यानिः स्वादीरेरणो रितिवृद्धिः स्वैरी स्वस्य
आत्मनः छन्दः वशः स्वच्छन्दः निष्क्रान्तः अवग्र
हात् येत्रणात् निरवग्रहः पंचस्वतन्त्रस्य ५
॥ परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ॥
तन्त्र्यते इति तन्त्रः अच्प्रत्ययः तन्त्रो नियामको
स्य परतन्त्रः परः अधिरुपरि अस्येति अधइत्या
ख्यिते वैः पराधीनः परस्मिन्नपि पराधिमस्म
मीभ्यो डैरिति समासः ततः स्वोवा पराधीनः प

रो नियंता ऽस्य परवान् परः श्रेष्ठो नायको ऽस्यास्ति
वा नाथयोगात् नाथवान् चत्वारि पराधीनस्य
४ ॥ अधीनो निघ्न आयत्तो ऽस्वच्छंदो गृह्यको ऽप्य
सौ ॥ अधिगतइनः प्रभुरनेन अधिगतपरि
नः अधीनशब्दो निघ्नपर्यायो ऽमाथुः उत्तरपरत्वा
भावेन खस्याभाव इति कलिंगः तत्र यत्कं अधी
नशब्दस्यायत्तपर्यायत्वात् यथा वाक्य वक्तर्ये
धीनमिति निहन्यते निगृह्यते ऽसौ निघ्नः वश
र्थे स्यात् इति कः यती प्रयत्ने क्तः आङ्पूर्वो य
तिः वशीभावे आयत्तः यथा इत्येतानोरमन
विषयः तत्रियेआयतंते अस्वच्छंदः अस्वतंत्रः
गृह्यते अस्वतंत्रीकृतः यथा स्वैरीत्यादिना का
प्र अनुकंपायां कन् गृह्यकः स्वामीत्पराधी
ना हि गृह्यकोतैः नवभिः पर्यायमाह एवं चतु
ष्कं पराधीनस्य अधीनादि पंचकम् अधीनमात्रं
स्येति बहवः पंचाधीनमात्रस्य ५ ॥ खलपूः
स्याद्बहुकरः ॥ खलं स्थानं पुनाति मार्जयति
खलपूः खलं भूस्थानं कल्केक्षिति विश्वः बहु
करोति यस्मात् भुवमिति किं यत्र बहुक्षस्विथा
नेजार्थे मिलु बहुकरः ताच्छील्यार्थे विव
क्षायां ऽपि बुद्धियां बहुकरी द्वे खलं च तद्भवे व
मार्जयतः कोलियामीति ख्यातस्य २ ॥ दीर्घ
द्वे सूत्रश्चिरक्रियः ॥ अल्पकालसाध्ये यो ब
हुकालेन करोति स दीर्घसूत्रः सूत्रं तंत्रव्यव
स्थयोरिति विश्वकोशः चिरेण क्रिया अस्य चिर
क्रियः द्वे चिरक्रियस्य २ ॥ जाल्मो ऽसमीक्ष्य
कारी स्यात् ॥ गुणदोषानसमीक्ष्य विमृश्य
यः करोति स जाल्मः आतक्तः एकं २ ॥ कुंठो

मंदः क्रियासु यः ॥ कुंठे आलस्ये कुंठमुर्षोपघ
तेतो क्रियासु व्यापारेषु मंदः कुंठः एकं मंदक्रि
यस्य २ ॥ कर्मक्षमो ऽलंकर्मीणः ॥ कर्मणे क्रि
यायै अलं समर्थो ऽलंकर्मीणः अषडक्षेति खः प
र्याप्तयोः सानायार्थे चतुर्थीति समासः द्वे कर्मक
रणे समर्थस्य २ ॥ क्रियावान्कर्मसूद्यतः ॥
कर्मसूद्यतः प्रवृत्तः क्रियावानिति नित्ययोगे म
तुप् एकं कर्मकर्तृषु उद्यतस्य २ ॥ स कार्मः क
र्मशीलो यः ॥ नित्यं कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्र
वृत्तिशीलः छत्रादिभ्यो णः इति णः स्त्रियां कार्मी
द्वे २ ॥ कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ यस्तु कर्मणि
घटते प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म परिसमापयति सं
पारयति कर्मणि घटते इति अठच् कर्मठः
अलंकर्मीणस्तु यो ऽनायासेन कर्म करोति इति
भेदः एकं २ ॥ भरण्यभुक् कर्मकरः ॥ भर
ण्यं वेतनं भुंक्ते भरण्यभुक् कर्मकरः उक्तः द्वे भृ
त्यं गृहीत्वा कर्मकुर्वतः २ ॥ अयं शूद्रविशेषा
भिधानप्रस्तावे शूद्रवर्गपर्वोक्तः इह भृतिक्रिया
शब्दप्रक्रमेण भरण्यभुगिति पर्यायांतरदर्शना
र्थं कर्मकारेण सह विषयविभागप्रदर्शनार्थं वा
नूदितः ॥ कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥ यो वेत
नं विना भारवहनादि कर्म करोति स तवः कर्म
कारः कर्मणि अण् अयं सामान्यशब्दत्वात् लोह
कारे ऽपि वर्तते सो ऽपि हि स्वं कर्म कुरुते यदि तल्लो
हकार एव कर्मकारः स्यात् तदा स्याभिजातशब्द
त्वात् हि लिंगस्याभिधेयलिंगवर्गे पाठो न युक्तः
स्यात् तत्करः तत्क्रियः कर्मकारक्रियः अभ
तक्रिय इत्यर्थः एकं २ ॥ अपस्नातो मृतस्नातः ॥

गं
मं
३५८

स्नतकेनातेवस्नातोऽपस्नातः स्नतशुद्धिस्नावा-
स्नातो मृतस्नातः अतएवापकृष्टं स्नातोऽपस्ना-
तः दैवपित्र्यकर्माकरणादिति भावः द्वे २ ॥
आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ आमिषाशी मत्स्य-
मांसभक्षकः शुष्कली शुष्कमांसेपि मांसमात्रे-
पि कीर्तितः नामलिंगेशेषेण शौष्कलः शाष्कुलइ-
ति पाठः इति स्वामी द्वे मत्स्यमांसाशिनः २॥
बुभुक्षितस्स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ॥
साहचर्योक्तबुभुक्षाभोक्तुमिच्छा तत्तारकादि-
त्वादितच् बुभुक्षितः एवं क्षुधितः अत्तुमिच्छुः अ-
देः सन् लुङ्सनोर्घस्लृ जिघत्सुः अशनायेत्यादि-
ना साधुः ततइतच् अशनायितः चत्वारि बुभु-
क्षोः ४ ॥ परान्नः परपिंडादः ॥ परस्यान्नेन
जि हेतुर्यस्य परस्मादन्नमस्येति वा परान्नः परस्य
पिंडमाजीवनमत्ति परपिंडादः पिंडमाजीवन-
मिति धरणिः द्वे परोपजीविनः २ ॥ भक्षको
घस्मरोऽद्मरः ॥ भक्षयतीति ण्वुल् भक्षकः घ-
स्लृ अदने अद भक्षणे अनयोः सृघस्यदः क्मरच्
साधुकारिणि क्मरच् घस्मरोऽद्मरः त्रीणि भक्ष-
णपरस्य ३ ॥ आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगी-
षाविवर्जिते ॥ दिवो विजिगीषायामिति निष्ठा-
नत्वं आद्यूनः उदरे प्रसितः प्रसक्तः उदराट्ठक्
आद्यूने इति ठक् औदरिकः द्वे अविजिगीषोः
स्वोदरमात्रपूरकस्य २ ॥ उभौ त्वात्मंभरिः कु-
क्षिंभरिः स्वोदरपूरके ॥ यः पोष्यवर्गं विहाया-
त्मानमेव केवलं स्वकं बिभर्ति स आत्मंभरिः
चकारात्कुक्षिंभरिः फलेग्रहिरात्मंभरिश्चेति सा-
धुः द्वे स्वोदरपूरकस्य २ ॥ सर्वान्नीनस्तु सर्वा-

न्नभोजी ॥ सर्वेषां वर्णानां योऽन्नं भुंक्ते अनुपद
सर्वान्नेत्यादिना खः स सर्वान्नीनः १ ॥ गृध्नु-
स्तु गर्धनः लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् ॥ अतःपरं
तृसीकशब्दपर्यंतं प्रायेणान्यलिंगकाः त्रसि-
गृधीति क्नुः गर्धनशीलो गर्धनः जुचंक्रम्येति यु-
च् गर्धनः लुभ गार्ध्ये क्तः लुब्धः अभिलषति
लषपतपदेति उकञ् अभिलाषुकः तृष्यति
पितृषो नजिङिति नजिङ् तृष्णक् तृष्णास्व
तत्करोतीति णेनात्तण्वुलि तृष्णकः अटंतोपि
इति सर्वधरः पंच लुब्धमात्रस्य ५ ॥ तृषितः
स्यात्पिपासितः ॥ तर्षितो लालसो लोलः ॥
समौ लोलुपलोलुभौ ॥ गर्हितं लुंपति आच्छि
त्रिलुपसदेति यङन्तादच् लोलुपः भृशं लु-
भ्यति लोलुभः द्वे लुब्धस्य २ ॥ सोन्मादस्तून्म-
दिष्णुः स्यात् ॥ उद्गतो मदो हर्षोऽस्येति उन्मदः
उत्सर्वोन्मदेः अलंकृञित्यादिना इष्णुच् उन्म-
दिष्णुः केचित्तु सोन्माद इति पठंति सह उन्मा-
देः सोन्माद इत्यन्ये द्वे उन्मादशीलस्य २ ॥
अविनीतः समुद्धतः ॥ कामक्रोधाद्यभिभू-
तो विनीतः समुत्पूर्वो हन्तेः क्तः समुद्धतः द्वे अ-
विनीतस्य २ ॥ मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः ॥ मदेः
क्तः मत्तः शुंडा सुरा तत्र कुशल इत्यणि शौंडः १
पानागारं वा शुंडा तत्र भवः स्थितिमानित्यण्
वा मदेनोद्धतः संप्रोदश्च कटजिति कटच् उत्क-
टः क्षीबते स्म क्षीबृ मदे अनुपसर्गात्फुल्ल-
क्षीबेति साधुः क्षीबः चत्वारि मत्तस्य ४ ॥ का-
मुकः कमिता नुकः कामः कामयिताभीकः
कमनः कामनोऽभिकः ॥ कामयते लषपतप-

रा॰
म॰
३६०
360

हेतितकञ्कामुकः अयायस्य अर्थे धात्वंकेवे
ति अणि जंतात् टनि कमिता अणि जंतात् टनि
कामयिता अनु कामयत इत्यनुकः अभिका
मयत इत्यभिकः अभेरीचेत्येत्यभीकः अयम
नुकाभिकाभीक इति निपातितं नमिकमीतिरः
कमः अनुरात्रेतस्वेति कमनः णिजंताद्यविका
मनः नवकं कामुकस्य ९ ॥ श्वेञ्यो विहयः
व्यसनी पंचमङ्गुपस्तुते ॥ वेश्यापातिर्भुजंगः
स्याच्छिद्रः पलविकोविदः ॥ विधेयो विनया
ग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ प्रहृत्तौ निहृत्तौ वि
धातेशक्यः विधेयः अचोयत् विनयं विधिनि
षेधवचनं गृहीतं शीलमस्येणिनिः विनयः
ग्राही वचनेस्थितः तत्पुरुषे कृत्यबहुलमित्य
लुक् आदिष्टं शृणोत्यचु आश्रवः चत्वारि आश्र
वस्य ४ ॥ वश्यः प्रणेयः ॥ वश्यमायत्तवे
गतः वशं गत इति यत् वश्यः वशमायत्तता
यां स्यादिति विश्वः प्रकर्षेण नेयः प्रकर्षेण ने
तुं शक्यो वा द्वे वश्यगतस्य २ ॥ निभृतविनी
तप्रश्रिताः समाः ॥ निभृतं भृतः पोषितः
पोषितः इवभृजोणी जस्थक्तः निभृतः विनी
तः श्रिञ् सेवायां क्तः प्रथमं श्रयते सेवते आदि
कर्मणि त्यादिना क्तः प्रश्रितः त्रीणि विनीत
स्य ३ ॥ धृष्टो धृष्णुर्वियातश्च ॥ धृष्णोति स्म
धृषशामी वैयात इति इडभावः धृषश्चेतिन
ञि ऊः धृष्णक्क कविरधृष्णुरिति पाठः तत्रता
च्छीलेत्यत्र सिगृधीत्यादिना क्नुः वियङ्यातं वै
ष्टितमस्य यातेः क्तः वियातः त्रीणि निर्लज्जस्य
३ ॥ प्रगल्भः प्रतिभान्वितः ॥ प्रगल्भते धृष्ट

गल्भः प्रतिभाति प्रतिभा आतश्चोत्पङः प्रत्युत्प
न्नमतित्वं प्रतिभा प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी
प्रतिभामता इति रुद्रः द्वे प्रतिभान्वितस्य २ ॥ २
स्यादधृष्टे तु शालीनः ॥ अप्रगल्भतया शा
लायां गृहे प्रवेशमर्हतीति शालीनकौपीने त्यादि
ना खप्रत्यये प्रवेशशब्दलोपे च निपातितं द्वे
लज्जस्य २ ॥ विलक्षो विस्मयान्विते ॥ पर
कीयधर्मशीलादौ विस्मितो विलक्षः विशेषेणा
लक्षयति पर्यालोचयति अच् विरूढः स्मयः तद्य
क्तः तथा द्वे वैलक्ष्ययुक्तस्य २ ॥ अधीरे कात
रः ॥ भयहेतौ रोगादिकं जनकत्वेऽपि पामादि
केयस्याकुलत्वं सोधीरः कुत्सितं तरति अच् कुत्सि
तस्य चेति कातरः द्वे रोगादिकं जनाकुलहृदय
स्य २ ॥ त्रस्नुः भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ त्रसि
गृधीति त्रसेः क्नुः त्रस्नुः भियः क्रुक्लुकनौ भीरुः
भीरुकः भीलुकः चत्वारि भयशीलस्य ४ ॥
त्रस्तो भीतश्च चकितो दरितो हीसमाह्वये ॥
आशंसुराशंसितरि ॥ आङः शासु इच्छायां
इष्टार्थप्राप्तिरिच्छा सनाशंसभिक्ष उः आशंसुः
आशंसेस्तृन् आशंसिता द्वे आशंसनशील
स्य २ ॥ गृहयालुर्ग्रहीतरि ॥ गृहयग्रहणे
चुरादावदंतः स्पृहिगृहीत्यालुच् अयामंते
त्याद्येशः गृहयालुः ग्रहीता द्वे ग्रहण
शीलस्य २ ॥ श्रद्धालुः श्रद्धयान्विते ॥ श्र
द्धास्पृहा तच्छीलः निद्रातंद्रीत्यादिना आलुच्
श्रद्धालुः एके १ ॥ पतयालुस्तु पातुके ॥
पततीति निर्देशात् ह्रस्वाभावः पतयालुः लषपतीत्य
कञ्पातुकः द्वे पतनशीलस्य २ ॥ लज्जाशी

रा॰
मु॰
३६१
361

लोपत्रविस्तु ॥ अपत्रपतेतच्छीलइतीस्नु
र्हेलज्जाशीलस्य २ ॥ वंदारुरभिवादके ॥ अ
वंद्योवारुवंदारुः अभिवादयतीत्यभिवादकः
एवंत्य द्वेवंदनशीलस्य २ ॥ घातुकस्त्वात्तवर्केहि
स्रे ॥ शृणातेवंदारुवत्घातुकः हंतेःपातक
वत्घातकःकश्चवत्हिंस्रः त्रीणिहिंसाशी
लस्य ३ ॥ स्याद्वर्धिष्णुस्तुवर्धनः ॥ अलंकृ
जित्यादिनाइस्नुचु वर्धिष्णुः अनुदात्तेतश्चेति
युचिवर्धनः द्वेवर्धनशीलस्य २ ॥ उत्पतिष्णु
स्तूत्पतिता ॥ उत्पतेःएवंवत्इष्णुचुउत्पति
ष्णुः त्वन्उत्पतिता द्वेऊर्ध्वपतनशीलस्य २ ॥
अलंकरिष्णुस्तुमंडनः ॥ इष्णुचिअलंकरि
ष्णुः क्रुधेतियुचिमंडनः द्वेअलंकरणशील
स्य २ ॥ भूष्णुर्भविष्णुर्भविता ॥ ग्लाजिस्थ
श्चेतिचकारात्भुवः क्स्नुः इष्णुचुचभविष्णुः
त्वन्भविता त्रीणिसाधुभवनशीलस्य ३ ॥
वर्तिष्णुर्वर्तनःसमौ ॥ वृतेरलंकृञितिइ
ष्णुचुवर्तिष्णुःयुचिवर्तनः द्वेवर्तनशीलस्य
२ ॥ निराकरिष्णुःक्षिप्नुःस्यात् ॥ निराः
ङ्एवंवत्अलंकृञितीष्णुचुनिराकरिष्णुःत्र
सिगृधेत्यादिनाक्षिपेःक्नुःक्षिप्नुः द्वेसाधुनि
राकर्तुः २ ॥ सान्द्रस्निग्धस्तुमेदुरः ॥ सा
न्द्रोघनःस्निग्धः विदुरकरणस्नात्नेदुरमेदुरः
भञ्जेत्यादिनाकुरचु एकं १ ॥ ज्ञातातुविदु
रोविंदुः ॥ त्वन्ज्ञाता विदेः विदिभिदेतिकु
रचुविदुरः विदेःविंदुर्निपातितः त्रीणिज्ञान
शीलस्य ३ ॥ विकासीतुविकस्वरः ॥ कस
गतौविपूर्वात्वौकस्तलसीतिघिनुन्विका

सी द्वेत्यौत्यः विकासः स्फुटनेच्छाविति इ
त्यौतेधवरणिःस्थेशभासेतिवरचुविकस्वरः द्वे
विकासशीलस्य २ ॥ विसृत्वरोविसृमरः प्र
सारीचविसारिणि ॥ इण्नश्जीतिक्वरपूवि
सृत्वरः सृघस्यदेःक्मरचुविसृमरः प्रेलयसृ
इतिघिनुण प्रसारीविसरणंविसारः तद्योगा
दिनिःविसारी चत्वारिप्रसरणशीलस्य ४ ॥
सहिष्णुःसहनःक्षन्तातितिक्षुःक्षमिताक्षमी ॥
सहेलंकृजितीष्णुचु सहिष्णुः वर्धनवत्सहनः
तृन्तृचौक्षन्तातिजेःक्षमायांगुपेभ्यःकिज्झ्यः
इतिसन् सनन्ताशंसभिक्षाम्नुः तितिक्षुः क्ष
मतेतिपक्षेइटिक्षमिताशमित्यष्टाभ्यइति
घिनुन्क्षमी षडेतेक्षमाशीलस्य ६ ॥ क्रोधनो
मर्षणःकोपी ॥ क्रुधमंड्यार्थेभ्यश्चेतियुचि
क्रोधनः नमर्षतिनक्षमतीत्युःक्रोधनवद्युचि
विवाअमर्षणःकोपिनिःकोपी त्रीणिक्रोधन
शीलस्य ३ ॥ चंडस्त्वत्यन्तकोपनः ॥ चडि
कोपेपचाद्यचुचंडःकुपेः एवंवद्युचिकोपनः
द्वेअतिकोपनस्य २ ॥ जागरूकोजागरिता
॥ जागरूकंउकःजागरूकः त्वन्जागरि
ता द्वेजागरणशीलस्य २ ॥ घूर्णितःप्रचला
यितः ॥ घूर्णभ्रमणेक्तः घूर्णितः इत
वाप्रचलतिघूर्णतेप्रचलः प्रचलइवाचर
तिक्यङ्ततःक्तःप्रचलायितः द्वे २ ॥ स्वप्न
क्शयालुर्निद्रालुः ॥ स्वपितृषोर्नजिङ्स्व
प्नक्निद्राशीलः शीङ्ग्रहणंकर्तव्यमित्यालु
चुशयालुःस्पृहीत्यालुचुनिद्रालुः त्रीणिनि
द्राशीलस्य ३ ॥ निद्राणशयितौसमौ ॥ संयो

वां मं
३६२
362

गाहेदित्यादिनाणत्वंनिद्राणः शीघ्रकः शयितः
हेनिद्रंगतस्य २ ॥ पराङ्मुखःपराचीनः ॥
पराचतिअनभिमुखोभवति अंचतेऋत्विगादि
नाक्विन्पराङ्मुखं अस्यपराङ्मुखः विभाषांचे
रितिस्वार्थेखः पराचीनः हेविमुखस्य २ ॥
स्यादवाङप्यधोमुखः ॥ अवांचतिअधोमुखो
भवतिअवाङ् पूर्ववत्क्विन् हेअधोमुखस्य २
॥ स्यादवानप्यधोमुखः ॥ अवांचतिअधोमु
तेमुखीनस्त्वभिमुखः ॥
हेअभिमुखस्य २ ॥ दे
वानंचतिदेवद्र्यङ् ॥ देवानंचतिगच्छतिपूज
यतिविष्वग्देवयोरित्यादिनाद्रि देवद्र्यङ् प
क्षेदेवपूजकस्य २ ॥ विष्वद्र्यङ् विष्वगंचति ॥
विष्वक्समंतात्गच्छतिविष्वद्र्यङ् मूर्धन्यमं
ध्यतालव्यमध्यश्चेतिप्राग्युक्तः पक्षेसर्वतोग
च्छतः २ ॥ यःसहांचतिसध्र्यङ् ॥ सहतुल्य
मंचतियातिसहस्यसध्रिरितिसध्रिः सध्र्यङ्
स्त्रियांसध्रीची पक्षेसहचरितस्यसहायस्यतु
ल्ये २ ॥ सतिर्यङ्यस्तिरोंचति ॥ तिरसस्तिर्य
लोपयतितिर्यादेशः तिर्यङ् पक्षेवक्रंगच्छत
२ ॥ वदोवदावदोवक्ता ॥ ऊवित्याहऊविशि
ष्टंवदतिपचाद्यचिवदः चरिचलीत्यादिनाद्वि
रुक्तिः अभ्यासस्याकचागमः वदावदः वद
विशिष्टंवक्तिवदन्वक्ता त्रीणिविशिष्टवक्तुः
३ ॥ वागीशोवाक्पतिःसमौ ॥ वाचामीशः
पतिःचवाक्पतिः अनवद्योह्यामातिपटुवच
नस्य हे २ ॥ वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूक
श्चवक्तरि ॥ वाचोयुक्तिः सोपपत्तिकत्वंवादि

कृ पष्ठ्याइत्यादिनाषष्ठ्यलुक् वाचोयुक्ति
स्तत्रपटुः वाचोयुक्तिपटुः तथाप्रशंसावाग
स्याल्लिप्रशंसायांवाचोग्मिनितिग्मिनिः वाग
ग्मी उणादयोबहुलमितिबहुलवचनाहूः वा
कः वदेर्यङन्तात्वावदूकः चत्वारिवाग्मि
नः ४ ॥ स्याज्जल्पाकस्तुवाचालोवाचाटोब
हुगर्ह्यवाक् ॥ षाकन्जल्पाकःशीलेआल
जाटचौबहुभाषिणीति कुत्सायांअभिधानमि
त्युक्तेः कुत्सायामालजाटचौवाचालः वाचा
टः चत्वारिबहुगर्ह्यभाषिणः ४ ॥ दुर्मुखे
मुखराबद्धमुखौ ॥ दुर्निंदितंमुखमस्यदुर्मु
खयोगानिंदायांमुखमुखंजेभ्योवक्तव्यइति
दुर्मुखः निंदितवचनाश्रयात्लक्षणया
मुखशब्दोत्रवचनपरः अवाच्योक्तौनबद्धेन
नियमितंमुखमस्यअबद्धमुखः त्रीणिअ
प्रियवादिनः ३ ॥ शक्लःप्रियंवदः ॥ श
क्नोतिवाचाप्रीणयितुंशक्लः शकिभ्यः
क्लःशुक्लः शकेःशक्नवद्दन्तशक्लः कपिरका
दिवोप्रियंवदति प्रियवशेवदःखच् प्रियंव
दः हेप्रियवादिनः २ ॥ लोहलःस्यादस्फु
टवाक् ॥ लुहकहनालोद्यल्लोहलाति
लोहलः लोहंह्रतिनेकन्वेगोवर्णविपर्ययो
वा हेअस्फुटवाचः २ ॥ गर्ह्यवादीतुकद्व
दः ॥ कुत्सितंवदतिरथवदोर्धेचेतिकोःक
त्कद्वदः ॥ समौकुवादकुचरौ ॥ कुत्सितो
वादोस्यकुवादः कुत्सितंचरतिभ्रमतिचरेष्टः
कुचरः हेकुकथनशीलस्य २ ॥ स्यादसौम्य
स्वरोस्वरः ॥ असौम्योरवः काकस्वरवत्

वां
मं
३६३
363

निर्दितः खलोऽस्यासौऽखलः अप्राप्तस्यादि
कड्त्वाद्धाऽखलाः द्वे २ ॥ खणः शाह्नः ॥
खणशीलः शाह्नशीलश्च चलनशह्नार्थो
टकर्मकाद्युविखणः शाह्नः द्वेशाह्नकारिणः
२ ॥ नांदीवादीनांदीकरः समौ ॥ नाटका
दौमंगलार्थादेवद्विजादीनां आशीर्नांदी तथा
च आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नांदीति कीर्त्यते इ
तिभरतः तद्वदनशीलानांदीवादी नांदीवद
तिकरोतिदिवाविभेतिटः नांदीकरः करोति
रवोऽस्यारणार्थः चौरंकारवत् भेरीप्रायावनो
दीतद्वादनशीलस्तथात्रवादिकोजोवादना
र्थौ द्वे २ ॥ जडोऽज्ञः ॥ सर्वत्रकार्येसम्मूढो
जडः तडज्ञः ॥ इष्टंवानिष्टंवाखेडःखं
वानवेत्तियामोहात् परवशगमततेसमवेज
डसंज्ञकः कुरुपः सचोक्तपवनः प्राज्ञः तद्वि
परीतोज्ञः द्वे २ ॥ एडमूककस्तवक्तुश्रोतुमश
क्तिते ॥ एडोबधिरः मूकः अवाक्तयोः
समासः तौचोक्तावेवअनेडमूकइतिपाठे
अनुक्तमवत् नाप्येडमूकोऽस्यादन्यअनेड
मूकइत्यर्थः त्रिलिंगोनेडमूकः स्यादुद्यतोवा
क्यश्रुतिवर्जितः इतिरभसः वक्तुमित्यादि
खगमं एकं १ ॥ तूस्नीशीलस्तुतूस्नीकः
॥ शीलेकोमलोपश्चेतितूस्नीकः मलोप
मामथ्यात्केणड्इतिक्रमबाधे अन्यथाशील
मितिहकिअक्रयानोभमावेदिलोपेनैवसि
द्धेः द्वेमौनशीलस्य २ ॥ नग्नोवासादिगम्ब
रः ॥ ओलस्जीधातोःक्तःवर्णव्यत्ययेलका

रणत्वे ओलजी ओलस्जीव्रीडे ओणस्जीचेति
केचित्पठंतिनग्नः अविद्यमानेवासोऽस्यावासाः
निरावरणत्वाद्दिगेवाम्बरमस्यदिगम्बरः
त्रीणिविवस्त्रस्य ३ ॥ निष्कासितोऽवकृष्टः
स्यात् ॥ कसगतौणिजंतात्क्तः निष्कासितो
हंत्यसः कासृदीप्तावित्यस्माद्वा अवकृष्ट
तेस्मात्क्तः अवकृष्टः द्वे निष्कासितस्य २ ॥ अ
पध्वस्तोधिक्कृततः ॥ अपपूर्वात्ध्वंसेःक्तः
अपध्वस्तः असत्करणादिनाधिक्षिप्तस्यक
रणोधिक्कारोनिर्वाधितिकृततःधिक्कृ
तः इतियावात् द्वे २ ॥ आत्तगर्वोभिभूतः
स्यात् ॥ आत्तोगृहीतोगर्वोऽस्यआत्तग
र्वः आत्तगंधइतिपाठः इतिकलिंगः गंधोग
र्वेलवेपिचेतित्रिकांडशेषः अभिभूयतेस्म
क्तः अभिभूतः द्वेअभिभूतस्य २ ॥ दापि
तः साधितः समौ ॥ धनादिकंदापितः साधि
तउच्यते ददातेर्णिजंतात्क्तःकिंदापितः दय
दानेत्यादिधातोः दायितइतिपाठः इतिक
लिंगद्रुककोशमौ साधेक्तः साधितः द्वेधना
दिकंदापितस्य २ ॥ अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्ते
॥ कस्यचिद्दोषेणाधिकंप्रतिस्पर्धमानेनदु
र्वचनमपिक्षेपः सयस्यकृतः अधिप्रतिभ्यां
क्षिपेःक्तः अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः द्वेकृता
क्षेपस्य २ ॥ बद्धेकीलितसंयतौ ॥ कील
बंधेक्तः कीलितः संयमेक्तः संयतः रज्वादि
नासंयतचरणस्य बद्धस्यत्रीणि ३ ॥ आपन्न
आपन्नापन्नः स्यात् ॥ आपदमापन्नः आपन्नः आ
पदंप्राप्तः आपत्प्राप्तः द्वे २ ॥ कोटिशीकोम

ग्रं
सं
३६४
364

यद्रुतः ॥ कदिवैक्लव्येभावेघञ्जेतातमत्वर्थेइ
निःकंदीशीकृतेवनेभावेघञ्शीकः त्वराणां
त्वात्स्तुपातेवर्ततेवैक्लव्यकत्रोः स्तुपातोऽस्य
कंदिशीकः एषोदरादित्वात्तसर्वेस्वभया
द्रुतः पलायितःभयद्रुतः द्वेभयात्पलायित
स्य २ ॥ आत्ताविततःत्वाविततोभिशस्ते ॥ पर
स्त्रियःपरपुरुषस्यवामैथुनेप्रतिअभिषस्तो
हृषितःस्यात्तत्वसंचलनेशाङ्गएवांततः
आत्ताविततः एवंत्वाविततः शीलामिथ्याहृषि
तस्य ३ ॥ संकसुकोऽस्थिरे ॥ कसगतौसं
कमतेसंकसुकः चलप्रकृतिःएकाद्ययङ्
तिकन्डुकावागमः संकसुकः समिकास्थि
उकनित्यान्येसंकसुहिदेत्यः द्वेचलाप्रकृतेः
२ ॥ व्यसनार्तोपरक्तौद्वौ ॥ दैवीमानुषीव
पीडाव्यसनंतेनार्तःव्यसनार्तःउपरक्तःआग
न्तःद्वे २ ॥ विह्वलव्याकुलौसमौ ॥ शोका
दिभिरितिकर्तव्यताशून्योविह्वलः विहित्वा
ह्वलोस्येतिविग्रहः विशेषेणाकुलःव्याकुलः
कुलसंत्यानेहृष्णपधेतिकः द्वेव्याकुलस्य २
॥ विक्लवोविह्वलः ॥ विक्लवतेविक्लवःक्ल
विरपहितोपिविरुडंक्लवतेइतिविक्लवः ज्व
लत्वलस्खलत्वलनेअच् विशेषेणह्वलतिः
विह्वलः द्वेस्वांगान्येवधारयितुमशक्तस्य २
॥ स्यात्तुविवशोरिष्टदुष्टधीः ॥ विरुद्धंवष्टि
विवशः आसन्नमरणव्यापकंलिंगंअरिष्टं
तेनदुष्टाधीर्यस्यअरिष्टदुष्टधीः द्वेआसन्नमर
णव्हचितस्यव्यवलोनहृषितमतेः २ ॥ कश्यः
कशार्हे ॥ कशाअश्वादिताडनीउपचारात्त

त्कृतत्वात्तेपिकशातामर्हतीतिदंडादिभ्योयःकश्यः
द्वेअपराधवशात्कशाघातमर्हतः २ ॥ सन्नड
त्वाततायिवधोद्यतः ॥ प्रायेणततेहेशेतत्का
लेवसन्नद्धापवपरवधार्थंद्यतोतीतिव्यवहारात्स
त्रडः इत्युक्तं आततायीअत्युत्पन्नः आततःस
मंताहिंसतः तमेवंगन्तुंशीलमस्येतिणिनो
कथंचिदुत्पन्नाद्वे २ ॥ द्वेष्येत्वविगतः ॥ द्वे
ष्यद्वेषाद्यःअविगतसाहः यथा यथाप्रियोद्रुड्य
तत्वेनव्यपदिश्यते तथाशत्रुरपिकषायमसाहः
श्यमानत्वात् अविगतत्वेनेतिअविविषयेगा
तोविगतः द्वेवध्यशत्रोः २ ॥ वध्यः शीर्षच्छे
द्यइमौसमौ ॥ वधमर्हेतिदंडादिभ्योयः वध्यः
शिरसः शीर्षस्यच्छेदमर्हतीतिशीर्षच्छेद्यःत
एकं २ ॥ शिष्टिप्राणोहस्तककर्मा ॥ अहस्तं
निष्पापत्वात्शुक्लंकर्मास्यअहस्तककर्माशुक्ल
कर्मेत्यर्थः श्रिषिश्लेषेत्यतिइःकानच् अक्लिष्ट
कर्मेतिपाठेअपापाचारः श्लितावर्णेतात्स्मा
च् स्वव हत्यत आनच् हत्यन्तहन्नोऽष्ठ्वेःम
नोलक्रच्छलोपश्चेत्यतः सनोल्किगितिअत्रु
हन्नोश्लितेदेचेतिआनच् प्रत्ययोरत्वेसनोल
कूचशिष्टिप्राणः हितालद्यः ॥ चपलश्चि
कुरःसमौ ॥ दोषमनिश्चित्यवधादिका
र्यमाचरतिसचपलः चपसांत्वनेकलच्
चिकुरःउक्तः द्वे २ ॥ दोषैकदृक्पुरोभागी
॥ दोषएकस्मिन्नेवदृक्ज्ञानमस्यदोषैक
दृक् दोषेनन्यात्पुरः एवभजतेसंएचेत्यादिना
घिनुणपुरोभागी द्वेदोषैकदृष्टेः २ ॥ निकृ
तस्त्वनृजुःशठः ॥ निकृंतनीतिकःनिकृतः

ग'
म'
३६५
365

अज्ञविरुद्धोन्त्यः शठकैतवेश्रवृशठः श्रीलिव
क्राशयस्य ३ ॥ कर्णेजपः सूचकः स्यात् ॥ क
र्णेजपतिलंभकर्णयोरमिजपोविन्य चकर्णेजपः
सूचयेपैशून्येदं त्यादिएवुल सूचकः द्वेकर्णेलिखि
त्वापरापकारंवदतः २ ॥ पिशुनोदुर्जनः खल
लः ॥ पिशश्रवयवेपिशत्येकदेशेनसूचयः
तिबाहुलकादुनन् पिशुनः दुष्टोजनोदुर्जनः
खलतिसंचिनोति श्रेष्ठमंखलमंचयेनुखलः
स्वामीत्रसूचकपर्यायग्राह श्रीणिपरस्परभेद
नशीलस्य ३ ॥ नृशंसोघातुकः क्रूरः पापः
॥ नृहन्नृशंसतिशंड हिंसायांनृशंसः लघपतो
ग्रुकज्घातुकः कृणतिक्रूरः कृतेर्हेवादयश्चे
तिरक्रुक्रग्रादेशश्चक्रूरोबाहुलादित्वाद्रकारी
धेः हिंस्रत्वेनपापयोगात्पापः चत्वारिपरद्रो
हकारिणः ॥ धूर्तस्तुवंचकः ॥ धूर्तवंचका
वुक्तौ हेस्वभाववंचकस्य २ ॥ अज्ञेमूढयथा
थाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ॥ अज्ञउक्तः ज्ञ
प्तिःसमुद्धेः ज्ञः मूढः यथाजातोजातविवे
कः तथापित्र यथाजातः सूफ्रपेतिसमासः
मुह्यतिस्म मुहेः क्षोमुवादेशश्चमूर्खः विक
ड्ंधेयंकार्यमस्यप्रज्ञाद्यणिवैधेयः परवत्तेब
लिष्णतिस्वार्थेणिबालिशः षट्मूर्खस्य ६
॥ कदर्यःकृपणः क्षुद्रः किंपचमितंपचः
॥ आत्मवर्गधर्मपुत्रदारादिकंपीडयित्वा
लोभाद्योऽर्थसंचयकारीसकुत्सितोवार्थपतिः
कदर्यः कोः कत् तस्तुकषहतिकदादेशः
कृपतेकृपापात्रीक्रियतेऽसौकृपकृपायोगा
तोग्रन्तोबाहुलकात्कृपेःक्युन्कृपणः उप

वत्क्षुद्रः अल्पत्वात् किं कुत्सितं पचतिता
च्छील्यार्थे चानशः आगमानित्यत्वान्नमुक
अपिशा किंपचानस्येति प्रयोगः किंतेपदइति
समासः मितमसंभावितया कुत्सितमल्पप
चति मितन खेचेति खल्मंमितंपचः कलिंग
त्वकिंपचतीत्यिविकिंपचः नमितंपचोना
मितंपचः इतिव्याचष्टेस्म पंचकृपणस्य ५ ॥
निःस्वस्तुदुर्विधोदीनोदरिद्रोदुर्गतोपिसः ॥
निर्गतंस्वंधनंअस्मात्स्वादुनान्निष्क्रांतोल्ट
सद्दत्यन्येनिःस्वः विधामस्टविनिवत्यतिसा
दुस्थाःस्पुडविधः दीनधनोदीनः दीङ्क्षये
स्वादयओदितः इतिओदित्वात् ओदितश्चेति
निष्ठानत्वं दरिद्रातिपचाद्यचदरिद्रः नत्वशा
हृर्षेतिणः दरिद्रातेरार्धधातुकेलोपः सिद्ध
श्चप्रत्ययविधाविति णेकतेर्क्वोः लोपस्यविष
यसप्तम्यामालोपस्यएवैकृतस्यसिद्धत्वात्
दंतत्वाभावात् दुर्गतिर्गमिः नैःस्वापत्तिवचनः
ततश्चक्तेरिक्तः तंप्राप्तः दुर्गतः पंचदरिद्र
स्य ५ ॥ वनीयकोयाचनकोमार्गणोयाच
कार्थिनौ ॥ वनतियाचतेवनयाचने स्वनिय
वत्तवनियंचतनमिच्छतिक्यचिएवुल्वनीय
कः वनीपकश्चकृपणइवनवनीपकोपमे
विताःपर्वतइतिगद्यरामायणे याचतेइति
याचनः ल्युःस्वार्थेकन्याचनकः मार्गतिअ
न्विष्यतिदातारमर्थेवामार्गअन्वेषणेल्युःमार्ग
णः याचतेयाचकः एवुल्अर्थःस्तन्निहितोऽर्थोस्य
स्यअर्थीश्चासंनिहितइतिःअर्थीअर्थयतेअर्थ
वोच्चायोल्युःयाच्याद्विवासिनिवा पंचयाचकस्य ५ ॥

वा
म
३६६
366

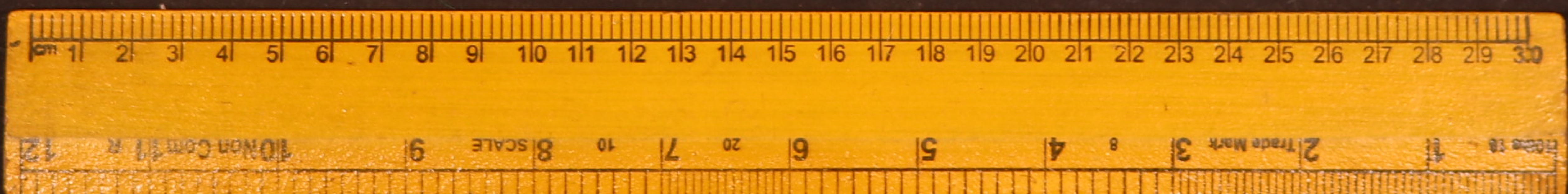
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ॥ अ
हंशुभंशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकनिपातौ अहं
कारशुभार्थौ तयोर्योगे अहंशुभमोर्युस् अहंशुभमो
रिति निर्देशात् विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन निपा
तनादव्ययत्वं अहंयुः शुभंयुः पकैकं २ ॥
दिव्योपपादुका देवाः ॥ दिवि भवा दिव्याः द्यो
प्राग्भावादिति यत् मातापित्रादिहेतुकारणा
निरपेक्षा उपपद्यन्ते जायन्ते इति लभ्यते स्तुक
न् दिव्याश्च उपपादुकाश्चेति तथा नारकिव्यादि
त्वे दिव्यं पदं ते हेतुसहितेभ्यो गर्भेभ्यो जायन्ते
इत्युपपादुकाः अस्य च विशेष्यनिघ्नतया त्रिलि
गत्वात् देवपर्यायैर्विनानो हेत्वः पके २ ॥
नृगवाद्या जरायुजाः ॥ गर्भाशयो जरायुस्त
तो जायन्ते इति डः जरायुजाः आद्येन खरादिग्र
हः पकं २ ॥ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः ॥ स्वेद
हेतुत्वात् ऊष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः आ
द्येन मशकमत्कुणादिपरिग्रहः पकं २ ॥
स्वेदजाः क्रिमिदंशाद्याः ॥ स्वेदहेतुत्वात् ऊ
अत्र वर्गे प्राणिन एव परं कथिता इति प्राणिव
र्गः ॥ पक्षिसर्पादयो ऽण्डजाः ॥ उद्भिज्जास्त
गुल्माद्याः उद्भिद् उद्भिज्ज उद्भिदं ॥ उद्भिच्चह
स्याभिधेयमुपन्यस्य पर्यायमाह उद्भिदिति
तरुगुल्माद्या उद्भिद उच्यन्ते जायमाना भुवमु
द्भिदंतीति सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् उद्भिदः
एवमुद्भिन् आद्यशब्देन तृणौषधिलतादिपरि
ग्रहः भूमेरुद्भेदनमुद्भित् संपदादिभ्यः क्विप् त
तो जाता उद्भिज्जो डप्रत्ययादित्वात् के उद्भिदं वाच्य
लिंगत्वेपि कामचारात् क्लीवत्वेन निर्देशः त्री

णि ३ ॥ सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं
कांतं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलं ॥
द्रियते अहहद इत्यादिना पुः सुंदरं सुष्ठु आ
ति एघोरवादि इत्यन्ये मिर्योः सुंदरी सो चते रुचय
ष्मिरुदीत्यादिना किरच् रुचिरं चरति मनश्चरेः उ
णिजनीति उन् चारु सुशोभने समे सर्वे म समस
वि निः सुषम इति षत्वं सुषमं साध्नोत्यर्थमिति कचा
पेत्ष्मण् साधु शोभते शोभनं अनुदात्तेतश्चेति य
चूकन ति काम्यते वा कनी दीप्त्यादौ मणि वुद्धीति
चकाराद्वर्तमाने कर्त्तरि क्तः कांतं मनो रमयति
मन इव मत्ते वा चु मनोरमं कचिन्मनोहरमिति
पाठः तत्र हरतेरित्यच् रोचते रुच्यो राजसूयेत्या
दौ क्यपि निपातितः मनसा ज्ञायते इति मूलवि
भुजादित्वात् कः सुप्सुपेति समासः मनोज्ञं मंजः
तीत्रात् शोभनार्थाद्धातोः उल् कादुः मंजुः भावप्र
धान्ये मंजत्वं लातीति कः मंजुलं द्वादश शोभ
नस्य १२ ॥ तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्श
नात् ॥ यस्य दर्शनात् द्रष्टुर्नेत्रयोः तृप्तेरंतः स
माप्तिः नास्ति यद्वा दृष्टोत्पन्नमनस्याधिकां प्रीतिं जन
यति न सिच्यते न तृप्यते द्रष्टा नेत्रस्य इ स्वार्थे क
नि आसेचनकं दीर्घादि पाठे आसिच्यते आप्याय्य
ते दृष्टिरनेन ल्युट् इकन् निपातेचनं ॥ अभी
ष्टमभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं ॥ अभिष्वनः
ष्टनरिष्टमभीष्टं अभिपुनः पुनरागमिष्टं अभी
प्सितं अभिरीक्ष्या भिन्नाल्प्योरिति विघ्यः हृदय
स्य प्रियमिति यत् हृदयस्य हृल्लेखेति यत्र हृ
दादेशः हृद्यं दयते दानेच्छायां चमत्तिवुद्धीति क्तः
दयितं वनेकार्थत्वाद्व्याख्येति तु सुभूतिः दयि

य॰
मु॰
३६७
367

तेवल्लतेसंव्रियतेवासमभवत् वल्लेरभच् वल्लभं प्री
णातिइगुपधेतिकः प्रियः षट्प्रियस्य ६ ॥ नि
कृष्यतेनियतेस्मक्तः निकृष्टः एवंप्रतिकृष्टः अ
वकृष्टः अर्वावनिर्धंतः अर्वोप्यकः अर्वाक्तरंगमे
ङ्कस्तितेवाच्यलिंगाकइतिमेदिनिः रिफक
थनादौ अकर्तरिचेतिघञ्रेफः रवर्णो ङस्तिस्याक्कु
त्सितेवाच्यवत्रुनविति विश्वः रिणातिरिणातिरेषा
णयोः रेषणंहिंसाफप्रत्ययेरेफइतिगोवर्धनः रे
फः स्यान्निंदितेकूरइतिविश्वः रेफः सोनोपिहट्
श्रीजंयंफट्टेतिरूपस्वांगयोर्वाडलकत्वात्सीधा
तोरपिउडुप्राप्तरूपीउपारेफाइतिमाधवस्थायत्
रयमकंयापनीयोनिरसनीयोयापतेःण्यन्तादचो
यत्याप्यः अवत्यस्मादात्मानंनरक्षतिनपोषय
तिनजनुएदोऽडाजश्चचमेऔमावमाधमाइतिनि
पातः अवमः अधमः अवशाहात् अधमशाहा
श्चाऽवाऽधमोः सलोपश्चेतिमकूसलोपश्च अवमा
धमावितिसर्वेकुत्सितेरूपयतेरूपयीविशरणोः अ
चुऊरूपयः कुत्सामेजातास्यइतकुत्सितः अवद्य
मवदनीयमकीर्तनार्हमवद्यं अवद्यमपणेतिय
तमापुरवेटतिखिटत्रासनेअचुखेटः गर्हङ्कु
त्सायांऋहलोर्ण्यत्गर्ह्यः अणतिवदतिअचुअणः
कुत्सायांकनिअणकः त्रयोदशाधमस्य १३ ॥
मलीमसंतुमलिनंकच्चरंमलदूषितं ॥ मल
योगाज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिनामत्वर्थेईमसच् ई
नच्चमलीमसंमलिनं कुत्सितंचरतिअचु रथ
वरयोश्चेतिचकारात्कोः कदादेशः कच्चरं मोष
हृगमं चत्वारिमलिनस्य ४ ॥ पूतंपवित्रंमे
ध्यंच ॥ पूयतेस्मपूङः क्तः पूतं पूञःनातिकतोः

वक्राषिदेवतयोरितीत्रचुपवित्रंमेधनीयंसंगम
नार्हंमेधृसंगमेण्यत्मेध्यं त्रीण्येवैतत्पवित्रः १
प्रयतः पूतः इतिप्राणिविषयमात्रेउक्तंमिहत्व
प्राणिद्रव्ये त्रीणिपवित्रस्य ३ ॥ वीध्रंतुविम
लात्मकं ॥ विशेषेणेंधतेदीप्यतेजिइंधीदीप्तौ
रुधेरक्षिधिन्वादुणाभावः वीध्रं विमलआत्मास्व
भावोयस्यतत्तुविमलात्मकं द्वेस्वभावनिर्मल
वस्तुनः २ ॥ निर्णिक्तंशोधितेमृष्टंनिःशोध्य
मनवस्करं ॥ णिजिरः क्तः उपसर्गादितिणत्वं
निर्णिक्तं शुधशौचेसन्तुण्णुडौक्तः शोधितंमृष्टं
निष्क्रान्तंशोध्यंत्वालनीयमस्मात्तुनिःशोध्यं ना
स्यवस्करोमलमस्येति अनवस्करं पंच अपनी
तमलस्य ५ ॥ असारंफल्गु ॥ नास्तिसारः
स्थिरांशोत्रासारंफलतिविशीर्यते ञिफलाविश
रणेफलिपाटीत्यादिनाउग्रक्कवफल्गु १
द्वेअसारस्य २ ॥ शून्यंतुवशिकंतुच्छरिक्तके
॥ शुनेहितंउगवादिभ्योयत्शुनः संप्रसारण
चवाट्दीर्घः शून्यंउच्यतेकाम्यतेऽनाहतत्वात् १
वशाकान्तौक्रियइकन्वाडलकादिकन्वशि
कंतुच्छ्यतेस्मवाडलकाच्छः तुच्छंरिक्तमेवरि
क्तंकंरिचिविरेचने चत्वारिशून्यस्य ४ ॥ १
क्लीवेप्रधानंप्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः मु
ख्यवर्यवरेण्याश्चप्रबर्होनवरार्ध्यवत् परा
ग्र्यप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्यागृयमग्रियं ॥ प्रकृ
ष्टंधानंधारणंस्यान्नमस्यस्वभावादाविष्टलिं
गं क्लीवंप्रधानंप्रकृष्टंमुखमास्यंभोस्यप्रमु
खः प्रविश्यतेऽन्यतः पृथक्क्रियतेघञ्प्रवे
कः नास्त्युत्तमः श्रेष्ठोयस्मादनुत्तमः अतिशये

नोत्प्रकाशंनास्यतिश्राकोत्तंतिश्रपि उत्तमः मुख
मिवप्रधानभूतः शाखादित्वाद्यः मुख्यः वरे
ण्यायांवृञावावदेतः अचोयत्त्ववर्यः प्रायेणाग्र
त्वरपदस्थैवदृश्यते व्रियतेहजपन्यः वरेण्यः प्र
कर्षेणवर्हतिवर्धतेहहहपहहहीपवाद्यवृप्रवर
र्हः अवराण्त्वत्तेभागोभवः अवरार्ध्योजघन्यस्त
तोनञ्समासः अनवराध्यः परार्ध्येतियत् अ
गातिगच्छतिअग्रः रित्रोतिसाधुः प्रकृष्टमग्रेहू
तियोगपत्तयाहरतेरत्तेयमनेचप्राग्रहरः प्राग्र
भवः प्राग्र्यः अग्रेभवः अग्र्यः अग्र्यायत्तवच्चो
अग्रीयंअग्रियं सप्तदशप्रधानस्य १२ ॥ श्रेया
न्श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमः चातिशोभने ॥
अतिशयेनप्रशस्यः श्रेयान् श्रेष्ठः अतिशये
नतमपिष्ठनौप्रशस्यस्यश्रः पुष्यतिपुष्कः कर
त्रितिकरन्कपिरकादिपुष्कलः अतिशयेनस
न्प्रशस्तः सत्तमः पंचातिशोभनस्य २ ॥ लो
वेप्रधानमित्यादिसार्धश्लोकः प्रधानेतथाहिप्र
धानंप्रधानेवर्त्तन्तेकेअन्यः पुनराहश्लोकद्वय
मितिवर्यंप्रधानेपुत्तमत्तमंप्रवर्हणंचेतिना
ममालायांप्रधानेसत्तमस्यपाठात् अग्रंप्राग्र
हरंश्रेष्ठंमुख्यंवर्यंप्रवर्हणमितित्रिकांडशेषेश्रे
ष्ठस्यपाठादेकविंशतिरेवश्रेष्ठस्येत्यन्येश्रेया
नित्यादिचतुष्कंशोभनेअपरेप्रधानाद्याः सत्त
मांताएवप्रधानवाचकाइतितत्कलिताः ॥
स्युरुत्तरपदेव्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः सिंहशा
र्दूलनागाद्याः पुंसिश्रेष्ठार्थगोचराः ॥ व्याघ्र
उक्तः गोर्हेषः पुमांश्चासौगौश्चेतिगोवतजितल
कीतिअनुवृत्तौवः पुरुषर्षभ इत्यर्थः ॥ ना

गांताः सर्वेउक्ताः एतेउत्तरपदस्थाएवपुंसिश्रेष्ठा
र्थगोचराः स्युः श्रेष्ठस्यार्थोगोचरोयेषांतेश्रेष्ठा
र्थगोचराः क्वचिद्वाचकाइतिपादः सप्त १ ॥
विशंकटंपृथुबृहद्विशालंपृथुलंमहत् वड्रो
रुविपुलं ॥ वेः शालचृशंकटचाविति शाल
च्शंकटच्विशंकटंविशालंद्वेतालव्यशोप्रथ
ते प्रथप्रख्यानेप्रथिम्रदीत्वनेनक्तः संप्रसार
णंवपृथुः पृथुलत्वयोगात्सिध्मादित्वाल्लच्पृ
थुलंबृहिमहत्त्वेवर्त्तमानेबृहत्महदितिनिपा
तः बलतेवर्हतिस्थिरीभवतिवृद्धोदयश्चइति
वेदवकिवड्रंवाहुल्यात् उत्ववड्रंचेतितत्त्वभू
तिः बलतेवड्रमितिस्वामी अन्येकर्वेतिकः उ
र्वोदेशश्चउरुः वपोलयतिविस्तीर्णं पुलमहत्
त्वेरुपधत्वात्कः विपुलं नवविस्तीर्णस्य ५ ॥
पीनंपीवास्थूलपीवरं ॥ प्यायतिस्मक्तः
प्यायः पीरितिपीभावः ओदितश्चेतिनिष्ठानत्वं
पीनंप्येङ्हृद्धौप्यायाश्चेतिसंप्रसारणंचेतिक्त
निष्ठूहलश्चेतिदीर्घः पीवास्त्रीवनोरचेतिङीप्
रेफः पीवरीस्थूलपरिवृंहणेचस्थूलंक्विङ्ट
क्विलत्वधीवरपीवरेत्यादिनानिपातितंपीवरं
स्थूलमुपचितमांसंविपुलंनायतमाकाशादी
तिभेदः चत्वारिस्थूलस्य ४ ॥ स्तोकाल्पक्षु
ल्लकाः सूक्ष्मंश्लक्ष्णंदभ्रंकृशंतनुः स्त्रियांमा
त्राक्षुटिः पुंसिलवलेशकणाणवः ॥ ष्टुचप्र
साडेघञ्स्तोकः सचोक्तः अल्पतेवारयितुंश
क्यतेअलहुप्ष्टघञतोअल्पशल्पादिरत्रवाङ
ल्पानिपातनात्साधुः अल्पः क्षुल्लकः उक्तः
सूक्ष्मेकुत्सनेष्टपेः सूक्ष्मतिसप्तसूत्रंमात्रं

वा॰
मं॰
३६९
369

त्यं मसृणमसृणहृरिति रंत्यालाहूपाविवेकानिश्चि
षश्चालिंगने श्लिषेरश्चोपधायाः अकारः श्लक्ष्णं
दभ्यते दम्भेर्दन्नेस्फायेरञ्चेति रक् दभ्रं कृशत
नूकरणे कृशत्वीवेतिसाधुः कृशः तन्यते वि
स्तार्यते तनिवन्सटीति उः तनुः मीयते ऽल्पमा
त्रमाङ्माने हुन्नुदं ष्ट्रावत्तराषुमात्राल्पटेरित्रप
धात्किनटिः त्रुटिरिति लघ्वामील्यते इति अ
दोरप्लवः लिश अल्पीभावे लाल्यते ऽन्तःपचा
द्युलेशः कणति निमीलति अणुकणः अपचय
विवक्षायां ऽपिकणिका अनेकत्वे बहुः अणः र
मात्रादि शंकमाविष्टलिंगं लवादित्रयं पुंसि माने
पिवाच्यलिंगं वक्ति इममणुमणवः त्वमिति इत्य
तेलवादित्रयं निरुद्धे पुंसि मात्राश्चपिरष्यते कवच
नेषांत्रिलिंगत्वमित्युक्तिः शालल वमनेन प्राण
लोकोत्तरत्वमितिविक्रमाङ्कप्रयोगः वक्ष्येमा
ल्पस्य १५ ॥ अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो
ऽणीयइत्यपि ॥ अतिशयेनाल्पमल्पिष्ठअलि
ष्ठेहेयस्त्विति च युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्
कनीयः च चत्वार्यत्यल्पस्य ५ ॥ प्रभूतं प्रचुरं
प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु पुरुहूः पुरुभूयिष्ठं स्फा
रं भूयश्च भूरि च ॥ प्रभवति स्म प्रभूतं प्रचीय
ते प्रचुरं प्रचीयते वा अगता तुरा अस्माद्राप्राज्य
ते प्रकर्षेणाकाम्यते अजगतौ प्राङ् दवोदज्ञेः का
प्र प्राज्यं नदभ्रं अदभ्रं बहन्नर्थोहलातिबहुलं बंहे
नलोपश्चेतिकुः नलोपश्च बहुलं बहु बंहे
तेवर्धते बहु पृयते मितद्वारित्वात्पृः पृविति
पूर्यते पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरिव
पूर्यते पृङ्क्रूरत्नपुरपयिभ्यः कः पृविति पूर्यते

अन्येभ्योपीतिडुः तरप्तमपौघरूपत्वत्रस्वार्थेतरव
लीतिसामान्यज्ञापकात् स्वार्थेपितरवादयोभ
वंति तेनबहुतरं भूयइष्ठस्यापिचेतिबहोर्न्भूभा
वोपिटिभूयिष्ठं पतेघुतरवादयः स्वार्थेपवअ
न्यथातिशयतमस्याधिक्यान्पर्यायतानस्यात्
स्फायतेः स्फिरवत्किरच् स्फिरं बहोरीयस
निबहोरिति ईयसः ईकारलोपः भूरादेशः भूयः
भवतीतिभुवोटिभूञ्भिभ्यः क्विः भूतिः चतुर्दश
प्रचुरस्य १५ ॥ परः शताद्यास्तेयेषां परासंख्या
शतादिकात् ॥ शतादिकाश्चतान्तिहन्नाश्चप
राउन्नरासंख्या येषां ते परः शताः आद्येन परःस
हस्राः पंचमीतियोगविभागात् समासः राजदं
तादित्वाच्छतसहस्रयोः परनिपातः पारस्का
रादित्वात्सुट् इहतोभतत्वान्नविसर्जनीयः परः
सहस्राः शरदस्तस्यासीतिभवभूतिः वाच्यलिंगा
न्याद्यमिति विशेष्यनिघ्नः निबद्धः संख्यानमात्रे
पिपरः शतादिशब्दोवर्ततेइतिपरःशतंगवांपरः
सहस्रंगवामितिचभवति ॥ गणनीयेतुगणे
यः ॥ अर्थोयंगण्यते इतिगणसंख्यानेइतिचुर
रादावदंतः अचोयत् गणेयं अनित्यत्वाणिलो
पाभावः चितिपूतिभ्याम प्रत्ययादित्यकारे प्राप्ते
गुणाभवार्थोहु विधानात्णिलोपस्यानित्यत्वज्ञा
पनात् अन्यथाणिलोपेकृतेगणप्राप्ति यन्निषेधा
र्थमाङोङित्वं स्यात् नचितियाप्तिप्रेप्त्यादीति
ङिः यस्यविभाषेत्यतोणेरनिटीत्यत्रविभाषानु
वृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वात्णिलोपाभावः इति
धात्प्रदीपटीका अगणेयगण्यगणनगणनमि
तिमात्रः हेशाकगणनस्य २ ॥ संख्यातेगणि

ग॑
म॑

30.
370

ते ॥ संख्यातेगणितेक्रमेणोक्तः स्यगामेंद्रे २ ॥
अथसमंसर्वंविश्वमशेषंकृत्स्नंसमस्तनिखिला
खिलानिःशेषं समग्रंसकलंपूर्णमखंडंस्यादनू
नके ॥ समंसर्वनामसंज्ञेसमष्टमवैक्लव्येश्वस
मं स्यगतोमत्रेर्वैः इतिसर्वैः सत्रैःसर्वेतिष्टस्यादि
नासर्वशब्दोनिपातोवाविश्वउक्तः नास्तिशेषम
वशिष्टमस्याशेषंकृत्तीचेष्टितेकीर्त्यते वेष्टते
नेनकृत्स्नंसंष्टवोदसेःक्तः समस्तंखिलातिष्टषो
दरादिः खिलंशून्यंनिहतंखिलमस्मान्निखिलं
अविद्यमानेखिलमत्राखिलंनिर्गतंशेषान्निःशे
षंसंगतमग्रमस्यसमग्रंसमग्रमस्तेवाऽन्येभ्योपी
तिवाडः सहकलाभिरवयवैर्वर्ततेसकलंपरीधा
तोःक्तःपूर्णंनखंडंअखंडं ऊनपरिहानेचुरादिः
ऊनयतीत्यचूनऊनं अनूनंस्वार्थेकः अनूनकं
चत्वारिशत्सर्वस्य १४ ॥ घनंनिरंतरंसांद्रं ॥ मू
र्त्तौघनइतिसाधुःघनं निर्गतमंतरमस्मान्निरं
तरं त्रीणिनिरंतरस्य ३ ॥ पेलवंविरलंतनु ॥
पिलतिभिन्नंभवतिपिलभेदनेपिलनेपेलःअ
न्येभ्योदृश्यतेइतिवः पेलवंविशेषेणरात्यैतेक
लघुविरलंतनुउक्तं त्रीणिविरलस्य ३ ॥ स
मीपनिकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् सदेशा
भ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् उपकंठांति
काभ्यर्णाभ्यग्राअप्यभितोव्ययं ॥ संगतानारा
योयत्रखंतकपसर्गेभ्योःपईत्वसमीपः निव
प्रातिचकारात्वसंप्रोटस्थेनिकटः निकटःआसी
दत्यासन्नः संनिकृष्यतेस्मसंनिकृष्टः समाने
नीडेसंस्थानमस्यसनीडः समानोदेशोस्यस
देशः अभ्यासेरहतिअभ्यासः अन्येभ्योपीतिडः

अभ्यश्यते अभ्याशइतिअभ्यासइतिवाअश्व्या
श्राविस्यस्यच्छेजितातनूपमल्लेतालव्यांतमाह उ
वर्णभ्याशःशिशिविरेतिदिशाकारेकृष्णविवेकात
समानाविधामर्यादावेशास्यास्यसविधः समर्या
दःसवेशः कंठस्यसमीपेउपगतःउपकंठः अ
न्तोस्यास्त्यंतिकंअंतइतिटनावितिठन्अंतिकः
अमेःक्तः अभेश्चाविदूर्यइतिइडभावः अभ्यर्णः
अभिमुखमग्रमस्यअभ्यग्रः अभितइतिनि
पातोअभेस्तसिवाअभितः पंचदशनिकटस्य
१५ ॥ संसक्तेत्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि
॥ समःसंजेःसंसक्तःनव्यवहितंअव्यवहितं
नास्तिपदस्यांतरमवकाशोत्रअपदांतरंनास्ति
पटेनतिरस्करिण्याव्यवधानमस्मादपदांतर
मितिशाब्दिकाः त्रीणिसंसक्तस्य ३ ॥ नेदि
ष्ठमंतिकतमं ॥ अतिशयेनांतिकः अंतिका
दिष्टनिअंतिकबाढयोर्नेदसाधावितिनेदादेशः
नेदिष्ठं अंतिकान्तिकमित्यपिभवति अंतिकत
मोतिसन्निधिरंतिकांतिकोंतिमाः इतिरत्नकोषः
॥ द्वे अंतिनिकटस्य २ ॥ स्याद्दूरंविप्रकृष्टकं ॥
दुःखेनइयत्तिअस्माद्दूरंगादित्वाद्रकलोपश्चधातोः
दूरंविप्रकृष्टेविदूरंस्मरदूरेत्यादिदेयसुनिष्ठ
नोः पणापरभावाल्लोपणाटवीयःदविष्ठं त्री
णिदूरस्य ३ ॥ दीर्घमायतं ॥ दृणातिवि
दारयतिदृणातेर्घञ्क दीर्घंआयम्यतेस्मआयतं
द्वेदीर्घस्य २ ॥ वर्तुलंनिस्तलंवृत्तं ॥ वर्ततेअप्रघातिक्षो
भेउजवचनाद्वर्तुलंवर्त्तुलं निर्गतंतलंप्रतिष्ठास्यानिस्त
लं ऊहवृत्तं ॥ त्रीणिवर्तुलस्य ॥ ३ बंधुरंतूत्रतानतं ॥
समभागाययकृतं उन्नाधिवशाहीधवृतं नतंधुरं क्वचिद

वा॰
मं
३७९
३७१

ग्रतं क्वचिदाननं तस्य ललाटिकं तथेतिकेचित् व
प्रातिमनः मकुरादयश्चेति तत्र च बंधुरं बंधुरौ र
स्थिनत्रेहं तेत बंधुरः इति रमसः पर्के १ ॥ उ
च्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगे ॥ उच्चिनोतीति अन्ने
भोपीतिडः उच्चैस्त्वमत्र वाच्यानां भमात्रे हिलो
पः उच्चः प्रकृष्टमग्रं दीप्तिरस्येति प्रांशुः ऊर्ध्वमाशु
तेवा कुर्वंनन्नतंनमनमस्य उन्नतः उन्नतमग्रमस्य
उदग्रः कुर्धेच्छ्रितः उच्छ्रितः तुज्यते तुंगिहिंसा
यां च तुंगः उन्नतोपिषडुच्चस्य ६ ॥ अथ
वामने न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः ॥ वामनह्रस्व
खर्वान्त्वर्गे उक्ताः न्यंचतीतिन्यक् क्विप् शस्त्रियोने
चीपामरीनीच उक्ताः पंचखर्वस्य ५ ॥ अवा
ग्रेवनतानतं ॥ अवनतमग्रं अस्यावाग्रमधोमु
खमित्यर्थः अवनतानतंद्वे हेननामहृये त्रीणि
नतस्य ३ ॥ अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुंचितं
तंनतं आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि
॥ इयति अपृच्छतः अरं तालं तमालाति अरालं वृ
जिनमुक्तं जहातिह्रीयतेवाजिह्ममिति एषोह
गादिरिति स्वामी ऊर्मिर्भंगोस्यास्तीतिमतुपि ऊर्मि
मत् ऊर्मिविति प्रकृते प्रकाशो वेगभंगयोरितिमे
दिनिः कुंचति कुंच गतिकौटिल्येक्तः कुंचितं नम
तिस्मनतं आविध्यतेस्म आविद्धं कुटेरिगुपधेकिः
कुटिः कौटिल्यं लातीतिकुटिलं भुजोकौटिल्ये
क्तः कुंचितं नमतिस्मनतं आविध्यतेस्म आवि
द्धं कुटेरिगुपधेकिः कुटिः कौटिल्यं लातीतिकु
टिलं भुग्नं वेल्लतिस्म वेल्ल वेल्लनेक्तः वेल्लितं वं
चतिस्म वंचेः स्फायीत्यादिना वकुवक्रं एकादश
वक्रस्य ११ ॥ ऋजावजिह्मप्रगुणौ ॥ अजतिस्व

कार्ये अपह्नादित्वात् उक्तः ऋजिदृशीत्यादिनाऋ
जादेशः ऋजुः निजिह्मोजिह्मः प्रकृष्टोगुणो
स्यप्रगुणः त्रीणि ऋजोः ३ ॥ व्यस्तेत्वप्रगुणा
कुलौ ॥ व्यस्यतेस्मक्तः व्यस्तः नप्रगुणोप्रगु
णः आकोलत्वेकीभवति क्रमविरह्लादिगुपधा
त्कः आकुलः त्रीण्याकुलस्य ३ ॥ शाश्वतस्तु
ध्रुवोनित्यसदातनसनातनाः ॥ शश्वत्स
काल्यभवः शैषिकाण् अव्ययानामितिटिलोपः ॥ शाश्वतत्रै
त्यः शाश्वतिकः इतिनिर्देशात् शाश्वतः ध्रुस्थै
र्ये इगुपधात्कः ध्रुवः नियतंभवोनित्यः त्यप्ते
ध्रुव इति त्यप् सदासनाभ्यामव्ययाभ्यां ट्युट्युलौ
त्वासदातनः पंचनित्यस्य ५ ॥ स्थास्नुः
स्थिरतरः स्थेयान् ॥ तिष्ठतस्थास्नुः तर
पिस्थिरतरः ईयसुनिप्रियस्थिरेतिस्थादेशः
स्थेयान् त्रीण्यतिस्थिरस्य ३ ॥ एकरूपत
योनिर्विकारः तस्यभावस्तत्रातयानिरवधिका
लंव्याप्नोतिस्थिरत्वात् कूटेनाचलत्वेनतिष्ठ
तिआकाशात्मादिवत् कूटस्थः एकं १ ॥ स्था
वरोजंगमेतरः ॥ तिष्ठतितच्छीलः स्थावरः
शैलादिः स्थेशभासेतिवरच् जंगमात्प्राणिनो
न्यः ॥ चरिष्णु जंगमचरं त्रसमिंगंचराचरं ॥ च
रिचलिपतेतितच्छीलंचरिष्णुभ्रंशंगच्छतिजंग
मतरं अकौटिल्येप्यभिधानाद्यङ् चरेरचिचरा
चरं चरिचलिपतेतिवाद्विर्भावोमागमश्च त्रस्य
तिचलत्वात्त्रसं इंगतीतींगं इंगिगत्यर्थः ६ ॥
चलनंकंपनंकंप्रचलंलोलंचलाचलं चंचलं
तरलंचैवपारिप्लवपरिप्लवे ॥ चलतितच्छील :

चलनः कंपनंतच्छीलः अथ चु नमिकंपीतिरः कंपः
लडविलोडनेअविलोलः चलाचलः चरिवलीति
हित्वमगागमश्च वंचतिवंचलं नरतितरलंकल
च पारिप्लवतेअचु स्वार्थेणव १० ॥ अतिरिक्तःस-
मधिकः ॥ अतिरिच्यतेत्यतिरिक्तः समध्यप्रप
तिभवःसमधिकः २ ॥ दृढसंधिस्तुसंहतः ॥
संहन्यतेस्मसंहतो दृढः २ ॥ खरकर्कशंकठि
नंक्रूरंकठोरं निष्ठुरं दृढं जरठं ॥ खरकर्कस-
नेकर्कशमित्येके कठिकृच्छ्रजीवने अस्मादि
नक्रूरवावौणादिकोक्रणोतिक्रूरं नियतंतिष्ठ
तिनिष्ठुरं दृहिदृढीकेदृढं बलवत्साधुजीर्य
तिजरठं ७ ॥ मूर्तिमन्मूर्तं ॥ मूर्च्छतिस्ममू-
र्तं नवैकार्थोइत्येके २ ॥ प्रवृद्धंप्रौढमेधितं ॥
प्रोह्यतेस्मप्रौढं प्रस्यहोढोढिषिति वृद्धिः प्रघ
वृद्धौ ३ ॥ पुराणप्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः
॥ पुरापिनवंपुराणं त्नश्चपुराणेप्रतित्न
तनौ प्रादेशाश्चपुराभवंचिरंभवं सायंचिरमिति
व्युल्तुट्च ततएवनिर्देशाज्ज्ञातत्वं ५ ॥ प्रत्य-
ग्रोभिनवोनव्योनूतनोनवीनोनवःनूत्नश्च ॥
प्रतिनवमग्रमस्यप्रत्यग्रं अभिनूयतेभिनवं ।
णस्तुतौ नवएवनव्यः नवस्यनूभावो नप्रनव
यास्चप्रत्ययाःयश्च सप्तनवस्य ७ ॥ सुकुमा-
रंतुकोमलंमृदुलंमृदु ॥ सुष्ठुकांतिंतंश्रिय-
तेस्मायतिवासुकुमारं कुमारक्रीडायामित्यस्मा-
त्स्यते मृदुगुणमात्रवृत्तित्वेलिंचु ४ ॥
अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदंक्लीवमव्ययं ॥ अन्वं
चतिअन्वक्कोतोपव्ययत्वात्प्रागादिवत् अन्
स्यपश्चादन्वक्षं अक्षेणरथोलक्ष्यते पदस्यअक्ष

मस्यपश्चादनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनुग-
च्छत्यनुगंडः तत्रैतत्रयमव्ययं वर्त्तते क्लीवत्वंतु
तयोः ४ ॥ प्रत्यक्षंस्यादैंद्रियकं ॥ अक्षाणि
प्रतिगतंप्रत्यक्षं अक्षात्ययः क्रांताद्यर्थेद्वितीय-
येतिसमासः कन्वइंद्रियेभ्यभवमैंद्रियकं ॥
अप्रत्यक्षमतींद्रियं ॥ अक्षेषु प्रिक्रांतमध्यक्षं
तदतिक्रांतमप्रत्यक्षं ॥ एकतानोनन्यवृत्तिः
एकाग्रैकायनावपि अग्र्यएकसर्गएकाग्रोप्येकाय
नगतोपिच ॥ एकंतननमविच्छिन्नोविस्तारो-
स्यैकतानः अनन्यापकरूपादवृत्तिर्व्यापारोस्यान-
न्यवृत्तिः एकमग्रेपुरोगतंज्ञेयमस्यैकाग्रः स्वा-
र्थेणवाएकमयनेगतिरस्यैकायनः एकःसर्गो-
निश्चयोयस्यैकसर्गः एकमयनंगतःएकायनः
गतः ॥ पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः ॥ आ-
दीयतेप्रथममित्यादिः धर्मिवृत्तित्वेप्यजहल्लिं-
गः यथाआदिकुलं धर्मिवृत्तित्वेतुभवेयत् आ-
द्योवाच्यलिंगः अंतोऽत्रवत्पूर्वंतिपूर्वः पुरोभ-
वः पौरस्त्यः दक्षिणापश्चात्पुरसोत्यक् प्रथमआ-
दिमोऽग्रिमश्च ॥ मध्येभवंमध्यमेयंमध्येमध्यम-
ध्यंतरं ॥ अथात्रियो अंतोजघन्यंचरममंत्यपा-
श्चात्यपश्चिमं ॥ अतत्यंतःधर्मिवृत्तित्वेप्यस्त्रीलिं-
गः यथाकुलस्यांतःप्रमत्ताःस्त्रियः जघनेपोभा-
गेभवोजघन्यः दिगादिभ्योयत् चरतिचरमः अ-
तेभवोंत्यः पश्चाद्भवःपाश्चात्यः दक्षिणापश्चा-
पुरसस्त्यक् अग्रपश्चादिमस्चपश्चाद्भवःपश्चिमः
अंतिमोपि ६ ॥ मोघंनिरर्थकं ॥ मुह्यत्यस्मिन्
मोघंन्यगवादित्वात्कुत्वं १ ॥ स्पष्टंस्फुटं ॥ स्प-
शबाधनस्पर्शनयोःस्पशतिस्फुटीभवतिक्तः स्फु

दतिबहिः प्रविशति स्फुटे २ ॥ प्रव्यक्तमुल्बणं
॥ प्रकृष्टंरुज्यतेस्म प्रव्यक्तं उद्बणत्युल्बणं एवो
दयादित्वात्पत्वेलः पत्वोप्यत्रसंबध्नंतिः उद्धतमु
त्कटमुद्रिक्तंच २ ॥ साधारणंतुसामान्यं ॥ य
दनेकसंबंधितत्साधारणंबह्वादिष्वपिसाधार
णौसाधारणावाख्यार्थेष्यञि समानमेवसामान्यं
जातौतुभावकर्मणोःष्यञितिसामान्यंक्लीवमे
व हेएकस्यानेकसंबंधिनः २ ॥ एकाकीत्वेकए
ककः ॥ एकाद्वाकिनिच्चासहायेत्याकिनिचए
काकीचकारात्पत्वेकन्तुकौचएककः त्रीण्यस
हायस्य ३ ॥ भिन्नार्थकाअन्यतरएकत्वान्येत
राअपि ॥ भिन्नोर्थोयेषांभिन्नार्थकाःद्वयोर्निर्धा
रणेडतरं क्वचिदेकतरइतिपाठः एकेमुख्या
न्यकेवलाइतिवक्ष्यते इत्तीत्त्वबहुशाहोसर्वादि
ष्वन्यार्थौत्वःअन्यार्थः अनप्राणने अन्यादित्वाद्यः
अन्यः एतिबाडुलकत्वत्वःइतरः १ ॥ षड्भिन्न
स्य ६ ॥ उच्चावचंनैकभेदं ॥ उन्नतंचावनतंच
उदक्च अवाक्चवाउच्चावचं मयूरव्यंसकादिः
नएकोभेदोऽत्रेतित्रिपदोबहुव्रीहिः तेनोत्तरप
दत्वाभावान्नलोपाभावः तत्रहिउत्तरपदइतिव
र्तते सर्वांतमुत्तरपदमितितत्रव्याख्यातेनश
ह्णेनसमासः हेअनेकस्य २ ॥ उच्चंडमविलं
बिते ॥ उपसर्गांतत्वज्जपुंसेतिप्रत्येकं
अकालक्षेपहत्यर्थः ण्यंताद्व उच्चंडनमुच्चंडः
चडिकोपेअच् उच्चंडं नविलंबितंअविलंबितं
त्वामीत्त्वअविलम्बनमितिपठति हेत्वरणस्य
२ ॥ अरुंतुदंतुमर्मस्पृक् ॥ अरुःपिमर्माणितु
दतिविधरुषोस्त्वदइतिखच् मुमिसंयोगांतलो

पः अरुंतुदं मर्मस्पृशतिउपतापयति स्पृशउ
पतापे स्पृशोनुदकइतिक्विन् मर्मस्पृक् हे
मर्मपीडनस्य २ ॥ अबाधंचनिरर्गलं ॥ ना
स्तिबाधानिषेधोऽस्याऽबाधं अर्गलायानिष्क्रां
तंनिरर्गलं अर्गलाशब्दोत्रप्रतिरोधपरःसाम्या
त हेअबाधितस्य २ ॥ प्रसव्यंप्रतिकूलंस्या
दपसव्यमपष्ठुच ॥ ष्ठुञ्धातोःअचोयत्तअ
लणयाविरुद्धार्थेप्रतिलोमं अपसव्यं अपष्ठ
वौत्रिएतेरुःअपष्ठुः अपस्थस्यअपसव्यं अपष्ठ
क्तः अपष्ठुशब्दार्थेतिष्ठति अपष्ठुवौत्वषमादि
त्वात्षत्वं अपष्ठु चत्वारिप्रतिकूलस्य ४ ॥
वामंशरीरेसव्यंस्यात्त ॥ शरीरेवाममंगंसव्यं
सव्यंचदक्षिणेवामेइत्यजयः एकंवामांगस्य
१ ॥ अपसव्यंतुदक्षिणे ॥ अपक्रांतंसव्यादप
सव्यं अपसव्यंहिवकारइतिवर्णदेशना हेद
क्षिणांगस्य ३ ॥ संकटंनातुसंबाधः ॥ अल्पा
वकाशेसंकटे सम्यक्कटत्याहृणोतिवासंप्रो
दश्चेतिकटं सम्यगन्योन्यंबाधंतेऽत्रसंबाधः हे
अल्पावकाशवर्त्मादेः २ ॥ कलिलंगहनंसमे
॥ कल्यतेक्षिप्यतेऽत्रःबाडुलकादिलच् दुष्प्र
वेशत्वात् दुरधिगमांतःपातेगहनेशास्त्रेडुर
धिगमार्थेतस्त्रोक्तं हेदुष्प्रवेशस्य २ ॥ संकी
र्णसंकुलाकीर्णे ॥ संकीर्यतेस्मसंकीर्णं समि
कुलसंस्त्यानेइगुपधात्कः संकुलेशकिधातो
हलवि संकुलेशकिधातोहलचिशंकुलंलता
ग्राहीतितुस्वामी संकीर्णवदाकीर्णं त्रीणिजन
नादिभिर्निरवकाशस्य ३ ॥ स्वामीतुएणप

रा॰
मं॰
३०४
३७९

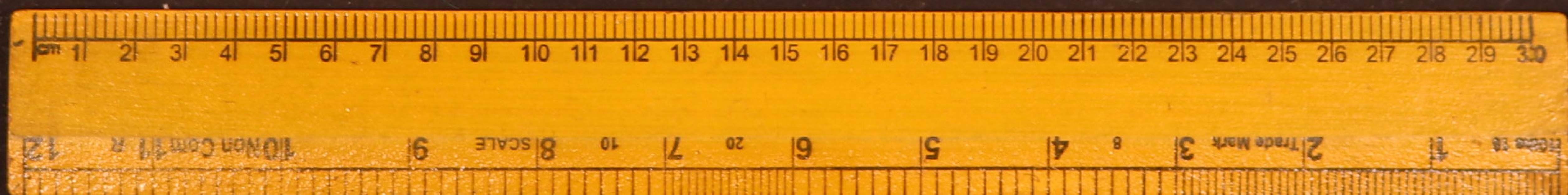
योयपत्तानिपठति ॥ मुंडितंपरिवापितं ॥ ह
तकेशखंडनेमुंडितंमुडिखंडनेक्तः मुंडितं व
पिरनेकार्थत्वान्मुंडनेवर्त्ततेणर्थेत्वाभावेप्यने
कार्थत्वान्मुंडनमात्रेवृत्तिः तथाचभूस्त्रभाष्ठे
वपिप्रकरणोदृष्टोमुंडनेवापिदृश्यते हे २ ॥
ग्रथितंसंहितंदृब्धं ॥ ग्रंथसंदर्भेक्तः ग्रथितंग्रं
थितमितिपाठे ग्रथिकौटिल्ये अनेकार्थत्वाद्गुं
फार्थः ग्रथितंगुंफितमितिपाठे गुफग्रन्थग्रंथे
क्तः संदितंसंहितंइतिक्वचित्पाठे सवबंधनेक्तः
संदितंसूत्रोटे अनेकार्थत्वाद्ग्रंथइतिलब्धा
सी दृभीग्रंथेक्तः दृब्धं त्रीणिग्रथितस्य ३ ॥
विसृतंविस्तृतंततं ॥ सृगतौस्तृञ्आच्छाद
नेस्वादौक्रस्वांतः तनुविस्तारेक्तः विसृतंविस्तृ
तंततं त्रीणिविस्तृतस्य ३ ॥ अंतर्गतंविस्मृ
तंस्यात् ॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनामंतःपूर्वोगमि
विस्मरणार्थः उक्तः अंतर्गतंविस्मृतेहे २ ॥ प्रा
प्तप्रणिहितेसमे ॥ प्राप्नोतिकर्त्तरिक्तः प्राप्तं
प्रणिधीयतेस्मप्रणिहितमपिविस्मे अपिहि
प्तंप्रणिहितंसमत्रितेवाच्यलिंगकमितिकेः
अतोलब्धपर्यायेवक्ष्यमाणप्राप्तशब्देनसह
विरोधः वक्ष्यमाणप्राप्तिपदेकर्मणिक्तः इह
तुकर्त्तरिक्तः इत्यविरोधः वपेः क्तः प्राप्तमित्य
त्रपाठेइतितुगोवर्धनः तत्रप्राप्तंलब्धार्थमि
हत्तुस्यापितार्थमित्यभेदः इतितुसर्वेस्वादिः
हे २ ॥ वेल्लितंप्रेंखिताधूतेचलितंकंपितंधु
तं ॥ वेल्लृचलनेइखिगतौटंडकः धूविधून
नेचलकंपनेकपिचलनेधुञ्कंपनेक्रस्वांतः
स्वादिः सर्वेत्रक्तः षट्कंपितस्य ६ ॥ नुत्तनुन्ना

स्तनिष्ठूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ नुदप्रेरणे
अस्तक्षेपणेष्ठिवुनिरसनेव्यधताडने क्षिपप्रेर
णे ईरप्रेरणेक्तः नुन्नमित्यत्रनुदविदेत्यादिना
नत्वं सप्तापिक्षिप्तस्य ७ ॥ परिक्षिप्तंतुनिवृत्तं
॥ परिक्षेपोहिनावेष्टितंपरिक्षिप्तंनिवृत्तंवृञ्
आवरणेक्तः वेष्टितस्य हे २ ॥ मूषितंमुषि
तार्थकं ॥ मूषस्तेयेभ्वादिर्दीर्घोपधः मुष
स्तेये क्र्यादौह्रस्वोपधः क्तः हे मुषितस्य २ ॥
प्रवृद्धप्रसृते ॥ वृधिः प्रसरणेचवर्त्ततेएवंप्र
वृद्धः प्रवृद्धशब्दार्थः इहतुप्रपूर्वोवृधिप्रसर
णार्थः इतिभेदः इतआरभ्यांतरतमेइतियो
ज्यं हे प्रसारितस्य २ ॥ न्यस्तनिसृष्टे ॥ न्य
स्तनिसृष्टेक्तः हे स्थापितस्य २ ॥ गुणिताह
ते ॥ गुणआमंत्रणेकर्मणि अनेकार्थत्वादा
ङ्पूर्वोहनिर्गुणनेवर्त्ततेक्तः हे गुणितस्य २ ॥
निदिग्धोपचिते ॥ निपूर्वोदिहउपचयेउप
पूर्वः चिञ्चयेदिग्धंलिप्तार्थेकेन्यवदितिवि
शः हेलिप्तस्य २ ॥ गूढगुप्ते ॥ गुहूसंवर
णेगुपगोपनेक्तः हेहृतसंगोपनस्य २ ॥
गुंडितरूषिते ॥ गुडिवेष्टनेचुरादिः रुषिः भू
वादिरपरिसमाप्तेः रूषिगुंडनार्थोइष्टव्यः हे
धूलिगुंडकेनेवप्रलिप्तस्य २ ॥ द्रुतावदी
र्णे ॥ द्रुगतौ दृविदारणेक्तः हेजातद्रवीभा
वस्य २ ॥ उद्गूर्णोद्यते ॥ उत्पूर्वः गुरीउद्यमेक्तः
हेउत्तोल्यप्रतशस्त्रादेः २ ॥ काचितशिक्यिते ॥
काचबंधेशिक्येचस्थापितेप्रातिपदिकाद्धात्वर्थेइति
णिजंतात्कर्मणिक्तः काचितशिक्यितेहे २ ॥ घ्राणघ्रा
ते ॥ घ्रागंधोपादानेनुत्तवद्धानत्वघ्राणंघ्रातं हे

ना॰ म॰
३७४
375

निचितस्य उपचयादेः ॥ दिग्धलिप्ते ॥ द्वे वि-
नादिना इव दुग्धो वा विलिप्तस्य २ ॥ समुद्रक्तो
द्धृते समे ॥ समुत्पूर्वाद्धन्तेः उत्पूर्वाद्धरतेः क्तः
समुद्रक्तं उद्धृतं द्वे कूपादेरुद्धृतस्य जलादेः २ ॥
वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतं ॥ वल-
यवत्कृतं प्रातिपदिकाद्भावार्थे क्तः वलयितं
संपूर्वाद्व्येञः क्तः संप्रसारणं संवीतं त्रीणि रु-
द्धमावृतं ३ ॥ रुधिर् आवरणे क्तः हन हिंसाग-
त्योः आङ्पूर्वात् क्तः पंचमलोपः पंच वेष्टित-
स्य ५ ॥ रुग्णं भुग्ने ॥ रुजो भंगे भुजकौटिल्ये
क्तः ओदितश्चेति निष्ठानत्वं द्वे रुग्णस्य २ ॥
अथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ॥ शोतनू-
करणे शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वविकल्पे
निशितं शातं क्ष्णु तेजने तिज निशाने चौरा-
दिः क्तः क्ष्णुतं तेजितं चत्वारि शाणादिना ती-
क्ष्णीकृतस्य ४ ॥ स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ॥
विनशनं विनाशः विनाशाय उन्नतं मुखमा-
भोयस्य विनाशोन्मुखं पक्वं पचिरनेकार्थत्वा-
द्विनाशोन्मुखोऽर्थोऽपि त्रिषु पक्वं परिणत इति
रूढः द्वे प्रत्यासन्नविनाशस्य २ ॥ ह्रीणह्री-
तौ तु लज्जिते ॥ जिह्रीति स्मनदविदेत्यादि-
ना वा नत्वं ह्रीणः ह्रीतः लज्जितस्तारकादिः
त्रीणि जातलज्जस्य ३ ॥ वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ
॥ वृत्तवरणे वृत्तो दिवादौ वृतेः क्तः वृत्तः वा-
वृत्तः उपवेष्टार्थे वृत्ते तदनन्तरं वा वृत्तवरण
इति दिवादौ पठितमभद्वे वृत्तयोगः ततो वा-
वृत्यमानो नाम शालान्यवित्यतेत्य अवताम
ह्यामलीत्यर्थः ततः क्तो वावृत्तः अन्ये तु उपवेष्ट-

र्थे वृत्तेति विकल्पार्थो वा अह्नोणामित्याङ्गः दिवादि-
कार्यं भत्ते विकल्पेन भजनतरत्यर्थः तन्मते वा-
वृत्तः त्रीणि कृतवरणस्य ३ ॥ संयोजित उपाहि-
तः ॥ पदार्थः पदार्थान्तरेण संयुक्तीकृतः उपाहि-
तः उपाहितो वस्त्रसिपीवस्त्रने इति भारविः सं
युजेर्णिजन्तात् क्तः संयोजितः द्वे संयोजितस्य २ ॥
प्राप्यं गम्यं समासाद्यं ॥ गम्ल गतौ यतिप्रत्यये
गम्यं णिति प्राप्यं षद्लृ विशरणगत्योर्णौ स-
मासाद्यं त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य ३ ॥ स्यन्नं रीणं स्नु-
तं स्रुतं ॥ स्यन्द प्रस्रवणे रीङ् स्रवणे स्वादय ओदि-
तः निष्ठानत्वं स्यन्नं रीणं स्नु गतौ स्नु प्रस्रवणे स्नु-
तं स्रुतं चत्वारि क्षरितस्य ४ ॥ संगूढः स्यात्संक-
लितः ॥ गुहू धातोः क्तः संगूढः कल संख्याने चु-
रादावदन्तः क्तः संकलितः द्वे लेखादिना पुंजी-
कृतस्य २ ॥ अवगीतः ख्यातगर्हणः ॥ अवनि-
न्दार्थो क्तः अवगीतः ख्याता गर्हणा कुत्सा यस्य स
तथा द्वे निन्दितस्य २ ॥ विविधः स्याद्बहुविधो
नानारूपः पृथग्विधः ॥ विविधाः विधाः प्रका-
रा अस्य विविधः नानारूपः रूपं स्वभावः एवं ब-
हुविधपृथग्विधौ पृथक्शब्दो नानार्थे चत्वा-
रि बहुप्रकारस्य ४ ॥ अवरीणो धिक्कृतश्च
॥ अवरीणो धिक्कृतो पूर्वोक्तस्यैव धिक्कृतस्य
पर्यायान्तरं दर्शयति अवरीणः इति कलिंगः
एवं निर्भर्त्सितस्य इदं तु निन्दितमात्रस्येत्यन्ये
॥ धिं निर्भर्त्सने निन्दयोरिति वक्ष्यते द्वे २ ॥ अप-
ध्वस्तोऽवचूर्णितः ॥ अवनिन्दायां ध्वादि-
चूर्णेनावध्वस्तो लेखादिरवचूर्णितः अवध्वस्तः अ-
वचूर्णितः सत्यापपाशेत्यादिणिजन्तात् क्तः द्वे निन्द-

गं मं ३६६ 376

धादिह्रणोम्यलेखादेः २ ॥ अनायासकृतंफाण्टं
॥ यत्सद्यएवजलमज्जनमात्रेणनिर्गततनिर्यास
मपनीतौषधकषायद्रव्यात्मकं तत्फाण्टमुच्य
ते फणगतौक्तः श्वीदितोनिष्ठायामित्यादिनासाधुःफा
ण्टं द्वे अनायासकृतस्यौषधस्य २ ॥ स्वनितेध्व
नितंसमे ॥ स्वनसमस्वरौवेतिस्त्रआदिसूत्रेणि
पातनाद्अन्यत्रस्वनितंधनितं द्वे कृतशब्दस्य २॥
बद्धेसंदानितंमूतमुद्दितंसंदितंसितं ॥ संदानं
बंधनंमत्रापिसंदानवत् तथाकृतंधात्वर्थेणिजं
तात्क्तेविंटतोः स्तकिसंदानितं तारकादिवो मू
ङ्बंधनेक्तः दाह्लोपइतिवलेखेः इतिवेतिदीर्घः
निष्ठानत्वं दोअवखंडनेउत्सेवेक्तबंधनार्थः सं
मेत्तह्नानबंधनेइत्सक्तं द्यतिस्यतीत्यादिनाइत्वे
उद्दितंसंदितमित्यपिअपपाठः षिञ्बंधनेक्तः
सितं षट्बद्धस्य ६ ॥ निष्क्वेक्वथितं ॥ निः
शेषेणपक्वंनिःइतिषत्वंनिष्क्वं क्वथपाके
क्वथितं द्वे २ ॥ पाकेक्षीराज्यहविषःश्रृतं ॥
क्षीरादीनांपाकेश्रृतंश्राणकेश्रृतंपाकइतिनि
पातनात्साधुः एकं १ ॥ निर्वाणोमुनिवह्न्या
दौ ॥ मुनिवह्न्यादौनिर्वाणोवातइतिनिपातः
इतिनिपातनान्नत्वं निर्वाणोमुनिर्मुक्तइत्यर्थः
निर्वाणोवह्निःप्रशान्तस्वरूपः इत्यर्थः ॥ निर्वात
स्तुगतेनिले ॥ वातेक्तः निर्वातः एकं १ ॥
पक्वंपरिणते ॥ पक्वंपरिणतं ॥ द्वे परिणत
स्य २ ॥ गूनंहन्ने ॥ गुपुरीषोत्सर्गेक्तःस्वादि
भ्यश्चेतिनत्वंगुरयोदीर्घश्चेतिगूनं हदपुरीषो
त्सर्गेक्तःनिष्ठानत्वंहन्नं द्वे कृतपुरीषोत्सर्गस्य २॥
मीढंतुमूत्रिते ॥ कृतमूत्रोत्सर्गेमीढंमिहसे

चनेक्तः उद्वान्तः उत्सर्वेणमिक्रमनार्थः उत्स
र्वेस्यउोहाङः क्तेनत्वेचक्रयोइतिधत्वेउज्ञान
मितिपाठइतिस्वभूतिः सोमनेदिनौउद्धानमि
तिक्वचित्पाठे पैडोवैष्णोपणइत्यस्यक्ते उोदितश्चे
तिनत्वेरूपं द्वे २ ॥ दान्तस्तुदमिते ॥ दमुउप
शमेदिवादिः क्तः दान्तः वादान्तेत्यादिनापक्षेइड
भावोनिपातितः उपःक्ते शमस्तह्रोदान्तः इतिप्राग्
क्तं इत्थानीत्तसामान्येनभारवाहनादिक्लेशसह
इतिस्वभूतिः द्वे २ ॥ शान्तःशमिते ॥ शमोदर्श
नेइतित्तल्यसंहितत्वात् मतभेदः एवंवत्
णिचूपत्ते इडभावोणिलोपोशान्तोदर्शितःनिद
त्तइत्यर्थः शमोदर्शनेइतिमत्वेइङिलोपेच श
मितोरोगः द्वे शान्तस्य २ ॥ प्रार्थितेर्दितः ॥ अ
र्द्दयाच्ञायांक्तः प्रार्थितः अर्द्देगतौयाचनेचक्तःअ
र्दितः द्वे अर्दितस्य २ ॥ ज्ञप्तस्तुज्ञपिते ॥ मार
णतोषणनिशामनेषुज्ञानिशामनेवाज्ञपेरेता
नेज्ञानमात्रमित्यन्ये एवंवत्स्वरूपेज्ञप्तःज्ञपित
इतिद्वे २ ॥ छन्नेछादिते ॥ छदअपवारणे
चुरादिः छदसंवरणेवादान्तेत्यादिनाइडभावे
ह्रस्वःक्तः छन्नेछादितं द्वे २ ॥ पूजितेञ्चितः
॥ अंचुगतिपूजनयोः क्तः अंचेः पूजायामितीड
नांचेः पूजायामितिनलोपाभावः द्वे २ ॥ पू
र्णस्तुपूरिते ॥ पूरीआप्यायनेक्तःचुरादिःदि
वादिःश्चद्वे २ ॥ क्लिष्टः क्लिशिते ॥ क्लिशवि
बाधनेइतिक्र्यादिः क्लिशउपतापेइतिदिवादिः
क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरितिविकल्पः द्वे २ ॥ अ
वसितेसितः ॥ षोअन्तकर्मणिक्तः द्यतिस्यती
तीत्वं द्वेसमाप्तस्य २ ॥ प्रुष्टप्लुष्टोषितादग्धे ॥

गं
मं
३००
३११

प्लुषप्लुषदाहेक्तः उषदाहे उषितः क्तः दग्धः वे
त्यादिदग्धस्य ४ ॥ तष्टत्वष्टौतनूकृते ॥ त
क्षत्वक्षतनूकरणेक्तः स्कोरितिकलोपः तष्टः
त्वष्टः त्रीणितनूकरणस्य ३ ॥ वेधितच्छिद्रि
तौविद्धे ॥ वेधवान्कृतः धात्वर्थेणिजंतात्क्तः
मतुप्लुक्तताद्रकादिर्वावेधितः छिद्रितः छिद्र
कर्णभेदने त्रीणिविद्धस्य ३ ॥ विन्नवित्तौविचा
रिते ॥ विद्विचारणेविभाषागमहनविदेत्ति
विकल्पितत्वात् यस्यविभाषेतीड्भावः नुद
विदेत्यादिनावा नत्वंवेत्तेरप्यविदितोनिष्ठाविद्य
तेर्विन्नइष्यते विदेर्विन्नश्चविन्नश्चविदतेरिति
माधवी त्रीणि ३ ॥ निष्प्रभेविगतारोकौ ॥ नि
ष्प्रभोनिर्दीप्तिः विगतोवीतनिष्प्रभावितिरु
चेर्भावेघञ्रोकः अविद्यमानोरोकोस्यारोकः
त्रीणि ३ ॥ विलीनेविद्रुतद्रुतौ ॥ विलीङ्
द्रवीकरणेस्वादयओदितः नत्वंविलीनः विद्रु
तः द्रुतः त्रीणिविद्रुतस्यघृतादेः ३ ॥ सिद्धेनि
र्वृत्तनिष्पन्नौ ॥ सिद्धोनिष्पन्नोनिर्वृत्तः त्रीणिसि
द्धस्य ३ ॥ दारितेभिन्नभेदितौ ॥ भिदिःकृधा
द्वैधीभावेचभिन्नः भेदितः ॥ त्रीणिदारितस्य ३
॥ ऊतंस्यूतमुतंचेतित्रितयंतन्तुसन्तते ॥ ऊ
यीतन्तुसन्तानेक्तः वलिलोपः ऊतंषिवुतन्तुसं
तानेदीर्घोदिवः च्छ्वोरित्यूठ्वलियलोपःस्यूतंवे
ञःक्तः संप्रसारणेउतं त्रीणिस्यूतस्य ३ ॥ २
स्यादर्हितेनमस्यितंनमसितमपचायितार्चि
तापचितं ॥ अर्हपूजायांअर्हितंपूजितंनम
स्कारेपूजाविशेषेनमःशब्दात्क्यजंततःक्तः
र्थे नमोवरिवश्चित्रङःक्यच् ततःक्तःक्यस्यवि

भाषेतिवालोपः नमस्यितं नमसितं चायपू
जानिशामनयोः क्तः अपचायितं अर्चपूजायां
क्तः अर्चितं अपचिनोतेरूपमर्गबलात्पूजायां
क्तः अपचितश्चेतिनिपातनादपचितं षड्न
मस्कृतस्य ६ ॥ वरिवस्यितेवरिवसितमुपा
सितमुपचरितंच ॥ वरिवस्शब्दः परिचर्या
वाच्यव्ययंशृंगारप्रकाशेउक्तं ततः परिचर्या
र्थेक्यचिनमसितवत् द्वेरूपे आसउपवेशने
क्तः उपासितं उपचरितमपिपरिचर्यार्थेः चत्वा
रिउपासितस्य ४ ॥ संतापितस्संतप्तोधूपित
धूपायितश्चदूनश्च ॥ उपदाहेचुरादिः उपसं
तापेचुरादिः संतापितः तप्तः तपधूपसंतापे
क्तः गुपधूपीत्यादिनाआयः धूपितः धूपायि
तः दुङुपतापे ग्वादयोदीर्घश्चेतिनिष्ठानत्वंदी
र्घत्वेदूनः पंचसंतप्तस्य ५ ॥ हृष्टेमत्तस्तृप्तः
प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ॥ हृषुअलीकेक्तः
हृष्टः मदीहर्षेक्तः मत्तः नध्याख्येतिनत्वाभावे
मत्तः तृपप्रीणनेक्तः तृप्तः ह्लादेसुखेच ह्ला
दोनिष्ठायामितिह्रस्वत्वंच रदेतिनत्वेप्रह्ल
न्नः मुदहर्षेक्तः मुदितः प्रीञ्तर्पणेक्तः प्री
तः षट्प्रीतस्य ६ ॥ छिन्नेछातेलूनंकृत्तंदा
तंदितंछितंवृक्णं ॥ छिदेःक्तः नत्वंछिन्नंछो
छेदने शाच्छोरन्यतरस्यामितित्वंछातं लूञ्छे
दनेक्तः ल्वादिभ्यश्चेतिनिष्ठानत्वंकृत्तीछेदने
दापलवने दोअवखण्डनेक्तः द्यतिस्यतीतीत्वं
ओव्रश्चूछेदनेस्कोरितिसलोपः ओदित्वादितिन
त्वं व्रश्चेत्यादिनाषत्वेवृक्णं अष्टौछिन्नस्य ८ ॥
स्रस्तंध्वस्तंभ्रष्टंस्कन्नंपन्नंच्युतंगलितं ॥ स्रंसु

ग॰
म॰
३७८
378

प्रधन्त्यनुद्रवत्वं स्वनेक्तः प्रस्नुतं पदगतौ क्तः प्र
त्रेणुतिः स्रवणो क्तः श्रुतं गड सेचनेक्तः गलितं
सप्तगलितस्य ७ ॥ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमा
सादितं च भूतं च ॥ लभ्यादौ कर्मणि क्तः कर्तं
विन्नप्राप्तप्रणिहितेइति विद्ऌ लाभे क्तः नत्वे वि
न्ने भू प्राप्तौ भुवादि भावितं आङ्षद्भ्राद्वेतिणिकि
ल्ये भूतं च आङ्पूर्वात्सदे क्तः आसादितं षट्प्रा
प्तस्य ६ ॥ अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं
मृगितं ॥ जेषनेषणगतौ भूवादिः गवेष
मार्गणे मृगअन्वेषणे सर्वत्र क्तः पंच अन्वेषि
तस्य ५ ॥ आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं स
मुन्नमुत्तं च ॥ उपपूर्वात् ऋदातेःडः पूर्वपदस्य
नैकस्त्रो देफः आङ्पूर्वात् हेः आर्द्र्यैतेस्पार्द्री
तिवकिः आर्द्रवा सह आर्द्रत्वेन वर्त्तते सार्द्रं क्लि
द आर्द्रभावे क्लिन्नं तिमिष्टिम आर्द्रभावे तिमितं
स्तिमितं च स्तिमितस्तवलेक्लिन्नइतिहडः तेशे
त वले स्तिमितास्तः उंदी क्लेदने संपूर्वः नुटविहे
तिवानत्वे समुन्नमुत्तं च सप्त आर्द्रस्य ७ ॥ त्रातं
त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं ॥ त्रैङ्पाल
नेक्तः नुटविहितिवानत्वे त्राणं रक्षपालने रक्षि
तं अवरक्षणे अवितं गुप्ते क्तः वा आय प्रत्यये गो
पायितं गुप्तं षट्गुप्तस्य ६ ॥ अवगणितमव
मताऽवज्ञातेऽवमानितं च परिभूते ॥ अवपू
र्वो गणि अवज्ञायां क्तः अवगणितं मनज्ञाने क्तः
अवमतं ज्ञा अवबोधने मानपूजायां चुरादिः स
र्वत्र क्तः पंच परिभूतस्य ५ ॥ त्यक्तं हीनं विधूतं
समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥ त्यज हानौ क्तः ओहा
क्त्यागे क्तः ध्मास्थागेतीत्वे ओदितश्चेतिनत्वं स्था

क्ते हीनं धूञ्कंपने विधूतं उज्झ उत्सर्गे क्तः उ
ज्झितं धूविधूनने तुदादिः दीर्घान्तः धूतं उत्सृ
ष्टं सृजेः क्तः उत्सृष्टं षट् त्यक्तस्य ६ ॥ उ
क्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं
लपितं ॥ वचेः वदेश्च क्ते संप्रसारणे च भाषेः
क्तः भाषितं जल्पितं च विदङः क्तः ख्याञादेशः ख्या
प्रथने वा आख्यातं अभिपूर्वो डुधाञः क्तः अभिहि
तं अनेकार्थाद्धिनोतेरिति न्यासः लपेः क्तः लपि
तं सप्त उक्तस्य ७ ॥ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं
प्रतिपन्नमवसिताऽवगते ॥ बुध अवगमने दि
वादिरनुदात्तः भूवादिरुदात्तः बुद्धं बुधितं म
नज्ञाने दिवादिश्च भौवादिकस्य निषेधाभावादि
ट् एव भूवादौ मनितं पठंति तेषामनु अव
बोधने इत्यस्य रूपं विदज्ञाने क्तः सेट् निषेधो
भौवादिः निषेधाभावः विदितं प्रतिपूर्वात् पदेः
क्तः प्रतिपन्नं प्रतिपूर्वात्पदेः क्तः प्रतिपन्नं अ
वपूर्वात् षोअंतकर्मणि तन्तकरणे च इत्यतः
क्तः द्यतिस्यतीतीत्वे अवसितं अवगमे क्तः अ
वगतं सप्तावगतस्य ७ ॥ ऊरी उररी भागाऽवे
गीकारे तत्र ऊरीदीर्घादिः अन्यथा क्वेदो भवाः
स्यात् ऊरीकृतमुररीकृतं अनेगमंगाकृतं अ
गीकृतं आङ्पूर्वात्श्रुणोतेः अंगीकारार्थो
त्क्तः आश्रुतं संश्रुतं उपश्रुतं संपूर्वोङ्गिरते
रंगीकारे क्तः संगीर्णं विदज्ञाने धातूनामनेका
र्थत्वाद्विदिरंगीकारेपि विदितं बुधिनाश्रुतयो
रितिमेदिनिः समाङ्पूर्वोद्धाञः क्तः समाहि
तं उपपूर्वो गमेः क्तः उपगतं संविदाशृरित्यादि
नाहं वेधमवचनाः उक्ताः इहानीत्वेतेधर्मिवच

रां
मं
३२५
329

नाऽतिभेदः ष्कारश्चाऽङ्गीकृतस्य ११ ॥ ईलि
तशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनि
तानि अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तु
तार्थानि ॥ ईडस्तुतौ डलयोरैक्यात् क्ते ईलि
तं शंसस्तुतौ क्तः शस्तं पण व्यवहारे स्तुतौ च प
न च पणायितं पनायितं गुपूधूपेत्यायप्रत्य
ये आयादयः आर्धधातुके वा पणितं पनितं णु
स्तुतौ उपसर्गादिति णत्वं प्रणुतं न केवलं ईलि
तादीनि स्तुतार्थानि गीर्णादीन्यपि इत्यपेरर्थः
स्तुतस्यार्थः स्तुतार्थोऽर्थो येषां तानि तथा गृ श
ब्दादिः क्तः गीर्णं अनेकार्थत्वात् स्तुतार्थता।
वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु गीर्णं वर्णितस्
तिवादकत्तिरुच्चारयति धात्वर्थानां तेनात्र क्तः
गीर्णितं वर्णितं अभिष्टुञः क्तः उपसर्गादिति ष
त्वं अभिष्टुतं ईडितस्य १२ ॥ भक्षितच
र्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातं अ
भ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ॥ भक्ष
अदने चर्व अदने क्तः भक्षितं चर्वितं लिप उप
देहे अनेकार्थत्वात् लिपिरदनेऽपि वर्तते लिप्तं
षोऽन्तकर्मणि अदने उपसर्गबलात् अदनेक्तः प्रत्य
वसितं शृनिगरणे क्तः गिलितं कृष्णादिभ्य
इतीकारादिः रलयोरैकत्वस्मरणात् गिलिः
गिलिमान्कृते धात्वर्थानां तेनात्क्तः खिदतोल्लं
क्तः प्सा भक्षणे क्तः प्सातं अभ्यवपूर्वात् हृञः क्तः
अभ्यवहृतं अदेः क्तः अन्नं नहीति निपातनाल्ला
घुः अन्नं अन्नाद्यकान्यपि निपातनानीति पदेना
पि यादेशः जग्धं ग्रसु ग्लसु अदने क्तः ग्रस्तं ग्ल
स्तं अश भोजने क्तः कर्मणि अशितं अदितमस्यक

र्तरि भुजेः क्तः भुक्तं चतुर्दशाक्षरितस्य १४ ॥
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः क्षिप्रक्षु
द्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ॥ क्षि
प्रादीनां प्रकर्षे स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपर
लोपे च क्रमात् क्षेपिष्ठादयः प्रकर्षार्थाः अर्थो
ऽस्य चि प्रकृष्टार्थाः इत्यर्थः प्रियोरुबहुला
नां क्रमेण प्रवर्बंहादेशाः अत्र प्रेष्ठादिवत्स
थे प्रियोरुस्थूलबहुला एव प्रकृतयः अभीप्सि
तादीनां यथासंभवं प्रेष्ठादिपर्यायत्वात् नतु ते
षां कोऽप्यादेशः कश्चित्पीवरेति पाठः तदयुक्तं
स्थविष्ठे भंगात् पीवेति गुरुत्वस्थानत्वेन तदभावा
त् तस्मात्पीवेति नान्तपवपाठः साधुः क्रमेणो
क्तं १ ॥ साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्र
सिष्ठवृन्दिष्ठाः बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दा
रकातिशये ॥ साधिष्ठादयः षट् यथाक्र
मं बाढादीनामतिशये अन्तिकबाढयोर्नेद
साधाविति साधादेशे साधिष्ठः दीर्घस्फिरगुरु
ह्रस्ववृंहद्वृन्दारकाणामतिशये एवंवदचि अतिश
यितइत्यर्थः प्रियस्थिरेत्यादिना क्रमेण द्रा
घस्फगरह्रस्ववृन्दादेशाः यणादिपरलोपे द्रा
घिष्ठगरिष्ठस्फेष्ठह्रसिष्ठाः स्फेष्ठ इत्यत्र स्थू
लदूरेत्यादिना यणादिपरलोप इति ॥ ॥ इ
ति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणं समाप्तं ॥
॥ १ ॥ ॐ एवं काण्डद्वये स्वर्गादिनामानि स
मानार्थानि प्रकरणेन निबद्धानि अत्रापि काण्डे
ऽहंकृति प्रभृतीनि विशेष्यनिघ्नानि नानार्थादीनि
अनेकार्थानि अव्ययादीनि चाव्ययानि प्रकरणेनै
व निबद्धानि साम्प्रतं तु एवं वर्गद्वये प्रकृतत्वात्

सं
म

येननिबद्धास्तत्संग्रहार्थं तत्र समयानुपाल-
नार्थं च प्रकीर्णप्रकरणमारभ्यते अत्र केचिद्वि-
ष्णवचनाः यथा क्रियादयः कश्चिद्विशेष्यलि-
ङ्गो यथा अपरस्परशब्दः कश्चिद्विशेषणमथा
विष्टलिङ्गो यथा पारायणादिः कश्चित्करण-
वचनो यथा लम्भक्त्रादिः कश्चित्समूहवचनो य-
था ॥ आपूपिकादिः अतः संकीर्णः संकीर्णा-
र्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वात् संकीर्णवर्गोऽयं
भिन्नजात्यर्थसंसर्गपद्धतिसंकरः स च प्रायेण
त्रैतिहैव तस्याप्यपदेशः अत्र चापरस्परस्फा-
तिसंधिप्रभृतीनां रूपभेदेन माहवर्येणावचा-
च्यलिङ्गत्वात् यदवधारयितुमशक्यं न च वि-
शेष्यविधिः कृत इति लिङ्गनिश्चयार्थमाह ॥
ॐ प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत्
॥ संकीर्णे संकीर्णनाम्नः त्ववर्गे प्रकृत्यर्थेन प्र-
त्ययार्थेन च लिङ्गमुन्नयेत् ऊहेत तत्र प्रकृ-
त्यर्थेन यथा अपरस्परस्य अयं हि विभक्तिप्रकृ-
तित्वात् प्रकृतिः सततबद्धलक्रियासाधनार्थ-
त्वात् क्रियाङ्गत्वं चास्य तथा हि अपरस्पराः कृ-
ति सुड्निपात्यते क्रियासातत्ये इति गणक्लक्रि-
यायोगोपाधिभिः परगामिन इत्यभिधेयलिङ्ग-
त्वं वाचनकिमपीदं लिङ्गप्रकरणान्तरे भिधा-
र्थे योगोपाधिभिः परगामिन इत्यस्य वक्ष्यमा-
णत्वादुन्नेयत्वेन व्यपदिश्यते प्रत्ययार्थेन स्फा-
तिप्रभृतीनां क्तिन्नाद्यन्तानां स्त्रीभावादनिक्तिन्न-
न्तलिङ्गाद्यन्तानां स्त्रीलिङ्गत्वं संधिप्रभृतीनां कि-
प्रत्ययान्तानां घोः किरिति अग्रे वक्ष्यति आदितो-
न्नतरूत्यादिनापुंस्त्वमुन्नेयं आदिशब्देन रूपभे-

दादिपरिग्रहः तत्र रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वा-
दिः सहचर्येणाद्विंबेडुमरविस्नवावितिलिङ्गादेः
पुंस्त्वादिः संकीर्णोऽस्युपलक्षणं वर्गान्तरेष्वपि स-
त्मीतीप्रमदोहर्षो इत्यादौ रूपभेदादिनानिश्चया-
भावे प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैरेव लिङ्गोन्नयाः अथ
वा संकीर्णलिङ्गसंकीर्णभिन्नजातीयेन लिङ्गेन
संसृष्टे रूपभेदादिना निश्चेतुमशक्यमिह वान्य-
त्र च प्रकृतिप्रत्ययाद्यैर्लिङ्गमुन्नयेत् यद्यपि वस्त्व-
भिधायनामिह क्रमेणाभिधानं नास्ति तथापि
भावाभिधायिनां प्रायो विद्यते इति क्रमसंज्ञा-
वेलिङ्गसंकरः स्वीकृतः कर्म क्रियाकरोतेर्भा-
विशः क्रियाकर्म व्यापेक्षिर्यायोच शब्दोऽ
मिति रुद्रः द्वे क्रियायाः १ ॥ पुत्रपुंसक
रपरस्पराः ॥ तच्छब्देन क्रियापरामृश्यते नन्योन्यमस्तु
गयास्तुडु प्रकृतिः त्यदादयो हि प्रकृत्यर्थस्य उत्र
परामर्षकाः यथा सकिंसखोसाधुनशास्तियो
धिमिति सदृतिकिरातः तस्याग्नादिक्रि-
यायाः तेषां च क्रियावतां परापराणां सातत्ये
प्रबोधे गम्यमाने अपरस्पराः तत्र अपरे च परे
चेति द्वंद्वसमासः तत्र सुडिति जिनेन्द्रबुद्धिः सा
तत्ये इति क्रियायाः क्रियावतां च विशेषणं
तत्र यदा क्रियावतां विशेषणं यत्तेषां लिङ्गवच-
नं च तदेवाऽपरस्परशब्दस्यापि यदा तु क्रिया-
याः विशेषणं तदा तु क्रियावतां विशेषणं य्य-
नपुंसकत्वेकवचने स्यातामिति हरणं चेद्वः अपरस्प-
राः सर्वा गच्छन्ति अपरस्पराः स्त्रियाः अपरस्प-
राणि कुलानि सर्वे लिङ्गवचनेन समते त्रामिति

रा. मं. ३८९
381

अपरस्परंगच्छंति इति अपरस्परमविच्छिन्नेन
मनंकुर्वंतीत्यर्थः निर्दिष्टंकर्मसातत्येनाभीभि
रपरस्परमितिभागुरिः एकमविच्छेदेनक्रिया
याः तद्वतामविच्छेदस्य च ॥ साकल्यासंगव
चनेपरायणतुरायणे ॥ यथाक्रमं साकल्य
वचनेपारायणं आसंगवचनेतुरायणं पारंस
मासिमयतेगच्छतिप्राप्नोति पारतीरंकर्मसमा
प्तौ कर्तरिल्युः अविष्टलिंगत्वात् भिन्नलिंगे
नसामानाधिकरण्येपि क्लीवत्वमेवपारायणं
यथाधातुपारायणं रत्नपारायणंनामलंकेथं
ममैषिलिङ्गइतिमहिः परंकेवलमयनमास
श्रिस्थानमितिपरायणं यथाधर्मपरायणोप
मोसत्कृद्युक्तः आश्रयेतत्परमभीष्टेपरायणा
पदंविडवितिशाश्वतः परायणंतुरायणेइति
स्वामी त्वरणंतुत्वराआसमंतादयनेतुरायणं
क्रमेणैकैकं २ ॥ यदृच्छास्वैरिता ॥ अच्छा
तींद्रियप्रलयमूर्तिभावेष्वग्रेशुइहलइत्यका
रे अच्छाभावोऽभिप्रायः इत्यर्थः यास्यच्छा य
दृच्छा इतिस्वातंत्र्ये इच्छामहरकंस्मकादिरित्य
न्ये अभिसंधिंविनास्वातंत्र्येणप्रवृत्तिर्यदृच्छा
इतितत्त्वमूर्तिः स्वैरितास्वच्छंदतः द्वेस्वातंत्र्य
स्य २ ॥ हेतुशून्यात्वास्याविलक्षणं ॥ हेतु
नाकारणेनशून्यारहिताआस्यास्थितिविलक्ष
णमुच्यते विगतंलक्षणमालोचनंयत्रतद्विलक्ष
णं विलक्षणमेतस्थानेभवेन्निष्प्रयोजनमि
तिभागुरिः एकंनिष्प्रयोजनस्थितेः २ ॥ शम
थस्तुशमःशांतिः ॥ क्रोधरागादिप्रशमःशां
तिः चित्तोपशमःनोदांतोपदेशोन्यादिनादृश्य

भावः शमादिभ्योथश्च शमथः त्रीणिशां
तेः ३ ॥ दांतिस्तुदमथस्तुदमः ॥ इंद्रिय
योदिक्लेशसहिष्णुता दांतिः कोपोपशमः
त्रीणिदांतेः ३ ॥ अवदानंकर्मवृत्तं ॥
वृत्तिःप्रवर्तनंसा प्रशस्तायत्रतद्वृत्तं कर्म
प्रशंसायामवशब्दश्च यत्रकर्मणिप्रवृ
त्तिः सर्वैःप्रशस्यतेतदवदानमितिअर्थः
दैपशोधने अवदीयतेविशुध्यतेइतिक
र्मणिल्युट् अवदायतिविशुध्यतिकर्तरि
ल्युड्वा अपदकोदपदानमिति तु स्वामी
एकं १ ॥ काम्यदानंप्रवारणं ॥ काम
योगात्काम्यं हिमादित्वाद्यम् कमनीयंच
काम्यशब्दोऽत्रतंत्रेणोभयार्थः तेनकाम्य
स्यवरस्त्रीगजरत्नादेःदाने प्रवारणाख्यं
कामनयादानेप्रवारणंप्रकर्षेणव्रियतेसं
गृह्यते इत्यावारणोभागुरिः स्वादावा
पिवरणोल्युदितस्य महादाने प्रवारणं
महादानमितित्रिकांडशेषः द्वे २ ॥ व
शक्रियासंवननं ॥ मणिमंत्रौषधिभि
र्वशीकरणं संवननं संपूर्वोवणिर्वशी
करणार्थः रसक्रियासाधनेमणिमंत्रौ
षधे वनयाचने संपनमितियादोत्तरं
संवननंयथा जयश्रियः संवननंयतः
त्वदितिमणोरखकवंशो द्वे २ ॥ मूलकर्म
तुकार्मणं औषध्यादिमूलेनयत्तुत्रास
नोच्चाटनस्तंभनवशीकरणादिकर्म तत्का
र्मणं तत्कृतात्कर्मणश्च देकामार्मणइतिख्या
तस्य २ ॥ विधूननंविधुवनं ॥ धून्कंपने

ग॰
मं॰
१६३ ३८२
382

तुदादिः धून्मीजोः कम्पइति विधुननं धू
विधूननेइत्यस्य ऊटादित्वात् ङित्वेगुणा
भावेविधुवनं हे २ ॥ तर्पणंप्रीणनावनं
॥ तपप्रीणनेल्हुइ तर्पणं प्रीञ्तर्पणेप्र
वेवत् णं ताप्रीणनेअवरक्षणगतिप्री
तिकोत्यादौल्हुटिअवनं त्रीणिप्रीणनस्य
३ ॥ पर्याप्तिःस्यात्परित्राणं हस्तवारणं
मित्यपि ॥ परिपूर्वेःआप्नोतिस्त्राणार्थेः प
र्याप्तिः त्रायतेल्हुइ परित्राणं हस्तेनवध
कस्यवारणमितिस्वभूतिः प्राणिहीषतो
हस्तस्यवारणंरोधः हस्तयोरुत्तोलनेन
वधात्राणं हस्तवारणं त्रीणिमारणोद्यत
निवारणस्य ३ ॥ सेवनंसीवनंस्यूतिः ॥
सिवेःल्हुइ सेवनं सेवनमित्यन्येषामपी
तिदीर्घः इतितत्सर्वरक्षितः किन्त्वोरित्
स्यूतिः त्रीणिसेवनस्य ३ ॥ विदरःस्फु
टनंभिदा ॥ दृविदारणेऋदोरप् इत्यपि वि
दरः स्फुटिःऊलादिः स्फुटनं भोवादिक
स्यात्तुणोस्फोटनं भिदेर्भिदाद्यङ्भिदा
त्रीणिवस्त्रादिविदारणस्य ३ ॥ आक्रोश
नमभीषङ्गः ॥ क्रुशआह्वानेल्हुइकिगुणः
आक्रोशनेशापःसपत्नाभीषङ्गःवल्यति
शापेत्वभिषङ्गइति षंजसंगे अभिषङ्गो
निर्विकारः हेशापस्य २ ॥ संवेदोवेदना
नना ॥ विदज्ञाने संविदेः वजिसंवेदः
वरिवेदनाज्ञाननिवासेषु चुरादिः ना
शैणाच्च ण्यासमथोपीच वेदनाननेऽस्यां
हद्वेवेदनेमितिक्लीवत्वंच हेअनुभवस्य २॥

संमूर्छनमभिव्याप्तिः ॥ संपूर्वोमूर्छतिः
रतिरेकीभवति मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः
ल्हुइ संमूर्छनं अभिव्याप्तिःसर्वतोव्याप्तिः
विविस्वामी हेहव्याप्तस्य २ ॥ याञ्चाभि
स्तार्थनार्दनाः ॥ याचेर्थेनयाचेत्यादिनान
ङ् याञ्चाभित्तोगेरोष्ठुहलइत्यकारः भि
स्तार्थ्यर्थयाञ्चायांचुरादिः अर्थनेदने स्त्री
वेपिकञ्च अर्थना अर्दयाचनेचुरादिः ए
वेवयकञ्च अर्दना चत्वारियाञ्चायाः ४ ॥
वर्धनच्छेदने ॥ वर्धनच्छेदनेपूरणेचवृ
धादिः वर्धनं छिदेल्हुइच्छेदनं वर्धनंदंतो
वनयः हेच्छेदनस्य २ ॥ अथहेआनंदन
सभाजनेआपृच्छनं ॥ आङ्पूर्वोभ्यानेदि
प्रच्छिभ्यांल्हुटिआनंदनं आपृच्छनं सभा
नप्रीतिसेवनयोरितिचुरादौ आमंत्रणभा
जनइतिकश्चित्पाठः संवर्गनेच ॥ त्रीणि
बांधवादेर्गमनागमनकालेमिलनागत
स्यहस्तंवेधिजनकर्तव्यालिंगनादेरपप्र
आनुष्ठानादिना आनंदनस्य ३ ॥ अथा
म्नायःसंप्रदायः ॥ आङ्अभ्यासेपिछ्छपदं
पदागते सदुपदेशोवर्तते वज्रधकौ पि
च्छपदंपदावर्तीणउपदेशः आम्नायः सं
प्रदानेचञ्चञ्चकसंप्रदायः हेगुरुपरम्प
रागतसदुपदेशस्य २ ॥ क्षयेलिप्सा ॥
लिलयेपरञ्च लयः लिपहिंसायां पिवा
दङ् लिप्सा हेअपचयस्य २ ॥ ग्रहेग्राहः
॥ ग्रहउपदाने अभिनिवेशोच अभिनिवे

ग्रं
वं
३८३

ग्रोनिर्बंधः ग्रहिवृदृनिश्चिगमश्च ग्रहः बाहुलका
त्वात् ग्राहः हे ग्रहणस्य २ ॥ वशः कान्तौ
॥ कान्तिरिच्छा वशकान्तौ वशिरणोरुपसं
ख्यानमित्यप् वशः हे इच्छायाः २ ॥ रक्ष्ण
ः त्राणे ॥ रक्षेर्यजयाचेत्यादिना नङ् रक्ष्णः
त्रैङ् पालनेत्यङ् त्राणं हे रक्षायाः २ ॥
रणः क्वाणे ॥ रणनं रणः वशवदित्यप् क्व
णने क्वाणः क्वणो वीणायां साधुः हे क्वणन
शब्दकरणस्य २ ॥ व्यधो वेधे ॥ व्यधज
पोरित्यप् व्यधः विधविधाने नेकार्थत्वाद्वे
धने वृत्तिः घञ् वेधः हे वेधस्य २ ॥ पचा
पाके ॥ डुपचंष् पाके पचने पचादित्वा
त् कुः घञ् पाकः हे पाकस्य २ ॥ ह्वो
ह्वतौ ह्वेञ् संप्रसारणमित्यप् संप्रसा
रणे हवः हूतिरह्वा हे आह्वानस्य २ ॥
वरो वृतौ ॥ वरणं वरः ग्रहोरप् क्तिन् वृ
तिः हे वरणस्य २ ॥ वेष्टने प्रार्थना विशे
षादित्यन्यः ॥ ऊहः लोपे ॥ ऊहवाहे ल
हवाहे ऊहः लोपः हे ऊहस्य २ ॥ नयो
नाये ॥ नयनं नायः श्रिणीत्यादिना घञ्
बाहुल्यात् अपि नयः हे नीतेः २ ॥ ज्यानिः
जीर्णौ ॥ ज्या वयोहानौ ज्याज्याभ्यो
निः ज्यानिः ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् नि
ष्ठावदिति क्तिनो निष्ठावद्भावान्नत्वं जीर्णिः
हे जीर्णतायाः २ ॥ भ्रमिः भ्रमी ॥ भ्रम
णे भ्रमः घञ् मित्वाद्ध्रस्वः भ्रमेः कृत्यादिभ्य
इतीक् भ्रमिः स्त्रीत्वविवक्षायां कृदिकारा
दिति ङीष् भ्रमी ॥ हे भ्रमणस्य २ ॥ स्फा

तिः वृद्धौ ॥ स्फायी वृद्धौ क्तिन् वलिलोपः स्फा
तिः वृद्धिः आमासेनाइतिवोपालितः हे वृद्धेः २
॥ प्रख्याख्यातौ ॥ प्रख्याख्याने विहादित्वादङ्
प्रख्यातेः क्तिन् ख्यातिः हे ख्यातेः २ ॥ स्र
वः स्रावे ॥ स्रुप्रस्रवणे स्रुगतौ ऋदोरप् स्रवः स
वः ग्रजिस्रावश्च हे स्रवणस्य २ ॥ विधास
मृद्धौ विधाने विधाश्रातश्चोपसर्गे सम्प्रदिवेन
संपत्तिः विधानाञ्जाभ्ये वृद्धौ चेति मेदिनिः कवि
हे धासमस्रडाविति पाठे ग्रोश्च हल इति अकारः
भिदादित्वादङ् वा हे २ ॥ स्फुरणं स्फुरणा ॥
स्फुर चलने ऊहादित्वादपधः अङपध इत्येके
तन्मते स्फुरणमिति ल्युट् हे स्फुरणस्य २ ॥
प्रमितौ प्रमा ॥ माङ् माने बाहुल्यात् क्तिन्
प्रमितिः आतश्चोपसर्गे इत्यादिना अङ् प्रमा हे २ ॥
प्रसूतिः प्रसवे ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे क्तिन् प्र
सूतिः ऋदोरप् प्रसवः हे २ ॥ श्रोते प्राचारः ॥
श्रुतिरुत्तरणो घञ् श्रोतः उत्तरणार्थस्यो
उपसर्गस्य दीर्घत्वे प्राचारः हे उत्तारितरण
स्य २ ॥ क्लमथः क्लमः ॥ क्लमु ग्लानौ भामा
दिभ्योऽथच् क्लमथः घञ् क्लमः मित्वाद्ध्रस्व
त्वं हे आयामस्य २ ॥ उत्कर्षेतिशये ॥ कृष
विलेखने घञ् उत्कर्षः शीङ् अतिपूर्वः अति
शयः हे अतिशयस्य २ ॥ संधिः श्लेषे ॥ उ
पसर्गे इति किः संधिः श्लिष आलिंगने घञ्
श्लेषः हे संधानस्य २ ॥ विषयआशये ॥ षि
ञ् बंधने विषीयते बध्यतेऽत्रेति पुंसीतिघः
विसीयते विसिनोति वाऽत्र अच् विषयः आ
शेतेऽत्राशयः आश्रय इति कश्चित्पाठः हे

ग
नं
३८४
३८५

आश्रयस्य २ ॥ विपर्यालेपणं ॥ विपश्रेणो
भिराप्यह् विपाल्लुदिलेपणं द्वे लेपनस्य २ ॥
गीर्णिर्गिरौ ॥ गूर्निगिरणे जीर्णिवद्गीर्णिरुह्
छादिभ्यउडकमितिः साहचर्यात्स्त्रीत्वे द्वे गिलन
स्य २ ॥ गुरणमुद्यमे ॥ गुरीउद्यमेल्युड्गुर
णोऽन्येषामपीतिदीर्घत्वे गूरणमपि द्वे वाहि
कस्यदीर्घेदेः गूरीधातोर्गूरणमितिस्वामी उ
त्सर्वोहिमेर्थेजि आऽउद्यमेइतिनिर्देशान्नहः
डिः द्वेउद्यमस्य २ ॥ उन्नायउन्नये ॥ अवोदो
नियइतिघञ्उन्नायः बाहुल्यादचिउन्नयः
द्वेउन्नयनस्य २ ॥ आयःश्रयणे ॥ श्रिञ्से
वायां श्रिणीभुवइतिघञ् आयःल्युट्श्रय
णं द्वेश्रयणस्य २ ॥ जयनेजयः ॥ जिजये
ल्युड्घौजयनंजयः द्वेजयस्य २ ॥ निगादो
निगदे ॥ घञ्निगादः नौगदेतिवाअप् नि
गदः द्वेभाषणस्य २ ॥ मादोमदे ॥ मदी
हर्षे मदोनुपसर्गइत्यप्मदः मदमादस्य
योरितिनिपातनबलात्घञ्मादः द्वेमाद
स्य २ ॥ उद्वेगउद्भ्रमे ॥ ओविजीधातोःघञ्
प्रत्ययेसतिउद्वेगः उद्भ्रमेघञिउद्भ्रमः द्वेच
मत्कारस्य २ ॥ विमर्दनेपरिमलः ॥ मृ
दक्षोदेल्युड्विमर्दनं परिमलने परिमलः
मलमल्लधारणे संज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः २
द्वेक्रमाद्विमर्दनस्य २ ॥ अभ्युपपत्तिर
नुग्रहः ॥ पदेःक्तिन् अभिमुखेउपसमी
पंपत्तिः गमनाऽभ्युपपत्तिः ग्रहवृदित्वा
हिताऽप् अनुग्रहः हितसंपादनाद्धितवा
रणप्रवृत्तिः द्वेअनुग्रहस्य २ ॥ विग्रहस्त

ढिकडःस्यात् ॥ ततअनुग्रहाद्धिकडोविपरी
तः विपरीतनियमायग्रहणेविग्रहः एकं १
॥ अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ अपचिकीर्षया
भिगम्याक्रमणं अभिपूर्वोयुजेर्घञि अभियो
गः ग्रहेरप् अभिग्रहः अभिग्रहोऽभिग्रहणे
ऽभियोगेच गोरवइतिकञ्चः द्वे २ ॥ मु
ष्टिबंधस्तुसंग्राहः ॥ अङ्गुलीनांविशिष्ट
संस्थानानांसंग्रहणं मिलनं संग्राहः ग्रहेस
मिमुष्ट्योरितिघञ् द्वेमुष्टिबंधक्रियायाः २
॥ तथांगुलिसन्निवेशस्येत्यर्थः ॥ डिम्बेड
मरविप्लवौ ॥ डीङ्विहायसागतौ डयनं
विरूवोडिम्बउणादिनिपातः भयध्वनौड
कसेपिडिम्बः स्त्रीहूनिविप्लवेइतिडमरः
डुमेतिशब्देरातिलातिवाकः डमरः प्लुङ्गा
तौविप्लवः त्रीणिधाटाकलहनादेः ३ ॥
धाटाकादिभयस्येत्यन्ये ग्रामस्वकलहस्येति
स्वामी ॥ बंधनंप्रसितिचारः ॥ बंधबंध
नेल्युड्बंधनं षिञ्बंधनेसीयतेबध्यते
नेनकरणेक्तिनिः प्रसितिचारः प्रागुक्तः बं
धापराधयोश्चारइतिकञ्चः त्रीणिबंधनेसा
धनरज्जुनिगडादेः ३ ॥ स्पर्शःस्प्रष्टोपत
प्तरि ॥ इतित्रीणिरोगस्येत्येके अत्रपक्षे
स्पर्शः सरेफःस्प्रष्टेतिरेफहीनस्यचपाठे
स्प्रष्टोपतप्तरीति अत्रद्वयोपाठः बंधनप्र
सितिश्चारः स्पर्शःस्प्रष्टा उपतप्ता इतित्रव
यंस्वामिनापितथैवाह पततत्यनेयथाहेवर्णाद्
त्याहोचारस्यहाउक्तौ अत्रतुद्वयोः परतन्त्र
त्वानपरबाधनेनयोःकर्मोक्तं स्पर्शःस्पर्शनवा

रा॰
मं॰
३८५
३८५

पनयोरितिधात्वर्थानुसारादितिभेदः लेचु
स्प्रष्टातपेल्लचुउपतसा निकारोविप्रकारः
स्यात् ॥ निकृष्टीकरणंनिकारः घञ्विपू
र्वात्करोतेः घञ्विप्रकारः निकारः स्यात्परि
भवेधान्यस्योत्क्षेपणेपिचेतिधरणि द्वे अप
कारस्य २ ॥ आकारस्त्विंगइंगितं ॥ आका
रणमाकारः अनेकार्थत्वात् भ्रूकटीमुखो
द्येगविकृतौवर्ततेवल्पते आकारविंगिता
कृती आङ्पूर्वात्करोतेघञ्आकारः इंगि
गतौ इंगेर्घञ्इंगः क्तः इंगितं द्वे अभिप्राया
नुरूपचेष्टाविष्करणस्य २ ॥ परिणामोवि
कारः ॥ परिणमनंपरिणामः नमेर्घञ् प्र
कृतेरन्यथात्वंविकारः घञ् यथा मृत्पिण्ड
स्यघटइति द्वेपरिणतस्य २ ॥ द्वे समेवि
कृतिविक्रिये ॥ विकृतिः क्तो विपूर्वात्क्रि
ञ्शविक्रियाच द्वे विकृतेः २ ॥ अपहार
स्त्वपचयः ॥ अपहरणमपहारः विनोतेर
च् अपचयनमपचयः द्वे हानेः २ ॥ समा
हारः समुच्चयः ॥ समाहरणंसमाहारः स
मुत्पूर्वात्चिनोतेरच्समुच्चयः द्वे बहूनां
भिन्नानांबहुव्यापारेणबुद्ध्यावापिचमूलीत्रि
भुवनवत्तत्वराशीकरणस्य २ ॥ प्रत्याहारउ
पादानं ॥ प्रत्याङोहरतेर्घञ्प्रत्याहारः उ
पाङ्पूर्वात्तेर्ल्युट् उपादानं द्वे स्वविषयेभ्यइं
द्रियाकर्षणस्य २ ॥ विहारस्तुपरिक्रमः
॥ हरतेर्घञ्विहारः परिक्रमणंपरिक्रमः १
स्वांगनानामवनौपरिक्रमः इतिकिरातः १
द्वेक्रीडार्थंपद्भ्यांगमनस्य २ ॥ परिहारोभिग्र

हणं ॥ हृञ्अहिभ्यांघञ्ल्युटौ द्वौचौर्यकर
णस्य २ ॥ आभिमुख्येनग्रहणमित्यन्ये ॥
निर्हारोऽभ्यवकर्षणं ॥ निर्हरणंनिर्हारः कृ
षेर्ल्युट्अभिअवपूर्वात्कृषेः अभ्यवकर्षणं
द्वेशल्यादेरुत्पाटनस्य २ ॥ अनुहारोऽनुका
रःस्यात् ॥ हृञ्घञ्अनुहारः कृञःघञ्अनु
कारः ॥ द्वेसदृशरूपवेशभाषाविष्करणस्य
२ ॥ अर्थस्यापगमेव्ययः ॥ अर्थस्यधनादेः
विनियोगविशेषेणापगमेअपचयेव्ययविन्नम
मत्तर्गेवुरादावदेतः परत्वव्ययः एकं १ ॥
प्रवृत्तिस्तुप्रवाहःस्यात् ॥ वहवृत्तिभ्यांघञ्
क्तिनौप्रवाहःप्रवृत्तिः द्वे जलादेर्नामविच्छि
न्नायाःसंततेः २ ॥ प्रवहोगमनंबहिः ॥
वहेर्वाडलकारपूप्रवहः प्रवहस्तुबहिर्यात्रा
मातरिस्थप्रभेदयोरितिमेदिनिः एकंवहन
गराद्वेबहिर्गमनस्य १ ॥ वियामोवियमोया
मःयमःसंयामसंयमौ ॥ यमःसमुपनिवि
भ्यश्चेतिघञ् अपोवियामः वियमःयामःय
मः अनुपसर्गेइत्यनुवृत्तावप्राप्तौ षड्यम
स्य ६ ॥ हिंसाकर्माभिचारःस्यात् ॥ अथर्व
वेदाद्युक्तंहिंसाफलंकर्मशाकपार्थिवादिः १
हिंसाकर्ममारणोच्चाटनादिकंअभिचारः हू
लश्चेतिकरणेघञ् द्वे २ ॥ जागर्याजागराद्व
योः ॥ इच्छेत्यत्रेजागर्तेरकारोवेतिपक्षेक
जागर्योपर्वेविप्रतिषेधेनजाग्रोविचिणल्ङि
तंमितिगुणः परत्वाद्धिंसादेशोजाग्रियेतिपा
तपादायणं परिचर्येत्यादिनायप्रत्ययेनिपा
तः अकारेजागराणामिचजिगणेजागरः किः क्रि

न्न जागर्त्तिरपीतिस्वभूतिः स्वप्नजागरणे द्वे
जागरणस्य २ ॥ विघ्नोंतरायः प्रत्यूहः ॥ वि
हन्यतेसाध्यमनेनेत्यजर्थेकः विघ्नः कार्ये
सिद्धिमंतरंव्यवधानमायतीतिइणोण्यंतात्
कर्मण्यचुरंतरायः प्रत्यूहंतेकार्यविहंतिइगु
पधेतिकः प्रत्यूहः त्रीणिविघ्नस्य ३ ॥ स्या
दुपघ्नोंतिकाश्रये ॥ उपघ्नेतिउपगच्छेतिउ
पहन्यतेऽत्रवा उपघ्नआश्रयइतिनिपातना
दुपधालोपश्च उपघ्नः द्वेसन्निहिताश्रय
स्य २ ॥ निर्वेशउपभोगः स्यात् ॥ निर्वे
विशिःउपभोगार्थेचल्युट् निर्वेशः उपभोगः द्वे
२ ॥ परिसर्पःपरिक्रियाः ॥ परिसर्पणंपरि
जनादिनासमंताद्वेष्टनंस्वपेध्येच परिसर्पः
परिकरणंपरिक्रिया द्वेपरिजनादिनापरि
वेष्टनस्य २ ॥ विधुरंस्यात्प्रविश्लेषः ॥ विध
हिताप्रःकार्यभावेत्रविधुरं ऋकुटिल्यादिना
त्रसमासांतः विश्लेषोडुःस्थितत्वं वैकल्य
पिचविश्लेषेविधुरंविकलेत्रिष्वितित्रिकोउ
शेषः द्वे २ ॥ अभिप्रायश्छंदआशयः ॥ अभी
त्तपणोकांतोवचरुच्अभिप्रायः छंदिसंवर
णोभुवादिः छंदोऽर्थतः अभिप्रायवशेछंदो
इतिवल्लभे आशेरत्रेभावाद्यस्यचु आशयः
मांतोप्यभिप्रायवाचीछंदः शब्दइतिजयादि
त्यः त्रीण्यभिप्रायस्य ३ ॥ संक्षेपणंसमस
नं ॥ प्रपंचकरणवैपरीत्येसंक्षेपः संग्रहो
तंविपणंविप्रकीर्णतासंक्षेपणमितिरक्षा
मी ग्रस्तक्षेपणेल्युड्समसनं द्वेविस्तीर्णसं
क्षेपस्य २ ॥ पर्यवस्याविरोधनं ॥ पर्यवति

ष्टतिविरोधतेश्रान्तश्चेत्यङ् पर्यवस्था द्वे
विरोधस्य २ ॥ परिसर्योपरीसारः ॥ प
र्यंतेसरणंपरिसर्यापरिचर्येत्यादिनायप्र
त्यये परिसंतेचेत्र उपसर्गस्येत्यादिना
दीर्घः द्वेभूमौसर्वतोगमनस्य २ ॥ स्या
दास्यात्वासनास्थितिः ॥ आसउपवेशा
ने कृत्यल्युटोबहुलमितिबाहुलकाद्
स्याण्यस्येतिण्यच् आसनास्थागेतिक्तिन्
स्थितिः त्रीणिस्थितेः ३ ॥ विस्तारोविग्र
होव्यासः ॥ स्तृञः प्रथनेवावशब्देइति
घञ्विस्तारः विस्तीर्णग्रहणंग्रपु विग्र
हः विविधमसनं ग्रसंक्षेपणोछञ्व्यासः
त्रीणिविस्तारस्य ३ ॥ सचशब्दस्यविस्तरः
॥ सचव्यासःशब्दसंबंधीविस्तरः वावि
स्तरः गुणविस्तरः इत्याद्युपचारात् प
के १ ॥ स्यान्मर्दनंसंवहनं ॥ मर्देःल्यु
ट् मर्दनं संपूर्वोवहप्रयत्नेधातुनामने
कार्थत्वादेगमर्दनेल्युट् संवाहनं संवह
नमित्यपपाठः संभोगातेमममस्तुचितो
ह्यसंवाहनानामितिमेद्यः संवाहको
गमर्दकइतिरत्नकोषः ॥ विनाशः स्या
ददर्शनं ॥ णशअदर्शने अदर्शनंति
रोभावः घञ्विनाशः ननाशशश्चद्वेद
शेत्ववेलः तिरोवभूवेत्यर्थः द्वेलकायन
स्य २ ॥ संस्तवः स्यात्परिचयः ॥ संश
तेस्तवनेसंस्तवः उपसर्गेबलात्परिच
योर्थः समंतात्स्वयनेपरिचयः प्रणयोप्य
च द्वे २ ॥ प्रसरस्तुविसर्पणं ॥ प्रकर्षेण

निकटात्सरणंप्रप्रसरः द्वेअरणिरिवनि
र्मथ्नाख्यस्य २ ॥ नीवाकस्तुप्रयामः स्या
त् ॥ नियतिशयेनोच्यतेइतिनीवाकः
यमेर्घञिप्रयामः द्वेमहार्घ्योद्रेकहेतो
धान्यातिशयस्य २ ॥ संनिधिःसंनिधा
नेच ॥ सन्निपूर्वोधाञ् नैकट्येततःकिः
सन्निधिः सन्निधासन्निधानेनच समीप
मुपकंठमितिबोपालितः द्वेसन्निधान
स्य २ ॥ लवोभिलावोलवने ॥ लूञ
छेदनेअल्लवः अभिलूञोनिरभ्योरितिघ
ञ् अभिलावः लुंटिलवनं त्रीणिधान्या
दिछेदनस्य ३ ॥ निष्पावः पवनेपवः
॥ पूर्ववत्तत्रघञिपोनिष्पावः पवः पूञ्
पवनेल्युट्पवनं त्रीणिधान्यादीनांबुस
लीकरणस्य ३ ॥ प्रस्तावः स्यादवस
रः ॥ प्रपूर्वात्स्तौतेःप्रस्तावः प्रेद्रुस्तु
स्रुत्यादिनाघञ् अवनियोगेस्त्रियतेऽत्रा
ऽधिकरणेऽपूअवसरः द्वे २ ॥ त्रसरःसू
त्रवेष्टनं ॥ त्रस्यतिचोलति त्रसीधातोः
शीकररवरत्न् त्रसरः त्रसेर्मेजाटित्वाऽर
न्निति वातसरेति पाठे तनोतेः किदितिसरश्च
सूत्रेणावेष्ट्यतेइतिल्युट् सूत्रवेष्टनं ॥
द्वेतसरीतितंत्रवायप्रसिद्धस्य २ ॥ प्र
जनःस्यादुपसरः ॥ प्रजायतेस्मिन्नर्घ
जिजनिवध्योश्चेतिवृद्ध्यभावः प्रजनः
उपसरणमुपसरः प्रजनेसत्वेवित्यपू
द्वेस्त्रीगव्यादिषु पुंगवादीनां प्रथमगर्भा
धानायमैथुनाभियोगकालस्य २ ॥ प्र

श्रयः प्रणयः समौ ॥ श्रिणीभ्यामेरच् प्रश्रयः
प्रणयः प्रसरः इतिचपाठः प्रसरः प्रणयेवेगे
इतिमेदिनिः द्वेप्रीत्याप्रार्थनस्य २ ॥ धीश
क्तिर्निष्क्रमः ॥ धियःशक्तिःसामर्थ्यंधीशक्तिः
साचाष्टधा ॥ शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधार
णंतथा ऊहापोहौचविज्ञानंतत्वज्ञानंचधीगु
णाः इतिनिष्क्रमइतिघञ् नोदात्तोपदेशेत्या
दिनावृद्ध्यभावः निष्क्रमोनिर्गमेख्यातोबुद्धि
संपदिनिष्क्रमः इतिरुद्रः द्वे २ ॥ अस्त्रीतु सं
क्रमोदुर्गसंचरः ॥ संक्राम्यतेऽनेनसंक्रम्यते
वासंक्रमः सेत्वादिः संचरंत्यनेनेतिगोचरसंच
रेत्यादिनाघञोनिपातः संचरः संचरोनिर्गमो
प्रमाणुत्पथइतिरत्नकोषः द्वे २ ॥ प्रत्युत्क्र
मः प्रयोगार्थः ॥ कर्मारंभेप्रथमःप्रयक्तिःप्र
योगः प्रत्युत्प्रयत्नार्थमुपक्रांतिः प्रत्युत्क्रमो
वाप्रत्युत्क्रमः प्रयत्नार्थमितिभागुरिः द्वेप्रधा
नप्रयत्नानुष्ठानस्येतिकोक्कटः २ ॥ प्रक्र
मःस्यादुपक्रमः प्रक्रमोपक्रमितिभागुरिः द्वे
क्रमौप्रथमारंभस्य द्वे २ ॥ स्यादभ्यादानमुद्घा
तःआरंभः ॥ अभिमुखेनादानंअभ्यादानं उद्ध
ननमुद्घातः उद्घातः प्रणवोयाममितिरुद्रः
उपोद्घातेपिपदाङ्कः चिंताप्रकृतसिद्ध्यर्थमु
पोद्घातंविदुर्बुधाः इतिस्वामी त्रीण्यारंभ
मात्रस्य ३ ॥ प्रक्रमादिपंचकमारंभमात्रस्ये
के ॥ संभ्रमस्त्वरा ॥ संभ्रमणंसंभ्रमः त्वरे
घटादित्वान्मित्वेअङि त्वरात्वरिस्तु आवेगस्त्व
त्वरात्वरिरितिवाचस्पतिः द्वेत्वरायाः २ ॥ प्र
तिबंधःप्रतिष्टंभः ॥ प्रतिबंधनेप्रतिबंधःप्रो

रा॰
मं॰
३८८
388

धः लंभेरितिषत्वं प्रतिष्टंभः विष्कंभः प्रतिबं
धोनियोगइतिबोपालितः द्वेकार्यप्रतीघात
स्य २ ॥ अवनायोनिपातने ॥ अवनयनम
वनायः खलीकारः अवेदोनियतातिचञ्च य
नेर्णिताल्युड्निपातने द्वेहानस्य २ ॥ उपले
बल्वुभवः

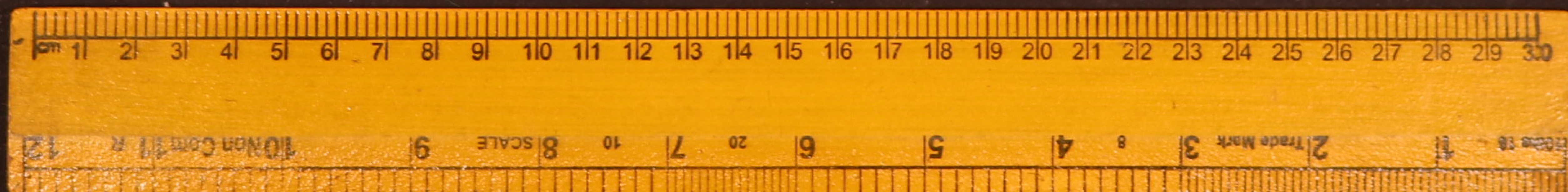
समालंबोविलेपने

विलंबोविप्रयोगः

विलंबस्त्वतिसर्जने

विश्रावस्तुप्रविख्यातिः ॥ वौत्तुश्रवेइतिघ
ञ्विश्रावः किन्तुप्रविख्यातिः द्वेप्रतिश्रमिद्धेः
२ ॥ अवेक्षाप्रतिजागरः ॥ अवपूर्वेईक्षितेः
प्रोक्त्विवेक्षणार्थः यथाग्रहमन्त्वेतिकस्याव
इक्षायांजागरणप्रतिनिधिः प्रतिजागरः प्र
तिकायवत् प्रोक्तसमासः द्वेप्रतिवेक्षणस्य
२ ॥ निपठनिपाठौपाठे ॥ निपाठनिपठौ
गठनेत्यस्मातिनापुपठेच्चञ्चनिपाठः वचञ्चपा
ठः त्रीणिपाठस्य ३ ॥ तेमस्तेमौसमुंदने ॥
तिमष्टिमआर्द्रीभावेधञ्चितेमस्तेमौ उंदीक्लेद
नेल्युट्समुंदनं त्रीण्यार्द्रीभावस्य ३ ॥ आ
दीनवास्रवौक्लेशे ॥ आङ्पूर्वोदीनेदैन्यंवाति
गच्छेति अनेनग्रन्थेभ्योपीतिडः आङ्पूर्वोदीने
दैन्यमत्रास्तिवप्रकरणेऽन्यत्रापीतिवप्रत्ययो

वा आदीनवः स्रुगतौ आस्रवेतिङियाण
ऽनेनअप आस्रवः क्लिश्यातिअचुक्लेशः त्री
णिक्लेशस्य ३ ॥ मेलकेसंगसंगमौ ॥ मि
लसंगमेघञ्च मेलः मेलएवमेलकः स्वार्थे
कः संगमनंसंगः घञ्चसंगमः नामेलः संगमे
संगमस्य ३ ॥ संवीक्षणंविचयनंमार्गणंमृ
गणामृगः ॥ सम्यक्क्षणात्यर्थेणविविधप्रका
रैरीक्षणंल्युड्विचयनं मार्गमन्वेषणेल्युट्
मार्गणं मृगअन्वेषणे चुरादिःणमेतिकच्
मृगणापरिचर्यो मृगयत्यारिनायप्रत्ययेनि
पातनात् मृगयाभावेघञ्च अदन्तत्वान्नगणः
मृगः पंचाऽपहृतवस्तुनस्तात्पर्येणाद्वेषण
स्य ५ ॥ परिरंभःपरिष्वंगःसंश्लेषउपगूहनं
॥ परिरंभणंपरिरंभः रभेःसंज्ञिहोरितिनें प
रिष्वन्धेधञ्च उपसर्गादितिषत्वं परिष्वंगःघञ्च
संश्लेषः उपगृहेर्ल्युड्उपधायाओहइतिदीर्घः
उपगूहनं चत्वार्यालिंगनस्य ४ ॥ निर्वर्णन
निध्यानंदर्शनालोकनेक्षणं ॥ वर्णोहूर्णो
प्रेरणेमत्यापधाशेतिणिजंताल्युड्निर्वर्णं नि
पूर्वध्यायतेल्युड् निध्यानं शेषं सुगमं पंचदर्श
नस्य ५ ॥ प्रत्याख्यानंनिरसनंप्रत्यादेशोनि
राकृतिः ॥ स्वबोधं चत्वारिनिराकरणस्य ४
॥ उपशायोविशायश्चपर्यायशयनार्थको ॥
अपपयोःशेतइतिघञ्चविशायः उपशायः पर्या
येणक्रमेणयत्र प्राहरिकादीनांशयनंतदेवा
र्थोययोस्तौ पर्यायशयनार्थकौद्वे २ ॥ अर्तेनं
चञ्चतीयाचहृणीयाचघृणार्थके ॥ ऋतिःसौ

गं मं
३५१
349

ऽघातः जुगुप्सायां ल्युटि रूपं । आर्धधातुको
विकल्पात् अर्त्तनं ऋतेरीयङ् हृणीञ् लज्जा
तः कण्ड्वादिभ्यो यक् उदंतात् प्रत्ययोऽतो ऽतो
याहृणीया अयं च लज्जायां प्रसिद्धेः प्रमाणात्
हृणीयांच प्रयुक्तं इति कलिङ्गः वीभत्सावा३ ।
मोहोवीभत्स जुगुप्सा च हृणीया हृणीति वा चस्य
तिः चत्वारि हृणायाः ४ ॥ स्याद्व्यत्यासो वि
पर्यासो व्यत्ययश्च विपर्ययः ॥ व्यतिक्रम्या ऽ
सनं व्यत्यसनं तेषु घञ् व्यत्यासः विपरीतासनं
विपर्यासः विपरीतमयः विपर्ययः एवंमा
नु एवं ईक्रमेणातिक्रमात् योभिहिता इहतव्य
त्ययक्रमेणपर्यायः चत्वारि व्यतिक्रमस्य ४
॥ पर्यायोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः
॥ परीणोचुपर्ययः एव अपात्ययः अतिक्रमः
अतिपातः चत्वारि अतिक्रमस्य ४ ॥ प्रेषणं
यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनं ॥ समाहू
य यद्भृत्यानां प्रेषणं शासनं लुइ तत्र प्रतिशास
नं स्यात् एकं १ ॥ संस्तावस्तु क्रतुषु यास्तु
तिभूमिः द्विजन्मनां ॥ क्रतुषु यज्ञविषयेषु
द्विजानां यास्तुतिभूमिः स्तुतिस्थानं समेत्य स्तू
यते ऽत्र यत्र समिलित्व इति घञ् संस्तावः एकं
यज्ञे स्तुतिकारिणां द्विजानामवस्थानभूमेः १
॥ निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः ॥
निधायाधो काष्ठमूर्ध्वं हन्यते तस्मिन् उद्घनोऽभ्याधा
नं इति साधुः एकं ऊर्ध्वकाष्ठं तक्ष्णार्थं अधःस्था
पितकाष्ठस्य १ ॥ स्तंभघ्नः स्तंभहननी स्तं
भो येन विहन्यते ॥ स्तंभः हस्त्यादिबन्धकीला
स्तंभो येन विहन्यते स्तंभकं चेति चकारात्पद्य

नादेशाच्च स्तंभघ्नः स्तंभघनः ल्युटि स्तंभहनने
स्तंभहननी हेत्वाद्यर्थे लकारिणाः खनित्रा
हेः २ ॥ आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे
निघः ॥ येन भ्रमरादिना विध्यते च जर्थेकः आ
विधः एकं भ्रमरस्याहेः ॥ विष्वक्समेनात
समेतुल्यारोहपरिणाहे वृत्ताहो निघः निघन
मितिसाधुः एकं १ ॥ उत्कारश्च निकारश्च द्वौ
धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ कृविक्षेपो उन्मोरित्युत्
हस्तेन धान्य इति घञ् उत्कारः शेषं स्मरामे हे
धान्यानामूर्ध्वक्षेपणार्थस्य २ ॥ निगारोद्गार
विक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ निगिरतिर
भ्यवहारे तद्गारे इति घञ् विक्षावः क्षौतेः श
भावात्कासविषय इति स्वामिकलिङ्गौ उद्ग्री
ह्णात्यनया गृह्णाति उद्ग्राहः आदिना उक्त निगार
णादिग्रहः क्रमेणैकैकस्य १ ॥ आरत्यवरति
विरतय उपरामे ॥ अथैयं ॥ आङ् अव वि एभ्यो
रमेः क्तिन् आरतिः अवरतिः विरतिः उपरमे
घञ् उपरामः अनुदात्तोपदेशानुदात्तोपदेशे
त्यादिना हवृद्धि निषेधाभावः यम उपरम इति
निपातनात् उपरम इति च पाठः चत्वारि उपरा
मनिवृत्यर्थस्य ४ ॥ अस्त्रियां तु निष्ठेवो निः
ष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥
निष्ठीव्यति ष्ठिवु निरसने पचाद्यच् निष्ठेवः
क्तिन् ऊठि निष्ठ्यूतिः च्छ्वोः शूडनुनासिके च इति व
ऊठ् वचनात् एषोऽह्वादित्वाद्दीर्घः निष्ठीव
नं अभिन्नानीति एकार्थानीत्यर्थः चत्वारि श्ले
ष्मादीनां मुखेन वमनस्य ४ ॥ जवने जूतिः
॥ जुसौत्रो वेगे ल्युटि जवनं क्तिन् ऊठिति जूतिनि

रा° मं° ३१.

पातनात्तदोर्घः स्मृतिः द्वे २ ॥ सातिरवसाने
॥ षोंतकर्मणिइत्यतिस्यतीत्यादिनेत्वाभावे आ
त्वेवनिपातनात्साधुः अत्रैवस्यद्वैतिनेत्वंद्वं
भ्यांस्यतेरपिसातिनिपातितात्स्यदिरवसाने द्वे
क्रियासमाप्तेः २ ॥ स्यात्प्रथ्यज्वरोरुतिः ॥ ज्व
रोगेज्वरणंज्वरः ज्वरतेर्थेज्वक्तिन् ज्वरत्वरेत्या
दिनाउड्स्मृतिः द्वेज्वरणस्य २ ॥ उदजस्तुपा
शुप्रेरणं ॥ समुदोरजः पशुषितित्यत्रचजपोरि
तिप्रतिषेधात्नवीभावः द्वेगवादिप्रेषणस्य
२ ॥ अकरणिरित्यादयः शापे ॥ क्रुन्जः आक्रो
शेनज्यानिः करणिः आदिनाधात्वेतरप्रत्ययां
तरग्रहः यथातस्याजननिरेवास्तुइतिमाद्यः
आक्रोशेवन्योर्ग्रहः अवग्रहः निग्रहः शापेआ
क्रोशे ॥ गोत्रांतेभ्यस्तस्यहेदमित्यौपगवका
दिकं ॥ गोत्रांतेभ्योपत्यप्रत्ययांतेभ्यः औपग
वादिभ्यः तस्यसमूहइत्यर्थेगोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना
वुञ् औपगवानांसमूहः औपगवकं आदिना
गार्गकदाक्षकादिग्रहः अतःपरंवर्गसमाप्ति
यावत् हेदमित्यधिकारः ॥ आपूपिकंशाष्कु
लिकमेवमाद्यमचेतसां ॥ अपूपानांसमू
हः अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् आपूपिकं शाष्कु
लिकं आदिनौपायिकादिग्रहः ॥ माणवा
नांतुमाणव्यं ॥ माणवानांसमूहः माणव्यं
माणवोबालः ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् मा
णव्यं ॥ सहायानांसहायता ॥ सहायानां
हेदं ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल् सहायता
॥ हल्याहलानां ॥ हलानांसमूहः पाशादि
भ्योयः हल्या ॥ ब्राह्मणवाडवोद्विजन्मनां

॥ ब्राह्मणवाडवौविप्रवाचकौ ब्राह्मणानां
समूहोब्राह्मण्यं एवंवाडव्यं माणव्यवत् द्वे
२ ॥ द्वेपार्श्वकानांपृष्ठानांपार्श्वपृष्ठ्यमनुक्र
मात् ॥ पार्श्वकानांपृष्ठास्थिखंडानांसमूहः
पार्श्वंपार्श्वणमितिचेतिपदत्वाइत्वाभावेन
औगुणः पार्श्वं पार्श्वकानामितिस्वार्थेकन्
पृष्ठानांसमूहः पृष्ठाद्यत् पृष्ठ्यं ॥ खले
नांखलिनीखल्या ॥ खलानांसमूहः खलि
नीइनित्रकट्यचश्चेतिइनिः खल्याखलगोर
थाद्यत् ॥ अथमानुष्यकंनृणां ॥ नृणां
मनुष्याणांसमूहः गोत्रोक्षेत्यादिनावुञ् मा
नुष्यकं ॥ ग्रामताजनताधूम्यापाशागल्या
पृथक्पृथक् ॥ ग्रामाणांजनानांचसमूहः
ग्रामजनेत्यादिनातल् ग्रामताजनताधूमानां
पाशागलानांसमूहः पाशादिभ्यपाठेगलस्य
संघातविग्रहीतस्यग्रहणात् गलादपियः
इतिगोवर्धनः गलस्वहस्त्याशः धूम्यापा
श्यागल्या पृथगितिग्रामादीनांपर्यायनिरा
सार्थमुक्तं ॥ अपिसाहस्रकारीषवार्मणाथ
र्वणादिकं ॥ सहस्राणांसमूहः साहस्रं क
रीषंशुष्कगोमयं वर्मकवचं अथर्वनाम्नामु
निनाप्रोक्तोवेदउपचारात् मनुभर्तृहरिवदि
षर्वासमूहेभिक्षादिभ्योण् साहस्रंकारीषं
वार्मणं आथर्वणं आदिनाचार्मणंयागादि
ग्रहः ॥ इतिसंकीर्णवर्गविवरणंसमाप्तं ॥
अथकिमर्थमनेकार्थवर्गारंभः यावतापूर्वं
पर्यायवर्गेषुपर्यायउक्तः तेषानेकार्थाअप्यु
क्ताएवयथावसानेवाअनेकार्थवर्गःकार्यस्त

रा॰
मं॰
३९१

द्वाकिमिति तेष्वेव पर्यायेषूक्ता इत्याह ॥ ना
नार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः भूरि
प्रयोगा ये येष्वपि पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ नानार्था
इत्यनेकार्थाः अत्र प्रकरणे कीर्तिता इत्याह ।
केऽपि कान्त आदिर्येषां ते कान्तगान्तादीनां तेषां
समूहो वर्गः तत्रैवोक्ताः न पर्यायेषु भूरिप्र
योगाभावात् यथा मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि
कः कं शिरोम्बुनोरिति ॥ अतस्तत्कथनाय
सोऽपयोगो नेकार्थवर्गारम्भ इत्यर्थः केऽपीति व
चनात् बोटाप्रभृतयः एवं तत्रैवोक्ताः येतश
ब्दाः येषु येष्वर्थेषु भूरिप्रयोगाः प्रचुरप्रयोगाः
काक्वादिषु दृष्टास्ते तेषु तत्तदर्थवाचिषु पर्या
येषु कीर्तिताः अपिशब्दादिहापि कीर्तित इ
तिभावः यथा नाकशब्दः स्वर्गे उक्तोऽप्याका
शे गोशब्दः पशावुक्तोऽपि स्वर्गादिषु कीर्ति
ते वा येत्र स्मरणादर्थो परीयते प्रतीयते
क्रमेणार्थेषु भिरिति पर्यायः क्रमपर्यायः शेतेप
र्यायशब्दनिर्देशात् पर्यायस्तु क्रमः तत्रप्र
थमं कान्तानाह ॥ आकाशे त्रिदिवे नाकः ॥
अत्र येन प्राग्व्युत्पादिताः ते च व्युत्पादनीयाः
इत्यवधेयं आकाशे नभसि त्रिदिवे स्वर्गे नाकः
प्राक्साधितः ॥ लोकस्तु भुवने जने ॥ भु
वने स्वर्गादौ जने मनुष्यादौ प्रागुक्तः ॥ पद्ये
यशसि च श्लोकः ॥ पद्यबन्धे इदं पद्यशब्दो
रूढ्णमत्र पद्यमस्तिन्नध्रुणमितियत् यशसि
श्लाघ्यते श्लोकः श्लोक संघाते घञ् ॥ शरे ख
ड्गे च सायकः ॥ शरे विशिखे खड्गे निस्त्रिंशे स्य
ति अन्तं करोति षोऽन्तकर्मणि ण्वुल् सायकः

॥ जंबुकौ क्रोष्टुवरुणौ ॥ क्रोष्टासृगा
लः वरुणो जलेशः प्रागुक्तः ॥ पृथु
कौ चिपिटार्भकौ ॥ पृथुकः चिपिटः खा
द्यविशेषः अर्भकः शिशुः ॥ आलोकौ
दर्शनोद्योतौ ॥ आलोकः दर्शने चक्षुर्वि
ज्ञाने उद्योतः आतपः ॥ भेरीपटहमा
नकौ ॥ भेरीवाद्यविशेषः भेरः पटह
श्च तद्योगत्वादेकत्वं आनकौ ॥ उत्संग
चिह्नयोरङ्काः ॥ उत्संगः क्रोडः चिह्नं ल
क्ष्म अंगोद्रूपभेदे रेखायां भूषणेपि च
स्यात् तिलके च ॥ कलंकोऽङ्कापवाद
योः अपवादे परीवादे तक्षको नागव
र्धक्योः ॥ तक्षको नागभेदः वर्धकिस्त
ष्टा ॥ अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ अर्कः
स्फटिकः अर्कपर्णे ताम्रे इन्द्रे च ॥ मारु
ते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः ॥ मारुते वायौ
वेधसि ब्रह्मणि ब्रध्ने सूर्ये पुंसि आत्म
नि शुक्रपक्षे इति यावत् यमे दक्षे मयूरे
अग्नौ चेत्यादौ च ॥ कं शिरोम्बुनोः ॥ कं
मूर्ध्नि जले सुखादौ च ॥ स्यात्पुलाकः
स्तुच्छधान्ये ॥ तुच्छधान्ये तण्डुलशून्ये
पुलम् इत्येव जनार्थेषु कः पुलेविस्तारमक
ति पुलाकादयश्चेत्याकाः पुलाकः ॥ संक्षे
पे भक्तसिक्थके ॥ संक्षेपे अविस्तारे भक्तसि
क्थके भक्तगुडके इति केचित् ॥ उलूके करि
णः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ॥ उलूके पेच
कः करिणः पुच्छापान्ते गडाख्यादकमानपिंडे

ष्टकायां ॥ कमंडलोचकरकः ॥ कमंडु
लौनारिकेलफलास्थिभवेपि करकस्ती
मोऽस्त्रुक्तं तत्स्थस्वयायौ। चचकारः पौ
मेदकरकेचवर्षोपलेच ॥ स्यात्तेवविना
यकः ॥ स्यात्तेवुडेगणपतौगरुडेच ॥
कीर्यते त्रायते। नेन मित्रम्नगद्यादिः पार
स्कारादित्वात्सुड ॥ किष्कुःहस्तेवितस्तौ
वाविंशतेद्वादशांगुलौ ॥ किष्कुर्हस्ते हस्त
प्रमाणे प्रकोष्ठेप्यन्य कमिति रुद्रः वि
तर्विंशत्यंगुले हस्तप्रमाणे द्वादशांगुले
॥ ग्राम्रौ मदनिकायां च शुककीटे च हस्ति
कः ॥ प्राक्कीटे हस्तिके हस्तिकउक्तः सं
प्रति शूककीटे शूकाः कंटकाः तद्युक्तः
कीटः चकाराद्राग्रौ मदनिकाख्ये वृक्षे च ॥
प्रतिकूले प्रतीकः स्त्र्येकदेशे च वञ्ययं ॥
प्रतिकूलमेति प्रतीकः त्रिष्वेकदेशे वय
वेनपि ॥ स्यात्तु तीके तु भूनिम्बकत्तृणभू
स्तृणेपि च ॥ भूनिम्बे किराततिक्ते कत्तृ
णे नामकदेश्याख्ये गंधतृणे भूस्तृणे गंधतृ
णे कत्तृणस्थाने कट्फलमिति पाठांतरं ॥
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी ॥ य
वान्यामपि ज्योत्स्निकापटोलिका कोशात
कः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियामिति मे
दिनिः ॥ ज्योत्स्ना चंद्रमसो भा सिस्कर ज्यो
तिर्निशास्वरता ॥ तद्युक्तये ज्योत्स्नैव ज्यो
त्स्निकारात्रिः घोषो घोषाख्यलता विशेषः
कोशमतति ऊर्णादिको डुणमौ वादिः ताल
व्यांता मूर्धन्यांता च ॥ अथ कट्फलेपि तें
चवदिरे सोमवल्कः स्यात् ॥ कट्फलेका

फलमिति ख्यातेशुल्के खदिरेपि
सिल्हके ॥ तिलकल्के च पिण्याकः ॥ अथ सि
ल्हकं गंधद्रव्ये ॥ तिलकल्के पिण्याकः सि
पिण्याकोस्त्री तिलकल्कस्तिल हिंगु
सिल्हका इति रुद्रः पाणाख्य वाह्लीक
पिण्यादित्वादाकः निपातनाद्वारेस्तैलौ
रौ ॥ वाह्लीकं रामठेपि च अपिशब्दाद्वा
ह्लीदेशजे कुंकुमे च ॥ रामठे हिंगुनिर्
र्यासमध्ये च वाह्लीकं वाह्लिके धीर हिंगुनो
र्नाम्नदेशयोरिति रभसः धीरं कुंकुमं च का
वात्स्राग उक्तो कुंकुमे वाह्लीकं अपिशब्दात्
नीचे जने च वाह्लीकः ॥ महेंद्रगुग्गुलूल
कव्यालग्राहिषु कौशिकः ॥ शक्रहस्तमे
रूपे च काः हिते डिके च कौशिके नकुलेक्ष
लग्राहे गुग्गुल शक्रयोः ॥ विश्वामित्रे च
कोशाकोल्लूकयोरपि कौशिकः ॥ कुशिक
स्यापत्यं कौशिकः ॥ रुक्तापशंकास्वातंकः
॥ रुक्रोगः तापः संतापः शंका भयं तेनकि
कृच्छ्रजीवने प्राड्दर्वः खञ्ज ॥ स्वल्पेपि
क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ क्षुल्लकः कनिष्ठेजने प्रा
गुक्तः इदानीमल्पमात्रेपि शब्दान्नीचकनि
कृष्टदरिद्रेष्वपि ॥ जैवातृकः शशांकेपि ॥
जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुः कृशयोस्त्रि
ष्विति मेदिनिः ॥ खुरेप्यश्वस्य वर्तकः ॥
पक्षिभेदे प्रागुक्तः इदानीमश्वखुरे च वर्त
कः स्त्रीवेच ॥ व्याघ्रेपि पुंडरीकोना ॥ व्या
घ्रे व्याघ्रभेदे पुंडरीकोसितांभोजे सितछत्रे
च भेषजे पुंसि व्याघ्रे गिरिआगे कोषकारांत

देऽपि चेति मेदिनिः ॥ मुनिविशेषे च ॥ यवा-
न्यामपि दीपकः ॥ दीपकं वाजमोदायां च
वानीवर्हि हृदयोरिति विश्वः ॥ शालावृ-
काः कपिक्रोष्टुश्वानः ॥ कण्टकयः प्रति-
ङ्ः शालामावृणोतीति प्रघोटकादिः ॥ स्वर्णो-
पि गैरिकं ॥ अपिशब्दः पूर्वोक्तगैरिकापे-
क्षया समुच्चये गैरिकं धातुकनकयोरिति
मेदिनिः ॥ पीडार्थेपि व्यलीकं स्यात ॥
व्यलीको नगरे स्मृतः व्यलीकमप्रियाका-
र्यवैलक्ष्येष्वपि पीडनः इति विश्वः वाचेः
किंकिणीकादित्वात्कीकन् लस्त्रीत्वादेशः
अलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ अल्यते वार्यते एवे-
वत्कीकन् न ज्यबांहुलतेः लीकेवा कीक-
न अलीकमित्यन्ये ललाटेपि ॥ शीला-
न्वयावनूके द्वे ॥ शीले स्वभावः अन्वयः
वंशः अनूच्यते सम वेति उच समवायेऽनु
पदत्वात्केनजकादि ॥ अनूकं तु कुले शी-
ले पुंसि स्यात् जन्मनीति मेदिनिः ॥ श-
ल्के शकलवल्कले ॥ शलति एथमव-
ति ऊणादिकः कन् शकलं खण्डः वल्क-
लं त्वक् ॥ साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभू-
षणे पले दीनारेपि च निष्कोऽस्त्री ॥ सहा-
ष्टाभिर्वर्त्तते इति साष्टे बहुव्रीहौ संख्येय
दुतबहुगणाहिति डुक्तित्वेके अन्यस्त्वाहु
संख्याव्ययेत्यादिना यो बहुव्रीहिस्तस्यैवा-
ग्रहणमिति टचु नास्ति तस्मात्सप्तम्येक-
वचने इकारे अष्टनआविभक्तावित्यात्वे
आकारेण रूपमेतत्तत्र वर्त्तमानक्रियायो-

योगपद्यविवक्षायां अनष्टेति टविसगातेवा-
लमिति वत्त इति तद्वयं रूपरक्तिकारूपमा-
षकपरिमितानां सुवर्णानामष्टाधिकशते
निष्कः तथा हेम्नि सुवर्णमात्रे उरसो वक्षसो
भूषणेलंकारे प्रकृतत्वाडे अपवपले दीना-
रे सांव्यवहारिके देशांतरप्रसिद्धे निष्कोत्र
मदेः मूकादयश्चेति कः स चडित माहिरप्र-
तेरिति षत्वं निः शेषेण काम्यते अन्येभ्योपिद्र
तिडे टिलोपे निष्क इति स्वामी ॥ कल्कोस्त्री
समलेनसोः दंभेपि ॥ समले पापाशये-
पनस्त्रिपापमात्रे दंभे कपटे कल्कोस्त्री हे-
तत्तैलादिशेषे दंभे विभीतके इति मेदिनिः
त्रिषुपापाशये कल्कोस्त्री विद्किदंभकृत-
योरिति विश्वः ॥ अथ पिनाकोस्त्री शूलशं-
करधन्वनोः ॥ शूले अस्त्रभेदे शिवधनुषि
च पिनाकोस्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षे त्रिशूल-
योरिति मेदिनिः ॥ धेनुका तु करिण्यां च
कृपाणिकयोः स्मृता ॥ हस्तिन्यां नव-
सूतिकायां गवि सूतिकामात्रे च कृपाण्यां च
पुंसि तु दैत्यभेदे धेनुरेव धेनुका स्वार्थे क-
न् ॥ देवतांहसौ स्वर्णमले मेघजाले च का-
लिका ॥ पूसरी योगिनी भेदे मानवाहेषु-
कालिका क्रमदेयवस्तुमूले कार्स्ये काकां-
घनेषु चेति रभसः पूसरी ऊर्ज्जिका काले
वर्णः सोमत्वस्यामशी आद्यचिह्नार्थे कन् मे-
घेहेदं जनपदाहिसत्रेणोषिवाकाल्येव का-
लिका ॥ कारिका यातनानाहत्योः ॥ यातना
तीव्रवेदना हत्तिः संतिश्चाविवरणाश्लोकः कृ

रा॰ म॰
३५४
394

ज्रहिंसायो पर्यायेहेत्वाहिनागुलिकादि
कानटयोरिति कृत्तौविवरणेश्लोकेशिल्प
यात्तनयोरपि नपुंसकेतत्तकर्मोत्तेकाद
केकर्त्तेविविपिहितिमेदिनिः ॥ कर्णिकाका
र्णभूषणे करिहस्तांगुलौपद्मवीजकोशे ॥
कर्णभूषणे तालपत्राद्येकरिणिहस्तमध्यां
गुलौपद्मबीजकोषेकर्णिललाटादितिका
न्तू ॥ त्रिषूत्तरे ॥ उत्तरेभ्योनेभ्यः प्राकुव
त्यमाणाः त्रिषुत्रिलिंगाः इत्यर्थः ॥ वेष्टा
दकौरूपिसवौ ॥ रूपीसरूपः सदृशः क्षे
षः दृष्ट्यपेवसव्याटयः प्रसिद्धा एकेम
ख्यान्यकेवलाः स्वबोधे ॥ स्याहाभिकेकौ
क्रटिकोयश्चाहष्टेविनेत्तणः ॥ देहप्रयोज
नेपुंसिमायाविनीत्यर्थः प्रयोजनमितिढ
क्र क्रक्रटान्त्यपतयोलक्षणयाक्रक्रटः क्रक्री
टीपादपातयोग्योत्येतान्यदेशस्यलोपश्चप
तीतिसंज्ञायांललाटक्रक्रटोपश्यतीतिढ
क्र योहिभित्वरविरुमहाश्रिः क्रक्रक्रटेपा
द्विक्षेपदेशेवत्तिनिद्विष्यगच्छतिसकौक्र
टिकः पश्चाहृष्टेविनेत्तणइतिव्याख्यातप्रा
यं ॥ लालाटिकाप्रभोर्भालदर्शीकार्योद
मक्षयः ॥ यः सेवकाकोपप्रसादविज्ञा
यप्रभोः ललाटमेवपश्यतियश्चप्रभोःका
र्यात्क्षमः कार्येकार्त्तेसतत्तमः अपाङ्गाः सल्ला
लाटिकाः एवंवत्तिहक्रभावदर्शीतिवपा
दः कश्चित्तकार्याक्षमइतिभावदर्शनपव
विशेषणमुक्तैकमेवलाटिकमाह नत
हृषिवितिलालाटिकः सदाललस्यप्रभुभावः

निरीक्षकइत्यर्थः भूभदित्यादिपरमम्र
लकमेव पाकोपंक्तिसिश्रमध्यत्वेनेतवि
नायकः ॥ पर्यंकः स्यात्परिकरे
पिलत्रकः ॥ पेटकस्त्रिषुवृन्देपि प्राङ्गोयाम
पिटेशिकः खेटकोग्रामफलकौधीवरेपिच
जालिकः शुष्कवर्णेचकिंजल्कः शुल्कोस्त्री
स्त्रीधनेपणे स्यात्कलोलेपुत्रिकालिकावाद्ये
कंभावहेटयोः करिण्यांचापिगणिकादारको
बालभेदकौ श्रेष्ठेपनेलस्तकः स्यात्तटकोहा
वश्मसारवणः स्तझाडेपुत्रिकामंश्येखेजाको
रमटशाके दारुहस्तइत्यर्थः ॥ इतिकांत
वर्गः ॥ महथ्यविकरज्वाला ॥ दीप्तिकि
रणावक्रिशिखास्त्रहीसिमहखः ॥ अलि
बाणोशिलीमुखौ ॥ भ्रमरशरौशिलीमुखौ
शिलीशल्यं मुखमस्याशिलीमुखः ॥ भावे
निधौलक्ष्यलाटास्त्रिकम्बोनस्त्री ॥ निधौनि
धिभेदेललाटास्त्रियथाविभित्रशंखः क
लषीभवन्तितमाद्यः कंबोशंखेनस्त्री ॥
निधौनिधिमेदेललाटास्त्रि यथाविभित्रशं
खःकलषीभवन्तितमाद्युः ॥ इन्द्रियेपिखं
॥ खमितिइन्द्रियेपुरेक्षेत्रेशून्यविदौविहायसि
संवेदनेदेवलोकेशर्मण्यपिनपुंसकमेदि
निः ॥ हृणिज्वालेश्रपिशिखेडपलेपिणो
मुखे ॥ हृणिःकरशिखाशाखावक्रिहृडा
स्याहेंगलिकपात्रकेहुडापात्रेशिखायोवज्वा
लायाप्रपदेपिचेतिमेदिनिः शिखास्यादग्रमा
त्रके इतिविश्वः ॥ इतिखातवर्गः ॥ शैलव
हौनगावर्गे ॥ नगच्छतीतिनगाः अप्राणाख

ग॰
मं॰
395

न्यतरस्यामिति नलोपाभावः अन्येभ्योपीति डः
॥ आशुगो वायुविशिखौ ॥ विशिखो बाणः
॥ शरार्कविहगाः खगाः ॥ शरेत्यादिस्त्रिषो
ष्वं ग्रहश्च मत्स्ययोश्च खगः ॥ शालिप्रभेदे शल
भे पतंगः पक्षिसूर्ययोः ॥ शालिप्रभेदे शल
भे च पतंगः ॥ पूगः क्रमुकवृंदयोः ॥ क्रमु
कः गुवाकवृक्षः तत्फले तु क्लीबे वृंदं समूहः
॥ पशवोपि मृगाः ॥ पशवो गवाद्याः हरिणे
मृगशीर्षे हस्तिजातौ मार्गणायां च मृगाः ॥ वे
गः प्रवाहजवयोरपि ॥ जलादिप्रवाहे वेगे
च किंपाकवृक्षे महाकालफले मूत्रविष्टादि
निःसारकवेगे च ॥ परागः कौसुमे रेणौ स्ना
नीयादौ रजस्यपि गजेपि नागमातंगौ ॥ प
रागच्छतीति परागः स्नात्यनेन स्नानीयं गं
धद्रव्यं आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशा
स्त्रोक्तं यत्कर्पूरादि द्रव्यं तद्गृह्यते रजसि धूलौ
उपरागो गिरिभेदे च ख्यातौ ॥ काद्रवेयनागः
केसरनागवल्ली गजाश्च जनपदभेदश्च मल्लक
क्रूराचारनागदंतकेषु च नागाः पुंसि सीसक
वंगयोः ॥ चंडाले च मातंगः गजस्य मातंग
ऋषित्वात् ॥ अपांगस्तिलकेपि च ॥ अपा
तोंऽगात्पांगः अपांगो नयनस्यांते स्याच्चित्र
काप्रधानयोस्तिलकः अंगहीने च ॥ सर्गः
स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ॥ स्व
भावः प्रकृतिर्निर्मोक्षः त्यागः निश्चये यथा ॥
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते इति रघुः अध्याय
ते ॥ अत्र अध्यायः काव्यादि विश्रमस्थानं सृ
ष्टिः निर्माणं सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोक्षा

ह्यात्मसृष्टिषु इति विश्वः ॥ योगः सन्नहनोपा
यध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ सन्नहनं कवचः उ
पायः सामदानादिः ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः संगतिः
संगमः युक्तिः योजनं अत एवोक्तं संप्राप्तवपुः
स्थैर्ये प्रयोगभेषज्यविस्रंभनादिषु च योगः ॥
भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फलकाययोः ॥
भुजे भरणार्थात् कौटिल्यार्थाच्च घञ् भोगः
पण्यस्त्रीणां भृतिर्भाटिः आदिशब्दादुत्स्याहि
कर्मकराणां च भृतौ पालनेभ्यवहारे च निर्वेशो
पण्ययोषितामिति विश्वः धने एवार्थे प्रायशो
ह्य ॥ चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु
॥ शबले कर्बुरवर्णे त्रिषु त्रिलिंगेषु सारंगः
पुंसि हरिणे तथेति हंसादौ मेदिनिः ॥ हरिणेत्र
तालव्यादिरपि सिंहादिवर्गे उपपादितः सारं
गच्छतीति सारंगः सह आरंगेन वर्तते इति
वा ॥ कपौ च प्लवगः ॥ प्लवगो वानरे भेके
सारथ्यौ चोलदौ धीतेरिति मेदिनिः ॥ शापे
ऽभिषंगः पराभवे ॥ शापः आक्रोशः परा
भवः तिरस्कारः पत्नीसंगे कर्मणि भावे च घञ्
उपसर्गादिना घत्वं ॥ यानाद्यंगे युगः पुंसि
युगं युग्मे कृतादिषु ॥ याने रथः आदिश
ब्दात् शकटादिपरिग्रहः तेषामंगेऽवयवे कृ
तादिषु सत्यत्रेतादिषु हलचतुष्टये हस्ताख्यो
षधे च ॥ स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभू
जले लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः ॥ इषुश
रः घृणिः रश्मिः लक्ष्यदृष्टा प्रयोगदर्शनेन अ
नेन्यादौ स्त्रियां स्वर्गादौ पुंसीत्यर्थः गौः स्वर्गे
वृषभे रश्मौ वज्रे शीतकरे पुमान् अर्जुनीनेत्र
दिग्बाणभूवाग्वारिषु योषितीति विश्वः ॥ लिं

सं
कं
३५६

गोविषक्ते शेपसोः ॥ शेपः शिश्नः श्लेष्माने स्तो
श्लोक प्रकृतो हृद्यस्त्रु तिमेदेव लीनं गमयति
वोटवादिः ॥ शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च ॥ श्रय
ति शृणाति वा पृषोदरादिः शृङ्गं प्राधान्यं प्रभु
त्वं सानुः शैलाग्रं प्रभुत्वे पर्वतस्याग्रे पशोरवय
वे पिच क्रीडापानीयपात्रे च शृङ्गं स्यात्त कूर्चशी
र्षके मकरस्य प्रियायां स्त्री विषायाम्लषभौषध
इति रभसः ॥ वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ॥ गुह्यम
त्र योनिः वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तके गुडत्व
चीति मेदिनिः ॥ भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य
यत्नार्ककीर्तिषु ॥ श्रीः संपत्त शोभा वा काम
इच्छा माहात्म्यं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याहिलव
णं वीर्यं प्रभावः यत्नः प्रयत्नः ऋद्धिरतिशयः
भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु ।
माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च नारवाविति
मेदिनिः ॥ इति गान्तवर्गः ॥ परिघः परि
घातेऽस्त्रे पि ॥ परिहन्यतेऽनेन परिघः अस्त्रप
घातेऽस्त्रशु परिघः परेश्च घाङ्कयोरिति लत्वे प
लिघः पलिघः परितो हननं परिघातः अस्त्रे
लोहमये लगुडे अयोमुखे च परिघो योगभे
देऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोरिति मेदिनिः ॥
ओघो वृन्देऽम्भसां रये ॥ परंपरायां उत्तमत्वभे
देच उद्यते वहति वेति ओघः न्यङ्क्वादेः साधुः
॥ मूल्ये पूजाविधावर्घः ॥ मूल्यं पण्यस्यग्र
ह्यते पूज्यतेऽनेनेति अर्घः धान्यं तरं पूजायां
हलश्चेति घञ् न्यङ्क्वादि ॥ अंहो दुःखव्यस
नेष्वघम् ॥ अंहः प्राणिवधादिकं पापं दुःखं
नरामरणादिकं व्यसनं रागद्वेषादिकं ॥ वि
षि इष्टपिलघः विघ्नः सामान्यात्मकषापति

दाचस्वादुपेस्वेदे ग्रीष्मे च परि
इष्टेकच्चेघथाप्रियमखेलक्षकवा कीर्तिताः ॥
तामिति रभसः ॥ अल्पे च कस्मादुकणिवयोषि
द्वेवलघकल्कीवेशनत्रिषु निःसारे च मनोज्ञे
वपृथक्कायाचलघुः स्त्रियामिति रभसः
॥ इति घान्तवर्गः ॥ ङान्ता न सन्ति
चाः केशा मणिः काचः शिक्यमृद्भेद ॥ का
जः ॥ शाकं रज्जये त्रेउत्कोचनदृग्रु
ङ्रोधात्तविकारः यस्य काचवर्तिका म
विकारः दृग्रुक् नेत्ररोगः पाटलिकाहि
चाख्यः कर्मेवति वा काचः पृषोदरादिः का
मलोचककाचः ॥ विपर्यासे विस्तरे च प्रपं
चः ॥ विपर्यासो वैपरीत्यं अतस्मिंस्तद्बुद्धि
प्रत्ययो वा प्रपञ्चः संशयेपि स्याद्विस्तारेति
ताराण इति मेदिनिः विस्तार इति पाठः अ
कल्पः प्रथने वाव शब्द इति प्रतिषेधात् घ
ञभावात्तत्र तु विस्तरः ॥ पावके शु
चिः मास्यमात्ये चात्युपधे शुक्लमेध्येऽसिते
त्रिषु ॥ पावके शुचिः मासि मासभेदे आ
षाढे अमात्ये च अत्युपधे धर्मोपधापरीक्षण
शुद्धधियाममतिक्रान्ते अमात्ये त्रिवेदुपधा
शुद्ध इत्यर्थः ॥ शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वाषा
ढे शुद्धमन्त्रिणि ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनु
पहते त्रिषु ॥ इति मेदिनिः ॥ मेध्ये विशु
द्धे सिते शुक्ले ॥ अभिषङ्गस्पृहायां च गभ
स्तौ च रुचिः स्त्रियां ॥ अभिषङ्गे अन्यासक्तौ
स्पृहायां अभिलाषे गभस्तौ किरणे दीप्तौ शो
भायां च ॥ इति चान्तवर्गः ॥ केकितार्क्ष्यौ

वहिर्भुजो ॥ केकी मयूरः तार्क्ष्यो गरुडः
अहीनभुजो इति किम् ॥ दंतविप्रांडजा
द्विजाः ॥ विप्रदंतपक्षिणां विप्रक्षत्त्रि
यविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजा इति
स्मृतिः ॥ अंडजः पक्षी द्विजः स्याद्ब्राह्म
णक्षत्रवैश्यदंतांडजेष्वथ द्विजा भार्ग्यां ह
रेणौ चेति मेदिनिः ॥ अजा विष्णुहरच्छा
गाः ॥ न जायते अत्तनिवा अजो हरौ हरे
कामे विधौ छागे रघोः सुते इति विश्वः ॥
गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ व्रजंत्यस्मिन्निति
व्रजः गोचरेत्यादिना साधुः निवहः संघः
॥ धर्मराजौ जिनयमौ ॥ जिनः सुगतः
यमः कृतांतः धर्मराजावपि ॥ कुंजो दंते
पि न स्त्रियां ॥ कुंजः इति दंते अत एव कुं
जरः कुंजोस्त्रियां निकुंजेपि हनौ दंतेपि हस्
तिनामिति मेदिनिः ॥ बलजे क्षेत्रपूर्द्वा
रे बलजा वल्गुदर्शना ॥ बले जायते इ
ति बलजं क्षेत्रनगरद्वारयोः स्त्रीवल्गुद
र्शनावरस्त्री इत्यर्थः ॥ बलजं गोपुरे क्षेत्रे
सस्यसंग्रहयोरपि बलजा वरयोषायामु
द्याम सद्य इति मेदिनिः ॥ समे क्ष्मांशे रणे
प्याजिः ॥ अनिम्नोन्नतभूभागः रणश्चा
जिः अपिशब्दात्त्वलोपि ॥ प्रजा स्यात्संत
तौ जने ॥ संततिरपत्यपरंपरा परंपरा
संभवे स्यात्संततिः पुत्रकन्ययोरिति मेदि
निः प्रकर्षेण जायते इति उपसर्गे च संज्ञा
यामिति डः प्रजा ॥ अब्जो शंखे शशांके
च ॥ अब्जोस्त्री संखे ना निचुले धान्वंतरौ हि

मकरणोस्त्रीवं पक्षे इति मेदिनिः ॥ स्वके नि
त्ये निजं त्रिषु ॥ स्वा आत्मा आत्मसणीः प्रभुरस्य
सम्बंधो आत्मनोतीति कन् आत्मीय इत्यर्थः स्व
आत्मीयः ततः स्वार्थे कन्निति वा नित्ये विरस्थि
ते यथा निजो धर्म इति नि नियतं जायते इति
निजं एवं वटषु ॥ इति जातवर्गः ॥ पुंस्या
त्मनि प्रवीणे तु क्षेत्रज्ञो वाच्यलिंगकः ॥ आत्मा
पुरुषः क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः प्रवीणेति
पुनः ॥ संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थ
सूचना ॥ संज्ञाने संज्ञा संज्ञायते अनया संज्ञा
चेतना धीः नाम आख्या हस्ताद्यैरर्थस्य सूचना
अर्थप्रयोजनेन तस्य सूचना विज्ञापना शला
कया हस्तैः काचिदंगुलिभिः अकारादिवर्णेन
परिकल्पनया अहिः कलशवक्रं च टंकिनीति
लकं तथा पक्षे यवाशशी चेति इत्येषाकरपल
वीति लौकिकवाक्यं यद्वै च वस्त्रादिभ्रमणेन च
व्यवहार उपांशुक्रियते यः सा संज्ञा आद्येन भ्रू
लोचनादिपरिग्रहः सर्वेप्रियायोगाय यांच
॥ इति जातवर्गः ॥ काके भगंडौ करटौ ॥ इ
भस्य गंडः कपोलः केति शब्देः करटः क
रटो गजगंडे स्यात्कुसुंभे निंद्यजीवने पकाट
शब्दः श्राद्धे च दर्दुरे ढक्कवायसे इति विश्वः ॥
गजगंडः कटिकटौ ॥ कटौ कटशब्दवाच्या
वित्यर्थः ॥ कटति वर्षति मदमिवेच कटः
श्रोणौ क्रियाकारे किलिंजे तिशये शरे समये
गजगंडेपि पिप्पल्यां च कटी मता इति विश्वः
॥ शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥
शिपयो रश्मयः तैराविष्टो नैरुक्तस्तु तालव्या

रा॰
मं॰

३९८

विः शिपीविष्टस्त्वबकाशेनामइतिमाधवीखलतिः
कुनखिकेशशिश्नः इदुर्मानिकुत्सितमेढ्रम
णिः महेश्वरःशिवः ॥ देवशिल्पिन्यपित्वष्टा
॥ देवशिल्पिनिविश्वकर्मणित्वष्टापुमान् दे
वशिल्पीइत्यभिधीयपिकीर्तितः इतिमेदिनिः
॥ दिष्टंदैवेपिनद्वयोः ॥ दैवंप्राक्तनकर्मका
लेचना रसेकटुःकटुकार्येत्रिषुमत्सरतीक्ष्णा
योः ॥ रसेपिप्पल्यादिरसभेदेना अकार्येअ
करणार्हेस्त्रीकटुःकटुरोहिण्यांक्लीबेऽकार्येपु
मात्रमेत्रिषुतद्वत् स्त्रीगंधोष्णमत्सरेपिखरे
पिचेतिरुद्रः अकार्ययोः निष्टयोःकदितिबोपा
लितः राजिकायांच ॥ रिष्टंक्षेमाशुभाभावेषु ॥
रिष्टहिंसायां क्षेमंकल्याणं अशुभेअमंगले
अभावेशुभस्यैव क्षेमाभावेभवेद्रिष्टंशुभिखड्गे
शुफेनिले इतिमेदिनिः रिष्टंस्यादशुभनेमो
वित्यजयः ॥ अरिष्टेतुशुभाशुभे ॥ सूतागे
अरिष्टोलशुनेनिम्बेफेनिलेकाककंकयोः अ
रिष्टमशुभेतक्रेसूतिकागारआशवे शुभेम
रणचिह्नेचेतिमेदिनिः ॥ मायानिश्चलयंत्रे
षुकैतवान्तराशिषु अयोघनेशैलशृंगेसी
रांगेकूटमस्त्रियां ॥ अन्यथाकारदर्शनेमाया
निश्चलमविकारमाकाशादि यंत्रे म्हरावंधन
यंत्रविशेषः कूट इतिख्यातः कैतवंकपटः अ
नृतंसत्यविपरीतं राशिःपुंजः अयोलोहंयि
इंधेनहन्यतेताड्यते तद्धंतेःकरणेसीरांगे
फालः ककचविशुक्रटः तच्चैव ॥ सूक्ष्मैलायां
त्रुटिःस्त्रीस्यात्तकालेल्पेसंशयेपिसा ॥ सूक्ष्मे
लाखनामप्रसिद्धा कालेकालभेदे क्रमावतर

चतुर्भागग्रहणकेण अल्पेलवे संशयेसंदेहे
॥ अत्युत्कर्षाश्रयःकोट्यः ॥ अर्तिःचापाग्रे उ
त्कर्षःप्रकर्षः अश्रिःकोणैकदेशयोरितिधर
णिः संख्याभेदेपिकोटिकन्का ॥ मूलेलग्नक
चेत्ता ॥ मूलेहस्तादिमूलेसंश्लिष्टकेशोमा
स्पांच ॥ व्युष्टिःफलेसमृद्धेच ॥ उक्तीनिवा
मेक्तिन उपसर्गबलात्फलादिव्युत्पत्तिःफले
साध्येसमृद्धौसंपदि ॥ दृष्टिःज्ञानेताराक्षेने
॥ दर्शनेदृष्टिःज्ञानेबुद्धिःकरणेक्तिन अक्ष्णा
दर्शनमीक्षणं ॥ इष्टियागेच्छयोः ॥ यागोय
तःयजःबाहुल्यात्क्तिनइष्टिः ॥ सृष्टिनिश्चि
तेबहुनित्रिषु ॥ सृजेःक्तिनबहुनिप्रचुरे मु
क्तनिश्चयेक्तयोः प्राप्तेत्रिषुसृष्टंतुनिश्चितमिति
रुद्रः ॥ कष्टेतुकृच्छ्रगहने ॥ कृच्छ्रेदुःखेगह
नेदुर्बाधिगमेतयोने १ ॥ दक्षेकेतांतरेपत्त
पटुःक्षीवाक्कलिंगोचकपीतमंदरेसले ॥ द
क्षःअनलसः अमंदःतीक्ष्णः अग्रहोनीरोगाः पटु
स्तीक्ष्णोस्फुटेदक्षेनिष्ठुरेनिर्दयेपिचेतिरुद्रः
पटुःपटोलपत्रेपिच्छत्रावकरणयोरितिविश्वः
॥ इतितांतवर्गः ॥ नीलकंठस्त्रीकंठः ॥
शितिकंठःशिवेपिच ॥ कालकंठस्तदात्यू
हेकलविंकेचखंजने सितापांगेहरेपीतसा
रकेनीलकंठवत्इतिविश्वः ॥ पुंसिकोष्ठो
न्तर्जठरंकुसूलोन्तर्गृहंतथा ॥ कुष्यतेकोष्ठः
जठरस्यकोष्ठेरंतः अभ्यंतरं कुसूलोधान्या
गारं गृहस्यांतरमंतर्गृहे आत्मीयेच ॥ नि
ष्ठानिष्पत्तिनाशांताः ॥ निष्पत्तिःनिष्पादनं
नाशःअदर्शनं याज्ञानिपरत्वेषपि ॥ काष्ठोत्क

ना॰
मं॰
३५८
399

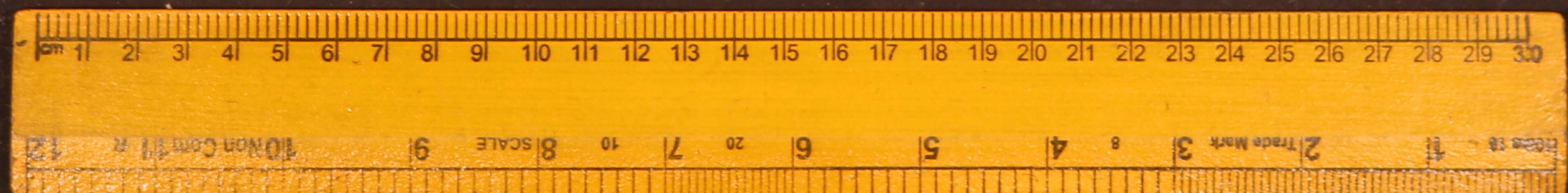
द्वेऽस्थितौ दिशि ॥ स्थितौ मर्यादायां ॥ काष्ठा
ह्वाहरिद्रायां कालमानप्रभेदयोः स्थानमा
त्रे दिशि स्त्री वहाकाष्ठा स्यात्तु षट्सकं इति मेदि
निः ॥ त्रिभुजेऽष्ठेति शिल्पे च ॥ ज्येष्ठोऽधिकव
याः श्रतिशस्तः श्रतिप्रशस्तः ॥ कनिष्ठोऽति यु
वाल्पयोः ॥ कनिष्ठ इति सुगमं कनिष्ठोऽल्पे
ऽनुजे ऽष्टनीति मेदिनिः अल्पे मानवति ॥ इति
ष्ठांतवर्गः ॥ दंडोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात् ॥ दम्यते
ऽनेन दंडः ॥ दंडोऽदमे मानभेदे लगुडे यमसै
न्ययोः व्यूहभेदे प्रकांडे चोकोणमंथानयोरपि
अभिमाने ग्रहे दंडश्चंडांशोः पारिपार्श्वके इति वि
श्वः दमादि सुगमं ॥ गुडो गोलेक्षुपाकयोः ॥
सर्पमांसात्पशू व्याडौ ॥ गुडयति वेष्टयति
इगुपधात्कः गुडः डलयोरेकत्वे गुलश्च इक्षु
पाके तु गुड एव गोलो हस्तो मस्तादि गुडकः तत्रै
वाति प्रशस्ते भूगोलकः गुडात्तज्ञ्यावकोयितः
गुडिकायां च योषितीति मेदिनिः गजसन्नाहेच
इक्षुपाक इक्षुविकारः मांसमस्तीति मांसात्
पशुः व्याड इति हंति व्याडः अड उद्यमे अच् विवि
धमाड अस्मात् पादाने घञ् वा व्याडो व्याघ्रे खले
सर्पे इति वमतः ॥ भूगोवाचस्त्विडा इलाः ॥
गौः स्त्री गवी इड उत्क्षेपणे इगुपधात्कः डलयो
रेकत्वस्मरणात् इला भुव पत्नी वयस्त्वषेलः
ततः स्यानिकत्वात् इला पुंसका ॥ क्ष्वेडा वंशश
लाकापि ॥ पंजरार्थ्या वंशशलाका क्ष्वेडा
नात् धनौ विषे इति रुद्रः ॥ नाडी कालेऽपि षट्
क्षणे ॥ षड्भिः क्षणैः कालविशेषः नाडी मेवा
दंडः षण्णां क्षणानां समाहारः षट्क्षणा स्त्रि

त्रितिका नाडी नाले व्रणांतरे सिरायां गंडदूर्वा
यां चर्यायां कुहनस्य चेति मेदिनिः ॥ कांडोऽस्त्री
दंडबाणार्ववर्गावसरवारिषु ॥ दंडो नालः
तत्र यथा कदलीकांडः अर्वा [illegible] वर्गः
परिच्छेदः अवसरः प्रस्तावः कांडश्चावसरे
बाणे नालस्कंधे च स्यात् [illegible] स्तवे रहसि गर्वे
चेति धरणिः ॥ स्याद्भांडमश्वाभरणेऽमत्रे मू
लवणिग्धने ॥ कांचनादिनिर्मितेऽश्वाभरणे
पल्ययनादौ अमत्रे पात्रे मूलेयह्वणिग्धने भां
डयति व्याप्नोति तत्र भूषणमात्रेऽपीति धरणि
ः संघातग्रामयोः पिंडो द्वयोः पुंसि कलेवरे
गंडौ कपोलविस्फोटौ मुंडं केशो [illegible] मंडिते इ
त्वभेदेऽपि खंडोऽस्त्री शिखंडो बर्हिचूडयोः
इति डांतवर्गः ॥ भृशप्रतिज्ञयोः बाढं ॥ व
हेः [illegible] ब्रवीति साधुः प्रतिज्ञाने अंगीका
रे [illegible] भृशमत्यर्थे प्रतिज्ञाभ्युपगमः ॥ प्र
गाढं भृशप्रकर्षयोः ॥ प्रगाढं स्यात् दृढं कृ
च्छ्रे इति धरणिः ॥ शक्तस्थूलौ त्विबृढौ ॥
शक्तेति [illegible] दृढस्थूलबलयोः साधुः
अत्यर्थे च यथा दृढं ब्रवीति सुगमं ॥ व्यू
ढौ विन्यस्तसंहतौ ॥ व्यूढाविति विन्यस्ते च
रितं यथा [illegible] संहतो च नो
व्यूढोरस्कः [illegible] विन्यस्तोरविततो निहस्तश्च
संहतो दृढसंधिः त्रिषु [illegible] यते
व्यूढः प्रकृतत्वात् तेन्यस्तसंहतयोरपीति धर
णिः ॥ इति ढांतवर्गः ॥ भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्
भे ॥ अर्भके बाले [illegible] स्त्रैणाः ततः कर्म
धारयः स्त्रीषु [illegible] तिनः स्त्रैणाः स्त्रीगर्भे

ग॰
मं॰
४..

डिम्बयोरिति मेदिनिः ॥ बाणो बलिसुते शरे
॥ बलिदैत्यपुत्रे बाणः ॥ कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यां
शे ॥ अतिसूक्ष्मः पृथगर्थः अतिसूक्ष्मवस्तु
नि धान्यांशे कण इति ख्याते ॥ संघाते प्रमथे
गणः ॥ प्रमथे कस्मानुचरे गणः स्यात्प्रमथे
संघे संख्यासैन्यप्रभेदयोरिति मेदिनिः ॥
पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेपि च ॥
उत्सृष्टे दानार्थे स्थाप्यते अड इति ख्याते आदि
नामेषकुक्कुटादिपक्षिन्सले च भृतौ वेतने मू
ल्ये विक्रयवस्तुनि मूल्ये धनेर्थे पणो मानेव रा
टानां मूल्ये कर्षापणे धने हृते विक्रियशाका
देवकुम्पोस्तहेपि च इति धरणिः वराटे च ॥
मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्वशौर्यसंध्यादिके गुणाः
॥ मौर्वी ज्या द्रव्याश्रिते रसगंधादौ आदि श
ब्दात् त्रिभिः संबंधात् सत्वरजस्तमःसु शौर्यादौ
संधिविग्रहादौ च द्रव्यं भक्ष्ये गुणाश्रयः इति व
द्यते भक्ष्यं शुभादि पात्रं गुणाश्रयः पृथिव्या
दिस्तत्रैकस्मिन् द्वयोर्ग्रहणं तेन द्रव्याश्रिते शुभ
सत्वयोरप्याश्रये पृथिव्याश्रिते च रूपरसादौ
गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ इन्द्रिये इति ध
रणिः ॥ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्स
वयोः क्षणः ॥ निरर्थकस्थितौ कालविशेषे उ
त्सवे स्याद्दशभागेऽत्सवः पुत्रजन्मादिः ॥
क्षणो व्यापारशून्यत्वगृहस्थितौ उत्सवपर्वणि द्र
तिकद्वयमस्तौ ॥ वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ
वर्णं तु वाक्षरे ॥ द्विजादौ विप्रादौ स्तवे स्तौ अ
क्षरे वा क्लीबे शुक्लादौ च ॥ वर्णो द्विजादि शुक्लादि
यशोगुणकथासु च स्तुतौ नानाविधे भेदरू

पात्रविलेपन इति मेदिनिः ॥ ग्रामणीर्ना
पिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ग्रामणीर्ज्ञा
नं ग्रामाधिपः पतिः ॥ श्रेष्ठः प्रधा
धाने नापितेपि च ग्रामणीर्भोगिके पत्यौ प्र
मीणपण्ययोषितोरिति नीलिकायां च ग्रा
मादिलोम्नि स्यादावर्ते चांतराभ्रुवोः विश्वः ॥ ऊर्णा मे
षध्येयश्चावर्तः तत्र भ्रुवाविति अंतराभ्रुवोः ॥ भ्रुवो
ति द्वितीया स्त्रीहृदयमध्ये स्यालालते तरा अंतरे रो
मायतमेकं प्रशस्तावर्तं तं महापुरुषलक्षणं
चक्रवर्त्यादीनां महापुरुषलक्षणं
ति अन्येभ्योपीति ङः टाप् ऊर्णा
ऊर्णनादिग्रहः ॥ ऊर्णा आदिना शशो
तिमा हरिता च या ॥ हरिणी स्यान्मृगी हेमप्र
हरिता हरिद्वर्णा च हरिणी ॥ हेम्नः सुवर्णस्य प्रतिमा
या च नारीभिदे प्रभेदयोरिति मेदिनिः ॥ हरिणी हरिता
शुपांडौ च हरिणः ॥ पांडौ पांडुवर्णे च ॥ त्रि
षान्तगमे देव ॥ स्थूणास्तंभे च वेश्मनः ॥
वेश्मनो गृहस्य स्तंभेपि स्थूणा स्यात् स्थू
तिमा च ॥ तृष्णा स्पृहा पिपासे द्वे ॥ स्पृहा
च पिपासा पाने च्छा तृष्णा ॥ स्पृहायां
तृष्णा ॥ जिघत्सितं मनोऽनयेति तृष्णा
तृष्णा द्वौ वा ॥ वणिक्पथे पि विपणिः ॥
क्षितिकद्रुः ॥ स्वबाप्रस्थकेवाकणी ॥ स्त्रियां
पंचकर्णो देशो जातस्थान त्रभवइति ज्ञेषुवा वा
हणीश्रनी व्यावकर्णस्येयमित्याण वारुणीप्र
त्यक्प्रनी चीदिक् प्रत्यक्प्रतीची शाह्नात प्र

थमांतात् दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमा
तेभ्यो दिग्देशेत्यादिना अस्तातिः अन्यत्वेलेक
इतितस्यलुक् तद्धितलुकीति ङीपोपि लु
कृत्तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययं ॥ करे
णुरिभ्यांस्त्रीनेभे ॥ केन्तुभिंवेणवस्याः करे
णुः इभे हस्तिनि नाशेलिंगः मनुष्यजातेरि
ति प्राणिजातेरुपलक्षणत्वात् ङुङ् तत इति
ङुङ्करेणुश्चकरेणुश्च करिणीकर्णिकार
योरितिवंतिदेवः ॥ द्रविणंतुबलंधने ॥
बलेपराक्रमः ॥ शरणंगृहरक्षित्रोः ॥ स
हेविति विवे वधपक्षेत्वश्रुहिंसायां शरणा
तिहिनस्तित्सुः शरणंगृहरक्षित्रोर्वधरक्ष
णयोरपीतिमेदिनिः सर्वत्रतालव्यादिः ॥
॥ श्रीपर्णिकमलेपिच ॥ श्रीपर्णीस्योतिश्रि
यंवापिपतिः श्रीपर्णी श्रीपर्णी ङंगमाथेथः ॥
क्लीवेपद्मादिनेभ्यो विविति तालव्यादीरमसः
॥ विग्राभिमवलोहेभूतीलणं क्लीवेरवेवि
७ ॥ विग्रंगवलं श्रोभिमवोघंउ मवेदमिस
रोयंडेवधेएबलसाधसइतिमेदिनिः लो
हस्त्वशास्त्वके लोहंजेचके मर्वैने जमइति
विघ्नः नोलाणस पुड्ड लवणं विघ्नलोहाजि
नुष्कके क्लीवं यवाग्रजे भेसिति यमात्मत्या
गिनोरिप्तिरितिमेदिनिः ॥ प्रमाणं हेतुमर
योदाशास्त्रेयन्नाप्रमात्रेषु ॥ हेतुशास्त्रयोः
करणेल्युट् प्रमातरि तुकर्तरिवाधकम् अ
न्यत्र भावे हेतुर्भूमादिः मर्यादाअभिविधिः
सीमा हस्यज्ञापरिच्छेदः प्रमातरि प्रकर्ते
रि प्रमाणंनित्यमर्यादाशास्त्रेषुसत्यवादि

नि ॥ इयत्तायांचहेतौचक्लीवैकत्वेप्रमातरी
तिमेदिनिः ॥ करणंसाधकतमक्षेत्रगात्रेन्द्रि
येष्वपि ॥ साधकतमंक्रियासिद्धौप्रकृष्टो
हेतुः तत्रैसस्योत्पत्तिस्थानेगात्रेकायः इंद्रि
यंचक्षुरादिकरणंकरणेकायेसाधनेइंद्रिय
कर्मसु कायस्यवनबंधेवनाग्रगीतप्रभेद
योः प्रमाजन्मूर्ज्ञाविभ्रोः पत्रेकरणश्चप्रको
त्यैते इत्यजयः ॥ प्राणभृत्यादेसंसरणमसं
बाधचरूगतौ चेहापथे ॥ प्राणिनामुत्पादे
जन्मनि अस्तंकटेसैन्यगमनेसम्यक् स्थिय
तेगम्यतेऽनेनेतिल्युट् संसरणं चेहापथः
पुरसमीपविश्रामभूः ॥ अथवांतानेसमुद
रणमुन्नये ॥ समन्यगुड्डियतेतत्रोद्वामनादि
नाहृत्यपत्रादेतत् धनयनेन च भक्तोज्झितोद्देलि
तयोः स्यादुद्धरणमुन्नयेइतिरभसः ॥ अत
हिष्ठविषाणं स्यात्पशुशृंगेभदंतयोः ॥ अ
तोविषाणात्परेणंतर्वैगोपर्यंतात् हिष्ठ ॥ अ
तः परंयेणंतावत्पंते ते त्रिलिंगावर्तते ॥ वे
वेहिविषाणंविषेःशानचि ॥ विषयोदस्तेशा
नचि उपसर्गेप्राडुर्भ्योमस्तिथेचपरइतिष
त्वेवा अन्यस्तुबोधे ॥ प्रवणंक्रमनिम्नोर्व्वी
प्रह्वेनाचवत्तुष्पथे ॥ प्रवर्ततेऽनेनाऽत्रवा
प्रुङ्ल्युः प्रवणः क्रमेणनिम्नात्मवीप्रह्वेप्र
णते प्रकर्षेणावनतिसेवते वनसंविभक्तौ
पचाद्यच् प्राणिरंतःशरेत्वित्यादिनाणत्वं च
तुष्पथेनाप्रमान् प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्वीप्रह्वे
चस्याश्चतुष्पथे अपक्रैवतथाहीणप्रवणोम
रुद्यहतः इतिधरणिः ॥ संकीर्णेनिश्चितातु

ज्ञो ॥ निष्ठितोव्याप्तः श्रेष्ठोवर्णसंकरो
वर्ष्मकरणादिः ॥ संकीर्णसंकटेव्याप्ते
ऊत्रचिह्नेसंकरः इत्यजयः ॥ इरिणंशू
न्यमूषरं ॥ ऋगतोऽग्रेतेकिहोक्तेतिइरनंकिं
त्वमीकारः धातोरपरत्वेनैकत्वेवर्णविकारे
इत्वादि इरिणं निराश्रयेचभूभागे इरिणं
चोषरेस्मृतमितिरुद्रावजयः ॥ शून्योनि
राश्रयोदेशः ॥ इतिणान्तवर्गः ॥ देवसू
र्यौविवस्वन्तौ ॥ देवःत्रिदशःसूर्यःविवस्वा
न्देत्यस्तः ॥ सरस्वन्तौनदार्णवौ ॥ सरस्वा
न्नामनदःसरिद्विशेषश्च सरस्वांस्तुनदीचो
देनाप्यवद्रसिकेस्त्रियामितिमेदिनिः ॥ प
क्षिताक्ष्यौगरुत्मन्तौ ॥ पक्षीपक्षिसामान्यंता
र्क्ष्योगरुडः ॥ शकुन्तौभासपक्षिणौ ॥ भासः
पक्षिभेदः गोष्ठकुक्कुटकः ॥ भासोभासि
समाख्यातोगोष्ठकुक्कुटगृध्रयोरितिविश्वः
॥ अग्न्युत्पातौधूमकेतू ॥ धूमकेतुश्चिह्न
मस्येतिधूमकेतुरग्निः धूमतारा उत्पातः ॥
धूमकेतुः स्मृतोवह्नावुत्पातग्रहभेदयोरि
तिविश्वः ॥ जीमूतौमेघपर्वतौ ॥ जीमूतो
द्रौभृतिकरेदेवतायांपयोधरइतिमेदिनिः
॥ हस्तौतुपाणिनक्षत्रे ॥ पाणिःकरःनक्ष
त्रमुडुभेदः ॥ हस्तःकरेकरिकरेसप्रकोष्ठ
करेपिच ऋक्षेकेशात्परोजातइतिमेदिनिः
॥ मरुतौपवनामरौ ॥ मरुद्देवसमीरणा
ग्रेस्थिपर्णिनपुंसकमितिमेदिनि ॥ यन्ताहस्ति
पकेसूते ॥ हस्तिपकः महामात्रःसूतःसार
थिः ॥ भर्ताधातरिपोष्टरि ॥ धत्राधारकःभर्ता

स्वामीतिविश्वः ॥ यानपात्रेशिशौपोतः ॥
यानपात्रेवहित्रेपोतःशिशौवहित्रेचगृहस्था
नेचवाससीतिमेदिनि ॥ प्रेतःप्राण्यन्तरेमृ
ते ॥ प्राण्यन्तरेप्रेताख्ये ॥ ग्रहभेदेध्वजेके
तुः ॥ ग्रहभेदेनवमग्रहे ध्वजेचिह्नपता
कायांचकेतुर्नारुक्पताकारिग्रहोत्पाते
षुलक्षणेइतिमेदिनिः ॥ पार्थिवतनये
सुतः ॥ पार्थिवेराजतनयेपुत्रे ॥ स्थपति
:कारुभेदेपि ॥ कारुःशिल्पीतद्भेदःस्थप
तिरितिख्यातः ॥ क्लीबंतुलक्षणेपतेस्थ
पतिःकंचुकिन्यपि जीवेष्टियाजकेशिल्पि
भेदेनामत्तमेविश्वइतिमेदिनिः ॥ भूभृद्
भूमिधरेनृपे ॥ भूमिधरेशैलेनृपेराज्ञि ॥
मूर्धाभिषिक्तोभूपोपि ॥ मूर्धाभिषिक्तोभूपा
लेमंत्रिणिक्षत्रियेपिचेतिमेदिनिः ॥ ऋतुः
स्त्रीकुसुमेपिच ॥ स्त्रीकुसुमेरजसि ऋतुर्मा
सिवसंतादौधानेस्त्रीकुसुमेपिच इतिधरणि
॥ विष्णावप्यजिताव्यक्तौ ॥ अजितःअपरा
भूतःबुद्धश्च अव्यक्तःशंकरेविष्णावव्यक्तंम
हदादिके आत्मन्यपिस्यादव्यक्तमस्फुटेत्वभि
धेयवदितिविश्वः ॥ सूतस्त्वष्टरिसारथ्यो ॥
त्वष्टरिवर्धकौव्यक्तःप्राज्ञेपि ॥ प्राज्ञेपिदृ
ष्टेव्यक्तःस्फुटमनीषिणोरितिविश्वः अपि
शहेवतुस्यादावपि ॥ दृष्टान्तावुभेशास्त्रनिद
र्शने ॥ दृष्टान्तःशास्त्रेअन्तिकेपिशास्त्रं तत्कथा
करणादिनिदर्शनमुदाहरणं अन्तःप्रान्तेन्तिके
नाशइतिविश्वः ॥ क्षत्तास्यात्सारथौद्वाःस्थे ॥
द्वाःस्थेद्वारपालेवैश्यायामित्यपपाठः ॥ वृत्ति

रा॰
मं॰
8-3
603

यामागधंवेषणश्शब्दान्तेतामसेवचेतिस्म।
त्वनुसारात् तत्क्रियायांतथ्रङजङ्गतिकश्चि
त्वहति तज्ञाश्च्रङ्गात्वत्रियजेप्रतीहारेवस
स्थौ तजिघ्रातनयेत्तज्ञानिपक्षेचप्रजा
सृजतीतिविश्वः ॥ वृत्तांतःस्यात्प्रकरणेप्रका
रेकात्स्न्यवार्त्तयोः ॥ प्रकरणमवसरः प्रका
रोविशेषः वृत्तांतेवसरेभावेकात्स्न्यवार्त्तोविशे
षयोः वृत्तांतः प्रक्रियायांचेतिविश्वः ॥ आ
नर्त्तःसमरेनृत्यस्थानजीवद्विशेषयोः ॥
नृत्यस्थानेनृत्यमंडपेनीवृद्विशेषः जनपद
विशेषः पश्चिमसागरतीरनिविष्टोद्वारवती
सन्निहितः तन्निवासजनेप्यानर्त्तः अन्नर्त्तं
त्वत्रेतिआनर्त्तः आनर्त्तोनृत्यशालायांजनेज
नपदांतरेनृत्यजयः ॥ कृतांतोयमसिद्धांत
दैवाकुशलकर्मसु ॥ दैवंजन्मांतरीयंशु
भाशुभंकर्म अकुशलंकर्मपापंकृतांतःसमा
सियेन ॥ श्लेष्मादिरसरक्तादिमहाभूतानि
तद्गुणाः इंद्रियाण्यश्मविकृतिशब्दयोनिश्च
धातवः ॥ आदिशब्दात्पित्तादिपरिग्रहः
रसआहारपरिणामजोभागः सप्तधातुषुप्र
थमग्रहणात्तस्यायतोरसस्यनिर्देशः रसर
क्तादीनिआदिना मांसमेदोस्थिवसामज्जाशु
क्रादिग्रहः रसस्यानेकार्थत्वात्केवलंननिर्दे
शो. रसशब्दस्पर्शादीनांग्रहणमितिभ्रमनिरा
सार्थंरक्तोपादानं महाभूतानिपृथ्व्यादीनि
पंच तद्गुणाः गंधरसरूपस्पर्शशब्दाः इंद्रिया
णिचक्षुरादीनि अश्मविकृतिर्गैरिकंमनःशि
लादिशब्दयोनिःसाधुशब्दविकृतिः अवादिः

चकारात्स्वर्णाद्योपि ॥ कल्पांतरेपिकृति
गैरिकं मनःशिलादि शब्दयोनिःसाधुशब्द
विकृति) शुद्धांतोनृपस्यासनगोचरे ॥ नृ
पस्यकल्पांतरेराजधानीस्थानविशेषेवा
सर्वस्याह्वे असर्वेगोचरेआसनविशे इति
कल्पांतरस्यविशेषणं अपिशब्दाद्वाशोवा
तेच शुद्धांतश्चानिबध्येतशुद्धांतराजयोषि
तीतिधरणिः शुद्धांतोंतःपुरेशुद्धेकल्पाभे
देवभूपतेरित्यजयः ॥ कासूःसामर्थ्ययोः
शक्तिः ॥ कासूःशक्तिभेदः सर्वेलानामा
ऽस्त्रभेदः कसेर्गत्यर्थाद्धेत्वंताजेर्यादयश्चे
तिनिपातनात्ऊङ् दीर्घत्वंचसामर्थ्येब
लंशक्तिःनयाजेत्वेशक्तिः ॥ शक्तिरस्त्रां
तरेगौर्यांउत्साहादौबलेस्त्रियामितिमेदि
निः ॥ कासूर्विकलवाचिस्यात्कासूःश
क्त्यायुधेपिचेतिविश्वः ॥ मूर्तिःकाठिन्यका
ययोः ॥ काठिन्यंदृढता असर्वगतद्रव्यप
रिमाणंमूर्तिः ॥ विस्तारवल्ल्योर्व्रततिः ॥ वि
विस्तारोविस्तीर्णता वल्लीलताव्रततिः ॥ र
सतीरात्रिवेश्मनोः ॥ वसतिःस्यात्स्त्रियां
वासेइतिमेदिनिः ॥ क्षयार्चयोरपचितिः ॥
क्षयोहानिःमवेदपचितिःपूजाव्ययनिष्कृतिः
हानिष्वितिमेदिनिः ॥ सातिर्दानावसानयो
: ॥ षणुदानेक्तिन्सनःक्तिचिनलोपोदयो
:साति सातिश्च षोंऽतकर्मणिक्तिन्इतिस्त्र
तीयादिनासाधुत्वंसातिः ॥ आर्तिःपीडाध
नुष्कोट्योः ॥ अर्दहिंसायां आङ्पूर्वात्क्तिन्
आङ्पूर्वादर्दगतावित्यस्मात्क्तिनिआङोरः

परत्वेचश्रेतिवो उपसर्गोहितिधातावितिह
डौ श्रोतिः दीर्घोहिरपीतितिजिनेन्द्रःकोहिरश्र
॥ जातिःसामान्यजन्मनोः ॥ सामान्यंगो
त्वादिः जन्मजनने जायतेसर्वपदार्थोश्रन
याजनेःक्तिनिश्रात्वेजातिः जातिश्छंदसिसा
मान्येमालत्यांगोत्रजन्मनोः जातिर्जातीफ
लेधात्र्यावल्लीकंपिल्लयोरपीतिविश्वः ॥ प्र
चारस्पंदयोरीतिः ॥ प्रचारोव्यवहारःकुला
चारइतियावत् स्पंदःस्रवणं रीङ्स्रवणे
दिवादौ अनेकार्थेतयाप्रचारेवर्ततेक्तिनि
रीतिः रीतिःप्रचारेस्पंदेचलोहकिहारकू
टयोरितिविश्वः ॥ ईतिर्डिम्बप्रवासयोः ॥
डिम्बःविप्लवः सचषोढा अतिवृष्टिरना
वृष्टिर्मूषकाःशलभाःशुकाः अत्यासन्नाश्च
राजानःषडेताईतयःस्मृताः ॥ ईङ्गतौ
दिवादिःक्तिन् ईतिःप्रवासनेप्रवासः ॥ उ
दयोधिगमेप्राप्तिः ॥ उदयःउत्पत्तिः अधिग
मोलाभः ॥ त्रेताग्नित्रितयेयुगे ॥ अग्नित्र
यंदक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः कर्मेष्टित
येत्रेताख्ये ॥ वीणाभेदेपिमहती ॥ वीणाभे
देनारदीवीणामहत्यपिवावपणा महतीच ॥
भूतिर्भस्मनिसंपदि ॥ संपदिसमृद्धौ अ
णिमादौचभवनेगजशृंगारेच ॥ नदीनगा
र्यौनागानांभोगवती ॥ नागानांनद्यांनगा
र्यांचभोगवती ॥ अथसंगरेसंगेसभायांस
मितिः ॥ संगेसंगमे सभायांगोष्ठ्यां ॥ द
यवासावपिक्षितिः ॥ क्षितियेक्षितिर्वासग
ह्योःक्लिन्नक्षितिर्श्लयवासेक्षितिर्मेदिनिः ॥

रवेर्विश्वशगसंववह्निज्वालाश्चहेतयः ॥
रवेर्विः प्रभाभासे शस्त्रमात्रेहन्यतेत
नयाहिनोतेर्वाक्तिनिनिपातितः ॥ जगा
तीजगतिच्छंदोविशेषेपिक्षितावपि ॥ ज
गतिभुवनेच्छंदोविशेषेद्वादशाक्षरपादेवि
तोमेदिन्यां जगतीभुवनेजनेइतिरुद्रः ॥
पंक्तिश्छंदोपिदशमे ॥ दशसंख्येदः दशा
क्षरपादके पंक्तिर्दशाक्षरच्छंदो दशसंख्या
वलीषुचेतिविश्वः ॥ स्यात्प्रभावेपिचायतिः
॥ प्रभावःकोषदंडजंतेजः आङ्पूर्वोयमेः
क्तिनिआयतिः संयमेदैर्घ्येप्रभावागमिका
लयोरितिविश्वः ॥ पत्तिर्गतौच [illegible]
पदातौच ॥ गतौगमनेवीरसैन्यसेनांशे
पि ॥ मूलेतुपक्षतिःपक्षभेदयो
ः पक्षः मासार्धंतस्यमूलेप्रतिपदीत्यर्थः ॥ प
द्वितीयःपक्षःखगावयवः तस्यमूलेपक्षतिः
शेपक्षति ॥ प्रकृतिर्योनिलिंगेच ॥ योहे
हत्यत्रिकारणे लिंगेचिह्ने प्रकृतिर्गुणसा ॥ योनि
स्थानेस्यात्सामान्याद्विस्वभावयोः योनौलिंगेपो
रवर्गेइतिमेदिनिः ॥ कैशिक्याद्याश्चवृत्त
यः ॥ भारतीसात्वतीचैवकैशिक्यारभटी
तथा चतस्रोवृत्तयश्चैताभ्यानाट्यप्रतिष्ठिता
मितिरभसः वृत्तिर्विवरणेजीव्यांकैशिक्या
दिष्वपीष्यते इतिविश्वः ॥ सिकताःस्युर्वालु
कापि ॥ सिच्यतेसिकता स्त्री सिकतास्त्रीसि
कतिलेवालुकायांतभूमनिइत्यजयः सित
शर्करायांच सिकताहेमेच ॥ वेदेश्रवसिच
श्रुतिः ॥ वेदेआम्नायेश्रवसिकर्णेश्रुतिः ॥

वा॰
मं॰
४०५

श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्त्तायां श्रोत्रकर्मणि
तिविश्वः ॥ वनिताजनितात्यर्थानुरागायां
च योषिति ॥ जनितातिशयानुरागायां यो
षिति योषिन्मात्रे च वनिताजातरागस्त्री
योः स्त्रीत्रिषु याचते इति मेदिनिः वनयाच
नेहत्यतः वनितः याचित इत्यर्थः ॥ गुप्तिः
क्षितिव्युदासे च ॥ गोप्यते गोपनं च गुप्तिः
क्षितिव्युदासे गर्त्ते इति स्वामी गर्त्तोर्थे क्षितेक
त्खननमिति संभूतिः नौकाच्छिद्रेपि गुप्तिः
रुपचारात् गुप्तिः काराच ॥ धृतिर्धारणाधै
र्ययोः ॥ भावे करणे च क्तिन् धृतिः धृतिर्यो
गान्तरे धैर्ये धारणे तत्र गुप्तिरिति विश्वः ॥
बृहती क्षुद्रवार्त्ताकी च्छदो भेदे महत्यपि ॥
नवार्त्तवपं च्छदो बृहती क्षुद्रवार्त्ताकी कण्टा
र्वातिगणेतिख्याता महती विपुला बृहती
क्षुद्रवार्त्ताक्यां कंटकार्यां च वाचि च वारिधा
न्यां महत्यां च च्छदो वसनभेदयोरिति विश्वः
॥ वासिता स्त्रीकरेण्वोश्च ॥ वास्यते काम्य
ते वशोस्याप्यते वशा कांता वासिता स्त्वम
ध्यापाहेतुर्वासते वायां वासिता करिणीनां
यौ वासितं स्वरभीत्वते ध्यानमात्रे खगारवे
वासितं वस्त्रवेष्टित इति विश्वः ॥ वांते फल्गु
न्यरोगे च त्रिषु ॥ फल्गुणः सारे नीरोगे च
वांते फल्गुणो रोगस्यादरोगपटुज्ञाविसर्पि
तिधरणिः ॥ अभ्रु च वृत्तामृते ॥ वृत्तास्
तेऽभ्रु च वर्त्तते वृत्तमात्रपतनेलेलीवे श्रद्धीसे
त्वभियवत् अमृतयत्तरोपेस्यात्पीयूषे सलि
ले वृते अयाचिते च मोक्षे च नाधान्यं तीरदेवयो

रितिमेदिनिः ॥ कलधौतं रूप्यहेम्नोः ॥ धौ
तः शोधितः कलः सादृश्यलक्षणया मलभा
गोस्य कलधौतं कलः कलभागोस्य धौतोस्य ए
बोरुपाहितो वाहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः ॥
निमित्तं हेतुलक्षणोः ॥ नियते मेयति निमि
त्तं च कारावृत्तमानेक्तः लक्ष्मविष्ठं श्रुतेश्रा
ह्वावधृतयोः ॥ श्रूयते श्रवणं श्रुतमवधृतं
श्रुतिमाकर्णने शास्त्र इति मेदिनिः ॥ कणा
पयोमयोः कृते ॥ करोमतस्य करोणां ते निर्धा
रणोत्क्षेपपर्यायं स्याच्छ्रयेप्सितमिति रुद्रः ॥
अत्याहितं महाभीति कर्मजीवानपेक्षि च ॥ अ
तीवाहितमर्पितं मनसि अत्याहितं जीवंजीव
तंनापेक्षते ग्राह्यादित्वाभिलिनिः कर्मजीवानपे
क्षिवात्साहसंकर्म ॥ कर्कशं साहसे तीव्रे तं प्रा
णनी ते समं त्रिषु ॥ कर्कशं स्यात्साहसे ते प्रा
णादिपंचके ऽन्तेमत्यप्राणानि जंतौ क्लीवे
तेहृते प्राणनीत इति समाहारे ठठः समेस
हृशार्थे चे त्रिषु ॥ भृते त्मा साहते धा ते जं तौ
क्लीवे त्रिह्यवि ते प्रास्र हृते समेस त्यहेवयोन्य
तरेभ्रनेतिमेदिनिः ॥ हत्तं परे वीर त्रे त्रिषत्ती
ते हठनि स्तले ॥ परे च तत्परयो वीरत्रे अवा
रे श्रतीते भृते वर्त्तुले निस्तले हठो धीते श्रती
ते पिवर्त्तुलोपि न तो हृते हठोन्यलिंगवत् ॥
क्लीवं छन्दः चारित्रहृहिविष्टित मेदिनिः ॥ मह
दास्यं ॥ महयते उग्रमहोग्रत्रे तनिपातः निपा
तनं हृहृस्य महत् ॥ अवगीते जन्येस्यान्नहिंते
त्रिषु ॥ अवगर्वैः गेधातुः निराधावर्त्तते जन्यो
जनापवादे गाहिंते निंदिते अवगीतं तु निर्वादे

दुग्धगर्हितयोस्त्रिष्विति मेदिनिः ॥ श्वेते रूप्ये
पि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ क्लीवं रूप्ये न्य
वद्धे तु सिते ति मेदिनिः ॥ रजतं हारभेदेपि रज
तं कांचने रूप्ये शोणिते कनकाद्रयोरित्यजयः
॥ त्रिष्विति जगदादिगोपि ॥ द्रुतो वजन तान्यरेतां
न वर्गपर्यंतास्त्रिषु ॥ इंगे जंगमे हि त्वेव बक्रि
षु जगत् जगत्स्याद्धिष्पे क्लीवं वायो ना जंग
मे त्रिष्विति मेदिनिः ॥ रक्तं नील्यादिरागिव
॥ नीलादिरागयुक्तं यद्रक्तं रक्तोत्तरक्तेनी
ल्यादिरंजिते लोहिते त्रिषु क्लीवं तु कुंकुमे ता
म्रे प्राचीनामलके स्त्रजीति मेदिनिः ॥ अव
दातः सिते पीते शुद्धे ॥ अवदातो त्रैतस्थोधने
दुत्यतः क्तः अवदातः सिते शुक्ले शुद्धे निर्मले
॥ बद्धार्जुनौ सितौ ॥ सिन्नं बंधनेकर्मणिक्तः
सितः अर्जुनः शुक्लः बद्धे च धवले त्रिषु शर्के
रायां स्त्रीति मेदिनिः ॥ युक्तेति संस्कृते मर्षि
एयभिनीतः ॥ युक्ते न्याय्ये ॥ अथ संस्कृतं
कृत्रिमे लक्षणोपेतेपि ॥ संस्कृतः प्रशस्ते भू
षिते यथा संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषिते प्य
लिंगकः क्लीवं तु लक्षणोपेते इति मेदिनिः
कृत्रिमेन करणेन निर्हते यथा दोलक्षणोपेते
पाणिन्यादिसूत्रयुक्ते साधुशब्दे ॥ अनंतोन
वधावपि ॥ अनवधौ निःसीमे अनंतः केशवे
शेषे तु मात्रिवधौ त्रिष्विति मेदिनिः ॥ ख्याते
हृष्टे प्रतीतः ॥ प्रख्याते ज्ञाते हृष्टे च प्रतीतः सा
दरे त्रिष्विति रभसः ॥ अभिजातस्तु कुलजे बुधे ॥
कुलजे कुलीने बुधे पंडिते अभिजातः कुलीने
स्यान्याय्य पंडितयोस्त्रिष्विति मेदिनिः ॥ विवि

क्तौ पूतविजनौ ॥ पूतं पवित्रे विजने विगत
जनसंपाते विविक्तः पृथग्भावे विविक्तः विगतज
विविक्तं त्रिषु संपृक्ते रहः पूते विवेचने वा
मेदिनिः ॥ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रायौ ॥ मूढः
मूर्छः सोच्छ्रायः हृदियुक्तः मूर्छामोहसमु
च्छ्राययोः ॥ द्वौ चाम्लपरुषौ शुक्तौ ॥ शुक्तः समु
द्र पृथग्भावे अम्ले शुक्तं परुषो निष्ठुरः ॥ शुचि
ष्मयादि शुचौ भांडे सगुडद्रौद्रकांचिकं ॥ म
गशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते कांचिकं पात्र
कं ॥ शुक्तं पूता म्लानि निष्ठुरे ॥ शिती धवल
मेचकौ ॥ मेचकः कृष्णवर्णः शितिः धवल
तालव्यादिः बाडलकाग्नि इति भंगानिशाने
तिः निशिते पिशिते भूर्जे ना सेना सितयोस्त्रि
ष्विति मेदिनिः ॥ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रश
स्तेभ्यर्हिते च सत् ॥ सत्ये धर्मे मारे क्लीवं तथ्य
द्यमाने त्रिषु साधु मधौ स्त्रियां इति मेदिनिः ॥
पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेग्रतः कृते ॥
पूज्ये अर्थ मिति गति त्वेन मल्लार सो गत्योरिति
सत्वं पुरस्कृतः अरात्यभियुक्ते शत्रुणाक्रांते
अग्रतः कृते पुरः स्थापिते पुरस्कृतः स्वीकृता
दिषु लयोरभिधेयवदिति विश्वः ॥ निवाता
वाश्रयावातौ ॥ निवायते गम्यते रमौ निवातः
आश्रयो निवासः निकटो वातो न निर्हतो वातो
स्मादिति वा निवातः अवातो वातशून्यः निः
वातो दृढसन्नाहे निवासे वातवर्जिते इत्यजयः
॥ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ शस्त्राभेद्यकवचेपि
अत्र पत्तेनिवृत्ते वा तं शस्त्राणां गमनमस्माद्य

थानिवातकवचाः ॥ जातोन्नउप्रवृद्धाः स्फ्रुक
च्छ्रिताः ॥ जातउच्छ्रायः उन्नतोल्लः प्रवृद्धः
प्रकर्षेणवर्धितः सस्रुजोपंडितंमन्यगविता
वितिवच्यते ॥ उत्थितात्वमीहृडिमत्स्योध्र
तोन्नद्धाः ॥ अमीवश्यमाणाः हृडिमत्स्यः ।
हगमे ॥ आहतोसाहचर्यचितो ॥ आरब्धो
हृतमाद्वरः अचितपक्षेकर्मणिक्तः ॥ पंक्ति
विपाकेविक्तंस्याइविणेहेमन्तेगते आमैल
ख्रप्रत्यायितोनसोहितपौत्रयोः सामान्यो
त्पत्रयोर्जातमहिजिज्ञौपतीद्वयोः सौश्रिके
पिप्रपातः अथावपातावत्तवटौ ऋतंवेच्छ
शिलेसत्येशोभनेपिचवीतितं अज्ञारवनयो
र्भक्तिगोणेहृतौचसेवने ॥ इतितांतवर्गः
॥ अर्थोभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥
अभिधेयोवाच्यः रायनेवस्तुतत्त्वंप्रयोजने ।
फलेनिवृत्तिः निवर्तने अर्थोभिधेयार्थनयो
र्धनकारणवस्तुषितिमेदिनिः ॥ निधाना
गमयोस्तीर्थेऋषिजुष्टजलेगुरौ ॥ निदान
मुपायः आगमोबौद्धशास्त्रं अन्यच्छास्त्रं ऋ
षिजुष्टजलेऋनिसेवित जलेगुरावुपाध्या
ये तरंत्यनेनतत्रतेयान्यनवचिऋचिविमिवि
श्यस्यकं ॥ तीर्थस्यादवतारेवपाञ्जोपाध्या
यमंत्रिषु स्त्रीणांरजसिशास्त्रेचदेञ्जोपायायुरे
षुचेतिधरणिः ॥ समर्थस्त्रिषुशक्तिस्थेसम
न्नार्थेहिते ॥ शक्तिस्थेअतिशक्तिमतिशक्ति
मच्छाहात विमैतोल्लेकु शक्तिस्थः संबंधो
र्थोयस्यासमर्थः प्रातिहोधातुजस्यान्याहिना
वहुब्रीहिः हितेःउक्तले ॥ त्रिषुदशमीस्थौ

क्षीणरागवृद्धौ ॥ दशमोमरणावस्था
मुक्तावस्थायामतिशेषावस्थायांवि
दशमीस्थः क्षीणरागोवृद्धोवेतिदृष्टि
वृद्धः अतिवृद्धः दशमीस्थोनेतोस्यक्षीणरागाः ।
देष्णन्यलिंगकःइतिमेदिनिः नष्टबीजेस्यावि
पि ॥ पदवीवर्त्म वीथीपंक्तौगृहांगेपद्य
कांतरवर्त्मनोरितिमेदिनिः ॥ वीथीचरूप
त्वयोगम्या ॥ आस्थानीसभायत्नः आस्थानीय
आस्थात्वालम्बनास्थानेयत्नापेक्षासु यत्नः
तीतिमेदिनिः ॥ प्रस्थोस्त्रीमात्रुमानयोर्वि
शास्त्रइविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारेस्थितौ ॥
॥ सानुः पर्वताग्रेमानेपरिमाणे प्रस्थोस्त्रि
योमानभेदेमानात्पुन्मितवस्तुनीतिविश्वः ।
इतिथांतवर्गः ॥ अभिप्रायवशौच्छंदौ ॥ अ
भिप्रायः आशयः वशः अधीनः छंद्यतेसंवि
यते छंदसंवरणेच्छंदिरिवेतिअतः कर्मणिघञ्
जुच्छंदः ॥ अब्दौजीमूतवत्सरौ ॥ जीमूतो
मेघः वत्सरोवर्षं अब्दः संवत्सरेमेघेगिरिभे
देचमुस्तकइतिविश्वः ॥ अववादौतुनिद
शे ॥ अवपरिभवेनिदाचतुर्भेदः नदर्थोवा
दः अववादः निदेवतादष्याततच्छेहात अ
वनियोगेनियोगश्चावमिद्भेविततिनियोजनं
॥ अवधानमिनियोगयोः इपदर्थेपरिभवेइ
तिमेदिनिः ॥ निदागहौ आशाशासने अव
द्दः अववादस्तुनिदायामाज्ञाविश्रंभयोरपी
तिविश्वः ॥ दायादौसुतबांधवौ ॥ दायोवि
भजनीयद्रव्यंपित्राद्यर्थः उपादत्तेदायादः ।

मूलविभुजादिकः हतः पुत्रः बोधवोग्रातात्म
पिंडस्य ॥ पादाग्रस्थं त्रितुर्यांशाः ॥ पद्यते
गच्छतिपादः रश्मिः किरणः तुर्योंऽशस्तुर्यं
भागः ॥ पादोऽङ्घ्रौ तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्व
ते चरणे च मयूखे चेति विश्वः ॥ चंडाप्यको
लमोऽनुहः ॥ तमोनदीतिक्विपूतमोनुव
॥ निर्वादो जनवादेऽपि ॥ निर्निषिद्धो वादो
जनवादः निर्वादः निंदा निंदावत्वाच निर्वादः
इतिरुद्रः ॥ शापोजम्बालशप्ययोः ॥ शप्य
यंते अवसीदंत्यनेन शापः तालवाहिः शप्य
यते छिद्यते शापेनवल्कलं ॥ साराचेकोर
ते आतयोः क्रोशे दारुणे ॥ शापावे आतंघ
नो रुदिते क्रंदने आर्तपालके दारुणे
भीषणे करुणे आक्रंदः क्रंदनेधानेनाथदारुणे
योरपीति रुद्रः आक्रंद्यते आहूयते योधा अत्र
॥ स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि ॥ अनुरोधोऽनुवर्त
नं यथा स्वप्रसादेन जीवति प्रसादोऽनुग्रहे
काव्यगुणे स्वास्थ्य प्रसन्नतास्विति विश्वः ॥ सू
दः स्यात्प्रजनेऽपि च ॥ प्रजननेऽनेन सूयते
हिंस्यते सूद सूदनो सूदः सूद एव सूपवस्तु
प्रकारेपिप्रजनेऽपि चेति विश्वः ॥ गोष्ठाध्य
क्षेऽपि गोविंदो ॥ गोष्ठे गोस्थाने तत्स्याध्यक्षे गो
पाले गोविंद ति विचारयति विंद विचारणे
गावादिषु विदः संज्ञायामिति शः ॥ गोविं
दो वासुदेवे स्यात्कवाध्यक्षे बृहस्पताविति मे
दिनिः नारुपाते गोष्ठेनात्र गोशब्दो लक्ष
ते सूचाः क्रोशतीति वत्त अततपवगवाध्यक्षः
॥ हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥ यथा आमोदो हर्षेत

द्यामदोपिमाद्यंत्यनेनमदः अनुपगीजत्यप्र
मदः ॥ मदोरेतसिकस्तूर्यांगर्वेहर्षेभदान
योरितिविश्वः ॥ प्राधान्येराजलिंगेचवृषा
ङ्गेककुदोस्त्रियां ॥ प्रधानेप्राधान्येराजलिंगेचवृषा
ङ्गराजलिंगेछत्रादौवृषभस्यावयवविशे
षेहडइतिख्यातः कंसुखंकौतिशब्दायते
प्रकाशयतिककुभाहेदृषोदरादिः ककुदंकक
द्वाककुदंश्रेष्ठेवृषांगेराजलक्ष्मणीतिविश्वः
शैलाग्रेपियथाककुद्मान्पर्वतइति ॥ सं
संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥
सम्यक्विद्यतेऽनयाक्विप् संवित्संभाष
णे संभाषासंकेतोवा प्रहृतोवा निर्दिष्टोवा
संविदूस्यापयेङ्गणे सिद्धेस्त्रे प्रहृतसंग्र
मेस्तुते निर्तेनमितिक्रियायाः कारोनियमः
अवश्यकार्यः पणबंधोवा आजिः युद्धेनामसं
ज्ञासंवित्स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारज्ञानसंगरे
संभाषणेक्रियाकारेसंकेतेनरितोषणइति
मेदिनिः ॥ धर्मेरहस्युपनिषत् ॥ उपनि
षत्संविश्वरहः सद्भिः संबध्यते उपनिषीदं
त्यस्यामुपनिषत् उपनिषद्वोधर्मवेदांते
षुप्रकीर्तिता ॥ स्यादृतौवत्सरेशरत् ॥ स
गमिति ॥ पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मां
घ्रिवस्तुषु ॥ एनोऽयवेतिवकारान्तोऽप
दं पदमितिनिर्देशाद्दाद्यवसितत्र्यवसायः
वस्तुपदार्थः ॥ पदंशब्देचवाक्येव्यवसाया
पदेशयोः पादतच्चिह्नयोःस्थानेत्राणेयेचि
कवस्तुनोरितिविश्वः ॥ गोष्पदंसेवितेमा
ने ॥ सेवितेदेशोगोभिरेवमानेप्रमाणेगोख

र प्रमाणोगावः पद्यंतेऽत्र गोष्पदं सेवितासेवि
तेत्यादिनासाधुः गोष्पदं गोपदस्थात्र गावोवर
तिगोचर इति विग्रहः ॥ प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदं
॥ प्रतिष्ठा प्रभुत्वे स्थानमात्रे कृत्यं कार्यं आ
समंतात्पद्यंते गच्छंती तीदमास्पदं प्रतिष्ठा
यामितिसाधुः कृत्यपक्षेपारस्करादिः ॥
त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू ॥ इष्टो मनोहरः स्वा
दुमिष्टमनोज्ञयोरिति मेदिनिः त्रिष्वित्यधि
कारोदांतावधि ॥ मृदू चातीक्ष्णकोमलौ
॥ अतीक्ष्णः मृदुः कोमलः अकठिनः ॥
मूढाल्पापटुनिर्भाग्याः मंदाः स्युः ॥ इष्ट
वत्त्रयः मूढः मूर्खः अल्पो यथा मंदोदरी
अपटुः अतीक्ष्णः निर्भाग्यो भाग्यहीनः मं
दोतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्यरोगिणोः अ
ल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यंतरे शनावि
ति मेदिनिः ॥ द्वौ तु शारदौ प्रत्यग्राप्रतिभौ
॥ साहस्यलक्षणया प्रत्यग्रो नवः अप्रति
भः अप्रगल्भः शरदिभवः शारदः शारदो
ऽब्देऽस्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः समन्वो
वे शारदा तानवे नवाप्रतिभे त्रिष्विति मेदिनिः
॥ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ विद्वान्पंडि
तः सुप्रगल्भः अतिपंडितः विपरीतो विप
र्यस्तः शारदः अप्रतिभः विपर्यासे शारदाव
अप्रतिभात विपर्यस्तः प्रतिभावान् विशा
रदः ॥ इति दांतवर्गः ॥ व्यामो वटश्च न्य
ग्रोधः ॥ तिर्यग्विस्तृतभुजांतरं व्यामः वटः
न्यग्रोधभेदः वटो दृढभेदः न्यग्रोधो व्यामव
टयोर्न्यग्रोधस्त्वशमीतरोरिति विश्वः ॥ उत

सेधः काय उन्नतिः ॥ कायो देहः उन्नति उच्छ्रा
यः उत्कूर्ध्वंगतः उत्सेधयति यात्पाऽनेनषि
धुगत्यांचञ्च उत्सेधः ॥ पर्याहारश्च मार्गश्च
विवधौ वीवधौ च तौ ॥ परितश्चाक्रियतेऽ
सौ पर्याहारो धान्यादिः विविधो वधः गहने ग
मनमत्र विवधो मार्गः उपसर्गस्येत्यादिना
दीर्घः वीवधः भावेऽप्येतौ विवधो वीवधश्चा
पि पर्याहारे च भारयोरिति विश्वः ॥ परिधि
र्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ॥ याज्ञि
यतरोः पलाशादेः यज्ञे पशुबंधनार्थं यः शा
खा यज्ञे निखायते यातस्यां सूर्यं समीपमं
डले परिवेशाख्ये परिधीयते आरोप्यते उ
पसर्गे घोः किः परिधिः ॥ वेधकं व्यसने वे
तः पीडाधिष्ठानमाधवः ॥ अथ मर्मणि नयहं
लभूम्यादिकं धनादिग्रहार्थं मन्नमर्मणि स्याने
स्याप्यते तद्वंधके आधिर्विनश्येद्द्विगुणोपने
यदि नमोऽर्प्यते व्यसने विधानमिति वाचेतः
पीडा मानसी व्यथा अधिष्ठानमाक्रमणं ॥
नीके नियमैकाग्र्ये समाधिः स्यात्समर्थने ॥
समर्थने चोद्यपरिहारः इर्वेदप्रतिविधानमि
ति वा नीवाको वचनाभाव इति स्वामी मूल्यो
त्कर्षहेतुधान्यादिषु नीवाकः नियमोऽगी
कारः समाधीयते मनोऽस्मिन्नजनैरिति समा
धिः किः समाधिर्ध्याननीवाकनियमेषु सम
र्थने इति रभसः ॥ दोषोत्पादेऽनुबंधः स्यात्प्र
कृत्यादिषु नश्वरे ॥ दोषोत्पादने दोषोत्पादः
प्रकृत्यादिषु प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु नश्व
रे इत्संज्ञो लोपाभ्यामदर्शनशीले ऽध्यजने वि

ग॰
म॰
४१॰
५१॰

वाहामंत्रणयाज्ञादिषुयोमध्यत्वेपिज्ञादिकम
त्ययातिशिशुत्तत्राऽनुबंधः प्रकृतस्यप्रक्रो
तस्ययदनिवर्तनेनिदृत्तविपरीते तत्राऽनु
बंधः प्रकृतस्यानुवर्तनेइतिकविप्याहः ॥
विधुर्विष्णौचंद्रमसि ॥ स्त्वगममेतत् ॥ प
रिच्छेदेबिलेवधिः ॥ परिच्छेदेसीम्निबिले·
गर्ते अवधिस्त्वऽवसानेस्यात्सीम्निकालेवि·
लेपिचेतिविश्वः ॥ विधिर्विधानेदैवेपि ॥ वि
धानंकरणंदैवेप्राक्तनशुभाशुभकर्मणिवि·
विविधानेनियतौविधिःकालेविधातरीइति
विश्वः ॥ प्रणिधिःप्रार्थनेचरे ॥ प्रणिधि·
रवधानेपि ॥ बुधवृद्धौपंडितेपि ॥ बुधः·
कवौरौहिणेयइतिविश्वः ॥ वृद्धेजीर्णेप्रवृ
द्धेत्रिषुक्लीबंचशैलजेइतिमेदिनिः ॥ ·
स्कंधःसमुदायेपिच अध्यायेवोद्विषयेवृत्त
तेंद्याकुमारयोः सैन्यांशेराजसेहृत्योः स्कंधो
शेवांशिभागयोः ॥ समुदायेसमूहेसमवा·
तस्कंधइतिस्कंधः स्यान्नृपतावंशेसांपराय
समूहयोः कायेतरुप्रकांडेचभद्रादौच्छेदसो
भिदिइतिमेदिनिः सैन्यभागेयथा ॥ स्कंधा
वारःदेशेनदविशेषेब्धौसिंधुर्नासरितिस्त्रियां
देशेनदविशेषेब्धौसमुद्रेसरिति नदीमात्रा·
न्येसिंधुःसमुद्रेनद्यांचनदेदेशेभदानयोरि
तिविश्वः अतएवइभदानेच तद्योगात्सिंधुर
रोगजः ॥ विधाविधौप्रकारेचवेतनेभ्राहि·
भोजने ॥ विधौविधानेप्रकारेविशेषे अत·
श्चोपसर्गेत्वाद्वि विधागजभोजनाद्यप्रकारेवे·
तनेविधौविदितिविश्वः प्रकारोयथा द्विविधः

त्रिविधइति ॥ स्वरभेदेहृतेतेमिडः सगमे सा
धुरम्योपिचत्रिषु ॥ रम्येशोभनेसाधुः साध
वौर्कषिकेचारौसज्जनेचाभिधेयवदितिविश्वः
॥ वधूर्जायास्नुषास्त्रीच ॥ जायानिजपत्नी·
स्नुषापुत्रपत्नीस्त्रीमात्रेचवधूः वधूःस्नुषान
वोढास्त्रीभार्याशय्यायांशारिवायांचेतिविश्वः
॥ सुधालेपोमृतंस्नुही ॥ लाक्षायलयेनले·
वगृहादिकंलिप्यतेसलेपः हर्म्येसुधायांगो·
ष्ठकाहर्म्येस्नुहीचामृतमवेधोरित्यजयः ॥
संधाप्रतिज्ञामर्यादा ॥ प्रतिज्ञाङ्गीकारः
मर्यादास्थितिः संधानमात्रेचसंधा ॥ श्र·
द्धासंप्रत्ययःस्पृहा ॥ सम्यक्प्रत्ययःबुद्धिः
श्राद्धादरइत्यर्थः तत्रश्रद्धायथात्वद्वचनेनमम
श्रद्धादरेचकांक्षायामितितालव्यादौमेदिनिः·
॥ मधुमद्येपुष्परसेक्षौद्रेपि ॥ मदिरायांतु
चैत्रेवसंतेजलेक्षीरेमद्येपुष्परसेमधुः दैत्य
सलिलेपंतमस्यपि ॥ सलिलेजले अंधयः
क्लीबंचच्छहीनेभिधेयवदितिमेदिनिः ॥ अ
तःपरेधांतवर्गपर्यंतास्त्रिषु ॥ समुन्नद्धः
पंडितंमन्यगर्वितौ ॥ नद्धंबंधने·
क्तः शेषेस्वगमे समुन्नद्धःसमुन्नतेपंडितंम·
न्यदृसयोरितिविश्वः ॥ ब्रह्मबंधुरधिक्षे·
निर्देशे ॥ ब्रह्मैवबंधुरस्यनान्यः ब्रह्मकर्म
भावात्रिदापव ब्रह्मबंधुब्रह्मबंधुरधिक्षेपेनि·
र्देशेचद्विजन्मनामितिविश्वः तथाचब्राह्मण

ग'
न'
४११
४११

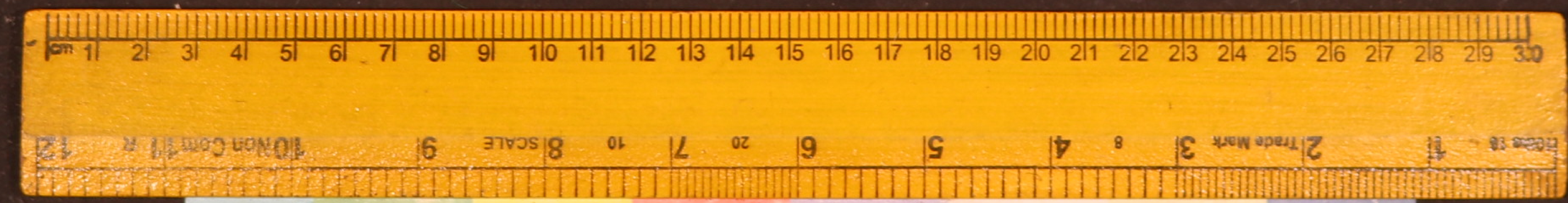
जातिविशेषेनिर्देशोब्रह्मबंधुरपिलेपइतिबो
पालितः ॥ अथावलंबितः अविदूरोऽप्यवष्ट
ब्धः ॥ अवलम्बितोवष्टब्धोद्वौरुद्धइतिस्वामी
अवलम्बितआश्रितइतिअविदूरः सन्निहितो
पियथा अवष्टब्धासनेनेति अपिशब्दादूरोऽ
पि ॥ प्रसिद्धोख्यातभूषितौ ॥ प्रसिध्यतीति
प्रसिद्धः ख्यातोलोकविदितः भूषितोलंकृ
तः ॥ लेशोपिविरोधः ॥ यथापराधः अपिश
ब्देनतद्वाख्योविषयः ॥ संबाधोगुह्यसंकुल
योर्द्वयोः ॥ संबाध्यंतेऽनेनात्रसंबाधः संकु
लेसंकीर्णे ॥ बाधानिषेधेद्वःस्त्रीच ॥ द्वयोरि
त्येव ॥ द्वयोःस्त्रीपुंसयोः निषेधेयथाविपदं
योबाधात् शेषंस्पष्टम् ॥ विद्वांसोद्विस्वरा
बुधाः ॥ विद्वान्पंडितः बोद्धिवोहिताणयःस्तवाहे
वाः बुध्यतेबुधः ॥ इतिधातवः ॥ स्त्रयैव
ह्नौचित्रभानू ॥ चित्राभानवोरश्मयोऽनयो
ःचित्रभानुः अन्यत्स्पष्टम् ॥ भानूरश्मिसहि
वाकरौ ॥ स्पष्टम् ॥ भूतात्मानौधात्रदेहौ
॥ धाताब्रह्माभूतानांप्राणिनामात्माधारः
॥ भूतात्माप्रथिव्यादिपंचभूतस्वभावात् भू
तात्मादेहस्तथाऽधात्मातत्परूपधृत ॥ मूर्खे
नीचौपृथग्जनौ ॥ नीचोजातिहीनः अमा
न्यत्वात्पृथक्कार्योजनः ॥ ग्रावाणौशैलपा
षाणौ ॥ स्पष्टम् ॥ पत्रिणौशरपक्षिणौ ॥
पत्राणिपक्षाअत्रसंतिपक्षिणःश्येनाःरथा
श्च ॥ पत्रेश्येनेरथेकांडेखगतुरंगिकादिष्वइ
तिविश्वः ॥ मातुलानीतुभंगायां ॥ स्पष्टा
मे ॥ वेणीचित्राशिखरयोः ॥ शिखरीअग्रोप

वेते ॥ शिखरमग्रभागोऽस्त्यस्यशिखरी अ
गःपर्वतोवृक्षश्च ॥ मालिनीपुष्पवत्याच ॥
मालिनीपुष्पवतीमाला ॥ शिखिनौवह्नि
वर्हिणौ ॥ शिखाऽस्यास्तीतिशिखी वह्नि
हूरः शिखीवह्नौबलीवर्देशरे वर्हीम
मे मयूरेकुक्कुटेपुंसिशिखीकेतुग्रहेद्रु
कः ॥ प्रतियत्नाउभौलिप्सोपग्रहावन्यलिंग
मतः गुणांतराहितौ ॥ लिप्सावांच्छाउपग्र
हणमुपग्रहः वंदीग्रहणादिः प्रतियत्नस्तु
संस्कारेलिप्सोपग्रहणोपिचेतिमेदिनिः ॥
दात्रोपहितापण्यमादिनौहौमारथिहयारो
हौ ॥ सादीहयारोहः सारथिश्चारोहः सा
हिनौ ॥ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ अथह
दुःशरः पक्षीचपत्रेवाजः पक्षलद्योवा
हाजिनः अश्वानामपिपूर्वपक्षात्प्रमन् हे
वाभ्यधिंतेनशालिहोत्रेनाश्रमुनिना इंद्रे
प्रथमजपवत्रेणैषांपक्षच्छेदःकारितः ॥ कुं
लेऽभिजनोजन्मभूमौकुलधजइतिविश्वः
॥ अथहायनाः वर्षार्चिःव्रीहिभेदाश्च ॥ व
र्षःअहःअर्चिःरश्मिः अत्रक्लीवमपिव्रीहि
भेदोनीवारादिः ॥ चंद्राग्न्यर्काविरोचनाः ॥
चंद्रादिस्पष्टम् विरोचनःप्रह्लादस्यतनय
इतिमेदिनिः ॥ केशेपिवृजिनंक्लीवेकुटि
लेजन्मपापयोः ॥ वृजिनंकल्मषेक्लीवे
केशेनाकुटिलेत्रिष्वितिरभसः ॥ मनस्वी
मानवान्विश्वकर्मार्केसुरशिल्पयोः ॥ वि
श्वस्यकर्मअस्मात् विश्वंचकर्मास्येति विश्व

ना॰ मं॰
४१२

कर्मासहस्त्यांशो ऽनुनिभिर्देवशिल्पिनोरिति
मेदिनिः ॥ आत्मायत्नो धृतिः बुद्धिः स्वभावो ब्र
ह्मवर्ष्म च ॥ धृतिर्योगान्तरे तुष्ट्यांधिः ब्रह्मपरं ब्रह्म
वर्ष्मदेहः ॥ आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे पर
मात्मनि ॥ चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि
चेति धरणिः ॥ शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुका
ब्दो घनाघनः ॥ शक्रो मत्तगजाब्दइदः घातुक
श्चासौ मत्तेभश्चेति विग्रहः वर्षुकश्चासौ अब्द
श्चेति हन्तेर्यङ्श्चेति पचाद्यचि घनादेशो हि कत्तौ
च अभ्यागमः घनाघनः अन्योन्यघट्टने च
वर्षातुके च घनाघन इति धरणिः ॥ अभि
मानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ अ
हिनाऽर्थानुपगुणा हेरहणं मानः ज्ञायो
मनज्ञाने च भावे घञ् मीङ् हिंसायामस्मिआ
त्वेऽभिमानः ॥ घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मू
र्ते निरन्तरे ॥ मूर्तिः काठिन्यं तद्रूपे गुणे मूर्ते
मतियोगेपद्रव्ये निरन्तरे अवकाशरहिते मू
र्तौ च घन इत्यप् घनादेशः घनः घनेमाद्रेव
ने वाद्ये घनो मस्तो घनोऽम्बुधः घनः काठि
न्यसंघाते विस्तरे लोहमुद्गरे इति धरणिः ॥
इनः सूर्ये प्रभौ ॥ एति इणस्तजिभ्योऽन्नगिति
नक् इनः प्रभुपक्षे एति यानाहिना गच्छति
इनः प्रभुः स्वामी इनः सूर्ये नृपे पाणाविति
विश्वः प्रभाविति राजेत्यादि नापि संबध्यते
प्रभुरपि राजेति ॥ राजन्मृगाङ्के क्षत्रिये नृ
पे ॥ राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीप
तौ यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति मेदिनिः ॥
वानिभ्यौ नन्तेकीहत्यौ ॥ वनयाचने वनते

यावनते आस्यादित्वात् णिनिः पृषोदरादिः
णिनीनतकीमत्ताविरूप्यवनितादिः वा
हिनिः ॥ स्रवंत्यामपिवाहिनी त्वेतिमे
नद्यां वाहिनी स्यात्सेनासैन्यप्रभेद ॥ स्रवंत्या
योरिति विश्वः ॥ ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ
ग्रंथलिखो ॥ वंदायामपिकामिनी ॥ व
हते विजातीये प्ररोहः ॥ वंदा
॥ त्वग्देहावरणे तनुकायौ त्वविस्त्री स्यात्त्रि
ष्वल्पे विरले कृशे इति मेदिनिः ॥ तनुके
जिह्विकापि च ॥ अधो जिह्विका गलशुण्डि
का तनुनाम्नो उष्यते उष्ठे जिह्वा मूलेव्या
लये इति मेदिनि उष्यते तत्र उष्ठे क्लीवं
॥ क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छ
के मंदे ॥ क्रतुः यागः तुच्छे शून्ये मंदे च यथा
वितानभूत हृदयः इति ॥ वितानोयज्ञवि
स्तारो ह्लोचे उक्रतु कर्मणि विद्ने मेदाव मन्द
योर्वितानं तुच्छे मंदयोरिति विश्वः ॥ अथके
तनं कृत्ये केनावुपनिमंत्रणे ॥ कृत्ये कार्ये
केतौ ध्वजे उपनिमंत्रणे केतनं तद्ध्वजे कार्ये
निमंत्रणनिवासयोरित्यजयः ॥ वेदस्तत्त्वं
तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ तत्त्वं प
रमात्मा तपो ब्रह्म यथा ब्रह्मचारीति ब्रह्मत
त्त्वे तपो वेदे नह्रयोः पुंसि वेधसि ऋत्विग्योग
विदो विप्रः इति मेदिनिः ॥ उत्साहनेचहिं
सायेसूचनेचापिगंधनं ॥ उत्साहनमुत्साहः
हिंसायै हिंसार्थं सूचनमाशप्रकाशने ॥ गं
धनं च नोत्साहहिंसनेषु प्रकाशन इति विश्वः
हिंसायामिति कश्चित्पाठः ॥ आतंचनं प्रती

दा॰
म॰
४२३
४१३

वायजवनाप्यायनार्थकं ॥ गतोप्रतीवायः
मारीचेति उपद्रवइतिनिचोदः आवायस्तथ्व
मनेनिलयोनिलयणमितियावदितिमनुभूति
: स्थाणोदेर्दैतस्यत्वकांतरेणःवहूणेनमिति
स्वामी जवनवेगः आप्यायनंतर्पणं ॥ को
त्तनेलांछनेभ्रमश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ॥ १
लांछनेचिह्ने निष्ठाने तेमने अवयवोवयव
भेदः स्त्रीपुंसगुह्येव्यत्तेलक्ष्येतेः नेनव्यंत्तिने
व्यंजनेतेमनेचिह्ने श्मश्रुण्यवयवेपिचेतिमे
दिनिः स्यात्कौलीनंलोकवादेयुद्धेपश्वहि
पक्षिणां ॥ लोकानावल्गुवादोलोकवादः
मध्यपदलोपीसमासः लोकापवादोवालो
कापवादेष्वपवादस्तुधाइनामनेकार्थेत्वा
त् पशूनांमेषादीनां अहीनांमोषधयोगादि
क्रियवतांपक्षिणां कुक्कुटादीनांचमिथोयु
द्धंकारयेति तेषांसवयभेगहेतुत्वात्सुयुद्धंवा
कुलेभवः कुलात्खः कुलीनः तस्यकर्मयु
वादित्वादणि कौलीनं कौलीनंपशुभिर्युद्धे
कुलीनत्वापवादयोरितिधरणिः ॥ स्यादुद्या
नंनिस्सरणेवनभेदेप्रयोजने ॥ निःसरणे
गृहादिगर्भेनिर्गतेवनभेदेकृत्रिमवने उद्या
नाख्येभावेकरणेधिकरणेचल्युडिउद्यानं उ
द्यानंवनभेदेस्यात्निःसृतौचप्रयोजनेइति
धरणिः ॥ अवकाशेस्थितौस्थानं ॥ स्थितौ
यथागावोस्थानेत्यावध्नंतो ॥ क्रीडादावपिदे
वनं ॥ आदिनाव्यवहारजिगीषापरिदेवना
दिपरिग्रहः ॥ देवनंव्यवहारेस्याज्जिगीषाक्री
डयोरपि अक्षेषुदेवनः प्रोक्तइतिविश्वः ॥ उ

त्थानंपौरुषेतंत्रेसन्निविष्टोद्गमेपिच
रुषमुद्योगः तत्रसन्निविष्टोद्गमेपिच ॥ पौ
नेतंत्रे तंत्रेकुटुम्बकृत्येस्याद्गमनेभव
त्तमे नेतंत्रप्रधानेचशास्त्रभेदेसिद्धांतेचौषधो
शाखांतरेहेतावुभयार्थप्रयोजनेपरिच्छदे इति
निः ॥ उत्थानमुद्यमेतंत्रेप्रयोजननइतिमेदि
प्रांगणोद्गमहर्षेषुमल्लवेपौरुषेपुस्तकेरणे
दिनिः ॥ व्युत्थानंप्रतिरोधेपनद्धयोरितिमे
पिच ॥ प्रतिरोधःतिरस्कारः विरोधाचरणे
स्वतंत्रावस्थानमितित्रिकांड विरोधाचरणे
रणेमृतसंस्कारेगतौद्रव्योपपादनेशेषः ॥ मा
नोपकरणानुव्रज्यासुचसाधनं निर्वर्त
यथारससाधनंमृतसंस्कारे ॥ मारणे
गमनेद्रव्योपने अर्थसाधनं अग्निदानेगतौ
र्वर्तनेःस्यान्निष्पादनेउपकरणं भूम्यादेरपिनि
घटहलप्रभृतिः अनुव्रज्यानुगमने साधनोपा
मृतसंस्कारेसैन्येसिद्धौषधेगतौ साधनं
पायभेदेदापनेऽनुगमेधनेइतिमेदिनिः ॥ निर्वर्तनो
निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेपिच ॥ वै
रशुद्धिर्वैरशोधनं दानेत्यागेन्यस्तेइतिन्या
सोनिक्षिप्तमद्रव्यंतस्यार्पणे ॥ व्यसनंविपदि
भ्रंशेदोषेकामजकोपजे ॥ विपदिविपत्तौ
भ्रंशेपातेपतनेदोषेइतिप्रत्येकमन्वयः त
त्रमृगयाद्यूतपानस्त्रीमद्यपानाख्येचतुर्वर्गेप्रम
त्तिः कामजोदोषः इत्यप्रभवत्वात् वाक्पारु
ष्यदंडपारुष्यमर्थदूषणंचेतित्रिवर्गः कोप
जोदोषःकोपप्रभवत्वात् व्यसनतिश्रेयोमार्गो
त्कर्तनिःस्तुःव्यसनं भ्रंशेनभावे व्यसनेवा

रां
सं
४१४
414

ग्भेसत्रौपानसीम्नगयादिषु देवानिष्क
लेपार्येविपत्रौनिष्कलोद्यमेइतिविश्वः ॥
पल्यातिलोम्नि किंजल्केतत्वाद्यशेष्पालीय
सि ॥ भुवोपधःस्थितेवल्लोम्नि किंजल्के
केसरेश्रणीयसितत्वादि श्रेभेसत्रादिसल्लो
भ्रो पल्लसत्रादिसत्वाशे किंजल्केनेत्रलोम
नीतिविश्वः ॥ तिथिभेदेक्षणेपर्वे ॥ तिथि
भेदे श्रमीटश्रोहोक्षणे उत्सवे पर्वस्यादुत्स
वे ग्रंथौप्रस्तावेविषुवादिषु ॥ दर्शप्रतिपदो
:संधौस्यात्रिथ्यपंचकांतरेइतिधरणिः ॥ व
त्मनेत्रच्छदेध्वनि ॥ नेत्रच्छदेनेत्रपिधायक
चर्मपुटे श्रध्वनिमार्गेहत्त्ववर्तेनवर्त्मसर्वधा
तुप्रोमन ॥ श्रकार्यगुह्येकौपीने ॥ श्रका
र्येश्रकरणार्हे गुह्येऽवयवेउपस्थादौ कूपप्र
वेशमर्हेति शालीनकौपीनाभिन्याहिनाव
न प्रवेशशह्लोपस्थकौपीने कौपीनेस्या
दकार्येपिवीरगुह्यप्रदेशयोरितिविश्वः ॥
मैथुनंसंगतौरते ॥ संगतौसंयोगेरते
सुरतेमैथुनंप्रज्ञायाम रतौनिष्पाद्यमिथु
ननिष्पाद्यत्वाश्चेषद्दत्यण ॥ सम्बंधेसुरते
चमेवाशोमिथुनमैथुनेइतिव्याडिः ॥
प्रधानंपरमात्मधीः ॥ धीःबुद्धिःप्रधानंस्या
न्महामात्रेप्रकृतौपरमात्मनि प्रज्ञायाम
पिवल्लीवमेकत्वमेत्सहेतिमेदिनिः ॥ प्र
ज्ञानंबुद्धिचिह्नयोः ॥ प्रज्ञानंबुद्धिःभावेक
रणेचल्युट् ॥ प्रसूनंपुष्पफलयोः ॥ प्र
सूयतेइतिक्तः ल्वादिभ्यश्चेतिनत्वे प्रसूनं
॥ निधनंकुलनाशयोः ॥ इतिस्त्वगमे ॥ क्रं

टूनेरोदनाह्वाने ॥ श्राह्वानमारावइतिसवे
त्वं ॥ वर्ष्मदेहप्रमाणयोः ॥
न्ना वर्ष्मदेहप्रमाणातिनेहराकृतिमवे ॥ प्रमाणमिय
सितिधरणिः ॥ मरुद्देहेहविङ्कृतिषुमरुत
नि ॥ त्विड्तेजःप्रभावः त्विट्प्रभावाधामा
धामगृहांशौप्रभावेवत्तेजो कोषदंडजंतेजः
मेदिनिः ॥ श्रप्यवत्तस्थ्येसन्निवेशजन्मस्थिति
नं ॥ सन्निवेशोऽवयवविभागः संस्था
माकृतौमत्स्यावितिमेदिनिः ॥ संस्थान
कृत्प्रभावयोः ॥ इतिस्त्वगमे ॥ लत्मचि
नेसंपिधानमपवारणमित्युभे ॥ श्राच्छाद
तिरोधानमपवारणमपह्नुतिः ॥ संपिधाने
पिधानेवस्त्रोपहितिमात्रके: श्राच्छादनेसं
श्राराधनेसाधनेस्यादवाप्तौतोषणेइतिधरणिः ॥
साधनेनिष्पादनेश्रवाप्तौलाभेतोषणेपिच ॥
ष्ठिजनने ॥ श्रधिष्ठानंचक्रपुरप्रभावाध्या
सनेष्वपि ॥ चक्रेरथांगेपुरेनगरेप्रभावः
कोषदंडजंतेजः श्रध्यासनमाक्रमणं श्रधि
ष्ठानंरथस्यांगेप्रभावेध्यासनेपुरेइत्यजयः
॥ रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपि ॥ स्वजातिश्रेष्ठेय
थाहीरत्ने ॥ रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपिमणाव
पिनपुंसकमितिमेदिनिः ॥ वनेसलिल
कानने ॥ क्लीवेस्यात्काननेनीरेनिवासे
निलयेवनमितिरभसः ॥ नलिनंवरले
लोके ॥ विरलेसांतरेपि ॥ वाच्यलिंगाः
त्वथांतरे ॥ नानाविधिवाच्यलिंगाः ॥ स
मानाःसत्समैकेस्युः ॥ सहमानेनवर्तते
समानःसन् पंडितःसमःसदृशःएकस्मि

रा॰
मं॰
424
425

त्वर्थे यथा समानोदरे शयितः समानःसत्समै
केषु समानो नाभिमारुते इति मेदिनिः ॥ पि
शुनौ खलसूचकौ ॥ खलो दुर्जनः सूचकः
कर्णेजपः ॥ यथा राज्ञो विनाशं पिशुनश्च वा
रखलमारुतः पिशुनं कुंकुमे स्पृक्ते कपिवक्रे
च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु पिच्छायांपि
शुना स्त्री स्यादिति मेदिनिः ॥ हीनन्यूनावू
नगर्ह्यौ ॥ हीनन्यूनौ द्वावप्येकार्थौ ऊनोऽ
ल्पः गर्ह्ये निंद्ये हीयते हीनः ओहाक् त्यागे क्तः
ऊन परिहाने इगुपधात्कः ॥ वेगिशूरौ तर
स्विनौ ॥ वेगी वेगयुक्तः शूरो बली तरो ज
वो बलं वास्यास्तीति अस्मायेति विनिः ॥
अभिपन्नोपराद्धेभिग्रस्ते व्यापन्नेपि च ॥
अपराद्धोपराधवान् अभिग्रस्तः शत्रुणाक्रां
तः व्यापन्नः प्राप्तविपत्कः ॥ अभिपन्नोप
राद्धेभिद्रुते ग्रस्ते विपन्ने इति विश्वः ॥ इ
ति नान्तवर्गः ॥ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे
संहतेपि च ॥ भूषणे कांच्यां च बर्हे मयूरपि
च्छके तूणीरे संहते संहतौ संघे इत्यर्थः ॥ क
लामाप्नोति आप् कल्प्यते च कलापः कला
पः संहते बर्हे कांच्यां तूणीरे भूषयोरित्यज
यः ॥ परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिल
स्थितौ ॥ परिच्छद उपकरणे पटकुटीपट
मंडपादिः पर्युप्तिः परितः सर्वतो वपनं सलि
लस्थितिः सलिलस्याचलत्वं जलाधारे व
लोके ॥ गोधुग्गोष्ठपतिः गोपो ॥ गोधुक्
गोपालः गोष्ठाध्यक्षो गवाध्यक्षः गोपो ग्रामौ
वगोष्ठाधिकृतयोर्वल्लवे नृपे इति विश्वः ॥

हरौ विष्णौ वृषाकपी ॥ वृषेण धर्मेणाकंप
ते अहिकंप्योर्मलोपश्चेति डः मलोपश्च
हृस्वइंद्रस्य अकंडः विपिबति नाशयति पा
श्रेतिषः वृषाकपि ततोपि वोपलोपः नेह
क्तोवलोपः सर्वकामवर्षणात् वृषः धर्मः
काजलाद्भूमिमपाहरदिति कपि वराहः वृष
रूपत्वाच्च वृषाकपिः नैकक्कश्राकारः कपिर्व
राहे श्रेष्ठे च धर्मेश्च वृष उच्यते तस्माद्वृषाक
पिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिरिति व्यासः इ
ति सहस्रनामटीका ॥ वृषाकपिः पुमान्
कृष्णे शंकरे जातवेदसेति मेदिनिः ॥ ऊ
ष्मा तु वाष्पः ॥ ऊष्माऽस्य अश्रुनेत्रजलं
समाहारे द्वंद्वः असमस्ते वा वाययति शो
षयति वाति अवति वत्सस्य शिल्प शष्पवा
ष्परूपसर्प इत्युणादिनिपातनात् वाष्पः
मूर्धन्यमध्यः वाष्प इत्यन्ये ॥ कशिपुस्त्व
न्नमाच्छादने द्वये ॥ अन्नेभक्ष्ये आच्छादने
वस्त्रे अन्नादि द्वये मिलिते एकैकशोपि प
कोन्या कशिपुर्भक्ष्याच्छादने च द्वयोरपी
ति विश्वः कशिपुः पुमान् क्लीबे च ॥ तल्पं
शय्याहट्टदारेषु ॥ शय्या शयनीयं अट्टः अ
ट्टालिका अस्त्रियामिति वल्यमाणात् तल्पं ना
मेत्यत्रादिगच्छे विटपे शाखोद्यो विस्तारे च ॥ स्तं
विटपः पल्लवे शिङ्गे विस्तारे स्तंभशाखयोरि
ति विश्वः ॥ प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधम
नोज्ञयोः मेध्यलिंगाश्रमी ॥ अमी त्रयो मेध्य
लिंगाः पंडित शोभनरूपयोः ॥ रूमी वीणा

गं
सं
४२६
५१६

भेदस्तुकच्छपी ॥ कूर्मीकमठीवीणाभेदः ।
सरस्वतीवीणाकच्छपिवर्तिकच्छेचपानिस्यपी
तिकः कच्छपीवल्लकीभेदे डुलोस्तुडगरोत्तर
इतिविश्वः कृतपोस्त्रगरोमेघपटेचाक्रोश ।
इतिविश्वः कृतपोस्त्रगरोमेघपटेचाक्रोश
इतिपान्तवर्गः ॥ रेफोवर्णोस ।
मेशाके ॥ इतिपान्तवर्गः ॥ रेफः स्या ।
मात्मोतः कुत्सितार्थेत्रिलिङ्गकः रेफः स्या ।
त्पापवर्णयोः ॥ रादिफः इतिरभाद्यादिफः
रेफः रेफ कुत्सितार्थेः संत्रिलिङ्गकः ॥ इति
फान्तवर्गः ॥ अन्तराभवसत्त्वेदेहेगन्धर्वोदिव्य
गायने ॥ योमृतानेवकार्यान्तरं प्राप्तोना ।
पिजीवति समरणजन्मनोरन्तरामध्येभव
त्वात् अन्तराभावः सत्त्वसत्त्वचयान्तनशरीरः
इतिपकेसत्त्वः प्राणीश्रेष्ठेघोटकेदिव्यगा
यने विश्वावसुप्रभृतौगायनमात्रेच ॥ गे
धर्वः पशुभेदःस्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः ।
अन्तराभवसत्त्वेचगायनेखेचरेपिचेतिमेदि
निः ॥ कंबुर्नावलयेशंखे ॥ काम्यतेऽ ।
तिकम्बुः वलयेबाहुभूषणे कंबुःशंखे ।
स्त्रियांपुंसिकम्बुकेवलयेगजेइतिमेदिनिः
॥ हिंजिरौसर्पपत्त्चक्रौ ॥ इतिमगामे ॥
एवौन्यलिंगः प्राणाहपुंबहुत्वेपिएवंजान्
चित्रपुंखेपिकालस्योनितंबोचित्तदेकलो स ।
वीफलाणपिबिम्बोस्त्रीमंडलेचाकृतौफले ।
॥ एवंः एवेशाहः अन्यलिंगःवाच्यलिंगः ।
सत्तप्राकू एवंहिदेशकालसम्बंधिवस्तु ।
वर्त्तेयथा एवोग्रामः एवंवनेएवोनदी य
स्तातएवंजात्यितामहादीन्अहततापुंसि
बहुत्वेचवर्त्तते यथाएवंपुरुषाः एवैःकृतं

एवैस्तुः एवैजाः एवैंजातयः एवंमयतइति
धर्माणाः ॥ इतिवान्तवर्गः ॥ कंभोवटेमस्त
योशो ॥ इमस्यमूर्धोशोमूर्धभागः पिंडुरू ।
यंकंभः स्यात् कुंभकाणस्यसुतेवेश्यापतौच ।
हेराशिभेदेद्विपांगेचकुंभंत्रिपुइतिशगुला ।
विभिविश्वः ॥ डिंभोतुशिशुवालिशौ ॥ वा ।
लिशोमूर्खैः ॥ स्तंभौस्थूणाजडीभावौ ॥
लस्तोभःएहितवावसुस्थूणतिन स्तत्व
धातुः वालश्चातिमूहुवेएवेत्तिवास्त्भःसेत्रा ।
श्रीतिपत्रौ ॥ शंभुब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ शंभुः ।
पुंसिमहादेवेपरमेष्ठिनिचार्हतीतिमेदिनिः
विशोच ॥ कुक्षिभ्रूणार्भकागर्भाः ॥ भ्रूणा ।
गर्भस्योजनः अर्भकः शिशुः ॥ गर्भोभ्रूणोभे
केकुक्षौसंधौपनसकंटकेइतिमेदिनिः ॥ वि
स्त्रंभः प्रणयेपिच ॥ प्रणयः श्रेमारप्रार्थनापः ।
वस्त्रोवाविस्त्रंभोहेत्वमध्यः स्वेन्मुविश्वासे ।
रत्यादिः चक्र विस्त्रंभः केलिकलहेविश्वासे
प्रणयेवधेइतिविश्वः परिचयप्रार्थनयोःप्र
णयःपरिकीर्तितः इत्यमरमालाच अमेरी
स्तम्भप्रस्तावविस्त्रंभाइतिहेत्वमध्येरुपावि ।
वेकः ॥ स्याद्वेयोकुंकुंभिः पुंसिस्यात्तेतेद्वेद्व ।
भिः स्त्रियां ॥ अस्तेपासकविषयेविडुस्वत ।
प्यावेविडुपंचकेपतनहयेयापीनिस्याते
वहाणेहेत्वमेयोस्तुनास्तोविडुत्रिकद्वयेइतिमे
दिनिः यथाकुंकुंभ्याकिलकिंतयापतितया ।
यद्वौपदीहाविततेति ॥ स्यान्महारजनेकुंसे ।
कुसुंभेकरकेपुमान् ॥ महारजनेपुष्पंकुसुं
भमित्येवख्याते करकेकमंडलौकुसुंभंहेमनि

ग
मं

महारजनेनाक्तमंडलाविति मेदिनिः ॥ लोहि
येपिवनाभिन्ना ॥ नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्ये
क्षत्रियेपुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रि
यांकस्तूरिकामदेइति मेदिनिः ॥ सुरभिर्गो
विच स्त्रियां ॥ सुरभिः सल्लकीमातृभिन्नवर
गोषुयोषिति चंपकेचवसन्तेचतथाजाती
फलेपुमान् स्वर्णीबंधोत्पलेक्लीवं सुगन्धि
कांतयोस्त्रिष्विति मेदिनिः ॥ सभासंसदि स
भ्येषु ॥ संसद्गोष्ठीसभ्याः सभासदः ना
स्यात्सभासदः स्त्रियांसामाजिकेगोष्ठ्यांद्यू
तमंदिरयोस्त्रमेतिरभसः ॥ त्रिष्वध्वेपिव
ल्लभः ॥ वल्लभोदयितेध्यक्षेसल्लक्षणतुरंग
मइति मेदिनिः ॥ इतिभांतवर्गः ॥ किर
णप्रग्रहौरश्मी ॥ अश्वादेः बंधनरज्जुः प्रग्रहः
वत्सादेरश्वादेः चतीदनरज्जुः प्रग्रहइत्यन्ये
रश्मिः पुमान्दीधितौस्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपीति
मेदिनिः ॥ कपिभेकौप्लवंगमौ ॥ प्लवेनप्लु
त्यागच्छतिगमयतिवा प्लवंगमः प्लवंगम
स्तुप्लवगे प्लवगप्लवंगमावपिकपिभे
कौ ॥ इच्छामनोभवौकामौ ॥ कामः स्मरः
कामः स्मरेच्छयोः पुमान् रेतस्यपिनियामेच
कामेपिस्यान्नपुंसकमिति मेदिनिः ॥ शक्त्यु
द्योगौपराक्रमौ ॥ शक्तिः सामर्थ्यं पराक्रमः
स्यात्सामर्थ्येविक्रमोद्योगयोरपीति मेदिनिः
॥ धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः
॥ यमोधर्मराजः प्रकटेशान्तकरणाद्धर्मोभी
मसेनइविद्धर्मः न्यायेयथाधर्माधिकरणे
स्वभावेयथाक्रूरधर्माश्वाचारेयथाधर्मशास्त्रे

सोमंपिबतीतिसोमपः ॥ धर्मः स्त्रीपुण्यआ
चारेस्वभावोपमयोःक्रतौ अहिंसोपनिषद्न्या
येनाधनुर्यमसोमपयोरिति मेदिनिः उपनिषद्न्याः
पूर्वआरंभः उपधावाप्युपक्रमः ॥ उपाय
न्यायआरंभः सउपायपूर्वः आमात्यशीलपरी
न्तोपायउपधाउपक्रमः स्यादुपधाविकित्सावे
क्षविक्रमइतिविश्वः ॥ वणिक्पथःपुरंवेदो
निगमः ॥ वणिक्पथोवाणिज्यंपुरंनगरं
निगम्यतेनिगमः गोचरमेवरेतिमाधुः निग
मोवाणिज्येपुंयोंकटेवेदेवाणिक्पथइतिविश्वः
॥ नागरोवनिर्दिङ्गमोद्रौ ॥ नगरेभवोनागरः
निगमेवणिक्पथेभवो नैगमः नैगमःस्यादु
पनिषद्वाणिजेनगरेपिचेतिविश्वः ॥ वलेरा
मोनीलवाससितेत्रिषु ॥ रामःपशुविशेषेस्या
ज्ञामस्यहलायधे राघवेवासितश्वेतमनोज्ञे
पुत्त्ववाच्यवदितिविश्वः ॥ शब्दादिपूर्वकोवृन्देपि
ग्रामः ॥ शब्दादिपूर्वोग्रामशब्दोवृन्देवर्तते य
थाशब्दग्रामः गुणग्रामइतिग्रामः स्वरेसंव
सथेवृन्देशब्दादिपूर्वकइतिविश्वः ॥ क्रांतौच
विक्रमः ॥ क्रांतिःक्रमणंविक्रमः शक्तिःसंप
त्तिः क्रांतिमात्रेचविक्रमइतिधरणिः ॥ स्तोमः
स्तोत्रेध्वरेवृन्दे जिह्मस्तुकुटिलेमंदे ॥ उग्रेपिद्या
मः ॥ चेष्टालंकारेभ्रांतौचविभ्रमः ॥ गुल्मा
रुक्स्तंभसेनाश्च ॥ रुक्उदररोगः स्त्रीह्वा
दिः स्तंभोविनानाडिसमूहः सेनाप्रतौदिप्रण
गः नञ्जतसभामेरश्च गुल्मःस्तंभेप्लीहरुजि
हृसैन्ययोः सैन्यरक्षणइतिविश्वः ॥ जामिः
स्वसृकुलस्त्रियोः ॥ स्वसाभगिनीकुलस्त्रीकु

रा॰
मं॰
४२८
418

लवघ्नः ॥ प्रह्वेसंयमेयामोयामिः स्वसृकु॰
लस्त्रियोरित्यंतस्याद्योरभ्यसः जामिःस्वसृकु॰
लस्त्रियोरितिचवर्गाद्यावजयः ॥ क्षितिक्षान्त्यो
ःक्षमा ॥ क्षितिक्षान्त्योःक्षमास्त्रीक्षितिःभूमिः
क्षान्तिःतितिक्षा युक्तेउचितेक्लीबंश्रव्ययंमांते
च ॥ युक्तेक्षमंशक्तेहितेत्रिषु ॥ युक्तेप्रकृ॰
त्यंतरंक्षमातितिक्षा एष्वीचयोग्येशक्तेहिते॰
क्षमइतिपर्वणि ॥ त्रिषुश्यामौहरित्कृष्णौश्यामा
स्याच्छारिवानिशा ॥ हरित्वकृष्णवर्णःकृ॰
लःकालः ॥ श्यामोवटेप्रयागस्यवारिदेहद॰
हारके यवेवकृष्णहरितोः श्यामस्यात्तद्वतित्रि
षु मरिचेसिंधुलवणोक्लीबेस्त्रीशारिवोषधा॰
वितिमेदिनिः ॥ ललामंपुच्छपुंड्राश्वभूषा॰
प्राधान्यकेतुषु ॥ ललतिलालयतिललयते
वाललामंपुच्छवंशूले पुंड्रमघादीनांललाटे
विते श्रश्वभूषायांच श्रश्वभूषायामितिसम॰
स्तंपदमितिकेचित् प्रधानमेवप्राधान्यंस्वा॰
र्थेष्यञ् केतुःध्वजःप्रभावेप्रधानेच नांतोप्य
क्तिललामवत्शहुःयथा ॥ कन्याललामक
मनीयमत्तस्यलिप्सोर्विनिवृत्तः ॥ प्रधानध्व॰
जश्वंगेपुंड्रवालधिललाम भूषावाजिप्रभा
वेषुललामंस्याल्ललामचेतिरुद्रः ॥ स्वस्मम
ध्यात्ममपि ॥ स्वकृत्स्नाघतेस्वत्वं श्रात्मनि
श्रधिश्रध्यात्मं विभक्त्यार्थेव्ययीभावः स्वत्वं
स्यात्रिषुवाल्पके श्रध्यात्मेपुच्छेरोणोचेतिमेदि
निः ॥ श्राद्येप्रधानेप्रथमस्त्रिषु ॥ श्राद्येप्रथ
मेप्रधानेयथा मनःप्रथममिन्द्रियाणामिति॰
प्रथतेःस्तप्रथमः त्रिषिधिकारोमांतंयावत्॰

वामोवल्गुप्रतीपौद्वौ ॥ वल्गुःशोभनः यथा
वामलोचना प्रतीपोविपरीतः ॥ वामंम॰
ज्ञेप्रतीपेचद्रविणेचातिसुन्दरे पयोधरेहरे॰
कामेविद्याद्वामामपिस्त्रियां वामीशृगालीव
डवारासभीकरभीषुचेतिविश्वः ॥ श्रथमा॰
न्सनञ्ज्ञान्तितो इतिरुद्रगामे ॥ जीर्णंचपरिभु॰
क्तंचयातयाममिदंद्वयं ॥ जीर्णंप्राशपरिणा॰
मंपरिभुक्तंभुक्तोज्झितंयामःप्रहरः तेनपरि॰
च्छेदकेन परिच्छिन्नोभोगकालोलक्ष्यतेइति॰
यामोतीतोयामःउपभोगकालोस्यतत्तथा या
तयामं यातयामोन्यवज्जीर्णंपरिभुक्तोज्झिते
पिचेतिमेदिनिः ॥ श्रमोमूर्छात्तत्रभोडेश्रजि
रांसुविनिर्गमः क्षणमोधश्राम्रस्फोटोभीमाक॰
ड्भीषणापांडवाः ॥ हंतिमोत्तवर्गः ॥ तदेन
गाकडौतावर्तौ ॥ इतिरुद्रगामे ॥ निलयापचे॰
योर्लयो ॥ निलयोमहत्स्वश्रपचयोक्षामः क्षि
निवासोहिंसायांचपरत्वलयः ॥ लयोवेगां॰
तरेवेश्मकल्पांतोपचयेषुचेतिमेदिनिः ॥
स्फुर्णीहेवरस्यालो ॥ क्रमाज्ज्ञायापत्योः॰
भ्राता श्वश्रुस्यापत्योराजश्वश्रुरायस्तश्वश्रु॰
र्यः ॥ भ्रातृव्योभ्रातृजद्विषौ ॥ भ्रातुरपत्येश्र
वर्व्यश्चेति व्यत् भ्रातृत्सुभ्रातृपुत्रेश्रनु सप॰
त्नइतिव्यत् भ्रातृव्यः भ्रातुर्मात्रेरूपवातादृते
ते ॥ पर्जन्यौरसदब्दैन्द्रौ ॥ रसत्शब्दंकुर्व॰
त् श्रभ्रेमेघः रसदभ्रे गर्जन्मेघः श्रगर्जेत्रपि
पोरणात् पर्जन्योमेघधनावपिपिपर्तिजं॰
लं हपालनपूरणयोः पर्जन्यइतिनिपात
नात्न्यप्रत्ययः चवर्गाजगागमश्च एषुमेघवने

पर्षतिमित्वैतिवल्तितलेष्वेवनिपातनाद्द॑
न्ताः प्रकारस्य चवर्गेजकारः ॥ पर्जन्योमेघ
शब्देपिपुनदम्भुदशक्रयोरितिविश्वः ॥ स्वा
दर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ स्वामीप्रभुः अर्थः स्वा
मिवैश्ययोरितिनिपातितः ॥ तिष्यः पुष्ये
कलियुगे ॥ तिष्यः पुष्यर्क्षेतद्युक्तकाले कलि
युगे ॥ तिष्यः कलियुगे हस्तेतिष्याधात्रीच
कीर्त्यतेइतिधरणिः ॥ पर्यायोवसरेक्रमे ॥
अवसरः प्रस्तावः क्रमः परिपाटी परावत्तपा
त्ययइत्यज्ञितिवजि ॥ पर्यायस्तुप्रकारेस्या
निर्माणावसरेक्रमेइतिविश्वः ॥ प्रत्ययोधी
नशपथज्ञानविश्वासहेतुषु रंध्रेशब्दे ॥ अ
धीनआयत्तोयथाराजप्रत्ययाः प्रजाः शप
थः शपने ज्ञानेयथाप्रत्ययः विश्वासेयथा
नशत्रौप्रत्ययं व्रजेत गच्छेत हेतौयथा अ
स्तिबीजप्रत्ययोऽङ्कुरः रंध्रेच्छिद्रे यथाछिद्रप्र
त्ययेहुवेत शब्दः सज्ज्ञादिप्रत्ययः ॥ प्रत्ययः
शपथेरन्ध्रेविश्वासाचारहेतुषु प्रथितत्वेच
सज्ज्ञादावधीनज्ञानयोरपिइतिविश्वः ॥
अथाः कृशाधोदीर्घेहैपाकृतापयोः ॥ द्वी
वेहेषः विरहेषः भवेदन्वशयोर्हेषपश्चा
ज्ञापाकृबंधयोरितिविश्वः ॥ स्थूलोच्चयः
स्त्वसाकल्येनागानांमध्यमेगते ॥ स्थूल
स्यप्रधानभागस्योच्चयने स्थूलोच्चयः अ
साकल्ये अकात्स्न्ये हस्तिनांनखीड्नापि
मंदं नन्मध्यगते स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्येग
जोपलवरंडयोरितिविश्वः ॥ समयाः श
पथाचारकालसिद्धांतसंविदः ॥ शपथेय

थाकृतसमयः आचारेयथा समयान्नआव
येद्विष्यान् कालेयथासंध्यासमयः सिद्धांते
राद्धांतः संवित्संभाषा समयः सिद्धांतो
सिद्धांतेशुतथापियिक्रियाकालेचाचार
केतेकालभाषयोरितिमेदिनिः ॥ असना
नयशुभंदैवंविपरित्यनयाम्नयः ॥ असना
विपत्त्यभिमतमर्थं असनानिःश्रेयसस्तु
:अशुभंदैवविशेषणाविपत्तविपत्तिः अनयो
अभावहीविधिः ॥ अत्ययोतिक्रमेकृच्छ्रेदोषे
दंडेपि ॥ अतिक्रमे उल्लंघनेयथा धर्मस्या
त्ययः कृच्छ्रेयथाप्राणात्ययः दोषेयथा
णानांनाऽत्ययंकुर्यात् दंडेवाक्पारुष्यात्ययः
अत्ययोतिक्रमेकृच्छ्रेस्त्रत्यातेनाशदंडयोरि
तिविश्वः ॥ अथापदि कष्टायत्योःसंपरायः
॥ आपदिः आपन्नो आयतिकृत्तरकालः ॥
युद्धास्थश्रुरेपिच ॥ एतादृशस्वश्रुरः ए
त्योरश्रुवयुताहोइतिधरणिः ॥ पश्चारव
स्थायिबलेसमवायस्वसन्नयः ॥ सेनायाः
पृष्ठस्थायियद्बलेतत्पश्चादवस्थायिबले स
मवायः समूहः सन्नयतिपचाद्युच् सन्नयनं प
रत्र सन्नयनमेवसन्नयः ॥ संघातेसन्निवे
शेच संस्त्यायः ॥ संघातेसमूहे सन्निवेशेच
संघातेसंस्त्यायोविस्तारतावपीतिमेदिनिः ॥
प्रणयास्त्वमीविस्रंभयाञ्चाप्रेमाणः ॥ विस्र
भः स्यात्परिचयेविश्वासेविप्रलंभयोरित्यजयः
प्रणयः प्रसरः प्रेम्णोतिमेदिनिः ॥ विरोधोपि
समुच्छ्रयः ॥ विरोधोवैरंकृद्धेनयनसमुच्छ्रयः
वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः इतिरभसः ॥ विषयो

ए'
नं'
82
420

यस्ययोज्ञातस्तत्रशब्दादिकेष्वपि ॥ यस्य म
त्स्यादेः योजलादिः ज्ञातः नित्यसेवितः तत्र
विषयः शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरसरूपगंधा
ख्याविषयाः ॥ विषयोगोचरेदेशेतथाजनप
देपिच प्रबंधाय यस्ययोज्ञातस्तत्ररूपादिके
मान् इतिमेदिनिः ॥ निर्यासोपिकषायोः
स्त्री ॥ निर्यासः क्वाथरसः कषायोरागभेदे
स्यादंगरागेविलेपने निर्यासेचकषायोस्त्री
सुरभौलोहितेन्यवदितिविश्वः ॥ स्यात्सभा
योप्रतिश्रवः ॥ इति[illegible] ॥ प्रायोभूम्न्य
तगमने ॥ भूम्नि बाहुल्ये अंतोनाशः गम्य
तेनसंन्यासपूर्वकमनशने प्रायश्चानशने
मृत्यौ प्रायोबाहुल्ययोरपीतिविश्वः ॥ म
न्युर्दैन्येक्रतौक्रुधि ॥ दैन्येहीनत्वेक्रतौयज्ञेय
थाशातमन्युरिंद्रः क्रोधेपि ॥ रहस्योपस्थयो
र्गुह्यं ॥ रहस्यंगोप्यंशेफसिरूढ्हीतिकाप गुह्यं
रहस्युपस्थेचगुह्यः कमठेदंभयोरितिविश्वः
॥ सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ तथ्यमृते सत्यंकृ
तेयशपथेतथ्यंचत्रिषुवत्स्वतीतिमेदिनिः ॥
वीर्यंबलेप्रभावश्च ॥ बलंसामर्थ्यं प्रभावस्ते
जोविशेषः वीर्यंप्रभावेशुक्रेचतेजः सामर्थ्य
योरपीतिमेदिनिः ॥ रूप्यंभध्येगुणाश्रये ॥
भक्ष्येयोगेरूप्यंचभक्ष्यइतिसाधुः गुणाश्रयः
द्रव्यपृथिव्यादिः ॥ द्रव्यंस्याद्भूविलोभव्येद्रव्यवा
तेचपित्तले भिषजेचविलेपेचगतादुमविशे
षयोरितिविश्वः ॥ धिष्ण्यंस्थानेगृहेभेग्नौ ॥
दिषुगृहेभेनक्षत्रेग्नौ तान्तसंध्यानच्चर्तियः गुणा
गामश्च भेनक्षत्रे धिष्ण्यंस्थानाग्निमसमृ श

वल्गुवाक्यो ॥ गर्ह्यः ऽज्ञप्तितः अधीनः वशः वच
नार्हेवचवक्रव्याः वाच्यश्लोक्ष्यत्रवचनार्हेपि
॥ कल्योसज्जनिरामयो ॥ सज्जश्वात्मगुणा
संभृतइत्येके सज्जः सोपकरणाइत्यन्ये नि
रामयोनीरोगः कल्यासमाधुः कल्यः कल्ये
प्रभातेक्लीबेस्यात्कल्योवाक्श्रुतिवर्जितः
सज्जनेरोगदक्षेषुकल्याणवचनेपिच उपा
यवचनेपिस्यादितिमेदिनिः ॥ आत्मवान
नपेतोर्थादर्थ्यो ॥ आत्माबुद्धिः तद्युक्तआ
त्मवान्पंडितः अर्थ्यपरोक्ष्ये साधकः धनप
तेधर्मपथ्यार्थेतियत्र अर्थ्यंकोनितिपाठेधन
वानश्रेष्ठः श्रेष्ठोविविक्तार्थेशालिनोरित्य
जयः ॥ शुण्यत्ववार्येपि ॥ चारुमनोज्ञं
शुण्यंक्लिष्टमनोज्ञेस्यात्क्लीवेसुकृतधर्मयो
रितिविश्वः ॥ रूप्यंप्रशस्तरूपेपि ॥ रूपा
दाहृतप्रदेशयोरितियप रूप्यंरूप्यः स्यात्वे
हृदेविषु आहृतस्वर्णरजतेचनपुंसकामि
तिमेदिनिः ॥ वदन्योवल्गुवागपि ॥ वद
ति वदेवान्यः वदान्यः वल्गुशोभने वल्गु
वाक् वाग्मीनप्रशस्ताययोरिमेदिनिः वदंत्योध
त्स्वागिमनोरित्यजयः ॥ न्याय्येपिमध्यंस्या
त् ॥ न्याय्ये उपचिते मध्यंतेमध्यमंध्यायति
वा ॥ ध्यायावलग्नयोर्मध्यमंतरेचाधमेत्रि
ष्वितिरभसः ॥ अजयः ॥ सौम्यं सुंदरेसो
मदैवते ॥ सोमइवसौम्यं सुंदरेरुचिरे अत्र
पक्षेइवसैन्यंशाखादित्वाद्यः सोमश्चंद्रोदेव
तमस्यसौम्यं हविः सौम्यायुनियत्र ॥ सौम्यं
बुधेमनोज्ञेस्यात्सुंदरेसोमदैवतइतिविश्वः ॥

रा॰
मे॰
४२९
४२१

इतियांतवर्गः ॥ निवहावसरौवारौ ॥ नि·
वहः समूहः अवसरः प्रस्तावः यथावारंवारं
सूर्यवारइतिवारः सूर्यादिदिवसेवारोवास
रहंटयोः ॥ ऊर्ध्वेहलेह्रूरेवालेवारमध्यमा·
भाजनेइतिविश्वः ॥ संस्तरौप्रस्तराध्वरौ ॥
प्रस्तीर्यतेइतिदाहोरप्रस्तरो वल्कलदर्भा
दिशय्याअध्वरः क्रतुः संस्तरप्रस्तरावेतौप्र·
स्तराध्वरयोरपीतिविश्वः मणिप्रायपर्णयोरपी
तिविश्वः ॥ गुरूगीष्पतिपित्राद्यौ ॥ गीष्पं·
तिः बृहस्पतिः आदिशब्दाद्वेदशास्त्रोपाध्या
यकादिश्च गुरुस्त्रिलिंग्यांमहतिवज्ञावाल·
घुनोरपि पुमान्निषेकादिकरेपित्रादौसुरमं
त्रिणीतिमेदिनिः ॥ द्वापरौयुगसंशयौ ॥
द्वाभ्यांमन्वत्रेताभ्यांपरोद्वापरः संशयोद्वाप
रोयुद्धेऽपिद्वापरः उभयकोटिअवलंबित्वा·
त्संशयस्यनैकत्कक्रकारस्याकारः ॥ प्राकारो·
भेदसादृश्ये ॥ भेदोविशेषः यथापलांडु·
प्रकाराद्दर्जनादयः सादृश्येयथामर्कटप्र·
कारंकरोतिवटुः प्रकारस्त्वल्पभेदयोरितिमे
दिनिः ॥ आकाराविंगिताकृती ॥ स्मरामे
॥ किंशारुधान्यशूकेषु ॥ स्मरामे ॥ मरु
धन्वधराधरौ ॥ धन्वानिर्जलोदेशः धराधरः
पर्वतः सोपिमरुस्थलेसंबंधात् ॥ अद्रयो
द्रुमशैलार्काः इतिस्मरामे ॥ स्त्रीस्तनाब्दौ
पयोधरौ ॥ अब्दोमेघः पयोधरः ॥ कोशा·
कारीनारिकेलेस्तनेपिचकशेरुमेघयोः पुं·
सीतिमेदिनिः ॥ ध्वांतारिदानवौवृत्रौ ॥
स्त्रवामभित्तिः ॥ बलिहस्तांशवःकराः ॥ भा

क्राहस्तेपीतिमेदिनिः ॥ भाग्यंकर्मशुभाशुभं
॥ शुभाशुभमितिसंख्यातविग्रहीते तेनकेव·
लमपिशुभमशुभंच जन्मांतरीयकर्म
मुच्यते भाग्यंशुभात्मकविधौस्याच्छुभमाग्य·
मेतीतिविश्वः ॥ कशेरुहेम्नोर्गांगेये ॥ क·
शेरुमवनाम्नाख्यातंगांगेयंस्यात्शुभमानभी·
ष्मेल्कीवंस्वर्णेकशेरुकाणीतितिमेदिनिः ॥ वि
शल्यभद्रंतिकापिच ॥ हैतीनामौषधिः विशा·
ल्यात्रिशिखाहंतीगुडूचीत्रिपुटाश्वेतिमेदि
निः ॥ वृषाकपायीश्रीगौर्योः ॥ वृषाकपेः
भार्या वृषाकपायी वृषाकपिःश्रीस्यादिनोऽहं
वैकारादेशः वृषाकपायीगौरीवरीजीवंति
काश्चेतिमेदिनिः ॥ अभिख्यानामशोभ·
योः ॥ अभिख्यायतेऽनयाअभिख्या अभि·
ख्यात्वभिधानेस्याच्छोभायांचयशस्यपि इति
मेदिनिः ॥ आरंभोनिष्कृतिःशिक्षापूजनं
संप्रधारणं उपायःकर्मचेष्टाचचिकित्साच
नवक्रियाः ॥ भावादौक्रमः क्रियः सच·
क्रियाआरंभेयथा सर्वाक्रियामंत्रमूलान्·
पापानां निष्कृतौयथा महापातकिनोऽपिसं
मुक्तप्राणांतिकीक्रिया शिक्षायांयथा ॥
क्रियाहिवस्तूपहिता प्रसीदतीतिरघौ पू·
जनेयथा देवक्रियापरस्तपस्वी संप्रधारणे
विचारेयथा क्रियांविनाकोहिजानातिकृत्यं
उपायेयथा सप्तमासादिकाःक्रियाः कर्म·
णियथा ॥ निष्क्रियस्यकृतःसत्त्वं चेष्टायां
यथा मृतःसर्वोऽपिनिष्क्रियः ॥ चिकित्सा
यांयथा ॥ एवंज्वरेसमुत्पन्नेक्रियापर्वेज्ञ·

गान्तगा स्वबान्विता क्रियाकर्मणि चेष्टायां
कर्माणि संप्रधारणे इति विश्वः बह्वार्थो धात्व
र्थः क्रिया यथा क्रिया भावो धातुः ॥ छाया
सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिंबमनातपः ॥ छा
ति संतापं छाया स्यादेतिणः सूर्यप्रियाभानो
शुभाता कान्तौ तच्छायः प्रतिबिम्बे यथा सं
क्रान्तच्छाय आदर्शः आतपाभावो यथा नष्ट
छायो मध्याह्नः ॥ छाया स्यादातपाभावे प्र
तिबिंबेर्कयोषितीति मेदिनिः ॥ कक्ष्या प्र
कोष्ठे हर्म्यादेः कांच्यां मध्येभबंधने ॥ प्रको
ष्ठा राजगृहद्वारे न गेहे सकक्ष्या इति काम
ति कांचीमेखला मध्येभबंधने इति करिक
क्ष्या वरत्रा कक्ष्याहृतिकायां स्यादिति लोने
षु मेदिनिः ॥ कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भे
द्ये धनादिभिः ॥ कृत्या स्त्रियां कार्य्ये क्रि
यायां यथा कां कां कृत्यामकार्षीत् देवताया
गा देवताविशेषः धनादिभिः धनस्त्रीभृत्या
दिभिर्भेदिनीयोग्यः परवाह्यगतः कृत्यः
तत्र कृत्यशब्दो वाच्यलिंगकः इत्यर्थः ॥ कृ
त्यो विद्विष्टिकार्ये च कृत्यानेयाहिदैवकस्मी
ति भसः ॥ जन्यः स्याज्जनवादेपि ॥ लिं
हितो वा सोजनवादः मत्तजडहल्लाकरण
जल्पकर्षेष्विति यत् ॥ जल्पमात्त्वव स्या
स्याज्जनी जन्या वरप्रिया जननी जनयित्र्यो
श्च जन्यो निर्गद्धरुकयोविति धरणिः ॥ ज
न्यो त्पधमेपि च ॥ शेत्यः पश्चाद्भवः श्रेषि
शब्दाज्जघनमवेपि जघन्यो चरमे शिश्ने ज
घन्या हिते न्यवत इति विश्वः ॥ गर्ह्यो धीनोव

नग्राह्यो भागो बलिः ॥ करो वर्षोपलो र
श्मौ पाणौ प्रत्ययेडयोः इति मेदिनिः ॥
प्रदरा भंगनारीरुग्बाणाः ॥ प्रदीर्यतेऽने
नश्च प्रदरः भंगः नारीरुक् रक्तप्रवाहः
बाणाः शरः प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शर
भंगयोरिति मेदिनिः ॥ अस्राः कचा अपि
॥ कचः केशः अस्रः कोणे कचे पुंसि क्लीब
मश्रुणि शोणिते इति मेदिनिः ॥ अजात
शृंगो गौः कालेप्यश्मश्रुर्ना च तूवरौ ॥ अ
जातशृंगे गौः कालेऽश्मश्रुस्तरुणकाले तूवरो ॥ अ
श्रु पुरुषे प्रौढाशृंगगवेपि च तवरो मम
नत्वर्थे स्यात्कषायरसेपि चेति पुरुषेऽज
स्वर्णोपिताः ॥ वाः पुंसि स्वर्णाविज्ञयोरिति
मेदिनिः ॥ परिकरः पर्यंकपरिवारयोरिति
॥ परिक्रियते परिकीर्यते वा परिवारयोः
कः पर्यंकशिकापरिवारः परिजनः पर्यं
त्परिकरो ब्रातेपर्यंकपरिवारयोः ॥ भवे
ढमात्रिकाबंधे विवेकारंभयोः प्रगा
विश्वः यत्नारंभौ परिकराविति त्रिकांडशे
षः ॥ मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात् ॥ मुक्ता
नां शुद्धिः तारो नाम गुणः ॥ तारो मुक्तादि
संशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके तारं च रजतेऽश्र
शुद्धस्वरे प्यन्यवदीरिते दलादिमध्योल्लास
सुग्रीवगुरुयोषितो वृद्धे स्यान्महानारेति
विश्वः ॥ स्याद्वायो ॥ शृणोति शृ हिंसा
यां शृणाति वीर्यं कर्बुरं निष्टेन विति वजेश्शा
रः ॥ सत्त्वं त्रिषु कर्बुरे ॥ कर्बुरः शबलः शा
लः स्यात् शारः शबलो वाच्यलिंगः पुंसि समी

रणाइतितालव्यादौमेदिनिः ॥ अथप्रतिज्ञा
जिसंविदापत्सुसंगरः ॥ प्रतिज्ञायांयथाम
त्संगरः आजिर्युद्धेसंवित्क्रियाकारः संग
रोकमिवापदि ॥ क्रियाकारेविषेवांगीका
रेक्लीवेशमीफलेइतिमेदिनिः ॥ वेदभेदे
गुप्तिवादेमंत्रः ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकोहिवे
दः तत्रमंत्रात्मकेवेदेगुप्तिवादेरहसिकते
व्यावधारणेमंत्रः मंत्रेवेदविशेषेस्याद्देवा
दीनांचसाधने गुह्यवादेपिचपुमानितिमे
दिनिः ॥ मित्रेरवावपि ॥ मित्रंसुहृदिन
द्वयोरितिमेदिनिः ॥ मखेषुयूपखंडेपिस्व
रुः ॥ मखोयज्ञः इषुशरः यूपतत्समीप
त्काष्ठमुत्पततितत्सूपखंडे स्वरुः पुंसियेप
खंडेभिदुरेप्यधरेशरेइतिमेदिनिः ॥ गुह्यो
प्यवस्करः ॥ गुह्येउपस्थेअवस्करःयेपिवर्च
स्केगुह्येप्यवस्करःपुमानितिमेदिनिः ॥
आडंबरस्तूर्यरवेगजेंद्राणांचगर्जिते ॥
तूर्यरवेसांग्रामिकतूर्येधनौगजराजधनौ
आडंबरत्तेआडंबरः आडंबरःसमारंभेगज
गर्जिततूर्ययोरितिविश्वः ॥ अभिहारोभि
योगेपिचौर्येसन्नहनेपिच ॥ चौरस्यकर्म
चौर्यंसन्नहनंकवचादिग्रहणं ॥ स्याज्जंग
मेपरीवारःखड्गाकोशेपरिच्छदे ॥ खड्गा
कोशेस्यापिधायके परियालेइतिख्यातेप
रिच्छदः शोभाकरणे उपकरणेपरिवारः
परिजनेनखड्गाकोशेपरिच्छदेहत्यनेकत्रकर्म
नात् जंगमेजंगमेविशेषेपरिजनेइत्यत्रा
र्थः ॥ विटपीविटपीदर्भेमुष्टिपीठाद्यमास

नं ॥ विटपीहस्तःस्तंभेशाखाः क्षुपशाखाः
विस्तीर्यतेसौहस्तामनयोविटपइतिमाधुः
॥ द्वारिद्वाःस्थेप्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनंतरे
॥ प्रतिक्रियतेनिवार्यतेनेनान्तर्वाचत्र
तीहारः अनंतरेइतिद्वाःस्थेप्रतीहारइति प्र
ख्याते स्त्रियांप्रतीहारीगौरादित्वात् प्रती
हारोद्वारिद्वाःस्थेद्वाःस्थितानांचयोषितिइ
तिमेदिनिः ॥ विपुलेनकुलेविस्नौवभ्रुः
स्यात्पिंगलेत्रिषु ॥ विपुलेमहतिपतंञ्ज
नकुलविशेषणंहद्यगतेवाच्यलिंगानेव
र्तकौवभ्रुर्नैत्यकस्मेव ॥ वभ्रुर्नानकुले
विस्नौविपुलेपिंगलेत्रिषु इतिबलशर्म
॥ वभ्रुर्विशालेनकुलेकृशानावजेमुनौश
लिनिपिंगलेचेतिविश्वः ॥ सारोबलेस्थि
रांशेचन्याय्येक्लीववरेत्रिषु ॥ सरतिकालो
तरंसारः बलेसामर्थ्येस्थिरांशः खदिरसार
दिः बलेश्रेष्ठेसारः बलेस्थिरांशेचततोजि
ज्ञपुंसिजलेधनेन्याय्येक्लीवेत्रिषुवरइतिमे
दिनिः ॥ दुरोदरोद्यूतकारः पणेद्यूतेदुरो
दरं ॥ दुःदुष्टमासमंताद्दरमस्यदुरोदरः
द्यूतकारोनदेवीपणोग्लहः आतइतिख्या
तः आश्रित्यदुर्गमितिविकंदरोदरंक्लीइतिअ
मुष्मिन्नस्ततते दुरोदरमितियमकान्निरु
कारोपीतितोवर्धनःहृदभयं ॥ महारण्ये
दुर्गपथेकांतारः पुंनपुंसकं ॥ दुर्गपथः
दुर्गवर्त्मः ॥ मत्सरोन्यशुभद्वेषेतद्वत्कृ
पणयोस्त्रिषु ॥ अन्यशुभद्वेषःसह्यपरसं
पत्तिद्वेषिणामत्सरः ॥ अमोक्षपरसंपत्तौ

पां मे
४२८
424

कृपाणोपचाभिधेयवदितिमेदिनिः ॥ दैवा
द्वृतेवरःश्रेष्ठेत्रिषुक्लीबेमनाक्प्रिये ॥ दे
वाद्वृतेवरकाश्याहृतेयाचितेवांछितेमनाक्
प्रिये मनागिष्टेईषत्प्रियेअत्रवरमितिमा
त्रमव्ययमित्येके ॥ वरोजामातरिहृतौदे
वतादेरभीप्सिते षड्गुंसित्रिषुश्रेष्ठेकेंकु
मेत्वनपुंसके वरीप्रोक्ताशतावर्यांवराच
स्यात्फलत्रिके मनागिष्टेवरंक्लीबेकेचित्तु
डुलवदव्ययंइतिमेदिनिः ॥ वंशांकुरेक
रीरोस्त्रीतरुभेदेघटेचना ॥ करिणमीर
यतिकरीरःकरोतिक्रियते करीरः तरु
भेदेघटेचनापुमान् ॥ नाचमूजघनेह
स्तसूत्रेप्रतिसरोस्त्रियां ॥ चमूजघनेसे
नापश्चाद्भागः विवाहेमंगलार्थंमणिमयं
कंकणंमणिबंधस्थानेबध्यते तत्र हस्त
सूत्रे ॥ भवेत्प्रतिसरोमंत्रभेदेमाल्येचकंक
णे आरक्षेचव्रणशुद्धौपुंसिनस्त्रीत्वमंडने
आरक्षेकरसूत्रेचनियोज्येत्वन्यलिंगकेइ
तिमेदिनिः ॥ यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिं
हांशुवाजिषु शुकाहिकपिभेकेषुहरिर्ना
कपिलेत्रिषु ॥ पञ्चचत्वारिंशत्सुहरिर्वर्तते
सुबोधं ॥ हरिर्वातार्कचंद्रेंद्रयमोपेंद्रमरी
चिषु सिंहांशुकपिभेकाहिशुकलोकां
तरेषुच ॥ शाकंशाकपर्णशोपि ॥ हरिर्वा
च्यवल्लिंगाततुपलाशकपिशाययोः शाकं
वान्वितदेशोपिकुरुभेदेशाकलेपिचेतिमेदि
निः ॥ यात्रास्याद्यापनेगतौ ॥ याप्यतेन
यायोत्सवाश्चाणियात्रा यात्रातुयापनोपा

येगतौदेवार्चनोत्सवेइतिविश्वः ॥ इरा
भूवाक्सुराप्सुस्यात् ॥ सुरामद्यं आपो
जलं ॥ तंद्रीनिद्राप्रमीलयोः ॥ इवतंद्र
ईप्रत्ययेप्रमीलामोहप्रायावस्थातश्रमादि
नासर्वेंद्रियाप्रभुत्वंप्रमीला ॥ धात्रीस्या
दुपमातापिक्षितिरप्यामलक्यपि ॥ स्तन्य
पयंस्त्येनोधात्रेवापःकर्माणीतिछन्न सर्वधा
भोवा उपमाता क्षीरप्रदा ॥ क्षुद्राव्यंगान
टीवेश्यासरघाकंटकारिका त्रिषुक्रूरेऽधमे
ऽल्पेपिक्षुद्रं ॥ व्यंगाहीनांगानटीनर्तन
शीला वेश्यारूपाजीवा सरघामधुमक्षि
का कंटकारिकाहहती क्षुद्रास्यादधमः
क्रूरःकृपणोऽल्पेषुवाच्यवत् ॥ क्षुद्राव्यं
गानटीकंटकारिकासरघास्वच चांगेरी
वेश्यायोर्हिंस्रामक्षिकामात्रयोरपीतिविश्वः
॥ मात्रापरिच्छदे अल्पेपिपरिमाणेसामा
त्रंकार्त्स्न्येवधारणे ॥ परिच्छदःपरिष्कारः
परिच्छदेयथामहामात्राः अल्पेयथाशाक
मात्रा परिमाणेयथाः किंहस्तिमात्रीऊरुः
पृषुमात्रास्त्रियोकार्त्स्न्येयथाजीवमात्रंनहि
नस्त्यवधारणेयथापयोमात्रंभुंक्तेअन
योःक्लीबत्वंधनेकर्णभूषणे अल्पावयव
मात्रेचमात्रा ॥ मात्राकर्णविभूषायांवित्ते
मानेपरिच्छदे अल्पावयवेस्वल्पेक्लीबं
कार्त्स्न्येवधारणेइतिमेदिनि ॥ आलेख्या
श्चर्ययोश्चित्रं ॥ चित्रमालेख्येनानावर्णे चि
त्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रेतिकास्वच मा
लायांसर्वनक्षत्रेनदीभेदेस्त्रियां तिल

गं मं
४२४
४२५

कालेद्वयोः क्लीवंकर्त्तृवाद्धतयोरपि तथा
क्रयोर्वाच्यलिंगंविश्वजिह्वानपुंसकं गो
त्रनेवस्त्रभेदेचलेखोलिखनभेदयोरिति
मेदिनिः ॥ कलत्रंश्रोणिभार्ययोः ॥ कलं
दुर्बलंत्रायतेकलत्रंश्रोणिरितिमूलः दुर्गे
स्थानेन्द्रपादीनांकलत्रंश्रोणिभार्ययोरिति
रत्नसः ॥ योग्यभाजनयोःपात्रं ॥ योग्यो
भिज्ञः भाजनेभाण्डेपातिपीयतेऽनेनचक्षु
णिचपात्रं पात्रंस्याद्भाजनेयोग्येपात्रंतीरद्वय
योन्तरे पात्रंस्रुवादौपर्णेचराजमन्त्रिणिचे
ष्यते वोच्यतेइतिविश्वः ॥
॥ वाहनमप्याहिःपत्रोगकाव्य ॥
पत्रंतुवाहनेपर्णेपक्षेचशरपक्षिणोरिति
विश्वः ॥ निदेशग्रंथयोःशास्त्रं ॥ निदे
शग्रंथयोर्व्याकरणादिःशिष्यतेऽनेनशा
स्त्रंतून ॥ शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ आयु
धेवस्त्रादिच्छुरिकायांतुशस्त्री ॥ शस्त्रंलो
हास्त्रयोःक्लीवंक्षुरिकायांतुयोषितीमेदि
निः ॥ स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं ॥ जटाद्रुमू
ले अंशुकंवस्त्रभेदः ॥ नेत्रमक्षिगुणेवस्त्र
भेदेमूलेद्रुमस्यच रथेचवस्तिनेत्र्यांचनेत्र
नाड्यांचयोषितीतिमेदिनिः नेत्रंनेतरिमेध्य
वदितिविश्वः ॥ क्षेत्रंपत्नीशरीरयोः ॥
स्त्रगमं ॥ क्षेत्रंशरीरेकेदारेसिद्धस्थानक
लत्रयोरितिमेदिनिः ॥ मुखाग्रेक्रोडहल
योःपोत्रं ॥ क्रोडःसूकरःहललांगलेत
योर्मुखाग्रेपोत्रं पोत्रंवस्त्रेमुखाग्रेचसूकर
स्यहलस्यचेतिविश्वः ॥ गोत्रंतुनाम्निच ॥

गृह्यतेशक्यतेऽनेनगांभुवंत्रायतेच ॥ सत्र
माच्छादनेयज्ञेसदादानेवनेपिच ॥ सत्रंयज्ञे
सदादानाच्छादनारण्यकैतवे इतिमेदिनिः
॥ अजिरंविषयेकाये ॥ विषयेरूपादौ ॥
अजिरंप्रांगणेवातेविषयेदर्दुरेतनाविति
विश्वः ॥ अम्बरंव्योम्निवाससि ॥ व्योम्नि
आकाशे अम्बरंवाससिव्योम्निकर्पासेच
सुगंधकेइतिविश्वः ॥ अम्बरंव्योम्निवास
सि ॥ व्योम्निआकाशे अम्बरंवाससिव्योम्नि
कर्पासेचसुगंधकेइतिविश्वः ॥ चक्रंराष्ट्रे
पि ॥ चक्रःकोकेपुमान्क्लीवेव्रजेसैन्यर
थांगयोः राष्ट्रेदंतांतरेकुंभकारोपिकरण
स्त्रयोः जलावर्तेपीतिमेदिनिः ॥ अक्षरं
तुमोक्षेपि ॥ मोक्षेअपवर्गे ॥ ऊंब्रह्मण
च्युतेत्वक्षरमित्यनेकार्थकोषः ॥ क्षीरमप्सु
च ॥ क्षीरंजलेदुग्धेपिचेतिमेदिनिः ॥ स्व
र्णेपिभूरिचंद्रौद्वौ ॥ भूरिस्वर्णेस्वपर्यायो
स्यात्तेदत्वात्क्लीवलम्भके चंद्रःसोमः भूरि
र्नाबासुदेवेचपरमेष्ठिनिचस्मृतः नपुंस
कंस्वर्णेचप्राज्येस्याद्वाच्यलिंगकःइतिमे
दिनिः ॥ चंद्रःकर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्व
र्णवारिषु इतिमेदिनिः ॥ द्वारमात्रेपिगोपुरं
॥ गोपुरंद्वारिपुरद्वारिकैवर्तीमुस्तकेपिचेति
मेदिनिः ॥ गह्वरंभीगह्वरेद्वे ॥ गह्वरंदेव
खोत्वबलिनागह्वरंगह्वरेतिपुरुषान्नमोणादिह्वे
ह्रौ ॥ गह्वरंतुगह्वरंभानिकुंभगहनेपुचेति
विश्वः ॥ रहोंतिकमुपह्वरं ॥ रहोव्यजनेः
अंतिकंसमीपे गह्वरवदुपह्वरं उपह्वरंसमी

ग॰ मं
४२६
426

पेस्यादेकांतेचनपुंसकमितिमेदिनिः ॥ पु
रोधिकमुपर्यग्राणि ॥ पुरः पुरस्तात् यथा
ग्रग्रगामी ग्रधिकं यथा साग्रमत्र उपर्ह्येय
था हृत्वाग्रं ग्रग्रं पुरस्तादुपरिपरिणामेवल
स्यच ग्रालंबने समूहेच प्रांतेस्यात्तुनपुंस
कमितिमेदिनिः ॥ ग्रगारेनगरं पुरं मंदिरं
च ॥ ग्रगारेगृहेमंदिरंच पुरं शरीरमित्या
दौ गृहोपरिगृहे पुरं मंदिरं नगरागारे क्लीवं ना
सकलालयेहृतिमेदिनिः ॥ ग्रथराष्ट्रोस्त्री
मकवालये ॥ विषयेजनपदेउपद्र
विषयेस्यादुपद्रवे ॥ हरोस्त्रियांमयेस्पर्शे ॥ स्पर्शे
वेमरकादि ॥ हरोस्त्रियांमयेस्पर्शे ॥ स्पर्शे
वेमरकादि ॥ हरीतकीमातारताव्ययेमनागर्थे
ंतः मंदरीतदरीमाताहरावव्ययेमनागर्थे
इतिमेदिनिः ॥ वज्रोस्त्रीहीरकेपवौ ॥
हीरकेमणिविशेषपवौकुलिशे ॥ वज्रेस्या
हीरकेमणिविशेषपवौक्लीवंयोगांतरेषुमान् वज्रा
डालकेधात्र्यांक्लीवंयोगांतरेमता हेमोलो
त्वहीरागृहेचांवज्रेत्वक्षांतरेमता हेमोलो
हीरकेणहीवज्रेत्रपुवरत्नयोरितिमेदिनिः
हीरकेणहीवज्रेत्रपुवरत्नवापेपरिच्छदे ॥
॥ तंत्रंप्रधानेसिद्धांतेसूत्रवापेपरिच्छदे ॥
तन्यतेतंत्रस्फायितंचेतिरक्ष प्रधानेयथा
तंत्रं सिद्धांतेयथातांत्रिकाः ॥ तंत्रंकु
स्वतंत्रः सिद्धांतेस्यात्सिद्धांतेचौषधेत्तमे प्रधानेत
दुम्बकृतेस्यात्सिद्धांतेचौषधेत्तमे प्रधानेत
प्रधानेचशास्त्रभेदेपरिच्छदे श्रुतिशाखां
तरेहेतावुभयार्थप्रयोजने इतिकतेव्यता
यांचेतिमेदिनिः ॥ उशीरंचामरेदंडेप्योशी
रंशयनासने उच्यतेकाम्यते उशीरंदंडोया
हिः चमरस्यायंचामरः दंडविशेषः शयना
सनयोः सम्मुदितयोः सप्तेयमितिस्वामी ॥
ग्रासनेपीठस्वभूतिः तस्यगोवाह ॥ उशी

रंचामरंदंडे उशीरंस्वापपीठयोरित्यनयोः
॥ पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्यभांडमुखेजले व्यो
म्निखड्गात्तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ करिह
स्तस्याग्रे ग्रंगुलौवाद्यभांडेवा वादनीयपात्रे
मुखजादि तन्त्रविखड्गस्यफलेमध्यपद्मेन
लिने तीर्थविशेषेपुष्करे ग्रौषधविशेषेकु
ष्ठे पुष्करं व्योम्निपद्मयोः नयेवक्रोविदाफ
लेहस्तिहस्ताग्रकांडयोः कुष्ठोषधेपुष्करं
स्त्रीद्वीपभेदेचबाकशाविति मेदिनिः ॥ ग्रं
तरमवकाशावधिपरिधानांतर्धिभेदतादर्थ्ये
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येंतरा
त्मनिच ॥ ग्रंतरातिग्रंतरंग्रवकाशेयथाग्रं
तरंदेहि ग्रवधौयथामासांतरेदेयं परिधा
नेयथा ग्रंतरेशाटकाःपरिधानीयाइत्यर्थः
ग्रंतर्धौयथाहृदिवंतांतरितःसूर्यः ग्रंतर्धिः
पिधानंयथाज्योत्स्नानारायणीवकलोत्तरा
णिभेदेयथा यदनंतरंसर्वेपशीलरातयोः
तादर्थ्येयथातवंतरेणरहेंहंरहीतं छिद्रा
दंध्र यथा परवंध्रेपहंतद्भमिति ग्रात्मीये
यथा ग्रयमस्यांतमंतरोमम विनार्थेयथा
ंतरेणपुरुषकारमितिबहिर्थेयथा ग्रंतरेच
ड्डालगृहाःबाह्याइत्यर्थः ग्रवसरेयथाग्रं
तरंगः सेवकः मध्येयथा ग्रावयोरंतरेजा
ताः पर्वताग्रंतरात्मनिः यथाहृष्टः ग्रंतरः
ज्योतीरूपः चशाद्भान्तरशोपियथाह्रकार
स्यग्रकारोंतरतमः ॥ पुंस्त्येपिपिठिरं ॥
पिठग्रवयवेपिठिरः मुस्तेमुस्तकेपिठिरः
स्यात्स्थना क्लीवंमुस्तेमथानदंडयोरितिमे

दिनिः ॥ रत्न केशेऽहणेपि नागरं ॥ नाग
केशेऽहणे लविशिष्टत्वाणं मूले नागरं मुस्त
केशेऽहणो विटस्येनगरोद्भवे इति मेदिनिः ॥
शार्वरं त्वधतमसे घातुके मेन्यलिंगकः ॥
शृणातेः शार्वरं शार्वे यो भवं वाण अंधतमसे
गाढांधकारे घातुके हिंस्रे त्वन्यलिंगक इ
ति स्वामी अत्र घातुके मः हिंस्रगतः तत्रा
न्यलिंगकः ॥ गौरोऽरुणेऽसिते पीते ॥ शुभ्रा
नौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् ।
नाश्वेतसर्षपे चंद्रे नद्योः पद्मकेसरे इति मे
दिनिः ॥ व्रणकार्यरुष्करः ॥ व्रणोद
याकार्ये कतेः यस्य तत्र अरुष्करः पीडाक
र इत्यर्थः ॥ अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु तज्जा
लकी पुमानिति मेदिनिः ॥ अथ स्लाटपिवा
पदः ॥ अथ ललाटन्तु नडः अथपरस्तु पुमानो
ऽहीनेऽर्थे वापि वाच्यवदिति मेदिनिः ॥ अ
नाकुलेपि चैकाग्रः ॥ अनाकुले स्वस्थे ॥ ए
काग्रमन्यलिंगं स्यान्नैकताने च नाकुले इ
ति मेदिनिः ॥ विविधमग्रमस्य विशेषेणा
गतिर्वा व्यग्रः ॥ व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥
विशेषेण विविधमग्रमस्य विशेषेणागच्छति
वा व्यग्रः व्यासक्तो व्यासक्तः व्याहत इत्यर्थः
आकुले अनेकार्थे न्यस्तचित्ते ॥ उपर्युदीच्य
श्रेष्ठेष्वप्युत्तरं स्यात् ॥ अतिशायेनोद्गतमु
त्तरं उपर्यर्थे यथा यत्तदुत्तरं उदीच्ये यथा उत्त
रः कुरवः श्रेष्ठे यथा रत्नानामुत्तरः हीरः उत्त
रं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्ये श्रेष्ठेऽन्यवत् उत्त
रस्तु विराटस्यात्मजे दिशि चोत्तरे इति विश्वः

॥ अनुत्तरं पर्षो विपर्यये ॥ पर्षानुपर्यासो
नौ विपर्यये वैपरीत्ये अनुत्तरं नभः तत्पुरुषः
श्रेष्ठे पक्षे विद्यमान उत्तरः श्रेष्ठो यस्मादि
ति बहुव्रीहिः ॥ श्रेष्ठदूरानात्मनेतमाः प
राः ॥ विपक्षिपरः अत्र अनात्मा आत्मानो
न्यः परः परः श्रेष्ठो विद्वान्योत्तरे क्लीबं केव
ल इति मेदिनिः ॥ स्वादुप्रियौ च मधुरे ॥
स्वादु मिष्टं प्रियः शोभनः मधुरो स्वादुः शोभ
नाविति व्याडिः मधुरस्तु रसे विषे मधुरं र
वत्स्वादु प्रियेषु मधुरोऽन्यवदिति विश्वः ॥
क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ कठिनः कर्कशः क्रू
रस्तु कठिने घोरे नृशंसे तत्त्वभिधेयवदिति वि
श्वः ॥ उदारो दातृमहतोः ॥ उद्गच्छन्नारात्ति
उदारः श्रियं गौरादित्वात् ङीषु उदारी अ
हिन्वाद्यपि उदारा च उदारो दातृमहतोर्दक्षि
णे चाभिधेयवदिति मेदिनिः ॥ इतरस्त्वन्य
नीचयोः ॥ नीचः पामरः ॥ मंदः स्वच्छंद
योः स्वैरं ॥ मंदो मंथरः स्वच्छंदः स्वाधीनः ।
स्वेन स्वयमेव न तत्संमतात् ईर्यते अच् स्वैरः
स्वेनात्मनी याति प्रायेणाइ रतिगच्छति वा ॥
शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः ॥ तद्दीप्रे प्रदीप्ते दीप्तं
शुभ्रके क्लीबमिति मेदिनिः ॥ इति रांतव
र्गः ॥ चूडाकिरीटं केशाश्च संयता मौलय
स्त्रयः ॥ चूडाशिखा किरीटं मुकुटं रत्ना
दिकृतं संयताबद्धाः मलप्रतिहायो मूर्ध्न्यबं
धने वा त्रय इति मौलेः पुंल्लरचनायां किरी
टे मौलिः क्लीबे स्याच्चूडासंयतयोर्द्वयोरिति
स्वमतः ॥ मौलिः किरीटं धंमिले चूडायामन

सं॰
मं॰
४२५
४२९

पियथा कर्णपालिः लोकः कोपिलभाजनेप्या
दृरितिस्वामी ॥ पालिः कर्णलतायांस्यात्प्र
देशेपंक्तिविभक्तयोरित्यजयः सप्तमश्रुर्ववती
पालिः प्रस्थः कर्णलतापिचेतित्रिकांडशेषः
॥ कलाशिल्पेकालभेदे ॥ शिल्पंगीतवा
द्यादितैषएवंकालभेदः कालविशेषः यदाहुः
॥ अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशत्तुताः कले
ति वशहात्रंशास्त्र कलानिहन्त्याद्याश्चाष्टौवि
शतिकलानालेभुवजन्मः कलेतिवस्वामी ॥
कलास्यान्मूलवृद्धौशिल्पाद्यांशमात्रके
षोडशांशेत्त्वंद्रस्यकलनाकालयोरितिमेदि
नि ॥ आलीसख्यावलीश्रुव ॥ आलिः पं
क्तिः आलिः पङ्क्तौचसंख्यांचअलतिभूषय
ति आली आलातिच अपिशहालिरनेका
र्थेइतिस्वामी आलिर्विषदायेभुरिव्यांवयस्या
योर्सेतौसत्नौवकीर्तितेइतिमेदिनिः ॥ अ
ब्धम्बुविकृतौवेलाकालमर्यादयोपिच ॥
अब्धम्बुविकृतौचेद्रोदयादिनाजलधिजल
वृद्धौवेल्यतेनयावेल्लवलनेतरोस्वइलइत्य
कारः वेलाकालः अवसरः मर्यादासीमा यथा
तदेलोयंवेलाकालेवसीमायामब्धेः क्लि
विकारयोः आक्लिष्टमरणेरोगेइत्यस्याभो
जनइतिमेदिनिः ॥ बहुलाः कृत्तिकागावो
बहुलोग्निः शितेत्रिषु ॥ बहतिबहिवहुः
लातिवाबहुलाकृत्तिकानक्षत्रं तावबहु
लाइदतंगावः तीर्णगावः बहतिहव्यंबहुलो
ग्निः शितेकृष्णवर्णेबहुलानीलिकायोस्या
देलायांगिरियोषिति ॥ कृत्तिकास्वियांभू

त्रिविहायस्यनपुंसकं पुंस्यग्नौकृष्णपक्षेचवा
च्यवत्प्राज्यकृष्णयोरितिमेदिनिः ॥ लीला
विलासक्रिययोः ॥ विलासः शृंगारचेष्टा
लक्षणं इष्टजनानुकृतिर्नलीलेतिभरतो
क्तेः अत्रतुभेदोनादृतः क्रियाकायिकः परि
स्पंदः लीलांविदुः केलिविलासविलाः शृंगार
भावप्रभवाक्रियासु इतिविश्वः ॥ उपलाः
शर्करापिच ॥ उपलतेउपलापिचउपलाशर्के
रापाषाणारूपास्वत्र अप्यखंडिकाकारा अ
पिशहादिरत्नविकारः यथास्तित्रोपलाउप
लक्ष्वशमा शर्कराशाकलेत्येयास्तित्रोपलार
त्नेष्वपीत्यजयः ॥ शोणितेत्रेमसिकीलालं
॥ शोणितेवक्तेः ॥ मूलमाद्येशिफाभयोः
॥ आद्येबीजेयथामूलप्रकृतिः शिफावृक्षा
दिजटा भेनक्षत्रं अर्थेपाठेमूलधनेमूलशि
फाद्ययोः मूलविन्नेतिकेनापिभेइतिमेदि
निः ॥ जालंसमूहआनायोगवाक्षकारका
वपि ॥ समूहेजनजालंआनायः शाणसू
त्रादिकृतरज्जुः संघः गवाक्षोवातायनं क्षार
कास्फुटाकलिका जालंगवाक्षआनायेक्षार
केदंभकृहदयोः ॥ जालेनीपडुमइतिविश्वः
मेदिनिः ॥ शीलंस्वभावेसद्वृत्ते ॥ स्वभा
वेप्रकृतौसद्वृत्तेचरित्रे ॥ सस्यहेतुकृतेफ
कृते हेतौ
लं ॥ सस्येधान्यादौहेतुनासाधितेफलं ॥
फलंहेतुसमुत्पन्ने स्यात्फलकेव्युष्टिलाभयोः
जातीफलेकक्कोटसस्यबाणाग्रयोरपी
तिविश्वः ॥ क्लीबेनेत्ररुजोः क्लीवंसमूहे
पटलंनना ॥ क्लिटिः वटस्याच्छादनेनेत्ररुक

क्ष्वेडीति ख्यातानानेतु के पटली अथ पटले ।
पिटके च परिच्छदे छदिरि हे ग्रोगौ तिलके क्लीबं ।
वृन्दे पुनर्न स्त्रीति मेदिनिः ॥ अथः स्वरूपयोर
स्त्री तलं ॥ अधो नाधेयथा रसातले तलं स्व
रूपेन्द्र धैर्ये स्त्री क्लीबे त्वाघातवारणे कानने ।
काव्यबीजे च पुंसि तालमहीरुहे चपेटे मत्स
गीतं ड्रीयाते मखेन पाणिनेति मेदिनिः ॥
स्यादामिषपले ॥ आमिषं मांसं पलं तु स्या
नमांसयोरिति विश्वः ॥ इति रुद्रः ॥ ऊर्वो
नलोपिपाताले ॥ ऊर्वो नलो वाडवाग्निश्च
पिशाह्लाद रसातले पिपनिपातमालाति चेति
पाताले ॥ वेलं वहेपयमेत्रिषु ॥ वेलमि
त्यादिस्वबोधं स्त्रियां वेलीगोपादिरूपेषु ॥
ऊरु ऊलेशंकुभिः कीर्णे श्वभ्रेनातत्रपानले
॥ कोः पृथ्व्याः ऊले केछिते वा ऊरु ऊले ।
शंकुभिः कीर्णे कीलेऽयाम श्वभ्रे गर्ते तत्रपाना
लेत्रपात्रो ॥ निर्णीते केवलमिति त्रिलिंगो ।
वेककृत्स्नयोः ॥ निर्णीते निश्चिते यथा ।
केवलेश्रुविः एककृत्स्नयथा केवलोयं ब्रज ।
ति कृत्स्नेयथा केवलाभित्वः स्त्रियां केव ।
लीज्ञेषु ॥ पर्योन्ने होमपाणेषु कपाले भि
क्षितेत्रिषु ॥ पर्योन्नः सामर्थ्ये होमे कपालं
पाणे स्त्रहात मेध क्लीबं कपाले भिक्षिते नि ।
पाणे कपालः त्रिषु स्त्रियां तापकपाला ॥ प्र
वालमंकुरेप्यस्त्री ॥ अंकुरे किसलये विद्रु
मे चा वरोहेच प्रवालः पल्लवांकुरइति ह ।
लायुधः प्रवालोस्त्री किसलये वीणादंडे
च विद्रुमे इति मेदिनिः ॥ त्रिषु स्थूलं जडे ।

पिच करालेदंतुरे तुंगे ॥ स्थूलो जडेऽपि
निष्प्रज्ञापीवरे चान्यलिंगकः मेदिनिः ॥
नस्मिंस्तुंगेनेते करोति कृणोति वा करालः
करालं दंतुरे तुंगे भीषणे चाभिधेयवदिति
मेदिनिः ॥ वाचोदलेपिपेशलः ॥ वा
गोलंदंते दले च तुरे चकारान्नरोच ॥ मू
र्विभकेपि बालः स्यात् ॥ बालः कचे शि
शौ मूर्खे क्लीबे स्यात्पुंनपुंसके इति मेदिनिः
॥ लोलाचलसतृष्णयोः ॥ चलः चंचलः
सतृष्णः सकांक्षः स्त्रियां लोला ॥ इति ला
तवर्गः ॥ दवदावौ वनारण्यवह्नी ॥ वनं
कानने अरण्यवह्निः वनाग्निः दावो दूतो
रुपसर्गे इत्यत्र विभाषाग्रहणमेतत्रस्य
विभाषारूढ्रेतेरचि रूवर्णेत्तदावः ॥ जन्म
हेतौ भवौ ॥ जन्मभवः शिवस्तु भवः दाहोत्र
पृ शिवपक्षे अप्रभुभवः हेमचसंसारे सत्ता
यां प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनिः ॥ मंत्रीस
हायः सचिवः ॥ मंत्री बुद्धिः सचिवः सह अ
यतेअस्तु सहायः कर्मसचिवादिः ॥ पति
शाखिनरा धवाः ॥ पतिः स्वामी शा
खीद्रुमः नरो मनुष्यः धुनोति धुवति वा ध
वः धवः पुमानरे धूर्त्ते पत्यौ वृत्तांतरेऽपि च
ति मेदिनिः ॥ अवयः शैलमेषार्काः ॥
अवति अविः मेषः पक्षे अद्यते शैलो गिरिः ।
अर्को रविः अविर्नाजेयरवौ मेषशैलेषु पि
तकम्बलः इति मेदिनिः ॥ आज्ञानाध
राहवाः ॥ आह्वानं हूतिहवः भावेऽनुपसर्गे
स्येति ड्डः संप्रसारणं अस्य वहयते स्मिन्निति ।

ना
मं
४३१
431

ह्वोधरः आत्मा निर्देशः अधोयन्तः ॥ भा
वः सत्तास्वभावाऽभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥
आत्मनि यथा स्वभावं भावयेद्योगी भावः १
सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ क्रि
यालीलापदार्थेषु विभूतिबुधजन्तुष्विति मे
दिनिः ॥ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवे गर्भ
मोचने ॥ प्रसवनं प्रसूयते च प्रसवः उ
त्पादे उत्पत्तौ फले सस्ये गर्भमोचने प्रसूतिः
प्रसवो गर्भमोचने उत्पादे स्यात्सस्ये च फ
ले च कुसुमेऽपि चेति मेदिनिः ॥ अविश्वा
सेऽपह्नवोऽपि निकृतावपि निह्नवः ॥ वि
श्वासाभावः अविश्वासः अपह्नवेऽपीति १
न केवलमविश्वासे अपह्नुतौ निकृतावपी १
ति अपिशब्दादयोजनान् निह्नवः पुंसि नि
कृतावविश्वासापलापयोरिति मेदिनिः ॥
उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ॥
तत्सवतकृतिः अमर्षः अक्षमा इच्छायाः प्र
सव उत्पत्तिः इच्छाप्रसवः इच्छा चेष्टेति स्व १
भूतिः महः त्वराः आनन्दः काल इति याव १
त् प्रसवे स्वर्थयोरुत्सवो मह उत्सवे इ
च्छाप्रसवकोपयोरिति विश्वः ॥ अनुभावः
प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ प्रभावे य
था अनुभावविशेषात्सेना परिगताऽवि १
च सतां मते अभिप्रायस्य निश्चये निश्चाय
के महानुभाव इति अनुभावः प्रभावे स्या १
निश्चये भावसूचके इति विश्वः ॥ स्याज्ज १
न्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥ ज
न्महेतुः पुत्रादिः प्रभवति अस्मात्प्रभवः स्था १

नौ च अद्योपलब्धयोः प्रथमं ज्ञानार्थे स्था १
ने देशः यथा वाल्मीकिः मेकलात्प्रभवः प्र
भवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे ज्ञान
स्याचादिसंस्थाने इति मेदिनिः ॥ क्लीवे पा
दभावं शास्त्रे वर्णभेदे त्रिलिंगके ॥ श्रद्धायां
विप्राज्ञाते तनये पारसैलेये च शास्त्रे परस्थ १
धे शास्त्रे प्रत्यग्रापरागवः परागः पुमा
नु ॥ परस्त्रीतनये शास्त्रे हिजात्वरहस्तेते १
पि चेति मेदिनिः ॥ ध्रुवो भमेदे क्लीवं ते १
निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥ भमेदेन ध्रुवो वि १
शेषे क्लीवं तु निश्चिते अवधारिते यथा १
ध्रुवं मूर्खो यं शाश्वते नित्ये स्थिरे अभिचा
रिणि यथा जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवः की
लेऽपि वेशंकावसौ योगे वटे मतौ ध्रुवा मूर्वा
शालपर्णीगीतिभेदयोरपीति मेदिनिः
॥ ध्रुवस्तु निश्चिते लोके निश्चिते शाश्वते न्या
व इति विश्वः ॥ स्वो ज्ञातिभावात्मनि स्वं त्रि
ष्वात्मीये स्वं स्त्रियां धने ॥ स्वो ज्ञातौ आत्मनि स्वं
त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ ज्ञातौ स्वगोत्रे
आत्मनि देहे त्रे आत्मीये स्वस्वकीये निस्वे ध
ने यथा प्रभूतं स्वमधीयतां ॥ स्त्रीकटीवस्त्र
बंधे नीवी परिपणेऽपि च ॥ स्त्रीकट्यां वस्त्र
बंधः स्त्रीकटीवस्त्रबंधी च तत्र परिपणो वा १
णिज्यमूलधने राजपुत्रादेः बंधक इति सुभू १
तिः ॥ राजपुत्रादेर्नीवीति नीव इति देशभा
षया प्रसिद्धाः ॥ शिवा गौरी फेरवयोः ॥ गौ
री उमा फेरवा स्वगाली उस्रगालेऽपि शिवः १
पुंडरीकउमे चापि शिवा स्याज्जामलोषधौ अ

भयामलकीगौरीक्रोष्ट्रीमत्कफलास्वेति
विश्वः ॥ द्वंद्वंकलहयुग्मयोः ॥ द्वौद्वौद्वंद्वं
कलहेयुग्मेवाद्वंद्वकलहेचद्वंद्वेरणेयुग्मेद्वंद्वे
रमस्त्रेवाद्वंद्वकलहेतथामिथुनयुग्मयोरि
तिमेदिनिः ॥ द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्त्वम
स्त्रीतुजंतुषु ॥ द्रव्येपृथिव्यादौवस्तुनि
असुः प्राणाव्यवसायः वीर्यातिशयः सत्व
वान् शीलसंपन्नः इतिहारः अस्त्रीतुजंतु
षुप्राणिषुसत्वंत्वस्मिन्गुणाइतिसत्व अ
न्येभ्योपीतिदृश्यतेइतित्वन्प्रत्ययः ॥
सत्वगुणेपिपिशाचादौबलेद्रव्यस्वभावयोः
आत्मत्वव्यवसायासुचित्तेषुस्त्रीतुजंतुषु
तिमेदिनिः ॥ क्लीबंनपुंसकेशंढेवाच्य
लिंगमविक्रमे ॥ नपुंसकेनपुंसकलिंगे
शंढेतृतीयप्रकृतौअविक्रमे अमले अस्त्री
नपुंसकीक्लीबंवाच्यलिंगमविक्रमेइति
हडः ॥ इतिवांतवर्गः ॥ द्वौविशौवैश्यम
नुजौ ॥ वैश्यजातीयोमनुष्यजातीयःवि
ड्वैश्यजातिः मनुष्यजातिश्चविड्यथा ॥
विप्रक्षत्रियविट्शूद्राः विट्स्त्रीतौवैश्यम
नुजप्रवेशौपमनीषिभिरितिविश्वः ॥ द्वौवा
णिसवौस्यधौ ॥ बाणःशृंखकफषः अभि
मवःफडं ॥ द्वौवाषौशुजमेषाद्यौ ॥ पुंजः
कूटमेदः मेषवृषादिःराशिः ॥ द्वौवंशौकु
लमस्करौ ॥ कुलमन्वयःमस्करोवेणुः ॥
रहःप्रकाशौवीकाशौ ॥ वहोविजनःप्रका
शःस्फुटःवीकाशः इत्युत्रवीकः ईकःकाश
इतिभेदः काशइतिदीर्घः वीकाशोविजनेव्य

स्येइतिविश्वः ॥ निवेशोभृतिभोगयोः ॥
भृतिःवेतनंभोगः सुखेपालनमभ्यवहा
रोवानिर्विश्यते उपभुज्यतेचन्निर्वेशः ॥
निर्वेशस्तूपमानभोगेवेतनेमूर्छनेपिचइ
तिमेदिनिः ॥ कृतांतोपुंसिकीनाशःक्षुद्र
कर्षकयोरपि ॥ कीइतिनिपातःकुत्सि
तार्थः कीकुत्सितंनाशयतीतिकीनाशःक्षु
द्रःकृपणः कर्षकःकीनाशः कृ
तिषुवाच्यवदितिमेदिनिः ॥ पदेलक्ष्येपि
जेपदेशःस्यात् ॥ अपदिश्यते अपदेशः
पदंस्थानमितिस्वभूतिः ॥ अपदेशःपुमान्
लक्ष्येनिमित्तव्याजयोरपि इतिविश्वः इति
मेदिनिः ॥ ऊष्मागमश्च ॥ अग्रजले ऊष्मो
गाष्मभेगतेयोक्तेकीरेजलेमलइतिविश्वः
॥ दशावस्थानेकविधा ॥ दशतिदश्यतेवा
दशा अनेकविधा अनेकविधा अवस्था
बाल्यादिरूपा दशावस्थादीपवर्तिः वस्त्रां
शेपूस्त्रियोरपितीतिमेदिनिः ॥ आशान्त
साप्यधिशायिता ॥ आयतादीर्घामहतीत्यला
स्पृहाचककात्यहिगपि ॥ वशास्त्रीकरिणीच
स्यात् ॥ स्त्रीयोषाकरिणीहस्तिनी वशावं
ध्या सुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषुचेतिविश्वः
॥ दृष्टानेत्रातिरित्रिषु ॥ दर्शनेदृष्टभावे
क्विप् पश्यतिजनानितिचदृष्टानेत्रेदृष्टौ ना
नारीवीत्सके ॥ दृक्स्त्रियांदर्शनेनेत्रेदृष्टौ
चत्रिषुवीत्सकेइतिमेदिनिः ॥ स्यात्कर्क
शःसाहसिकःकठोरमसृणावपि ॥ केणा
तिहसतिकर्कशः कठोरेनिष्ठुरेदृढञ्जम

ग॰
म॰

ष्ठलोड्ढः स्पर्शः कर्कशः पुरुषे क्रूरे कृपणोति
दृढेहठे ऽत्वेसाहसिके काममर्दकोपिल्य
योरपि इतिमेदिनिः इतिविश्वः ॥ प्रका
शोपिप्रसिद्धोपि ॥ प्रकाशतेप्रकाशनेच
प्रकाशः प्रसिद्धेऽपिद्योते प्रकाशोतिप्र
सिद्धोस्यात्प्रहासातपयोः स्फुटइतिविश्वः
॥ शिशावज्ञेचबालिशः ॥ अज्ञः मूर्खः बा
लतेवाहुश्राह्लाक्वोबालिशः ॥ इतिमांतव
र्गः ॥ न्दरसत्स्यावनिमिषौ ॥ ननिमिष
तीतिअनिमिषः ॥ पुरुषावात्ममानवौ ॥
आत्मादेञ्ञतः पुरुषः पुरुषेसांख्येतेचपु
न्नागपादयोरितिमेदिनिः ॥ काकमत्स्या
त्खगौध्वांक्षौ ॥ मत्स्याशेतिखादतिमत्स्या
त तादृशश्चासौखगश्चमत्स्यात्खगः बका
हिः ॥ ध्वांक्षोमत्स्यात्खगेकाकेतस्करेभि
क्षुकेपिचेतिमेदिनिः ॥ कल्लौचवल्लणावी
कुधौ ॥ कथतेकथतिकलः वीकत्वलतः ॥
कल्कः स्यात्लोभजामूलेकल्कावराणेनवीकषिः
कल्कः पुक्केत्लणोप्रोक्ताः कल्कः कञ्जतसाह
तः कल्कः स्यर्धोपदेकांब्यांबध्यगेह्रअकोष्ठयोः
गजंवजौपरीधानपश्चादंचनपल्लवइतिध
रणिः ॥ अभीषुः प्रग्रहेरश्मौ ॥ ईषंडवे
प्रग्रहेअश्वादिरज्जौरश्मौकिरणाभीषुस्त्वा
लब्धांतेपि ॥ प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥ मर्दने
पीडा प्रेषः प्रेषणपीडयोरित्यजयः ॥ स्या
त्प्रेषः प्रेषणेक्लेशेमर्दनोत्पादयोरपीतिवि
श्वः ॥ पक्षः सहायेपि ॥ पक्षपरिग्रहेपक्ष
तेपक्षः ॥ पक्षोमासार्धकेपार्श्वेग्रहेसाध्य

विरोधयोः केशादेः परितेहेदेवलेमाखिम
हायवयोः चुल्लीरन्ध्रेपतत्रेवराजकुंजरपार्श्वयो
रितिविश्वः ॥ उष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः
॥ शिरसोवेष्टनेशिरोवेष्टः वस्त्रादिकृत
किरीटेमुकुटे उष्णीषस्तुशिरोवेष्टमुकुटे
लक्षणांतरे इतिविश्वः ॥ शुक्लेमूषकेश्रे
ष्ठेसुकृतेवृषभेवृषः ॥ शुक्लातिसिधा
दिवाहृचिवा शुक्लोहष्यइत्यर्थः मूषके
तंडरोश्रेष्ठेउत्तरपदस्थः सुकृतेधर्मे वृषोध
र्मेवलीवर्देश्रंगाण्डेचादिमेदयोः श्रेष्ठेस्याउ
त्तरस्थस्त्रवाधामूषकशुक्लइतिमेदिनिः
॥ कोषोस्त्रीकुड्मलेखङ्गपिधानेर्थौघदि
व्ययोः ॥ कुष्यतेकुस्नातिकोषः कुड्मलेमु
कुलः खङ्गस्यपरिधानेपरिवारेअर्थौघेधन
समूहे दिव्येशपथः कोषोमूर्धन्यांतः ताल
व्यांतश्चेति विश्वः कमेनेकृषः कोषविषइत्या
दौचोष्मविवेकात् ॥ कोषोस्त्रीकुड्मलेपा
त्रेदिव्यखङ्गपिधानके जातिकोषर्थेसंघातेते
पेयांशहादिसंग्रहे इतितालव्यांतेमूर्धन्यां
तेष्वयंश्लोकेमेदिन्यां ॥ द्यूतेक्षेशारिफलके
प्याकर्षः ॥ अक्षेपाशकेशारफलकमक्ष
पीठिका आकर्षणाकृष्यते आकर्षत्यस्मि
न्नेति आकर्षः आकर्षोद्यूतइंद्रिये ॥ पाशो
शारिफलेचैवकोदंडाभ्यासवस्तुनि ॥ आ
कर्षणेपिडेमिस्याईतिमेदिनिः ॥ अथात
सिंद्रियेनायूतांगेकर्षेचक्रेव्यवहारेकलि
द्रुमे ॥ अक्षमिंद्रिये अक्षेशाइंद्रियेचद्यूता
ङ्गीवमण्यत्रपुमान् द्यूतांगेपाशकेकर्षच

ग॰
३
838
434

क्रेव्यवहारे प्राहुर्द्विकाकालटशेके कर्षे माने मे
देवक्रेरथावयवेकलिङ्गमे विभीतके शकटे॰
व्यत्तः ॥ अत्तः कर्षेत्तेषेच क्रेशकटव्यवहार
योः आलत्तेपाशकेवात्तेतस्येमोवचेलेद्रियः
इतिविश्वः ॥ कर्षुरात्राकरीषाग्निः कर्षुः कु
ल्याभिधायिनी ॥ कर्षणंकृष्यतेकर्षतिवा॰
कर्षः कर्षुः वार्त्ताजीविकाकरीषाग्निःशुष्क॰
गोमयाग्निः कुल्याल्पनदीमात्रेच ॥ कुल्याधनी
दीपवतीतटिनीकूलिनीसरित् कोधरकाः
पगाकर्षुः स्त्रवंतीनिम्नगापगानदीतिरत्नकोषः
॥ करीषाग्निःपुमान्कर्षुः कुल्यायामपिचस्त्रि
यामितिरभसः ॥ पुंभावेतत्क्रियायांचपौरु
षं ॥ पुंभावे पुरुषस्यभावे तत्क्रियायां पुरु॰
षस्यकर्मणि प्राणिभरजातिवयोवचनत्वा॰
दिनाञ्च ॥ पौरुषं पुरुषस्याज्ञावेकर्मणिते
जसि ऊर्ध्वविस्तृतयोः पाणिन्दपाणोपौरुषं॰
त्रिष्वितिअभिधेयवदितिविश्वः ॥ विषम॰
प्सुच ॥ वेवेष्टिविस्मृयव्याप्नोति इगुपधात्कः
विषं विषंतुगरलेतोयेइतिविश्वः ॥ उपा
ष्ठानेप्यामिषंस्यात् ॥ आमिष्यतेसंभुज्यते
चमर्थैकः उपासानमुक्तेचः उपायनमि॰
तिवभूतिः आमिषंपुंनपुंसकं भोगवस्तु
निसंभोगेप्युक्तम्पललेपिचेतिमेदिनिः ॥
अपवादेपिकिल्बिषं ॥ किल्बलेपेकिल्बि॰
षंपापरोगयोविनितिमेदिनिः ॥ स्याद्धर्षो॰
लोकधात्वंशेवत्सरेवर्षमस्त्रियां ॥ लोकं॰
धत्तेलोकधातुः जम्बुद्वीपः तस्यांशोभारता
ख्योवर्षः वर्षणंवर्षमजिविधैभयादीनामुप

संख्यानमित्यचु अन्यत्रवर्षति अर्थयति
वर्षः ॥ वर्षोस्त्रीभरताद्येच जम्बुद्वीपाब्द
वृष्टिषु वर्षाकालेस्त्रियांभूम्नीतिविश्वः
मेदिनिः ॥ प्रेत्यान्तेतेत्ताणप्रत्ता ॥ प्रे॰
त्तणंप्रेत्यात्यशेनेप्रेत्यतेनयेतिप्रेत्याभुडिः
अतःन्तेनेतणप्रत्ताइतिबहुवचनोतात्या
होयकत्त इतिस्वामी तस्त्राकत्तेविश्वामेदि
त्यजयादिभन्तेत्यतणमेकामेवप्रेत्यते॰
प्रेत्यान्तेतेत्ताणंप्रेत्याधीन्तदशेयोरित्यज॰
यः ॥ भित्वासेवार्थेनाभृतिः ॥ अर्थेना
याज्ञाभृतिःवेतनं ॥ भित्वाहृत्तौचयाज्ञा
यांसेवाभिदितवत्तनोरितिविश्वः ॥ वि
हृष्टोभापि ॥ कांतोवाचिकवौविहस्त्रीभि
हभसः ॥ त्रिषुपरे ॥ परेवत्यमाणात्र॰
यःशाहाद्विषुवाच्यलिंगाइत्यर्थः ॥ न्या॰
तंकात्स्नेनिकृष्टयोः ॥ कात्स्नेसाकल्य॰
निकृष्टेधमःकात्स्न्योन्यतेणत्वयितः प
त्वयतिदंहडीन्यत्तःपरश्वरामेस्यात् न्या॰
तंकात्स्न्योनिकृष्टयोरपीतिविश्वः ॥ अ॰
त्यतेधिकृतेध्यत्तः ॥ अन्यतेसात्तात्पश्य
तेप्रमाणमेदेच अत्तमिन्द्रियमधिगतःप्रा
प्तः अत्तेणाधिगतोवाअत्तेभआयस्याने॰
भ अधिकृतोनियत्तः अधिकृतानत्ता॰
नस्याध्यत्तोणितिवा ॥ तत्त्वप्रेत्याविक
कणे ॥ अभिप्रिनिःस्नेहे अविककणोअ॰
मसृणे ॥ इतिधात्तवर्गः ॥ रविश्वेत॰
च्छदौहंसौ ॥ श्वेतच्छदःश्वेतपत्तःचक्रां॰
गः ॥ हंसोविहंगभेदेस्यादर्केविष्णौहयो॰

रा॰
मे॰
435

तदे योगिभेदत्राधिभेदे ऽग्रपरमात्मन्यमत्म'
दे निर्लोभन्यपतो हंसः शारीरमरुदंतरेदु
तिविश्वः ॥ सूर्यवक्त्रौविभावसुः ॥ वि
भाविद्द्वसुधनमस्यविभावसुः ॥ वि'
भावसुः पुमान्सूर्येहारभेदे चपावके इति
मेदिनिः ॥ सारंगाश्चदिवौकसो ॥ वस
तिवसंत्यस्मिंश्चवत्सरः उर्णोति उर्णोकौमो
वेत्सोपत्यंवर्षोह्वः वत्सः पुत्रादिवर्षयोः उ
रोकेनोरसिक्लीवमितिमेदिनिः ॥ सारं
गाश्चदिवौकसः ॥ सृगाम ॥ शृंगारा'
दौविषवीर्येगुणरागेद्रवेरसः ॥ शृंगारा
दौनवधनाद्युरसे विषंश्वेद्रःजलेचवीर्ये
तेजः यथारसस्यातिरसः सर्पिः गुणेष्वा
स्वादकद्वकषायलशृंगारादौनवविधना
वणातिक्ताःषड्रसः रागोरक्तिःयथा रसि
कोफवाश्चवेयथा हरीतक्यादिरसः ॥
दसोगंधेरसेस्वादेतिक्तादौविषरागयोः
शृंगारादौद्रवेवीर्येदेहधात्वम्बुपारदे र'
साप्तसलकोपादाजिह्वाधरणिकम्बुषि
तिविश्वः ॥ पुंस्युत्तंसावतंसौवाकर्णपू
देपिशेखरे ॥ तंसिः सौत्रोधात्वमर्षार्थः
कर्णपूरतंसनंवातंसः कर्णपूर
पिशेखरेवावतंसवदितिविश्वः ॥ देवभे
देनलेरश्मौवसुः ॥ देवभेदेयथाग्रष्टौ'
वसवः अनलेयौरश्मौयथाग्रहकिरणेचव
सतिः सर्वत्रोष्णतेवावसुः वसुर्भौदेवभे
दाग्निभायोक्तवकराजसुः क्लीवेवद्धौषं'
घेस्वालेरत्नेचमधुरेत्रिष्वितिविश्वः ॥ वि

सोचवेधाः ॥ विध्यतिविध्यतेवाम्नतिवेधाः
वेधाः पुंसिहृषीकेशेबुधेचपरमेष्ठिनीतिमे'
दिनिः ॥ स्त्रीत्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥
आशंसनमाशंसा आशंसनंच आशंसतिहि
नस्तिच आशीविषदंष्ट्रानेनक्रमकारलो
पः आशीस्ताल्वगतादंष्ट्रायथाविडौनजीव
ति ॥ लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये ॥ महतीतृ'
ष्णालालसालललइच्छायामित्यस्मात लसे
र्यंजंताद्वा प्रार्थनायाञ्चाऔत्सुक्यमुत्सुकता
लालसौत्सुक्योत्स्यातिरेकयाञ्चामुहृयोरि'
तिमेदिनिः ॥ हिंसाचौर्यादिकर्मच ॥ चौर
स्यकर्मचौर्ये आदिनाञासबंधनाशबंधनता
डनादिचग्राह्यह्यहयोपिहिंसावडवा ॥ प्रस्त
रस्यापि ॥ प्रस्तरस्याजनन्याश्चकंटलीवी'
हृयोरपीतिविश्वः ॥ भृष्याबौरोरसौरोह'
सीचते ॥ भृष्याबौ द्यौराकाशे भृष्याबौस'
हिते विग्रहीतेवरोधसीति धःशाह्वयोवा
चोकणाडिशाह्वरोदः रोदसीत्यव्ययमस्ति
यथा द्यावापृथिव्यौरोदस्यौरोदसीतिच'
रोदश्चरोदसीचापिदिविभूमौपृथक्पृथक्
सहह्वयोगेष्वनयोरोदःस्यादपिरोदसीति'
विश्वः ॥ ज्वालाभासोनपुंस्यर्चिः ॥ ज्वा'
लावह्निशिखाभारश्मिः ॥ ज्योतिर्भद्योत'
दृष्टिषु ॥ भंनक्षत्रंद्योतः प्रकाशःदृष्टिःक
नीनिकामध्यंयदञ्जयः तारानेत्रविभागः
ज्योतते ज्योतिः प्रकाशेदृष्टितारकास्रज्यो'
तिर्निर्दिनेचानलयोरपिस्यादितिविश्वः ॥
॥ पापापराधयोरागः ॥ स्वबोधं ॥ स्वगबा

ल्यादिनोर्वयः ॥ खगः पक्षी बाल्यादिः बा-
ल्ययौवनजराः वयते बालिच वयः ॥ वयः
पक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके इति वि-
श्वः ॥ तेजः पुरीषयोर्वर्चः ॥ तेजो दीप्तिः पु-
रीषं गूथं वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि ते-
जसि पुंसि वर्चस्तु तनये इति मेदिनिः ॥ म-
ह उत्सवतेजसोः ॥ उत्सवः आनंदः तेजो
रश्मिः महः अदंतोपि ॥ रजो गुणे च स्त्रीपु-
ष्पे ॥ गुणे सांख्योक्ते स्त्रीपुष्पे स्त्रीणां पुष्पे र-
जसि अदंतोपि रजोथ रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगु-
णधूलिषु जयः ॥ रजः क्लीबं गुणांतरे
आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेपि दृश्यते इति मे-
दिनिः ॥ राहौ ध्वांते गुणे तमः ॥ ....
.... छंदः पद्येभिलाषे च
॥ छंद इति छंदः पद्ये तात्पर्यलक्षणायां श्लोके
गणाहतिगायत्र्यादौ अभिलाषे इच्छायां ॥
अभिप्रायवशौ छंदौ इत्यस्त्रेरंतोपि छंदः
छंदः पद्ये च वेदे च छंदः स्वैराभिलाषयोरि-
ति मेदिनिः ॥ तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥ तपः
कृच्छ्रं सांतपनादिव्रतं आदिना चांद्रायणा-
दिग्रहः तपो लोकांतरेपि च ॥ चांद्रायणादौ
धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोरिति मेदिनिः
॥ सहो बले सहा मार्गः ॥ सह इति सहः बले
सा मध्ये मार्गः मार्गशीर्षः द्विः पाठो लिंगभे-
दार्थः पुंनभसः सहपदं तेन्ववल्प्यते ॥ स-
हो बले ज्योतिषि च पुंसि हेमंतमार्गयोरिति मे-
दिनि ॥ नभः खं श्रावणो नभाः ॥ खमाका-
शं श्रावणो मासः ॥ नभो व्योम्नि नभो मेघे

श्रावणे च पतद्ग्रहे घ्राणे मृणालसू-
त्रे च नभः स्मृतः इति विश्वः ॥ ओकौ वषो-
श्रयः शोकः ॥ उच्यते समवीयते ॥ ओकः सद्मा-
वाये अस्त्रेन न्यंक्वादिः ओकः उकः च सम-
दंतोपि सद्मगृहं आश्रयमत्र ॥ पयः क्षीरं प-
योम्बु च ॥ इति स्वबोधं ॥ ओजो दीप्तौ बले
॥ उक्तेरसुन् पृषोदरादिः बले सामर्थ्ये वि-
षमः संख्यावाची अदंतोपि ओजः ओजसः स-
संपादे ओजो दीप्ताववष्टंभे प्रकाशबलयो-
रिति मेदिनिः ॥ स्रोत इंद्रिये निम्नगारये ॥
स्रवति स्रुवीभ्यां तुट् च इति असुन् तुडागमः इं-
द्रिये इंद्रियद्वारे निम्नगारये नदीवेगे पतत्स्रो-
पयः प्रवाहोपलक्षणं स्रोतो वेगे इंद्रिय इ-
ति मेदिनिः ॥ तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे-
पि ॥ तिज निशाने असुन् तेजः प्रभावे को-
षदंडजे तेजसि बले पराक्रमः शुक्रं तेजः
च शाह्लादसहने च ॥ विद्वान् विदंश्च ॥ वि-
दन् ज्ञाता विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पंडिते चा-
भिधेयवदिति विश्वः ॥ बीभत्सो हिंस्रोपि
॥ वध बंधने मानधीति सनि प्रत्ययादित्वा-
कार प्रत्यये अर्शआद्यचि बीभत्सः हिंस्रः क्रू-
रः बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरपापघृणात्म-
नोरिति जयः ॥ अतिशये त्वमी ॥ अमी वा-
च्यमाणा ज्यायांसो अतिशये अतिशयवदिति
अतिशय अर्शआद्यच् ॥ वृद्धप्रशस्ययोर्ज्या-
यान् ॥ वृद्ध ईयसुन् अतिशयितो वृद्धः प्रश-
स्तो वृद्धस्येति ज्यादेशो ज्यादादीयस इति आत्वे
ज्यायान् ॥ पदेशायितः प्रशस्तः प्रशस्यः ज्या-

ष्ठेत्यादेशो ज्यायान् ॥ कनीयांस्तु युवाल्पयोः
॥ युवाल्पयोरतिशयितयोः कनीयान् यु
वाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति ईयसुनि कना
देशः ॥ वरीयांस्तूरुवरयोः ॥ उरुर्महान्
वरः श्रेष्ठः तयोरतिशयितत्वे ईयसुनि प्रिय
स्थिरेत्यादिना वरीवरादेशौ रूपं ॥ साधीया
न्साधुबाढयोः ॥ अतिशयितः साधुः साधी
यान् अतिशयितं च बाढं साधीयः अन्तिक
बाढयोर्नेदसाधौ विषमनि वा बाढशब्दस्य
साधादेशः साधुशब्दस्य टिलोपे साधीया
न् ॥ इति सान्तवर्गः ॥ दलेपि वर्हः ॥
दलं पर्णं पत्रं वर्हं पिच्छे दले स्त्रियामिति मेदि
निः ॥ निर्बंधः परागार्कादयो ग्रहाः ॥
निर्बंधे यथा बालग्रहः राहुणा चंद्रार्कयो
ग्रास उपग्रहः उपरागः आदिना चंद्रार्कादयो
ऽपि ग्रहा ग्रहणं ग्रहः ग्रहवृदृहस्यादिना भावे
पु कर्त्तरि विभाषा ग्रहः इति व्यवस्थितविभा
षया नित्यमच् ग्रहोऽत्र ग्रह निर्बंधग्रहणे भ
रणोद्यमे सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरा
गयोरिति विश्वः ॥ द्वार्यापीडे क्वाथरसे नि
र्व्यूहो नागदन्तके ॥ द्वारि द्वारे आपीडे शेखरे
क्वाथरसे नागदन्तके भित्तिस्थकीलके च
ये निर्यात्यनेनेति निर्योति निर्योति वा कर्हि
लौकिकधातुर्वा निर्व्यूहः शेखरे द्वारि निर्यो
से नागदन्तके इति विश्वः ॥ तुलासूत्रेऽश्वा
दिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोपि च ॥ यत्र सूत्रे तु
तुलया द्रव्यमुन्नीयते तत्तुलासूत्रे अश्वाद
यादिरश्मौ यकारो प्रेरणरश्मौ चेति युग्म ग्रहः

दृदृहस्यादिना अप् प्रग्रहः प्रग्रहस्तुलासूत्रे
वंध्यानियमनेऽपि ते इत्यादि रश्मौ च सुवर्णे
पलपादप इति विश्वः ॥ पत्नीपरिजनादा
नमूलशापाः परिग्रहः ॥ पत्नी परिजना
जनः परिवारः परीवारः पत्नी भार्या परि
शापः शपथः परिगृह्यते आदानं स्वीकारः
त्यादिना अप् परिगृह्णातीति परिग्रहणं च ग्रहे
वु परिग्रहः कलत्रे च परिभाषा ग्रह इत्या
रयोरपीति शपथे परिवारे च मूलस्वीकारयोः सक
लिरहन्यजयः ॥ आरोहश्च वरारोहाः श्रोणिमत्या
रोहो वरस्त्रियः ॥ आरोहः स्याते चकारा
त्सम्नि स्वहे रोहकः उत्तमस्त्रियः कट्यामा
रोहः यथा वरारोहेति ॥ आरोहस्तु वरारोहे
च वरारोहा कटावपि आरोहणे गजारोहे दै
र्घ्ये च समुच्छ्रये इति मेदिनिः ॥ व्यूहो वृन्दे
पि ॥ व्यूहने व्यूहनं व्यूहः वृन्दे समूहे ऽप्य
हिश्च व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे देह
तः कयोरिति विश्वः निर्माणे कायव्यूहे च ॥
अहिर्वृत्रेऽपि ॥ अगति अहिः वृत्रे दानवे
सर्प इति विश्वः ॥ अग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥
तमोपहन्तीति अपान्क्षेशतमसोरिति डः तमो
पहः सहस्रांशुसगोकान्तिनवह्निषु इति वि
श्वः ॥ परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिवर्हः प्रकीर्ति
तः ॥ परिवर्हो व्ययापरे ॥ परिच्छेदे नृपा
र्हेऽर्थे राजयोग्ये दस्मासितछत्राद्यर्थे वस्तुनि
धने चेति स्वामस्यादयः ॥ परिवर्थे नृपराजार्हे
वस्तुन्यपि परिच्छदे इति विश्वः ॥ इति हा
न्तवर्गः ॥ इति नानार्थवर्गविवरणं समा
प्तं ॥ ॥ ॐ अव्ययः परेविख्यातावयोधप

रिकीर्तिताः ॥ अतः परं वक्ष्यमाणान्यनेका
र्थान्यव्ययान्युच्यंते तत्र प्रस्तावान्नानार्थाव्य
योरव्ययस्यापि पूर्ववर्त्तित्वादयं क्रमः ॥ आङी
षदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ आप्रग
ह्यः स्मृतौ वाक्ये ॥ आङित्यव्ययोङ्कारान्तरवे
यः ईषदाद्यर्थचतुष्के ईषदर्थे आपिंगलः ।
अभिव्याप्तौ आजन्मव्यभिचारे ब्रह्मचारी सी
मार्थे आउदकान्तं प्रियमनुव्रजेत धातुयोग
जे क्रियायोगजे इत्यर्थः यथा आहरति आ
प्रगृह्यः ङकारहीनो निपातः आ प्रगृह्यः ।
प्रगृह्यसंज्ञकः स्वरेण यो न संधीयते इत्य
र्थः स्मृतौ स्मरणे आ ज्ञातं तदा यथैषः आए
वं किल तत् वाक्ये यथा आ एवं नु मन्यसे पू
र्वमेवं मम संस्थाः अपिशब्दात्समुच्चये आप्र
गृह्यः स्मृतौ वाक्येपि आ प्रगृह्यः स्मृतौ वा
क्ये नुकंपायां समुच्चये इति मेदिनिः ॥ आ
स्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥ पापकुत्सेषदर्थे ।
कुः ॥ पापे यथा कुब्राह्मणः कुत्सायां कुदा
नमप्रीतिकरं कुत्सायां च निन्दाकरणे इति ।
विश्वः ॥ धिङ्भर्त्सननिन्दयोः ॥ त्रास
कथाहैः भयोत्पादनेन निर्भर्त्सनेन निन्दायां धा
ख्यानमात्रे धिक्कृतान्तावर्त्तवेति यथा धिक्कृ
तमवत्वं ॥ चान्वाचयसमाहारेतरेतरस
मुच्चये ॥ चयति अन्वाचयः यत्रैकः प्राधा
न्येनोच्यते अपरस्तु गुणभावेन यथा भोव
टो भिक्षामट गां चानय भिक्षाटनमत्र मुख्यं
तत्कुर्वाणो यदि गां पश्यति तदा तामप्यान
यति तिरोहितावयवभेदः समाहारः अ

तपवतत्रानभिव्यक्त्यावयवतत्वादेकवचने अ
खवलीवर्धमिति इतरेतरगततद्विक्तावयवभे
दः सवान्योन्यापादाननभेदः ॥ यथाप्लक्षन्य
ग्रोधौ समुच्चितिः समुच्चयः ॥ प्राधान्येनक्रि
विक्रियाविषयेनेकस्याधीयमानताधवांश्च
खदिरांश्च पलाशांश्च छिन्द्धीति चः पादपूरणे
पक्षांतरे हेतौ विनिश्चये इति त्रिकांडशेषः ॥
स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ ॥ आशीः आशीर्वा
दः यथा स्वस्ति ते भूयात् क्षेमे निरुपद्रवे
यथा निःस्वस्त्यगा स्वस्तिगताः पुण्ये पुण्य
पापक्षालने आदिनां मंगलादिग्रहः स्वस्ति
मंगलाशीर्वादपापनिर्णेजनादिषु इति भार
विः ॥ प्रकर्षे लंघनेप्यति ॥ प्रकर्षोतिश
यः लंघनमतिक्रमणं अतिशब्दः प्रशंसा
यामिति विश्वः शेषं तत्तुल्ये ॥ स्वित्प्रश्ने च वित
र्के च ॥ प्रश्ने किं स्वित् एकाकी विचरति वित
र्के नानापक्षावमर्षः परामर्शः ॥ स्वित्प्र
श्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे इति मेदिनिः
॥ तुः स्याद्भेदेवधारणे ॥ भेदो विशेषः क्षी
रादिमांसं तु शिष्टकृत अवधारणे निश्चयः त्व
यं तु तथ्यं कृतमिति तुः पादपूरणे भेदे समुच्च
येवधारणे भेदे समुच्चयेवधारणे पक्षांतरे
नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे इति मेदिनिः
॥ सकृत्सहैकवारे चाप्याराद्दूरसमीपयोः
प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः
पुनः सहार्थयोः शश्वत् ॥ सह सहार्थे स
कृत्तीयेति एकवारे सकृद्देशो निपतति
अपिशब्दात्सहार्थेपि सकृत्सदैकवारयोरि

तिरेतत्सावज्ञयः संश्रयते वाहिरेत्यकेविवि
पातयेति ॥ साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ प्रत्य
क्षेसाक्षाद्दृष्टासाक्षीतुल्ये साक्षाल्लक्ष्मीरिवे
वक्षः साक्षात्तुल्यसमाख्येयोः ॥ खेदानुकं
पासंतोषविस्मयामंत्रणेवत् ॥ खेदविषा
दे अहोवत महत्कष्टं अनुकंपायांवत्तनिः
स्वपितं तोषे वत प्राप्तासीतविस्मये अहोव
तातिस्पृहणीयवीर्यः आमंत्रणेपाहिवत व
तखेदेऽनुकंपायां हर्षे संबोधनेह्रुते इतिहेत्यो
एवकाराह्लावन्नयः ॥ हंत हर्षेऽनुकंपायां वा
क्यारंभविषादयोः ॥ हर्षेहंतजीवितास्माः
अनुकंपायांहंतपुत्रकामेवाक्यारंभेयथा
हंततेकथयिष्यामि विषादेहंतहताः पवि
करोहिन्यःदाने निश्चयेपिदानेयथा हंत
कालेन्त्वंमतः इतिस्मृतः निश्चयेहंतग
च्छामः हंतवाक्यारंभमेदविषादहर्षसंप्र
महतिमेहिनिः ॥ प्रतिप्रतिनिधौवीप्साल
क्षणेत्थंप्रयोगतः ॥ प्रतिप्रत्येकमहंशः प्र
तिनिधिः यथाअभिमन्युः अर्जुनतः प्रतिप्र
त्यमित्यावीप्सा यथावृक्षंवृक्षंप्रतिसिंचति
आदिनाइत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तो
केषुकेचित्स्वकाद्रूमापद्भूरत्यंभूतः तस्या
ख्यानेयथासाधुर्देवदत्तोमातरंप्रतिभागः
स्त्रीक्रियामाणोंशः यदत्रमांप्रतिस्यात् गृ
हीतस्यप्रतिदानंतिलेभ्यः प्रतिमाषान्प्रय
च्छति लोकेशाकप्रतिरूपप्रतिरूपप्रति
नामार्थे इतिसमासः प्रयोगतइतिशि
ष्टप्रयोगानुसारेणप्रतिलोपः ॥ इतिहेत

प्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ हेतौका
रहन्तीतिपलायते प्रकरणे प्रक्रमः प्र
कारस्थगौरश्वोहन्तीतिजातिः प्र
तिख्यातिः इतिपाणिनिः प्रकाशः अ
लोकेप्रकाशते आहिशब्दादेवमर्थेऽक्र
मात्मज्ञानावरहृत्यबोधिमः मतेचकृत्यापि
प्रीतिः विवक्षानियमेभूम्न्यायर्थेनिश्च
येयथातदत्याक्षिन्नितिमतञ्च स्वरूपेह
हिरित्येवयाहृडिः स्वभूतिमत्प्राशाविति
एष्यगाह आहो आसौ आद्यर्थेः इत्यर्थः यथाहे
लालीलेत्यमीहावाः हेलालीलाहययह
त्यर्थः समासावबमानेहेल इतिप्रत्याहा
रः इतिः प्रकरणेहेतौप्रकारादिसमाप्ति
पुनिदर्शनेप्रकारेस्यादनुकर्षेचमतइति
विष्णुः ॥ प्राच्यांपूर्वस्तात्प्रथमेपूर्वार्थेअत
इत्यपि ॥ प्राच्यांदिशियथापूर्वस्तात्स्यर्थे
भुदेति प्रथमेयथापूर्वस्ताद्रकेनपूर्वार्थेअ
तीते यथापूर्वस्ताद्धामोभूनअथतः अथे
यथापूर्वस्ताद्भावतिनिदर्शनेप्राच्यादिषुपू
रः एवंशब्दादिदेशकालार्थोत्समभीपेच
मीत्यादिना अस्तातिः प्राच्यांपूर्वः पूर्वस्ता
दप्रथमप्राच्यांपूर्वस्तात्प्रथमेपूर्वार्थेअ
तइत्यपिपित्तिबोपालितः ॥ यावत्तावच्च
साकल्येवधौमानेवधारणे ॥ साकल्येनि
वशेषेयथा यावद्दत्तंतावद्भुक्तं अवधौमर्या
दायांमूलाख्यायो मूलात्तशाखो यावत्प्र
कोडः मानेप्रमाणे अवधारणेमियत्तापरि
च्छेदः इयत्तोभावः इयत्तापरिमाणेनस्यप

रा॰
मं॰
४४
४४०

विच्छेदः निश्चयः यावदमत्रे तावद्दस-
णानामत्र यथा यावत्कार्त्स्न्येऽवधारणे प्रशं-
सायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमेष्वत्यने
नः ॥ मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येष्व-
थो अथ ॥ मंगलेऽथ परस्मैपदानि नव
अनंतरे स्नातेऽथ भुंक्ते ॥ आरंभे अथ शा-
ब्दानुशासनं प्रश्नेऽथ शक्तोसि वक्तुं कार्त्स्न्ये
अथ धातून्ब्रूमः ॥ अथातो संशये स्या-
त्तामधिकारे च मंगले विकल्पानंतरप्रश्न
कार्त्स्न्यारंभसमुच्चये इति मेदिनिः ॥ वृ-
थानिरर्थकाविध्यो ॥ निरर्थके निष्कार-
णे यथा वृथा दग्धोऽनड्वान् अविधौ विधि-
हीनं वृथादानमिति ॥ वृथा थानिष्कारणे
विधेर्वृथास्याद्विधिवर्जिते इति विश्वः ॥
नानानेकोभयार्थयोः ॥ अनेकार्थे बहुप्र-
कारार्थे यथा नानाविधा जनाः उभयार्थे
नानाविधं त्यजेत् नानाशब्दो विनार्थेपि
स्यादनेकोभयार्थयोरिति मेदिनिः विनार्थे
यथा नानानारीं निष्फला लोकयात्रा ॥
नुः पृच्छायां विकल्पे च ॥ किन्नु धावति वि-
कल्पे यथा भीमेनु फाल्गुणेन्वयं नुः स्या-
त्प्रश्ने विकल्पार्थे प्रतीतानुनयार्थयोरिति
विश्वः ॥ पश्चात्साहश्ययोरनु ॥ अनुप-
श्चादर्थे अनुगच्छति साहश्ये तमनुकरो-
ति ॥ अनुहीने सहार्थे च पश्चात्साहश्य-
योरपि आयामे च समीपे च लक्षणादावनु-
क्रमः इति विश्वः परिकृतौ च ॥ प्रश्नाव-
धारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु ॥ प्रश्नः पृ-

च्छा यथा अवधारणे निश्चयः अनुज्ञा अनु-
मतिः अनुनयः सांत्वनं आमंत्रणं संबोधनं
ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे आ-
मंत्रणे चापि नन्विति विश्वः ॥ गर्हासमुच्च-
यप्रश्नशंकासंभावनास्वपि ॥ गर्हायां
यथा अपि सिंचेत्पलांडुं समुच्चये अपि सिं-
च अपि स्तुहि प्रश्ने अपि जानासि किंचित् शं-
कायां अपि इह चौरो भवेत् संभावनायां
गता अपि स्यात् जये रामः ॥ अपि संभा-
वनाप्रश्नशंकागर्हासमुच्चये तथा युक्तप-
दार्थेषु कामचारक्रियासु चेति विश्वः ॥
उपमायां विकल्पे वा ॥ आसीविषो वा सं-
क्रुद्धः विकल्पे ब्रीहिभिर्वा यवैर्वा यजेत ॥ वा
स्याद्वितर्कोपमयोर्विकल्पे पादपूरणे समु-
च्चये चेति मेदिनिः ॥ वा स्याद्विकल्पोपम-
योरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः ॥ मासि
त्वधे जुगुप्सिते ॥ अर्धे मासि सम्मीलिता
ती जुगुप्सने निंदायां मासिहृतमकृते
स्मात्तु सहार्थे पुत्रेणामाभिभुंक्ते ॥ अमास
ह समीपे च ॥ समीपे अमाभावः अमात्यः
॥ कं वारिणि च मूर्धनि ॥ कं पादपूरणे
तोये इति मेदिनिः कं शिरः सुखवारिषु इ-
ति विश्वः ॥ इवेत्यमर्थयोरेवे ॥ इवार्थे
इत्यमार्थे च यथा अग्निरेव विप्रः अग्निरिवे-
त्यर्थः इत्यमर्थे प्रकारे यथा एवं वादिनि दे-
वर्षौ एवं प्रकारोपमयोरंगीकारेऽवधारणे
इति धरणिः ॥ तन्नु तत्कथं निश्चये ॥ त-
त्वेर्थे हेत्वोर्निश्चये थौ अवधारणे अवश्यं शब्दा

र्थेनु नं स्यादिकाशाविकसेतिनुर्ननिश्चित
तर्कयोरिति विश्वः ॥ तूष्णीमर्थे सुखे जोषं
॥ तूष्णीमर्थे मौनीयथा जोषमास्वेति जो
षं सुखेप्रश्नेमायां तूष्णींलेखनयोरपि इति
चवर्गात्तृतीयादौ मेदिनिः ॥ किं पृच्छायां ज
गुप्सने ॥ पृच्छायां प्रश्ने किं गतोसि जुगुप्स
ने किं राजा योन रक्षति प्रजाः किं कुत्सायां
वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि इति मेदिनिः
॥ नाम प्रकाश्य संभाव्य क्रोधोपगम कुत्सने
॥ प्रकाश्ये यथा हिमालयो नाम नगाधिरा
जः संभाव्यते कथंचिदर्थे अपि हनाम भवि
ष्यति सीता नाम क्रोधे समापि नाम दृशान
नस्य परः परिभवः उपहेषः उपगमः स
हेषांगीकारः अहनाम सधनेन किं विह
हाति कुत्सने स्नानमपुण्यं नाम कोपि पुप
गमे विस्मये स्मरणेपि चेति संभाव्य कुत्सा
प्रकाशविकल्पेष्वपि हश्यत इति मेदिनिः
॥ अलं भूषण पर्याप्ति शक्ति वारण वाच
कं ॥ अलं भूषणे अलंकारे हि कन्यायाः
पर्याप्तौ संपूर्णतायां अलं भुक्तवान् श
क्तौ सामर्थ्ये अलं मल्लो मल्लाय वारणे अलं
वादेधनेन ॥ अलं भूषण पर्याप्ति वारणे
षु निरर्थके अलं शक्तौ च निर्दिष्टमिति वि
श्वः ॥ हुं वितर्के परिप्रश्ने ॥ वितर्कः त
र्कः ॥ समयान्तिकमध्ययोः ॥ समया
अंतिके यथा त्वां समया त्वत्समीप इत्य
र्थः मध्ये यथा ग्रामं समया ग्राममध्य इ
त्यर्थः ॥ स्यात्प्रबंधे चिरातीते निकटागामि

के पुरा ॥ प्रबंधो वाक्यरचना
चिरं चिरत्न पुरातनमित्यनपुरागामिहिः
भूते निकटः सन्निहितः आगामि तरं प्रतीते
गते पुरा पुरातने निकटे प्रबंधातीतमना
षिति मेदिनिः ॥ ऊर्यूरी चोररी च वि
स्तारेंगीकृते त्रयं ॥ ऊरीकृतमूरीकृतं वि
रीकृतमंगीकृतमिति विशेषनिमूरीकृतमुर
ऊरीशब्दौरीचौहिः अन्यानूरीपाठात्
अंगीकृत्येत्यर्थः ॥ उररीचोररीकृत्यायाति
रंगीकृतौ त्रयमिति कृत्वा हाव जयपालात
उरीकृत्वा हिरपि ॥ स्वर्गे परेपि लोके स्वः
॥ पर इति परलोकविशेषणं क्वापि स्वरि
ति स्वाम्यादयः ॥ वार्ता संभवयोः किल ॥
वार्तायां जघानकंसं किल वासुदेवः संभा
व्यं संभावनीये अर्जुनः किल लोकयात्रा
यां जयतीति किलशब्दो वार्तायां सं
भाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः वार्तायामर
तचौ किलेति त्रिकांडशेषः ॥ निषेधवा
क्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ॥ निषे
धे खलु कृपित्वा वाक्यालंकारे वाक्यभू
षायां जिज्ञासायां च सोत्वनेवीप्समानेनि
षेधोपपत्तनखल्वादः ॥ जिज्ञासायां किं
खल्वजानामि अनुनये देहि खलु वाढं ॥
खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सोत्व
ने वीप्सामाननिषेधे पूरणेपदवाक्ययो
रिति विश्वः ॥ समीपोभयतः शीघ्रेसक
ल्याभिमुखेभितः ॥ समीपेनिकटे अभि
तो वहतिनदी उभयत इति उभयशब्दार्थे

ग॰ म
४४२

अभितः कृत्स्नसमेरेः शीघ्रार्थे अभितोथो॰
भुलाकल्पे अभितोवनदाहः अभिमुख्ये॰
मितोभाति ॥ नामप्रकाश्ययोःप्रादुः ॥ ना
मशह्दार्थे संभावने विस्मोदेशप्रादुर्भावाः॰
प्राकाश्यते प्रादुर्भवति निशितारकाः ॥ मि
थोन्योन्यं रहस्यपि ॥ अन्योन्यार्थे अन्योन्यो
मिथः प्रहरतः रहसि मिथो मन्त्रयते ॥ नि
रंतोधौतिरयार्थे ॥ अंतर्धौ अंतर्धानेतिरये॰
गर्थे तिरः कार्हं कुरुपरिभावेप्युपचारात् य
थातिरस्कृतोहरिः ॥ हाविषादशुगार्त्तिषु
॥ विषादेखेदेहारमणीनोयः गतःकालः
शुविशोके हेतानकिक्षुगतास्ति आर्तौपी
डायां हाहतोस्मि ॥ हाविषादेचशोकेच॰
कुत्साङ्गःख्यानयोरपीतिमेदिनिः ॥ अहहे
त्यद्भुते खेदे ॥ अद्भुते अहहहड्डीडि प्रकर्षो
दात्तः खेदे अहहहहता विरहिणीबाला अह
हरीर्योतमपि ॥ अहहे अद्भुते खेदे परिक्ले
शप्रहर्षयोः संबोधने पीतिमेदिनिः ॥
हि हेतावधारणे ॥ हेतौ कारणे अग्नि
रत्र हि हेतौ दृश्यते अवधारणे कोहि हलमाते
पादरतेऽर्यात हीइति दीर्घोतोपि ॥ हिः
पादपूरणे हेतौ विशेषेष्ववधारणे प्रश्ने॰
हेत्वपदेशेच संभ्रमासूययोरपि हीडुः॰
खेहेतावाक्षेपे विषादे विस्मयेपिचेतिमे
दिनिः ॥ इत्यव्ययानामनेकार्थवर्गवि
वरणं ॥ ॥ ॐ चिराय चिररात्राय चिर॰
स्याद्याश्चिरार्थकाः ॥ चिरायेत्याद्याश्चिरा
येत्यादयः चिरशह्दार्थाः दीर्घकालवाच

कान्त्यर्थः चिरायेत्यादिपदत्रयेव सप्तेरि
ताव्यये अव्ययत्वंचैषामुपसर्गविभक्तिस्वर
प्रतिरूपकाश्चनिपात इतिनिपातसंज्ञा॰
द्वारेण आदिशह्देन चिरं चिरेण चिरात् चि
रे इतिग्राह्यते चिरशह्दार्थो येषांते चिरार्थकाः
॥ त्रीणिदीर्घकालस्य ३ ॥ मुहुःपुनःपु
नःशश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥ मुहुः॰
पुनःपुनःशश्वदभीक्ष्णमसकृत ॥ मुहुः॰
त्तु अभीक्ष्णशह्दमनव्ययमप्याह अजय
त्वाल्कपोनः पुण्येनसर्वदार्थेवदृश्यते अभी॰
त्वनव्ययप्रकरणोक्तः वारंवारंशश्वदर्थेवा
रंवारेणचैष्यतः इतित्रिकांडशेषः प्रतिरू
णमप्यमहूदर्थे समसत्कल्पार्थः इत्यर्थः पं
चपोनःपुन्यस्यार्थस्य ५ ॥ झाकटित्यं॰
जसाह्नायसपदिसद्यःवमद्भुते ॥ तत्वेयंज
साशाहोवल्यते झाक झाकटितिअंजसा
अह्नायसपदिझाकमंजूत्वपद्भुते शीघ्रार्थे॰
॥ सप्ततत्वार्थस्य ७ ॥ बलवत्सुष्ठु॰
किमुतस्वत्यतीवचनिर्भरे ॥ बलवत्॰
सुष्ठुकिमुत स्व अति अतीव निर्भरे अ
तिशये किमुतप्रश्नेपि ॥ षट्अतिशय॰
स्य ६ ॥ पृथग्विनांतरेणर्ते हिरुङ्नाना॰
चवर्जने ॥ पृथग्विनाअंतरेणऋतेहिरु
क् नानाचवर्जने ॥ वर्जनार्थेषट् ६ ॥
यत्तद्यतःततोहेतौ ॥ यत्र तत्र यतः त
तःहेतौ ॥ हेत्वर्थेचत्वारि ४ ॥ अस्ताक
ल्पेतुकिंचन ॥ अस्ताकल्पार्थे अल्पार्थे॰
यथाकिंचित् किंचनअल्पे ॥ हेअकाले

सं
म
४४३

स्य २ ॥ कलविङ्कात ॥ नातशब्दश्चव
गेत्यतीयादिर्द्वे २ ॥ सार्थेत सार्कसन्नामत्
संसह ॥ सङ्घः शब्दोऽत्र सार्थादिपंचकं
द्वौ ॥ पंचसङ्घार्थस्य ५ ॥ अनुकल्पा
र्थकं प्राधं ॥ प्राधं तु प्रणते वाच्यतिरेवल्के
निबंधने इति मेदिनिः प्रणतेनुग्रेह्वे अनुकू
लस्य २ ॥ आनुकूल्ये तिरे प्राधं ॥ कार्थे
कौतस्वधाहया ॥ द्वे निरर्थकस्य २ ॥ अ
होउताहो किमुत विकल्पे किं किमुतउव ॥
आहो अहो उताहो किमुत किं किमुत उत
॥ षड्विकल्पे ६ ॥ अहो प्रवाहिरपि वि
कल्पे विस्मयोऽप्यहो इति रुद्रः किमुशब्दः
रुत्वांतः उतशब्दो रुत्वादिः ॥ तुहिचः
सहिवैपादपूरणे ॥ तु हि च स ह वै षट्पा
दपूरणस्य ६ ॥ पूजने स्वती ॥ स्वशब्दः
अतिशब्दः पूजने द्वे २ ॥ दिवाह्नीति ॥ अ
ह्नीत्यर्थे दिवा तत्र दिवा ॥ अथ दोषा च नक्तं
च रजनाविति ॥ रजनाविषये दोषा नक्तं
शब्दौ अह्नीति रजनाविति शब्दाभ्यां दिवा
दोषादीनामधिकरणप्रधानतादर्शयति
॥ दोषामन्यमहः नक्तं चरः बकारात उ
षाउषातनौवाक्यः ॥ तिर्यगर्थे साचितिरः
तिर्यगर्थे वक्रार्थे साचितिरः शब्दौ साचिसौ
लिंगापि प्रकृत्वे तत्र सक्तिभिर्दोसाचीपरि
णतस्तवीति सप्तक्रमारिका ॥ निविडं
पिहितं यकृतं तिर्यक् साचि स्त्रियां परास्त्र्व
मिरत्नकोषः ॥ द्वे वक्रार्थस्य २ ॥ अथस
म्बोधनार्थकाः स्युः प्याट्पाडंगहेहैभोः ॥ १

प्याट्पाट्अंगहेहैभोः द्वौ हे अरे रे अये अ
यि अपीत्यादयश्च सम्बुद्ध्याः षट् सम्बोध
नस्य ९ ॥ समयानिकषा षट्स
मयाद्यः समीपे मध्ये च निकषा हिरुक् ॥ स
मयानिकटे मध्ये च निकषा ति यत्तु इतः स
ध्ये विनार्थे चेति रुद्रः ॥ हिरुक् अ
मीप्येत्यमरमाला अत्र रुक्कं च सा
शब्दौ मध्यार्थौ नेयौ न तु समयानिकषा
निक इति वक्ष्यमाणेन निकषो
तिपीन तक्तदोषप्रसंगात इ
कमध्ययोरिति प्राक्तेन हि रुक् समायोति
नाशंकनीयः भूरिप्रयोगान् हिरुक्तदोषो
येष्वपि तेऽभूते इत्युक्तेः समयाग्रामे नि
कषालंकौ मह्याः हिरुक्तादिति प्रयोगः ॥
अतर्किते तु सहसा ॥ अतर्किते अवि
चारिते यथा सहसा विदधीत न क्रिया
मिति ॥ स्यात्पुरः पुरतो अग्रतः ॥ प्रते
अग्राग्र्यः पुर इति एवं शब्दात् एकोपरा
धराणामसिः पुरधरस्तैषामित्यमिप्र
त्ययः पुरादेशश्च विभाषावरस्येचेत्य
तः सिंहावलोकनन्यायेनाप्यत्रानुवृ
त्तस्य व्यवस्थितविभाषत्वात् अतः सवि
पुरादेशो च पुर इति पुरो अग्रतो अग्रमं तेति
तिनिपातनात् अग्रतः स्यात्पुरः ॥
॥ स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ३
॥ देवाय हविः देवहविः चतुर्थीयोगवि
भागात्समासः देवहविर्दाने वह्निज्ञातो ह
ज्ञाय स्वाहेत्यादि श्रौषट् वौषट् इंद्रायदे

ग° मं
४४४
444

वेभ्यः सधाविलम्बनेपि ॥ पंचद्देवद्दवि
हीने च ॥ किंचिदीषन्मनागल्पे ॥ किं
चित्‌ ईषत्‌ मनाक्‌ अल्पेल्लोके किंचित्के
चित्तसूर्पेजाः ईषट्कोदः मनाग्मर्दनेमना
ग्लकष्टेपि ॥ प्रेत्यामुत्रभवान्तरे ॥ प्रे
त्य इति अमुत्र इति पदंभवान्तरेवर्त्ततेयथा
अन्योधनंप्रेत्यगतस्यभुंक्ते अमुत्रभविता
यद्वेतद्वितयभ्माशुभं ॥ वत्वायथात
थावैवंसाम्ये ॥ वत्वा यथातथा इवए
वं साम्येसाहश्ये अग्निवद्दहः पद्मिनीवा
न्यद्रूपायथामैत्रः तथाचैत्रः शारदाभि
वपेलवमाकः यथार्कपवंकाणः वशाहो
पत्रभ्रात्रवंवयशः पद्भुरितिरवः ॥ अ
होहीतिविस्मयः ॥ अहोरूपमहोसत्वंइ
तिह्रीविविद्रोविपाकः इतिमाघः ॥ वि
स्मयेद्भुतेहे २ ॥ मौनीत्तूष्णीतत्तूष्णीका
॥ तूष्णीमास्तेमुनिरिति अव्ययतायैत
ष्णीमः कोवक्तव्यः इतिकामादेशः अत्या
दवः पदः पूर्वकामादेशः तूष्णीकामास
तेविज्ञाः इतिद्वे २ ॥ सद्यः सपदितत्क्ष
णे ॥ समानेह्नि सद्यः सद्यःशुकदिति
साधुसद्यः पततिमांसेनेति तत्क्षणेतत्
काले सपदिकमलिनीभिमीलितमिति
द्वे २ ॥ दिष्ट्यासमुपजोषंचेत्यानंदे ॥
दिष्ट्याशंउपजोषंच दिष्ट्यापुत्रोजातस्ते
वर्त्तताशं शंइतिलालक्ष्मीः उपजोषं
भूयात शंशुभे जोषंच कल्याणार्थेजीवि
३ ॥ अथान्तरेंतरान्तरेणचमध्येस्युः ॥ अं

तरे अंतरा अंतरेणच मध्यार्थे अनयोरंत
रेतिष्ठते अंतरेतिष्ठते अंतरात्वांचमांच
कमंडलः अंतरेणएकवचोसंवर्त्तते ॥ प्र
सह्यत्तुहठार्थकं ॥ ल्पधंतप्रतिरूपको
निपातः प्रसह्यविज्ञानिहरेतिभूपाः हला
ष्ठेकंबलात्कारार्थके २ ॥ युक्तेद्वेसांप्र
तंस्थाने ॥ युक्तेउचितार्थेसांप्रतंस्थाने
चद्वेपदे अधुनार्थेचसांप्रतंस्थाने
प्रामवतोशक्तेस्यायुक्तेसाहश्ययोरपीति
मेदिनिः द्वे २ ॥ अभीक्ष्णंशश्वदनारते
॥ अभीक्ष्णंशश्वतवअनारतेअपीति
भीक्ष्णंविक्तिशश्वद्यातिअनारते
नोनापि ॥ नहिप्रतिषेधे ॥ अभावेनह्य
इतिनञोर्थेनकारः अनिनमापि
अनोपमातेभूरिः इतिअनाह्रोपिनिषेधे
ध ॥ मामामालंचवारणे ॥ इतिचत्वारिनिषेधस्य
णार्थस्य ३ ॥ पक्षान्तरेचेद्यदिच ॥ जीणावार
यदिशक्तोपक्षान्तरेचेद्यदिच ॥ वे
यदिखलः तत्कालकृतेनलेनकिं
ञ्जसाद्वयं ॥ तथ्यातेतत्वार्थे ॥ तत्त्वेव
कल्पनाभ्युदयेभाषासमावेशः एवाइति
कृतपदेरवाः शाक्याः बद्धाः संयताः तत्रप्र
बंधनेके सत्त्वतोद्धर्वोद्धये यताः वध
मित्यर्थः अंजसातत्वमित्यर्थः अद्धातत्व
ह्योंत्यमकारवान् द्वे २ ॥ अंजसाप्रा
विःस्यात ॥ प्रकाशेस्फुटेप्रादुरा
आविर्भूतः द्वे २ ॥ ओमेवंपरमंमते
तेअनुमतो ओंकुरुपरमंमतेत्रावशी ॥ म
एवंवा

ग॰
म
884
445

ॐ परमेतत्त्ववसेः ततःपरमसित्युक्ता प्र
तस्येवुनिमंडलमितिक्रमारंभमवे ओंता॰
ननिश्चयेस्यात्ओंपरमोप्रतिज्ञास्वितिस्व
कोषः ओमेवंपरमंभवेदित्यव्ययकांडेव्या॰
डित्त्रयं ओंकारे ३ ॥ समंततस्तुपरितः
सर्वतोविश्वगित्यपि ॥ समंततआदिचत्व
र्कंसर्वतद्इत्यर्थेसमंततद्इत्युपलक्षणंअ॰
भितोविश्वतः समंतादित्याद्यपिचत्वारि ५
॥ अकामानुमतौकामं ॥ अकामानुमतौ
अनिच्छयानुयानमतौचेतिचार्थः अथवाअ
कामेतिदीर्घीयमाकारोनननञ् तेनविका॰
मानुमतौकाममित्यर्थः कामंकामाभ्यनु॰
ज्ञयोरितित्रिकांडशेषः अकामानुमतौका
ममसूयोपगमेपिचेतिरुद्रः असूयाएवे॰
केउपगमेअंगीकारेइत्यर्थः ॥ असूयोप॰
गमेस्तुच ॥ अस्तुशब्दःअसूयाएवंकोंगी
कारे अस्तुनामश्रूयत्यापिवेच्छामि अस्तु
शब्दोपिएवंकारार्थेनामशब्दोपिवर्ततइत्यर्थः
चशब्दानामशब्दोप्यत्रयथाभवत्तनामेति॰
अस्तुस्यादभ्यनुज्ञानेअसूयापीडयोरपीति
मेदिनिः ॥ नन्वचस्याद्विरोधोक्तौ ॥ ननु
चइतिसमुदितः ॥ कच्चित्कामप्रवेदने
॥ कामप्रवेदनेइष्टपरिप्रश्नेयथा कच्चि
जीवतिमेमातेतिममाभिमतमित्यर्थः ॥
निःषमंदुःषमंगर्ह्ये निःषमंदुःषमं ॥ नि
निःषमंदुःषमंनिःषमंदुःषमंइत्येतद्द्वयं
गर्ह्यतेत्वेसमसस्यानिःषमंदुःषमंएतद्वय
समस्यदुःषमं तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययी
भावात्सव्ययत्वं स्वविनिंदार्थेइतिसत्वं गर्ह्ये

गर्ह्यार्थमात्रेद्वे २ ॥ यथास्वंतुयथायथं ॥
यथायथमिति यथार्थोऽव्ययीभावः तथाश
ब्दोयंसत्यपर्यायः तथेनमार्गेणयथागता॰
जिनाइतियद्वातथाशब्देनसमासः ॥ य॰
याथातथ्यंवक्तिसभामास्वविद्वान् ॥ स्युरेवंतुपु
नर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥ एवंतुपुनः
वा एव एतेअवधारणवाचकाः निश्चयवा
चकाः यथा एवमेतत्सर्वं आत्मानुपश्यत॰
इति विप्रःपुनःएत्यःभीष्मोवाववत्यति त्व
मेवदेवजानासि स्युरितिस्व अत्रस्युरेवंतु
पुनर्वैवेतिचकारोयमितिमन्यते वाल्वाच
यसमाह्वारेअन्योन्यार्थसमुच्चये एतान्त
तथापादपूरणेप्यवधारणेइतिरुद्रः असि
न्व्याख्यानेस्युरेवेत्विति पाठः पंच ५ ॥ प्रा
गतीतार्थकं ॥ अतीतार्थेप्रागव्यया प्राक्कृ॰
तेएवंविदिदेशाहोचवक्ष्यति ॥ नूनमव
श्यंनिश्चयेद्वयं २ ॥ नूनंनिश्चितार्थेद्वय॰
मित्यर्थः नूनंतत्केपिशाठ्कं २ ॥ संवद्व
र्षे अवरेत्ववर्क् ॥ संवत्तवर्षेवत्सरे अपरे
इति अपरे एवं कालतः पश्चादर्वागित्यादि
स्वबोधे ॥ आमेवंअंगीकारार्थौ ॥ आएवं॰
शब्दौस्त्यावधारणेअंगीकमेः अज्ञानविनिय॰
इतिबोपालितः ॥ स्वयमात्मना ॥ आ॰
त्मनाइत्यत्रार्थेस्वयंस्वतीयांतेयथास्वयं॰
भूः ॥ अल्पेनीचैः यथानीचैर्वाक्यहति ॰
॥ महत्युच्चैः ॥ उच्चैरुच्चारयति उच्चैरुच्चा
देयेति ॥ प्रायोभूम्नि ॥ भूम्निबाहुल्यार्थे
प्रायः ॥ अद्रुतेशनैः ॥ अद्रुतीअशीघ्रार्थेश

ग॰
मं॰
४४८
446

नैयथाशानेयोतिपिपीलिका ॥ सनानि॰
ते ॥ नित्येसर्वदेत्यत्रार्थेसना सनत्सना॰
त्सदाशब्दाश्चात्रसनत्कुमारः ॥ बहिःबाह्ये
॥ बाह्येर्थेबहिः ॥ स्मातीते ॥ अतीतेस्म॰
शब्दःवर्त्तिस्मव्यासःअवंवदित्यर्थः ॥ अ॰
स्तमदर्शने ॥ अदर्शनेअनुपलंभेअस्तंमा
ते यथा अस्तंगत्सविताअनर्हदेति ॥ अ
स्तित्वे ॥ सत्वेविद्यमानत्वे अस्तिक्षीरा॰
ब्राह्मणी अस्तिशाब्दशब्दोकालसामान्येति
तेतुप्रतिरूपकाविति त्रिकाण्डशेषः कृष्णाक
पेनोक्तोकृष्णाइतिसम्भूतिः ऊंहोयोदिः ऊंकृ
ष्णवादीतिसम्भूतिः यथाऊंकापिनवप्रिया
हूंहूतिप्रश्ने ऊंवितर्केपरिप्रश्ने इतिप्राग॰
क्तेप्रश्ने ॥ अनुनयेत्वयि ॥ अनुनयेसात्व॰
नेअयीत्यंतस्योयकारः अयिसाहसकारि॰
णि ॥ तर्केस्वित्स्यात् ॥ तर्केवितर्के ॥ उ
षारात्रेरवसाने ॥ रात्रेरवसानेविरामेऊषा
यथाऊषातनोवायुः ऊषास्याइत्तनीशेषः
त्यपिदृश्यतेइतिरभसः ॥ नमोनतौ ॥ पु
नौप्रागर्थे ॥ पुनरर्थेन ॥ पुनरर्थेनशा॰
ब्दःयथा सुर्वोपिनावमान्यस्तेकिमंगविद्वा
नितिसम्बोधनेपिप्रागुक्तं ॥ निन्दायांदुष्टु
॥ दुष्टुवाहीखलः ॥ सुष्टुप्रशंसने ॥ य
थासुष्टूक्तं अन्यर्थेपिसुष्टुप्रागुक्तंसम्यक्
गात्र ॥ सायंसाये ॥ सायेदिनांतेसायंत॰
नोवायुः ॥ प्रगेप्रातःप्रभाते ॥ प्रभाते
प्रगेशब्दःप्रातःशब्दः यथाप्रगेतनःप्रात॰
स्तनः प्रातरिदेफान्ते ॥ निकषांतिके ॥ अं॰

तिके निकटे निकषान्यूर्धेन्यषेमित्रेनिकषा
इति ॥ परुत्परार्यैषमोब्दे पूर्वेपूर्वतरेयति
॥ पूर्वेअब्देपरुत् ततःपूर्ववर्षेपरारि यति
इतिशत्रंतंयतिगच्छति वर्त्तमानेवर्षेएष॰
मः प्रत्येकंत्रिष्वव्ययानि ॥ अद्यात्राह्नि ॥ अ
त्रास्मिन्नहनीतिअद्य पूर्वेद्युरित्यादिशब्देन॰
उत्तरेद्युरित्यादिशब्दानांग्रहणं पूर्वेद्युरादय
इत्यादिशब्देनउत्तरेद्युः अपरतीनांग्रहणंअ॰
हणि पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः उत्तरस्मिन्नह॰
नि उत्तरेद्युः इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः प
र अपरेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः परेम
द्युः परुदादीनिपातिताः अहरेकदेशेप्र
त्राह्नःशब्दोवर्त्तते पूर्वेद्युःशब्दःप्रातरर्थे॰
पिवर्त्तते पूर्वेद्युरिच्छतेप्रातः पूर्वेवासरइ
तिरुद्रः अत्रपूर्वशब्दापेक्षयादिग्योगलक्ष
णापंचमी ॥ अद्यपूर्वेद्युरित्यादौपूर्वोत्तरा
परात् ॥ तथाधराद्यान्यतरेतरात्पूर्वे॰
द्युरादयः ॥ उभयेद्युश्चोभयद्युः ॥ उ॰
भयस्मिन्नह्निउभयेद्युः उभयद्युश्चोभयाहुक्त॰
व्यइतिद्युस उभयेद्युःस्मोताःपरिणामा
द्रः ॥ परेत्वह्निपरेद्यविः ॥ परस्मिन्नह
निपरेद्यविः ॥ सर्वेसद्यःपरुदादिनामा॰
धुः ॥ ह्योगतेह्नि ॥ गतेह्निह्यः ॥ अ॰
नागतेह्निश्वः ॥ अनागतेभाविनिअह्नि॰
श्वःतालव्यशः ॥ परश्वःश्वःपरेहनि ॥ श्व
श्वोदिनात्परमहःपरश्वःपरमश्वः इतिपा
रस्कराधित्वात्सोडितिमाधवी अतिक्रान्तेतु
पूर्वतरेपरश्वोजातइतिगोणप्रयोगःपरेच

तत्र स्थस्येति कर्मधारय इति स्मृतिः ॥
तदा तदानीं ॥ तदा तदानीं च दा दानीं वा
प्रत्ययौ तस्मिन्काल इत्यर्थे ग्राह्य इह द्वये ॥ य
दा यदेकदा ॥ तुल्यकाले कदा पत्र ग्राह्यो
नवकारवान्किंतु पकारवान् ॥ सर्वदा
सदा ॥ सर्वस्मिन्काले सर्वदा सदा ॥ ए
तर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ॥
एतर्हीति पंचकमस्मिन्काले इत्यर्थे एत
र्हि संप्रति इदानीं अधुना सांप्रतं तथेति स
मुच्चये ॥ दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्
प्रत्यगादयः ॥ प्राच्यां दिशि प्राचि देशे का
ले वा प्राग्वसति प्राच्या दिशः प्राचः देशा
त् कालाद्वा आगतः प्राचीदिक् प्राग्देशः
कालो वा प्राग्रम्यं दिग्देशकाले सप्तमीपं
चमीप्रथमांतेभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः
तस्यास्तातेः लुगिति लुक् एवमुदीच्यां
दिशि उदीचि देशे काले वा एवं प्रतीच्यां
दिशीत्यादि बोद्धव्यं एवं दावित्यादिशब्दे
नोत्तरपश्चिमदक्षिणाधरोधोदीनां ग्रह
णो प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन प्रागवागादि
ग्रहः ऊर्ध्वस्योपरि उपरिष्टादिति ॥ इत्य
व्ययवर्गविवरणं समाप्तं ॥ ॥ ॐ सलिं
गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः अ
नुक्तैः संग्रहे लिंगसंकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥
॥ सलिंगशास्त्रैः पाणिनिवररुचिवंशा
दिप्रणीतैः वक्ष्यमाणलिंगलक्षणसह स
हितैः सन्नादिप्रत्ययजैः स्त्रीकोपादिभिः श
ब्दैः सन्नादीनां कृत्त्वेपि गोवृषभन्यायेन पृ

थगुक्तिः स्पष्टार्थोग्रगणापठित
त्वायोपलक्षणाय सर्वार्थेति धात्वनोप्र
श्रयपाकादिभि तद्धितेस्त्रैणात्यंत इति स्मृतिः कृतै
सजैदनैरपलोद्दिग्गरित्यादिनोक्तैः समा
त्रनिष्पादनार्थैः सन्नादिकृदादिजातैर्निरु
पैरित्यर्थः सन्नाद्यंता धातव इति निष्प
न्नकारदित्वाभावप्राप्ताव बाधकानि निपातना
पातनानि भवंतीति न्यायादत्र हित्वे बाधकान्यपि नि
त्येन एवमनुक्तैः इरूवर्गेत्र संग्रहे बाड
ढः संहेलेपोक्तिः सन्नादीनामेषां च लिंगे इह न
क्रियासाधकतमत्वेन करणत्वात्तृतीया
तदिह लिंगग्रहे लिंगमुन्नयेत् इह नेकथ
त्वादिना त्रापि लिंगमुन्नयेत् तत्र प्रक
संकीर्णे लिंगमुन्नयेदित्युक्ते प्रकृत्यादयः
अव्ययादयः एमि वेति प्रत्ययेन यथाक्रि
त्विन् अर्थद्वारेण यथा मात्रा इह द्वारादीनाम
भिधेयद्वारेण आदि ग्राह्यात्क्रियाविशेषा
णामेकत्वे नपुंसकत्वे च शोभनं पचतीत्या
दि अर्थेन नित्यसमासवचनेन वा लिंगता
च नन्वत्र स्त्रियामीहद्दिशामेकाक्षरत्वा
दिभिरेव वाक्यैः लिंगमाख्यायते तत्किमु
च्यते प्रकृति प्रत्ययाद्यैः लिंगमुन्नयेदिति
सत्यं तद्वतो लिंगं ज्ञानीयादित्यर्थः तत्र
तो ज्ञाने च तस्य लिंगलक्षणं एवं प्रकृतिप्र
त्ययाद्यैरेव भवति न हि सिद्धं तत्वादिनो व
चनमात्रेण प्रत्ययानुगमनमंतरेण पचती
त्ययं शाहुः इति वा प्रमात्रेण अन्यशाहुस्त्वेतत्त्व

नोक्तातेभवति विशेषस्तानायावप्रच्छुलः
हृग्लीयमितिभावः ॥ लिङ्गशेषविधिर्व्यो
पोविशेषैर्यद्बाधितः ॥ नामभिःसहय
डुक्तेलिङ्गंतद्पेत्ययाहृतडितसमासतवि
षयमन्यलिङ्गंलिङ्गशेषः अथवाद्यलिङ्गशे
षोलिङ्गानुशिष्टस्तस्यावधिःशेषः अवशेषो
वा अर्थलिङ्गस्यशेषभूतेविधिर्व्यापीव्याप
कः स्वविषयस्यतदास्यात् यदिप्रागुक्तेने
विहीनैश्चविशेषैर्नबाधितःस्यात् एतेन
लिङ्गविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्यस्वर्गो
दिवर्गाः अथवाद्यावेहितव्याः इहद्वैयावि
स्वर्भियानोक्तइतिदर्शयति तथाहिस्व
दौपर्याय इहपुंस्त्वमिवध्यते तस्यद्योदिवौद्वे
स्त्रियोःक्लीवेत्रिविष्टपमित्यपवादः एवंत्रा
ह्रेयः इहतु अमनेना अबाधितइतिपुंस्त्व
विधिः ह्यच्छमसिहंततमितिक्लीवत्वम
पवादः तेनह्यच्छात् यशःपयोनामधा
मादीन्वर्जयित्वाचेद्रमाः पुरुरवाः गरिमा
इत्यादौपुंस्त्वं यद्यपिएवमपिलिङ्गमुक्तं
तथाप्यप्रसक्तप्रापणार्थंतथालिङ्गविधिः
प्रधानमितीहविधिरितिव्यपदेशः ॥ १
स्त्रियामीहहिरामैकं ॥ स्त्रियामित्यधिका
रेमसीशाहयावत् इहतौविरामो अतोय
स्यत्तदीहहिरामैतत् वेतितत् एकाच् वे
तिवीहहिरामैकाच् ईहेतनह्रदेतेचएका
च् शाहरूपंस्त्रियांभवति धीः श्रीः ह्रीः वी
तस्यत्वमयोगिप्राणिनामसीत्यत्राद्येडःत
मपिसिद्धतिनयतीतिनीः इत्यादौक्तनः क

नेतिसंज्ञायामितिपरत्वाद्धाद्यलिङ्गत्वेऽप्र
स्यावकाशः श्रीःतस्यावकाशः पाचकः
नीइत्यत्र इहोभयप्राप्ते ‥ विप्रतिषेधेप
रमित्युक्तेः परमेवभवति इहेतःस्हःस्व
वंत्यन्याहृतादिमहः यत्तपात्रेकिंचेतिग्रा
हिनाकिंच धीचौमहहिरण्यरत्नसोमहःका
मचारःहः पिशाचोपिशाचश्चप्रेतीतिरूप
मंजरीलवणाल्कः अवनेभहः भूमिवचन
स्यभूशाहस्यविभ्रनदीस्त्रियामितिसिद्धं
ति ॥ सयोनिप्राणिनामच ॥ योनिर्जन्मं
तत्सहितानांनामस्त्रियांस्यात् यथाइयं
माताइहितायाताधेनुःदानवमाताप्रसूः
योषित्तवेहृतस्त्रीवनिताप्रख्रः कह्रप्र
भृतिभूत्यादेःतमित्यनेनापिसिद्ध्यति सा
दोलदोराः पृभृत्स्त्रीबाधकंकलत्रंशाहस्यव
कलत्रंश्रोणिभार्येयोषितिस्त्रीवपादोबाधकः
एवमुद्देयमनत्र ॥ नामविद्यक्वित्रिभावली
वीणाविभ्रनदीकिंयो ॥ विद्युदादीनांनाम
खानोयावन्नामस्त्रियांस्यात् विद्युत्तडित
रात्रिः रजनिः वल्लिः व्रततिः वीणात्वीणा
विपंचीप्रभृतीनांचरुप्याद्येडःतमितिसिद्धत्वा
द्वीणायद्ग्रहणंटीतित्त्वावाबरामार्थमितिके
चित् अन्येतुवाणीतिवदंतिवाक्योगाः दिक्
कात्यहरितःभ्रमिः भूःअवनिः क्षः क्षितिः
सरित्ततिश्रोतः भीष्मसूः विपाट् क्रोला
जाक्रीडा क्रीशाहस्यस्त्रियामीहहिरामैका
डित्यनेनत्रपादीनांचरुपायेडःतमित्यनेन
सिद्धत्वात् क्रोडग्रहणंविस्पष्टार्थमितिके

चित् अन्येतु पियामिति पठन्ति भुडिःसेवि
त् येतसोऽनामिनी निशाललताकाण्डवमथा
नटी प्रमतयः तेषांज्याहेऽन्तमितिसिद्धे
॥ अदंतैः द्विगुरेकार्थः ॥ अदंतैः पंचमू॰
लादिभिर्यो द्विगुसमासः सन्धियोस्यात् त
डितस्यार्थे विषयभूते उत्तरपदे च परतो या
द्विगुरुक्तः तद्व्यवच्छेदनार्थं विशिनष्टि ए
कार्थ इति एकोऽर्थो वाच्यमस्येत्येकार्थः अ॰
नेन समाहारग्रहणमुक्तं समाहारस्यैकद्वि
गोः द्विगोरेकवचनमित्येकत्वेन विधाना॰
त् पंचमूलाः समाहृताः पंचमूली त्रिलो॰
कीषड्वती अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां
भाष्यतः भाव्यत इत्युक्तेः इह माभूत् अदं
तैरिति किं पंचकुमार्यः संहृताः पंचकुमारि
अत्र सनपुंसकमिति क्लीबत्वमेव पंचरा
जीत्यादौ तु समासान्तः इत्यचोत्तशब्दस्याव
यवार्थत्वे प्रकटितेः समासे त्वदंततास्त्येव
पंचराजमित्यत्र पात्रादीति केचित् एकार्थे
इति किं तद्धितार्थे द्विगावनेकार्थे माभूत् ॰
पंचकपालः पंचकपालौ पंचकपालाः शे
षं न्यासादिषु द्रष्टव्यं ॥ न सपात्र्यकरपादि
भिः ॥ पात्राद्यन्तरपदैरदन्तैः सपवैकस्यो
समपकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् द्विपात्रं त्रि॰
भुवनं चतुर्युगं पंचगवं पात्रादीनां प्रतिषे
धो वक्तव्य इति स्त्रीत्वापवादेन क्लीबत्वविधा
नात् भावकर्मसमूहे षष्ठंतायेप्रत्ययान्ते॰
षः समूहे भावकर्मणोरित्यादिना क्लीबत्वं
वक्ष्यति तदपवादमाह ॥ उल्लंदेऽधनिक॰

गुत्राः ॥ उल्लप्रत्ययः स्त्रियां स्यात्
एष्यकृष्यकपदैर्विशेषणे उल्लीति
च स्त्रीत्वं भावे गात्रता श्रोत्रता तेनभावेसो॰
ता स्वार्थे देवता लाघवता समूहे ग्राम॰
थातथ्येन मार्गेणेति उकषोऽनव्ययः य॰
यस्यैव पृषोदरादित्वान्नमस्य उल्लप्रत्य॰
इति हेटे समूहे य इति कृत्वमाह ॥ हेटे॰
स्त्रियांस्युः पाशादित्याद्यः पाशानां समूहः
पाश्या वात्या इति खलादिभ्यः इति खलि॰
नी पद्मिनीकाश्च २० कन्यात्र गोत्रा इ॰
तिन्यत्र कन्याचस्त्वेति त्रयः प्रत्ययः हेटइ॰
ति किं मुखभोमुख्योः शाख्योः शाखोटिभ्यो
यः हंडो स्यात्स्त्रीति हंडी ॥ अनाद्यंतात्तेन॰
रक्ताद्यर्थे नानार्थे मेदकाः इति त्रिलिंगत्वं॰
वक्ष्यति तदपवादमाह ॥ वैरमैथुनका
दिवुन् ॥ वैरं विरोधः मिथुनस्य कर्म मैथु
निका वैरमैथुनिका दद्योर्वुन् स्त्रियां
स्यात् वैरवैरार्थे यथा अश्वमहिषिका का
कोलूकिका मैथुने अत्रि भारद्वाजिका
देहंदाहन् वैरमैथुनिकयोरित्युचिते हं॰
हमनोज्ञादिभ्यो वुन् आदिशब्दाहीमादं॰
दानेषु विहितस्य वुनो ग्रहणं देहोपाकैटें
डितोदटाति द्विपादिका दंडव्यवसर्गयो
श्चेति वुन् वैरादिभ्योऽन्यत्र वासदेवोभक्ति से
वोस्यावाम्प्रदेवकः इत्यादावणंद्यत इत्या॰
दिनावाच्यलिंगतैव भवति ॥ स्त्रीभावादा
वनिञि ओहाजनबड्लमत्रत ॥ स्त्रिया
मित्यपि कृत्यभावेऽपि शह्रारकतेरिवका

सं
सं
84
450

रके यणादयः येअनिष्ठादयः प्रत्ययाः
विहिताः ते स्त्रियां स्युः आक्रोशे नञ्यनिरि
त्यनिः अकरणिरित्यादयः अकरणिः ते
हृषलभूयात् स्त्रियां क्तिन् कृतिः गतिः वो
गाध्यायां ण्वुल् बहुलं छेदिका धात्वर्थे
निर्देशात् ण्वुल् वक्तव्यः आसिका कारिका
ण्वुच्त्वत्रानुबंधरहितं ण्वुल्ण्वुचोः सामा
न्यग्रहणमुपात्तं पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वु
ल् ण्वुल् भवतः शायिका शायिका इक्षु
भक्षिका कर्मव्यवहारे व्यतिहारे णच् स्त्रि
यां णचं विधाय तदंतात्स्वार्थिकाञ्विधौ
स्त्रियामिति प्रकृते पुनः स्त्रियामिति करो
ति तज्ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगव
चनान्यतिवर्तंतेपीति तेन गुडकल्पा द्राक्षा
चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं इतिहैवैति
ह्यं प्रतिभैव प्रातिभमित्यादिसिद्धिः व्रजय
जोः भावे क्यप् व्रज्या इज्या संज्ञायां स
मजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञि
णः इत्यादिना क्यप् स्त्रीभावादेरन्यत्र व
वः स्वपिकस्येत्यादिना त्वास्त्रियां न्यपोद्ये
ब्रह्मभूयमित्यादि ब्रह्महत्यात्वशब्दाशब्दि
स्वाभावात् शिष्टप्रयोगाद्रष्टव्याति शिष्ट
प्रयोगाइति न्यासग्रंथो यच्च कारणाद्धार
णा प्रश्नाख्यानयोश्चेति इञ् कां त्वं कारि
मकार्षीः पिट्ठिहारिभ्योइञ् पचात्रपाभिहा
पाहात्रपाभिहा पचावपाभिहा ग्लाम्लाज्याहा
भ्योनिः ग्लानिः म्लानिः ज्यानिः हानिः क्षा
जः च शाच क्रियाद्व्याशेषाणां वलिंगत्वेय

शिष्टप्रयोगात् इतिवचनात् तानकेकृपो
कतित्यत्र घञः आग्राहेतात्तीतिपरदपत्वे
कारोष्यञात्क्तीति अप्रत्ययात् प्रशंसा वि
कीर्षा इत्यभिहेति आदिना सिद्धेः णः णः
कावस्थभुडीयजीत्यजञ इ निषा इति पाठा
त् नकारद्वयवानिति तत्सर्वधूपः ॥ तण
दिष्टनिर्थेरीष्ट ॥ तणादिण्यंतः इहृतः इ
शाटं तस्त्रियां यथा श्रेणिः चम्पूः तंत्रीतण
दिष्ट अनिः इति हनिपाठे धरणिः ॥ ण्याद्
ङः ते च लस्त्रियां ॥ जयंतं आवंतङः तेच ले
स्त्रियं वा स्त्रियां जंगमे यथा कदलीकंद
ली पंचाङ्गुरुषः शिवा स्तमालः ब्रह्मवेधूः
स्थावरजंगमादन्यस्याव्यवच्छेदस्याभावा
च्च लस्त्रियग्रहणं ज्याहङः ताद्यदन्याद्वच्छे
केचिद्वर्णयंति इयं ततीयाप्रकृतिः इयं
जंहुः वृद्धजातिः स्फुटार्थं च लस्त्रियग्रहण
मित्यपरे ॥ तत्क्रीडायां प्रहरणं चेत्साघ्रा
पाह्लवणादिक् ॥ तच्छब्देनात्र सप्तम्यादि
कं निर्दिश्यते तेनायमर्थः तत्सप्तम्यादिकं
यदि प्रहरणमस्यां क्रीडायां वर्तते तदा तं
स्मिन्नर्थे विहितस्य तदस्यां प्रहरणमिति
क्रीडायांणः दिति षुसाहरणोदृशः तेन
दंडामोसलाइति सिद्धिः तद्धितांतस्य स्त्री
लिंगतां वक्ष्यति तदपवादोयं ॥ घञो ञः
सास्य क्रिया स्याच्चेन्नेदं पातादिफाल्गुणी श्ये
नंपाता चरन्तायां तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥
अस्यायमर्थः घञः घञंतात् अस्येति ता
श्येनंपातादि क्रिया फाल्गुनादिकायामि

पं
मु

त्यर्थे चजंताद्यो विहितो जः तदंतः स्त्रियां
स्यात्‌ हेडपातादिक्रियास्यां फाल्गुण्यां हेड
पाता फाल्गुणी एवं श्येनपातोस्यां मृग
यायां श्येनंपाता मृगया तिलपातोस्यां स्व
धाक्रियायां तैलंपाता स्वधाक्रिया श्येनति
लपाते ज इति स्वक इति शाहूः प्रकारार्थः
तेन मुसलपातोस्यां मौसलपाता भूरि
त्यादिशिष्यति फाल्गुणपौर्णमास्यां हिक
विहेश्रोटेडपाते क्रीडा भवति पिलटाने
स्वधामतमित्यमरमाला वररुचिना तु स्व
धाक्रियाप्रवीणेति स्त्रीलिंगोक्ता श्रयम
पितहितापवादः ॥ स्त्रीस्याकाचिन्मृणा
ल्यादिविवक्षापचये पदि ॥ दर्शनांतरे
णयद्यप्यपचये अल्पत्वे विवक्षा वक्त
मिच्छास्यान्न स्त्रीलिंगाः स्युर्मृणालादेः
यः यथाल्पं मृणालं मृणालीकस्वोवंशः
वंशीगोवादिङीषु एवं कुंभीप्रणाली मु
सलीच्छत्रीपटी तटी मटीत्यादि स्वार्थे
कप्रत्ययः स्त्रियामिच्छते पटिका वटिका
शाटिकेत्यादि काचिदिति किंग्रल्पो हस्वः
वृक्षक इत्यादिनस्त्रिया ॥ पाणिनिस्त्री
डीदिभिरनुशिष्टं त्रिलिंगाभिधानमुक्त्वा
तद्विशिष्टानि कानि चित्तु नामानि कोतं
दिक्रमेणाह ॥ लेखाशीफालिकालीका
धातकीपंचिकाटकी सिध्रकाशारिका
हिक्काशाविकोल्यापिपीलिका तिडकी
कणिकाभेदाः स्वरमालचिपाहयः पिच्छा
विलेखाकाकिन्याः हारिशाली डणीदरत

लानिः केथ्यात्तथ्यामेटीनाभीराजसभावि
च रुलवीच स्ववीपारीहोवालहाविसिध्म
ला लात्तालिल्लाचवांडू धारदप्रसीचमसी
मसी ॥ लेकाटीनांज्याहकुंतमित्यनेन
लिंगानुशासनार्थः पृथक्पाठः ॥ भेकि
प्रभृतीनांनामानुशासनार्थं च शेफालि
काटीनां एवं स्वपर्यायेपहितानामिहलि
गोपदर्शने प्रपंचार्थमेव रमेः कंलत्वं वले
काराल्लसपुरीशालाच शेफालिकः पुष्प
भेदः टीका विषमपदव्याख्यात्री आयव्या
यलिखनार्थाच आढकीतुवरिका सिध्र
का सीधइति प्रसिद्धो वृक्षभेदः सिधुग
त्वां शूद्राटयश्वेति वक्ता ततः स्वार्थेकः त
त्रवडलवादित्वाभावः शारिकापक्षभेदः
हिक्काकुर्धवायप्रहेडो स्वरभेदो हिक्केती
तिख्याता हिक्काकहिंसायां सेवायां च चु
राटावात्मनीपदीपचाद्यच् प्राविकावन
मक्षिका उल्का अगतौ मकारद्य इति ङ
ल्यादेशश्चतेजः पुंजः पिपली पिपीलिका
पिपिः रीति ख्याता ॥ तिडकी कीडहषः
काणिका परिमाणः ब्रीहिभेदश्चभेतिविं
च्छिः कौटिल्यभेदो वा व्याजच्छलनिमेभे
गिवैदभीजनमीलिकेतिरभसः ॥ स्हंगा
त्तिर्यग्विवरख्यातः ॥ इदानीं कवर्गान्तानुक्र
माद्दवर्गांतादीनाह ॥ स्हवपेशुन्यचुराटावि
वितिङः णिलोपः स्हचिः स्हचनीव्यधनीहं
त्वासः ॥ स्त्रीस्हचिन्हत्यभेदेचव्यधनीश्रिव
योरपि इति रत्नकोषः माढिः पत्रशिरेतिर

पा॰
म॰
842
452

त्वकोषः देशभेदश्च साढिः स्त्रीपंचभंगो
चदैत्यस्यापिप्रकाशने इतिमेदिनिः ॥
पिच्छाशाल्मलिनिर्यासः मक्कमंडाहिश्च
स्वपत्नस्यापनहीनपरपत्स्वमुसलोवितं
डाकाकिणीपणचतुर्थांशकेकाकिणीत
केचित्तियाग्राङ्कः पणागंडकयोः त्वेयेशु
दमानस्यकाकिणीतिरुद्रः दमंसल्लनो
तेषध्याह पाणेर्दपानकंडाणांतुर्यांशे
पिचकाकिनी इतिग्राढकस्यपंचशतत
मोभागः उदपानःउक्तंच दृढकरपिणाग
णितावली ॥ ऊल्पास्यादर्दप्रभिडौणीद्रौ
णपादेनचाढकः अतोर्धशतिकोभागः
उदपानमुदाहृतमिति ॥ अशोषप्रतिप
तत्त्वकहणेनाहृणिः पातेजलंमहाभा
छ कपदैकश्चकटिकावाहितिशौषिहणी
वशाणीशाणपदमयः प्रावरणभेदः विशे
षः शाणमाहाहिकारेण डोणीकाजलौ
काडोणस्यडोणीवरछ्योरितिमेदिनिः ।
॥ हणातेः श्रुरुश्यामिदिरितिअदिप्रत्ययः
दरत्तदेशभेदः ॥ मातिः लोत्रवेदनामान
सवमानेच इतीजृतोहृतीत्यादिनामाबुः
केथास्यतकपर्दः केथाम्हणमयीभिन्नौस्या
न्नध्याप्रवरणांतरेआसन्दीलच्छावेत्रासिः
वृणामासनंच वेत्रासनमासन्दीसौवृषी
चवृत्तिकासनमिति आस्यते अस्यामिति
आसन्दीतिवाहयस्तुतिदः अजुतादेशश्च ।
नाभिरितित्वग्रियेनाभिनेथेत्वत्यति अ
तःपरिषिच्छेनआणंगातैनाभिः स्तौदयोः

प्राणिप्रतीकेम्याहितिमेदिनिः स्फटिकावा
हितिशौषिनाभीच रात्रःसभाइतिषष्ठीत
त्पुरुषः सभाराजेत्यत्रराजपर्यायस्यैवग्रह
णात्क्लीबत्वं ॥ झल्लरीवाद्यविशेषः वा
द्यभेदः भुजकेशश्चझल्लरीझल्लरीवाद्ये ।
डुडुक्केबालचक्रकमितिमेदिनिः बाल
चक्रकइति बालःपीतिख्यातः झर्झरीगी
तभेदेचकेशभिर्कवशाह्वयोरिति ॥ चर्च
रीहर्षक्रीडेतिप्रभृतिः ॥ पारीपानपा
त्रीकर्परी कर्करीस्त्रयोः पारीपादरज्जौ
वहृत्तिनः वारीतिक्वचित्पाठे देहलीग
जबंधने होगालग्रंथंगात्रेच राशणधेंच ल
ज्वाग्रामचटकः करीचरीच सिप्रलामत्स्य
विकृतौ वाच्यवत्तेकिलामिति लालाजत
लिलायुकांडे गंडोदूषःगंडूषः जलादि
नामुखास्यातिमेवेदापूरणेगंडूषः पुंस्यपिगं
डूषोमुखवर्तीभक्षकरप्रस्तोमसीतिरु
द्रः गंडूषमुज्झितवलापयानःसरोषमिति
माघः अतएवस्त्रीलिंगपरिच्छेदेबोपालि
तः उज्झितमास्थितगंडूषानापिमुखेषुतेरि
त्याह गंडूषाजलमितिगंडूषाशब्दोदशैव
द्यविक्लीवत्वमित्येके गंडूषामूर्धन्यषा
गंडूषामिषमहिषाश्चषेतिमूर्धन्यांतेषुभे
दात् अप्रसीतकमधोवातरोगः हेत्यमागो
गादिशेषु चमसोयज्ञसदानादिपिष्टकाद्य
वितयज्ञपात्रमित्यन्ये मलश्चचमेतिचमंत्यने
नेति अतिचामिरशिभक्त्यामसः सोमपानपात्रं
च मसीलिपिप्रयोजना मेलामषीजलपात्री

तनेस्यान्नाभिः ह्वयोरितित्रिकाण्डशेषः ॥
इतिश्रीलिङ्गसंग्रहः समाप्तः ॥ पुंस्त्वेसभे
हानुवराः सपर्यायाः स्वरास्वराः ॥ पुंस्त्वेद्व
ति अधिकारोयमापतद्धहात् स्वराः देवाः
अस्वराः दैत्याः तद्विशेषाः तदनुचराः प
र्यायैः सहपुंस्त्वस्वरूपप्राधान्येनात्यबडह
डवचने पर्यायश्चस्वरपर्याया यथा अम
राहेवा मरुतइत्यादि तद्भेदाः तुषिताभाद्याः
मुख्याः इन्द्रः शक्रो विडौजाः सूर्य आदित्यः
हाहाहूहूः तुंबुरुमातल्यादयः विश्वाऽनु
वराः ॥ चेडप्रचंड जयविजय विष्वकसे
नादयः रुद्रानुचराः नंदिमहाकालादयः
असुरपर्यायाः दैत्यदानवाः तद्भेदाबलिन
मुच्यादयः असुरानुचरा कूष्माण्डमुण्डादयः
एवंसर्वत्रोन्नेयं स्वरादिशब्दानां कषणमम
दैपोतादिनासिद्धेति अबाधित इत्येवदैव
तानि पुंसि वा देवताः स्त्रियां देवशब्दस्य
द्विवत्तः षट्पदोरगाजातिभेदा इतिपरत्वे
नस्त्रीपुंस्त्वेनित्योपपादुकात्यस्त्रशगणहृ
व्यक्रियोपाधिभिः पुरग्रामिन परग्रामिन
इतिवाच्यलिङ्गा अतएव विशेष्यनिघ्नवर्गे
पठिताः स्वरी असुरी इति पुंयोगोऽपि अ
नेकार्थानां यथानुसारेण लिङ्गमुन्नेयं स्वर्गे
यागादिमेघाब्धिकुकालाऽसिधवाः रयः क
रगोद्धोषदेहैतकेदकेशनवेतनाः ॥ स्व
र्गोत्ययञ्जनोविशतिर्यथासंभवं सभेदाः सप
र्यायाश्च पुंसि स्युः स्वर्गो नाकः त्रिदिवइत्या
दि अबाधितइत्येवद्यादिवो द्वे स्त्रियो क्लीबे त्रि

विष्टपमिति यागाः यज्ञः सवः
उक्ताः अतिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधः क्रतुः तद्भेदाः
राजसूयादयाः अबाधितत्ववत्वाते इष्टी
विपर्वत इत्यादि पर्यायास्तद्भेदाः अद्रिगि
वान् सह्यः पारियात्र इत्यादयः मेरुः हिम
मन्येवेति शैलवर्गे रूपभेदाद्धाधोक्ता गंधमादन
वनः जलद इत्यादि तद्भेदाः आवर्त्तादयः मेघः
अभ्रम्पात अभ्रमेघ इति रूपभेदेन क्लीबत्वे
अब्धिसमुद्र इत्यादि पर्यायः भेदाः
यः ढुः हृदः शालीहृदपर्यायाः भेदाः लीलोदात
तवदादयः पातालोशिशिपादौ रूपभेदाः भेदाः स
धा कालः दिष्टः सिंधः समयः रूपभेदाद्धा
र्यायाः भेदाः मासपक्षादयः इत्यादिप
हीनोत्तरूपभेदाद्धाधा अभिखड्गाः दिनतिथ्या
नंदकपंचहासकदिग्रादयः भेदाः
दाः नारदादयः इषुः ह्वयोरिति भागोबाणाः भे
शत्रुभेदः आततायादिः ह्वयोरिति बाधा अरिः
भागाः रश्मिः पाणिश्च करोराजग्राह्यो
हाधा गंडः कपोलः ओष्ठोदंत मरीच्यादीनोत्त
नवस्तनप्रभृतसत्तुरूपभेदाद्धाधा दंतच्छदः दशा
षुः भुजबाहोस्तु ह्वयोरित्यनेनबाधा दोः प्रको
ष्ठः भेदो जंभः कंठेगलः समेपगलश्च
हृष्केठेत्रिशूविष्णुर्धा इति बाधातः अ
तएव केदारकः विषाणं गजदंते शृंगे विषि
तिनानार्थवर्गेऽप्युक्तं केशः कचः नखः क
रकहृः नखोस्त्रीत्यादिना बाधास्तनः कुचः
॥ अङ्गाहोताः ॥ अङ्गप्रत्यङ्गपदवाच्यतः पुंसि
स्युः परेलिंगोस्वप्रधाने हेतास्तकषोपि त

हितिपरलिंगे प्राप्ते पुंस्त्वहिविधिरयं अन्हा
ह्नाहोत्तरपदः पुंसि यथा रात्राह्नाहः पुंसी
तिपुंस्त्वे अन्हः पूर्वाह्नः द्वे अन्हौ समा॰
हृते द्व्यहः एवं त्र्यहः अत्र नपुंसकमिति
नपुंसकत्वे प्राप्ते पुंस्त्वविधिः ॥ क्ष्वेडभेदाः
॥ क्ष्वेडो विषं तद्भेदाः पुंस्त्वे स्युः यथा सौराष्ट्रि
कः शौल्किकेय इत्यादि अत्र गरलो विषं पुंसि
क्लीबे च ककिलेकोकोलेत्यादि बाधकं ॥
रात्रान्ताः प्रागसंख्येकाः ॥ रात्रान्ता इति स॰
मासान्तस्यैकदेशानुकरणं एवमुत्तरत्रापि
प्रागसंख्येकाः पुंस्त्वे स्युः परवल्लिंगतया
क्लीबप्राप्तेरपवादोयं अहस्सुरात्रिस्सुसमा
हारे द्वंद्वः अहोरात्रः अत्र नपुंसकमिति न॰
पुंसकत्वे परवल्लिंगतया क्लीबप्राप्ते पुंस्त्व
विधिः इतरेतरयोगेप्येवं सर्वरात्रः एवं रा
त्रः अपररात्रः प्रागसंख्येक इति मध्यमिवा
द्यमर्चादिपाठात् क्लीबत्वं, श्रीवेष्टाद्याश्च
निर्यासाः ॥ श्रीवेष्टः सरलनिर्यासद्रवः
निर्यासाः ॥ श्रीवेष्टः आद्येन श्रीनिवासप्रभृतयः सं॰
सौविष्टः आद्येन श्रीनिवासहकथ्यादि
परिग्रहाः चकाराद्गुग्गुलुः कुंदुरुर्मल्हः॰
कात्यहः पते पुंसि स्युः ॥ असन्नंताश्र॰
बाधिताः ॥ असन्नंताश्च पुंसि स्युः अंगिरा
वेधाः चंद्रमाद्वित्यादयः ह्यच्छमसिश्चने॰
नमिति क्लीबत्वविवक्षा अतोन्ये असन्ताः
तलोकाः क्षमनः स्त्रियांबहुत्वादित्यादि
बाधा अनेताः कासवत्सौ प्रतिदीवामघवा
अबाधिता इति इत्यादयः जलचरः इत्यादि
लोमहंसाम केचिदसन्ता अबाधिता इति

पदेति अथे जनाकस्त्रोस्तायति पततद्मूल
कमेव ॥ कशेरुजतुवस्तूनि हित्वाजकः
विरामकाः ॥ कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरु॰
हित्वा तुश्च रुश्चतौ तस्य विरामेवमानेति
षांतेतु कविरामकाः पुंसि स्युः हेतुः धातुः
मत्कः इत्यादि ऊकः स्तकः मेरुः कोशादि
रित्यादि कशेरुवातुवेस्तूनीत्याद्यपरत्व॰
णांतेन दारुश्मश्रुअश्रुजत्वनुरुप्रभृतो॰
नाम पिव जेने इह तुमानोदयिभवंभस्त्व॰
तिबाधिते तथा कालरस्त्रियामिति तथा॰
वकात्यायनः कहेताः पुंसिकशेरुदारुज
तुवस्तूनि अमृत इति कशेरुशाहोम्यणो॰
हिनुनित्यवरीश्चेति स्त्रीत्वे ॥ कषणभमरो
पोत्वा यद्यदन्ता अमी ॥ कादिवर्णसंको॰
त्या सभीपेयेषांते तथाहृदीतियदिषते श्रे
दिवर्णसंकोपोत्ताः पुंस्त्वे भवंति कादयः घ
ह अदंताः स्युः तदेवेत्यर्थः यथा कोपोत्ताः
शल्कवल्कादित्व बाधिते वषोदयस्तबा॰
धिताः णोपोत्ताः पाषाणगुणकिणकाणादि
यः विषणादित्व बाधितेभोपोत्ताः कौस्तु॰
भदर्भशलभगर्दभादयः कुंभादित्वबा
धिते मोपोत्ताः हेमग्रामव्यामगुल्मधुमादि
यः पद्मादेत्वबाधिते रेफोत्ता क्षरभीकरस
मीरादयः अजिरचत्वरादेत्वबाधिते ॥ अ
यपयनयमसोपोत्ताः ॥ अथादित्वादिदंता
इत्यत्र नसंबध्यते यकारादिषड्वर्णोपोत्ता॰

वा॰
मं॰

अबाधितः सेताः पुंसि स्युः तत्र प्रकारो यो॰
ताः कवलप्रग्रहप्रवाप्यकलान्तपाट
यः कृतपस्पाटेस्त्वबाधिते घोपांताः सा॰
र्थ्येशापघनाघ्यावभ्रथ्याद्यः तीर्थोदेस्त्वबा॰
धितेसोपांताः वसहासपनसकपांसाद्यः
विसादेस्त्वबाधिते होपांताः पदमवहकव॰
टादयः किरीटादेस्त्वबाधिते ॥ गोत्राख्याः
॥ गोत्रंवंशः तस्याख्यासंज्ञाभिवशोक्तेपरि
श्यते गोत्रेयश्चादिकृष्णात्रेयिवाचिनोये॰
प्रवराख्यायापठिताः येष्वन्येगोत्रवाचि॰
यालोकप्रसिद्धास्तेपुंसिस्युः नञ्प्रत्यप्र॰
त्ययांताः तस्यद्विलिंगतावक्ष्यते स्त्रीपुंस॰
योरपत्यांताद्वितिस्त्रीपुंसयोर्वक्ष्यमाणत्वा
त् नापिशेलवचनलक्ष्यपुंस्त्वज्ञात्वात् ॰
गोत्रादिशब्दागोत्रसंज्ञकाउपचारात् य॰
थाभरद्वाजोगोत्रमस्माकं एवंकाश्यपवा
त्स्यप्रभृतयश्चेति ॥ चरणाद्ययाः ॥ च
रणोवेदशाखायां चरणानिकठादिप्रोक्त
वेदशाखाः तेषामाद्ययः संज्ञाकठादिः
शाखाः एवपुंसिस्युः कचित्तमोदमिति
भेदात् तत्कतेतदुपचारात् यथाकठःब॰
ह्वचः कालिनीयेप्रोक्तात् लोपात्त्वनेनैवसि॰
द्धे ॥ नाम्नाकर्त्तरिभावेचघञजनबन्तचाथ
वः ॥ घञादयः सप्तप्रत्ययाः नाम्निसंज्ञायां
विषयेकर्त्तृवर्जितेचकारकेयेभावमात्रेवि॰
हितास्तेपुंसिस्युः प्रमीयतइतिप्रमीवः पौ
तकटः प्रास्यतइतिप्रासः जतः विदत्यनेन॰
वेदः प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः प्रसीदन्त्य॰

स्मादितिप्रसादः एवंआरोहापीडादयः ॰
सर्वत्रअकर्त्तरिकारकेचेतिघञ्भावेपाकः
त्यागः रोगः भावइतिघञ् अत्रभावेचेति
चकारात् यःपरकृतेत्यादिनाघञ् यस्त्र
संज्ञायामकर्त्तरिचेतिचकारात् तायोदत्र
हृत्यासेवसंज्ञायांघञ् सोप्यत्रचकारात्से
गृहीतः अच् चयः चयाः जयः पदेडित्य
च् करः गरः लवः स्तवः अहोरित्यप् न
डुःयत्नः यत्नः प्रश्नः यजयाजेतिनङ् या॰
ञ्चेत्यत्रतत्पुंस्त्वंबाधिते याचयाजेतिनङ् ॰
उपलक्षणार्थत्वात् स्वपिनङ्स्वप्नः ण॰
न्यसनंन्यासः सेणचेतिणः घःउरच्छदः
प्रच्छदः पुंसिसंज्ञायामितिघः अथचप्र
यथः दंतच्छः हित्तोथचः ॥ ल्युःकर्त्तरि
॥ ल्युरितिकर्त्तरिनंद्यादिविहितोल्युःपुं॰
सिस्यात् नंदनः रमणः मधुसूदनः ॥
इमनिज्भावेकःभावे ॥ भावेपृथ्वादिभ्य
मनिज्भ्रत्यादिनायमनिच् सपुंसिस्यात्
पृथोर्भावः प्रथिमामहिमा लघिमा गरि
मा अस्तत्रेत्ताअबाधिता इत्यनेनपुंस्त्वेन॰
सिध्यति अणाद्यंतात्सेनरत्नकोश्यर्थे इत्य॰
नेनवाच्यलिंगतयाबाधितत्वात् भावइ
तिकिं भविमाहात्तीतिवरिमापृथ्वीभ॰
णादिकइमनिच् प्रेमस्नेहोथवोहइत्यज
यः प्रेमशब्दः प्रीञ्धातोरौणादिकमनिज॰
तः नपुंसनिजंतः तस्याद्योद्धमिरुमनंतमि
त्यनेनक्लीबत्वं इमनिजंतस्यतुपुंस्त्वमेव॰
प्रेमानानिप्रियतेतिकः कादिन्यायेनमा॰

वशाह्वः पूर्वत्रपरत्रचसंबध्यतेह्यपिस्यद
तियोगविभागाद्योभावेकः सोपिपुंसिस्या
त् आरूढकः शालीभक्तः आरूढकशाल
भोक्तवर्त्ततइति अत्रक्लीवत्वमपिपिष्टप्र
योगात् आरूढकशालभोक्तादितइदन्त्या
नमहयोरितिशाश्वतः अत्तोनपुंसक
पाहोहतौप्रमादतः रक्तितोक्तमतेजैवेति
॥ वाकिःप्राप्तिःप्राप्तिरन्यतः ॥ प्राप्तितउपस
गोदन्यतश्चस्वबेतात्ययात् हृसंतकात्प्र
रयोः किप्रत्ययः उदंतः पुंसिनिधिः प्रधिः
प्राधिः आधिः उपसर्गेघोः किः स्वबेतात्क
र्मण्यधिकरणेचेतिकिः पुंसि इष्वधिस्तह
योरित्यनेनबाधितं ॥ द्वंद्वेश्ववडवावश्व
वडवानसमाहृते ॥ समाहृतेसमाहारः
ततोन्यत्रद्वंद्वे अश्वश्चवडवाच अश्ववडवौ
अश्वाश्चवडवाश्चअश्ववडवाः अश्ववडवा
न अश्ववडवैरित्यादिबहुवचनांतप्रयोगः
एवंवदश्ववडवावितिसमाहृतादितिकिं
अश्ववडवंविभाषाहृतेत्यादिनाक्लीवत्वंद्वं
द्वेश्ववडवावश्ववडवा असमाहृतेइति
केचित्पठंति ॥ कांतःसूर्येंदुपर्यायपूर्वो
यःपूर्वकोपिच ॥ सूर्येचेंदुपर्यायपूर्वो
कः अयःपूर्वकश्चकांतशब्दःपुंसिस्यात्
यथा सूर्यकांतः अर्ककांतः चंद्रकांतः
इंदुकांतः अयस्कांतः ॥ लवणोत्कृष्टाश्च
स्पर्शार्थकांतक्रमेणाह ॥ वटकश्चाजेवाक
स्वरलकश्चकंदुगकः पुंसोल्वेवः समुद्रः
श्चविटपटघपतावेदः कोहारबधहहश्चपिंड

गोडपिचेंडवत् गंडुःकरंडोलगुडोवणाला
श्चकिलोकालः हृतिःसीमंतहरितेरोम
लस्तोमसपपकौ आतपःसविधोनाभिःकं
णपत्वरकेरतः प्रस्त्वरप्रचक्राश्वगोल
हिंगुलपुंडलाः वेतालमहलमलाश्चपुंगे
डाशोयिपहिमः कल्माषोरभमसेश्चवस
लाहः पतद्रुहः ॥ वटकः पिहक पिष्टकः
भेदः अनुवाकः अपतन्तुःसमूहः वेदभेद
इतिसम्भूतिः स्तलकः कम्बलः स्तनभेद
श्च कंदुगकोहलललतागहनेच्छविः वा कं
हिकाप्रायोगहृमेदइत्यर्थः पिटमितिबोपालितः इने
लेसामवेदेनियंता पशेत्येकारः पुंखःकोडमू
मुद्गः संपुटकः विटः शिङ्कः पटः श्रेष्ठ
णशिलालोहितकौशेयः पटःहिव्यवला ॥
तिविष्टः पटोइत् खेटोधत् रूपकफयो
स्तथाशहरणांतरेतिमेदिनिः शहरणांतरे
इतिपुंसोकोहः इगोपुरः अरघहः रूपभे
दः कस्यचिन्मतेकोहरशतपरिच्छेदः को
हारोनागरोहपेपुंश्चकरिणांश्चपालकइति
रभसः यद्यपिकांतखोतादिक्रमेणकौडं
तमध्येरेफांतकोहरपाठोरफत्रलाघ्याथपिट
कारांते अश्ववामेहग्राम महग्रामइतिन्या
येनरेफांतोनिबद्धः हहअथविक्रयस्थाने
पिंडोमस्तकसितिस्यातः शरीरेग्रामस्तु ॥ पिंडो
पीलतथामात्रेदेहागारैकदेशयोः देहमा

त्रेविपाकेचगोलमिल्लकयोरपि ओड्रपुष्पे
पिण्डेमिस्पान्कीवमाजीवनायसोरितिमेदि
निः गोडवृडनामोप्रवृडमांसगडश्चगोडः
पामरजातौचवृडनाभौचसंमतः इतिरुद्रः
पिचंडमुदरेशस्तेपिचंडमुदरेपशो रवयवे
च पशोरवयवेगोंडइतिव्याते शस्तेदेहेपि
चंडवत् ॥ कोहाटयःपुंसीतियोजना गडुः
गलगंडः गडुःश्चाकुमलकयोमेध्येमांसं
हडिः गडुःपृष्ठगडोकुब्जइतिविश्वः कंड
डोवंशादिरचितोभांडविशेषः लकुडोवंशा
दिमयोदंडः लोहमयास्तु इतिसुभूतिः
वंडोमुखेजागुडिका वंडोण्यंतगावेलो मं
देहमुखेयोगयोरितिविश्वः गजकंडार्थेश्र
तगावेलो ॥ किणोमांसग्रंथिः त्वचेणजव्यं
घाविस्कंधेव कणःकाष्ठकृमि कणःस्यात्का
ष्टवेधकः इतिरत्नकोषः इतिश्वमेघष्टकं
इतिश्वमेघष्टेमल्लेनेतिमेदिनिः सीमंतः
सीमंतःकेशविन्यासः हरिद्रणविशेषः श्र
श्वभेदश्च ॥ हरिद्रिभातिवियोऽपि हयवर्ण
विशेषयोः श्रमित्रियांस्यान्नणेचापेतिमेदिनिः
तिरश्चांचवितमुद्गीथंचवेणेगोमेधः उद्गीथ
नइतिउद्गीथः सामभेदः स्वष्ठेः श्रीमाभ्या
मितिथकः ओंकारइत्यन्ये उद्गीथः प्रणवः
सामभेदध्वनिविरुद्रणः बुद्बुदोवर्तुलाका
रः जलविकारः भुजभंगी भंगःराभंगःरीति
व्योतः कामसज्ञातिकमेणण कामभेदः
वेशवाचभेदः गुल्मभेदश्च श्रेष्टगतोघाचने
व ओणादिकोनिः ग्रंटनिःग्रंथिः केटः केट

कारस्यशिल्पभोडे फेनोजलविकारः लप
हतादिकृतनृदः ल्लोनेपोटीश्चेतिपपः
पिष्टकः आतपः सूर्यालोकः तोत्रियेत्रि
यवाचीनाभिः पुंसिप्राण्यंगजेस्त्रियामित्यु
क्तं कृणपःशवभेदः कृतमेदइत्यन्ये कृण
पइतिचपाठः दुरोगेंइनसायकः चवर्ग
द्वितीयादिरव्ययंछुरः केटरः केकरसेक्व
हारपदार्थश्चतकभेदइत्यन्ये एरोजलप्र
वाहेस्याद्ग्रुणसेष्टिराद्ययोरितिमेदिनिः
छुरश्रोबाणभेदः चवर्गद्वितीयादिः यथा
छिन्नाछुरप्रावेडितैः कश्चिद्गत्तायोहिमती
धीतिर्येश्येतिहरविलासः चुक्रः संधानव
तोल्यम्लःश्लोकइतिव्योतः चुक्रइतिशा
कभेदश्च कल्ह शूकइतिस्वामी गोलोव
र्तुलपिंडः हिंगुलोरागवद्रव्यं वैष्णवर्गेक्ली
बलिंगमुक्तेतस्यपद्योते हिंगुलःस्यान्नहिं
गुलमिति पुष्कलश्चात्माशरीरेच पुष्कलः
पुष्कलःसंटगाकारेविषपुंस्यात्तदेहयोरि
तिमेदिनिः मल्लिरप्यत्रयोषितिस्त्रियां म
ल्लीच मल्लोबाहुयुद्धयी पुरोडाशीहविभेदे
च सस्यापिह पिष्टकस्यच गसेमोमलता
यास्तुकृतशेषेचकीर्तितः इतितालव्योते
विश्वः पद्दिसोःत्रभेदः श्रमितोमरकृतप
महापद्दिसेतिमहिभाषासमावेशात् दे
त्यसौतोये मसेत्येत्रमासः कुत्सितोमासः
कुल्माषः पृषोदरादिः धातुपादायणेटंत्या
न्यः कुल्माषः पावके पाचकेप्रोक्तः कुल्मा
षंकांचिकेपिचेतिमूर्धन्योतेविश्वः कुल्मा

घोमापादिमिश्रमर्धस्विन्नं भक्तं खिचः रीति
विख्यातं रभसो वेगहर्षयोरिति निर्दिष्टत्वाद्वि
ष्टः ओत्क्रव्यमिति चकोलिगः श्रुतिचमिर
मिकभ्यः सः यद्वा तु रभसत्वण्योगाद्दशो
श्राय्यवितर्द्धतिद्वय्येवतेते तस्माद्वाच्यलिंगः
ता ॥ कटाहो हृततैलादिपाकपात्रे च कर्पु
रे ॥ कटाहः कूर्मपृष्ठे च तत्पेवमहिषीशि
शाविति विश्वः निष्पततात्मतैलादिकं यस्मि
न्निति सपतत्कटाहः प्रवाहे वाहुतिगणत्वा
त्स्व पीकटानद्वतिख्यातः कृतः कर्त्तरि स्ते
त्रायां इति वाच्यलिंगवत्पते तत्स्पवादीय
मिति ॥ इति पुंलिंगसंग्रहविवरणं समा
प्तं ॥ ॐ द्विहीनेन्यच्च खारणपणास्त्र
द्विमोटकं शीतोष्णमोऽसनहपिंडखाविट
वणेबलं हलमाभ्रहेमलोहसखत्वङ्खञ्
मांगुभं जलपुष्पाणिलवणव्यंजनान्यनु
लेपनं ॥ द्विहीने क्लीवहरत्यर्थः द्विहीनः
इत्यधिकारोऽयं व क्लीवशब्देयावत् स्वादि
श्लोकद्वयेन प्रधानेन निर्देशः खादिषड्विश
कमनुलेपांत बाधक विषयादन्यत्र क्लीवे
स्यात् अन्यच्चेत्य त्र अनुक्तसमुच्चयार्थ चका
राद्वारा अतिकांतनाभरणानव स्वादीनां
ग्रहणं खमिंद्रियमाकाशादि च खमिंद्रि
येपुरे तेजे शून्यबिंदौ विहायसि संवेदने दे
वलोके शर्मण्यपि नपुंसकमिति मेदिनिः
॥ अरण्यं विपिनं काननमित्यादि पर्णं पत्रं
पलाशं दलमित्यादि अर्थं विवरं छिद्रं बि
लमित्यादि हिमं तुहिनं प्रालेयमित्यादि उ

दकं जलं नीरमित्यादि शीते शीतलं शिशिर
मित्यादि तद्वतिवाच्यलिंगं उष्णं चर्मतिग्ममि
त्यादि मांसं आमिषं पललं क्रव्यमित्यादि रु
धिरं शोणितं रक्तमित्यादि सुखं वदनमास्य
मित्यादि अक्षि नयनं लोचनमित्यादि द्रवि
णं धनं स्वापतेयमित्यादि बलं शब्देन शक्ति
सैन्ययोर्ग्रहणं बलं स्थाम तरस्यं इत्यादि ह
लं लांगलं गोदारणमित्यादि बले फले इति
सभूतिः पठति आभ्रं पनसं कपित्थमित्या
दि हेमं स्वर्णं कांचनं स्वर्णमित्यादि लोहोक्ती
स्तक्तमपि पर्याया हेमिहोक्तं लोहमयः शा
स्त्रकमित्यादि सुखं शर्म शातमित्यादि दुः
खं कष्टं कृच्छ्रमित्यादि शुभं कल्याणं कुशलं
मंगलमित्यादि अशुभं कल्याणं मंगलमित्या
दि जलपुष्पाणि सौगंधिककमलोत्पलकु
मुदकल्हारोत्पलादीनि लवणं सामुद्रं सैंधवमि
त्यादि व्यंजनं तेमनं निष्ठानमित्यादि व्यंजन
विशेषाणामपि दधितक्रादीनां ग्रहणं अनुले
पनं कुंकुमादि अबाधितइति किं खमाका
शो वियत्स्त्रियोः अरण्यमटवीपवमन्यदप्य
ह्यं ॥ कोत्याः शतादि संख्यान्या ॥ कोत्याः
कोटितोन्या शतादि संख्या क्लीवे स्यात् शतं
सहस्रं प्रयुतं नियुतं इत्यादि कोटि इति सूप
भेदेन कोटिः स्त्री कोटिरिति वा ज्ञलकात्र्वही
येवं ॥ वाल लाप्रयुतं च तत् ॥ एवैषानि
त्यं क्लीवत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयं लक्षशब्दः क्लीवे
स्यात् स्वपमेतात्स्त्रीवेपि ॥ लक्षा लक्षं च
नियं कारे विद्यादि कोषे स्त्रलवं चलां नेपुण्या

दात् न लत्वं प्रकृतशब्दवाच्ये शतंसहस्रम
यूते प्रकृते निकृते मतत् स्त्रीकोटिरबुधमि
तिक्रमाद्दशगुणोत्तरमितिरत्नकोषः ॥ १
ग्धक्षमसिसहस्रनते ॥ अर्बुदंदशसंते उदंते १
अग्रेंतेयत् द्विरवंतत् क्लीवेस्यात् अर्बुदंतेय
शः पयइत्यादि इसंते सर्पिरित्यादि उसंतेव
पुर्यजुरित्यादि अनंते चर्मवर्मेत्यादि परतः
इति अर्थेकिरीटोमर्पयोजने इति अर्धर्चवत्
ति अनंतद्यक्ष्णादेव सिद्धे परतोयन्मन्त्राभा
ह्रोस्यपाठाने उदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थे तेन
गुणांधकारलोके श्रुतमोगशोपमानितीति
॥ यदनोंतमकर्तरि ॥ अकर्तरिकर्तृवत्
चयः अर्थोनशब्दः सक्लीवेस्यात् गमनेरम
णेदानमित्यादि एवंकरणमंप्रधानाधारा
नाधिकरणानि अतएवधातोर्धिकरणामि
ति अकर्तरीतिकिं नेदनः रमणः फचुव
तेनः वर्धनः ॥ चोतंतनोपधंशिष्टं ॥ चो
तेसकारोपधंनकारोपधंचद्विहीनंक्लीवे
स्यात् तत्रचोंतंयथा दात्रंपात्रंवहित्रंगात्रं
वस्त्रमित्यादि नोपधसहितंचोंतमितिक
स्यचिन्मतेशिष्टमवशिष्टंप्राकृतान्यत्
शिष्टमवाधितमितितत्कभूतिः शिष्टमि
तिकिं पुत्रः ओपवस्त्रः दंष्ट्रः हंसः कंसः
शालः शालाः कालः कालाः गलः गलाः
॥ रात्रेप्राक्संख्यायान्विते ॥ रात्रशब्दः
संख्यापूर्वः क्लीवेस्यात् रात्राह्नाहः पुंसीति
पुंस्त्वप्राप्त्यपवादः त्रिसृणांरात्रीणांसमाहा
रः त्रिरात्रं एवंपंचरात्रं षड्रात्रमित्यादि पंच

रात्रमितिभागवृत्तिः द्विरात्रमितिजयादित्यः
तदहन्मतमेवतत् क्लीवत्वमेवत्योतिकिं अप
रात्रः अर्धरात्रः ॥ पात्राद्यदंतैरेकार्थोद्विगु
र्लक्ष्यानुसारतः ॥ पात्रादिभिरदंतैरेका
र्थोद्विगुसमासः सपात्रादित्वात् क्लीवेलक्ष्या
नुसारतः शिष्टप्रयोगानुसारेणैकार्थोद्वि
गुः समाहारविषयवयथात्रिभुवनंत्रिपुरप
कार्थैः इतिकिं पंचसुकपालेषुसंस्कृतः
पः पंचकपालः तद्धितार्थोद्विगुरयं लक्ष्यानु
सारतइतिकिं त्रिपुरीपंचमूली अदंतैरिति
स्वरूपाख्यानमिदंसमासेतुरकालेसमासां
तविधिः तेषांमतेअतएवअंतावयवाश्चेति
अदंताः तदाश्रयमर्थः पात्रादिभिरकारैश्चो
त्यावयवभूतैर्विहितोयोद्विगुः सक्लीवेस्या
दितितेनपंचगवमित्यादिसिद्धिरितिलभ्
तिः अन्यस्त्वाहुःशिष्टमित्यनुवृत्तेः लक्ष्यानु
सारतइतिपृथक्कृतउक्करणात् द्यमात्राथैः
एकार्थोद्विगुशब्दः शिष्टः पारिशिष्टोलक्ष्या
नुसारेणक्लीवेस्यात् तेनपंचसोमपंपंचकु
मारी त्रिजगत्यादिलक्ष्यानुसारतः इतिवा
चनात्रिवलीत्रिजगती ॥ द्वंद्वैकत्वाव्ययीभा
वौ ॥ द्वंद्वस्यैकत्वंद्वंद्वैकत्वं अव्ययीभावश्च
अव्ययीभावौ एकवचनादिहसमाहारद्वंद्वस्य
ग्रहणंसमाहारोहिसंहतिः सावद्वंद्वस्याभि
धेयइतितत्रैकत्वेनतरेतरयोगेतस्यावयव
प्रधानत्वात् अर्थैकार्थासंभवात् तद्वाचिनो
द्वंद्वस्यक्लीवत्वंपाणिपादंशिरोग्रीवंमार्दं
गिकपाणविकंप्रायेणएवंपरमव्ययं परप

दमनव्ययंतद्वशेनसमुदायोनव्ययोव्ययी
भवतीति अन्वर्थसंज्ञाबलादव्ययीभावस्या
व्ययत्वं अपिविहितउपकुंभंउन्मत्तगंगंदेशः तिष्ठ
द्गुकालः खंडादूणिपयः इत्यादि ॥ एवंवहि
गंहेहतत्स्वक्रमयोरितिहेहे परवल्लिंगतायां
प्राप्तायामव्ययीभावेतत्पूर्वोत्तरपदार्थप्राधा
न्यात्रिलिंगतायांवचनार्थमिदं ॥ पथःसंख्या
व्ययात्परः ॥ संख्यायाअव्ययाश्चपरःकृत
समासांतःपथःक्लीवेस्यात् द्वयोःपथोःसमा
हारःद्विपथं पंचत्रिपथं चतुष्पथं अव्यय
विपथंकापथं संख्याव्ययादितिकिं धर्मप
थः ॥ षष्ठ्याछायाबहूनांचेत् समासे ॥
षष्ठ्याइतिषष्ठ्यंतात् समासेपराछायाक्लीवे
स्यात् साचेद्बहूनांसंबंधिनीस्यात् वीणां
पतिणांछायाविच्छायं छायाबाहुल्यइति
क्लीवत्वं बहूनामितिकिं वृक्षस्यछायावृक्ष
छाया ॥ संहतौसभा ॥ संहतौसमूहेयः
सभाशब्दःसक्लीवेस्यात् दासीनांसभासंह
तिः दासीसभंस्त्रीसभमित्यादि अथशालाचे
तिक्लीवत्वंसंहतावितिकिं दासीनांसभादा
सीसभा गृहंसभाशब्दः गृहस्थैपिदासीसं
भा ॥ शालार्थापिपराराजामनुष्याभ्योदृवास
कात् ॥ शालाकुटीअर्थोभिधेयोयस्याः
साशालार्थासभाअपिशब्दात् संहत्यर्थाच
अराजकात् एवंराजशब्दवर्जितात् राजप
र्यायात् अमनुष्याभ्योगूरूत्वःपिशाचादिश
ब्दात्षष्ठ्यंतात् पराशालार्थाशब्दवाचिनी
याससभाक्लीवेस्यात् इनसभं प्रभुसभं रे

श्वरसभं पिशाचसभमित्यादि अराजकादि
तिकिं राजसभाराजपर्यायग्रहणान्नेहवेद
गुणस्यसभावेदगुणसभा वेदगुणशब्दो ए
तिपतिशब्दोराजविशेषवाची अन्येतुराज
पर्यायत्वेपि नृपतेःसभा नृपतिसभा नृ
णांपतिर्यत्रसभायांमानवेतिप्रतिसभामाह
धुः राजपर्यायत्वेपिनराजपर्यायः अतएव
नृपोनामकश्चित्तस्यसभान्नृपसभाइत्यादि
षष्ठ्याइत्यादि षष्ठ्याइत्येव ईश्वराचामोम
भाचेतिकर्मधारयेनक्लीवत्वं अराजकादि
तिवचनस्यप्रार्थनाभीराजसभाइतिस्त्रीलि
गवदेवोदाहरणं इमादिशब्दइतिप्रतान्तरादाहर
णांनीत्यर्थः ॥ उपज्ञोपक्रमांतश्चउदाहर
त्वप्रकाशने कोपज्ञकोपक्रमादि ॥ उपज्ञा
तःउपक्रमांतश्चयःसमासः उदाहृतेवेतित
योःउपज्ञोपक्रमयोरादित्वप्राथम्यंतस्यप्रका
शनेनप्रतिपादनेन्योन्येक्लीवेस्यात् उपज्ञाय
तस्माउपसर्गइतिकर्मण्यण् उपक्रमस्यतदु
त्पक्रमः उदाहरणमाह कोपज्ञेत्यादि को
ब्रह्मातस्योपज्ञाकोपज्ञंकोपक्रमंप्रजाइति
प्रजापतिनाप्रथमंसृष्टाइत्यादाउपज्ञाताप्र
सृत्यर्थः तदादित्वइतिकिं देवदत्तोपज्ञा
त्मनयःप्राकारः स्थाकारस्यानेकार्थत्वा
न्नात्रतदादित्वं एवंदेवदत्तोपक्रमोरथः ष
ष्ठ्याइत्येवतउपक्रमः ॥ कंथोशीनरनाम
स्व ॥ उशीनरा० जनपदप्रतीपग्रामाणांना
मस्वविषयेषु तेषुषष्ठ्यंतात्परा कंथाक्लीवेस्या
त् सौषमीणांकंथासौषमिकंथंवाह्लिकंथं

उष्णीनवाहन्यत्र सात्विकेंश्यावाह्निकेषिषेयेश्रा
मस्यसंज्ञाग्रतः परवर्हिणत्तैवनामस्विति किं
वीरणकेंश्यानामस्पृष्णीनरेषिपकेंश्यांतेनाम
॥ भावेनणकविज्ञोन्येसमूहेभावकर्मणोः
श्रदंतप्रत्ययः ॥ नणकइत्यादिइच्छाद्यकप·
लवणांतेनपाकः लवः पंक्तिः बित्वइत्यादेर
पिवजेनं श्रदंतप्रत्ययानस्य णस्युकस्य नण
कातथ्यावः इत श्रनुबंधोयेषांते बितः प्रत्य·
याःणवादयः तेभ्योन्येयेधातोर्विहिताः प्रत्य
याक्तव्यानीयर्यादयोयेभावार्थेविहिताः कृ
तातथ्यासमूहार्थेभावकर्मणोयेश्रदंतास्त·
डितास्तेक्लीवेस्युः तत्रधातोर्विहितायथा·
भावभव्यं भवितव्यं भवनीयं भक्तंइहेल
ब्दंश्रांते देशमनेककोटिशोगंतव्यं गतेन
पुंसकेभावेक्तः भावेपिधात्वर्थेक्तताव्यापि
रस्तीतिइणादयः इतिकर्मत्वं भव्यंस्थेयंवे
येभुवोभावेक्यप् ब्रह्मभूयंसमेतानवः·
ऊटस्थवर्ततेश्रमिविधौभावइत्युणितिइत्युः·
न्त्र स्वार्थेण मोराविणांमाऊटिनेवर्तनेन·
णकेविज्ञोन्यइति किंनप्रश्नः यत्नः स्वपो
नङ् स्वप्नः नणः इतिणः न्यरतेनन्याद्यः क
स्वपिस्यइतियोगविभागात श्राह्निकाश्च·
त्यानेवर्तते श्राहत्यं श्राहत्यः वेतयथा
हितोथकच् इत्यथकच् स्पथः वेपथः न्या·
संग्रंथेतिथकच् भावनाकारणासमूहार्थेतः·
डितायथा भिक्षाणांसमूहोभिक्षाहिभ्योणभै
दे यकवतीनांसमूहोयौवने गोत्रोक्षोष्ट्रान्या·
हिनाडण औपगवं काकानांसमूहः इत्याण

काकंवाजकं औत्सकं केदाराद्यञ केदारकं
भावेश्रदंतप्रत्ययास्युः क्लीवेयथा गोर्भावः
गोत्वं इणांतात् शौचं मार्दवं मनोज्ञादित्वादु
ञ् मनोज्ञकं स्तेनाद्यन्नलोपश्चस्तेयं कर्म
णिष्यणवचनेतिष्यञ् शौक्लं श्वेलिनीत्या
होइनचूतुलच् हेगस्त्रीभावादावित्यादिना
स्त्रीत्वविधानान्नक्लीवत्वं ॥ पुण्यसुदिना
भ्यांपरंस्वत्वहः ॥ पुण्यसुदिनाभ्यांपरः कृतः·
समासांतः श्रहःशाहः क्लीवेस्यात् श्रपहाताः
पुंस्त्वेइति पुंस्त्वापवादोयं पुण्याहं सुदिनाहं
सुदिनैकत्वेपि ॥ श्रहःशाहःप्रशस्तार्थेःवा·
ताःसुदिनाभ्यएवच सुदिनाहसमासकार्यमेत
त प्रतिविन्वीतविशेषइत्यत्रसुदिनाहस·
भाव्यित्यर्थः तथाहि क्रियायामव्ययानांभेदकान्य
कत्वेपि ॥ क्रियानामव्ययानांचभेदकानिवि
शेषणानिक्लीवएकत्वेपिस्युरित्यर्थः तथा
लिंगसंख्याविशेषोनास्तीति तद्विशेषणम
पिसामान्येलिंगसंख्यैवैकवचनेयोग्यमिति
णंयथारम्यंपचति मृदुपचति श्रव्ययविशेषः·
णंयथास्वः ॥ उष्ट्रोष्टकेवोत्सकं
सहस्रणीतिपीठेसमर्थयोजने राजस्थवाज
पेयंगव्यपद्यकृत्तोकवेः मालिक्यभाष्यमि·
न्हरचीरचीवरपंजरं लोकायतंहरितालेवि·
हलस्यालवाल्कं ॥ इदानीमनुक्तानेना·
स्यकृ वदेःथक··· उष्ट्रोष्ट्रसामविशेषः लोट
केवलभेदः इपभेदश्च लटकलइकर्मणि कृ

ग॰
म॰
४६३
462

जातिभ्योन्यत्र अथतोटकमत्रिसकारेकृत
मितिछंदः सूत्रे चोचमुपभुक्तफलाविशि
ष्टंतालफलेचचोचंकदल्याःफलेमवेदित्या
दिकोषः पिच्छवर्हेगरुडस्यपत्त्राणांत्मेभे मह
त्त्राणांकृकृषिः कीटइतिकिरीटे वेष्टनेशि
रोभूषणमित्यरुणाटत्रः मर्मर्मसंधिस्थानेना
न्तत्वादेवक्लीवत्वे सिद्धेपुनर्विधानमनेतस्य
क्लीवत्वानित्यत्वज्ञापनार्थं योजनेक्रोशचतु
ष्के राजसूयवाजपेययज्ञभेदौ अत्रयागहा
देणपुंस्त्वप्राप्ते क्लीवत्वविधानंराजसू
यवाजपेयशब्दौपुंलिंगावपिस्तः अर्धर्चे
कर्त्तृनामितिसूत्रेकवेः कर्त्तावर्त्तमानेगद्य
पद्येक्लीवेस्तःअपवादः परत्वात्तेनगद्येश्लोक
बंधः पद्यमितिअन्येभ्योपिदृश्यतइतियक्
कवेःकृत्ताविति किंगद्यावाक् गद्योयमर्थःग
द्यमेतद्भवः तथापद्यपंकः पद्यापद्धतिः पद्
रजः माणिक्यंरत्नभेदः भाष्यंसूत्राद्यर्थावर्ण्य
तेयत्रपदैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानिचवर्ण्य
तेभाष्यंभाष्यविदोविदुरिति सिंहकं स्त्रीसीम
न्तेभोभाजनकोरकश्रृणाभेदः चीवरंवस्त्रंव
जीर्णवस्त्रखंडमितिप्रभृतिः कौषजंवासश्च
चीवरंमुनिवासः शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति
प्रभृतिः पञ्जरंकायास्थिदेहपक्ष्यादिबंधन
गृहेच लोकायतंतर्कभेदः चार्वाकशास्त्रेच
हरितालेधातुभेदः विटलंमुक्ताद्यवयवः ह
डिमवल्कइतिस्वामी विदलंद्विधाकृतवंश
दलकृतपात्रविशेषश्च स्थालेहेमादिभोजन
पात्रेवाल्कंवल्कवदेषाङ्भवे ॥ इतिक्लीव

लिंगसंग्रहविवरणंसमाप्तं ॥ ओंपुंनपुंस
कयोः शेषार्धर्चःपिण्याककंटकाः मोदक
स्तंडकःटंकाःशाटकःकर्वटोर्बुदः पातको
द्योगचरकतमालामलकानडः कुष्ठंमुंडंशी
धुबुस्तंक्ष्वेडितंक्षेमकुट्टिमं संगमंशतमाना
र्मशम्बलाव्ययतांडवं कवियंकंदकार्पासं
पारावारंयुगंधरं यूपप्रग्रीवपात्रीवयूषंच
मसचिक्कसौ ॥ एतेचिक्कसशब्दपर्यन्ताः
पुंक्लीवयोःस्युः कइत्याहशेषेत्यादि उक्ताद
न्यःशेषःयथाशंखपद्मशब्दौनिधिवाचकौ
पुंलिंगौजलजभेदेतुद्विलिंगावितिअर्धर्चो
ऋगर्धे पिण्याकेखलिः कंटकंतरुलता
गंलोमरोमहर्षेषु मोदकेभक्ष्यभेदः तंडके
परिकरः टंडकश्चेतिअपिपाठः टंकःअश्म
दारणः ताकइतिप्रभृतिः शाटकःपटभे
दः शाटकजातिविशेषः तालव्यादिः कर्वटः हि
शतग्राममध्येमनोरमस्थाने अर्बुदंमासप्र
हषेशतकोटिषुनदियो महीधरविशेषेने
त्तिभेदिनिः पातकंब्रह्महत्यादिः उद्योगः
उत्साहः चरकंवैद्यशास्त्रविशेषः पवर्गात्
तीयादिवरकंस्तनवस्त्रमित्यन्यः तमालोवृ
क्षभेदः वंशत्वकः अमलकोधात्रीफले ह
देवामलकी नडोतुविवरंत्रणभेदश्च कु
ष्ठरोगभेदः वणिग्द्रव्येच मुंडोपिरः मुंडितके
शेचवाच्यलिंगं शीधुमद्यंबुस्तंमांसशकुली
मितिकेचित्पठंति उंगीकेलिंगबुसाननेत्रेय
पठामि पक्कात्तुलंपुस्तकोवामलत्रतेरजतमिति

रा॰
क॰

अतः फलमित्यपिपाठः त्वष्टितोसिहनाहः॰
॥ जानीयान्मेगलंत्वेमंत्वेमलत्रार्थेलत्वाणं
कुद्दच्छेदने कुद्दनं कुद्दः कुद्देननिर्वृत्तं कुद्दिमं
मणिभूः स्पधाद्यदितभूतलमितितलस्यभूः॰
तिः भावप्रत्ययादिमपु वक्तव्यइतिइमपुसे
गमेत्यादिमेलकः भ्रातमानेरूपपलेअत्रितु॰
धूलिराणीपरिभायालभ्योमःइतिमः अन्नस
अविरोगःअम्बाइतिख्यातः शम्बलेपाथेयं॰
तालव्यादिः दंत्यादिश्चनश्चेतिपवाचयचु अ॰
व्यवंलिंगसंख्योरहितःशाहूः तोडवमुडत
न्त्यंकवियमश्यमुखबंधनरज्जुः कडियाली
तिख्याता नार्योकवीखलीने कविंयेवानानंतरं
गमश्चखभांडमितिवोपालितः कंटमूलवि॰
शेषः कर्मेतिक्वचित्पाठः तत्रकर्मकारकेक्षुः॰
जःपासइतिपासप्रत्ययःकर्पासः बलयोनि
फलभेदः ख्यातएवपार्श्वनयोः पार्श्वपार्श्वेअ
वार्यअर्वाकपार्श्वेश्चभूतिलबारावारमितिप
हितावारःसमूहः अवसरोवेतिख्याचष्टेफ॰
गंधर्वरथारोपितकाष्ठंयत्राश्वाबध्यंते यूप॰
यज्ञे पशुबंधनकाष्ठंअग्रीवंवातायनमिति॰
ह्रभूतिः गृहाद्यौप्रोतेधारणमाधारपंक्तिः
बहुवारणाख्या अग्रीवमितिकणादंतः अ॰
ग्रीवंमुखेशालेत्येके अग्रीवंडुमशीर्षमिति
गोवर्धनः उत्वादयइतिरुणातेवः ग्रीवाम
वक्त्र अग्रीवंयज्ञोपकरणपात्रभेदः यूपमु॰
ज्ञादिकाद्यरसः इषितस्यादिः चवमोदिश्च॰
इत्यानीवंत्यसकारमाह चमतिपिबतियत्रेअ
नेनचमसःसोमपानपात्रं अनिचमिरभिप्रभ्यो

सः विकृककर्मेगोधूमादिहाणं कषणमसरो
ध्यंताइतिपुंस्त्वप्राप्तेतदपवादोयंयेषांतप
वादतानानितेषामपुंस्त्वेविधिरयं ॥ अर्थ
वोदाहृतादीनांपुंस्त्वाद्यैवैदिकेदृष्टे तन्नो॰
क्तमिहलोकेपितद्वदेवस्त्वसशेषवत् ॥ अ
र्थवोदिगणेपाणिनीयगणकृताहृतत्वीर॰
दानलोमन् महलादयोबहवः पुंनपुंसका
गानुशासनेनचपुंनपुंसप्रकरणेनिबंधाः॰
हृतादीनांपुंनपुंसकप्रकरणेयत्
वेनिश्चितं तस्मादिहलौकिकेनामलिंगा॰
नुशासने अनुपयुक्तत्वान्नोक्तंनतुवाच्येत
गामित्वासंभवात्तदित्यमेतत् किमलिं॰
लोकानांप्रयोगानास्ति चेत्तत्राह लोके
वत्तशेषवत् अनुक्तलिंगपदप्रयोगवत्स
ग्रहार्थमिहवत्यते यथाप्रमादादुंथविल
सेयं तथातदपिशिष्टप्रयोगात्ता
ज्ञातव्यमिति ॥ इतिपुंनपुंसकसंग्रहविव
रणंसमाप्तं ॥ स्त्रीपुंसयोरपत्यांताः ॥
अधिकारोयंअपत्यांताः अपत्ययांताः सर्वे॰
स्त्रीपुंसयोः स्युः तस्यापत्यमित्यण् औपगवः
इत्रिहाणजीत्यादिनाङीषु .... गर्गा
दिभ्यञ् गार्ग्यः गार्गीत्यादयस्तिद्धंचैतत् अप
त्यप्रत्ययांतानामपत्यमेववाच्यं अपत्यंचक

४६४
464

न्याग्रहरूपं ततः स्त्रीत्वपुंस्त्वेकृतः क्लीबत्वञ्च
भेदाः ॥ द्विचतुःषट्पदोरगाः ॥ द्विपदच
तुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जा
तिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः स्युः द्विपदो यथा
मानुषः मानुषी पुरुषः पुरुषी विप्रः विप्रा
शूद्रः शूद्रा कुक्कुटः कुक्कुटी चतुष्पदः
सिंहः सिंही गौरयं गौरियं षट्पदो यथा भ्र
मरः भ्रमरी उरगो यथा उरगः उरगी अयम
हिः इयमहिः सर्वत्र जातेरस्त्रीविषयादि
तिङीषु विप्रादिभ्यस्त्वजातित्वात उडापु
अबाधितात्वेवमल्लिकाशिवा लता ॥
जातिभेदः ॥ जातिभेदा जातिविशेषवाचि
नः स्त्रीपुंसयोः स्युः न सर्वे तथा हि पुरुषाद
यः पुंस्येव स्त्रीप्रभृतयः स्त्रियामेव वर्तन्ते हि
पक्षादिग्रहणं जातिभेदग्रहणेनार्थमेव तेन
तेऽद्विपक्षादिजातयोपि ङ्गणमस्यादयः
स्त्रीपुंसयोः स्युः इति वयमप्ययोगमेवागोक्र
भेदे ॥ पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सहमल्लकः
मणिवराटकः स्वातिवर्णकः पाटलिमेनुः
मूषः स्पाटः कर्कन्धूः यष्टिः शाटीकटिः कु
टीः ॥ पुमाख्याः स्त्रीयोगैः सहमल्लक इत्या
दयः पुंसि स्त्रियां च वर्तन्ते यथा मल्लकः पा
त्रविशेषः मल्लकः मल्लिका मणिर्जलपस्त्री
मणिरयं मणिरियं वराटकः कपर्दकः वरा
टकः वराटिका स्वातिर्नक्षत्रभेदः स्वातिर
यं स्वातिरियं वर्णको निलिकाभेदः वर्ण
को वर्णिका विलेपने तु वर्णशब्दः पुंनपुंस
कलिङ्गः ॥ विलेपने चन्दने च वर्णकं पुंनपुं

सकमितिरयमसः पाटलिः वृक्षभेदः अयंपा
टलिः इयंपाटलिः मनुः प्रजापतिः मनुरयं
तद्भार्या मनुरियं स्वर्णादिविलयनभाण्डे मू
षामूषः स्पाटीपरिमाणभेदः स्पाटः कर्क
धारेतु गोवर्धनः इयमप्येवा कर्कन्धुः बदरीवृ
येऽयं वायष्टिः हेडुः शाटीशाटः वस्त्रभेदः को
टिः श्रोणिः कटिरियमप्येवं कटश्चासनभेदः
ततोपि ङीषु कटीकटिः कटीच कटीइति प्रथ
माद्विवचनान्ते कटिः स्वल्पगृहे ॥ इति स्त्रीपुं
संग्रहविवरणं समाप्तं ॥ स्त्रीपुंसकयोर्भाव
क्रिययोष्यञ् क्वचिच्च वुञ्चप्रकीर्तितः औचित्यं
औचिती मैत्री मैत्र्यमध्वञ् प्राग्वदाहृतः ॥ अयि
कारोऽयं भावक्रिययोः भावकर्मणोर्विहितः ष्य
ञ् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् औचित्यं औचिती वै
दग्ध्यं वैदग्धी मैत्र्यं मैत्री इत्यादि क्वचिदिति भा
वकर्मणो विशेषणमसाकल्यार्थं चकारएवा
र्थे क्वचिदेवार्थः तेन शौक्ल्यं ब्राह्मण्यमित्या
दि वुञ् भावकर्मणो विहितो वुञ् स्त्रीनपुंस
कयोः स्यात् क्वचिदेवेति अत्राप्यनुवर्तते उदा
हरणादि गिरिविंदर्शितानाडञ् प्राग्वदाहृतः इति
मनुष्यवर्गादौ वार्धके वैदिके चौरिकाग्राही
पुरुषकेत्यादि मनोज्ञादित्वात् वुञ् क्वचि
देवेत्यत्राप्यनुवर्ततेनेह मानोज्ञकं रामणीयकं
शिष्योपाध्यायिका माणिका अन्येतु क्वचिदि
तिनुवर्तते अयमत्रार्थः क्वचित्स्त्रियां क्वचि
न्नपुंसके क्वचित्स्त्रीपुंसयोरिति विभागः प्र
योगतेनु संधेयः इत्याहुः ॥ षष्ठ्यन्तप्राक्
पदासेनाच्छायाशालासुरानिशाः स्याद्वान

सा॰
सं॰
४६१
465

सेनेच्छनिशं गोशालमितरे च टिक्कु ॥ छाङ्गे
तत्पाङ्कपदः छाङ्गेतत्पूर्वपदः सेनाद्ययः स्त्री
पुंसयोस्स्युः उदाहरणान्याह स्यादिति त्रिल्हणं
सेनान्तसेने न्वसेनः श्वनोनिशाः श्वनिशं श्व
निशाः गवांशाला गोशाले गोशालाइतरेव
वावचनात्पटेस्त्रीत्वं विजित्छदाहरणेदिमि
ष्मित्यर्थः तेनच्छायाच्छरे उदाये यथाहरत्
स्यहत्वयोवोच्छायाहत्वच्छायं हत्वच्छायाय
वसरं यवसरा अत्रविभाषासेनेत्यादिनाच्छा
याबाडुल्येइतिक्लीवत्वं ॥ अर्थंनतोत्तरप
होद्विगुश्चापुंसिनञ्चलपु त्रिखट्वंचोत्रिखट्वी
चत्रितत्वेचत्रितल्पि ॥ अर्थंतोत्तरपदोनं
तोत्तरपदश्च द्विगुः पुंसि स्त्रीनपुंसकयोःस्या
तूइत्यर्थः नञ्चलुगिति नकारस्य उत्तरपदस्य
बेधिनः लपू लुगितिच्छेदेनवोधाल्लोपश्च
हस्यार्थे अदर्शनेवर्तते प्रत्ययादर्शनेस्येव
लकसंज्ञाविधानात् विजित्छदाहरणेदिक्
तान्येवाह तदेवाह त्रिखट्वं त्रिखट्वीत्यादि
एवंपंचकर्मपंचकर्मीतिग्रः नलोपश्च ॥
इतिस्त्रीनपुंसकसंग्रहविवरणेसमाप्तं ॥
॥ त्रिपुपाटीपुटीवाटीपेटीकुवलदाडिमौ
॥ अपिकारोयेनामान्याह पात्रीपात्रंपात्र
भाजनेपत्राटिभवः आच्छादनार्थेमिथः से
श्रेषः पुटः आच्छादनमित्यन्येपुटीपुटं वे
ष्टितस्थलभागः वाटीवटः पेटा वाटपे
टीवस्त्रादिरचिता पेटापेटिकाचपेटः पिट
कासंघातयोवेत्र परिच्छदः पेटः कुव
लः बदरीतमः सपक्वकुवली कुवलंच दा

डिमः दाडिमी दाडिमंच ॥ इतित्रिलिंगसं
ग्रहविवरणेसमाप्तं ॥ इदानीमुच्चावचैर
लिंगमाह ॥ परंलिंगंस्वप्रधानेद्वंद्वे ॥ स्वा
मिनद्वंद्वसमासार्थोपनीतपदानिप्रधानानि
यत्रद्वंद्वेस्वप्रधानद्वंद्वेइतरेतरयोगेइत्यर्थः
परंलिंगमुत्तरपदस्यलिंगंभवति यथाकुक्कु
टमयूर्याविमेमयूरीकुक्कुटाविमौ ॥ त
त्पुरुषेपितत् ॥ तत्पुरुषसमासेपितदित्य
परंलिंगमित्यर्थः यथा काकिमल्लयमिदेम
विवेरोयंभुजलता इयंकुल्लविप्रोयं विप्रकु
लमिदं अर्धंपिप्पल्याः अर्धपिप्पलीयं इय
मर्धवेद्योरयंवलिंगे गद्वंद्वतत्पुरुषयोरिति
परवल्लिंगता ॥ एवंापवादमाह ॥ अर्थां
न्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ॥ अर्थश
ब्दांताः प्रादिपूर्वाः तथाअले प्राप्तआपन्नआदि
पूर्वे इतिपूर्वपदेयेषांते अलंप्राप्तापन्नपूर्वाः
तथापरोपगाः परगाः परपदार्थमुपगच्छं
तिअनुवर्तंते परोपार्थवाच्यलिंगाइत्यर्थः य
थाब्राह्मणार्थोमालः ब्राह्मणार्थोयवागूः ब्रा
ह्मणार्थोभिक्षाविशेषो ब्राह्मणार्थाः ओदनः ब्रा
ह्मणार्थंपयः अर्थेननित्यसमासः सर्वलिं
गताच प्रादिपूर्वोयथा प्रगतः आचार्यं
प्राचार्यः प्राचार्ये खट्वामतिक्रान्ता अतिख
ट्वा अतिखट्वः अतिखट्वं प्रादिभ्योधातुजस्य
वाउत्तरपदलोपः अलमादिपूर्वोयथा अलंसमर्थाजीविकायै अलंजीविका
अलंजीविकः अलंजीविकं एवंप्राप्तजीविकः
आपन्नजीविकइत्यादि लिंगत्रयमुदाहार्यं अ

ए॰
मं॰
४५६
460

लेसमर्थो जीविकायै अलंजीविकास्त्रीक्ली·
वयोरप्युदाहरणं ॥ तद्धितार्थोद्विगुः ॥
तद्धितार्थो यो द्विगुः सोपिपरोपगः वाच्यलिंग
इत्यर्थः पंचसुकपालेषु संस्कृता पंचकपा
लः स्यात् पुरोडाशः पंचकपालं हविः अंज
नं तद्धितार्थइत्यादिना समासे संस्कृतं भक्ष·
इत्यण् इत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्ये इति·
लुक् ततः पराणां रूपभेदाभावात् ॥ सं·
ख्या ॥ संख्यैकाद्याः हिः वाच्यलिंगाः प·
कः एका एकं द्वे द्वौ त्रयः तिस्रः त्रीणि·
चतस्रः चत्वारि बहवो बह्व्यः बहूनि ॥
सर्वनाम्नः ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि पर·
योगानि वाच्यलिंगानि सर्वः सर्वा सर्वमि·
त्यादि ॥ उहंतकाः ॥ संख्यांताः सर्वना·
मांताश्च परोपगाः संख्यांताः तथार्थेनति
स्रः कृतत्रयः कृतत्रीणि सर्वनामांताः द्वा·
भ्यामन्यः द्वयन्यः द्वयन्या द्वयन्य परमसर्वः
परमसर्वा परमसर्वं ॥ बहुव्रीहिरदिङ्ना
म्नामुन्नेयात तदुदाहृतिः ॥ बहुव्रीहिरन्यप
दार्थसमासः परलिंगोपगतस्यात् सयदि
ग्नाम्नोस्यात् तदुदाहृतिः तदुदाहरणंच त
न्नेय तदुदाहृतंचेतिपाठः यथाबहुधनः·
विप्रः बहुधना ब्राह्मणी बहुधने विप्रकुले
अदिङ्नाम्नामितिकिं दक्षिणपूर्वादिक् ॥ गु
णक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥
गुणादिभिः योगः उपाधिः विशेषणं प्रवृत्तिः
विशेषणं येषां ते परगामिनो वाच्यलिंगाइ·
त्यर्थः गुणयोगोपाधिना यथा शुक्लापटी·

शुक्लःपटः शुक्लंवस्त्रं द्रव्ययोगोपाधिना·
यथा दंडिनी दंडी दंडि क्रियायोगोपाधि
नायथा पाचिका पाचका पाचकः पाच·
कं ॥ कृतः कर्तर्यसंज्ञायां ॥ कर्तर्यर्थे·
असंज्ञायां विहिताः कृतः कृदंता वाच्यलिं·
गाभवंति यथा कर्त्री कर्ता कर्तृ कुंभकारी
कुंभकारः कुंभकारं असंज्ञायामितिकिं अ
हः ग्राहः जात्यपेक्षसंज्ञात्वे असंख्याया·
मितिङ्नोतिलाहः ॥ कृत्याकर्तरिकर्म·
णि ॥ कृत्याकर्तरिकर्मणि चार्थे विहिता
वाच्यलिंगा भवंति कर्तरि भव्यादयः भव्या
लना भव्यः तरुः भव्यवने एवं गोपालनो·
कर्मणि कर्तव्या कर्तव्यः कर्तव्यं कर्तरि क
मेणीतिकिं स्यात् अव्यः स्येयं ब्रह्मभूयं ब्र·
ह्महत्या असंज्ञायामित्येव स्तेयः सिध्ये सि·
ध्यो नदेभिद्यः उद्धः ॥ अनाद्यंतास्तेन र·
क्ता द्यर्थे ॥ तेनरक्तमित्यत्रार्थे यणादयो
विहितास्तदंता वाच्यलिंगाः स्युः कुसुंभेन
रक्ता कौसुंभी शाटी कौसुंभः पटः कौसुंभं
वस्त्रं लाक्षिका शाटी लाक्षिकः पटः लाक्षि
कं वस्त्रं एवं हारिद्री हारिद्रः हारिद्रं कृत्ति
काभिर्युक्ता पौर्णमासी कार्त्तिकी कार्त्ति·
को दिवसः कार्त्तिकं दिने इत्यादिर्ज्ञेयं ॥
नानार्थभेदकाः ॥ नानाविधा अर्थाः भेद·
काः विशेषा येषां ते वाच्यलिंगा यथा कोत्र
स्ता केशिरः नभः खेश्रावणे नभाः ॥ नभो
व्योम्नि नभा मासे श्रावणे चपतद्ग्रहे घ्राणेमृ
णाल सूत्रे च वर्षा सु चनभाः स्मृता इतिवि·

ग॰
मं॰

षः ॥ नानार्थविशेषणानीत्येके मूर्खो मू-
र्खैः मूर्खं विद्वान् विद्वांस् विदुषी वि-
द्वज्ज्ञानीनित्येव विद्वानयात्मवेदकं-
तिथयोणाः ॥ कतिसंख्याता त्रिषुसमाः षडु-
संख्याया त्रिषुसमाः युष्मदस्मदोस्तिङव्ययं ॥
संख्यालानाषडितिषकारनकारांताया संख्या-
याः षडिति संज्ञा डतिचडति प्रत्ययान्ताः ष-
ड्संज्ञाः एकलिंगलक्षणे एवमेकं परं चेति
द्वयोः लिंगलक्षणयोः षकारनकारांताश्च
ष्णाः तथा शब्दान्ताश्च तथा युष्मदस्मदीति-
नेत्तेवतथा अव्ययं च एते त्रिषुसमाः लिंग-
कृतविशेषरहिताइत्यर्थः यथा षट्स्त्रियः
षट्पुरुषाः षट्कुलानि पंचस्त्रियः पंचपु-
रुषाः पंचकुलानि इतिकतिस्त्रियः कति-
पुरुषाः कतिकुलानि एवंयतितति इत्य-
ष्टादशार्थे युष्मद् त्वं स्त्री त्वं पुमान् त्वं क्लीबे
अस्मद् अहं स्त्री अहं पुमान् अहं क्लीबे ति-
ष्ठति स्त्री तिष्ठते पुमान् तिष्ठते कुलं तिष्ठते अव्ययेना-
नास्त्रियः नानादेशाः नानाधनानि षट्सं-
ताकाविष उच्चैस्तलः उच्चैः सौधपंक्तिः उ-
च्चैर्गृहं तत्र पुत्रो नगरे देशे तत्र यने षट्संख्या
कस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलिंगत्वलक्षे-
संख्यासर्वनामतद्धितकारकत्वस्यैवबाधेप्र-
पंचः ॥ परंविरोधे ॥ लिंगलक्षणविशे-
षविधौ लिंगलक्षणयोर्विरोधे सति परमे-
वलक्षणं भवेत् अरुणपर्यायः पुल्लिंगत्व-
स्य विषयो नैनक्तो दात्यादि इत्यादि ...
लिमत्ततेनक्लीबइत्यस्य विषयः इत्यमोजः

इर्देयशाः इद्धोभयेप्स्यामोतिरत्नइति इहर-
त्नः परत्वात्क्लीबे ॥ शेषंत्वनेयशिष्टप्रयो-
गतः ॥ इहग्रन्थविस्तरभयाद्विशिष्टप्रयो-
चनोक्तंतत् शिष्टानां एवाचार्याणां लिंगं नाम
वीनांच प्रयोगात् ज्ञेयं यथा गोधाशब्दोपि महाक-
वी पुंस्यपीति पुंस्यपि तत्पुंस्यपिवल्मा-
णक्षौलिंगैवस्यात् पतौनपुंसकेपि शब्दे
पि स्त्रीइत्यादिकमूहनीयं ॥ ॥ इतिम-
हिलायनीयकविचक्रवर्तिराजपंडितसावे-
भौमकविपंडितचूडामणिश्रीमद्बृहस्पति-
कृतायाममरकोषपंचिकायां पदचंद्रिका-
ख्यायां लिंगादिसंग्रहवर्गविवरणं समाप्तमि-
ति शुभं ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ ॥
समाप्ताश्चैषा कोषराजामरकोषपंचके ति-
शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

४६८

ग्रंथपरिमाण १५०००
कागद दस्त ३ ता ८

